ԽՄԲԱԳՐԵՑ

ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

ՀԱՐԱԶԱՏ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՅ

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՄԻՆԱԿ ԲԴԷԵԱՆ

FONDS
Hagop MIGIRDITCHIAN
7/10/2009
ARCHIVES A.R.A.M.

[illegible]

Աղան Տարոնեցի

Հրատարակութիւն ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ Թիւ 26

20 Յունուար 1968
Սան Ֆրանսիսքօ

ԽՄԲԱԳՐԵՑ

ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

ՀԱՐԱՅԱՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՅ

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆ

1962
Տպարան ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ, Գահիրէ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան . . . , . . էջ ա-դ

Տոհմագրութիւն . . . . . է

ՍԱՐԳԻՍ ԲԴԷԵԱՆի Յուշերը

ՄԱՍՆ Ա. «Տարօնի Զարթօնքը» 1880–1894 1

» Բ. — «Տարօնի Ճգնաժամը» 1894–1908 93

ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆի Յուշերը

ՄԱՍՆ Գ. — «Տարօնի Նահատակութիւնը» 1908–1916 261

ՄԱՍՆ Դ. Յաւելուած՝

Ա. Դիակներու մէջէն — Մուշէն Հալէպ 549

(Գասպար Բդէեանի յուշերը)

Բ. Դիակներու մէջէն — Մուշէն Մարսին 637

(Մուշեղ Դուռնեանի յուշերը)

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

	էջ
Ալէքսանեան Գրիգոր Եպսկ.	31
Աղբիւր Սերոբ	105
Անդրանիկ	155
Աշտիշատի Աւերակները	238
Առաքելոց Վանքը	33, 129, 156. 322, 645
Առաքելոց վանքի թարգմանչաց յուշարձանները	427
Արաբօ	51
Արամեան Պզտիկ Յակոբ	445
Աւետիս Պր. (Մատթէոս)	428
Բղէեան Խոսրով	58
Բղէեան Միսակ	92, 407, 536. 541
Բղէեան Սարգիս	4
Բղէեանի Տան մնացորդները	498
Գաբրիէլեան Յ. Գաբրիէլ	415
Գասպար	552
Գէորգ Չաւուշ	236
Գոմսայ Իսօն (Կորիւն)	118, 373, 444, 644
Զաւարեան Սիմոն	264
Զօրավար Անդրանիկ	155
Զօրավար Սմբատ	316, 505. 509, 530
Զօրեան Ռոստոմ	484
Թարգմանչաց յուշարձանները Առաքելոցի	427
Խասգիւղ	126, 558
Խարախանեան Ներսէս Եպսկ.	61, 335, 646
Խրիմեան Հայրիկ	32
Կիւլէսէրեան Բաբգէն վրդպ.	125
Կիւլիզար	42, 43
Կոտոյեան Հաճի Յակոբ	160, 352, 367, 650
Կորիւն (Գոմսայ Իսօն)	118, 373, 444, 644
Կուկունեան Սարգիս	76
Կուրաւու գիւղը	173
Հրայր (Արմենակ Ղազարեան)	147
Ձորու թաղի վիճակը 1954 ին	498
Ղազարեան Արմենակ (Հրայր)	147
Մատթէոս (Պր Աւետիս)	428
Մարզպետունի Տ. Մեսրոպ Քհնյ.	20
Մէհմէտ էֆ. (Աւետիս Մարտիկեան)	111
Միրիճանեան Միհրան	113
Մհօ (Մկրտիչ Պօլէեան)	323, 445
Մխօ Շահէն	50

Մուշի դաշտի Ցխաւու գիւղացի ընտանիք մը	514
Մուշ - Սասունի քարտէս	8-9
Մուշ քաղաքը	116, 381
Մուշ քաղաքէն ընտանիք մը	382
Մուրատ (Հ. Պոյաճեան)	59
Մուրատ Սեբաստացի	169
Մուրատեան Յովհ. վրդպ.	437
Յակոբեան Միհրան Գ. Պատուելի	415
Յակոբեան Վարդան Վրդպ.	94, 395
Շահնազարեան Տ. Քերոբ Քհնյ,	363
Շուեսբըր Պոտիլ միսիոնարուհի	609, 661
Պոլէեան Արշակ	324
Պոլէեան Մկրտիչ (Մճօ)	323, 445
Պոյաճեան Համբարձում (Մուրատ)	59
Պոտիլ, Նորվեկիացի միսիոնարուհի	609, 661
Ռոստոմ	428
Սասուն - Մուշի քարտէս	8-9
Սարեան Մկրտիչ	17
» » յուշարձան	18
Սեբաստացի Մուրատ	169
Սերոբ Աղբիւր	105
Սեւ Քարեցի Սաքօն	104
Սմբատ Զօրավար	316, 505, 509, 530
Սողոմոնեան Մկրտիչ (Կառնենցի)	133, 371
Սոլուխի Կամուրջը	237
Սուրբ Կարապետի վանքը	62, 337, 338, 339, 486, 487, 488, 489, 663
Տաղաւարեան բժիշկ Նազարէթ	262
Տամատեան Միհրան	37
Տէր Զաքարեան Յակոբ	268, 408, 651
Տէր Կարապետեան Գեղամի Տիկինը (Կիւլիզար)	43
Տէր Պարսամեան Տ. Եղիշէ Քհնյ.	483
Տէր Մինասեան Ռուբէն	235, 326, 443, 656
Ցխաւու գիւղացի ընտանիք մը	514
Փափազեան Վահան (1953 ին)	294, 655

ԽԻՍՏ ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Մեր յարգելի ընթերցողներէն կը խնդրուի ընել սրբագրութիւնը հետեւեալ խիստ կարեւոր վրիպակներուն՝ սոյն յուշերուն ընթերցումը սկսելէ ԱՌԱՋ:

ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Վրիպած պարբերութիւններ.—

Ա.

Էջ Բ, տող 15 ը կարդալ՝ հետեւեալ յաւելումով.—

«Այս տեսանկիւնէն դիտելով, Սարգիս եւ Միսակ Բղէեան եղբայրներու ներկայ յուշերը, որոնք կը պարփակեն **Տարօնի Աշխարհի վերջին քառասուն-յիսուն տարիներու** հարազատ ու ճշմարիտ *Պատմութիւնը*», եւ այլն:

Բ.

Էջ 176, տող 15ը կարդալ՝ հետեւեալ յաւելումով.—

«**Պատ.**— *Ըսի որ ես կոմիտէ չեմ, ըստ այնմ ալ ընկերներ չունիմ:*

«**Հարց.— Այս ներկայ դէմքերը քու տունէն դուրս չեկա՞ն:**

(Այս մասին առաջուց արդէն խորհած էի... եւ այլն):

Գ.

Էջ 243, տող 32էն սկսեալ՝ կարդալ հետեւեալ յաւելումով.—

«... Այդ պատճառով ալ, կալուածական **օրէնքին գործադրութիւնը անհնար դարձեր էր:**

«**Զինուորական տուրք.— Սասունցիներու ութսուն տոկոսը բնաւ կառավարական** տոմարներու մէջ արձանագրուած չըլլալով՝ ...» եւ այլն:

Դ.

Էջ 273, տող 10ի «խօսելնիդ աւելորդ է» նախադասութենէն անմիջապէս ետք, կարդալ հետեւեալը.—

«**Գիւղեր դրկուած ժանտարմաներն ալ հետզհետէ սկսան գիւղերէն բերել ձիերը՝ իրենց տէրերուն հետ: Նորէն, առանց բացառութեան, բոլոր հայերու ձիերը վար կը դրուէին, իսկ թուրքերու եւ քիւրտերու ձիերուն՝ միայն պզտիկ տոկոսը:**

«Սովորաբար, գիւղացիները... եւ այլն:

Ե.

Էջ 432, տող 29էն ետք, կարդալ հետեւեալ նախադասութիւնը.—

«... Այլեւս թուրք կառավարութիւնն ու ժողովուրդը հանդարտեցան:

«**Երրորդ օրը, թնդանօթները, սովորականին պէս, շարունակեցին որոտալ: Միւս օրերու նման, Զորու թաղը չէր դիմադրեր. միայն Վերին թաղի մէջ քանի մը տուներ դիմադրութիւն ցոյց կուտային դեռ:**

Կէս օրէն ետք, հրաման տրուեցաւ... եւ այլն:

Զ.

Էջ 557, տող 18ը կարդալ հետեւեալ յաւելումով.—

Կը դիտէինք: **Ժամը 2ի ատենները, թալանի գործողութիւնը լմընցած ըլլալով,** Սլեման Օնպաշիի հրամանին վրայ, ... » եւ այլն:

(տես վրիպակներու ցանկը՝ գիրքի վերջաւորութեան)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ յեղափոխական շարժումներու պատմութեան մէջ, չէ՛ եղած ուրիշ գաւառ մը, ուր այդ արկածախնդրական խիստ ձախորդ փորձերը ներկայացուած ըլլան ա՛յնքան խեղաթիւրուած ձեւով եւ այլանդակուած տարազով, որքան եղած է Տարօնի եւ Սասնոյ յեղափոխական շրջանի պատմութիւնը:

Թղթատեցէ՛ք այդ շարժումները կազմակերպող հոսանքներու հրատարակութիւնները, հին թէ նոր, եւ դուք հոն պիտի գտնէք ուրիշ ոչինչ, եթէ ոչ՝ երեւակայական «յաղթանակ»ներու պարծենկոտ ցուցադրութիւններ, որոնք, այս վերջին տարիներուն, նոր տօնախմբութիւններու առիթ կը ներկայացուին՝ այդ ձախաւեր ձեռնարկները կազմակերպող խմբակցութեանց կողմէ, յոբելինական ցնծատօներ սարքելով՝ թմբկահարելու, տարբողելու եւ փառաբանելու այդ աղէտաբեր արկածախնդրութեանց յիսնամեակը, վաթսունամեակը, եօթանասունամեակը . . . եւ ո՛վ գիտէ, դեռ քանի՛, քանի՛երորդ ամեակներ, եթէ հայութիւնը շարունակէ մնալ նո՛յն միամիտ, նոյն բարեմիտ, սակայն անտարբեր հանդիսատեսը...:

Մեր յեղափոխական շարժումներու պատմութեան՝ այս ձեւով ներկայացումը արդիւնք է նեղմիտ կուսակցականութեան, եւ ճշմարտութեան հանդէպ պարկեշտ դիրք բռնելու անկարող, կուսակցամոլ պատմագիրներու եւ քարոզիչներու եպերելի ընթացքին. պատմագիրներ եւ քարոզիչներ, որոնց գլխաւոր եւ միակ նպատակն եղած է ո՛չ թէ իրական եւ ճշմարիտ պատմութիւնը տալ, ա՛յլ զայն ներկայացնել այնպիսի ձեւով մը, որ կարենայ ծառայել այդ արկածախնդիր հոսանքներու բարոյական, բայց մանաւանդ՝ նիւթական շահերուն...:

Ժամանակակից պատմութեան մէջ, մեր ազգային մեծագոյն դժբախտութիւնը հո՛ն է որ մինչեւ հիմա շատ քիչ աշխատանք թափուած է տալու առարկայական, իրապաշտ ներկայացումը՝ պատուհասներով լեցուն այդ շարժումներուն, հարազատ նկարագրութիւնը մղուած պայքարներուն. եւ անոնց պատճառած անչափելի վնասներուն: Եւ, իբր հետեւանք այս զանցառութեան, հայ ժողովուրդին պարտադրուեր են ուռուցիկ, մեծխօսիկ, ունայնաբան առասպելապատումներ:

Այդ պատճառով ալ, մեր երեւակայութիւնը յաճախ կը գերագրգռուի բոցավառ գոյներով, երբ այդ անիրական պատումներու վիպական նկարագրութիւնը կը կարդանք կուսակցական հրատարակութեանց մէջ:

Եթէ այդ արկածախնդրական շարժումներու իսկական ու հարազատ պատմութիւնն ալ արձանագրուած ըլլար՝ առընթեր վիպականին, հաւանաբար՝ շատ մը յուսախաբութիւններ խնայուած ըլլային այս տառապակոծ ազգին, եւ նորանոր վտանգներէ եւ անդարմանելի կորուստներէ զերծ մնացած ըլլայինք ազգովին...

Տարօնի ժամանակակից պատմութիւնը՝ այս դժբախտ երեւոյթը կը պարզէ եւ կը կարօտի հիմնական սրբագրութեան:

Այս ուղղութեամբ, առաջին փորձը կարելի է նկատել Տարօնի արժաւոր զաւակներէն «Զօրավար Սմբատի Յուշերը», ա՛յնքան կուռ ոճով եւ գեղեցկօրէն գրի առնուած փարիզահայ յայտնի գրագէտ Մկրտիչ Երիցանցի կողմէ եւ հրատարակուած Փարիզի մէջ, 1936 ին:

Սմբատի ներկայացուցած Տարօնը **իրական Տարօնն** է՝ իր կեղեքուող ու տառապող հայ ժողովուրդով, իր բնիկ Տարօնցի հայրենասէր եւ անձնազոհ հայդուկներով — շարքային կամ ղեկավար, իր ոչ-Տարօնցի կուսակցական գործիչներով ու «պարոն»ներով, ասոնց մղած ներքին, խուլ, փառատենչիկ պայքարներով, գաղտնածածուկ դաւերով ու դաւադրութիւններով...:

Այո՛, շատ հետաքրքրական են «Զօրաւոր Սմբատի Յուշերը», իբրեւ առաջին փորձ՝ Տարօնի յեղափոխական շրջանի իսկական ու հարազատ պատմութեան...:

Այս տեսանկիւնէն դիտելով, Սարգիս եւ Միսակ Բդէեան եղբայրներու ներկայ յուշերը, որոնք կը պարփակեն **հարազատ ու ճշմարիտ** պատմութիւնը, նորութիւն պիտի թուին շատերուն, որոնք ծանօթ են այդ յեղափոխական օրրանի արկածախնդրական շարժումներու վիպական նկարագրութեանց միայն:

Տարօնի յեղափոխ. վերջին [illegible]-[illegible] գործիչներու

Բդէեան եղբայրները — ինչպէս մեր ընթերցողները պիտի տեսնեն — իրենց ազգային յուշերով կը ներկայացնեն Տարօնի Աշխարհը, ինչպէս որ ան **գոյութիւն ունէր** Սուլթանական բռնակալութեան տակ, իր հազարումէկ տառապանքներով, ենթարկուած կեղեքումներով, կրած հալածանքներով եւ անիրաւութիւններով, եւ ինչպէս որ Բդէեան եղբայրները կը **նկարագրեն զայն՝** իրենց ականատեսի **իրապաշտ յստակատեսութեամբ**, առանց գունաւորումի, առանց չափազանցութեան, առանց չարափոխութեան եւ առանց կողմնակալութեան:

Անդրանիկ եղբայրը — Սարգիս Բդէեան — կուտայ Տարօնի Զարթօնքի սկզբնական շրջանի պատմութիւնը, սկսեալ Խրիմեան Հայրիկի Առաջնորդութեան եւ Վանահայրութեան օրերէն, եւ կը հասցնէ մինչեւ 1894 թուականը, շատ գեղեցիկ եւ մանրամասն կերպով ներկայացնելով այդ ժամանակամիջոցի ալեծուփ կեանքը, Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ստեղծած մշակութային շարժումն ու զարթօնքը՝ անոր կրթական եւ յեղափոխական դէմքերով. Սարեանով, Համբարձում Պոյաճեանով եւ այլ հասարակական դէմքերով:

Երկրորդ եղբայրը — Միսակ **Բդէեան** — կը շարունակէ եւ շատ յաջող կերպով կուտայ այդ պատմութեան շարունակութիւնը, 1894 թուականէն սկսեալ, մինչեւ Օսմանեան խաբուսիկ Սահմանադրութիւնը: Կը ներկայացնէ Համիտեան շրջանի Տարօնը, թուրք բռնակալութիւնը, հայ ժողովուրդի կրած բազմապիսի անիրաւութիւններն ու հալածանքները, զուլումի եւ կեղեքումի հազարումէկ կերպերը եւ բանտային անտանելի կեանքը որուն գրեթէ միայնուն բնակիչը եղած է ինք՝ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը. ճանչցեր է թրքական դատական դրութիւնը եւ պաշտօնեաներու կաշառակերութիւնները, եւ այդ բոլորը կը նկարագրէ ա՛յն-

քան հմտութեամբ եւ ա՛յնքան ժողովրդական — Տարօնական նկարագեղ ոճով. շատ յաճախ Մշեցնակ բառերով, բացատրութիւններով ու ասացուածքներով համեմելով զանոնք...։

Յետոյ, կը շարունակէ ներկայացնել Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանը՝ 1908–1914ին, Տարօնի հայութեան վերազարթումը, այդ վեց կարճատեւ տարիներու կրթական աննախընթաց յառաջդիմութիւնը եւ տնտեսական բարգաւաճումը։

Ապա, մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ Առաջին Ընդհանուր Պատերազմի սկզբնական շրջանին, Թուրք կառավարութեան պաշտօնական բռնագրաւումները, կեղեքումները, հայ ժողովուրդի ենթարկուած աննախընթաց տառապանքները, եւ աւելի ետք, 1915 չարաղէտ Թուականին, տեղի ունեցած հայկական զարհուրելի կոտորածները, Մուշ քաղաքի մղած եռօրեայ գերազանցօրէն անհաւասար գոյամարտը, որուն կազմակերպողներէն ու ղեկավարներէն մին եղած է ինք՝ Հաճի Յակոբ Կոտոյեանի հետ միասին։

Այս բոլոր դէպքերու մանրամասն նկարագրութեամբ, Միսակ Բդէեան կը ներկայացնէ իր ականատեսի խղճական, ճշմարիտ եւ արժանահաւատ պատմութիւնը, որ իր յուշերու ամենէն արժէքաւոր ու կենսական մասը կը կազմէ, լեցուն՝ Տարօնի հայրենասէր հայութեան անէացումի խիստ տխրազդու դրուագներով...։

Յետոյ, կը շարունակէ տալ իր լսածները՝ Սասունի ամենավերջին ողբերգական ձախողանքին մասին, եւ մանաւանդ՝ Քանայ եւ Հաւատորիկի լեռներուն մէջ ապաստան գտած 20–25.000 թշուառ փախստականներու կեանքի ու ապրելակերպի մասին՝ իր ականատեսի վկայութիւնները։

⁂

Սարգիս Բդէեան, որ 1894էն ի վեր, հաստատուած էր Պոլիս, մեռած է 1930ին, իսկ Միսակ Բդէեան ալ, որ 1915 ի Օգոստոս 2ին, Տարօնէն փախած էր Կովկաս, իր մնայուն բնակութիւնը հաստատած էր Թիֆլիսի մէջ եւ հոն ալ մեռած՝ 1958 Մարտ 13ին, իննսուն տարեկան ծերունազարդ հասակին մէջ, որով ծնած կ՚ըլլայ 1868ին, իսկ իր անդրանիկ եղբայրը, Սարգիս ալ, հաւանաբար՝ 1867ին։

⁂

Հարկ համարեցինք Բդէեան եղբայրներու յուշերուն միացնել նաեւ Գասպար Բդէեանի եւ Մուշեղ Դուռնեանի ականատեսի վկայութիւններն ալ՝ Տարօնի եղեռնի մասին, այդ պատմութիւնը ամբողջական եւ կատարեալ դարձնելու կանխամտածումով։

Գասպար Բդէեան երկրորդ որդին էր Միսակ Բդէեանի, հազիւ 12 տարեկան, եւ կը գտնուէր Բդէեաններու հայրենի Խասգիւղը՝ Տարօնի կո-

տորածներու սկսած ատեն, եւ իր տեսած ու ապրած ողբերգութեան պատմութիւնը գրի առնել տուած է իր հօրեղբօր՝ Սարգիս Բղէեանի:

Մուշեղ Դուռնեան եւս, 15 տարեկան, միակ մանչ զաւակն էր Մուշ քաղաքացի ականաւոր վաճառական Իսրայէլ Դուռնեանի, եւ վերապրած ընդհանուր կոտորածներէն: Մուշ քաղաքի եռօրեայ գոյամարտի մասին, Մուշեղ Դուռնեանի ականատեսի վկայութիւնը՝ ամենէն արժանահաւատ ու հարազատ վկայութիւնն է:

Այս չորս յուշագիրներու կսթողական սոյն յուշամատեանը՝ խիստ թանկարժէք պատմական երկասիրութիւն մըն է, եւ միանգամայն՝ Տարօնի վերջին կիսադարեան ողբերգութեան լաւագոյն յուշարձանը, զոր որդիական ջերմ զգացումներով եւ երկիւղածութեամբ, կը ձօնենք մեր պատուական ծննդավայր Տարօնի նահատակ սերունդի սուրբ եւ անմահ յիշատակին, իր կիզամահ մարտիրոսութեան քառասուն եւ հինգ ամեակին առիթով...»

Տարօնի խոնարհ զաւակ

1 Ապրիլ 1960

ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Սան Ֆրանսիսկօ

Դիտողութիւն.— Միսակ Բղէեանի յուշերուն մէջ, 1907 Մայիս 27 ին, Սուլուխ գիւղի դէպքին նկարագրութիւնն է միայն, զոր կը գտնենք *իրականութեան ոչ-համապատասխան*, հետեւաբար՝ ՍԽԱԼ. սակայն *նուիրական պարտականութիւն* համարեցինք *նոյնութեամբ արտագրել եւ ներկայացնել* հանգուցեալ յուշագիրի այդ կերպ վերծանումը՝ *առանց որեւէ փոփոխութեան*:

Միսակ Բղէեանի այս վերծանումը *ո՛չ կը համապատասխանէ իրական պատմութեան* եւ ո՛չ ալ *կը նմանի այն ճշմարտապատում զրոյցներուն*, որոնք շրջան կ'ընէին Տարօնի հայութեան մէջ, բերնէ բերան, Սուլուխի կռիւէն անմիջապէս յետոյ, եւ որոնց *իրական ու հարազատ նկարագրութիւնը կուտայ* Տարօնի պանծալի զաւակներէն Զօրավար Սմբատ՝ իր յուշերուն մէջ, էջ 308—323:

Այս խնդրոյն անդրադառնալու պատեհութիւն պիտի ունենանք հետագային:

Ա. Տ.

ՏՈՀՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԺԹ. դարու ընթացքին, Մշոյ եւ Բաղէշի մէջ, Բղէեան գերդաստանի անունը այնչափ հանրածանօթ էր իբրեւ նահապետական ուշագրաւ դիրքի հասած ընտանիք, որ կ'արժէ համառօտ տեղեկութիւններ տալ անոր մասին:

Խոյթի եւ Բռնաշէնի սահմաններուն վրայ, Սուրբ Աղբերիկի վանքէն ոչ շատ հեռու, կը գտնուէր Վերին Տրնիս կոչուած գիւղը, որ ԺԸ. դարու վերջերուն՝ հարիւր յիսուն տունէ աւելի զուտ հայ բնակչութիւն ունէր:

Տրնիսի գիւղապետն էր Բղէեան գերդաստանի քառասունէ աւելի անդամներէն բաղկացած ընտանիքին տանուտէրը, մեծահարուստ Րէս Գասպարը, որուն նախնիքներէն մին, ըստ աւանդութեան, ամիս մը ամբողջ, կրցած էր բանակ մը կերակրել զուտ լաւաշով, առանց ուրիշ մէկու մը օգնութեան, ասկէ էր իրենց ***Լօշիկեան*** մականունը:

Րէս Գասպար ծանօթ էր նոյն շրջանին (1700 թ.) ապրող Բաղէշի Ամրտոլու վանքին վանահայր Մեծն Վարդան Վարդապետին, որուն ստիպումներուն վրայ, իր մէկ տղան, Բղէն (կրճատումը Բաղդասարի = Բղէի) կը ղրկէ Ամրտոլու վանքը գրել-կարդալ սորվելու (1715 թ.):

Դպրոցը աւարտելէն ետք, փոխանակ կղերական ասպարէզը որդեգրելու, Բաղդասար 1730ին կ'ամուսնանայ Գոմաց թաղէն աղջկան մը հետ, եւ այլեւս չի վերադառնար իր հայրենի գիւղը եւ սոյկարի (կօշկարար) արհեստին հետեւելով, Նշանաւոր արհեստաւոր կը դառնայ:

Իր զոյգ տղաները, Ամիր (1755) ու Վարդան (1760) կը շարունակեն իր արհեստը ու իրենց կարած կօշիկները անձամբ կը ծախեն թէ՛ մօտակայ եւ թէ իրենց պապենական գաւառներուն մէջ:

1785ի ատենները Բղէն, իր մէկ առեւտրական ճամբորդութեան ընթացքին, կը թալանուի եւ կը սպաննուի քիւրտերու կողմէ՝ Խոյթի Խիվերք անունով գիւղին մէջ եւ մարմինը կը նետուի մօտակայ լճի մը մէջ:

Բղէի երեք որդին, Ամիր, որ նոյնպէս դպրոց տեսած մէկն էր (այդ ատենները դպրոց տեսնելը, գրել-կարդալ գիտնալը բացառիկ երեւոյթ էր), իր հօր արհեստը շարունակելով, ինքն ալ նշանաւոր սոյկար մը եղած էր: Ամիր կը հետապնդէ իր հօր սպաննիչը եւ զայն գտնելով, այն ատենուան *Տէրէպէյի* Ալի պէկին (Միրզա բէկի մեծ հայրը) դատաստանին կը յանձնէ. ու ապա իր գործը շարունակելով Խոյթի, Բռնաշէնի եւ Դաշտի շրջաններուն մէջ, իր արհեստին ու արտադրութիւններուն լայն ասպարէզ կը բանայ:

Ամիր ամուսնացած էր Նորէն Գոմաց թաղէն աղջիկի մը հետ եւ ունեցած էր մանչ մը՝ Բղէ (1795) եւ երկու աղջիկներ՝ Զմրութ (կամ Զմրուխս) եւ Խրզմօ: Իր եղբայրը՝ Վարդանն ալ ամուսնացած էր Խութեցի աղջկան մը հետ եւ ունեցած Գրիգոր անունով մանչ մը:

Յաղթանդամ հօր մը յաղթանդամ եւ կտրիճ զաւակները նշանաւոր էին իրենց խիզախութեամբ եւ *Քափքափ* սոլ կարելու վարպետութեամբ:

Բղէ Բ.ը կ'ամուսնանայ Լորանձորի Մակար Վարժապետի աղջկան, Ռեհանի հետ (1820) եւ կ'ունենայ չորս մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներ:

Ամիր եւ Գրիգոր կը բաժնուին իրարմէ (1910) եւ զատ զատ ընտանիքներ կը կազմեն: Ամիր եւ որդին Բղէ Բ. կը փոխադրուին Մշոյ Դաշտի Խասգիւղը, որ Մուշ քաղաքէն 3 – 4 ժամ հեռու կը գտնուի եւ հոն կը հաստատուին (1825): 1830 ին անոնք արդէն կիսովին Խասգիւղ կը բնակէին՝ Բաղէշի Գոմաց թաղի մէջ իրենց տուները ու խանութները պահելով հանդերձ:

Թէ՛ Բղէ Ա., թէ Ամիր եւ թէ՛ Բղէ Բ. յաղթանդամ, ուժեղ, պարթեւազն մարդիկ էին, համեստ, կրօնասէր եւ պարզակեաց նահապետներ, իրենց ժամանակին գրող եւ կարդացողներէն: Ես անձամբ տեսած եմ Բղէ Բ.ի ձեռագիրը, երկաթագիրի պէս: Ան էր որ իր մեծի սրունքներուն վրայ նստեցնելով զիս, ա – բ – գ-ը սորվեցուց ինծի՝ իր ծերութեան ատեն:

Բղէ Բ.ը ունեցաւ չորս մանչ — Գասպար (1830), Մանուկ (1832), Կարապետ (1854), եւ Աւետիս (1856) եւ մէկ աղջիկ՝ Նուպար (1841) զաւակներ, որոնք մերթ Բաղէշի Գոմաց թաղի վարժարանը եւ մերթ՝ Խասգիւղի մէջ Տ. Սերոբ քահանայէն գրել կարդալ կը սորվէին:

Ասոնք փոխանակ իրենց հօրենական արհեստը շարունակելու, սկսան փերեզակութեամբ (չարչի) զբաղիլ: Բաղէշէն ապրանք կը բերէին եւ գիւղացիներուն կը ծախէին: Անոնք այսպէս շարունակեցին մինչեւ 1860: Լեռնաբնակ գիւղացիներէ շըրէզ (չիրիշ) ժողվելով՝ Բաղէշ կը տանէին եւ հոն ծախելով, փոխարէն ուրիշ ապրանք կը բերէին եւ գիւղացիներուն կը վաճառէին: Իրենց գործը հետզհետէ ընդարձակելով, վերջ ի վերջոյ հաստատուեցան Մուշ քաղաքին մէջ:

Գասպարն էր առաջին անգամ Մուշի մէջ խանութ բացողը (1862). ան հետզհետէ ընդարձակելով այդ գործը, սկսաւ յարաբերութիւն հաստատել Պոլսոյ հետ:

Գասպար, որ Խասգիւղի յաղթակազմ ըմբիշը կը համարուէր, ամուսնացած էր ծանօթ Գրիկեան Մկրտիչ վարդապետի քոյր Հռիփսիմէի հետ եւ բաւական կարեւոր դիրք գրաւած այդ շրջանին մէջ:

Բղէն նշանաւոր էր իր կտրիճութեամբ, ողորմասիրութեամբ, յաղթ հասակով եւ հաստութեամբ, իր պաշկառազդու կազմուածքով: Բարի անձ մըն էր միանգամայն եւ իր իրաւունքին ալ լաւապէս պաշտպանող:

Բաղէշցի կռուազան թուրք մը քանի մը դրուշ պարտք կ'ունենայ իրեն: Բղէ քանիցս իր առնելիքը կը պահանջէ անկէ, բայց, ինչպէս սովորութիւն էր այդ ատեն, թուրքը՝ հայուն ունեցած իր պարտքը չի վճարեր եւ յաճախ ալ՝ հայհոյութիւններով կ'անպատուէ զայն: Օր մը կը պատահի որ Բղէն ճամբան կը հանդիպի թուրքին: Իսկոյն ձիէն վար իջնելով եւ զայն ալ իր ձիէն վար իջեցընելով, լաւ մը ծեծելէն ետք, կը բռնադատէ որ վճարէ իր պարտքը: Այնուհետեւ թուրքը շատ լաւ բարեկամ կը դառնայ Բղէին:

Ան եկեղեցասէր, կրօնասէր անձ մըն էր: Առտու-իրիկուն եկեղեցի յաճախող, իր ժամանակուան համար այնքան յարգի գրել-կարդալ գիտցող, ճշմարիտ հայու տիպարն էր ան: Իր ծերութեան օրերուն, երբ կը տեսնէր որ կարգ մը աշխատիլ չուզող վախկոտ, ծոյլ արարածներն էին որ Կոմիտէ կ'ըլլային, շատ կը բարկանար եւ կ'ըսէր որ անոնք մեր տունը պիտի քանդեն, անոնք որեւէ կերպով աշխատիլ չկրնալով, ազգին վրայ բեռ կ'ըլլան:

Բղէն՝ իր տղաներուն, եւ աղջիկին եւ հարսներուն գրել-կարդալ սորվեցուցած էր: Մինչեւ 1870 ական թուականները դպրոց չկար այդ շրջանին մէջ եւ գրել-կարդալ գիտցողնեգը հազուագիւտ էին, եւ ինքն էր որ համոզելով կամ ծեծով՝ գրել-կարդալ կը սորվեցնէր ամենուն: Գիւղացիները կը սիրէին եւ կը յարգէին զինք, ինքն անոնց կ'օգնէր եւ կը ծառայէր:

Խասգիւղի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ շինութեան մասնակցեցաւ եւ աւագ սեղանն ալ՝ իր արդար վաստակէն շինեց (իր տղոցմէն չառաւ): Հարիւր մէկ տարի ապրեցաւ: Իր կեանքին վերջին օրերուն (1895) թուրք կառավարութիւնը անհանդուրժելի դարձած էր: Բղէ տեսաւ իր զաւակներուն հալածուիլը եւ տառապանքը՝ թրքական բանտերուն մէջ, եւ ինքն ալ տառապեցաւ ատով: Իր կնոջ՝ Ռեհանի (իննսունը հինգ տարեկան հասակին մէջ) մեռնելէն (89ı) ետք, ինք երկու տարի հազիւ ապրեցաւ, եւ ասիկա՝ ըստ իր գուշակութեան եւ բաղձանքին, եւ 1895 ի ամրան մեռաւ եւ թաղուեցաւ Ձորոյ թաղի գերեզմանատունը: Մինչդեռ իր հայրը (Ամիր) 1863 ին Խասգիւղի մէջ մեռած էր եւ թաղուած Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ:

Գասպար (1830-1900) Բղէէն աւելի երկայնահասակ, բայց աւելի բարակ, խոշորակազմ մարդ մըն էր, խելացի աչքերով եւ անուշ դիմագծութեամբ, խիստ՝ իր առեւտրական գործառնութեանց մէջ, ու սէրէ աւելի յարգանք կը ներշնչէր իր համագիւղացիներուն: Վաճառականութեամբ հարստացած ըլլալով, ընդարձակ կալուածներու տէր դարձած էր, բայց փոխանակ իր երկրացի հարուստներուն պէս ժծծի, ագահ ըլլալու, ընդհակառակն՝ առատաձեռն էր, որեւէ հանգանակութեան ամենառատ կերպով՝ առաջին մասնակցողներէն էր: Իր զաւակներուն դպրոցական ծախքերը եւ ուսման համար ամեն տեսակ զոհողութիւն յանձն կ'առնէր: Առաջին Մշեցին էր որ 1892 ին, իր տասներկու ամեայ զաւակները Պոլիս ղրկեց եւ գիշերօթիկ դպրոցի մէջ տեղաւորելով՝ տարեկան քառասուն-յիսուն ոսկիի ծախքը վճարեց սիրայօժար:

Երբ իր քրտինքով շահած անչափ հարստութիւնը, 1890 էն սկսեալ, իր զաւակներուն *Կոմիթաճի* ըլլալուն հետեւանքով, թուրքերուն կողմէ կը գրաւուէր եւ ինքն ալ՝ իր եղբօր հետ բանտարկութեան կը դատապարտուէր, Գասպար ո՛չ տրտնջաց եւ ո՛չ իսկ յանդիմանական խօսք ըրաւ իր զաւակներուն:

Գրել-կարդալը այնչափ շատ կը սիրէր որ յաճախ կը կրկնէր՝ յիշելով իր մանկութիւնը, իր մօր եփած հաւերը, զորս կը տանէր իր ուսուցիչ Տէր Սերոբին, կը յիշէր Տէր Սերոբէն իր կերած ծեծերը, եւ կը կրկնէր շարունակ:

« — Ամէն մէկ մազիս համար՝ հինգական հարուած կերած եմ Տէրտէրէն, երանի թէ տասնական հարուած կերած ըլլայի եւ քիչ մը աւելի բան սորված ըլլայի»:

Տէր Սերոբ իր ամբողջ գիտցածը սորվեցուցած էր տղէն, եւ աւելին չունէր որ տար, դժբախտաբար:

Գասպար՝ ուղիղ, անկասկած ըլլալով, իր վճիռին կը դիմէին բոլորը: Դպրոցատէր ըլլալուն՝ ծայր աստիճան յարգանք կ'ընծայէր դասատուներուն, եւ Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին բոլոր դասատուները մեր տան մշտակայ հիւրերն էին:

Ան իրաւունք ունէր երկար եւ երջանիկ ապրելու, բայց 1890-1900 եղած յեղափոխական կռիւները, անոնց՝ մեր տան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, շուտով ծերացուցին զինք, եւ Մկրագոր գիւղէն վերադարձին, Մեղրագետի մէջ՝ թուրք երկու հրոսակներուն իր վրայ գործած յարձակումը եւ կատարած խոշտանգումը հիւանդ ձգեցին զինք եւ 1900 Սեպտեմբեր 6 ին մեռաւ Մուշի մէջ եւ թաղուեցաւ Ձորոյ թաղի գերեզմանատունը, մեր ընտանեկան դամբարանին մէջ:

Կարապետ-Հանի Կարօ (1854-1911) Բղէի երրորդ որդին եւ Գասպարի եղբայրն էր: Ան իր հայրենակիցներուն հետ վարուելու կերպ մը ունէր, որ զինք սիրելի ընծայած էր բոլորին անխտիր, անոնց կեանքով կ'ապրէր, անոնց կրած նեղութիւնները ինք կը բաժնէր անտրտունջ: Իր կեանքին մեծ մասը պանդխտութեան մէջ անցուց՝ Պոլիս կամ այլուր, Մշեցի հայ մշակը ուր որ կ'երթար, ինքն ալ անոր ետեւէն կ'երթար՝ թէ իբր յանձնակատար, թէ իբր մխիթարիչ: 1893էն ի վեր, համիտական բռնակալութեան բերումով այլեւս չկրցաւ պանդխտութեան երթալ եւ Մուշ մնալու ստիպուեցաւ. իմ եւ եղբօրս Միսաքի պատճառով՝ իբրեւ *Քօմիթաճի* ամբաստանուելով՝ յաճախ բանտարկութեան ենթարկուեցաւ՝ առանց տրտունջ մը յայտնելու: Եօթը տարուան բանտարկութեան դատապարտուեցաւ՝ լոկ այն պատճառով որ խուզարկութեան մը պահուն, իր վաճառատան տոմարին մէջէն՝ յեղափոխականի մը ստորագրութեամբ ընկալագիր մը ելած էր, եւ քանի որ վաճառատան պետն ինքն էր, ինքն ալ պատասխանատու համարուեցաւ, թէեւ ամէն ոք գիտէր թէ ինք բնաւ տեղեկութիւն չունէր ատկէ:

Ընկերասէր, ազգասէր անձ մըն էր եւ իր ամբողջ հարստութիւնը կորսընցնելէն ետքն իսկ՝ նորէն յարգելի էր իր հայրենակիցներուն:

1911 ին կողատապէ հիւանդանալով՝ մեռաւ եւ թաղուեցաւ Ձորոյ թաղի գերեզմանատան մէջ:

Տէր Մանուէլ (1832-1905) Բղէի երկրորդ որդին էր, որ իր պատանութեան իսկ ըմբոստ ոգի մը ունէր, կռուազան էր եւ գրել-կարդալու փափաք չունենալուն պատճառով՝ հօր աչքէն ելած էր: Ան օր մը, առանց իր ծնողքին գիտութեան եւ հաւանութեան, Տիգրանակերտցի Տ. Մկրտիչ Շամասու Եպիսկոպոսէն քահանայ կը ձեռնադրուի, ինչպէս որ առանց իր ծնողքին հաւանութեան՝ ամուսնացած էր համագիւղացի Շոխէեան Եղիսաբէթի հետ:

Բղէն, որ խիստ բծախնդիր մարդ մըն էր, բնաւ չներեց անոր այս ըմբոստութիւնը, զայն արտաքսեց տունէն: Իր ձայնի քաղցրութիւնը եւ բնաւորութեան խիզախութիւնը՝ Տէր Մանուէլը սիրելի դարձուցին ամէնքին եւ մանաւանդ իր համագիւղացիներուն, եւ ամէն կողմէ փնտռուեցաւ հոն՝ ուր քահանայագործելու գնաց: Քաջ եւ անվեհեր ըլլալուն՝ թէ՛ պատկառանք եւ թէ սէր կ'ազդէր զինք ճանչցողներուն: 1905 ին Խասգիւղը գրաւել ուզող քիւրտ Հանի Ֆերոյի տղուն Գասըմի կողմէ սպաննուեցաւ Շըմլակ գիւղին մէջ, երբ՝ իր ընկեր, միասին այդ գիւղը կը մտնէին ձիւով:

Թուրք կառավարութիւնը ձերբակալելով մարդասպանը՝ երեք տարուան բանտարկութեան դատապարտեց, պայմանաւ որ այդ պատիժը կրէ՝ 18 տարեկան ըլլալէն յետոյ, այն առարկութեամբ որ ոճրագործը 14 տարեկան տղայ մըն էր, մինչդեռ ան 22 տարեկան երիտասարդ մըն էր, անոր Օսմանեան թէզքէրէին մէջ փոփոխութիւն մտցնելով՝ 14 տարեկան արձանագրած էին զայն:

Տէր Մանուէլի մարմինը ամփոփուեցաւ Խասգիւղի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ:

Հանի Կաոյի զաւակը, Բենիամին զինուոր էր թրքական բանակին մէջ եւ գերի ինկած Ռուսերուն ձեռքը, որոնք զայն ղրկած էին Սիպերիա: 1919 ին Բենիամին վերադարձաւ Հայաստան, ուր եւ մեռաւ թիֆիւսի հիւանդութեամբ: Իր կինն ու վեց զաւակները Մուշի մէջ կոտորուեցան 1915 ին:

Տէր Մանուէլի զաւակները պատերազմէն առաջ մեկնեցան Ամերիկա՝ իրենց կիներն ու զաւակները թողլով Մուշ, ուր ընդհանուր կոտորածի ընթացքին բոլորն ալ սպաննուեցան, բացի Գրքոյի կինը՝ Սալոյէն, որ կրցաւ իր տղոց հետ ազատուիլ Մուշի գրաւման ատեն եւ գաղթել Կովկաս, յետոյ ալ՝ Ամերիկա:

Գասպարի զաւակներէն ամենէն պզտիկը՝ Խոսրով, 1907 ին անցաւ Ամերիկա եւ հաստատուեցաւ Սան Ֆրանսիսքօ քաղաքին մէջ, ուր ամուսնացած է եւ ունի չորս մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներ:

Մինչեւ այս կէտը՝ հանգուցեալ Սարգիս Բղէեանի տուած տեղեկութիւններն են՝ իրենց գերդաստանին մասին:

Հոս կը փափաքինք լրացնել այս տոհմագրական տեղեկութիւնները.—

Գասպար ունեցած է չորս մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակներ — Սարգիս, Միսակ, Վաղարշակ, Խոսրով, Սրբուհի եւ Սաթենիկ:

Սարգիս, սոյն յուշերու առաջին մասին հեղինակը, հաւանաբար ծնած է 1861ին եւ մեռած 1931 ին, Պոլսոյ մէջ:

Միսակ, 1915ի կոտորածներէն ազատելով՝ անցած է Կովկաս եւ հաստատուած Թիֆլիս, ուր կրկին ամուսնացաւ եւ ունեցաւ երկու մանչ զաւակներ:

1915ին, կոտորածներէն առաջ, իր առաջին կինը եւ հինգ մանչ զաւակները կը բնակէին Մուշ քաղաք, իրենց պապենական տան մէջ: Անդրանիկ զաւակն էր Գուրգէն, որ իրեն հետ ապաստանած էր Հաւատորիկի եւ Քանայ լեռները եւ ապա անցած Կովկաս: Միւս զաւակներն էին՝ Գասպար, Ռուբէն, (որոնք նոյնպէս ազատած էին կոտորածէն), Արմենակ եւ Մուշեղ:

Միսակ մեռաւ 1958 Մարտ 23ին, 90 տարեկան հասակին մէջ, Թիֆլիս:

Իսկ երրորդ եղբայրը՝ Վաղարշակ, իր կինն ու չորս զաւակները զոհ գացին ընդհանուր եղեռնին, 1915 ին, Մուշի մէջ:

Ա. Տ.

ՄԱՍՆ Ա.

ՏԱՐՕՆԻ ԶԱՐԹՕՆՔԸ

ԳՐԵՑ

ՍԱՐԳԻՍ ԲԴԷԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աշխարհասասան Առաջին Պատերազմի միջոցին, թուրք կառավարութեան՝ Հայերը բնաջնջելու ծրագրին իրագործումին իբր հետեւանք, ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի եւ մասնաւորապէս՝ Տարօնի ժողովուրդը ջարդուած ըլլալով, շատ քիչ վերապրողներու մէջ հազուագիւտ են անոնք, որոնք գործօն մասնակցութիւն բերած ըլլան Տարօնի վերջին քառասուն տարիներու շրջանի անցուդարձերուն, եւ անոնցմէ ոմանք ալ՝ հետզհետէ անհետանալով՝ չոր աւանդութենէ զատ ուրիշ յիշատակ մը պիտի չմնայ մեր ապագայ սերունդին:

Մենք, երկու եղբայրներս, փոքր հասակէն ի վեր, ապրած ենք Տարօնի ցաւերով եւ ուրախութիւններով եւ մասնակցած անոր ամէն տեսակ յուզումնալի անցքերուն: Մեր յիշատակները կը նօթագրենք՝ ըստ կարելւոյն համառօտակի, ցոյց տալու Տարօնի մէջ պատահած դէպքերը, յեղափոխութեան ծագումը եւ զարգացումը, թուրք կառավարութեան ձեռք առած հայաջինջ միջոցները, պաշտօնեաներուն զեղծումները եւ մինչեւ Առաջին ընդհանուր պատերազմը կատարուած ջարդերը:

Մեր նպատակն է Ազատ Հայաստանի Տարօնցի նոր սերունդին սրտերուն մէջ վառ պահել իր նախահայրերուն յիշատակը եւ ոգին, ցոյց տալով թէ ի՞նչպէս իրենց նահատակ նախահայրերը չարչարուեցան, լլկուեցան ամէն տեղէ աւելի խստութեամբ, քանի որ ուրիշ գաւառներէ աւելի ուրախութեամբ փարած էին յեղափոխութեան, եւ ապաստան կուտային եկող յեղափոխականներուն: Տարօնի իբնէ ազատասիրական ոգին անքակտելի կապ մը կը հաստատէր եկող յեղափոխականներուն եւ բնիկ Տարօնցիին միջեւ: Առանց զանազանութիւն դնելու անոնց դաւանանքին եւ անունին միջեւ, Տարօնցին իր արեան մինչեւ վերջին կաթիլը սիրով տրամադրեց այդ յեղափոխականներուն, նոյնիսկ առանց նկատի առնելու թէ անոնցմէ ոմանք կը շահագործէին այդ թափուած արիւնը, կամ թափել կուտային այդ արիւնը՝ շահագործումի համար կամ անխոհեմութեան ու ապիկարութեան հետեւանքով:

Տարօնի ապագայ սերունդը խստութեամբ պիտի դատէ իր հայրերուն այս ընթացքը եւ ըստ այնմ պիտի գծէ իր ուղին:

Այս յուշերը թէեւ անձնական կենսագրութեան մը հանգամանքն ունին, բայց, ինչպէս յիշած էի, անձամբ մասնակցած ըլլալով բոլոր անցուդարձերուն, մեր կեանքը գրեթէ եղած է նաեւ Տարօնի կեանքը եւ փոխադարձաբար:

Եթէ կան կարգ մը դէպքեր, որոնք չեն յիշուած, ատիկա պարզ մոռացութեան արդիւնք է· ապագային թերեւս գտնուին անձեր, որոնք լրացնեն այդ պակասը:

Այս յուշերուն Առաջին մասը կ'ընդգրկէ 1880-1894 շրջանը, եւ Սարգիս Բդէեանի անձնական ապրումներուն յիշատակարանն է:

Երկրորդ եւ Երրորդ մասերը կը բովանդակեն 1894-1916 շրջանի պատմութիւնը, Միսակ Բդէեանի անձնական յիշատակներուն ընդմէջէն մասնաւորաբար Տարօնի նահատակութեան վաւերական մանրամասնութիւնները սեւեռելու մտահոգութեամբ գրի առնուած:

28 Յունիս 1921, Պոլիս *ՍԱՐԳԻՍ ԲԴԷԵԱՆ*

ՍԱՐԳԻՍ ԲԴԷԵԱՆ
(1867 — 1930)

ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆ
(1868 – 1958)

ԳԱՍՊԱՐ ԲԴԷԵԱՆ

(Միսակ Բդէեանի Բ. մանչ զաւակը եւ «**Դժոխքներու մէջէն Մուսէն Հալէպ**» յուշերուն պատմիչը:

ՌՈՒԲԷՆ ԲԴԷԵԱՆ

ՏԱՐՕՆ

Տարօն՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գաւառներէն մէկն է, այժմեան Մշոյ դաշտը, որ ժամանակին իր ձեռք բերած ազդեցութեան շնորհիւ՝ իր շրջակայ գաւառներն ալ իրեն միացուցած է, և այսօր, Տուրուբերան նահանգին մեծագոյն մասը «Տարօն» անուամբ կը ճանչցուի, որուն կեդրոնն է Մուշ քաղաքը։ Հարաւային կողմը՝ Սասունի լեռները, հիւսիսային կողմը՝ Պուլանըքի,՝ Մանազկերտի. Խնուսի լեռները, արեւելեան կողմը՝ Գրգուռ լեռը եւ և արեւմտեան կողմն ալ՝ Վարդոյի և Կինճի լեռներով շրջապատուած, մօտ եօթանասուն քիլոմեթր երկայնութեամբ և 12-25 քիլոմեթր լայնութեամբ դաշտ մըն է։

Արեւելեան կողմը՝ Գրգուռի և Մոտըկանի լեռներէն թորած ջուրերը՝ Գմբէթներու քով, գետնէն կը բխին և տարածուելով դաշտին մէջ՝ կազմած են ընդարձակ ճահիճ մը՝ Շամփ անունով, որուն ջուրերով կը կազմուի Մեղրագետը, որ ամբողջ դաշտի երկայնքէն հոսելով՝ կուգայ Շէյխլան գիւղի քով միանալու Արեւելեան Արածանիին, իր մէջ ընդունելով երկու կողմի լեռներէն իջած առուներն ու վտակները։ Մեղրագետի երկու եզերքներուն վրայ և լեռներու ստորոտները ցրուած են հարիւրէ աւելի հայաբնակ գիւղեր։

Տարօնի թեմը կը պարունակէր մեծագումար թիւ մը՝ 225,000 հայերու, շէն, հարուստ, կայտառ և ազատասիրական տենչանքներով առլցուն ժողովուրդ մը։ Մուշ քաղաքը կեդրոնն էր թէ՛ իբր կառավարչանիստ և թէ իբր Եպիսկոպոսական երկրորդ աթոռ (առաջինն ըլլալով Կարին քաղաքը), և կապուած ըլլալով Ս. Կարապետի վանահայրութեան, հայկական կարեւոր կեդրոն մը համարուած էր իրաւամբ։

Մշոյ չորս կողմը կը գտնուէին բազմաթիւ վանքեր։ Ս. Կարապետի վանքը՝ արեւմտեան կողմը, Ս. Յովհաննէս և Յանթանիա՝ արեւմտեան հարաւային կողմը. Առաքելոց և Ս. Աղբերկայ վանքերը՝ հարաւային կողմը, իսկ Ս. Սահակի շիրիմը. Աշտիշատի աւերակները և Մատնավանքը՝ հիւսիսային կողմը։ Ուրիշ վանքերու և բազմաթիւ եկեղեցիներու աւերակներուն մնացորդները, անհամար թուխմանուկներն ու խաչքարերը կարկառուն վկաներն են Տարօնի հայութեան անցեալ փառքին։ Նոյնիսկ մինչեւ վերջերս, ամէն գիւղ ունէր իր մէկ կամ աւելի եկեղեցիները։ Մեր գիւղը (Խասգիւղ) ունէր երեք եկեղեցիներ և երկու թուխմանուկ, որոնք կը պաշտպանէին գիւղին ելքն ու մուտքը։

Տարօնի ժողովուրդը կրօնասէր, պարտաճանաչ ու որչափ որ ցասկոտ, բայց բնութեան դիմագրաւող և տոկուն, հին հայու տիպարն իր մէջ պահող ժողովուրդ մըն էր։ Դաշտի ժողովուրդը յաճախ ենթակայ եղած է տաճիկ խուժանին պարբերական յարձակումներուն, այնպէս որ դաշտի հին բնակիչները քանիցս փոփոխութեան ենթարկուած են, կամ գաղթած, կամ ջարդուած, տեղ տալով հետզհետէ լեռնաբնակ ժողովուրդին։ Տարօնի գիւղերու բնակչութեան բարբառը գիւղէ գիւղ կը տարբերի՝ ցոյց տալով իրենց զանազան տեղերէ գաղթած ըլլալը։ Դժբախտաբար, լաւ չուսումնասիրուեցաւ իւրաքանչիւր գիւղի բարբառը, բան մը որ աւելի լոյս պիտի սփռէր այդ ժողովուրդի ծագման վրայ, և հիմա որ ամէնքն ալ կոտորուած են, և մնացեալ փոքր մէկ մասը գաղթած օտար երկիրներ և մոռցած են հին բարբառը և չեշտը, դժուար է գտնել անոնց ծագումը և որ գիւղերէն գաղթած ըլլալը։ Ինչ որ հաստատ է, սակայն, սա է թէ անոնք մեծամասնութեամբ՝ Սասունէն, Խոյթէն, Մոտըկանէն գաղթած են սարատակի գիւղերը։

1880ին, դաշտին մէջ, քանի մը քիւրտ գիւղերէ զատ, մնացեալ բոլորը Հայ ազգաբնակչութենէ կազմուած էին, գետի երկու եզերքներուն վրայ, կամ լեռներու ստորոտը՝ հարիւրէ աւելի գիւղերով։

Հնաբաններուն և բանասէրներուն թողլով Տարօն անունին ստուգաբանութիւնը (դաշտի գիւղերէն շատերուն անունները ՕՆ կամ ՈՒՆՔ կը վերջաւորին՝ ինչպէս, Տաղօնք, Ցրօնք, Յողունք, Մոկունք Աստղօնք, Խորօնք, Արտօնք, Յարդխօնք, եւայլն), անցնինք անոր բերդերուն։

Հին ժամանակներէ իվեր, արտաքին յարձակմանց դէմ պաշտպանուած էր Տարօն՝ կարգ մը բերդերով, որոնք կառուցուած էին՝ զինք շրջապատող լեռներու հովիտներն ու անցքերը պաշտպանելու համար։ Այսպէս, Սիմ լերանց շղթային վրայ, Տիրինկատարի բերդն ըլլալով իբր գագաթ, մէկ կողմէն՝ Ս. Յովհաննու թեւերու վրայ շինուած են բերդեր՝ մինչեւ դաշտ։ Մշոյ հովիտին վրայ շինուած է Մուշեղաբերդը (ամարանոց), իսկ Մշոյ բերդը (ձմերանոց)՝ քաղաքին մէջ։ Մոկաց հովիտին մէջ՝ Աստղբերդը և ապա՝ Մոկաց բերդը։ Բերդակայ հովիտին մէջ՝ Սմբատայ բերդը և ապա Բերդակը։ Նոյնպէս՝ Ալվառընճու հովիտին մէջ, կեդրոնը, Սմբատաբերդը կ'իշխէ և ստորոտը՝ Պզտիկ բերդը՝ գիւղին վերեւ։ Միւս հովիտներն ալ՝ զատ զատ բերդերով պաշտպանուած էին։

Այսպէս, նաեւ Բոսուրայ լեռներու եւ Ս. Կարապետի շրջակայ անցքերուն վրայ կային Ողական եւ այլ բերդեր շար ի շար, որոնք արտաքին թշնամիին դէմ պաշտպանուելու եւ զիրար լրացնելու դիտումով շինուած էին։ Կեալառաշի, Ալպուհարայ ձորերը պաշտպանուած էին այս կարգի բերդերով։

Հանգուցեալ Գեղամ Տէր Կարապետեան, իր մէկ ճամբորդութեան միջոցին, նշմարած էր Կեալառաշի բերդին քով, կիսովին հողի մէջ թաղուած բեւեռագիր քար մը, որ զերծ մնացած էր տաճկական վանտալութենէն, եւ կը յուսար, Մուշ վերադարձին, գտնել ու քանդակներն ընդօրինակել։

Հաւանաբար այդպիսի յիշատակարաններ կարելի էր գտնել թաղուած, որոնցմով հայերն էին որ միայն պիտի շահագրգռուէին, եւ օր մը, պեղումներու շնորհիւ, դուրս պիտի բերուէին՝ նպաստ տալու մեր պատմութեան ուսումնասիրութեան եւ լոյս սփռելու մեր անծանօթ մնացած անցեալին վրայ։

Դաշտին արեւելեան մասը կը կոչուի Ջխուր, որ մեծ մասով ծածկուած է շամբով։ Ջխուրի մէջ են Օձ քաղաքի աւերակները, Թիլ աւանը եւ Վարդենիսը։

Դաշտի հիւսիսային կողմի լեռնաշղթան կը կոչուի Բոսուր։ Այս կողմի լեռները ծաղկաւէտ չեն։ Լեռնային մասերը բռնուած են Հասնանցի քիւրտերէ, որոնք կը տարածուին մինչեւ Գուլանըքի եւ Խնուսի միջեւ տարածուած կարկառները։ Հացիկը եւ Աշտիշատը այդ մասին մէջ են։ Իսկ դաշտին հիւսիսային արեւմտեան կողմը (Իքինճի Գօլ) Ս. Կարապետի շրջանն է, նշանաւոր իր վանքերով, Ջիւրէթ, Խարօնք եւ Ողական ամրոցով, ու այժմեան Գըղըլ Աղաճ, Գամեր գիւղերով։

Հարաւային կողմը կը կազմէ Մուշ քաղաքը՝ իր անմիջական հսկողութեան ենթարկուած գիւղերով։

ՍԱՍՈՒՆ

Սասուն, Տաւրոս լեռնաշղթայի մէկ մասը կազմելով, դժուարամատչելի սեպաձեւ եւ անտառապատ լեռներով կազմուած երկրամաս մըն է։ Հայկական իշխանութեան օրերուն, բնակչութիւնը բաղկացած էր զուտ Հայերէ՝ «Լեռնցի» կոչուած, ինչպէս կ'ըսէ Զենոբ Գլակ։

ԺԷ. և ԺԸ. դարերուն, հարաւէն՝ քիւրտեր հետզհետէ կը գաղթեն և այդ կողմերը կը հաստատուին։ Այդ վաչկատուն ցեղերը, հայերու հետ շփման մէջ մտնելով, կամաց կամաց կը հաստատուին Փսանք, Խիանք, Գաբըլճօզ, Ծապաղջուր գաւառներուն մէջ, և տիրող կառավարութեան կողմէ քաջալերուելով (կրօնակից ըլլալուն պատճառով), կը սկսին ճզմել տեղացի հայերը։ Այդ միջոցներուն, մեծ թիւով հայեր, իրենց տունն ու տեղը չկորսնցընելու համար, իսլամական կրօնքը ընդունած են, բայց այս արարքէն իրենց ակնկալութիւնը իրականացած չըլլալով, հետզհետէ խնամիական կապեր հաստատած են քիւրտերուն հետ և ժամանակի ընթացքին՝ իրենց ազգութիւնն ալ վրայ տուած։ Այդ քիւրտ ցեղերէն յայտնի է Սասունի Աշիրէթը։

Արդէն քանի մը դար առաջ, ուրիշ կարգ մը լեռնաբնակ հայեր ալ, արաբական արշաւանքներու առեն, իսլամութիւնը ընդունած էին. օրինակ, Բագրանցիք, Պալաքցիք, Սամըկանցիք, Ռաշկոտանցիք, եւայլն, որոնց Բագրատունեաց, Պահլաւունեաց, Սամրկոնեանց և Ռշտունեաց ցեղերէն սերած ըլլալը՝ իրենց անուններէն, սովորութիւններէն, բնակավայրերէն յայտնի է։ Դեռ մինչեւ հիմա ալ, մեծ ակնածութեամբ կը վարուին հայ վանքերու և աւերուած եկեղեցիներու հետ. Սասնոյ Մարաթուկ վանքին՝ միշտ մատաղցու ոչխար, տաւար կը տանին, իրենց խմորը կը խաչակնքեն, եւայլն։

Սասունցիք, իրենց բնակավայրին լեռնային դիրքին հետեւանքով, մեծամասնութեամբ խաշնարած են, և քիւրտ ցեղերը, ամրան՝ հարաւային տօթակէզ երկիրներէն, իրենց ոչխարները Սասունի լեռները կը բարձրացնէին եայլայի և յարմար արօտատեղիներ ընտրելով, այս ձեւով՝ անոնք կամաց կամաց հոն հաստատուած են։ Ու այսպէսով է որ կազմուած են Սասունի, Խիանքի աշիրէթները։

1890 ին, առաջինին ցեղապետն էր հռչակաւոր աւազակապետ Խալիլ աղան, իսկ Խիանցւոց՝ Քէօր Սլեման աղան։ Այս երկու աղաներն ալ՝ Թուրք բռնակալութեան զօրավիգ հանդիսացան և անկէ կաշառուելով՝ կարելի եղած ամէն տեսակ գէշութիւն ըրին հայերուն։

Մինչեւ 1890, Սասունցիք, բաղդատաբար իրենց դաշտեցի եղբայրներուն, աւելի հանգիստ էին, ծուարած իրենց անմատչելի լեռներուն և ծերպերուն մէջ. Թուրք կառավարութիւնն ալ դեռ մուտք գործած չէր հոն, և կը բաւականանար տարուէ տարի 18,000

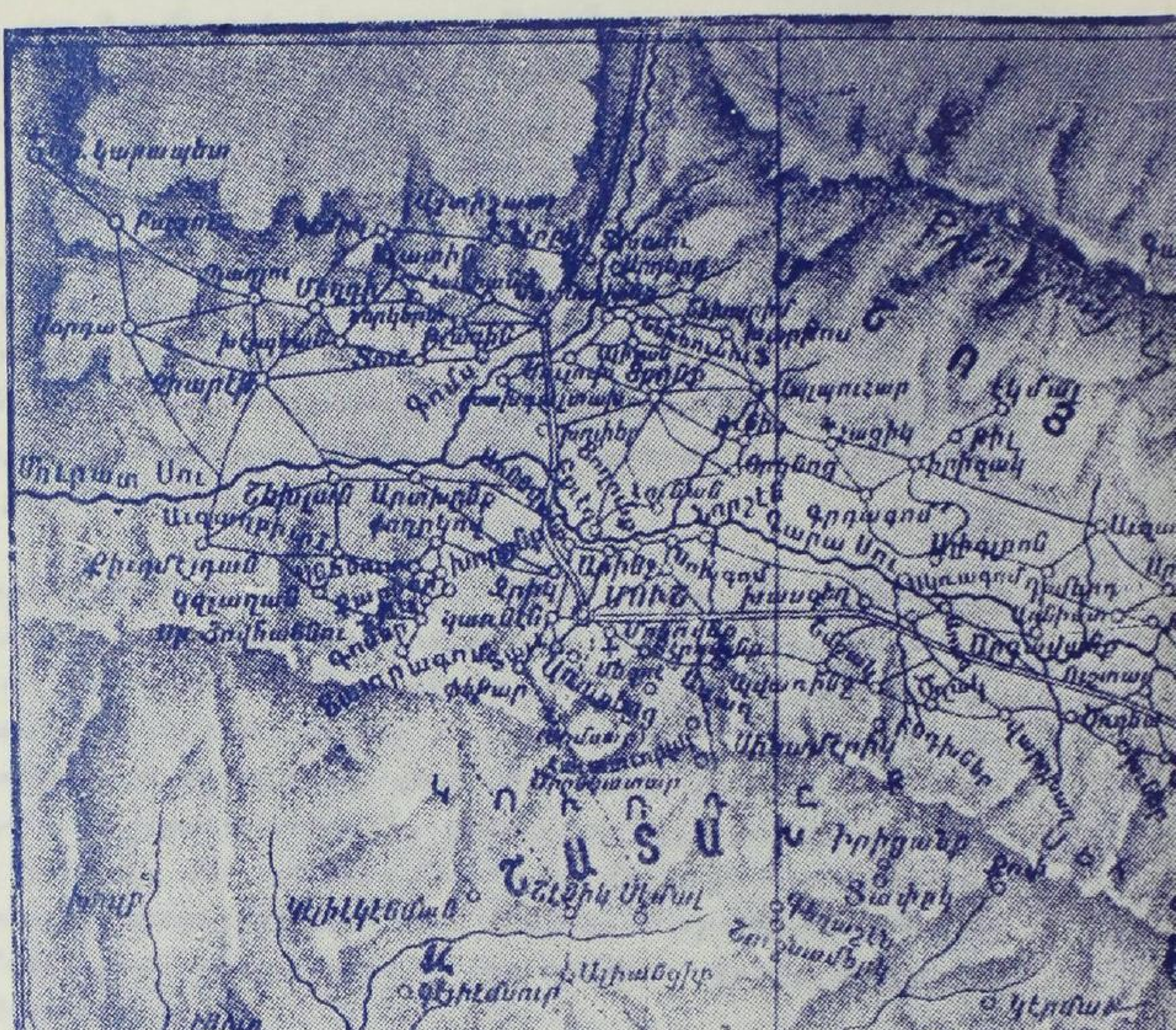

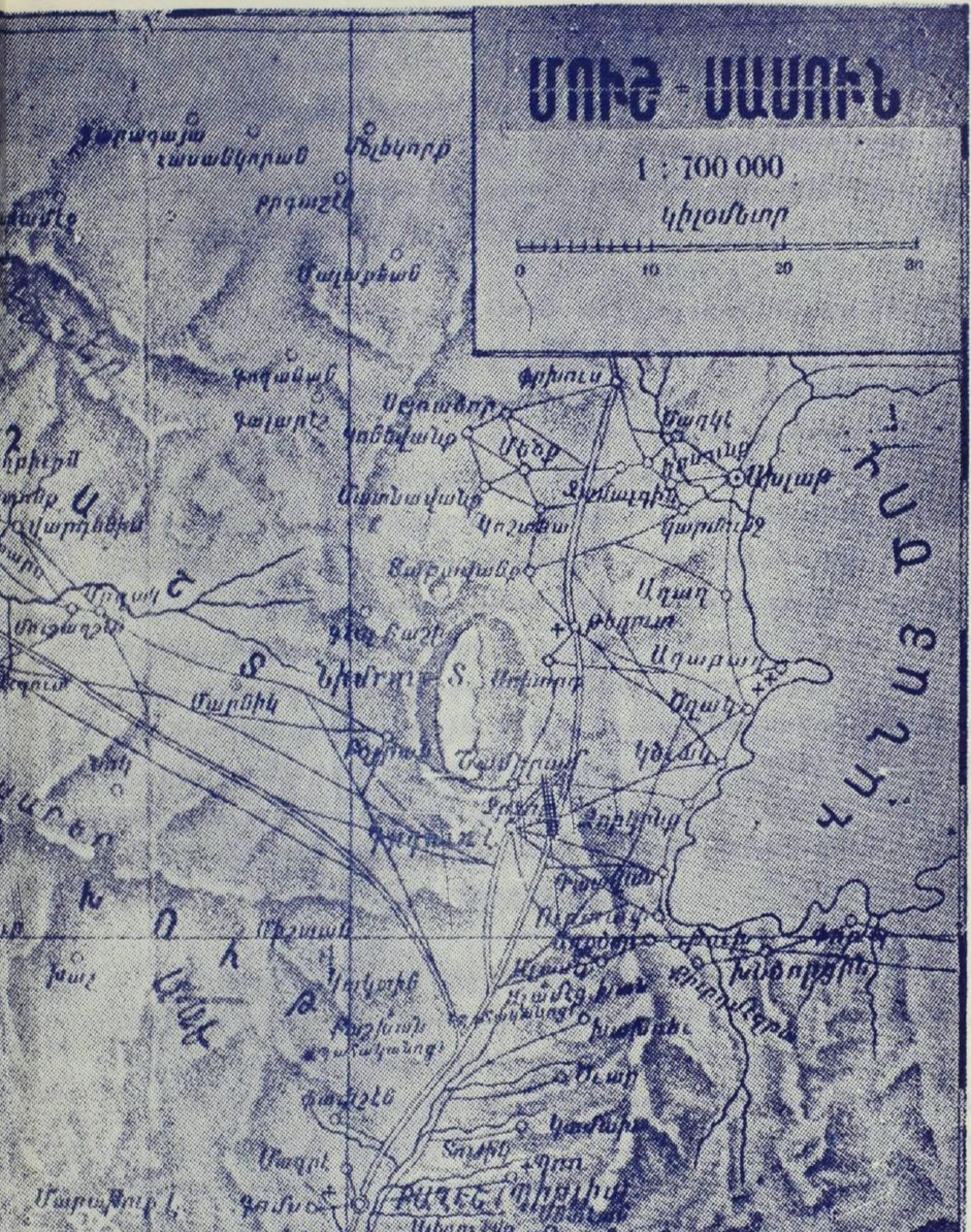
ՄՈՒՇ - ՍԱՍՈՒՆ
1 : 700 000
կիլոմետր
0
10
20
30
Ախլաթ
Նեմրութ Տ.
ԲԱՂԵՇ (Բիթլիս)

ղուրուշ տուրք գանձելով՝ իբր գլխավճար և տասանորդ (այս տուրքը կը գանձուէր Մուշի սանճագին մաս կազմող Սասունէն)։

Այս տուրքէն զատ, անոնք ստիպուած էին, երբեմն երբեմն, քիւրտ ցեղապետներուն ալ մէյ մէկ նուէրներ տալ (կոտ մը ցորեն [12 օգգա], կօրեկ, մէկ երկու զոյգ տրեխ, տրեխի թել, կերակուրի փայտէ շերեփ, դգալ, երբեմն ալ՝ ոչխար, այծ՝ իբր խաֆիրի իրաւունք)։

Թրքական օրէնսդրութեան մէջ յօդուած մը կը յիշուի, որուն տրամադրութեան համաձայն, երբ մէկը տասը տարիէ իվեր կալուածի մը կը տիրէ, այդ կալուածը այլեւս իր սեփականութիւնը կը դառնայ։ Այս հիման վրայ, Քիւրտերու՝ ամառ ատեն այցելած արօտատեղիները, եայլաները հետզհետէ անոնց ձեռքը անցան։ Իզուր հայ գիւղացիները բողոքեցին, և ծախքերու ենթարկուեցան։ Այսպէս, իրենց հողերը քիւրտերու ձեռք անցնելով, իրենք ալ անոնց մարապա, ճորտ դարձան։ մինչեւ իսկ՝ քիւրտ աղաները, իբր իրենց ինչքը, ստացուածքը, սկսան իրենց մրիպա՝ ճորտ Հայերը իրարու ծախել կամ նուիրել, կամ իբրեւ իրենց ստացուածքը կը պաշտպանէին իրենց հայերը (Փրլա) ուրիշ քիւրտերու յարձակումներուն դէմ։ Եւ երբ քիւրտ աղա մը յարձակէր ուրիշ քիւրտի մը հայուն վրայ, այդ միւս քիւրտն ալ՝ իբր փոխ վրէժ, կը յարձակէր դիմացինին հայուն վրայ, այնպէս որ՝ երկու կողմէն տուժողը միշտ հայը կ'ըլլար։

Սասունի այս վիճակին ենթարկուած էին իր շրջանի և դըրացի միւս գաւառներն ալ — Խոյթ, Բռնաշէն, Մոտըկան, որոնց հայերն ալ ենթակայ էին նոյն տառապանքներուն։

Խոյթի բնակչութեան մեծամասնութիւնը՝ Խալիլ Բէյի թոռ Միրզա Բէյի և իր որդի Մուսա Բէյի ձեռքերուն մէջ կը ճզմուէր։ 1880 էն վերջն է որ այդ կողմերուն հայերը այլեւս ստիպուեցան տեղի տալ քիւրտերու ամենօրեայ նեղութեանց և լքելով իրենց տունն ու տեղը, ցրուեցան Ալաշկերտ, Մշոյ դաշտը, Պուլանըք և ոմանք՝ մինչեւ Ռուսիա, ուր աւելի հանգիստ գտան և հոն հաստատուեցան։

Մշոյ դաշտի գիւղերէն ոմանց — Շէյխպրիմ, Խարդոց, Խարս, Արտօնք. Երըշտէր, Տղակ, Բերդակ. և այլ գիւղերու — բնակիչները Սասունի և Խոյթի բնիկներէն կազմուած են։ Մինչև վերջերս, Պալաքցի քիւրտերը՝ այդ գիւղերը գալով, իրենց խաֆիրութեան իրաւունքը կը պահանջէին։ Մենք, Բդէեաններս, Բռնաշէնցի և Միրզա Բէյի աղալըղութեան պատկանելով, Միրզա

Բէյ, 1884ին, երբ խաֆիրութեան տուրք, հօրմէս ստացաւ ձեռք մը հագուստի կտոր, կարել տուաւ և կարողչէքն ալ մեզի վճարել տուաւ։

Այս խաֆիրութեան տուրքը այնչափ արմատ բռնած էր քիւրտերուն մէջ՝ իբրեւ իրենց արդար իրաւունքը, որ քիւրտ մը երկու օրուան ճամբայ քալելով՝ դաշտի գիւղը կուգար, իր նախկին հպատակը կը գտնէր. օր մը անոր հիւրը կ'ըլլար, և յաջորդ օրը, գանձելով իր տուրքը, առնելով զոյգ մը գուլպայ կամ զոյգ մը տրեխ, գոհունակութեամբ կ'անցնէր կ'երթար։

Երբեմն ալ ինք նուէր կը բերէր իր հայուն — լեռնային ընտիր մեղր, հաց մը, եւայլն։

Գալաքցոց աշիրէթապետը կը համարուէր Շեկոյի տունը (կրօնափոխ հայ)․ այս ընտանիքին մէկ մասը դաշտը իջած և Քոլոսիկ գիւղը հաստատուած էր։ Այս վերջիններուն գլխաւորներէն մէկն էր Պըտըրխէի տղայ հաճի Ֆարըզ (Ֆերօ)։ Ասոր հայրը. Պըտըրխէն, մերկ,անօթի վիճակի մէջ, քանի մը քիւրտերու հետ, դաշտը կ'իջնէ և Քոլոսիկ հայաբնակ գիւղին ախոռներուն և գոմերուն մէջ բնակութիւն կը հաստատէ. իր յաջորդները հայ գիւղերուն մէջ հովուութիւն, նախրորդութիւն ընելով՝ կ'ապրէին, և Պըտըրխէն ինքն ալ՝ Խասգիւղի նահապետական հայ տուներէն Փարէզեան Տօնապետի ջաղացպանն էր, ինչպէս կը պատմէր հայրս։ Վրան, իբրեւ հագուստ ունէր այծի փոստ մը, ուրիշ ոչինչ։

Քանի մը տարի ետք իր որդին տէր դարձած էր ամբողջ Քոլոսիկին, Խասգիւղի մէկ մասին, տասներկու ջաղացքներէն գըրեթէ ութին, և ուրիշ գիւղերու մէջ ալ շատ մը արտերու։ Մշոյ մէջ, հաճի Տայիպի քով՝ իբրեւ սոֆթա, քանի մը տարի աշակերտութիւն ընելուն իբր վարձատրութիւն, այդ հայաշատ Խասգիւղի և Քոլոսիկի հայերուն ճակատագիրը՝ անոր յանձնուած էր։

Հաճի Ֆերօյի գործած չարութիւնները անհամար են։ Մեր հօրեղբայրը՝ Տէր Մանուէլը՝ անոր եղբօրորդիին ձեռքով սպաննել տրուեցաւ, և մեծ եղեռնին (1915) Ֆերօ ամբողջ գիւղացիութիւնը խաբելով, ինքնապաշտպանութեան բոլոր ջանքերը ձախողութեան մատնեց և ոչխարի պէս ալ՝ բոլորը կոտորել տուաւ։

Սասունի և շրջակայի քիւրտերը՝ իրենց ցեղապետներով կը կառավարուէին, առանց կարեւորութիւն տալու Օսմանեան կառավարութեան։ Այսպէս էր նաեւ հայ գիւղերուն մէջ, ուր առհասարակ, մէկ գերդաստանի պատկանողները բնակութիւն հաստատած էին։ Գիւղապետը, իրենց նահապետը, իշխանը, հրամանա-

տարն էր, որուն որոշումներուն կը հպատակէին բոլորն ալ։ Գիւղապետն ալ, իր կարգին, առանց խտրութեան, բոլորին ալ հաւասար աչքով կը նայէր, քանի որ բոլորն ալ իր ցեղակիցները, իր զարմիկներն էին։

Կէլիէկուզան մեծ գիւղին կառավարիչն էր Պետոյի Տունը, ուրկէ Վարդան Պետոյեանը միակ ազատուած շառաւիղն է. այժմ Պոլիս կը բնակի և Կեդրոնական վարժարանը կը յաճախէ։

Շենիկ գիւղի կառավարիչն էր Գրքոյի տունը, Սեմալ գիւղինը՝ Քեաթիպ Մանուկի հայր Շառոյի տունը։ Իսկ Դալուորիկի մէջ նշանաւոր էր Աւոյի Գասպարը, որ կ'իշխէր այդ լեռնական, վայրենի համարուած ցիրուցան հայերուն վրայ, և որուն խօսքը իբր պատգամ կ'ընդունուէր ամենուն կողմէ։ Այդ խիստ ընդարձակ շրջանը անգամ մը պտտելով, զարմացած կը մնայի, երբ կը տեսնէի թէ ինչպիսի փութկոտութեամբ կը կատարուէին մեծերու տուած հրամանները (քիւրտերուն դէմ կռիւ յայտարարել, հաշտութիւն կնքել, յեղափոխականներ պահել կամ արտաքսել)։ Այս ամէնքը մէկ մարդու կամքէն կախուած էր։

ՄՇՈՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ (1870-1880)

Մուշ քաղաքը հինգ հայ թաղերէ և հինգ եկեղեցիներէ բաղկացած ըլլալով, ամէն մէկ եկեղեցի իր ծոցին մէջ կը պահէր մէկական ծաղկոց-վարժարան, որ երբեմն կանոնաւորաբար, երբեմն ընդմիջումներով կը կառավարուէր այդ առենները համբաւ հանած վարժապետներու կողմէ։

Այս ծաղկոց-վարժարանները իրենց աշակերտներուն կը սորվեցնէին քերական, հեգարան, սաղմոս, ժամագիրք, շարական, և ամենէն յաջողակներուն ալ՝ Նարեկ, Զամչեան քերականութիւն, Աւետարան։

Ասոնք կարդացողները փիլիսոփայութեան հասած կ'ըլլային։

1870*ական թուականներուն, Մշոյ մէջ կը գտնուէին հետեւեալ վարժապետները.—*

Յարդեն վարժապետ, Տէր Յակոբենց Տունէն, որ Վերին և Սուրբ Մարինէ թաղերուն մէջ դասաւանդած է։

Առաքել վարժապետ Քիւրտմէկյանցի, որ երեսուն տարի Վերին թաղին մէջ վարժապետութիւն ըրած է և մեծ ազդեցութիւն թողած, այնպէս որ ամէնքն ալ՝ իրենց ընտանեկան խորհուրդներն իսկ, անկէ կը հարցնէին։

Թերթօ մականուանեալ Յարդեն վարժապետը և Թադէոս վարժապետը (Զիարէթցի), որոնք Վերին Թաղի մէջ դասատու եղած են և գիւղերու մէջ ալ պաշտօնավարած։

Գասոյենց Մեծ Յակոբ վարժապետը, որ 1886ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ՝ Տէր Յովհաննէս անունով, թէ Վերին և թէ Ս. Մարինէ Թաղերուն մէջ դասաւանդութիւն ըրած է։ Շատ անուշ ձայն մը ունենալուն՝ ամէն կողմէ կը փնտռուէր և մեծ յարգանք կը վայելէր բոլորէն։

Յովհաննէս վարժապետ Բարսեղեան ութ տարի պաշտօնավարած է Վերին Թաղը, ապա՝ Բրտի Թաղը ու վերջէն ալ՝ քահանայ ձեռնադրուեցաւ Տէր Ատոմ անունով։

Ստեփան վարժապետ Տէր Պարսամեան, հինգ տարի՝ Ճիկրաչէն Թաղի Ս. Կիրակոսի վարժարանին մէջ դաս տուած է, ապա՝ Վերին Թաղին մէջ դասատու էր, իր ձայնին քաղցրութեան համար՝ ամէն տեղ կը փնտռուէր։ Նշանաւոր խման մըն էր, դժբախտաբար։

Վարժապետ Եղիազար՝ 70ական Թուականներուն, Վերին Թաղը գտնուած է։

Այդ ատենները նշանաւոր էր Աբրահամի Իկիթը, որ մեծ դըպրապետ մը եղած է և այն աստիճան խիստ՝ որ սխալ երգող մը իսկոյն ծեծով կը պատժէր։

Զորու Թաղին մէջ նշանաւոր էին Մելքոն վարժապետը, Սարգիս վարժապետ Բալալկանց, Աւօ վարժապետը և Թառօ վարժապետը, որ ապա քահանայ ձեռնադրուեցաւ Տէր Սահակ անունով։

Սուրբ Մարինէ Թաղէն նշանաւոր էին Մելիք վարժապետը, Ղազար վարժապետ Ալէմշարեան, որ ապա քահանայ դարձաւ Տէր Եղիշէ անունով։ Բրտի Թաղի դասատու էր ան։

Իսկ դաշտի գիւղերուն մէջ նշանաւոր էին, Գոմերու մէջ՝ Ղուկաս վարժապետը, Քիւրտմէյտանայ՝ Առաքել, Ծրօնայ՝ Յովօ, Լիզի՝ Լեւոն, Զիարաթայ՝ Թադէոս և Վարդենիսի՝ Մարգար վարժապետները։

Ասոնցմէ շատերը իրենց ուսումը ստացած էին Ս. Կարապետ ժառանգաւորաց դպրոցը, ոմանք՝ միւս վանքերուն մէջ, շատերը՝ ինքնաշխատութեամբ, հետզհետէ գործնական կիրառութեամբ և աշակերտներու հանդէպ կարգապահութեան խստութեամբ՝ անուն հանած էին։ Իրենց սորվածը և սորվեցուցածը սահմանափակ հորիզոն մը ընդգրկելուն, նոր աշխատութեանց պէտք չէին զգար։

Րաֆֆի լաւ նկարագրած է զանոնք՝ Տէր Թոդիկի դպրոց անունին տակ։

Այդ շրջանին դպրոց յաճախողները այսօր երախտագիտութեամբ կ'ոգեկոչեն այդ վարժապետներուն յիշատակը՝ առանց նըկատի առնելու իրենց կերած ծեծերը և ֆալախաները։

Հին ատենները վանքերը եղած են միակ վառարանը հայ կըրթութեան, մանաւանդ Ս. Կարապետի վանքը, որուն աշակերտներէն ոմանք ապագային վարդապետ կը դառնային, իսկ ոմանք՝ վարժապետ։ Բացի ասոնցմէ, քանի մը մեծ գիւղերու մէջ ալ կային դպրոցներ, ինչպէս՝ Աւրան, Ջիարէթ, Խասգիւղ, Վարդենիս։

Սկիզբները, տուներու ախոռներու օտաներուն մէջ կը դասաւանդուէր, բայց հետզհետէ, ութսունական թուականներուն, դըպրոցական շէնքեր շինեցին։ Ամէն գիւղի մէջ, տէրտէրն էր բնական վարժապետը. կը մնար տէրտէրի կարողութիւնը։ Մինչեւ հիմա ալ դեռ կը գտնուին քահանաներ, որոնք գրել կարդալ հազիւ գիտեն։ Ըստ բաւականի գիտցողներն էին որ գիւղի որեւէ ախոռի մը սաքուին մէջ. Ձմեռ ատեն կը հաւաքէին տասը-քըսան աշակերտներ և անոնց կը սորվեցնէին կարդալ և շատ քիչ անգամ՝ գրել։ Այսպէս Խասգիւղի մէջ, Տէր Սերոբը 1830 էն իվեր, իր տանը մէկ փոքր սենեակին (քօխ) մէջ կը հաւաքէր քանի մը տղաներ և գրել կարդալ կը սորվեցնէր անոնց։ Հայրս, Գասպար Բդէեան և իր եղբայրները, անոր քով սորված են հեգելը։ 1875 ին Խասգիւղի մէջ կը դասախօսէր Մուշէն բերուած Քալալկանց Սարգիս վարժապետը, որ նախ ախոռի մը մէջ, ապա Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ կից վարժարանին մէջ դաս կուտար և քերական ու ժամագիրք կը սորվեցնէր։ Ինծի ալ հեգարան մը տուած էր։ Գիւղէն վարձք կ'առնէր՝ տարեկան հինգ քիլէ (500 օգգա) ցորեն, և ուտելիքն ալ գիւղէն հայթայթուելու պայմանով։

1870 ական թուականներուն է որ կը հասնին այն աշակերտները, որոնք գրել-կարդալ սորվեցան և եղան առաջին լուսաւորեալները ազատասէր հայութեան։ Տարուած ըլլալով հայրենասիրութեան և հայ ազատագրութեան գաղափարներով, իրենց սորված սահմանափակ ուսումով, անոնք յարեցան յեղափոխութեան, կազմելով առաջին յեղափոխական խումբերը։ Այս առաջին ռահվիրաներէն անոնք որ դեռ ողջ մնացեր էին, դժբախտաբար զոհ գացին Մեծ Եղեռնին։

Հարկ է հոս շեշտել որ քահանաներէն յետոյ վարժապետներն *էին որ ամենէն յարգելի ու պատկառելի էին բոլոր գիւղերուն մէջ։ Ամէն տուն՝ իր վարժապետին կ՚ընծայէր իր լաւագոյնը — ընտիր կերակուր, նուէր և անսահման յարգանք։ Աշակերտին մայրը իր վարժապետին կը նուիրէր ընտիր գուլպայ, և այլ նուէրներ կը ղրկէր անոր· այս պատճառով ալ՝ նուէր տանող աշակերտը, յաճախ առանձնաշնորհեալ դիրք կ՚ունենար, թէպէտ ատիկա չկրցաւ արգիլել որ օր մը ենթարկուիմ աղուոր ֆալախայի մը, իբր պատիժ իմ մէկ անհնազանդութեանս։*

Ֆալախան առաջնակարգ պատիժ մըն էր, որ կը տրուէր ամէն յանցաւորի (դաս չգիտցող թէ չարութիւն ընող)։ Կախուած էր պատէն, միշտ մեր հայեացքին առջեւ։ Ես դեռ կը յիշեմ անոր տեսքը՝ իբր չարչարանաց գործիք, մանաւանդ զայն բռնողներուն քամահրանքը՝ խեղճ պատժուողներուս հանդէպ։

Դաշտի գիւղերու քանի մը վարժարաններէն զատ, կային վանքերու ժառանգաւորաց վարժարանները։ Առաքելոց վանքին մէջ կային տասնըհինգի չափ աշակերտներ, Ս. Յովհաննէս վանքին մէջ ալ՝ տասնի չափ տիրացու, Խիանքէն և Սասունէն, որոնք թէ տիրացութիւն կ՚ընէին և թէ կը սորվէին։

Ս. Աղբերիկի վանքը ունէր քանի մը տիրացու, իսկ Ս. Կարապետի մէջ, հինէն ի վեր կար ժառանգաւորաց վարժարանը։ Խրիմեան Հայրիկի վանահայրութեան ատեն աւելի բարգաւաճեցաւ անիկա և երբ 1870 ին, Հայրիկը Պոլիս մեկնեցաւ, Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցի և ապա Մամբրէ եպիսկոպոսի ջանքերով, դպրոցը իր կատարելութեան հասաւ 1880 ին, երբ երեսունհինգի չափ աշակերտութիւն մը ունէր՝ Դաշտէն, Պուլանըքէն, Խնուսէն։

Այս շրջանը կրնայ Ս. Կարապետի ոսկեդարը համարուիլ· այն ատեն շատ լուրջ կրթութիւն կը տրուէր և աւելի լայն գաղափարներով ու ծրագրով դաստիարակութիւն կը ջամբուէր։

Այս շրջանի աշակերտներէն են Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մարգար վարժապետը, եւայլն։

Մինչեւ 1870 թուականը, ամբողջ Մուշ քաղաքին և Դաշտի մէջ, գրել կարդալ գիտցողները հազուագիւտ էին, մանաւանդ գիւղերուն մէջ, ուր շատ կը փնտռուէին անոնք։ Գիւղապետին, տէրտէրին հետ հաւասարապատիւ էր նաեւ **քեաթիպը**, *որ* **ծիվիթն** *իր գօտին, փետուրէ գրիչն՝ ականջին, մեծաշուք կերպով կ՚անցնէր գիւղին փողոցներէն։ Քեաթիպն էր թէ՛ կառավարական հարկահաւաքը և ստացագիր տուողը և թէ գիւղին վերաբերեալ թուղթերը գրողն ու կարդացողը· և երբ նկատի առնուի որ այդ քեաթիպներէն շատերը հազիւ հազ գրել կարդալ գիտէին, կրնաք* *երեւակայել կառավարական հաշիւներուն մէջ անոնց պատճառած կորուստը՝ ի վնաս խեղճ ժողովուրդին։ Ատոր համար էր որ տուրքերու պաքեան երբեք չէր լմննար։ Ամենուն ծանօթ են Թուրք հարկահաւաքներու խստութիւններն ու վայրագութիւնները՝ կրնամ ըսել թէ անոնց գէշութեան մեծագոյն մասը ծագում առած է հայ քեաթիպներու անճարակութենէն և գողութենէն։ Այսպէս, անոնք կը համաձայնէին գիւղապետին հետ, կամ չարախնդրութեամբ, գիւղացին պարտքէ ազատել չէին տար․ միշտ կը գանձէին, կամ թահսիլտարը կուլ կուտար, և իրենք այնչափ տկար էին հաշիւներու մէջ որ Մալ Սանտըղին տուած դրամին և առած ստացագիրին նոյնութիւնը չէին կրնար ստուգել։ Ասոնց երեսէն ալ՝ շատերու օճախները մարած են։*

1878 *ին, Մուշ քաղաքին մէջ կը գտնուէր չորս ծաղկոց.— Վերին Թաղ՝ Յակոբ վարժապետ, Ջորու Թաղ՝ Մելքոն վարժապետ, Ս. Մարինէ Թաղ՝ Յարդեն վարժապետ, ապա՝ Աւետիս վարժապետ, որոնք եկեղեցիին վերնատան մէջ դաս կուտային՝ դպրոցը վերաշինութեան մէջ ըլլալով։ Բրտի Թաղն ալ ունէր իր ծաղկոցը՝ քանի մը աշակերտներով։*

Ս. Մարինէի վերնատան մէջ դաս կ'առնէի ես և «Տէր զի բազում»ը գոց ընելու ստիպուած էի։ 1879 *ի աշնան, օր մը դասը չսորվելուս համար իբրև յանցապարտ ոտքի հանուած էի, երբ եկան ու ըսին որ Ստամպոլէն վարժապետ մը եկած է. ու զիս տեղս նստեցուցին։*

⁂

ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ (1879)

Եօթանասունական Թուականներուն, Արեւմտահայ Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատուելէն յետոյ, Պոլսոյ մէջ կազմուած էին կարգ մը ազգօգուտ ընկերութիւններ, որոնք Թուրք և Ռուս պատերազմէն վերջ, իրարու հետ միանալով՝ կազմած էին Միացեալ Ընկերութիւնը։ Այս ընկերութեան նպատակն էր Հայաստանի մէջ ուսմունք տարածել։ Վանի և Հաճընի դպրոցներէն յետոյ, լաւագոյն գաղափարն ունեցած էր Մուշի մէջ ալ՝ կեդրոնական նախակրթարան մը բանալ։ Այդ պատճառով ալ, 1878 *ի աշնան*

Մուշ հասաւ Պր. Փիլիպպոս վարժապետը՝ իր քահանայ հօր և եղբայրը Պր. Յովհաննէսի հետ։ Անոնք Մշոյ Առաջնորդ Ալէաթճեան Եպիսկոպոսին հետ համախորհուրդ, որոշեցին Ս. Մարինէ թաղի նորակերտ շէնքը յատկացնել Միացեալի Վարժարանին՝ Կեդրոն անունով։ Այդ շէնքը ամէն յարմարութիւն ունէր՝ իբր նոր կըրթարան ծառայելու։

Քաղաքի հինգ թաղերէն, հայ մանուկներ փութացին արձանագրուելու։ Պարզ ընթերցանութիւն մը բաւական էր ընդունուելու համար։

Ես ալ ընդունուեցայ, թէեւ երկու օր առաջ «Տէր զի բազում»ի երեք տուները գոց սորվիլ չկրնալուս պատճառով՝ ոտքի կենալու պատիժին ենթարկուած էի։ Նախապատրաստական կարգի երկրորդ բաժինին մէջ դրուեցայ, աղուոր կարմիր կողքով ընթերցարանի մը վրայէն կարդալ-գրել սորվելու համար։

Արձանագրուողներուն թիւը հարիւրը անցաւ։

Նորութիւնը հոն էր որ Սաղմոսն ու Ժամագիրքը փոխարինուեցան՝ մուկի, կատուի և շունի պատմութիւններ պարունակող և դիւրաւ կարդացուելիք և սորվուելիք գիրքերով։ Շատ լաւ կը յիշեմ թէ ինչպէս բոլոր տղաքը ուրախութեամբ ու սիրով փարեցան այդ գիրքերուն և դասերուն ու մէկ տարուան մէջ շատ աւելի բան սորվեցանք։

Դժբախտաբար, յաջորդ գարնան, մեր վարժապետներէն մին մեռաւ, միւսներն ալ ուզեցին հեռանալ Մուշէն, ու մենք կը վախնայինք որ պիտի կորսնցնէինք մեր ձեռք բերած վարժարանը, երբ 1879 ին Մուշ հասաւ ուրիշ մօրուսաւոր, քիչ մը գիրուկ անձնաւորութիւն մը, Մկրտիչ Էֆ. Սարեան (1), Միացեալի բազմաշխատ տեսուչը, որ իրական հիմնադիրն եղաւ Մուշի Կեդրոնական Վարժարանին։

Մկրտիչ Սարեան, Պոլսոյ Կալաթա Սերայի Լիսէի շրջանաւարտներէն, վարչագէտ ու հայրենասէր անձ մըն էր, որ իբր Միացեալ Ընկերութեան պատուիրակ և տեսուչ՝ նոր փայլ տուաւ մեր Կեդրոնին։ Որոշեց դպրոցը փոխադրել Ջորու թաղի նորակերտ բարձրահայեաց շէնքին մէջ, երկյարկանի, ընդարձակ և լուսաւոր սենեակներով և արդիական բոլոր յարմարութիւններով։

Նոր տոմար բացուեցաւ և նոր աշակերտներ արձանագրեց՝ թոշակներ սահմանելով՝ տարեկան առնուազն տասը ղրուշ, իսկ

---

(1) Մկրտիչ Սարեանի մասին կարդալ Մալխասի յօդուածը՝ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1948 Փետր.ի թիւը, էջ 56). Ծնթ. Աղան Տարօնեցիի:

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԵԱՆ
Տեսուչ հայոց Միացեալ Ընկերութեան
Մուշի Կեդրոնական Վարժարանին։

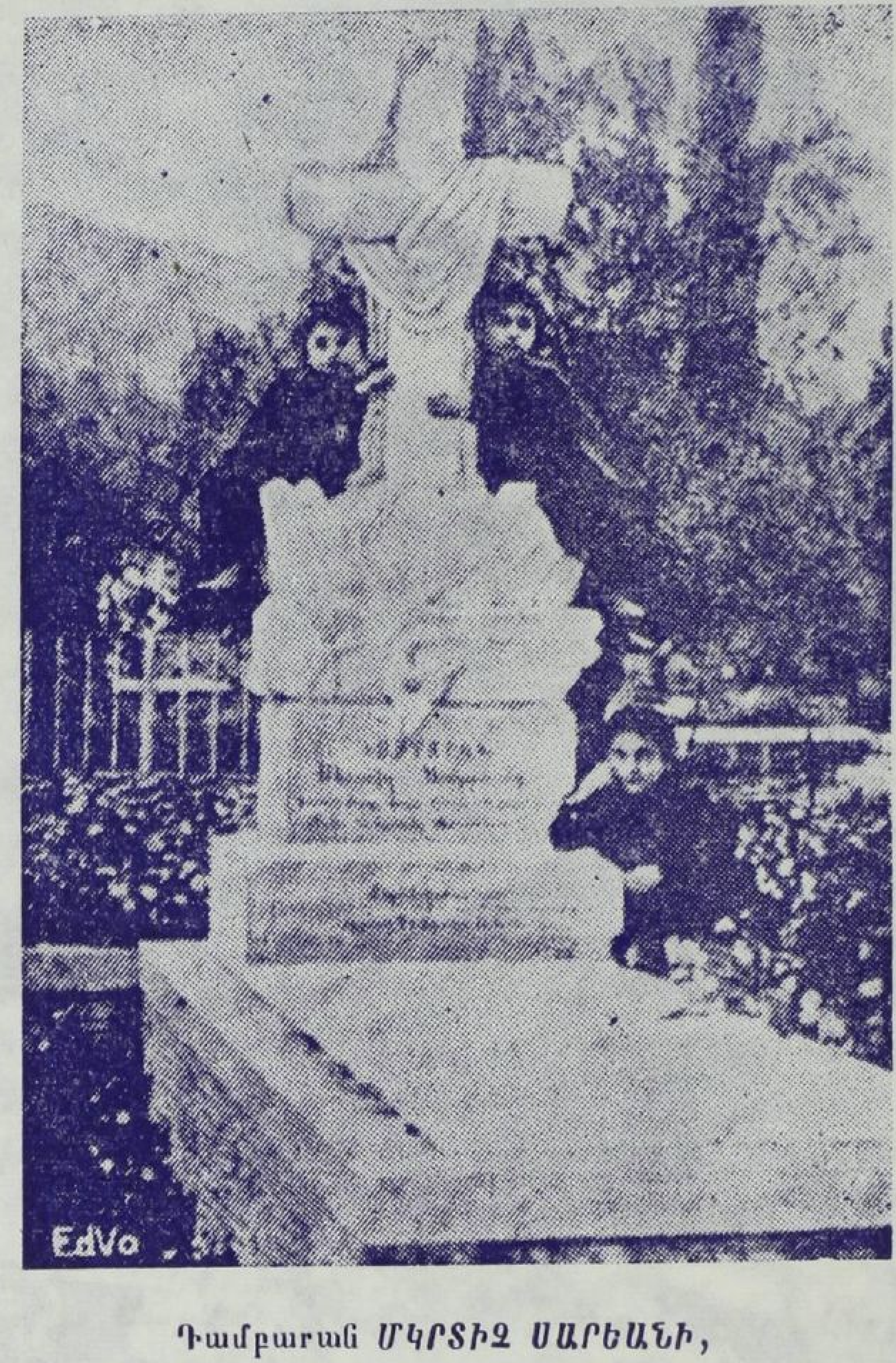

Դամբարան *ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԵԱՆԻ*,
Նախկին տեսուչ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան
Մուշի Կեդրոնական վարժարանի.
հանգեաւ 10 Յունուար 1901,
ի հասակի 48 ամոյ.
Շիրիմս կանգնեցաւ
Արդեամբ Պանդուխտ Մշեցւոյ:

առաւելագոյն՝ 120 ղրուշ։ Այսպէսով՝ 150ի չափ աշակերտներ կրցան հաւաքել։

Դասատուներ սկսան գալ Պոլիսէն և Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտներէն։ Մշեցիին համար նորութիւն էր, արդարեւ տեսնել Նարեկէ և շարականէ աւելի քան գիտցող պարոններ, որոնք կրկնակի զարմանալի էին իրենց հագած տարօրինակ հագուստներով, ու այդ ձեւով՝ ակնածանք կ'ազդէին ժողովուրդին։

Օրական անընդհատ վեց ժամ դաս կը տրուէր։ Դպրոցին գեղեցիկ և առողջապահական դիրքը ա՛լ աւելի աշխատասիրութեան մղեց աշակերտները։ Չորս տարի ետք, 1883ին, դպրոցը կրցաւ տալ իր անդրանիկ շրջանաւարտները։ Ես ալ այդ անդրանիկ աւարտականներէն մին էի։

Նոյն ատեն՝ Թաղային վարժարաններն ալ բարեկարգուեցան, իրենց ուսուցման մեթոտը փոխեցին, նոր և գոյնզգոյն կողքերով դասագիրքեր բերուեցան Պոլիսէն։

Մէկը գաւառացի տղայ ըլլալու է՝ հասկնալու համար գունաւոր կողքերով գիրքին հմայքը։

Միացեալի ղեկավար լաւագոյն դասատուն էր Պարոն Համբարձում Պէրպէրեանը, որ Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանի առաջին շրջանաւարտներէն էր և հայրենասիրաբար յանձն առած էր, 7-8 ոսկի թոշակով, մինչև Մուշ գալ և մեզի դասատու ըլլալ։ Մշոյ կեդրոնականի այդ ատենուան աշակերտութիւնը շատ բան կը պարտի այդ Պարոն Համբարձումին, որ լաւ չափագէտ թուաբան մըն էր և իր գիտցածը լաւ սորվեցնելու, իր տալիք դասերը առջի օրուընէ աւելի լաւ պատրաստելու և յամառ աշխատասէրի յատկութիւններն ունէր. ազդեցիկ էր ան և ամբողջ աշակերտութեան հիացմունքին առարկայ դարձած էր։

Վարժարան ընդունուեցան նաև շրջակայ գիւղերէն եկող բազմաթիւ աշակերտներ ևս, որոնք ապագային վարժապետներ դարձան իրենց ծննդավայրերուն մէջ, և Կեդրոնի տուած՝ 1883ին տասնըմէկ, իսկ 1884ին՝ տասնըհինգ շրջանաւարտները կը մեկնէին ուրիշ վայրերու մէջ հետզհետէ բացուած դպրոցներուն մէջ դասաւանդելու համար։

Կ'արժէ յիշել այդ առաջին շրջանաւարտները, որոնք հիմը դրին Տարօնի և շրջակայքի թէ՛ ուսումնական և թէ յեղափոխական գործունէութեանց։ Պարոնայք Տիգրան Վարժապետեան, Մկրտիչ Մանուկեան, Սարգիս Բղէեան, Արշակ Հայկունի, Արիստակէս Փոթիկեան, Գէորգ Մարզպետունի, Աբրահամ Թէճէրինեան, Ստեփան Գալայճեան, Վահան Ամատունի, Վահան Բորոյեան և Արամ Հայկազն։

Ասոնցմէ Սորգիս Բղէեան միայն մէկ տարի դասատուութիւն ընելով՝ Պոլիս մեկնեցաւ, իսկ միւսները, ամէնքն ալ, մեկնեցան գիւղերը և իրենց կեանքը նուիրեցին այդ ասպարէզին։

Ասոնք՝ իրենց սորված հայոց լեզուն, հայոց պատմութիւնը, մեր անցեալն ու ներկան, հայոց կրօնքն ու կարգ մը ութիւններ սորվեցուցին հայ նորահաս և ուսումնածարաւ սերունդին, և արդէն 1888ին, Հայաստանի ամէն մէկ անկիւնը՝ հայ նոր կեանք զգեցած, դպրոցականներով կ'եռար ու կը զեղուր։

Փա՛ռք Միացեալի ջանքերուն. ան էր որ հիմը դրաւ զարգացման, ինքնաճանաչման, և տգիտութեան խաւար քօղը պատռեց հայ ժողովուրդի աչքերուն առջեւէն։

Ութսունական թուականներուն էր որ հրատարակուեցան Րաֆֆիի, Ծերենցի, Ալիշանի և զանազան ազգային գրողներու հայրենասիրական երկերը, որոնց հազուագիւտ օրինակները նորարոյս կարդացողներու ձեռքն անցնելով՝ հայրենասիրութեան հուրը, և տիրող անարդար կարգերու դէմ ըմբոստացումի ոգին արթնցուցին Հայոց մէջ։ Եւ այդ շարժումին առաջին քայլը առնողները Տարօնի մէջ եղան Մշոյ Միացեալի առաջին ուսուցիչներն ու շրջանաւարտները։

Հիմա կարգն է խօսելու Միացեալի դպրոցին գործունէութեան՝ Թուրքերուն վրայ թողած ազդեցութեան մասին։

Մշոյ Կեդրոնական վարժարանը մարմնամարզի դասընթացք եւս ունէր՝ իր դասատուներէն նախկին զինուորական դեղագործ Պարոն Մկրտիչ Թիւթէլեանի ղեկավարութեամբ։ Մարմնամարզի այս փորձերը (հասարակ համաչափ քայլ, ձեռքերու շարժում, ևն) կը նշմարուէին քաղաքի Թուրքերէն՝ դպրոցի շէնքին բարձր դիրքին պատճառով։ Եւ այդ Թուրքերը գէշ աչքով սկսան դիտել այդ մարզանքները՝ ըսելով թէ «Հայերը զինուորութիւն կը սորվին»։

Գարնան և ամռան եղանակներուն, աշակերտները դաշտապտոյտի կ'երթային՝ շաբաթը անգամ մը։ Շուկայէն կարգով անցած ատեն անոնք կ'երգէին «Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան» քայլերգը։ Ասոնք նախանձը շարժած էին Թուրքերուն, որոնք նոյնպէս սոր-

ված էին երգել այդ երգը, բայց մանաւանդ՝ աշակերտներու ռազմական քայլուածքը և բարեձեւ երեւոյթը։ Թուրքերը, մէկ-երկու մէտրէսէներէ զատ, ուր 30-40ի չափ Ֆախիներ և Սոֆթաներ կը յաճախէին, ուրիշ դպրոց չունէին և ջանք ալ չէին թափեր դըպրոցներ բանալու։

Մեր դպրոցի տեսուչ Սարեան էֆէնտիի պաշտօնական, ծանրագլուխ դիրքը և վարմունքը, շրջաններուն տուած իր այցելութիւնները և իրեն եղած բարձր և յարգալից ընդունելութիւններն ու արարողութիւնները ա՛լ աւելի կը գրգռէին մոլեռանդ Թուրքերը, որոնք զարմանքով և զայրոյթով կ'ըսէին միշտ թէ «Այդ մարդը փաշա՞ է, ինչ է, որ այդչափ բարձր պատիւ կ'արժանանայ»։

Անոնք բնաւ չէին հանդուրժեր որ հայերու մէջ ալ գտնուէին մեծ, բարձր դիրքով մարդիկ, և եթէ ուշ գրաւողներ գտնուէին, անոնք միջոցը կը գտնէին զանոնք անէացնելու՝ սպաննելով կամ թունաւորելով, ինչպէս ըրած էին Կարնոյ մէջ՝ Խաչատուր էֆ. Պաստրմաճեանը և Մուշի մէջ ալ՝ Մովսէս աղա Կուընչոյեանը «մաքրագործելով»...։

Սարեանի դիրքը՝ զինք եւս մէջտեղէն վերցնել տալու կը մղէր Թուրքերը, այս անգամ տարբեր ուղղութեամբ գործելով։

Այդ օրերուն, մի ոմն Գալֆա Յակոբ անունով Յորկնոց գիւղացի հայ մը, որ գաղտագողի եկած էր Ռուսիայէն և Մշոյ դաշտի մէջ, կարգ մը մարդոց հետ տեսնուելէն յետոյ, կը վերադառնար, իր վրայ հրաւիրած էր Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը։

Կարնոյ մէջ ալ նախնական յեղափոխութիւն մը ծագած և քանի մը հայերու դատապարտութեամբ զսպուած էր։ Պուլկարիոյ նորոգ ազատագրումը, և հայերուն ալ՝ նոյն փափաքը ունենալը կամ նոյն նպատակը հետապնդելը առարկայ եղած էին բոլոր Թուրք մեծամեծներու մտատանջութեան։

Մշեցի Թուրքերն ալ, նախանձելով հայ դպրոցին և հայ կըրթական շարժումին, զանոնք ջնջելու մասին սկսան մտածել, և ամէն տեսակ ամբաստանութիւններ ըրին և հայ կրթական այս համեստ հաստատութիւնները՝ իբր խռովարարներու բոյն ներկայացուցին Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան։

ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

1870ական թուականներուն, Պոլսոյ մէջ արծարծուած ազգային ոգին, Հայաստանի մէջ կրթութիւն տարածելու համար թափուած ջանքերը ուշագրաւ էին, և այս նպատակով կազմուած ընկերութիւններուն մէջ ամենէն նշանակելին էր Հայուհեաց Ընկերութիւնը, որ զանազան կեդրոններու մէջ աղջկանց վարժարաններ բացած էր։

Այս ընկերութեան մէկ լաւագոյն գործն եղաւ Մուշն ալ օժտել Աղջկանց վարժարանով մը, և ահա՛, 1882ին, իբր առաջին վարժուհի, Մուշ ժամանեց Օրիորդ Ակիւլինէ, և Սարեան էֆէնտիի կարգադրութեամբ, Ս. Մարինէ թաղի եկեղեցիին առընթեր շէնք մը շինուելով, առաջին անգամ հոն հաստատուեցաւ աղջկանց վարժարանը։

Ամէն թաղէ աղջիկներ փութացին արձանագրուիլ և առաջին տարուան մէջ իսկ՝ 150է աւելի աշակերտուհիներ սկսան գրել-կարդալ սորվիլ։ Պոլիսէն եկած վարժուհիին իբր օգնական դասատուներ նշանակուեցան Կեդրոնական վարժարանի ուսուցիչներէն ոմանք, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղը կը բռնէր Պարոն Աւետիս Մարգպետունին, Կեդրոնականի հայագէտ կառավարիչը, որ առտուընէ մինչեւ երեկոյ, առձեռն բառարանը ձեռքին մէջ, ուսումնարանին մէջ կ՚երթեւեկէր՝ թէ՛ հսկելու և թէ պատասխանելու տղոց անվերջ հարցումներուն։ Մեր ամենուս համար՝ ինք էր կենդանի բառարանը. որչափ խրթին գրաբար բառ մը ըլլար, ան իսկոյն կը պատասխանէր։ Իր համեստ և հեզ բնաւորութեան համար զինք արժանի համարած էին Աղջկանց վարժարանի մնայուն դասատուն ըլլալու։ Միւսները այցելու էին։ Այս ուսուցիչները կարճ ատենուան մէջ աշակերտուհիներուն սորվեցուցին կարդալ, գրել, հաշուել, և չորրորդ տարուան ընթացքին՝ յաջողեցան շրջանաւարտներ պարգեւել Մշեցիին։

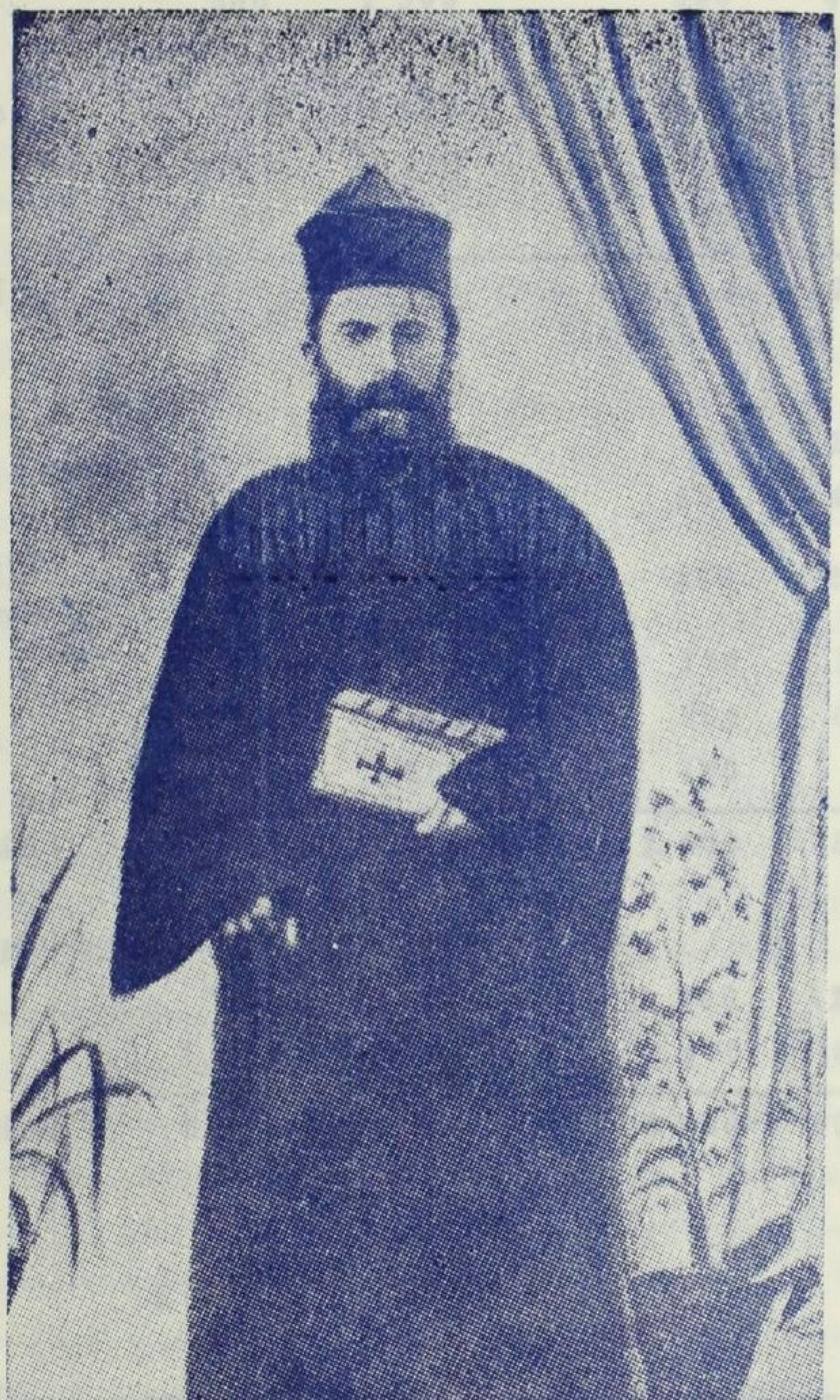

ՏԷՐ ՄԵՍՐՈՊ ՔՀՆՅ. ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ,
(աշխարհական անունով)՝
Աւետիս Մարզպետունի)։

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ

	1880		1915	
Հայ թաղերը	**Տուն**	**Բնակչութիւն**	**Տուն**	**Բնակչութ.**
Վերին թաղ	300	2,500	380	3,800
Ձորոց „	220	2,200	310	3,100
Ս. Մարինէ թաղ	250	2,500	320	3,200
Բրսի „	100	1 000	140	1,400
Ծիկրաշէն „	80	700	50	500
Համագումար	950	8,900	1,200	12,000
Թուրք թաղերը				
Խուրշենց թաղ	200	1,500	300	2,500
Բերդի „	350	2,500	550	4,850
Մինարէ մահլեսի եւ Ծիկրաշէն	300	2,000	350	2,500
Սուլֆտ թաղ	100	600	150	1,000
Տաշօ „	625	5,000	900	6,200
Ձաղըր „	75	500	150	950
Համագումար	1,650	12,100	2,400	18,000
Մուշ Քաղաքի բնակչութիւնը				
Հայ	950	8,900	1,200	12,000
Թուրք	1,650	12,100	2,400	18,000
Համագումար	2,600	21,000	3,600	30,000

ՀԱՅՈՑ ԹԻՒԸ

1880ին, Մուշ քաղաքը կը բաղկանար 2,600 *տուննոց բնակչութենէ մը, որուն* 950 *տունը,* 8,900 *անձով՝ Հայ և* 1,650 *տունը,* 12,100 *անձով՝ տաճիկ էին։*

Հայերը կը բնակէին, ըստ ցուցակին, հինգ թաղերու մէջ և թուրքերու հետ գրեթէ հաղորդակցութիւն չունէին. թէեւ անոնց հետ թշնամի չէին, բայց բարեկամ ալ չէին։ Թուրք լամուկները միշտ կը քարկոծէին իրենց փողոցներէն անցնող հայ տղաները և հայերը խոհեմութեամբ՝ չէին ուզեր փոխադարձել։

Հայ տուները բազմամարդ էին. մէկ տան մէջ կը բնակէին եղբայրներ և հօրեղբօր զաւակներ. իսկ Թուրք տուները զատ զատ ընտանիքներ էին՝ Ցամհճրամի գրութեան հետեւանքով։

Ամբողջ Տարօնի մէջ, Թուրք անուան տակ՝ քաղաքին մէջ գտնուած 12,100 տաճիկներ կային միայն, որոնք քիւրտերէ սերած և քաղաքին մէջ հաստատուած էին՝ իրենք զիրենք Թուրք կարծելով։ Իսկ գիւղերու մէջ. ի բաց առեալ քանի մը քրտաբնակ գիւղերէ, հայաբնակ գիւղերու մէջ, քիւրտեր շատ հազուագիւտ էին։

Մշոյ դաշտի արեւմտեան կողմը՝ Ցաճմանուկ (100 տուն), Մղագոմ (30 տուն), Խշլագոմ (15 տուն) զուտ քրտաբնակ գիւղեր են, իսկ Ջրիք (15 տուն), Փողրկով (10 տուն)՝ խառն։ Հիւսիսային կողմը՝ Ջօրավիգ (50 տուն), Խարդոց (30 տուն), արեւելեան կողմը՝ Չխուրի շրջանի մէջ, Նօք (40 տուն՝ զուտ), Մառնիկ (50 տուն՝ զուտ), Աղբնիս (40 տուն՝ զուտ), Կոտնի (100 տուն՝ զուտ), Մոլխ (100 տուն՝ զուտ), Դեղձմէր (50 տուն՝ զուտ), Քոլոսիկ (40 տուն՝ խառն)։ Քուրդ Ցուշտամ (30 տուն՝ զուտ), Թախթալու (35 տուն՝ խառն) քրտաբնակ գիւղեր կային։ ընդամէնը 650 տուն, մօտ 5,000 քիւրտ բնակչութեամբ, մինչդեռ մնացեալ հարիւրէ աւելի գիւղերը, իրենց բազմամարդ բնակչութեամբ, զուտ հայաբնակ էին և չէն։

Ինչ կը վերաբերի Պուլանըքի, Մանազկերտի և Խնուսի շըրջաններուն, դաշտագետինները ամբողջութեամբ ծածկուած էին 200-500 տուն ունեցող գիւղերով, իսկ լեռներու, ձորերու և փապարներու մէջ հաստատուած էին 20-40 տուն ունեցող և խրճիթ ըսուելու իսկ արժանի չեղող գետնափոր հիւղակներու մէջ բնակող քիւրտեր, որոնք գողութեամբ և խաշնարածութեամբ կ'ապրէին։

1880ի տարիները Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքի հրամանով մարդահամար կատարուեցաւ Մշոյ մէջ՝ տաճիկներու թիւը 55,000 և հայոց թիւը (Մուշ, Պուլանըք, Մանազկերտ) 225,000 եղած էին։

Թուրք կառավարութիւնը համոզած էր Մշոյ քաղաքական ժողովի անդամներէն մին, Կարապետ էֆէնտի Փոթիկեանը, որ այդ մեծ թիւը զեղչեալ ցոյց տրուի, որպէսզի չըլլայ թէ կառավարութիւնը նկատի առնէ ցարդ չարձանագրուած և զինուորական տուրքէ փախչող անհատներու թիւը պահանջելու ելլէ անհագին գումարներ։ Փոթիկեանն ալ համոզուելով և իր կարգին համոզելով ուրիշները, հայոց թիւը 95,000ի զեղչած և ընդհակառակն տաճիկներու թիւն ալ 105,000ի բարձրացուցած էր։

Այս բանը իմացուելով, Պատրիարքարանի կողմէ հրապարակային անէծքի ենթարկուեցաւ Փոթիկեան, և Պատրիարքարանի այդ անիծագիրը հանդիսաւորապէս կարդացուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ. Մուշի հասարակութեան առջեւ, որուն հետեւանքով՝ քանի մը տարիներ ոչ ոք յարաբերութիւն պահեց Փոթիկեան տան հետ։

ՄՇՈՅ ԹՈՒՐՔԸ

Մուշ քաղաքին Թուրք ժողովուրդը բաժնուած էր Գապիլէներու։ Ամէն մէկ թաղ իր թաղապետը, գերդաստանի պետն ունէր, որուն հրամաններուն կը հնազանդէին կուրօրէն։ Գապիլէի պետերն էին որ կը կազմէին իսկական կառավարութիւնը, և Պոլիսէն եկող պաշտօնատարները՝ ասոնցմէ մէկուն կամ միւսին կաթընած՝ կը պաշտօնավարէին, հետեւապէս՝ անոնց ազդեցութեան ներքեւ կ'իյնային։

Հազուադիւտօրէն կը յիշուին քանի մը կառավարիչներ, որոնք անձնիշխան կերպով կրցած են կառավարել՝ առանց ոեւէ գապիլէի ազդեցութեան տակ իյնալու։

Նշանաւոր խապիլէի պետերն էին՝ Բերդի թաղ, Ճավհար աղա զատէ Սալեհ աղա, և Սայիտ աղա՝ իրենց արբանեակներով, որոնք Մշոյ Բերդի թիկունքը հաստատուած՝ աւելի զօրաւոր էին քան միւս խապիլէները։

Քոթանենց խապիլէն՝ Սուֆյա և Տաշօ թաղերուն մէջ հաստատուած։ Այս բազմանդամ տոհմին պետն էր Ապտիւլրահման Խոճան, որ հին «մումին»ներէն ըլլալով, քաղաքական հարցերէն չէր հասկնար և Հայերը իբր ռայա գործածելէ զատ, հայաջինջ որեւէ նպատակ չէր հետապնդեր։ Իսկ իր գերդաստանէն ոմանք, մանաւանդ Զինի, Մէհմէդ, Շարիֆ, Նիազի, եւայլն, մէյ մէկ արիկաներ էին և հացի կարօտ վիճակի մէջ, և հետզհետէ թալաններով՝ հարուստ դարձած։

Իրենց գապիլէն, Զաղըր և Բրտի թաղերուն մէջ հաստատուած՝ բազմանդամ գապիլէ մըն էր, որուն պետերն էին Ապտիւլրահման զատէ Խալիլ էֆ. և Հաճի Խալըտօ և իր որդին Թալիպ էֆ., իսկ ազդեցիկ տղաներն էին Հաճի Զըլֆօն և իր որդիներն ու եղբայրները։ Հաճալոնց տնեցիներն ու Պայրագտարենց հաճի Մուստաֆան ու Նամաթի Իպրահիմ աղան և իր եղբայրները մաս կը կազմէին այս խապիլէին։

Ասոնք, 1880ին, շատ աղքատ էին և պարտիզպանութեամբ կ'ապրէին։ Այս տողերը գրողը շատ անգամ լսած է Նամաթի Իպոյին (Իպրահիմ) պոռալով վարունգ ծախելը, «պէշ թունէ օն փարա, խիար ալան խիար»։ Այն Իպօն, որ քանի մը տարի յետոյ, Մշոյ քաղաքապետ եղաւ և անսահման կալուածներու տէր դարձաւ՝ քաղաքէն մինչեւ Մեղրագետ։ Միւս ցեղակիցներն ալ նոյն համեմատութեամբ հարստացան։

Կար նաեւ Զաշնիկլի խապիլէն, որուն գլխաւորներն էին Մուրատ աղան և որդիք Իզզէթ և Իսլամ աղաները, նաեւ Հաջի

Մուսա և իր եղբայրները, որոնք Մշոյ մէջ միակն ըլլալով վաճառականութեամբ կ'ապրէին և գիւղերու մէջ միրիպա ունէին.

Այս խապիլէին կը պատկանէր Մուշի ապագայ տխրահամբաւ երեսփոխան հոճա Իլիասը, որ իր հօրեղբօրը վաճառական ըլլալէն աւելի, հայամօտ և բարեկիրթ համարուելով, երեսփոխան ընտրուեցաւ բուն իսկ հայերու քուէով, մինչդեռ Թուրքերու ընտրելին և թեկնածուն էր Հաճի Խալըթի Օսման էֆ., և այս հայընտիր երեսփոխանն էր որ 1915ի կոտորածներուն ատեն, ինք և իր ցեղակից անդամները ամբողջ հոգիով կազմակերպեցին և գործադրութեան դրին 1915ի անասանելի կոտորածն ու եղեռնը։

Թոփալենց գապիլէն, որուն պետն էր Ինճէմազենց Խալիլ էֆ. թիւով փոքր էր միւս գապիլէներէն։

Այս գապիլէները երբեմն իրարու հետ կռիւի կը բռնուէին և շատ անգամ սպանուածներ ալ կ'ունենային։ 1882ին էր որ Թոփալենց Եուսուֆ չաւուշը զարկաւ Զաշնիկլի Մուրատ էֆ.ն և սպաննեց, և երկու ընտանիքներու մէջ ծագած կռիւը մեծցաւ այն աստիճան որ քանի մը հոգի սպաննուեցան և Եուսուֆ չաւուշ տասնըհինգ տարի բանտի մէջ անցուց։

Մշոյ Թուրքերը, 1880ի ատենները, առհասարակ պարտիզպան, պօսթանճի, ծխախոտ մշակող, իշապան, պտղավաճառ էին, իսկ մնացեալ բոլոր արհեստներն ու վաճառականութիւնը հայոց ձեռքն էին։

Մինչև 1890 Մշոյ մէջ Թուրք վարժարան չկար։ Արապալենց Մէհմէտ էֆ. տասնըհինգի չափ սոֆթաներ ունէր. նոյնչափ ալ Ապտիւլրահման Խոճան ունէր։ Այդ թուականէն յետոյ էր որ Թուրք կառավարութիւնը Ռիւշտիէ դպրոցը հաստատեց, որ հետզհետէ բարգաւաճ վիճակ մը ստացաւ։

Իսկ քրտաբնակ գիւղերուն մէջ, արդէն մինչև հիմա ալ, դպրոց գոյութիւն ունեցած չէ բնաւ։ Այդ քիւրտերէն ոմանք, իբր ցեղական չէյխեր, Մշոյ մէտրէսէները եկած և իրենց հաւատալիքին վերաբերեալ բաներ մը սորվելու համար՝ տարիներ ծառայած են, ու ապա իբր մեծ չէյխ՝ վերադարձած են իրենց գիւղերը։

Խաշտի և մօտակայ լեռներուն մէջ ապրող քիւրտերն ալ՝ իրենց յատուկ աշիրէթներն ու անոնց պետերն ունէին. այսպէս.—

Ջխուրայ և Խոյթի կողմերը, Միրզա բէկի աշիրէթն էր որ կ'իշխէր՝ իրեն կեդրոն ընելով Խըփներ հայաբնակ գիւղը։

Բռնաշէնի մէջ կը տիրէր Պալաքցի աշիրէթը՝ իրեն պետ ունենալով Շէկօ տունը,

Քասուրայ մէջ կը տիրէր Հասնանցի աշիրէթը՝ իրեն պետ ունենալով Նասօն, Սայիտ, Ճընտի եղբայրները, իսկ հիւսիսային՝ կողմը, Ս. Կարապետի շրջակայքը կը տիրէր Ճըպրանցի աշիրէթը՝

պետ ունենալով Իպօն և իր որդիքը՝ Մէհմէտ Ալին, Խալիլը, ևն.։

Մինչեւ 1880 թուականը, այս քրտական աշիրէթներն էին որ իրապէս կ'իշխէին հայոց վրայ, իսկ Պոլիսէն եկած թուրք պաշտօնատարները կ'իշխէին միայն Մշոյ ու շրջակայ գիւղերուն վրայ, և իրենց մեծագոյն գործն էր այս քիւրտ աշիրէթներուն իրարու հետ ունեցած վէճերէն և կռիւներէն օգտուիլ և անոնց ըրած հարըստահարութիւնները շահագործել, կաշառք առնել երկու կողմերէն ալ, մին բանտարկելով, միւսը սպառնալիքով կողոպտելով։

Հարկ է հոս ըսել որ թուրք տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ և մասնաւորապէս՝ Տարօնի վրայ, շատ մօտ ժամանակներէն է որ սկսած է իրապէս։ Պըտըրխանիներու անկումէն վերջն է որ թուրքերը ջանացած են երկրին իրական իշխանութիւնը իրենց ձեռքը առնել, և Սուլթան Ազիզի ժամանակ, շատ մը քիւրտերու ձեռքէն՝ իրենց Օրբլագ Պէրաթները գրաւած էին, մանաւանդ որ Ռուս-թրքական ձախող պատերազմն ալ պակսեցուցած էր այդ հմայքը։

Եւ քիւրտերը իրենց ձեռքն անցած հայը կը թալլէին։

Մէհմէտ Ալին բռնած էր Ս. Կարապետի շրջանը։ Մուշէն Ս. Կարապետ երթալը անկարելի էր, հարկ էր որ Մէհմէտ Ալիին կաշառք, փաճ տրուէր, որպէսզի ան թող տար ուխտաւորներուն կամ այցելուներուն՝ այդ կողմերը երթալ։

Քիւրտերը իրենց այս առանձնաշնորհեալ վիճակը կրցան պահել համիտեան քաղաքականութեամբ. հայերու գլխուն իբր մուրճ գործածուեցան և երես առած տղու հանգամանքն առնելով, ամէն տեսակ չարութիւն հասցուցին իրենց դրացի հայերուն։

Սասունի մէջ կը տիրէին Սասունի Աշիրէթը և Խիանցիք, Բագրանցիք, ամէն գարնան, մեծ թիւով կ'իջնէին Մշոյ լեռները եայլայի՝ իբրեւ քօչուոր և մեծ վնաս կուտային սարատակի գիւղերուն։

Պալաքցի աշիրէթին մէկ ճիւղը Քոլոսիկ գիւղը հաստատուած, իրեն պետ ունէր Հաճի Ֆարըզ (Ֆախի Ֆերօ) ըսուած մէկը, որ միջնորդ մըն էր կառավարութեան հրահանգներուն գործադրման, և որ անսահման չարութիւն հասցուց հայերուն։

Ամբողջ լեռնային մարզերը բնակուած էին քիւրտերէ, իսկ դաշտային մարզերը՝ հայերէ, որոնք երկրագործութեամբ կ'ապրէին։

Հայերը, երկնչելով քիւրտերու յարձակումներէն, ստիպուած էին իրարու քով ապրելու, այնպէս որ հայ գիւղերը առնուազն 70 - 80 տուն և մինչեւ 500 - 600 տուն կը պարունակէին, մինչդեռ քիւրտ գիւղերը 3 - 4 տունէ սկսեալ, ընդհանրապէս 40 - 50 տունէ կը բաղկանային, թէև 200 - 300 տուն ունեցող գիւղեր ալ կը գտնուէին Թիւրակնեան կարգ մը գօտիներուն մէջ։ Լերանց կողերուն վրայ կամ ձորերուն մէջ, շատ հեռաւորութեան վրայ է որ կարելի կ՚ըլլար քրտաբնակ գիւղերու հանդիպիլ, մինչդեռ դաշտի մէջ, հայ գիւղերը իրարու քով կամ իրարմէ հազիւ կէս ժամ, մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ լեցուն էին շատ առ խիտ բնակչութեամբ։

Բայց, 1880ական թուականներէն սկսեալ, քիւրտ բնակչութիւնը հետզհետէ սկսաւ դաշտ իջնել, հայ գիւղերուն մէջ հաստատուիլ, հայն ալ, միւս կողմէն, թէ պանդխտութեամբ, թէ գաղթելով՝ լքեց իր հօրենական օճախը, և այս լքումը հետզհետէ աճեցաւ, բազմապատկուեցաւ, նոյն համեմատութեամբ ալ բազմացան քիւրտերը դաշտի գիւղերուն մէջ։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հարիւր տարիէն աւելի է որ Տարօնի ժողովուրդէն ոմանք, բախտ փնտռելու համար, սկսած են գաղթել օտար երկիրներ։ 1860էն արդէն բաւական թիւով մշեցիներ հաստատուած կը գտնենք Ղալաթիոյ մէջ։ Եօթանասունական թուականներուն Ղալաթիոյ կողմը լեցուն էր մշեցի և սեբաստացի բեռնակիրներով։

Մշոյ երեսփոխան (միլլէթ պաշը) Ստեփան աղան, մշեցի բեռնակիրներու բռունցքին յեցած, ժողովին մէջ լսելի կ՚ընէր իր ձայնը։ Ղալաթիոյ Օճախ ասացուածքը ծանօթ է։

Ռուսեւթուրք պատերազմէն վերջն է որ գաղթականութեան հոսանքը հետզհետէ մեծ համեմատութիւններու հասաւ գիւղացիներուն մէջ։ Մշոյ քաղաքացիները բեռնակրութիւն ընել չկրնալով և ուրիշ արհեստ ալ չունենալուն պատճառով, գաղթականութեան չէին ելլեր, բայց գիւղացիները, որոնք առհասարակ երկրագործներ էին, յաճախ պանդխտութեան կը դիմէին՝ դրամ շահելով վերադառնալու յոյսով։ Երկրագործ գիւղացին՝ Պոլիս գալուն, հոն՝ բնականաբար երկրագործի գործ չէր կրնար գտնել և բեռնակիր կ՚ըլլար, իրմէ առաջ եկողները նոյնպէս բեռնակիր եղած էին և իրենք ալ՝ անոնց շաւիղին կը հետևէին, ինչպէս Բալուցիները, որոնցմէ մէկ-երկուքը նախապէս Պոլիս գալուն՝ ճարտարապետ (գալֆա) ըլլալով. իրենց քով եկող իրենց հայրենակիցներն ալ նոյն արհեստը կը սորվէին, այնպէս որ բոլոր Բալուցիները ճարտարապետ եղած են, ու եղաւ ժամանակ մը որ Պոլսոյ բոլոր ճարտարապետները Բալուցիներ էին։

Այս երեւոյթը կը կրկնուի բոլոր գաւառներու իրենց մասնայատկութեան, կամ՝ աւելի ճիշդը, նախապէս գաղթողներու բռնած գործին վրայ. օրինակ, Ակնցիները՝ սեղանաւոր, Կեսարացիները՝ վաճառական կամ ապուխտավաճառ, Քեմախցիները՝ սրճագործ, եւ այլն, իսկ Մշեցիները, դժբախտաբար, բեռնակիր-գործաւոր եղած են։ Այս իսկ պատճառով է իրենց վաստկած դուզնաքեայ դրամով՝ հազիւ տասը քսան ոսկի մը կրնային չահիլ քանի մը տարուան ընթացքին ու վերադառնալ երկիր, որուն կարօտը կը քաշէին։

1880ին Մուշէն գաղթողները համեմատաբար քիչ էին, տարեկան մէկ երկու հարիւր հոգի, անոնք ալ այնպիսիներ էին, որոնք կամ անգամ մը պանդխտած էին, կամ ազգականներ ու բարեկամներ ունէին Պոլսոյ մէջ. բայց եղաւ ժամանակ մը որ գաղթականական հոսանքը անհամեմատ չափերու հասաւ։ 1882էն որոշւած էր Յունաստանի Կորնթոսի պարանոցը ջրանցքի վերածել։ Այդ գործը գլուխ հանելու համար ֆրանսական ընկերութիւն մը սկսած էր գործաւորներ ճարել ամէն կողմերէ։ Հայերէն ալ մաս մը գնաց և իսկոյն գործի սկսաւ։ 1883ին հազիւ 50 հոգիէ բաղկացեալ այդ գործաւորներուն թիւը՝ 1884ին բարձրացաւ 200ի, և 1885ին՝ 500ի, 1886ին 1500ի և հետզհետէ այդ թիւը բազմապատկուելով՝ հասաւ 2000-3000 հոգիի։ Այդ շրջանին զանազան կեդրոններու մէջ, բեռնակրութեան որոշ դիրքեր Մշեցւոց ձեռքը անցած էին։ Ղալաթիոյ մաքսատան մէջ և Սիրթէ Ֆրանսէզի ծովեզրը և ածուխի փոխադրութեան գործը, Պոլսոյ մաքսատան բանուորներուն մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին Մշեցի ջրհանկիրները և անոնք հանած էին իրենց կռուազանութեամբ։ Իրենց պետերէն նշանաւոր էին, Ղալաթիոյ մէջ, տիրացու Մկրտիչ Շահնազարեան, Խասգիւղցի, մաքսին մէջ՝ Յակոբ Րէյս, Գալխաբան Առաքել Րէյս, եւայլն։

Շատ մը վաճառատուններու պահապաններն էին Մշեցիները։ Իզմիրի մէջ, կարգ մը հայ վաճառականներու քով՝ նորէն Մշեցիներ տեղաւորուած էին իբրեւ բեռնակիր և պահապան։ Սպարթալիի, Սիվրիսարեանի, Պաքըրճեանի, եւայլն, խաներուն մէջ բաւական թիւով Խասգիւղցիներ, Արաղցիներ կ'աշխատէին։

Էտիրնէ, քանի մը շոգեշարժ ջրաղացներու մէջ կ'աշխատէին Արտօնքցիներ, Խարսեցիներ, Վարդենիսցիներ։ Տէտէաղաճ, իբրև նաւահանգիստ, բաւական թիւով գիւղացիներ կ'աշխատէին։ Հոս աւելի յարմար գետին մը գտան՝ ընտանիքով հաստատուելու համար։ Տէտէաղաճ հիմնուելէն իվեր, հոն գտնուած են. և եթէ չեն կրցած շատ յառաջանալ, պատճառը իրենց այն համոզումն է եղած որ կարծած են թէ բեռնակիրի գործէն զատ, ուրիշ բան չի գար իրենց ձեռքէն։ Շատերը ցրուած են Պուլկարիոյ զանազան քաղաքները և կայարանները, ուր որ կրցած են գործ գտնել. այսպէս՝ Վառնա, Պուրկազ, Ռուսճուգ, Ֆիլիպէ։ Նոյնպէս, մեծ թիւով Մշեցիներ կը գտնուէին Ռումանիոյ Կալաց, Իպրայիլ և Ծորճովա քաղաքներուն մէջ։

Ամերիկա գաղթել չկար նախապէս, և Վերին Թաղեցի պր. Խուրշուտ Մարգարեանն է որ 1880 թուականին, Պոլսոյ մէջ դիպուածով մը, իր հայրենակից պր. Մկրտիչ Փոթիկեանը սպաննած ըլլալուն պատճառով, իր գլուխն առաւ ու կորաւ — Ամերիկա գաղթեց և հաստատուեցաւ Ֆրեզնօ և այժմ մեծ հարստութեան տէր է։ Դէպի Ամերիկա՝ Մշեցիներու գաղթը կը սկսի 1900 թուականին, և հիմա ամէն մարդու ուշադրութիւնը այդ կողմը դարձած է։

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Գիւղացին ամբողջ տարին կ'աշխատէր և հազիւ կրնար հագուստի մը գինը ճարել և իր ընտանիքի անդամներուն մերկութիւնը ծածկել, մինչդեռ տեսաւ որ ոմանք Պոլիս կ'երթան, անկէ Աթէնա, կամ ուրիշ տեղ մը և օրական 10-20 ղրուշ կը շահին։ Ես շատ անգամ ականջալուր եղած եմ գեղացի հարսներուն և մայրերուն, որոնք այսպէս հաշիւ կ'ընէին.— եթէ օրական 20 ղրուշ առնէ, 5 ղրուշ թող ծախսէ, կը մնայ 15 ղրուշ, ամսական՝ 450 ղրշ. տարեկան՝ 50 ոսկի, և եթէ երկու տարի մնայ, կը բաւէ ամէն պակասութիւն հոգալու։ Ան հաշիւ չ'ըներ թէ մարդը կրնայ գործ չգտնել. կրնայ հիւանդանալ, կրնայ որևէ դժուարութեան հանդիպիլ, կրնայ գլուխէ ելլել, կամ գինովութեան բռնուիլ, և այլն, և կը սպասէ որ իր մարդը ետ գայ ու չի գար. Կրնան յաջողուածներ գտնուիլ, բայց 10 % յաջողածներու քով, 90 % ալ անյաջողներ գտնուեցան միշտ։ Ու գիւղացին երբ լքեց իր եզն ու մաճը, կամ զանոնք թողուց իր փոքր տղուն, կամ կնոջ և կամ վարձկան մէկու մը ձեռքն ու գնաց, անոնք պէտք եղածին չափ չկրցան աշխատիլ այդ հողին վրայ, և հողն ալ գյացաւ առաջուան չափ առատաձեռն ըլլալու. փոխանակ մէկի դէմ 20-30 տալու, հազիւ տուաւ 3-5։

Պանդխտութիւնը պատճառ դարձաւ որ երկրագործութիւնը կաղայ։

Զար Նախաճըր պատճառներէն մէկն էր պանդխտութեան շատնալուն։ Երբ դրացիներէն մէկը կը վերադառնար Ստամպոլէն, անպատճառ հետը բերած կ'ըլլար չուխա սալթա և շալվար և աճէմ գօտի մը, զոր հագնելով՝ ման կուգար գիւղին փողոցներուն մէջ։ Ամէն կին, ամէն տղամարդ, որոնք օրն ի բուն՝ արտերուն մէջ կ'աշխատէին և ամբողջ տարին կը տքնէին, չէին կրնար ի վիճակի ըլլալ ունենալու այսպիսի հագուստներ և ցուցադրել իրենք զիրենք. հետեւաբար ներքին բաղձանք մը կ'ունենային և կ'որոշէին պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնել, և 100 ղրուշ ճարելուն պէս, ճամբայ կ'իյնային ...։

Հարստահարութիւնը, մինչեւ 1890, գաղթելու պատճառներուն մէջ իր բաժինն ունի, թէեւ պէտք է ըսել որ մինչեւ այդ թուականը, հարստահարութիւնը այնչափ ալ ընդհանրացած չէր, բայց շատեր որեւէ պատճառով մը կը կորսնցնէին իրենց ունեցածը, կամ սալաֆի պատճառով, կամ տոկոսով պարտքի տակ կ'իյնային, կամ երկրագործութենէ անպակաս փորձանքներու կ'ենթարկուէին. ինչպէս՝ մարախ, տաւարի ցաւ, երաշտ, եայլն, և յուսահատ վիճակի մը մէջ կը ստիպուէին դիմելու պանդխտութեան։ Իսկ 1890էն յետոյ, գաղթականութիւնը ընդհանուր երեւոյթ դարձաւ, ամենամեծ մասով՝ երկրէն հեռանալու, փախչելու դիտաւորութեամբ, հարստահարութենէ ազատելու, իր կեանքը փրկելու համար։

Հիմա, երբ երեսուն տարի վերջն է որ այս տողերը կը գրեմ, կը զգամ որ այդ փախչողներն են որ յաջողած են փրկել իրենց կեանքը, իսկ հոն մնացողները բոլորն ալ, մեծով ու պզտիկով, զոհ գացին անասելի բարբարոսութեանց։

Այսպէս. պանդխտութեան դիմողներէն շատերը յաջողեցան, քանի մը տարուան մէջ, դրամ շահիլ և պարբերաբար երկիր ղրկել և ապա վերադառնալ։ Ոմանք չկրցան՝ հիւանդ կամ անգործ մնալով, ոմանք ալ՝ զեխ կեանք մը վարելով՝ փճացուցին իրենց վաստակը։

Պանդխտութեան բերած չարիքներէն մէկն ալ աս էր որ հայ գիւղացին, իր խնայողութիւնը մոռնալով, Պոլիսէն եկած դրամը դիւրութեամբ ձեռք բերուած կարծելով, սկսաւ անհոգօրէն և շռայլօրէն մսխել ստացած գումարը և երբ պատահեցաւ որ այդ դրամին աղբիւրը ցամքեցաւ, փորձեց պարտքի ձեւով դրամ ձեռք բերել, ուրկէ այլեւս ազատիլ դժուար էր· որով ստիպուեցաւ ծախել իր կենդանիները, արտն ու հողը, և վերջնականապէս գաղթականութեան դիմել։

Իսկ անոնք որ իրենց հայրերուն պէս, իրենց հողին փարած մնացին, անոնք իրենց ճակտի քրտինքով, ըստ առաջնոյն, լաւ ապրեցան, մինչեւ 1890ի շրջանը, որմէ յետոյ է որ ուղղակի կառավարութեան չարաշահութեան ենթարկուեցան և ստիպուեցան գաղթելու։

Ամենէն դժնդակը՝ կառավարական նպատակաւոր կեղեքումն էր, որ ուղղակի և անուղղակի կերպով ջլատեց հայ գիւղացիին աշխատանքը և տնտեսութիւնը։

Եղբայրս Միսակ, իր յուշերուն մէջ, աւելի մանրամասնօրէն և հանգամանօրէն նկարագրած է այս կէտը։ Ինծի կը մնայ միայն յիշել որ 1880-1892ի շրջանին, Մշոյ գիւղացիները, մեծամասնութեամբ պանդխտութեան կը դիմէին ոչ թէ իրական նեղութենէ հարկադրուած, այլ դիւրութեամբ դրամ շահելու համար, և այդ պանդխտութիւնը առաջին հարուածը տուաւ գիւղացիին, զայն զրկելով հողի հետ կապուած մնալու իր պապենական սովորութենէն, յետոյ զայն դարձուց աւելի զեխ, աւելի ախտաւոր, աւելի վատասերած։

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

1883 — 1888

Մշոյ Կեդրոնական վարժարանը, Ներսէս Պատրիարքի անուամբ՝ «Ներսէսեան Վարժարան» անունը կը կրէր։ Պատրիարքին վախճանումին առթիւ, մտաւոր սգահանդէս մը սարքուեցաւ և վարժարանի սանուց կողմէ՝ հեռագրով ծաղկեպսակ մը դնել տրուեցաւ ազգասէր պատրիարքի դագաղին վրայ։

Դպրոցին վարկը բարձր էր, պաշտօնեաները անձնուրացաբար նուիրուած էին իրենց պաշտօնին և եռանդով կ՚աշխատէին, աշակերտներն ալ մեծ ջանադրութեամբ՝ իրենց տրուած բոլոր դասերը կ՚իւրացնէին։

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊՍ. ԱԼԷԱԹՃԵԱՆ
Առաջնորդ Տարօնոյ
1876 — 1882
եւ
1885 — 1886

Մասնաւոր գովեստի արժանի էր պարոն Համբարձում Պէրպէրեանը, որ ժամանակացոյցի դասերէն զատ, բացէն դասեր կուտար բարձր կարգի աշակերտներուն՝ զանազան գիտական նիւթերու վրայ, որոնք ծրագիրին մաս չէին կազմեր. անանկ որ դպրոցը իրապէս «Բարձրագոյն Նախակրթարան» վարժարանի մը մակարդակին վրայ կը գտնուէր։ Մենք այդ բանը չէինք զգար այն ատեն, բայց երբ պատեհութիւն ունեցայ Պոլիս երթալու և մէկ-երկու երկրորդական վարժարաններ այցելելու, տրուած դասերն ու ծրագիրը քննելով՝ զարմանքով տեսայ որ մեր դպրոցին մէջ ալ նոյն նիւթերը կը դասաւանդուէին, ի բաց առեալ օտար լեզուները։ Մնացած ճիւղերը, մանաւանդ Հայ Լեզուի և Հայոց Պատմութեան մէջ՝ մեր դպրոցը անհամեմատ կերպով աւելի առաջ էր։

1880-1885ի շրջանը կրնայ Միացեալ Ընկերութեան Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանին ոսկեդարը համարուիլ։ Անկէ ետքն է որ կառավարական ոտնձգութիւնները կը շատնան և դպրոցն ալ հետզհետէ կ՚իջնայ իր բարձրութենէն։ Դպրոցի դասատուներէն Խարբերդցի պր. Միքայէլը, 1884ի աշնան, հրաժարելով մեկնեցաւ Մուշէն. ասոր դասերէն երեքը տղերս գրողին յանձնուեցան, մինչեւ որ յաջորդ տարին նոր դասատու մը ղրկուեցաւ Պոլիսէն։

Այդ ատեն Մշոյ Առաջնորդն էր Գրիգորիս Եպսկ. Ալէաթճեան, որ Ռուս-Թրքական պատերազմէն իվեր Մուշ կը գտնուէր և բաւական ազդեցիկ էր կառավարական շրջանակին մէջ։ Իր բողոքները լսելի կ՚ըլլային այն ատենները, բայց պարագաներու փոփոխմամբ, այն ճեղքը որ հետզհետէ կը բացուէր հայ ազգին ու Թուրք կառավարութեան միջեւ, անոր ազդեցութիւնն ալ չքացնելու վրայ էր և մինչեւ անգամ պատճառ դարձած էր որ հրաժարելով՝ Պոլիս քաշուի։

Մշոյ հայութիւնը կ՚ուրախանար տեսնելով իր զաւակներուն օր աւուր զարգանալը. դժբախտաբար իր կողմէն զոհողութիւն ընելու տրամադիր չէր երեւնար՝ նիւթապէս օգնելու Միացեալին։ Շատ քիչերը ամսաթոշակ կը վճարէին, տարեկան 10-60 ղրուշ։ Ամենէն շատը ես կը վճարէի, 120 ղրուշ, մինչդեռ դպրոցի պիւտճէն հազար ոսկիէն աւելի էր։

Այս կէտը ազգային աղէտ մըն է։ Հայը չէ սորվեր տակաւին ինքնաբուխ կերպով վճարել կրթութեան համար և բոլոր հոգաբարձուները շատ մեծ դժուարութեան կը բախին՝ դպրոցները լաւ վիճակի մէջ պահելու համար։ Նոյնն է նաեւ Մշեցիներուն համար։ Պէտք է ըսել որ Մշեցիները թէեւ հարուստ չէին, բայց իրենց ընտանեկան ծախքերը երբեք կծծիութեամբ չեն ըներ. ընդհակառակն, չռայլ ալ կը համարուին, բայց ամենէն քիչ չափով իսկ չէին ուզեր օգնել կրթութեան գործին. անոնք՝ կարծես Պոլսեցիներուն պարտքը կը համարէին իրենց համար դպրոց բանալ ու ծախք ընել, իսկ իրենք ալ՝ վայելելու համար ստեղծուած ըլլային։

Թէ Սարեան, թէ Պէրպէրեան և թէ յաջորդող տեսուչները շատ աշխատած են այդ մասին, բայց շատ քիչ յաջողութիւն ձեռք բերած։ Ամսաթոշակի դրութիւնը կէս ընդունուած էր. ամէն աշակերտի համար տարեկան 20-100 ղրուշով՝ ի՛նչ գումար կարելի էր գոյացնել, երբ 150 աշակերտներէն հազիւ 40-50ը կը վճարէին։

1884ին Սարեան էֆ. ձերբակալուած էր իբրեւ խռովարար, երբ իր քննական պտոյտը կը կատարէր։ Անոր փոխարէն պր. Պէրպէրեանն էր որ 1885ին շրջանը լրացուց։ Անկէ յետոյ անոր ալ հրաժարականին վրայ՝ նոր դէմքեր եկան, բայց այլեւս չկրցան երկար մնալ ու դպրոցին դիրքը բարձր պահել։

1885ի Ապրիլին, Մուշէն մեկնեցայ Պոլիս, հոն գտնուող հօրեղբօրս՝ Հաճի Կարապետի քով՝ իբր գրագիր ծառայելու կամ դպրոց երթալու։ Իրաւ որ այդ ժամանակները՝ Մշեցիի մը համար Պոլիս երթալու դիւրութիւնները վայելելը բախտաւորութիւն կը համարուէր. և որովհետեւ մեր ընտանիքը վաճառական էր և այդ ատենները Պոլսոյ հետ յարաբերութիւն հաստատած էր, այդ բախտաւորութիւնը ինծի վիճակեցաւ։

1885ին, Խրիմեան Հայրիկ Պոլիս կանչուած էր կառավարութեան կողմէ և ան ալ իր ճամբորդութեան ուղին այնպէս մը ընտրած էր որ Հայաստանի իր սիրած վայրերէն անցնէր։ Տարօնի մէջ ապրած էր՝ իբրեւ վանահայր Ս. Կարապետ վանքին և կը փափաքէր Մուշէն անցնիլ։ Լուր տրուեցաւ մեզի որ Հայրիկ Երկուշաբթի Մուշ պիտի ըլլայ։ Քաղաքէն պատգամաւորութիւն մը ընդառաջեց իրեն մինչեւ Ցրօնք գիւղը։ Այդ քսան հոգինոց պատգամաւորութեան մէջ ես ալ կայի. բայց Հայրիկը, ըստ իր սովորութեան, աւելի փափաքելով իր սիրելի հասարակ ժողովուրդին՝ գիւղացիութեան մէջ գտնուիլ, այդ օրը Պուլանըք մնացած էր։ Յաջորդ օրը եկաւ։ Իսկ ես՝ նոյն օրը վերադարձայ քաղաք՝ Պոլիս մեկնող կարաւանին միանալու համար։ Յաջորդ օրը մեր կարաւանը ճամբայ ելաւ և ես 1885 Ապրիլ 30ին Պոլիս հասայ։

Հայրիկի Պոլիս ժամանումը յայտնի էր. դիմաւորելու գացող շոգենաւին մէջ ես ալ կը գտնուէի, բայց նոյն օրը չեկաւ Հայրիկը։ Իր շոգենաւը ետ մնացած էր։ Մենք այնպէս կ'ենթադրէինք որ Սուլթանը դիտմամբ ուշացնել տուեր է որ հայերու յարգանքին արժանի այդ մարդը յարգանքի մեծ ցոյցի և մեծաշուք ընդունե-

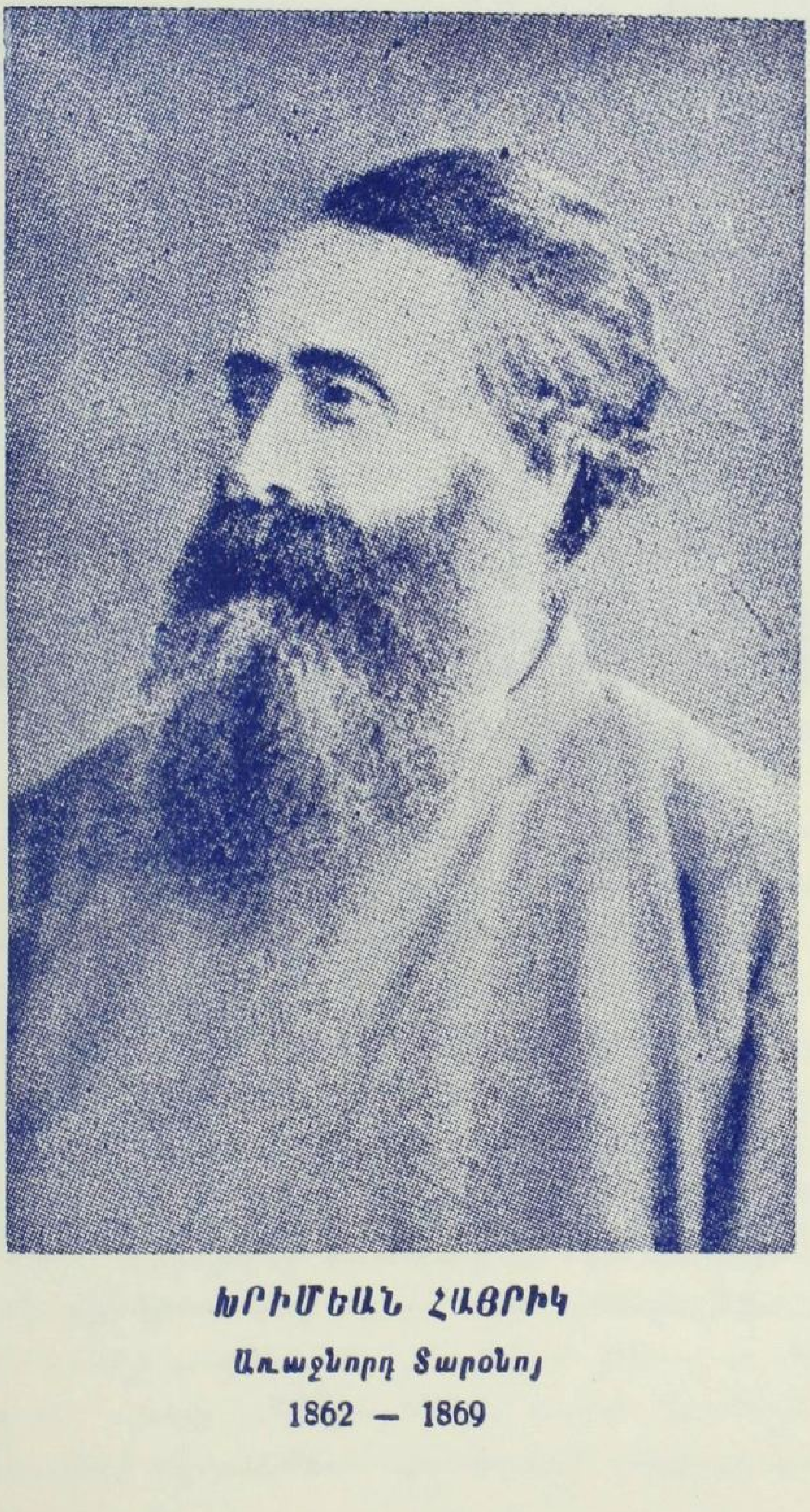

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ
Առաջնորդ Տարօնոյ
1862 — 1869

[illegible]

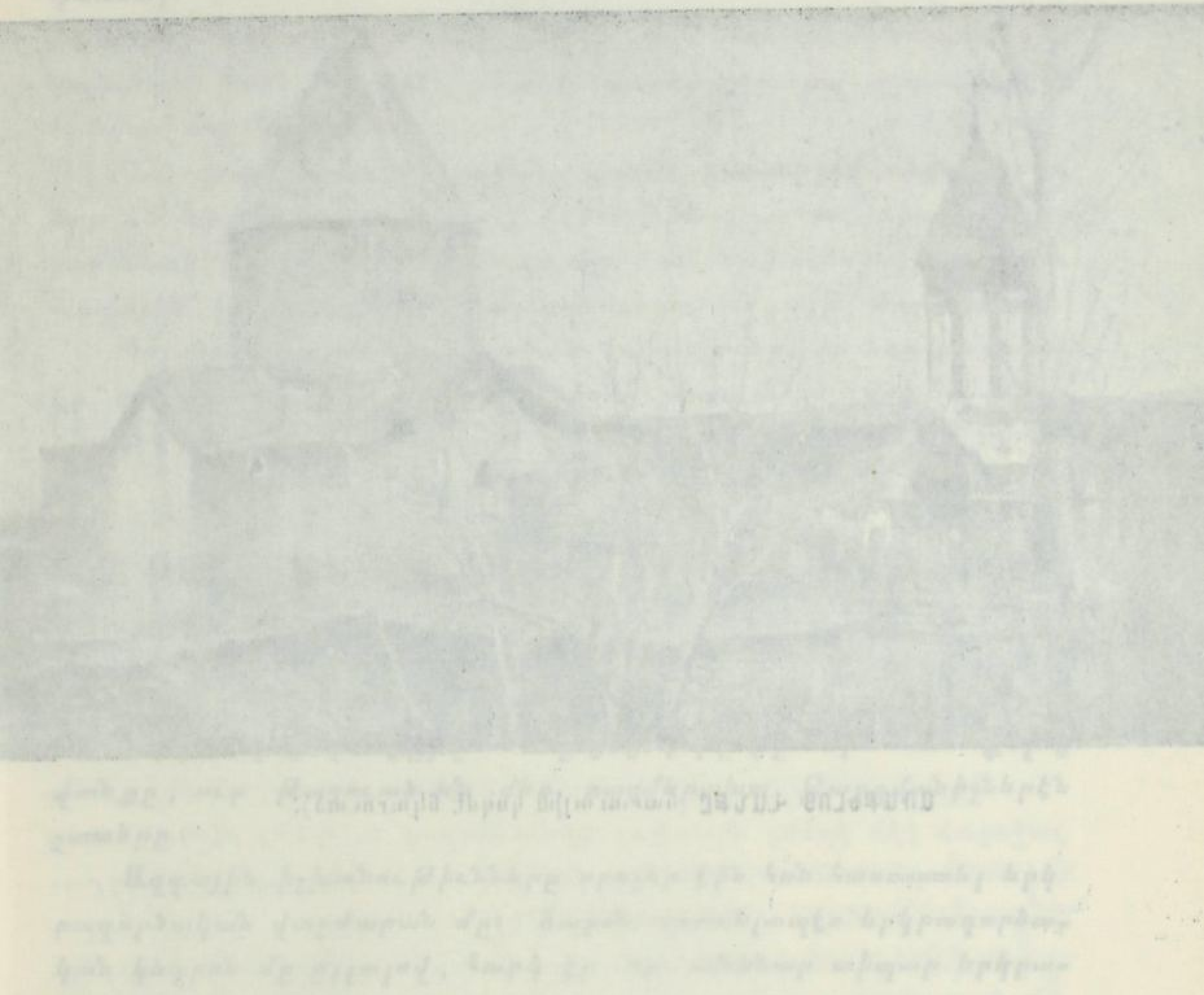

[illegible]

[illegible]

[illegible]

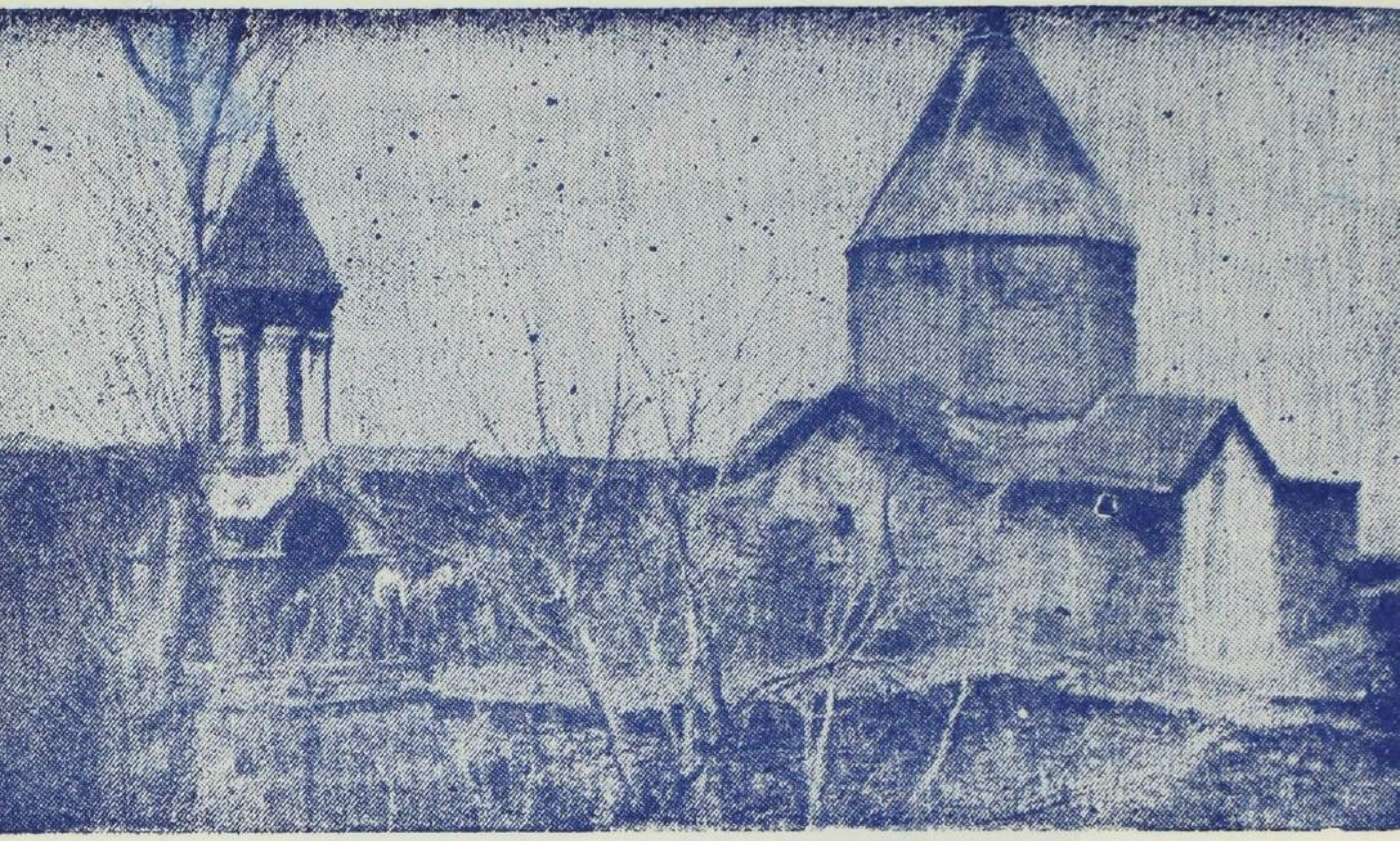

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ (հարաւային կողմէ նկարուած):

լութեան առարկայ չըլլայ։ Դիմաւորողները որոշեցին Պէօյիւք Տէրէ մնալ և յաջորդ օրը՝ Հայրիկի հետ միասին Պոլիս վերադառնալ։

Երեք տարիի չափ մնացի Պոլիս, հօրս առեւտրական գործառնութեանց հետեւելով և մասնաւոր դասեր առնելով (ֆրանսերէնի և երաժշտութեան)։

Պանդխտութեան այս շրջանը գրեթէ ուսանելով անցուցի, և երբ 1886ին հօրեղբայրս Մուշ վերադարձաւ և ես միայնակ կը շարունակէի իր առեւտրական գործը, ժամանակ ունեցայ հետեւելու ազգային կեանքին և ներկայ գտնուելու ազգային ժողովներուն։

Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը, որ նոր բացուած էր, դժբախտաբար չհրապուրեց զիս և բնաւ փորձ չըրի հոն մըտնելու։

Ս. ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Մուշէն մէկ ժամ հեռու՝ դէպի հարաւ արեւելք կը գտնուի Ս. Թարգմանչաց վանքը, ըստ Մշեցոց յորջորջումին՝ Առաքելոց վանքը, ուր թաղուած են մեր բազմերախտ Թարգմանիչներէն շատերը։

Ազգային իշխանութիւնները որոշեր էին հոն հաստատել երկրագործական վարժարան մը։ Տարօն առաւելապէս երկրագործական կեդրոն մը ըլլալով, հարկ էր որ ունենար տիպար երկրագործական վարժարան մը։

Երախտապարտ զգացումով պէտք է գնահատենք այդպիսի գաղափար մը յղացողներու և ի գործ դնողներու ջանքերը, բայց դժբախտաբար, հայերուս մէջ ընդհանուր թերութիւն մը կայ՝ որով ամէն գեղեցիկ ձեռնարկի համար սկզբնաւորական ոգեւորութիւնը յարատեւ չի մնար։ Այդ բանը պատահեցաւ այս պարագային ալ։ Պէտք եղած գործիքներուն մէկ մասը, մեծ զոհողութեամբ, ղըրկուեցաւ, վարժարանը բացուեցաւ, բաւական թիւով աշակերտներ արձանագրուեցան, բայց անիկա հազիւ տարի մը միայն կեանք ունեցաւ, և պիւտճէի չգոյութեան պատճառով՝ դպրոցը գոցուելու դատապարտուեցաւ։

Տարօնի նման գերազանցօրէն երկրագործական շրջան մը պէտք էր որ երկրագործական գիտելեաց բաժին մը ունենար իր ընդհանուր կրթական ծրագիրին մէջ։ Այս գաղափարը թէեւ զօրաւոր պաշտպաններ ունեցաւ, բայց առաջնորդները կը պնդէին որ համատարած անգրագիտութիւնը այն աստիճան է որ առաջնութիւնը պէտք է տրուի անոր վերացման և անկէ վերջ մտածուի միւսին մասին։ Այս մտածելակերպը կէս ճամբան թողուց սկըսուած գործը և ղրկուած արօրները գործիքները ժանգոտած մնացին լքուած մութ անկիւն մը, և գիւղացին նորէն իր նոյեան մեթոտներով չարունակեց ընել իր վար ու ցանը։ Շատ քիչերն էին որ փորձառութեամբ կը ճանչնային հողին բնոյթը, մինչդեռ գիրքն ու գիտութիւնը դիւրութեամբ կը սորվեցնէին հողերու տեսակը, անոնց ընդունակութիւնը, պարարտացուցիչ նիւթերու ո՛ր և ինչպէս գործածելը, ո՛ր հողը ո՛ր հացահատիկներուն յարմար ըլլալը, ևայլն, և դիւրութիւն պիտի ստեղծուէր երկրագործին որ նուազ աշխատանքով՝ առաւել արդիւնքներ ձեռք բերէր։

1885ին յաջորդող քաղաքական դէպքերը այլեւս թոյլատու չէին որ հայ միտքը աշխատէր այդ կէտերուն վրայ։ որով Առաքելոց վանքին այդ ծրագիրը վիժեցաւ, իսկ մշեցի ժողովուրդին մէջ ալ այդ նախանձախնդրութիւնը գոյութիւն չունէր որ ինք իր միջոցներով յառաջ տանէր այդ գործը։

Այդ մասին պէտք էր օրինակ առնէինք վանեցիներէն, որոնք յաջողած էին իրենց մշտակայ դիմումներով և իրենց մէջ գտնուող ականաւոր անձնաւորութեանց ջանքերուն շնորհիւ, քանի մը դըպրոց միանգամայն ունենալ Վանի մէջ.— Վարագայ վանքի հողագործական վարժարանէն զատ, որուն հոգին էր Խրիմեան Հայրիկը, անոնք ունէին նաեւ Կեդրոնականի, Երամեանի պէս բարձրագոյն նախակրթարաններ, որոնց շնորհիւ թաղային նախակրթարաններու ուսումնական մակարդակը աւելի բարձրացաւ և աւելի ներկայանալի դիրքի մէջ դրուեցաւ, քան Մշայ մէջ։

Ասոր անմիջական հետեւանքը այն եղաւ որ Վանի մէջ որակաւոր մտաւորականներու թիւը մեծցաւ, որուն պատճառով ալ Վանեցիները չենթարկուեցան դուրսէն եկող գործիչներու և մտաւորականներու ազդեցութեան, ընդհակառակն՝ իրենք ազդեցութիւն գործեցին ուր որ գացին, նոյն իսկ Վահան Փափազեան, որ 1915ի ընդհանուր կոտորածին ատեն Մուշ կը գտնուէր՝ իբր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ և առաջնորդ Մշոյ քաղաքական ուժին, Վանեցի մըն էր։

Տարօնցիները չունեցան իրենց մտաւորական ներկայացուցիչը Պոլսոյ Ազգային շրջանակներուն մէջ, որով շատ անգամ անտես առնուեցան իրենց իրաւունքները, և եթէ իրենց հին անունին հմայքը չըլլար. երբեք պիտի չյիշուէին իսկ, ընդհակառակն ենթարկուեցան ամէն տեսակ չարչարանքներու և հարստահարութեանց, պարզապէս անոր համար որ պարզ գործիք և խաղալիք դարձան իրենց երկրէն չեղող, զիրենք նոյնիսկ չճանչցող, իրենց երկրին, ինքնութեան, գաղափարականին անտեղեակ և անհաղորդ եղող զանազան արժանի և անարժան դրսեցի յեղափոխականներու ձեռքին մէջ։

Տէր Եղիշէ քահանայ Տէր Պարսամեան շատ իրաւամբ կը գովէր Վանեցիները, յայտնելով որ «Ուր որ պտտեցայ, որ խմբագրատուն որ գացի, որ ժողովարան կամ գոմիթէին որ գացի, հոն անպատճառ Վանեցի մը գտայ, որոնք թէեւ իրարմէ տարբեր մըտայնութեամբ, տարբեր կուսակցութեան պատկանող, բայց իրենց հոգւոյն խորէն՝ վանեցի ըլլալէ դադրած չըլլալով, ամէն պատեհ առթիւ ի շահ Վանին պիտի աշխատէին»։

Այս բանը կը գրեմ, որովհետեւ Մշեցիները կարեւորութիւն չտալով բարձր դպրոց պահելու և մտաւորական հասցնելու պահանջներուն, չկարողացան նպաստաւորուիլ շատ մը կտակներէ կամ պատեհութիւններէ, և այսպէս՝ երկրագործական վարժարանը գոցուեցաւ՝ անգամ մըն ալ վրան չխօսելու պայմանաւ։

Ս. Կարապետի վարժարանն ալ չընդարձակուեցաւ. կարգ մը կտակներ — Բօբօվեան, եւայլն,— տարբեր ուղղութիւն բռնեցին և Մշեցին — հակառակ իր տուած անհամար կորուստներուն,— մնաց միշտ զրկուած, միշտ անիրաւուած, միշտ անտեսուած վիճակի մէջ։

Եթէ համիտեան քաղաքականութիւնն իսկ արգելք չըլլար. Միացեալ Ընկերութիւնը որոշած էր փակել իր վարժարանը, կամ պարզ նախակրթարանի մը վերածել, առարկելով թէ Մշեցիք չեն օգներ, դրամ չեն տար։

Արդէն 1880 - 1885, դպրոցի տարեկան պիւտճէն, որ 800 - 1000 լիրա էր, 1886 - 1890 ին՝ իջած էր 360 - 400 լիրայի և հետզհետէ պակսելով՝ գոցուելու դատապարտուած էր։

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Համբարձում Պէրպէրեանի տեղ եկած էր Միհրան Տամատեան, որ երկու երեք տարի պաշտօնավարեց, և երբ ան ալ մեկնեցաւ, անոր տեղը այլեւս անունը յիշելու արժանի դասատուներ չեկան։

Աժան ապուրին համը այսչափ կրնար ըլլալ։

1884ին Մկրտիչ Սարեան իբր խռովարար ձերբակալուելով, անոր յաջորդած էր Համբարձում Պէրպէրեան թէ՛ իբր փոխ-տեսուչ և թէ իբր առաջին դասախօս, բայց 1886ին՝ աս ալ հեռանալու ստիպուեցաւ։

Ասոնց տեղ ղրկուեցաւ Միհրան Տամատեան, որ հաճընցի Գէորգ Էթմէքճեանի և վանեցի Հայրապետ Ճանիկեանի հետ կազմած էր ուսուցչական մարմին մը՝ օժանդակութեամբ տեղական ուժերու։

Այդ ժամանակ գիւղերուն մէջ դպրոցներու թիւը աւելի շատցաւ, վանքերուն դպրոցները աւելի կանոնաւորուեցան, ուսման փափաքը աւելի ընդհանրացաւ, Թուրքերուն առջեւ ազատ արտայայտուիլ, համարձակ խօսիլ հասարակ երեւոյթներ դարձան, թէեւ պէտք է խոստովանիլ որ ժողովուրդի մտքին մէջ յեղափոխական զգացում կամ գաղափար գոյութիւն չունէր. միայն փափաք մը կար — շատ բնական փափաք մը — որ Թուրքի, քիւրտի յափշտակութիւններուն այլեւս ստրկօրէն պիտի չհանդուրժէին, պիտի ջանային արգիլել զանոնք։ Նոյնպէս՝ պէտք է խոստովանիլ որ այդ ատենուան հայութիւնը շատ դիւրատար կեանք մը կը վարէր, բոլորն ալ բարեկեցիկ էին և որոշ աստիճան՝ հանգիստ, ազատ երթեւեկ կար։

Ճիշդ է որ հարստահարութիւններ տեղի կ'ունենային, բայց շատ քիչ համեմատութեամբ. օրինակ շաբաթը մէկ դէպք, մինչդեռ յաջորդ տարիներուն մէջ՝ անհամեմատ կերպով բազմացան անոնք։

Եթէ թուրք կառավարութիւնը ուզէր այդ հետզհետէ աճող հարստահարութիւններուն առաջքը առնել՝ կրնար շատ դիւրութեամբ զսպել և այլեւս ըմբոստութեան գաղափարը երբեք մուտք պիտի չգործէր հայ ժողովուրդին մէջ։

Եղբայրս Միսակ բախտն ունեցաւ աշակերտելու Միհրան Տամատեանին, թէեւ 1887ի գարնան ստիպուեցաւ թողուլ դպրոցը՝ դասատուներէն մէկուն հետ ունեցած աննշան խնդրոյ մը առթիւ,

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

բայց Թուրք կառավարութիւնը Սարեանը բանտարկելով և Պէրպէրեանը հեռացնելով, կասկածի ենթարկած էր դպրոցը և դասատուներուն վրայ հսկողութիւն հաստատած։ Կառավարութեան մտադրութիւնն էր դպրոցին հմայքը չքացնել, մինչև իսկ գոցել տալ։ Իր նպատակն էր անուղղակի կերպով արգիլել հայոց զարթօնքը՝ այդ պատճառով է որ եկող ուսուցիչները մէյ մէկ պատճառով հեռացնել կուտար։ Արդէն Թուրքերէնի դաս տալու պատրուակին տակ՝ Թուրք դասատու մը մտցուած էր վարժարանի պաշտօնէութեան մէջ. անոր միջոցաւ կը լրտեսէր դպրոցին ներքին անցուդարձը, և շատ մը խնդիրներու մէջ ալ՝ խստիւ կը միջամտէր։ Մտաւորականութեան դէմ քողածածուկ հալածանք մը կար։ «Նամակ բռնուած է» ըսելով՝ կը ձերբակալէին ուսուցիչը և կը հեռացնէին. և այլևս մինչև որ նոր դասատու մը ճարուէր, այդ դպրոցը կամ գրեթէ գոց կը մնար և կամ ամուլ տարի մը կ՚անցնէր։

1887ի գարնան եղբայրս Միսակ Պոլիս եկաւ՝ զիս փոխանորդելու համար, և ես՝ նոյն տարուան Հոկտեմբերին Պոլսէն մեկնեցայ և Նոյեմբեր 12ին հասայ Մուշ՝ ընկերակցութեամբ Աղջկանց վարժարանի նորընտիր ուսուցչուհի Օր. Եւփիմէ Հովիւեանի։

Երեք տարուան բացակայութենէ մը ետք մեծ փոփոխութիւն մը չգտայ Մուշի մէջ։ Վաճառականութիւնը քիչ մը աւելի բարգաւաճ տեսայ, բայց ազգային կեանքին մէջ լճացում կար և ազգային վարժարանները իրենց նախկին փայլը չունէին։

Իբրև Կեդրոնի նախկին շրջանաւարտ մը՝ բնական էր որ հետաքրքրուէի վարժարանով։ Մօտիկ յարաբերութիւն հաստատեցի ուսուցչական կազմին և տնօրէնին ու առաջին դասատու Միհրան Տամատեանի հետ, որոնց հետ շատ մը երեկոներ՝ ասուլիսներ կ՚ունենայինք տեսչարանին մէջ։

Ութ տարիներէ իվեր ցանուած սերմերը սկսած էին ծլիլ. ժողովուրդին մէջ փոյթեռանդ գործունէութիւն մը կը նշմարէի, հայրենասիրական երգեր կը լսուէին ամէն տունէ և պարտէզէ, որոնք օդը կը լեցնէին. մինչ՝ միւս կողմէն Թուրք կառավարութեան կասկածները կը բազմապատկուէին։

Աղջկանց վարժարանը, Տամատեանի հսկողութեան տակ, վերաբացուած էր՝ 150է աւելի աշակերտուհիներով. տեղական ուժերուն միացած էր Պոլսէն նոր եկող Օր. Եւփիմէ, նախնական ուսուցումը կը տրուէր, և ամէն ոք գոհ էր արդիւնքէն։

Կեդրոնի մանչերու վարժարանը, թէև իր նախկին բարձրութենէն ինկած, իր տարրական նախակրթարանի շրջանը կը բոլորէր՝ Տամատեանի տեսչութեամբ և իր գործակից դասատուներու՝ Գէորգ Էթմէքճեանի (Հաճընցի) և Հայրապետ Ծանիկեանի (Վանեցի) աշխատակցութեամբ, ինչպէս ըսինք։

Գիւղերու մէջ ալ հայերը այլեւս չէին ներեր որ քիւրտ մը զրկանք պատճառէր իրենց, և կարգ մը հայ գիւղեր այնչափ առաջ գացած էին որ քիւրտերու մուտքը արգիլած էին իրենց գիւղերուն մէջ։ Այդ գիւղերէն մէկն էր Զխուրայ Վարդենիս գիւղը։ Արտօնք գիւղն ալ կ'ուզէր հետեւիլ, անոր։ Միւս գիւղերը դեռ այդչափ առաջ չէին երթար, բայց այլեւս դիւրութեամբ իրենց իրաւունքները անտես չէին ըներ։

Առնուազն հինգ դարէ ի վեր թուրքը կը հաւատար՝ թէ ռայայի մալը, կեանքը իրեն համար են, և երբ այդ թուրքը՝ օրէնքի վախէն կամ օրուան քաղաքականութեան բերումով այլեւս չէր համարձակեր մէկ անգամէն կողոպտել հայը, և երբ կը տեսնէր ռայան կը դժկամակի իրեն տալու կտոր մը հաց կամ քանի մը ղրուշ, բացորոշ էր որ ան կը զայրանար ռայայի այդ «անհանդուրժելի» ընթացքին դէմ։ Եւ կեավուր ռայայի այս անօրինակ ու աննախընթաց համարձակութեան դրդապատճառը քննելով՝ այն եզրակացութեան կը յանգէր, որ ռայայի այս գէշ վարմունքին քաջալեր հանդիսացած են դուրսէն եկող այդ վարժապետները, և իր հակառակութիւնն ու ատելութիւնը կը բազմապատկուէին անոնց հանդէպ։

1888ի ամրան դէպք մը եկաւ աւելի հրահրելու այդ հակառակութիւնը։ Կ'երեւի թէ Մշոյ կաթոլիկներու Առաջնորդը՝ իշառէի մէջ լաւ չէր պաշտպանած հայ դատը, կամ քսութիւն ըրած էր։ Ինծի անյայտ է պատճառը։ Օր մը՝ առաւօտեան, լուր տարաձայնուեցաւ որ Գերապայծառ Ծամճեան մահափորձի ենթարկուելով՝ վիրաւորուեր է։ Ոստիկանները փնտռտուքի ելլելով և ճամբան թափուած արիւնի կաթիլներուն հետեւելով՝ ուղղակի եկած են Կեդրոնական վարժարանին քով, Մելքոն վարժապետի տունը բնակող և Կեդր. վարժարանի ուսուցիչներէն Գէորգ Էթմէքճեանի սենեակը, ուր զայն չգտնելով, կուգան վարժարան և տանիքին վրայ կը ձերբակալեն զայն՝ բազուկը վիրաւոր և կապուած վիճակին մէջ։

Հարցաքննութեամբ կը հաստատուի իր յանցապարտ ըլլալը և կը դատապարտուի։ Ցաւալի է որ բանտին մէջ հիւանդանալով թէ ծեծ ուտելով՝ մեռաւ խեղճը։ Գէորգ Էթմէքճեան, 22 տարեկան, Հաճընցի, եռանդուն և հայրենասէր քաջ տղայ մըն էր. քիչ մը անխորհուրդ և անխոհեմ, բայց եթէ արիութիւնն ու խոհեմութիւնը մէկտեղ ըլլան, այդ անձը անպարտելի կը դառնայ։ Էթմէքճեան, Հաճընի Միացեալի դպրոցէն շրջանաւարտ ելլելով, յանձն առած էր գալ Մուշ՝ Կեդրոնական վարժարանի մէջ դասախօսելու։ Դեռ նոր կը սկսէր իր ասպարէզը՝ Մահափորձը, իր իսկ ուզելով, իրեն վիճակուած էր, և երբ գիշեր ատեն կը յաջողի Գերապայծառի սենեակը մտնելու, մէկ ձեռքով՝ Գերապայծառի գլուխը բռնած, դանակով կը հարուածէ մութին մէջ, դանակին հարուածը՝ դիպուածով, իր բազուկին ալ կը հանդիպի, և առանց զգալու կամ նշմարելու իր վիրաւորուած ըլլալը, պատուհանէն վար կը ցատկէ և տուն կը վերադառնայ՝ ճամբան թողլով իր բազուկէն հոսող արեան հետքերը, որոնք կորստեան մատնեցին զինք։

Այս դէպքը շատ գէշ տպաւորութիւն թողուց կառավարութեան վրայ. վարժապետներու հանդէպ իր ունեցած կասկածները այլեւս իրականութեան փոխուեցան, և իր տեսածներն ու լսածները բազմապատիկ անգամ չափազանցելով՝ Պոլիս տեղեկագրեց, և իբր հետեւանք անկէ եկած յատուկ որոշումներուն և հրահանգներուն, խիստ հալածանք մը սկսաւ հայերու հանդէպ։

Ճիշդ այս ատեններն էր որ Յորկնոցայ Յակոբ Սարկաւագը, մականուանեալն Գալֆա, կրկին Մշոյ դաշտը եկած էր և յեղափոխութիւն կը քարոզէր։ Ժամանակ մը դաշտի գիւղերուն մէջ դեգերելէն յետոյ, անյայտ գնաց (այս Յակոբ Գալֆայի մասին պիտի խօսինք առանձինն)։

Ճամբաներուն վրայ ասպատակութիւնները շատցան, գողութիւնները բազմացան, գիւղերուն մէջ դէզեր վառելը այլեւս հասարակ երեւոյթ դարձաւ։ Բայց հայ գիւղացիներն ալ, իրենց իրաւունքի պաշտպանութեան գիտակ, չէին հանդուրժեր որ քիւրտերը յափշտակէին իրենց ինչքը, մտնէին իրենց գիւղերը և թալանէին ամէն բան։

Քիւրտ բէկերը, ընդ որս և Մուսա Բէկը, ամէն մէկ հայ գիւղի մէջ հայ բարեկամներ ունէին, որոնց տունը կ'իջեւանէին, անոնց լրտեսութիւն ընել կուտային, ի հարկին ալ՝ կը պաշտպանէին զանոնք և անոնց հարսը կամ աղջիկը իբր սիրուհի կը գործածէին։

Վարդենիս գիւղը արգիլած էր Մուսա Բէկին՝ այդպիսի տուն մը մէջ գիշերել, իսկ Խարս գիւղի մէջ, Յուսէփ կոչուած լղրճուկ մը պատիւ համարէր Մուսա Բէկն ընդունիլ իր յարկին տակ, և իր աղջիկը, լկրտած մը, սիրուհին էր անոր։

Այդ ատեն Խարսի գիւղապետն էր Յէկոբի տան ռէս Միրօն, որ թէև քանիցս բողոքած էր Մուսա Բէկի կամայականութեանց դէմ, բայց կը վախնար գրգռելու անոր բարկութիւնը։ Պէտք էր խորին ուշադրութեան առնել գիւղացիին վիճակը։ Աշխատաւոր մարդը օրն ի բուն կ'աշխատի, իր վաստակը կը բերէ կալը կը դիզէ կամ կ'ամբարէ, և ահա չար քիւրտին մէկը կրնայ լուցկիով մը կրակի տալ ամբողջ տարուան վաստակը՝ մէկ վայրկեանի մէջ։ Աշխատաւոր ես՝ արտ կ'երթաս՝ վարուցանք ընելու կամ արօտատեղին՝ տաւարդ արածելու, ահա լղրճուկ քիւրտին մէկը կրնայ գնդակ մը տեղաւորել գանկիդ մէջ ու հեռանալ։ Տանդ մէջն ես, ահա գիշերով կրնայ գալ և քանի մը հարուածով՝ մէկ երկուքը սպաննել ու հեռանալ։

Այսօրինակ աւազակներու հանդէպ, որոնք կառավարութենէն թոյլատու աչքով կը դիտուէին, ինչ կրնար ընել խեղճ հայ գիւղացին։

Ռէս Միրօն շատ լաւ կը զգար այս կէտերը։ Երկու ճամբայ ունէր իր առջև։ Մէկը՝ նոր գաղափարները, որոնք կ'ըսէին.

— Դուն ալ հրացան առ և քու վրայ յարձակողին զարկ։

Ան շատ մտածած էր այս թելադրութեան վրայ և գտած էր որ նախ կառավարութիւնը չի թոյլատրեր որ հայը հրացան ունենայ, կը գրաւէ, մինչդեռ ինքն է որ զէնք կուտայ քիւրտին։ Երկրորդ, եթէ հայը յարձակի ոեւէ քիւրտի վրայ և վիրաւորէ, կառավարութիւնը կուգայ և հայուն տունն ու տեղը ու ամբողջ ընտանիքը կը փճացնէ կամ բանտը կը լեցնէ, մինչդեռ քիւրտը ոճիր գործելէն ետքն ալ, ազատ կը պտտի։ Երրորդ, քիւրտը իր գէշութիւնը կ'ընէ յանկարծակի, կամ գիշերով և կամ գաղտուկ, թփի մը տակ պահուած։ Երբ հայը կ'աշխատի, ան ազատ կը պտտի։ Իրն է ամէն ուժ, կը զարնէ ու կը մեկնի, հայը ուրկէ՞ց պիտի կրնայ գտնել զարնողը և հետապնդել։

Ռէս Միրօն կը տեսնէր որ դիմադարձութիւնը գլուխ ելլելիք բան չէր։ Ինքն իրեն կը խորհրդածէր, ընտրելով երկրորդ ճամբան։

— Փաշաները չկատղեցնել, աչք գոցել անոնց երբեմնի չարութեանց, մինչև որ փոթորիկը անցնի։

Եւ այսպէս ան թող տուած էր որ Մուսա Բէկի Խարս գալուն՝ Յուսէփին տունը հիւր ըլլար։

Պոլսէն վերադարձիս, 1887ի աշնան նշանուեցայ այդ Խարսայ Միրոյի աղջիկ Օր. Բերսաբէի հետ, և ամուսնանալու համար երբ հարսնեւորները Խարս գացեր էին, Մուսա Բէկ լուր կը ղրկէ որ «Իմ սահմաններէն աղջիկ տանողը պէտք է փաճ (փրկանք) վճարէ ինծի»։

Հայրս հայերու շրջանակին մէջ ոչ-նուազ մեծ քան Մուսա Բէկը, իրեն անպատուութիւն կը համարէ այդ պահանջը և հարսնեւորներուն հետ ուղղակի Խարս գիւղը կ՚երթայ և հոն գտնուող շրջիկ (սայեար) ոստիկաններու պետի մը հսկողութեան տակ, հարսնցուն առնելով՝ կը վերադառնայ Մուշ։

Խարսի մէջ բնակող՝ Մուսա Բէկի սիրուհին և իր հայրը, Յուսէփ, այս կէտը մեծցնելով և չափազանցելով՝ հաղորդեր էին հրէշին և գրգռած անոր ատելութիւնը թէ՛ ռէս Միրոյի և թէ մեր տան հանդէպ։

Ճիշդ էր որ մենք ալ՝ անոր աղալըղ շրջանին կը պատկանէինք․ այսինքն՝ իր ռայաներն էինք, թէեւ Մուշ փոխադրուած։

Մուսա Բէկը սպառնացած էր վրէժ լուծել և սկսած էր ասպատակութեանց և նահատակութեանց․ հայ տուներ թալանել, դէզեր վառել այլեւս հասարակ բաներ դարձած էին՝ Ջխուրի շրջանին մէջ։

Հայերը, սահմռկած այս անիրաւ արարքներէն և չհասկնալով որ Մուշի և Պոլսոյ կառավարութեանց հրահանգներով է որ Մուսա Բէկը կը գործէր, բողոքելու համար՝ Մուշի և Բաղէշի թրքական իշխանութեանց դիմեցին, և Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանին և Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարութեան՝ բողոքի հեռագիրներ ղրկեցին։

Այս բողոքողներէն մէկն էր Արքավանք գիւղի ռէս Օհանը, 54 տարեկան հաստամարմին, թաւ պեխերով ազգային մը, որ մեծ յոյս ունէր թէ իր հեռագիրները Պոլիս հասնելուն՝ Մուսա Բէկը իր արժանի պատիժը պիտի կրէր։ Ան ալ Բաղէշ գացած էր ու անկէ հեռագրած, և հեռագիրին փոխարժէքը — որքան շատ բառ պարունակէր, այնքան աւելի ազդեցիկ կ՚երեւակայէր — չորս-հինգ լիրա վճարած էր։

Ռէս Օհան Բաղէշի մէջ կը տեսնէ Մուսա Բէկը, որ հոն գացած էր կուսակալէն նոր հրահանգներ ստանալու համար։ Մուսա Բէկ կը լրտեսէ ռէս Օհանը և կ՚իմանայ որ բողոքելու համար հոն գացած էր։

Եւ երբ ռէս Օհան՝ Բաղէշէն մեկնելով, երեկոյեան Կոտնի քրտաբնակ գիւղը կ'իջեւանի, Մուսա Բէկն ալ նոյն ատեն անոր հետեւելով՝ կ'օթեւանի նոյն գիւղը, և իմանալով անոր իջեւանած օտան, ինքն ալ հոն կ'երթայ։

— Օհան, կ'ըսէ Մուսա Բէկ, իմ դէմ բողոքելու համար Բաղէշ գացեր և հեռագիր զրկած ես Պոլիս, հիմա իմ և քու միջեւ անձամբ դատաստան պիտի տեսնեմ, իմ վրէժս պիտի լուծեմ քեզմէ. պատրաստուէ։

Եւ քիւրտերուն հրաման կ'ընէ որ օճախին քով հանդարտ նստած Օհանի ձեռքերն ու ոտքերը կապեն։

Հոն կային բազմաթիւ քիւրտեր, որոնց ներկայութեան կեպապի չիշեր կը խոթէ Օհանի կողերուն մէջ, միւս կողմէն չիշերուն ծայրերը դուրս հանելով, և իբր կեպապ՝ խարոյկի վրայ բռնել կուտայ որ այրի։ Այսպէս Մուսա Բէկ ռէս Օհանը ողջ ողջ այրելով կը մեռցնէ, ապա դիակը նետել կուտայ գիւղէն դուրս, և յաջորդ առաւօտ կը վերադառնայ իր գիւղը։

Ռէս Օհանի կիզած դիակը գտնուելով Մուշ կը բերուի, ուր մեծ իրարանցում մը կը տիրէ հայերուն մէջ։

Սկիզբն էր երկանց։

Ամէն մարդ կը փափաքէր տեսնել այդ այրած դիակը։ Ես ալ գացի և աչքերովս տեսայ զայն՝ Ս. Մարինէ եկեղեցիին մէջ, և սեփական մատներովս իսկ շօշափեցի անոր կռնծած կողոսկրները և փորին միսերը...

Թուրք կառավարութեան քննիչները եկան և հաստատեցին որ ռէս Օհան մեռած էր... կայծակէ, և արտօնեցին թաղումը։

Մուսա Բէկը սկսած էր ոճիրներու։ Քանի որ ոճիրը յանցանք է, մէկն ալ յանցանք է, հազար ու մէկն ալ միեւնոյն պատիժն ունի, հետեւաբար ան սկսաւ հազար ու մէկ ոճիրներ գործել, իր մասին բողոքող գիւղապետներուն և մազպաթան ստորագրող անձերուն դէմ՝ նորանոր նախճիրներ սարքել — անոնց տաւարները յափշտակել կամ դէզերը վառել տալով։ Երբ անգամ մը գործի սկսէր, ալ ետ դառնալ չունէր. իր հօր գլուխի վրայ երդում ըրած էր որ բոլորն ալ պիտի վառէր։

1889 Մարտ ամսուան վերջերը յանկարծ լուր հասաւ Մուշ թէ Խարս գիւղի վրայ յարձակած են, Ռէս Միրոյի տունը թալլած, Միրոյի հայրը սպաննուած և աղջիկ մըն ալ առեւանգած։

Ռէս Միրոն քաղաք կը գտնուէր այդ ատեն, մեր տունը, և

ԿԻԼԻՃԱՐ 1889 ԻՆ

ԿԻՒԼԻԶԱՐ 1890 ԻՆ
(Տիկին Գեղամ Տէր Կարապետեան)։

խեղճը սարսափեցաւ այդ չանթահարիչ բօթը լսելով։ Յետոյ, գոհունակութեամբ իմացաւ որ իր ծերունի հայրը դեռ չմեռած՝ կրցած էր հաղորդութիւն առնել։ Ու ան գնաց կառավարութեան դուռը... բողոքելու։

Խեղճ տիկինս, որ յղի էր, լսելով իր հօրենական տան վրայ եկած այս աղէտը, մեծ հօր մեռնիլը, հօրեղբօր աղջկան՝ Գիւլիւզարի առեւանգուիլը, տան կողոպտուիլը, յանկարծակիի եկած՝ վիժեց, և գեղադէմ մանչուկ մը, Հրանդս քանի մը օր ապրելէ յետոյ, մեռաւ՝ դեռ նորածին վիճակի մէջ զոհը դառնալով թրքական կառավարութեան դաժանութեանց։

Մուսա Բէկ գիշեր ատեն յարձակում գործած էր Միրոյի տան վրայ՝ քսան հոգիով։ Սենեակին մէջ գտնուող երեք-չորս անձերը և Ուէս Միրոյին տղան Գասպարը ինքնապաշտպանութիւն ցոյց կուտան և թոյլ չեն տար որ յարձակողները ներս խուժեն. բայց ներսի տան դուռը պաշտպանող մը չունենալով, դուռը կը կոտրեն և ներս կը խուժեն՝ թալանի տալով ամէն բան։

Երբ աւարը առած դուրս կ'ելլեն, դրան ետեւ պահուըտած աղջիկ մը տեսնելով՝ կ'առնեն կը տանին հետերնին։

Աղջիկը, Գուլօ (Գիւլիզար) անունով, երկու ամիս իրենց քով պահելէն յետոյ, Մուսա Բէկ՝ զայն կնութեան տուաւ իր միջնեկ եղբօր՝ Գասըմ Բէկին, այն հաւաստիքներով թէ Գուլօն իր յօժարութեամբ իսլամութիւնը ընդունած էր և կամովին գացեր էր անոնց հետ։

Հայերուն պահանջով Գուլօն Բաղէշ տարուեցաւ, ուր բոլոր Թուրքերը կ'ակնկալէին որ Գուլօն իրենց փափաքած յայտարարութիւնը պիտի ընէր հրապարակաւ։ Արդէն չէյխի մը տունը պահած էին զայն երեք օր և պէտք եղած խրատները տուած։ Սակայն, դատաւորի և կուսակալի ներկայութեան, մերժեց իսլամութիւնը և յայտնեց որ ինք բռնութեամբ տարուած էր իր հօր տունէն, և և իր ազատ արձակուիլը պահանջեց։

Թուրքերը մռնչեցին, մեծ յուսախաբութեան մատնուեցան, բայց ստիպուեցան հայ աղջիկը յանձնել հայերուն, իսկ սպաննուածը գնաց և թալանուած ինչքերը չվերադարձուեցան։

Տամատեան ներկայ էր և ականատես՝ այս բոլոր իրադարձութեանց։ Այս սահմռկեցուցիչ անարդարութիւնները շատ գէշ ազդած էին իր վրայ, և այդ օրէն ան ուխտեց ինքզինքն զոհել՝ դարման մը գտնելու համար այս ընդվզեցուցիչ կացութեան։

Այդ ժամանակ Տարօնի մէջ ոչ մէկ կազմակերպութիւն գոյութիւն ունէր, իսկ փափաքներ կային, ինչպէս նաեւ տարակարծութիւններ։

Ժողովուրդին մէկ մասը կ՚ըսէր. «Հարկ չկայ աղբը շատ քրքրելու, հոտ կ՚ելլէ»։ Այսինքն, Թուրքերու դէմ կամակոր վարմունք ունենալ օգուտ չ՚ըներ. պէտք է մեր նախահայրերուն վարուելակերպին հետեւինք, որպէսզի չվնասուինք, ու կարենանք մեր գոյութիւնը պահել։

Իսկ միւս մասը (նոր դպրոցականները, նոր սերունդը), կ՚ըսէր.

— Ան ալ մարդ է, ես ալ, իրարու հաւասար ենք, ինչ իրաւունքով՝ ան բռնաբարէ իմ իրաւունքը, գրաւէ իմ աշխատութեանս արդիւնքը։

Երկու կողմն ալ իրաւունք ունենալ կը կարծէին, մինչ Մուսա Բէկն ու իր խոլամները (ծառայ), Ջխուրի մէջ, ասդին անդին ինկած, կը շարունակէին իրենց շահատակութիւնները։

Ատկէ երես առած էին միւս քիւրտ ցեղապետներն ալ, որոնք սկսած էին աւելի գէշ վերաբերում ցոյց տալ իրենց շրջանին հայերուն հանդէպ։

Այլեւս փոխուած էր մեր հայրենիքին կացութիւնը. ամէն կողմ բացարձակ գողութիւն, աւազակութիւն, սպանութիւններ տեղի կ՚ունենային, և կառավարութիւնը չտեսնելու կը զարնէր։ Հայերը կը զարմանային, և յանցաւոր կը կարծէին տեսնել տեղւոյն կառավարիչը կամ դատաւորը, որոնք կաշառուելով հարստահարիչներէն, պաշտպանութիւն ցոյց կուտային անոնց։ Եւ ուղղակի Սուլթանին, Եպարքոսին, Ներքին Գործոց Նախարարին հեռագիրներ կը տեղացնէին՝ իրենց ենթակայ եղած զուլումները տեղեկագրելով։ Բայց, այս ինչ վստահութիւն էր՝ խեղճ ու միամիտ հայ գիւղացիին քով, երբ իր նիհար քսակէն՝ չորս-հինգ ոսկի հեռագրի դրամ վճարելով, տուն կը վերադառնար, այլեւս իր վրէժը լուծած կը կարծէր և ինքզինք ապահով կը զգար իր անզգամ հարստահարիչներու հանդէպ։

Խեղճը չէր գիտեր որ այդ հրահանգը կեդրոնէն կուգար արդէն։

1889ի Ապրիլին Պոլիս գացի՝ Մուշը ձգելով աւելի գէշ դրութեան մէջ, քան առաջ։ Եւ հոն հասնելուս դիմում կատարեցի Պատրիարքին՝ տեղի ունեցած սպանութեանց և հարստահարութեանց հանդէպ Մշոյ և Բաղէշի դատարաններու միակողմանի ընթացքին մասին և պահանջեցինք որ Մուսա Բէկը Պոլիս բերել տալով՝ հոն դատուի։ Այս իմաստով աղերսագիր մը պատրաստեցինք և Եըլտըզի

Պալատը տանելով, Ուրբաթ օրուան Սելամլըքին՝ յաջողեցանք հասցնել Սուլթանին ձեռքը։

Այդ տարուան վերջերը Մուսա Բէկ ձերբակալուելով՝ Պոլիս բերուեցաւ, պայմանաւ որ անոր դատախազներն ալ Պոլիս գային հոն իրենց դատը վարելու համար՝ իբր թէ անկողմնակալ դատաւորներու առջեւ։

Թուրք կառավարութիւնը կամ Սուլթանը կրնային պատժել Մուսա Բէկը՝ զայն բանտարկելով կամ երկրէն հեռացնելով, բայց բոլորովին տարբեր ուղղութեան հետեւեցան, կարծելով թէ հայերը դիտմամբ մատի փաթթոց կ'ընեն Մուսա Բէկի խնդիրը, ի հեճուկս հայերուն՝ բոլորովին տարբեր քաղաքականութիւն որդեգրեցին.— զայն պաշտպանել և հայերն յանցաւոր նկատել աշխատելով։

Այս դատավարութեան պատճառով 40-50 հայեր — Ջխուրի Արտօնք, Խարս, Վարդենիս, Արգավանք գիւղերէն — Պոլիս եկան և Վէզիր Խան, Ս. Կարապետ վանքին պատկանող երեք սենեակներուն մէջ պատսպարուեցան։ Ես, իբրեւ Մշեցի, իբրեւ մասնակից այս դէպքերուն, շատ բնական էր որ միշտ շփման մէջ ըլլայի մէկ կողմէն մեր գիւղացւոց և աներոջս Ռէս Միրոյի և Գուլոյի հետ, միւս կողմէն ալ՝ շփման մէջ էի Պատրիարքարանին հետ, անոնց գործերը ըստ կարելւոյն կարգադրելու համար։

Մուսա Բէկի դատավարութիւնն ու անպարտ արձակումը, հանրածանօթ են բոլորին. ատոր վրայ երկար գրելու հարկ չկայ, միայն կ'արժէ դիտել տալ որ մինչ Պոլսոյ մէջ այդ դատը կը տեւէր, հոն, Մուշի մէջ ալ, Թուրքերն ու քիւրտերը անհամբեր սպասումի շրջան մը կ'անցնէին։ Անոնք ալ կը սպասէին տեսնելու թէ Մուսա Բէկը, որ անչափ չարիքներ գործած էր, ինչպիսի ծանր պատիժի պիտի դատապարտուէր։ Այնպիսի սոսկալի եղեռնագործի մը կրելիք արժանի պատիժը կը սարսափեցնէր զիրենք։

Հայերն ալ մեծ յոյսեր կը տածէին. Մուսա Բէկի պատժուելով, միւս ոճրագործները պիտի զգուշանային նոր ոճիրներ գործելէ։

Այս հայ բողոքողներուն հետ Պոլիս եկած էր նաեւ Վարդենիսցի Մարգար վարժապետը, որ իր գիւղի նոր դպրոցին շինութեան և հաստատման օգնած, գիւղին մէջ գիտակցութիւն մտցուցած և իր ծննդավայրը իբր տիպար գիւղ մը՝ հռչակաւոր դարձուցած էր Մշոյ դաշտին մէջ։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ
(ՄՈՒՐԱՏ)

Այդ օրերուն, Պոլսոյ մէջ մուտք գտած էր Հնչակեան յեղափոխական կազմակերպութիւն մը։ Հաճընցի Համբարձում Պօյաճեան անունով բժշկական ուսանող մը, հետաքրքրուելով գաւառացիներու կեանքով, հարց ու փորձ ընելով, գտած էր Եուսուֆեան խանի մէջ հաստատուած Մշեցիները, և անոնց հետ բարեկամութիւն հաստատած։

Նախ ինծի հետ տեսնուեցաւ և յեղափոխութեան վրայ ճառեց։ Պէտք է ըսել որ մենք, բոլոր հայերս, միշտ յոյս ունեցեր ենք ազատելու Թուրքի լուծէն, բայց թէ ի՞նչպէս պիտի ըլլար այդ, երբեք մեր միտքէն չէր անցած որ կուսակցութիւն, ընկերութիւն պէտք էր հաստատուէին և անոնց միջոցաւ գլուխ գար այդ սրբազան գործը։

Հիմա, Պօյաճեանի այդ քարոզութիւնները արմատ ձգեցին իմ և ընկերներէս Խաչիկ Մինասեանի մէջ։ Երկուքս ալ, առաջին իսկ առթիւ, անդամ գրուեցանք, իսկ մեր միւս հայրենակիցները թէև համակիր գտնուեցան արտայայտուած միտքերուն, բայց այդ ահագին Օսմանեան կայսրութեան դէմ՝ ի՞նչ պիտի կրնայինք ընել մեր տկար ուժերով՝ ըսելով, մեկուսի մնացին։ Այդ գիւղացիներուն մէկ մասը միայն անդամակցեցաւ Պօյաճեանի ներկայացուցած կազմակերպութեան՝ այն յոյսով որ թերևս օգուտ մը կրնայ յառաջ գալ անկէ։

Երբեք չեմ մոռնար Պօյաճեանի կամաց, ցած ձայնով, մեղմօրէն արտասանած խրատները, քարոզութիւնները և համոզկեր խօսքերը թէ ինչ միջոցներով կարելի է ազատիլ Թրքական լուծէն։

Բանիցս մեզի ցոյց տուաւ Եւրոպայէն եկող «Հնչակ» լրագիրը։ Ինչ յուզումով և յափշտակութեամբ կը կարդայինք մանրուք գիրերով գրուած այդ թերթը։

Կամաց կամաց համոզեց մեզ որ այդ թերթը Մուշ ալ ղրկենք, հոն ալ թող կարդան, տեղեկանան։ «Ինչո՞ւ չէ», ըսինք և շաբաթէ շաբաթ մէյ մէկ լրագիր որ ձեռքերնիս կ'անցնէր, գաղտագողի իբր նամակ, մեր հասցէով, Մուշ կը ղրկէի եղբօրս Միսակին։

Յարութիւն Ճիհանկիւլեանի Մարփուճիներու մէջ ծխավաճառի խանութը կեդրոնատեղին էր «Հնչակ» թերթին. անկից կ'առնէինք այդ թերթերը և կարդալէն յետոյ՝ Մուշ կը ղրկէինք։

Այս առթիւ ծանօթացայ Ստեփան Թէրզեան անունով բժշկական ուսանողի մը և շատ ուրիշներու, որոնց մէջ խաչագողներ ալ պակաս չէին։ Այդ պարագան ցաւով յիշեցուցի Տամատեանին։ Ինքն ալ կը տեսնէր որ շատ մը խաչագողներ մուտք գործած էին շարքերուն մէջ, բայց ի՞նչ կրնար ընել։

Նպատակս Պոլսոյ Հնչակեան կուսակցութեան պատմութիւնը գրել չըլլալով, չեմ ծանրանար անոր վրայ. այլ թէ այդ գործիչներու միջոցաւ Մշեցիներու մէջ պրոպականտ մղուելով, ամէնքն ալ յեղափոխական դարձած էին... անդամ արձանագրուելով կուսակցութեան։

Երբ Մուսա Բէկի դատավարութիւնը վերջ գտաւ և այդ հրէշը անպարտ արձակուեցաւ, Հնչակեաններու ջանքերով պատրաստուեցաւ Գում Գաբուի ցոյցը 1890ին։ Ես ալ անձամբ մասնակցած եմ այդ դէպքին, և չեմ կրնար խնդուքս զսպել՝ ամէն անգամ որ կը յիշեմ զայն։

Իբրև այդ դէպքին մասնակից և գործօն անդամ՝ վրաս կը կրէի դաշոյն մը, ազնիւ տեսակի պողպատէ (ճէվհէրլի) և բաւական ալ երկար, իսկ տարաբախտ ընկերս Խաչիկ Մինասեանն ալ՝ 15 սանթիմնոց ատրճանակ մը, 5 պատրոնով լեցուն։

Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Ճանկիւլեան բեմ բարձրանալով և բարձր ձայնով մը պոռալով՝ յայտագիրներ ցրուեց այս ու այն կողմ։ Բարապանները շուտով հասան թէ Աշըքեան Պատրիարքը պաշտպանելու և թէ Ճանկիւլեանը ձերբակալելու համար։ Պատրիարքը իսկոյն աջ կողմի պահարանը փախաւ։ Ես ալ իբրև քաջ Դաւիթ, յարձակեցայ բարապաններուն վրայ և չթողուցի որ Ճանկիւլեանին դպչին, որ արդէն երկու բարապաններու ճանկերուն մէջն էր և իր օձիքը ազատելու կ՚աշխատէր։ Այս խառնաշփոթութեան ընթացքին կորսնցուցի իմ միակ զէնքս... դաշոյնս, որ հրմշտուկներու ատեն գօտիէս վար ինկած էր։

Երեսուն տարի առաջ պատահած այս դէպքը դեռ խնդուք կը պատճառէ ինծի. իբր զինուոր մասնակցեցայ կռիւին և զէնքս վրայ տուի։ Քսան տարեկան էի այդ ատեն, և երբ նկատի ունենանք որ շատ մը յեղափոխականներ իմ տարիքս և «զինավարժութիւնս» ունէին, կրնաք գաղափար մը կազմել այդ ժամանակուան մեր յեղափոխութեան իրական կացութեան մասին։ Մեր աչքերուն առջև սպաննուեցաւ Քալուցի Մանուկը։ Հրացանի գնդակները ականջիս քովէն սուլելով կ՚անցնէին։ Առաջին անգամն էր որ կռիւի մը ներկայ կ՚ըլլայի, և երբ մեր չորս կողմերէն զինուորներով պաշարուած՝ կենալու ստիպուեցանք, զօրքը բազմութեան մէջ մտնելով՝ երկուքի բաժնեց, ես և ընկերս

Մինասեան մենք մեզ գտանք Պատերազմական Նախարարութեան կողմէ ղրկուած պաշտօնեաներու առջեւ, մինչ միւս Մշեցիները ժողովուրդին մէջ ցրուելով՝ կծիկը դրին ու անյայտացան։ Մենք ալ յարմար դատեցինք կամաց մը փախչիլ և գացինք Գուլոյի քով, որ Պատրիարքարանի մօտ տունի մը մէջ կը բնակէր։

Նոյնպէս ծիծաղելով կը յիշեմ որ ընկերս Մինասեանն ալ իր ատրճանակը հոն ձգեց և երկուքս ալ զէնընկէց, պարտեալ, Եաւսուֆեան խանի մեր բնակավայրը քաշուեցանք։

Գում Գաբուի այս դէպքին հետեւանքները յայտնի են. Աշըգեան պահ մը քաշուեցաւ իր պաշտօնէն, և Մուշէն նոր նախճիրներու լուրեր սկսան գալ։

1890 ին Պոլիս եկած էր նաեւ Գեղամ Տէր Կարապետեան՝ պաշտօն մը ձեռք ձգելու համար։ Հոն էր նաեւ Վարդենիսցի Մարգար Վարժապետը։

Օր մը երեքս մէկ գացինք Աշըգեան Պատրիարքի բնակարանը՝ Մաքրի Գիւղ, Մուշի ցաւերը լալու և օգնութիւն աղերսելու։ Հոն գտանք նաեւ Խրիմեան Հայրիկը, որ մեզ լաւ կը ճանչնար։ Երկուքն ալ ուշադրութեամբ լսեցին մեր գանգատները։ Աշըգեան պատասխանեց.

— Թուրքերու հանդէպ բռնութիւն բանեցնելով, յեղափոխութիւն յառաջ բերելով, մենք բան մը չենք շահիր, մինչդեռ պէտք է որ մենք տնտեսապէս զարգանանք և տնտեսապէս տիրենք անոնց։

Իմ պատասխանս եղաւ.—

— Սրբազան, այդ կարծիքդ չիտակ կ'ըլլար, եթէ Թուրքերը թողէին որ մենք տնտեսապէս զարգանայինք, անոնք թէ ֆիզիքապէս և թէ տնտեսապէս կը ջանան ջնջել մեզ՝ մեր բնաշխարհին մէջ։ Ձեր ըսածը կրնայ չիտակ ըլլալ Իզմիթի սանճագի բնակչութեան համար, բայց երբեք Մշոյ, Վանի ժողովուրդին համար։ Ասոր ճարը մտածեցէք։

Ինչպէս կը տեսնուի, Աշըգեան ներկայացուցիչն էր այն դասակարգին, որ Թուրքերու հետ համաձայնութեամբ կը սպասէր հայերու ապագային բարելաւումը, իսկ անոր հակառակ մտածողները կը կազմէին շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը, որ յեղափոխութիւն կը կոչուէր։

Թէեւ Գում Գաբուի դէպքէն յետոյ շատեր ձերբակալուեցան ու դատապարտուեցան, և Հնչակեանները ծակամուտ եղան, սակայն ժամանակ մը վերջ կրկին դուրս ելան և շարունակեցին իրենց գործը։

1890 ի աշնան Մշեցի բողոքարկուները՝ մաս մը կառավարութեան կողմէ վճարուած ծախքով Մուշ դարձած էին։ Մարգար Վարժապետն ալ, Խրիմեան Հայրիկէն կարգ մը յանձնարարութիւններով, մանաւորապէս եղած խժդժութեանց մանրամասն յիշատակագիր մը պատրաստելու յանձնառութեամբ, Մուշ վերադարձաւ։

Յաջորդ տարին, 1891ի Հոկտեմբերին, ես ալ վերադարձայ Մուշ, և եղբայրս Միսակ զիս փոխարինեց՝ Պոլիս գալով։

Այս երկու տարուան ընթացքին Մուշ բոլորովին կերպարանափոխ եղած էր։ Թաղերու մէջ յեղափոխական մասնաճիւղեր կազմուած էին, տօնական օրերուն՝ բազմաթիւ երիտասարդներ ուխտատեղիներ կ'երթային, մանաւանդ Առաքելոց վանքը, ուր խմբական խորհրդակցութիւններ կ'ընէին։ Այդ կազմակերպութիւնները, թէև նախնական, բայց եռուզեռի մէջ էին։ Խանդավառութիւն կար։

Տամատեան յաջողած էր Սասուն անցնիլ՝ իբրև պրոպականտիստ։ Տեղացիները սովորութիւն չունէին դրամ տալու. Մուշի մէջ իսկ դժուար էր դրամ գոյացնել՝ ընթացիկ ծախքերու համար, մինչև իսկ թուղթի և փոստի ծախքին համար բաւական դրամ չէր գոյանար։ Այդ պատճառով ալ եկող գործիչը նիւթական աննպաստ կացութեան կը մատնուէր։

Միջանկեալ ըսենք որ արդէն մեր յեղափոխական կուսակցութեանց սովորութիւնը եղած է թէ՛ Մայր հայրենիքէն և թէ՛ գաղութներէն իրենց ժողվել կրցած դրամը ղրկել միշտ իրենց կեդրոնը և երբեք կեդրոնէն դրամ չստանալ իրենց գործիչներուն համար։ Կեդրոնի մարդիկը յաճախ յաջողած են շահագործել գործիչները՝ ի նպաստ իրենց քսակին։ Օրինակ. Նազարբէգեանը, որ կրնար լաւ հայրենասէր մը ըլլալ, հակառակ Տամատեանի բազմաթիւ դիմումներուն՝ տասնոց մը անգամ չղրկեց Մուշ։ Անկէ երկու տարի յետոյ՝ Համբարձում Պօյաճեանին ալ նոյնը ըրին։

Հարկ չկայ ըսելու որ Տամատեանի ամբողջ թղթակցութիւնը իմ միջոցաւ կը կատարուէր։ Պոլիս կը ղրկէի եղբօրս, ան ալ, իր կարգին, նամակները իրենց հասցէին կը հասցնէր զանազան միջոցներով։

1892ի գարնան էր, երբ օր մը Տամատեան քաղաք եկաւ և կեդրոնականի ուսուցիչներէն իր բարեկամ, Զորոյ թաղին խմբակին պետ Պօղոս Փոսթոյեանի տունը իջեւանեցաւ։ Հոն խմբական ժողովներ գումարուեցան, կացութիւնը քննուեցաւ, գործին մղում տալ որոշուեցաւ, գիւղերուն մէջ մասնաճիւղեր հաստատելու որոշում տրուեցաւ… Թուղթի վրայ։ Ու երբ կարգը դրամին եկաւ՝ տեսնուեցաւ որ դրամ չկար, մինչեւ իսկ Տամատեանի առօրեայ ծախքերը հոգալու համար։ Յեղափոխական ղեկավարութիւնը դեռ եւս արմատացած չէր Մշեցւոց մէջ։

Յայտնի իրողութիւն է որ Մշեցիք, ամենայն սիրով իրենց անձը կը տրամադրեն, բայց երբ կարգը կուգայ նիւթական զոհողութեան, հոն կը սկսէին մտածել։ Ճիշդ է թէ հարուստ չէին, շատ դրամ չունէին, բայց նկատի առնելով որ անձնական ոչինչ բաներու համար անխնայ կը ծախսէին, մարդ ակամայ կուգայ այն եզրակացութեան թէ անոնք վարժուած չէին հաւաքական նպատակներու համար նիւթական զոհողութիւններու։

Իբրեւ Մշեցի ես ալ նոյն թերութիւնը ունէի, եւ փոխանակ պէտք եղած գումարը իմ գրպանէս վճարելու, հանգանակութեան դիմեցի, եւ հազիւ փոքր գումար մը կրցայ ձեռք բերել եւ Տամատեան նորէն լեռ բարձրացաւ։ Բայց ծանր սխալ մը գործած էի.— այդ հանգանակութիւնը զիս ծանօթացուցած էր հանրութեան՝ իբրեւ «գործիչ» եւ գտնուեցան ոմանք, որ կրնային Թուրքերուն իմաց տալ իմ այդ հանգամանքս։

Ապագան ցոյց տուաւ իմ սխալիս մեծութիւնը։ Ես կրնայի հանգանակուած գումարին քանի մը պատիկը տալ դիւրութեամբ եւ զիս զերծ պահել որեւէ վտանգէ, մինչդեռ քանի մը ոսկի խնայելու համար՝ ես զիս կորստեան մատնած եղայ...։ Ու նման անխոհեմութիւններ շատ էին յեղափոխական շրջանակներու մէջ, ի Մուշ։

ԹՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԽՍՏԱՆԱՅ

Թուրք կառավարութիւնը աւելի խիստ քաղաքականութիւն մը որդեգրած էր, մանաւանդ երբ լսած էր որ կարգ մը խումբեր Ռուսաստանէն եկած եւ Սասուն բարձրացած էին։

Տէրգեվանք գիւղացի Մխօ Շահէնը զէնք կը փոխադրէր եւ քաջութեամբ ետ վանած էր իր վրայ յարձակողները։

Ալիգըռնան գիւղացի Լեւոնն ու իր ընկերները՝ Ռուսիայէն զէնք կը փոխադրէին, եւ Թուրք կառավարութիւնը որոշապէս գիտէր որ հայերը կը գործէին։

Ոստիկանները կը հետապնդէին այդ ֆէտայիները, որոնք Սասունցի Արապոյի (Առաքել) ղեկավարութեամբ՝ իրենց ձեռքը ին-

ՄԽՕ ՇԱՀԷՆ

ԱՐԱԲՕ

կած Թուրքերը կը կողոպտէին և դիմադրութեան պարագային՝ կը բնաջնջէին։

Յեղափոխականները պարկեշտ կ՚ըլլան, ոչ ոքի ստացուածքին ձեռք չեն դպցներ։ Արապօն, սակայն, չէր յարգեր այդ սկզբունքը։

Մինչև այդ օրերը ոչ մէկ հայ չէր համարձակած բռնի ուժով բան մը առնել տաճիկներու ձեռքէն, Արապօն կ՚առնէր՝ առ ի փոխադարձութիւն անոնց երկարամեայ չարաշահութեանց։

Թուրք կառավարութիւնը ինքզինք գտաւ կազմակերպուած ուժի մը առջև։ Մշոյ, Բաղէշի և Պոլսոյ միջև եղած հեռագրական խորհրդակցութիւններէն յետոյ, կացութիւնը նկատի առնելով՝ նոր կուսակալ մը նշանակուեցաւ և մասնաւոր իրաւունքներով օժտուած նոր կազմակերպութիւններ երևան եկան, Համիտիէ զօրագունդեր կազմելու ծրագիր մշակուեցաւ, խստութիւնները աւելցան և 1892ի ձմրան՝ պատահած պզտիկ դէպք մը մեծ համեմատութիւն ստացաւ, որուն պատճառով ալ՝ խմբական ձերբակալութիւններ կատարուեցան։

Վերին Թաղեցի Պօղոս Զօպոյեան և Զօրոյ Թաղեցի Սեդրակ Զալալեանց, իբր դասատու, շրջանները մեկնած պահուն կը ձերբակալուէին և իրենց վրայ գտնուած գրութեան մը հետևանքով՝ Կոմիտէի անդամ ըլլալնին կը խոստովանին։ Կծիկը քակուելով՝ Վերին Թաղեցի Ստեփան վարժապետն ալ կը ձերբակալուի, որուն տունին մէջ գտնուած թուղթերէն կարգ մը ազգայիններու անունները երևան կուգան, մօտ 160 անձեր։

Առաջին առթիւ ասոնցմէ 40 անձեր կը ձերբակալուին և ձըմեռուան ցուրտին կը ղրկուին Բաղէշ։ Խօսք կար որ այդ 160 անձերը բոլորն ալ պիտի ձերբակալուէին։ Ինծի ըսուեցաւ որ իմ անունս ալ կը գտնուի այդ ցանկին մէջ և իբր թէ իմ թիւս էր 63։

Բարեբախտաբար Պոլսէն եկած հրամանի մը վրայ թէ «խընդիրը շատ մեծցնելու չէ և միայն գլխաւորները ձերբակալելով բաւականանալու է», 41 անձերու կալանաւորումով՝ վերջ տրուեցաւ ձերբակալութեանց։

Անոնք Բաղէշի մէջ չարաչար տանջանքներու տոկալով, յետ դատավարութեան՝ դատապարտուեցան — մի քանիները՝ մահուան, ուրիշներ, ընդ որս՝ Յակոբ Կոտոյեան և քեռայրս Վահան Կոընչոյեան, 15 տարուան բերդարգելութեան, իսկ ոմանք ալ՝ 7 տարուան։ Յովօ Խանամիրեան իր հարցաքննութեան ատեն կը յայտարարէ որ «ինձմէ մէկ անգամ միայն՝ մէկ ղրուշ առած են, և ես ուրիշ բան չեմ գիտեր»։ Ասոր ալ եօթը տարի տուեր են։

Այս ձերբակալուածներուն մէջ կային Մուշեղ Նազարեան, Զաքէի Նազիկը, Յակոբ Կոտոյեան, Արշաւիր Փոթիկեան, Կարապետ Սայեան եւայլն։

Մշոյ մէջ գոյութիւն առած առաջին կազմակերպութիւնն էր որ օձիքը ձեռք կուտար, և ասոր պատճառներն էին նախ՝ անփորձութիւնը, երկրորդ՝ ոմանց փառասիրական ցուցամոլութիւնը, օրինակ. Ստեփան Վարժապետը, որ բացայայտօրէն կը ցուցադրէր ինքզինքը, իր և իրեններուն կորստեան պատճառ դարձաւ։

Ճշմարտութիւնը խոստովանելու համար պէտք է ըսեմ որ վախը պատած էր զիս, անգամ մը որ բանտ մտնէի, հազար տեսակ գաղտնիքներ կրնային երեւան գալ։ Բախտը, սակայն, ինծ օգնեց։

Պր. Պօղոս և Սեդրակ, իբրեւ լրատու, ազատ արձակուեցան։

Առաջինը կրցաւ լռիկ մնջիկ վերահաստատել իր պատիւը, իսկ երկրորդը մխրճուեցաւ ոստիկաններու տիղմին մէջ և կառավարական պաշտօնեայ դարձաւ։ Բարութեան խմոր ունենալուն համար, իր չար գործերուն հետ նաեւ կրցաւ բարիք ընել երբեմն, դաւաճան մը չեղաւ կամ լկրտած թրքամոլ մը։ Իբրեւ փոլիս կամ զապթիէ՝ իր պաշտօնին կիրառութեան մէջ խիստ գտնուեցաւ և կրնար, օրինակ, զիս ձերբակալել տալ կամ դրամ քաշել ինձմէ, բայց չըրաւ։ Ատիկա բարենիշ մըն էր իրեն համար։ Այժմ կ'ապրի և լաւ ազգասէր մը դարձած է։

Ձերբակալուածները, մեծ մասամբ, նորահաս տղաներ էին, յեղափոխական գործունէութենէ չհասկցող, այլ՝ իբր երիտասարդական խումբեր, երգելով և խրախճանութիւններ սարքելով, ազգասիրութիւն կը ծախէին։ Արշաւիր Փոթիկեան, Յովհաննէս Խանամիրեան, եւայլն, կրնան իբր օրինակ ծառայել այդօրինակ գործունէութեան։ Ասոնք ամսական մէկական ղրուշ վճարած ըլլալուն համար մինչեւ Աքիա աքսորուեցան, ուր մնացին մինչեւ 1897։

1892ի գարնան Ռուսաստանէն կարգ մը Հնչակեան զինուորներ ալ եկան Սասուն բարձրանալու և Տամատեանի տրամադրութեան տակ մտնելու համար։

Ասոնցմէ երկուքը ծանօթ էին ինծի. մէկը՝ իմ մօրեղբայրս Գասպար Գրիկեանն էր, Խասգիւղցի, իսկ միւսը՝ Բաղէշի Գոմաց թաղէն էր՝ Պօղոս անունով։ Ասոնք ճամբան կը ձերբակալուին և իրենց քով նամակներ կը գտնուին։ Եւ չարչարանքի տակ կը հարկադրուէին յայտնելու թէ որո՞ւ կը տանէին այդ նամակները։ Պօղոս ըսած էր. «Սարգիս Բդէեանին և Խաչիկ Մինասեան»ին, իսկ Գասպար՝ միայն «Խաչիկ Մինասեան»ին անունը տուած էր։ Կը մեղքնայ ինծի, քանի որ իր քրոջորդին էի։

Այս յայտնութեանց իբր հետեւանք, Խաչիկ Մինասեանը անմիջապէս ձերբակալեցին, իսկ իմ մասին միայն մէկ վկայութիւն ըլլալուն համար ինծի չդպան, այլ միայն ազդարարութիւն ըրին թէ «միմլի» եղած եմ։

Պօղոս՝ բանտէն, զապթիէի մը միջոցաւ տոմս մը ղրկեց ինծի, որով դրամ կ՚ուզէր։ Չտուի, վախնալով որ այդպիսով ապացոյց հայթայթած կ՚ըլլամ. և զապթիէին պատասխանեցի որ զինք չեմ ճանչնար։

Ըստ երեւոյթին բարկացած ըլլալով՝ Պօղոս կրկնեց իր պահանջը։ Վախը մտած էր սիրտս և կը զգայի թէ փոթորիկ մը պայթելու է գլուխիս վրայ։ Շատ յաճախ գիւղերը կ՚երթայի՝ հետքս կորսնցնելու համար։

Այդ օրերուն Թուրք կառավարութիւնը ամբողջութեամբ կազմուած էր կաշառակեր պաշտօնեաներէ. ամէնքն ալ գիրար գտած էին. հայերը թալլելու ամէն տեսակ հնարքներ մտածող անօթի գայլեր էին։ Եւ քանի որ Մուշ քաղաքի հարուստներէն կը հաշուուէի, յարմար առիթ էր ասիկա իրենց համար։

Նախ վախ տալ սկսան, երբեմն երբեմն լուր կը ղրկէին թէ թող հիմակուհիմա չերեւիմ քաղաքին մէջ։ Ես ալ գիւղերը կ՚ապաստանէի։ Օր մըն ալ՝ Խասգիւղի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ օծման ներկայ գտնուեցայ. օծումը կը կատարէր Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վարդապետը՝ իր շուրջն ունենալով Ս. Աղբերիկ վանքի վարդապետները և գիւղերու քահանաները։ Խասգիւղը իմ ծննդավայրն ըլլալուն և եկեղեցւոյ վերաշինութեան ալ նիւթապէս օգնած ըլլալով, և մանաւանդ՝ մեծ հօրս մասնաւոր գուրգուրանքին ալ առարկան ըլլալով (մինչեւ իսկ կեդրոնի սեղանի շինութեան ամբողջ ծախքը ինքը վճարած էր), եկեղեցւոյ կնքահայրերէն մին ալ ես եղայ և յաջորդ օրն ալ, տիկնոջս հետ Չխուր գացինք, աներոջս տունը։ Հազիւ օր մը անցաւ, երբ աճապարանօք քաղաք կանչուեցայ, «կ՚ուզեն, թող գայ»։

Անմիջապէս ճամբայ կ՚իյնամ և եօթը ժամուան ճամբան՝ երեք ժամէն կտրելով, յաջորդ առաւօտ՝ հարցաքննիչ Էօմէր Բէյին կը ներկայանամ, որ այս անգամ՝ 50 ոսկի առնելով իբր թէ պիտի փակէր խնդիրը։

Ձմեռը անցաւ։ Արապոյի խումբը կը շարունակէր ասպատակել և օրընդմէջ լուր կը տարաձայնուէր թէ այս կամ այն տեղ յարձակում գործած էր։ Ոստիկան զինուորներ կը ղրկուէին հոն և մարդ չէին գտներ, բայց անցած հայ գիւղերը կը կողոպտէին, կը վառէին ու ետ կուգային։

Այն ատեն լուր տարածուեցաւ թէ Ռուսիայէն եկող խումբ մը, Խնուսի շրջանին մէջ, յանկարծակիի եկած, յարձակումի կ'ենթարկուի։ Իմացանք որ անոնց ղեկավարը՝ Լեւոն սպաննուած է և ուրիշներ՝ վիրաւորուած։ Լեւոն, Մշոյ դաշտի Ալիղըրնան գիւղէն քաջ տղայ մըն էր, Արապոյի ընկերներէն. Լեւոնի մահը սգաց ամբողջ Տարօնի հայութիւնը։

Ես կը նախազգայի գլուխիս գալիքը։ Շաբաթ մը առաջ, դիմում կատարած էի ընդհանուր դատախազին, որ ինծի ճաշի հրաւիրեց իր տունը։ Խօսակցութեան ընթացքին ակնարկեց նաեւ իմ կասկածելիութեան մասին. ես իրեն յայտնեցի թէ Մուշէն պիտի մեկնիմ Պոլիս, ուր հասնելուս՝ շուտով քսան ոսկի պիտի ղրկեմ իրեն։ Ինքն ալ սիրով ընդունեց ըսածս։ Բայց երկու օր յետոյ ոստիկան զինուոր մը եկաւ, զիս խանութէն առաւ և այդ ընդհանուր դատախազի ներկայութեան՝ անունս ստուգելէ յետոյ, առանց այլեւայլի բանտ առաջնորդեց զիս։

Բանտին նկարագրութիւնը պիտի չընեմ։ Ինծմէ դրամ քաշելու համար էր որ բանտ դնել տուած էին զիս։ Երբ հիւանդացայ՝ ընդհանուր դատախազը զիս ոստիկան զինուորներու գովուշին քովի սենեակը փոխադրել տուաւ՝ դրամի փոխարէն։ Արտօնութիւն ստացայ գիրք կարդալու և ոստիկաններու հետ խօսելու։ Անոնք գիտէին որ ես քօմիթէճի չեմ, այլ դրամ քաշելու համար բանտ դրուած եմ, հետս լաւ կը վարուէին և ես ալ՝ միշտ պագշիշ կուտայի իրենց և մանաւանդ՝ տունէն եկած լիառատ կերակուրներուն ալ մասնակից կ'ըլլայի։

Օր մըն ալ լուր տարածուեցաւ թէ Արապոյի խումբը Կեալառաշի ձորին մէջ պաշարուելով՝ բնաջնջուեր էր։ Սրտի մորմոքումով իմացանք այդ ցաւալի կորուստին մանրամասնութիւնները։ Օր մը վերջ անոնց դիակները քաղաք բերին։ Արապօն, իր քանի մը ընկերներով, կը պաշարուի քիւրտ գիւղացիներու կողմէ՝ իրենց հանգիստի մէկ վայրկեանին, և կռուելու անկարող վիճակի մէջ՝ բոլորն ալ կը նահատակուին։

Արապօն գաղափարական յեղափոխական մը չէր, բայց քաջ պատերազմիկ և անվեհեր նշանառու մըն էր։ Մեծ սարսափ ձգած էր այն ատենուան բոլոր քիւրտերուն և կառավարութեան վրայ։ Իր խումբին մէկ մասին՝ Խնուսի մէջ և մնացածին ալ՝ Կեալառաշի ձորին մէջ բնաջնջուելովը մեծ ուժէ մը զրկուեցաւ Սասունի մէջ գործող Տամատեան։

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿԸ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԻ

1893։ *Թուրք կառավարութիւնը արդէն քանի մը գունդ զինուոր բերած և քաղաքին վարի կողմը բանակեցուցած էր, և կարգ մը ժանտարմաներ Սասուն ղրկած՝ Տամատեանը ձերբակալելու համար։ Միւս կողմէն ալ Սասունի և Խիանքի քիւրտերուն հրամայած էր որ պաշարեն Սասունի հայ գիւղերը և օժանդակեն Թուրք զինուորներուն և ժանտարմաներուն։*

Ինչպէս վերը յիշուեցաւ, այն ատեն ես բանտին մէջ կէսաղատ կեանք կը վարէի։ Երեկոյ մը տեսայ որ չորս հինգ հատ Սասունցի քիւրտ աղաներ, որոնցմէ մին ալ Խալիլ աղան էր, կառավարչատուն եկան (այդ ատեն կառավարչատունը կը գտնուէր Խալըթ աղայի խանին մէջ) և մտան ոստիկան զօրքերու հարիւրապետ Իսքէնտէր աղայի և հազարապետ Թապուր աղասիի սենեակը, ուր մնացին երկու ժամուան չափ, խորհրդակցեցան և մեկնեցան։

Երեք օր յետոյ ցաւով և զարմանքով լսեցի որ Մուշ քաղաքը իրարանցումի մէջ է. ամէն ոք կը փութար տեսնելու Տամատեանը, որ ձերբակալուելով՝ քաղաք բերուած էր։

Մշոյ Թրքութիւնը ցնծութեան մէջ էր։ Փողոցներու երկու կողմերն ալ բռնուած էին մեծ բազմութեամբ մը։ Ես ալ, բանտիս պատուհանէն, կը դիտէի։ Կէս օրուան մօտ էր։ Վերջապէս տեսայ որ երկու կարգ ոստիկաններու շարքին մէջէն կը քալէր Տամատեանը.— Սասունցիի տարազ հագած, ոտքերը բոպիկ, առանց գուլպայի՝ *տրեխով միայն, գլուխը դրած ճերմակ արախչի մը՝ գրեթէ կիսաբաց. գլուխը սիգապանծօրէն վեր բռնած, գրեթէ ծիծաղերես, կը քալէր Տամատեան։ Ներս բերին և ուղղակի վեր, կառավարիչի ներկայութեան հանեցին։ Հոն հաւաքուած կը սպասէին ամբողջ* Հիէթը. *Մշոյ Թուրք երեւելիները և* Իտարէի *անդամները։*

Իրեն ուղղուած հարցումներուն Տամատեան պատասխաներ է այնչափ համարձակօրէն, և այնչափ փաստացի կերպով պարզեր է պետութեան ցարդ հետեւած ներքին քաղաքանութեան սխալները, և Օսմանեան կայսրութեան ապագային աւելի օգտակար ուղի մը գծեր է և հոն ներկայ եղող զապթիէները *երբ վար եկան, ինծի ըսին.*

— Գարտաշ, պու պիզի տէ եօլտան չըգարըր. Ներտէ գալտը Ֆուգարա Սասունճըլըլարը (*եղբայր, ան մեզ ալ գլխէ կը հանէ, ուր մնաց խեղճ Սասունցիները*)։

Հարցաքննութիւնը լմնալէն յետոյ՝ իմ գօվուշին *քով* գտնուող զապթիէներու գօվուշին մէջ տեղաւորեցին Տամատեանը՝ երկու պահակներու հսկողութեան ներքեւ, մին՝ դրան առջեւ, միւսն ալ՝ ներսը, իր անձին վրայ հսկելու համար, որպէսզի ոեւէ մարդու հետ չխօսի։

Յաջորդ օրը լուացարան գացած ատեն՝ տեսայ զինք, բայց չկրցանք հայեացք փոխանակել։ Ես ալ չհամարձակեցայ միջոցներ ստեղծել՝ իրեն հետ յարաբերութիւն հաստատելու համար. քանի որ իմ յանցանքս եղած է, իբր թէ Տամատեանի հետ յարաբերութիւն ունենալս։

Քանի մը օր յետոյ զինք Բաղէշ տարին։ Ճամբան, Երըշտէր գիւղին քով, իր հեծած ձիուն վրայ ոտքերը կապուած ըլլալով, ոստիկաններէն մէկուն ձիուն աքացիի հարուածէն՝ իր մէկ ոտքը ջախջախուեր էր, և Բաղէշի բանտին մէջ խնամուելով՝ թէեւ ոտքը առողջացաւ, բայց անկէ վերջ՝ միշտ կաղ մնաց։

Տամատեան միջոցը գտած էր համոզելու Պոլսոյ կառավարութիւնը, որ զինք փոխադրել տալ հոն։

Տամատեանի մեկնումէն քանի մը օր վերջ, հօրեղբայրս հաճի Կարապետ միջոց մը գտած էր նաեւ զիս ազատելու՝ գոհացնելով բոլոր պաշտօնեաները զատ զատ, մինչեւ իսկ զիս մատնող Բաղէշցի Պօղոսն ալ, որուն ըսել տրուեցաւ.—

— Ես դրամ ուզեցի Սարգիսէն՝ իբր հայ հարուստ մը, և ան չտալուն՝ մատնեցի զինք. այդ մարդը ոեւէ բանէ տեղեկութիւն չունի։

Բանտ գտնուածս ատեն, հօրեղբայրս հաճի Կարապետ շատ նեղութիւն քաշեց. ինք անձամբ ազատասէր և ազգասէր մարդ մը ըլլալուն, շատ ալ թրքատեաց էր և բնաւ չէր ուզեր անոնց հետ յարաբերութիւն ունենալ, սակայն, մեր պատճառով, հարկադրուած էր փաղաքշել զանոնք և կաշառք տալով՝ ողոքել։

Երբ օձիքս ազատեցի, հազիւ շաբաթ մը կեցայ Մուշ և Պոլիս գացի, Տարօնը ձգելով արհաւիրքի ու յեղափոխական խմորումի մէջ։

ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՊԸ

Սասնոյ և Մշոյ հայ ժողովրդեան կրած տառապանքներուն պատմութիւնը, Տամատեանի կողմէ գրուած յօդուածներուն միջոցաւ, կը հրատարակուէր «Հնչակ» թերթին մէջ և կ'արտատպուէր եւրոպական թերթերէն՝ մեծ յուզում յառաջ բերելով բարձրագոյն Դրան և թրքական այլ շրջանակներուն մէջ։ Եւ այդ բանին առաջքն առնել կարծած էին՝ այդ աննպաստ լուրերուն ակնաղբիւրը չորցնելով — Տամատեանը ձերբակալելով։

Այդ պատճառով հետամուտ եղան իմանալու թէ ի՞նչ միջոցով կամ խողովակով էր որ այդ տեղեկութիւնները և գրութիւնները Եւրոպա կը հասնէին։ Եւ չէին յաջողած այդ գաղտնիքին տիրանալ։

Տամատեանին՝ ինծի գրած ծածկագիր նամակները՝ ես Պոլիս կը ղրկէի եղբօրս Միսակին։ Ան ալ, իր կարգին, զանոնք Աթէնք կը հասցնէր ճամբորդներու կամ ուրիշ միջոցներով։ Թուրք կառավարութիւնը դեռ չէր ծանօթացած ծածկագրի գաղտնիքին, և հակառակ որ մեր բոլոր նամակները, թղթատարական պաշտօնատան մէջ, քննութեան կ'ենթարկուէին, որևէ կերպով չէին կրնար բան մը նշմարել։

Եղբայրս Միսակ այդ նամակները Պոլսէն կը ղրկէր Անտոն Ուշտունիին և Նշան Կարապետեանին, որոնք Աթէնք կը բնակէին։ Անոնք ալ այդ նամակները կը հասցնէին կեդրոնը։

Կորնթոսի ջրանցքին պեղումին առեն, շատ մը Մշեցիներ կը գործէին հոն, մենք՝ իբր յանձնակատար, շատ անգամ անձամբ կ'երթայինք և կը վերադառնայինք. անանկ որ միշտ պատեհութիւն կ'ունենայինք հոն ապաստանած գործիչներու հետ մօտիկ յարաբերութիւն հաստատելու։

Նամակները խիստ գրաքննութեան կ'ենթարկուէին Պոլսոյ նամակատան մէջ։ «Մէկ պահարանի մէջ մէկէ աւելի նամակ պէտք չէ գտնուի» պատրուակին տակ, եկած բոլոր նամակները կը բացուէին, կը քննուէին և փոստան գալէն օր մը վերջն էր որ նամակները կը յանձնուէին Մշեցի, Բաղէշցի հայ վաճառականներուն։ Այսու հանդերձ, չէին յաջողիր ծածկագիր նամակները զանազանել։

Կ'արժէ հոս ներկայացնել թէ եղբայրս Միսակ ի՞նչպէս կը նկարագրէ իրեն պատահած մէկ դէպքը.—

«Պոլիս գտնուող Մշեցիներէն Գրիգոր Խաչիկեանի Աթէնք մեկնելու առիթէն օգտուելով, քովս գտնուող ծածկագիր նամակները ծրարի մը մէջ դրած նաւ տարի և երբ ծրարը Խաչիկեանին կը յանձնէի, նաւուն մէջ գտնուող ոստիկանները նշմարեցին յանձնելս և ուզեցին ետ առնել։ Խաչիկեան չուզեց տալ՝ հակառակ ոստիկաններու պնդումին և ստիպումին։ Ուստի նաւապետը միջամտեց և ոստիկանները այլևս ձայն չհանեցին, բայց կը սպասէին որ նաւէն վար իջնեմ։ Անկարելի էր՝ ինծի համար վաճառատունս գոց պահել և վախի համար՝ Աթէնք երթալ։ Խորհեցայ որ քանի մը դրուշով կրնամ այդ գործը կարգադրել, և նաւէն վար իջայ։ Ոստիկանները ետևէս եկան, միասին ցամաք ելանք, անմիջապէս օձիքէս բռնելով՝ ոստիկանատուն տարին։ Ճամբան կաշառք առաջարկեցի, փոխարէն՝ ապտակ կերայ։ Երբ ոստիկանատուն հասանք, վրաս խուզարկեցին, ոչինչ գտան։ Միասին գրասենեակ գացինք, Եուսուֆեան խան, ամբողջ թուղթերս, տոմարներս, երկու ատրճանակներս առնելով՝ վերադարձանք ոստիկանատուն, ուրտեղէն զիս ուղղակի բանտ առաջնորդեցին։ Եօթը օր հոն մնացի։

«Օր մըն ալ անծանօթ մը քովս եկաւ և ինծի հարցուց.— «Բդէեանը դո՞ւք էք, ձեր թուղթերը ես եմ որ աչքէ կ'անցընեմ, մէջը հնչակեան ծրագիր մը գտնուած է. գործդ գէշ է», և գրպանէն հանելով՝ ըսաւ. «Առ, նայէ»։ Թէև ես վստահ էի որ ասանկ ծրագիր մը չունէի քովս, բայց քանի որ այդպիսի ամբաստանութիւն մը ընել որոշած էին, ըսի, «Դուք գիտէք, ինչո՞վ կրնաք ազատել զիս»։

«— Երկու հարիւր ոսկիէն պակաս չ'ըլլար, պատասխանեց. ինծի համար չէ, պաշտօնակիցներս ալ գոհացնելու պարտաւոր եմ, որպէսզի ազատեմ քեզ։

«Ես այդ գումարը շատ կարծելով ըսի.

«— Ես այդքան դրամ չունիմ։

«— Այս վերջին խօսքս է, ըսաւ ու մեկնեցաւ։

«Ամիս մը բանտ մնալէս յետոյ, հայրենակիցս, Թուլումպաճի Մանուկը, Զրիք գիւղացի, քովս կանչելով՝ խնդիրը բացատրեցի իրեն, որուն շնորհիւ՝ յիշեալ լրտեսը և փոլիս քոմիսէրը կաշառելով, 180 լիրայի ուժով, յաջողեցայ օձիքս ազատել։»

Երբ 1893ի ամրան Պոլիս վերադարձայ, Հայրս, որ մօրս և փոքր եղբայրս Խոսրովի հետ՝ Երուսաղէմ գացած էր, Մուշ վերադարձաւ, իսկ ես և եղբայրս Միսակ մնացինք Պոլիս։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ ՍԱՍՈՒՆԻ ՄԷՋ

Տարօնի մէջ Տամատեանին յաջորդած էր Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ), որ Տամատեանի ձերբակալութենէն առաջ, անոր իբր օգնական եկած էր, և Սասունի մէջ մնաց իբր պատուիրակ ու գործիչ։

Մուրատ, այդպէս կը կոչուէր պարոն Պօյաճեանը, սկսաւ քարոզչութիւն ընել գիւղացիներուն մէջ, անոնց բացատրելու համար իրենց վիճակին ծանր դրութիւնը։ Արդէն Թուրք կառավարութիւնը շատ չարացած էր, ամէն տեսակ գէշութիւններ՝ սան-

ԽՈՍՐՈՎ ԲԴԷԵԱՆ
(Բդէեաններու կրտսեր եղբայրը)

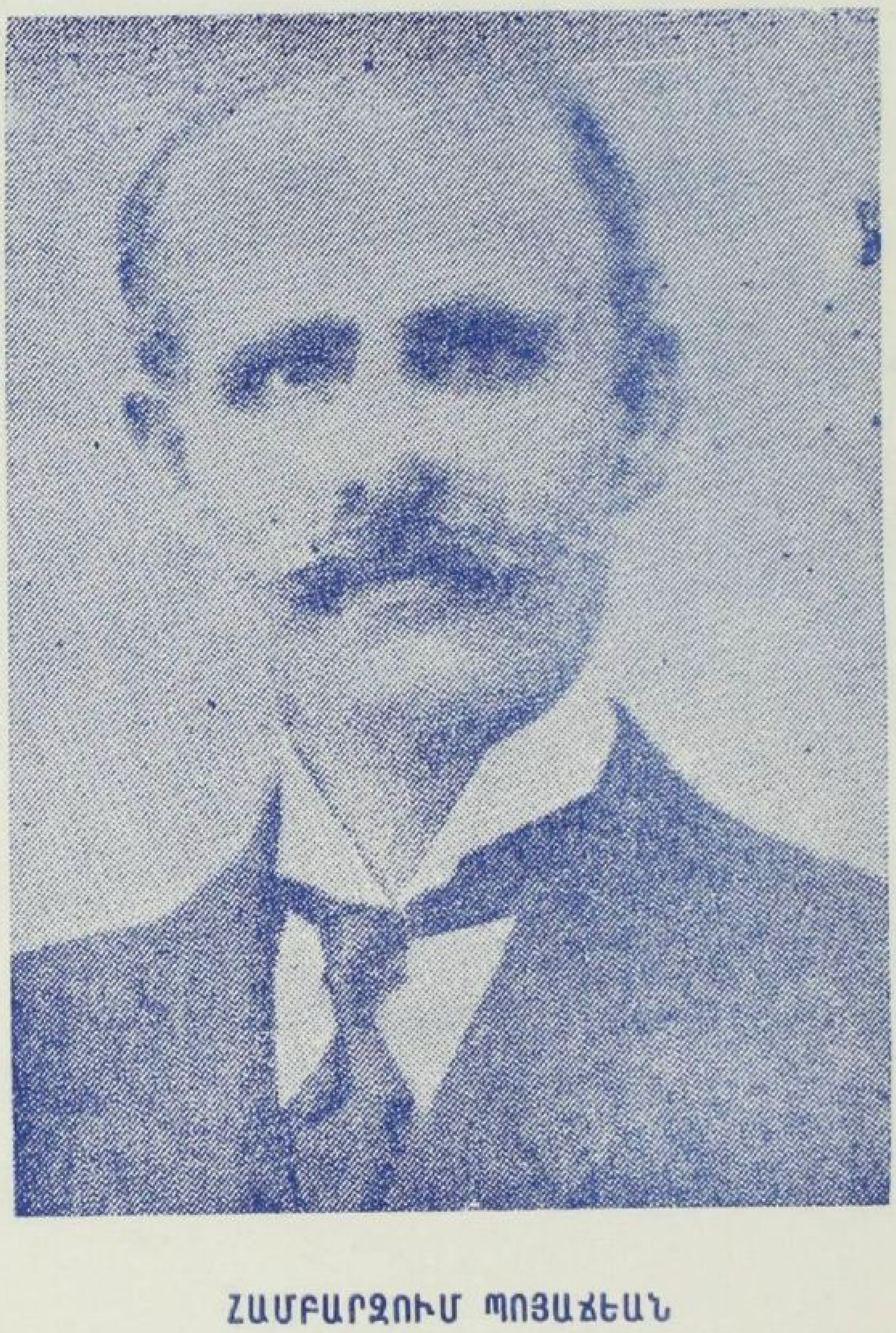

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆ
(Մուրատ)

ձարձակօրէն ընել կուտար․ որով Մուրատ այս խստութիւնները և անիրաւութիւնները օգտագործելով՝ ջանաց ժողովուրդը համոզել և ըստ այնմ ալ՝ մղում տալ կազմակերպչական գործին, և այդ օրերու նիւթական անձուկ պայմաններուն բաղդատմամբ, նորէն շատ գործ տեսաւ։

Կառավարութիւնը գիտէր որ Տամատեանի տեղ ուրիշ մը եկած էր և կը ջանար ձեռք ձգել զայն ալ։

Այդ միջոցին Մշոյ Առաջնորդն էր Ներսէս վրդ․ Խարախանեանը։ Կառավարիչը կը զգար որ առանց Առաջնորդի հաւանութեան կարելի բան չէր որ յեղափոխական անձեր կարենային պատըսպարան գտնել Սասունի մէջ, որով Պոլիս տեղեկագրելով՝ Առաջնորդի բանտարկութիւնը պահանջեց։

Իրականութեան մէջ այդ կասկածը հիմնական էր։ Սասունցին, հոն եկող և յեղափոխութիւն քարոզող մարդիկ իր մէջ ընդունելու համար, Առաջնորդարանի կարծիքն ու համամտութիւնը կ՚ուզէր։ Եւ Առաջնորդին տուած հաւանութեան վրայ էր միայն որ կ՚ընդունուէին կամ կը մերժուէին։

Երկիցս ներկայ եղած եմ այդ հանդիպումներուն, որոնց ընթացքին Սասունի պատգամաւորները Խարախանեան վարդապետի խորհուրդը կը հարցնէին Տամատեանի մասին։

Հարկ է հոս ըսել որ Խարախանեան ամէն կերպով սատարեց՝ իր անձն իսկ վտանգի տակ դնելով և ատոր համար ալ՝ սիրուեցաւ իր ժողովուրդէն և յեղափոխական գործիչներէն։

Պոլսէն եկած հրամանի մը վրայ, կուսակալ Թահսին Փաշան ձերբակալել տուաւ Ներսէս վրդ․ Խարախանեանը, Բաղէշ տարաւ և հոն բանտարկեց։

Ներսէս վրդ․ Խարախանեան ծնած է Մշոյ Դաշտի Աւրան գիւղը և աշակերտած է Ս․ Կարապետ վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին և Մամբրէ Եպիսկոպոսէն՝ վարդապետ ձեռնադրուած։

Խոհեմ, համեստ եկեղեցական մըն էր․ Հայրիկի, Սրուանձըտեանցի ոգիով սնած և համակուած, վարած էր Ճապաղջուրի, Քղիի առաջնորդական պաշտօնները և ապա, Ալէաթճեանի հրաժարումէն յետոյ. Մշոյ Առաջնորդութիւնն ընդունեց՝ շատ ծանր օրերու մէջ։ Եւ Մշոյ իր ժողովուրդին հետ ճենճերելով՝ մաշեցաւ մինչեւ իր վերջին օրերը։

Բաղէշի մէջ բանտարկուած մնաց-երկուքուկէս տարիի չափ։ Իզմիրլեան Պատրիարք ընտրուելուն, յաջողեցաւ բանտէն ազատել զինք և Պոլիս բերել տալ, ուր Կէտիկ փաշայի և յետոյ ալ՝ Բերայի եկեղեցիներուն քարոզիչ կարգեց։

Իզմիրլեանի գահընկէց ըլլալուն և աքսորուելուն ատենը, Խարախանեանն ալ միասին աքսորուեցաւ Երուսաղէմ, ուր մնաց մինչեւ Թուրք Սահմանադրութեան հռչակումը։ Ապա վերադարձաւ Տարօն, ուր կրկին ստանձնեց Առաջնորդութիւնը մինչեւ 1915 աղէտալի թուականը եւ մեծ եղեռնը չտեսած, բնական մահուամբ վախճանեցաւ Ապրիլ 10ին եւ թաղուեցաւ Ս. Կարապետի վանքին մէջ։

Եղեռնի օրերուն Թուրքերը վանդալօրէն անոր մարմինը կը հանեն գերեզմանէն եւ քարշ կուտան վանքին չորս կողմը՝ այդպիսով նախատելու համար թէ՛ զինք եւ թէ զինք սիրող հայութիւնը։

Խարախանեանի բանտարկութեամբ՝ Տարօնոյ Առաջնորդական Աթոռին տեղապահութիւնը յանձնուեցաւ Առաքելոց վանքի փոխ-վանահայր Յովհաննէս վրդ. Մուրատեանի, որ նոյնպէս ազգասէր եկեղեցական մը ըլլալով, մեծ յարգանք կը վայելէր թէ՛ հայերուն եւ թէ Թուրքերուն քով, եւ ճգնաժամային այդ օրերուն ան իր լաւագոյնն ըրաւ՝ իր ժողովուրդին ծխացող ցաւերը ամոքելու համար։

1892էն ի վեր Բաղէշի կուսակալն էր դաժանաբարոյ կաշառակեր Թահսին փաշան, որուն երկու անկուշտ զաւակները ամէն տեսակ զեղխ կեանք վարելով՝ որչափ դրամ որ անցնէր իրենց ձեռքը՝ չռայլօրէն կը մսխէին, սովալլուկ գայլեր պարզապէս, որոնք թէ՛ իրենց համար հարկ եղած դրամը հայթայթելու եւ թէ կայսերական պալատին դրամ հասցնելու նպատակով (որուն պաշտպանեալներն էին), մէջտեղ բերած էին յատուկ կազմակերպութիւն մը՝ հայ մեծատունները թալլելու, կողոպտելու նպատակով։

Յատուկ տոմար մը պատրաստեր էին եւ բոլոր հայ հարուստներու անունները արձանագրած էին անոր մէջ։ Բաղէշի մէջ հաճի Աղաճան աղա Պագալեան, որ Իsurkի անդամ էր, իր գլուխը ազատելու համար թէ ինք բաւական դրամ տուաւ եւ թէ դիւրին կերպեր ցոյց կուտար Թուրքերուն, որով Բաղէշի նահանգի չորս կողմերէն բոլոր հայ տանուտէրները, վաճառականները, որեւէ պատճառով ձերբակալուելով՝ Բաղէշ կը տարուէին եւ քանի մը հարիւր ոսկի փրկանք տալով ազատ կը ձգուէին։

Կուսակալին այս ընթացքը քաջալերած էր բոլոր Թուրք պաշտօնեաները, որոնք իրենց կարգին, իրենց որսերը կը փնտռէին եւ կեղեքելով՝ ազատ կը թողէին եւ կամ կուսակալութեան կը յանձնէին, որ ան ալ իր բաժինը չորթէր անոնցմէ։

Կուսակալ Թահսին փաշան իրեն գործիք ընտրած էր պաշ քոմիսէր Մուղտար էֆէնտին, որ իր քովի սենեակները բանտարկեալներով լեցնելով, անոնց հետ սակարկութեամբ կը մտնէր՝ իբր

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ
(ամենավերջին Առաջնորդ Տարօնոյ)

թէ հարցաքննութիւն (իսթինթաք) կ՚ընէր. շարունակ միեւնոյն հարցումներն ուղղելով անոնց թէ՝

— Թահսին փաշային անունը լսա՞ծ էք. ան Սուլթանէն սիրուած փոխարքան է. այսօր ամբողջ հայ ժողովուրդը յեղափոխական է, գիտենք, աւելորդ է ըսել թէ դուք անմեղ էք. 500-1000 լիրա պէտք է տաք որ ազատիք, ապա թէ ոչ՝ Աքքիա պիտի աքսորուիք, կամ կախաղան պիտի բարձրանաք, քանի որ Սուլթանէն ամէն կերպով լիազօրուած է ձեզի պէս վատերը փճացնելու։

Ի՞նչ կը մնար ընելիք կամ ըսելիք խեղճ հայ բանտարկեալներուն, եթէ ոչ տալ՝ որչափ որ կրնային, որպէսզի կարենային ազատել իրենց օձիքը։

ՆՈՐ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲՌՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔՆԵՐ

Թահսին փաշան կը շարունակէր իր այս տխուր գործերը։ Ոեւէ հայ կրնար մտածել որ կարգը իրեն եկած է կամ կուգայ։

1894 ին Պոլիս կը գտնուէի և առեւտրական պտոյտ մը կը կատարէի Սելանիկ, երբ Պոլսոյ երկրաշարժը տեղի ունեցաւ։ Յաջորդ օրը Սելանիկէն մեկնեցայ Տէտէ Աղաճ, ուր Պոլսէն, եղբայրս Միսաքէն հեռագիր մը ստացայ, որով զիս ետ կը կանչէր շուտով։

Տէտէ Աղաճի մէջ ծանօթացայ Տարօնի Արդերթ գիւղացի պարոն Խաչիկ Նարոյեանին՝ որ մէկ-երկու տարի առաջ Մուշէն հոս եկած էր և գործաւորութիւն ընել չկարենալուն պատճառաւ՝ հայոց դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն կ՚ընէր, հազիւ իր ապրուստը ճարելով (ամսական տասը մէճիտ)։ Իր վիճակին մասին դժգոհութիւն յայտնեց և փափաքեցաւ Պոլիս գալ և Արմաշի դպրեվանքը երթալ։

Խաչիկ մեղմ բնաւորութեամբ երիտասարդ մըն էր, հազիւ 18 տարեկան, Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց դպրոցը աւարտելէ յետոյ, օրուան նորոյթին հետեւելով, ինքն ալ գաղթած էր Տէտէ Աղաճ, ուր իր համագիւղացիները կ՚ապրէին։

Փափաք յայտնեց վարդապետ ըլլալու, եթէ յաջողի Արմաշ մտնել։ Իրեն խորհուրդ տուի որ վարդապետ ըլլալը մէկ կողմ թողու և ջանայ լուրջ կրթութեան տիրանալ։

Ես փութացի վերադառնալ Պոլիս։ Ան ալ ի վերջոյ Պոլիս գալով՝ միջոցներ կրցած էր գտնել Արմաշ մտնելու և իր ժրաջանութեամբ դառնալ ապագային Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեանը և Պոլսոյ հայոց պատրիարքական աթոռն ալ գրաւել արժանաւորապէս։

Պոլիս հասնելուս եղբայրս ցոյց տուաւ հեռագիր մը, որ կը գուժէր հօրս և հօրեղբօրս ձերբակալուիլն ու Բաղէշ տարուիլը. և մեզմէ մէկուն անմիջապէս Մուշ վերադարձը կը թելադրէին։

Ես, թէև երկրէն նոր վերադարձած էի, յարմար դատուեցայ նորէն վերադառնալու Մուշ՝ այն պատճառաբանութեամբ թէ իբրև աւելի հմուտ մէկը՝ պիտի կրնամ Մուշի մեր գործերը վարել։ Անմիջապէս շոգենաւով Տրապիզոն մեկնեցայ, անկէ ալ երեք օրէն Կարին հասայ և Ս. Կարապետի ճամբով ալ՝ Մուշ ուղեւորեցայ։ Ամբողջ ճամբորդութիւնը տեւեց տասներեք օր։

Մեր կարաւանին կ՚ընկերանային քսան և հինգ Ռուսահայեր ալ, որոնք ուխտի կ՚երթային Ս. Կարապետ և յաջողած էին պէտք եղած թոյլտուութիւնը ստանալ՝ պայմանաւ որ բնաւ զէնք չկրէին իրենց վրայ։ Ասոնք գանգատներ ունէին Ռուս կառավարութեան դէմ և զմեզ աւելի երջանիկ կը համարէին։ Ես կը ջանայի անոնց պարզել մեր վիճակը և մեր քաշած տառապանքները կը նկարագրէի. անոնք ալ, փոխադարձօրէն իրենց կրած բարոյական վնասները կը մատնանշէին՝ թէ իրենք դատապարտուած էին կորսնցնելու իրենց մայրենի լեզուն, հայ գիրն ու հայ ազգութիւնը։

Դժբախտաբար, մեզի, Թրքահայերուս համար, հայ իրականութիւնը այնքան անհանդուրժելի դարձած էր այլեւս, որ մեզի մոռցնել կուտար միւս բարոյական արժէքներուն կորուստը։

Կարինէն մեկնելէն երեք օր ետք հասանք Ս. Կարապետի մերձակայ Իպոյի գիւղը, ուր քանի մը քիւրտեր մտան մեր կարաւանին մէջ՝ լրտեսելու։ Հեծեալ ուխտաւորները, ընդ որս և ես առաջ անցանք՝ շուտով վանք հասնելու նպատակով, բեռնաբարձ ձիերը և հետիոտն ճամբորդները ետ թողլով։ Քիչ յետոյ քիւրտերը յարձակում գործեցին կարաւանին վրայ և գտածնին թալանեցին։ Մենք, ձիաւորներս, պրծանք և երեկոյեան վանք հասանք։ Վարդավառի առթիւ բաւական մեծ բազմութիւն լեցուած էր վանքին մէջ։ Մշեցի ծանօթներուս հետ ուրախ ժամանցներ ունեցանք։ Առաւօտեան Պատարագի հանդիսաւոր պահուն, երբ հաւատացեալ ժողովուրդը, խուռներամ եկեղեցի լեցուած էր, վանքին իբր պահապան և լրտես գտնուած քսան հոգիի չափ զապթիէներուն հրամանատարը՝ Ալլահվերտի անունով, կարծես թէ հայերը գրգռելու համար, մտաւ տաճարէն ներս և Պատարագ մատուցուած պահուն, բարձրացաւ դէպի խորան՝ իբր թէ զէնք կամ ուրիշ բան փնտռելու ձեւով, միւս կողմէն վար իջաւ։

Ժողովրդեան զանգուածներուն, բայց մանաւանդ՝ Ռուսահա-

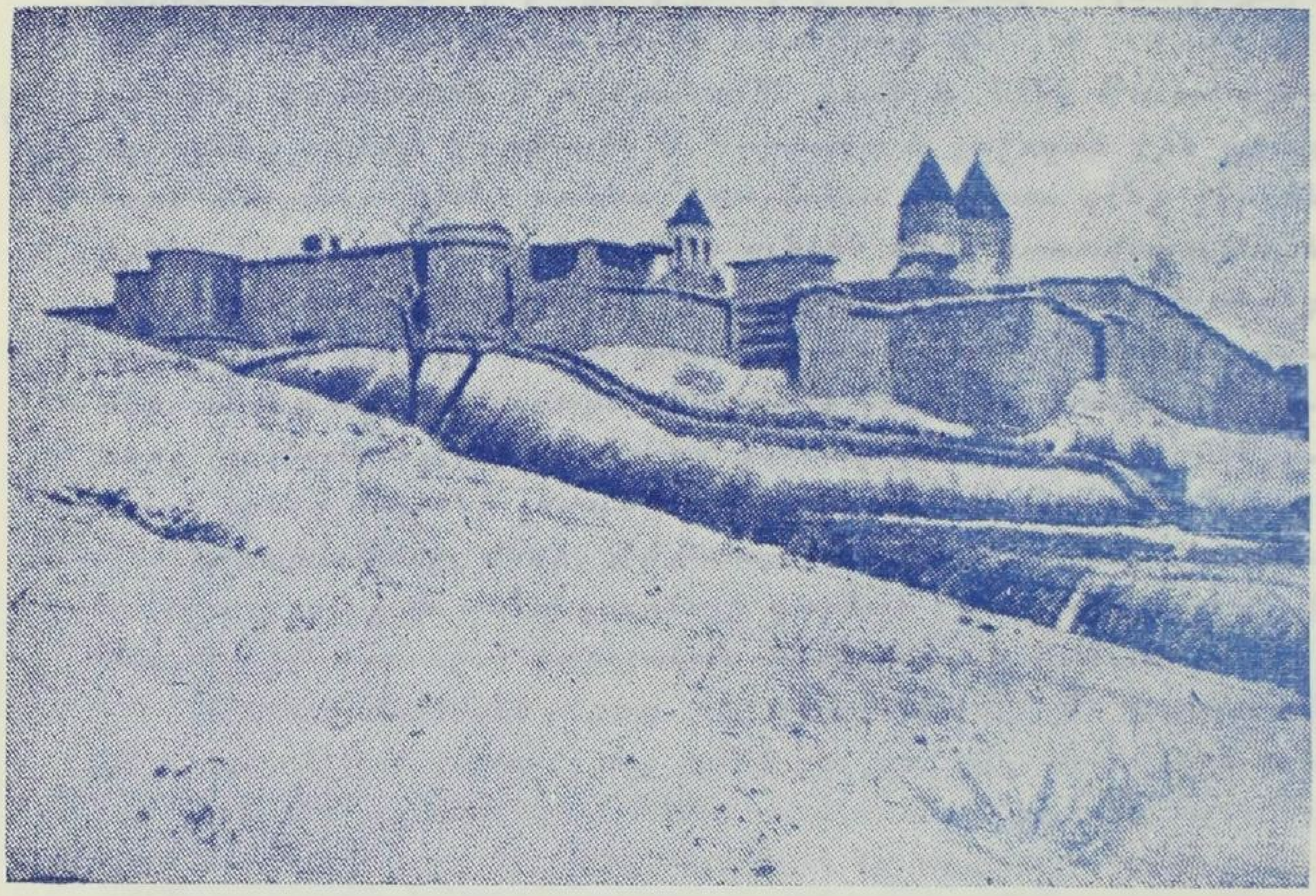

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ (հարաւէն նկարուած)։

յերուն մէջ փսփսուք մը սկսաւ, և եթէ տրուած խրատները չըլլային, հաւանաբար, մեծ իրարանցում մը և փորձանք մը յառաջ գային վանքին մէջ։

Բոլորս ալ յուզուած դուրս ելանք եկեղեցիէն, հայոց դարաւոր կրօնասիրութիւնը, եկեղեցասիրութիւնը ծանօթ ըլլալով, հիմա թշնամին՝ զինք իր տկար կողմէն կը հարուածէր։ Բայց խոհեմութիւնը լռեցուց ամէն յուզում։

Իսկոյն փափաքեցայ մեկնիլ և Խիանցի Մհէ Զավուշին (սոսկալի ժանտատեսիլ զապթիէ մը) դիմելով, իր ընկերակցութիւնը ապահովեցի՝ մինչև վանքին անտառէն դուրս ելլելս։ Ան ալ սիրով ընկերացաւ ինծի, պարգևի մը փոխարէն։ Մինչև Սորտար եկանք միասին, անկէ ան ետ դարձաւ, իսկ ես ալ Մուշէն՝ մեր տունէն ղրկուած նժոյգը հեծնելով, գիշեր էր երբ տուն հասայ։ Ցաճմանուկ քիւրտ գիւղի մը քով քրտական յարձակումէ մը խուսափելով՝ օժանդակութեամբ Ջրիք գիւղացի ծանօթ Մանուկին։

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼ ԱՒԵԼԻ ԿԸ ՎԱՏԹԱՐԱՆԱՅ

Մէկ տարուան մէջ Մշոյ վիճակը աւելի վատթարացած էր։ Շուկայի մէջ յաճախադէպ դարձեր էին Թուրքերու կողմէ հայերու կրօնքին ու պատիւին դէմ եղած հայհոյութիւնները և մերթ ընդ մերթ ծեծկուուքը։

Սասունի մէջ յեղափոխութիւն պայթած էր։ Կ'ըսէին թէ Համբարձում Պօյաճեան դէմ կը դնէ կառավարութեան ղրկած զինուորներուն, թէ՝ ան բաւական մեծ թիւով զինուոր ունի իր հրամանատարութեան տակ։ Կառավարական շրջանակներուն մէջ կը խօսուէր թէ հազարէ աւելի օտարական ֆէտայիներ կը գտնուէին Սասունի մէջ, և այդ ապստամբութիւնը զսպելու համար հարկ տեսած էին երեսուն թապուր *զինուոր հաւաքել Տիարպէքիրի, Խարբերդի կողմերէն, և Մուշի կողմերէն եկածներն ալ Կառնենու Դաշտին մէջ, վրաններու տակ կը բնակէին։ Հայերու գլուխը կախ, չէին համարձակէր իրարու երեսը նայելու. կը զգային որ փորձանք մը պիտի պայթի իրենց գլխուն վրայ։*

Տուն հասնելուս՝ մեծ հայրս, Բդէն, լալով ընդունեց զիս։ Առաջին անգամն էր որ անոր տղու պէս հեկեկալը կը տեսնէի՝ իր հարիւրամեայ տարիքին մէջ։ Կը զգայի որ վախ և կարօտ ունէր իր զաւակներուն համար, քանի որ երկուքն ալ — հայրս ու հօրեղբայրս — իբր խռովարար, Ամերիկա մարդ փախցնող ամբաստանուած և բանտարկուած էին։

Հազիւ տուն մտած՝ հեռագիր մը ստացանք իրենցմէ, թէ 400—500 ոսկի կաշառք տալով՝ արձակուած էին բանտէն և շաբաթէ մը պիտի վերադառնային։

Ի՞նչ էր եղած իրենց ձերբակալութեան շարժառիթը, եթէ երբեք այդ օրերուն կը հարցուէր կամ պէտք էր հարցուէր հարուստի մը ձերբակալութեան շարժառիթը։— իբր թէ Մշոյ քոմիսէր Եասին էֆէնտին լուր տուած է եղեր որ Բդէեան եղբայրները մարդ կը փախցնեն եղեր Ամերիկա։ Ան ալ՝ Մշոյ մէջ կը կը ձերբակալէ հայրս և հօրեղբայրս, կը հարցաքննէ և 200—250 լիրայի չափ կաշառք առնելէ յետոյ՝ ազատ կ'արձակէ։ Քանի մը օրէն, կրկին կը կանչէ. այս անգամ ալ՝ «Բաղէշի կուսակալին կողմէ կ'ուզուիք» ըսելով՝ կը ձերբակալեն և հոն կը ղրկեն. ուր՝ առանց հարցաքննութեան, 15 օրուան չափ կը բանտարկեն՝ Պաշ Քոմիսէր Մուղտար էֆէնտիի սենեակին մէջ և հոն սակարկութեան մէջ կը մտնեն։ Նախապէս 2 հազար ոսկի կը պահանջեն։

Նոյն ատեն՝ Բաղէշի բանտին մէջ և քովի սենեակը արգելափակուած էր նաև Ներսէս Վրդ. Խարախանեան, որ իբր բանտարկեալ՝ ծանօթութիւն հաստատած էր Մուղտար էֆէնտիի հետ և հօրս խնդրանքին վրայ՝ կ'աղաչէ էֆէնտիին որ խնդիրը 500 լիրայով կարգադրեն։

Մուշ հասնելուս տասներորդ օրն էր որ երկուքն ալ ողջմամբ վերադարձան՝ զոհելով մեծ գումարներ, նախապէս խոստացած 300 լիրայի չափ. Բաղէշի մէջ՝ կուսակալին՝ 500, քաղաքապետ Խալիլ էֆէնտիին և Մուղտար էֆէնտիին ալ՝ 150 լիրայի չափ և զանազան ծախքեր, ինչպէս նաև տունէն գրաւուած որսի Ջիֆթէ հրացանն ու զոյգ մը Գարատաղի մեծարժէք ատրճանակները՝ իրենց պատուաններով։

Առեւտրական տոմարները վերադարձուեցան՝ առանց քննութեան ենթարկուելու։

Այլեւս Մուշ մնալս աննպատակ էր և այդ ելեկտրականացած միջավայրէն օր առաջ ազատելու համար՝ կը փափաքէի Պոլիս վերադառնալ, բայց ճամբաները մէկէն ի մէկ գոցուեցան, ճամբորդութիւնը արգիլուեցաւ, պատերազմական վիճակ տիրեց, Թուրք զինուորներ սկսան լեռ բարձրանալ։

Հայերը դիմում կատարեցին Մուշի Թուրք մեծամեծներուն՝ անոնց միջամտութիւնը խնդրելով։ Անոնք կը պատասխանէին.

— Շատ աղէկ, ձեզի, ձեր տղոց և այս երկրի բնիկներուն համար միջամտենք, բայց դուրսէն եկող էլ եապանճիներուն *համար ի՞նչ ընենք, ի՞նչ խօսինք։ Թողնեցէք զանոնք և յանձնեցէք մեզի, և ամէն ինչ կը հանդարտի։*

Եթէ մէկ կողմէն մտածէինք, անոնք ալ իրաւունք ունէին. եթէ դուրսէն եկողները չխառնշտկէին՝ ա՛լ խնդիր չէր մնար։ Քանի որ մենք չէինք յանձներ զանոնք, ըսել է թէ անոնց գործակից և գաղափարակից էինք։

Վերջապէս կաշառքի ուժով յաջողեցայ անցագիրս առնել և 1894 Օգոստոս 13ին ճամբայ ինկայ կարաւանով, հազիւ 17 օր Մուշ մնալէ ետք։ Յաջորդ օրը՝ Օգոստոս 14ին, գիշերուան ժամը 2ին (ը.թ.), երկնակամարի վրայ լոյս երեւոյթ մը տեղի ունեցաւ։ Եկմալ գիւղին մէջ երկինքը լուսաւորուեցաւ կէս ժամի չափ։ Լոյսը Սասունէն դէպի Խնուսի կողմը կ՚երկարէր, և հիւսիսայգի կամ գիսաւոր աստղի մը պէս սպիտակաթիւ կուգար երկինքէն։ Ամէն ոք զարհուրանքով կը դիտէր այս օդերեւոյթը։ Այդ պահուն էր որ տեղի կ՚ունենար Սասունի Ջարդը ...

Երբ Կարին հասանք՝ հոն իմացանք որ Օգոստոս 14ին Թուրք պաշարող զօրքերը Խիանցի, Սասունցի քիւրտ աշիրէթներու հետ միասին, յարձակեր են հայ գիւղերուն վրայ։ Շենիկ, Սեմալ և Կելիէկուզան հայ գիւղերը քանդելէ և բնակիչները սուրէ անցընելէ վերջ, յարձակած են Տալւորիկի շրջանին վրայ և ձեռք անցած կանանց և տղայոց վրայ խժդժութիւններ ի գործ դնելէն յետոյ, այդ շրջանի գիւղերն ալ քար ու քանդ ըրած են, և Տալւորիկի քարայրներուն մէջ ապաստան գտած Մուրատը և իր ընկերները ձերբակալելով՝ Մուշ քաղաքը բերած էին, մեծ հանդէսներով և յաղթութեան ցոյցերով։

Սասունի անունը ահ ու սարսափ ազդած էր Թուրք կառավարութեան, որ միանգամ ընդմիշտ անոր մղձաւանջէն ազատելու համար, հրամայած էր հիմնայատակ կործանել այդ բոլոր հայ գիւղերը։ Թուրքերն ու քիւրտերը կրկնել չտուին այդ հրամանը։

Վերջին քննութեամբ երեւան եկաւ որ Պօյաճեանի կազմակերպած խումբը միմիայն չորս հատ կանոնաւոր հրացան ունեցեր է, 100-150 հատ տեղական չախմախլի *հրացաններու հետ։*

Եւ երբ Սասունցիք, այդ նեղ պարագային կը հարցնեն.

— Պարոն Պօյաճեան, ո՞ւր մնաց մեզի խոստացուած օգնութիւնը։ Ան կը պատասխանէ եղեր.

— Ի՞նչ ընեմ, Եւրոպացիք մեզ խաբեցին, ես ալ ձեզ խաբած եղայ։

Մուրատ, իր եօթը Տալւորիկցի ընկերներով, Մշոյ բանտը դրուեցաւ. իսկ Թուրքերը, Սասունի վերապրող բնակչութիւնը տեղահան ընելով, Դաշտի, Խնուսի և Պուլանըքի կողմերը տարտըղնեցին։

Հպարտութեամբ պէտք է արձանագրել որ ամբողջ Դաշտեցի հայերը ամենայն սիրով տոկացին իրենց վրայ դրուած բեռին ու ամբողջ մէկ տարի, իւրաքանչիւր տուն իր քով պահեց Սասունցիները, երբեմն մէկ տուն՝ մէկէ աւելի անձերու հոգը ստանձնելով. անանկ որ՝ անոնք բնաւ չզգացին իրենց բաժին ինկած զրկանքը և դժբախտութիւնը։

Մուշ քաղաքն ալ՝ իր բաժին պարտականութիւնը կատարեց և մեր տունը Սասունցիներէն մշտապէս տասը հոգի կը պահէր, կը սնուցանէր։

Այդ էր օրուան պահանջը։

1895 ի ամրան Միսակ Մուշ վերադարձաւ Պոլսէն։ Ես այլեւս չվերադարձայ Մուշ. ճամբաները գոցուեցան և Պոլիս մնալը ինծի վիճակեցաւ։ Այդ թուականէն յետոյ՝ Մուշի մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն մասին՝ եղբայրս Միսակն է որ կրնար գրել և ամփոփել իր յիշատակները։ Բայց նախ քան այդ, հարկ կը համարեմ ակնարկ մը նետել Պոլսոյ մէջ մեր ունեցած ազգային գործունէութեան վրայ, համառօտ կերպով։

Սասնոյ դէպքերուն Պոլսոյ մէջ յառաջ բերած յուզումին և այդ առթիւ ալ սարքուած Պապը Ալիի ցոյցին բերի իմ մասնակցութիւնս։ Ընկերս Յակոբ Սղերդցեանի հետ, Նուրը Օսմանիէի առջեւ՝ սոֆթաներու կողմէ սպաննուած հայերու դիակներուն քովէն անցնելով, Պապը Ալի գացինք։ Չորս կողմը ոստիկաններէ բռնուած ըլլալով, երկուքս՝ Սողուք Չէշմէի ճամբան բռնեցինք և Սիրքէճիի բազմութեան հետ խառնուեցանք և բախտ ունեցանք անվնաս վերադառնալու Մուրատեան խան։

Այդ օրերուն Մշոյ ծածկագիր նամակներու փոխանակութիւնը աւելցաւ։ Մուրատի՝ բանտին մէջէն գրած ծածկագիր նամակները, որոնցմով թէ օգնութիւն կ'ուզէր և թէ տեղեկութիւններ կուտար, Աստուած գիտէ թէ ինչ դժուարութեամբ երբ իմ ձեռքս կ'անցնէին, ես ալ կեդրոն կը հասցնէի։ Հարկ է որ հոս բացայայտօրէն ըսեմ թէ մինչ մէկ կողմէն յեղափոխական գործիչները Սասունը տակն ու վրայ ընել տալով՝ իբր թէ անոր օգնութեան պիտի հասնէին թէ դրամապէս, թէ զէնքով և թէ կռուող ուժերով, միւս կողմէն ալ՝ Մուրատ այսչափ ատեն որ Մշոյ բանտին մէջ մնաց, կեդրոնը միայն մէկ անգամ տասը մեճիտիէ ղրկեց. այս գումարը պարոն Կարապետ Տոտուզեանի ձեռքով ինծի յանձնուեցաւ, ես ալ՝ իմ կարգիս, Մուշ ղրկեցի եղբօրս Միսակին, որ արդէն Մշեցիներէ հաւաքուած դրամով կ՚օգնէր Մուրատի խմբին։ Եղբայրս այդ տասը մէճիտիէն ալ յանձներ էր Մուրատին։

Արդ, Սասունի դէպքը, որ ընդհանրապէս՝ Հնչակեան Կուսակցութեան գլուխ-գործոցը կը նկատուի, այդ կուսակցութեան արժած է միայն չորս հրացան և տասը մէճիտիէ ....։

Արդէն քայքայումը սկսած էր անոնց մէջ ալ. կազմակերպութիւնը ինքնիր մէջ բաժան բաժան եղած էր, Նազարբէգեանի չարաշահութիւնները ապացուցուած, և Հնչակեան Կուսակցութիւնը ստիպուած էր տեղի տալ Նորարոյս Դաշնակցութեան առջեւ։

Մին մարելու վրայ էր, մինչ միւսը նոր կը սկսէր՝ աւելի եռանդուն։

Իբր Մշեցի, նորէն հարկ կը զգամ կրկնելու որ թէ Մշեցին, թէ Սասունցին երբեք չհետաքրքրուեցան այդ կուսակցութեանց ծրագիրներով։ Երկուքն ալ միեւնոյն նշանաբանն ունէին — «Հայոց Ազատագրութիւնը», որուն շուրջ ոչ մէկ տարակարծութիւն ունէին երկու կուսակցութիւններն ալ, և այդ նշանաբանն էր միայն որ թէ Մշեցին և թէ Սասունցին կը կապէր անոնց, անանկ որ երբ Դաշնակցականները յաջորդեցին Հնչակեաններուն, Մշեցին և Սասունցին միայն անձերն էր որ փոխուած տեսան, ուրիշ ոչինչ։

1896Ի ՋԱՐԴԵՐՈՒՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Պապը Ալիի ցոյցին իբր հետեւանք ջարդեր տեղի ունեցան Բաղէշի, Մուշի և Հայաստանի ամէն կողմերը։ Անոնց տեղեկագիրները՝ Մշոյ Առաջնորդարանին կողմէ, մասնաւոր խողովակով, ինծի կը ղրկուէին, որպէսզի պատկանեալ տեղերը հասցնեմ։ Անոնց պատասխաններն ալ, նոյն ձեւերով, ծածկագիր, երբեմն ալ՝ կարճ տոմսերով, իրենց տեղերը կը հասցնէի, այնպէս որ մէկ քանի կեդրոններու հետ հաղորդակցութեան մէջ էի։

Մշոյ մէջ ձերբակալած էին Հաճընցի Ռուբէնը, եղբայրս Միսակը և Տըռաշոյեան Եղիազարը, որուն թեւին մէջ պահուած ծածկագիր նամակ մը բռնուած էր, և Միսակի թուղթերուն մէջ գտնուած իմ նամակներուս գիրին հետ բաղդատելով, եզրակացուցեր էին թէ այդ ձեռագիրը իմս է։

Հաճընցի Ռուբէն, որ իբր յեղափոխական գործիչ ձերբակալուած էր, զիս ազատելու դիտումով, յայտարարած էր որ այդ ծածկագիր նամակը ինք գրած էր, սակայն այդ ատենուան Թուրք կառավարութեան հայ պաշտօնեաներէն Սիւտճեան Պետրոս էֆէնտին կը պնդէ եղեր.

— Ոչ, ասիկա Բդէեան Սարգիսի ձեռագիրն է։

Եղբայրս Միսակ բացէն քանի մը հարիւր ոսկի կաշառք տալով այդ խնդիրը ի նպաստ ինծի կարգադրել կը ջանայ և այդ անցուդարձի մասին ինծի գրած և կարծիքս հարցուցած էր։

Նոյն օրերուն, Բաղէշի Ջարդէն յետոյ, ուր 530 ի չափ անմեղ հայեր կոտորուեցան անխնայ՝ առանց Թուրքի մը քիթը արիւնելու, Բաղէշի կառավարութիւնը լուր տարածած էր որ հայերը իբր թէ յանկարծ յարձակած են եղեր Թուրքերուն վրայ եւ թէ երկուստեք զոհեր եղած են — 285 հայ և 230 Թուրք զոհուած են եղեր, և ըստ այնմ ալ՝ հայերը հեռագիր մը ղրկած են եղեր Պոլիս թէ՝ նախայարձակները, հետեւաբար յանցաւորները իրենք հայերն են եղեր, թէ՝ երկու կողմէն ալ սպանուածներ կան, թէ՝ մնացած հայերը հաւատարիմ են Սուլթանին և անոր ներողամտութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրած են։

Այս ոճը ընդվզեցուցած էր զիս, և Բաղէշցի իմ մէկ բարեկամիս, որ այդ հեռագիրը ստորագրողներէն մին էր և այդ ատեն ալ՝ բանտարկուած (թէեւ ես չէի գիտեր), գրած նամակովս, բարկութեամբ մը՝ իրենց երեսին կը զարնէի իրենց այդ խայտառակ արարքը, և յետոյ ալ՝ Եւրոպական մեծ տէրութեան զրահաւորներուն Պոլիս մուտքը աւետելով, գրած էի հայկական խնդրոյն նպաստաւոր երեւոյթ մը առած ըլլալուն մասին։

Ուրիշ տեղեր ալ նոյնիմաստ նամակներ գրած էի։

Օր մը, սակայն, ոստիկան մը ներկայացաւ Մուրատեան խան և զիս կանչել տալով՝ ինծի յայտնեց ոստիկանատունէն ուզուած ըլլալս։ Այդ անակնկալ յայտնութիւնը կայծակի ազդեցութիւն գործեց ջիղերուս վրայ և սկսայ դողդղալ։ Հայրենակիցներուս թափած բոլոր ջանքերը, օղի, քոնեակ, եւայլն, օգուտ չունեցան, դողս չանցաւ։ Ջղային դրութիւնս մէկէն ի մէկ ցնցուած էր, կը դողայի միշտ։

Բարեբախտաբար, երբ քոմիսէրներու ներկայութեան կ'ելլէի, դողս կը դադրէր՝ Կէս գիշեր էր, երբ Զապթիէ Նէզարէթի մէջ, հարցաքննիչին ներկայացայ, այդ ատեն՝ դողս մէկէն ի մէկ դադրեցաւ և ամփոփուած՝ կրցայ պատասխանել եղած հարցումներուն։

Հարցաքննութենէն կրցայ հետեւցնել որ Բաղէշ գրած նամակս բռնուած է, և հետեւցուցի որ միւս տեղեր գրած նամակներս բռնուած չեն, և միայն անոր համար է եղեր ձերբակալութիւնս։

Հազիւ ամիսի մը չափ մնացի բանտ և երեք հարիւր ոսկին կրցաւ փրկել զիս Մէհմէտ Ալի բէյի ճիրաններէն։ Տուած բացատրութիւնս գոհացուցիչ նկատուեցաւ և բանտէն ազատ ձգուեցայ։

Ամիս մը ետք, սակայն, կրկին կանչուեցայ։ Դողը, այս անգամ ալ, զիս բռնեց և ամբողջ էութիւնս ցնցեց՝ կարծելով թէ այս անգամ ալ՝ ուրիշ խնդիր մը մէջտեղ ելած էր։ Սակայն, այս անգամ, աժան ազատեցայ, նախկինին երկրորդ տպագրութիւնն էր և հարցումներ միայն ընելով՝ ազատ արձակեցին։

Այդ ատեն Մուշէն ստացուած նամակներէ իմացայ որ Մշոյ մէջ ալ հաճընցի Ռուբէնին և իմ գրած նամակիս դատն է որ կը տեսնուի։

Պոլսէն պահ մը հեռանալ հարկ եղաւ և միջոցը գտայ Պուլկարիա ապաստանելու, ուր կեցայ երկու ամիսի չափ և Մուշէն առած նամակներէս իմացայ որ դատս վերջացած էր, թէ՝ նամակը Ռուբէնին վերագրուած էր՝ իր խոստովանութեան վրայ, թէ՝ Սիւաճեան Պետրոս աղան, իր ստացած կաշառքին հետեւանքով, իր կարծիքը փոխած էր, որով ես անպարտ յայտարարուած, եղբայրս Միսաք և հօրեղբայրս ալ՝ եօթնական, իսկ Տըռչոյեան ալ՝ 15 տարուան թիապարտութեան դատապարտուած, իսկ խեղճ Ռուբէն ալ՝ մահուան վճիռ ստացած էին ...։

Պուլկարիայէն վերադարձայ՝ հիւանդ վիճակի մէջ։ Կրած յուզումս և դողս ազդած էին ջիղերուս վրայ, և առողջութիւնս քայքայուած էր։ Իզմիր մեկնեցայ՝ պտոյտ մը կատարելու համար, և հոն էի, երբ Պանքայի դէպքը պատահեցաւ, որուն մասնակից չէի։

Առողջութիւնս դարմանելու համար Ալաշէհիրի մէջ բնակութիւնս երկարաձգուեցաւ, Պոլիս վերադառնալ չկրնալուս պատճառով։ Օրմանեան Պատրիարքի ջանքերով, աշնան, ձեռք բերուած ընդհանուր ներումին պատճառով, Մուշի եղբօրս և հօրեղբօրս ազատ արձակուելուն հեռագիրը առի և յաջորդ գարնան (1897) ալ՝ Պոլիս վերադարձայ։

Բոլորն ալ կը յիշեն որ 1897ի վերջը Պոլսոյ մէջ յեղափոխական գործունէութիւնը կորսնցուցած էր իր թափը։ Ես՝ անձնապէս հիւանդ, ազդուած Մշոյ մեր տան կրած տառապանքներէն ու բանտարկութիւններէն, ձեռնպահ դիրք բռնեցի. միայն երկու անգամ, ան ալ ոչ թէ գործ մը ըրած ըլլալուս համար, այլ պատահմամբ՝ ոստիկանութեան ձեռքը անցայ։

Ո՞վ չի յիշեր Մէհմէտ Ալի Պէյի և Շերիֆ փաշայի տիքթաթորութիւնը հայոցս հանդէպ. «Հայոց իշխան» կը կոչէին Մէհմէտ Ալին։

Երկու անգամ իբր «Արտասահմանէն Մուշի հայ փէդայիներուն դրամ փոխադրող» ամբաստանութեամբ՝ ձերբակալուեցայ. 15 ական օրուան բանտարկութիւն կրելէ, գործի և դրամական կորուստներու ենթարկուելէ և կաշառք տալէ յետոյ՝ ազատ ձգուեցայ։

Իմ մնացեալ կեանքս այլեւս յեղափոխական գործունէութեան հետ կապուած չըլլալով, շահեկան չի կրնար նկատուիլ, միայն պարագայ մը պէտք է նկատի ունենալ՝ որ Մուշի եղբայրս Միսակի և հօրեղբայրս հաճի Կարապետի շարունակական բանտարկութիւններն ու վճարած տուգանքներն ու կաշառքները պատճառ դարձան որ Բդէեան ունեւոր գերդաստանը կորսնցնէ իր հարստութիւնը, իր կարմիր արիւնը։

Ո՞Վ ԷՐ ԳԱԼՖԱ ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԿԱՒԱԳԸ

Մշոյ Դաշտի Յօրկնոց գիւղի մէջ, 1840ի ատենները, ծնած է Յակոբ, որ որդին էր Յարութիւն Տէր Ղեւոնդեանի։ Ան իր սկզբնական կրթութիւնը կը ստանայ գիւղին քահանայէն. 13 տարեկանին՝ աշակերտած է Ս. Կարապետի Ժառանգաւորաց վարժարանին և 18 տարեկանին՝ Պոլիս գաղթելով, հոն Թրքական վարժարան յաճախած է և հայերէնէ զատ՝ սորված է նաեւ թուրքերէն և արաբերէն լեզուները, և Գուրանը գոց ըրած էր։

Սեւաստափոլի պատերազմէն վերջ, կը վերադառնայ հայրենիք, ուր կ'ամուսնանայ իրենց գիւղի Տէր Գասպար քահանայի քրոջ՝ Շուշանի հետ, 1860ին և գիւղին մէջ վարժապետ կ'ըլլայ. ապա կը փոխադրուի Ս. Կարապետի Ժառանգաւորացը՝ նոյն պաշտօնով. աւելի ետքը՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ վարժապետութեան հրաւիրուած է Ալաշկերտի Ս. Յովհաննու վանքին (Ուչ Քիլիսէ) մէջ. Ասկէ է իր Գալֆա (= կառավարիչ = վարժապետ) մակդիրը։

1877ին, Ռուս-Թրքական պատերազմին, կը վերադառնայ Մուշ, իր գիւղը, ուր կը հաստատուի իր զաւակներուն հետ (երկու մանչ և աղջիկ մը)։

Պատերազմը լմնալէն յետոյ նորէն կը վերադառնայ Պոլիս, 1880ին, և հոն, կարգ մը հայրենակից պանդուխտներու գլուխն անցած, մազպաթա մը կը ներկայացնէ Թուրք կառավարութեան. անով՝ Գալֆա Յակոբ Մշոյ հայոց վիճակը պատկերացնելով և կատարուած աւազակութիւնները ցոյց տալով, կացութեան դարման կը խնդրէ, սակայն մատուցուած աղերսագիրը խիստ ոճով խըմբագրուած ըլլալուն, Սուլթանին կողմէ կը փնտռուի աղերսագիր տուողը և կը ձերբակալուի։ Ժամանակ մը բանտարկուած մնալէ յետոյ, Ներսէս Պատրիարքի միջնորդութեամբ, իբր կղերական (սարկաւագ), բանտէն կ'ազատի՝ պայմանաւ որ այլեւս Պոլիս չբնակի և քաղաքական գործերու չխառնուի։

Երբ Մուշ կը վերադառնայ, կը յղանայ նոր ծրագիր մը.— յարաբերութիւն մշակել կարգ մը քիւրտ աշիրէթներու հետ և անոնց գործակցութեամբ՝ բարենորոգումներ գործադրել տալ կառավարութեան։

Այդ աշիրէթներէն աւելի շատ դիւրութեամբ համոզուող գտած էր Պալաքցիները — Շեկօ Տունը, Պրտըրցիները և Տափեցիները, որոնց քոռըճներուն հետ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէ, զանոնք համոզելով թէ ինչո՞ւ Պոլիս բնակող անձերը, որոնք մեր վիճակի մասին շատ բան չեն գիտեր, անտեղեակ են, գան հոս և գէշ կերպով կառավարեն մեզ, և ինչո՞ւ մեր երկրին մէջ ծնած, սնած, զմեզ լաւ ճանչցող մարդիկ անտես առնուին և զմեզ չկառավարեն։

Քիւրտերը կը համոզուին այս խիստ տրամաբանական գաղափարներուն և իրարու հետ կը պայմանաւորուին՝ միասին աշխատելու։ Անոնց ցոյց կուտայ և կը բացատրէ իրենց հայկական ծագումը, մանաւանդ Պալաքցի Շեկօ Տունը՝ իբր Սասունի Մալաֆիաօա է Սոր տան մէկ ճիւղը, իրեն ալ ազգակից ըլլալը, քանի որ ինքն ալ Տ. Ղեւոնդի սերունդէն էր։ Ասոնք ալ հաւանութիւն կուտան, պայմանաւ որ ինք ջանայ զէնք մատակարարել անոնց։

Կարնոյ մէջ, Մարթինի սիսթէմով, Այնալի կոչուած հրացաններ կը շինուէին. Յակոբ յանձն կ'առնէ այդ հրացաններէն հայթայթել ցեղապետներուն, կամ Էրզրումէն վարպետ բերել որ Սասունի երկաթի հետ՝ Տէրսիմէն ալ աւելի կարծր երկաթ խառնելով՝ հրացան շինէ։

Գաղափարներու այս փոխանակութեան հետ մէկտեղ, մազպաթաներ ալ կը պատրաստուին տեղական Թուրք պաշտօնէութեան դէմ և պաշտօն կը յանձնուի Յակոբ Գալֆային որ կրկին Պոլիս երթայ ու իրենց բողոքը անձամբ ներկայացնէ Բարձրագոյն Դրան, թէ իրենց ղրկած պաշտօնեաները կեղեքիչներ են և թոյլ տրուի որ տեղական ուժերէն ընտրուի պաշտօնէութիւնը, եւայլն։

Այդ օրերուն՝ Մշոյ Առաջնորդի բացակայութեան պատճառով, Գալֆան իբր փոխանորդ կը մնար Առաջնորդարան՝ ներկայ ըլլալու համար ընդհանուր ժողովի մը, որուն մէջ պիտի բացատրուէր իր Պոլիս երթալու նպատակը, իր մազպաթան և միւս ամբողջ թուղթերը՝ խուրջինի մէջ լեցուած էին և ծառան անգիտակցաբար այդ խուրջինին ալ ձիուն թամբին վրայ կը դնէ։ Ինք, իր ձին հեծած՝ ճամբայ կ'ելլէ և Ալիզըռնան գիւղի տակ, ձորակին մէջ, վար կ'իջնէ ձիէն՝ հանգստանալու համար։ Նոյն պահուն, ձին խրտչելով՝ կը սկսի քառասմբակ փախչիլ և ուղղակի Մուշ կուգայ, և որովհետև՝ յաճախ սովորութիւն ըրած էր Թուրք կառավարիչ փաշային տունը երթալ, ձին ուղղակի հոն կ'երթայ։

Կառավարիչին ծառաները կը ճանչնան ձին — Սարկաւագ Յակոբի Քէօրօղլու յորջորջուած ձին է, բայց Սարկաւագ Յակոբը չկար։ Կ'երկմտին և արկած մը պատահած ըլլալու վախէն՝ կը խուզարկեն ձին և վրան գտնուած խուրջինին մէջ կը գտնեն կարգ մը Թուրքերէն և հայերէն գրուած մազպաթաներ, որոնց պարունակութեան տեղեկանալուն պէս, իսկոյն փնտռտուքի կ'ելլեն՝ Գալֆան գտնելու, մինչդեռ ան ձիու փախչելէն յետոյ, քալելով մինչեւ Առաջնորդարան կուգայ և հանգիստ մը կը քնանայ, այն յոյսով որ մինչեւ առաւօտ ձին ուր ալ ըլլայ երեւան կ'ելլէ։ Բայց կառավարիչը՝ իր հետքը կը գտնէ Առաջնորդարանի մէջ և ձերբակալելով կը բանտարկէ։

Թուրքերը իրաւամբ ըսին որ Թուրքին Աստուածը իր հրեշտակը ղրկեց և մուխաննէթ Յակոբի ձին ուղղակի փաշային լառաջնորդեց։

Յակոբ տեսնելով որ մազպաթաները բռնուած են, իսկոյն լուր կը ղրկէ զայն ստորագրողներուն՝ անոնց իմացնելով մազպաթաներուն բռնուած ըլլալը և խորհուրդ կուտայ որ իրենցմէ հարցուելու պարագային, ուրանան ըսելով թէ իրենց կնիքը չէ և թէ Գալֆան ինք իրեն փորել տուած է այդ կնիքները, իրենք լուր չունին։ Ինքն ալ, հարցաքննութեան մէջ՝ տեսնելով որ ուրացումը օգուտ չ'ըներ, ամբողջ յանցանքը իր վրայ առնելով՝ խոստովանած է թէ ինքն է փորեր և պատրաստեր այդ կնիքները։

Իր բարեկամները շատ աշխատեցան որ ինք Պոլիս չղրկուի, քանի որ իբր սապըգալի՝ աւելի խիստ պատիժի պիտի ենթարկուէր։ Այդ ժամանակ, կերպ մը կը գտնէ մարդ ղրկելու Պոլիս՝ Պահրի փաշային, որուն ծանօթ էր նախապէս, քանի որ անոր ազգականներէն մէկ մասն ալ իրենց գիւղը կը բնակէր և ծանօթ էր «Ցորկնոցայ Պէկեր» անունով։

Կ'երեւի թէ Պահրի փաշան ալ ներքնապէս համակարծիք էր Յակոբի գաղափարներուն թէ ամէն երկիր՝ իր տարրերով պէտք է կառավարութիւն» և անկէ խնդրելու որ միջոցներ ձեռք առնէ զինք պաշտպանելու՝ իր եվրագները անհետացնելով կամ Պոլիս ղրկել չտալով։

Պահրի փաշան իր աջակցութիւնը չխնայեց և Վանի իր բարեկամ կուսակալին նամակ գրելով՝ կը խնդրէ որ Սարկաւագի եվրագները հոն տանիլ տայ և քննելով՝ Սարկաւագը ազատ ձգել տայ։

Միւս կողմէն Սարկաւագը ինքն ալ պարապ չի մնար։ Կառավարութեան հարցաքննիչը կաշառելով (100 կարմիր ոսկի տալով), այդ մազպաթաները մէջտեղէն վերցնել կուտայ և անոնց տեղ կարգ մը հեգարան, քերական գիրքեր կը զետեղէ, ու երբ Վանէն Ճագլը ցավայի համար կը պահանջուին, հոն՝ դատարանի քննութեամբ, երեւան կ'ելլէ որ բանուած թուղթերը դասագիրքեր են եղեր։ Ասոր վրայ, Մշոյ կառավարական կարգ մը պաշտօնեաները փոխուեցան և Գուլֆա Յակոբն ալ ազատ արձակուեցաւ (1884), երկրէն դուրս ելլելու պայմանաւ։

Պահրի փաշայի ազգականներէն Սայիտ Պէյը, որ Խնուսի Դուման գիւղը կը բնակէր, հիւրընկալեց զինք և իր երկու զաւակները։ (Այդ ատեն իր կինը մեռած էր արդէն)։ Եւ անոր վարելու հող տրամադրեց։ Տարի մը ետք՝ Խնուսի հայութիւնը փափաք յայտնեց որ զինք վարդապետ ձեռնադրել տայ և Խնուսի Առաջնորդ ընտրէ։ Այդ նպատակով ալ՝ Կարին մեկնեցաւ։ Առաջնորդ Արիստակէս Եպիսկոպոս Դերձակեան երբ կը ծանօթանայ անոր անցեալին, կը տեղեկացնէ Պատրիարք Խորէն Արքեպիսկոպոս Աշըքեանին, ան չի թոյլատրեր այդ տեսակ ձեռնադրութիւն մը, և Գուլֆա Յակոբ՝ երկրորդ անգամ կ'ամուսնանայ։

Յակոբ՝ Կարնոյ մէջ կը գործէր իբր բժիշկ և Պոսֆոր Մուսթաֆա փաշայի զաւակ Հիլմի Պէյին ալ՝ աստղաբաշխութեան դաս կուտար։ Եւ պարտաւոր էր ամէն շաբաթ ներկայանալ ոստիկանութեան։

Կարնոյ մէջ ան սերտ յարաբերութիւն հաստատած էր Խաչատուր Կերեկցեանի և Ագաթէն Յրոյեանի հետ։ Իր տունին մէջ կը հիւրընկալէր Կովկասէն եկած յեղափոխականները (այդ ատեն՝ որոշ կուսակցութիւն մը դեռ գոյութիւն չունէր)։ Ներսէս Իշխանեան անունով անձ մը եկած էր Կովկասէն։ Անոր հետ խորհրդակցելով՝ հիմը դրաւ նոր կազմակերպութեան մը՝ «Հայ Յեղափոխական Ընկերութիւն» անունին տակ։ Որոշուեցաւ չորս հոգի ղրկել Տերսիմ՝ այնտեղի քիւրտ աշիրէթներուն հետ յարաբերութիւն մշակելու նպատակով։ Որպէսզի կարենան գաղտնի պահել քիւրտ և հայ յարաբերութիւնները, Յակոբ Սարկաւագ՝ այդ չորս անձերուն սորվեցուց քրտական ծէսերով ամուսնական արարողութիւն կատարելու կերպերը՝ այն համոզումով որ Տերսիմի խըրզըլպաշ քիւրտերն ալ՝ նախկին հայեր էին և մեզի ցեղակից, և դեռ կը պահէին հայկական շատ մը սովորութիւններ, և մինչեւ հիմա ալ՝ ուխտի կ'երթան Կարմիր Վանքը։

Տերսիմցիներու հետ յարաբերութիւն հաստատելէ և հասկացողութեան գետին պատրաստելէ յետոյ, անոնց քով ձգեց նաեւ Տէր Գարեգին Վեհեան անունով քահանայ մը՝ իբր հրացան նորոգող վարպետ մը և վերադարձաւ Կարին, ուրկէ ալ, առանց կառավարութեան արտօնութեան, գաղտնի վերադարձաւ Խնուս և ապա՝ Մուշ, ուր երկու ազգերու (հայ և քիւրտ) համերաշխութեան քարոզչութիւնը յառաջ կը տանէր, և իրաւունքները՝ իրենց ձեռքով պաշտպանելու համար, իրարու հետ սերտ գործակցութեան կը մղէր։

Անոր առաջարկած ծրագիրը կը պարունակէր հետեւեալ կէտերը.

ա. — Պաշտօնէութիւնը ընտրել տեղական ուժերէն,

բ. — Ասարը (հացահատիկներու տասանորդի տուրքը) դրամով վճարել իբր կալուածատուրք, և ժողովուրդը ինք ստանձնէր այդ գանձումի գործը,

գ. — Գիւղերու մէջ հաստատել հիւրանոցներ և թոյլ չտալ որ զապթիէներ բեռ դառնան գիւղացիներու վրայ, եւայլն, եւայլն։

Այս քարոզչութիւններն ընելով հասած էր Մշոյ դաշտը և կը գործէր Ջխուրի կողմերը։ Երբ Թուրք կառավարութիւնը իմացաւ անոր գալուն մասին, քիւրտ ցեղապետներուն պատուիրեց որ ջանան ձեռք անցընել զայն։

Անոր պատսպարանը կը կարծուէր ըլլալ Վարդենիս գիւղը, և երբ 1888ի ամրան օր մը Մուշաղշէն գիւղէն Գրօ Աւտալը երկու երեք հոգիով կ'երթայ Վարդենիս՝ իրենց հարսը (Գասպարի կինը) տուն բերելու, ճամբան, շամփին քով, կը հանդիպին քիւրտերու, որոնք կը փորձէին առեւանգել հարսը, Հայերը թոյլ չեն տար և հրացանաձգութիւն կը սկսի, որմէ կը սպաննուի քիւրտ մը և կը վիրաւորուի ուրիշ քիւրտ մըն ալ։ Հայերը, հարսին հետ, անվնաս կը հասնին իրենց գիւղը։

Քիւրտերը, սակայն, լուր կուտան կառավարութեան թէ հայերը՝ Գալֆա Յակոբը ծպտուած փախցուցած ատեն, իրենց վրայ յարձակած են։

Անմիջապէս թրքական զօրքը կը հասնի Վարդենիս գիւղը և կը ձերբակալէ մեծ թիւով հայեր, որոնք բանտ կը լեցուին, իսկ շատերը կ'ապաստանին մօտակայ շամփը։

Յակոբ Սարկաւագը, որ այդ ատեն Ջխուրի շրջանը կը գըտնուէր, կ'ապաստանի քիւրտ Յուշտամ և ապա՝ Վարդխաղ գիւղը՝ Տափեցի Սաֆոյի տունը, որ իր հին բարեկամներէն և ընկերներէն էր։ Հոն, իրեն համար, արաբերէն վկայական մը պատրաստեց իբրև թէ Խիզանի կողմերէն Շէյխ Ճէլալ Էտտինի սերունդէն է և հաճի ըլլալու կ'երթայ, նաև Բաղէշի կուսակալին ուղղուած պաշտօնական գրութեամբ մը կը խնդրուի պէտք եղած յարգանքն ու դիւրութիւնները տալ անոր։

Իրեն կ'ընկերանան նաև Արապօն, Ալիգընանոյ Լեւոն և Քոլոսիկի Մոսօն՝ իբրև իր հետևորդները։ Ճամբուն վրայ՝ Մուշ կը հանդիպին և կը շարունակեն իրենց ճամբան դէպի Բղի։ Ճամբորդութեան ատեն կը հանդիպին զինք փնտռող գըրֆսարտարներուն, որոնք իր ձեռքը կը համբուրեն և մաղթանքներով ճամբու կը դնեն՝ փափաքելով իրեն ընկերանալ՝ իբր յարգանքի նշան, բայց ինք չէ ընդուներ, քանի որ Սաֆօն, իր չորս ընկերներով և իր երեք ծառաներով՝ իրեն կ'ընկերանար արդէն։ Եօթը հոգի բաւական կը համարէ իրեն պէս շէյխի մը ընկերակցիլ։ Ասոնք իրեն կ'իմացնեն որ իրենց պաշտօն յանձնուած է Յակոբ Սարկաւագը փնտռելու և գտածնուն պէս՝ պիտի ձերբակալեն։

Ճամբորդութեան ընթացքին կը հանդիպի Ս. Կարապետի վանքը, ուր կը տեսնուի վանահայրի և վարդապետներուն հետ. յետոյ կ'անցնի Լճէ, հոն քիւրտերուն քարոզ մը կը խօսի և հայերը՝ որպէս «էմանէթուլլահ», անոնց խնամքին կը յանձնէ, ապա կ'անցնի Բղի և անկէ ալ՝ Կարին։ Հոս ալ, իբր շէյխ՝ Ուլու Ճամին կ'երթայ և ուրիշ շէյխերու հետ տեսակցութիւն կ'ունենայ ու կը քարոզէ։

Օր մը, իր հին ընկերներէն Ագաթեան և Կերեկցեան զինք կ'առաջնորդեն Խաչկավանք, ուր իր փառաւոր մօրուքը, որ իրաւամբ շէյխի մը մօրուքին վայելչութիւնն ունէր, կ'ածիլէ և լազի մը տարազ հագնելով, իբրև Լազ վաճառական, Կարին քաղաքը կը մտնէ։

Երկու օր ետք Կարնոյ եկեղեցին և Սանասարեան վարժարանը խուզարկութեան կ'ենթարկուին։ Կարնոյ հայերը, ժողով գումարելով, կ'որոշեն կառավարութեան բողոքել՝ այս անվայել խուզարկութեան առթիւ։ Այդ ժողովին ներկայ գտնուած է նաև Իւթիւճեան Վարդապետը, և նոյնիսկ՝ Սարկաւագ Յակոբն ալ ներկայ գտնուած է՝ իբրև ղեկավար, և տրուած որոշումը կը հեռագրուի Պոլիս՝ թէ «ինչ» պատճառով մեր եկեղեցին կը խուզարկուի, մեր սրբութիւնները ոտնակոխ կ'ըլլան. պատճառը մեզի իմացուցէք որ առաջքն առնենք։

Պոլսէն եկած հեռագրով մը կը հրահանգուի որ խանութները բանան և ամէն ոք իր գործին նայի։ Սակայն, ժողովրդական ընդդիմութեան մը պատճառաւ, կռիւ մը կը սկսի, որուն ընթացքին կը սպաննուին Մշեցի անուանի քաջ մը Վրդօ (Վարդան) անունով, նաեւ քանի մը ուրիշներ։

Ռուս և Ֆրանսական հիւպատոսներու միջամտութեան վրայ, ժողովրդական յուզումը կը հանդարտի և ժողովրդական պահանջին ալ գոհացում տալու համար՝ հետեւեալ պատասխանը կը տրուի.—

«Մուշէն Կարապետ Վարդապետը տեղեկացուցած է որ Յակոբ Սարկաւագը զէնք կը փոխադրէ Կարին. անոր կեդրոնատեղին են Սանասարեան վարժարանը և Հայոց եկեղեցին. այս հիման վրայ է որ խուզարկութիւններ կ'ըլլան. Նորէն յանցանքը հայերունն է»։ Կառավարութիւնը հասկցած է որ Սարկաւագը՝ չէյխի տարազ հագած՝ կը պտտի։ Ատոր վրայ ալ շատ մը անծանօթ չէյխեր ձերբակալուած են՝ Սարկաւագը գտնելու յոյսով։ Շէյխ Ճէլալ Էտտինի տունէն հարցուցած են հեռագրով թէ իրենցմէ ո՞վ է որ կը ճամբորդէ հիմա։ Անոնք պատասխանած են որ ոչ ոք ունին ճամբորդող։

Սարկաւագը Ագաթեանի հօրեղբայր՝ Թրքացած Սատըգի անցագիրը առնելով, Կովկաս կ'անցնի 1890 ին, ուր Կարս, Թիֆլիս, Պաթում, անկէ ալ՝ Ալեքսանդրապոլ դառնալով, զինք իբր ընկեր և առաջնորդ կը ներկայացնէ Սարգիս Կուկունեանին։

Սարգիս Կուկունեան կը ջատագովէր այն միտքը թէ պէտք էր անցնէին Ալաշկերտ և հոն խլրտում առաջ բերէին՝ Սարկաւագէն գաղտնի. մինչդեռ Սարկաւագին նպատակը բոլորովին տարբեր էր։ Յակոբ Գալֆան կը փափաքէր երթալ Պոլիս ու Եւրոպա, և փրոփականտ մղել ի նպաստ քիւրտերուն մօտենալու, անոնց միանալու, և անհրաժեշտ զէնք հայթայթելով՝ անոնց հետ համագործակցութիւն յառաջ բերելով միացեալ ճակատ ապահովելու, որուն շնորհիւ հնարաւորութիւն պիտի ստեղծուէր դիմադրել Թուրքին և աւելի յաջող ու ապահով պայմաններ ստեղծել։

Կուկունեան նկատելով որ Սարկաւագը չի բաժներ իր տեսակէտը և գործելակերպը, և արգելք կը յարուցանէ որ ինք Թըրքահայաստան անցնի իր խումբով, կը միանայ Ղարապաղցի Աբրահամի և դաւադիրօրէն կ'որոշեն զայն վերցնել միջտեղէն։

Գիշեր մը, երբ Սարկաւագը կը գտնուէր Ծալա ըսուած գիւղը, Կարսի շրջանին մէջ, անոնք կեղծ նամակ մը կը պատրաստեն՝ իբրեւ թէ Կարսի մուֆթիին կողմէ գրուած, որով Սարկաւագին կը հրամայուէր երթալ Պաքու և իրենց որոշած րոպէին՝ կէս գիշերին կը հասցնեն Սարկաւագին։ Սարկաւագը, նամակի պարունակութեան ծանօթանալով, երեք ընկերներով — Աբրահամ, Սարգիս

Ս. ԿՈՒԿՈՒԵԱՆ

Կուկունեան և Սարգար — միասին ճամբայ կ'իյնան և երբ կը հասնին Պէչքիլիսա ձորը, հոն իր երեք ընկերները վրան կը յարձակին, կը սպաննեն և մարմինն ալ կը թաղեն քարակոյտի մը տակ, ցարդ անյայտ, ու կը վերադառնան Կաղզուան, հոն կը պատրաստեն իրենց խումբը և կ'անցնին Ալաշկերտ։

Ռուսը՝ մէկ կողմէն, Թուրքը՝ միւս կողմէն կը պաշարեն Կուկունեանի խումբը. կռուէն կ'ազատեն 18 անձեր, որոնք կը ձերբակալուին, իսկ մնացածները կը սպաննուին։

Այս դէպքէն վերջն է որ այս օրերուն իրենց կուսակցութեան «պատիւ բերող» Կուկունեան կը յայտարարէ՝ որ Սարկաւագն ալ իրենց հետ եղած է և կռուի ատեն սպաննուեր է, մինչդեռ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր էր։

1906ին Խրիմեանի թաղման ներկայ եղած է նաեւ Սարգիս Կուկունեան, որ վերադարձած էր աքսորէն. երբ Սարկաւագի զաւակը, Արամ, որ ներկայ կենսագրականի տուն տուած է, կը լսէ Կուկունեանի ներկայութեան մասին, անմիջապէս զայն կը հրաւիրէ ընկերական դատի։ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կողմէ Թոփճեանի, Զաւարեանի և Առաքել Համբարձումեանի, Հնչակեաններէն՝ Աղայեանի և Հայկունիի կողմէ կատարուած քննութիւնը կը պարզէ որ Տարօնցի Սարկաւագը զոհ գացեր է Կուկունեանի անձնասէր եսին։ Կուկունեան խոստովանեցաւ որ անմեղ տեղը սպաննել տուեր է Յակոբ Սարկաւագը, որուն կոշիկին իսկ դպչելու արժանի չըլլալը խոստովանեցաւ։

Վերոյիշեալ դատական ատեանը որոշեց որ Կուկունեանի և Յակոբ Սարկաւագի նկարները հրատարակուին «Հնչակ» և «Դրօշակ» թերթերուն մէջ — Սարկաւագի նկարին տակ գրուէր «Իր բոլոր անցեալով անմեղ՝ իբրեւ զոհ իր ընկերոջ ձեռքով սպաննուած»։

Իսկ Կուկունեանի նկարին ներքեւ ալ գրուէր. «իր ընկերոջ՝ դաւաճանաբար սպաննող անգիտակցաբար»։

Սարկաւագի զաւակները լսելով այս վճիռը, որոշեցին այլեւս վրիժառու չըլլալ, քանի որ Կուկունեան ինքն իսկ կը ստորագրէր իր բարոյական մահավճիռը։

⁂

Այս ընդարձակ կենսագրականին մէջ նկատի առնուելիք կարեւոր կէտը Յակոբ Սարկաւագի յղացած ծրագիրն է, որ էր «համագործակցութիւն ստեղծել քիւրտերու հետ»։

Ես որ ապրած եմ 1880-1890 թուականներուն՝ Տարօնի մէջ. շատ լաւ կը յիշեմ այն ոգին. որ այդ ատեն կը տիրէր հայ խորհողներու մտածելակերպին վրայ — համերաշխութիւն և համագործակցութիւն ստեղծել քիւրտերու հետ։ Թուրք կառավարութիւնը տեսաւ այդ հնարաւորութիւնը, հետեւաբար՝ այդ վտանգը, և շուտով խորհեցաւ անոր առաջքն առնել, և ըրաւ ալ.—

ա) Քաջալերեց և հրահրեց քիւրտերը որ թալլեն, կողոպտեն, գողնան և սպաննեն, ինչ որ հայկական է, հայուն կը պատկանի, և ատոնց համար հաշիւ չպահանջեց բնաւ.

բ) Կազմեց Համիտիէ գունդեր, անոնց պետերը արժանացուց ամէն տեսակ պատիւներու, պաշտօններու, անոնց մեծամեծները կաշառեց, և այդպիսով վիժեցուց հայ և քիւրտ մերձեցումը։

Պէտք է ըսել որ հայերը միշտ փափաքող եղած են քիւրտերու հետ համերաշխ ըլլալու, բայց Թուրքը միշտ վերոյիշեալ կերպերով ջանացած և յաջողած է իրարու հետ գժտեալ պահել այդ երկու ցեղակից պատմական ազգերը։ Քիւրտերէն ոմանք կը տեսնէին որ Թուրք կառավարութիւնը ի վերջոյ իրենց ալ կը սպառնայ, սակայն իրենց անմիջական, նիւթական շահը զիրենք կը դրդէր որ կառավարութեան հետ քալէին, և անոր ձեռքին մէջ կոյր գործիք դառնային, ինչ որ ապագային ալ ըրին. և ընդհանուր կոտորածներու մէջ մեծ մասամբ քիւրտերն էին որ ջարդեցին, ջնջեցին իրենց ազգակից և դրացի հայերը։ Այդպիսով Թուրքը անմարելի ատելութիւն սերմանեց երկու քոյր ժողովուրդներուն միջև։

Թուրք կառավարութիւնը մէկ կողմէն հայերը ջնջել տուաւ, միւս կողմէն ալ՝ քիւրտերն փճացուց. երբ այդ բանը ընելու պատեհութիւնը ներկայացաւ, և այդպիսով՝ հասաւ իր նպատակին, որ էր երկիրը դատարկելով իր բնիկ տէրերէն, հոն բերել հաստատել զանազան վայրերէ գաղթական Թուրք և տաճիկ այլ տարրեր՝ «Նոր երկիր», «Նոր Թուրքիա» մը ստեղծելու համար ···

Տեսնենք պիտի յաջողի՞։

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Մարգար վարժապետը ծնած էր 1859ին, Մշոյ Դաշտի Վարդենիս գիւղին մէջ և արժանաւոր շառաւիղն էր հանրածանօթ Ամրոյենց գերդաստանին։ Այդ ատենները գիւղը կանոնաւոր վարժարան չունէր· գիւղին քահանան, Տէր Պաղտասար, գիւղին փոքրիկները հաւաքելով՝ այս կամ այն օտային մէջ անոնց գրել-կարդալ և եկեղեցական ասմունք կը սորվեցնէր։ Մարգար այս աշակերտներուն մէջ առաջիններէն էր թէ իբրև խելացի և ճարտար աշակերտ և թէ մանաւանդ՝ գեղեցիկ ձայն ունեցող։

1872ին Ս. Կարապետի վանահայրը այցելութեան կուգայ Վարդենիս, ուր հաւնելով Մարգարի ճարտարութեան և ասմունքին, կ'որոշէ Վանք տանիլ զայն Ժառանգաւորաց վարժարանին աշակերտելու համար։ Մարգար հինգ տարի կ'ուսանի հոն և աւարտելէ յետոյ ալ՝ երկու տարի դասախօս կը կարգուի։ 1879ին կը վերադառնայ իր հայրենի գիւղը, ուր ամէն տեսակ ջանք կը թափէ յորդորելու և համոզելու համար իր համագիւղացիները որ գիւղը օժտեն վարժարանի շէնքով մը։ Վերջապէս 1880ին կը ձեռնարկեն քարուկիր շէնքի մը շինութեան, որ կ'աւարտի 1882ին։

Այս երկու տարուան ընթացքին Մարգար՝ հաւաքելով գիւղի տղաները, առոր անոր օտային մէջ, կը դաստիարակէր զանոնք. այնպէս որ երբ նորակերտ շէնքը վերջացած էր, պատրաստ էր նաև գիւղի աշակերտութիւնը։

Դպրոցին ծախքերը հոգալու համար որոշուեցաւ Առաջնորդարանէն յանձնարարական գրութեամբ մը օժտել Մարգար Վարժապետը որ այցելութեան ելլէ ուրիշ վայրեր՝ դրամ հանգանակելու։

Ուսուցչական պաշտօնը յանձնելով իր համագիւղացի Եղիշէ Հիւսեանին, Մարգար Վարժապետ 1883ին կը մեկնի Պոլիս, ուր տարի մը կը թափառի հոս ու հոն, հայրենակիցներէ և ազգային հաստատութիւններէ գոյացնելու անհրաժեշտ գումարը։

Հոն, Պոլսոյ մէջ, շփման մէջ կը մտնէ յեղափոխականներու հետ և կը վարակուի անոնց գաղափարներով։ Յետոյ, Պատրիարքարանի կողմէ կը ղրկուի Դերջան՝ իբր ուսուցիչ, ուր տարի մը մնալէն յետոյ, կը վերադառնայ իր հայրենի գիւղը՝ մեծ եռանդով մը իր կրթական գործը շարունակելու համար։

Մարգար վարժապետը միայն դպրոցի աշակերտներու դաստիարակութեամբ չէր գոհանար, այլ կը ջանար տարէց գիւղացիներն ալ դաստիարակել, լուսաւորել։ Այդ նպատակով՝ դասախօսութիւններ կը սարքէր, և ամէն նիւթի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կուտար Վարդենիսցի ժողովուրդին։ Այսպիսի եռանդուն և օգտակար գործունէութեամբ մը՝ Մարգար վարժապետը սէր, միութիւն և համագործակցութիւն յառաջ բերաւ գիւղին մէջ, որ դարձաւ տիպար գիւղ մը՝ ամբողջ Տարօնի շրջանին մէջ։ Գիւղին համբաւը տարածուեցաւ ամէն կողմ, վարկը բարձրացաւ և կրթական կեդրոն մը ճանչցուեցաւ ամէնքէն։

Մարգար վարժապետ յետոյ անցաւ Ռուսիա և հոն ծանօթացաւ այդ ատենուան ականաւոր ազգայիններուն և անոնց պարզեց Տարօնի մէջ տիրող շատ անմխիթար վիճակը։ Իր այս բացակայութեան ատենն էր որ ծագեցաւ Կիւլիւզարի առևանգումի և դատավարութեան խնդիրը, և այդ պատճառով ալ ան անցաւ Պոլիս և հոն օգնեց այդ դատավարութեան և յարաբերութիւն հաստատեց այնտեղի յեղափոխականներուն հետ։

Արդէն նախապէս ծանօթ էր Խրիմեան Հայրիկին, որ նոյնպէս Պոլիս կը գտնուէր։ Խրիմեան Հայրիկի յանձնարարութեան վրայ, Մարգար վարժապետ Մուշ վերադարձաւ, որպէսզի Հայրիկի յանձնարարած տեղեկագիրը պատրաստէ։ Ան տոգորուած և խանդավառուած էր յեղափոխական նոր գաղափարներով, և այդ ուղղութեամբ ալ՝ եռանդուն գործունէութեան մը լծուած էր։

Մինչ այդ՝ Մուշի շրջանին մէջ կը պատահէին կարգ մը ցաւալի դէպքեր։ 1888ին, Վարդավառի Կիրակին Մուշաղշէնցի Գրոյի Աւտալ և քանի մը համագիւղացիք կ՚երթան Վարդենիս գիւղը՝ իրենց հարսը (Գասպարի կինը) Վարդենիսէն՝ իրենց գիւղը տանելու համար։ Ճամբան, շամփին քով, կը հանդիպին քիւրտերու, որոնք կը փորձեն առևանգել հարսը և զօրաւոր դիմադրութեան կը հանդիպին։ Աւտալի գնդակէն կը սպաննուի քիւրտ մը և ուրիշ մըն ալ կը վիրաւորուի։ Հայերը անվնաս կը հասնին իրենց գիւղը։

Խնդիրը, սակայն, այդքանով չի վերջանար։ Քիւրտերը, իրենց ձախողանքի կսկիծէն և մանաւանդ՝ իրենց սպանուածի վրէժէն դրդուած, բողոքի կ՚երթան կուսակալին՝ թէ կարգ մը հայ ֆէտայիներ՝ Մարգար վարժապետի ղեկավարութեամբ, կնոջ հագուստով ծպտուած Գալֆա Յակոբը փախցուցած ատեն յարձակում գործած են իրենց վրայ, թէ իրենցմէ մէկ անձ սպաննուած, ուրիշ մը վիրաւորուած են, թէ իրենք քիչուոր ըլլալուն համար չեն կրցած դիմադրել և մինչև որ օգնութիւն հասնի, անոնք արդէն խոյս տուած էին, ևայլն։

Այս ամբաստանութեան վրայ զօրք ղրկուեցաւ Վարդենիս, ուր 84 հոգի ձերբակալեցին, յետոյ Մուշաղշէն գիւղն ալ գացեր և հոն ալ՝ քանի մը անձեր ձերբակալեր ու բոլորն ալ տարեր են Բաղէշ։

Իսկ 1891ի Նոյեմբերին Ռուսաստանէն Վարդենիս հասաւ Մեխակ անունով անձ մը՝ եօթը ընկերներով, որոնք իրենց բերած զէնքերը յանձնեցին Մարգար Վարժապետին և վերադարձան, բացի երկու անձերէ — Յակոբ Սերոբեան՝ Աւզուտ գիւղացի և Իգնատիոս — որոնք չհնազանդեցան իրենց տրուած հրամանին և չյանձնեցին իրենց զէնքը։ Օր մը, Աւզուտ գիւղին մէջ նշմարուելով, լուր կը տրուի մօտակայ Կոտնի գիւղի գորօնճին, ուրկէ եկած ժանտարմաներ և Քիւրտեր կը պաշարեն Աւզուտ գիւղը․ կռիւի ատեն կը սպաննուի Իսաք չաւուշը, իսկ հայերէն ալ՝ Մուշաղշէն գիւղացի Ասատուրը։ Միւսները խոյս կուտան։

Աւզուտցի կարգ մը ազգայիններ կը ձերբակալուին և սոսկալի տանջանքներու ենթարկուելով — միս այրել, եւայլն — անոնց ըսել կուտան թէ Վարդենիսցի Մարգար Վարժապետն ալ կռիւին ներկայ էր և ան էր որ սպաննեց Թուրք չաւուշը։

Այսպիսի կեղծ և անհիմ խոստովանութիւն մը կորզելէ յետոյ՝ Թուրք ոստիկանները Վարդենիս կ'երթան և կը ձերբակալեն Մարգար Վարժապետը, որ բանէ մը տեղեկութիւն չունէր, և Բաղէշ կը տանին, ուր կ'ամբաստանուի իբր քոմիթէի պետ, որ հաղորդակցութեան մէջ է Ռուսաստանի և Եւրոպայի հետ, և զէնք կը բաշխէ քոմիթէճիներուն, թէ խռովարար մըն է, եւայլն։

Հարցաքննութեան ատեն, սուտ ու փուտ վկայութիւններով, մահուան վճիռ կուտան և տարի մը ու երկու ամիս ետք կախաղան կը բարձրացնեն։

Մարգար Վարժապետը կախաղան հանելու օրը, երբ Տէր Գէորգ քահանան իր քով կը ղրկուի՝ վերջին հաղորդութիւնն տալու, զայն միամտացնելու և քաջալերելու դիտումով, անոր կ'ըսէ որ աքսոր պիտի ղրկուի։ Բայց Մարգար Վարժապետը կը պատասխանէ․

— Ոչ, Տէր Հայր, ես գիտեմ որ զիս պիտի կախեն, երազ տեսայ և կը զգամ որ վերջս հասած է։

Օտարները չեն հասկնար թրքական «արդարադատութիւնը»։ Անշուշտ, եթէ Մարգար Վարժապետի մահուան վճռագիրը ներկայացուի, օրինակ, Ֆրանսական արդարադատութեան, անոր բովանդակութիւնը քննելով՝ անոնք խղճմտօրէն պիտի յայտարարեն որ տրուած վճիռը արդար է։ Բայց, մարդ հայ ըլլալու է որ հասկնայ և զգայ թէ ի՞նչ է Թուրքը, ի՞նչ է անոր արդարադատութիւնը կամ կառավարելու եղանակը, մանաւանդ երբ, իր կարծիքով, ապստամբ ժողովուրդի մը հետ է իր գործը։

Այսպէս, Մարգար Վարժապետը հարցաքննուեցաւ և հակառակ իր բացարձակ ուրացումներուն և անմեղութեան, քիւրտ սուտ վկաներու վկայութիւնն ընդունուեցաւ իբր ճշմարտութիւն՝ թէ ինքն է սպաններ Թուրք չաւուշը, և արդէն՝ վաղուց ծանօթ ըլլալով իր քոմիթէճի մը ըլլալը և Հայաստան մը կազմել ուզելը. մահուան դատապարտուեցաւ, յօրինակ այլոց, և Բաղէշի բանտին մէջ կախաղան բարձրացաւ 1893 Յունուար 27ին։ Մարմինը ամփոփուեցաւ Ս. Կարմրակի առընթեր գերեզմանատան մէջ։

Խեղճ Մարգար Վարժապետ։

Իմ անձնական բարեկամս էր. մրջիւնի վրայ կոխելու քաշուող, համեստ, հանդարտաբարոյ, մեղմախօս, հեզ անձ մըն էր, այնչափ զգուշաւոր, այնչափ խոհեմ որ չըլլայ թէ իր վրան թերութիւն մը նշմարեն։

Իր միակ թերութիւնը ան էր որ ինք նուիրուած էր իր գիւղի. իր համայնքի և իր ազգի լուսաւորութեան. փրկութեան, ազատութեան սուրբ գործին։ Իր չնորհիւն էր որ Վարդենիսի մէջ աւելի կանուխէն մուտք գործած էին ուղղամտութիւնը, ազատութիւնը։ Գրել-կարդալ սորվիլ, ազատ խորհիլ. ասոնք աւելի շատ հետևողներ ունէին հոն քան այլուր։ Վարդենիսի անունը հոմանիշ էր ընդդիմութեան. ան էր որ առաջին անգամ ըլլալով՝ արգիլեց քիւրտերու մուտքը հայ գիւղին մէջ, թէև բռնի ույժին առջև տեղի տալ ստիպուեցաւ, բայց այդ հարկադրանքին մէջն իսկ կրցաւ բարձր պահել իր գիւղին պատիւը։ Ինկաւ դահիճի սուրին տակ՝ իբրև մարդասպան, մինչդեռ բանէ մը իսկ տեղեկութիւն չունէր. անմեղ մըն էր ան...

Խարախանեան վարդապետը, որ այդ օրերուն նոյնպէս բանտարկուած էր հոն, Բաղէշի բանտին մէջ, ցաւով լսեց անոր մահուան բօթը, և համայն Տարօնցիք լացին անոր կորուստը։ Բնաւ յանցանք չունէր և ոեւէ քոմիթէի ալ չէր պատկաներ, իր պարտքը կատարած էր իբրև վարժապետ. այդ էր արդէն իր անունն ալ — Մարգար Վարժապետ...։

ՏԱՐՕՆԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՑՈՒՑԱՏԱԽՏԱԿԸ

ՏԱՐՕՆԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՑՈՒՑԱՏԱԽՏԱԿԸ

	Ա.	Բ.		Գ.			Դ.
	Ա.— ՄՈՒՇ ՄԷՐՔԷԶ	Զուտ Հայաբնակ		Հայ եւ Քիւրտ խառն			Զուտ Քրտաբնակ
				Հայ		Քիւրտ	
Թիւ	Գեղօրայք	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Տուն
1	Մոկունք	65	600	—	—	—	—
2	Տէրգեւանք	107	900	—	—	—	—
3	Արաղ	140	1100	—	—	—	—
4	Արաղ գիւղի Մէզրէ	20	200	—	—	—	—
5	Առաքելոց Վանք	—	50	—	—	—	—
6	Հաւատորիկ	157	2000	—	—	—	—
7	Խըսըլենց, Խաչուկ	15	100	—	—	—	—
8	Հայ Մառնիկ	—	—	80	600	1	—
9	Տայասեւ	—	—	17	100	15	—
10	Բերդակ	140	1200	—	—	—	—
11	Բընտըխներ	—	—	25	220	25	—
12	Քոլոսիկ	—	—	20	200	80	—
13	Ալվասինչ	—	—	150	1200	4	—
14	Ծմլակ	—	—	60	500	2	—
15	Դամփէլ, Խշուր, Պիրզին	—	—	—	—	—	50
16	Խասգիւղ	—	—	540	5000	10	—
17	Ուրըտէր	120	750	—	—	—	—
18	Դեղձմէր	—	—	—	—	—	60
19	Ծղակ	—	—	50	400	20	—
20	Վարդխաղ	—	—	20	200	30	—
21	Կառնեն	130	1000	—	—	—	—
22	Փեթար	80	1200	—	—	—	—
23	Ջրիք	—	—	120	800	80	—
24	Քոսք	15	100	—	—	—	—
25	Ջափնայ	40	400	—	—	—	—
26	Առինչ	120	1000	—	—	—	—
27	Առինչվանք	100	700	—	—	—	—
28	Ցողունք	90	900	—	—	—	—
	գումար	1339	12200	1082	9220	267	110

Ա.		Բ.		Գ.			Դ.
29	Նորշէն	400	4000	—	—	—	—
30	Սոխգոմ	—	—	120	1000	10	—
31	Ալիզրոնան	50	500	—	—	—	—
32	Կեալա խուլի	—	—	10	100	20	—
33	Տատրագոմ	15	100	—	—	—	—
34	Խոփեր	—	—	50	450	6	—
35	Ցանմանուկ	—	—	—	—	—	200
36	Մղագոմ	—	—	—	—	—	150
37	Խօլագոմ	—	—	—	—	—	80
38	Քոխեր	—		—	—	—	40
39	Ցունան	150	1200	—	—	—	—
40	Ցօրկնոց	—	—	100	800	5	—
41	Մլքէի Ձոր	—	—	—	—	—	15
42	Քարձոր	—	—	90	600	10	—
43	Խորօնք	—	—	30	250	2	—
44	Գոմեր	90	1200	—	—	—	—
45	Պըլէլ	20	250	—	—	—	—
46	Խըզըլ Աղան	140	1000	—	—	—	—
47	Փող ըրկով	—	—	80	600	10	—
48	Սընձնուտ	25	250	—	—	—	—
49	Արդխօնք	—	—	80	550	10	—
50	Աւզադբիւր	—	—	60	450	5	—
51	Շէյխլան	180	1500	—	—	—	—
52	Քիւրտ Մէյտան	—	—	40	350	5	—
53	Խաչխալտաղ	—	—	130	1000	2	—
54	Սինամէրիկ	30	250	—	—	—	—
55	Շենիկ	96	1000	—	—	—	—
56	Սեմալ	126	1116	—	—	—	—
57	Տափըք	15	166	—	—	—	—
58	Գաւչօք	13	100	—	—	—	—
	գումար	1350	12632	790	6150	85	485
	Նախորդ ,,	1339	12200	1082	9220	267	110
	Համագումար	2689	24832	1872	15370	352	595

Բ.— ԱՒԶԱՂԲԻՒՐ — ՊԻՐԻՆՃԻ ԳՕԼ — 46 գիւղ

Ա. Բ. Գ. Դ.

	Բ.— ՊԻՐԻՆՃԻ ԳՕԼ	Զուտ Հայաբնակ		Հայ եւ Քիւրտ խառն			Զուտ Քրտաբնակ
				Հայ		Քիւրտ	
Թիւ	Գեղօրայք	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Տուն
1	Աւզաղբիւր	140	1000	—	—	—	—
2	Առնիս	80	1000	—	—	—	—
3	Դրմերտ	150	1400	—	—	—	—
4	Խարս	180	1500	—	—	—	—
5	Արտօնք	200	1500	—	—	—	—
6	Վարդենիս	300	2000	—	—	—	—
7	Աղբենիս	—	—	—	—	—	100
8	Ալիզըլբոն	120	600	—	—	—	—
9	Թիլ	—	—	80	800	120	—
10	Իրիզակ	—	—	80	800	5	—
11	Մկրագոմ	—	—	120	1000	4	—
12	Քրտագոմ	—	—	180	1500	6	—
13	Բարտիկ	—	—	7	50	50	—
14	Եկմալ	—	—	—	—	—	15
15	Քիւրտ Ցուշտամ	—	—	—	—	—	30
16	Հայ Ցուշտամ	50	400	—	—	—	—
17	Նշք	—	—	—	—	—	60
18	Քուրդ Մառնիկ	—	—	—	—	—	120
19	Դըվնիկ	—	—	80	600	—	—
20	Կոտնի	—	—	—	—	—	100
21	Պլաբուխ	—	—	—	—	—	60
22	Օձ Քաղաք	—	—	—	—	—	10
23	Անտակ	—	—	—	—	—	15
24	Ազ Փունար	—	—	—	—	—	20
25	Ծուէ Հանէն	—	—	—	—	—	15
26	Քիւրտ Նորշէն	—	—	—	—	—	200
27	Նոր Քաղաք	—	—	—	—	—	50
28	Աղտատ	—	—	—	—	—	65
29	Արապօ	—	—	—	—	—	7
30	Խընկըրվան	—	—	—	—	—	60
31	Խընըդ	—	—	—	—	—	8
	գումար	1220	9400	547	4750	185	935

	Ա	Բ		Գ			Դ
32	Խորախ	—	—	—	—	—	70
33	Կեալառաշ	—	—	—	—	—	75
34	Խուրապէկ	—	—	—	—	—	30
35	Ծոզետ	—	—	30	300	50	—
36	Խրվներ	—	—	40	400	50	—
37	Աւզուտ	—	—	40	500	80	—
38	Արազ	—	—	30	300	20	—
39	Արզավանք	130	1000	—	—	—	—
40	Սարէվար	—	—	—	—	—	10
41	Մավէլուն	—	—	—	—	—	15
42	Սարէկոլէն	—	—	35	300	65	—
	գումար	130	1000	175	1800	265	200
	Նախորդ „	1220	9400	547	4750	185	935
	Համագումար	1350	10400	752	6550	450	1135

Դ.— ԶԻԱՐԷԹ — ԻՔԻՆՃԻ ԳՕԼ — 36 գիւղ

1	Զիարէթ	180	1500	—	—	—	—
2	Հերկերտ	40	350	—	—	—	—
3	Կեմիք	—	—	10	100	10	—
4	Ըօքաֆթեան	—	—	20	150	10	—
5	Սահակ	—	—	4	30	15	—
6	Մեղտի	60	500	—	—	—	—
7	Բաղլու	80	700	—	—	—	—
8	Հայ Խէյպեան	—	—	120	1000	5	—
9	Տոմ	—	—	30	300	20	—
10	Կօլ	—	—	—	—	—	50
11	Ապուշեղ	—	—	—	—	—	30
12	Չարախ-Չըր	—	—	—	—	—	10
13	Խալահըք	—	—	—	—	—	10
14	Անծառ	—	—	—	—	—	50
15	Աւէ Մուսի	—	—	—	—	—	10
16	Աւտըլ Ղազի	—	—	—	—	—	15
17	Չըր	—	—	—	—	—	25
18	Սորտար	80	650	—	—	—	—
19	Ուրուղ	140	1200	—	—	—	—
	գումար	580	4900	184	1580	60	200

Դ.— ԻՔԻՆՃԻ ԳՕԼ (շար.)

	Ա	Բ		Գ			Դ
	Դ. ԻՔԻՆՃԻ ԳՕԼ	Զուտ Հայաբնակ		Հայ եւ Քիւրտ խառն			Զուտ Քրտաբնակ
				Հայ		Քիւրտ	
Թիւ	Գեղօրայք	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Բնակիչ	Տուն	Տուն
20	Կրվարս	—	—	120	1200	80	—
21	Բագու	—	—	50	400	15	—
22	Ս. Կարապետ եւ 2 Փականեր	—	1200	—	—	—	—
23	Սալրգան	—	—	80	500	3	—
24	Իպոյէ Բաղլու	—	—	—	—	—	40
25	Հասան Օվա	—	—	70	500	10	—
26	Ուրուման	—	—	—	—	—	17
27	Ցամելիք (Մուհաճիր)	—	—	—	—	—	35
28	Սալուն	—	—	—	—	—	20
29	Որբնալի	—	—	—	—	—	25
30	Փալաս	—	—	—	—	—	75
31	Փղօնք	—	—	—	—	—	10
32	Օրման	—	—	—	—	—	20
33	Ֆընտըխլու	—	—	—	—	—	15
34	Քիւլիք	—	—	—	—	—	15
35	Պաղչէ (Վիրապ)	—	—	—	—	—	50
36	Խազան	—	—	—	—	—	20
37	Զըրընկ (Մուհաճիր)	—	—	—	—	—	30
38	Այնոն »	—	—	—	—	—	30
39	Զանկօք »	—	—	—	—	—	45
	գումար	—	1200	320	2600	108	447
	նախորդ »	580	4900	184	1580	60	200
	Համագումար	580	6100	504	4180	168	647

Դ.— ԱԽՃԱՆ — 46 գիւղ

1	Հացիկ	—	—	50	500	10	—
2	Զօրավիգ	—	—	—	—	—	30
3	Պայրաման	—	—	—	—	—	10
4	Խարամէօ	—	—	—	—	—	15
5	Խարա Խայա	—	—	—	—	—	10
6	Մրզկաֆրօք	—	—	—	—	—	10
	գումար	—	—	50	500	10	75

	Ա.	Բ		Գ			Դ
7	Ախճան	—	—	150	1200	2	—
8	Ապըլ Պուհար	—	—	60	500	8	—
9	Խարապա Խարդոս	—	—	50	500	20	—
10	Քոբանան	—	—	—	—	—	25
11	Մախսոյի Խարբոս	—	—	—	—	—	30
12	Թալորի	—	—	—	—	—	8
13	Շեյխ Իւսուֆ	—	—	50	500	2	—
14	Շեյխ Գրիմ	—	—	30	300	10	—
15	Բըզլիս	130	1000	—	—	—	—
16	Ալիճան	120	1000	—	—	—	—
17	Արդերբ	80	800	—	—	—	—
18	Սուլուխ	160	1000	—	—	—	—
19	Կուրավլու	130	1000	—	—	—	—
20	Ցխավլու	80	700	—	—	—	—
21	Աւրան	280	2500	—	—	—	—
22	Դերբէ (Աեսիեաս)	45	600	—	—	—	—
23	Ալասին	—	—	20	150	10	—
24	Գոմս	120	1000	—	—	—	—
25	Տրոնք	320	3000	—	—	—	—
26	Պոսբաքենս	120	1200	—	—	—	—
27	Գարաղան	—	—	—	—	—	15
28	Գարա Համզա	—	—	—	—	—	20
29	Իլանլու	—	—	—	—	—	15
30	Ինախ	—	—	—	—	—	20
31	Քըմսորան	—	—	—	—	—	10
82	Առինճիք	—	—	—	—	—	15
33	Շալըքուն	—	—	—	—	—	10
34	Ալուչարըք	—	—	—	—	—	8
35	Սամա Բեյբ	—	—	—	—	—	10
36	Ալի Կեսիք	—	—	—	—	—	10
37	Քոբանլու	—	—	—	—	—	25
38	Զորապաս	—	—	—	—	—	10
39	Գըզըլ Մանիս	—	—	—	—	—	15
40	Սեկըրուն	—	—	—	—	—	7
41	Մալա Տավուս	—	—	—	—	—	8
	գումար	1585	13800	360	3156	52	261
	Նախորդ "	—	—	50	500	10	75
	Համագումար	1585	13800	410	3650	62	336

Դ.— ԱԽՃԱՆ (շար.)

Թիւ	Դ.— ԱԽՃԱՆ Գեղօրայք	Զուտ Հայաբնակ Տուն	Զուտ Հայաբնակ Բնակիչ	Հայ եւ Քիւրտ խառն Հայ Տուն	Հայ եւ Քիւրտ խառն Հայ Բնակիչ	Հայ եւ Քիւրտ խառն Քիւրտ Տուն	Զուտ Քրտաբնակ Տուն
42	Ռասուլան	—	—	—	—	—	20
43	Զախսոր	—	—	—	—	—	10
44	Կանիէ Ճոթրք	—	—	—	—	—	8
45	Հաֆթ Մաղալան	—	—	—	—	—	8
46	Մէզրէ	—	—	—	—	—	10
47	Մայլա Խումար	—	—	—	—	—	12
48	Մայլա Խրտրան	—	—	—	—	—	15
49	Մէրկէ Մսթօ	—	—	—	—	—	5
50	Մէրկէ Սրֆ օ	—	—	—	—	—	5
51	Սրնուկ	—	—	—	—	—	15
52	Սէմ Թորոս	—	—	—	—	—	10
53	Սէրգիսան	—	—	—	—	—	8
54	Սալորիկ	—	—	—	—	—	10
55	Զրորք Վերին	—	—	—	—	—	10
56	Զրորք Ներքին	—	—	—	—	—	11
57	Փանիկ	—	—	—	—	—	10
58	Տէրսիմ	—	—	—	—	—	15
59	Զաթօ ի Մրզրէն	—	—	—	—	—	5
60	Քրրքօ Ալի	—	—	—	—	—	7
61	Կօմա Շամօ	—	—	—	—	—	10
62	Գազմուտ	—	—	—	—	—	8
63	Վանիկ	—	—	—	—	—	7
	գումար	—	—	—	—	—	219
	Նախորդ "	1585	13800	410	3650	62	336
	Համագումար	1585	13800	410	3650	62	555

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՑԱՆԿ

Գիւղախումբ	ԹՈՒՐՔ.	ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ Զուտ	ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ Խառն	ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ Գումար	ՔԻՒՐՏ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ Զուտ տուն	ՔԻՒՐՏ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ Խառն տուն	ՔԻՒՐՏ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ Գումար	
1. Մուշ քաղաք	18000			12000	—	—	—	—
2. Մուշ Մէրքէզ	—	24832	15370	40202	595	352	947x5	4735
3. Պիրինի Գօլ	—	10400	6550	16950	1135	460	1595x5	7975
4. Իքինի Գօլ	—	6100	4180	10280	647	168	815x5	4075
5. Ախճանի գիւղախմբ.	—	13800	3650	17450	555	62	617x5	3085
Գումար	18000	—	—	96882	—	—	—	19870

ՀԱՐԱԶԱՏ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՅ

ՄԱՍՆ Բ.

ՏԱՐՕՆՈՅ ԺԳՆԱԺԱՄԸ

(1894 — 1908)

ԳՐԵՑ

ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆ

ՏԱՐՕՆՈՅ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Սուլթան Համիտ կը կազմէ քիւրտ «Համիտիէ» գունդերը.— Անգլիացի, Ֆրանսացի եւ Ռուս քննիչներ Մուշ կուգան.— Թուրք կառավարութեան դժկամակութիւնը քննութեանց հանդէպ.— Թրքասէր հայերու տխուր դերը.— Վկայութեանց խեղաթիւրում.— Կը բողոքենք քննիչներուն.—

Ոճիրներու արքայ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, «Կարմիր Սուլթանը, տեսնելով որ յեղափոխական շարժումը հետզհետէ կը ծաւալի հայերու մէջ, փոխանակ այդ շարժումին պատճառները քննելու և զանոնք մէջտեղէն վերցնելու, և մտահոգուելով որ հայերը սիրաշահելով քիւրտերը կրնան ընդհանուր ապստամբութիւն առաջ բերել իր գահին դէմ, խորամանկ միջոցի մը դիմեց՝ քիւրտերը աւելի կանուխէն իր կողմը սիրաշահելու համար։ Եւ ըստ այնմ ալ հայաբնակ վեց նահանգներուն ամբողջ քիւրտ ցեղապետները հրաւիրեց Պոլիս, ուր բարձր պատիւներ և պատուանշաններ շռայլեց բոլորին ալ և պատուիրեց որ անոնց լիազօրութիւն տրուի զինելու իրենց ցեղամարդիկը, բոլորին ալ՝ ամսաթոշակ, զէնք, ռազմամթերք և համազգեստ հայթայթելու յանձնառութեամբ, կառավարութեան կողմէ։ Ով որ հարիւր մարդ տրամադրելի ունենար, անոր՝ հարիւրապետի տիտղոս պիտի շնորհուէր. հազար մարդ հայթայթողին՝ հազարապետի տիտղոս, ևն.։ Այսպիսով, Հասնանցի ցեղապետ Ֆաթէհ՝ հազարապետութեան աստիճանին և պաշտօնին արժանանալով Ֆաթուլլահ Բէկ կոչուեցաւ։ Ինչպէս նաեւ իր եղբայրները՝ Ըզզախ, Թաճարին, Հըսէն։

Ծըպրանցի Իպօն՝ հազարապետ Իպրահիմ Բէկ կոչուելով՝ իր տունը վերադարձաւ։

Արդէն այդ բոլոր քիւրտերն ալ աւազակաբարոյ և արիւնարբու մարդիկ էին, և երբ հայերը կողոպտելու և փճացնելու համար Սուլթանէն հրաման ստացան, այլեւս սանձարձակ սկսան գործել խեղճ հայ աշխատաւոր դասին հանդէպ։ Կարճ ժամանակի մէջ, կազմակերպեցին իրենց Համիտիէ Ալայները (գունդեր) և ձեռնարկեցին բռնագրաւելու հայերու հողերն ու գիւղերը։ Բո-

լոր շրջաններուն մէջ ամէն օր, կը յափշտակէին հայերու հօտերը, կենդանիները, մինչեւ որ հայերը, բռնադատեալ, խնդրէին իրենց պատկանեալ ցեղապետներու պաշտպանութիւնը։

Եւ քիւրտերու դիտաւորութիւնն ալ ճիշդ այդ էր, և սկսան հայ գիւղերու մէջ երկյարկանի քէօշկեր (պալատ) շինել տալ, անոնց մէջ բնակիլ և իրենց ղոլամներէն (ծառայ) ոմանք բերել գիւղին մէջ բնակեցնել՝ իբր թէ գիւղի պաշտպանութեան համար։ Աւելի լաւ է ըսել՝ գիւղի հայութեան պատուհաս դարձնել, որովհետեւ այդ քիւրտ աղայի և իր ղոլամներուն ամբողջ տարեկան ծախքերը — ուտելիք և հագնելիք — պարտաւոր էին վճարելու այդ գիւղացիները։

1895 Ապրիլին, երբ Պոլսէն Մուշ վերադարձած էի, Անգլիացի, Ֆրանսացի և Ռուս քննիչները Մուշ ժամանեցին՝ քննութեան նպատակով։ Նախ Սասուն բարձրացան, կռիւ պատահած վայրերը քննելէ յետոյ՝ քաղաք վերադարձան։ Թուրք կառավարութիւնը ջանաց համոզել քննիչները թէ Սասնոյ վրայ զօրք չէ ղրկուած, այլ տեղական քիւրտերն ու հայերն էին որ իրարու դէմ կռուած էին. իսկ հայերը արդարութիւն կը պահանջէին՝ պնդելով որ ջարդ ընողները աւելի զօրքերն էին քան թէ քիւրտերը։

Այս կէտն էր որ քննելու եկած էին այդ քննիչները։

Շատ մը մարդոց, կիներու և երեխաներու վէրքերը արդէն առողջացած էին, թէեւ սուինի սպին դեռ յայտնօրէն կը նշմարուէր։ Քննիչներու դրան առջեւ փոլիս ֆօժխսէրիներ պահակ կեցած էին և թոյլ չէին տար որ այս կարգի վիրաւորեալները անոնց ներկայութեան ելլէին։

Անկէ զատ կառավարութիւնը այդ վիրաւորեալներուն՝ իբր թարգման որոշած էր քանի մը թրքասէր հայեր, որպիսիք էին Տէր Մխիթարեան Աւետիսը, Երանեան Մկրտիչ (հայ կաթոլիկ), Տէր Բարսեղ և Սիւտճեան Պետրոսը, որոնք՝ լիուլի ամսական ստանալով, այդ վիրաւորուած Սասունցիներուն ըսածները կը խեղաթիւրէին, ըսելով, օրինակ, թէ «մեզ զարնողները քիւրտերն էին»։

Երբ այս ստորին արարքին մասին լուր առինք, Վարդան Վրդ.ի հետ միասին յիշատակագիր մը պատրաստելով ղրկեցինք երեք քննիչներուն և եղած չարափոխութիւնը իրենց իմացուցինք։

Այդ օրէն սկսեալ, քննիչներուն հարցաքննութեանց միջոցին՝ միշտ կը հրաւիրէին Վարդան Վարդապետը և Քաղաքական Ժողովի անդամներէն երկու հոգի որ ներկայ ըլլային քննութեանց, և բոլոր նախկին հարցաքննուողները կրկին քննութեան ենթարկուեցան և անոնց բոլորին ալ՝ զօրքերու կողմէ վիրաւորուիլը հաստատուեցաւ։

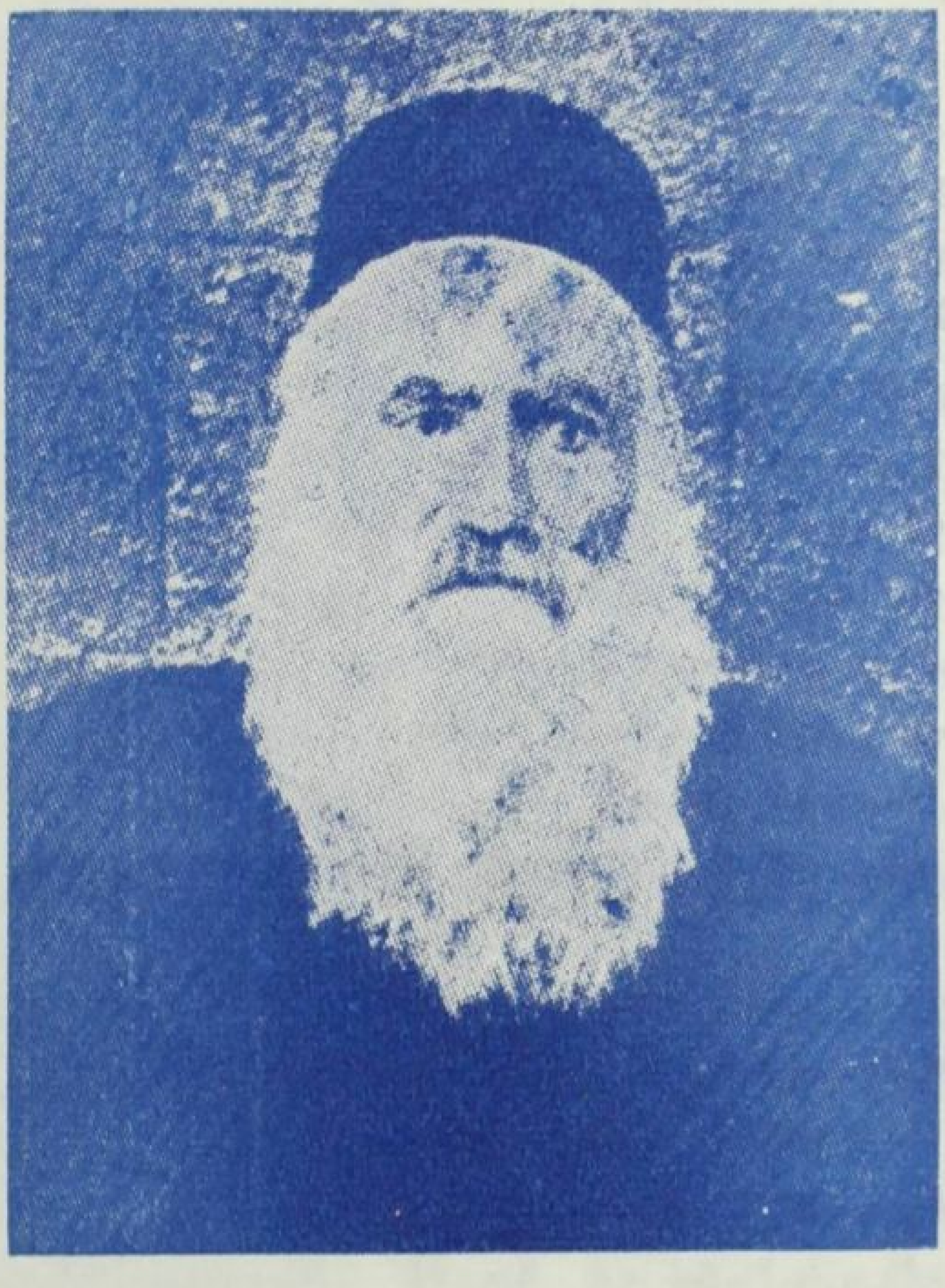

Ս, Կարապետի Վանահայր
ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(Սասնոյ Ահարօնք գիւղէն)։

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ԳԼՈՒԽ Ե.

Վարդենիս եւ Մուշաղշէն գիւղերու վրայ եղած զրպարտութիւններ.— Մշկունք գիւղի դէպքը եւ ձերբակալութիւններ. Հ. Պոյաճեանի հետ մեր թղթակցութեան կերպերը.— Քննիչներուն վերադարձը. Միսթըր Ճօրճի անպատուիլը:

Վարդենիս գիւղի հայերը, իրենց Մարգար Վարժապետին առաջնորդութեամբ, մեծ համբաւի տիրացած էին իրենց քաջութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ, եւ բնաւ թոյլ չէին տար որ Մուսա Բէկի եղբայրներն ու անոնց ծառաները (ղուլամ) ոտք կոխէին իրենց գիւղին մէջ։ Այդ գիւղէն վրէժ լուծելու համար, քիւրտերը զրպարտիչ ձեւ մը հնարեցին։ Իրենց մէջէն հինգ հոգի նըստեցնելով ձիերու վրայ, եւ միայն գլուխն ալ եազմայով ծածկելով՝ հարսի նման, կ՚երթեւեկեն Վարդենիս եւ Մուշաղշէն գիւղերու միջեւ, իրենց մէկ քանի ընկերներն ալ՝ դիմացի կողմէն իբր թէ հարս փախցնող ձիաւորները. Վարդենիս գիւղին քովէն ի վեր բարձրանալով՝ կ՚անյայտանան, եւ միւս քիւրտերը գիւղը մտնելով՝ գիւղացիներուն կ՚ըսեն եղեր. «Մենք լուր ունինք որ Յորկնոց գիւղացի Յակոբ Գալֆան, գլխուն եազմա մը նետած՝ իբր նոր հարս, Մուշաղշէն գիւղէն հոս, ձեր գիւղը եկած է. պէտք է մեզի ցոյց տաք»։

Անմեղ հայերը, բոլորովին յանկարծակիի եկած, կը յայտնեն որ այդ ըսուածը զրպարտութիւն է։ Քիւրտերը կը սկսին հրացանաձգութեան, որուն կը պատասխանեն նաեւ հայերը։ Մօտակայ գիւղերու ոստիկան ժանտարմաները կը փութան Վարդենիս, ուր քիւրտերը՝ բոլորովին տարբեր ձեւով կը ներկայացնեն իրենց պատմութիւնը, իսկ հայերը՝ «բոլորովին զրպարտութիւն է» կը պատասխանեն։

Բնականաբար ժանտարմաները քիւրտերու ըսածին հաւատք ընծայելով, քաղաքի կառավարիչին լուր կուտան։ Իսկոյն վաշտ մը զօրք եւ թնդանօթ կը հասնին։ Վարդենիսէն՝ քառասուն եւ Մուշաղշէնէն ալ՝ տասնեւհինգ հայեր ձերբակալուելով, Մուշ կը տարուին բանտարկուելու։ Մարգար վարժապետը մահուան վճիռ կը ստանայ եւ Բաղէշ տարուելով՝ կախաղան կը բարձրանայ, իսկ միւս 54 անձերը 10-15 տարուան բերդարգելութեան կը դատապարտուին, ուր երկար տարիներ արգելափակուած մնալով, մեծ մասը հիւծելով՝ կը մեռնի բանտին մէջ, հազիւ քանի մը անձեր կ՚ազատին՝ իրենց վճիռը լմնցնելէ յետոյ։

Քաղաքի ցեղապետներէն Քոթանենց Շէրիֆ աղան, քաղաքէն կէս ժամ հեռու գտնուող Մոկունք գիւղացի Մխիթարի դուստր Խաթերը կը բռնաբարէ։ Գիւղի պատուախնդիր երիտասարդներէն Սեդրակ, այդ անպատուութեան չդիմանալով, գիշեր առեն կը սպաննէ Շէրիֆ աղան և դիակը կը թաղէ գիւղէն կէս ժամ հեռու վայր մը։ Կառավարութիւնը կը խուզարկէ Մխիթարի տունը և և թոնիրի ակին մէջ կը գտնէ սպաննուածին արիւնթաթախ շապիկը։ Սեդրակ լեռ կը փախի, բայց կառավարութիւնը կը ձերբակալէ յիշեալ աղջիկը, Խաթեր և 55 անմեղ անձեր, որոնք 15 տարուան թիապարտութեան կը դատապարտուին։ Ասոնցմէ 50 հոգին մեռան բանտին մէջ, և մնացողները՝ հիւծած, ոսկրացած վիճակի մէջ կ'ազատին։

Շէրիֆի եղբայրներն ու ազգականները սկսան իրենց սպաննուած եղբօր վրէժը լուծել — ճամբան հանդիպող հայը սպաննել, գիւղացի թէ քաղաքացի — մէկ ամսուան ընթացքին 150 ի չափ հայ սպաննելով։ Վարդան վարդապետի դիմումը Ապտիւլ Րահման Խոճային՝ հազիւ կրցաւ առաջքը առնել այդ կորուստներուն։

Համբարձում Պոյաճեան բանտարկուած էր հեծելազօրքերու զօրանոցը, առանձին սենեակի մը մէջ, ուր գիշեր ցերեկ հսկողութիւն կ'ընէին պահակները։ Ոչ մօտէն և ոչ հեռուէն՝ ոեւէ հայու թոյլատրուած չէր մօտենալ անոր, իսկ Դալւորիկցի միւս եօթը անձերը՝ իրենց պարագլուխ Աւոյի Գասպարի հետ, բանտարկուած էին հետեւազօրքերու զօրանոցին վերի յարկի սենեակներէն միոյն մէջ՝ շղթայակապ վիճակի մէջ։

Կը ջանայինք հաղորդակցութիւն հաստատել Պարոն Պոյաճեանի հետ, բայց ի՞նչպէս։ Անկարելի էր որ հայ մը կարենար զօրանոց մտնել։ Թուրքին կամ քիւրտին ալ վստահիլ՝ տղայութիւն պիտի ըլլար։ Քաղաքի ակնյայտնի ազգայիններէն Շարաֆեան Միքայէլը, այդ միջոցներուն թրքական զօրքի ուտելիքի և վառելիքի հայթայթիչն էր։ Ան ծառայ մը ունէր՝ Աբրահամ (Փոթոյի Աբրօ) անունով, որ շարունակ սնդեղէնը և փայտը կշռելով՝ զօրանոցներուն կը յանձնէր։ Խորհեցանք որ գոնէ այս մարդուն միջոցաւ յաջողինք կապ հաստատել Պոյաճեանի հետ, և ըստ այնմ մօտենալով իրեն՝ յայտնեցինք որ ամէն հայ պէտք է իր ծառայութեան բաժինը բերէ իր ազգին, թող որ պիտի վարձատրէինք զինքն ալ։ Մարդը սիրով ընդունեց մեր առաջարկը և պատրաստակամ գըտնուեցաւ միջոցներ գտնելու։

Երեք կանգուն ճերմակ խասա կտաւի վրայ՝ ճերմակ թելով գրեցինք որ այս կտորը քեզի բերողը մեր սուրհանդակն է։ Ի՞նչ ձեւերով կրնանք հաղորդակցիլ քեզի հետ և օգտակար ըլլալ։ Եւ

Աբրահամին յանձնեցինք այդ կտաւը — առանց իրեն բան մը յայտնելու — և ըսինք թէ ան լուր ղրկած է որ շապիկ չունի, տար այս կտորը և խնդրէ պահապանէն որ յանձնէ Պոյաճեանին։

Աբրահամ կը յաջողի այդ կտաւը հասցնել Պոյաճեանին։ Յաջորդ օր կրկին միեւնոյն կտորը ետ ղրկած էր· ստացանք և կարդացինք հետեւեալը.—

«Սուրհանդակը գիտէ իմ գործած պէտքարանը, հինգ թերթ թուղթ և մատիտ մը ղրկեցէք. հոն ծակ մը շինած եմ, թող հոն դնէ և սենեակի դրան քովէն անցնի, կը հասկնամ և իր մեկնելէն վերջ՝ կ'երթամ կ'առնեմ»։

Իր ուզածին համաձայն, իրեն թուղթ և մատիտ ղրկեցինք։ Հետեւեալ օրը Աբրահամ հետեւեալ ծածկագիր գրութիւնը բերած էր· «Ես լաւ եմ ու հանգիստ, նեղութիւն չեն տար· աշխատեցէք մանրամասն յուշագիր մը ներկայացնել տեղւոյդ քննիչներուն՝ տեղեկացնելով Թուրք կառավարութեան և քիւրտերու սխրագործութիւնները։ Դրամի պէտք ունիմ· մանրուք դրամ ղրկեցէք,

ձերդ բարեւներով՝ ՄՈԽՐԱՏ »

Պոյաճեան որչափ ատեն որ քաղաքը մնաց, այդ կերպով թըղթակցեցանք իրեն հետ և հարկ եղած հրահանգները կը ստանայինք իրմէ, և դրամապէս ալ նեղ չէինք ձգեր զինք։ Անշուշտ մեր ճարպիկ սուրհանդակին ալ գոհացում կուտայինք։

Հոս տեղն է ըսելու որ Պոլսէն Հնչակեան կուսակցութիւնը մէկ անգամ միայն տասը մէճիտիէ ղրկեց՝ Տոտագեան Կարապետի ձեռքով և եղբօրս միջոցաւ։

Եւրոպացի քննիչները իրենց պաշտօնը լրացնելէն յետոյ վերադարձան և ի նպաստ մեզի՝ հայերուս, զեկոյց տուին իրենց կառավարութիւններուն, թէեւ այդ պահուն իսկ Ռուսական ցարիզմը նորէն հայկական ընդհանուր ջարդերուն պատճառ դարձաւ՝ իր դաւերով և Սուլթան Համիտի քաղաքականութեան պաշտպան հանդիսանալով։

Ամերիկացի միսիոնար Միսթըր Ճորճ Մուշ ժամանեց Բաղէշէն, պատահած դէպքերուն ծանօթանալու և աղէտեալներուն օգնութեան փութալու համար։ Շուկայի մէջէն անցած պահուն՝ կառավարութեան գաղտնի թելադրութեամբ՝ Թուրք ստահակներ, որոնք շուկայի երկայնքին լոլիկ կը ծախէին, բոլորը մէկանց սկսան իրենց կողովներուն մէջի լոլիկները տեղացնել խեղճ միսիոնարի երեսին, անանկ որ ինք և իր ձին լոլիկներու մէջ կորսուելով և այս անպատուութենէն խիստ զգածուած, նոյն օրն իսկ լքեց քաղաքը և վերադարձաւ Բաղէշ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Բարեկարգիչ Շաքիր Փաշան Մուշի մէջ.— Մուշ զերծ ընդհանուր ջարդերէն.— Հաճընցի Ռուբէն Մուշի մէջ.— Մատնիչ Տէր Բարսեղի սպանումը.— Մեր Դ. բանտարկութիւնը.— Ոճրագործ Քիւրտերը բանտի մէջ:

Սուլթան Համիտը, Եւրոպական միջամտութիւնը կանխելու նպատակով, Շաքիր Փաշան՝ իբր հայկական վեց նահանգներու ընդհանուր բարեկարգիչ, ղրկած էր Հայաստան, ուսումնասիրութիւն կատարելու և ժողովրդեան կարիքներուն ու հարստահարուած հայերու տրտունջներուն վերջ տալու համար։ Բայց աւելի ճիշդը, հայկական բոլոր գաւառներուն մէջ ընդհանուր ջարդ կազմակերպելու պաշտօնով էր որ ճամբայ ելած էր ան։ Իր բազմաթիւ պաշտօնեաներու մեծ կարաւանով հասաւ Մուշ, ուր մնաց երկու օր։ Իրեն այցելութիւն տուին նաև Տեղապահ Վարդան վարդապետը և Քաղաքական ժողովի անդամները և երկար յուշագիր մը մատուցին՝ հայերուս քաշած նեղութիւնները բացատրելով։ Իր պատասխանը կ'ըլլայ.—

— Մեր Վեհափառ Սուլթանը շատ գթասիրտ է. եթէ այս դրսեցիներուն ականջ չկախէք, կը յուսամ որ վիճակնիդ շատ լաւ պիտի ըլլայ։» Եւ շուտով Բաղէշ մեկնեցաւ։

1895*ի ամրան վերջերը, արդէն վեց նահանգներու բոլոր քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ ընդհանուր ջարդեր տեղի կ'ունենային։ Նոյնը պատահած էր նաև Բաղէշի մէջ, բայց Մուշի մէջ դեռ ոչինչ չէր պատահած։ Բաղէշի Թուրքերը Մշոյ Թուրքերուն կը հրահանգէին որ իրենք ալ վերջ տան իրենց քաղաքի հայ տղամարդոց։ Իսկ մերոնք կը հակառակէին՝ առարկելով թէ «Մեր ապրուստը հայերէն կուգայ. չենք ուզեր այդ տեսակ անխոհեմ քայլ առնել»։ Բաղէշի Թուրքերը իրենց քաղաքը վերադարձին՝ ճերմակ լաչակներ ղրկած են Մուշի Թուրքերուն, իբր յանդիմանութիւն և անպատուութիւն՝ անոնց այդ խոհեմ արարքին համար։*

Այդ միջոցին Մուշի կառավարիչն էր Ֆիխամ փաշա անուամբ բարեսիրտ անձ մը, որ մէջտեղ հանել չէր ուզեր իրեն եկած ջարդի հեռագիր-հրահանգները։ Հայերը գուշակելով գալիք վտանգը, այդ միջոցներուն շուկայ չէին երթար, մանաւանդ իմացած էինք որ այդ կոտորածները ընդհանրապէս Ուրբաթ օրերը տեղի կ'ունենային, մզկիթէն ելլելէն յետոյ։ Այդ օրը բոլոր հայերն ալ իրենց խանութները գոց կը պահէին։ Կառավարիչն ալ չէր առ-

պեր, գիտնալով որ իրմէ զատ մնացեալ գաւեհիկ մոլլաները, չէյխերը կը փափաքէին հետեւիլ Բաղէշի Թուրքերու օրինակին, կրօնամոլ մոլլա Սայիտ էֆ. ամէն օր մզկիթի մէջ քարոզ տալով, հայերու դէմ կը գրգռէր մոլեռանդ Թուրքերը։

Վերջապէս, Ուրբաթ օր մը, բոլորս ալ տուներնիս էինք, երբ շուկայի կողմէն հրացանի ձայներ լսեցինք, և այն հայերը որոնք այդ օրը շուկայ գացած էին, սկսած էի խոյս տալ դէպի իրենց տուները։ Իսկոյն վարժարաններու աշակերտները, լալով ու սարսափահար փութացին իրենց տուները։

Կառավարիչ փաշան, բոլորովին անտեղեակ այս անցուդարձէն, շուկայ երթալով, զինու զօրութեամբ ցրուել կուտայ Թուրք մոլեռանդ խուժանը, և հայ Թաղերն ալ գալով՝ մունետիկ կանչել կուտայ և անձամբ պտտելով կը յայտարարէ, թէ «Անհոգ եղէք, այս արարքը մէկ քանի սրիկաներու գործն է, որ արդէն զսպուած է. անհոգ մնացէք»։

Այդ օրը նահատակուած էին 15 անձեր և վիրաւորուած՝ 25 հոգի։

Ծրագրուած ջարդի ղեկավարները և անոնց հետեւողները.— Արաբ Ջատէ Մուֆթի Մէհմէտ էֆ., Մոլլա Սայիտ էֆ., իրենց սոֆթաներով, Բերդի Թաղեցի Լոլօն (Մէհմէտ Շերիֆ) և տեղացի Թուրքերու մեծամասնութիւնը, իրենց կացիններով, դաշոյններով և հրացաններով, կը սկսին յառաջանալ դէպի շուկան, զոր մաքրագործելէ յետոյ, պիտի յառաջանային հայկական Թաղերը, բայց հայասէր կառավարիչին շնորհիւ և Քօթանենց ցեղապետ Ծաֆար աղայի և իր պարագաներուն ջանքերով, հայերս զերծ մնացինք այդ մեծ կոտորածէն։

Հետագային, երբ Սուլթան Համիտ կ՚իմանայ որ Ֆիխամ փաշան է եղեր պատճառը Մուշ քաղաքի հայերուն ջարդէն զերծ մնալուն, զայն իսկոյն պաշտօնանկ ընելով՝ Պոլիս կը կանչէ, ուր վերջէն Թերթերը գրեցին որ յանկարծամահ եղած է, աւելի ճիշդ՝ Թունաւորելով սպաններ են խեղճը, կայսերական հրամանը յարգած չըլլալուն համար։

Ոչ Սասնոյ ջարդը և ոչ ալ Մուրատի բանտարկութիւնը չէին ազդած մեր ազատատենչ երիտասարդութեան վրայ, և լուիկ մնջիկ մեր պարտականութիւնը կը կատարէինք։ Այդ ատենուան գործադիր մարմնի անդամներն էինք՝ ես, Գեղամ Տէր Կարապետեան, Վահան Բարոյեան, իսկ օժանդակող ընկերներն էին՝ Եղիազար Տըռչոյեան, Արշէն Սահակեան, Միսակ Խարախանեան։

Այդ միջոցին է որ քաղաքը կը ժամանէ Հաճընցի Ռուբէնը, որ՝ իբր Մուրատի փոխանորդ և Հնչակեան ծրագիրին հետեւորդ, յարաբերութիւն կը հաստատէ մեզի հետ։ Շատ լուրջ և պարկեշտ երիտասարդ մըն էր, որ իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքին բնաւ դժգոհութեան առիթ չստեղծեց։ Իր գործունէութեան կեդրոնը քաղաքն էր։

Զօրոյ Թաղեցի Տ. Բարսեղ քահանան քանի մը տարիներէ ի վեր մատնիչութեամբ կը զբաղէր՝ արատաւորելով իր եկեղեցականի աստիճանը և սքեմը։ Առտու և իրիկուն կառավարական շրջանակէն դուրս չէր գար և այդ օրերուն յայտնի Թուրք լըրտեսներ Հախվերտիի և Ռահօյի հետ կը պտտէր միշտ, և հայերը կեղեքելու ետեւէ էր։ Իր մատնութեան պատճառաւ՝ արդէն քանի մը երիտասարդներ բանտ դրուած էին։

Հաճընցի Ռուբէնի հետ համախորհուրդ՝ որոշում տրուեցաւ որ այդ մատնիչ քահանան տերորի ենթարկուի։ Նախ հրահանգեցինք Ցրօնք գիւղացի Թորոսկանց Պետրոսին և Խասգիւղացի Պանօ Պօղոսին՝ անոնց ատրճանակներ հայթայթելով, որ այդ քահանայի կեանքին վերջ տան։

Այս երկուքը չկրնալով յաջողութիւն գտնել, նոյն պարտականութիւնը յանձնուեցաւ Բուլանըքցի Կոստան և Մուկար, ու Խասգիւղցի Կոչտոյեան Աթէշ անունով երեք երիտասարդներու, որոնք տերորը ի գործ դրին Մոկունք գիւղին մէջ։

Հետեւեալ օրը հայ մատնիչին դիակը կը տարուի կառավարութեան դուռը, ուր այդ սպանութիւնը մեծ յուզում յառաջ բերաւ Թուրք շրջանակներուն մէջ, և որոշեցին ամէն գնով գտնել սպանիչները և պատժել։

Առաջին անգամ ձերբակալեցին, մատնիչի Թուրք լրտես ընկերներու ցուցմունքով, քաղաքացի Միսակ Անթառամեանը և Բաղէշցի վաճառական Մուրատ Բօղոյեանը, որոնք իբր թէ քահանայի թշնամիներն են եղեր։ Սակայն խեղճերը երբեք տեղեկութիւն չունէին։

Այդ օրերուն կը բանտարկուի նաեւ մեր ընկերներէն վերոյիշեալ Պետրոս Թորոսեանը, Ցրօնք գիւղացի, իբր յեղափոխական գործիչ։ Այս Թորոսեանն ու Անթառամեանը բանտին մէջ կը մտերմանան իրարու, և ըստ երեւոյթին՝ Անթառամեան հաւանաբար Թորոսեանէն իմացած կ՚ըլլայ մատնիչ քահանայի իսկական տերորիստներու և զանոնք գործի մղողներու մասին։

Յիշեալները, իրենց կեանքը բանտէն ազատելու դիտաւորութեամբ, բանտապետ Դավրուշ աղայի միջոցաւ կառավարիչին անձամբ կը խոստովանին։ Ասոր իբր հետեւանք՝ ձերբակալուելով բանտ կ՚առաջնորդուինք ես, Ռուբէն, Ցողունք գիւղացի Մխիթար Շեխիկեան, Եղիազար Տըռչոյեան և տեռորը կատարող Խասգիւղացի Աթէշը, իսկ միւս ընկերները փախուստ կուտան։

Յետ դատավարութեան՝ մեզ մատնող Անթառամեանը, Բողոյեանը և ընկերներէս Տըռչոյեանը և Աթէշը մահուան կը դատապարտուին, իսկ ես և ինծի հետ ձերբակալուող հօրեղբայրս հաճի Կարապետը, Մխիթար Շեխիկեանը և Ցրօնքցի Պետրոսն ալ՝ եօթնական տարուան բերդարգելութեան։

Իմ վճիռը մեղմացնելուն պատճառը այն 250 ոսկին էր, զոր հայրս տուաւ կաշառք՝ պատժական ծիւղի անդամներէն Կարնեցի Հիւսէյն էֆէնտիին և Յակոբ Աբրահամեանին, Բաղէշցի փաստաբան Նազարէթ Հիւրմիւզեանի միջոցաւ, որով. յիշեալները կարողացան մահավճիռը փոխել եօթը տարուան։

Եթէ Անթառամեան այդ անխոհեմութիւնը չգործէր, անշուշտ այդ հարցը գաղտնի կը մնար, մեր այդ ընկերները չէին բանտարկուեր և իրենք ալ արդէն անմեղ ըլլալով, վերջի վերջոյ ազատ պիտի ձգուէին, բայց իր անխոհեմութիւնը՝ զինք չփրկելէն զատ, միւսներուն ալ դժբախտութեան ենթակուելուն պատճառ դարձաւ։

Արդէն խեղճ Ռուբէնը բանտին մէջ ենթարկուած սոսկալի չարչարանքներուն և տանջանքներուն չկրնալով տոկալ, թունաւորելով մեռցուցին՝ դեռ իր վճիռը չտրուած։

Քաղաքի կեդրոնական բանտին մէջ հայ բանտարկեալները աւելի մեծ տոկոս կը կազմէին՝ թուրքերու և քիւրտերու հետ բաղդատելով։ Խեղճ հայերը բոլորն ալ բռնակալութեան անմեղ զոհերն էին։ 65 անձ Մոկունք գիւղացիներ էին՝ որիկայ թուրքի մը մահուան պատճառով բանտարկուած. 45 Վարդենիսցիներ և Մուշաղչէնցիներ՝ քիւրտ զրպարտիչներու զոհերն էին, և ուրիշ շատ մը անմեղներ։ Իսկ բանտ գտնուած քիւրտերը բոլորն ալ աւազակաբարոյ, ոճրագործ անձեր էին. օրինակ, Ծըպրանցի ցեղապետներէն ո՞վ չէ լսած Մահմատ Ալիի, Տրպոյի Նատոյի, իր եղբայր Ծընտիի անունները, որոնք հարիւրաւոր անմեղ հայերու արիւնը խմած և իրենց կեանքը՝ հայերը կողոպտելով անցուցած են։

Այս ոճրագործները, ամէն Ուրբաթ օր, ոստիկաններու հըսկողութեան ներքեւ, մզկիթ երթալ-աղօթելու պատրուակով, քաղաքէն դուրս կը հանուէին, օդասուն պարտէզներու մէջ մինչև իրիկուն ման գալով և իրենց կիներուն հետ չնանալով՝ ետ կը բերուէին։

Այդ օրերուն, մեծ հայրս, Բդէ երկրորդը, չդիմանալով մեր կրած տանջանքներուն, կաթուածահար կ՚ըլլայ։ Կը փորձեմ կաշառել բանտապետ Դավրուշ աղան որ գէթ երեկոյեան արտօնութիւն տայ ինծի, հսկողութեան տակ տուն երթալով՝ մեծ հայրիկիս վերջին համբոյրները տալու և վերադառնալու, բայց, իբր հայ, աղերսանքս կը մերժուի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ընդհանուր ներումէն օգտուելով՝ ազատ կ՚արձակուիմ.— Աքսորուածներու վերադարձը. Կեղծ բարենորոգումներ.- Թաթուլի եւ Աբրոյի դերը Մուշի եւ Սասունի մէջ.— Աղբիւր Սերոբի եւ Անդրանիկի անհամաձայնութիւնը.— Սեւ Քարեցի Սաքոյի ժամանումը եւ բանտարկութիւնը.—

Կարմիր Սուլթանի, Անգլիոյ և Ֆրանսայի ճնշումներուն ներքեւ, հայկական բարենորոգումները գործադրելու իբր հետեւանք, 1896 Դեկտեմբեր 11ին շնորհուած ընդհանուր ներումէն օգտուեցան բոլոր հայ քաղաքական յանցաւորները։ Բանտերու դուռները լայն բացուեցան և մինչեւ 15 տարի դատապարտուածները ազատ արձակուեցան, ընդ որս հօրեղբայրս և ես։ Իսկ մեր միւս ընկերներէն Մուրատի, Տըռուշոյեանի, Աթէշի, Բոզոյեանի և Անթառամեանի մահավճիռները փոխուելով ցկեանս բանտարկութեան, Ղարպ Թարապլուս աքսոր ղրկուեցան, սակայն՝ Մոկոնք, Վարդենիս և Մուշաղշէն գիւղացիները, իբրեւ ոճրագործներ, բանտ մնացին։

Դալուորիկցի Աւոյի Գասպարը և իր վեց ընկերները տեսնելով որ այդ ընդհանուր ներումէն այդ պահուն չեն օգտուիր, գիշեր առեն՝ զօրանոցի պատը ծակելով փախուստ կուտան, որով իրենք՝ կայսերական իրատէն իրենք իսկ կը գործադրեն իրենց հանդէպ։

Աքքա աքսորուած Մշեցիները կամաց կամաց կը վերադառնան՝ ի մեծ ուրախութիւն իրենց ծնողաց և ընտանեաց։

Հաճի Յակոբ Պոյաճեան (Կոտոյեան) ալ կը վերադառնայ և կրկին անգամ, առանց յուսահատելու, գործի կը սկսինք իրարու հետ։

Մշոյ գաւառին մէջ բարենորոգումները սկսան ի գործ դրուիլ։ Կառավարիչին իբր օգնական Նշան էֆէնտի Ալեքսանեան անունով հայ մը Մուշ կուգայ։ Հայերէն քանի մը հոգի, իբր ոստիկան զինուոր, ծառայութեան կը կանչուէին․ գիւղերու մէջ հարկահաւաքներէն ոմանք հայեր կը նշանակուէին․ ալ ուրիշ ոչինչ։ Արդէն այդ պաշտօններուն համար Թուրք կառավարութիւնը իր ուզած անձերը կ'որոշէ, որով՝ այդ բարենորոգումը որ և է ազդեցութիւն չգործեց կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութեան վրայ։ Տարին չանցած, արդէն դուրս նետեցին ոստիկան զինուորներու և հարկահաւաքներու մեծ մասը։ Մնացին ցանցառ թիւով մէկ քանի վատ հայեր, որոնք աւելի լաւ էր որ բնաւ պաշտօնի վրայ չմնային։

Այս անգամ, ծպտեալ քաղաք ժամանեցին Թաթուլ և Արրօ, Դաշնակցութեան գործիչները։

Մենք, Մշեցի և Սասունցիներս, միմիայն մեր ազգի փրկութեան սիրոյն ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէինք՝ առանց զանազանութիւն դնելու Հնչակեաններու և Դաշնակցականներու միջեւ, և զանոնք կը նկատէինք անձնազոհ և ազգասէր հայեր, որ իրենց կեանքը վտանգի կ'ենթարկէին՝ Սուրբ Գործին ծառայելու համար․ մեզի կուգային, մենք ալ՝ սիրով և գրկաբաց կ'ընդունէինք զանոնք և անոնց կը գործակցէինք։

Թաթուլ և Արրօ, Տարօնի Առաջնորդարանին մէջ, բաւական ժամանակ պատսպարուելէ յետոյ, Սասունի շրջանները պտոյտ մը ըրին, և ապա մեկնեցան Ռուսաստան։

Սասունի մէջ արդէն զինեալ խումբեր կային, որոնց պարագլուխներն էին Անդրանիկ. Ախլաթցի Աղբիւր Սերոբ և Սպաղանք գիւղացի խմբապետ Մակար։ Այս երեք խումբերը, չկարենալով իրարու հետ համաձայնութիւն գոյացնել, ամէն մէկը իր խելքի փչածին համաձայն կը շարժէր։ Իրենց այս անմիաբանութեան երեսէն՝ գործն ու ժողովուրդն էին որ կը տուժէին, որով ստիպուած էինք շարունակ զատ զատ նամակներ գրել և խնդրել որ միաբանութեամբ գործէին։ Երեք պարագլուխներէն ալ զատ զատ նամակներ կը ստանայինք, որոնց մէջ անոնք կ'աշխատէին յանցանքը իրարու վրայ նետել։ Այս անմիաբանութեան պատճառով դժոխային կացութիւն մը ստեղծուած էր հոն։

Արեւելեան Բիւրօն՝ Տարօն կը ղրկէ Սեւ Քարեցի Սագօն՝ իբր Մշոյ և Սասնոյ պատասխանատու ներկայացուցիչ։ Սագօն կը հասնի Ս. Կարապետի վանքը և անկէ ալ կ'անցնի Խըզըլ-Աղաճ գիւղը, ուրկէ պիտի բարձրանար Սասուն։ Սակայն հոն կը բռնուի ոստիկան զինուորներու կողմէ, կը փոխադրուի Մուշ քաղաքը և կը բանտարկուի։ Իր քով գտնուած ծածկագիր նամակներուն պատճառաւ ալ՝ ցկեանս բերդարգելութեան կը դատապարտուի։

Այդ միջոցին, Զորոյ Թաղեցի Տօնիկեան Մուրատ, ոստիկան զինուոր մը, Թուրք ոստիկաններու հետ կը գործէր։ Մեզի դրացի և ծանօթ ըլլալուն՝ կը ջանար սիրաշահիլ և անոր միջոցաւ յարաբերութիւն հաստատել Սագօյի հետ։ Մեզի և Սասունի խըմբապետներուն կ՚իմացնէ իր պաշտօնի և առաքելութեան մասին։ Իմանալով անոնց մէջ տիրող անմիաբանութիւնը, յորդորներ կուտայ անոնց, որոնք սակայն անլսելի կը մնան։

Արեւելեան Բիւրոյի դիմումներուն հետեւանքով, Ռուսաց Կարնոյ հիւպատոսը՝ Սագօն կը ներկայացնէ իբր ռուսահպատակ և Թուրք կառավարութենէն կը պահանջէ որ Սագօն՝ Մուշի բանտէն փոխադրուի Կարին։ Իսկոյն, իրեն հագուստ և ճանապարհածախս կը ղրկենք։ Կարինէն կը փոխադրուի Ռուսաստան, ուր ազատ կ՚արձակուի։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Աղբիւր Սերոբին եւ ընկերներուն նահատակութիւնը.— Իմ հինգերորդ բանտարկութիւնս.—

1897ի աշնան վերջերը, Ախլաթցի Սերոբ փաշայի անունը մեծ սարսափ կ՚ազդէր ամբողջ Թուրք և քիւրտ ժողովուրդին։ Սասունի բոլոր քիւրտ ցեղապետները ընկճած և իրեն խոնարհեցուցած էր։ Ինքը, իր կնոջ և եղբայրներուն հետ, Ախլաթի Սոխուրթ գիւղէն եկած, Գէլիէկուզան գիւղը հաստատուած էր։ Թուրքերը, այս անգամ ալ Սասունի ընդհանուր ըմբոստութենէն վախնալով, կը ջանային լռեցնել Սերոբ փաշան և անոր բնակավայրն իմանալով՝ մէկ անգամուան յանկարծակի յարձակումով՝ ողջ կամ մեռած ձեռք ձգել։ Այս հետապնդումի գործը յանձնուած էր Մշեցի հայադէտ քոմիսէր Հիւսնի էֆէնտիին, որ բնիկ Սասունցի ըլլալով, այդ կողմերու բոլոր մարդոց ծանօթ, և ամէն ծակ ու ծուկի տեղեակ էր։ Սասունցի ցեղապետ տխրահռչակ Խալիլ աղայի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, ան կը գտնէ Սասնոյ Կեարմաւ գիւղացի Աւօ անունով հայ մը, զոր կաշառելով կը ղրկէ Գէլիէկուզան՝ լրտեսելու համար։ Այդ դաւաճան հայը, որ ինքն ալ Սասունի իշխաններէն ըլլալով՝ բնաւ կասկածելի չէր

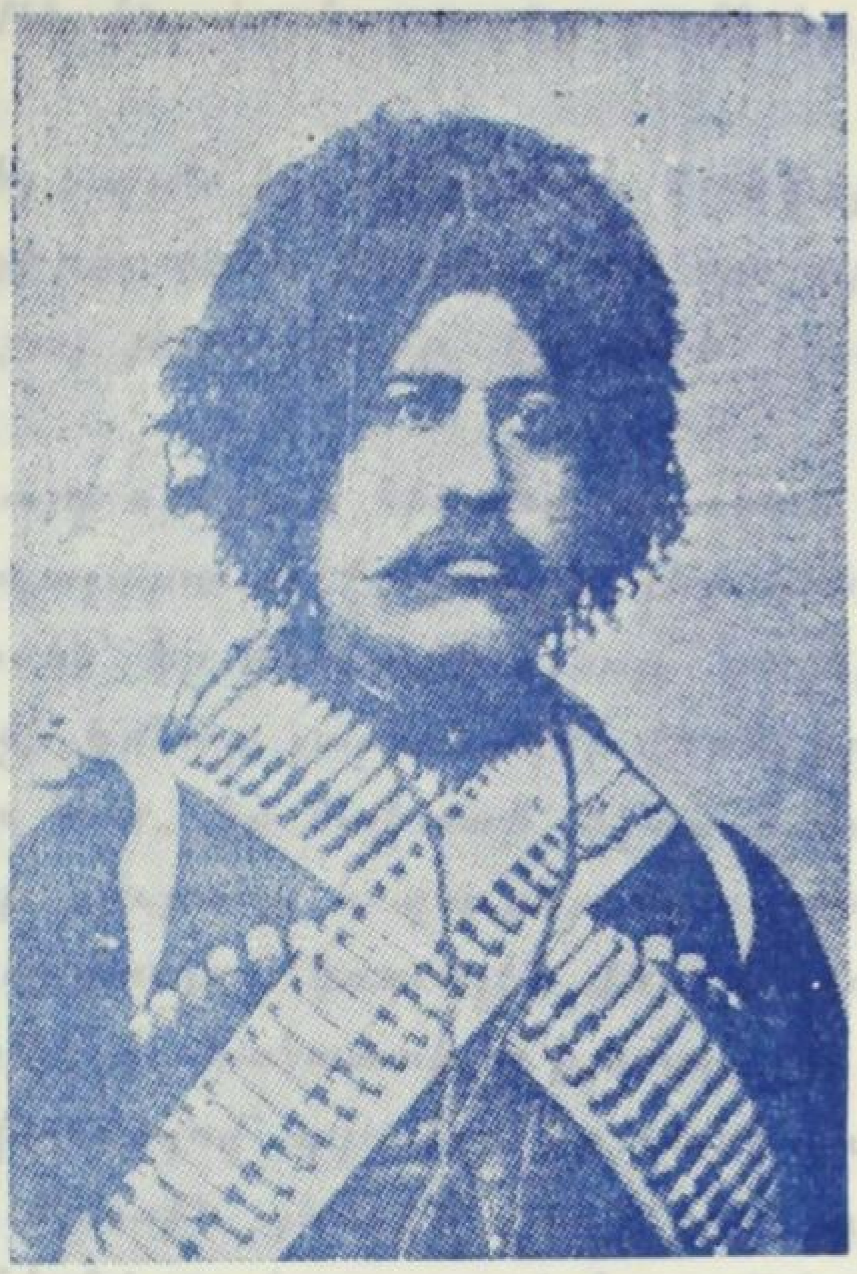

ՍԵՒ ՔԱՐԵՑԻ ՍԱՔՕ

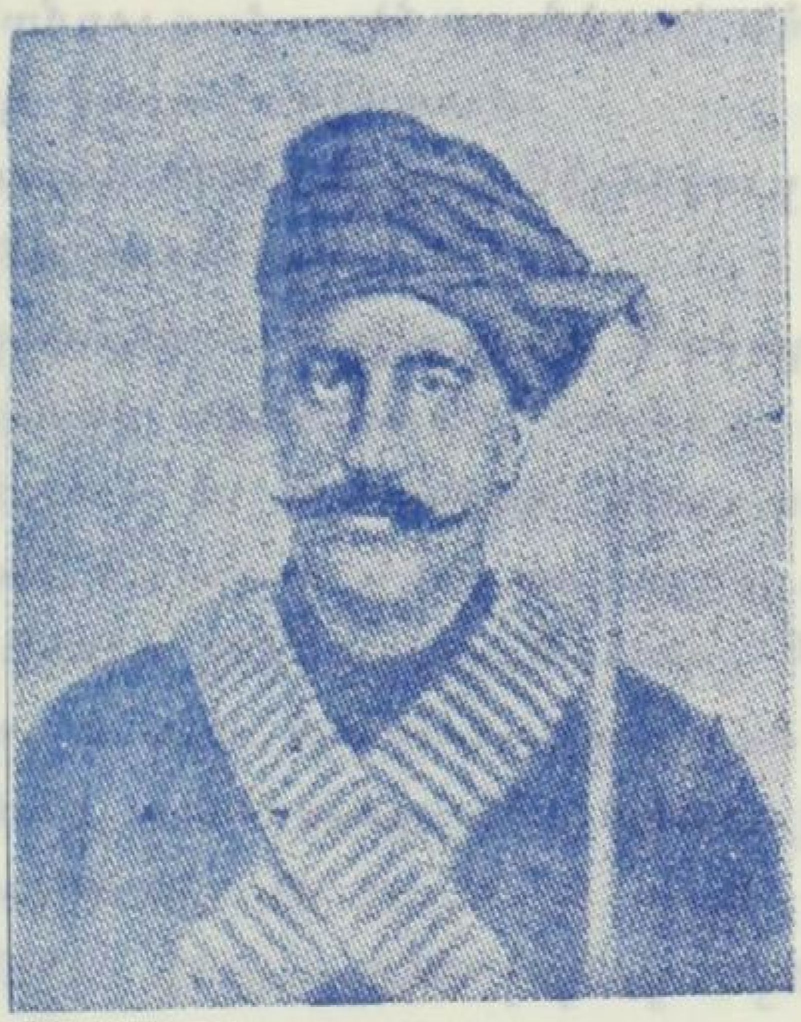

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲ

նկատուեր, յարաբերութիւն կը հաստատէ Սերոբ փաշայի հետ, բայց գաղտնօրէն՝ ամէն ինչ կը հաղորդէր քոմիսէր Հիւսնիին և Խալիլ աղային։

Այն ատեն, Խալիլ աղան իր աշիրէթով, ծածկաբար քաղաքէն լեռ բարձրացող զօրքերու օգնութեամբ, կը պաշարէ Կէլիէկուզան գիւղը, որուն վրայ յարձակումը կը սկսի առաւօտեան արշալոյսին։

Աղբիւր Սերոբ, այդ օրերուն հիւանդ պառկած կ՚ըլլայ։ Երբ կ՚իմանայ որ գիւղը պաշարուած է, իսկոյն վեր կենալով, իր եղբայրներուն հետ միասին՝ կը փափաքի լեռը բարձրանալ, բայց ուժասպառ ըլլալով՝ չի կրնար շարունակել վերելքը և քարի մը կռթնելով, իր եղբօր հետ, կը ճակատի թշնամի ուժերուն դէմ։ Հոն բաւական թիւով քիւրտեր և զօրքեր կը սպաննուին, և ինք՝ մինչեւ իր վերջին փամփուշտը կռուելէն վերջ, մօսենին գետին զարնելով կը ջախջախէ ու նահատակ կ՚իյնայ։

Թշնամին վրան խուժելով՝ գլուխը կը կտրէ և կնոջ՝ Սոսէի և փոքր զաւկին հետ միասին, լեռնէն վար կ՚իջնէ՝ դէպի քաղաք։

Մենք. բոլոր ընկերներս, և քաղաքի հայութիւնը, անտեղեակ այս անցուդարձերուն, յանկարծակիի եկանք՝ տեսնելով անմահ Աղբիւր Սերոբը գլուխը, զոր հեծեալ ոստիկան զինուոր մը հրացանի սիւնկին վրայ անցուցած, զինուորներով միասին, շուկայի մէջէն կը տանէր դէպի կառավարչատուն։

Իսկ քիւրտերը աւարի ենթարկելով Կէլիէկուզան գիւղը՝ մեծ աւարով կ՚երթան իրենց տուները։

Այդ պահուն, Անդրանիկ և Սպաղանաց Մակար կը գտնուէին Դալուորիկ և չէին կրցած օգնութեան հասնիլ, աւելի իրենց անմիաբանութեան երեսէն, և թշնամիին վրայ սարսափ ազդող հերոս ընկերոջ մը դառն մահուան վրայ ողբացին, բայց ի զուր։

Սերոբի գլուխը, Սոսէի ընկերակցութեամբ, Բաղէշի կուսակալին նուէր ղրկուեցաւ և մէկ երկու օր քաղաքի հրապարակին վրայ ցուցադրուելէն ետք, յանձնուեցաւ հայոց Առաջնորդարանին, որ կրօնական հանդիսութեամբ մը կը թաղէ զայն՝ Ս. Կարմրակի վանքին շրջապատին մէջ։ Հետագային կոթող մըն ալ բարձրացաւ հոն։ Իսկ կինը, Սոսէն, ազատ ձգուելով, իրենց հայրենի Սոխուրթ գիւղը վերադարձաւ։

Մենք թղթակցական յարաբերութիւն կը պահէինք Անդրանիկի հետ։ Իրեն և իր խումբին պէտք եղածները ինք զատ կ՚ուզէր, Սպաղանաց խմբապետ Մակարը՝ զատ։ Ի՞նչ կրնայինք ընել. գործի սիրոյն համար՝ պարտաւոր էինք գոհացնելու երկուքն ալ։

Արտասահմանէն մէկ կոպեկ օգնութիւն չէինք ստանար և զինեալ տղոց կարիքները մենք պէտք էր հոգայինք, քանի որ քաղաքի հարուստ դասակարգի երիտասարդները կը խորշէին յեղափոխական անունէն և լսել իսկ չէին ուզեր անոր մասին։

Այդ միջոցին ինծի գործակցող ընկերները նիւթական կարողութենէ զուրկ ըլլալով — օրինակ Գեղամ Տէր Կարապետեան, Վահան Բարոյեան, ևն., ես ստիպուած էի տանելու այդ ծանր բեռը։

1898 թ. Մայիս ամսուն, արշալոյսին, մեր տան դուռը բախեցին։ Ես դեռ անկողնոյ մէջ էի. ըսին որ Քոմիսէր Մէհմէտ էֆէնտին է, որ ուղղակի քովս եկաւ։ Մօտիկ ծանօթ և մտերիմ բարեկամ ըլլալուն, երբ զինք այլայլած վիճակի մէջ տեսայ, խնդրեցի որ թիկնաթոռի մէջ նստէր։

— Նստելու ժամանակը չէ, ըսաւ, մատնուած ես։ Երէկ Փիթար գիւղացի Պօղոս անունով տղայ մը շուկային մէջ ձերբակալուելով՝ Քոմիսէր Մուղտատին բերին, ուր խուզարկուելով՝ վրայէն գտած են Անդրանիկի ստորագրութեամբ՝ Ռուբէն անունով անձի մը ուղղուած գրութիւն մը։ Քոմիսէր Մուղտատ՝ խեղճը սոսկալի ծեծի ենթարկելով, կէս գիշերին անոր բերնէն կորզեց ձեր անունը, թէ Ռուբէն ըսուածը Բդէեան Միսակի կեղծ անունն է։ Նամակը անոր կը տանէի։

« Քիչ յետոյ անշուշտ պիտի գան և քեզ ձերբակալեն. ինչ վնասակար բան որ ունիս տանդ մէջ՝ փճացուր. իսկ դուն ալ եթէ կ՚ուզես փախչիլ կամ ոչ, այդ քու գիտնալիքն է։ Ահա ես կը վերադառնամ որ չնշմարուիմ։»

Այս գոյժը ինծի հաղորդելէն յետոյ, ձգեց գնաց։ (Քոմիսէր Մէհմէտ էֆ.ի մասին կարդալ Գլուխ Զ. էջ 110)։

Իսկոյն տան մէջ գտնուող վնասակար գիրքերը ուրիշ տեղ փոխադրել տալով, խանութ փութացի, այն տեղիններն ալ՝ վերի յարկի դերձակ Մարտիրոսեան Դաւիթի խանութը փոխադրեցի։ Խորհեցայ որ փախչելով՝ ծնողքս վտանգի ենթարկած պիտի ըլլամ։ Հետևաբար, ամէն բան բախտի ձգելով՝ խանութս կեցայ։

Ժամ մը չանցած տունս և խանութս նորէն պաշարուեցան, զիս և ամբողջ գրութիւնները առնելով՝ բանտ առաջնորդեցին։ Թուղթերս, բոլորն ալ, աչքէ անցնելով, վնասակար բան մը չգտան։

Երեկոյեան մութը չկոխած, բանտէն առնելով զիս Քոմիսէրի պաշտօնատունը տարին, ուր նստած էին Թապուր Աղասը Սուլէյման էֆ., Պաշ Քոմիսէր Մուղտատ էֆ., Մէհմէտ և Ռուբէն էֆէնտիները և փոլիսներէն ալ Րասիմ, Խալըթ և Մուղտադ էֆէնտիները։

Հարցաքննութիւնը սկսաւ։

Իրենք ինծի այնպէս լաւածանօթ ըլլալով հանդերձ, ըստ սովորութեան, նորէն՝ անունս, մականունս, արհեստս եւ այլն հարցնելէն ետք, Անդրանիկի գրութիւնը ներկայացուցին ինծի՝ ըսելով.

— Այս գիրը գրող Անդրանիկը կը ճանչնա՞ք, և այդ Ռուբէն ըսուածը ո՞վ է, որուն ուղղուած է այս գրութիւնը։

Ես պատասխանեցի.

— Ոչ Անդրանիկը կը ճանչնամ և ոչ ալ՝ Ռուբէնը։

Հարց տուաւ Քոմիսէր Մուղտար.

— Սխալ մի խօսիր. դուք վաճառականներդ պէտք է ճըշդախօս ըլլաք. դուք չէ՞ք Ռուբէնը։

Պատ. — Իմ անունս դուք ալ գիտէք որ Միսաք Բդէեան է, մեր տունը Ռուբէն անունով ոչ ոք կայ։

Հարց. — Դուք յեղափոխականներդ, ըստ ձեր ծրագրին, ձեր իսկական անունը կը փոխէք որ բռնուած միջոցին չվտանգուիք։

Պատ. — Ընդհակառակն, մենք պատուաւոր վաճառականներ ենք, յեղափոխական չենք։

Հարց. — Քէչիչ Բարսեղն սպաննել տուողը ինքներդ չէի՞ք, որ ի վերջոյ ներումով բանտէն դուրս ելաք։

Պատ. — Եթէ ես ըլլայի, Անթառամեանի նման այժմ Ղարա Թարապլուս կ'ըլլայի։

Հարց. — Եթէ հաստատուի որ Ռուբէնը ձեր կեղծ անունն է, այն ատեն ի՞նչ ըսելիք ունիք։

Պատ. — Եթէ արդարապէս հաստատուի, պատիժիս տէրն եմ։

— Այն սուրհանդակը ներս բերէք,— հրամայուեցաւ։

Քանի մը վայրկեան վերջ ներս բերին Պօղոսը։ Այնչափ ծեծած էին խեղճը, որ երեսը արիւնլուայ, սեւացած, և ոտքի վրայ չկրնալով կենալ, երկու ոստիկաններ թեւերուն տակ մտած՝ ներս բերած էին։

Հարց. — Մուղտար,— Պօղոս, լաւ մը դիտէ, այս մարդը կը ճանչնա՞ս։

Պատ. (Պօղոս լաւ մը ինծի նայելէն յետոյ), էֆէնտի, չեմ ճանչնար։ (հարիւր անգամ քովս եկեր գացեր էր)։

Ես շունչ առի, կարծելով թէ մինչեւ վերջ ատանկ պիտի ըսէր։

Հարց. — Չէ՞ որ ասիկա քու ըսածդ Միսաք Բդէեանն է։ Ինչո՞ւ կը կեղծես, ճիշդն ըսէ։

Պատ. — Չէ, վալլահի (Աստուած վկայ) չեմ ճանչնար։

Հարց. — Ճիշդն ըսէ, թէ ոչ ինչքան որ ծեծուած ես, այնքան մըն ալ կը ծեծուիս ու կը սատկիս ծեծի տակ։

— Քանի որ չեմ ճանչնար, ի՞նչ ըսեմ։

Մուղտատ, գազանացած, հրաման կ'ընէ որ գետին պառկեցընեն։ Թապուր աղասը Սուլէյման էֆ. վեր կենալով՝ հոն հայերը ծեծելու համար յատկապէս պատրաստուած կակուղ և հաստ փայտերէն հատ մը կը վերցնէ և կը սկսի հարուածել, առանց աչքին, երեսին և ոչ մէկ տեղին խնայելու։ Պօղոս անկենդան՝ գետին կը փռուի։ Ես, այլեւս չկարողանալով դիմանալ՝ կ'ըսեմ.

— Էֆէնտիներ, գութ ունեցէք. ի՞նչ կ'ընէք։ Եթէ ձեր դիտաւորութիւնն է այդ խեղճն ստիպել որ իմ անունս տայ, ահա, ես ինքս կը խոստովանիմ որ Ռուբէնը ես ինքս եմ, կը խնդրեմ որ այդ խեղճէն վազ անցնիք։

— Չէ. չ'ըլլար. կ'ըսեն, պէտք է որ ինքը իր բերանով՝ ճիշդը խոստովանի։

Եւ պաղ ջուր բերելով՝ վրան կը թափեն որ ուշքի գայ։

Մէկ ժամ յետոյ, խեղճը կը սթափի։

Սուլէյման դեռ ոտքի կեցած էր, փայտը վեր բռնած։

Մուղտատ կը շարունակէ.

— Ուղիղ խոստովանէ, հակառակ պարագային՝ կեանքիդ վերջն է։

Այս անգամ տղան երկար երկար ինծի նայելով՝ կարծես ըսել կ'ուզէր, թէ «այլ եւս չեմ կրնար դիմանալ, պիտի ըսեմ», թէեւ՝ ըստ յեղափոխական ծրագրի, իրաւունք չունէր յայտնելու, եթէ նոյնիսկ մեռցնէին զինք։ Ինչպէս ես, իմ 14 բանտարկութիւններուս միջոցին կրած այդքան չարչարանքներուն առեն, բնաւ այդ վատութիւնը չունեցայ ընկերս մատնելու։

Այս անգամ ըսաւ.

— Այո, Բդէեան Միսակը այդ է և նամակը ատոր համար բերած էր. Գարոնը (Անդրանիկ) ըսաւ, «տար ատոր տուր»։

Հարց. — Մուղտատ,— Բդէեան, այլեւս ըսելիք մը ունի՞ս։

Պատ. — Ախըր, աչքիս առջեւ կը տեսնեմ թէ ինչեր է որ կ'ըլլան. անշուշտ, իր կեանքը փրկելու համար՝ ստիպուած է ըսելու։

Հարց. — Եթէ դուք չէք Ռուբէնը, ինչո՞ւ քաղաքի ուրիշ վաճառականի մը կամ հայու մը անունը չի տար։

Պատ. — Ես չեմ գիտեր. բայց դուրսէ դուրս հասկցած եմ որ երբ յեղափոխականները սուրհանդակի միջոցաւ նամակ ղրկեն իրենց գործիչներուն, նախ սուրհանդակին կը պատուիրեն որ բռնուած պարագային՝ եթէ տրուած *նեղութեանց չդիմանայ, աւելի չէզոք հայու մը անունը թող տայ, որով կը հետեւցնեմ որ այդ նամակը ուրիշին ըլլալու է. և իբր չէզոք անձ՝ իմ անունս կուտայ վստահաբար։*

Հարց. — *Ան եթէ յարաբերութիւն չունի ձեզի հետ, ինչէ՞ն անունդ գիտէ և հոս ըսաւ։*

Պատ. — *Մենք վաճառական հանրածանօթ մարդեր ենք, չկայ հայ մը կամ թուրք մը որ զմեզ չճանչնայ։*

Մուղտար ըսաւ.

— Ատանկ պարապ խօսքերով չենք համոզուիր։ Պօղոսը տարէք իր տեղը բանտարկեցէք։ Բդէեանին ալ զատ սենեակ մը յատկացուցէք՝ բոլոր յարաբերութիւնները խզուած ըլլալու պայմանով։

Ու զիս սենեակի մը մէջ արգելափակեցին. պահապան զինւորներ վրաս կը հսկէին ժամէ ժամ։

Քանի մը օր ետք, նախնական հարցաննիչ Սուլէյման էֆէնտիի քով ալ միեւնոյն հանցաքննութիւնները տեղի կ'ունենան և յանցանքս հաստատելով, կեդրոնական բանտը պիտի ղրկէին, երբ յանկարծ ծանօթ Թիֆիւսի կը բռնուիմ։

Եթէ կեդրոնական բանտը տանէին, անպատճառ պիտի մեռնէի հոն։

Այդ ատենուան կառավարիչի օգնական Նշան էֆ. Ալեքսանեան մեզի ծանօթ ըլլալով, իր միջոցաւ հայրս յիսուն լիրա կաշառք տալով կառավարիչ Քեազիմ փաշային. անոր հրամանով ես նոյն տեղը կը մնամ և զինուորական բժիշկէն խնամուելով՝ կ'առողջանամ։

Միւս կողմէն խեղճ հայրս՝ նախնական հարցաքննիչ Սուլէյման էֆէնտիին ութսուն լիրա կուտայ։ Սուլէյման թուղթերը քիչ մը կը կերպարանափոխէ ի նպաստ ինծի, և Բաղէշ կը ղրկէ, հօրս ըսելով որ՝

— Եթէ հոն ալ աշխատութիւն թափուի, տղադ անպարտ կ'արձակուի։

Այդ հիման վրայ, հայրս՝ հարիւր յիսուն լիրա տալով աներօջս Խոճախանեան Գրիգորին, զայն կը ղրկէ Բաղէշ, ուր Պաշ Միւտտային, Ճէզա Րէյիսին և անդամները կաշառելէ վերջ՝ արտօնում կը ստացուի որ այդ վնասակար թուղթը աւելի ուրիշ գործիչի մը ըլլալու է. «Բդէեան անպարտ է», և ըստ այնմ՝ Բաղէշէն եկած հեռագրի մը վրայ ազատ կ'արձակուիմ՝ Զատկի Աւագ հինգշաբթիի երեկոյեան, տասնը մէկ ամիս բանտարկուելէ ետք, հիւծած վիճակի մէջ։ Զատկի առթիւ ընկերներս ինծի այցելելով՝ իրենց խնդակցութիւնը կը յայտնեն։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Քոմիսէր Մէհմէտ էֆէնտիի կենսագրականը.— Դաւաճան Քոմիսէր Ռուբէն Մամիկոնեան.—

Մշեցի, Սասունցի հայերուն մէջ չկայ մարդ մը, որ լսած չըլլայ Քոմիսէր Մէհմէտ էֆէնտիի անունը կամ չճանչնայ զայն։ Ամբողջ հայերէն սիրուած անձնաւորութիւն մըն էր, կարծես տիպար հայ մը, որ արտաքուստ, թուրքերու ներկայութեան, իր պաշտօնին գլուխը եղած ատեն, խիստ վարմունք ունէր բոլոր ծանօթ ու անծանօթ հայերու հանդէպ, նոյնիսկ՝ երբեմն շատերն ալ կը գանակոծէր իր ձեռքով, բայց հարուածները այնպէս մը կ՚իջեցնէր որ ոչ ոքին ցաւ պատճառելէն զատ, հոգեկան հաճոյք կը պատճառէին անոր այդ հարուածները։

Բայց ո՞վ էր այդ Մէհմէտ էֆէնտին, զոր այդքան կը սիրէին ու կը պաշտէին բոլոր յեղափոխական գործիչները և բոլոր հայերը՝ անխտիր։

Մէհմէտ էֆէնտին ինքը՝ իսկական հայ էր և զտարիւն հայ։

Մանազկերտի Իկնա Խօճա գիւղի Նահապետ Պօղոս աղայի փեսայ՝ Աւետիս վարժապետն էր ան։ Իր պապենական տունը, շատ տարիներէ ի վեր, մեծահարուստի յարկ մը ըլլալով, Հասանանցի Թոռըններու (ազնուականներու) Ֆաթէհի, Ըզզախի, Հըսէնի, ամպարն է եղեր միշտ։ Ամէն տարի հարիւրաւոր ֆիլէ (96 օգգա) արմտիք, յետոյ ոչխար, տաւար, իւղ, բռնութեամբ առեր տարեր են։ Բաղէշի կաշառակեր կուսակալ Հասան Թահսինի պաշտօնավարութեան ատեն, յիշեալ տան հարստութիւնը աննկատ չի մնար։ Կուսակալի մէկ հրամանին վրայ, վարժապետ Աւետիս ձերբակալուելով՝ Բաղէշի բանտը կ՚առաջնորդուի, որմէ ազատ կը ձգուի՝ հազար լիրայի կաշառքին ուժով միայն։

Ահա այս պարոն Աւետիսի բանտ գտնուած ժամանակն է որ հայրս և հօրեղբայրս հոն բանտարկուած էին և քանի մը հարիւր լիրայի կաշառքով կ՚ազատին։ Բայց, յիշեալ պարոնը կը խորհի որ այսպէս շարունակ կաշառք տալուն վերջը չի գար, իսկ կառավարութիւնը՝ միւս կողմէն, գայլի ախորժակներ կը սնուցանէ։ Ան երկար խորհրդակցելէ ետք, հետեւեալ եզրակացութեան կուգայ. իր նահապետական տունը այդ հարստահարութիւններէն զերծ պահելու համար, ինչպէս նաեւ՝ իր տառապեալ, հարստահարուած, անիրաւուած ցեղակիցներուն օգտակար ըլլալու և շատերուն ալ կեանքը փրկելու համար, յանձն կ՚առնէ, ինք մինակ, Թրքական անուն որդեգրել, և պաշտօն մը ձեռք ձգել։ Այդ պաշտօնը կ՚ըլ-

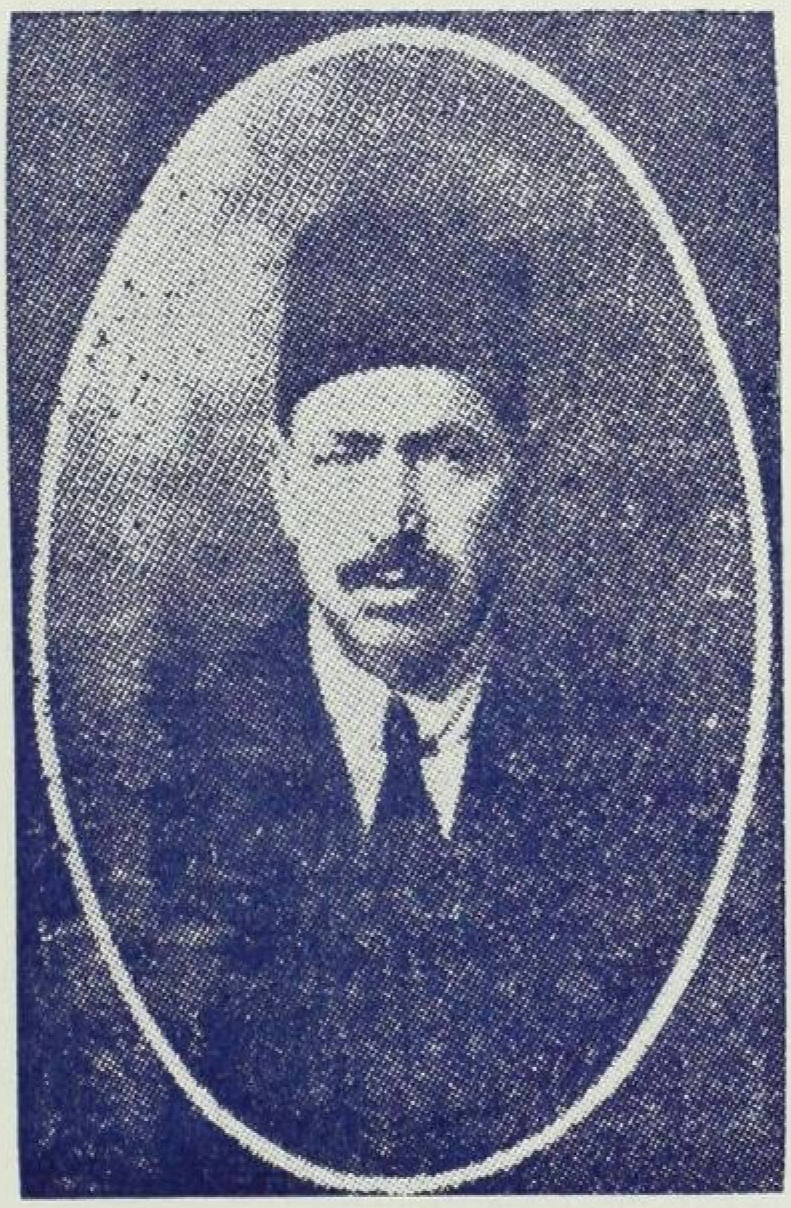

«ՄԷՀՄԷՏ ԷՖԷՆՏԻ»
(Աւետիս Մարտիկեան):

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՐԻՃԱՆԵԱՆ

լայ իր նախասիրած ոստիկանութիւնը, որ այդ միջոցներուն, յեղափոխութեան այս ծանր շրջանին, մեծ նշանակութիւն և կարեւորութիւն ունէր, և որով պիտի կարենար շատ մը անմեղներու կեանքը փրկել։

Այդ պատճառով ալ, ինք իր իսկ ձեռքով, հետեւեալ տողերը կը գրէ կուսակալ Թահսին փաշային և անձամբ կը ներկայացնէ.—

«Տէր Կուսակալ, ինձմէ պահանջուած դրամը, իբր մէկ հասարակ գիւղացի, անկարող եմ վճարելու, և իբր մեր Օսմանեան գահուն հաւատարիմ անձ մը, պարտական եմ ինքզինքս նուիրաբերելու իմ պետութեան և մինչեւ կեանքիս վերջը՝ հաւատարմօրէն ծառայելու։ Տուէք ինձ ոստիկանութեան պաշտօն մը և զիս ղրկեցէք յեղափոխականներու կեդրոնատեղին, Մուշ. հոն պիտի կարողանամ երեւան հանել բոլոր վնասակար անձերը։ Ահա իմ անձնազոհութեանս առաջին ապացոյցը — իսլամութեան կրօնքը կ'ընդունիմ։»

Կառավարիչը կը զարմանայ՝ ի տես այս ինքնամատոյց անձնուիրութեան. կ'ընդունի անոր առաջարկը, անունը՝ Մէհմէտ Խալըթ դնել կուտայ և ոստիկանութեան պաշտօնով՝ Մուշ կը ղրկէ, ուր կը փոխադրուի նաեւ իր ընտանիքը։ Հոն մնաց երկար ատեն, մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը։

Ամէն յարմար առիթով՝ չփումի մէջ կը մտնէր հայ շրջանակի հետ, անշուշտ իր մայրենի լեզուն գործածելով. յեղափոխական գործիչներու հետ գաղտնի կապեր կը հաստատէր, կը տեսնուէր անոնց հետ և ամէն տեսակ թելադրութիւններ կամ հրահանգ կուտար անոնց։ Հայերու հանդէպ՝ կառավարութեան գաղտնիքները ինծի կը յայտնէր։ Կարեւոր պարագան սա էր որ մինչեւ վերջ ո՛չ Թուրքերը, ո՛չ կառավարական պաշտօնեաները և ո՛չ ալ՝ Թուրք և հայ իր պաշտօնակիցները կրցան որեւէ կասկած սնուցանել իր մասին։ Թուրքերու մէջ և իր պաշտօնակիցներու աչքին՝ ծայրայեղօրէն մոլեռանդ Թուրք էր, շատ աւելի հայատեաց քան բուն Թուրքը, սակայն միւս կողմէ ալ, բոլոր հայ լըրտեսներու անունները մեզի կը յայտնէր։ Անշուշտ մենք ալ կը ջանայինք զինք այնպէս մը ցոյց տալ Թուրքերուն թէ անկէ աւելի հայատեաց մարդ չի կրնար գտնուիլ աշխարհի մէջ։

Իր երախաները գաղտնօրէն մկրտել կուտար և անոնք հայ ոգիով սնան ու մեծցան և հայ մնացին մինչեւ վերջ։

Սահմանադրութեան շրջանին ան փոխադրուեցաւ Վան, ուր ժամանակի մը համար Պաշ-Քօմիսէրութեան պաշտօնը վարելէն *յետոյ, կը տեղափոխուի Մուսուլ։ Հոս, ընդհանուր կոտորածի օրերուն, մեծ օժանդակութիւն ցոյց տուած է այդ շրջանները աքսորուող հայերուն, մանաւանդ Մշեցի հայ ընտանիքներուն, օրինակ՝ Միրիճանեան Միհրանի և Սինոյեան Ոսկեանի ընտանիքի անդամներուն։*

Թուրքիոյ պարտութենէն յետոյ՝ ընտանիքով կը փոխադրուի Պոլիս, իր եօթը աղջիկ և մէկ մանչ զաւակներով, և Մաքրի գիւղի մէջ կը վարէ Փոլիս-Միւտիւրութեան *պաշտօնը։ Այդ միջոցին՝ յաճախ այցելութիւններ կուտայ Զաւէն Պատրիարքին, որուն ծանօթ էր Մէհմէտ էֆէնտին, երբ Պատրիարքը, իր ընտրութենէն յետոյ, Մուշէն կ'անցնէր՝ Պոլիս գալու ատեն։ Հոդ խորհուրդ կ'ունենայ այդ թուրք անունը նետել վրայէն, բայց դեռ ժամանակը հասած չի նկատեր և յարմար կը տեսնէ շարունակել նոյն ձեւին իր գործունէութիւնը՝ հայերուս աւելի օգտակար ըլլալով այդ ձեւով։*

Իր աղջիկները, պատրիարքի աջակցութեամբ, կը տեղաւորուին հայ որբանոցներու մէջ՝ լրացնելու համար իրենց հայկական դաստիարակութիւնը։ Ինքն ալ, նոյն պաշտօնով, կը փոխադրուի Պրուսա։

Շատ անգամ, եթէ պատահէր որ իր երախտիքը գնահատող հայ մը ճաշկերոյթ մը սարքէր՝ ի պատիւ իրեն, կամ նուէր մը ղրկէր իր ընտանիքին, մեծ խոնարհութեամբ կը մերժէր, յայտարարելով որ իր տանջուած ազգին հանդէպ իր պարտականութիւնն էր որ կատարած է։

Մուշ քաղաքին մէջ, իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, կային նաեւ ուրիշ հայ Փոլիս Քոմիսէրներ. *օրինակ, Վարդան աղայի զաւակը՝ Քոմիսէր Ռուբէն էֆէնտի, որ իր հայատեացութեամբ՝ ծանօթ էր Մուշի ամբողջ գաւառի հայութեան։ Պաշ Քոմիսէր Մուղտատ էֆէնտիի և անոր յաջորդներուն արբանեակը ըլլալով, Թուրքերէն «աֆէրիմ» մը շահելու կամ, աւելի ճիշդը՝ անոնց վստահութիւնը վաստկելու մտքով, վերին աստիճանի վատ արարած մը դարձած էր՝ պատուհաս դառնալով իր ցեղակիցներու գլխուն։*

Պաշ Քոմիսէրի առաջին գրագիրի պաշտօնը կը վարէր. բոլոր բռնուած յեղափոխականներու հարցաքննութիւնները ինք կ'արձանագրէր։ Շատ անգամ, շատ մը յեղափոխականներ Թուրքերէն գրել կարդալ չէին գիտեր, զանոնք դատապարտել տալու համար, իր շարադրութեան մէջ՝ աւելորդ վնասակար բառեր կը գործածէր եւ առանց կարդալու՝ խեղճ զոհերուն հայերէն ստորագրել կուտար, և միայն հարցաքննիչ դատաւորի ներկայութեան՝ իր *ըրած խարդախութիւնը երեւան կ՚ելլէր։ Այդ զոհերը թէեւ կը պնդէին թէ իրենք այդ տեսակ խոստովանութիւն մը ըրած չեն, բայց իրենց կ՚ըսուէր որ ձեր ստորագրութեամբ կը հաստատէք այդ ըսուածները, եւ գրողն ալ ձեր ազգէն մէկը՝ Ռուբէն էֆէնտին է. կարելի՞ է որ ան՝ իբր հայ, զրպարտութիւն ընէ՝ ձեզի վնասելու համար։*

Այդ պատճառով ալ շատեր դատապարտութեան կ՚ենթարկուէին։

Թէեւ անոր հանդէպ տերորի որոշում տրուեցաւ, սակայն ան, նախազգալով այդ բանը, զգոյշ կ՚ըլլար։ Ի վերջոյ, այս պատուհասը, աւելի բարձր պաշտօնով փոխադրուեցաւ Բաղէշ, ուր մնաց մինչեւ համատարած ջարդերը և, կարծեմ, իր սիրած Թուրքերու ձեռքով ալ սպաննուեցաւ։

Կ՚արժէ որ հայութիւնը նկատի ունենայ այս երկու տիպի հայերը և ըստ այնմ տայ իր արդար վճիռը անոնց հանդէպ։

ԳԼՈՒԽ Է.

Գուրգէնի ժամանումը.— Յեղափոխական խումբերու համագործակցութիւնը.— Խասգիւղի Ռէս Բարսեղի սպանութիւնը.— Վեցերորդ բանտարկութիւնս.—

1899 *Թուականին, Սասնոյ խումբերը ղեկավարելու և համերաշխութիւն բերելու համար, Ռուսաստանէն կուգայ Գուրգէնը և իր ընկերներով կը հասնի Սասուն անմիջաս, ուր կը յաջողի վերջ տալ Անդրանիկի. Սպաղանաց Մակարի և Սասնոյ իշխաններուն միջեւ եղած տարակարծութեանց և լարուած վիճակին, ու բոլորն ալ համախմբել սուրբ գործին և նպատակին շուրջ։*

Քաղաքին մէջ գործող ընկերներս ալ աւելի գօտեպնդուեցանք և ընդլայնեցինք մեր գործունէութեան ասպարէզը։ Նոր և վստահելի ընկերներ ընդունուեցան քաղաքի Կեդրոնական Կոմիտէին մէջ. օրինակ, հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Միհրան Միրիճանեան, Գոմեր գիւղացի Ղուկաս Վարժապետը և Տէրգեվանք գիւղացի Վարդան Յովսոյեանը, և այդպիսով՝ նիւթապէս ի վիճակի եղանք օգնելու Գուրգէնին։

Խասգիւղացի Բարսեղ Մելքոնեան, որ երկար ատենէ ի վեր կը վարէր այդ մեծ գիւղի գիւղապետութեան պաշտօնը, գիւղը հարստահարելով՝ Թուրքերուն և քիւրտերուն կը կերցնէր։ Իր այս անիրաւութեանց պատճառով, գիւղի երիտասարդութիւնը երբեմն կ'ընդվզէր իրեն դէմ, և կ'աշխատէին անոր փոխարէն ուրիշ ազատամիտ անձ մը գիւղապետ ընտրել։ Ան, իր դիրքը և պաշտօնը ձեռքէ չհանելու համար՝ իր կարգին կը փորձէր վնասել այդ երիտասարդներուն, և նոյնիսկ այդ երիտասարդները մատնել՝ թէ յարաբերութեան մէջ են Անդրանիկի հետ, յեղափոխականներ կը բերեն գիւղը, և այդպէսով յաճախ անոնց դատապարտութեան պատճառ կը դառնար։

Այդ պատճառով՝ որոշուեցաւ տերորի ենթարկել յիշեալ անձը, և գիւղի խմբապետ Տ. Քերոբ քահանայ Տ. Սերոբեանին հրամայուեցաւ որ գործադրել տայ այդ որոշումը։ Այդ նպատակին համար կ'որոշուին երկու երիտասարդներ, Գասպար Տակառեանը և ուրիշ մը, որոնք գիշեր ատեն վերջ կուտան յիշեալի կեանքին։

Թուրք կառավարութիւնը, այդ սպանութեան պատճառով, գիւղ կը փութացնէ ջոկատ մը զօրք։ Այդ պահուն հոն կը գտնուէր հայրս, Գասպարը, որ հիւր էր իր եղբօր՝ Տէր Մանուէլի տունը։ Տերորիստները արդէն մէջտեղ չկային։ Ուէս Բարսեղի մարդիկը, սոսկալով յեղափոխականներէն, կը վախնային գիւղի երիտասարդութիւնը մատնանիշ ընելէ, որով՝ աւելի յարմար համարեցին գիւղապետութեան թեկնածուներէն Բաղդասար Պչուքեան և Յոհան Եղէեանի անունները հաղորդել կառավարութեան՝ իբր թշնամի ցոյց տալով զանոնք, թէեւ երկուքն ալ բոլորովին անմեղ մարդիկ էին։

Կառավարութեան մարդիկը լսելով որ հայրս ալ գիւղը կը գտնուի, կ'ըսեն թէ անպատճառ Բդէեաններու խորհուրդով եղած է այդ սպանութիւնը, քանի որ Բարսեղի վերընտրութեան դէմ՝ անոնք ալ կը պայքարէին։ Անշուշտ մեզմէ կլորիկ գումար մը կորզելու մտադրութեամբ՝ կը ձերբակալեն խեղճ ծերունի հայրս, հօրեղբայրս՝ Տէր Սամուէլ քահանան, վերոյիշեալ Բաղդասարը և Յոհանը, և քաղաք բերելով կը բանտարկեն։

Այն ատեն Մուշի կառավարիչն էր Մուսթաֆա փաշան, մեզի ծանօթ անձնաւորութիւն մը, որ իր հարէմին անհրաժեշտ հագուստեղէնները և գոհարեղէնները մեր միջոցաւ բերել կուտար Պոլսէն և այդ պատճառով ալ՝ սերտ բարեկամութիւն մը հաստատած էինք իրարու հետ։ Անոր դիմում կ'ընեմ և հօրս ու հօրեղբօրս բանտարկուելուն պատճառը կը բացատրեմ։ Իր փեսայ Րիֆաթ Բէյի միջոցաւ մեզի կ'իմացնէ որ եթէ մեր քով գտնուած իր եօթանասուն և հինգ լիրանոց պարտամուրհակը իրեն վերադարձնենք՝ առանց փոխարժէքը գանձելու, կը միջնորդէ այդ *խնդրոյն։ Եւ մենք ստիպուած կ'ըլլանք ընդունելու իր պայմանը և պարտամուրհակը իրեն կը վերադարձնենք։*

Նախնական հարցաքննիչ Սուլէյման էֆէնտիին ալ դատէն հարիւր քսան լիրա տալով, կառավարիչի համաձայնութեամբ, հայրս և միւս երեք անմեղ զոհերը ազատ կը ձգուէին՝ այն պատճառաբանութեամբ թէ անոնց դէմ վկայութիւն տուողներ չկան։ Անոնք, սակայն երեք ամիս տառապեցան բանտին մէջ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Կառավարական պաշտօնէից զեղծումները.— Հայոց հողերու գրաւման պարագաները թուրք ցեղապետներու կողմէ.— Կորիւն կը սպաննէ Կարապետ Վարդապետը.— Իր բանտարկութիւնը եւ փախուստը.—

Մուշ քաղաքի կառավարութիւնը, իրապէս, թուրք ցեղապետներու իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր. վա՛յ այն եկող ու գացող կառավարիչներուն, հողային և կալուածական պաշտօնեաներուն, եթէ յանդգնէին մտիկ չընել թուրք ցեղապետներու խօսքը։ Իսկոյն գանակոծումի կ'ենթարկուէին անոնք և ապա՝ այդ գանակոծողներն նոյնիսկ հեռագրատուն երթալով՝ այդպիսիներու հրաժարումը կը պահանջէին, և մինչեւ որ հրաժարման լուրը չստացուէր, հեռագրատունէն դուրս չէին ելլեր։

Այդ պատճառով ալ նորեկ պաշտօնէութիւնը, գիտնալով իրենց նախորդներուն ենթարկուած վիճակը, հարկադրուած էր գոհացում տալու ցեղապետներու բոլոր պահանջներուն։

Կալուածական արձանագրութեանց գրասենեակներուն մէջ անասելի զեղծումներ ի գործ կը դրուէին, առանց օրինական տիրոջ ներկայութեան՝ կարգ մը հայ գիւղացիներու սեփականութիւն եղող հողեր ու կալուածներ կը փոխանցուէին թուրքերու անուններուն, որոնց կը տրուէր օրինական կալուածաթուղթը, և հետզհետէ կը ջանային հայ գիւղերու մէջ անշարժ կալուածներու տէր դառնալ։

Այդպիսի զեղծում կատարողներէն մէկն էր այն ատենուան կալուածահամարի պաշտօնեայ՝ զեղծարար Տիտոյենց Ռաշիտ էֆէնտին, Բերդի Թողեցի, որ ի նպաստ իր ազգականներուն՝ շատ մը հայ տուներու կործանման պատճառ դարձաւ։ Թուրքերը, իբրեւ թէ հայ գիւղացիներէն առնելիք մուրհակներ ցոյց տալով, որոնց մէջ արձանագրուած կայ եղեր թէ այսքան առնելիքի փոխարէն՝ քանի մը կտոր արտեր և շէնքեր գրաւի դրուած են, և տասը տարիէն աւելի՝ իրենք կը շահագործեն եղեր, ըստ օրինի, այդ շահագործողները օրինական տէրը կը դառնան եղեր այդ հողերուն, միւրիւրի զեմանի հիման վրայ, և երկու ստախօս թուրք կամ քիւրտ վկաներ բերելով, երբեմն ալ՝ առանց վկայի, այդ գրաւուած արտերուն կալուածաթուղթերը իրենց անունին կը դարձընեն։ Ինչպէս, օրինակ, Տօմ գիւղի հարիւրաւոր արտավար հողերը՝ Բերդի թաղեցի հաճի Նազիր՝ իր անունին դարձնելով գրաւած էր։ Խզլաղաճ գիւղի մէջ՝ նոյն թաղեցի Ճէզայիր աղան, Քարձոր գիւղին մէջ՝ Մուրատ աղայի որդին Իզզէթ էֆէնտի, Աւզաղբիւր գիւղի մէջ՝ Թոփալը ցեղապետներէն Իւսուֆ Ջավուշ ու իր եղբայրները, Փեթար և Գոմեր գիւղեր՝ ոճրագործ Խուրշիտ Ջավուշի եղբայրը՝ Մուրատ աղան, Մշոյ քաղաքի ամբողջ արօտավայր լեռները՝ Ճաֆար աղայի ցեղակիցներէն Սալեհ աղան, Իզզէթ և Իսօ հրէշները. Զրիք և Զափնայ հայ գիւղերը՝ Նամատենց հաճի Իպրահիմ աղան, Գոմս գիւղը՝ Խալիթի Իպրահիմ և Հաճի Մուսա եղբայրները, Ալիճան գիւղը՝ Քեարիմ և Ապտիլրահիմ եղբայրները, Շէյխ Եուսուֆ գիւղը՝ Հախէի տղայ հարիւրապետ Հիւսէյն աղան, Շէյխպրիմ գիւղը՝ Նասին էֆէնտի, Խարգոս գիւղը՝ հաճի Ասոթենց Ղուրպան էֆէնտի, Դրմերտ գիւղը՝ Պայրաքտարենց հաճի Մուսթաֆան, Ալվառինչ գիւղը՝ Քոթանենց Պլալ և Ահմէտչէ եղբայրները. Մոկունք գիւղը՝ Քոթանենց Նիազին և հաճի Էյուպի որդին Ապտուլլիլահը, Ալվառինչ գիւղը՝ Քոթանենց Նասրուլլահ աղան, Նորշէն և Ողունք գիւղերը Միրզոյեան Նատըր և Քոթանենց Ճաֆար աղան, Առինչ գիւղը՝ Պայրաքտարենց Մէհմէտ աղան և այլն։

Այս ցեղապետները, բոլորն ալ, եթէ ամէն մէկը մէկ քանի դահեկան տուած են, իվերջոյ. 2-3 տարուան մէջ, այդ քանի մը դահեկանները, սալաֆի դրութեամբ՝ մի քանի տասնեակ լիրաներու բարձրացած են և այդ հիման վրայ սկսած են գրաւել հայերու հողերը, և հետզհետէ, այդ գիւղերուն մէջ իրենց յատուկ երկյարկանի տուներ (քէօշկ) շինել տալով, իրենց ընտանիքին մէկ մասը հոն փոխադրած են։ Այդ գիւղերուն աղա և տէր դառնալով, իրենց կամքին ենթարկած են ամբողջ գիւղացիները, իսկ ընդդիմացողներն ալ՝ «ֆետայի են» ըսելով, կը յանձնէին կառավարութեան։ Ձերբակալուողը այլեւս ազատելու յոյս չէր ունենար, որովհետեւ կառավարութեան ալ հրահանգն էր որ թուրքերն ու քիւրտերը հետզհետէ գրաւելով հայերու հողերը՝ հոն տեղա-

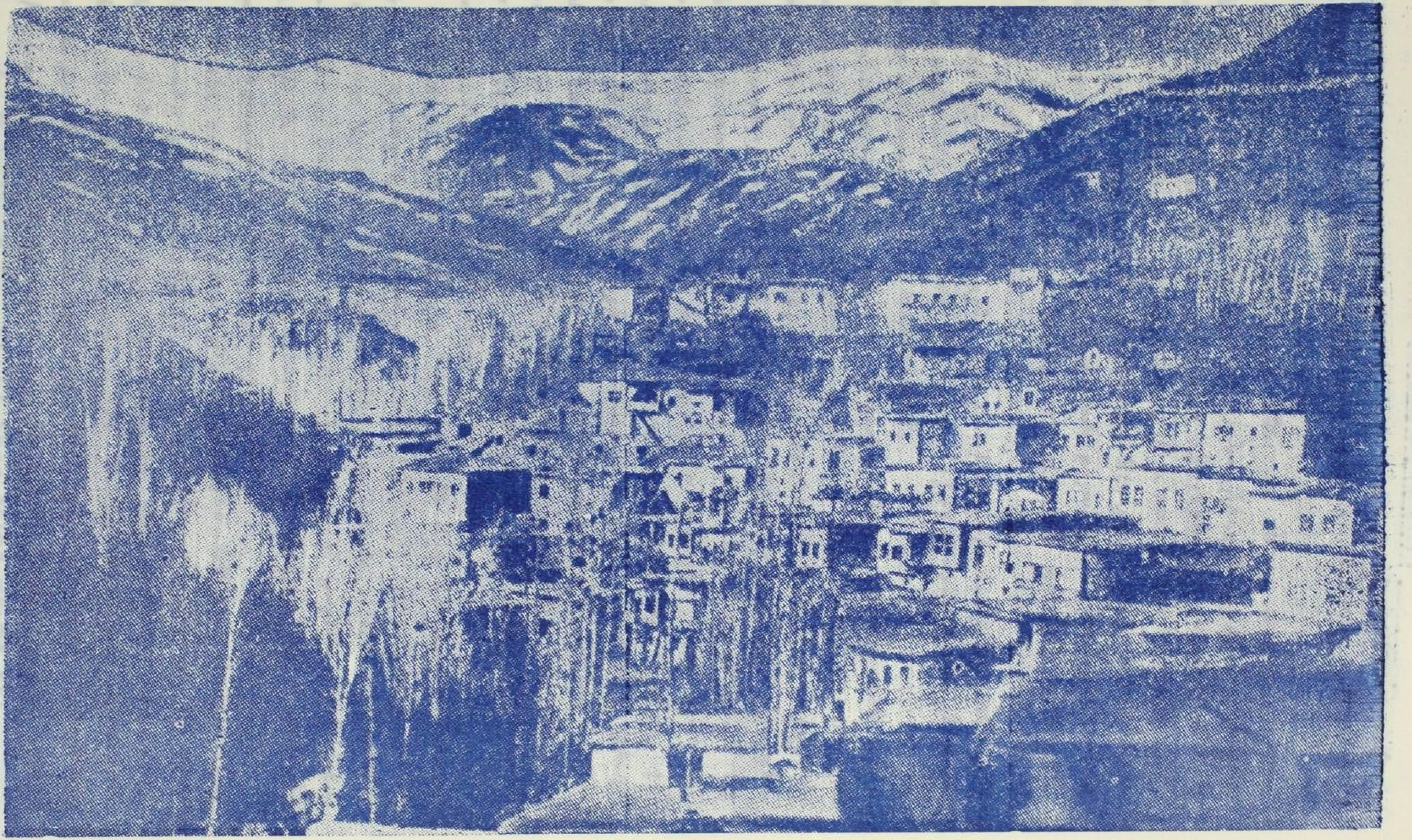

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ եւ կռնակը գտնուող արօտավայր լեռները:

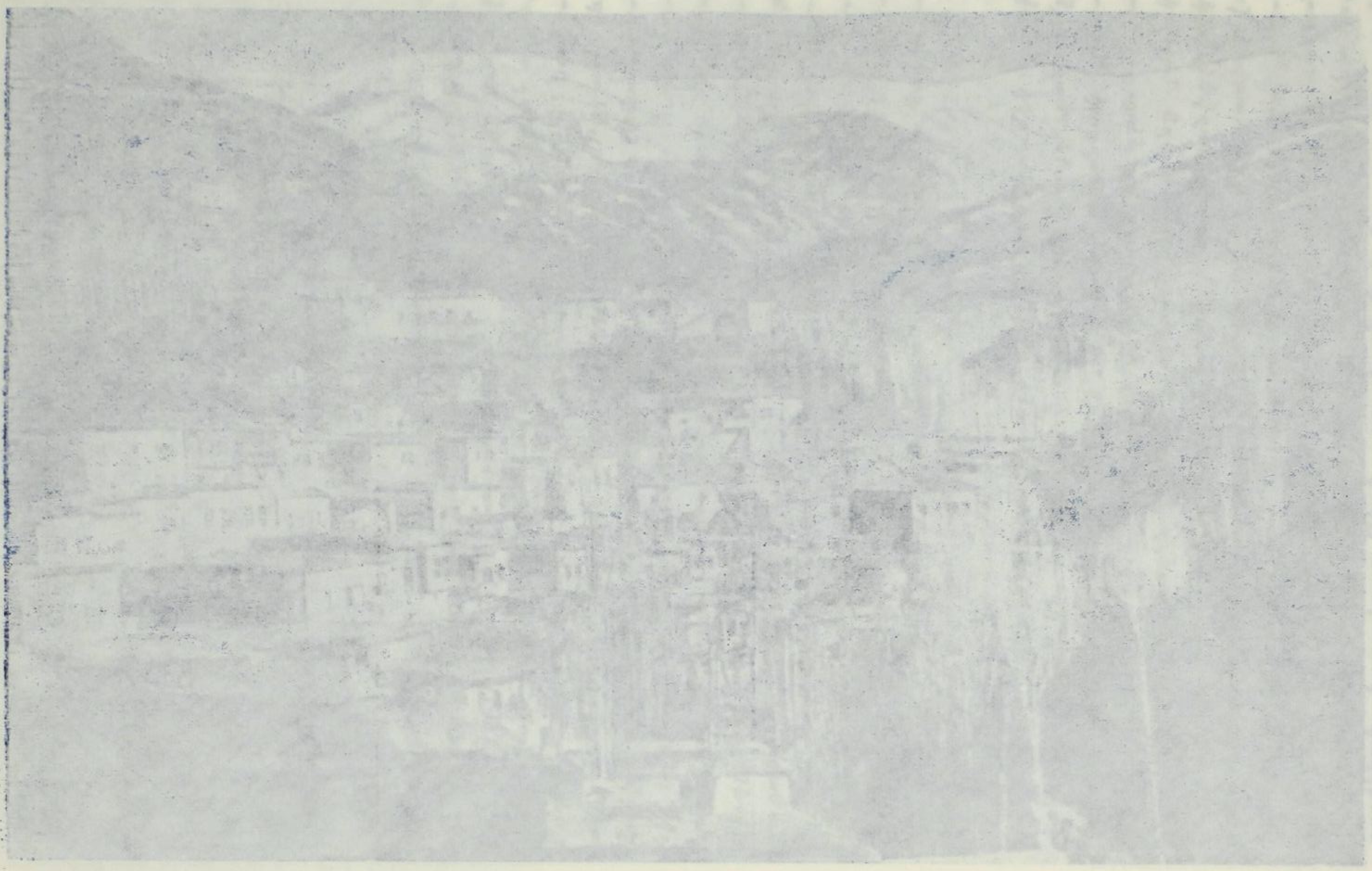

ւորուէին, այդպիսով, իբր թէ, պիտի սահմանափակէին յեղափոխականներու գործունէութիւնը։

Ջեղծարար հրէշ Պասրխան էֆ. — Մշոյ գաւառի հայերէն արդեօք կա՞յ մէկը որ չճանչնայ Նուֆիւս Նազըրը (անցագիր տալու պաշտօնեան) և քաղաքի Զէյնիկլի ցեղապետներէն Պասըրխան էֆէնտին, որ հայատեաց թունաւոր սեւ օձ մըն էր։ Մուհաճիր թուրք գաղթականներէն Զէրքէզ ժանտարմաներու հրամանատար Իզզէթ փաշայի փեսան ըլլալով, օգտուեցաւ անոր ազդեցութենէն և հայերը կեղեքելու դիւրին կերպեր գտնելով՝ կը չարագործէր զանոնք։

Ամբողջ Մշոյ գաւառին մէջ, երիտասարդութիւնը շատ քիչ բացառութեամբ պանդխտութեան կը դիմէր՝ ծով կարիքներուն քիչ մը գոհացում տալու նպատակով.

Բռնակալութեան շրջանին անցագիր ձեռք բերելը մեծ դըժուարութիւններու կը բախէր, պատճառը միմիայն այս ստորին արարածն էր, որ իր քսակը պարարտացնելու ետեւէ էր միայն։

Անցագիրի մը օրինական ծախքը 12-15 ղրուշ էր, մինչդեռ դիմում կատարողին՝ հազարումէկ արուեստական արգելքներ կը յարուցանէր. օրինակ, կը հարցնէր, «ո՞ր գիւղէն ես». պատասխանը, բնականաբար, կ՚ըլլար՝ «այս ինչ գիւղէն եմ»։ «Հա, չէ՞ որ ձեր գեղէն իբր ֆետայի, բանտարկեալ կայ, որով այդ գիւղի ամբողջ հայութիւնը ղալապանտ (բերդարգիլեալ) ըլլալով՝ իրաւունք չունի օտարութեան երթալու»։ Եւ կա՞ր ոեւէ հայ գիւղ որ զերծ ըլլար այդ աղէտէն, իւրաքանչիւր հայ գիւղ 1-2-5-10 բանտարկեալ կ՚ունենար անպատճառ։

Խեղճերը, նեղը մնացած, կը դիմէին այդ կեղեքիչի ծառաներուն, որոնք էին Քոմիսէր Ռուբէն էֆէնտին, Տէր Մխիթարեան Մուխթար Արշակը։ Անոնց միջնորդութեամբ, ամէն մէկ դիմող 5-10 լիրա, կամ՝ կով, մատակ, ոչխար, իւղ, ցորեն, վերջապէս՝ ուտեստի և հագնելիքի վերաբերեալ առարկայ մը առնելէն ետք, անցագիր մը կուտային դիմողին։

Ատկէ զատ, պանդխտութեան դիմողներուն ալ կ՚ըսէր (իբր թէ առածը քիչ համարելով). «Հոն հասնելնուդ պէս նուէր մը ղըրկեցէք ինծի, որ երկրորդ անգամին ալ՝ ձեր գործերը կարգադրեմ»։ Եւ խեղճերը կը ստիպուէին իրենց առաջին ամիսներուն դառն քրտինքով շահած դրամով՝ ժամացոյց, մատանի, արծաթեայ ծխախոտի տուփ, ոսկի օղ և այլ զարդեր՝ նուէր ղրկել։ Խեղճ Արաղցի, Խասգիւղցի հայրենակիցները ինչեր տուած են։

Ինքը որ երեսուն տարիներէ իվեր այդ պաշտօնը կը չարու-

նակէր, թէեւ ամսական հինգ լիրա կը ստանար, բայց իր շքեղ սալոնները, իր յախճապակեայ իրեղէններու կարգն ու սարքը և ուտելիքը՝ տարեկան հազար լիրայով ալ չէին մատակարարուեր։

Այս ամէնը արդիւնքն էր խեղճ հայերու դառն քրտինքին։

Կարապետ Վարդապետի սպանութիւնը.— *Ս. Կարապետի վանքի միաբաններէն Աւրան գիւղացի Կարապետ Վարդապետի թրքասիրութիւնը և հայերու կենսական գաղտնիքները՝ թուրք կառավարութեան հաղորդելը իմացուելով, որոշուեցաւ տերոր ենթարկել զայն։*

Այս ծանր պաշտօնը կը ստանձնէ Գոմս գիւղացի երիտասարդ գիւղապետը՝ Իսրայէլ (Կորիւն), որ՝ ատրճանակի քանի մը հարուածներով վերջ կը դնէ այդ թշուառականի կեանքին։ Այդ պատճառով ալ բանտ կը դրուի, ուր սակայն միջոց մը միայն ետք, մեր միջոցաւ ղրկուած գործիքներով՝ լուսամուտի երկաթեայ ձողերը կը կտրէ գիշեր մը և խոյս կուտայ ու կ'ապաստանի Սասուն։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Տրօնք գիւղի դէպքը.— Գուրգէն եւ իր ընկերները կը նահատակուին.— Հայ գիւղապետները կը սպաննուին.— Քիւրտերու բարբարոսութիւնը.—

Գուրգէն կազմակերպչական գործերով սկսած էր շրջան ընել դաշտի գիւղերը։ Կառավարութիւնը, իր հետազօտիչ լրտեսներուն միջոցաւ, իմացած էր որ Գուրգէն շրջան կ'ընէ դաշտի մէջ։ Փափաք յայտնած ըլլալով քաղաք գալու, մեր Թաղեցի երիտասարդ Մկրտիչ Պօլէեանին —որ մինչեւ այդ ատեն մտած չէր կազմակերպութեան մէջ, բայց անվեհեր և քաջ որսորդ ըլլալուն, կը փափաքէր գործի լծել — առաջարկեցի որ Մոկունք երթայ և Գուրգէնն ու ընկերները գաղտնօրէն մեր տունը առաջնորդէ։ Առաջարկս սիրով ընդունեց և իմ տուած յանձնարարականով մեկնեցաւ։

1900 *Թուականի Աւագ Շաբթուան Երկուշաբթի գիշեր անոնք մեր տունը կուգան, ուր երկու օր միայն յետոյ կը փոխադրուին մեր դրացի Անթառամ Մկրտիչեանի տունը։ Այդ տունը աւելի ա-*

ԿՈՐԻՒՆ (Գոմաայ Իսօն)

պահով էր, որովհետեւ անշուք շէնք մը ըլլալուն՝ կառավարութեան կասկածը չէր գրաւեր։ Հոդ կը մնան քանի մը օր։ Ամէն օր, ցերեկ գիշեր, խորհրդակցական ժողովներ կը գումարենք, որոնց ներկայ կ'ըլլան նաեւ Գեղամ, Վահան Բորոյեան, եւայլն։

Քաղաքին մէջ իր գործը լրացած համարելով, Գուրգէն և իր ընկերակիցները կը փոխադրուին Ցրօնք գիւղը, ուր հազիւ քանի մը օր մնացած՝ գաղտնի լրտեսները կ'իմանան և անմիջապէս լուր կուտան կառավարութեան։ Կառավարիչ Մուսթաֆա փաշան իսկոյն հեռագիրով կ'իմացնէ կուսակալին՝ Գուրգէնի ուր գտնուիլը։

Ժանտարմաներու հրամանատար Իզզէթ փաշան, քանի մը հարիւր հեծեալ ժանտարմաներով, Բաղէշէն կը փութայ Ցրօնք գիւղը, ուր կը հասնին նաեւ Մուշ գտնուող զօրքն ու ժանտարմաները, և կը պաշարեն գիւղը։ Գիւղացիները, զօրքի գալը տեսնելով, Ռէս Սըլոյի հետ կը փութան Գուրգէնի քով, որ իր ընկերներով՝ մարագի մը մէջ լեցուած կ'ըլլայ և կը յայտնեն զօրքերու և ժանտարմաներու ժամանումը և կը խնդրեն որ դիմադրութիւն ցոյց չտան, գուցէ կարենան համոզել զանոնք ըսելով թէ գիւղին մէջ օտարական մարդ չկայ և այդպիսով՝ այդ վտանգին առաջքը առնեն։ Գուրգէն կը համակերպի։

Գեղապետ Սլօն և գիւղի ականաւոր մէկ քանի անձեր՝ զօրքին ընդառաջ կ'երթան և կը տեսնեն քաղաքի Իտարէ Ազասը, հռչակաւոր ցեղապետ հաճի Ալոնց Տալիպ էֆէնտին, որ այն յոյսով քաղաքէն եկած էր թէ Գուրգէնը ողջ ողջ պիտի բռնէր և կարմիր Սուլթանէն պատուանշան մը ստանար։ Ան՝ Գուրգէնը և իր ընկերները կը պահանջէ գիւղացիներէն, որոնք կը պնդեն որ գիւղին մէջ իրենց կարծած վնասակար մարդերը չկան։ Կը սկսի տունէ տուն խուզարկութիւն մը։ Տալիպ էֆէնտին տղաներու գտնուած մարագի դէմի տան տանիքին վրայ կը բազմի՝ ամբողջ գիւղի տուները խուզարկելէ յետոյ և կը սկսին մարագներու խուզարկութեան։ Տղաքը արդէն՝ մարագի մէջ դիրքեր փորած և ծակեր բացած՝ կը սպասեն վայրկեանէ վայրկեան։ Երբ խուզարկու զօրքերը կը մօտենան իրենց դուռին, թէեւ գիւղապետ Սլօն դեռ կը ջանայ համոզել թէ հոդ մարդ չկայ, յաջորդ մարագը նայելու է, սակայն փոլիս Րասըմ էֆէնտի կը սկսի յառաջանալ դէպի մարագի դուռը։ Բացուած ծակերէն կը սկսի հրացանաձգութիւնը և քանի մը ոստիկան և զինուորներ գետին կը տապալին։ Զօրքերը անմիջապէս կը շրջապատեն մարագը և կը կրակեն չորս կողմէն։ Ոմանք տանիք բարձրանալով՝ երդիքներէն կը կրակեն։

Այդ միջոցին, Տալիպ էֆէնտի բարձրաձայն կը խրախուսէ զօրքերը՝ ըսելով. «Հա՛ պապալարըմ, հա՛»։

Ֆէդայիներէն մին, Ս. Մարինէ թաղեցի Մուխսի Իգիթեան Տիգրան, որ Տալիպ էֆէնտիի դրացի ըլլալուն՝ զայն ձայնէն կը ճանչնայ, վար կը գլորէ՝ անկենդան։ Տալիպի սպանութեամբ, յուսալքութիւն կը տիրէ զօրքերուն մէջ։ Այդ պահուն կը հասնի հրամանատար Իզզէթ փաշան իր հեծեալ գունդով։ Իզզէթի ինչ տեսակ արիւնարբու գազան ըլլալը բոլոր Մշեցիները գիտեն։ 2-3 ժամ կը շարունակուի կռիւը՝ առանց կարենալ բան մը ընելու։ Շրջակայ գիւղերու քիւրտերը օգնութեան կը փութան։

Մեր տղաները, յեղափոխական երգեր երգելով, կը շարունակեն դիմադրել՝ այն յոյսով որ եթէ մինչեւ իրիկուն կարենան տոկալ, մութը կոխածին պէս, թշնամին ինքնաբերաբար կը լքէ և կ'երթայ։

Իզզէթ փաշան, տեսնելով որ հրացանի գնդակներով բան մը չի կրնար ընել, կը խորհի քարիւղ բերել տալով՝ մարագը կրակի տալ։ Եւ մօտակայ քիւրտ Խարդոս գիւղէն, հաճի Ասատեն Մուրատի տունէն երկու սնտուկ քարիւղ բերել տալով, մարագին չորս կողմը կը թափեն և կրակի կուտան մարագը, միանգամայն խտացնելով զօրքերու շարքերը մարագին շուրջ։

Մեր տղաները, ծուխէն խեղդամահ չըլլալու համար, դուռը կը բանան և ատրճանակները ձեռքերնին, աջ ու ձախ կրակելով՝ դուրս կը նետուին, սակայն շրջապատող թշնամիներու հազարաւոր գնդակներէն գետին կը տապալին։ Իսկ Գուրգէն, առիւծի նման, դուրս ցատկելով և թշնամի զօրքին ահ ու սարսափ ազդելով, երկու տասնոց ատրճանակով՝ կը յաջողի պատռել թշնամի շղթան և դէպի դաշտ յառաջանալ, սակայն՝ ցերեկ ըլլալուն, հեծեալ զօրքեր ետեւէն կը հասնին՝ գնդակներ տեղացնելով։ Քաջառիւծ հերոսը քարի մը կողքին, վիրաւոր վիճակի մէջ, կը շարունակէ կրակել մինչեւ վերջին վայրկեանը, ապա իր ատրճանակն ու մոսինին քարին զարնելով կը ջախջախէ և ինքն ալ կը նահատակուի։

Այս ութը հերոսներու դիակները, հետեւեալ օր, քաղաք բերին, երկու օր՝ բաց արեւի տակ, ցուցադրութեան կը դրուին անոնք՝ կառավարական հրապարակին վրայ, յետոյ կը յանձնուին հայերուն։ Ս. Մարինէ թաղի գերեզմաննոցին մէջ կը թաղուին՝ խոր սուգի մատնելով իրենց ընկերները և ամբողջ հայութիւնը։

Տալիպ էֆէնտի և սպանուած զինուորներն ալ քաղաք կը բերուին և շքեղ հանդէսներով կը թաղուին։

Ցրօնք գիւղի գիւղապետ Սլօն և իր 12 ընկերները բանտ կը դրուին, յետոյ կը դատուին Բաղէշի մէջ, ուր 10-15 տարուան վճիռ կը ստանան։ Ասոնց գրեթէ կէսը կը մեռնի, ինչպէս գիւղապետ Սլօն, իսկ մնացեալները նորէն կը վերադարձուին Մուշի բանտը։

Կառավարութեան տուած գաղտնի հրահանգներուն համաձայն, քիւրտերը օր ցերեկով կը սպաննէին դաշտի ականաւոր հայ անհատները և գիւղապետները։ Այս գազանութիւնը գլուխ հանելու գործը յանձնուած էր Պալաքցի հաճի Ֆերոյին. որ իր քով կանչելով Բառնաշէնի շրջանի գիւղերէն՝ իրեն հպատակ կիսավայրենի Պալաքցի քիւրտերը, կը հրահանգէր և կը ղրկէր զանոնք դէպի հայ գիւղերը։ Ասոնք հայ գիւղերը երթալով, ցոյց տրուած մարդոց տուները կ՚իջեւանէին, իրենց հրամցուած կերակուրները կ՚ուտէին, իվերջոյ ոտքի կայնելով՝ հրացաններով կը գնդակահարէին զանոնք և իրենց գիւղերը կը վերադառնային։ Այս կերպով՝ սպաննուեցան Ս. Աղբերիկ վանքի վանահայր Ղազար Վարդապետը, Պետրոս Վարդապետը, հայ նահապետական տուներէն Ալվառինչ գիւղի գիւղապետ Վահանը և Սմբատը, Խասգեղէն՝ գիւղապետներ Տոռգեան Գրիգորը և Եղէեան Յոհանը, Երըշտէր գիւղի գիւղապետ Մխիթարը, Խարս գիւղի գիւղապետ Միրոն, Մկրագոմ գիւղի գիւղապետ՝ Բարսեղ, Շըմլակ գիւղի գիւղապետը՝ Բատոն։

Այս բոլորն ալ հաճի Ֆերոյի ձեռքով սպաննուեցան, միայն Խարս գիւղի գիւղապետ Միրոն՝ հաճի Մուսա Բէկի եղբայր Խասըմ Բէկը նահատակել տուաւ՝ իր եղբօր աքսորման վրէժը լուծելու համար։

Այս քիւրտերէն և ոչ մէկը բանտ դրուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Եօթներորդ բանտարկութիւնը.— Սասնոյ վիճակը.— Բաբգէն Վարդապետ Մուշ կուգայ.—

1900ին, Գուրգէնի նահատակութենէն յետոյ, նորէն երկպառակութիւն ծայր տուաւ Սասնոյ զինեալ խումբերուն միջեւ։ Անդրանիկ, ջղային և նեղսիրտ, բնաւ չէր կրնար հանդուրժել իր ընկերներու գործած սխալ արարքներուն։ Անոնք ալ իր դէմ ըմբոստանալով, ամէն մէկ խումբ մէկ մէկ անկիւն քաշուած էր, Սասունցիներուն մէջ ջղային վիճակ մը ստեղծելով։ Մեզի կը գրուէին այդ տրտունջներուն մասին և մենք ալ պարտաւորուած էինք Անդրանիկին յանձնարարելու որ քիչ մը ներողամիտ վերաբերում ցոյց տայ իր ընկերներուն հանդէպ։

Ինքն ալ, մեր թելադրութիւններէն վշտանալով, 1900ի Յուլիս ամսուն, քաղաք կը ղրկէ տասնեակ մը զինեալ տղաներու խումբ մը՝ մեր Թաղեցի Կայծակ Վաղարշակի և Առիւծ Մուշեղի ղեկավարութեամբ։ Գիշեր ատեն, Պոլեան Մկրտիչի առաջնորդութեամբ կը մտնեն քաղաք և Անդրանիկի պատուիրածին համաձայն, ուղղակի մեր տունը կուգան և ինծի կ'ըսեն.

— Քանի որ դուն միշտ քու նամակներովդ կը մեղադրես Անդրանիկը թէ նա անկարող է տղաքը ղեկավարելու և անոնց հետ համերաշխ գործելու, եկուր լեռ երթանք և քու խելքովդ ղեկավարէ, և հակառակ պարագային, եթէ կամքովըդ չգաս, բռնի ուժով պիտի տանինք։

Ամէն անգամ որ տղաքը մեզի գային կամ երթային, օր մը առաջ տեղեկութիւն կուտային, որպէսզի մեր տունը պաշտպանող գամբռ շուները պահեմ։ Մեր շուները կատաղի գազաններ էին, գիշեր ատեն՝ անծանօթը կը բզկտէին։

Այդ գիշերը՝ ես անտեղեակ էի տղոց գալուստին, և բնականաբար, շուները դուրսը ձգուած էին։ Տղաքը զինեալ գալով և մեր պարտէզի շրջափակէն ներս մտնելով՝ կը մօտենան աւագ դրան. շուները կը սկսին հաջել։ Այդ պահուն, մեր սպասաւորը իր սենեակէն դուրս կուգայ։ Անոնք սպասաւորին կ'ըսեն.

— Լուր տուր իրեն որ վար գայ, իրեն հետ կարգադրելիք գործեր ունինք։

Ծառան ինծի կ'արթնցնէ և կը հասկցնէ եղելութիւնը։

Այդ պահուն, շուներու հաջիւնէն, գիշերապահ Թուրքը արագօրէն կուգայ և զինեալ տղաքը տեսնելով՝ «Ֆետայի են» կ'ըսէ և իր սուլելով՝ լուր կուտայ, և անմիջապէս՝ գիշերապահ զինուորներ կը հաւաքուին մեր տան վերեւ գտնուող փաշայի ջաղացի դրան առջեւ և վար գալով՝ կը հանդիպին մեր տղոց, ու անոնք կը սկսին իրարու վրայ կրակել։ Տղաքը, զգուշանալով ծայրայեղութենէ, անշուշտ ինծի խնայելու կանխամտածումով, կը ձգեն ու կը հեռանան, ուղղակի Սասուն բարձրանալով։

Իսկ քիչ յետոյ, փոլիս Քոմիսէրներ և զօրքեր կը շրջապատեն մեր տունը։ Քոմիսէրները ներս կուգան, — անոնց հետ է նաեւ Պաշ Քոմիսէր Մուղտատ և հայ Մէհմէտ էֆէնտին, որուն ներկայութենէն քիչ մը կը մխիթարուիմ։ Ամէն կողմ կատարուած խուզարկութիւնը ոչինչ յայտնաբերեց։

Մուղտատ էֆէնտի կ'ուզէր ամբողջ գրութիւնները հաւաքել և միասին տանիլ, բայց Մէհմէտ էֆէնտին ըսաւ.

— Ասոր գրութիւնները քանի անգամ է որ կառավարութեան դուռը կը բերուին, տես, բոլորն ալ մեր ստորագրութիւնը կը կրեն, ըսել է թէ անվնաս Թուղթեր ըլլալով՝ վերադարձուած են, նորէն տանելու ի՞նչ հարկ կայ։ Ես կը նստիմ աչքէ կ'անցնեմ. տայ Աստուած որ վնասակար թուղթ մը գտնուի, հայրը կ'անիծեմ։

Ու Մէհմէտ էֆէնտին սկսաւ իբրեւ թէ թուղթերը կարդալ ու մէկ կողմ նետել։ Կը նկատէի որ կասկածելի թուղթերը տեսնելով մէկտեղ մէկ կողմ կը նետէր։ Այս բանը տեսնելով՝ լայի՞ թէ խնդայի, չէի գիտեր։

Ի վերջոյ ըսաւ.

— Ոչինչ կայ այս թուղթերուն մէջ։

Թէեւ ձեւով մը իմացուց որ պէտք չկայ զիս հետերնին տանելու, բայց Մուղտար էֆէնտիի պնդումներուն վրայ՝ տեղի տուաւ։ Մուղտար կ'ուզէր որ մինակ զիս տանէր, բայց Մէհմէտ էֆէնտի, մտաբերելով իմ անցեալը, ըսաւ.

— Թող իր հօրեղբայր Հաճի Կարապետն ալ գայ, եթէ յանցաւոր են, երկուքն ալ թող կրեն իրենց արժանի պատիժը։

Կէս գիշեր էր։ Մայրս և հարսները մէկ կողմ կեցած՝ կուլային։ Երախաներ ժանտարմաներու բարձրաձայն խօսակցութիւններէն արթնցած, և զինեալ թուրքերը տան մէջ տեսնելով, անոնք ալ սկսան լալ։ Մէհմէտ էֆէնտի կը ջանար համոզել պըզտիկները, որ լացը դադրեցնեն, բայց անկարելի եղաւ։

Վերջապէս, հօրեղբօրս հետ միասին կ'առաջնորդուէինք ոստիկանատուն։

Նոյն գիշերը մեր սպասաւորը Խոսգիզ փութալով՝ խեղճ հօրս իմացուցեր է մեր ձերբակալման լուրը։ Ան վայրկենական կաթուած կ'ունենայ։ Մուսթաֆա փաշան, իմանալով հօրս պատահած դժբախտութիւնը, իբր բարեկամ՝ կարեկցելով. Մուղտարին կը հրամայէ որ մեր հարցաքննութիւնը շուտով լրացնելով՝ իրեն ղրկէ արձանագրութիւնները։

Միւս կողմէն ալ, Մուղտար համոզուելով որ իրապէս մեղսակցութիւն մը չունինք այս դէպքին մէջ, քանի որ շուները դուրս ձգած էինք, որոնց հաչիւնի ձայներէն՝ գիշերապահները լսեր եկեր էին, և իր եղբայրը՝ Հաֆըզ էֆ. քովս գալով՝ կաշառքի խօսք կ'ընէ, որով կը ստիպուինք երեսուն լիրա տալ և հետեւեալ օրը կը վերադառնանք տուն։

Հայրս անկողնոյ մէջ երկնցած էր, աջ ձեռքն ու ոտքը կաթուած ունեցած էին և քանի մը օրէն՝ իր յաւիտենական քունը մտաւ։

Սասնոյ ժողովուրդը ամէն տարի թալանուելէ ետք նորէն ինքզինք կը գտնէր և դեռ վէրքերը չսպիացած, կրկին անգամ կը նետուէր յեղափոխականներու գիրկը։ Ժուժկալ և աշխատասէր *ժողովուրդ մըն էր։ Թալանուելէ յետոյ երբ 2-3 այծ ձեռք անցըներ, 2-3 տարուան մէջ՝ 15-20ի կը բարձրացնէր այդ թիւը, որովհետեւ ընդհանրապէս Սասնոյ այծերը տարին երկու անգամ կը ծնին, եւ ով որ 15-20 այծ ունենար, այլեւս որեւէ բանի կարօտ չէր մնար, իր ապրուստը եւ պէտքերը անոնցմով կը հայթայթուէին։ Թող որ տանուտէր կամ նահապետական տուները՝ ոչխարի եւ այծերու հօտեր ունէին։*

Երբ թալանուէին, քաղաք կամ դաշտի գիւղերը կուգային եւ կիսարար ոչխարներ եւ այծեր կը տանէին, կը պահէին, որով թէ օժանդակողը եւ թէ իրենք կ'օգտուէին։ Աշնանացան ցորենը, առհասարակ, հաց պատրաստելու չէին գործածեր, այլ թանապուրի համար, իսկ ցորենի հացի փոխարէն, իրենց սովորական գործածածը կորեկ էր, այդ պատճառով ալ, իրենց վարուցանքը կորեկ էր միշտ։ Վերջերս սկսած էին ծխախոտի մշակութեան՝ Շենիկ, Սեմալ եւ ուրիշ գիւղերու մէջ, ուր ընտիր ծխախոտ կ'արտադրէին եւ անկէ լաւ եկամուտ կ'ապահովէին։

Մեղուաբուծութիւնը՝ հին, նահապետական դրութեամբ կը կատարուէր նախապէս, բայց վերջերս, Կովկասցի մեղուաբոյծ Բզնունիի ջանքերուն շնորհիւ, նոր կերպեր սորվեցան եւ աւելի արդիւնք ձեռք կը բերէին։

Դալուորիկի շրջանին մէջ՝ երկաթահանքեր գտնուելուն, այն տեղի ժողովուրդը առհասարակ երկաթագործութեամբ կը պարապէր։ Երկաթի հանածոն իրենք կը փորէին, կը հալեցնէին եւ երկրագործական ամէն տեսակ գործիքներ կը պատրաստէին, եւ Խիանք, Փսանաց գաւառ կամ Մշոյ դաշտ բերելով՝ կը ծախէին։

Սասունցիները առհասարակ վարժ չէին պանդխտութեան. օտարութեան գացողները՝ Դիլէճիքէն, Անթապէն կամ Հալէպէն անդին չէին երթար, այդ տեղերն ալ իրենց արհեստը ջաղացպանութիւն էր։ Մէկ երկու տարի մնալով, երբ քանի մը լիրայի տէր դառնային, գոհունակութեամբ կը վերադառնային տուներնին։ Մէկ այծ կարելի էր 5-20 ղրուշի գնել՝ Սասնոյ մէջ. այնպէս որ 10-20 լիրա ունեցողը կրնար մեծ քանակութեամբ հօտի տէր դառնալ, եւ մէկ տարիէն կրկնապատկել անոր թիւը։

Սասունցիք սակաւապէտ ժողովուրդ ըլլալով՝ այդքան թալաններէ ետք, նորէն կը վերագտնէին իրենք զիրենք, կարճ ժամանակէն։

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

Բաբգէն Վարդապետ Մուշի մէջ.— Ալէմտարեանի օրով, ազգային գործերը կը կաղային քաղաքին մէջ։ Միացեալ Ընկերութեան վարժարանը արդէն չատոնց գոցուած էր, Թաղային ծխական վարժարաններով կը դոհանային։ Քաղաքական Ժողովը կազմուած էր անտարբեր տարրերէ, որոնք բնաւ հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տար ուսման, կրթութեան հանդէպ. օրինակ, Տ. Մխիթարեան Աւետիս, Մահտեսի Աբրոյեան Յակոբ, Խաչիկեան Յովհաննէս, Պօղէեան Մովսէս, որոնցմէ ոմանք Թրքասէր էին և կամ անտարբեր, դաշտի գիւղերու մէջ տեղի ունեցած հալածանքներով բնաւ չէին հետաքրքրուեր։ Այդ պատճառով ալ բուռն բողոքներ ղրկուեցան Պատրիարքարան, որ Արմաշական Բաբգէն վարդապետ Կիւլէսէրեանը՝ Մշոյ առաջնորդական Տեղապահ նշանակելով, Մուշ ղրկեց։ Բաբգէն Վարդապետ կը ջանայ կարգի դնել ազգային գործերը, նախկին պաշտօնեաները ճամբու դնելով՝ երիտասարդ ուժեր գործի գլուխ կը բերէ, նշանակալի կազմելով Քաղաքական, Կրօնական Ժողովները և Ուսումնական Խորհուրդը, այդպիսով կեանք և աւիւն մտցնելով ազգային Առաջնորդարանի և ժողովրդական խաւերուն մէջ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Խալիլ Աղայի սպանութիւնը.— Հաճի Ֆէրօ եւ Խասգիւղի հայութիւնը. Բերդակ գիւղի դէպքը.—

Սասունցի տխրահռչակ քիւրտ ցեղապետ Խալիլ աղան, որ խաբէութեամբ յաջողած էր Աղբիւր Սերոբի գլուխը կտրել տալ, իր այդ «բարեօք ծառայութեան» փոխարէն՝ Կարմիր Սուլթանէն ստացած էր պատուանշան մը, զոր իր կուրծքէն կը կախէր՝ մեծ պարծենկոտութեամբ։ Ան աւելի քաջալերուած էր իր ասպատակութիւններով, որոնք կը բազմապատկէր Սասնոյ հայութեան դէմ։ Յեղափոխութիւնն ալ ծրագրած էր պատժել այդ հրէշը և Աղբիւր Սերոբի վրէժը լուծել անկէ. և յարմար պատեհութեան կը սպասէր։

Մեր տղաքը միշտ կը լրտեսէին այդ հրէշին քայլերը։ Անգամ մը քաղաք այցելութեան եկաւ ան. և երբ իմացանք Սասուն մեկնելու իր օրը և ժամանակը, սուրհանդակներու միջոցաւ լուր տուինք Անդրանիկին, որ տասը ընկերներով, Վերին (հայ) Մառնիկ գիւղի անտառներուն մէջ, ճամբուն մօտերը, կը պահւրտի։ Խալիլ աղան, երբ իր ղոլումներով կը մօտենայ մեր տղոց, Անդրանիկ կը հրամայէ որ տղաքը բոլորն ալ կրակ բանան անոնց վրայ։ Խալիլ աղան և իր հինգ զինեալ ղոլամները շնասատակ կ'իյնան։ Նախ Անդրանիկ՝ Սուլթանի շնորհած պատուանշանը Խալիլի կուրծքէն առնելով, իր կուրծքին կը կախէ, ուր մնաց շատ երկար տարիներ. յետոյ Խալիլի գլուխն ալ կտրելով, հետերնին կը տանին և Սասնոյ հայ գիւղերու հրապարակներու վրայ կախել կուտան, իբրև փոխ-վրէժ Աղբիւր Սերոբի նահատակութեան։

Խալիլի սպանութիւնը մեծ յուզում և խռովութիւն յառաջ բերաւ Թրքական շրջանակներուն մէջ։ Կառավարութիւնը ի բացակայութեան մահուան դատապարտութեան վճիռ արձակեց Անդրանիկի և իր ընկերներուն դէմ. թէև Անդրանիկ քանի անգամներ այդ տեսակ վճիռներով դատապարտուած էր։

Խասգիւղը եւ Հաճի Ֆերօ.— Պալաքցի ցեղապետ Հաճի Ֆերօն և իր եղբայրը հաճի Ալին, որոնք Խասգիւղէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Քոլոսիկ գիւղին մէջ եկած բնակութիւն հաստատած էին, շարունակական ճնշումի և բռնութեան տակ կը պահէին այդ հայ գիւղի բնակչութիւնը, ոմանց սպաննելով, ոմանց թալանելով, և այդ պատճառով ալ խեղճերը մեծամասնութեամբ՝ իրենց պապենական օճախը և կալուածները կը լքէին քիւրտերուն, և կը գաղթէին միւս գիւղերը. որով Քոլոսիկ գիւղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմուէր հաճի Ֆերոյի Բռնաշէնէն բերած քիւրտերէն։

Խասգիւղը՝ որ Մուշի և Բաղէշի երթևեկութեան կեդրոնն եղած էր, իր մէջէն անցած խճուղիի պատճառով, կեդրոնատեղին էր նաև Թղթատարական կայանին, ուր քանի մը հեծեալ ժանտարմաներ կը մնային՝ զօրսօն անունով։ Խասգիւղը կը բաղկանար 400 տունէ և դաշտի ամենէն բազմամարդ և շէն գիւղն էր անիկա։ Ունէր հնադարեան երեք եկեղեցիներ — Ս. Երրորդութիւն, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիները ունէին իրենց ծխական դպրոցները։

Մինչև 1870 ական թուականները, գեղի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը շատ բարգաւաճ և բարեկեցիկ վիճակ ունէր. իւրաքանչիւր տուն, հին նահապետական դրութեամբ, 30-40 անդամներէ կը բաղկանար. բոլորն ալ միասին կ'ապրէին. ամէն տուն ունէր հազարաւոր ոչխարներ, հարիւրաւոր կովեր, մատակներ։ Գիւղի հողերը մէկ քանի հայ նահապետներու կը պատկանէին։ Այդ ազգայիններէն նշանաւոր կը հանդիսանային Տոնճոյեան, Փարէզեան, Աճէմեան, Մլմուլեան, Աստուրեան, Թաթոյեան,

ԽԱՍԳԻՒՂ՝ հարաւ-արեւելքէն։

Տառզեան, Գրիկեան և այլ գերդաստաններ, որոնք հարիւրաւոր տղամարդիկ կը համրէին։ Վերջին տարիները՝ գիւղապետական ընտրութեանց առթիւ, իրարու հետ կը մրցէին, և այս պատճառով ալ՝ շատ անգամ վէճեր և կռիւներ անպակաս էին իրենց միջեւ։

ԺԸ. դարու ընթացքին՝ մեր նախահայրերը Սասունէն վար գալով, կը հաստատուէին Խասգիւղին մէջ, ուր տունի և կալուածներու տէր կը դառնան։ 1830 ին հայրս կը հաստատուի Մուշ քաղաքին մէջ, ուր վաճառականութեամբ կը զբաղի, իսկ հօրեղբայրս՝ Տ. Մանուէլ քահանան միշտ գիւղ կը մնայ։

Իբրեւ հօրենական գիւղ, ուր մեծ քանակութեամբ կալուածներ ունէինք, ես պարտք կը զգայի այդ գիւղի վիճակով հետաքրքրուելու և գիւղացիներուն արդար իրաւունքները պաշտպանելու՝ իմ կարողութեան սահմանին մէջ։

Ըստ մեր նախահայրերու պատմածին, Թոլոսիկ գիւղը եղած է մեր գիւղի ոչխարներու մակաղատեղին, ուր շինուած էին գոմերը։ Գիւղը շրջապատող թաւ անտառներուն տերեւներով կը սնուցանէին ոչխարները՝ ձմեռ ատեն։

Հաճի Ֆերօն, իւրացնելէ յետոյ Թոլոսիկ գիւղը, մեր գիւղի սեփականութիւն եղող գոմերուն մէջ իր քիւրտերը լեցնելով, արգիլեց գիւղին ոչխարներուն հոն երթալը և մակաղիլը։

Ասկէ զատ, Խասգիւղի արգաւանդ դաշտը ոռոգող ջուրերը կը հոսէին Թոլոսիկի կռնակը գտնուող լերան աղբիւրներէն։ Հաճի Ֆերօն՝ այդ եօթը առուակներու ջուրերն ալ իւրացուց և իր պէտքերուն համար գործածեց, այդպիսով Խասգիւղի արտերն ու գիւղը ջրազուրկ դարձնելով։

Համագիւղացիներս թէեւ կառավարութեան դիմում ըրինք և ձեռքերնիս գտնուած օրինական կալուածաթուղթերով՝ մեր արդար իրաւունքը հաստատեցինք, բայց Հաճի Ֆերօն նորէն շարունակեց զլանալու մեր ջուրի իրաւունքը, հակառակ որ կառավարութիւնը որոշած էր որ այդ ջուրէն Խասգիւղցիները պիտի օգտուէին 11 օր, իսկ Թոլոսիկցիները՝ 3 օր։

Մենք հարկադրուած ընդունեցինք այդ երեք օրուան կարգադրութիւնը, բայց ի զուր։

Այդ Թոլոսիկի ձորին մէջ մեր գիւղացիները ունէին եօթը ջրաղաց. Ֆերօն բոլորն ալ հրդեհել տուաւ և անգործածելի դարձուց։ Ի վերջոյ ինքը հայերու ջրաղացներու կողքին, սեփական նոր ջրաղացներ շինել տուաւ իրեն համար։ Այդքանով ալ չբաւականալով, Խասգիւղին կից՝ քանի մը արտավար հողեր գրաւելով. Սեւակ անունով աղբիւրին քով երկյարկանի շէնքեր, ախոռ, տուն, գոմեր շինել տուաւ իրեն համար, այդ տեղը քրտական թաղի մը վերածելով։

Ատկէ ետք, կամաց կամաց, քիւրտեր եկան հաստատուեցան գիւղին մէջ ալ և աւազակութեամբ և գողութեամբ ինչ որ ձեռք անցընէին, անոր կէսը Հաճի Ֆերոյի տունը կը ղրկէին։

Վերջին ժամանակները այդ աւազակապետը թոյլ չէր տար հայերուն որ իրենց սեփական լեռներէն՝ ցախ և ճլօ (ոչխարներու կերած անտառներու տերեւ) բերէին, և շատերը ստիպուած եղան դրամ վճարելով՝ ցախ ու ճլօ կտրել բերել, այսինքն՝ իրենց սեփական ապրանքին համար ալ վճարել։

Գիւղին մէջ թէեւ Տ. Թերոբ քահանայի ղեկավարութեամբ՝ խումբ մը երիտասարդներ կը գործէին գաղտնաբար և քանիցս՝ հրահանգեցինք Տ. Թերոբին որ այդ աւազակին կեանքին վերջ տրուի, սակայն հակառակ կեցաւ՝ առարկելով թէ այդ պարագային ամբողջ գիւղը զոհ պիտի երթայ այդ աւազակի ոճրագործ ազգականներուն։

Զգացինք որ անոր զգուշութիւնը կուգար իր կեանքի ապահովութեան մտահոգութենէն։ Այդ պատճառով ալ՝ Սասունէն խումբ մը փոխադրել տուինք Խասգիւղ, որպէսզի անոնք կատարեն այդ դերը։ Բայց, կրկին անգամ, Տ. Թերոբ ընդդիմացաւ և տղաքը ետ ղրկուեցան։

Հաճի Ֆերօ շարունակ սպառնալիքի տակ կը պահէր գիւղը. իրեն ընդդիմացող հայերը՝ իր մարդոց սպաննել կուտար միշտ. Իր հակահայ հանգամանքին պատճառով, կառավարութեան համարումը և վստահութիւնը կը վայելէր միշտ։ Իր լոկ մէկ խօսքին վրայ, թէ «գիւղին մէջ Ֆետայիներ կան», իսկոյն քաղաքէն զօրք և թնդանօթ կը ղրկուէին և իրեն ընդդիմութիւն ցոյց տուող հայերը մատնացոյց ընելով՝ թէ անոնց տուներուն մէջ պատսպարուած էին Ֆետայիները, մեռցնելու աստիճան գանակոծել և հարստահարել կուտար։

Վերջապէս, այդ արիւնարբու գազանը պատուհաս դարձած էր այդ շրջանի հայ գիւղերուն — Շմլակ, Ալվառինչ, Ըրըշտէր, Մկրագոմ, Իրիզակ, Քրտագոմ.

Սահմանադրութեան շրջանին՝ իբր թէ հայերուս իրաւունքը պիտի պաշտպանուէր. գիւղացիներուն հետ միաձայնութեամբ, դատ բացինք այդ աւազակին դէմ՝ գրաւուած գիւղը, անտուները, ջուրը և ջաղացները ետ առնելու համար, զինուած օրինական կալուածաթուղթերով և դատական վճիռներով, բայց՝ այդ «հաւասարութեան» օրերուն իսկ, թուրք պաշտօնեաները չթերացան պաշտպանելէ այդ գազանը, որով ստիպուեցանք Պոլիս Բ. Դրան դիմումներ ընելու՝ Պատրիարքարանի միջոցաւ։ Պատասխանուեցաւ մեզի որ հոն, կալուածատումարներու մէջ, Թասգիւղ անունով գիւղ գոյութիւն չունի. միայն Քոլսիկ անուամբ գիւղ կայ գրուած։

Թող գիտցուի թէ Իթթիհատականները ի՛նչ աստիճան ծայրայեղութեան կը հասցնէին խնդիր մը, երբ այսքան բացայայտօրէն կ'ուրանային գոյութիւնը 400 տուննոց հայ գիւղի մը, որ հնուց իվեր հաստատուած և բարգաւաճ հայկական կեդրոն մըն էր և անոր բնակիչները ձեռքերնուն մէջ ունէին կառավարութեան կնիքով վաւերացուած կալուածաթուղթեր։ Բայց կ'աշխատէին այդ մեծ գիւղը և այնքան բազմամարդ հայութիւնը զոհել մէկ աւազակապետի մը, և ըրին ալ։

Միւս կողմէն, մեր յեղափոխական կուսակցութիւնը, Իթթիհատականներուն փարած, կը ճգնէր փրկելու հայ ազգը՝ թուրք աշխատաւորը հայ աշխատաւորին հաւասար ճանչնալու քարոզը կարդալով մեր գլխուն։

Բերդակ գիւղի դէպքը.— Բերդակ գիւղը երկու ժամուան հեռաւորութիւն ունէր քաղաքէն, Քան կոչուած լերան ստորոտը։ Գիւղի բնակչութեան բարբառը՝ Սասունցիներու հնչիւնն ունի, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ անոնք նախապէս Սասունէն գաղթած են։ Քաջ և կորովի ժողովուրդ մըն էր, մինչեւ ընդհանուր ջարդերը՝ ո՛չ քիւրտ և ո՛չ ալ թուրք աղայի թոյլատրած է որ գան այդ գիւղը բնակութիւն հաստատեն։ Գիւղի կալուածներուն մէկ խոշոր մասը սեփականութիւնն էր Առաքելոց Վանքին։ Կ'ըսուի որ Բերդակը, որ վերջին տարիները 150 տուներէ բաղկացեալ բնակչութիւն մը ունէր, նախապէս երկու եղբայրներու սեփականութիւնն է եղեր. մին անզաւակ մեռնելով, իր բաժին կալուածները կտակեր է Առաքելոց Վանքին, որուն եկամուտին մեծ մասը այդ գիւղէն կը հոգացուէր։

Բերդակ գիւղին մէջ անուանի էին Պողոէի տուները։ Ըստ երեւոյթին՝ միւս եղբայրը այս տունին նախահայրը եղած է։ Գիւղին լաւ կալուածները անոնց կը պատկանէին։ Այս տոհմին պատկանող արու անդամները բոլորն ալ, կտրած ոտք ու ձեռք բուժելու կարողութիւնն ունէին՝ իբր Աստուծմէ իրենց տրուած շնորհ։ Ո՛չ կարդալ գիտէին, ո՛չ ալ գրել, որով ըսել կ'ուզեմ որ մարդակազմութեան մասին բնաւ ծանօթութիւն չունէին, բայց մէկ քանի կողմերէ ջարդուած մարդոց ոսկորները անանկ մը կը շըտկէին և կը կապէին որ անոնք տասը օրէն կ'առողջանային։

Թուրքերը զիրենք գըրըգճը կը կոչէին։ Մեծ համբաւ կը վայելէին։ Այդ տունէն՝ Գասպար, Բարսեղ, Երանոս՝ նշանաւոր «գըրգճի»ներ էին, որոնք Պոլիս երթալով, նոյն ատեններու Սուլթաններուն կողմէ կը վարձատրուէին։

Գիւղապետութեան պաշտօնը միշտ այս տունին կը պատկանէր։ Այդ պահուն Բարսեղն էր գիւղապետը, երբ Թուրք կառավարութիւնը իմացաւ որ Գէորգ Չավուշ գիւղը կը գտնուի՝ քանի մը ընկերներով։ Հոն կը փութան զօրքերը և հեծեալ ժանտարմաները։ Տղաքը, առանց սպասելու որ գիւղը շրջապատուի, ցերեկ ատեն՝ իրենց թաքստոցէն դուրս գալով, կը սկսին ճակատիլ թշնամիին դէմ և բաւական զօրք կոտորելէն ետք, լեռնակողմի զօրքերուն շղթան պատռելով՝ անվնաս կ'անցնին կ'երթան։ Գիւղը թալանի կ'ենթարկուի զօրքերու և քիւրտերու կողմէ։ Եւ գիւղացիներէն տասը անձեր ձերբակալուելով՝ քաղաք կը բերուին ու կը բանտարկուին։

Յետոյ, տղաք իմանալով որ այդ մատնութիւնը ընողը իբր թէ Բարսեղն է եղեր՝ այն հիման վրայ որ առանց պատիժի ենթարկուելու ազատ ձգուեր է, ըստ այնմ Բարսեղը տերորի կ'ենթարկեն։

Գ.ԼՈՒԽ Ժ.Թ.

Ը. Բանտարկութիւնս.— Գոմս գիւղին տէր դարձած Հանի Մուսայի սպանութիւնը եւ գիւղին թալանումը.—

Ազգիս ազատագրութեան համար նախապէս ուխտած ըլլալով, ամէն տեսակ դժուարութեանց և նեղութեանց յանձնառու եղած էի ամենայն յօժարութեամբ։ Այս վճռականութեամբ ալ կը գործէի։

Քաղաքին մէջ, ամէն օր, հայ և Թուրք լրտեսներ կը վխտային չորս կողմ։ Այդ իսկ պատճառով, շատ զգուշութեամբ կը գործէի. խանութիս և տունիս մէջ միշտ որեւէ վնասակար թուղթ կամ զէնք չէի պահեր։ Մեծագոյն բաղձանքս էր քաղաքի հարուստ դասակարգը լծել Ս. Գործին, բայց անկարելի էր, որով զինեալ տղոց նիւթական կարիքներուն բեռը առաւելապէս մեր վրայ ծանրանալով, տնտեսական դժուարութեանց կը բախէինք։

Շարունակ դիմումներ կ՚ընէի Վան՝ Գիսակին (Վարդգէս) և արտասահման (Արեւելեան Բիւրոյին), օգնութիւն հայցելով, բայց ձգձըգումներէ զատ, պարապ խոստումներով կը ջանային գոհացնել մեզ։

Ծածկագիր նամակներ գրելու համար՝ ամբողջ գիշերը արթուն կ՚անցնէի, որուն պատճառով՝ աչքերս սկսեր էին տկարանալ։ Երբեմն «Դրօշակ»ի թիւը կը ստանայինք և տղոց ղրկելով՝ անոնց դատարկ փորը ատով կ՚ուզէինք կշտացնել։ Թերթերը ապահով մեր ձեռքը հասնելու միջոցը գտած էինք։ Քաղաքիս ականաւոր հայերէն փաստաբան Պետրոս էֆէնտի Սիւտճեանի որքան թրքասէր ըլլալը բոլոր թուրք պաշտօնեաները լաւ գիտէին, այդ պատճառով՝ մտերմութիւն կը հաստատենք իր զաւկին՝ Քրիստի հետ և մեր կազմակերպութեան մէջ կ՚առնենք զայն։ Իրեն յայտնեցինք որ արտասահմանէն թերթեր բերել պիտի տանք իր հօրը հասցէով և անունով, որով ամէն շաբաթ՝ թերթերը եկած օրը՝ նամակատուն հանդիպի և հօր անուան եկած գիրքերը կամ թերթերը ուղղակի մեզի բերէ։ Յիշեալը սիրայօժար ընդունեց այս առաջարկը, որով Թիֆլիս գրեցինք որ թերթերը դնեն թուրքերէն գրուած գիրքերու կողերուն մէջ և խնամքով ծրարելով՝ ղրկեն Տրապիզոն, անկէ ալ Մուշ։ Այս կերպով, ամէն շաբաթ կը ստանայինք մեր թերթերը անվնաս և ապահով, օգտագործելով մեր թրքասէրներու անունները՝ ի նպաստ մեր դատին։

1901 թուականի ամրան Անդրանիկի զինուորներէն Հաւատորիկ գիւղացիներէն Մակարը և Գրգոն իրենց գիւղին մէջ կը ձերբակալուին ժանտարմաներու կողմէ և բանտ կ՚առաջնորդուին, ուր սոսկալի տանջանքներու չդիմանալով՝ կուտան անունները իրենց ծանօթ ընկերներուն,— Կառնեն գիւղացի Ղազարին, Յօղունք գիւղացի Մխիթար Շախիկեանի և Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն հաճի Յակոբի և իմ անունները։

Մեհմէտ էֆէնտի իսկոյն՝ իր ծառային միջոցաւ երկտողով մը կ՚իմացնէ մեր մատնուած ըլլալը, և սրտնեղած մեր ուխտադրուժ զինուորներու թուլամորթութենէն՝ ինծի և հաճի Յակոբին կը յանձնարարէ որ մեր գլխուն ճարը նայինք։ Հաճի Յակոբ կը ջանայ համոզել զիս որ Սասուն փախչինք· բայց ես տեղական գործը աւելի բարձր դասելով. յանձնառու կ՚ըլլամ նորէն բանտարկուելու և չարչարանք կրելու։

Հաճին, նոյն օրն իսկ, կծիկը դնելով՝ կը բարձրանայ Սասուն, որովհետև հօրենական հարստութենէն զրկուած, կը զգար որ առանց դրամի՝ պիտի չկրնար իր օձիքը ազատել թուրքերու ձեռքէն։

Իսկ ես, հօրս հարստութենէն դեռ մաս մը ունէի ձեռքիս մէջ և կրնայի անով փրկել ինքզինքս՝ գոնէ այս անգամ ալ, և յետոյ, յաջորդ առիթով, ընկերոջս ճամբուն հետեւիլ։

Խանութս նստած, պաղարիւնութեամբ կը սպասէի գալիքին։ Քիչ յետոյ, Քոմիսէր Մուղտար, ժանտարմայի հարիւրապետ Հիւսէյն աղան և քանի մը ոստիկաններ ներս մտան, թուղթերս հաւաքեցին և զիս դէպի բանտ առաջնորդեցին։ Արդէն, այս կրկնուող ձերբակալութիւններէն՝ վարժուած էի կարծես այս արարքներուն, միայն իմ մօտիկ ազգականներուս պատուիրած էի որ երբ անակնկալ կերպով ձերբակալուիմ, անշուշտ մի քանի օր տեւող նախնական հարցաքննութիւններու ատեն պիտի չկարողանանք յարաբերիլ իրարու հետ. այդ պարագային՝ իրենք դուրսէն ջանան տեսնել հարցաքննիչ դատաւորը և զինք կաշառելու տրամադրութիւն յայտնեն։

Այդ օրերուն, հարցաքննիչ դատաւորն էր Բաղէշցի Իպրահիմ Հաշիտ էֆ., որ 120 լիրա պահանջելով՝ կը խոստանայ կարգադրել իմ գործը և զիս հետեւեալ օրն իսկ արձակելու խոստում տալով՝ մերիններէն կը ստանայ իր պահանջած գումարը՝ իրեն և ընդհանուր դատախազ Օսման Խալըթ էֆէնտիին համար։ Ես երեք ամիս բանտ մնալէս յետոյ, դուրս կուգամ, իբրեւ թէ միայն Մակարի ամբաստանութիւնը բաւական զօրաւոր պատճառ չէր զիս բանտարկելու ...

Գոմսայ դէպքը.— Կորիւնի՝ լեռ գտնուելէն առիթ քաղելով, քաղաքացի ցեղապետներէն հաճի Ալոնց Խալըթի Իպրահիմն ու իր եղբայրը՝ հաճի Մուսան, Գոմս գիւղը կ՚երթան, հոն չէնքեր շինելու և գիւղին տէր դառնալու։

Կորիւն, չհանդուրժելով ասոնց ապօրինի արարքներուն, քանի մը զինուորներով՝ գիւղը կուգայ և ուղղակի այդ հարստահարիչներու քէօշքերուն վրայ յարձակում կը գործէ. այնտեղ միայն հաճի Մուսան, իր ընտանիքը և հինգ քիւրտ սպասաւորներ գտնելով՝ բոլորն ալ կը գնդակահարէ և քէօշքը հրդեհի կուտայ։

Հետեւեալ օրը քաղաքէն թուրք զօրքը կը հասնի Գոմս, ինչպէս նաեւ շրջականներէն քիւրտ աւարառուներ հոն փութալով՝ Կորիւնի մայրն ու քանի մը գիւղացիներ սպաննելէ յետոյ, 30 անձեր ալ, ընդ որս նաեւ Կորիւնի հօրեղբօր զաւակը՝ Տարօնը ձերբակալելով՝ քաղաք կը բերեն և կը բանտարկեն, ուր յետոյ իբր ոճրագործ անոնք կը դատապարտուին 15 ական տարի բանտի։ Գիւղը թալանի կը տրուի, գիւղացիները կը ցրուին հոս հոն։ Խալըթի Իպրահիմը նորէն իր քէօշքը վերաշինելով և իրեն ծանօթ քիւրտեր գիւղին մէջ բնակեցնելով, տէր կը դառնայ հայերու լքուած կալուածներուն։

ՄԿՐՏԻՉ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ

(Կառնեցի)

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Երկպառակութիւնը կը սաստկանայ Անդրանիկի եւ Սասունցի իշխաններու միջեւ.— Արմենակի եւ Մկրտիչի միջնորդութիւնը.— Փեթար գիւղի դէպքը.— Քիարիմ աղայի սպանութիւնը.—

1902 Թուականի սկիզբները Անդրանիկի, իր խումբին և Սասունցի իշխաններու միջեւ ծագած երկպառակութիւնը աւելի կը խորանայ, անանկ որ Սասունցիներու համակիր մէկ երկու անձեր կը սպաննուին։ Ի տես այս եղբայրասպան երկպառակութեան՝ սարսափի մատնուեցանք։ Եթէ այս անելութիւնը և պառակտումը այսպէս շարունակուէին, անոնցմէ ամենէն մեծ օգուտը քաղողը պիտի ըլլար մեր թշնամին։ Քանի որ առանց Սասունցիներու բարի յօժարութեան, կամեցողութեան և մանաւանդ՝ օժանդակութեան, մենք պիտի չկարողանայինք մեր գործունէութեան կեդրոնը դարձնել Սասունը և հոն դրկել կառավարութեան հալածանքներէն խուսափող փախստական տղաները։

Այս պատճառներով, որոշեցինք որ Ռուսաստանէն նոր վերադարձած և յեղափոխական ասպարէզի մէջ մեծ համբաւ վայելող Հրայրը և Կառնեն գիւղացի Պրն. Մկրտիչը հոն երթան, տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարեն և ջանան համերաշխութիւն հաստատել երկու հակամարտ հոսանքներու միջեւ։

Յիշեալները, Սեմալ գիւղի մէջ, կը խորհրդակցին Անդրանիկի և իր խումբին հետ, յետոյ Սասունցի իշխաններու ընդհանուր ժողով մը կը գումարեն, ուր կը տեսնեն որ Սասունցիները գերագրգռուած են և որոշած վերջնականապէս որեւէ օտար յեղափոխական չպահել իրենց մէջ այլեւս։

Ծանօթ ըլլալով Սասունցիներու կամակոր յամառութեան, Հրայր մեծ ջանք կը թափէ համոզելու Անդրանիկը որ զիջողութիւններ ընէ. Անդրանիկ համոզուելով Հրայրի խորհուրդներէն և թելադրութիւններէն, ամէն տեսակ զիջում յանձն կ'առնէ, բայց անօգուտ։ Սասունցիները կը պնդեն որ զինեալ ուժերը պէտք է զինաթափ ըլլան և հեռանան Սասունի սահմաններէն։

Հրայր և Մկրտիչ, գործի սիրոյն, կը թելադրեն Անդրանիկին որ գոնէ առժամեայ կերպով վար դնեն զէնքը, գիւղ մը քաշուին, մինչեւ որ Սասունցիներուն բարկութիւնն անցնի։ Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ, Անդրանիկ կը համակերպի եղած թելադրութեան և զէնքը վար կը դնէ։

Հիմա Հրայր և Մկրտիչ պիտի փորձէին համոզել Սասունցիները. անոնց կ'ուղղեն հետեւեալ խօսքերը.—

— Ձեր փափաքը իրագործել տուինք. բայց դուք այսօր ընդհանուր աշխարհի մէջ անուն ունիք, և ատիկա եղած է ձեր անձնազոհութեան և քաջութեան շնորհիւ։ Սակայն, եթէ վաղը անոնք հասկնան որ ոչինչ պատճառով մը, դուք, Սասունցիներդ, յամառելով, ձեր մէջ գտնուող յեղափոխական զինեալ տղաները հեռացուցեր էք, այն ատեն ձեր անունը, համբաւը, պատիւը թէ՛ Եւրոպայի և թէ համայն հայութեան առջեւ զերոյի կ'իջնեն։ Ըսել կ'ուզենք որ անոնք նորէն ձեր եղբայրներն են և ձեր նեղութեան օրերուն՝ անոնք են որ իրենց կեանքը պիտի զոհեն ձեզի, մեզի, բոլորիս համար։ Պէտք է որ այս անգամ դուք ալ զիջում ցոյց տաք ձեր կողմէ և Պր. Անդրանիկը հրաւիրելով՝ անոր և իր խումբին զէնքերը իրենց յանձնէք և եղբօր պէս իրարու հետ ապրինք սիրով և համերաշխ։

Սասունցիներու պատասխանը կ'ըլլայ.—

— Եթէ դուք, երկուքդ, երաշխաւորէք որ Անդրանիկ և իր ընկերները այսուհետեւ պիտի յարգեն մեր սովորութիւնները և ըստ այնմ վերաբերում ունենան մեզի հետ, մենք սիրայօժար կերպով զիրենք նորէն կը պահենք մեր մէջ և իբրեւ մեր մեծ եղբայրը կ'ընդունինք զիրենք։

Եւ այսպէս, Անդրանիկ և իր հետեւորդները կը տիրանան իրենց զէնքերուն, համերաշխութիւնը կը վերահաստատուի և Հրայր ու Մկրտիչ յաջողած իրենց առաքելութեան մէջ, կը վերադառնան։

Փերար գիւղի դէպքը.— Մուշի Թուրք Թոփալլը ցեղապետներէն Մուրատ աղան և իր պարագաները երբ կը տեսնեն որ Փեթար գիւղի գիւղապետ քաջն Պետօն շատ դժուարութեամբ կ'իյնայ իրենց լարած ծուղակին մէջ՝ Փեթար գիւղին տէր դառնալու իրենց նպատակը իրագործելու համար, կը փորձեն չարախօսութիւններով և զրպարտութիւններով կոտրել անոր ընդդիմութիւնը։ Գիւղապետ Պետօն միշտ յարաբերութեան մէջ էր յեղափոխականներու հետ և զինեալ խումբեր շարունակ կ'երթեւեկէին գիւղը։

Մուրատ աղան իմաց կուտայ կառավարութեան թէ Փեթար գիւղի մէջ յեղափոխականներ կը վխտան։ Գիւղը արդէն քաղաքի արեւմտեան սարալանջին վրայ հաստատուած, մէկուկէս ժամուան հեռաւորութիւն ունէր քաղաքէն։ Զօրքը իսկոյն կը շրջապատէ գիւղը, որուն երիտասարդութիւնը երբ հեռուէն կը տեսնէ զօրքի գալը, զէնք առած՝ խոյս կուտայ մօտակայ անտառները. միայն գիւղապետ Պետօն և ծերերը կը մնան գիւղը։

Զօրքերը կը սկսին խուզարկութեան՝ առանց սակայն վնասակար բան մը գտնելու, միայն մէկ քանի անկանոն հին զէնքեր և չախմախլը մը։ Եւ քանի որ այդ ժամանակները հայի տան մէջ դաշոյն գտնուիլն իսկ ոճիր կը նկատուէր, այդ հրացանները կը գրաւուին և Պետոն, Սարգիսը և մի քանի ուրիշներ առնելով քաղաք կը վերադառնան։ Ձերբակալուողները իբրև յեղափոխական հովանաւորողներ՝ կը դատապարտուին։

Բռնակալ Մուրատ աղան կը հասնի իր նպատակին և գիւղին իրական տէրը կը դառնայ՝ չարունակելով իր հարստահարութիւնները։

Գիւղապետ Պետոն՝ թաւ ընչացք ունէր, որոնք կ'երկարէին ականջէ ականջ, բարձրահասակ մարդ մըն էր, հազարաւոր ոչխարներու տէր՝ հարուստ տանուտէր մը, որուն տունը հարիւրաւոր հիւրեր կը կերակրուէին։ Այս ձերբակալութեան հետեւանքով ան կորսնցուց ամէն բան։ Բանտին մէջ այնքան ծանր տանջանքներու կ'ենթարկեն որ իր ամբողջ թաւ պեխերը ձեռքով փետտած թափած էին։ Զինք տեսնողը պիտի խորհէր թէ բնաւ ընչացք չէ ունեցեր։ Իր հօրեղբօր տղաներէն Փիթարցի նշանաւոր հերոս Մանուկ, Ախօն և Իսրօն, այդ օրէն սկսեալ փարած են զէնքի և Անդրանիկի խումբին միանալով՝ հազարաւոր թուրքեր սատկեցուցեր են և այդպէսով՝ իրենց հօրեղբօր վրէժը լուծած։

Ալիճան գիւղի դէպքը.— Քաղաքի թուրք ցեղապետներէն իւրաքանչիւրը իր նախընտրած գիւղին մէջ խաբեբայական միջոցներով 4-5 կտոր արտ ձեռք կը ձգէր և կամաց կամաց կը ջանար ամբողջ գիւղին տիրանալ և քէօչքեր շինելով՝ հոն հաստատել իր բնակութիւնը։ Այդ օրինակին հետեւեցան նաեւ հաճի Սէֆու տղայ Քիարիմ ու Ապտիւլրահման, որոնք նոյն եղանակով կը ջանային տիրանալ 150 տուննոց զուտ հայաբնակ Ալիճան գիւղին։ Արդէն գիւղին մէջ հաստատուելով, սկսած էին հարստահարել և հալածել խեղճ գիւղացիները։

Սասունէն ղրկուած 5 տղաներ տերորի կ'ենթարկեն Քիարիմ աղան, որուն քէօչքէն արձակուած գնդակով մը, սակայն, կը սպաննուի այդ տղաներէն մին, Խասգիւղցի Մկրտիչ Քեաթիպեանը։

Հետեւեալ օրը կառավարութիւնը զօրք կը փութացնէ հոն և կը հաստատուի որ Քիարիմը սպաննողները ֆետայիներ են եղեր, ինչ որ կը հետեւցուի հոն լքուած Մկրտիչի դիակի ներկայութենէն։ Այս պատճառով գիւղը նորէն թալանի կը տրուի, և 30 Ալիճանցիներ, իրենց գիւղապետ Յարութիւն Սարախանեանի հետ քաղաք կը բերուին և իբրև յեղափոխականներու ապաստան տուողներ, 10-15 տարուան թիապարտութեան կը դատապարտուին։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Թ. բանտարկութիւն.— Ալվառինճ գիւղի դէպքը.—

1902ի ամրան օրերուն՝ եղբայրս Վաղարշակ իր աներ Հլղաթ Գազանճեանի և աներորդի Սեդրակի հետ կը ձերբակալուի։ Ասոնք թրքասէր Քոմիսէր Ռուբէնի զոհերն էին։

Առեւտրական խնդրոյ մը առթիւ, Ռուբէն կը փորձէ վրէժ լուծել Գազանճեաններէն, որոնք որեւէ կերպով կապ կամ յարաբերութիւն չեն ունեցած յեղափոխական շարժման հետ։ Ռուբէն, յեղափոխականի յատուկ կեղծ կնիք մը շինել տալով, Գազանճեանները խանութին մէջ ձգել կուտայ՝ Վերին Թաղեցի իրենց ազգական Կթունի Մխոյի զաւակ Սողոմոնի ձեռամբ։

Ապա նոյն Ռուբէնը խուզարկել կուտայ խանութը և կնիքին ուր ձգուած ըլլալը արդէն կանխաւ գիտնալով, կ'երթայ կը վերցնէ կնիքը և այդ զրպարտութեամբ ալ խեղճերը ձերբակալել կուտայ։

Եղբայրս Վաղարշակը եւս, իբրեւ անոնց փեսան կ'ամբաստանէ՝ օգտագործելով Բդէեան ընտանիքի արդէն կասկածելի հանգամանքը։ Քոմիսէր Ռուբէն զայն եւս կը միացնէ միւսներուն և բանտ դնել կուտայ։ Գէթ անմեղ եղբայրս ազատելու համար կ'աշխատիմ միջոցներ ձեռք առնել։ Դատավարութիւնը տեւեց վեց ամիս, նորէն կաշառքի ուժով կը յաջողիմ ազատել եղբայրս՝ եօթանասուն լիրա տալով նոյն ատենուան կառավարիչ Մահմուտ փաշային, և հարիւր լիրա ալ՝ դատարանի անդամներէն Կարնեցի Հիւսէյն էֆէնտիին, Մուշ քաղաքացի Յակոբ Մահտեսի Աբրահամեանին և Ստեփան էֆէնտի Մլիկեանին։ Իսկ միւս անմեղ զոհերը՝ հայր և որդի, իբր յեղափոխական մեծ գործիչ, քանի որ կնիքը իրենց քով գտնուած էր, ցկեանս բերդարգելութեան կը դատապարտուին։ Ի վերջոյ՝ սակայն, վճռաբեկ Ատեանը բեկանելով Մշոյ դատարանի վճիռը՝ թուղթերը կը վերադարձնէ, և խեղճերը հարիւր լիրա կաշառք տալով՝ բանտէն կ'ազատուին։

Ձեռքերուս եւ գիրքերուս կորուստը.— Այս յաճախակի բանտարկութիւններուս պատճառով, տունս գտնուած գրութիւնները՝ միշտ հետս կը փոխադրուէին կառավարութեան դուռը և հայ թարգմանիչներու կողմէ երկար օրեր քննութեան կ'ենթարկուէին, ինչ որ սրտհատնումի և մտմտուքի տեղի կուտար և լուրջ տանջանքներ կը պատճառէր ինծի։ Այդ պատճառով, հարկադրուած էի թանկարժէք գիրքերս լեցնել փայտէ սնտուկներու մէջ և թաղել գետնայարկը փորուած հորերու մէջ՝ երկար ատեն, և երբ օր մը ուզեցի հանել, տեսայ որ բոլորն ալ փտած էին։

Տանս մէջ երկու հրացան կը պահէի, մէկը՝ մուսինի, միւսը՝ պէրտանկի՝ հազար փամփուշտով։ Կանխազգուշութեան համար զանոնք փոխադրեցի մեր դրացի Աղճոյեան Համբարձումի տունը՝ իբր կասկած չհրաւիրող տուն և մերթ ընդ մերթ կը մաքրէի զանոնք։

Օր մը Վերին Թաղեցի ընկերս Գուրոյեան Ալեքսանէն իմացայ որ յիշեալ Համբարձումը պարսան կը ծախէ Թուրքերուն, ինք ուզեր է գնել, բայց Համբարձում անոր չէ ծախեր՝ ըսելով որ Թուրքերէն գնած է և Թուրքերուն ալ կը ծախէ։ Իրիկունը անոր տունը կը փութամ՝ զէնքերը նորէն մաքրելու պատրուակով, ինծի յայտնեց որ վախէն՝ զէնքերս փոխադրած է Վերին Թաղ բնակող իր քրոջ տունը։ Կասկածս աւելի զօրացաւ. իրմէ պահանջեցի որ երթայ բերէ։ Հետեւեալ սպառնական պատասխանը տուաւ. «Եթէ շատ խօսիս, լուր կուտամ կառավարութեան»։

Առանց ձայն ձուն հանելու տուն վերադարձայ՝ ցաւ զգալով ոչ թէ հարիւր լիրայի կորուստին վրայ, այլ հարազատ հայու մը և դրացիիս դաւաճան մը դառնալուն և զէնքերս թշնամիին ծախելուն վրայ։

Երբ ընկերներուս տեղեկացուցի եղելութիւնը, ի վերջոյ, որոշում տրուեցաւ տերորի ենթարկել այդ Համբարձումը, սակայն իր կանխահաս մահը աւելի շուտ մաքրեց մեր հաշիւը։

Գէորգ Չաւուշը եւ Ալվառինճ գիւղի դէպքը.— Գէորգ Չաւուշ, Սասունի Հիթենք գիւղացի, անվեհեր. քաջ, խիստ յամառ բնաւորութեան տէր երիտասարդ մըն էր, որ իր ուսումը ստացած էր Առաքելոց վանքի դպրոցին մէջ։ Մուրատի (Պոյաճեան) հին զինուորներէն էր. շատ յաճախ, առանց ընկերներու որոշումին ինքնաբերաբար և ինքնագլուխ գործեր կ'ընէր և Թալանի ու Ջարդի տեղի կուտար. թէեւ իր արիասիրտ քաջագործութիւնները մեղի մոռցնել կուտային իր այս թերութիւնները։

Ալվառինչ գիւղը 150 տունէ բաղկացած՝ զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, քաղաքէն երկու ու կէս ժամ հեռու, Տուրոս լերան ստորոտը, և իր բերքառատ այգիներով, արգաւանդ արտերով ու արօտատեղիներով՝ դաշտի գիւղերուն մէջ առաջիններէն էր։ Բնակչութեան մեծամասնութեան, անցեալ դարերուն, Սասունէն գաղթած ըլլալը՝ իր գաւառաբարբառէն յայտնի էր. բոլորն ալ, առհասարակ, ոչխարի հօտեր ունէին, իւրաքանչիւր տուն, միջին հաշուով, 100-120 ոչխարի տէր էր։

Գիւղէն կէս ժամ հեռու կը գտնուէր Սմբատաբերդը, ուր այդ գեղարուեստական հնութեան մնացորդները կանգուն կը մնային դեռ։ Շատ անգամ, մեր յեղափոխական տղաները կ'ապաստանէին հոն՝ օրերով և շաբաթներով։

Քաղաքի Թուրք ցեղապետներու աչքէն այս գիւղն ալ վրիպած չէր· կը փափաքէին գեղին մէջ անգամ մը մուտք գործել, բայց գիւղի նահապետական տուներէն գիւղապետ Սարգիսի, Վահանի, Սմբատի, Մարտոյեան Ծընտիի ցոյց տուած ընդդիմութեան վրայ, չէին յաջողած իրենց փափաքը իրականացնել։ Բայց արիւնարբու աւազակապետ հաճի Ձերոն միջոցը գտաւ իր կամքին հպատակեցնելու այս գիւղն ալ։ Իր ղոլամներու ձեռքով, գիւղին մէջ, օր ցերեկով՝ սպաննել տուաւ գիւղապետ Վահանը, Սմբատը և Ծընտիի զաւակ հերոս Յակոբը՝ սարսափի մթնոլորտ մը ստեղծելով գիւղին մէջ, որուն հետեւանքով՝ քիւրտերը սկսան կամաց կամաց գիւղ գալ և հաստատուիլ։

Սասունցի Կամէ Իւսուֆ անունով հրէշ քիւրտ մը, որ նախապէս հաց կը մուրար, Ալվառինչ գիւղի մէջ հաստատուելէն քիչ վերջ՝ տէր դարձաւ ոչխարի հօտերու, գութանի և տունի՝ պատուհաս դառնալով խեղճ գիւղի գլխին։ Հետզհետէ քսան տունի չափ քիւրտեր բերաւ և հաստատեց գիւղին մէջ։

Քաղաքի Քոթանլի ցեղապետներէն Պլալ և իր եղբայրը՝ Ահմէտ, և Սասունցի Միրզօ Նատըրի եղբայր Խարզինը և Ահմէտը, միւլթազըմճի անուան տակ՝ գիւղի տասանորդի տուրքին հսկելու պաշտօնով, չքաւոր հայերուն՝ մէկ երկու քիլէ (96 օգգա) կորեկ, կըլկըլ տալով, մէկ-երկու տարուան մէջ՝ անոնց պարտքը մինչև 20-30 լիրայի բարձրացուցին, և խեղճ հայերը՝ չկարողանալով վճարել այդ պարտքը, հողերնին գրաւի կը դնէին։ Արդէն Պլալ և Խարզին այդ պատեհութեան կը սպասէին։ Սկսած էին գիւղին մէջ սեփական տուներ շինել տալ և գիւղին ամբողջ եկամուտին մեծագոյն բաժինը իւրացնել։

Այն աստիճան հարստահարեցին այդ գիւղի 150 տուներու բնակչութիւնը որ ի վերջոյ բոլորին ալ մարապա ընել տուին, նոյնիսկ գիւղապետ Վահանի և մեծահարուստ Ծընտոյի տուները ծանր պարտքի տակ իյնալով, անոնց ստրուկը դարձան։

Այս տուները, տարեկան իրենց արտերու հասոյթներէն, հազար քիլէէն աւելի եկամուտ կ'ունենային, բայց պարտաւոր էին այդ եկամուտին կէսը յանձնելու Պլալին և Խարզինին՝ անոնց 50 կամ 100 լիրայի պարտքին փոխարէն։

Այդ գիւղի համբաւներէն և այցելու հիւրերուն առատ սեղան տուողներէն էին Նահէ Հազրոյեան Հլղաթը և իր հօրեղբօր տղաքը, որոնք յիսուն կտոր արտեր ունէին, նոյն համեմատութեամբ ալ՝ տաւարի եւ ոչխարի հօտեր։

Պլալ՝ այդ մարդիկը այն վիճակին հասցուց որ անոնց ամբողջ ոչխար-տաւարները գրաւելէն զատ, ախորժակ կը սնուցանէր անոնց հողերուն ալ տիրանալու։ Բարեբախտաբար, Հլղաթի հօրեղբօր որդին՝ Բարսեղ. որ գերմանացւոց դեսպանատան մէջ ծառայելով՝ քանի մը լիրա խնայած էր. երբ իմացաւ որ այդ նենգ Թուրքը աչք տնկած է իրենց պապենական հողերուն, եօթանասուն լիրայի պարտքը վճարեց եւ իրենց բարեբեր հողերը փրկեց անոր ճիրաններէն։

1905ի այդ նեղ օրերուն էր որ Գէորգ Չաւուշ մէկ քանի ընկերներով գիշեր մը կը մտնէ գիւղ։ Թէեւ գիւղի երիտասարդութիւնը կը խնդրէ որ Սմբատաբերդի կողմերը երթան եւ հոն ընեն իրենց խորհրդակցութիւնը. ու ինչ որ ուզուի հոն բերեն, քանի որ այդ քիւրտ-թուրք գազանները գիւղը կը գտնուէին եւ թերեւս անպատեհութիւն մը առաջ գայ, սակայն Գէորգ կ՚առարկէ՝ ըսելով որ «Դուք. գիւղացիներդ. արդէն թուլամորթ եւ կասկածամիտ մարդիկ էք», եւ իր զինուորներէն մէկ քանին կը տեղաւորէ գեղի ներքեւի մարագներուն մէջ։

Ալվառինչ գիւղի պատուական գինիի եղանակն ըլլալուն՝ պէտք էր որ գիւղացիները յարգէին իրենց հիւրերը եւ կերուխումը այդպէս կը շարունակուէր։ Պլալ եւ Ահմէտ կը զգան որ գիւղին մէջ անսովոր խանդավառութիւն մը կայ, եւ կ՚իմանան որ ֆետայիներ կը գտնուին այնտեղ։ Հաիկ-Միջիկ՝ ձի հեծած, կ՚երթան քաղաք եւ կառավարութեան լուր կուտան։ Շուտով զօրք եւ թնդանօթ կը ղրկուի եւ գիւղը կը պաշարեն գիշեր ատեն։ Առաւօտեան, երբ կը տեսնուի որ գիւղը պաշարուած է. լուր կը տրուի Գէորգին, որ իր սխալը ըմբռնելով՝ իր խումբի փրկութեան մասին կը մտածէ։ Ցերեկ ըլլալով. անկարելի էր մինչեւ իրիկուն կենալ ու կռուիլ։

Զօրքը գիւղին մէջ ինկած՝ ֆետայիները կը փնտռէ. բնականաբար՝ գիւղացիները կ՚ուրանան։ Խուզարկութեամբ՝ յանկարծ վարի մարագին մէջ գտնուող ֆետայիներուն գնդակներուն դէմյանդիման կուգայ, եւ իրարանցում մը կը սկսի։ Գէորգ Չաւուշ. այդ իրարանցումէն օգտուելով, քանի որ զօրքի եւ խուժանի ուշադրութիւնը աւելի վար կեդրոնացած էր, հովիւի մը կուլապը վրան կ՚առնէ եւ տունէն դուրս գալով՝ լեռները կը բարձրանայ, ու այնտեղէն կը սկսի կռուիլ՝ իր կռնակը ապահովելէն յետոյ։ Գիւղին մէջ մնացած տղաքն ալ՝ կռիւը երեք ճակատի բաժնելով, մինչեւ ուշ ատեն կը շարունակեն կռուիլ։ Գէորգ Չաւուշ, տեսնելով որ ուրիշ գծով մը դէպի լեռ բարձրացող զօրքը կը փորձէ *իր կռնակն անցնիլ, ինքն ալ կռուելով և կամաց կամաց լեռ բարձրանալով՝ չի թողուր որ զօրքը շրջապատէ զինք։*

Գիւղին մէջ բաւական քանակութեամբ զօրք և քիւրտ կը սպաննուէին, բայց տղաքն ալ կը նահատակուէին։ Անկէ յետոյ, ամբողջ զօրքը կը հետապնդէ Գէորգ Ջավուշը, որ զգալով իր ընկերներուն նահատակուած ըլլալը, այլեւս աննպատակ համարելով մինակ կռուիլը, կը բարձրանայ Սասուն։ Թուրք զօրքը, մինչեւ մութը կոխելը, կը հետապնդէ զինք, բայց Սասուն չ'երթար՝ այդ մասին հրահանգ չունենալուն պատճառով։

Գիւղին մէջ կը սկսի ընդհանուր ջարդ ու թալան, գիւղացիներէն կը նահատակուին առնուազն 150 է աւելի այր, կին, երեխայ, և տասը յեղափոխականներ, որոնց մէջ էր խասգիւղցի նշանաւոր կռուող Տոնձոյեան Համբարձումի տղան Մովսէսը։

Քիւրտերն ու Թուրքերը կը թալանեն և աւարի կուտան բոլոր տաւարները, ոչխարները և հացահատիկները, իսկ Թուրք զօրքն ալ կը վերադառնայ քաղաք։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Միւլթազիմներութեան աւերները.— Թրքական հայահալած քաղաքականութիւնը.—

Թուրք և քիւրտ ցեղապետները և իրենց պարագաները, կառավարութեան թոյլատու քաղաքականութենէն քաջալերուած, արդէն սկսած էին ամէն ստորին և ապօրէն միջոցներով կեղեքել հայ խաղաղ ու աշխատասէր ժողովուրդը։ Քաղաքին մէջ տասը տարի առաջ շատ չնչին տոկոս կը կազմէին հարուստ անձեր՝ Թուրքերու մէջ, մեծամասնութիւնը շատ խեղճուկ վիճակ մը ունէր. իրենց զբաղումն էր բանջարեղէններու պտուղներ *մշակել և վարունգ, ձմերուկ, սեխ, կաղամբ, ծխախոտ արտադրել՝ քաղաքէն վար եղող արտերը հայերէն վարձելով կամ կէս առ կէսի հաշուով մշակելով։ Թուրքերէն ոմանք ալ՝ Սղերդէն եկած չոր մրգեղէններ ծախելով՝ իրենց ապրուստը կը հայթայթէին։ Այս կարգի ցեղապետներ էին Նամաթենց Իպրահիմը, Քոթանենց Նասէն, Նամաթենց Ճազօն, Մուսթաֆան, Մէհմէտը, Պայրաքտարենց Մուսթաֆան և եղբարք։*

Առ հասարակ նախապէս յիշուած վաշխառու գաղանները բոլորն ալ խեղճ էին, օրինակ, Քոթանենց Նասէն, շուկայի մէջ շրջիկ

Թէյավաճառ էր և եթէ օրը 2-3 ղուրուշ չինէր, շատ գոհ կը մնար։

Բայց Թուրք կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնը՝ գիւղերու տասանորդի տուրքը գանձելու իրաւունքը Թուրք բռնապետ ցեղապետներուն մենաշնորհ դարձնելով՝ կացութիւնը շրջեց. ցեղապետները կանխապէս իրարու հետ համաձայնութիւն գոյացուցին, և դաշտի գիւղերը, Պուլանըքի և Վարդոյի շրջաններուն հայ գիւղերը գոտիներու բաժնեցին և ամէն մէկ ցեղապետի մարդիկ՝ իրենց գօտիի գիւղերը կը վերցնէին, և մէկը իրաւունք չունէր միւսին վարձու առած տասանորդը աւելցնելու։ Օրինակ, Խասգիւղի տասանորդը՝ կառավարութեան կողմէ 300 լիրայի կը յայտարարուէր. այդ գիւղը կը գտնուէր Պայրաքտարենց հաճի Մուսթաֆայի գօտիին մէջ, և հաճի Մուսթաֆան կը գնէր այդ գիւղին տասանորդը. միւս Թուրքերը՝ գիտնալով հանդերձ որ 6-700 լիրայի շահէ մը կը զրկուին, բայց և այնպէս չէին մօտենար այդ գիւղին, որ հաճի Մուսթաֆայի վրայ կը մնար։

Փոխադարձաբար, ան ալ ուրիշ շրջաններու գիւղերուն վրայ յաւելում ընելու իրաւունք չունէր։

Պետական պաշտօնեաները, օրինակ, կառավարիչը կամ մուհասէպճին թէեւ գիտէին որ տուժողը կառավարութեան արկղն է, բայց իրենք ալ գաղտնապէս անոնցմէ օգտուելով, ձայն չէին հաներ։

Այսպէս, ամէն մէկ Թուրք ցեղապետ իրեն բաժին ինկած գիւղերը վերցնելով, իւրաքանչիւրը՝ իր պարագաներով կ'երթար իր վերցուցած 5-10 գիւղերը, ուր քանի մը տնձիր կը ձգէր որ հսկէին տասանորդի հաւաքման գործին։

Արմտիքի ութէն մէկը՝ կառավարութեան և եօթը՝ գիւղացիին էր։ Այդ օրէնքը սակայն, միայն հացահատիկներու համար էր, իսկ բանջարեղէններու համար, օրինակ. ձմերուկ, վարունգ, կաղամբ, գետնախնձոր եւայլն, հնչիւն դրամ կը գանձուէր տասանորդի փոխարէն։

Ատկէ զատ, միւլթազըմճիները կ'առաջարկէին որ իրենց հետ գիւղ մնացող պաշտօնեային և գոլճիներուն (հացահատիկը չափող պաշտօնեայ) և իրենց բոլոր ձիերուն՝ օրական երեք անգամ ձրի կերակուր և կեր հայթայթէին, ինչպէս նաեւ հաւաքուած հացահատիկները ամբարելու համար՝ սենեակներ պէտք էր տրամադրէին ձրի, իսկ քանի հատ սպասաւոր ունենային, անոնց համար ալ, ամէն մէկ շեղջէն չափուած միջոցին, ձրի մէկ չորրորդ կոտ (3 օգգա) հացահատիկ տրուելու էր։ Ասոնցմէ զատ, կալի ամէն մէկ շեղջէն՝ մէյ մէկ շնիկ (24 օգգա) նուէր պիտի տրուէր միւլթազըմճիին և այդ շնիկներն ալ՝ պէտք էր գլուխ լեցուէին, որ ըսել է ամէն մէկ չնիկին $^{1}/_{4}$րդ կոտ աւելի տալ։ Նաեւ այդ հացահատիկները եթէ հարկ տեսնուէր քաղաք փոխադրելու, կառավարութեան տալու, կամ իրենց տուները տանիլ ամբարելու, պէտք էր որ գիւղացին՝ իր տուած տասանորդ հացահատիկը՝ իր սայլերով կամ եզներով ձրի փոխադրէր։

Այս բոլոր ապօրինի եւ խիստ պայմանները կը պարտադրուէին խեղճ գիւղացիներուն, անոնք նախ չէին ընդունիր այդ պայմանները եւ իրենց հակառաջարկները կը ներկայացնէին. այսպէս.— ինչ որ տէրութեան օրէնքն է, ընդունելի է, ատկէ դուրս՝ աւելին ոչ տրամադրութիւն եւ ոչ ալ կարողութիւնն ունին իրենք. այսինքն ութէն մէկը կուտան, ասիկա օրէնքն է, իսկ գլուխ չնիկը չեն ուզեր տալ, իրենց պաշտօնեաները պէտք է իրենք հոգան իրենց ապրուստը, ամբարելու եւ փոխադրելու համար՝ պէտք է վճարուին։ Սակայն, այդ բռնապետները երբ գիւղացիներու այս յանդուգն պահանջները լսէին, այն ատեն աւելի գձուձ միջոցներու կը դիմէին։ Գիւղացիները երբ հացատիկները չեղջ կ'ընէին եւ կ'երթային անոնցմէ կը խնդրէին որ գան չափեն եւ գետնէն վերցնեն, անոնք դիտմամբ՝ չէին գար եւ ամիսներով ցորենի չեղջը ատանկ կը մնար երեսի վրայ, անձրեւի տակ եւ կը փճանար։

Ասկէ զատ, այդ չարագործները, գիշեր ատեն կուգային եւ դիտմամբ չեղջի թաճին (փայտէ կնիք մը որով հացահատիկի չեղջերու չուրջբոլորը կը կնքեն, որպէսզի գողութիւն չպատահի) կնիքը կ'աւրէին, առաւօտուն կուգային կ'ըսէին որ ատկէ քանի մը քիլէ ցորեն գողցուած է, մինչդեռ գիւղացին գիտէ որ այդ կնիքը աւրողները իրենք են։ Ասիկա զրպարտութեան միջոց մըն էր՝ իրենց կամքը պարտադրելու համար։

Ատկէ զատ, այգի եւ կանաչեղէն մշակող գիւղերուն մէջ, դեռ չհասունցած բերքին թաշիրը (տասանորդի տուրք) կ'որոշէին նախապէս եւ մեծ գումար կը պահանջէին, այնպիսի գումար մը որ եթէ ամբողջ բերքը նոյնութեամբ ծախուէր, այդ գումարը չէր գոյացներ։ Օրինակ, եթէ այգիի մը կամ բանջարանոցի մը ամբողջ բերքը հինգ լիրա արժէր, տասանորդի տուրքը՝ ատոր $^{1}/_{8}$րդը պէտք էր ըլլար, այսինքն 67.5 ղուրուշ, սակայն այդ զաղանները 8-10 լիրա կը պահանջէին, ինչ որ պատճառ կը դառնար որ գիւղացիները Առաջնորդարան գային բողոքելու կամ ուղղակի կառավարիչին դիմէին։ Առաջնորդարանը ի՞նչ կրնար ընել՝ բողոքելէ զատ, իսկ կառավարիչը կը պատասխանէր.

— Գացէք ձեր միւլթազիմճիները գոհացուցէք, մէկ տարի է միայն։

Եւ խեղճ գիւղացիները ի՞նչ կրնային ընել, եթէ ոչ՝ աւելի ծանրացած տուրքերով գոհացնել իրենց այդ հարստահարիչները։

Միւլթազիմճիներու այս օրինական և կամայական կողոպուտէն յետոյ, ինչ որ մնար գիւղացիին իբր բաժին, անկէ ալ դեռ պիտի վճարէր գիւղի քեաթիպի (գիւղապետի գրագիր), գիւղի գզիրի (գիւղապետի սպասաւոր), նախրորդի, հորթարածի, գառնարածի, հոտաղի և մշակներու բաժինները, ու այս բոլոր վճարումները ընելէ ետք, ինչ որ մնար իր կալին մէջ, անով պիտի գոհանար կալին տէրը։ Եւ հոս է ահա, որ նոր պահանջներ մէջտեղ կուգան և սարսուռ կ'ազդեն մարդու։ Միւլթազիմճին կամ իր գործակալը, ծոցէն պզտիկ տետրակ մը կը հանէ և կ'ըսէ.—

— Քիրվա (բարեկամ), դու այսինչ թուրք կամ քիւրտ աղաներէն ի՞նչքան սալաֆ ըրած ես· ինծի յանձնարարած են որ կալի վրայ՝ իրենց իրաւունքը գանձեմ։

Խեղճ գիւղացին կը գունատի։ Գիտէ որ պարտք ունի։ Հարկահաւաքներէն նեղուելով՝ այսինչ աղայէն մէկ լիրա փոխ առած է, որուն փոխարէնը հինգ քիլէ ցորեն պիտի տայ, այսինչէն երկու լիրա առած է և փոխարէն քսան քիլէ կորեկ պիտի հատուցանէ։ Հիմա մէկ քիլէ ցորեն կը ծախուի 80 ղուրուշի և մէկ քիլէ կորեկը՝ 20 ղուրուշի· սակայն ստիպուած է իր փոխ առած երեք լիրայի փոխարէն 12 լիրա արժողութեամբ հացահատիկ վճարելու։

Եւ պարտաւորուած, կ'ըսէ մարդուն.—

— Աղա, չափէ վերցուր, գիտնալով հանդե՛րձ որ կալին մէջ մնացած իր բաժինը հազիւ հազ կը գոցէ այդ պարտքը· բայց ի՞նչ ընէ խեղճը, պէտք է ամբողջ տարուան վաստակը տայ հարստահարիչներուն՝ իր պատիւը փրկելու համար, և եթէ՝ մէկ երկու քիլէ ալ պակսի, այդ մնացած պարտքն ալ, օրինակ, եթէ երկու քիլէ ցորեն է, որ նոյն օրուան արժէքով (քիլէն 80 ղրշ·ի, հաշիւով) կ'ընէ 160 ղրշ· նորէն քիլէն 20 ղրշ·ի հաշիւով սալաֆ կ'ընէ, որ ըսել է թէ եկող տարուան կալոցին, երկու քիլէի փոխարէն՝ ութ քիլէ ցորեն տալ յանձն կառնէ։

Ու այդպիսով, իր թիակն ու աւելն առած՝ տուն կը վերադառնայ, առանց հացահատիկի, ամբողջ տարուան չարքաշ աշխատանքէն վերջ։ Ու նորէն կը սկսի պարտք ընել և ցորենի տեղ՝ սեւ կըլկըլ գնել և իր ընտանիքն ու զաւակները ապրեցնել մինչեւ յաջորդ կալի ժամանակ…

Ահա այս տեսակ հազարաւոր դժբախտութիւններու և անգութ կողոպուտներու ականատես եղած եմ։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Կառավարութեան՝ Հայերը կողոպտելու պաշտօնական յայտարարութիւնը.— Հարկահաւաքներու զեղծումները եւ ի գործ դրած անգութ եւ խարդախ միջոցները.—

Կառավարութիւնը, Միւլթազըմճիներուն գործադրած անգութ կեղեքումները բաւ չհամարելով, ինքն ալ ուզեց՝ ուրիշ միջոցներով կեղեքել Տարօնի հայութիւնը։ Եւ քաղաքի հայ հասարակութեան յայտարարեց.—

— Քանի որ յեղափոխականներու բոյն դարձնելով Սասունը, այդ շրջանի հայերու չքաւորութեան պատճառ դարձաք, կայսերական իրատէով հրամայուած է որ Սասունի հայ ժողովրդեան՝ երեսուն տարիներէ ի վեր անվճար մնացած զինուորական տուրքի և տասանորդ տուրքի յետնեալ պարտքերը բաշխուին քաղաքի հայ բնակչութեան վրայ և գանձուին։ Անկէ զատ, քաղաքի չքաւոր դասակարգի՝ անցեալ տարիներու զինուորական և կալուածոց տուրքերու մնացորդներն ալ, նոյնպէս, բաշխուին քաղաքի հայ հարուստներուն վրայ և գանձուին, ինչպէս նաեւ գիւղերու յետնեալ պարտքերը, որոնք միլիոններու կը հասնին, գիտենք որ գիւղացիները պիտի չկրնան ամբողջը հատուցանել, այդ գիւղերու ունեւորները, որոնց տուրքը կը հաշուուէր հազար ղուրուշ, պէտք է այսուհետեւ վճարեն քառապատիկ գումարով, այսինքն՝ չորս հազար ղուրուշ։

Եւ այդ պատճառով ալ, թաղապետները և գիւղապետները կանչել տալով, նախորդ տարիներու բաշխման և գանձման տոմարները պահանջեց, առով կ'ուզէին հասկնալ թէ որոնք հարուստ էին և որոնք աղքատ, և յանձնաժողով մը կազմուեցաւ՝ **Պաշ Թահսիլտար Նուպէսի** *(գլխաւոր հարկահաւաք մարմին) անուան տակ, որ բաշխումներ ընէ և կարողութիւն ունեցողներու տուրքը քառապատկէ։ Եւ գանձումները սկսան։*

Այդ գանձուած յաւելուածական գումարները տարուէ տարի կը զեղչուէին ընդհ. գիւղի համայնական պարտքէն։ Իսկ քաղաքացիներէն գանձուածին կէսը կը հաշուուէր չքաւորներու պարտքին, և միւս կէսն ալ՝ Սասունցիներու պարտքին կ'անցնէր։

Անկէ զատ՝ առանձին յայտարարութեամբ մը, ժողովուրդին կ'իմացնէր որ նոր շրջանի տուրքերէն զերծ կը մնան անոնք որ որբ են, կամ, այրի, կոյր կամ կաղ, կամ աշխատաւոր չունին, այդ կարգի մարդոց պարտքն ալ պէտք էր բարդուէր հարուստ դասակարգերու վրայ, անանկ որ այդ տարեշրջանի ամբողջ պարտքը վճարուած կ'ըլլայ։

Ասկէ զատ, առանձին յայտարարութեամբ մը, ժողովուրդին կ'իմացնէր որ նոր շրջանի տուրքերէն զերծ կը մնան անոնք որ որբ են, կամ՝ այրի, կոյր կամ կաղ, կամ աշխատաւոր չունին, այդ կարգի մարդոց պարտքն ալ պէտք էր բարդուէր հարուստ դասակարգերու վրայ, անանկ որ այդ տարեշրջանի ամբողջ պարտքը վճարուած կ'ըլլար։

Այս ապօրինի յայտարարութեանց դէմ՝ թէեւ Առաջնորդարանը բողոքեց, բայց կարեւորութիւն չտրուեցաւ։ Բաբգէն Ծ. Վարդապետ, իբրեւ կառավարութեան հրամաններուն անսաստող, օր մը ոստիկանական տնօրէնին կողմէ կանչուեցաւ կառավարչատուն, որուն դրան առջեւ՝ թամբուած ձի մը պատրաստ կը սպասէր և Բաբգէն Վարդապետը անոր վրայ հեծցնելով, «կ'աքսորուի» ըսելով՝ ուղղակի Պոլիս ղրկեցին, ուր Օրմանեան Պատրիարքի միջոցաւ կ'ազատի հեռաւոր վայր մը աքսորուելէ։

Առաջնորդարանը դարձեալ Թափուր մնաց և Վարդան վրդ. Յակոբեան Ս. Կարապետի վանքէն գալով՝ փոխանորդ կը կարգուի։

Արդէն հայ համայքի մեծամասնութիւնը չքաւորութեան մատնուած էր, և անոնք որ դեռ քանի մը հատ կթան կով և լծկան մը ունէին, հազիւ կրնային ապրիլ՝ առանց պարտք ընելու։ Բայց երբ տուրքը քառապատկուեցաւ, հարկադրուեցան թուրքերուն կամ քիւրտերուն դիմելով դրամ կամ սերմացու փոխ առնել և անոնց միրիպա դառնալ։

Ամէն մէկ Թահսիլտար (հարկահաւաք) իրեն հետ 4.5 հեծեալ ժանտարմաներ կ'ունենար, որոնք ցեղապետներու դրամը՝ խուրճիններով, իրենց հետ ունէին, և այն գիւղացին որ պատրաստ դրամ չունէր՝ իր անհատնում պարտքը վճարելու, ժանտարմաները կ'ըսէին որ իրենք դրամ ունին և սալաֆով փոխ կուտան։ Խեղճերը՝ սալաֆի վտանգն ու ցաւը՝ իրենց կաշիին վրայ փորձով գիտէին որ տակէն ելլելիք բան չէր, այսօր առնել 100 ղրուշ և վաղը վճարել 500 ղրուշ, և երբ կը տատամսէին և ժամանակ կ'ուզէին որ ուրիշ տեղէ մը հայթայթեն պահանջուած գումարը, ժանտարմաները վրանին յարձակելով՝ կը մերկացնէին և վրանին պաղ ջուր լեցնելով՝ դալար փայտերով կը սկսէին ծեծել՝ մահուան հասցնելու աստիճան։

Հարկահաւաքները գիւղը մտած պարագային, շատ մը այր մարդիկ կը պահուըտէին՝ այն յոյսով որ այդ օրուան վճարումէն Թերեւս ազատէին։ Ժանտարմաները անոնց տուները կը խուզարկէին և երբ էրիկ մարդը չէին գտներ, կնիկները և հարսները կը նեղէին, կատու նետելով՝ հրապարակաւ՝ անոնց վարտիկներուն մէջ և անոր ճանկռտելէն՝ խեղճերը աղեխարշ արցունքներ կը Թափէին. բայց ժանտարմաները անգութ էին և անոնց օձիկը Թող չէին տար, մինչեւ որ էրիկ մարդիկ մէջտեղ չելլէին։ Շատ անգամ ալ, գիշեր ատեն՝ իբր բանտարկեալ, այդ կիները իրենց սենեակները կը տանէին և կը բռնաբարէին։

Ականջը խօսի Խասգիւղցի գօրտօնի Սլեման Զավուշին, որ Սասունցի աւազակ քիւրտ մը ըլլալով, քաղաքի մէջ քանի մը տարի իշխանութիւն կ'ընէր, վերջը ժանտարմա արձանագրուեցաւ և իր ըրած բարբարոս չարագործութիւններուն շնորհիւ՝ հետըզհետէ չավուշութեան աստիճանին բարձրանալով, Խասգիւղի գօրտօնը մնաց։ Օր չկար որ առանց հայ կինի մնար, հակառակ պարագային՝ գիւղը այրել կուտար։ Առաջ հինգ ղրուշի կարօտ էր, յետոյ՝ ինքն ու իր նմանները հազարաւոր լիրաներու տէր դարձան։

Այլեւս խեղճ գիւղացիները, չկարողանալով տոկալ այդ չարչարանքներուն և իրենց ընտանիքին եղած անպատուութեանց, ստիպեալ՝ անոնք որ դեռ լուծք մը ունէին ձեռքերնին, սալաֆով դրամ կ'առնէին ժանտարմաներէն, իսկ անոնք որ լուծք չունէին և միայն արտեր ունէին, գրաւի դնելով ոչինչ գինով մը, դրամ կ'առնէին և պահանջուած գումարը կը վճարէին։ Իսկ կային ոմանք ալ որ արտ չունէին, այլ 2-3 կԹան կով ունէին դեռ, ամէն մէկ հարկահաւաքի ատեն, մէյ մէկ հատ՝ աժան գնով ծախելով հարկահաւաքներուն՝ իրենց կեանքը կ'ազատէին։

Իսկ քաղաքի հայ բնակչութեան մեծ տոկոսը, որ շատ բարեկեցիկ վիճակ մը ունէր, հետզհետէ՝ այդ ապօրինի տուրքին ներքեւ ընկճուեցաւ, շատեր լքեցին իրենց զբաղումը կամ արհեստը և փակուած մնացին տուներնին և կամաց կամաց, սկսան ծախել իրենց կահ-կարասիները՝ շատ ոչինչ գինով, և գոյացած դրամին մէկ մասով ալ իրենց պարտքը կը հատուցանէին, որով կամաց կամաց, երէկուան անօԹի Թուրքերը հազարաւոր լիրաներու տէր դարձան, իսկ մեզ նմանները, որոնք հազարաւորներու տէր էինք, յառաջդիմելու գաղափարը մէկ կողմ դնելով, ստիպուած էինք, մեր զաւակներու չոր հացին մասին միայն մտահոգուիլ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Հայրի բանտարկութիւնն ու ազատումը.— [illegible] բանտարկութիւնս.—

Մեզմէ Ազատ գիւղացի Արմենակը (Հայրը) Մ. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ ուսանելէ յետոյ իր կրթութիւնը, Ռուսաստան մեկնած էր, ուր երկար ժամանակ մնացած էր՝ նուիրուելով իր տառապեալ հայրենակիցներու ազատագրութեան սուրբ գործին։ Թէ Կովկասահայերէն և թէ իր հայրենակից Մշեցիներէն ու Սասունցիներէն շատ սիրուած ու յարգուած դէմք մըն էր։ Բարեկիրթ, ճշդապահ, ընկերական և պարկեշտ բնաւորութեան [illegible]. Իր հեղինակութիւնը՝ մեծ ազդեցութիւն ունէր իր [illegible] յարաբերութեան չէր [illegible] ու զանազանութիւններուն [illegible] մեր զարնող ընկերներուն իր [illegible] մէջ, բայց [illegible] իր խօսքը մեծ կշիռ ունէր և [illegible] բարեկամ [illegible] մէջ ժամանց ու [illegible] և գիւղացի մը՝ [illegible] հայերէն կը խօսէր, [illegible] կառավարիչին [illegible] և որ մըն ալ [illegible] կը բանտարկուի, և [illegible] մեր կողմէն [illegible] մեր [illegible].

Այդ ժամանակ, [illegible] բարեխնամութեամբ Հայ կաթողիկէ [illegible] և Հոգաբարձու Մ. [illegible] Միհրան՝ [illegible] Արմենակի ազատութեան համար. [illegible]

— Ես [illegible] և Արմենակը [illegible] [illegible]

ՀՐԱՅՐ (Արմենակ Ղազարեան)

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Հրայրի բանտարկութիւնն ու ազատումը.—
Իմ 10րդ բանտարկութիւնս.—

Խըզըլ Աղաճ գիւղացի Արմենակը (Հրայր) Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ իր կրթութիւնը, Ռուսաստան մեկնած էր, ուր երկար ժամանակ մնացած էր՝ նուիրուելով իր տառապեալ հայրենակիցներու ազատագրութեան սուրբ գործին։ Թէ Կովկասահայերէն և թէ իր հայրենակից Մշեցիներէն ու Սասունցիներէն շատ սիրուած ու յարգուած դէմք մըն էր։ Բարեկիրթ, ճշդապահ, ընկերասէր և պարկեշտ բնաւորութիւն ունեցող ազգային մը։ Իր հեռատեսութեամբ՝ մեծ ազդեցութիւն ունէր իր ընկերներուն վրայ։ Ցախուան քաղաքանութեան չէր հետեւեր, և ժողովուրդի քաշած տանջանքներն ու զահրերութիւնները տեսնելուն, ատոնց յանցանքը աւելի մեր գործող ընկերներուն կը վերագրէր. բոլոր խորհրդակցութեանց մէջ, բոլոր կարգադրուելիք խնդիրներու նկատմամբ՝ իր խօսքը մեծ կշիռ ունէր և կ՚ընդունուէր բոլորէն։ Թուրքերուն բարեկամ ցոյց կուտար ինքզինք և կառավարական շրջանակներու մէջ մուտք ու ելք ունէր՝ իբրև հասարակ անհատ և գիւղացի մը։ Սակայն Քոմիսէր Հիւսնի էֆ., որ ինքը Սասունցի ըլլալով՝ լաւ հայերէն կը խօսէր, Արմենակի ո՛վ և ի՛նչ ըլլալը իմացած ըլլալով, կառավարիչին տեղեկացուցած էր այդ պարագան, և օր մըն ալ կառավարական շէնքին մէջ ձերբակալուելով՝ կը բանտարկուի, և իբրև յեղափոխական պարագլուխներէն մին կարծուելով՝ հինգ ամիս տեւող հարցաքննութեան միջոցին բանտը մնաց։

Այդ ժամանակ, պատժական դատարանի հայ անդամներն էին՝ բարեբախտաբար Հայ կաթոլիկ հայասէր Պոլէեան Ստեփան աղան և կաշառակեր Մ. Աբրահամեան Ցակոբը։ Ես և Միրիճանեան Միհրան՝ դիմելով Ստեփան աղային, կը խնդրենք որ միջոցներ ձեռք առնէ՝ Արմենակի ազատութեան համար։ Ան կ՚ըսէ մեզի.—

— Ես ձեր և Արմենակի ինչ ըլլալը գիտեմ, Աստուած ձեզ կարողութիւն տայ, բայց մինակս, իբր մէկ անձ, գիտէք որ օգուտ մը չեմ կրնար հասցնել. իմ ընկերներս՝ ձեր կրօնակիցներէն Ցակոբ աղան, անոր ինչ ստորին արարած ըլլալը գիտէք. ան կաշառակեր մըն է, աշխատեցէք անոր սիրտը սիրաշահիլ՝ ինչ ձեւով որ յարմար կը դատէք, ատիկա ձեր գիտնալիքն է։ Եթէ ան ալ իմ խօսքիս հաւանութիւն տայ, այն ատեն մեծ յոյս ունիմ որ Արմենակ պիտի ազատի, թէեւ երկու Թուրք ընկերակիցներս, ընդհանուր դատախազն ու դատարանի նախագահը (Ճէզա Րէյիսի) Թուրք են, բայց երբ մենք, երկու հայերս, յանդուգն գտնուինք, մեր երկուքի ձայնով կը փրկուի ան։

Շնորհակալութիւն յայտնելով՝ կը մեկնինք և երեկոյ մը Յակոբ աղայի տունը կ'երթանք՝ իրեն այցելութեան. և կը խնդրենք որ ի նպաստ Արմենակին վկայէ։ Ան կ'առարկէ.

— Ի՞նչպէս կարելի բան է որ Թուրքերը դատապարտութեան որոշում տան և ես — մի հայու կտոր — ընդդիմանամ։

Իրեն կ'իմացնենք որ Ստեփան աղան մեզի խոստացած է. միայն թէ երբ ան պնդէ Արմենակի անմեղութեան վրայ և ձեր կարծիքը հարցուի, դուք ալ՝ Ստեփան աղայի կողմը բռնեցէք։

— Չէ, չեմ կրնար ատանկ բան մը ընել, քանի որ Արմենակի խնդիրը ծանր է, ամէն մարդ գիտէ անոր անցեալը և արդէն որոշուած է որ մահուան դատապարտուի, եթէ մենք հակառակ կողմը բռնենք, անոր փոխարէն՝ մենք պիտի պատժուինք։

Կը հանենք յիսուն լիրա և իր առջեւ կը դնենք՝ ըսելով.

— Այս գումարը մենք երկուքս մեր գրպանէն կը նուիրենք քեզի, դուն Ստեփան աղայէն բարձր անձնաւորութիւն մը չես, կը խնդրենք, ինչ որ ան ըսէ, միայն անոր օգնէ, ըսածին համեմատ եղիր, առաջնորդն ան թող ըլլայ, և դու անոր հետեւիր։ Եթէ պատիժ մը գայ, աւելի անոր կուգայ քան թէ քեզի, քանի որ դու միշտ Թուրքերուն օգնելով՝ հարիւրաւոր հայերու մահուան վճիռի և դատապարտութեան պատճառ եղած ես, Թուրք ընկերներուդ կրնաս ըսել որ Թող այս մէկ հայու ազատութիւնն ալ մեր խօսքով ըլլայ։

Վերջապէս Յակոբ աղան համոզելով՝ կը մեկնինք։ Հետեւեալ օրը դատի վերջին օրն է։ Հրայր բանտէն կը փոխադրուի պատժական Ատեանը։ Հրապարակային դատավարութիւն ըլլալուն, մենք ալ փութացած էինք հոն։ Դատաւորները առանձին խորհրդակցութեան սենեակը քաշուած էին. բոլոր հանդիսատեսները կը լսէին Ստեփան աղայի կուռ և հուժկու ձայնը, որով կ'ըսէր իր Թուրք պաշտօնակիցներուն.—

— Հազարաւոր քիւրտ ոճրագործներ կ'ազատին, մենք ձայն չենք հաներ, ինչպէս հազարաւոր անմեղ հայեր ալ կը դատապարտուին, նոյնպէս չենք առարկեր. այս մարդը անմեղ է, հոս, դատարանի մէջ սապուղ (վատանցեալ) մը չունի, լոկ խօսքով մարդ մը դատապարտել իմ խղճիս դէմ է. ես պարաթին (անմեղութեան) կ'երթամ։

Այս խորհրդակցութիւնը (մուզաքէրէ) երեք ժամ կը տեւէ. վերջին պահուն Յակոբ աղան ալ ձայնակցելով անոր, հայերու *երկու քուէով՝ ըստ օրինի, անմեղ կը ճանչցուի Արմենակ և բանտէն դուրս կուգայ։*

Իմ Ժ. Բանտարկութիւնս.— 1903 *թուականի Զատիկի Ծրագալոյցին, պաղառութեան պատճառով, աղիքներու բորբոքում ունէի և քանի մը օրէ ի վեր՝ անկողնոյ կը ծառայէի։ Զատկական տօնին առթիւ, հայ և թուրք ծանօթներէ՝ շնորհաւորական այցելութիւններ կ'ընդունէի։ Յանկարծ, իմաց տուին թէ Քոմիսէր Րասիմ էֆէնտի, ժանտարմայի հարիւրապետ Էմին աղան և միքանի ոստիկաններ դրան առջեւ կեցած՝ զիս կ'ուզեն եղեր։*

Խորհելով որ ատոնք ալ՝ Զատկական այցելութիւն տալու համար՝ մեզի պատուելու եկած են, կ'ըսեմ որ՝ վեր գալու պատիւը ընեն։ Սենեակս մտած ատեն տեսան բժիշկ Սահակ Խաճախանեանը, որ քովս նստած էր։ Կը հրաւիրեմ որ նստին և մէյ մէկ սուրճ առնեն։ Կ'ընդունին հրաւէրս, կը նստին և կը փափաքին իմանալ հիւանդութեանս պատճառը։ Այդ պահուն՝ ազրուկ գործածած ըլլալով՝ արեան հետքերը կը նշմարուէին։ Սուրճէն վերջ, Րասիմ էֆ. խօսքը ինծի ուղղելով՝ կըսէ.—

— Կառավարիչ պէյի կողմէ հրաւիրուած էք, եթէ կարելի է, ելէք որ միասին երթանք։

Կը զգամ թէ նորէն դժբախտութիւն մը պատահած է, բայց առանց պաղարիւնութիւնս կորսնցնելու, կը խնդրեմ գոնէ մէկ երկու ժամ ներողամիտ ըլլան մինչեւ որ հոսող արիւնը ցամքի։ Կը տեսնեմ որ անոնց դէմքերը կը սկսին այլակերպուիլ։

Ջուզելով տան անդամներու զատկական հանգստութիւնը խռովելու պատճառ ստեղծել, իսկոյն վեր կը կենամ, հագուստներս կը հագնիմ և իրենց հետ ճամբայ կ'իյնամ։ Մինչեւ կառավարութեան դուռը հասնիլս, ոտքերէս վար արիւն կը շարունակէ հոսիլ։ Շատեր կը կարծէին որ վիրաւորուած էի։ Անմիջապէս կեդրոնական բանտը կ'առաջնորդուիմ և հոն կը բանտարկուիմ։ Քիչ վերջ տունէն եկած անկողնին մէջ մտնելով՝ հիւանդ կը պառկիմ։

Բանտապետ Հաֆըզ էֆէնտի զատէ Մէհմէտ էֆէնտի դատապարտութեանս թուղթերը ինծի կը յանձնէ, որոնցմէ կ'իմանամ որ այս անգամուան բանտարկութեանս՝ կաշառակեր հարցաքննիչ դատաւոր Իպրահիմ Հաշըմ էֆէնտիի զոհն եմ։ 1901 *թուականին, զինուոր Հաւատորիկցի Մակարի մատնութեան հետեւանքով՝ բանտարկուած էի, բայց յիշեալ դատաւորը՝ փոխանակ զիս անպարտ յայտարարելու, խաբէութեամբ մը՝ թուղթերս մէկ կողմ դնելով, տուած գումարս ինք և ընդհանուր դատախազը իրարու մէջ բաժ-*

ներ են և զիս դուրս ձգեր են բանտէն։ Ի վերջոյ, սակայն, երբ քաղաքական դատական քննիչներ կասկածելով թէ թուղթերս հրապարակ ելլելով՝ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուին. իսկոյն “Լուզումը մուհաֆէմէ„ (իբր յանցապարտ) է ըսելով՝ Բաղէշի ընդհանուր պատժական դատախազին կը ղրկեն, ուր եւս իբր յանցապարտ նկատուելով՝ ետ կը դարձնեն և իսկոյն հրաման կը տրուի ձերբակալութեանս և կեդրոնական բանտ դրուելուս. և պէտք էր որ կրկին անգամ հրապարակային դատավարութիւն ունենամ, կա՛մ դատապարտուիմ և կա՛մ թէ ազատ արձակուիմ։

Հաւատորիկցի մատնիչ Մակարը արդէն բանտն էր. իբր Սասունցի Խալիլ աղայի սպաննիչներ՝ իր հետ բանտարկուած էին նաեւ իր համագիւղացի Գրգոն, Կաւնենցի Մկրտիչը, ես ալ՝ իբրեւ այդ խնդրոյն մասնակից, թուղթերս ատոնց թուղթերուն միացնելով. իբրեւ ընկերներ՝ միասին պիտի դատուէինք։ Երկու տարիէ ի վեր՝ այս խեղճերը, առանց դատի և դատարանի, բանտը մնացած էին որ իբր թէ Խալիլի իրական սպաննիչները՝ Անդրանիկը և իր խումբի տղաներն ալ պիտի ձերբակալէին, և ապա դատավարութեան սկսէին։ Բայց կառավարութիւնը, խորհելով որ թուրք պետութիւնը վերջանալէն յետոյ միայն թերեւս Անդրանիկը ձեռք բերուի, ալ որոշած էին սկսիլ մեր և մեր ընկերներու դատավարութեան։

Խնդիրը բաւական ծանր էր, հերիք է որ յեղափոխական ընկերէ մըն է որ մատնուած էի, այն ալ ներկայ գտնուող ընկերս է և անոր հետ ալ պիտի դատուիմ։ Պէտք է նորէն աշխատիլ և որքան հնարաւոր է օձիքս ազատել։ Հակառակ պարագային, արդէն բանտն եմ և բանտարկուած պիտի մնամ։

Խեղճ Մակար, բանտին մէջ, արդէն իր վերջին հալին հասած էր, մերկ ու թշուառ դրութեան մէջ։ Ընկերս Կաւնենցի Մկրտիչը կը ջանայ զայն համոզել թէ «Բդէեանի հոս մնալէն դու ի՞նչ օգուտ պիտի քաղես. քու այդ վատ անցեալդ քաւել տալու համար, պէտք է առաջին ըսածդ այս անգամ ուրանաս՝ հրապարակային հարցաքննութեան ատեն, ըսելով թէ զիս չարչարեցին և ստիպեցին որ Բդէեանի անունը տամ, ես ալ՝ կեանքս փրկելու համար, այն ատեն ըսի. մինչդեռ ես այդ մարդը բնաւ չեմ ճանչնար և իրեն հետ որեւէ յարաբերութիւն ունեցած չենք, ոչ ես և ոչ ալ ընկերներս»։

Նաեւ խոստացանք իրեն քսան լիրա տալ։

Պր. Մկրտիչի խօսքերուն համոզուելով, և իրեն խոստացուած քսան լիրան իր հօրեղբայր, մեր Թաղեցի Բդէեան Ցարդենի քով ի պահ դրուելէ յետոյ, դատավարութեան միջոցին՝ իրապէս ուրացաւ իր նախապէս ըսածները։ Ես լաւ կը զգայի որ եթէ մէջտեղ դրամ չխաղար, անհնար պիտի ըլլար ազատիլս, որով կրկին անգամ, այդ խնդրոյն համար, ութսուն լիրա տալով Պատժական Ատեանի անդամ Կարնեցի Հիւսէյն էֆէնտիին և Մլիկեան Ստեփան էֆէնտիին, բանտէն կ'ազատիմ։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Հրայր Սասուն կը բարձրանայ.— Գնէլ Ծ. Վարդապետի ժամանումը.— Երկրագործական Դրամատունը եւ հայ գիւղացին.—

Հայ ժողովուրդը վերջին յուսահատական օրերը կ'ապրէր։ Աւազակներէն աւելի՝ կառավարութիւնն էր որ կը հարստահարէր, և եթէ կացութիւնը այսպէս շարունակուէր, բոլորն ալ սովամահ պիտի ըլլային։ Ո՛չ արտասահմանէն և ո՛չ ալ Պատրիարքարանէն որեւէ յոյս կը նշմարուէր։

Ընկերական ժողովներ կը գումարենք, որուն ներկայ կ'ըլլան Արմենակ և գիւղերու ենթակոմիտէներու անդամները։ Հոն վերջնականապէս կ'որոշուի յեղափոխական շարժումին ալ աւելի մղում տալ, ընդհանուր ցոյցեր ընելու պատրաստուիլ. կա՛մ այն է որ բոլորովին կ'ոչնչանանք, և կա՛մ թէ ներկայ դաժան վիճակէն քիչ շատ կ'ազատինք։ Եւ կը խնդրուի Հրայրէն որ ինք անձամբ Սասուն բարձրանալով՝ ստանձնէ տղոց ղեկավարութիւնը։

Հրայր կը խուսափի առանց ծանր պատասխանատուութեան մը տակ մտնելէ, ըսելով որ՝

— Նորէն հազարաւոր զոհեր տալու ըլլանք, Եւրոպացին պիտի չլսէ. մենք մեր վտիտ ուժերով ալ չենք կրնար տապալել բռնակալ կառավարութիւնը, և Կարմիր Սուլթանը ա՛լ աւելի պիտի գրգռուի մեզի դէմ։

Բայց մեր բոլորիս պնդումներուն վրայ, կարելի կ'ըլլայ համոզել զինք, և կ'ըսէ.— «Երբ իմ բոլոր ընկերներս կը պնդեն, ես պատրաստ եմ իմ կեանքս զոհելու։»

Մենք գիտէինք որ ծանրաբեռնեալ ընտանիք մը ունէր և քիւրտերուն ալ պարտք ունէր։ Արդէն ինք ըսաւ.—

— Եթէ կ'ուզէք որ սիրտս հանգիստ ըլլայ տունիս մասին և պարտատէրներս չգան կինս ու զաւակներս նեղեն, պէտք է որ միջոցներ ստեղծէք որ քսան լիրայի պարտքս վճարեմ լմնցնեմ, անկէ ետք լեռ բարձրանամ։

Մենք, երեք չորս ընկերներս, գոհացում կուտանք իր փափաքին։ Դրամը իր եղբայր Սանոյի միջոցաւ ղրկուեցաւ գիւղ որ տրուէր քիւրտերուն, իսկ ինքն ալ, հետեւեալ օրն իսկ, Սասուն բարձրանալով՝ գործին ղեկը իր ձեռքը կ'առնէ, մեծ խանդավառութիւն պատճառելով թէ՛ Անդրանիկին, թէ՛ Սասունցիներուն և թէ՛ քաղաքի և գիւղերու բոլոր տանջուող ընկերներուն։

Իսկոյն կը սկսի կազմակերպական նոր ահազանգ մը թէ «վտանգը մօտ է, ամէն մարդ, իր միջոցներով, պէտք է զինուի, գոնէ իր ինքնապաշտպանութեան համար»։

Մինչեւ այդ թուականը, Ռուսաստանէն կամ արտասահմանէն և ոչ մէկ տեղէ մէկ կոպեկ օգնութիւն չէր եկած՝ Սասուն գործող խումբերուն։ Ինչ օգնութիւն որ եղած է անոնց, ատ ալ եղած է քաղաքի բուռ մը ընկերներու ջանքերով և զոհողութիւններով, գիւղերու կարգ մը երիտասարդներու օժանդակութեամբ՝ պարէն, եւայլն ղրկելով։

Հրայր նամակներ կը գրէ և մեր միջոցաւ կը ղրկուին Թիֆլիս, Արեւելեան Բիւրոյին, ուրկէ կը խոստանան նիւթապէս օգնել։ Այդ պահուն, Դր. Վահան ալ կուգայ Կովկասէն և վեր կը բարձրանայ Սասուն, միանալով Հրայրին ու Անդրանիկին։ Ան ալ, իր օգտակար ջանքերով, մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ խումբերուն։

Այլեւս Սասունցիները տեսնելով իրական գործ, իրենք եւս ի սրտէ կը փարին գործին և իրենց անձնուէր օժանդակութիւնը կը խոստանան։ Գիւղերէն հացահատիկ կը սկսին հաւաքել և ամբարել Առաքելոց և Ս. Յովհաննու վանքերու մէջ՝ Պողի անունին տակ· և այդ տեղերէն ալ՝ Սասունցիները կը փոխադրէին Սասուն։

Գնէլ Ծ. Վարդապետի ժամանումը.— *Բարգէն Ծ. Վարդապետի աքսորուելէն յետոյ, ազգային և եկեղեցական գործերը անկերպարան վիճակի մատնուեցան։ Այդ ճգնաժամային շրջանին մանաւանդ, հարկ կը զգացուէր քաջ և կորովի բարձրաստիճան եկեղեցականի մը։ Առաջնորդարանի ըրած դիմումներուն վրայ, այս անգամ ալ ղրկուեցաւ երիտասարդ Արմաշական Գնէլ Ծ. վրդ· Գալէմքեարեան, որ բարձր ուսմունք առած ըլլալով, եկեղեցական և կրթական գործերը յաջողեցաւ կարգի դնել, բայց երկչոտ բնաւորութեան տէր ըլլալով՝ կը քաշուէր ժողովրդական կենսական շահերը պաշտպանելէ և հետապնդելէ, կառավարութեան քով։ Անշուշտ իր նախորդ ընկերոջ աքսորուիլը նկատի ունենալով, թերեւս ստիպուած էր այդ զգուշաւոր քաղաքականութեան հետեւելու, թէեւ ազգասէր և ժողովրդասէր անձ մը՝ առանց նկատի* առնելու բանակալութեան սարսափին ու հալածանքները, իրեն համար փառք ու պատիւ պէտք է համարէր իր հովուած ժողովուրդի ցաւերուն և տանջանքներուն մեղմացումին համար կրած ամէն նեղութիւն,

Երկրագործական Պանքան եւ հայ գիւղացիները.— Երկար ժամանակէ ի վեր, երկրագործական դրամատուն մը հաստատուած էր Մուշ քաղաքին մէջ։ Անոր դրամագլուխը գոյացած էր տասանորդի տուրքի յաւելումով։ Նախապէս, կառավարութիւնը 1/10րդ կը գանձէր իբր տուրք, ի վերջոյ իջեցուց 1/8 րդի։ Այս աւելի գանձուած դրամը յատկացուց Երկրագործական Պանքային, և մէկ երկու տարուան մէջ, Մշոյ գաւառի հասոյթին դրամագլուխը միլիոնները կը հասնէր։ Գիւղացի ժողովուրդը, նախապէս հարուստ և կուշտ, դրամի պէտք չունէր և նոյնիսկ դրամատան ո՞ւր գտնուիլը չէր գիտեր, որով գիւղացւոց պէտքերուն գործածուելու համար այդ հաւաքուած գումարները Պոլիս կը քաշուէին և ըստ կամս կը գործածուէին։

Բայց. վերջին ժամանակները, հայ գիւղացին՝ Միւլթազիմճիներէն և հարկահաւաքներէն հարստահարուած. և ուրիշ միջոցներէ զրկուած, հարկադրուած էր դիմելու Երկրագործական Պանքային և անկէ դրամ փոխ ուզել։ Պանքայի կանոնագրին համաձայն, 100 լիրա արժող կալուածի մը տէրը, իրաւունք ունէր մէկ չորրորդ արժողութեամբ, այսինքն 25 լիրա առնել՝ 3-5-7 տարի պայմանաժամով, տարեկան 7 % վճարելով և տարեկան մասնավճարներով, մինչեւ որ պարտքը հատնէր, և իր գրաւ դրած կալուածաթուղթերը ետ առնէր։

Անցեալին մէջ, հայ գիւղացիներ, կառավարութեան կալուածահամարներու պաշտօնատունէն (Էմլաք վէ Արազի Տայիրէ) Քոչան (կալուածաթուղթ) առած միջոցին, նուազ տուրք վճարելու դիտաւորութեամբ, առհասարակ, բոլորն ալ, պակաս նշանակել տուած էին իրենց կալուածներուն արժէքը. օրինակ, հազար լիրայի արժողութեամբ արտի մը՝ 20-30 լիրա արժէք որոշել տուեր էին, և ըստ այնմ ալ՝ քանի մը հարիւր արտավար հողեր գրաւի դնելով՝ 20-30-50 լիրա կրնային առնել պանքայէն։

Այն գիւղերը, որոնք քաղաքէն 1-2 ժամ հեռաւորութիւն ունէին, անոնց ամէն մէկ արտավարին՝ բարձր գին որոշուած էր, իսկ 3-5 և 6-9 ժամ հեռաւորութիւն ունեցողներուն ալ, բաղդատմամբ իրենց հեռաւորութեան, աւելի պակաս գին նշանակուած էր։ Օրինակ, քաղաքի մօտիկ գտնուող Մոկունք, Տերգեվանք, Առինջ, Ջրիք գիւղերը կը ստանային 25 %, Խասգիւղ. Մկրագոմ, Խըզըլ Աղաճ, Կուրավու՝ 15 %, իսկ աւելի հեռու գտնուողներն ալ՝ Արտօնք, Մուշաղշէն, Վարդենիս, Չիարէթ, Բողլու՝ 8 %, և այդ գումարը կուտային հարկահաւաքներուն և Թուրքերէն առած սալաֆներուն և հոգինին կ'ազատէին, այն ալ ամիսներ աշխատելով, հագիւ թէ կրնային այդ չնչին գումարը ձեռք բերել, որովհետեւ ամէն մարդ իր կալուածաթուղթը ներկայացնելով՝ չէր կրնար իսկոյն դրամ ձեռք բերել, ինչու որ կային մարդիկ որոնց կալուածաթուղթերը իրենց հօրմէն, մեծ հօրմէն, հօրեղբօրմէն, եւայլն մնացած էին իբրեւ ժառանգ, որով հարկ կ'ըլլար ատոնց մասին երկար բարակ քննութիւն կատարել։ Գիւղէն վկայական բերել, Շէրիին դիմելով՝ իր միակ ժառանգորդ ըլլալը հաստատել, ի վերջոյ էմլաք եւ Արազի գալեմներու մէջ, նախորդ տէրերու անունէն՝ իր անունին փոխանցել և 3-5 % տուրք վճարել՝ այդ փոխանցումին համար, նոր առած Քոչաններու (կալուածաթուղթ) համար՝ ամէն մէկին 8-10 ղրուշ տալու դատապարտուած էր։ Շատ մը գիւղացիներ Թուրքերէն չգիտնալուն, իրենց գործերը կարգադրել տալու համար՝ կամ Թրքագէտ հայեր կը գըտնէին կամ հայագէտ Թուրքեր, և անոնց ալ գումար մը պիտի տային։

Այս բոլոր գործողութիւնները կատարուելէն յետոյ միայն կրնային դրամատունէն դրամ ստանալ։

Շատ գիւղացիներ գիտեմ, որոնք դրամը առնելէ յետոյ միայն, իրենց ըրած ծախսն ու առած դրամը հաշուելով, հագիւ հազ կըրցան հաշիւնին գոցել, այսինքն՝ ինչքան ծախք որ եղած է, հագիւ այնքան դրամ կրցած են առնել, և զղջացած՝ իրենց այդ քայլին համար։

Իսկ անոնք որ փոխանցման գործողութիւններէ զերծ էին, որոնք անշուշտ շատ քիչեր էին, թէեւ քիչ ծախք ունէին, բայց դրամատան պաշտօնեաններուն անպատճառ նուէր մը պիտի տային, որովհետեւ ատոնք կ'ըսէին թէ «եթէ մենք չըլլայինք, Տնօրէնը դրամ պիտի չտար» եւայլն։

Ետքը պիտի անդրադառնամ թէ ի՞նչպէս, Թուրք բռնապետները, այս առիթէն օգտուելով՝ տէր դարձան հայ գիւղացիի հողերուն, չնչին գումարներ վճարելով։

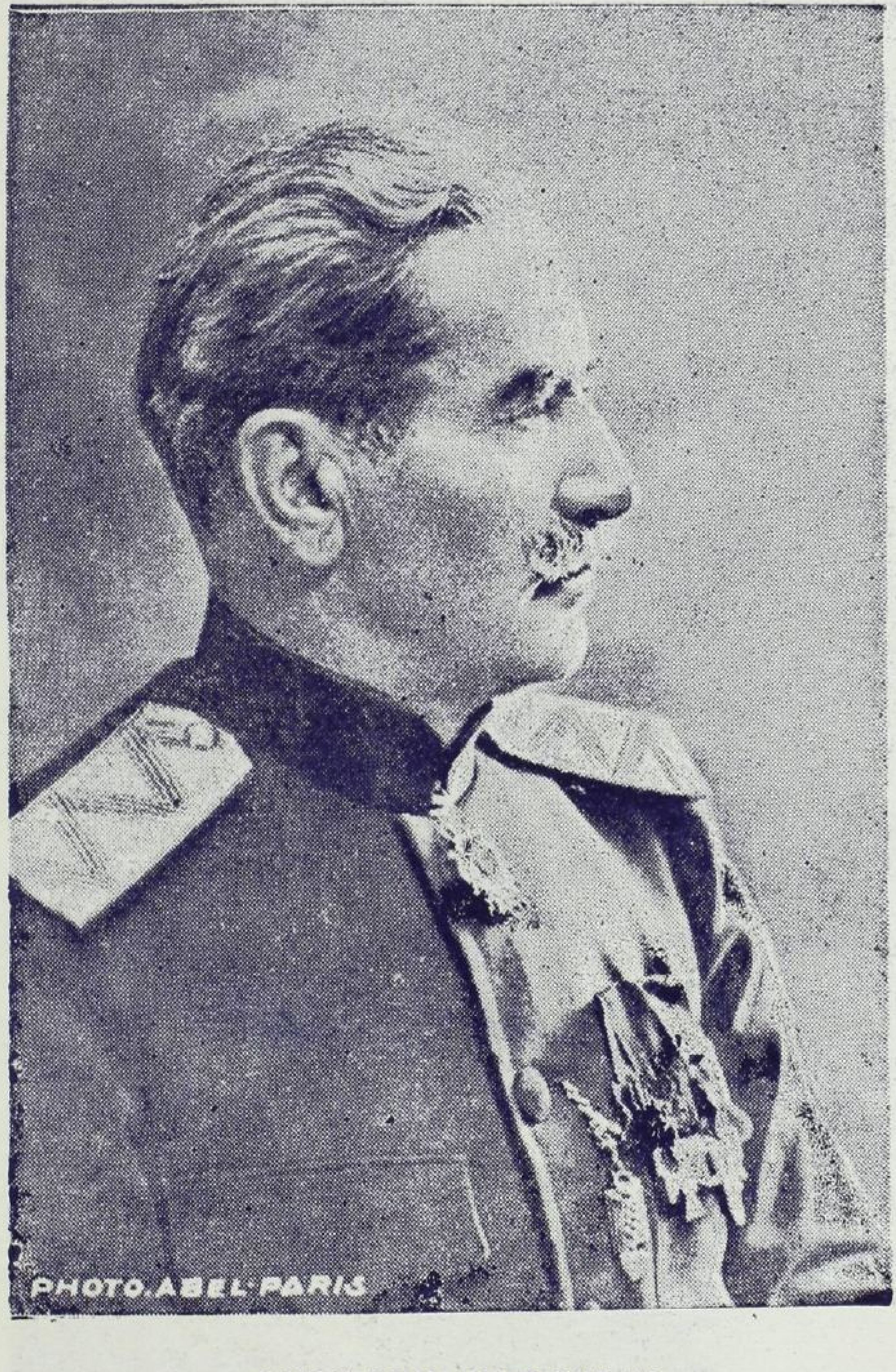
PHOTO. ABEL · PARIS

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

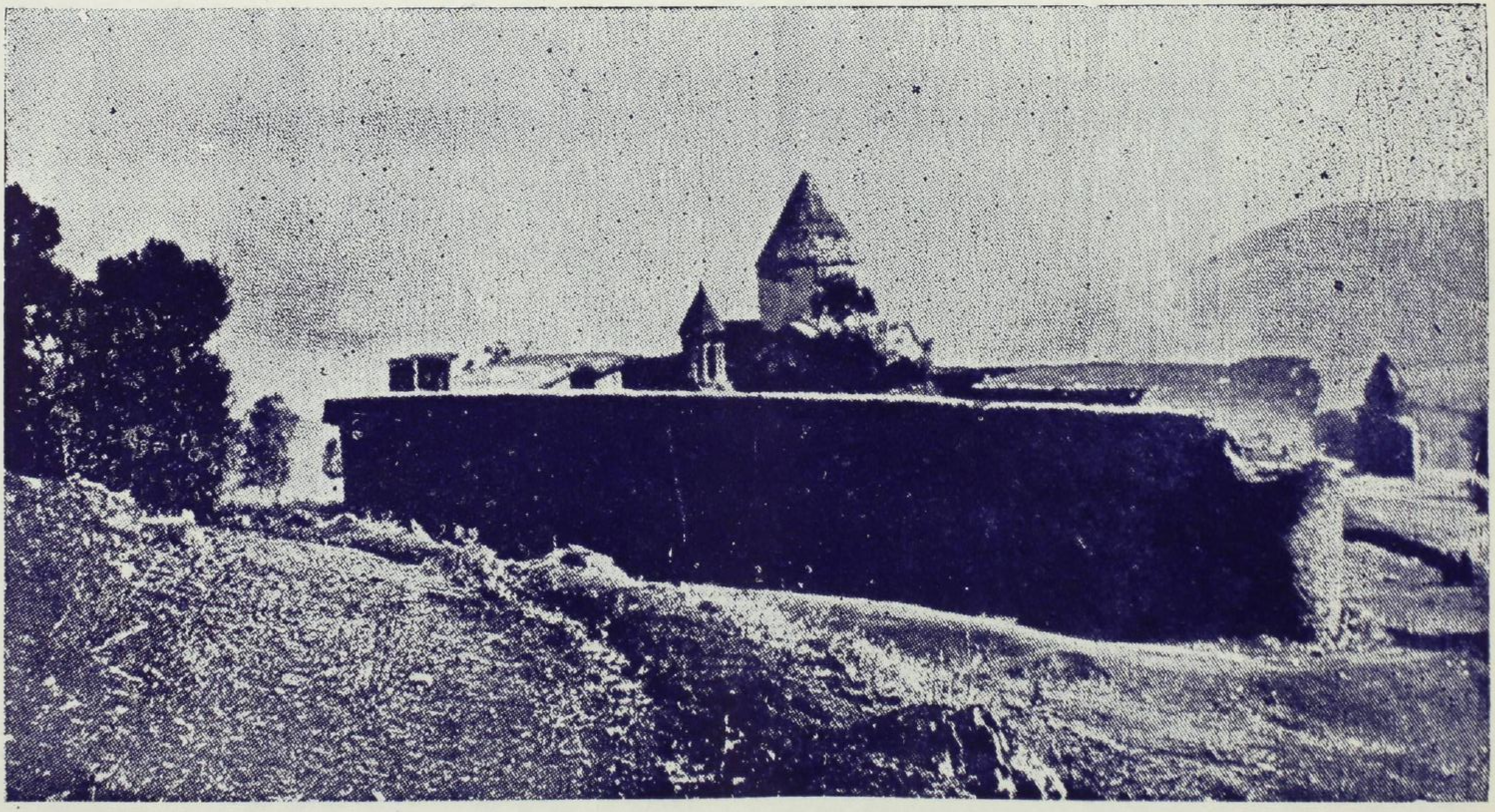

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ (արեւմտեան կողմէ նկարուած):

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Անդրանիկ եւ իր խումբը Առաքելոց վանքին մէջ.— Զօրքը կը պաշարէ վանքը.— Անդրանիկի տուած վերջնագիրը.— Վանքէն դուրս գալ.—

1901 ի ձմրան սկիզբները, Անդրանիկ, 60 զինեալ և անգէն տղաներով, Սասունէն վար կուգայ Առաքելոց վանքը։ Դաշտի գիւղերուն մէջ Թափառող Սեյարի (խուզարկիչ) ժանտարմաներու գումարտակ մը, իմանալով այդ բանը, կը փութայ հոն, ուր ան կ'ենթարկուի մեր տղոց անակնկալ հրացէնի կրակին և քանի մը անձերու կորուստով՝ խոյս կուտայ և քաղաք գալով՝ լուր կուտայ կառավարութեան։

Ցուզումի մտնուած կառավարիչը հոն կը փութացնէ հրամանատար Սալեհ փաշան՝ ընկերակցութեամբ մեծաքանակ զօրքի և թնդանօթի։

Տղաք, վանքին մէջ ամէն տեսակ պատրաստութիւն լրացուցած և դիրքերու մէջ տեղաւորուած, եկող թշնամին կը դիմաւորեն խանդավառ հրացանաձգութեամբ մը՝ մեծ քանակութեամբ կորուստ պատճառելով անոր, առանց պատեհութիւն տալու որ վանքին մօտենան։

Կառավարիչը շուտով իր քով կը կանչէ տեղապահ Վարդան վարդապետը և Քաղաքական Ժողովի անդամները, որոնց կը յայտնէ որ պիտի ռմբակոծէ վանքը, եթէ անոր մէջ տեղաւորուած ֆետայիները անձնատուր չըլլան։

Մերինները կը պատասխանեն.—

— Մենք որեւէ կերպով կապ և յարաբերութիւն չունինք ֆետայիներուն հետ, անշուշտ մենք ալ կը ցաւինք անոնց այս ըմբոստ վարմունքին համար։

Վանքին մէջ կը բնակէին վանահայր Յովհաննէս վարդապետէն և յիսունի չափ միաբաններէն զատ, նաեւ երկու հարիւրի չափ որբեր, որոնք ուսումէն զատ՝ կը պարապէին նաեւ մանուածագործութեամբ՝ Արաբկիրցի վարպետ հայու մը ղեկավարութեան ներքեւ. և կը խնդրուի որ նկատի ունենան այդ անմեղ որբերու ապահովութեան պարագան։

Կառավարիչը կ'առաջարկէ որ եթէ ֆետայիները անձնատուր չըլլան, բոլորն ալ միասին պիտի ոչնչանան։

Մեր պաշտօնական մարմիններուն առարկութիւնը կ'ըլլայ՝ թէ այդ ֆետայիները մեր խրատներուն կամ թելադրութիւններուն ականջ չեն կախեր։

Խնդիրը մանրամասնութեամբ կը տեղեկագրուի Բաղէշի կուսակալին։ Ան ալ հեռագրով Բ. Դրան կ'իմացնէ Պոլիս և անկէ առած պատասխանը կը հաղորդէ Մշոյ կառավարիչին և զինուորական հրամանատարին։

— Հնադարեան վանք մը, այդքան որբերով ոչնչացնել՝ շատ գէշ տպաւորութիւն պիտի թողու Եւրոպական Տէրութեանց վրայ։ Որչափ կարելի է՝ խստացուցէք պաշարումը և թնդանօթի սպառնալիքով՝ ջանացէք ողջ բռնել բոլորն ալ և կամ երկար պաշարումով՝ անօթի մեռցնել։

Եւ ըստ այնմ ալ, զօրքը կը պաշարէ վանքին չորս կողմի լեռներն ու ձորերը։ Տղաները արդէն վանքի պարիսպներուն վրայ դիրքեր չիներ, հրացանի համար ծակեր բացած՝ գնդակ կը տեղացնէին զօրքերու վրայ և բնաւ թոյլ չէին տար, ո՛չ ցերեկ և ո՛չ ալ գիշեր ատեն, որ զօրքը մօտենար վանքին։

Պաշարող զօրքը շատ կը նեղուէր սոսկալի ցուրտէն և ձիւնէն. շատեր սառելով կը սատկէին, ոմանք հիւանդանալով՝ քաղաքի զինուորական հիւանդանոցը կը փոխադրուէին։

Անդրանիկ իր ձեռքին մէջ կ'առնէ վանքին տնտեսութիւնը՝ կռուող տղաքը, միաբաններն ու որբերը հաւասարապէս հոգատարելով։ Պարէնի մատակարարութիւնը կը չափաւորէ՝ նկատի առնելով երկարատեւ դիմադրութեան և պաշարման հաւանականութիւնները։

Առօրեայ անցուդարձը կը տեղեկագրուի Պոլիս։ Սուլթանը կը կատղի, բայց ռմբակոծումի հրաման չի տար՝ վախնալով անոր հետեւանքներէն։ Այդ մասին կը զեկուցէ նաեւ Անգլիական, Ֆրանսական և Ռուսական դեսպաններուն, որոնք հաւանութիւն չեն տար ռմբակոծելու հնադարեան սրբավայր մը։

Կը հրահանգուի որ խաղաղ ճանապարհով ջանալու է անձնատուութիւն հարկադրել ըմբոստներուն։ Այդ պատճառով ալ, կրկին անգամ, կառավարիչը կը հրաւիրէ Վարդան Վարդապետը և անոր կարծիքը կը շօշափէ։

Վարդան Վարդապետ կը պատասխանէ.—

— Ես եկեղեցական հովիւ մըն եմ. իբր չէզոք անձնաւորութիւն, եթէ կը փափաքիք, սուրհանդակ մը ղրկեմ ֆետայիներուն՝ անոնց կարծիքը շօշափելու համար։

Հաւանութիւն կը տրուի։

Վարդան Վարդապետ, վերադառնալով Առաջնորդարան, Ինծի, Գեղամին և Վահան Բարոյեանին կ'իմացնէ իրեն եղած թելադրութիւնը։ Արաղ գիւղացի հայ կնոջ մը միջոցաւ, Վարդան Վարդապետի ստորագրութեամբ երկտող մը կը ղրկենք Անդրանիկին թէ՝

— Կառավարութիւնը ձեր անձնատուութեան պայմաններուն մասին համաձայնելու համար, ձեզի հետ պիտի բանակցի. կը խնդրենք որ ընդունիք բանակցելու առաջարկը և օրն ու ժամը որոշէք և յայտնէք իրենց։

Հայուհին կ'ուղղուի դէպի վանք. ոստիկանները զինք կ'առաջնորդեն մինչև զօրաց շղթան, ուր Սալեհ փաշայի հրամանը իմանալով՝ թոյլ կուտան այդ կնոջ որ մօտենայ վանքին դրան։ Տղաք կը տեսնեն հայ կնոջ մօտենալը վանքին, որուն փոքր դուռնէն ներս կ'առնեն զայն և գրութիւնը կը կարդան, որուն հետևեալ կերպով կը պատասխանեն.

— Լաւ, կ'ընդունինք ձեր պայմանը, թող գան ձեր բանագընացները։

Արդէն մենք բերանացի պատուիրած էինք այդ հայուհիին որ Անդրանիկին ըսէ որ չմերժեն առաջարկը և օրինական սահմանի մէջ ներկայացնեն իրենց պահանջները։

Կառավարութեան կողմէ կ'որոշուին Քոմիսէր Մուղտատ և Մէհմէտ էֆէնտիները, բայց Մուղտատ վախնալով՝ կ'ըսէ եղեր որ առանց Վարդան վարդապետին չ'ուզեր երթալ։

Կառավարիչի խնդրանքին ընդառաջելով, հայր Սուրէն ալ կը միանայ անոնց և բոլորը միասին կը մեկնին։ Զօրքի շղթայէն անցնելով՝ երբ վանքին կը մօտենան, ճերմակ դրօշակ մը պարզելով՝ կը յառաջանան և վանքի փոքր դուռնէն ապահով ներս կ'ընդունուին։

Ըստ Քոմիսէր Մէհմէտ (Աւետիս) էֆէնտիի մեզի պատմածին, իրենց ունեցած ընդունելութեան և խօսակցութեան նկարագրութիւնը հետևեալն է.—

«— Դուռին ներսի կողմը երկու զինեալ պահապաններ կեցած էին. երրորդ զինուոր մը մեզ առաջնորդեց երկրորդ յարկը, ուր բոլոր սենեակներու դուռներուն երկու կողմերը, նորէն, երկուական զինեալ տղաներ պահակ կեցած էին։ Մենք առաջնորդուեցանք ծերունի վանահայր Յովհաննէս վարդապետի սենեակը, ուր նստած գտանք զայն և Անդրանիկը. իսկ ոտքի վրայ պահակ կեցած էին երկու զինեալ տղաներ։

Մուղտատ էֆէնտին դեղնած՝ մեռելի գոյն առած էր, բերանը չէր բացուեր։ Ալա Թուրքա բարևեցինք։ Ան ալ զմեզ բարևելով՝ հրամայեց որ նստինք։ Ես Մուղտատին առաջարկեցի որ խօսի։ Ան յայտնեց որ ինք յոգնած է, ես խօսիմ։ Կը զգայի որ վախէն՝ չէր կրնար բերանը բանալ։ Ես սկսայ հարց տալ, քանի որ անկասկած գիտէի որ ձեր շնորհիւ (մեզի ակնարկելով) արդէն *իմ ով ըլլալս իմացած էր, հետեւաբար՝ առանց վախի, հետեւեալ հարցուփորձը ըրի.—*

Մեհմէտ Էֆէնտի.— *Կառավարիչի և հրամանատար փաշայի կողմէ իբր պատուիրակ՝ ձեզի ներկայանալով, կը փափաքիմ որ ձեր հոս գալու պատճառը յայտնէք մեզի, նախապէս խնդրելով որ այս խօսակցութիւնները արձանագրենք որ վերադարձին՝ անոնց ներկայացնենք։*

Անդրանիկ.— *Մեր նախահայրերը այս վանքերը շինած են որ մեր ջերմեռանդ ժողովուրդը ուխտի գայ հոն. ես և ընկերներս ալ՝ այդ մտքով եկանք՝ վերադառնալու համար, բայց տեսէք որ ձեր զօրքերէն պաշարուելով՝ ստիպուեցանք մնալու հոս։ Կարող էք այս յայտարարութիւններս գրի առնել։*

Հարց. (Մեհմէտ).— *Դուք, մեր Սուլթանին դէմ ապստամբ ճանչցուած մարդերդ, անշուշտ ուր որ ալ գտնուիք, կը հալածուիք։ Եթէ կը փափաքիք հանգիստ ապրիլ, անձնատուր եղէք. մեր գթառատ կայսրը ներում շնորհելով ձեզի՝ կրնաք դուք ձեր տուները վերադառնալ։*

Պատասխան (Անդր.).— *Ձեր Սուլթանին շնորհիւ մեր հայրենի օճախներէն արդէն ծուխ իսկ չ'ելլեր. մենք այն ատեն կրնանք մեր զէնքերը վար դնել, երբ մեր արդարացի պահանջներուն գոհացում տրուի։*

Հարց.— *Ի՞նչ են ձեր պահանջները։*

Պատասխան.— *Պերլինի 61րդ յօդուածին տառապէս գործադրութիւնը։*

Հարց.— *Դուք անշուշտ Սուլթանի հպատակ ժողովուրդ ըլլալնիդ չէք ուրանար. եթէ այդպէս է, ի՞նչպէս կրնաք պետութեան ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալ։*

Պատասխան.— *Մեր պահանջը՝ արդարութիւն ի գործ դնել ըսել է. եթէ այդ արդար պահանջին գոհացում չտրուի, զէնն ի ձեռին՝ կռուելով կը մեռնինք մենք ալ, ինչպէս զէնն ի ձեռին մեռած են մեզմէ հազարաւորներ, և պիտի շարունակուի այս կռիւը, մինչեւ որ արդարութիւնը յաղթանակէ։*

Հարց.— *Այդ 61րդ յօդուածը որ կ'ըսէք, ի՞նչ բան է, մենք չենք հասկնար, կը խնդրեմ որ համառօտ կերպով ներկայացնէք ձեր պահանջները, որպէսզի գթառատ Սուլթանը նկատի առնէ։*

Պատասխան.— *Սահմանադրութեամբ մը՝ թուրք և քրիստոնեայ ցեղերու կատարեալ հաւասարութիւն, հայ նահապետական կործանուած տուներու վերականգնումը. հայաշատ գաւառներու մէջ, հայ վարչութիւն և ոստիկանութիւն, բանտարկեալներուն և* փախստականներուն ընդհանուր ներում, ասոնք են մեր պահանջները Եւրոպական մեծ պետութեանց հսկողութեանց ներքեւ։

Հարց.— Դուք այս ափ մը ուժո՞վ է որ այդ կարգի չընդունելիք պայմաններ կ'առաջորկէք։

Պատասխան.— Իմ պահանջը՝ իմ ամբողջ ազգիս պահանջն է, առանց խտրութեան դաւանանքի, ինչպէս այժմ իսկ՝ իմ զինուորներու մէջ կան նաեւ կաթոլիկ և բողոքական տղաներ եւս, որով ըսել կ'ուզեմ որ պահանջքս համազգային բնոյթ ունի։ Մենք — պահանջողներս և մեռնողներս — սունկի նման ենք. իսկոյն հազարաւորներ կը բուսնին՝ ինկողին տեղ. այս կէտը պէտք է դուք և ձեր Սուլթանը լաւ նկատի ունենաք։

Հարց. — Կառավարիչ պէյի և հրամանատար փաշայի անունով կը հրաւիրեմ զձեզ որ այսօր իսկ անձնատուր ըլլաք. ձեր բոլորիդ կենաց պիտի խնայուի՝ Սուլթանի գլխուն վրայ երդում ընելով։

Պատասխան.— Կ'երեւի թէ մենք զիրար չենք կրնար հասկընալ. ձեր մեկնած ատեն, յեղափոխականներուս ծրագիրէն մէկական օրինակ ձեզի կուտամ, հաճեցէք օրինակ մը ղրկել ձեր Սուլթանին որ կարդայ և հասկնայ մեր նպատակներուն մասին։

Հարց.— Կարելի՞ է՝ արդեօք, որ վանքին մէջ գտնուող որբերն ու անմեղ միաբանութիւնը վանքէն դուրս հանէք, կառավարութիւնը անոնց հանդէպ որեւէ ըսելիք չունի։

Պատասխան.— Այդ կէտը մեր գիտնալիք գործն է. որչափ ատեն որ մենք հոս ենք, անոնք մեր պաշտպանութեան տակ կը գտնուին, մեր մեկնելէն յետոյ կրնաք անոնց պաշտպանութիւնն ստանձնել։

Հարց.— Ա՞յդ է ձեր վերջին որոշումը և կարելի չէ՞ որ պետութեան հանդէպ աւելի զիջող դիրք բռնէք։

Պատասխան. — Այո, ըսածներս նորէն կը հաստատեմ և աւելի խօսելու ալ տրամադրութիւն չունիմ։

Այլեւս բանակցութիւնը վերջ գտած էր։ Ես կը փափաքէի որ կերպով մը Հաճի Յակոբը տեսնէի, ատոր համար ալ՝ Մուղտատ էֆէնտիին ըսի.—

— Ձե՞ս ուզեր պէտքարան երթալ։

Գիտէի որ ոչ պիտի ըսէր. «Ուրեմն դուն հոս Առաջնորդ էֆէնտիին հետ խօսիր, մինչեւ որ պէտքարան երթամ վերադառնամ» ըսելով, սենեակէն դուրս կ'ելլեմ և Հաճի Յակոբի սենեակը կը փնտռեմ. զինուոր մը զիս առաջնորդեց անոր սենեակը, ուր միմեանց համբուրելէ յետոյ, աճապարանօք հարց կուտամ, (քանի որ եթէ երկար սպասելու ըլլամ, ընկերս Մուղտատ էֆէնտի թերեւս կասկածի)։

— Հոս շատ երկար մնալու մտադրութիւն ունի՞ք։

— Որքան որ պաշար ունինք, պիտի մնանք, պատասխանեց։

Իրեն կը յայտնեմ թէ մինչեւ հիմա որ վանքը թնդանօթի չեն բռներ, անոր համար է որ որբեր կը գտնուին հոս, հետեւաբար՝ միջոցներ խորհեցէք շուտ մը դուրս գալու վանքէն։

Ու կը վերադառնամ անոնց սենեակը, և Մուղտատ էֆէնտիի և Վարդան վարդապետի հետ միասին կը հեռանանք վանքէն, կը վերադառնանք քաղաք, ուր կառավարիչին կը ներկայացնեմ իմ գրաւոր պատասխանը։ Ան ալ իր կարգին, կուսակալի միջոցաւ կը հեռագրէ Կարմիր Սուլթանին, որուն պատասխանը կ'ըլլայ.— «Ոչ մէկ զիջում կարելի է ընել, աշխատեցէք սաստկացնել պաշարումը և անձնատուութեան հարկադրել»։

Ցուրտն ու բուքը հետզհետէ կը սաստկանան, թուրքերու զոհերը թիւ ու համար չունին՝ ցուրտին և հիւանդութեան պատճառով, ի բաց առեալ մեր տղաներուն գնդակներէն ինկածները։

Քանի օր մը վանքին մէջ մնալէն ետք, երբ հացի պաշարը սկսաւ հատնիլ, այլեւս կ'որոշեն հեռանալ վանքէն։

Մութ ամպամած գիշեր մը, ուր անկարելի էր մէկը միւսը տեսնել, կ'որոշեն լքել վանքը և Սասուն բարձրանալ։ Վանքի պզտիկ դուռնէն դուրս կուգան կէս գիշերէն յետոյ, բոլոր տղաները և վանքի միաբանութեան պատկանող երիտասարդները, դէպի Հաւատորիկ գիւղի լեռն ի վեր, ուր՝ այդ գիծը պաշարող զօրքերը կը հարցնեն «ո՞վ էք»։ Անդրանիկ անմիջապէս կը պատասխանէ թուրքերէն՝ «35րդ գունդի գիշերապահ շրջիկներ ենք»։

Անոնց պատասխանը կ'ըլլայ.— «Լաւ ուշադրութիւն ըրէք, լուր առած ենք որ ֆետայիները պիտի փախչին այս գիշեր. տեսնելնուդ պէս՝ բոլորին ալ հրացանազարկ ըրէք»։

Ու այսպիսով, Անդրանիկ և իր հետեւորդները լեռ կը բարձրանան։

Զօրքերը, թերեւս, գիտնալով հանդերձ անոնց մեկնումի մասին, դիտմամբ ձայն չեն հաներ, թող որ բոլորն ալ՝ ձիւնէն, ցուրտէն ուժասպառ և յուսահատ՝ կ'աղօթէին որ ֆետայիները շուտով անցնէին երթային, գոնէ իրենց հոգին ալ ազատէր։

Առաւօտեան, կանուխէն, վանքի դուռները կը բացուին, խեղճուկ վանահայր ծերուկ Յովհաննէս վարդապետը՝ փոքր որբ մը ղրկելով, թուրք զօրքերուն կ'իմացնէ ֆետայիներուն մեկ-

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

նումի մասին․ հրամանատարը և զօրքերը վանքին մէջ լեցուելով՝ ոչ ոք կը տեսնեն և կը տեղեկագրեն կառավարիչին՝ այս կատարուած իրողութիւնը։

Սուլթան Համիտ, այս տխուր լուրը իմացածին պէս, պաշտօնանկ կ'ընէ Սալէհ փաշան՝ իբր թէ ան կաշառուելով Ֆետայիներէն, թոյլատրած է եղեր որ անոնք անցնին երթան։ Հրամանատարը վախէն՝ յանկարծամահ կ'ըլլայ։ Իսկ Վանահօր և որբերուն ու մնացած միաբանութեան ձեռք չեն դպչեր։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Հաճի Ալոնց Հաճի Իպրահիմի սպանութիւնը.— Սերաստացի Մուրատի հեծեալ խումբը Սասուն կը ժամանէ.— Կովկասէն եկած դրամական օգնութիւնը.—

Մոկունք գիւղի կռնակը գտնուող լեռը սեփականութիւնն էր այդ գիւղին․ գիւղացիները իրենց տաւարներն ու ոչխարները հոն արածելէն զատ, այն տեղէն տերեւոտ մացառներ կը կտրէին՝ թէ՛ ոչխարի ձմեռուան ուտելիքի և թէ՛ վառելիքի համար։ Օգտուելով Մոկունքցիներու մեծամասնութեան բանտարկուած ըլլալու իրողութենէն, քաղաքի ցեղապետներէն Հաճի Ալի զատէ Հաճի Իպրահիմ, որուն այգին այդ լերան գագաթին վրայ կը գտնուէր, հետզհետէ իր ազդեցութեան ենթարկած էր Մոկունք գիւղի սեփականութիւնը եղող յիշեալ անտառը, և գաղտնօրէն՝ այդ լեռը իր անունին թափու ընել տուած (արձանագրած) էր, անանկ որ խեղճ գիւղացիները չէին կրնար ոտք դնել անտառին մէջ, և եթէ մէկը յանդգնէր հոն երթալ և քանի մը ճիւղ կտրելով՝ իր կռնակով գիւղ փոխադրէր, իսկոյն անոր մարդիկը վրան յարձակելով՝ մեռցնելու աստիճան կը գանակոծէին։

Գիւղի նախկին գիւղապետ Քեռի Ղազարը, որ այն ատեն փախստական դարձած էր և զէնք վերցուցած՝ կը կռուէր բռնակալութեան դէմ, իր գեղի երիտասարդներէն մէկ քանի հոգի հետն առած կը հետապնդէ յիշեալ հարստահարիչը և գիշեր ատեն՝ Միրիճանեան Միհրանի այգիին մօտերը՝ կը սատկեցնէ զայն ու կ'անցնի կ'երթայ Սասուն։

Հետեւեալ օրը՝ յիշեալ Թուրքին դիակը կը գտնուի, և կասկածելով Միհրան Միրիճանեանի վրայ, իբրեւ մեծահարուստ, որմէ կարելի էր իւղոտ պատառներ փրցնել, կը ձերբակալեն զայն.

խեղճ մարդը մեծ գումար մը ծախսելով, և այդ Թուրքին սպանուած օրն իսկ քաղաքին մէջ գտնուիլը՝ Թուրք վկաներով դատարանին մէջ հաստատուելէ յետոյ օձիքը կ՚ազատէ։

Սեբաստացի Մուրատի Սասուն ժամանումը.— Սեբաստացի Մուրատ 1903ի ամրան՝ խումբ մը հեծեալ կանոնաւոր զէնքերով զինեալ և փամփուշտներու մեծ մթերքով մը ծանրաբեռնեալ Ֆետայիններու հետ Կովկասէն Սասուն կը հասնի՝ մեծ յանդգնութիւն և քաջութիւն յայտնաբերելով։ Բասեն, Տիատին, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Պուլանըք, Մշոյ դաշտ, ահագին տարածութեան վրայ, իրենք զիրենք ներկայացնելով իբր չէչէն-լէզկի։ Այս արշաւախումբին ապահով ժամանումը քաջալերութիւն տուաւ քաղաքի և դաշտի հայ գիւղերուն, ուրկէ ամէն ոք կը ջանար անհրաժեշտ օգնութիւնը հասցնել Սասուն՝ իրենց զաւակներուն օրապահիկն իսկ նուիրելով անոնց։

Կովկասէն եկած դրամական օժանդակութիւն.— Հրայրի կողմէ Արեւելեան Բիւրոյին եղած դիմումներուն վրայ, աշնան ամիսներուն, սկսան դրամական օգնութիւն ալ հասցնել։ Ցանձնարարութեամբ մը՝ վեց հազար րուբլի գումար մը Պոլիս՝ եղբօրս Սարգիսին փոխանցուեցաւ և հոն ալ Օսմանեան լիրայի վերածուելով՝ մեզի ղրկուեցաւ։ Այդ գումարով՝ քաղաքէն հարկ եղած կապար, վառօդ և բոլոր տղոց հագուստեղէնի համար պէտք եղածները գնուելով՝ Սասուն փոխադրուեցան։ Հայ լրտեսները իմաց տուած ըլլալով Թուրք իշխանութեան՝ այդ փոխադրութիւններու մասին, քաղաքին մէջի այն տուները, որոնք Սասուն գացող ճամբաներուն կը հսկէին, պարպուեցան կառավարութեան կողմէ և զօրքերով լեցուեցան։ Այսպէս, Վերին Թաղի Գոռերու Թաղ ըսուած շրջանի հայ տուները ամբողջովին Թուրք զօրքերով լեցուած էին, ինչպէս նաեւ Թաղերու մէջ պահականոցներ հաստատելով՝ Թուրքերը գիշեր ատեն կը հսկէին երթեւեկութեան վրայ։ Մութը կոխելէն ետք, անց ու դարձ ընող բոլոր հայերը ձերբակալուելով՝ մեծ նեղութիւններու կ՚ենթարկուէին։ Այս խստութիւնները, այնուամենայնիւ, չկրցան արգելք ըլլալ մեր փոխադրութեան գործին։ Կռնակնին բեռցած շալակաւոր տղաք, գիշեր ատեն, քաղաքի գետին միջով ուղղակի Մուշեղաբերդի ստորոտէն՝ վեր կը բարձրանային և անվնաս ու անվտանգ՝ Սասուն կը հասնէին։

Տիգրանակերտի շրջանէն ալ՝ կապար, վառօդ և զէնք գնելու համար Հրայրի պահանջած գումարը կը ղրկէինք և այդ կողմերէն ալ՝ բաւական զինամթերք կրցանք ձեռք ձգել մինչեւ 1904ի գարնան։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Կուսակալ Ֆերիտ Փաշա Մուշ կուգայ.— Տասը վաշտ զօրքի ժամանում.— Կուսակալի նենգամտութիւնը.— Եղնիկ վրդ. Գալփագճեանի երկերեսութիւնը.— Գնէլ եւ Վարդան վարդապետներու եւ Քաղաքական Ժողովի դերը.— Թնդանօթները Սասուն բարձրացնելու համար՝ ճամբաները մաքրել.—

1904ի *Մարտ ամսու կէսին՝ Բաղէշի կուսակալ Ֆերիտ փաշան, իր հետ առնելով նոյն տեղւոյն Հայոց Առաջնորդ Եղնիկ վարդապետ Գալփագճեանը և կուսակալի օգնական հայ-կաթոլիկ Անտոն էֆէնտին, մաս մը զօրքով, Մուշ կը հասնի, ուր կուգայ նաև Կարինէն, Խարբերդէն և Սեբաստիայէն՝ տասը վաշտի չափ զօրք, որոնցմէ մէկ մասը անմիջապէս կը տեղաւորուի քաղաքի ռազմագիտական կարեւոր կեդրոններուն վրայ գտնուած Վերին, Ջորոյ և Ս. Մարինէ Թաղերու հայ տուներուն մէջ, որոնք հայերէ պարպուած էին։*

Կուսակալը, Ս. Կարապետէն Վարդան վարդապետը և Ս. Յովհաննէս վանքէն ալ Առաքել վարդապետը բերել տալով, Առաջնորդ Գնէլ վարդապետի հետ միասին անոնց կը ներկայացնէ հետեւեալ պահանջը.—

«Սուլթան Համիտի ձեռքին վրայ գոյացեր է մեծ ուռեցք մը որ նեղութիւն կը պատճառէ անոր. անհրաժեշտ է այդ ուռեցքը վիրահատել, որպէսզի վէրքը շուտով առողջանայ և չըլլայ թէ մեր կայսեր ամբողջ մարմինը վարակէ ու թանկագին կայսեր մահուան պատճառ դառնայ։ Այդ ուռեցքը Սասունի մէջ գործող Անդրանիկն ու Հրայրն են։ Պէտք է անոնք, իրենց բոլոր ուժերով, գան յանձնուին՝ առանց արիւնայեղութեան. հակառակ պարագային, Սուլթանը մեծ ուժ և կարողութիւն ունի այդ վէրքը շուտով առողջացնելու։»

Եղնիկ վարդապետն ալ կը պնդէ.— «Ժողովուրդին փրկութիւնը կը պահանջէ որ այդ վնասակար մարդիկը գան ու յանձնուին»։

Այդ միջոցին հայ եկեղեցականները և նոյն ատենուան Քաղաքական Ժողովի անդամները՝ Նազարէթ Քէչիչեան, Մարտիրոս Սահակեան, Գասպար Ջօջիկեան, Յակոբ Կոընչոյեան և Խաչիկ Հայկունի, խորհրդակցութիւններ կատարելով՝ կ՚որոշեն որ Ս. Յովհաննէս վանքի վանահայր Առաքել վարդապետը Սասուն բարձրանայ և այդ անձնատուութեան առաջարկը ներկայացնէ Անդրանիկին և Հրայրին, և անոնց պատասխանն առնելով՝ վերադառնայ։

Պատշաճ գրութիւն մըն ալ պատրաստելով՝ կը յանձնուի Առաքել վարդապետին և զայն ճամբու կը դնեն դէպի Սասուն։

Քաղաքի ժողովուրդէն հայ և Թուրք աշխատաւորներ հաւաքելով կը տանին Կուրտիկ լեռը, որպէսզի այնտեղի ճամբաները մաքրեն ձիւներէն, Թնդանօթներու և զօրքի փոխադրութիւնը դիւրացնելու կամ հնարաւոր դարձնելու նպատակով։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Եղբայրս Վաղարշակ Սասուն կը բարձրանայ.— Դաշտեցի երիտասարդութիւնն եւս օգնութեան կը փութայ.— Անդրանիկ կը գրաւէ Քրտական Քոփ գիւղը.—

Փոքր եղբայրս՝ Վաղարշակ, Պոլիս գտնուող մեծ եղբայրս Սարգիսի հաշուոյն առեւտրական մեծ վաճառատուն մը վերհսկողութիւնն ստանձնելով, այդ գործով կը զբաղէր։ Քաղաքացի մէկ քանի երիտասարդներու հետ համախորհուրդ, խանութէն երկու հարիւր լիրա առնելով, իրեն և իր ընկերներուն համար հագուստի, զէնքի ամէն պիտոյքներ կը հոգայ և առանց որեւէ տեղեկութիւն տալու ինծի, Սասուն կը բարձրանայ։

Կառավարութեան աչքին որչափ կասկածելի ըլլալս արդէն ծանօթ ըլլալով, եղբօրս ձգել հեռանալը ա՛լ աւելի վտանգի հաւանականութիւն կը ստեղծէր ինծի համար, ինչ որ անխուսափելի կը նկատէի։ Ի՞նչ կրնայի ընել սակայն։

Դաշտեցի երիտասարդութենէն անոնք որ կանոնաւոր զէնքի տէր էին, Սասնոյ վտանգին մօտենալը տեսնելով՝ հետզհետէ կ'աշխատէին Սասուն բարձրանալ։

Անդրանիկ որոշած էր գրաւել քրտական Քոփ գիւղը, որ ռազմագիտական յարմարութիւն ունէր՝ Սասունի կռիւներու ատեն. այդ պատճառով, քանի մը զինուորներ իրեն հետ առած, Անդրանիկ այդ գիւղը կ'երթայ, ամբողջ քիւրտ բնակչութիւնը կը հաւաքէ՝ կիներով և երեխաներով միասին, և գիւղէն կը հեռացնէ, անոնց յայտնելով որ կռիւէն վերջ կրնան նորէն վերադառնալ իրենց տուները, և ամբողջ գիւղին մէջ հայ զինուորներ կը տեղաւորէ։

Սասնոյ լեռներու ձիւնը ընդհանրապէս մինչեւ Մայիս ամսու վերջը հազիւ կը սկսի հալիլ. իսկ Անդոկ լեռը՝ Յունիս ամսուան մէջ իսկ՝ դեռ ձիւնով ծածկուած կ'ըլլայ։ Ատիկա մեծ դժուարու-

թիւն մըն էր մեր տղաներուն համար, որոնք այդ ժամանակամիջոցին (Ապրիլ ամիս) կարող պիտի ըլլային Սասունի լեռներու բնական ամրութիւններէն օգտուիլ· ոչ տաւար, ոչ մարդ կրնային լեռան կողերէն վեր բարձրանալ այդ օրերուն։

Թուրք զօրքի դժուարութիւնը մինչեւ Շենիկ, Սեմալ գիւղերը թնդանօթ հասցնելն էր· անկէ անդին թշնամիին գործը կը դիւրանար, որովհետեւ իր գտնուած յիշեալ վայրերէն կրնար դիւրութեամբ ռմբակոծել Անդոկի կողերն ու գիւղերը։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Առաքել Վարդապետը չի վերադառնար.– Թուրք զօրքը եւ թնդանօթները Լաճըկան գեղի մէջ կը կեդրոնանան.– Քիւրտ ցեղապետները զօրքի վրայ.– Կուսակալը Սասուն կը բարձրանայ.– Հայերէն ստորագրութիւն առնել.–

Բանագնաց Առաքել վարդապետը Սասուն բարձրանալով ուղղակի Սեմալ գիւղը կ'երթայ, ուր բոլոր տղաները չգտնելով՝ կը ստիպուի սուրհանդակներ ղրկել միւս գիւղերը, Կէլիէկուզանի շրջանը. Պր. Հրայրին, Անդրանիկին, Վահանին, Մուրատին, որ Սեմալ գան և իմանան իր այցելութեան պատճառը։ Այդ առաջարկը, բնականաբար, պիտի չընդունուէր տղոց կողմէ։

Կուսակալը տեսնելով որ Առաքել վարդապետը կ'ուշանայ, և կարծելով որ հոն երթալէն յետոյ ան ալ անոնց միացեր է, հրաման կ'արձակէ որ քիւրտ ցեղապետները ամէն կողմերէ բարձրանան Սասուն։

Այդ միջոցին, Պալաքցի աշիրէթապետ Հաճի Ֆերոն և Սասունցի Խալիլ աղայի տղան՝ Ապտիւլ Մէճիտ, իրենց ցեղակիցները հաւաքելով, դէպի Սասունի հայ գիւղերը կը դիմեն։

Կուսակալը տեսնելով որ Կուրտիկ լեռան ճամբով անկարելի է Մուշէն զօրք և թնդանօթ փոխադրել Սասուն և այդ ճամբուն ձիւնը մաքրել տալը երկու ամիսէն աւելի ժամանակ կ'առնէր, զօրքը՝ Խըզըլ գիւղի ճամբով դէպի քիւրտ Լաճըկան գիւղը փոխադրել տուած է, ինչպէս նաեւ թնդանօթները։

Կուսակալը, իր հետ առած է քաղաքի ամբողջ Թուրք պաշտօնէութիւնը, իսկ հայերէն՝ Անտոն էֆէնտին, Վարդան, Եղնիկ և Գնէլ վարդապետները։ Այս որոշման տեղեկանալով՝ Գնէլ վարդապետ կ'ուշաթափի Առաջնորդարանին մէջ և շատ դժուարութեամբ կը սթափեցնեն զինք։ Ան հաւանաբար կը կարծէր որ Տարօնի

Առաջնորդութիւնն ալ՝ Արմաշի մէջ անցուցած հանգստաւէտ կեանքին շարունակութիւնը պիտի ըլլար։

Կառավարիչը իր հետ կ՚առնէ նաեւ Քաղաքական Ժողովի ամբողջ կազմը, և կը մեկնի Լաճըկան գիւղը։

Առաքել վարդապետ, իմանալով որ կուսակալը իր խումբով այդ գիւղը կը գտնուի, հոն կը փութայ։ Ճամբան կը հանդիպի թուրք զինուորներու, որոնք կ՚ուզեն սպաննել զինք, բայց կը համոզէ զանոնք՝ ըսելով որ ինք կուսակալի կողմէ ղրկուած էր Սասուն և հիմա ուղղակի կուսակալին քով պիտի երթար, և անվնաս կը հասնի։

Կառավարիչը զայն տեսնելով՝ ուշանալուն պատճառը կը հարցընէ։ Ան կը բացատրէ որ Ֆետայինները ցրուած էին գիւղերը, մինչեւ որ իրարու քով հաւաքուեցան և խորհրդակցեցան՝ բաւական ժամանակ առաւ։

— Ի՞նչ է անոնց պատասխանը։

= Անդրանիկ և Արմենակ ըսին — ինչ որ ատկէ առաջ, Առաքելոց վանքին մէջ, գրաւոր կերպով յայտնած էին Մուղտատ և Մէհմէտ էֆէնտիներուն, նոյնն է հիմակուան պատասխանը։ Եթէ կ՚ընդունի արդէն, թող գործադրութեան դրուի, մենք պատրաստ ենք մեր զէնքերը վար դնելու, եթէ ոչ՝ աւելի կը նախընտրենք մահը քան ուրիշ բան։

Կուսակալը.— Ըսել է թէ ապստամբութիւն ցոյց տալով, տէրութեան մը փոխարքային և կանոնաւոր զօրքին դէ՞մ դնել կ՚ուզեն։

Առաքել վարդապետ.— Այդ չեմ գիտեր. իրենց ըսածն է որ ձեզի կը հաղորդեմ։

Կուսակալը.— «Հա, կեավուր օղլու, ճէփսինիզ տէ պէր պօգ սընըզ» ըսելով՝ զօրքերուն կը հրամայէ որ լաւ մը տփեն խեղճ վարդապետը, և անոնք, ըստ այնմ, ծեծելով՝ մահամերձ վիճակի կ՚ենթարկեն խեղճը, անոր մօրուքին մազերը փետտելով՝ անոր կերպարանքը կը վերածեն հասարակ անհատի մը դէմքին՝ առանց մազի ու մօրուքի։

Դառնալով միւս վարդապետներուն և Քաղաքական Ժողովի անդամներուն և կուսակալի օգնական էֆէնտիին, կ՚ըսէ.

— Այլեւս տարակոյս չի մնար որ ատոնք բոլորն ալ ապըստամբներ են. ի՞նչ կ՚ըսէք։

= Փաշա էֆէնտի, ի՞նչ ըսենք. նորէն մէրհամէթը (գութ) ձեր քովն է, ի՞նչ կ՚ուզէք, ըրէ՛ք։

Գրիչ, մելան և թուղթ հանելով՝ իր գրագիրին գրել կուտայ թէ «Սասունցի ժողովուրդը և հոն գտնուող Ֆետայինները ապըստամբներ ըլլալով, պետութեան դէմ զէնք կը բարձրացնեն», կ'առաջարկուի հոն գտնուողներուն որ այդ թուղթին տակ դնեն իրենց ստորագրութիւնները։

Թէեւ դիտողութիւն ընողներ կ'ըլլան՝ թէ «մենք դեռ հայերու կողմէ արձակուած հրացանի ձայն չենք լսած», բայց այդ պահուն, երկու սատկած քիւրտերու դիակներ բերելով՝ կուսակալի առջեւ կը դնեն, յայտնելով թէ Ֆետայիներէն սպաննուած են։

Կուսակալը կ'ըսէ.

— Այլեւս ի՞նչ ունիք ըսելիք։

Ու համակերպած, ներկայ գտնուող բոլոր հայերը կը ստորագրեն։

Այն ատեն կուսակալը հրաման կ'արձակէ քիւրտերուն և զօրքին որ յարձակում գործեն։ Հրացաններն ու թնդանօթները կը սկսին որոտալ. իսկ կուսակալը, Թուրք և հայ պաշտօնեաները քաղաք կը վերադառնան։

Դիմում կը կատարենք վարդապետներուն և Քաղաքական Ժողովի անդամներուն և կը փափաքինք իմանալ իրենց առաքելութեան մասին։ Նախապէս գաղտնի պահեցին ամէն ինչ և բան մը չյայտնեցին իրենց ստորագրութեան մասին. իվերջոյ, սակայն, ստիպուեցան խոստովանիլ թէ հարկադրանքի տակ՝ մղուած էին ստորագրելու։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Ահեղ կռիւներ. – Հրայրի նահատակութիւն. – Կռիւները կը շարունակուին. –

Հրայրի և Անդրանիկի ղեկավարութեամբ կը գումարուի զինուորական ժողով մը՝ մասնակցութեամբ Սասունցի և Դալւորիկցի իշխաններու, և միաձայնութեամբ կ'որոշուի դէմ դնել բարբարոս և ամարդի թշնամիներուն։ Բաւական ոյժ և պարէն պատրաստ ունենալով՝ վստահ էին իրենց յաղթանակին. սակայն Սասնոյ լեռները դեռ ձիւնի թանձր խաւով ծածկուած ըլլալով՝ իրենց վերջին ապաւէնը եղող Անդոկ լեռը այս անգամ պիտի չկարողանար հիւրընկալել Սասունի առիւծները, և խորամանկ թշնամին նկատի ունենալով այս հանգամանքը, աւելի յարմար դատած էր այդ եղանակը՝ յանձն առնելով մեծամեծ կորուստներ, որոնց պիտի ենթարկուէր յարձակող բանակը, և թոյլ չտալ որ Սասունաբնակ ուժերը օգտուէին տեղական յարմար դիրքերէն, եթէ ձիւնի խաւը վերցուած ըլլար։

Հայկական ուժերը բաժնուած էին չորս ճակատներու վրայ. Ա. Անդրանիկի ճակատը՝ Տիգրանակերտի կողմերէն եկած զօրքերուն և քիւրտերուն դիմադրող. Բ. Կէլիէկուզան, Գ. Քոփ և Դ. Շենիկ և Սեմալ գիւղերը։

Կռիւի ճակատագիրը կախում ունէր այս վերջին ճակատին վրայ մղուած ճակատամարտներէն, որովհետեւ Լաճըկան գիւղ հաւաքուած Թուրք կանոնաւոր զօրքերը՝ այդ երկու գիւղերուն դէմ յանդիման ճակատ յարդարած էին և առաջին յարձակումը այդ երկու գիւղերուն վրայ պիտի ըլլար։

Ըստ երեւոյթին մերինները սկիզբէն պէտք եղած ուշադրութիւնը չէին դարձուցած այս ճակատին, ուր քիչ թիւով ոյժ մը կը գտնուէր՝ Հրայրի ղեկավարութեամբ։

Գիշերուան ընթացքին թշնամին իր թնդանօթները կը փոխադրէ հայ Կեարմաւ գիւղի կողքը և այնտեղէն կը սկսի ռմբակոծել տղոց դիրքերը։ Առաւօտեան շատ կանուխէն, Թուրք զօրքը կը սկսի յառաջանալ։ Այդ ատեն՝ Շենիկ և Սեմալ գիւղերու ամբողջ բնակչութիւնը, իր կենդանիներով, կը փոխադրուի Կէլիէկուզան՝ իրենց գիւղի տուները հրկիզելէն ետք։ Տղաք, Սեմալ գիւղի կռնակը ձիւնի կոյտերէն դիրք պատրաստած, կը կռուէին, մեծ կորուստ պատճառելով զօրքերուն և քիւրտերուն, սակայն Թուրք հրամանատարները, առանց կարեւորութիւն տալու այդ կորուստներուն, զօրքը յառաջ կը մղեն՝ թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ և կը ջանան պաշարել մերիններուն դիրքերը։ Հրայր, վտանգը նշմարելով, հրաման կ՚արձակէ ամէն գինով յարձակողականի սկսիլ և լուր կը ղրկէ Կէլիէկուզան և Քոփ, որ օգնութիւն հասցնեն։ Թուրք զօրքը իր ամբողջ ուժով կը յառաջանայ։ Հրայր դուրս կուգայ իր դիրքէն և առիւծի նման կը խոյանայ յառաջացող թշնամիին վրայ. իր օրինակին կը հետեւին իր ընկերներն ալ։ Ճակատ ճակատի գօտեմարտ մը կը սկսի՝ մեծ կորուստներու մատնելով թշնամին։ Նահանջի հրաման կը տրուի կատաղող թշնամիին. զօրքն ու քիւրտերը ետ դառնալով՝ խոյս կուտան։ Այդ պարագային անվեհեր հերոս Հրայրը, մի քանի տեղերէ գնդակահարուելով՝ կը նահատակուի։ Այս դժբախտ կորուստը լքում կը պատճառէ տղոց, որոնց շարքերն ալ բաւական նօսրացած ըլլալով ի վիճակի չեն ըլլար հալածելու նահանջող թշնամին, մինչ հայկական ուժերուն կէսը, այդ օր, առանց կռիւի

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

բռնուելու, Քոփի և Կէլիէկուզանի մէջ կը սպասէ եղեր։ Եթէ աւելի կանուխէն այս ոյժն ալ հոն գտնուած ըլլար, անտարակոյս որ վճռական յաղթանակը հայոց պիտի ըլլար և թշնամին մինչև Մուշ պիտի կրնային ետ քշել։ Այս բանը իրենք իսկ կը խոստովանէին։

Եղբայրս Վաղարշակ, որ Հրայրի կողքին կը կռուէր, կը պատմէր հետեւեալը.—

— Կռիւի նախօրեակին, ղեկավարներու մէջ անհամաձայնութիւն բոյն դրած էր. ամէն մէկ ղեկավար մէյ մէկ ճակատ ընտրելով՝ իր քմաց համաձայն, իր զինեալ խումբը առած գացած էր, և Հրայրի քով շատ քիչ փորձառութիւն ունեցողները մնացած էին։

Այս պարտութենէն և նահանջէն ուժասպառ ըլլալով՝ թշնամին չորս օր յարձակում չէր գործած, և մեր տղաքը չէին կրցած օգտուիլ այդ պատեհութենէն և գիշերային յարձակում գործել թշնամիին վրայ, որով թշնամին օգտուելով այս առիթէն, քաղաքէն օգնական ուժեր հը ստանայ և կրկին յարձակումի կը դիմէ։

Այս անգամ Հրայրը կը փոխարինէ Սեբաստացի Մուրատ, որ կատաղի կռիւ մղելով՝ թոյլ չի տար թշնամիին որ իր թիկունքն անցնելով՝ քալէ Կէլիէկուզանի վրայ։ Բայց իվերջոյ, թշնամին՝ գիշերային յարձակումով մը, կը յաջողի մեծ զոհեր պատճառել մեր տղոց, որոնք կամաց կամաց կը նահանջեն դէպի Կէլիէկուզան՝ կռուելով հանդերձ։

Կէլիէկուզան՝ անտառին ձորի մը մէջ շինուած 300 տուն ունեցող գիւղ մըն է, ուր կռիւ մղելու որեւէ յարմարութիւն չկար. գեղը միշտ կը պարծենար իր թիկունքով — Անդոկ լեռնով, անոր բարձրադիր, դժուարամատչելի դիրքով. ուր այդ պահուն անկարելի էր բարձրանալ ու կռուիլ։ Մինակ մէկ յոյս ունէին կռուող ուժերը — գիւղի մէկ կողմին վրայ տափարակ բլուրի մը (որ Խըտան կը կոչուէր) կողմէ վեր բարձրանալ և վերջին ճակատամարտը հոն մղել։

Շատ մը գիւղերու բնակիչները եկած՝ Կէլիէկուզան ապաստանած էին։ Երբ անոնց հրաման կը տրուի որ գեղէն դուրս գան և կռիւներուն չմասնակցող գիւղեր ցրուին, այդ ատեն լաց ու կոծ մը կը սկսի և պահեստներու ամբարներէն անհրաժեշտ ուտելիք առնելով՝ մնացեալը կրակի կը տրուի՝ Անդրանիկի հրամանով, որպէսզի թշնամիին ձեռքը չանցնի։ Քիչ յետոյ զինեալ տղաներն ալ դուրս կուգան գիւղէն. Թշնամին հոն կը խուժէ և մաս մը ժողովուրդ, որ դեռ չէր կրցած փախչիլ, սրախողխող կ՚ըլլայ։

Դալւորիկի կողմէն ալ թշնամին յարձակում կը գործէ, ուր սաստիկ կռիւը կը շարունակուէր։ Անոնք ալ օգնութիւն ուզած էին տղոցմէն, բայց իզուր։ Եւ թշնամին, 15 օր ետք, կը խուժէ հայ գիւղերը, իսկ կռուող ուժերը նահանջելով՝ եկած միացած էին Անդրանիկին։

Խտան լերան կողքին թնդանօթներ զետեղելով, թշնամին նախ կը սկսի տղոց դիրքերը ռմբակոծել, երեք օր յետոյ ալ, հետեւակներ կը սկսին յարձակիլ՝ երկու կողմէն մեծ զոհեր խլելով, և թշնամին հետզհետէ իր պաշարման շղթան սեղմելով. այլեւս դիմադրութիւնը աննպատակ կը համարուի և գիշերատեն՝ ամբողջ տղաք, իրենց դիրքերը ձգելով, կը մեկնին դաշտի գիւղերը, և Բերդակ և Տէրգեվանք գիւղերուն մէջ ապաստան կը գտնեն։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Անզէն գիւղացիներու զոհերը.— Գիւղերու թալանում.— Անճար Սասունցիներ կը տեղաւորուին քաղաքի եւ դաշտի գիւղերուն մէջ.—

Սասնոյ անպաշտպան հայ գիւղերը այլեւս անյագ ու անգութ թշնամի զօրքերու և քիւրտերու ոտքերուն տակ կը տրորուէին։ Թէեւ կառավարութիւնը հրամայած էր որ մեծ ջարդեր տեղի չունենան, նորէն աւազակաբարոյ քիւրտերը, հաճի Ֆերօն, Խալիլ աղայի տղան Ապտիւլ Մէճիտ, Խիանքի ցեղապետ Բէօր Սլեման՝ իրենց ցեղակիցներով, դարձեալ բաւական կին ու երախաներ ջարդելէ յետոյ, ամբողջ հայ գիւղերը թալանելով՝ վերադարձան իրենց տուները։ Իսկ զօրքի մէկ մասը տեղաւորուեցաւ ապըստամբ գիւղերուն մէջ, մեծագոյն մասն ալ վերադարձաւ քաղաք, անկէ ալ իրենց տեղերը ղրկուեցան։

Թալանուած ու հրդեհուած գիւղերու բնակիչները, աւելի Շենիկի, Սեմալի, Կէլիէկուզանի հայութենէն ողջ մնացածները տեղաւորուեցան քաղաքի և դաշտի հայ տուներուն մէջ։ Տանջուած, հարստահարուած գիւղացիութիւնը գրկաբաց ընդունեց այդ տարաբախտները, պատսպարան շնորհեց, հագուեցուց և կերակրեց։ Քանի մը ամիս ետք Պատրիարքարանէն եկած օժանդակութեամբ, անոնք վերադարձան նորէն իրենց հայրենի գիւղերը և սկսան վերաշինել իրենց աւերուած բոյները. և ամէն մէկ ընտանիք 1 - 2 այծ ձեռք բերելով, սկսան ապրիլ, և իրենց բնատուր խնայողութեան և աշխատասիրութեան շնորհիւ, իրենց կրած տանջանքներն ու զրկանքները մոռնալով, նորէն սկսան ասպնջականութիւն շնորհել նորեկ յեղափոխականներուն։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Անդրանիկին օգնութիւն կը ղրկուի քաղաքէն. – Կուսակալը ներում կը շնորհէ Սասնոյ դէպքերուն մասնակցողներուն. – Ցունանի դէպքը. – Նոր Շէն գիւղի դէպքը. –

Անդրանիկ, սուրհանդակի մը միջոցաւ, դրամ և փամփուշտ ուզած էր մեզմէ։ Քաղաքացի մեր տղաներու քով գտնուող փամփուշտները հաւաքելով, 400 հատ ալ իմ սեփական փամփուշտները վրան աւելցնելով՝ ղրկեցինք։ Դրամն ալ, որ այդ պահուն Թիֆլիս գտնուող Մ. Արշակ Իգիթեանի միջոցաւ փոխադրուած էր իր փոքր եղբօր՝ Խաչմանուկի քով, անկէ ստանալով, ուզուած գումարը հասցուցինք Անդրանիկին, որ առժամեայ կերպով հոգայ իր պէտքերը։

Կուսակալ Ֆերիտ նենգամտութեամբ, ուզեց ձեռք ձգել մեր աչքի ընկնող տղաքը, և այդ մտքով ալ՝ Սասնոյ մէջ կռիւ մղող մեր տղոց ներման հրաման բերել տուաւ և Առաջնորդարանի միջոցաւ յայտարարութիւններ ղրկել տուաւ բոլոր գիւղերը։ Թէ քաղաքէն և թէ դաշտէն, 50-60 երիտասարդներ, առանց զէնքի, յանձնուեցան, և երբ իրենց կը հարցուէր իրենց հրացաններուն մասին, անոնք յայտնեցին որ իրենք պարէն փոխադրողներ եղած են, հետեւաբար զէնք չեն ունեցած և ոչ ալ՝ կռիւին մասնակցած։ Բոլորի լուսանկարը առնուելէ յետոյ՝ ազատ ձգուած են։

Եղբայրս Վաղարշակ ալ ինծի լուր տուած էր որ պիտի գայ յանձնուի։ Իրեն իմացուցի որ իր գալը աւելի վտանգ կը ստեղծէ ինծի համար, քանի որ նախապէս յայտնած էի կառավարութեան թէ եղբայրս գաղտնի կերպով՝ Ռուսաստան անցած է, և իրեն թելադրեցի որ երեւան չելլէ։ Սակայն իր մատնուած թշուառ կացութենէն բռնադատեալ և առանց իմ հաւանութիւնս առնելու, կուգայ ու կը յանձնուի։ Անոր ալ լուսանկարը կ'առնեն ու ազատ կը ձգեն, սպասելով աւելի ակնյայտնի դէմքերու յանձնումին, որոնք բնաւ մէջտեղ չելան, ինչ որ կատղեցուց կուսակալը և իր պաշտօնեաները։

Ցունան գիւղի դէպքը.— *1903ի ձմրան, երբ դեռ Սասուն զօրք չէր բարձրացած, Ռուսաստանցի Խմբապետ Գրիգորի ղեկավարութեամբ՝ տասը տղաք կ'երթան Ցունան գիւղը՝ կազմակերպչական խնդրով, ուր հարկահաւաք եօթը ժանտարմաներ կը նըշմարեն տղաքը և կը փորձեն լուր ղրկել քաղաք՝ անոնց ներկա-*

յութիւնը իմացնելով, և որպէսզի գիւղացիք չկասկածին՝ այդ ժանտարմաները իրենց ձիերը գիւղի մը մէջ ձգելով, կ'ըսեն որ կ'երթան մօտակայ գետը լոգնալու, և անկէ ալ՝ գաղտնաբար կը փութան Մուշ։

Տղաքը իմանալով ժանտարմաներու փախուստ տալը, անոնց ետքը ձիերուն պոչերը արմատէն կտրելով՝ գիւղէն դուրս ճամբուն վրայ կը ձգեն։ Անասունները կ'երթան ուղղակի իրենց տէրերուն կը հասնին՝ ճամբուն վրայ։ Ժանտարմաները կը զայրանան, երբ իրենց ձիերուն պոչերը կտրուած կը տեսնեն, և սրարշաւ կը փութան քաղաք և լուր կուտան կառավարութեան։ Մինչ այդ՝ տղաքը արդէն մեկնած էին Ցունան գիւղէն. բայց Նորշէն շատ մը գիւղացիներ բանտ դրուեցան։

Նորշէն գիւղի դէպքը.— *Ժանտարմերիի հարիւրապետ Հախէի տղայ Հիւսէյն աղան, ծաղրելով իր ստորադաս ժանտարմաներու ենթարկուած այս ամօթալի արարքը, կ'ըսէ.— «Հիմա կը տեսնէք որ բոլոր Ֆետայիներն ալ պիտի բռնեմ բերեմ՝ ողջ կամ մեռած», և քաղաք գտնուող բոլոր ժանտարմաները և զօրքը հաւաքելով, կը փութայ Նորշէն գիւղը, որ քաղաքէն երկու ժամ հեռու կը գտնուի։*

Տղաք նշմարելով զօրքին մօտենալը, գիւղի տանիքներուն ետեւ դիրք կը բռնեն և պատրաստ կը սպասեն որ թշնամին աւելի մօտենայ գիւղին. ապա ուղղակի նշան առնելով Հիւսէյն աղան ձիէն վար կը գլտորեն. անոր մահը վայրկեանական կ'ըլլայ։ Կը սպաննուին նաեւ մէկ քանի զինուոր և ոստիկաններ ալ, և զօրքը չկարողանալով բաց դաշտի մէջ կռիւի բռնուիլ, Մեղրագետի եղերքը կ'ապաւինի. բայց չեն կրնար դիմանալ հոդ ալ՝ գիւղի տուներուն տանիքները տիրապետող դիրք ունենալուն պատճառով, և կը ստիպուին այնքան մը հեռանալ գիւղէն որ այլ եւս փամփուշտ չհասնի իրենց։ Քաղաք լուր կը ղրկեն որ թնդանօթ բերուի և մինչեւ որ թնդանօթը կը հասնի՝ մութը կը կոխէ և մեր տղաքն ալ գիւղէն կը մեկնին անվնաս՝ բարձրանալով Սասուն։

Հետեւեալ առաւօտ, երբ կ'իմանան տղաներու մեկնումին մասին, զօրքը կ'ողողէ գիւղը. աչքի զարնող բոլոր տղամարդիկը կը հաւաքեն, հարսներ ու մանկամարդ աղջիկները կ'առեւանգեն և գիւղը ամբողջովին կը թալանեն։

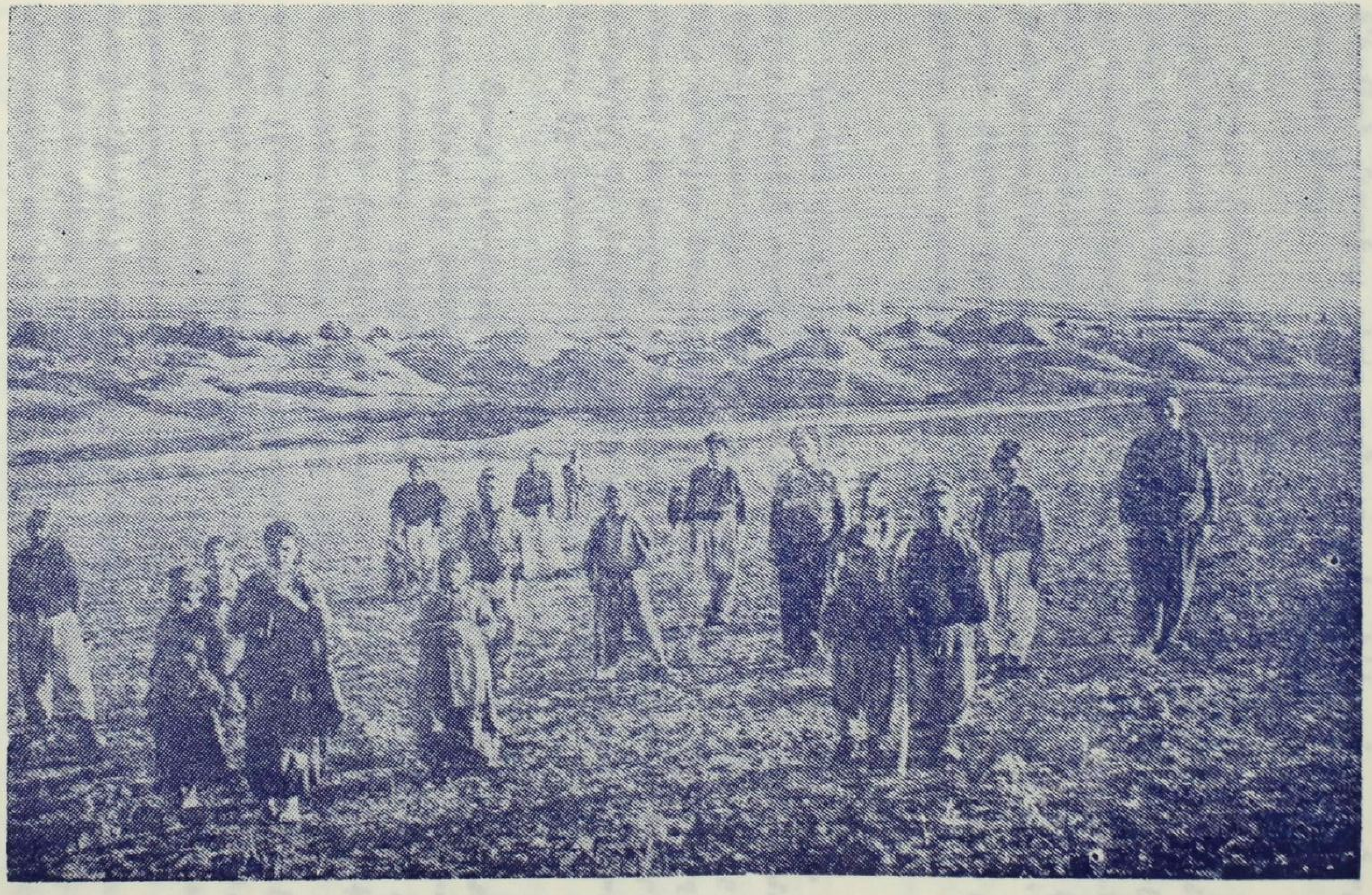

Կուրաւու գիւղ — Մշոյ դաշտ:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Տէրգեվանքի եւ Կուրավու գիւղերու դէպքերը.—

Կառավարութիւնը կ'իմանայ որ Սասունէն դաշտ իջնող Անդրանիկը իր խումբով կը գտնուի Տէրգեվանք գիւղը. որ քաղաքէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուի. իսկոյն, գիշեր ատեն, զօրք ղըրկելով՝ պաշարել կուտայ գիւղը։ Տղաք, դեռ արշալոյսը չբացւած, զօրքի շղթան կը պատռեն, մի քանի զինուոր կը սպաննեն և խոյս կուտան լեռները։ Գիւղին մէջ խուզարկութիւններու կը ձեռնարկուի և Սասունի մէջ վիրաւորուած՝ Ռուսաստանցի զինւոր Գրիգորը կը գտնեն, ու գազազած զօրքը կը սկսի ջարդի ու թալանի։ Երկսեռ բնակչութենէն քառասուն անձեր կը նահատակուին և մեզի գործակցող Վարդան Ցովսոյեանն ալ ձերբակալուելով, վիրաւոր Գրիգորի հետ՝ բանտ կը փոխադրուի։

Կուրավի գիւղի դէպքը.— *Կուրավի գիւղն ալ, քաղաքէն չորս ժամ հեռու, կը գտնուի դէպի հիւսիս, բաց դաշտի մը մէջ. Անդրանիկ, իր զինեալ ընկերներով, հոն հանդիպելով կ'ուզէ հանգստանալ մէկ երկու օր։ Այն ատեն, Խնուսի բերդէն դէպի Մուշ զօրք կը փոխադրուէր։ Զօրքը կուգայ և Կուրավի գիւղը կ'իջեւանի։ Խեղճ գիւղացիք, ահ ու սարսափի մատնուած, ինչ ընելիքնին չեն գիտեր։ Անդրանիկ կը փափաքի հոդ ալ թշնամիէն վրէժ լուծել։ Երբ կը տեսնէ որ զօրքերը կը չարչարեն գիւղացիները՝ ոչխար, իւղ, հաց պահանջելով, և իրենցմէ ոմանք ալ՝ հանդիպելով տան մը մէջ նստած հայ Ֆետայիներուն, պոռալով լուր կուտան իրենց ընկերներուն։ Անդրանիկի համբերութիւնը հատնելով՝ կը հրամայէ իր տղայոց որ համազարկ բանան, և զինեալ 60 տղաներու գնդակներէն՝ քառասուն և հինգ զինուորներ գնդակահար կ'իյնան։*

Թուրք զօրքը, սարսափած, ամէն ինչ լքած, մաս մը Մուշի կողմը և միւս մասն ալ՝ Ցխավի գիւղին կողմը կը փախչին։ Կառավարիչը այս կռիւը իմանալով, անմիջապէս թնդանօթ և զօրք ղրկել կուտայ գիւղին վրայ. բայց հայ Ֆետայիները գիւղի կարեւոր դիրքը գրաւած, բնաւ թոյլ չեն տար որ թշնամին մուտք գործէ գիւղին մէջ։

Ժանտարմըրիի հրամանատար Իզզէթ փաշան, զօրքն ու քիւրտերը բաշխելով գիւղէն հեռու տարածութեան մը վրայ, շղթայ կապել կուտայ, որպէսզի չըլլայ թէ գիշեր ատեն խոյս տան։ Բայց մութին, Ֆետայիները, գիւղի անզէն երիտասարդութիւնն ալ *հետերնին առած, ապահով դուրս կուգան վտանգուած շրջանէն։*

Առաւօտեան գիւղապետ Օհան լուր կուտայ որ Ֆետայիները փախած են։ Իզզէթ փաշան, գիւղի մէջ սպաննուած զօրքերու դիակները քաղաք փոխադրել կուտայ. քիւրտերը կը սկսին թալլել գիւղը։

Գիւղապետ Օհան և մէկ քանի ականաւոր գիւղացիներ ձերբակալուած քաղաք կը բերուին ու կը բանտարկուին. իսկ Անդրանիկ, իր խումբին մէկ կարեւոր մասը հետն առած, Վարդենիս գիւղի ճամբով, Ախլաթէն կ'անցնի Վան, անկէ ալ Պարսկաստան։ Իսկ իր զինեալ խումբի մնացեալ մասը, Գէորգ Չավուշի ղեկավարութեան ներքեւ, կ'երթայ Ս. Յովհաննէս վանքի անտառները և հոն կը մնայ ժամանակ մը։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

11րդ Բանտարկութիւնս ու կրած տանջանքներս . –

Կուսակալ Ֆերիտ փաշայի ձեռքով Սասունը քարուքանդ ըլլալէ յետոյ, քաղաքի թրքասէր հայերէն շատերը, քաջալերուելով, ծուռ աչքով կը նայէին ինծի՝ երբ իրարու կը հանդիպէինք, ատով ինծի հասկցնել ուզելով՝ թէ «պաշտած բոյնդ քանդուած է», որով կը զգայի թէ անպատճառ մատնել ու բանտարկել պիտի տան զիս նորէն։ Այդ պատճառով ալ բոլոր վնասակար թուղթերը մաքրագործած էի թէ տունիս և թէ խանութիս մէջ, և միանգամայն կասկածելով որ հաւանաբար տունս թալանի ենթարկուի, ընտանեկան բոլոր զարդեղէնները և թանկարժէք իրերը՝ տոմարներուս և անհատական կարեւոր թուղթերուս հետ, զէնքերս ալ միասին, տանս վարի յարկի գետնափոր դարանի մը մէջ թաղած էի, և խանութս յաճախելով հանդերձ, վայրկեանէ վայրկեան՝ ձերբակալման կը սպասէի…։

Այս մտատանջութեան մէջ, օր մը տեսայ որ խանութս եկաւ Պատժական Ատեանի դատախազ Ահմէտ Նուրի էֆէնտին, իսկ իրեն ընկերացող ոստիկանական Քոմիսէրներ և ոստիկաններ դրան երկու կողմը դիրք բռնեցին։ Դատախազը կ'առաջարկէ որ խանութիս բոլոր գրութիւնները մէջտեղ բերեմ, և չձգելով որ ես նեղուիմ, այդ ծառայութիւնը ինքն և Քոմիսէր Ռուբէն էֆ. յանձն կ'առնեն։ Խանութին ամէն ծակն ու ծուկը զննելով, կը սկսին հին առեւտրական թուղթերն ալ հաւաքել և ամբողջ

Թուղթերը ինծի ստորագրել տալէն ետք, դատախազն ալ կը ստորագրէ՝ իմ խանութիս մէջ գտնուած ըլլալը հաստատելով։

Այս ստորագրութեան գործողութիւնը 3-4 ժամ կ'երկարի, ինչու որ չորս մեծ պարկ թուղթեր էին։

Այս արարողութեան պահուն, փոլիս Մոստաֆ էֆէնտի, քըրտնաթոր վիճակի մէջ, խանութս մտնելով՝ դատախազին և Քոմիսէր Ռուբէնին ըսաւ.

— Շատ մի նեղուիք, մեր ուզածները գտնուեցան իր տան մէջ, աճապարանօք կուսակալին տանելու էք, կ'ուզէ զայն։

Զգացի որ տանս պահանը գտած ըլլալու են, հոն պահուած զէնքերն ու արկղները առած տարած են կուսակալին։

Այլեւս յուսահատիլ կամ տանջուիլ օգուտ չ'ըներ և ինչ որ վիճակուած է, ան պիտի ըլլայ։

Խանութիս գործը վերջացնելով դուրս կ'ելլենք, դուռը գոցելով՝ բանալին կը յանձնեմ դրացիին որ տունս դրկէ, և զիս, իբրեւ մեծ ոճրագործ մը, կը ներկայացնեն կուսակալին։

Կառավարչատան մէջ տեսայ տունէս բերուած մաուզըր հրացանս և ատրճանակները, դաշոյններս, դատարկ պատրոնդալները (լաւ որ փամփուշտները Անդրանիկին ղրկած էի) և պահուած գոյքերու փայտէ արկղները։

Պահ մը դրան քով սպասելէ ետք, Նուֆուս Նազըրի Պաըրխան էֆէնտին քովս գալով հարցուց թէ քաղաքէն դուրս ի՞նչ եղբայր կամ հօրեղբայր ունիմ (քանի որ հօրեղբայրս հաճի Կարապետ ինծմէ բաժնուած ըլլալը գիտէր). ըսի որ մեծ եղբայրս Սարգիս Պոլիս կը գտնուի, հօրեղբայր մըն ալ ունիմ Տ. Մանուէլ անունով, որ Խասգիւղ կը բնակի, իսկ փոքր եղբայրս Վաղարշակն ալ գիտէք որ Սասունէն եկեր՝ անձնատուր եղեր և ազատ արձակուեր էր։

Բոլոր ըսածներս գրի առաւ և ներս մտնելով՝ ներկայացուց կուսակալին։ Այդ պահուն կը կարծէի որ անպատճառ Պոլիս պիտի հեռագրեն՝ եղբայրս ալ բանտարկելու համար. իսկ հօրեղբօրս մասին չէի կասկածիր, որովհետեւ յեղափոխականներուն հետ որեւէ կապ չունէր։

Քիչ ետք, զիս տարին կուսակալի ներկայութեան։

Հարցում, Կուսակալ.— *Դո՞ւք էք Բդէեան Միսակը։*

Պատասխան.— *Այո, փաշա։*

Հարց.— *Քաղաքի Կեդրոնական Կոմիտէի Նախագահը (ըէյս) դո՞ւք էք։*

Պատ.— *Ոչ, ես առեւտրական անհատ մըն եմ։*

Հարց.— Անցեալին մէջ ալ իբր քաղաքական յանցաւոր բանտարկուա՞ծ էք։

Պատ.— Թէեւ քանիցս զրպարտութեամբ ձերբակալուած եմ, բայց իվերջոյ անմեղութիւնս երեւան գալով, անպարտ արձակուած եմ։

Հարց.— (Թապուր Աղասի Իզզէթ փաշան կը հարցնէ) կառավարութեան հաւատարիմ Բեշիշ Բարսեղը տեռորի ենթարկել տուողը եւ եօթը տարի վճիռ ստացողը դուք չէ՞ք։

Պատ.— Զրպարտութեան մը զոհն էի։

Հարց.— Որո՞նց կաշառք կուտայիր եւ այդ խիանէթները քեզ ազատ թող կուտային։

Պատ.— Անմեղ ըլլալուս համար ինչո՞ւ կաշառք պիտի տայի։

Հարց.— Քաղաքին եւ գիւղերուն մէջ քեզ հետ գործող պատասխանատու մարմինները որո՞նք են։

Պատ.— Ըսի որ ես Կոմիտէ չեմ, ըստ այնմ ալ՝ ընկերներ չունիմ։

Հարց. — Այս [illegible]

(Այս մասին առաջուց արդէն խորհած էի, քանի որ եղբայրս Վաղարշակը, լեռնէն վար գալէն յետոյ Ներման արմանացած էր եւ այդ տան զէնք չէր յանձնած. վստահ ըլլալով որ այլեւս անոր անձին հանդէպ որեւէ հետապնդում պիտի չըլլայ, քանի որ մօսինին՝ առանց պատրոնի գտնուած էր, որոշած էի այդ պահարանին մէջ գտնուած զէնքերն ու գոյքերը եղբօրս պատկանեցնել, թէեւ միակ վախս այն էր՝ թէ սուտս կրնար երեւան ելլել, քանի որ ես բանտարկուած էի ու ո՛չ ազգականներս եւ ո՛չ ալ ուեւէ հայ կրնային մօտենալ ինծի, որ պատուէր ղրկէի եղբօրս թէ եթէ իրեն հարցնեն՝ «այո» ըսէ, զէնքը իրն է։ Ահա, այս կէտն էր որ կը տանջէր զիս։ Թերեւս եղբայրս բոլորովին անտեղեակ այս հարցաքննութիւններէն, ըսէր «ոչ, ես զէնքերէն տեղեկութիւն չունիմ բնաւ»։ Բայց, քանի որ ուրիշ միջոց չունէի այդ գազաններուն բարկութիւնը մեղմացնելու, ստիպուած՝ այս ձեւը յարմար գտայ եւ այդպէս ալ յայտարարեցի հարցաքննութեան ատեն։)

Պատ.— Ոչ. այդ պահարանին մէջ ինչ գտնուեր է չեմ գիտեր, բոլորն ալ եղբայրս Վաղարշակին կը պատկանին։

Հարց.— Ինչո՞ւ, այդ խուզարկուած տունն ու սենեակները ձեր անձնական տուները չե՞ն։

Պատ.— Ոչ, երկու տարիէ իվեր զատուած եմ եղբօրմէս. այդ սենեակին մէջ գտնուածներն ու սենեակը կը պատկանին եղբօրս. երեւի լեռնէն վերադարձած պահուն՝ հոն պահած է։

Հարց.— *Այս արկղներուն մէջ գտնուած կալուածական թուղթերը և զարդի ոսկեղէնները ձերը չե՞ն։*

Պատ.— *Ոչ, եղբօրս և իր ընտանիքին կը պատկանին։*

Հարց.— *Ինչո՞ւ կը ստէք, ճիշտը խօսեցէք։*

Պատ.— *Ստելու պատճառ մը չունիմ. կարող էք ըսածներս ճշդել։*

Արդէն հոդ կանչուած էին Քոմիսէր Մէհմէտ էֆէնտի (Աւետիս), Սիւտեան Պետրոս, Քոմիսէր Ռուբէն, Երանեան Մկրտիչ, փաստաբան Մելքոն, որոնք մէկիկ մէկիկ աչքէ կ՚անցընեն խանութէս և տունէս բերուած թուղթերն ու առարկաները։ Կուսակալն ու թուրք պաշտօնեաները կը կարծէին թէ ատոնց մէջէն երեւան պիտի հանուէին իրենց փափաքածները. և որովհետեւ քննութիւնը մէկ երկու օրէն լմնալիք բան չէր, կուսակալ Իզզէթ փաշան առաջարկեց.

— Այս խիանէթը վար դրէք, մինչեւ որ այս թուղթերուն քննութիւնը վերջ գտնէ։

Իզզէթ փաշան ալ՝ իր կողմէ ժանտարմա չավուշ Մըհէին յանձնարարեց. — Տա՛ր ասիկա և աշխատէ՛ որ գայ ճշմարտութիւնը խոստովանի։

Այս վերջին խօսքերը լսելով՝ սարսափեցայ։ «Աշխատէ որ գայ՝ ճշմարտութիւնը խոստովանի», և կը յանձնարարուէր յեղափոխականներու դահիճ Մըհէ Ջավուշին։

Մըհէ Ջավուշ.— *Կա՞յ արդեօք յեղափոխական գործիչ մը, որ իմացած չըլլայ այդ մարդ-գազանին անունը, և անոր տուած զարհուրելի տանջանքները ճաշակած չըլլայ։ Անոնք որ ձերբակալուած և քաղաքի բանտին մէջ արգելափակուած էին և նախնական հարցաքննութենէն առաջ այդ մարդակերպին յանձնուած՝ գիտէին անոր ինչ հրէշ մը ըլլալը։*

Այդ անզգամը, Սասունի Խիանքի քիւրտերէն ըլլալով, երկար ատենէ ի վեր քաղաք հաստատուած էր. և գրել-կարդալ չգիտնալով հանդերձ, իբր պարզ ժանտարմա-զինուոր, ամսական 120 ղուրուշով կը ծառայէր. միջահասակ, գիրուկ, աչքերը դուրս ինկած, հրէշի մը կերպարանքն ունէր. ճիշտ կարմիր Սուլթանին նման, հայերը ողջ ողջ կը խորովէր ու կ՚ուտէր։ Ուր որ յեղափոխական դէպք մը պատահէր, Մըհէ Ջավուշը միշտ առաջին գիծին վրայ կը գտնուէր, և իր այն ատենուան գափաէլը *անճոռնի հրացանով՝ կ՚աշխատէր հայ որս մը ձեռք անցնել։ 1890ական թուականներէն ի վեր, այդ պաշտօնն ստանձնելով կառավարու-*

թեան կողմէ կը ճանչցուէր ձեռնհաս և պարտաճանաչ պաշտօնեայ մը և միշտ, Տամատեանը և Մուրատը ձերբակալելու համար, Սասուն կը ղրկուէր ծպտեալ, և իրաւ ալ՝ իրեն ընկերացող իր ցեղակից Մէհմէտի հետ յաջողեցաւ բռնել Տամատեանը և քաղաք բերել։ Այդ օրէն իվեր, ինք և իր ազգակից Մէհմէտը՝ Ջավուշութեան աստիճանին բարձրանալով, կառավարական շրջանակին մէջ բարձր վարկ կը վայելէին՝ իբր մեծ հերոսներ։ Այդ պատճառով ալ՝ զինք Գաբու Ալթը բանտին վերակացու-հսկիչ կարգած էին, և այն յեղափոխականը որ մերժէր իրենց ուզածին համաձայն խոստովանելու, կը յանձնարարէին այս մարդ-գազանին, որ գիշեր ատեն, ամէն տեսակ չարչարանքներու ենթարկէր զայն և պարտաւորեցնէր որ ամէն բան իրենց ուզածին պէս խոստովանէր։

Նոր չէր որ կը տեսնէի ու կը ճանչնայի զայն. 15 տարիներէ իվեր՝ անոր գործած բռնութիւնները աչքերովս տեսած էի և կաշիիս վրայ զգացած՝ և ստացած վէրքերուս սպիներուն տեղերը դեռ կ'երեւնային։

Դաւաճան Տ. Բարսեղի սպանութեան պատճառով՝ ինչե՞ր ըրաւ ինծի և Տըռշոյեան Եղիազարին։

Հայերը տանջելու համար, Գաբու Ալթըի կից ուրիշ պարապ սենեակ մը ունէր, ուր բոլորս զատ զատ տանելով՝ մերկացնել կուտար, նախ ահ ու սարսափ տարածելով՝ կ'ըսէր. «Եթէ հիմակուընէ ճշմարտութիւնը չխոստովանիք ինծի, ձեզի դէմ իմ գործածելիք չարչարանաց գործիքները ասոնք պիտի ըլլան», կը սկսէր ցոյց տալ աքցան մը, որով ակռանիս պիտի քաշէր. երկաթեայ ձող մը, զոր կարմրցնելով՝ մեր մարմնի ուզած տեղը կը տաղէր. զմելի մը, որ մատներուն եղունգները կը զատէր միսէն. չուան մը, որով ոտքերն ու ձեռքերը կապելով գետին նետէր զոհը և պղծէր. տասնեակ մը դալար և հաստ փայտեր՝ ատոնցմով ալ՝ զոհի կաշին կապոյտի վերածել՝ ծեծելով, թիակ և բրիչ մը՝ զոհը բանտէն դուրս հանելով, գերեզմանատան մէջ իր սեփական գերեզմանը փորել տալու համար և հոն գնդակահարելով՝ դիակը նետել այդ փոսին մէջ։

«Ահա, այսքան իշխանութիւն յանձնուած է ինծի, զոր պիտի գործադրեմ ձեզի հանդէպ։ Եթէ չէք ուզեր այս ցոյց տրուած տանջանքներուն ենթարկուիլ, պէտք է այժմէն խոստովանիք ինչ որ գիտէք կամ ըրած էք»։

Այս սպառնալիքներուն՝ շատեր չկարողանալով դիմանալ, կը ստիպուէին ըսել գիտցածնին, ինչպէս, ամէն առաջ գիս և ուրիշները մատնող Փեթարցի Պօղոս, Հաւատորիկցի Մակար, Գրգոն ըրած էին։

Շատեր ալ չխոստովանելով՝ իգործ դրուած այդ տանջանքներուն ներքեւ մեռան, ինչպէս, հաճընցի Ռուբէն, Ցրօնաց Գասպար, հաճի Յակոբի փոքր եղբայր Մելքոնը, և ուրիշ շատեր։

Իսկ ես, իմ առաջին բանտարկութեանս ատեն, երբ իրմէ գանակոծուեցայ, հետեւեալ առաւօտեան՝ ծնողացս կողմէ իրեն տրուած մեծագումար կաշառքին հետեւանքով, այլեւս զերծ մնացի ի գործ դրած տանջանքներէն, և ամէն անգամ ալ՝ այդ ձեւով կը փրկէի կաշիս։

Այս անգամուան բանտարկութիւնս ուրիշ էր, քանի որ իմ ներկայութեանս Իղզէթ փաշան էր իրեն յանձնարարողը որ «զիս խոստովանեցնել տալու ստիպէ»։ Մըհէ Զավուշ զիս վար իջեցնելով. չարչարանքի յիշեալ սենեակին մէջ կը բանտարկէ առանձին։

Փաստաբան Կարապետ Թիւթիւնճեան, իմ մօտիկ բարեկամներէս մին, հոն գտնուած ըլլալով՝ հեռուէն կը տեսնէ որ Մըհէ Զավուշի հետ վարի յարկը կ’իջնեմ բանտարկուելու։ Ան նախապէս արդէն գիտէր Մըհէ Զավուշին ինչ ըլլալը։ Կը խորհի որ անպատճառ պիտի գանակոծէ զիս, և միջոց մը կը փնտռէ ինծի օգնելու։ Կ’երթայ այդ հրէշի մէկ հատիկ տղան — Մուսթաֆա էֆ. անունով — կը գտնէ և խնդիրը անոր բացատրելով՝ կը յայտնէ որ եթէ յաջողի համոզել իր հայրը որ չխոշտանգէ Բղէեանը, կը խոստանայ իրեն տալու ինչ որ փափաքի։ Տղան գինեմոլին մէկը ըլլալով, զայն աղուոր մը կը գինովցնէ և ձեռքին մէջ ալ քանի մը ոսկի սպրդեցնելով՝ անկէ կ’առնէ հետեւեալ խոստումը.—

«Իր գլուխը պիտի տայ և պիտի չթողու որ իր հայրը զիս չարչարէ»։

Բանտարկութեանս առաջին օրն ըլլալով՝ բնականաբար ոչ ոքի թոյլ կուտային որ զիս տեսնելու գար։ Երեկոյեան, մեր տունէն անկողին և կերակուր կը ղրկեն, բայց ժանտարմաները առեր, մէկ կողմ դրեր են և սպասաւորը ետ դարձուցեր։

Գիշեր ատեն Մըհէ Զավու չդուռը բանալով՝ ներս կը մտնէ։ Երբ այդ հրէշը կը տեսնեմ՝ ամբողջ մարմինս կը սարսռայ, կը դողամ։ Կը նայիմ որ իր տղան, Մուսթաֆա էֆէնտին ալ՝ իր ետեւէն ներս կը մտնէ։ Հրէշը վրաս յարձակելով քանի մը ապտակ կ’իջեցնէ երեսիս և կ’ըսէ.—

— Քեաֆիր օղլու, սենին կիպի արսըզ, ետեպսիզ կեօրմետիմ. գաչընճը՞ սեֆա օլսուն սեն պուրայա կիրըպ չըգարսըն, ախըր սենին իւզերինէ օլմայօր» (Անհաւատի տղայ, քեզի պէս աներես, անամօթ չտեսայ. քանի՞երորդ անգամն է որ հոս կուգաս և դուրս կ’ելլես, և դեռ չես խրատուիր)։ «ինծի հրաման տրուած է որ *այս գիշեր սատկեցնեմ քեզ, եթէ հիմա ամէն գիտցածդ չխոստովանիս»։*

Տղան կեցած կը լսէ հօր ըսածները։

Իմ պատասխանս կ՚ըլլայ․

— Ի՞նչ գիտեմ որ ի՛նչ խոստովանիմ։

Անզգամը կրկին անգամ կ՚ուզէ վրաս յարձակիլ։ Այս անգամ տղան կը բռնէ հօր ձեռքը՝ ըսելով․

— Բզէեանին հասցուցած չարիքդ՝ քու գլխիդ ըրած կ՚ըլլայ։ Մինչեւ հիմա ինչ որ ըսած ես ինծի, իբրեւ զաւակդ, մտիկ ըրած եմ, բայց այսօր կը խնդրեմ որ այլեւս չդպիս այս մարդուն, զիս սպաննելէդ վերջ՝ նորէն ձեռք վերցուր անոր վրայ։

Հայրը, իր զաւկին այս խօսքերը լսելով, քիչ մը անշարժ կենալէն ետք, տղուն դառնալով՝ ըսաւ․

— Ես իմ մեծերուն հրամանակատարն եմ․ իմ Սուլթանին թշնամի եղողը՝ իմ ալ թշնամին է․ ի՞նչպէս կրնամ՝ անոր խիանէթութիւնը տեսնելէ յետոյ՝ լռել։

Իր տղան կը պատասխանէ․

— Դուն ալ գիտես որ այս մարդը վաճառական անձնաւորութիւն մըն է․ թշնամիներ ունի, կը մատնուի։ Երբ տեսնենք թէ վնասակար մարդոց հետ կը յարաբերի, իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացի՝ պարտական ենք օգնելու իրեն, քան թէ անպատուելու զինք։

Ըստ երեւոյթին՝ հայրը զգալով որ իր զաւակը անպատճառ բարիք մը տեսած ըլլալու է մեզմէ, այլեւս առանց որեւէ խօսք ըսելու, անոր հետ դուրս կ՚ելլէ։

Ես կը մտածէի եւ կը զարմանայի՝ անոր զաւկին ցոյց տուած մարդավայել ընթացքին իտես, եւ անոր ցոյց տուած պաշտպանութեան պատճառները կը քննէի ու չէի կրնար լուծել այդ առեղծուածը, երբ յանկարծ բանտին դուռը կրկին բացուելով ներս մտաւ ինքը, Մուսթաֆա էֆէնտին եւ անկողինս եւ տունէն ղրկուած կերակուրը ներս բերաւ, ըսելով՝

— Հոգ մի՛ ըներ, հայրս այլեւս նեղութիւն պիտի չտայ քեզի․ միայն թէ հայրս կ՚ըսէ, որ երբ նորէն հարցաքննութեան տանին վեր, հոն՝ կուսակալի ներկայութեան, թո՛ղ բողոքէ իմ դէմս թէ Մըհէ Զավուշ շատ կը չարչարէ զիս գիշերները․ կը գանակոծէ, որպէսզի անոնք վստա՛հ ըլլան որ հայրս լրիւ կատարած է իրենց հրամանը եւ յանձնարարութիւնները։

Նաեւ յայտնեց, որ Կարապետ էֆէնտիի հետ երկար խօսակցութիւն ունեցեր է իմ մասին եւ եթէ որեւէ ըսելիք ունիմ, իրեն ըսեմ։

Ճիշդ այդ առենն էր որ հասկցայ այս մարդուն վարմունքին պատճառը, և աւելի սիրտ առած՝ խնդրեցի իրմէ որ բարեկամիս յայտնէ վատառողջութեանս մասին և մեր տան ապսպրէ որ առաւօտեան՝ անպատճառ կաթով սուրճ ղրկեն, ուրիշ ոչինչ։

Նախորդ բանտարկութիւններէս ի վեր թիթեղեայ աման մը պատրաստել տուած էի, որուն պարունակութիւնը 5 - 6 թէյի գաւաթ ջուր կ'առնէր։ Անոր յատակը այնպիսի ձեւով մը շինել տուած էի որ մէջտեղը թուղթ դրուելով՝ գոցուէր։ Արդ, որպէսզի եղբայրս Վաղարշակին կարողանայի իմացնել իմ հարցաքննութեանս մանրամասնութիւնները, քանի որ դեռ դուրսի հետ յարաբերութիւններէ զուրկ էի, պէտք էր այդ թիթեղեայ ամանով հաղորդակցէի իրեն հետ, և իրաւ ալ՝ առտուն կանուխ, միեւնոյն ամանով՝ կաթով սուրճս եկաւ։ Կը տեսնեմ որ թերթ մը անգիր թուղթ ու մատիտ մը զետեղուած են հոն․ իսկոյն՝ կռնակս դուռին տալով, որպէսզի չըլլայ թէ դուռը յանկարծակի բացուելով՝ մարդ ներս մտնէ (արդէն սենեակիս պատուհանը վեր ըլլալուն՝ դուրսէն մարդ չէր կրնար տեսնել զիս), երէկուան հարցաքննութեանց մանրամասնութիւնը գրեցի եղբօրս և իրեն ըսի որ եթէ զինք ալ հարցաքննեն, թելադրածիս պէս պատասխան տայ՝ վստահ ըլլալով որ իրեն որեւէ վտանգ չկայ․ Նաեւ մեր բաժնուած ըլլալուն մասին խօսի թաղապետ Միքայէլ Կոընչոյեանին, թաղական խորհուրդի անդամներէն Անթառամ Մկրտիչեանին, Մարգար Տահինեանին, Գաբրիէլ Կոընչայեանին, որպէսզի իրենք ալ հաստատեն, եթէ երբեք կանչուելու ըլլան։

Թուղթը նորէն նոյն տեղը դնելով գոցեցի և կէսօրուան ճաշս բերող սպասաւորին հետ ղրկեցի, դիտմամբ բաց ձգելով ամանին կափարիչը, որպէսզի ոստիկանները տեսնեն թէ մէջը բան չկայ․ ատով իրենց վստահութիւնն ալ գրաւած կ'ըլլայի։

Աւելի յետոյ սիրտս քիչ մը հանգստացաւ, երբ յաջողեցայ եղբօրս և պարագաներուս իմացնել հարցաքննութեան մանրամասնութիւնը։

Երկու օր ետք թուղթերուն քննութիւնը լրացած էր։ Արդէն վստահ էի որ որեւէ վնասակար բան մը պիտի չգտնէին թուղթերուն մէջ՝ այդ կանխապատրաստութիւնը նախապէս տեսած ըլլալով։

Խնդիրը միայն զէնքերուն շուրջ կը դառնար, որովհետեւ ոեւէ հայու քով եթէ զէնք գտնուէր, ան առնուազն 10-15 տարուան թիապարտութեան վճիռ կը ստանար։

Կուսակալ Ֆերիտ փաշա, իմացած ըլլալով որ իր փափաքած փաստերը չեն գտնուած թուղթերուս մէջ, եղբայրս Վաղարշակը հարցաքննութեան ենթարկեր է։

Հարց. (կուսակալ). — *Դուք կայսերական ներման արժանացողներէ՞ն էք։*

Պատաս. (Վաղարշակ).— *Այո։*

Հարց.— *Դուք այն ատեն ըսիք որ զէնքս Սասուն, Անդրանիկը առաւ ձեզմէ և զօրքի դէմ բնաւ զէնք գործածած չէք, ատա՞նկ է։*

Պատ.— *Այո, ճիշդ է նախապէս ըսածս։*

Հարց.— *Եղբօրդ Միսակի տան մէջ գտնուած զէնքերն ու գոյքերը որո՞ւ կը պատկանին։*

Պատաս.— *Ինծի կը պատկանին։*

Հարց.— *Չէ՞ որ դուք կ'ըսէք թէ զէնք չունիք։*

Պատ.— *Լեռնէն վար իջած և քաղաք եկած միջոցին, մենք հանդիպեցանք զինեալ քիւրտերու, որոնք մեր վրայ կրակ բացին։ Մեր փախած միջոցին, ընկերներէս մին ծանրապէս վիրաւորուելով՝ ինկաւ մեռաւ, վերցուցի անոր զէնքը և հետս բերի և պահարանին մէջ պահեցի, վերջէն ծախելով՝ քանի մը դուրուշ ձեռք բերելու մտադրութեամբ, քանի որ ծախսելիք դրամ չունէի։*

Հարց.— *Ձեր եղբօր փրկութեան համար թերեւս կը ստէք և ճշմարտութիւնը չէք խոստովանիր։ Ինչո՞ւ այդ ծանր յանցանքին պատասխանատուութիւնը վրանիդ կ'առնէք։ Ձեր եղբօր քոմիթէճի ըլլալը արդէն հաստատուած է, մեղք չէ՞ք որ դուք ալ անոր կողքին երթաք բանտարկուիք, ճիշտը խօսեցէք։*

Պատաս.— *Այդ զէնքերուն և գոյքերուն մասին չեմ գիտեր թէ եղբայրս ի՛նչ ըսած է Ձեր ներկայութեան. եղբօրմէս երկու տարի է որ բաժնուած եմ. այդ սենեակները ինծի կը պատկանին, ինչպէս նաեւ գոյքերը, որոնք հոն տեղաւորած էի՝ լեռ բարձրացած պահուս։ Եթէ ես ալ ստեմ, մեր բաժանումի մասին բոլոր թաղեցիները գիտեն, քանի որ անոնց ներկայութեան եղած է։*

Հարց.— *Դուք ձեր եղբօր համաձայնութեամբ չէ՞ որ լեռ բարձրացած էք։*

Պատ.— *Եղբայրս ինձ հետ խռով էր, երբ ես ատանկ մտադրութիւն ունէի։*

Հարց.— *Քանի որ ներման արժանացած էք, հայտէ տուներնիդ գացէք։ Ձեր այդ ըսածներովը ձեր եղբայրը պիտի չկրնաք ազատել։*

Եղբայրս տուն կը վերադառնայ և հետեւեալ օրը հարցաքըննութեան մանրամասնութիւնները ինծի կ'իմացնէ կաթի-սուրճի ամանին միջոցաւ։

Անշուշտ կուսակալն ալ կարեւոր փաստ չէր գտած որ զիս իր ներկայութեան տանիլ տար ու նորէն հարցաքննէր. ուստի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը՝ պաշտօնական ճիւղին յանձնելով, հետեւեալ օրը կը ներկայանամ նախնական հարցաքննիչ դատաւոր՝ նախածանօթ Իպրահիմ Հաշէթ էֆէնտիին։ Արդէն յիշեալ անձը՝ անցեալի բանտարկութիւններուս հարիւրաւոր լիրաներ կորզած էր ինծմէ, և այս անգամ ալ, կրկին, իր ճանկին մէջ ինկած ըլլալով, քիթին տակէն խնդալով կ'ըսէ.

— Հոշ կէօրտիւք (բարի տեսանք)։

Արդէն, բարեկամ Կարապետ Թիւթիւնճեան իրեն լուր տուած էր նախապէս և բանակցութեան մէջ մտած և արդիւնքը իմացուցած ինծի։ Ան ըսած է եղեր թէ՝

— Առ այժմ խօսք չեմ կրնար տալ, բայց իբրեւ վաղեմի բարեկամ, կը խոստանամ ձեռքէս եկածը չխնայել։

Ըստ օրինի՝ հարցաքննութեան սկսաւ և կուսակալի հարցաքննութեան թուղթերն ալ արդէն աչքի առաջ ունենալով, իր ըրած հարցումներուն՝ նոյն պատասխանները կը կրկնեմ, որմէ յետոյ հարցաքննութիւնս վերջացած համարուելով, մէկ ամիս յետոյ կեդրոնական բանտը կ'առաջնորդուիմ, ուր կը գտնեմ ծանօթ և մտերիմ ընկերներէս շատերը և մեծ գոհունակութիւն կը զգամ անոնց քով ըլլալով։

Այլեւս ազատ էի հոս։ Բարեկամներս կրնային այցելութիւն տալ ինծի՝ առանց լուրջ դժուարութեան։ Կարապետ էֆէնտիին ապսպրած էի որ դատս հետապնդէր յիշեալ հարցաքննիչին քով, որուն վերջնական պատասխանը կ'ըլլայ.

— Իր խնդիրը կապուած է Սասունի վերջին անցքերու ընթացքին բռնուած և բանտարկուած բոլոր անձերուն հետ. շատ մը փաստականներ կան դեռ, որոնք պէտք է ձեռք բերուին. անկէ յետոյ, որչափ ատեն որ Ցերիտ փաշան է կուսակալը այս նահանգին, պիտի չկրնամ որեւէ բարիք ընել իրեն. Թող աղօթէ որ ան շուտով պաշտօնանկ ըլլայ կամ տեղափոխուի, որ կարողանամ ի նպաստ իրեն բան մը ընել։ Առ այժմ, թուղթերը մէկ կողմ դրած եմ և յարմար առիթի կը սպասեմ. Թող համբերէ։

Եթէ չհամբերէի, ի՞նչ կրնայի ընել։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Հօրեղբայրս Տէր Մանուէլ Քահանայի նահատակութիւնը.—

Գալաքցի ցեղապետ հաճի Ֆերոն և իր եղբայր հաճի Ալին օգտուելով կուսակալի հակահայ քաղաքականութենէն և քաջալերուելով իմ բանտարկութենէն, այդ տեններ կ'աշխատին սպաննել հօրեղբայրս Տ. Մանուէլ Քահանան, որ Խասգիւղի մէջ քահանայագործելով հանդերձ, դրացի քահանայազուրկ գիւղերուն ալ, ինչպէս՝ Շմլակ, Բընտըխներ, հոգեկան մխիթարութիւն կուտար։ Շմլակ գիւղը հազիւ կէս ժամ հեռու էր Խասգիւղէն և կը գտնուէր լերան ստորոտը։ Օր մը ձիով հոն կ'երթայ՝ երեխայի մը մկրտութիւնը կատարելու համար, և հաճի Ֆերոյի՝ մեր գիւղին մէջ չինած տուներուն քովէն կ'անցնի։ Այդ պահուն, աւազակապետի երկու եղբայրները երբ կը տեսնեն որ Տ. Մանուէլը առանձին կը ճամբորդէ, հաճի Ալիի տղայ Խասըմը կը ղրկեն անոր ետեւէն և Շմլակ գիւղին քով՝ կը հասնի անոր։

Հօրեղբայրս, բոլորովին անտեղեակ այդ քիւրտերու մտադրութեան, միասին կը շարունակեն ճամբան։ Խասըմ առանց ազդարարութեան, յանկարծ կը վիրաւորէ քահանան և Քոլոսիկ գիւղի կողմը խոյս կուտայ, իսկ խեղճ հօրեղբայրս, վիրաւոր վիճակով, կը հասնի Շմլակ գիւղը։

Խասգիւղացիները, իմանալով քահանայի վիրաւորուիլը, հոն կը փութան և սայլով կը փոխադրեն մեր տունը։ Բանտին մէջ կ'իմանամ անոր վիրաւորուելուն լուրը։ Կառավարական պաշտօնեաները, տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելով՝ կը հաստատեն որ ոճրագործը դիտմամբ փորձեր է սպաննել հօրեղբայրս՝ իր հօր և հօրեղբօր դրդումով։ Թէեւ ոճրագործը կը բանտարկուի, սակայն իմ նպատակս էր բուն ոճրագործները— հաճի Ֆերոն և հաճի Ալին— բանտարկել տալ, և այդ պատճառով ալ՝ ամէն միջոցի կը դիմեմ. երեսունէ աւելի վկաներ կուգան և կը վկայեն թէ հաճի Ֆերոն և տղուն հայրը՝ իրենք հրացան տուեր են տղուն, ձին նստեցուցեր և տէր հօր ետեւէն ղրկեր, որ սպաննէ զայն։

Բայց որո՞ւ կ'ըսես։ Հայ քահանայի մը համար կառավարութիւնը երբեք հաճի Ֆերոյի նման կարեւոր աւազակապետ մը կը պատժէ՞, կը բանտարկէ՞։ Ոչ միայն զանոնք բանտ չդրաւ, այլ և ոճրագործ երիտասարդը, — որ 25 տարեկան էր — երկու քիւրտ վկաներու միջոցաւ՝ 13 տարեկան յայտարարուեցաւ և իբր անչափահաս՝ որ իր գործած ոճիրին պատասխանատու չէր նկատուեր, վեց ամսուան բանտարկութենէն յետոյ ազատ արձակուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Զէնքեր կը հաւաքուին հայ գիւղերէն.— Ժողովուրդի կրած սոսկալի տանջանքները.— Հալածանք, մահ եւ բանտարկութիւններ.—

Կուսակալ Թերիմ փաշա հրաման կուտայ ժանտարմըրիի հրամանատար Իզզէթ փաշային որ ամէն տեսակ խիստ միջոց ձեռք առնէ՝ դաշտի հայութեան բոլոր զէնքերը հաւաքելու։ Այդ գազանը, իր հետ առած երկու հարիւրէ աւելի աւազակներ, կը սկսի խուզարկել դաշտի բոլոր հայ գիւղերը։ Գիւղ մը մտած ատեն կանչել կուտայ գիւղապետը և երեւելիները. իրեն և իր հետեւորդներուն համար ուտելիք և կեր պահանջելէն ետք, անոնց կ'իմացնէ որ իրենց գիւղին մէջ այսինչ քանակութեամբ զէնք կայ, այսքան կանոնաւոր, այսքան անկանոն՝ նկատի ունենալով գիւղի բնակչութեան թիւը։ Աւելի խիստ վարմունք ցոյց կուտայ այն գիւղերուն հանդէպ, որոնք անցեալին՝ յեղափոխականներու ապաստան եղած են և կը պահանջէ որ նոյն վայրկեանին՝ այսինչ քանակութեամբ զէնք յանձնուի իրեն, ազդարարելով միանգամայն որ յանձնողին՝ պատիժ չկայ, իսկ չյանձնողը պիտի սատկեցնէ։

Առաջին առթիւ գիւղացին խնդիրը թեթեւ առնելով՝ «մենք զէնք չունինք» կ'ըսէ. «մենք գործաւոր մարդ ենք և մինչեւ հիմա՝ մեր Սուլթանին հաւատարմօրէն ծառայած ենք, և եթէ երբեք մեր մէջ գտնուած են մէկ երկու երիտասարդներ, որոնք մեզի մտիկ չընելով՝ խռովարար ընթացք ունեցեր են, արդէն անոնք կամ սպաննուած են և կամ բանտարկուած, այլեւս ինչո՞ւ զէնք պիտի պահենք, մանաւանդ որ օրուան սեւ հացին անգամ կարօտը կը քաշենք»։

Բայց այս տեսակ յայտարարութիւններ, աղերսանքներ՝ Իզզէթի համար նշանակութիւն չունեցող դատարկ խօսքեր են։ Ան կը հրամայէ ժանտարմաներուն որ առանց խտրութեան, բոլորն ալ ծեծեն հրացանի կոթերով՝ անխնայ և անոնք կը սկսին գազանաբարոյ յարձակումի մը՝ խեղճ ժողովուրդին վրայ, որմէ շատեր՝ ծեծի տակ ուշաթափ կ'ըլլան, ոմանք չդիմանալով՝ վայրկենական կը մեռնին։ Բայց ճար ու ճամբայ չկար, առանց զէնք ձեռք բերելու՝ գիւղէն դուրս չէին ելլեր։ Ի վերջոյ, խեղճերը, ստիպուած, կ'ըսէին. «մենք ոչխարի, տաւարի տէր ենք, աւազակներէն, գայլերէն մեր կենդանիները պաշտպանելու համար՝ ոմանք անկանոն զէնքեր ունին, միջոց տուէք որ երթանք, բերենք և յանձնենք։»

կէս ժամ ժամանակ կը տրուի, բայց գիւղի երիտասարդութիւնը տրամադիր չ'երեւիր զէնքերը յանձնելու՝ առարկելով «որ մեռնինք ալ՝ չենք յանձներ, այսօր մեր զէնքերը կը ժողվեն, վաղն ալ՝ քիւրտերուն կը հրահանգեն որ գան, մեր ունեցածները յափշտակեն, տանին, այն ատեն դատարկ ձեռքով ի՞նչ կրնանք ընել աւազակներուն»։

Բայց ճար չկայ, պէտք է գոհացնել հրէշները և ճամբու դնել, և ըստ այնմ ալ՝ քանի մը անկանոն չախմախլի որսորդական հրացաններ և մէկ երկու հատ ալ մարթինի կամ պէրտանկէլ հրացան կը բերէին կը յանձնէին։

Բայց արիւնառուշտ գազանը չի բաւականանար այդչափով և կ'առարկէ թէ «դուք բոլորդ ալ հրացաններ ունիք, մանաւանդ կանոնաւոր զէնք շատ ունիք. ո՞ւր են ձեր մոսինները, դուրս հանեցէք. եթէ ոչ՝ պիտի մեռնիք»։

Այն գիւղերը որ դեռ պահած ունէին, նորէն մէկ երկու հատ մէջտեղ հանելով կը բերէին՝ ըսելով որ մեր ունեցածը ամբողջ աս է. այլեւս պէտք է զօրք թողուս գիւղը, որ զմեզ պաշտպանէ աւազակներու յարձակումներէն։

«Հա, խինէթներ, կ'ըսէր, դեռ տէրութեան պաշտպանութիւնն ալ կը խնդրէք»։ Այլեւս բաւ համարելով, զէնք տուողներու անուանացանկը պատրաստել կուտար՝ այն պատճառաբանութեամբ թէ թերեւս օր մը, եթէ նորէն գանք զէնք պահանջենք, այս ցուցակին նայելով՝ այլեւս անոնցմէ չենք պահանջեր», մինչդեռ անոր մտադրութիւնը տարբեր էր. ամբողջ գիւղի զէնքերը հաւաքելէն ետք, անոնց անուանացանկը կը յանձնէր Պատժական Ատեանին։ Անոնք բոլորն ալ յետոյ քաղաք կանչուեցան և տուգանքի ենթարկուեցան՝ 5-10 ոսկի վճարելով, իսկ կանոնաւոր զէնք տուողներն ալ՝ բանտ նետուեցան։

Միւս գիւղացիները տեսնելով որ առանց զէնք յանձնելու անկարելի էր որ կարենային օձիքնին ազատել, — թող որ այդ արիւնարբուին երկար ատեն գիւղ մնալը աւելի ծախսալից և նեղացուցիչ կ'ըլլար — նախապէս որոշեցին թէ քանի՞ զէնք պէտք է յանձնել և ի՞նչ տեսակ զէնքեր, և ըստ այնմ ալ կը պատրաստէին որ իրենց գիւղը մտած օրը յանձնէին։

Կային գիւղեր ալ, որոնք իրապէս կանոնաւոր զէնքի երես տեսած չէին, ստիպուած՝ կ'երթային իրենց ծանօթ քիւրտերէն սուղ գիներով կը գնէին և պատրաստ կ'ունենային զանոնք Իզզէթին յանձնելու և անպատմելի չարչարանքներէն զերծ մնալու համար։

Երբ Իզզէթ այս կարգի գիւղերը կ'երթար ու կը պահանջէր, իսկոյն կը բերէին ու կը յանձնէին, այն ատեն կ'ըսէր անոնց. «գիտեմ որ ձեր ամբողջ ունեցածը չէ որ կը յանձնէք, բայց քանի որ մէկ անգամ պահանջելովս բերիք յանձնեցիք. այլեւս չեմ դպիր ձեզի, մինակ՝ մեզի կերակուր և ձիերուն ալ կեր բերէք, որ շուտով ուտենք ու ճամբայ իյնանք»։

Ասանկով Իզզէթ կը հասնի Ցրօնք գիւղը, ուրտեղէն քանի մը երիտասարդներ արդէն գացեր էին Սասուն կռուելու և յետոյ ալ վերադարձեր իրենց գիւղը, օրինակ՝ խմբապետ Մ. Պետրոսեան, Մուրատ, եւայլն. և զէնքերը Մուրատին յանձնած էին պահելու համար։

Ցրօնք գիւղացիք կը սարսափէին այդ գազանին տեսքէն իսկ. որովհետեւ այս նոյն գազանն էր որ Գուրգէնի նահատակութեան դէպքի ատեն, Բաղէշէն քանի մը հարիւր հեծեալ զօրքով՝ օգնութեան հասած էր Տալիպ էֆէնտիին, և ամէն տեսակ չարիք հասցուցած գիւղին։ Այս մասին յիշատակը դեռ շատ թարմ էր անոնց յիշողութեան մէջ։ Այդ պատճառով ալ, քանի մը անկանոն զէնքեր պատրաստ ունէին յանձնելու, երբ պահանջուէր։

— Ա՞յս է ձեր ունեցած ամբողջ զէնքը.— կը բարկանայ, և հրաման կ'ընէ որ ուզածնին չափ ջարդեն փշրեն ամէն ինչ։ Գիւղացիները՝ մահամերձ ըլլալու աստիճան կը տանջուին։ Անոնցմէ Թուլամորթ մը, չդիմանալով իր կրած տառապանքներուն, կը մատնէ խմբապետ Մուրատը՝ ըսելով. «ինչ զէնք որ ունինք, անոր քովն է պահուած. մեզի պէս խեղճերը ինչո՞ւ կը չարչարէք»։

Այդ յայտնութիւնը իմանալով, Իզզէթ կը հրամայէ որ պաշարեն յիշեալին տունը, թէ՛ տունը խուզարկեն և թէ՛ զինք ձերբակալեն։ Տունը կը պաշարուի, Մուրատ կը ձերբակալուի, իսկ զէնք չեն գտներ։ Մուրատէն զէնք կը պահանջուի, որ կ'ուրանայ։ Իզզէթ փաշայի ներկայութեան ալ նոյնը կը կրկնէ։ Մատնիչը կ'ըսէ. «Ինչ է միտքդ. կ'ուզես ամբողջ գիւղեը սուրի՞ տալ, բեր յանձնէ որ ազատինք»։ Մուրատ նորէն կ'ուրանայ և կը յայտնէ որ Անդրանիկ առեր տարեր է ամբողջ զէնքերը։ Իզզէթ հրաման կ'ընէ որ Մուրատը գլուխն ի վար կախեն ձողերէն՝ մերկ վիճակի մէջ։ Երկու օր այսպէս կախուած կը մնայ այդ յաղթանդամ 21 տարեկան երիտասարդը։

Իր ընկերներէն մին, Մովսէս անունով, տեսնելով, որ այս վիճակին մէջ՝ ան կը մեռնի, ցոյց կուտայ Մուրատի պահած զէնքերուն վայրը, ուրկէ 33 հատ կանոնաւոր հրացան կը գտնեն՝ իրենց փամփուշտներով և կը գրաւեն։ Գիւղէն, մինակ Մուրատը, Մովսէսը և գիւղապետ Աւօն կը փոխադրեն քաղաք. ուր անոնք կը զետեղուին կեդրոնական բանտին մէջ։

Ասանկով Իզզէթ փաշա երեք ամիս շարունակ բոլոր հայ գիւղերը պտտելով՝ մեծ քանակութեամբ զէնք ձեռք բերաւ, որոնցմէ կանոնաւոր զէնքերու տէրերն ալ ձերբակալուեցան և բանտ առաջնորդուեցան։

Արիւնռուշտ կուսակալը և իր անսիրտ գործակիցը, Իզզէթ փաշան, իրենց պաշտօնը լրացած համարելով, միատեղ վերադարձան Բաղէշ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Բանտի դժոխային վիճակը. — Թիֆիւս եւ զանազան համաճարակներ. — Դատապարտուած անձերու տեղափոխութիւն. —

Առհասարակ քաղաքակրթեալ ազգերու բանտերը ունեցեր են իրենց յատուկ բարեկրթիչ դերը· իրենց բանտարկեալ ոճրագործներուն տալով կրթութիւն, լաւ սնունդ և կարգապահական մեթոտներու վարժութիւն, որոնց պատճառով ալ՝ բանտարկեալը բարոյապէս և հոգեպէս բարեփոխուած դուրս կուգայ և այնուհետեւ կը զգուշանայ վտանգաւոր քայլեր առնելէ։ Իսկ ով որ Ս. Գիրքի նկարագրած դժոխային արհաւիրքները կարդացեր է, սարսափով համակուեր է իր ամբողջ էութիւնը· բայց մինչեւ հիմա, այդ մեռնողներէն ոչ ոք եկաւ, որպէսզի մեզի պատմէր իր աչքով տեսածները, կամ կաշիին վրայ զգացած տանջանքներուն արհաւիրքը։

Որքան լաւ կը լինէր որ այդ կարգի տանջանքները ուսումնասիրել փափաքող անձերը Մուշ գային և քաղաքին «Կեդրոնական Բանտ» կոչուած սպանդանոցը աչքէ անցընէին. այն ատեն՝ անոնք իրենց սեփական աչքերով պիտի տեսնէին դժոխքին իրական և հարազատ պատկերը։

Բանտին շէնքը. — Քաղաքին արեւմտեան ծայրը հինէն ի վեր շինուած զօրանոց մը կար, երկյարկանի, խարխուլ վիճակի մէջ։ Շէնքին վերի յարկի բոլոր սենեակները և վարի յարկին ալ՝ հարաւային կողմը գտնուածները լեցուած էին զինուորներով, իսկ հիւսիսային կողմի սենեակները յատկացուած էին բանտարկեալներու բնակութեան։

Բանտի վերածուած մասին դուռը անջատուած էր զօրանոցի դուռնէն. բանտը ունէր տասն և մէկ սենեակներ, որոնցմէ մէկը յատկացուած էր բանտապետին և ուրիշ մըն ալ՝ հսկող ժանտարմաներուն։ Այս երկու սենեակները՝ բանտարկեալներու սենեակներէն անջատուած էին երկար, հաստ փայտէ սիւներու շարանով մը, որոնց մէջ փոքր ծակ մը բացուած էր՝ բանտարկեալներուն ել ու մուտքի համար, որ միշտ հսկող պահապանի մշտատեւ պահպանութեան տակ կը գտնուէր։ Իսկ փայտէ սիւներու շարքին ետեւ գտնուող ինը սենեակներն ալ յատկացուած էին բանտարկեալներուն։

Իւրաքանչիւր սենեակի մեծութիւնն էր՝ չորս մեթր երկայնքով և երեք մեթր լայնութեամբ տարածութիւն մը՝ մէկական լուսամուտով, երկաթէ հաստ ձողերով շրջապատուած։ Չաքմային (այսպէս կը կոչուէր շարուած սիւներէն ներսի մասը, դէպի բանտի ինը սենեակները) մէջ կը գտնուէին երկու պէտքարաններ՝ առանց դուռի (դուռը դիտմամբ վերցուցած էին, որպէսզի չըլլայ թէ բանտարկեալը ներսէն գոցելով՝ փախչելու միջոցներ ստեղծէ)։ Կար նաեւ երկու մեթր լայնութեամբ և երկայնութեամբ փոքր սենեակ մը, որ բանտարկեալներու մաքրութեան կամ կերակուր եփել ուզողներու յատկացուած էր։ Արեւմտեան կողմի վրայ կը գտնուէին հինգ սենեակներ, որոնք մութ և խոնաւ ըլլալուն պատճառով՝ յատկացուած էին առաւելապէս հայ բանտարկեալներուն, իսկ արեւելեան կողմի չորս օդաւէտ սենեակները տրամադրուած էին Թուրքերուն և Քիւրտերուն, իսկ անոնց մէջտեղ, 12 մեթր երկարութեամբ և վեց մեթր լայնութեամբ սրահ մը (սալոն) կար, ուր բանտարկեալները, առաւօտէն մինչեւ քնանալու պահը, իրենց օրը կ’անցընէին ճեմելով։ Սրահը իր լոյսը, ցերեկ ատեն, այդ փայտէ սիւներու և չաքմայի մէջէն կ’առնէր, ինչու որ ուրիշ լուսամուտ չունէր. որով միշտ գրեթէ մութին մէջ էր։ Այդ սրահին մէջտեղը խորունկ հոր մը փորուած էր, ուր Թուրքերը և Քիւրտերը՝ օրական քանի մը անգամ կը լուացուէին (ապտէսթ), իրենց աղօթքին սկսելէն առաջ։

Բանտին հսկող պաշտօնէութիւնը.— Քաղաքին Թուրք ազգաբնակչութեան 90 տոկոսը քրտական ծագում ունէր և 95 տոկոսը անգրագէտ մարդիկ էին։ Ատով հանդերձ, նորէն կառավարական բոլոր պաշտօնեաները՝ այդ տգէտ և անգրագէտ տարրերէն կը բաղկանային։ Բանտապետները միշտ ժանտարմայի սպաներէն կ’որոշուէին, յիսնապետ մը կամ հարիւրապետ մը, անշուշտ անգրագէտ։ Ասոնք իրենց քով կ’ունենային, նորէն ժանտարմա գրագիր մը (քեաթիպ), որ բանտարկեալներու հաշուետոմարներուն, ելեւմուտքի և եկած վճռաթուղթերը կարդալու և հասկցնելու պաշտօնն ունէր։ Պահապան ժանտարմաներու թիւը 25-30 անձերէ կը բաղկանար՝ մէկ չավուշի և երկու տասնապետի ղեկավարութեան ներքեւ։ Ասոնց պաշտօնն էր մուտքի դրան և լուսամուտներու առջեւ միշտ հսկել և բանտարկեալները դատարան տանիլ բերել։

Թուրք պաշըպոզուք չորս-հինգ անձերէ բաղկացած կարտիան մը կար, իրենց վրայ հսկող պաշ կարտիանով միասին. որուն պաշտօնն էր չաթմայի փոքր ծակին առջեւ նստիլ, դատավարութեան գացող և վերադարձող բանտարկեալները դուրս կանչել և հաշիւով նորէն ներս մտցնել, իսկ գիշերները, այդ կարտիանները՝ բոլոր բանտարկեալներու հաշիւը առնելով և թամ խապէր (լման է) ըսելով. ղեկոյց կուտային չավուշ օնպաշիներուն, ասոնք ալ՝ իրենց կարգին, բանտապետին։ Այս կարտիանները բանտի լուսամուտներուն առջեւ կը պառկէին, որպէսզի չըլլայ թէ բանտարկեալները լուսամուտներուն ձողերը սղոցելով՝ փախչելու փորձ ընէին։ Կարտիաններու պակաս մնացած տեղերը՝ ժանտարմաներ կուգային նոյն պաշտօնը կատարելու։

1890ի բանտարկութիւններուն միջոցին, երեկոները՝ բոլոր բանտարկեալներու սենեակներուն դռները ներսէն կը գոցէին և առաւօտեան կը բանային, որով մեծ ու փոքր բնական պահանջ ունեցողները հարկադրուած էին սենեակին մէջ գոհացնելու այդ պէտքը՝ մասնաւոր հողէ ամաններու մէջ, և առաւօտեան ալ դուրս կը տանէին (արտաքնոց)։ Իսկ վերջին տարիներուն, դատական քննիչներու դիտողութեան հետեւանքով, գիշեր ատեն՝ այդ սենեակներուն դուռները բաց կը ձգուէին, և պահապան զինուորներու հսկողութեան ներքեւ՝ կ'երթայինք մեր բնական պէտքը գոհացնելու։

Բանտարկելոց քանակը.— Հին ժամանակները հայ բանտարկեալներ շատ հազուագիւտ էին, ան ալ, թերեւս, պարտքի մը կամ հայ հայի հետ ունեցած վէճի մը պատճառով, ինչու որ այդ միջոցներուն՝ խեղճ ռայա հայը ի՞նչպէս կրնար բռնակալներու դէմ ընդվզիլ, զարնուիլ, սպաննել և գալ բանտարկուիլ, որով բանտերը առհասարակ լեցուած էին թուրք և քիւրտ ոճրագործներով և աւազակներով. այնուամենայնիւ, անոնց թիւն ալ 80-100էն անցած չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ շատ քիչերն էին որ կը բանտարկուէին, և ասոնք ալ՝ անտէր, խեղճ քիւրտերն էին, իսկ ցեղապետներուն մէկ աննշան մասը միայն, որոնք իրենց գործած աւազակութիւններով ու ոճիրներով, նոյնիսկ Թուրք պաշտօնէութեան ալ չխնայելով, ծայրայեղութեան հասցուցած էին իրենց նախճիրները՝ ինչպէս, Ծըպրանցի Նատոն, Ծընտին, Հասնանցի Փաթէհը, Ըրզախը, Թաճտին, Մէհմէտ Ալին, եւայլ ցեղապետները։ Երիմեան հայրիկ, 1880-1885 թուականներուն, անգամ մը, Մուշ ժամանելուն, Միացեալ Ընկերութեան վարժարանը այցելելէ ետք (ուր դեռ ուսանող էի), կարճառօտ, բայց իմաստալից քարոզ մը խօսեցաւ. «Վերջ ամենայնի — ըսաւ,— գիտեմ, ձեր քաղաքի բանտին մէջ ազգակից բանտարկեալներ բնաւ չկան, բայց այն ատեն մենք մեր փրկութիւնը ձեռք կը բերենք, երբ ողջ մնամ և իմանամ որ Մշոյ հայութիւնը, խիտ շարքերով լեցուած կը լինի բանտի սենեակներուն մէջ։»

Ահա մեծ ազգասէրէն խորհրդաւոր արտայայտութիւն մը, որ բռնակալութեան պատճառով՝ չէր ուզեր բացէն ըսել թէ ապըստամբեցէք, և ան շատ չէր սիրեր որ իր սիրելի ժողովուրդը քիւրտերու նման՝ աւազակութիւն և ոճրագործութիւն ընելով, բանտերը լեցուէր, այլ կը փափաքէր որ այդ ատենուան ստըրկութեան թմրութենէն արթննալով, իբրև մարդ՝ իր արդար իրաւունքներուն պաշտպանութեան դրօշը բարձրացնէր, բողոքէր, մարտնչէր, ի հարկին բռնապետները տեռորի ենթարկէր և այդ պիսով լեցնէր բանտերը...

Արդէն, մեծ հայրենասէրի խօսքը՝ 1890ական թուականներէն՝ սկսաւ իրականութիւն դառնալ և 1904էն սկսեալ՝ ձեռնարկը հասած էր իր գագաթնակէտին։ Այդ միջոցին, երբ ես բանտ կը գտնուէի, հազիւ 120 Թուրք և քիւրտ ոճրագործներ կային, իսկ հայերուս քանակը հասած էր 700ի, բոլորն ալ՝ Երիմեանի փափաքին համաձայն, ազգային - քաղաքական զոհեր, և ինքը՝ Էջմիածնայ Աթոռին վրայ բազմած՝ կը լսէր տեղի ունեցած անարդարութեանց ճիչն ու աղաղակը, բայց ցարական բռնապետութիւնը այնպէս մը կաշկանդած էր զինք. որ չէր կրնար այդ պահուն օգնութեան փութալ...

Բանտարկեալներու զետեղումը.— Արեւելեան կողմի չորս օդասուն սենեակները արդէն քիւրտ ոճրագործներուն յատկացուած էին և ամէն մէկ սենեակի մէջ՝ 12-15 անձեր կը բնակէին, ամէն մէկին մէկ կանգուն տեղ յատկացուելով, այնպէս որ այդ քիւրտերը՝ առանց նեղուելու, հանգստաւէտ կ՚ապրէին։ Իսկ աղքատ դասակարգի պատկանող քիւրտերուն ալ յատկացուած էր հայերու կողմի սենեակներէն մին, արեւմտեան կողմը, որով հինգ սենեակ տրամադրուած էին քիւրտերուն և չորս ալ՝ հայերուս։ Անոնց թիւը 120 էր, ինչպէս ըսի, իսկ մենք 700 անձեր էինք։

Մեր 700 բանտարկեալներէն հարիւր անձեր տեղաւորուած էին այս չորս սենեակներուն մէջ, 25 հոգի՝ իւրաքանչիւր սենեակի մէջ, իւրաքանչիւրին կէս կանգուն միջոց յատկացուելով, այնպէս որ՝ մեր անկողինները կողք կողքի տեղաւորած էինք և մէկ կողմի վրայ պառկած կը մնայինք մինչև առտու, առանց կարողանալու մէկ կողմէն միւս կողմը դառնալու, քանի որ բոլորս ալ իրարու փակածի պէս էինք։

250 հայեր՝ դուրսի չաքմայէն ներս, նրբանցքին մէջ կը պառկէին, վերէն վար, 6 կարգի վրայ՝ 40ական անձեր զետեղուած. շատեր պառկելու տեղ չունենալով, նստած տեղերնին կը քնանային։

Օրէ օր հայ բանտարկեալներու թիւը կը բարձրանար՝ Իզզէթ փաշայի կատարած ձերբակալութեանց պատճառով։

Բանտապետ Դավրուշ աղան, տեղի տալով բանտարկեալներուս բողոքներուն, կը դիմէ կառավարիչին և ընդհանուր դատախազին, որոնց յանձնարարութեան վրայ, բանտէն քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնուած հեծելազօրաց երկու մեծ ախոռները պարպելով և բանտարկեալներուն մաքրել տալով, կը յատկացուին թեթև յանցանք ունեցողներուն և իրենց պատիժի 3 չորրորդը լրացնողներուն, որով այդ երկու սենեակներուն մէջ ալ 350էն աւելի բանտարկեալներ սեղմուեցան, որոնք թէև սալայատակներու վրայ կը պառկէին, բայց կեդրոնական բանտին հետ բաղդատելով, ամէն մէկ անձին՝ 3 քառորդ արշըն տեղ յատկացուած էր, որով կրնային գոնէ ոտքերնին երկնցնելով պառկիլ։

Սնունդ.— Ամէն մէկ բանտարկեալին, օրական մէկ անգամ 150 տիրհէմ քայիմ (սոմուն) հաց կը տրուէր, ան ալ արդէն դատական վճիռ ստացած անձերուն միայն, իսկ նորեկ բանտարկեալներուն ոչինչ կը տրուէր, մինչև որ կամ անպարտ արձակուէին և կամ դատապարտուէին։ Բանտարկեալները այս վերջին պարագային էր որ բախտը կ'ունենային քայիմը ստանալու։ Տարիներով բանտարկուած հայեր կային որ քայիմ չէին ստացած՝ իրենց իվրագները (հարցաքննութեան թուղթերը) մէկ կողմ ձգուած ըլլալով. դատարանը միջոց չունէր կամ չէր ուզեր ունենալ աչքէ անցնելու զանոնք, և այդ իսկ պատճառով, այդ խեղճերը տարիներով հաց չէին ստանար ու իրենց անձնական միջոցներով կ'ապրէին, եթէ ունէին...։

Բանտարկեալներուն տրուած այս չոր հացը, թէև ցորենէ պէտք էր պատրաստուած ըլլար, բայց հազիւ թէ 10% ցորեն կը պարունակէր։

Հացի մատակարարութեան հսկողութիւնը յանձնուած էր բանտապետներուն և հոն գտնուող չավուշ-օնպաշիներուն, որոնք՝ իրարու հետ համաձայնելով, հացագործի հետ հասկացողութեան կուգային և քաղաքին մէջ գտնուող զօրքին յատկացուած ցորենը մաքրելէն գոյացած մաղատակը՝ ոչինչ գինով մը ձեռք բերելով, զիւանէ, կլուլէ, հողէ և քիչ մըն ալ ցորենէ բաղադրեալ խառնուրդ մը աղալ կուտային և իբր հաց կ'եփէին և շատ անգամ ալ կէսեփ կը ձգէին որ ծանր կշռէր։ Ահա այս խառնուրդն էր որ իբր հաց կը բաժնէին բանտարկեալներուն։ Եւ խեղճ բանտարկեալները ինչ ընէին, կ'ուտէին զայն կարկանդակի նման, մեծ ախորժակով։ Տաք կերակուր կամ ուրիշ ուտելիք բնաւ երբեք սովորութիւն չէր եղած տալ այդ խեղճերուն։

Հայ բանտարկեալներուն մեծ մասը, մանաւանդ ունեւորները, առանց բացառութեան, շաբաթը մէկ երկու անգամ պարէն կը ստանային իրենց տուներէն։ Առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, իրենց տուներէն եկող այր, կին, աղջիկ և պզտիկ տղաներ, գեղջկական մեզարներով (իրենց ձեռագործ գոգնոց), հողէ ամաններով մածուն, գաթա, կաթ, սեր, իւղ, պանիր, պուլղուր, մրգեղէն, եւայլն կը բերէին և բանտի արտաքին դուռնէն ներս կը մտնէին և մեղուի նման՝ շարան շարան կը զետեղէին չարքմայէն դուրս, բանտապետի և ժանտարմայի սենեակներուն (գովուշ) դրան առջեւ։

Այդ միջոցին, կշտանալու առաջին իրաւունքը կամ կարգը կը պատկանէր չավուշ-օնպաշիին և ժանտարմային, որոնք կը խուզարկէին այդ կերակուրները, որպէսզի չըլլայ թէ վնասակար թուղթ, երկաթի ձողերը կտրող կամ պատ ծակող գործիքներ սպրդէին ներս. որով այս ամբողջ ուտելիքները բանալով՝ մէկիկ մէկիկ աչքէ կ'անցընէին, մինչ անդին՝ խեղճ հայ բանտարկեալները՝ փոքր դուռնէն դուրս կուգային և քանի մը վայրկեան պատեհութիւն կ'ունենային իրենց սիրելիներուն հետ տեսնուելու և խօսելու, նախապէս անոնց յանձնարարելով որ չավուշ-օնպաշիին և պաշկարտիանին զատէն խորտիկներ բերէին, և չալակը բացուած միջոցին՝ անոնց բաժինը զատէն դրուած, իրենց կը հրամցուէր։ Ասով հանդերձ, բանտարկեալին բերուածներէն ալ իրենց բաժինը առնելէ ետք, հազիւ բերուածին կէսը կը հասնէր խեղճին, որ մնացածը առած՝ ներս կը մտնէր։

Հայուն ունեցածը և հացը հալալ էին թուրքերուն և քիւրտերուն, բանտէն դուրս թէ ներս։

Չքաւոր հայ բանտարկեալներ ալ շատ կային, սակայն, ունեւոր գիւղացի բանտարկեալները իրենց ուտելիքներէն մեծ բաժին մը կը հանէին անոնց, և իրենց նահապետական սովորութեան համաձայն, անոնց հետ միասին կը ճաշէին։

Քաղաքէն ալ մեծ թիւով բանտարկեալներ կային, որոնց մէջ ամենէն ունեւորը ես էի միայն։ Այսքան երկար տարիներու ընթացքին, ինծմէ զատ, ուրիշ աչքի ընկնող քաղաքացի մը չբանտարկուեցաւ. միայն մէկ անգամ՝ Միրիճանեան Միհրան և Սահակեան Մարտիրոս բանտարկուեցան, բայց կարճ ատենէն ազատ ձգուեցան։ Քաղաքացի միւս բանտարկեալները, բոլորն ալ, արհեստաւոր մարդիկ էին շատերը՝ կարողութենէ զուրկ, որով այդ անկարողները մեր ճաշին բաժնեկից կը դառնային։ Տունէս օրական երկու անգամ կերակուր կուգար։ Անմարսողութիւն ունենալուս պատճառով, շատ քիչ բան կ՚ուտէի։ Բանտապետն ու չավուշ-օնպաշիները հիւրասիրելու համար, յատկապէս սինիներով կերակուրներ բերել կուտայի մեր տունէն։ Այս ձեւով ալ՝ զանոնք կաշառելով, շատ յաճախ, բանտապետի սենեակը և խոյուշը կ՚երթայի և ժամանակս կ՚անցընէի։

Բանտին մէջ՝ խմելու կամ լուացուելու համար, աղբիւր կամ հորի ջուր չունէինք։ Սենեակները իրենց համար՝ ունէին ջուրի մասնաւոր կուժեր, իսկ չաբմայի մէջ բնակողներն ալ ունէին իրենց փարչերը, որոնք երբ պարպուէին, կը յանձնուէին բանտապետի դրան առջեւ գտնուող կարտիանին։ Դուրսէն բերուած կազի թիթեղներով ջուր կը բերէին դուրսի աղբիւրէն և այդ փարչերը և կուժերը լեցնելով՝ ներս կուտային։ Ամէն մէկ սենեակի համար, օրական չորս կուժ ջուր կուտային, իսկ մէկ անհատի համար ալ՝ այդ փոքր փարչերը կը լեցնէին։

Բանտարկեալները, իրենց հագուստները մաքրելու կամ լոգնալու համար ջուր բերող կարտիանին առանձնապէս գոհացում տալով՝ բաւականաչափ ջուր կը ստանային. շատեր որ անկարող էին այս գոհացումը տալու, պատեհութիւն չունէին այս մաքրութիւնն ընելու, անանկ որ՝ կային մարդեր, որոնք տարուան ընթացքին հազիւ մէկ անգամ կրնային լոգանք առնել կամ լուալ իրենց ճերմակեղէնները։

Անմաքրութիւն եւ աղտեղութիւն.— Սենեակներու և չաբմայի մէջ՝ կերակուրներու և թարմ մրգեղէններու մնացորդները, երկար ժամերով կը մնային իրենց տեղերը, թէեւ ամէն սենեակ իրեն յատուկ մաքրողը ունէր, որուն օրական մէկ բային սոմուն կը տրուէր։ Իւրաքանչիւր բանտարկեալ, կարգով. իր բաժին սոմունը անոր կը յատկացնէր, բայց ան հազիւ օրական մէկ-երկու անգամ կուգար, աւելը հոս-հոն կը քսքսէր և գոյացած աղբը դրան ետեւ հաւաքելով՝ օրերով հոն կը ձգէր։

Չաթմայի մէջ կը գտնուէին երկու արտաքնոցներ, որոնք կատարեալ աղբանոցներ էին. ցերեկ ատեն իսկ մութ խաւար կը տիրէր հոն, և ներս մտնողը՝ մինչև ծունկերը կը չաղուէր այդ աղտեղութիւններով և այդ աղտոտ վիճակով դուրս կուգար ու իր նստած տեղը կը ջանար մաքրել ինքզինք՝ 4-500 բանտարկեալներու համար, այս երկու արտաքնոցները ի՞նչպէս բաւարարէին. հետեւաբար՝ մեծ պէտք ունեցողները միայն հոն կ'երթային, այն ալ՝ ժամերով սպասելէ ետք, մինչև որ կարգը իրենց գար։ Աներեսները կամ Թուրքերն ու քիւրտերը աւելի առաջ կրնային հոն այցելել։

Չաթմայի մէջ գտնուած հորի մը մէջ կը լուացուէին, ինչպէս ըսի. օրն ի բուն՝ բոլոր աղտոտ ջուրերը՝ մէզ, եւայլն, հոն կը հաւաքուէին, և ատեն կ'ըլլար որ ամբողջ չաթման կ'ողողուէր այդ աղտոտ ջուրով, որովհետեւ միայն երեկոները՝ այդ ջուրը կը տանէին և պէտքարանները կը մաքրէին։ Այդ պաշտօնը յանձնուած էր Նորշէն գիւղացի հայ-կաթոլիկ խենթ երիտասարդի մը՝ Ճանօ անունով, որ իբր քաղաքական յանցաւոր՝ բանտը դրեր էին։ Այս ծառայութեան փոխարէն, Ճանօ մէկական թային կը ստանար ամէն մէկ սենեակէն։

Բարի ծաղիկ Ճանօն.— Կ'արժէ քանի մը տող գրել այս գիտակից խենթի մասին։ Հայ-կաթոլիկ Նորշէն գիւղին մէջ յեղափոխականներու մուտքին թէեւ սիրով կ'ընդառաջէր երիտասարդութիւնը, սակայն գիւղին հովիւը՝ Յովհաննէս վարդապետ միշտ կ'ընդդիմանար և իր քարոզներով կը կշտամբէր այդ անխոհեմ քայլը։ Այդ պատճառով ալ իր մասին տեռորի վճիռ կը տրուի։ Գէորգ Զավուշի ղեկավարութեամբ՝ խումբ մը Նորշէն գիւղը կ'երթայ և վերոյիշեալ Ճանոյի տունը կ'ապաստանի։ Տեռորը կատարուելէ յետոյ խումբը կը մեկնի գիւղէն։ Վարդապետի ազգականները՝ Թուրք քննիչներուն կ'իմացնեն տեռորիստներու ուր ապաստանած ըլլալը և խեղճ Ճանօն հարցաքննութեան կ'ենթարկուի։

Հարց.— Անունդ ի՞նչ է։

Պատ.— Ճանօ, Ղուրպան։

Հարց.— Ըսել է անունդ Ճանօ՞ է։

Պատ.— Հա, Ճանօ, Ղուրպան։

Հարց.— Գէորդ Զավուշ և իր ընկերները քանի՞ օր մնացին քու տունը։

Պատ.— Հա, Ճանօ, Ղուրպան։

Հարց.— Վարդապետը դո՞ւ սպաննեցիր։

Պատ.— Հա, Ճանօ։

Դատախազը գիտնալով հանդերձ որ մարդը խենթին մէկն է՝ ուրիշ ձերբակալուածներու հետ քաղաք բերելով կեդրոնական բանտը կը ղրկէ։ Նորչէնցիները իբր մեղսակից կը դատապարտուին, իսկ խենթը անանկ կը պահեն, մինչեւ որ օր մը խելքը գլուխը գայ ու այն ատեն՝ արժանի պատիժը տնօրինեն։ Այդ պատճառով ալ՝ զայն տարին անգամ մը կը տանէին դատարան, և երբ կը տեսնէին որ միեւնոյն խենթն, է, ետ կը դարձնէին իր տեղը։

Երեք-չորս անգամ բանտ մտած-ելած ատենս հոն կը տեսնէի այդ խենթը և քանի որ որու հետ ալ խօսէր, նախ այդ «Ճանօ» բառը կ'արտասանէր, և ատոր համար ալ՝ զինք «Ճանօ» կը կանչէինք։ Ճանօ բառը, առհասարակ, հայ կաթոլիկները կը գործածէին և ինչ որ «սիրելի» բառին նշանակութիւնն ունէր։

Բանտին մէջ հայեր, քիւրտեր «Ճանօ» կ'ըսէին իրեն, և ինքն ալ. փոխադարձաբար, բոլորին, նոյնիսկ բանտապետին, չաւուշին՝ Ճանօ կ'ըսէր։ Զափաւոր խենթ մըն էր և շատ անգամ, երբ հայերու հետ առանձին ըլլար, կ'ըսէր.

— Ճանօ, գիտես, ես ծուռ չեմ, դիտմամբ ատանկ կը ձեւացընեմ ինքզինքս որ քիւրտերուն հայհոյեմ։

Քսանեւհինգ տարեկան երիտասարդ մըն էր, շատ առողջ և հուժկու։ Ինքզինք աւելի մօտ կը զգար ինծի, որովհետեւ միշտ հաց և երբեմն ալ դրամ կուտայի իրեն։ Ամէն մէկ բանտարկութեանս միշտ կուգար, տեսնելու։ Արտաքնոցները մաքրած ատեն ամանները կը հանէր, վարտիքի փողերը վեր կը քաշէր, երկու թիթեղեայ ամաններով՝ այդ ահագին հորի ջուրը կը ցամքեցնէր տասը վայրկեանի մէջ, ու աւելով ալ լաւ մը կը մաքրէր։ Այդ պահուն՝ քիւրտերէն ով որ ուզէր ներս մտնել, ձեռքերով աղբը անոնց երեսին կը շպրտէր։ Բանտապետը, չաւուշը կամ ցեղապետ քիւրտերը, կատակ ընելու և խնդալու համար, դիտմամբ կը հարցնէին անոր.

— Ճանօ, այդ ինչ է կ'ընես։

Անոր պատասխանը կ'ըլլար.

— Ձեր աղբերը կը հաւաքեմ և կը ղրկեմ վար՝ որ երթայ լեցուի ձեր հայրերուն վրայ։

Իսկ եթէ հայ մը ընէր նոյն հարցումը, կը պատասխանէր.

— Երեսուննոցներուն ճաշ կը պատրաստեմ։

Գիտէր որ Թուրքերու ռամազանը երեսուն օր է, և առանց *անոնց անունը տալու, այս կերպով իր միտքը կը բացատրէր՝ մեզ խնդացնելով։*

Մաքրութիւնը լմնցնելէն ետք, իր սիրած հայերուն քով կ'երթար, — ինչպէս իմ քովս — և կ'ըսէր.

— Ծանօ, լաւ մաքրած եմ, եթէ պէտք կը զգաս, գնա, քանի դեռ մաքուր է։

Բանտարկեալները կաշառքով՝ ձեռք կ'անցնէին իրենց պառկած տեղը.— *Երբ նորեկ բանտարկեալ մը բերուէր, ինչ աստիճանի նշանաւոր մարդ ալ ըլլար՝ նորէն չարմայի ծակէն ներս կը խոթէին, առանց նախապէս իրեն համար տեղ մը որոշելու։ Ան ժամերով ոտքի վրայ կը կենար։ Եթէ ծանօթ մը իսկ ունենար, խեղճը աւելորդ տեղ չունէր որ հիւրասիրէր։ Ցերեկները այնքան գէշ չէր, աղէկ գէշ՝ տեղ մը կրնային ճարել, բայց գիշերը հանգըստանալու և երկննալու տեղ անկարելի էր գտնել, որով ստիպուած՝ կը դիմէր* պաշ կարտիանին՝ *տեղ պահանջելով. ան ալ՝ իր սովորութեան համաձայն կ'ըսէր։*

— Ձե՞ս տեսներ, տեղ կա՞յ որ քեզի չեմ տար։

Խեղճ նորեկը կը պատասխանէր.

— Հապա ի՞նչ ընեմ. բանտարկեալին որջ մը չէք տար որ գլուխը վար դնէ։

Պաշ.— *Երբ չունենանք, ի՞նչ կրնանք ընել։*

Այլեւս ստիպուած՝ նորեկը կը դիմէ չավուշին, սա ալ՝ օնպաշիներուն կը յանձնարարէ։ Բայց բոլորն ալ՝ խօսք մէկ ըրած են նախապէս, այդ պատճառով մարդը օրերով ոտքի վրայ կայնած կը մնար՝ առանց աչքերը գոցել կարենալու, մինչեւ որ իր տունը լուր ղրկէր՝ դրամ, ուտելիք բերել տալով, իրեն ծանօթ բանտարկեալներուն միջոցաւ կը սակարկէր և կաշառքի շնորհիւ՝ հոս հոն, միւսներուն արդէն նեղ տեղերը ալ աւելի նեղցնելով անոր համար տեղ մը կը յարմարցնէին։

Քիւրտ կամ հայ բանտարկեալներէն ով որ իր պայմանաժամը լրացնելով դուրս ելլէր բանտէն, անոր տեղը աճուրդի կը դրուէր պաշտօնեաներու կողմէ և առաւելագոյն վճարողը կը տիրանար անոր։ Օրինակ, մէկ տեղ 5-10 ոսկի կ'արժէր՝ ըստ յարմարութեան։

Հայ եւ Թուրք եւ Քիւրտ ընդհարումներ.— *Շատ մը արիւնարբու ոճրագործներ կը գտնուէին Թուրքերու և Քիւրտերու մէջ, որոնք հարիւրաւոր հայերու արիւնը խմելէն զատ, հազարաւոր հայ տուներու հարստահարութեան և քանդումի պատճառ* դարձած էին։ Անոնք, ինչ որ դուրսը իրենց ազատ ասպարէզին մէջ ընելու վարժուած էին, նոյնը կ'ուզէին նաեւ իգործ դնել բանտին մէջ՝ չնայելով որ իրենք փոքր քանակութիւն մը կը կազմէին՝ հայերու հետ բաղդատելով· բայց իբր մահմետական, կը կարծէին թէ կարելի՞ բան է որ ռայա հայը յանդգնի բանտին մէջ իսկ ձեռք բարձրացնելու իրենց վրայ։

Այդ միջոցին, բանտին մէջի նշանաւոր ոճրագործներն էին Ծըպրանցի աւազակապետ Տրպոյի Նատոն, որ իր կեանքին երեք չորրորդը բանտերու մէջ անցուցած էր, իր զաւակներն էին աւազակապետներ նշանաւոր Սայիտ և Սատին, եղբայրը՝ Ծընտին, Սէյտանցի Հապօ Սըլօն, Տալէ Մոզիկը, Աղբենիս գիւղացի Պատոյի եղբայրը Ալի աղան, եւայլն, եւայլն, որոնք երբ կը տեսնէին չաքմայի մէջ հայերու ազատ երթեւեկութիւնը, երգելն ու խնդալը, անոնց ինքնասիրութիւնը կը վիրաւորուէր։ Ի՞նչ ըսել է որ հայը, իրենց ներկայութեան, երգէ կամ խնդայ։

Իսկ հայերը, որոնք բոլորն ալ գրեթէ իրենց ունեցածներէն բոլորովին զրկուած էին, մեծ մասամբ մահուան կամ ցկեանս թիապարտութեան դատապարտուածներ էին· դեռ վճիռ չստացողներն ալ՝ իրենց ընկերներուն բախտին ենթակայ ըլլալնին գիտէին· հետեւաբար՝ այլեւս ի՞նչ պատճառ ունէին չերգելու, չխընդալու։

Մեր մէջ կը գտնուէր Կառնենցի Մկրտիչը, բոլոր հայ բանտարկեալներուս պապը· բոլորս ալ կը յարգէինք և կը սիրէինք զինք· ըլլայ քաղաքցի, դաշտեցի կամ Սասունցի, բոլորս ալ շաղկապած էր իրարու հետ և միասին կ'ուզէինք ապրիլ և միասին մեռնիլ։

Կառնենցի Մկրտիչէն զատ, միւս ակնյայտնի դէմքերն էին՝ Սասունցիներէն՝ Սեմալցի Քեաթիպ Մանուկ Շաղոյեան, Շենիկցի Քեաթիպ Միքայէլը, Կէլիէկուզանցի Քեաթիպ Կիրակոսը, Փեթարցի Պետօն, դաշտի գիւղերէն՝ Խասգեղցի Տ. Քերոբ քահանան, Ցրօնաց Մուրատը և գեղապետ Աւօն, Կուրաւլի գիւղի գիւղապետ Օհանը, Սուլախ գիւղացի Տ. Կարապետ քահանան և Թաթարը, և ուրիշ շատեր։

Մենք, հայերս, քիւրտերու խոժոռ դէմքերէն ամէն բան կը հասկնայինք, որ եթէ պատեհութիւն ունենան մեզի պիտի ճզմեն։ Օր մը, պէտքարանը գործածելու համար, վէճ մը կը ծագի հայու մը և քիւրտի մը միջեւ· կը տեսնենք որ քիւրտերը իրենց սենեակներուն մէջ պահած վառելափայտի մեծ ճիւղեր, ու ջրով լեցուն փարչեր, երկաթեայ ձողեր՝ ձեռքերնին բռնած, իրենց սենեակներէն դուրս եկան և սկսան յարձակում գործել չաքմայի մէջ երթեւեկող հայերուն վրայ, «դուք շատ անտանելի էք դարձեր» ըսելով։

Այդ պահուն Կառնենցի Մկրտիչը իր սենեակէն դուրս գալով կը պոռայ.

— Տղաք, զարկէք։

Այլեւս, այդ պահուն, Աստուած և սատանան հոդ գործ չունէին։ Քիւրտերը, իրենց հին օրերու թոյնը թափել կ'ուզէին, իսկ հայերը՝ իբր վրէժխնդիր, այլեւս այս առիթը ձեռքէ չփախցնելով, լաւ տփոց մը տուին թուրքերուն և քիւրտերուն. Ջուրով լեցուած կուժերը անոնց գլխուն կ'իջեցնէին, անոնց ձեռքի փայտերը խլելով՝ անխնայօրէն կը հարուածէին զանոնք։ Ժանտարմաները չէին կրնար ներս մտնել փոքրիկ ծակէն։ Զօրքը բանտի չորս կողմը պաշարեց, մաս մը ներս մտաւ՝ ազդարարելով.

— Եթէ ամէն մէկերնիդ տեղերնիդ չնստիք, բոլորդ ալ հրացանազարկ պիտի ըլլաք։

Զօրապետներ, փոքր ծակէն ներս անցնելով, խաղաղութիւն վերահաստատեցին, և որոնք որ գլուխէն կամ մարմնի զանազան մասերէն վիրաւորուած էին.— մօտ վաթսուն թուրք և քիւրտ և քսանի չափ ալ հայ — դուրս հանեցին։ Ընդհանուր դատախազը և այլ պաշտօնեաներ բանտ փութացին և հարցաքննութեամբ հաստատուեցաւ որ քիւրտերն են եղեր նախայարձակները, և իսկոյն՝ քիւրտերու պարագլուխները և քանի մը հայեր — յիսունի չափ — շղթայի զարնուեցան և անոնց դէմ դատական հետապնդում տեղի ունենալով, ոմանց դէմ՝ մահավճիռ և մի քանիներուն ալ՝ քանի մը ամիս բանտարկութեան վճիռ տրուեցաւ։

Այս բոլոր կատակերգութեանց մէջ զաւեշտական կէտը սա էր. երբ բանտարկեալ մը արդէն ցմահ բանտարկութեան դատապարտուած էր, ի՞նչ կը նշանակէր քանի մը ամիս եւս աւելի դատապարտել զայն։

Երեք ամիս շղթայակապ մնալէն յետոյ՝ Անգլիական հիւպատոսի մը անակնկալ քաղաք գալովը և բանտին տուած այցելութեան վրայ, հայերը շղթաներէ ազատ արձակուեցան։

Թիֆլիսի համաճարակի զոհերը.— Բանտին մէջ այնքան բազմութեան խճողումէն, սոսկալի աղտեղութենէն և գարշահոտութենէն, արդէն, հիւանդութիւններ անպակաս էին միշտ։ Հայերու նստած սենեակներէն երկուքը հիւանդանոցի վերածուած էին՝ հայերու համար, իսկ քիւրտերն ալ՝ իրենց սենեակներէն մէկը հիւանդանոցի վերածած էին՝ իրենց համար։ Օրական մէկ-երկու հոգի կը մեռնէին, բայց յանկարծ՝ կապոյտ Թիֆլիսի համաճարակ մը տարածուեցաւ բանտարկեալներուն մէջ և վարակուողը 5-7 օրէն կը մեռնէր։ Երթալով աւելի կը ծաւալէր համաճարակը։

Բանտը մասնաւոր բժիշկ չունէր, այլ քաղաքապետարանէն Թուրք բժիշկ մը կը ղրկուէր, որ հեռուէն հիւանդին նայելով՝ անոր դեղ մը կը ղրկէր յետոյ, առաջարկելով որ հիւանդութենէ զերծ բանտարկեալները ուրիշ տեղ փոխադրուին, բայց որո՞ւն հոգը։ Կառավարութեան ուզածն ալ այդ էր արդէն։ Տարափոխիկ հիւանդութիւնը ճարակած էր ախոռի միւս երկու սենեակներուն 350 բանտարկեալները և օրական հայ և քիւրտ 5·10 անձեր կը մեռնէին։

Ես ալ վարակուեցայ։ Մեր տան անձնական բժիշկը, Խոճախանեան Դր. Սահակը բանտ եկաւ զիս դարմանելու։ Ընկերներս ալ օգտուեցան անոր ծառայութենէն։ 21 օր հիւանդ պառկելէս ետք, առողջացայ։ Մեզմէ մեռնողներ եղան, Տէրգէվանք գիւղացի Վարդանը, քաղաքէն՝ Խանիկեան Միսակ, Մարտէեան Արիստակէս, հաճի Յակոբի եղբայր Մելքոն, և ուրիշ շատեր։

Բարեբախտաբար, այդ համաճարակը ինքնաբերաբար հեռացաւ բանտէն։

Բանտարկեալներու տեղափոխութիւն.— Այլեւս ճար չկար, պէտք էր որ բանտարկեալներէն մաս մը տեղափոխուէր ուրիշ վայր մը։ Բանտարկեալներս միշտ հանրագիր-բողոքագիր կը ղրկէինք կառավարիչին և դատախազին, բայց կարեւորութիւն տուող չկար։

Այդ առենները քաղաք ժամանեցին դատական քննիչներ. աղերսագիր մըն ալ անոնց ղրկեցինք, որ բանտ գան և մեր թշուառ վիճակը քննութեան ենթարկեն և ըստ այնմ՝ որոշում մը տան։ Եկան և երբ այսքան մեծ բազմութիւն մը տեսան, զարշահոտութեան չդիմանալով՝ դուրս փախան։ Մենք անոնց ետեւէն՝ «փըրկութիւն» կը պոռայինք։ Հետեւեալ օրը դատախազը եկաւ և վճռաբեկ Ատեանէն հաստատուած դատապարտեալներու ցանկը պատրաստել տուաւ, որով քիւրտերու մեծամասնութիւնը դուրս հանուեցաւ. հայերէն ալ՝ Մոկունքցիները, Վարդենիսցիները և Մուշաղշէն գիւղացիները զատուեցան, մօտ 150 հայեր։ Այս բոլորը փոխադրուեցան Բաղէշի և Փախըրմատէնի բանտերը, իսկ շատ թեթեւ յանցանք գործողները և մօտիկ առենէն ազատ ձգուելիքներն ալ փոխադրուեցան կառավարչատան տակ գտնուող՝ Գաբու Ալթը ըսուած տեղը։

Ասանկով, Մնացող բանտարկեալներն ալ քիչ մը ազատ շունչ սկսան առնել։

Հայերու ծիսակատարութիւնը.— Երեք քահանայ ունէինք բանտին մէջ. Խասգիւղացի Տ. Թերովբէ, Սուլախ գիւղացի Տ. Կարապետ և Սամնոյ Կեարմու գիւղացի Տ. Գարեգինը։ Բանտին մէջի մաղազա կոչուող սենեակին մէջ Սասունցիներ կը բնակէին ամբողջութեամբ։ Այդ սենեակը մեծ ըլլալով՝ 60 բանտարկեալ տեղաւորուած էր հոն։ Այդ տեղ, ամէն երեկոյ, ժամասացութիւն տեղի կ՚ունենար՝ յար և նման մեր եկեղեցիներուն։ Երեք քահանաները բարձրաձայն կը կատարէին ժամու սամունքը. իսկ Կիրակի օրերն ալ յատկապէս Պատարագի արարողութիւնը կը կատարուէր հանդիսաւոր կերպով։ Ջերմեռանդ հաւատացեալ ժողովուրդը իր Տիրոջմէն կը հայցէր հայ ազգին ազատութիւնը և իր փրկութեան համար արտասուք հոսեցնելով՝ կ՚աղօթէր երկիւղածօրէն, բայց այդ ատեն՝ հայուն Աստուածը խոր քունի մէջ էր, չէր լսեր...։

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Կաշառակեր Զեղծարար փաստաբաններ.—

Յեղափոխութենէն առաջ, քաղաքին մէջ փաստաբանութիւն ընողները մատի վրայ կը համրուէին. օրինակ, Արամեան Պետրոս, Սիւտճեան Պետրոս և Տիգրանակերտցի Կարապետ էֆէնտիները։ Իսկ յեղափոխութեան շրջանին, երբ յեղափոխականները և յեղափոխութեան յանցանքով ամբաստանուողները բանտեր լեցուեցան, կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով՝ Թացն ու չորը մէկտեղ սկսան վառիլ. պաշտօնեաները սկսան բացայայտ և գաղտնի կաշառակերութեամբ իրենց գրպանը պարարտացնել, այդ ատեն Թուրքեր և կարգ մը հայեր, որոնք Թուրքերէն գրել-կարդալ գիտէին, առիթէն սկսան օգտուիլ և փաստաբանական գիտութենէն և օրէնքներէն բոլորովին անտեղեակ անձեր՝ Թուրք պաշտօնեաներուն ձեռքին մէջ գործիք դառնալով, փաստաբան (ապուկաթ-ավօքա) կեղծ անունին տակ ծպտուած, սկսան կողոպտել իրենց ազգակիցները։

Այս կարգի անձեր էին՝ Ս. Մարինէ Թաղեցի Մելքոն էֆէնտին, հայ-կաթոլիկ Գէորգ էֆէնտին ու իր տղան՝ Սահակ էֆէնտին, հայ-կաթոլիկ Բենիամին, որ ի վերջոյ Թրքանալով՝ Եուսուֆ Զիա կոչուեցաւ, հայ-կաթոլիկ Երանեան Մկրտիչ էֆէնտին։ Իսկ Թուրքերէն՝ Տիտոյենց Ռաշիտ և Մուսթաֆա էֆէնտիները։ Քիչ շատ բարեխղճութեամբ՝ այդ պաշտօնը կը կատարէին Հլղաթ և Թի-

Թիւնճեան Կարապետ էֆէնտիները և Բրտի Թաղեցի Պօղոս էֆէնտի Մաքրոյեանը։

Այդ անձերէն Մելքոն էֆէնտին ցերեկը օրնիբուն կ'անցընէր բանտին մէջ՝ ըսելով թէ «այսինչ, այնինչ պաշտօնեայի կողմէ ղըրկուած եմ, այսքան գումար եթէ տալու յօժարիք, կրնամ ձեզ ազատ արձակել տալ մօտ ատենէն», և այսպիսի խաբեբայական միջոցներու դիմելով, քանիցս բռնուեցաւ իր զեղծարարութեանց մէջ և բանտարկուեցաւ, և երբ ազատէր բանտէն, նորէն կը շարունակէր այդ անպատիւ արարքը։

Այս փաստաբաններէն ոմանց խարդախ գործունէութիւնը հետեւեալ կերպով տեղի կ'ունենար։ Հաստատ գիտնալով հանդերձ որ այսինչ ամբաստանուածին փրկութիւնը անհնարին է, անոր հետ սակարկութեան կը մտնէին․ խեղճը՝ փրկութեան յոյսի նշոյլ մը տեսնելով անոնց սուտ խոստումներուն մէջ, մանաւանդ որ իրեն հետ իր գիտցած լեզուով (հայերէն) ալ կը խօսէին, կը տրամադրուէր լսելու որեւէ թելադրանք կամ առաջարկ։

Այդ անբարեխիղճ արարածները կը խոստանային ազատել զայն՝ իփոխարէն մեծ գումարի մը, որուն կէսը պէտք էր վճարէր կանխիկ, իսկ մնացածը՝ ազատելէն յետոյ։

Եւ խեղճը ծախել կուտար ինչ որ ունէր և գոյացած գումարը կը յանձնէր փաստաբանին։ Երբ քիչ ետք՝ այդ նոյն մարդը կը դատապարտուէր, այն ատեն՝ փաստաբանի առարկութիւնը կ'ըլլար․

— Ի՞նչ ընենք, մեծ ամբաստանութեան տակ էիք, հազիւ յաջողեցանք մահավճիռը՝ 10-15 տարուան իջեցնել։

Դատական բոլոր պաշտօնեաներուն և անդամներուն հետ յարաբերութիւն հաստատած էին։ Երբ իմանային որ այսինչ բանտարկեալը ազատ ձգուելու հնարաւորութիւն ունի, իսկոյն բանտ կ'երթային և մարդը գտնելով՝ կը ջանային համոզել, ըսելով․

— Մենք, իբրեւ հայ, մեր ազգային պարտականութիւնը կատարելու համար, կ'ուզենք քեզի բարիք ընել և օգտակար ըլլալ քեզի։ Արդէն քու թուղթերդ քններ ենք և կը ջանանք քեզի ազատ արձակել տալու հնարներ գտնել։ Եթէ ազատ արձակուելու ըլլաս, ի՞նչ կուտաս մեզի։

Խեղճ մարդը, անգէտ օրէնքին, և չըմբռնելով անոր յետին նպատակները, երբ ազատ արձակուելու խօսքը կը լսէ, իսկոյն՝ անոր ոտքերուն ձեռքերուն փարելով, կ'ըսէ․—

— Գնա, աշխատիր և վերջնական լուրը բեր ինծի։

Եւ փաստաբանը, երկու օրէն կը վերադառնայ և հետեւեալ առաջարկը կը ներկայացնէ․

— Քեզի ազատելու համար 50 ոսկի կը պահանջեմ, որուն տասը ոսկին իմ վարձքս պիտի ըլլայ, իսկ մնացածը պաշտօնեաներուն պիտի վճարեմ։

Խեղճ մարդը կը սկսի մտմտալ, կ'ուզէ իր զաւակներն իսկ ծախել. որպէսզի կարենայ այդ գումարը գոյացնել ու վճարել, բայց ի՞նչպէս։ Ու կը սկսի լալ։

Փաստաբանը կը հարցնէ լացին պատճառը, խեղճը կ'ըսէ·

— Ես ալ չեմ գիտեր, միայն գիտեմ որ այդ գումարը չեմ կրնար ճարել։

— Հապա ի՞նչքան կրնաս գտնել, կը հարցնէ։

— Եթէ ամբողջ ունեցածս ծախեմ, հազիւ 20 ոսկի պիտի կրնայ գոյացնել։

— Քու արցունքները շատ գէշ ազդեցութիւն թողուցին վրաս, կ'ուխտեմ դրամ չառնել քեզմէ, իսկ պաշտօնեաներուն պահանջած 40 ոսկին ալ պիտի ջանամ 20ի կապել, թող խօսքդ ըլլայ։ Նայէ որ այդ դրամը պատրաստես, վաղը կուգամ, կը ստանամ և գործդ ալ կը վերջացնեմ։

Խեղճ մարդը, իր ունեցածը աժան գինով ծախել տալով, այդ 20 ոսկին կը բերէ ու փաստաբանին կը յանձնէ։ Եւ քանի մը օր յետոյ, երբ ազատ կը ձգուի, կը կարծէ թէ հայ փաստաբանին շնորհիւն է որ ստացեր է իր ազատութիւնը։

Իսկ Մելքոն էֆէնտի, առանց ոչ ոքի մէկ ղրուշ տալու, գըրպանած 20 ոսկին օղիի կուտայ։ Քանի քանի անգամներ այդ աբարուծը հարիւրաւոր ոսկիներ չորթեր է խեղճ բանտարկեալներէն։

Հողային գործերուն մէջ ալ նմանապէս, իրենց պաշտպանեալին դատախազ Թուրքերէն գաղտնի կաշառք ստանալով, իրենց չահելիք դատը ի վնաս իրենց պաշտպանեալին վերջացուցած են, առարկելով թէ՝

— Ի՞նչ ընենք, Թուրք են, Թուրք դատարանը զանոնք պաշտպանեց։

Այսպիսի զեղծարար միջոցներով խեղճ հայերէն մեծ գումարներ իւրացնելէն յետոյ, չէին խղճահարիր ու իրենց ազգակիցներուն հողերն ալ՝ Թուրքերուն սեփականութիւն կը դարձնէին։

Այս փաստաբանները, մեծամասնութեամբ, իրենց գլուխը ունենալով Մելքոնը, կատարեալ աւազակային վոհմակ մը կազմած էին, և հարբած՝ օրն ի բուն ման կուգային դատական սրահներուն մէջ։

Ազատ արձակուած հայերէն ոմանք, երբ անկարող կ'ըլլային իրենց խոստացած երկրորդ մասնավճարը տալու, պահանջուածը կրկին կամ եռապատիկ գումարի վերածելով՝ կեղծ մուրհակներ կը շինէին, իբր թէ՝ խեղճ գիւղացին բանտարկուելէն առաջ իրենցմէ կանխիկ դրամ առնելով՝ պարտք ըրած է։ Որչափ որ խեղճ գիւղացին դատարանին մէջ կը պնդէր թէ ինք ատանկ գումար մը առած չէ բնաւ, բայց Մելքոնի պաշտօնակիցներու տուած սուտ վկայութեանց հիման վրայ, դատարանին զեղծարար պաշտօնէութիւնը կը վճռէր որ այդ գումարը վճարուի, ինչու որ իրենք ևս բաժին պիտի ստանային անկէ։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Կառավարչական եւ դատական կազմ.— Մուշի գաւառի քաղաքային վարչութեան պետը եւ իր պաշտօնէութիւնը.—

1877-8ի Ռուս և Թուրք պատերազմէն առաջ, Մուշի գաւառը առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէր՝ իր կեդրոնական դիրքին և մանաւանդ հռչակաւոր Ս. Կարապետ վանքին շնորհիւ. Մուշ կուսակալանիստ քաղաք էր և եկող-գացող բոլոր զինուորական և քաղաքային Թուրք պաշտօնեաները առ հասարակ օգտակար եղած են երկրին՝ աւազակները և երկրին անդորրութիւնը խանգարող տարրերը մաքրագործելով։ Իսկ պատերազմէն վերջ, Բաղէշի Թուրքերը յաջողած էին մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել և միանալով տեղացի հայ հասարակութեան, մեծ գումարներ ծախսեցին Պոլսոյ մէջ և ջանացին իրենց քաղաքի գայմագամութիւնը բարձրացնել կուսակալութեան՝ Բաղէշը կուսակալանիստ քաղաք դարձնելով։

Երբ Ս. Կարապետի մասին առարկութիւն կ'ըլլայ, Բաղէշցիները կը պնդեն որ յիշեալ վանքը՝ իրենց քաղաքին աւելի մօտ է, քան Մուշին։ Մինչդեռ իրականութիւնը սա է որ Ս. Կարապետի վանքը վեց ժամուան հեռաւորութիւն ունի Մուշ քաղաքէն՝ իյնալով սար հիւսիս-արեւմտեան կողմը, մինչդեռ Բաղէշէն 18 ժամ հեռու է։ Իրենց կերցուցած կաշառքն էր որ վանքը աւելի մօտեցուցած էր իրենց քաղաքին։

Այս վարչական փոփոխութեամբ, Մուշ քաղաքը վերածուեցաւ Միւթէսարիֆութեան՝ ենթակայ Բաղէշի կուսակալութեան։

Բաղէշ սահմանափակ շրջանակ ունենալով՝ իր կառավարական պաշտօնեաներուն ամսականները չէր կրնար վճարել, և չաբունակ Մուշի կառավարութենէն հարիւր հազարաւոր լիրաներ քաշելով էր որ իր ծախքերը կը գոցէր։ Երկար ամիսներ Մուշի կառավարութեան պաշտօնէութիւնը ամսական չէր ստանար, որով անօթի մնացած այդ պաշտօնեաները կը դիմէին կաշառակերութեան։

Մուշի գաւառը, իր բարգաւաճ դաշտէն զատ, իր մէջ կ'ընդգրկէր նաեւ Պուլանըքի, Մանազկերտի, Վարդոյի եւ Սասունի մէկ մասին գայմագամութիւնները, որոնցմէ մեծագումար հասոյթներ կը ստանար։ Բայց, ինչպէս յիշուեցաւ, կուսակալի անունով, Մէքթուպճի-Մուհասէպճի պաշտօնեաներ Մուշ կուգային եւ այդ մեծաքանակ գումարները Բաղէշ կը փոխադրէին։ Այս արարքով, մինչ Բաղէշի պաշտօնէութիւնը կը յղփանար, Մուշի մէջ եղողները կիսաքաղց վիճակի կը մատնուէին։

Պոլսէն քաղաքս ղրկուած կառավարիչները իսկոյն Բաղէշ կը փութային՝ կուսակալի քով, հոն իրենց հաւատարմական յարգանքները մատուցանելէն ետք, ժողովուրդը հարստահարելու եւ Բաղէշ ղրկելու հրահանգները ստանալով՝ կը վերադառնային։

Կառավարչութեան եւ դատական ճիւղերու նախագահ-տնօրէնները շատ քիչ անգամ ուղղակի Պոլսէն կը ղրկուէին. մեծամասնութիւնը կուսակալութիւնը կը ղրկէր կամ կը նշանակէր. օրինակ, կառավարչութեան առաջին քարտուղարը (Թահրիրաթ միւտիւր), ընդհանուր համարակալը (մուհասէպճի), հողային (արազի), կալուածային (էմլաք), հանրային կրթութեան, երկրագործական պանքայի, հանրային առողջութեան տնօրէնները (պաշքօմիսէր), ինչպէս նաեւ դատական եւ պատժական ճիւղերու դատաւորները (գատը), պատժական ճիւղի նախագահը (ճէզա րէիսի), ընդհ. դատախազը (միւտաայի ումումի) եւ նախնական հարցաքննիչը (միւսթանթիք), եւայլն։

Ունայն բան կ'ըլլար այդ պաշտօնեաներուն քով փնտռել լայնախոհութիւն, ազատամտութիւն, արդարութիւն եւ անկաշառութիւն։ Բոլորն ալ, թէ՛ Պոլսէն եկողները եւ թէ՛ Բաղէշէն ղրկուածները, արդէն նախապէս այդ պաշտօնները իրենց շնորհող անձերուն հետ սակարկութիւն ըրած եւ զիրենք ղրկող փաշաներուն պաշտպանութիւնը ապահոված, իրենց պաշտօններուն ձեռնարկածին պէս՝ կը զբաղէին կաշառակերութեամբ, անանկ որ թէ՛ զիրենք ղրկողներն գոհ կը թողէին եւ թէ՛ իրենց սեփական գրպանները կը պարարտացնէին։

Այդ շրջաններուն մէջ հայ մէկ քանի պաշտօնեաներ ալ կը գտնուէին։ Երկու անձեր՝ կառավարչութեան Իտարէի ժողովին կը մասնակցէին և ուրիշ երկուական հոգի ալ՝ դատական-հողային ճիւղի (մուհաքեմէի հուգուգիէ) և պատժական ճիւղի (ճէզա մուհաքէմէսի) մէջ։ Այս վեց հայ պաշտօնեաները ընդհանրապէս հետեւեալներն էին.— Հայ-կաթոլիկ Գէորգ էֆէնտի (իր մահէն յետոյ ալ՝ իր տղան Սահակ էֆէնտի), հայ-կաթոլիկ Միլկեան Ստեփան էֆէնտի, Զիարէթ գիւղացի Նորատունկեան Թադէոս էֆէնտի (իր մահէն յետոյ՝ իր տղան Գէորգ էֆէնտի), Խաչիկեան Յովհաննէս էֆէնտի, Մհտ. Աբրահամեան Յակոբ աղան։

Ասոնք, բոլորն ալ, ի սկզբանէ Թրքասէր և կաշառակեր ըլլալուն համար՝ Թուրք պաշտօնէութեան և ժողովուրդի համակրութիւնը շահած էին, որովհետեւ անոնք շարունակ ի վնաս իրենց ազգակիցներուն կը գործէին, և Թուրք պաշտօնեաներուն՝ ի վնաս հայերուն տուած որոշումներուն ձայնակցելով, ամենէն առաջ իրենք կը ստորագրէին։ Արդէն իրենցմէ շատերը Թուրքերէն գրել-կարդալ չգիտնալով և տրուած որոշումներուն ալ առանց որեւէ դիտողութիւն ընելու, իրենց գրպանին մէջ պատրաստ ունեցած իրենց կնիքով կը կնքէին՝ ըստ կառավարիչին կամ նախագահին փափաքին, այդպիսով հազարաւոր հայ տուներու քանդումին կամ մահուան դատավճիռին պատճառ դառնալով։

Իսկ Թուրք պաշտօնեան, հայերէն ստացած կաշառքին պատճառով, եթէ ի նպաստ հայոց վճիռ տալու տրամադրուած ըլլար, այդ վազիր հայերն ալ իրենք զիրենք իբրեւ այդ նպաստաւոր վճիռին համար ջանք թափող ներկայացնելով՝ Թուրքին տրուած կաշառքի փշրանքներէն կ՚օգտուէին։

Թէեւ երբեմն, Առաջնորդարանի բողոքներուն վրայ, կառավարութիւնը կը ստիպուէր մեր թեկնածուները ընտրել այդ պաշտօններուն, օրինակ, հայ-կաթոլիկ Պոլէեան Ստեփան աղան, Քէշիշեան Նազարէթ էֆէնտին, Կըռընչոյեան Յակոբ աղան, Սահակեան Պօղոս աղան. Միրիճանեան Պօղոս աղան, եւայլն, բայց այս կարգի ազգասէր մարդիկ ալ չէին կրնար երկար ատեն այդ պաշտօններուն վրայ մնալ, որովհետեւ բոլոր ատեաններու նախագահները Թուրք ըլլալով, մեծամասնութիւնը անոր կողմը կը բռնէր. մանաւանդ, եթէ քաղաքական յանցաւորներէն մէկը պաշտպանել փորձելու յանդգնէին՝ իբրեւ անմեղ, այն ատեն՝ «հա, ըսել է թէ դո՞ւն ալ կողմնակից ես այդ Ֆետայիներուն» ըսելով կ՚ահաբեկէին, որով իրենց երկու տարուան պաշտօնէութեան պայմանաժամը դեռ չլրացուցած, կը հրաժարէին՝ նորէն հրապարակը թողելով յիշեալ վատերուն։

Այս վեց հայ պաշտօնեաներէն զատ, Երկրագործական Պանքան և քաղաքապետարանն եւս ունէին հայ պաշտօնեաներ։ Իսկ քանճարկղի տնօրէնութեան (Սանտըգ էմինի) պաշտօնը միշտ վստահուած էր հայերուն, որովհետեւ փորձով տեսնուած էր որ երբ Թուրք մըն էր տնօրէնը, տարին դեռ չլրացած, հարիւր հազարներով գըրպանը կը լեցնէր, մինչ հայը չէր կրնար մեծամեծ գումարներ կորզել. ըստ այնմ՝ միշտ հայեր կը հրաւիրուէին այդ պաշտօնին։ Եւ հայերն ալ պէտք էր որ մեծ արժողութեամբ անշարժ կալուածներ ներկայացնէին՝ իբր երաշխաւորութիւն, այդ պաշտօնը ստանձնելէ, առաջ։

Այս հայերէն ոմանք ճարպիկութիւն ունեցան տասնեակ հազար լիրաներու տէր դառնալու՝ առանց որեւէ կասկածի կամ զեղծումի. օրինակ, Քէչիչեան Նազարէթ, Արամեան Պետրոս, Պետրոսեան Բաղդասար, Խաչիկեան Յովհաննէս էֆէնտիները, իսկ Քէչիչ օղլու Համբարձում աղայի կատարած զեղծումը երեւան ելլելով՝ գրաւի դրուած կալուածներու տէրերէն Եըրրըշտէր գիւղացի Տ. Խաչատուրեան Տ. Յարութիւնը և Վերին Թաղեցի Շարաֆեան Միքայէլ աղայի կալուածները գրաւուելով ծախուեցան Թուրքերու (*)։

Դատական ճիւղը.— *Ըստ օրինագրքի տրամադրութեան, դատական իշխանութիւնը, պէտք էր բոլորովին անկախ ըլլար քաղաքային իշխանութենէն։ Այդպէս կ'ըլլար երբեմն, երբ դատը Թուրքերու կամ քիւրտերու կը վերաբերէր, և կամ հայերու ալ, երբ այդ յանցանքը թեթեւ էր ու քաղաքական բնոյթ չունէր։ Սակայն, երբ հարցը հայկական յեղափոխութեան հետ կապ ունէր, կառավարիչին ազդեցութիւնը բացայայտօրէն ինքնայայտ կ'երեւնար. անանկ որ այդ ամբաստանութեամբ ձերբակալուած հայերը, որչափ ալ անմեղ ըլլային, նորէն կը դատապարտուէին, որուն պատճառով ալ, այդ հայը բանտարկութեամբ կը դատապարտուէր։ Օրինագիրքին տրամադրութեան համաձայն, առանց արտօնագրի բռնուած զէնքը գրաւուելէն ի զատ, անկէ դրամական տուգանք մը կը գանձուէր. սակայն, այդպիսի պարագային, ձերբակալող ոստիկանին կամ ժանտարմային տուած աննպաստ վկայութիւնը՝ թէ այդ հայը Վնասակար անձ մըն է, այդպիսի պատահարներուն քաղաքական (յեղափոխական) գոյն կուտար, և*

(*) Եըրըշտեր գիւղացի Տ. Յարութիւն քհյ. Տէր Խաչատուրեանի եւ քաղաքի վերին թաղեցի Միքայէլ աղա Շարաֆեանի կալուածները զատ, գրաւի դրուած էին նաեւ նոյնպէս Վերին թաղեցի ակնյայտնի ազգային Սըֆրէի Գասպարի, Ջրիք գիւղացի Արմենակի եւ թուրքի մը կալուածները։ *Ծանօթ.* Աղան Տարօնեցիի ըստ այնմ ալ՝ դատի կը քաշուէր այդ հայը և առանց իրական վկայի ու փաստի, կը դատապարտուէր 10-15 տարուան բանտարկութեան, առանց կարեւորութիւն տալու հայի արդարացի փաստերուն թէ ինք այդ զէնքը գնած է իր ոչխարի հօտերը, կենդանիները, իր տունը, պատիւը պաշտպանելու համար՝ քիւրտ աւազակներու յարձակումներուն դէմ. և կառավարութիւնը՝ փոխանակ երախտապարտ ըլլալու կամ գնահատելու գիւղացիի այս ինքնապաշտպանողական արարքը, որով արդէն կառավարութեան բեռը թեթեւցուցած կ'ըլլար, ընդհակառակն՝ հայը կը դատապարտէր, որպէսզի միւս հայերն ալ այլեւս իրենց պաշտպանութեան միջոցներուն մասին չմտածէին, և թուրք կամ քիւրտ աւազակներուն գործը դիւրանար։

Շատ մը անմեղ հայեր, որոնք իրապէս յեղափոխութեան հետ որեւէ կապ չէին ունեցած, կամ իրենց վրայ և կամ տան մէջ՝ որեւէ վնասակար թուղթ չէ գտնուած, այլ միայն ժանտարմայի մը կամ հարկահաւաքի մը և կամ թուրք պաշտօնեայի մը յանդըգներ էին դիմադարձել և կամ անոր օրինազանցութիւնը երեսին տալ, իսկոյն կը ձերբակալուէին իբր խառնակիչ կամ իբր Ֆետայի, և կեդրոնական բանտը կը ղրկուէին։ Շատ մը հայեր այսպիսի կամայական կերպով բանտ կ'երթային՝ իբրեւ թեթեւ յանցանք գործողներ, որոնք պէտք էր որ 31 օրէն դատի քաշուէին։ Եթէ անմեղ էին, անմիջապէս պէտք էր ազատ ձգուէին, բայց քանի որ դատուելու չափ յանցանք մը գործած չէին, և բանտարկուածն ալ հայ է, ըսելով, երկար ատեն հոն կը ձգուէին։

Բանտին մէջ շատ կային այս տեսակ բանտարկուածներէն, որոնք 4-5 տարիներէ իվեր հոն բերուած էին, ո՛չ հարցնող կար, ո՛չ փնտռող։ Ի՞նչ էր իրենց յանցանքը, ոչ ոք գիտէր։ Անշուշտ հայ անունը կրել միայն արդէն յանցանք էր։

Շատ անգամ, դատախազին աղերսագիր տալով՝ դատավարութիւն կը պահանջէին, բայց անլսելի կը մնային, և դատական քննիչները քաղաքը հանդիպած պարագային՝ կը հրահանգէին անոնց որ աղերսագիրով մը դիմեն, և այդ պարագային՝ այդ խեղճերուն թուղթերը կը հանէին հին **եվրագներու** մէջէն և **ճիւնհա** (պարզ յանցաւոր) անուան տակ՝ դատարան կանչուելով, 1-3 ամիս վճիռ կը ստանային, ինչ որ խղճի օրէնքով՝ պէտք չէր տրուէր, բայց իրենց թերացումը պարտկելու համար՝ կը ստիպուէին այդպէս շարժելու։ Եւ խեղճերը, արդէն, 4-5 տարի անիրաւօրէն՝ բանտի մէջ մնալէն ետք, իրենց տուները կը վերադառնային։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Հողային Իրաւանց (Հուգուգ) Դատարան.—

Թրքական օրինագիրքը (Մէճէլլէ) կարդացողը, ինքզինք Զուիցերիայի կամ Միացեալ Նահանգներու դատարանին մէջ կը զգայ, բայց Թուրքիոյ խորերը և մանաւանդ Մուշի մէջ, այդ օրինագիրքին տրամադրութիւնները շատ առաձգական էին. որ կողմ որ քաշես, մանաւանդ հայերու համար, այդ կողմը կ'երկարէր կամ կը ճիւղաւորուէր։

Հետաքրքրական է գիտնալ թէ ինչպէս հայերու արդար իրաւունքը և սեփականութիւնը եղող հողերը կ'առնուէին հայերու ձեռքէն և կը տրուէին Թուրքերուն կամ քիւրտերուն։

Թուրքը կամ քիւրտը հարիւր ղուրուշ փոխ տալով հայ գիւղացիին՝ անոր հարիւր ոսկի արժող արտը գրաւի կ'առնէր՝ 1.3.5 տարի պայմանաժամով, քիւրտը ինք ցանել տալու պայմանով։ Իր տուած դրամին քանապատիկ անգամը շահ ընելէն յետոյ, աչքը տնկած էր որ այդ արտին վերջնականապէս տիրանար։ Երկու-երեք ստախօս Թուրք կամ քիւրտ վկաներ պատրաստելով, աղերսագիր մը կուտար հաքիմ էֆէնտիին (դատարանի կրօնական նախագահ)՝ թէ «այսինչ գիւղի այնինչ սահմաններով եղած արտը ինքն է որ կը շահագործէ՝ տասը տարիներէ իվեր. ձեռքս կալուածաթուղթ մը ունենալու համար, կը խնդրեմ որ հրաման ընէք հողային վարչութեան տնօրէնին (Արազի միւտիւրի), առանց այդ արտի բուն, օրինական տիրոջ անունը տալու։ Հաքիմ էֆէնտին կը յանձնարարէր Արազի միւտիւրիին, որ, ըստ օրինի, կը հարցնէր քիւրտին.

— Որո՞ւ սեփականութիւնն է այդ արտը, զոր տասը տարի է որ կը շահագործես, անունը պիտի ըսես որ տոմարներուն մէջ գտնեմ և ըստ այնմ կատարեմ փոխանցման գործողութիւնը։

Քիւրտը կը յայտնէր բուն տիրոջ անունը, և փնտռելով՝ կը գտնէին յիշեալ արտը ցոյց տրուած սահմաններով։

— Ինչո՞վ կը հաստատես որ տասը տարիէ իվեր է որ կը շահագործես այդ արտը, որպէսզի կալուածաթուղթ տանք — կը հարցնէր Արազի միւտիւրին։

— Ահաւասիկ, հոս գտնուող վկաները կը հաստատեն, կը պատասխանէր և վկաները կը ներկայացնէր։

Արազի Մուտիւրին խօսքը անոնց կ'ուղղէր. — «իրա՞ւ է»։

— Այո, Մուհամմէտ Մարգարէի անունով կ'երդնունք որ այս մարդուն ըսածը ճիշտ է. — կը պատասխանէին միաբերան։

— Այդ արտի նախորդ տարիներուն տուրքը անվճար մնացեր է, տրամադի՞ր ես վճարելու՝ որ քոչանդ պատրաստենք. — կը հարցնէր։ Պատասխանը բնականաբար, դրական կ'ըլլար։

Եւ անհրաժեշտ գումարը վճարելով, կալուածաթուղթը կը պատրաստուէր, իբր 10 տարի կալուածը շահագործելով՝ անոր օրինական տէրը դարձող քիւրտին անունով ու անոր կը յանձնուէր։

Ուրիշ օրինակ մը։

Քաղաքի ցեղապետներէն Նամաթենց հաճի Իպրահիմ, քաղաքի վարի կողմը ամարանոց մը շինել տալով, Զափնայ և Զրիք երկու հայագիւղերու կենդանիներու հազար արտավայրէ աւելի արօտատեղիները կը գրաւէ։ Երբ երկու գիւղերու հայերը, միահամուռ, դատարան կը դիմեն, հաճի Իպրահիմ, իր շինած տան քով արտ մը ունենալով, — երկու արտավայր տարածութիւն մը, որուն կալուածաթուղթին մէջ նշանակուած էր որ հինգ ղուրուշ կալուածատուրք վճարած էր, — կը պահանջէ որ այդ ամբողջ արօտավայրերը իրեն կը պատկանին, իր արտին չորս կողմի սահմաններուն մէջ՝ այդ ամբողջ արօտատեղիները առնուած ցոյց տալով։ Հայերը կը բողոքեն, կը պոռան, կ'աղաղակեն թէ հազարաւոր տարիներէ իվեր այդ հողերը կը պատկանէին այդ երկու գիւղերուն, բայց դատարանը ի նպաստ ցեղապետին որոշում կուտայ։

Ցեղապետներէն հաճի Նազիր՝ Տոմ գիւղացիներէն ոմանց մաս մը դրամ փոխ տալով՝ միրիպա կ'ընէ. իվերջոյ այդ մարդիկը կը հարկադրուին պանդխտութեան դիմելու, որպէսզի քանի մը ոսկի վաստկին և իրենց պարտքերը վճարեն։ Այս անգութ ցեղապետը, սակայն, անոնց բացակայութենէն օգտուելով, դատարան կը դիմէ և բոլորին դէմ ի բացակայութեան դատ կը բանայ և ի նպաստ իրեն վճիռ ձեռք բերելով, իր փոխ տուած հարիւր ղուրուշ պահանջի փոխարէն՝ քանի մը հազար լիրա արժողութեամբ հարիւր կտոր արտերու կը տիրանայ։ Այդ մարդիկը երբ կ'իմանան այդ բանը, դրամ կը ղրկեն Առաջնորդարան և Հաքիմ էֆէնտիին դիմում կ'ըլլայ, բայց անոր շնական պատասխանը կ'ըլլայ։

— Այդ խնդիրը կարգադրուած վերջացած է, կայսերական իրատէն իսկ չի կրնար ջնջել այդ որոշումը։

Մուշէն տասնըհինգ վայրկեան հեռաւորութիւն ունեցող Կառնէն հայաբնակ գիւղը, որ 150 տունէ կը բաղկանար, հինուց իվեր օրինական տէրն ու տիրականն էր իր տուներուն և արտերուն՝ ի ձեռին ունենալով օրինական կալուածաթուղթերը։

Քաղաքին մէջ գտնուող Մուրատ փաշա անունով մզկիթի մը հոգաբարձուն աղերսագիր մը տալով Թուրք դատաւորին, անոր կը ներկայացնէ հին հէօճէթ մը, որուն համաձայն, իբրեւ թէ այդ գիւղի բոլոր կալուածները վագըֆ են եղեր, այսինքն, սեփականութիւնը այդ մզկիթին։ Իբր թէ հարիւր տարի առաջ, այդ գիւղին բնակչութիւնը տարեկան քանի մը օգգա ձէթ նուիրած է եղեր մզկիթին, որով պէտք էր որ այդ գիւղը սեփականութիւն յայտարարուէր մզկիթին, չեղեալ նկատելով գիւղացիներու ձեռքը գտնուած օրինական կալուածաթուղթերը։

Վերջապէս, հազարներով այս տեսակ փաստեր կան, որոնք ցոյց կուտան թէ բացայայտ զեղծարարութեամբ՝ կը յափշտակուէին հայերու արդար իրաւունքները։

Քաղաքապետարան.— Մուշի քաղաքապետը (Պէլէտիէ Րէյիսի) և իր գործակիցները՝ երկու տարի պաշտօնավարելու իրաւունք ունէին։ Այդ պաշտօններուն միշտ քաղաքի արիւնարբու ցեղապետները կ'ընտրուէին, և ցոյցի համար ալ՝ քանի մը հայեր կը կապէին իրենց պոչին։ Երանի թէ այդ հայերը ո՛չ հոն երթային, և ո՛չ ալ անոնց ժողովներուն մասնակցէին։

Քաղաքապետարանը տարեկան հազարաւոր լիրա եկամուտ կ'ունենար՝ կշիռքի, կոտի, կենդանիներու զենման և այլ տուրքերէ և գանձուած տուգանքներէ գոյանալով։ Այս եկամուտին նոյնիսկ 5 տոկոսը չէին գործածեր քաղաքին բարեզարդութեան համար։ Ո՛չ փողոցները լուսաւորելու համար՝ լապտերներ ունէին, ո՛չ քաղաքի կամ գոնէ շուկայի փողոցները սալայատակել կը մտածէին, ո՛չ քաղաքի ժողովուրդին զբօսանքի համար յատուկ վայր մը պարտէզի վերածելու մասին հոգ կ'ընէին։

Հայ թաղերը պտտելով՝ երբ հին շէնք մը տեսնէին, իբր թէ մէջի բնակիչներուն մեղքնալով՝ կը վճռէին թէ վտանգաւոր է հոն բնակիլ, ու քանդել կուտային, և այդպէսով՝ խեղճ ընտանիքի մը աստանդական թափառելուն պատճառ կը դառնային, մինչդեռ այդ հին տունը դեռ կրնար յիսուն տարի ալ դիմանալ։ Քաղաքի հացագործներու հացը, օճառ պատրաստողներու օճառը, մոմը, մսավաճառներու միսը՝ անհիմն պակասութեան մը, անգոյ թերութեան մը նշաւակ ըլլալով՝ զանոնք պատրաստող հայերը տուգանքի կը դատապարտէին։ Այս տուգանքներուն վերջը չէր գար, որով անոնցմէ շատեր, գաղտնօրէն, բանակցութեան մէջ կը մտնէին քաղաքապետին և Թուրք անդամներուն հետ և կը համաձայնէին իրենց շահածին կէսը անոնց գրպանը սահեցնել։ Այդ պատճառով, աւելի վատ տեսակի ապրանք կը հանէին հրապարակ և աւելի *սուղ գինով կը ծախէին։ Այդպէսով խեղճ ժողովուրդն էր միայն որ կը տուժէր և կը շահագործուէր։*

Այս էր պատճառը որ այդ պաշտօնեաները, որոնք սկիզբները գրեթէ անօթի և անկուշտ էին՝ այդ պաշտօններուն ձեռնարկած ատեն, իրենց շրջանը լմնցնելէն ետք, հազարաւոր լիրաներու տէր դարձած՝ դուրս կուգային անկէ, տեղերնին տալով իրենց մօտաւոր ազգականներուն կամ ծանօթներուն, որոնք նոյն ձեւերով ու միջոցներով կ'ապահովէին իրենց ապագան։

Ո՛չ քաղաքին համար յատուկ դեղարան կար և ո՛չ ալ դեղօրայք բերել կուտային։ Անուանական բժիշկ կար, որուն ամսական յիսուն ղրշ. կը վճարէին, բայց ան՝ չքաւոր հիւանդի մը այցելութիւն չէր տար՝ առանց այցեգինի։ Քաղաքին մէջ երկու դեղարաններ կային, որոնք հայերու կը պատկանէին, մէկը՝ Ամրիկեան Մկրտիչ, իսկ միւսը՝ Պատուհասեան Պետրոս էֆէնտիներուն։

Թաղապետական բժիշկը, որ ընդհանրապէս զինուորական Թուրք մըն էր, կը շահագործէր այդ հայ դեղագործները, հակառակ պարագային՝ կը սպառնար գոցել տալ անոնց դեղարանները՝ առարկելով թէ սուղ են իրենց գիները և ապրանքներն ալ փճացած կամ հնցած։

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Հանրային Շինութեանց Տնօրէնութիւն.—

Այս պաշտօնէութիւնը միայն անունով գոյութիւն ունէր։ Ամէլիէ տուրքը պարտաւորիչ ըլլալով, բոլոր հայ, Թուրք կամ քիւրտ անհատները, որոնք քսան տարեկանէն վեր էին, պարտաւոր էին տարեկան տասներկու ղուրուշ վճարելու, սակայն բացառաբար՝ այդ տուրքը կը գանձուէր միմիայն հայերէն, թէ քաղաքին մէջ և թէ գիւղերը, իսկ Թուրքերէն ու քիւրտերէն կը վճարէին միայն անոնք որ աղքատ դասակարգին կը պատկանէին, որովհետեւ Թուրք հարուստ դասակարգը՝ իր կեանքին մէջ՝ Տուրք *բառին ինչ ըլլալը ոչ գիտէր և ոչ ալ կը վճարէր։* Տուրքէ *զերծ մնալը մեծութիւն կը սեպուէր։*

Ասով հանդերձ, տարեկան հազարաւոր լիրաներ կը գանձուէին. իսկ անոնք որ անկարող էին վճարելու, կառավարական զինուո-

ւորական շէնքերու շինութեան մէջ կ'աշխատէին, ամէն մէկը՝ երեք օր, օրական չորս ղուրուշի հաշիւով։

Երեսուն տարիներէ ի վեր էր որ այս տուրքը կը գանձուէր․ իբր թէ Մուշ քաղաքէն դէպի Բաղէշ և Խնուսայ սահմաններն՝ խճուղի մը պիտի շինէին՝ փոսթայի երթեւեկութեան համար, և այն ժամանակէն ի վեր՝ տասը լիրա ամսական առնող երկրաչափի կառավարած աշխատանքը հազիւ թէ տարեկան մէկ քիլոմէթր տեղ կրնար յառաջ տանիլ, այն ալ Դուրան դաշտի մէջ։ Այս տարուան շինածը եկող տարի կը քանդուէր, որով ամբողջ երեսուն տարուան ընթացքին, երեսուն քիլոմեթր ճամբայ չէ շինուած, իսկ առուակներու, ձորերու վրայ ոչ մի քարաշէն կամուրջ շինուեցաւ, անանկ որ փոսթայի սուրհանդակին ձիերը աւելի նախամեծար կը համարէին արահետներէ ճամբորդել, քան թէ շինուած շոսէէն, ինչու որ շատ անգամ, վազած ատեն, այդ փոսերուն մէջ թաւալգլոր կ'իյնային։

Քաղաքին և Սոխգոմ գիւղի միջեւ առու մը կ'անցնի, ուր Մոկունք գիւղէն եկած ջուրը փոս մը ձեւացնելով, թէ ձիերը և թէ սայլերը շատ դժուարութեամբ կ'անցնէին։ Ժողովուրդի դիմումին և թախանձանքին ընդառաջելով, հանրային շինութեան պաշտօնեաները և երկրաչափը հոն փութացին և որոշուեցաւ որ պզտիկ կամուրջ մը շինուի։ Քաղաքի հայ ճարտարապետները պատրաստ էին հարիւր լիրայով շինելու այդ կամուրջը, բայց կառավարութեան արկղէն թուրք պաշտօնեան պէտք էր օգտուէր, և հազար լիրայի ծախք մը ցոյց տրուեցաւ։ Կառավարիչը կը յանձնարարէ որ այդ կամուրջը շինուի, և յանձնառու էյուպ էֆէնտիին յանձնուեցաւ այդ գումարը (անշուշտ միայն կէսը յատկացնելով նոյն նպատակին, իսկ միւս կէսը՝ իրարու մէջ բաժնելով), և շինութեան կը ձեռնարկուի, ամէն մէկ տարին մէկ ամիս աշխատելու պայմանաւ, և երեք տարիէն դեռ գործը չվերջացած, արդէն դրամը հատեր էր և շինութիւնը կէս մնաց։ Այդպէսով, այդ գործը երեսի վրայ մնաց․ ի վերջոյ այդ կամուրջին քարերը քակելով՝ քաղաք կը փոխադրեն, կառավարական նոր շինուելիք շէնքին գործածուելու համար։

Ահա հանրային շինութեան հանրօգուտ գործունէութեան մէկ նմոյշը։ Աւելորդ կը համարեմ տալ ուրիշ օրինակներ այլեւս։

Մինչդեռ, 1916 թուականին, Ռուս բանակը Մուշը գրաւելէն ետք, չորս ամիս միայն մնաց հոն և յետոյ նահանջեց, բայց այդ չորս ամսուան ժամանակամիջոցին՝ հինգ կամուրջներ շինեց Մեղրագետի և երեք կամուրջ ալ՝ Եփրատ գետին վրայ, և այդ բարձրակարկառ Բիւրակն լեռներն (Պինկէօլ) պատռելով, ապառաժները խորտակելով, ինքնաշարժի ճամբաներ կառուցանել տուաւ․ ինքնաշարժներ մինչեւ քաղաք կուգային շատ դիւրաւ եւ առանց դժուարութեան,

Հանրային Կրթութեան Պաշտօնէութիւն — Հանրային կրթութեան համար մեծ գումարներ կը հաւաքուէին, մանաւանդ որ տուողները մենք՝ հայերս էինք, այնուամենայնիւ, մենք բնաւ չէինք օգտուիր այդ գումարներէն։

Մեր զինուորական տուրքը (Պէտէլի Ասքէրիյէ) առաջին տարիները՝ տարեկան մարդ գլուխ 25 ղրուշ էր․ ատոր վրայ աւելցուցին նաեւ քանի մը ղուրուշ եւս՝ կրթական տուրք անունով եւ հետզհետէ բարձրացուցին մինչեւ քառասուն ղուրուշի, որով այդ երկու անուններուն տակ գանձուած դրամը հազարաւոր լիրաներու կը հասնէր։

Ատկէ զատ, տասանորդի տուրքը, նախորդ տարիներուն, իննէն մէկի հաշիւով կը գանձէին, իսկ վերջին տարիները, կըրթական տուրքի անուան ներքեւ՝ ութէն մէկ հասոյթ սկսան գանձել, որով այդ հաւաքածներուն կրթական բաժինը՝ զինուորական տուրքին կրկինը կ՚ըլլար։

Ի՞նչ կընէին այդ գումարները։

Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները ո՛չ ուսման ճաշակ ունէին եւ ո՛չ ալ՝ գաղափար։ Այդ վայրենիները, դարերէ իվեր, հայը ճըզմելով հարստանալու հետամուտ եղած են, եւ երբեք չեն կրցած գիտնալ եւ գնահատել գիտութեան բարիքն ու արժէքը։ Թուրք պետութիւնը, սակայն, հետզհետէ ըմբռնելով գիտութեան օգուտն ու բերած բարիքները, խորհած էր գոնէ պետական միջոցներով գիտութիւն տարածել տգէտ ու գռեհիկ Թուրքերուն մէջ՝ եւ ատոր համար ալ, նախ մզկիթներու կից՝ Մէճիտներ (ծաղկոց) բանալ տուաւ, մոլլա հոճաներու ձեռքին տակ։ Ի վերջոյ, քիւրտ գիւղեր ալ՝ հոճաներ ղրկելով, քիւրտ լամուկներուն ալ՝ քանի մը արաբերէն, պարսկերէն եւ Թուրքերէն բառեր սորվեցուցին, տարուան մէջ 3-4 ամիս, ինչպէս նաեւ Նամազ ընելու կերպերը վարժեցուցին։

Իսկ վերջին տարիները, քաղաքին մէջ սկսան բանալ **Ռիւշտիէ** (Նախակրթարան) դպրոցներ եւ աւելի ընդարձակ ուսման ծրագրի մը հետեւիլ։

Կրթական տուրքի անունին տակ հաւաքուած դրամէն մաս մը յատկացուեցաւ հոճաներու-մոլլաներու ամսականներուն, չքաւոր աշակերտներու ճաշին եւ համազգեստին, իսկ մնացած դրամն ալ կը ղրկուէր Բաղէշ կամ Պոլիս։

Մինչեւ 1908ի Սահմանադրութիւնը, վախէ մղուած՝ ձայն չէինք հաներ, սակայն Սահմանադրութեան շրջանին, տէր կանգնելով մեր իրաւունքին, պահանջեցինք որ մեր զաւակներն ալ օգտուին գանձուած գումարներէն։ Եւ որոշուեցաւ որ գաւառին և քաղաքի դպրոցներու ուսուցիչներուն վճարուի հարիւրական ղուրուշ ամսական, որ տեւեց երեք տարի միայն։ Ի վերջոյ անիծապարտ Իթթիհատականներու չկամութեամբ, առարկուեցաւ որ այն դպրոցներուն օժանդակութիւն պիտի ըլլայ, որոնք իրենց հսկողութեան կ՚ուզեն ենթարկուիլ, եթէ ոչ, ոչ մէկ օժանդակութիւն հայ դպրոցներուն։

Հայերս, ըմբռնելով անոնց չար դիտաւորութիւնը, այլեւս չպնդեցինք այդ օժանդակութեան վրայ։

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Զօրանոցներ կը շինուին Սասունի մէջ.— Վանքեր զօրանոցի կը վերածուին.— Զօրքը կը տեղաւորուի դաշտի վտանգաւոր գիւղերուն մէջ.—

1894ի Սասունի դէպքէն վերջ, Եւրոպական մեծ պետութիւններէն Անգլիա, Ֆրանսա և Ռուսիա բարեխղճութիւնն ունեցան մէկական քննիչ ղրկելով՝ երեւան բերելու թրքական բարբարոսութիւնները։ Այս անգամ, սակայն, բնաւ նկատի չառին կուսակալ Ֆերիտ փաշայի գործած ոճիրներն ու բարբարոսութիւնները, ինչ որ մեծ յուսախաբութիւն առաջ բերաւ հայերուս մէջ։

Կարմիր Սուլթանը, քաջալերուելով անոնց այս անտարբեր վարմունքէն, Սասունը իսպառ զերծ պահելու համար յեղափոխականներէ, հրաման արձակեց որ զօրանոցներ շինուին կարեւոր կեդրոններու մէջ և միշտ հսկողութեան տակ պահուի Սասունցի ժողովուրդը։ Քաղաքի հիւսները և որմնադիրները և մեծ թիւով գործաւորներ ղրկուեցան Սասուն, որպէսզի Շենիկ, Կէլիէկուզան գիւղերուն մէջ, ինչպէս նաև Տալւորիկի շրջանին մէջ՝ զօրանոցներ շինուին, փութկոտ արագութեամբ մը՝ ձիւնը սկսելէն առաջ։ Հազարաւոր անձեր ձրի աշխատանքի պարտադրուած էին, և զօրանոցներ կառուցանելու յատկացուած գումարին մեծ մասը՝ զինուորական և քաղաքային հսկիչ թուրք պաշտօնեաները կը գրպանէին։ Քար, փայտ, տախտակ, քարուկիր, եւայլն անհրաժեշտ շինանիւթեր՝ մեր խեղճ հայ գիւղացիներու կռնակով կը փոխադրուէին շինութեան վայրը, զանոնք բերելով յաճախ հեռաւոր անտառներէ և ձորերէ։

Այդ շէնքերը, որ սովորական պայմաններու տակ հազիւ 2-3 տարիէն կը շինուէին, հարկադրանքի և ստիպողականութեան տակ, կառուցուեցան չորս ամսուան մէջ, ձիւնը դեռ վրայ չհասած։ Կարինէն բերուած քանի մը արկղ ապակիները զետեղուեցան պատուհաններուն վրայ, և Թուրք զօրքերը սկսան տեղաւորուիլ շէնքերուն մէջ, ամէն մէկ շէնքի մէջ մէկ վաշտ։

Հայ որմնադիրները քաղաք վերադարձան։ Ըստ անոնց յայտարարութեան, այդ շէնքերը այնպէս մը շինուած են որ տեղացող ձիւնին և անձրեւին պիտի չկրնան երկար դիմանալ, և նոյնիսկ հրաշք պիտի ըլլայ, եթէ մէկ ձմեռ կրնան կանգուն մնալ։ Իսկ Սասունցիները կը յայտարարէին.

— Մեռնին ալ, պիտի չձգենք որ մեր թշնամիները երկար ատեն հոն մնան, անանկ պիտի յուսահատեցնենք զիրենք որ ինքնաբերաբար ձգեն փախչին, և մեր չարքաշ աշխատանքով շինուած այդ շէնքերը՝ վարժարաններու պիտի վերածենք, ուր մեր զաւակները պիտի ստանան իրենց կրթութիւնը։

Եւ իրաւ ալ, այդպէս եղաւ։

Այդ զօրանոցներուն մէջ զինուորները տեղաւորուելէն ետք, Սասունցի իշխանները, առաջին օրն իսկ, ընդհանուր ժողով գումարելով՝ կ'որոշեն հետեւեալը. — «Ո՛չ մէկ զինուոր իրաւունք պիտի ունենայ մտնելու մեր գիւղերը։ Մեր կերակուրը սովորաբար, կորեկ ու թանապուր ըլլալով, զօրքը չի կրնար ուտել, հետեւաբար՝ ուտելիք գնելու պատճառաբանութեամբ՝ պէտք չէ մտնէ գիւղին մէջ։ Յետոյ, անոնք իրաւունք պիտի չունենան մօտենալու մեր արտերուն, ուր առհասարակ կ'աշխատին մեր կիներն ու աղջիկները, ըստ մեր վաղեմի սովորութեան։ Անոնց ամբողջ պարէնը յատկապէս պէտք է քաղաքէն բերուի։ Վառելափայտ և միս ձեռք բերելու համար փոխարժէքը անմիջապէս պէտք է վճարուի կանխիկ։ Եթէ, հակառակ պարագային, գոհացում չի տրուի մեր այս պահանջներուն, մենք պատրաստ ենք նորէն բարձրացնելու ապստամբութեան դրօշը»։

Իրենց այս որոշումներուն պատասխան տալու համար զօրականները ժամանակ կ'ուզեն, որպէսզի քաղաքի զինուորական իշխանութեանց հաղորդեն և անոնց պատասխանն ստանան։

Թուրք կառավարութիւնը կը խորհէր որ Սասունի մէջ զօրանոցներ հաստատելով, պիտի յաջողէր Սասունցիները սարսափեցնել և ընկճել, ինչպէս որ ըրած էր դաշտի հայ գիւղացիութեան, որպէսզի հայեր հետզհետէ լքէին իրենց արծուի բոյները և ցրուէին ուրիշ տեղեր· սակայն յայտնի եղաւ որ լեռնցի առիւծները՝ սպառնալիքով, կոտորածներով, սարսափներով ընկճուող մարդիկ չեն։ Հարցը՝ դուրսէն եկող 50-100 յեղափոխականներու հետ չէր, քանի որ Սասունցիները կ'ըսէին·

— Մենք մեր մէջ օտար անձեր չենք ընդունիր ասկէ վերջ, Թուրքերն ու քիւրտերը պէտք է յարգեն մեր ցեղային սովորութիւնները և չդպչին մեր պատիւին։ Եթէ Թուրք կառավարութիւնը չընդունի և չյարգէ մեր այս խիստ արդարացի պահանջը, իր գործը մեզի, ամբողջ Սասունցիներուն հետ պիտի ըլլայ։

Թուրքերը կը ճանչնային այդ լեռնցի ժողովուրդին յամառութիւնը, բոլորն ալ իրենց անձերը զոհելու յօժար էին՝ իրենց արդար իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար· որով կուսակալը, ստիպուած, դիմում կ'ընէ Բ. Դրան և հրահանգ կը խնդրէ· Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի այդ պահանջները և կը հրահանգէ զոհացում տալ անոնց։

Եւ Սասունցիներ, յօժարակամ ու սիրով, սկսան այդ զօրքերու պարէնը իրենց կռնակներով փոխադրել քաղաքէն։ Ձմրան եղանակին, այդ կրակէ մարդիկ, լաճաններ հագած, պարէններով ծանրաբեռնուած, լեռնէ ի վեր կը մագլցէին՝ մեծ դժուարութեամբ, մինչ անդին՝ Թուրք զօրքերը ամբողջովին կը թաղուէին ձիւներու մէջ, այդպիսի փորձ մը ըրած ատեն և խեղդամահ կ'ըլլային։

Գարնան, անձրեւոտ եղանակին, զօրանոցները սկսան փլիլ, վար գալ։ Այդ լուրը քաղաք հասնելով, հայ որմնադիր վարպետները պատասխանատուութեան կը կանչուէին։ Ասոնց պատասխանը կ'ըլլայ·

— Իր ատենին ձեզի ըսինք որ քարուկիրէ շինուած շէնք մը պէտք է որ ամառ ատեն շինուէր, որպէսզի արեւի տաքութեան ազդեցութեամբ, քարն ու կիրը իրարու հետ շաղախուէին· դուք հակառակը պնդելով, աշնան անձրեւոտ եղանակին շինել տուիք։ Եթէ մեր այս բանաւոր առարկութիւններուն չհամոզուելով, ձեր յանցանքը կ'ուզէք բառնալ մեր ուսերուն, այն ատեն ուղղակի Սուլթանին դիմում կը կատարենք, որպէսզի ուղղակի Պոլսէն ճարտարապետներ ղրկէ որ գան հոս և յանցանքները ստուգեն և ով որ յանցաւոր նկատուի, թող իր պատիժը կրէ։

Կառավարութեան քննիչները և որմնադիր վարպետները միասին Սասուն կը բարձրանան և զօրանոցները աչքէ անցնելով՝ կը տեսնեն որ պատերը խարխլած, վար կը թափին, քարերու մէջ իբր շաղախ գործածուած կիրը՝ ինքն իրեն վար կը թափի։

Այս քննութեան իբր հետեւանք, այնտեղի զօրքը քաղաք կը փոխադրուի, հոն միայն տասնական հոգի մնալով՝ իբր պահակ։

Անվեհեր, յամառ Սասունցիները հասած կ'ըլլան իրենց նպատակին։ Իսկ այդ չէնքերը, տարուան մը ընթացքին, աւերակի կոյտերու կը վերածուին եւ մնացեալ պահակներն ալ քաղաք կը փոխադրուին։

Սասունցիներու նման յամառ, տոկուն ժողովուրդ մը ինչո՞ւ պիտի չապրէր։

Կառավարութիւնը արդէն գիտէր որ յեղափոխականները չարունակ կ'օգտուէին վանքերէն եւ անոնց ապաստան կը ծառայէին յաճախ։ Այդ պատճառով ալ՝ մէյ մէկ գումարտակ զօրք տեղաւորել տուաւ Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննէսի եւ Առաքելոց վանքերուն մէջ, բացէ ի բաց յայտարարելով.—

— Ձեր վանքերը ուղղակի որջեր են դարձեր ձեր յեղափոխականներուն. նորէն պէտք է գոհ մնաք որ բոլորովին հիմնայատակ չենք կործաներ զանոնք, այլ զօրքեր տեղաւորելով՝ այդ տեղերէն կ'ուզենք հեռու պահել զանոնք։

Այլեւս վանքերը ուխտատեղի ըլլալէ արգիլուեցան, միաբանութիւնը զրկուեցաւ իր մեծագոյն եկամուտէն, որով վանահայրերը հարկադրուեցան փոխառութիւններով գոցել իրենց պիւտճէի բացերը։

Պատրիարքարանէն բացառիկ օգնութիւններ կ'ըլլային, որոնցմով կը ջանային վճարել Թուրքերէն եղած փոխառութիւնները, հակառակ պարագային, Թուրքերը կը սպառնային գրաւել այդ դարաւոր հաստատութիւնները եւ մզկիթի վերածել։

Գիւղերու մէջ տեղաւորուած զօրքերը.— Յեղափոխութիւնը Դաշտի հայ գիւղերէն իսպառ անհետացնելու դիտաւորութեամբ, կուսակալը հրաման տուաւ որ Դաշտի կեդրոնական կարգ մը գիւղերուն մէջ զօրքեր տեղաւորուին. այսպէս, Ալվառինջ, Նորշէն, Առինչ, Ցրօնք, Կուրավլի, Գոմս եւ Խըզըլաղաճ գիւղերուն մէջ մէկական գումարտակ զօրք տեղաւորուեցաւ։ Դաշտի հայ գիւղացիները արդէն հոգեվարքի վիճակի մէջ էին, ամէն օր երթեւեկող հարկահաւաքներուն, միւլթազմճիներուն, ժանտարմաներուն բոլոր պահանջներուն գոհացում տալէ ետք, հարկ էր որ նաեւ այս մնայուն զօրքերուն պէտքերը հոգային։ Անոնց պարենաւորման պարտքը կը ծանրանար գիւղացիներուն վրայ. գիւղերուն մէջ փուռեր չինել տալով, զօրքի **պայիճը (սոմոն)** հոն կը պատրաստուէր։ Թէեւ պատուիրուած էր որ միսը եւ վառելափայտը գիւղացիներէն պէտք էր գնել դրամով, բայց անոր մէկ մասին փոխարէն՝ ընկալագիր մը կը տրուէր, զոր ամսէ ամիս՝ կառավարութեան դուռը կը բերէին և օրերով՝ զինուորական ու քաղաքային վարչութեանց դռները ափ առնելէն յետոյ, հազիւ կրնային վաւերացնել տալ և իրենց գիւղի հին պարտքերուն հաշւոյն անցնել։

Գիւղացի պատուաւոր կիներն ու աղջիկները՝ իրենց նախկին ազատութիւնը կորսնցուցին. կը զգուշանային իրենց հնձուոր աշխատաւորներուն, զուլթան վարողներուն և դաշտային այլ աշխատանք կատարողներուն կերակուր տանելէ. աղբիւրներէ ջուր բերելէ դադրած էին, որովհետև օրնիբուն զօրքերը ման կուգային գեղի բանջարանոցներուն մէջ. հաւ, հաւկիթ, մածուն, կաթ գնելու պատրուակով՝ տուներ կը մտնէին և ուզածնին ձրի առնելով (Թուրք զօրքին ամսականն կը վճարուէր քսան ղուրուշ) դուրս կուգային. շատեր ալ՝ իրենց անասնական կիրքին յագուրդ տալու համար, բանի առևանգումներու փորձեր կ'ընէին. Գիւղերու երիտասարդներուն մեծամասնութիւնը պանդխտութեան կամ բանտի մէջ ըլլալով, շատ մը երիտասարդուհիներ սայթաքելու փորձանքին կ'ենթարկուէին։ Տարօնցի պարկեշտ և պատուաւոր ընտանեկան օճախն էր որ կը քայքայուէր։ Շատ մը Թուրք սպաներ, իրենց սիրած հայ հարսները փախցնելով, կը փոխադրէին քաղաք, ուր Թրքացնելով զանոնք՝ կը պահէին իրենց հարէմներուն մէջ և իբրև զինուորական՝ երբ ուրիշ քաղաք կը փոխադրուէին, կը լքէին այդ Թշուառները, որոնք հարկադրուած՝ կը վերադառնային իրենց գիւղերը և վատ օրինակ կը դառնային ուրիշներու։ Այդ պատճառով ալ՝ հայ պատուախնդիր երիտասարդներ շուտով վերջ կուտային անոնց Թշուառ գոյութեան՝ գաղտագողի։

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Հայ ազգային գործերը.— Գնէլ Վարդապետի մեկնումը.— Խոսրով Վարդապետի ժամանումը.— Նուսահյ Ֆերիտ փաշա կը հեռացուի Բաղէշէն.— Դումերա գիւղի դէպքը.—

Գնէլ վարդապետ, իր պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցին, թէև կը փափաքէր գէթ եկեղեցական դպրոցական գործերը կարգի բերել, բայց ժողովուրդին վրայ ճնշող բռնութիւններէն և հալածանքներէն յուսահատած, ինքն ալ շատ վախկոտ ըլլալուն, չկարողացաւ ընել այն՝ ինչ որ Տարօնցիները կ'ակնկալէին իրմէ և Օրմանեան Պատրիարքին դիմելով՝ փոխադրուեցաւ Պոլիս։

Անոր յաջորդեց Մուրադ վարդապետ Պէհրիկեան, որ խորագէտ և շողոքորթ անձ մը ըլլալով. այդ նեղ օրերուն կրցաւ օգտակար ըլլալ իր տառապեալ հօտին՝ իր յաճախակի դիմումներով։

Ոգելից ըմպելիի սիրահար մը ըլլալով, Թուրք դինեմոլ պաշտօնեաներու երեսին շատ անգամ կուտար հայ ժողովուրդի հանդէպ անոնց գործած յանցանքներն ու անարդարութիւնները։ Բայց չկրցաւ այնքան օգտակար ըլլալ իր ժողովուրդին, որքան որ ինքը կը փափաքէր։

Ֆերիտ փաշա կը հեռացուի.— Կուսակալ Ֆերիտ փաշա, իր կուսակալութեան մէջ բնակող հայութիւնը՝ իր վերջին հացի պատառին հասցնելէ յետոյ, Բաղէշէն Պոլիս փոխադրուեցաւ՝ կայսերական հրամանով։

Դրմերտ գիւղի դէպքը.— Թէեւ Անդրանիկ իր զինակիցներով անցած էր Ռուսաստան, սակայն Գէորգ Զավուշ կը գտնուէր Տարօն, ուր բաւական թիւով հին ու նոր փախստական երիտասարդներ հաւաքելով, կրկին ահ ու սարսափ կը սփռէր չորս կողմ, քիւրտերու և Թուրքերու վրայ։ Իր խումբէն տասը տղաք, ղեկավարութեամբ Ալիգըլթոն գիւղացի Անդրանիկի և Դրմերտ գիւղացի Արամի, կը ղրկէ Չխուրի գիւղերը՝ կազմակերպչական գործով։ Անոնք Արգավանք գիւղին մէջ կը նշմարուին քիւրտերէն և կռիւը կը սկսի։ Օրը ցերեկ ըլլալուն՝ տղաք կը ստիպուին կռիւը շարունակել մինչեւ որ մութը կոխէր, երբ դիւրին կ'ըլլար իրենց համար կորսնցնելու իրենց հետքը։

Այդ շրջանը շրջապատուած էր Պալաքցի և Խոյթեցի աշիրէթներով, որոնք կը փութան դէպքին վայրը։ Խասգիւղ գտնուող զօրքը և ժանտարմաներն ալ կը փութան հոն։

Տղաք տեսնելով որ գիւղին մէջ նպաստաւոր դիրք մը չեն կրնար գտնել, կը յաջողին օր ցերեկով գիւղէն դուրս գալ՝ բաց դաշտը, և թշնամի խուժանի շղթան ճեղքելով՝ կը հասնին Դրմերտ գիւղը, որուն բարձրադիր բլուրին գագաթին վրայ շինուած է իրենց եկեղեցին և շուրջն ալ՝ գերեզմանոցը։ Հոն, տղաքը դիրք կը բռնեն տապանաքարերու ետեւ և կը սկսին անհաւասար կռիւ մը՝ հազարաւոր զօրքի և քիւրտ խուժանին դէմ։ Ամառնային կիզիչ արեւին տակ, օրն ի բուն կը կռուին, բայց ծարաւը աւելի կ'ընկճէ զիրենք քան թշնամի խուժանը, և մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը դիմադրելով, դեռ մութը վրայ չհասած՝ բոլորն ալ կը նահատակուին։

Արգավանք գիւղը աւարի կը տրուի։ գիւղի նահապետական տուներէն Աւետարանի Վարդանի տղաները կը սպաննուին, և գիւղապետ Գալուստ ու մի քանի անձեր ալ ձերբակալուելով՝ բանտ կը նետուին։

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Բանտէն ազատման պարագաները.—

Բանտարկութենէս տարի մը ետք, կուսակալ Ֆերիտ փաշան կը հեռացուի Բաղէշէն։ Մարդ ղրկելով նախնական հարցաքննիչ դատաւոր Իպրահիմ Հաշիթ էֆէնտիին, նախապէս իր ըրած խոստումը կը յիշեցնեմ՝ իմ ազատութեանս մասին։ Ան կը պատասխանէ.

— Իրեն յայտնի է իր խնդրին որքան ծանր ըլլալը, Ինք՝ քաղաքի գործադիր կոմիտէի անուամբ ձերբակալուած է. ինչպէս կուսակալը, նոյնպէս նաեւ Թուրք ամբողջ պաշտօնէութիւնը գէշ գաղափար ունին իր մասին. իր խնդիրը շաղկապուած է Սասնոյ վերջին անցքերուն հետ, այդ կռիւը յարուցանողներուն մեծամասնութիւնը դեռ փախստական (Ֆիրար) վիճակի մէջ կը գտնուի. դատարանը պատրաստ է անոնց ետեւէն կոչնագիրներ (Ճէլպիէ) ղրկել, օրինակ, Անդրանիկի համար՝ Շապին Գարահիսար ղրկել, Մուրատի համար՝ Սվազ ղրկել, Սեպուհի համար՝ Բաբերդ ղրկել, եւայլն, եւայլն։ Այդ պատճառով ալ, իր դատը շատ դժուարութիւններու պիտի հանդիպի դեռ։ Այստեղ, առ այժմ, զինք անպարտ դուրս բերելը անկարելի է, միայն այսքան բարիք կրնամ ընել իրեն, քանի որ Ֆերիտ փաշան Բաղէշ չի գտնուիր, պիտի ջանամ իր խնդիրը զատել Սասունի դէպքերուն հետ կապ ունեցող անձերու դատէն և կապել զայն՝ իր տան մէջ գտնուած զէնքերու խնդրոյն հետ, և զինք ամբաստանել միմիայն իր տան մէջ գտնուող այդ զէնքերուն խնդրով, և այդ նոր Թուղթերը ղրկել Բաղէշ, պատժական դատարանին։ Եւ պաշտօնակիցս, դատախազ Օսման Նուրի էֆէնտիի հետ միասին՝ պիտի արտայայտուինք ի նպաստ իրեն՝ թէ զէնքերու խնդրէն զատ ուրիշ ապացոյցներ գոյութիւն չունին, իսկ զէնքերու խնդիրը կարգադրելու համար՝ իր եղբայրը Վաղարշակի ըրած յայտարարութիւնը ուշադրութեան առնուելիք կէտ մըն է։ Այս ընելիք երկու բարիքներուս փոխարէն 150 լիրա կը պահանջեմ՝ մեր երկուքին համար։

Այս բոլոր տեղեկութիւնները ինծի կը հաղորդէ Թիւթիւնճեան Կարապետ էֆէնտի։

Խնդիրը, սակայն, մինակ այս երկուքին պահանջին գոհացում տալով չէր վերջանար. հարկ էր որ թուղթերս ղրկուէին Բաղէշ և հոն եւս մարդ պէտք էր ղրկէի, որպէսզի այնտեղի պաշտօնէութիւնն ալ կաշառելով անմեղութեանս հրամանը (պէրաաթ) ձեռք բերէի. հետեւաբար, գումար մըն ալ պէտք էր հոն ղրկէի։ Առաջուան կարողութիւնը չունէի որ ամբողջ ուզածը կանխիկ վճարէի։ Պատրաստ ապրանքներ ունէի, որոնք խանութին մէջ կնքուած մնացեր էին. գործառնութիւնս դադրած էր բոլորովին, հօրենական կալուածներ ունէինք, որոնք չորս եղբայրներուս կը պատկանէին, հետեւաբար առանձինն չէի կրնար ծախել. որով ստիպուած էի խանութիս ապրանքներուն կէսը տեղւոյն վրայ արժած գինով (ճանապարհի ծախսը չհաշուելով) ծախել քաղաքի վաճառականներէն Պօղոս աղա Մովսէսեանին և 300 լիրա առնել, որուն 150 լիրան տուի վերոյիշեալ Իպրահիմ Հաշիթ էֆէնտիին և իր ընկերոջ, և 100 լիրա ալ տալով աներս Գրիգոր Խոճախանեանին՝ ղրկեցի Բաղէշ. այդ դրամը հոն ծախսելով ստացայ անպարտութիւնս աւետող հեռագիրը ու բանտէն դուրս ձգուեցայ։

Իմ այս անգամուան ազատ արձակուիլս զարմանքի մատնեց քաղաքի հայ և թուրք պաշտօնէութիւնը, որովհետեւ բոլորն ալ կը կարծէին որ մահուան պիտի դատապարտուէի, սակայն 17 ամիս բանտ մնալէս յետոյ՝ ազատ արձակուեցայ։

Բանտէն դուրս գալով, այս անգամ՝ հիւծուած վիճակի մէջ կը գտնէի ընտանիքս, չկարողանալով տոկալ իմ կրած չարչարանքներուս և ունեցած նիւթական կորուստներուն. թող որ ամբողջ զարդերն ու գոհարեղէնները, զէնքերու հետ միասին կը մնային յափշտակուած։ Զանոնք ետ առնելու մասին ըրած դիմումներս անհետեւանք մնացին. խեղճ կինս ալ կաթուած ունենալով՝ իմ հինգ անչափահաս զաւակները ձգեց ծերուկ մօրս խնամքին։

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Դաւանափոխութեան փորձեր.— Ռատիկան Վահեանի սպանումը.— Եղբօրս Վաղարշակի բանտարկութիւնը.—

Հալածանքներն ու կողոպուտները իրենց գագաթնակէտին էին հասեր։ Տարօնի հայութիւնը, իր յոյսը բոլորովին կտրած Եւրոպական պետութեանց միջամտութիւններէն, ուրիշ միջոց մըն ալ ուզեց փորձել՝ հետզհետէ բազմապատկուող զուլումներուն վերջ դնել տալու համար.— Ռուսական կառավարութեան ուղղակի հովանաւորութեան տակ մտնել և քիչ շատ տանելի կեանք մը ապահովելու յոյսով, ընդունիլ Ռուսական օրթոտոքս եկեղեցւոյ դաւանանքը։

Այդ շարժումին կը սկսինք խիստ գաղտնի։ Բոլոր գիւղերէն և քաղաքէն հանրագրութիւններ կը ղրկուին Բաղէշի Ռուսական հիւպատոսին, Փեթերսպուրկ փոխանցուելու խնդրանքով, Ռուսական կառավարութեան պետին, ամենաողորմ Զարին բացատրելով մեր վիճակը և անկէ խնդրելով որ Ռուս Փոփեր (եկեղեցականներ) փութացնէ մեր շրջանը։ Այն յոյսը կը տածէինք որ մեր այս առաջարկը կ'ընդունուի սիրով, ռուս եկեղեցականներ կը փութացուին, և բնականաբար՝ անոնց կ'ընկերանան նաև ռուս զինուորականներ՝ այդ եկեղեցականները պաշտպանելու համար։ Անկէ զատ, ռուսական հիւպատոսարան մըն ալ պիտի հաստատուէր Մուշի մէջ. կը խորհէինք որ գէթ ռուսական բարոյական աջակցութիւնը պիտի կարողանայ ջլատել բռնակալութեան ծանր լուծը։

Մեր այս ձեռնարկին համամիտ էին շրջանիս բոլոր եկեղեցականները։ Բաղէշի ռուսական հիւպատոսը Մուշ ժամանեց և Առաջնորդարանի հետ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ։ Ան նոյնիսկ, Ս. Մարինէ թաղի մայր եկեղեցին այցելեց և այդ փոփոխութիւնները իրագործելու նպատակով՝ կարգ մը հրահանգներ ալ տուաւ, եկեղեցիի ներքին կարգաւորման համար։

Անշուշտ հոգիով, զգացումներով, մտածումներով և վաղեմի աւանդութիւններով սնած ու մեծցած Տարօնցի հայ ժողովուրդը ներքին ընդվզում կ'ունենար այս տեսակ քայլերու դէմ. ան հայ քրիստոնեայ ծնած էր և այդպէս ալ կ'ուզէր մնալ. այս ձեւակերպութիւններով կ'աշխատէինք գոնէ Եւրոպական միջամտութիւն մը առաջ բերել։

Թուրք պաշտօնէութիւնը, Մուշի մէջ, երբ իմացաւ այս շարժումին մասին, ռուսական հիւպատոսի ժամանումէն յետոյ, անշուշտ իրար անցաւ և Պոլիս հաղորդեց։ Հոն ալ, իր կարգին, այդ խնդիրը հաղորդուեր էր Օրմանեան Պատրիարքին՝ հարկադրելով զայն որ այս վտանգաւոր շարժումին առաջքն առնէ։ Օրմանեան թէև անմիջապէս պաշտօնագիրներ և կոնդակներ փութացուց Տարօնի Առաջնորդարանը՝ ժողովուրդը համոզելու համար, բայց կարեւորութիւն տուող չեղաւ, և Ռուսաստանին յառած մեր աչքերը՝ կը սպասէինք։

Ըստ երեւոյթին՝ այս ձեռնարկն ալ միջազգային հանգամանք առնելով. հարցը ինքնաբերաբար վերջ գտաւ՝ առանց դրական արդիւնքի։

Հայ ոստիկանի մը սպանումը.— Զորայ թաղեցի Մալխասեան Վահան անուամբ ժանտարմայի մը կնոջ անբարոյիկ վար-

մունքին պատճառով, կարգ մը Թուրք զօրականներ մուտք կը գործէին մեր Թաղին մէջ. կարգ մը անպատեհութեանց պատճառ դառնալով։ Կարգ մը Թաղեցիներ, նախանձախնդիր մեր Թաղի պատիւին, զգաստութեան հրաւիրել փորձեցին այդ հայ ժանտարման, որ՝ փոխանակ իր անպատիւ վարմունքը շտկելու, կարգ մը Թաղեցիներ մատնած էր իբրեւ յեղափոխականներ և բանտ դնել տուած։ Օրինակ, Փոթիկեան հաճի Արշաւիրը, իր եղբայրները Աշոտն ու Աբրահամը, գինեվաճառ Կարիկը, հացագործ Սողոմոնը, եւայլն։ Որոշուեցաւ Վահանին հաշիւը կարգադրել, և երբ օր մը, ուրիշ Թուրք ժանտարմայի մը հետ Վահան Սասուն կ'երթար գործով, ճամբան դիմացը կ'ելլեն հայ տղաք, Թուրք ոստիկանին չեն դպիր, իսկ այս մատնիչին վարձքը կը հատուցանեն։

Եղբայրս Վաղարշակի ձերբակալութիւնն ու ազատութիւնը.— *Մեր Թաղեցի Կոընչոյեան Միքայէլը, գիշեր մը, եղբօրս հետ՝ այգիներէն վերադարձին, կը սպաննուի անծանօթի մը կողմէ արձակուած գնդակով։ Սպաննուողի ազգականներուն դիմումին վրայ, հետեւեալ օրը կը ձերբակալուին եղբայրս Վաղարշակը և Պոլէեան Ղազարը ու իր զաւակը՝ Սամսոն։ Վեց ամիս բանտարկուած մնալէ ետք, դատավարութեան պահուն, թէեւ սպաննուողի ազգականները կը խոստովանին եղբօրս Վաղարշակի անպարտութիւնը և անոր ազատ արձակուիլը կը պահանջեն, բայց պատժական Ատեանի անդամները կը սպառնան պատժական վճիռ արձակել, եթէ չգոհացնենք զիրենք։ Այդ պատճառով ալ, եղբայրս՝ իր կնոջ ամբողջ զարդեղէնները, յիսուն լիրայի արժողութեամբ, կաշառք տալով ատեանի անդամներէն Կարնեցի Հիւսէյն և Մհտ. Աբրահամեան Յակոբ էֆէնտիներուն, ազատ կ'արձակեն եղբայրս և իրեն հետ ձերբակալուածները։*

Վաղարշակ, այլեւս չկարողանալով դիմանալ Թրքական հալածանքներուն, բէրքի բէպաա *(Թրքական հպատակութիւնը լքելով՝ երկրէն դուրս գալ) ըլլալու աղերսագիր տուաւ և Պոլսէն եկած հրամանին վրայ, իր հօրենական ժառանգութենէն մնացած անշարժ կալուածները՝ Թուրք կառավարութեան ձգելով դուրս պիտի գար երկրէն՝ Ամերիկա երթալու համար։ Մեծ դժուարութիւններով անցագիր տուող Պատըրխան էֆէնտին եւս կաշառելով, հազիւ կրցաւ անցագիր մը ձեռք անցընել, և իր կինն ու զաւակը առնելով՝ գաղթեց Ամերիկա, Ֆրեզնօ քաղաքը։*

Հօն, հինգ տարի մնալէ յետոյ, Թրքական Սահմանադրութեան երրորդ տարին վերադարձաւ հայրենիք, ու 1915ին, իր կնոջ և չորս սիրասուն զաւակներուն հետ զոհ գնաց Մեծ Եղեռնին։

ԳԼՈՒԽ Խ.

Երկրագործական Պանքան.— Հայերու գրաւի դրուած հողերուն գրաւումը.

Հայ երկրագործներուն դառն քրտինքովը գոյութիւն առած այս Երկրագործական Դրամատունը (Զրաաթ Պանքասը), փոխանակ իրաւազուրկ գիւղացիներուն պաշտպան հանդիսանալու, ընդհակառակն, ուղղակի պատուհաս դարձաւ անոնց գլխուն։ Անշուշտ Թուրք կառավարութեան կանխամտածուած, յատուկ հրահանգներուն համաձայն, պէտք էր գրաւել հայերու հողերը՝ չնչին պատրուակներով և զանոնք ծախել Թուրք և Քիւրտ աւարառուներուն՝ պաշտօնական արձանագրութիւններով, այդպէսով զրկելով հայերը իրենց պապենական հողերէն և կալուածներէն և դուրս վռնտելով զանոնք՝ իրենց հայրենի սեփականութեանց սահմաններէն։

Վերջին ժամանակներս սկսան աճուրդի դրուիլ (մէզաթ) դրամատան կողմէ գրաւի տակ առնուած և պայմանաժամերուն իրենց պարտքը չգոցած հայապատկան հողերը։ Գիւղացիներէն շատեր, ինչպէս բացատրուեցաւ նախապէս, իրենց պարտքերը վճարելու դիտաւորութեամբ, պանդխտութեան դիմած էին, բայց տարուէ տարի իրենց վաստակածը հազիւ կրցած էր գոցել հաշիւները հարկահաւաքին և Թուրք ու Քիւրտ աղաներուն, և ի վիճակի չէին եղած՝ պանքայի հաշիւն ալ կարգադրել իր ատենին. կամ անոնք որ պանդխտութեան երթալու համար՝ անցագիր առած, բայց արգելքներու պատճառով՝ չէին կրցած ճամբայ ելլել, հետեւաբար ի վիճակի չէին մասնավճարներ ընելու։

Աճուրդով ծախուած հողերը հետեւեալ չորս դասակարգերուն կը պատկանէին.

ա) Այն հողերը, որոնց տէրը, պանքայէն դրամ ստանալէն իվեր, ո՛չ մէկ տարուան մասնավճարը չէր կատարած, և ժամանակը լրացած էր։

*բ) Հինգ տարի պայմանաժամով փոխ առնուած դրամին՝ առաջին մէկ-երկու տարիներուն մասնավճարները (*թաքսիթ*) տրուած, իսկ մնացած երեք տարուան մասնավճարները՝ անվճար մնացած էին։*

գ) Հինգ տարուան համար փոխ առած 50 լիրային համար, չորս տարուան մասնավճարները եղող քառասուն լիրան վճարած, իսկ վերջին հինգերորդ տարուան տասը լիրան՝ անվճար մնացած էր։

դ) Առաջին մասնավճարն իսկ, յաջորդ տարուան ընթացքին, անվճար մնացած։

Այս չորս դասակարգին պատկանող բոլոր հողերն ալ անմիջապէս ծախելու որոշում տուած էր դրամատունը։

Արդէն ընթերցողին յայտնի է որ անցեալին մէջ, հազար լիրա արժողութեամբ հող մը շատ պակաս գինով նշանակուած էր պետական կալուածոց տոմարներուն մէջ՝ պակաս տուրք վճարելու կանխամտածումով, և գիւղացիի գրաւի դրած տասը կտոր արտերուն դիմաց փոխ առած 50-100 լիրան վճարելու համար, եթէ միայն մէկ կտոր արտը խղճմտօրէն ծախուէր օրուան հրապարակի գինով, անշուշտ հարիւր լիրայէն աւելի պիտի ծախուած ըլլար, որով գիւղացին իր 50-100 լիրա պարտքէն ազատած կ'ըլլար և իր մնացած ինը կտոր արտերը պէտք էր որ իրեն վերադարձուէին, ըստ օրինի։

Նմանապէս, միւս կէտերը, մասնավճարներու մեծ մասը ատենին վճարուած ըլլալով, ի վերջոյ մնացեալ անվճար պարտքի քանակութիւնը միայն պէտք էր նկատի առնուէր և անվճար այդ մասը գանձելով՝ մնացեալ արտերէն ու գոյացած դրամի մնացեալ մասը վերադարձուէին գիւղացիին։

Բայց այս հիմունքներով չէր որ կը գործադրուէր արդարութիւնը՝ անարդարութեան դասական երկրին՝ Թուրքիոյ մէջ։ Գիւղացիի մնացած մէկ չնչին պարտքին, օրինակ 500 լիրայի փոխարէն, անոր ամբողջ կալուածները աճուրդի կը հանուէին աճուրդի պաշտօնեային կողմէ, որ ընդհանրապէս տեղացի ցեղապետներէն ըլլալով. իր քմաց համաձայն, փոխանակ օրէնքի տրամադրութիւնը գործադրելու և ծախուելիք արտի կալուածատիրոջ՝ պաշտօնական թուղթ ներկայացնելու, թէ «Պանքային ունեցածդ այսքան պարտքիդ փոխարէն, բոլոր կալուածներդ պիտի ծախուին, եթէ այսքան օրէն չներկայանաս և չվճարես պարտքդ», հետեւեալ ձեւի խարդախութեամբ կը փորձէր խնդիրը վերջացնել։

Քանի որ հայ գիւղացիներու սեփականութիւնը՝ Թուրքերուն և քիւրտերուն տալը որոշուած ու վճռուած էր, ամէն մէկ ցեղապետ՝ իր շրջանին մէջ գտնուող գիւղացիներուն կալուածները միայն ձեռք ձգելու կը ճգնէր. այդ պատճառով ալ, իրենց օրերը իճրա տայրեսիի մէջ կ'անցընէին, և երբ հարկ ըլլար գիւղացիին զեկուցում մը ղրկելու, այդ պաշտօնական թուղթերը՝ փոխանակ դատարանի սպասարկուներուն (միւպաշիր) միջոցաւ ղրկելու, իրենք — այդ ցեղապետը կամ իր մարդիկը — սպասարկու պաշտօնեայէն կ'առնէին այդ թուղթերը → անոր ըսելով՝ «մինչեւ գիւղ երթալու ձանձրոյթը ինչո՞ւ յանձն պիտի առնեն, մենք կրնանք այդ թուղթը տանիլ գիւղը, անոր մէկ օրինակը յանձնել նոյն մարդուն և միւս օրինակն ալ դուք կնիքնիդ կը դնէք թէ «տիրոջ յանձնեցի» և գիւղը տանելով՝ պատկան մարդուն կնքել կուտանք ու կը վերադարձնենք։

Եւ այդ թուղթերը գիւղը տանելով, այն տեղի հարկահաւաք պաշտօնեայի միջոցաւ՝ գիւղապետին կնքել կուտային (բոլորովին տարբեր անունի ներքեւ) և յետոյ ետ կը բերէին ու նոյն պաշտօնեային կը յանձնէին, այն երեւոյթը տալով խնդրոյն թէ հողերուն բուն տէրը հիմա ծանօթացած է խնդրոյն թէ իր պարտքին փոխարէն՝ իր հողերը աճուրդի պիտի դրուին 7-15 օրուան պայմանաժամը լմննալէն յետոյ. աճուրդի թուղթը (մէզաթ խայմասի) չինուելով, Պանքայի Տօրէնութեան կողմէ՝ 1-200 ղուրուշի արժեգին մը կ՚որոշուի, որմէ յետոյ այդ հողերուն աչք տնկող ցեղապետը հարիւր ղրուշ մը կ՚աւելցնէ, և փոխանակ չուկայի հրապարակի վրայ, մունետիկի միջոցաւ ծանուցուելու, ինչ որ օրէնքը կը տրամադրէր, թէ այսինչ գիւղացիի այսքան կտոր հողերը, այսքան պարտքի փոխարէն՝ աճուրդի պիտի դրուին, այդ աճուրդի թուղթը Իճրա Տայրէսիէն դուրս չեն հաներ, և վաթսուն օրը լմննալուն, այդ ցեղապետը՝ իր մանկլաւիկներով հոն կ՚երթայ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը՝ հարիւրական լիրա արժեգին կ՚առաջարկէ, ունեցած պարտքի համեմատութեամբ։ Եւ եթէ պատահի երբեմն, որ եղած պարտքէն աւելի գին առաջարկուած է, այդ յաւելուածոյ դրամը կը մնար պանքայի դրամարկղը՝

Ամբողջ վաճառքի գործողութիւնը լմննալէն և կալուածաթուղթերը՝ գնող թուրքին անունին վրայ դարձուելէն յետոյ, այդ թուրքը, կալուածաթուղթը ձեռքը, գիւղը կ՚երթայ և նոյն հողերուն տէր կը յայտարարէ ինքզինք։ Հողին բուն տէրը և համագիւղացիք տեսնելով այդ նոր կալուածաթուղթերը՝ ափիբերան կը մնային և շուարփոյթ՝ քաղաք գալով, պանքային տնօրէնին կ՚աղաչէին, կը պաղատէին թէ «մեր կալուածները, որոնք հազարաւոր լիրաներու արժէք ունէին, ինչպէս կարելի է 5-10-15-100 ոսկիի փոխարէն ծախել. ինչո՞ւ մեզի լուր չէք տուած, եթէ հողատէրը ինքը կարող չըլլար իր հողերը փրկելու, մենք՝ մեր զաւակները ծախելով, մեր գիւղին պատկանող կալուածը մենք կը գնէինք և պիտի չթողէինք որ օտարներ մուտք գործէին մեր գիւղին մէջ»։

Այս օրինաւոր առարկութեանց՝ պանքայի պատասխանն էր.

— Հոս պաշտօնատուն է, շատ երկար խօսիլ աւելորդ է. եթէ ձեր մարդը կը մեղքնայիք, ինչո՞ւ մասնավճարը իր ատենին չվճարեցիք։ Մենք, պանքայի կանոններուն համաձայն շարժած ենք, աճուրդը օրէնքի տրամադրութեան համաձայն տեղի ունեցած է։ Ահա աճուրդին թուղթը, տասնէն աւելի արժեգինի առաջարկներ կան. եթէ այդ արտերը աւելի արժէին, անշուշտ ամէն մարդ՝ աւելի պիտի առաջարկէր։ Ահա այդ գիւղացիին հաշիւը, տասը լիրա պարտք միայն մնացեր է, մինչդեռ աճուրդով գնողը՝ 15 լիրա վճարեր է, որով հինգ լիրա ալ աւելի վճարած է, որ այժմ մեր պանքան կը մնայ։ Գեղի հարկահաւաքը եթէ վկայէ որ այդ գիւղացին որեւէ հին պարտք չունի անվճար, դրամնիդ կը վճարենք. իսկ եթէ ունի, նախ տէրութեան իրաւունքը պիտի գանձուի հարկաւ»։

Խեղճ գիւղացիները իրենք զիրենք կատարուած իրողութեան մը առջեւ գտնելով, ձեռնունայն և յուսահատ, կը վերադառնան գիւղ։ Դարերէ իվեր, իրենց նախահայրերուն դառն քրտինքով շահուած իրենց սեփական արտերը, տուները, ախոռները, մարագները կը տրուէին ցեղապետներուն, կառավարութեան յափշտակիչ օժանդակութեամբ, ցեղապետներու, որոնք ո՛չ վարել գիտեն, ո՛չ ցանել, ո՛չ աշխատիլ, ո՛չ տքնիլ։

Ատկէ ետք նախկին սեփականատէրը՝ իրաւազուրկ դառնալով, կը խնդրէ իր նախկին կալուածներու նոր տէրէն որ արտերուն կէսը ինք վարէ ու ցանէ, հասոյթին երկու երրորդ բաժինը՝ Թուրքին ու մէկ-երրորդ բաժինն ալ իրեն ըլլալու պայմանով, որպէսզի գոնէ կարենայ իր ձագուկները սնուցանել, իսկ արտերուն միւս կէսը որուն որ ուզէ, թող տայ։

Հողերու նոր տէրը, մեծասրտութեամբ մը, կը բարեհաճի գոհացում տալու անիրաւեալ աղերսարկուին։

Այսպիսի խարդախ ու խաբեբայական միջոցներով քանի հազարաւոր շէն օճախներ քանդուեցան։ Անցեալին, այն բոլոր Թուրքերը, որոնք քաղաքին մէջ մէկ յարկանի խոնարհ խրճիթ մը հազիւ ունէին, և վարունգ և այլ բանջարեղէն ծախելով՝ իրենց ապրուստը կ՚ապահովէին, այդպիսիները, այսօր, միլիոնաւոր լիրա արժողութեամբ հողերու տէր դարձան. օրինակ, Նամատենց հաճի Իպրահիմ, եղբայրը՝ Մուսթաֆա, Պայրախտարենց հաճի Մուսթաֆա, եղբայրը՝ Ահմէտ, Քոթանենց Նասէն, Ճաֆար, հաճի Մէհմէտ, Զեչնիկլի հաճի Մուսա, Ահմէտ, Ճէզայիր, տղան՝ Ցալամազ, Նազիր, հաճի Խալիլ էֆէնտի, հաճի Ցերօ, Քոթանենց Պլալ. Ահմէտ, Իւսուֆ Զավուշ, Միրզոյենց Նասըր, Խարզին, և այդ կարգի հարիւրաւորները։

Այս հայահալած քաղաքականութիւնը կը շարունակուէր սահմանադրութեան օրերուն այլ, բայց այդ միջոցին, հայերս՝ քիչ *շատ շունչ առնելով, թուռն կերպով բողոքեցինք այդ ապօրինի քայլերուն դէմ։*

Այս անօրինակ անիրաւութեանց և ապօրինութեանց մասին ընդարձակ տեղեկութիւն հաղորդեցինք Պօղոս Նուպար փաշային, ի Գահիրէ, որ սիրայօժար՝ մեծ գումար մը տրամադրեց, որպէսզի այդ կարգի բռնագրաւուած հողերը ետ գնուին՝ ազգին անունով, և թոյլ չտրուի այնուհետեւ որ այդ տեսակ ապօրինի բռնագրաւումներ տեղի ունենան։

Այդ պատճառաւ ալ, Առաջնորդարանը պահանջ ներկայացուց Երկրագործական Դրամատան և աճուրդի դնող պաշտօնատան (Իճրա Տայիրէսի) որ պայմանաժամը լրացած և աճուրդի դրուած կալուածներու ցանկը իրեն յանձնուի։

Թէեւ մեր այս պահանջին՝ իրենց ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալու գոյն տալ փորձեցին, բայց մեր արդար իրաւունքներուն վրայ մեր պնդելը տեսնելով՝ ստիպուեցան տեղի տալ, և մենք ալ, մեր կարգին, լուր ղրկեցինք պարտք ունեցող գիւղացիներուն, որոնց հետ գործակցելով՝ շատ շատերու հողերը կրցանք փրկել կորուստէ։

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Կովկասէն թաթար մուհաճիրներ բերելով կը տեղաւորեն հայ գիւղերուն մէջ.—

Տարիներ առաջ, դաշտի գիւղերը, բոլորն ալ, շէն ու ծաղկեալ էին։ Իւրաքանչիւր գիւղի հայ բնակչութեան 80 *տոկոսը վարելու հող ունենալուն, բոլորն ալ գութանի կազմած և անասուններու հօտեր ունէին, բայց հետզհետէ բռնապետական ճնշման, հալածանքի ենթարկուեցան։ Ատոնցմէ զատ, Միւլթազըմճիներու անյագ ախորժակը և հարկահաւաքներու գործած անվերջ զեղծումները այնպիսի չափերու հասան, որ այլեւս ամէն մէկ գիւղի մէջ հազիւ թէ* 5-10 *տոկոս լծկանի տէր հայեր մնացած էին, այն ալ՝ թուրք* մերի*պային էր որ կիսարար ցանք կ'ընէր։ Իսկ մնացեալ խեղճ ժողովուրդը այլեւս ի՞նչպէս պիտի կարողանար ընտանիք ապրեցնել և հարկահաւաքներու ամենօրեայ կրկնակի պահանջներուն գոհացում տալ։ Հետեւաբար շատեր՝ իրենց հողերը, տուն ու տեղը երեսի վրայ ձգելով, Պուլանըքի, Մանազկերտի և Խնուսի շրջանները դիմեցին՝ իրենց ընտանիքներով, իբր գաղթական, և այդ վայրերուն մէջ մէյ մէկ բնակարան ճա-*

րելով և ուրիշներուն ծառայութիւն ընելով կ՚ապրէին, մինչեւ որ հայուն Աստուածը խոր քունէն արթննալով՝ զիրենք ազատէր այս թշուառ վիճակէն։

Իսկ կառավարութիւնը՝ այդպիսիներու կալուածական և զինուորական տուրքերը, նորէն կը շարունակէր գանձել համագիւղացիներէն՝ այն առարկութեամբ թէ այդ գաղթողներու տուներն ու արտերը վարձու տալով՝ գոյացած հասոյթը թող յատկացուի տուրքերուն, բայց վարող ցանողն ո՞վ էր, քանի որ մնացած լծկան անասունները իրենց տէրերուն անգամ չէին բաւեր։

Կառավարութիւնը գիւղէն պահանջեց գաղթողներուն անուանացանկը։ Ատիկա ուրախութիւն պատճառեց գիւղացիներուն՝ կարծելով թէ անոնց տուրքի բաժինը՝ գիւղին ընդհանուր տուրքէն զեղչելու համար էր, և այդ պատճառով ալ, գիւղին մէջ գտնուող շատ մը անկարող անձերու անուններն ալ արձանագրեցին՝ իբրեւ թէ գիւղէն հեռացեր, ուրիշ տեղեր գաղթեր են։

Այդ ժամանակներուն, Կովկասի Թաթար, Լեզկի մուհաճիրները, Ռուս հպատակութենէն դժգոհ, եկած լեցուած էին Բասենի և Ալաշկերտի շրջանը։ Կառավարութիւնը, նկատի առնելով աւելի այն գիւղերը, ուրկէ մեծ քանակութեամբ գաղթական ընտանիքներ մեկներ են, օրինակ, Վարդենիս, Դրմերտ, Առնիստ, Ապըլպուհար, Գոմս, մեծ քանակութեամբ Թաթարներ բերաւ և տեղաւորեց այդ գիւղերուն մէջ, ինչպէս նաեւ բաց դաշտին մէջ, հայ գիւղերէն մէկ քիլոմեթր հեռու, անոնց դիւրութիւն և արտօնութիւն տալով որ բնակարաններ շինեն իրենց համար։ Այսպէս, Վարդենիս և Արտօնք գիւղերուն միջեւ, որոնք հազիւ 15 վայրկեան հեռաւորութիւն ունէին իրարմէ, Թաթարական նոր գիւղ մը հիմնուեցաւ։

Այս Թաթար մուհաճիրներուն՝ ո՛չ միայն գաղթող հայերուն հողերը ձրի տրամադրուեցան, այլ նոյնիսկ՝ գիւղին մէջ ապրող և օրը օրին տուրք վճարող հայերու հողերէն ալ մաս մը գրաւուեցաւ և այդ Թաթարներուն յանձնուեցաւ, և երբ հայերը կը բողոքէին կառավարութեան, իրենց կը պատասխանուէր.

— Հայ անամօթներ, դուք վարուցանք ընելու անասուններ չունիք, կառավարութիւնը միթէ պիտի սպասէ՞ մինչեւ որ լծկաններու տէր ըլլաք, արտեր ցանէք և յետոյ տուրք վճարէք՝ Այդ յոյսը կտրած ենք ձեզմէ այլեւս։ Քանի որ Թաթարներ ունին լծկաններ, անոնց իրաւունք կը տրուի իրենց ուզած արտերը ցանելու և հասոյթ առաջ բերելու. անանկով թէ՛ անոնք կ՚օգտուին և թէ պետութեան գանձը։

Եւ այսպէսով, խեղճ հայերը կը վերադառնային ձեռնունայն։ Մինչդեռ, մուհաճիր թաթարներուն իրաւունք շնորհուած էր մինչեւ տասը տարի տուրքէ զերծ մնալու։

Այս կացութիւնը այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, երբ հեռու և մօտ շրջանակներէ բազմաթիւ հայ գաղթականներ նորէն վերադարձան և ուզեցին տիրանալ իրենց պապենական կալուածներուն։ Բայց կարելի՞ բան էր մուհաճիրները տեղահան ընել իրենց տուներէն և կալուածներէն։

Դիմումներ սկսան տեղալ Ազգային Առաջնորդարան, որ իր կարգին՝ կը դիմէր կառավարիչին. ան ալ կ՚ըսէր.

— Մուրախասա էֆ. այսօր հաւասարութիւն է, բոլոր ցեղերն ալ, օրէնքի առաջ, հաւասար աչքով կը դիտուին, խեղճ մուհաճիրները հանենք ո՞ւր ղրկենք, գիւղերու մէջ՝ հայերու անբնակ տուներ, հողեր շատ կան։ Թող երթան գտնեն, հոն բնակին։

Այդ օրերուն Կովկասէն վերադարձած էր նաեւ նշանաւոր յեղափոխական Գոմս գիւղացի Կորիւնը, որուն հայրենի գիւղին մէջ արդէն մուհաճիրներ լեցուած էին։ Առանց կառավարութեան բողոքելու, քանի մը զինեալ տղաներ հետը առնելով՝ գիւղը կ՚երթայ և մուհաճիրներուն մեծերը հրաւիրելով, անոնց կը յայտարարէ.

— Ասիկա իմ նախահայրերուս շինած գիւղն է, ես այս գիւղի զաւակն եմ, իմ իրաւունքիս պաշտպանութեան համար տուած եմ հարիւրաւոր զոհեր, որոնց կարմիր արիւնով ներկուած է գիւղիս ամէն մէկ քարը, 15 տարիէ որ Ֆետայի եմ, ձեր Սուլթանին դէմ կռուած եմ և հազիւ այս օրուան մեր իրաւունքին տէրը դարձած ենք, և հիմա մեր հայրենի հողին վրայ կեցած ենք։ Երեք օրուան պայմանաժամ կուտամ ձեզի որ բոլորդ միասին դուրս գաք մեր գիւղէն, և որտեղէն որ եկած էք, նորէն հոն վերադառնաք, հակառակ պարագային՝ բոլորդ ալ մեծով պզտիկով կ՚ոչնչացնեմ։ Ահա, ես Մուշ քաղաքը կ՚երթամ հիմա և երեք օրէն կը վերադառնամ։

Մուհաճիրներն ալ Մուշ գալով՝ կը դիմեն կառավարութեան և անոր օժանդակութիւնը կը հայցեն, բայց ի՞նչ կրնար ընել կառավարութիւնը։ Առիւծի ձագ Կորիւնն է վերադարձեր և իր հայրենի բոյնին մէջ կ՚ուզէ ապրիլ։ Կրնա՞ր դիմադրել Կորիւնին, մանաւանդ այնպիսի պահու մը, երբ հայ յեղափոխականները և երիտասարդ Թուրքերը՝ համբոյրներով կը գրկախառնուէին։

Մուհաճիրներուն լուր կը տրուի որ քրտական գիւղերը երթան ամփոփուին, բայց անոնք՝ Թուրքիա մտած օրը անիծելով՝ վերադարձան Գոմս, և ունեցած չունեցածնին հաւաքելով՝ մեկնե-

ցան անկէ և Մուշի շրջանէն ալ հեռացան։ Միւս գիւղերու հայ բնակչութեան մէջ չգտնուեցան Կորիւնի պէս քաջարի մարդիկ, որոնք անոր առնականութիւնը ցոյց տալով՝ իրենց գիւղերէն վռնտէին այդ թաթարները։ Ասոնք՝ առաջուան նման վնասներ չէին կրնար պատճառել, և ի վերջոյ՝ յուսահատած, ձգեցին ու կամաց կամաց վերադարձան Տաղստան, Կովկաս։

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

Իմ Տասներեքերորդ Բանտարկութիւնս.—

1907 *թուականի Մայիս ամսուն, անձնական գործով, հայրենի Խասգիւղը գացած էի, ուր արիւնարբու Հաճի Ֆերոն և իր ցեղակիցները եկած հաստատուած էին և գիւղին տէրը դարձած։ Այդ միջոցին գիւղապետն էր անվախ երիտասարդ մը՝ Միքայէլ Տոոզեան, որ իր յանդուգն ընթացքով՝ միշտ կուրծք կուտար այդ հրէշին և կը ջանար գիւղը փրկել անոր ճիրաններէն։ Իր յոյսը կտրելով կառավարութենէն, իր անձնական միջոցներով էր որ ընդդիմութիւն ցոյց կուտար՝ շատ յաճախ ալ ծեծի ու կռիւի բռնուելով այդ բռնակալի ու իր ցեղակիցներուն հետ։ Այդ մարդ-գազանը կը զգար որ գիւղապետ Միքայէլը՝ իմ բարոյական ազդեցութեան տակ գտնուելով, իմ թելադրութիւններուս համաձայն էր որ կը շարժէր. այդ պատճառով ալ՝ միշտ կը ջանար ինծի վնաս հասցնել՝ ամէն տեսակ ստոր միջոցներով, առանց որևէ բանի առջև կանգ առնելու։ Ես գիտէի իր մտադրութիւնը, և ըստ այնմ՝ Խասգիւղ գալուս, միշտ զգուշաւոր միջոցներու կը դիմէի։*

Այդ օրը գիւղապետ Միքայէլին ըսաւ.

— Գիւղիդ սայլերը ամբողջութեամբ պէտք է ինծի տրամադրես՝ երկու օրուան համար. լերան ստորոտէն քար բերել պիտի տամ։

Այդ բռնապետին պահանջը մերժուեցաւ՝ իմ խորհուրդով։

Հետևեալ առտուն, արշալոյսին, երբ դեռ քնացած էի, լուր կը բերեն ինծի որ գիւղը չորս կողմէն պաշարուած է զօրքերով և երկու թնդանօթներով։ Իսկոյն վեր կը ցատկեմ և աճապարանքով կը հագուիմ՝ նախազգացումն ունենալով որ կեանքս վտանգի մէջ է։

Միքայէլ և քանի մը ընկերներ քովս կը փութան և կը հաղորդեն որ Գէորգ Զավուշ, իր ընկերներով, գիւղն եկեր է եղեր այդ պատճառով ալ՝ կառավարութիւնը պաշարեր է գիւղը և խուզարկութիւն պիտի կատարէ։

Ես արդէն վստահ էի որ ոչ ոք կար գիւղին մէջ այդ ատեն, թէեւ ատկէ հինգ օր առաջ՝ Գէորգ Զավուշ հանդիպած էր հոս եւ գիշեր մը մնալէ ետք, անցեր գացեր էր։

Այսպէս ապահով զգալով՝ գիւղապետին հետ միասին կ'երթանք զօրաց հրամանատար հազարապետ Հիւսնի պէյին քով և կը պնդենք որ գիւղին մէջ կասկածելի մարդեր չկան։

Յանկարծ խօսքը ինծի ուղղելով՝ կ'ըսէ.—

— Պիրինճի Ֆէսատ վէ Ֆէտայի սէն սին (առաջին դաւադիրը և յեղափոխականը դուն ես)։

Եւ զօրքին հրամայեց որ գիւղապետն ու զիս ձերբակալելով տանին Հաճի Ֆերոյի տունը արգելափակեն։

Այսպէս գուշակեցինք որ այդ վատութիւնը գործողը Հաճի Ֆերոն էր։

Հրամանատարը կը հրամայէ որ գիւղի չորս հարիւր տուններուն բնակչութիւնը դուրս գայ տուներէն և հաւաքուի այդ հրէշին տան դրան առջեւ, մեծ արտի մը մէջ։ Մէկ ժամէն, գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը հոն հաւաքուած էր, նոյն իսկ կոյրերն ու հիւանդները։ Գիւղին խուզարկութիւնը կը սկսի՝ մէջն ըլլալով մարագներն ու ախոռները։

Երբ այս խուզարկութիւնը ապարդիւն անցաւ, հրամանատարը՝ Հաճի Ֆերոյի հետ առանձին տեսակցելէ յետոյ, հրամայեց որ նախ բոլոր իգական սեռի անձերուն երեսներն ու կուրծքերը քննեն ստուգելու համար անոնց կին ըլլալը, որպէսզի չըլլայ թէ Գէորգ Զավուշ՝ կնոջ հագուստով ծպտուած՝ հոն ըլլայ, անոնց մէջ։ Այս արարողութիւնն ալ բաղձացուած արդիւնքը չի տար։ Լրատու գազանը շատ լաւ գիտէր որ գիւղին մէջ վտանգաւոր մարդ չի գտնուիր, և միմիայն իր ատելավառ վրէժը լուծելու համար էր որ այս ստորին արարքներով կը նեղէր գիւղի ժողովուրդը։

Ատկէ յետոյ բոլոր տղամարդիկը գիւղի բնիկ ժողովուրդը ըլլալը ստուգելու համար՝ գիւղին մէջ գտնուող գորտոնճի ժանտարմաները մէկիկ մէկիկ աչքէ կ'անցընեն տղամարդոց շարքը և բոլորին ալ՝ ծանօթ դէմքեր ըլլալը կը հաստատեն։

Հաճի Ֆերոն վերջին նենգ միջոցի մը կը դիմէ՝ իր նենգամտութիւնը քօղարկելու համար։ Իր ծառաներուն կը յանձնարարէ որ ըսեն թէ՝

— Երէկ երեկոյեան, մութին, Բդէեանի տան քովէն անցած ատեն, անոր սենեակէն՝ օտարականի ձայներ լսեցինք. մօտեցանք լուսամուտին և տեսանք որ տասը զինեալ անձերու քով նստած էին Բղէեանն ու գիւղապետ Միքայէլը և կը ճաչէին։ Իսկոյն լուր տուինք Հաճի Ֆերոյին, ան ալ իմաց տուեր է կառավարութեան։

Թէեւ այդ սնոտի խօսքերը համոզեցուցիչ փաստեր չէին, բայց այդ բռնապետական շրջանին՝ այդքանն ալ կը բաւէր հայերը ճնշելու համար։

Գիւղացիներուն կը հրամայուի երթալ իրենց տուները և ուտելիք պատրաստել զօրքին համար։ Խեղճ գիւղացիք ըրին իրենց կարելին և զօրքը կերակրուելէ ետք՝ ճամբայ կ'իյնայ դէպի Մուշ, գիւղապետը և զիս ալ հետերնին առած և կ'առաջնորդուինք բանտ։

Խեղճ ծերունի մայրս, նորէն բանտարկութեանս լուրը լսածին պէս, կը փութայ Կարապետ էֆէնտի Թիւթիւնճեանի քով, որ շուտով կուգայ կը գտնէ զիս և կը տեղեկանայ պատահածներուն։

Երեսուն օր Դուրբու Ալթը մնալէ ետք, հարցաքննիչ դատաւորը յանցաւոր կը գտնէ երկուքս ալ և կը փոխադրուինք կեդրոնական բանտը։ Չորս ամիս յետոյ, հրապարակային դատավարութիւն տեղի կ'ունենայ։ Դատարանին մէջ՝ երկու քիւրտ սուտ վկաները կը կրկնեն իրենց ըսածները թէ «Ֆետայիներ տեսանք Բղէեանի տան մէջ»։

Ես կը ջանայի, թէ՛ քաղաքէն և թէ՛ գիւղէն, պաշտպանող վկաներ ներկայացնել և հաստատել թէ մեզի դէմ բերուած ամբաստանութիւնը ամբողջութեամբ զրպարտութիւն է։ Վկաները Հաճի Ֆերոյի ծառաներն ըլլալով, անոր թելադրութեամբ, սուտ վկայութիւններ կուտան՝ մեզի վնասելու միակ նպատակով, թէ՝ Հաճի Ֆերոն՝ հօրեղբայրս Տ. Մանուէլ քահանան և գիւղապետ Միքայէլի հօրեղբայրը՝ Գրիգորը սպաննել տուողն ըլլալով, ըստ օրինի, թշնամի կը նկատուի, հետեւաբար՝ անոր լրատուութիւնը օրինական չէ։ Բայց որո՞ւ կը հասկցնես։ Դատարանի անդամները չէ՞ին գիտեր միթէ, որ մեզի վերագրուած յանցանքը պարզ զրպարտութիւն էր։

Ու պէտք էր որ զանոնք գոհացնէինք, որպէսզի կարենայինք փրկել մեր կեանքը։

Այդ միջոցին պատժական ճիւղի հայ անդամներն էին հայ-կաթոլիկ Սահակ էֆէնտին և Յովհաննէս Աչիկեան, իսկ թուրքերէն՝ Հիւսէյն և Հաճի Մուսա էֆէնտիները՝ կանխիկ դրամ բնաւ չունէի, մեռած կնոջս զարդեղէնները, որոնք յաջողած էինք ետ առնել կառավարութենէն, մայրս ինծի տուաւ. բայց ընչաքաղց դատաւորները այդքանով չէին գոհանար։ Ինծի լուր կը ղրկէին, թէ «գիտենք որ կանխիկ դրամ չունիս, բայց խանութին մէջ բաւական ապրանք ունիս, թող ապրանք ղրկէ մեզի», այսինքն, «գքար կակուղ՝ ինչ որ ըլլայ՝ ընդունելի է»։

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՉԱՎՈՒՇ

Ստիպեալ, յիսուն լիրայի արժողութեամբ ճերմակեղէն և բրդեղէն կը ղրկեմ Հիւսէյին էֆէնտիի եղբայր Քեամիլ էֆէնտիին, իսկ զարդեղէն ոսկիներն ալ՝ Ցովհաննէս և Սահակ էֆէնտիներուն, և վեց ամիս ետք՝ ընկերս Միքայէլին հետ անպարտ կ՚արձակուինք։

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Ռուբէն Տէր Մինասեան Մուշի մէջ.— Գէորգ Չաւուշի սխալ գործունէութիւնը եւ իր նահատակութիւնը.—

Սասունի կռիւներէն ետք, Անդրանիկ, իր խումբով, անցած էր արտասահման։ Կազմակերպութեան գործերը կարգի դնելու համար, Կովկասէն։ Տարօն հասաւ Ռուբէն Տէր Մինասեան, որ գաղտնօրէն քաղաքը, դաշտի գիւղերը և Սասունը այցելելով, ականատես կ՚ըլլար հայ ժողովուրդին ունեցած տառապանքներուն և կրած չարչարանքներուն։

Արտասահմանէն որեւէ օգնութիւն չէր գար՝ թշուառացած ժողովուրդին ծովացեալ կարիքներուն գոհացում տալու համար, և նոյն իսկ Ռուբէնի առօրեայ ծախքերը՝ մեր երիտասարդ զոհաբերող ուժերը ստանձնած էին սիրով։

Այդ միջոցներուն, Գէորգ Չաւուշ սկսած էր գաղտնի յարաբերութիւն հաստատել տեղացի Թուրք և քիւրտ ցեղապետներէն ոմանց հետ, նոյն իսկ օրերով՝ անոնց հետ կ՚ըլլար և միասին կը ճաշէր։

Գէորգ՝ այս ցեղապետներուն հետ յարաբերութիւն հաստատած էր երկու նպատակով. ա) *Կ՚ուզէր այդ կերպով սիրաշահիլ անոնց բարեկամեցողութիւնը՝ ճնշուած հայութեան հանդէպ, որպէսզի այլեւս սանձարձակօրէն չկեղեքեն իր ազգակիցները.* բ), *Կը յուսար նիւթապէս օգտուիլ անոնցմէ, և կ՚օգտուէր ալ։*

Գիւղերու մէջ բնակող Թուրք և քիւրտ աղաները, իրենց կեանքը ապահովելու համար Գէորգ Չաւուշի վրէժխնդրութենէն, առ երեսս մտերմութիւն ցոյց կուտային՝ անոր բոլոր պահանջներուն գոհացում տալով։ Անշուշտ ասոնք իրենց տուած գումարները՝ իրենց գիւղերուն հայոց կռնակէն կը հանէին։

Այսպէսով, Գէորգ մտերմացած էր Մշեցի անգութ և հայատեաց Ֆալամազի հայր, Տոմ գիւղը գտնուող հաճի Նազիրի, Ղըզըլաղաճ և Աւզաղբիւր գիւղերը գտնուող Ճէզայիր աղա Իւսուֆի, Սուլուխ գիւղին տիրապետող հաճի Ահմէտի, և ոճրագործ Մուսաբէկի եղբայր Խասըմ բէկի ու շատ մը այդ կարգի աւազակներուն հետ։

Խասըմ բէկի հետ շատ յաճախ կը խորհրդակցէր և անոր օգնութեամբ և գործակցութեամբ՝ կը ջանար քիւրտ ժողովուրդին մէջ ևս յեղաշրջում առաջ բերել, որպէսզի հայերու հետ միասին բողոքներ ներկայացնէին Օսմանեան կառավարութեան զեղծարար պաշտօնէութեան դէմ, և ի պահանջել հարկին, զինու զօրութեամբ միանաբար պաշտպանէին երկու եղբայրացած ազգերու կենսական իրաւունքները։

Բայց, այդ խորհրդակցութիւններն ու փոխանակուած կարծիքները պարապ փորձեր էին։

Սուլուխ գիւղի կռիւը եւ Գեորգի նահատակութիւնը.— *Գէորգ Չաւուշ, այս պարբերական այցելութիւններու միջոցին, անգամ մըն ալ Սուլուխ կ'երթայ և գիւղին տիրող հաճի Ահմէտին հետ կ'ըլլայ, ուր, այդ ատեն, կը գտնուէին եղեր նաև հարկահաւաք ժանտարմաներ։*

Բոլորը միասին ուտել-խմելէն վերջ, ժանտարմաները իբր թէ դրացի Խաչխալաթ գիւղը պիտի մեկնին եղեր, բայց երբ Սուլուխէն բաւական մը կը հեռանան, իրենց ճամբան փոխելով, ուղղակի քաղաք կ'երթան և կառավարիչին կը յայտնեն Գէորգ Չաւուշի գտնուած տեղը։

Անմիջապէս, քաղաք գտնուող զօրքն ու բոլոր ժանտարմաները, թնդանօթներով միասին, ճամբայ կ'իյնան դէպի Սուլուխ։ Երբ Գէորգ Չաւուշ, Ռուբէն, Ալվառինչեցի Սէյտօ Պօղոսը և 10-15 զինեալ ընկերներ՝ հեռուէն կը նշմարեն թուրք զօրքին գալը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, դիրքեր կը պատրաստեն տանիքներու վրայ, թոյլ չտալով որ զօրքը մօտենայ գիւղին։ Ու կռիւը կը սկսի։

Յետ միջօրէ ըլլալով, տղաք կը խորհին որ մութը կոխելուն՝ պիտի կրնան փախչելով ազատիլ, ու կը սկսի կատաղի դիմադրութիւն մը։ Դժբախտաբար, Գէորգ Չաւուշ՝ մահամերձ ըլլալու աստիճան ծանրօրէն կը վիրաւորուի (1)։ Թշնամի ուժերն ալ մեծ կորուստներ կ'ունենան։

Մութը վրայ հասածին պէս, Ռուբէն՝ իր հետ առնելով ողջ մնացած ընկերները, դուրս կուգայ գիւղէն և բոլորն ալ անվտանգ կ'ազատին։

Հետեւեալ առաւօտեան, թշնամի ուժերը կը խուժեն գիւղին մէջ, կը գտնեն նահատակուած ընկերներու դիակները և սայլերով

---

(1) *Ծնթ. Ա.Տ.*— Ըսուեցաւ, որ Գէորգ Չաւուշ կռնակէն զարնուելով վիրաւորուած է. ու զարնողն է — կ'ըսեն — Ռուբէն Տէր Մինասեան։

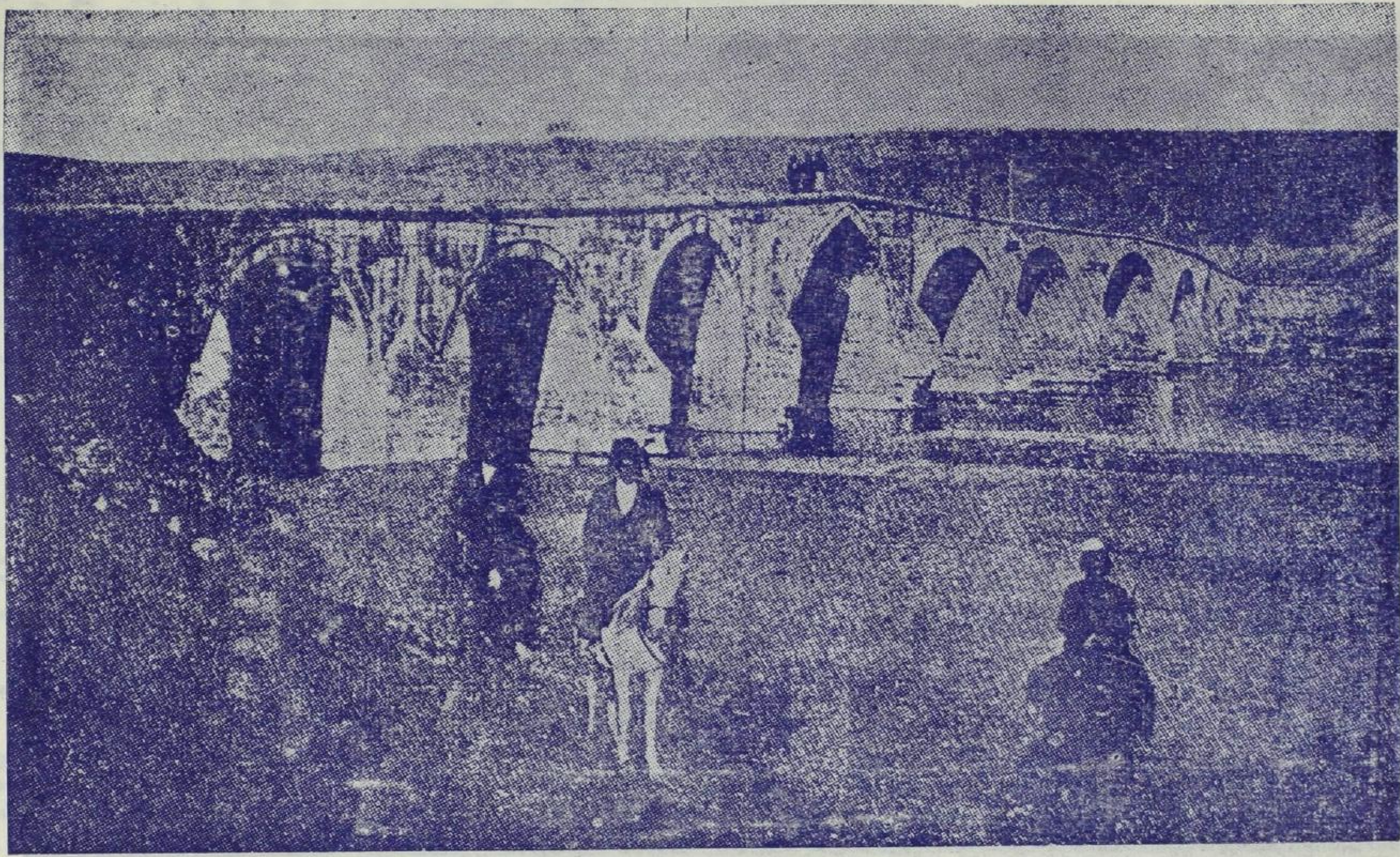

ՍՈԼՈՒԽԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ,

որուն արևմտա-հարաւէն՝ Լէնկթիմուր շինել տուաւ Սոլուխի կամուրջը, Արածանիի վրայ։

կը փոխադրեն զանոնք քաղաք, ուր կը հաստատուի որ անոնցմէ մէկը Գէորգ Չաւուշի դիակն է։

Թուրքերուն ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր. ուրախ էին որ այդ հերոս ահաբեկիչէն ազատած էին այլեւս։

Գէորգին մարմինը երեք օր ցուցադրութեան դրուեցաւ կառավարական չէնքին առջեւ, որմէ յետոյ յանձնուեցաւ Առաջնորդարան, որ զայն կը թաղէ Գուրգէնի և ընկերներու շիրիմներուն քով։

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

Հարկահաւաքներու պատճառած սարսափները.—

Կառավարական տուրքերէն գոյացած ինչքան դրամ ալ պետութեան գանձարանը լեցուէր, անմիջապէս կա՛մ Բաղէշ պիտի փոխադրուէր, և կա՛մ զինուորականներ՝ Սանտըք էմինիի սենեակը մտնելով և յաճախ ալ՝ պաշտօնեաները գանակոծելով եղած դրամը կ'առնէին կը տանէին՝ ի հաշիւ իրենց և զօրքերու ամսականներուն և անոնց պարէնին։

Այդ պատճառով ալ, կառավարական պաշտօնեաները ամիսներով անվճար կը մնային։ Ասոնք ալ, սակայն, միջոցներ հնարեր էին իրենց յետնեալ ամսականները ուղիով ձեռք բերելու համար։

Այսպէս, կառավարական հաշուակալ տնօրէնէն (մուհասէպեճի) մէյ մէկ կտոր թուղթ ձեռք կը բերէին և իրենց փափաքած գիւղի տուրքերէն գանձելու համար՝ հոն կը փութային։

Ատկէ զատ, այն Թուրք ցեղապետները, որոնք բանակի պարէնաւորման **քոնթրաթը** (հայթայթիչ) կը վերցնէին, իրենց տուած հազարաւոր լիրա արժողութեամբ պարէնին փոխարէն ստացած ընկալագիրի կտրոնները (քուփոն) երբ չէին կրնար գանձել պետական գանձարանէն, ասոնք եւս՝ հաշուակալութեան տնօրէնէն գանձման արտօնագիր կ'առնէին՝ իրենց նախասիրած գիւղերուն վրայ, և իրենք անձնապէս, կամ իրենց ստորադաս պաշտօնեաները հոն կը ղրկէին՝ այդ գանձումները կատարելու համար։

Այսպիսով, առհասարակ, բոլոր գիւղերն ալ, առանց բացառութեան, սոսկալի դրութեան մը մատնուած էին։ Օրինակ. Խասգիւղի մէջ, օրինական հարկահաւաք պաշտօնեան տանը մէջ նստած կ'ըլլայ. իր օժանդակ ժանտարմաները՝ գիւղէն մարդեր, կիներ հաւաքելով՝ յիշեալին քով կ'առաջնորդեն։ Նոյն տարուան տասանորդը վերցնող պաշտօնեան (միւլթազըմ) ալ ուրիշ սենեակ մը նստած կ՚ըլլայ, ասոր օժանդակող ժանտարմաներն ալ՝ գիւղի այգեստաններուն, բանջարանոցներուն տէրերը կը հաւաքեն կը բերեն։ Ուրիշ սենեակի մը մէջ քոնթրաքթ ընող Նասէն, հաճի Մուսթաֆան, Միրզոյեան Նատըրը, և այլն նստած կ՚ըլլան։ Ասոնցմէ մէկը՝ բանակի վառելափայտը կը հայթայթէ, միւսը՝ միսը, մէկալն ալ՝ բրինձ և օճառ. վերջապէս ամէն մէկը յանձնառու եղած է շաքար, քարիւղ, ևայլն հայթայթելու։ Ասոնք, բոլորն ալ, զատ զատ, ամէն մէկը իր հաշւոյն, օժանդակ ժանտարմաներով եկած, գիւղը նստած՝ գիւղի բնակչութենէն կը հաւաքեն իրենց առնելիքները։ Քիչ անդին ալ պետական պաշտօնեաները՝ իրենց յետնեալ ամսականները գանձելու համար, այդ գիւղին վրայ հեվալէ առած հոն եկած են։

Եւ այսպիսի պարագաներուն, ո՛չ օրէնք գոյութիւն ունի, ո՛չ իրաւունք և ո՛չ ալ՝ խիղճ։ Ամէն մէկը կը փորձէր բան մը փըրցընել։

Քանի որ ժողովուրդը, իր կրած հարստահարութիւններէն սնանկացած էր, ըստ այնմ ալ՝ կառավարութեան արկղը դատարկ մնալով՝ կը սնանկանար։ Ամէն մարդ իր իրաւունքը գանձելու ետեւէ էր. խորհող չկար թէ երբ այս ժողովուրդը բոլորովին ուժասպառ ըլլայ, այլեւս ի՞նչ պիտի կրնային գանձել յառաջիկայ տարին։

Բառին բուն նշանակութեամբ գիւղացիութեան երեք-քառորդ մասը բացարձակ չքաւորութեան մատնուած էր։ Հաւ մը անգամ չունէին, որով գիւղին ամբողջ պարտքը կը ծանրանար մնացած մէկ-քառորդ բարեկեցիկ բնակչութեան վրայ, որ պանդխտութեան մէջ մարդ ունենալով, ամսէ ամիս 5 - 10 ոսկի կը ստանար և այդ կերպով ի վիճակի կ՚ըլլար իր գոյութիւնը քարշ տալու։

Օրինակ. Խասգիւղի մէջ, Տոնճոյի տուները, Տէր Մկրտիչ քահանայի տղաները, Երեցանց Սըրգէն, Գասօ Մանուկ, Շոխէ Զաքար, Տակառեան Ներսէհ, Փարէզի տուները, ևայլն, ամէն տարի իրենց պանդուխտ զաւակներէն հարիւրաւոր լիրաներ կը ստանային, բայց իրենց ոտքերուն տրեխ չունէին, անոնց կերածն ալ նորէն կըլկըլէ սեւ հաց մըն էր, զոր անասուններն անգամ չէին ուտեր։

Չունեւորներուն պարտքերը դիզուած էին այդ ունեւորներուն վրայ, որով և իրենց տարեկան հազար ղուրուշ տուրքը բարձրացած էր հինգ հազարի։

Վերջին տարիները, սակայն, այդ օրէնքն ալ չեղեալ նկատունցաւ. և տուն կար որ յիսուն լիրայի փոխարէն հարիւր, հարիւր յիսուն լիրա կը վճարէր, և նորէն չէր կրնար օձիքը ազատել։ Խեղճերը կ'առարկէին.

— Աղա, չէ՞ որ մեր գիւղի քեաթիպը (գրագիր), գիւղապետը առնելով ցոյց տուած էին մեր պարտքը ու մենք վճարած էինք բոլորն ալ, թէ ի՞նչ հալով, այդ ալ՝ Աստուած գիտէ, այս ի՞նչ առնելիք է որ հիմա նորէն կը պահանջէք՝ դեռ տարին չլրացած։

Անոնց պատասխանը կ'ըլլար.

— Օղուլ, կառավարութիւնը յանձնարարած է մեզի որ այդ գումարները գանձենք ձեզմէ. մենք հարցուցած ենք կառավարութեան թէ այդ գիւղը ունի՞ այդքան պարտք, որ երթանք գանձենք։ Մեզի պատուիրուած է որ երբ մեզի այդ տեսակ հարցում ուղղուի, մեր պատասխանը պիտի ըլլայ.— «**Վէր, սօրմա**». այսինքն, ինչ որ ձեզմէ կը պահանջուի, տուէք, բայց մի հարցնէք թէ որո՞ւ հաշւոյն է որ կը գանձուի»։

Եւ, այս ասութիւնը ընդհանրանալով՝ ամբողջ շրջանին մէջ, ո՛ր մէկ պաշտօնեան որ գիւղը գար, «**Վէր սօրմա**» ըսելով՝ ուզածը կը գանձէր և կ'երթար։

Բանակի **քոնթրաքթը** վերցնողները՝ զօրականներու հետ կը համաձայնէին, անոնց կաշառք տալով. և մէկ օխա բրինձ, շաքար, իւղ, ցորեն, փայտ, քարիւղ տալով՝ 3-4 օխայի ընկալագիր կը ստանային անոնցմէ. ըսել է՝ թէ հարիւրի փոխարէն 4-5 անգամ կը շահէին, որ ըսել է թէ իրենց վճարած գումարը արդէն հնգապատկելով ձեռք բերած էին, և այս անգամ ինչ որ գանձէին, արդէն աւելորդ շահ մըն էր որ ձեռք պիտի բերէին, հետեւաբար, այս առեն՝ այնքան ալ խստապահանջ չէին ըլլար և ինչ որ գտնէին՝ կ'առնէին։

Շատ մը գիւղացիներ իրենց տուները ձգեր փախեր էին, ատոնց սեփականութիւնը եղող տուն, ախոռ, մարագ, գոմ դեռ կանգուն էին։ Այդ պաշտօնեաները կը կանչէին գիւղապետը և կ'ըսէին, «անշուշտ, այս շէնքերուն վրայ յետնեալ տուրքեր կան, կառավարութեան և զօրքին փայտ է հարկաւոր, գին մը որոշենք, զեղչենք տիրոջ պարտքէն, փայտերը քակենք և սայլով քաղաք փոխադրենք»։

Խեղճ գիւղացիները կրնայի՞ն հակառակիլ։ 40-50 լիրա արժէք ունեցող տունի մը գերանները՝ 4-500 ղուրուշով, այսինքն՝

մէկ տասներորդ արժէքով կը քանդուէին և գերանները կը փոխադրուէին քաղաք։

Ահա այսպէս, գիւղերու մէջ, շէնքերուն կէսէն աւելին քանդուելով, կը փոխադրուէր քաղաք, ուր դիմացկուն կաղնիէ հաստ գերաններէն մէկ քանին կը ծախէին նոր տուն շինել տուող Թուրքերուն՝ ստանալով իր առնելիքին փոխարժէքը, իսկ մնացած գերաններն ալ՝ իբր վառելափայտ, կը ծախէին բանակին՝ յաւելուածական չափ մը ապահովելով։

Բանակին միս հայթայթողը կ՚երթար այն գիւղերը, ուր մեծ քանակութեամբ ոչխար ու տաւար կային, և իր հաւնած ոչխարներն ու տաւարները զատելով, ոչինչ գին մը կ՚որոշէր անոնց համար և տիրոջ կ՚ըսէր. «Զօրքին համար է» և որոշուած գինը, անոնց տիրոջ կամ գիւղին հաշւոյն կ՚անցընէր, իսկ ինք՝ գոհունակ սրտով, առանց մէկ փարա վճարած ըլլալու, դիւրութեամբ ձեռք բերած աւարով կը վերադառնար քաղաք։

Վա՜յ այն մարդոց, որոնք մէկ երկու տաւար, ոչխար փախցնէին ուրիշ տեղ մը և իրենք ալ պահուըտէին. այդ պարագային, ժանտարմաները կը մտնէին անոր տունը, ինչ որ տեսնէին հոն, կարասներ, կաղամբի թղիկներ, ամաններ, եւայլն, բոլորն ալ ջարդ ու փշուր կ՚ընէին, կիներու գլխուն մազերէն քարշ տալով՝ մինչև պաշտօնեայի սենեակը կը տանէին։ Խեղճ երեխաները իրենց մայրերուն ետևէն վազելով, լալով ու աղաղակներով՝ օդը կը թնդացնէին։ Բայց այդ պահուն, ո՞ր պաշտօնեայի խիղճն էր որ պիտի գթար։ Կնոջ կ՚ըսէին.— «Կամ մարդուդ տեղը ցոյց պիտի տաս, և կամ դուն պիտի բանտարկուիս անոր փոխարէն»։

Խեղճ կինը ի՞նչ գիտնար թէ իր ամուսինը ո՞ւր պահուըտած է։ Ծեծելով և երեսին մուր քսելով, վարտիքի մէջ կատու ձգելով և շատ անգամ ալ՝ հոն բանտարկուած պահելով, իրենց պիղծ կիրքերուն յագուրդ կուտային։ Եւ մինչև որ ամուսինը չգար ու չյանձնուէր, թող չէին տար։ Եւ երբ ամուսինը հարկադրուէր երեւան ելլելու, խեղճին գլուխը ինչ խաղեր կը խաղային։ Բան ու գործ չունիս, ըսէ թէ «ուրիշ տեղ գացեր էի՝ դրամ ճարելու, բայց չկրցայ գտնել»։ Կը մերկացնէին, վրան պաղ ջուր լեցնելով՝ կը ծեծէին, գլուխն ի վար կը կախէին օրերով, մինչև որ իր զաւակներուն միակ ապաւէնն եղող կովը առնէին ձեռքէն ու ազատ ձգէին զինք։

ԳԼՈՒԽ ԽԶ.

Զաւէն եւ Գարմէն Տարօն կը ժամանեն.— Անոնց սխալ գաղափարը Քիւրտերու մասին.— Զաւէն կը նահատակուի.—

1907ի աշնան, Կովկասէն Մուշ ժամանեցին Զաւէն անունով խոստմնալից երիտասարդ մը և Գարմէն (Էջմիածնի միաբաններէն՝ կարգաթող Տաճատ վարդապետ)։

Կառնէն գիւղացի Մկրտիչ Սողոմոնեանի տան մէջ, օրերով. երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, այն եզրակացութեան կուգան՝ որ այլեւս Մուշի ժողովուրդը ի վիճակի չէ նոր արկածախնդրութիւններու, նոր ապստամբութիւններու, քանի որ ամբողջ հայութիւնը, առանց խտրութեան, օրհասական վիճակի մը մատնուած է։ Անոնք կ'որոշեն մերձենալ քիւրտ աշխատաւորութեան (իրենց ցնորական խելքով՝ կը կարծէին որ իբր թէ քիւրտ աշխատաւորութիւն կայ եղեր), քարոզչութիւն կատարել անոնց մէջ, յեղափոխական գաղափարներ տարածել և մեզի միանալով՝ միանաբար կռուիլ թուրք բռնապետական կառավարութեան դէմ։

Գէորգ Չաւուշ՝ այդ մերձեցումին համար հող պատրաստած էր արդէն, Խասըմ Բէկի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էր, սակայն իր կանխահաս մահով՝ անոր պակաս թողած գործը իբր թէ Ռուբէն պիտի լրացնէր։ Մինչ Ռուբէն հեռատես ըլլալով՝ կը զգուշանար այդ հրէշին հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունենալէ։ Ատով հանդերձ, միշտ ինքզինք բարեկամ և գաղափարակից ցոյց կուտար և երբեմն ալ՝ քոնեակ և այլ ըմպելիներ կը ղրկէր անոր իբր նուէր։

Զաւէն յանձն կ'առնէ երթալ անձամբ բանակցիլ Խասըմ Բէկի հետ և քրտական յեղաշրջումի աշխատանքը առաջ տանիլ։

Մինչ մէկ կողմէն Խասըմ Բէկ յարաբերութիւն կը պահէր հայ յեղափոխականներու հետ և անոնց գործակցելու պատրաստակամութիւն ցոյց կուտար, միւս կողմէն, այդ նենգամիտ Բէկը, գաղտնօրէն, կառավարութեան հետ բանակցելով, իր գործած ոճիրներուն համար եթէ կառավարութիւնը ներում շնորհէր իրեն, ինք կարող էր «Նշանաւոր Ֆէտայիներու գլուխները կտրելով՝ կառավարիչին նուէր ղրկել»։

Կառավարիչը, բնականաբար, ուրախութեամբ կ'ընդունի անոր առաջարկը՝ հաճի Խալիլի միջնորդութեամբ, որ այս բանակցութեանց միջնորդն էր։

Մենք, լսած ըլլալով այս գաղտնիքը, Ռուբէնին կ'իմացնենք և կը թելադրենք որ զգոյշ ըլլայ այդ հրէշէն։ Անոր ցեղը ոչ մէկ ատեն մտքէ չէ անցուցած հաշտ ապրիլ հայ ժողովուրդին հետ կամ գործակցիլ անոր, քանի որ ատոնց հայրն ալ, Միրզա Բէկը, իր մեծ եղբայրը՝ Մուսա Բէկը իրենց երջանկութիւնը գտեր են հայերը բնաջնջելուն մէջ։ Թող որ ատոնք և իրենց համայն ազգականները, բոլորն ալ Խութեցի քիւրտեր, աւելի աւազակաբարոյ եղած են՝ քան ուրիշ ցեղի պատկանող քիւրտեր։

Ջաւէն, ընկերակցութեամբ Ալվառինչ գիւղացի յայտնի հերոս, խմբապետ Սէյտոյի (Պօղոս) և Ծրտօնք գիւղացի Ծընտոյին, գիշեր մը, գաղտնաբար կ'երթայ Ջխուրի Արտօնք գիւղը, ուրկէ լուր կը ղրկեն Խասըմ Բէկին որ գայ՝ հայ և քիւրտ համերաշխութեան դաշինքը կնքելու և այնուհետեւ գործի ձեռնարկելու։

Խասըմ Բէկ կ'ուրախանայ բնականաբար որ այսպիսի բաղտ որս մը, այդքան դիւրութեամբ, կ'իյնայ իր ճանկերուն մէջ։ Եւ հետը առած քանի մը արիւնխում, ոճրագործ ծառաներ (ղոլամ), կը փութայ Արտօնք գիւղը, ուր կ'առաջնորդուի Ջաւէնի և ընկերներուն քով։ Հոն, սովորական նենգամիտ, կեղծ բարեւներէ յետոյ, կը սկսին խորհրդակցութեան։ Ջաւէն ո՛չ թուրքերէն գիտէ և ո՛չ ալ՝ քիւրտերէն. Ծընտօն և Պօղոս թարգմանի դեր կը կատարեն։ Մինչեւ ուշ ատեն կարծիքներու փոխանակութիւն կ'ըլլայ։ Այս միջոցին Խասըմ Բէկ կը համակերպի Ջաւէնի յայտնած բոլոր գաղափարներուն, այսինքն, Խասըմ Բէկ յանձն կ'առնէ և պատրաստակամութիւն ցոյց կուտայ 5-10 հազար քիւրտերու՝ գլուխ անցնելով՝ Մուշի կառավարութիւնը կործանել և քիւրտերն ու հայերը տէր դարձնել կացութեան։

Յետոյ ոգելից ըմպելիքով կ'ողջագուրեն զիրար և իրենց անկեղծ համերաշխութեան ու ծրագիրի յաջողութեան համար մաղթանքներ կ'ընեն։

Նենգամիտ քիւրտը, բոլորը լաւ մը գինովցնելէն ետք, երբ կը զգայ որ այլեւս անոնք թուլցած են, կը ձգէ որ անկողին երթան, իսկ ինք, քիչ յետոյ, կը հրամայէ իր ղոլամներուն որ այդ երեք անձերն ալ սպաննեն, և առաւօտեան անոնց դիակները սայլերով կը փոխադրէ Մուշ՝ քրտական երգեր երգելով։ Ջաւէնի և իր երկու ընկերներուն դիակները կը ներկայացնէ կառավարիչին։

Թրքութիւնն ու քրտութիւնը ցնծութեան մէջ էին, իսկ հայ ժողովուրդն ալ, իր անվեհեր զաւակներուն այսքան տմարդիօրէն զոհուիլը տեսնելով՝ ներքէն կ'ողբար անոնց կորուստը։ Տղոց մօսինները ու տասնոց ատրճանակները՝ Խասըմ Բէկի ու իր ղոլամներուն ձեռքն ու կռնակը կապած, շուկայի մէջ կը ցուցադրէին։

Շատ մը Թուրքեր, այդ քիւրտերու արիւնլուայ ձեռքերը համբուրելով, իրենց խնդակցութիւնը կը յայտնէին։

Ռուբէն գիւղերու մէջ կը գործէր, իսկ Գարմէն, եկած օրէն իվեր, քաղաքին մէջ հաստատուեցաւ և բնաւ դուրս չելաւ չըրջանները։

ԳԼՈՒԽ ԽՁ.

Սասունցիներէն տուրք գանձելու պարագաները եւ անոնց բարքերը.—

Բռնակալական այն բոլոր անգթութիւններն ու կեղեքումները ազատ համարձակ ի գործ կը դրուէին դաշտի հայ գիւղերուն մէջ, ուր Թուրք կառավարութեան հայահալած և հայաջինջ սարսափները իրենց գագաթնակէտին հասեր էին, սակայն այդ նոյն կառավարութիւնը չկրցաւ նոյն հայասպան քաղաքականութիւնը գործադրել Սասունի մէջ։

Տարիներէ ի վեր, Սասուն, իբրեւ զատ շրջան մը, Թուրք միւտիրով կը կառավարուէր։ Առհասարակ այդ պաշտօնը կը տըրուէր Ճաֆար աղայի տունէն հռչակաւոր Սալէհ աղային, որովհետեւ ինքն ու իր ազգականները՝ իբրեւ քիւրտ, յարատեւ շփման մէջ էին Սասունցիներու հետ, և այդ պատճառով ալ՝ ուսումնասիրեր էին Սասունցիներու հետ վարուելու կերպերը։

Սալէհ աղան և իրեն յաջորդող միւտիրները, իրենց պաշտօնատեղին հաստատեր էին քրտաբնակ Գօփ գիւղին մէջ, ուր հայերը քիչ թիւ կազմէին։

Սասունցիները, ի վաղուց անտի, իրենց սեփական արտերուն հազիւ տասը տոկոսը արձանագրել տուած էին կառավարական տոմարներուն մէջ և պաշտօնական կալուածաթուղթ առած, իսկ 60 տոկոսը՝ առանց արձանագրութեան՝ կը շահագործէին։ Կառավարութիւնը աշխատեցաւ այդ թափու (չարձանագրուած) հողերը արօտավայրերու վերածել տալով՝ արժէք նշանակել անոնց և շահագործողներուն կալուածաթուղթ տալ, բայց շարունակական ընդդիմութեան հանդիպեցաւ, որովհետեւ արտերուն որու սեփականութիւն ըլլալը չէին յայտներ։ Այդ պատճառով, ալ, կալուածական տոմարներու մէջ արձանագրուած չըլլալով՝ անձնագիր (նուֆուս թէզքէրէսի) չունէին, որով 20 տոկոսին համար միայն զինուորական տուրք կը վճարէին։ Բոլոր գիւղերուն մէջ արձանագրուած անձերը արդէն յայտնի էին գիւղի հասարակութեան։ Եւ երբ այդ չարձանագրուածներէն շատեր քաղաք գալով՝ ձերբակալ-

→ օրէնքի. [illegible] [illegible] [illegible] իր
«Սասունցիներու [illegible] [illegible] Քեռի [illegible]

ուէին՝ իբրեւ չարձանագրուած անձեր և արձանագրութեանց սենեակը (Նուֆուս տայրէսի) տարուէին և հոն իրենց անունները հարցուէին, առանց տատամսելու կամ սխալ յայտարարութիւն ընելու, վայրկեանապէս՝ իրենց տարիքներուն համաձայն՝ հոն արձանագրուած մարդոց անունները կուտային (երբ իրականութեան մէջ՝ իրենք չէին), և երբ Թուրք պաշտօնեաները արձանագրութեանց տոմարին մէջ նայէին՝ արձանագրութիւնն անոնց ըստծին համաձայն կը գտնէին և զանոնք ազատ կը ձգէին։

Կրնամ ըսել որ այդ Սասունցիք, որ բնաւ ուսում առած չէին, դաշտեցի կամ քաղաքացի ուսումնականէ մը աւելի ճարպիկ և արթնամիտ էին։ Դաշտեցին կամ քաղաքացին այդպիսի սխալ յայտարարութիւն մը ըրած ատեն՝ յայտնաբերած տատամսոտ վարմունքով՝ պիտի մատնէր իր ըրած կեղծիքը և բանտ պիտի առաջնորդուէր, սակայն Սասունցիներու այդ անվախ և յանդուգն բնաւորութեան շնորհիւ, անոնք երբեք ծուղակը չինկան։

Այդ արձանագրուած հողերուն և մարդոց զինուորական տուրքը քանի ղուրուշ որ ըլլար, հաւասարապէս կը բաժնուէր գիւղի ամբողջութեան վրայ և ամէն ոք, առանց տրտունջի, կը վճարէր այդ չնչին գումարը, երբ պահանջուէր։

Ոչխարի տուրքը (խամզուր).— Հին ատեններ, կառավարութիւնը իւրաքանչիւր ոչխարի համար երկու ղուրուշ կը գանձէր՝ իբր տուրք, յետոյ ատիկա բարձրացաւ երեքի, իսկ վերջին ատեններս ալ՝ չորս ու կէս ղուրուշի հաշիւով կը գանձուէր։ Դաշտի հայ և քիւրտ գիւղացիները, շատ յաճախ, պակաս քանակութիւն կը ներկայացնէին և ըստ այնմ ալ՝ քիչ տուրք կը վճարէին, սակայն երբեմն, յանկարծակի կերպով, քննիչ պաշտօնեաներ մէջտեղ կ'ելլէին, ոչխարներու հօտերը կը համրէին և աւելորդ քանակութեան տէրերը տուգանելէն ետք, անոնցմէ կրկին կամ եռապատիկ տուգանք կը գանձէին։

Սասունցիներու պարագան բոլորովին տարբեր էր։

Սասուն, լեռնային երկրամաս մը ըլլալուն, ծածկուած էր խիտ անտառներով, ովասիններով, բիւրաւոր աղբիւրներով և արօտատեղիներով, և Սասունցիներ, հայ կամ քիւրտ, բոլորն ալ խաշնարած էին․ չկար տուն որ իր սեփական այծ ոչխարը չունենար, որովհետեւ իրենց ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը այդ էր։ Իրենց գոմերը առ հասարակ գիւղերէն մէկ-երկու ժամ հեռու խիտ անտառներու մէջ շինուած էին, բաւական հեռաւորութեամբ իրարմէ անջատ։ Ոչխարի հօտերը բնաւ գիւղը չէին բերեր, այլ կիներ ու հարսեր (պէրվորներ) հոն կ'երթային, ոչխարները կը կթէին և կաթը կը բերէին գիւղ։ Սասունցիները, հինէն ի վեր՝ կիսանկախ ցեղապետական (աշիրէթական) դրութեամբ կը կառավարուէին։ բնաւ թոյլ չէին տար որ կառավարական ոեւէ պաշտօնեայ մօտենար իրենց հօտերուն և անոնց համրանքն ստուգէր և ըստ այնմ ալ՝ տուրք գանձէր, ինչպէս կ՚ըլլար դաշտի գիւղերուն մէջ։ Սասունցիք իրենց այս կիսանկախ դիրքէն օգտուելով (այսինքն, ուրիշ բառով՝ կառավարութիւնը խաբելով)՝ միշտ այն առարկութիւնը յառաջ կը քշէին թէ իրենց նախնիքներէն աւանդ ձգուած է որ բնաւ երբեք իրենց ոչխարներուն հօտերը չհամրեն, որովհետեւ այդպիսի արարք մը դժբախտութեան կամ ուրիշ պատուհասներու դուռ կը բանայ, և կառավարութեան պաշտօնեան պարտաւոր էր հաւատալ անոնց ներկայացուցած հաշիւին, և կը ներկայացնէին փոքր թիւ մը՝ իւրաքանչիւր տունին 10-20-50 գլուխ ոչխարի հաշիւով։

Եւ պաշտօնեային կ՚առաջարկէին որ եթէ իրենց խօսքին չի հաւատար, թող ինք անձամբ փնտռէ գտնէ։ Երբեմն պաշտօնեան փորձի համար կ՚ուզէր գոմ երթալ և անձամբ ստուգել յայտարարուած թիւը։ Ու մէկ երկու ժամ ճամբորդելէ ետք, երբ հոն կը հասնէր, հազիւ քանի գլուխ ոչխար կը գտնէր հոն, մնացածը արդէն կանուխէն հեռացուցած կ՚ըլլային և անմատչելի լեռներուն մէջ պահած․ որով երբ գիւղ վերադառնար, գիւղապետին և իշխաններուն ներկայացուած հաշիւը կ՚ընդունէր և ըստ այնմ ալ կ՚արձանագրէր իր տոմարներուն մէջ։

Երբ մէկը տասը ոչխար արձանագրել տուած էր, պէտք էր հասկնալ թէ 100 հատ ունէր, հարիւր արձանագրել տուողը՝ 1000, եւայլն։

Կառավարութիւնը այս բանը գիտնալով հանդերձ, իր ըէժիմի ամենադաժան տարիներուն իսկ՝ չկրցաւ աւելի գանձումներ ընել, թող որ ջարդերու ժամանակ, երբ այդ գիւղացիներուն ոչխարները կը յափշտակուէին քիւրտերու կողմէ, այդ թալանուած գիւղերէն՝ 2-3 տարի ոչ ոչխարի և ոչ ալ ուրիշ տեսակ տուրք կը գանձէին, մինչդեռ այդ թալանուած գիւղացիները, առաջին տարիէն իսկ, բաւական քանակութեամբ ոչխար ձեռք ձգած էին նորէն։

Տասանորդի Տուրքը եւ հաւաքման ձեւերը.— Արդէն գրուեցաւ որ Սասունցիներ, կալուածական տուրք քիչ վճարելու համար իրենց արտերուն տասը տոկոսը միայն արձանագրել տուած էին, և որովհետեւ գիւղի մը տասանորդի տուրքը որոշելու համար նկատի կ՚առնուէին այդ գիւղին հողային տարածութիւնը ու արժէքը, ըստ այնմ ալ՝ բաղդատաբար կ'որոշուէր տասանորդի տուրքը։

Օրինակ, Սեմալ գիւղը, որ 150 տունէ կը բաղկանար, առնուազն մեծ ու փոքր 500 կտոր արտեր ունէր, բայց կառավարութեան կալուածական տոմարներուն մէջ հազիւ թէ յիսուն կտոր արձանագրուած կ'ըլլար, այն ալ չնչին արժէքով մը նշանակուած՝ իւրաքանչիւր կտոր 50-100 ղրուշի հաշիւով, որով բոլորին արժէքը միջին հաշիւով կ'ըլլար 3750 ղրուշ, և այդ գումարին վրայ ալ՝ գիւղի բերքին տասանորդ տուրքը կը հաշուուէր հազիւ հազար ղրուշ։

Սեմալ գիւղին հետ բաղդատելով կը հաշուէին նաև միւս մեծ ու փոքր գիւղերը և այն գիւղը որ առնուազն կրնար հարիւր լիրա տասանորդ տալ, միայն տասը լիրա կուտար։

Տասանորդի ժամանակ, իւրաքանչիւր գիւղի գիւղապետն ու 4-5 պետեր քաղաք գալով, որոշուած գինին վրայ (սապուղ) գիւղի տասանորդին վճարումը ստանձնելով՝ կը ստորագրէին անհրաժեշտ թուղթեր, և վարուցանքէն ետք, աշնան վերջերը, կը հանգանակէին այդ չնչին գումարը, անշուշտ շատ բերք ստացողը՝ շատ կուտար, իսկ քիչ ստացողը՝ քիչ. անով իսկական հասոյթի քանակութեան 10 °/₀ը վճարած կ'ըլլային, և գոյացած գումարը քաղաք բերելով՝ կը վճարէին սնտուկին։

Այս վերջին տարիները, Սասնոյ հայ գիւղերուն հետ յարաբերութիւն հաստատող քաղաքի Թուրքերը, շփացած՝ դաշտի հայ գիւղերէն գանձած տասանորդներէն, հաստատ համոզուած էին թէ եթէ իրենք՝ գիւղացիներու վճարածին կրկինը կամ եռապատիկն իսկ վճարէին, նորէն քառապատիկ շահ մը կ'ապահովէին, բայց հարցը՝ Սասունցիներու հետ գործ ունենալ և անոնց հետ գլուխ ելլելն էր, և ատիկա յանդգնութիւն կը պահանջէր։ Այդ բանն էր որ կը պակսէր քաղաքի Թուրքերուն։ Միայն Ճաֆար աղայի տան ցեղապետներն էին որ այդպիսի քայլ մը առնել փորձեցին։ Եւ երբ աշարի առուծախը հասած ժամանակ, Սասունցիք եկան այդ գնումն ընելու նորէն՝ իրենց սովորական գնով, այդ Թուրքերը՝ աճուրդով իրենք գնեցին Սասունի աշարը:

Կալի ժամանակ, սակայն, որոշուած էր որ ամէն մարդ իր հունձքը իր նոյն արտին մէջ կալսէ և բերքը ամբարէ գոմերու մէջ։ Երբ միւլթազըմճին գիւղը կուգար, իրեն սենեակ անգամ չէին տրամադրեր, պէտք էր ինք իր ծախսով ուտէր, խմէր, բնակարան ունենար։ Ան կը տեսնէր որ կալոցի ատենն է և գիւղի մէջ ոչ բարդոց կը տեսնուի, ոչ հացահատիկ։ Իր զարմանախառն հարցումին՝ կը պատասխանէին.—

— Ինչ որ ցաներ էինք, անձրեւներէն, կարկուտէն վնասուեցան և Մնացածն ալ ոչխարները մաքրագործեցին։

Մինչդեռ Թուրքը գիտէր որ անոնք ակնկալուած ցանքն ըրած են, բայց գաղտնի պահած։ Ի՞նչ կրնար ընել։ Ստիպուած կ'ըլլար Քոփ գիւղն երթալու և միւտիրին բողոքելու։ Հոն կը կանչուէին գիւղին պետերը. ասոնք ինչ որ ըսած էին միւլթազըմճիներուն, նոյնը կը կրկնէին հոս, միւտիրին։ Ի վերջոյ, միւտիրը միջնորդ կարգելով՝ Թուրքերու վճարած դրամին արժողութեամբ ցորենի պատասխանատուութիւն կը ստանձնէին գիւղին պետերը՝ աշնան վերջերը անոր յանձնելու պայմանաւ։

Եւ այսպիսով, միւլթազըմճին հազիւ իր վճարած գումարը ետ առնելով՝ կը հեռանար Սասունէն։

Ահա պատկերը Սասնոյ և դաշտի գիւղերուն՝ ցոյց տալու թէ ի՛նչ էր տարբերութիւնը վարմունքին՝ Թուրք կեղեքիչ հարկահաւաքներու հանդէպ։

ԴԼՈՒԽ ԽԷ.

Սասունցիներու բժշկական գիտելիքները.—

Սքանչելի էին Սասունի օդն ու ջուրը։

Եւ Սասունցիներու պարզ, նահապետական, սակաւապետ ապրելակերպին շնորհիւ, ամբողջ բնակչութիւնը, հարուստ կամ աղքատ, առոյգ, կայտառ, հուժկու, յաղթանդամ կազմուածք ունէր։ Բոլորն ալ, շատ քիչ բացառութեամբ, երկարակեաց էին։ Ձմրան եօթը ամիս տեւող երկարատեւ ցուրտին ու սառնամանիքի ընթացքին իսկ, անոնց հագուստը կը բաղկանար միմիայն պարզ շապիկէ և պարզ վարտիքէ մը, կռնակին այծի մորթ մը կ'անցնէին և երբեք պաղառութեան կամ այլ հիւանդութիւններու ենթակայ չէին ըլլար։ Եթէ երբեք ոմանք տենդի (դող ու չող) հիւանդութենէն բռնուէին, իրենց լեռներուն մէջ այնպիսի սքանչելի բուժիչ ծաղիկներ ունէին, որ իրենց համայնաբոյժ յատկութիւններով, ջուրի մէջ եռացուելով՝ կը գործածուէին իբր դեղ, զոր հիւանդը խմելով կ'առողջանար։

Սասունցիները դարերէ ի վեր ազատասէր և մարտիկ ժողովուրդ մըն էին։ Միշտ քաջութեամբ և յանդգնութեամբ կռիւ կը մղէին դրացի քիւրտ ցեղերուն դէմ և թոյլ չէին տար որ անոնք խուժէին իրենց սահմաններէն ներս։

Անցեալ դարուն մէջ երկու կողմերուն զէնքերն ալ կը բաղկանային թուրէ (սուր) և ասպարէ (վահան), զորս իրենք կը շինէին՝ երկաթահանք ունենալով։ Ամենայետին տունն անգամ ունէր իրեն յատուկ այդ զէնքերը, որոնք կախուած կ'ըլլային տան պատերէն։

Երբ թշնամի ցեղապետ մը յարձակում գործէր այս կամ այն գիւղին վրայ՝ անոր ոչխարները կամ տաւարները յափշտակելու մտքով, իսկոյն գեղին ամբողջ ժողովուրդը, մէկ մարդու պէս, իրենց սուրերը և վահանները առած՝ յառաջ կը նետուէին և իրենցմէ առնուած թալանը ետ առնելէն յետոյ միայն կը վերադառնային։ Անշուշտ այս կռիւներուն մէջ մեռելներ և ծանր ու թեթեւ վիրաւորուածներ ալ կ'ըլլային, քանի որ քիւրտերն ալ՝ կանխամտածութեամբ և պատրաստուած կուգային, հետեւաբար լաւ մը զինուած կ'ըլլային։

Եղած է որ այսպիսի կռիւներու ընթացքին, մարդիկ 10-20 տեղերէ ծանր կերպով վիրաւորուած ըլլան, բայց լեռնային սքանչելի ծաղիկներէն պատրաստուած դեղերը գործածելէն ետք, 5-10 օրէն կ'առողջանային։ Ես ինքս տեսած եմ շատ մը Սասունցիներ, որոնք իրենց գլուխի, դէմքի, ձեռքերու, ոտքերու և մարմնի զանազան մասերուն վրայ տասնեակ սպիներ ունէին, և իրենց մղած կռիւներուն և շուտով առողջանալուն պատմութիւններով զարմանք պատճառած են ինծի։

Մարդուս յետոյքին շուրջ և հաստաղիքի վարի մասին մէջ գոյացած թութքի պտուկները (մայասըլ) վիրահատելով առողջացնելու արուեստին մէջ սքանչելի հմտութիւն ունէին, մանաւորապէս Կէլիէկուզանցի նշանաւոր Պետոյի տան բոլոր այրերը։ Փորձով գիտեմ տարիկս, որովհետեւ անոնք զիս ալ բուժած են այդ հիւանդութենէն։

Մարմնի կոտրած, ճմլուած մասերը բուժելու արուեստը շատ լաւ գիտէին, նոյնիսկ այժմու գիտական նոր մեթոտներով եղած բուժիչ կերպերէն աւելի արդիւնաւոր էր իրենց նահապետական ձեւը։ Օրինակ, Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին, Ռուսաստանէն եկող բժիշկ Զաւրիեւի ընել չկրցածը՝ Սասունցիները կ'ընէին մեծ յաջողութեամբ։ Այսպէս. Սասունի Կեարմու գիւղացի Մարգար անունով երիտասարդ մը՝ Մուշի մէջ կը գործէր և մեր տունը կը բնակէր, օր մը մեր տան աստիճաններէն վեր ելած ատեն՝ արկածով յանկարծ ոտքը կը սահի և ինք վար իյնալով՝ մէկ ոտքի ոսկորները ամբողջովին կը ջախջախուին։ Բժիշկ Զաւրիեւ, իբրեւ Սասունցիները հոգացող և սիրող անձ, կը ստանձնէ անոր հոգատարութիւնը։ Երկու ամիս՝ ամէն տեսակ խնամք ցոյց տալու և օրական 30-50 կրամ միս կը կտրէր ոտքին վրայէն։ Կը զգայինք *որ աւելի քան հայրական խնամք ցոյց կուտար անոր հանդէպ և կը ջանար բժշկել. բայց ի վերջոյ բուժումը անկարելի համարելով՝ օր մը գաղափարն յղացաւ կտրելու անոր մէկ ոտքը, որովհետեւ միսը հոտած, նեխած էր և ամբողջ մարմինը վարակուելու վտանգը կը տեսնէր։*

Երբ այդ երիտասարդը՝ ոտքը կտրելու խօսքը իմացաւ, բարկանալով պոռաց·

— Քու եօթը պապու... հայհոյեց և հրամայեց իր եղբօր, որ գիւղէն եկած էր ու նոյնպէս մեր տունը կ՚ապրէր՝ եղբօր հետ, որպէսզի գիւղ երթայ և անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնելով՝ գայ զինք առնէ և գիւղ տանի։ Եղբայրը անմիջապէս ճամբայ ինկաւ և յաջորդ օր վերադարձաւ՝ քանի մը ընկերներով, որոնք Մարգարի մարմինը թեթեւ անտուկի մը վրայ կապելով, ուսամբարձ գիւղ փոխադրեցին։

Բժիշկ Զաւրիեւ, որ ոտք կտրելու գործողութեան կը պատրաստուէր, շատ ցաւ զգաց և մեղքցաւ այդ երիտասարդին՝ ըսելով·

— Մեղք· դեռ գիւղը չհասած պիտի մեռնի այդ պատուական երիտասարդը։

Հազիւ 15 օր անցած՝ ընդունեցինք Մարգարի այցելութիւնը՝ մեր տան մէջ նորէն ։ Տնեցիները, կարծելով որ մարդիկ երբեմն իրարու կը նմանին, երբ Մարգարը տեսան, կարծեցին որ ուրիշ, օտար մարդ մըն է որ Մարգարին կը նմանէր. բնաւ երբեք չէինք կրնար մեր միտքէն անցընել որ նոյն երիտասարդը մեր գիտցած Մարգարն էր։ Մեր տարակուսանքը փարատելու համար Մարգար կ՚ըսէ·

— Զիս չէ՞ք ճանչնար, ես Մարգարն եմ։

Եւ ջախջախուած ոտքը բանալով՝ մեզի ցոյց կուտայ։ Կը տեսնէինք մեր սեփական աչքերով. այո, իր ոտքն էր, ամբողջովին առողջացեր էր և վերքի սպին միայն կը նշմարուէր։

Ըստ իր պատմութեան, երբ գիւղ կ՚երթայ, բժիշկ Զաւրիեւի կտրած, նետած միսի տեղին վրայ՝ չոր խոտ մանրելով կապեր են. հետեւեալ օրը՝ ոսկորներուն վրայի նեխած ամբողջ միսը՝ ոսկորէն զատելով, կոտրած ոսկորները կապելով՝ նորէն ծաղիկի դեղեր զետեղելով կապեր են, եօթը օր ետք նորէն բացեր են. ոսկորները իրարու չաղախուելէն վերջ, միսով ալ սկսած էին պատուիլ, և անկէ յետոյ, օրական անգամ մը դեղ ցանելով՝ 13 օրէն ամբողջովին կ՚ապաքինի և ոտքի կ՚ելլէ։

— Ահա, նորէն ետ եկած եմ, ձեզի շնորհակալութիւն յայտնելու համար։

Թելադրեցինք որ երթայ բժիշկ Ջաւրիսը տեսնէ, և երբ ան ալ իր վիրաւոր հիւանդը կը տեսնէ առողջ և իր դիմացը կանգնած, կը սքանչանայ Սասունցիներու տոկունութեան, վիրաբուժական արհեստին վրայ, և երիտասարդին ալ ձեռք մը նոր հագուստ կը գնէ ։

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

ԺԴ.րդ եւ վերջին բանտարկութիւնս.—

1908 *Մարտ* 15*ին, անձնական գործով մը գացած էի կառավարչատուն, ուր պատժական ճիւղի դատախազը զիս տեսնելուն պէս, իր գրասենեակը կը հրաւիրէ և կ'ըսէ.*

— Բդէեան. կը ցաւիմ ըսելու որ հիմակուընէ բանտարկուած կը համարուիս ։

Պատճառը կը հարցնեմ. կ'ըսէ որ վերջը պիտի իմանամ, ու ժանտարմաներու հսկողութեան ներքեւ կեդրոնական բանտը կը ղրկէ։

Հոն բոլոր նախորդ ծանօթներս շուրջս հաւաքուելով՝ կ'ուզեն հասկընալ այս անգամուան բանտարկութեանս պատճառը։ Իրենց կ'իմացնեմ որ ես ալ չեմ գիտեր, բայց այս անգամուան ձերբակալութիւնս արտաքոյ կարգի ձեւով մը տեղի ունեցած ըլլալով, որչափ որ կը խորհէի որեւէ պատճառ մը գտնել, չէի կրնար։ Եթէ մատնուած ըլլայի, ըստ օրէնի, պէտք էր որ Փոլիս Քոմիսէրի և նախնական հարցաքննիչ դատաւորի բովէն անցնելէն ետք միայն կեդրոնական բանտը ղրկուէի. բայց այս անգամ՝ այդպիսի ձեւակերպութիւններ տեղի չունենալով, կ խորհէի թէ թեթեւ խնդիր մը ըլլալու է։

Սակայն, շատ չանցած, այդ հանելուկը լուծուած էր։ Ձերբակալութեանս թուղթերը (էվրաք) բանտապետ Թահիր աղային ղրկուած ըլլալը կը յայտնեն ինծի, և կարդալով՝ հետեւեալ սոսկալի գրութեան կը հանդիպիմ.

Իմ այս անգամուն ձերբակալուիլս Սուլթանի իրատէին (հրաման) համաձայն տեղի ունեցած էր։ Ինչպէս պատմած եմ, 1904 *թուականին Սասնոյ Ջարդը սարքող կուսակալ Ֆերիտ փաշայի հրամանով ձերբակալուած էի երբ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ և տունիս մէջ գտնուած զէնքերս՝ եղբայրս Վաղարշակին վերագրել տալով՝* 17 *ամիս ալ բանտը պահուելէն յետոյ ազատ արձակ-*

ուած էր՝ Բաղէշի Պատժական Ատեանին կողմէ անմեղութիւնս հաստատող հեռագրական հրահանգով։ Սակայն հիմակ կ'իմանամ որ իմ ազատ արձակուիլս՝ Պատժական Ատեանի անդամներէն միմիայն երկուքին ինծի ի նպաստ արտայայտուելուն պատճառով է եղեր (անոնք որ կաշառք ստացած էին)։ Ընդհանուր Դատախազը գոհ չմնալով իմ ազատ արձակուելէս և համոզուած ըլլալով որ մէջտեղ դրամ խաղցուած է, իմ յանցանքս հաստատող նոր փաստեր երեւան բերած է եղեր և կը հրահանգէր որ նոր հարցաքննութիւն տեղի ունենայ ու ամբողջ դատական թուղթերս զրկուին Պոլսոյ Վճռաբեկ Ատեանին։

Երկու տարի յետոյ այդ թուղթերը վերստին երեւան կ'ելլեն և Վճռաբեկ Ատեանը նկատի կ'առնէ, և Դատախազին՝ ինծի դէմ ըրած ամբաստանութիւնները հիմնաւոր նկատելով՝ կ'որոշուի զիս նորէն դատի քաշել։

Ըստ օրինի, երբ դատարանին կողմէ ազատ արձակուողի մը կրկին անգամ միեւնոյն խնդրով ձերբակալուիլը անհրաժեշտ նկատուի, պայման է որ կայսերական իրատէ մը հանուի։ Եւ ըստ նոյն օրէնքի տրամադրութեան, փոխանակ զիս անպարտ արձակող անդամները պատժելու, Սուլթանի իրատէին համաձայն, կը հրամայուի ձերբակալել զիս և Կոմիտէի անդամ ըլլալս հաստատել՝ նոր դատավարութեամբ մը, իբրեւ Սասունի և դաշտի մէջ գործող տղայոց գործակցող և նպաստող, ինչ որ կը նշանակէ՝ ցայժմ տեղի ունեցած բոլոր դէպքերուն դաւակից ըլլալս։ Եւ փոխանակ սպասելու որ Անդրանիկը և իր ընկերները ձեռք բերուելէն վերջ՝ դատի քաշուէինք, կը հրամայուի որ դատավարութիւնս տեղի ունենայ անմիջապէս։

Ինծի իմաց տրուեցաւ նաեւ որ ոեւէ մէկը պիտի չկրնայ համարձակիլ զիս պաշտպանելու, քանի որ ի նպաստ ինծի արտայայտուող Բաղէշի դատարանին հայ և թուրք երկու անդամներն ալ պաշտօնանկ եղած են՝ կայսերական հրամանով։

Արդէն ունեցած բանտարկութիւններէս նիւթականս ամբողջովին վրայ տուած էի։ Առեւտրական գործերս բոլորովին քայքայուած դրութեան մատնուած էին, թէեւ Պոլիսէն եղբայրս Սարգիսին ղրկած մաս մը ապրանքովը հազիւ կարելի կը լինէր փոքրիկ զաւակներս ապրեցնել. բայց ամէն տարի տեղի ունեցած բանտարկութիւններուս պատճառով, այդ առեւտրական գործն ալ ընդհատման կը դատապարտուէր. որով՝ եթէ դատավարութեանս միջոցին, ըստ առաջնոյն, կաշառք տալով ազատութիւնս ձեռք բերելու հաւանականութիւն ալ ըլլար, անշուշտ պիտի չկարողանայի դրամ ճարել։ Հետեւաբար, որոշած էի համակերպիլ ճակատագէրիս, բանտի խոնաւ մէկ անկիւնը կծկուիլ և սպասել դատավարութեանս ելքին ու վճիռին։

ԴԼՈՒԽ ԽԹ.

Բանտի կացութիւնը.— Բանտարկելոց զբաղմունք.—

Այդ դժոխքին մէջ նետուողը որքան ալ քաջառողջ ըլլայ, բանտի ապականած մթնոլորտը, խոնաւութիւնը, գարշահոտութիւնը, պառկիլ-հանգստանալու տեղի չգոյութիւնը, սնունդի անբաւարարութիւնը, մաքուր և թարմ օդի բացակայութիւնը կերպարանափոխ կ'ընէին մարդս քանի մը օրուան մէջ, ալ ուր մնաց 500 անձերէ աւելի հայերու և փոքրաթիւ քիւրտերու, երկար տարիներէ իվեր՝ միմիանց վրայ խռնուած ըլլալը, որով բոլոր ողջ մնացողներն ալ հիւծած և թոքախտաւոր դրութեան մատնուած էին՝ ուղղակի կենդանի մեռեալներու ոսկրացած երեւոյթը ստանալով։

Մենք, հայերս, դարերէ իվեր, բռնապետութեան ներքեւ ճընշուող ժողովուրդ մը ըլլալով, միեւնոյն համբերատարութիւնը ցոյց կուտայինք բանտերու մէջն ալ, եթէ գոնէ բաւականչափ սնունդ ստանայինք։ Նախկին չէն օճախները գոյութիւն չունէին այլեւս, որպէսզի ըստ առաջնոյն, բանտարկեալի պարէնը իր տունէն գար։ Այս անգամ կը տեսնէի որ շատ քիչերն էին որ ուտելիք կը ստանային իրենց տուներէն, այն ալ կըլկըլէ սեւ հաց և փոքր գրուրիկ մը մածուն, ուրիշ ոչինչ։ Թէեւ տնեցիները ոչինչ կ'ուզէին խնայել իրենց բանտարկեալ սիրելիներուն, բայց հարկահաւաքը, հալածանքը, օրինական և ապօրինի կողոպուտները բան մը չէին ձգած տան մէջ։ Կ'իմանայի որ քիւրտերու գիւղերը երթալով՝ մածուն գներ և բանտ բերեր են, որպէսզի քիչ մը թան շինելով՝ խմեն և իրենց այրած սիրտերը զովացնեն խեղճ բանտարկեալները։ Ատոնք այն չէն ու համբայ տուներու տանուտէրերն էին, որոնք շատ քիչ ժամանակ առաջ հօտերով ոչխարներ, կովեր ու մատակներ ունէին, իսկ այսօր՝ քիւրտ գիւղերէն մածուն գնելով կամ մուրալով՝ իրենց բանտարկեալին կը բերէին։

Բանտին մէջ գտնուող հուժկու Սասունցիներն ալ՝ նախկին առիւծները չէին մնացած, անոնք ալ, դաշտեցիներուն և քաղաքցիներուն նման, մեռելի գոյն ստացած էին, բայց բոլորն ալ, *առանց խտրութեան, իրենց ազատութեան և նորէն իրենց ընտանիքին քով վերադառնալու մեծ յոյսը կը սնուցանէին։*

Զբաղմունք.— *Օրերու, ամիսներու, տարիներու անվերջ երկարաձգումէն ձանձրանալով, շատերը սկսած էին իրենց չգիտցած արհեստները սորվիլ և իրենց այս զբաղումով՝ նախ իրենց անհատնում օրերը շուտով կ'անցընէին, և յետոյ՝ այդ զբաղման չնչին արդիւնքէն՝ իրենց հացագին կամ թարմ պտուղի դրամ կը շահէին։ Այդ երկրագործ գիւղացիներէն ոմանք դրամի քսակ կը հիւսէին, և կային որ օրական մէկ-երկու հատ կ'արտադրէին. ոմանք քարիւղի թիթեղի սնտուկներու տախտակները գնելով, զմելիով՝ աղուոր, ճաշակաւոր արկղիկներ կը պատրաստէին և ճաշակաւոր փորագրութիւններով կը զարդարէին, և ոմանք ալ՝ զանազան գոյներով նկարներ կը գծագրէին։ Այս կարգի նշանաւոր գծագիչներն էին Արաղ գիւղացի Մամիկոնեան Զօրիկը, Կառնէն գիւղացի Սողոմոնեան Մկրտիչը և քաղաքացի Աբրահամեան Մխիթարը։ Իսկ միւս բանտարկեալները անոնցմէ սորված էին։*

Բոլոր բանտարկեալները իրենց յատուկ մէյ մէկ արկղ պատրաստած էին, անշուշտ կղպանքի ներքև, իրենց պատկանեալ առարկաները պահելու համար։ Անոնցմէ զատ՝ կը շինէին նաև ընկուզենիէ ծխատուփեր և նարտի (թաւլու) սնտուկներ։

Թուրքերէն և քիւրտերէն և ոչ մէկը յանձն կ'առնէր այսպիսի ձանձրոյթ, և արդէն ձիրքն ալ չունէին։ Հայերէն ոմանք ալ՝ օրերնին կը վատնէին թղթախաղով կամ վիճակախաղութեամբ, անշուշտ վիճակ բանալն ալ միշտ իրենց ազատութեան շուրջ կը դառնար, թէ ե՞րբ հայուն Աստուածը դուրս պիտի ձգէր զիրենք։

Հայերէն գրել կարդալ.— *Հայերէն գիրք և Պոլսէն եկած թերթեր արդէն բոլորովին արգիլուած էին, բայց այդ արգելքը նշանակութիւն չունէր՝ գիրք-թերթ ունենալ փափաքողի մը համար։ Մեր բոլոր ուզածները կրնայինք առնել՝ կարտիաններն ու Զավուշ Օնպաշին կաշառելով։ Եւ ես միշտ «Բիւզանդիոն» թերթը կը ստանայի։ Անգամ մը Սղերդցի բանտապետ, անգրագէտ Դըհար աղան, թերթերս տեսնելուն՝ ապտակ մը իջեցուց երեսիս, բայց նորէն չկրցաւ արգելք ըլլալ։ Միշտ կը կարդայինք, գոնէ քաղաքական կացութեան մասին գաղափար մը կազմած կ'ըլլայինք։ Բայց բռնակալական այդ խիստ գրաքննութեան միջոցին, ինչ պիտի կարողանայինք հասկնալ։*

Անգամ մըն ալ կարդացինք որ Անգլիոյ և Ռուսիոյ Կայսըր-

ները Ուրֆայի մէջ իրարու հետ հանդիպում ունեցած են և Մերձաւոր Արեւելքի խնդիրներուն մասին համաձայնութիւն գոյացուցած։ Անշուշտ, մենք, բանտարկեալներս, առանց գիտութեան ամէնէն աննպաստ պարագան ալ մեզի նպաստաւոր համարելով, ըստ այնմ ալ նպաստաւոր հետեւութիւններ կը հանէինք մեզի համար։ Թէեւ, ես միշտ լաւատես եղած եմ իմ համոզումներուս մէջ, օրինակ ունենալով Պալքանեան փոքր ազգերուն ազատագրութիւնը։ Շարունակ յուսահատ և յոռետես իմ քովի ընկերներուս քաջալերութեան աղբիւր կը դառնայի, և այդ լաւատեսութիւնս էր պատճառը, որ կրնայի տոկալ և դիմանալ այդքան երկարաձիգ բանտարկութիւններուս, տանջանքներուս և կրած վնասներուս, այսքան վատառողջ կազմուածքովս։ Եւ կը ցաւիմ ըսելու որ այդ յատկութիւնը կը պակսէր քաղաքի բարձր դասու հայրենակիցներուս։

Բանտին մէջ գտնուող երեք քահանաներուն վրայ եկած աւելցած էր նաեւ Գոմեր գիւղի Տէր Սարգիս քահանան, որ անվախ և համարձակախօս անձ մըն էր և սարսափի մատնած՝ բանտի մահմետական բանտարկեալները։ Ասոնք Տէլի Քէշիշ (ծուռ տէրտէր) կ'անուանէին զայն. շարունակ վիճաբանութեան կը բռնուէր Թուրք պաշտօնեաներուն հետ՝ անոնց ըսելով.

— Ձեր Մոհամմէտ մարգարէն, դուք ալ գիտէք որ մեռած է, իսկ մեր Քրիստոսը ողջ է, պէտք է գիտնաք որ այս լաւ օրերը ձեզի պիտի չմնան. վերջ իվերջոյ մենք պիտի յաղթանակենք։

Այսպիսի խօսքեր կ'ընէր անոնց և այդ մոլեռանդ, գռեհիկ պաշտօնեաները կը սկսէին փրփրիլ, բարկանալ, բայց ի՞նչ կրնային ընել, «ծուռ քահանան» էր ըսողը. կատակի վերածելով՝ իրենք ալ կը խնդային։

ԳԼՈՒԽ Ծ.

Սահմանադրութեան հռչակում.— Բոլոր բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին.—

Իմ դատավարութիւնս սկսած էր արդէն։ Պատժական օրինագիրքի 50րդ և 54րդ յօդուածներուն հիման վրայ՝ կը մեղադրուէի իբր Օսմանեան Տէրութենէն մաս մը հողեր անջատելու և Ֆէտայիններու ռազմագործական շարժումին օժանդակելու յանցանքներով։ Փաստաբանս Կարապետ էֆէնտի ջանք կը թափէր՝ ինծի վերագրուած յանցանքները և ամբաստանութիւնը կամ ջրել, եթէ կրնար, և կամ՝ գոնէ մեղմացնել։

Յուլիս 11ն է։ Կարապետ էֆէնտի բանտը փութալով, բանտապետէն թոյլտուութիւն կը խնդրէ՝ զիս տեսնելու։ Պահապանները, խորհելով թէ առօրեայ սովորական այցելութիւն մըն է, թող կուտան իրեն որ ներս գայ։ Ես ալ նոյն կարծիքն ունէի։ Կը տեսնեմ որ անոր դէմքը անսովոր արտայայտութիւն մը ունի. ուրախ-զուարթ կը ժպտի, ինծի այն տպաւորութիւնը տալով թէ դատիս մասին նպաստաւոր բան մը լսած է հարցաքննիչներէն և քովս փութացած է ինծի աւետելու այդ լուրը։

Իրեն կը հարցնեմ թէ արդեօք կրցա՞ւ մեղմացնել դատարանի անդամներուն տրամադրութիւնները ինձ հանդէպ։

— Այդ ըսածէդ ա՛լ աւելի բերկրալից աւետիս մը ունիմ հաղորդելու։

Հարց.— Ի՞նչ լուր է, խնդրեմ որ շուտով ըսէք։

Պատ.— Պոլսէն հեռագիր եկած է կառավարիչին թէ հոն յեղաշրջում տեղի ունեցած է, Սուլթանը Սահմանադրութիւն յայտարարած է, ընդհանուր ներումի հրաման եկած է։

Հարց.— Խնդրեմ որ ըսէք թէ որմէ՞ իմացած էք այդ բարի լուրը։

Պատ.— Դատախազի օգնական՝ բարեկամդ Վէյսի էֆէնտիի որդին Քեազիմ էֆ.էն, որ զիս յատկապէս իր քով հրաւիրելով՝ պատմեց ամէն բան և ինծի յանձնարարեց որ իսկոյն հոս գամ և քեզի իմացնեմ որ ուրախանաս։

Հարց.— Շատ անհաւատալի լուր մըն է ձեր տուածը. կը խնդրեմ որ երթաք կառավարչատուն և հոն՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ իմանաք ու մեզի հաղորդէք։

Կարապետ էֆէնտին ճամբու դնելէս ետք, ներս կը փութամ՝ ընկերներուս քով և Կառնեցի Մկրտիչին, Սեմալցի Քեաթիպ Մանուկին, Տէր Բերոբին, Տէր Սարգիսին կը հաղորդեմ լսածներս։ Քանի մը վայրկեանէն ամբողջ հայ բանտարկեալները իմանալով բարի լուրը, Աղքատ Ղազարոսի նման՝ դերեզմանական լռութիւն առնելով, կը սկսին ուրախանալ, խաղ ու խնդում ընել։

Բանտի զինուորական հսկիչները, տեսնելով հայերուս մէջ տիրող այս արտաքոյ կարգի խանդավառութիւնը, կը փափաքին իմանալ պատճառը։ Մենք «Բան մը չկայ» կ'ըսենք։ Սակայն քիչ յետոյ, Պատժական ճիւղի դատախազն ու նախագահը բանտ կուգան ու կ'առաջնորդուին բանտապետի սենեակը, և այնտեղէն ամբողջ բանտարկեալներու անուանացանկը պարունակող տոմարը առնելով՝ կը վերադառնան։

Բանտապահ Թամուր Չավուշը ներս գալով՝ մեզի կ'իմացնէ այդ պարագան, որով այլեւս վերջնականապէս կը համոզուինք որ արտաքոյ կարգի նպաստաւոր քաղաքական դարձուածք մը տեղի կ'ունենայ։

Հետեւեալ օր, արդէն, ամէն ինչ պարզ էր։ Քաղաքի ամբողջ հայութիւնը ցնծութեան մէջ էր. խումբ խումբ բանտ գալով, մեծ աւետիսը կը հաղորդէին մեզի թէ այլեւս փրկուած ենք և շուտով ազատ պիտի արձակուինք։

Պոլսէն եկած հեռագիր մը կը հրամայէր որ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատ արձակուէին, բայց քաղաքի արիւնարբու պաշտօնէութիւնը դեռ կը տատամսէր գործադրելու այդ հրամանը, կարծելով թէ հեռագրական խաղ մըն է եղածը։ Ասկէ առաջ եղած ընդհանուր ներումներէն, առհասարակ, քիչեր օգտուած էին, մահուան կամ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուածները բնաւ չէին օգտուած, այլ միայն պատիժի թեթեւացում էին ստացած և մինչեւ այսօր ալ դեռ կը տառապէին բանտի զնդաններուն մէջ։

Թուրք պաշտօնեաները կը խորհէին որ թերեւս հիմա ալ նոյնպիսի ներում մըն է որ տեղի կ'ունենայ, և իրենք սխալ հասկցած կրնան ըլլալ հեռագրական հրամանին իմաստը։ Եթէ բոլոր բանտարկեալները դուրս թափէին, ինչ պիտի ընէին մահուան կամ ծանր պատիժներու դատապարտուածները և կամ դեռ վճիռ չստացած յանցապարտները։

Այդ պատճառաւ ալ, կուսակալին և Բ. Դրան հեռագիրներ կը ղրկեն և պատասխանի կը սպասեն։

Այսպիսով՝ երեք օր անհամբեր սպասելէ ետք, երբ կը ստուգուի ամէն բան, կառավարիչը, դատախազը և ամբողջ Թուրք պաշտօնէութիւնը կը հաւաքուին բանտին կից հրապարակին մէջ, ուր դատախազը մէկիկ մէկիկ կարդալով հայ քաղաքական բանտարկեալներուն անունները՝ դուրս կը հանեն բանտի նեղ դուռնէն և իրենց քով՝ շարան շարան կարգի կը կայնեցնեն,

Հոդ կը հաւաքուին երեք բանտերու մէջ արգելափակուածները։

Ես ալ, արդէն դուրս ելած, այդ շարքերուն մէջ կը գտնուէի։ Կառավարիչը յայտարարեց.

— Մեր բարեխնամ Սուլթանը, իր հայրական գթասրտութեամբ, բոլորիդ յանցանքները կը ներէ և զձեզ կ'արձակէ որ ձեր տուները վերադառնաք։ Ասկէ յետոյ, պէտք է որ հաւատարիմ մնաք ձեր Սուլթանին, որ նաեւ Սահմանադրութիւն շնորհած է ձեզի։ Այլեւս խտրութիւն պիտի չըլլայ Թուրքի և հայու միջեւ, բոլորս ալ հաւասար ենք օրէնքին առջեւ և իրարու եղբայր ենք. կեցցէ՛ մեր Սուլթան Ապտիւլ Համիտը, կեցցէ՛ հիւրրիյէթ, ատալէթ, մուսավաթ (ազատութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն)։

Ու մեզ, բանտարկեալներուս ալ, սոյն բառերը բարձրօրէն բացագանչելով կրկնելու հրաման կուտայ, և կը յայտարարէ որ հիմա, մենք ազատ ենք մեր տուները մեկնելու։

Ամէն մարդ, կրկին բանտ դառնալով, իրեն անհրաժեշտ նկատած իրերը կ՚առնէ և անպէտ նկատածները տեղւոյն պաշտօնէից ձգելով՝ դուրս կուգայ։

Բոլորս ալ կը փութանք քաղաք։ Քաղաքացի բանտարկեալները՝ իրենց տուները կը հրաւիրեն իրենց բարեկամ՝ Սասունցի և դաշտեցի նորազատները՝ իբր հիւր, մինչեւ որ յաջորդ օրը մեկնին իրենց տեղերը։

Այս բարեբաստիկ ու երջանկախառն եռուզեռին մէջ, ինչպէս ամբողջ տանջուած հայ ժողովուրդը, նոյնպէս և մենք, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով՝ մեր կէս-փափաքը իրականացած տեսնելով, մոռցանք մեր կրած տառապանքները, հարստահարութիւնները և ամէն կարգի վնասները, վերսկսանք մեր քայքայուած տնտեսութեան բարւոքման աշխատանքին։ Հայութեան առջեւ կը բացուէր կեանքի և գործունէութեան նոր և ազատ ասպարէզ։

(ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ)

ՀԱՐԱՋԱՏ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՅ

ՄԱՍՆ Գ.

ՏԱՐՕՆՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

(1908 — 1916)

ԳՐԵՑ

ՄԻՍԱԿ ԲԴԼԵԱՆ

ՏԱՐՕՆՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Տարօն՝ Սահմանադրութեան շրջանին.— Հայութիւնը լայն շունչ մը կ'առնէ.— Բարեգործականի մասնաճիւղը.— Կուսակցութեան անոպայ գործունէութիւնը.— Հին եւ նոր պառակտումը.— Հիները վարկաբեկելու փորձեր.—

Յուլիսեան յեղաշրջումը յանկարծակի բեկաւ Մուշի թրքութիւնը, որ յակամայից՝ տեղի տուաւ եւ համակերպեցաւ իր նոր ճակատագրին։ Երէկուան արիւնարբու գազանները այսօր սկսեր էին եղբայրանալ հայերուն եւ համբուրուիլ միմիանց հետ։

Հայ յեղափոխականները — Գարմէն (Տաճատ Վարդապետ) եւ Ռուբէն Տէր Մինասեան, — իրենց խումբերով դուրս ելան իրենց թաքստոցներէն. բանտերու դռները լայն բացուելով՝ բոլոր քաղաքական յանցաւորները, գունդագունդ, դուրս թափուեցան։ Ամէն օր, Ազատութեան հրապարակին վրայ ցոյցեր տեղի կ'ունենային, թուրք եւ հայ ճառախօսները կը ջատագովէին երկու ազգերու համերաշխութիւնը եւ հաւասարութիւնը։ Այս ձեռք բերուած ազատութեան ամենէն շատ համակրողները աւելի անոնք էին, որոնք ամէնէն շատ տառապած էին բռնապետական շրջանին, բայց կը ջանային ամէն բան չափաւորութեան մէջ պահել եւ գոհանալ ձեռք բերուած բարիքներով, առանց ծայրայեղութեան երթալու։

Մշոյ գաւառի ամբողջ հայութիւնը լայն շունչ մը առաւ. այլեւս չկային նախկին հարստահարութիւնները, տուրքերու ապօրինի գանձումները, ժանտարմաներու վատ արարքները, միւլթազըմճիներու կողմէ գիւղերու թալանումը, խաֆիրութեան տուրքը՝ եւ մեզ նման քաղաքական յանցաւորներուն առջեւ՝ բանտերու դուռները ի սպառ գոցուեցան։

Հայութիւնը, որ իր հոգեվարքի վերջին օրերը կ'ապրէր, նորէն սկսաւ վերակենդանանալ, իր աշխատունակութեամբ, տոկունութեամբ եւ ջանասիրութեամբ, դեռ մէկ երկու տարի չանցած, ամէն բանի տէր դարձաւ։ Անոնք որ (եւ առ հասարակ բոլոր հայերն ալ) սեւ կըլկըլէ հացով կ'ապրէին, ինչ որ յաճախ շատ դըժուար ձեռք կը բերուէր, այլեւս նորէն սկսան ցորենի հաց ուտել՝

Գարմէն, Ռուբէն, հեծեալ խումբերով, գիւղերը կը պտտէին՝

կազմակերպական աշխատանքներ յառաջ տանելու համար։ Բոլոր հայերը, անխտիր, կ'անդամագրուէին՝ թէ քաղաքին և թէ գիւղերուն մէջ։

Անոնք, Ներսէս Եպիսկոպոս Խարախանեանի հետ, միշտ այցելութեան կ'երթային կառավարիչին և բոլոր աչքառու քաղաքային ու զինուորական պաշտօնեաներուն, և առանց իրենց ներկայութեան՝ տրուած որևէ որոշում կամ վճիռ անընդունելի կը նկատուէր։ Եւ նոյն իսկ այնպիսի ծայրայեղութիւններու հասցուցին իրենց այս արարքը՝ հանդէպ Թուրքերուն, որ հայ անբարոյական կնոջ մը ինքնաբերաբար Թրքանալու լուրն իմանալուն, խիստ պահանջներ ներկայացուցին և այդ կինը բերել տուին Առաջնորդարան, և քիչ մնաց որ ընդհանուր կոտորած տեղի ունենար նորէն, եթէ քանի մը ազգայիններ աւելի խոհեմութեամբ չշարժէին. ասոնք ջանացին համոզել մեր Շէֆերը որ այդ անբարոյացած հայ կինը Թուրքերուն վերադարձնեն, քանի որ ան Առաջնորդարանին մէջ իսկ յայտարարեց թէ «ինք Թուրք է»։

Երիտասարդ Թուրքերն ալ արդէն սկսած էին կամաց կամաց իրենց ազգայնամոլական ծրագիրները ի գործ դնել։ Արդէն մինչեւ Սահմանադրութիւնը՝ հայ գիւղացիները, մեծամասնութեամբ, միրապա էին Թուրքերուն և քիւրտերուն. հայերու հողերուն մեծ մասը պաշտօնապէս անոնց անունին արձանագրուած էր. իսկ այս Սահմանադրութեան օրերուն ալ, գաղտնօրէն անոնց տրուած քաջալերութեան իբր հետեւանք, աւելի եռանդուն գործունէութեան լծուած էին՝ իրենց պարտական անձերուն կալուածաթուղթերը՝ իրենց անունին փոխանցելու, իրենց դրամները ապահովցնելու պատրուակին տակ. շատ շատեր ալ յաջողեցան գլուխ հանել այդ բռնագրաւումի գործը, և Երկրագործական Պանքայի քով՝ հայ գիւղացիներու գրաւ դրած արտերն ու կալուածներն ալ՝ կառավարութիւնը նորէն սկսաւ ծածկաբար ծախել Թուրքերուն և քիւրտերուն։

Մուշ այցելութեան եկած բժիշկ Տաղաւարեանի ջանքերով Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ մը հիմնուեցաւ քաղաքին մէջ, և հիմնադիր վարչութիւնը կազմուեցաւ հետեւեալ ազգայիններէ.— Նազարէթ Բէշիշեան՝ ատենապետ, Յակոբ Տէր Զաքարեան՝ ատենադպիր, ինքս, Միսակ Բղէեան՝ գանձապահ, իսկ Մկրտիչ Ամրիկեան և Կարապետ Թիւթիւնճեան ալ՝ խորհրդական անդամներ։ Իսկոյն Գահիրէի կեդրոնին հետ թղթակցեցանք և մեր նորընտիր Վարչութիւնը վաւերացնել տալով՝

ԲԺիշկ Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

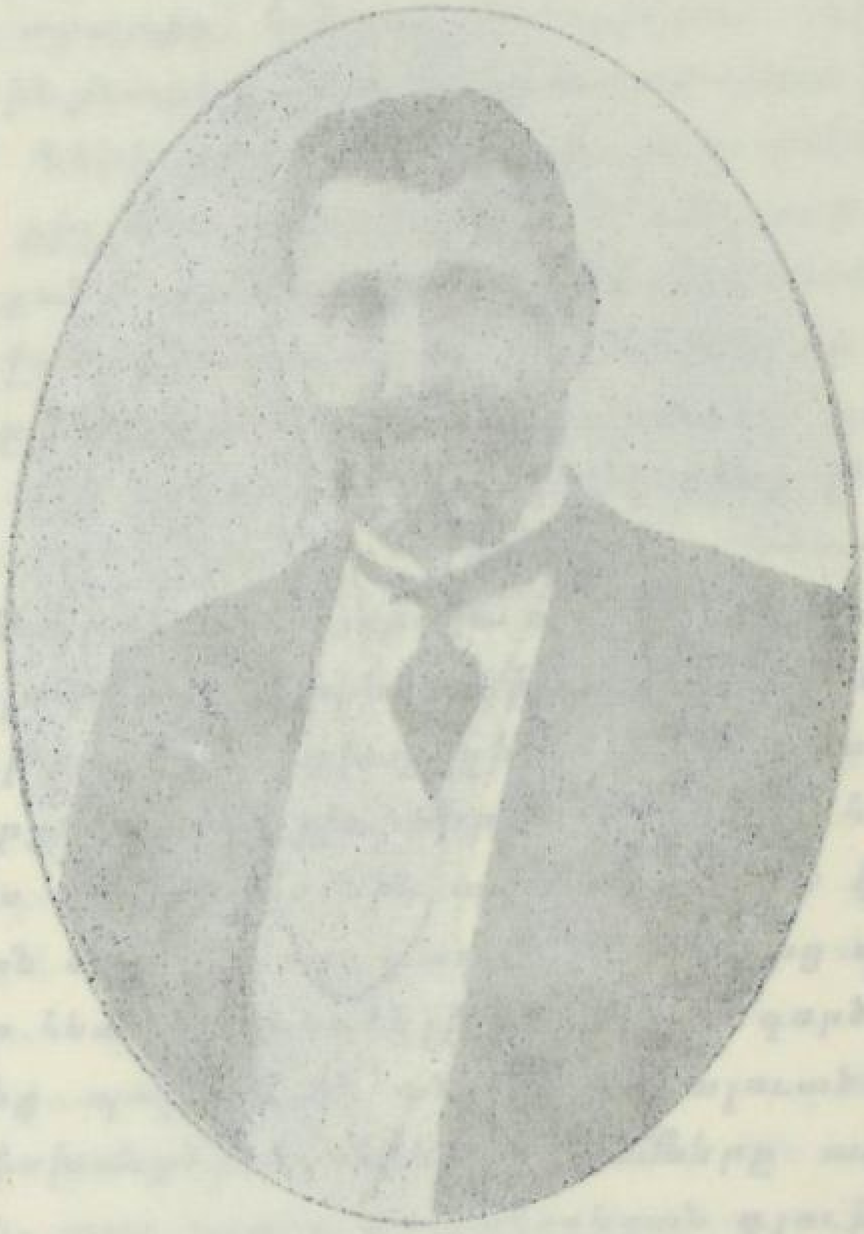

գործի ձեռնարկեցինք։ Քիչ ատենուան ընթացքին բաւական թիւով անդամներ ունեցանք, որով թէ մեր մասնաճիւղին դրամական միջոցներովը և թէ կեդրոնէն եկած մեծ գումարներով՝ կարողացանք Երկրագործական Պանքան գրաւ դրուած շատ մը հայերու հողերը փրկել Թուրքերու ճիրաններէն. անոնց տէրերուն պարտքերը վճարելով՝ կալուածաթուղթերը ետ ստանալ և հողերը կամ գիւղացիներուն ձրի և կամ փոքրիկ փոխառութիւններով՝ ետ տալ։

Այդ օրերուն, կազմակերպութեան գործունէութիւնն ալ յոռի ընթացք սկսաւ ստանալ Սահմանադրութենէն առաջ. անձնուէր և գիտակից գործիչները մատի վրայ կը համրուէին, որոնք աչքի կը զարնէին իրենց անկեղծութեամբ, նուիրուածութեամբ և զոհաբերութեամբ, և մեզ նման, 10-14 անգամ բանտարկութիւն տեսած և սոսկալի չարչարանքներու և մեծամեծ զոհողութիւններու ենթակայ եղած էին՝ իրենց ազգի ազատութիւնը ձեռք բերելու յոյսով։

Սահմանադրութենէն ետք, մենք՝ մեր անցեալ քանի տարիներու դառն փորձառութեան տուած դասերով, բնաւ երբեք հաւատք չունէինք Թուրքերու անկեղծութեան վրայ, որով կը փափաքէինք որ մեր կազմակերպութեան բոլոր գաղտնիքները չհաղորդուէին երիտասարդ կոչուած Թուրք գազաններուն. ընդհակառակն, աւելի մենք պէտք էր հետամուտ ըլլայինք իմանալու անոնց գաղտնիքները։ Մենք պէտք էր մտահոգուէինք մեր ինքնապաշտպանութեան խնդրով, անոր համար միջոցներ խորհէինք և զէնք ու ռազմանիւթ ձեռք բերելու մասին լրջօրէն խորհրդածէինք։

Մինչդեռ Ռուսաստանէն եկած մեր պատասխանատու ղեկավարները օդին մէջ հայկական բանակներ կ՚երեւակայէին՝ քաղաքին և գիւղերուն 14-50 տարեկան հայերը անգամ արձանագրելով իրենց կազմակերպութեան, միակ նպատակ ունենալով իրենց ամսականները ապահովել անոնց ամսավճարներէն։

Միւս կողմէն, երբ հարց տրուէր մեր ապագայ ինքնապաշտպանութեան մասին, բոլոր շրջանային ժողովներու մէջ, Մուշ եկող գացող Շէֆերէն շատեր — Դարմէն, բժիշկ Զաւրիեւ, եւայլն, եւայլն, — կը յայտարարէին.

— Սուրի դարը անցաւ, աշխատեցէք կրթութիւն տալ ժողովուրդին։

Ասոնց այս թելադրութեանց աւելի կը համակերպէին Սահմանադրութենէն վերջ արձանագրուած նորագիր անդամները, իսկ հին ընկերներէն մեծագոյն մասը, բանտարկութեան տարիներուն՝ կամ կռիւներու ընթացքին և կամ բանտերու մէջ նահատակուած ըլլալով. այդ միջոցին ողջ միացածները փոքրամասնութիւն կը կազմէին, — օրինակ. հիներուն մէջ՝ աչքի ինկողներէն միացած էին՝ Մուշ քաղաքացի Կոտոյեան հաճի Յակոբ, Պոլէեան Մեօն, Գեղամ Տէր Կարապետեան և ես՝ Միսակ Բդէեան, Գոմսեցի Կորիւն, Սեմալ գիւղացի Մանուկը, Կառնենցի Մկրտիչ Սողոմոնեան, եւայլն, որոնք անցեալին մէջ իրենց կաշիին վրայ զգացած էին Թուրքերուն զուլումները, և բնաւ երբեք հաւատք չունէինք Թուրքերու անկեղծութեան վրայ։ Ու քանի որ նորագիր անդամները, որոնք անցեալին մէջ բնաւ երբեք նեղութիւն և չարչարանք տեսած չէին, մեծամասնութիւն կը կազմէին, գործիչները՝ այդ կարգի մարդոց քուէներով, չարունակ կը ջլատէին մեր դիտողութիւնները և գաղտնապէս պատրաստուելու մեր առաջարկներուն միշտ հակակործիք էին։

Այդ պատճառով ալ կազմակերպութեան մէջ բաժանում առաջ եկաւ, հին և նոր մտածելակերպի խնդիր յարուցուեցաւ։

Երկու կողմերը սկսան անուղղակի կերպով զիրար հարուածել։ Նորերը սկսան հին գործիչներէն դրամական, զէնքի հաշիւներ պահանջել։ Այս կարգէն էր 1904ին Թիֆլիսէն Պոլիս ղրկուած և ձեռքով Սասունի դէպքին ծախսուած 6000 ռուբլիի հաշիւը, որուն ընկալագիրները փճացած ըլլալով՝ չէի կրցած ներկայացնել։ Անշուշտ, իրենց դիտաւորութիւնը՝ հին ընկերները արատաւորել և վարկաբեկ ընել էր միայն, երբ այլեւս հալածանքը դադրած էր, մէկ գործիչի փոխարէն՝ հարիւրաւորներ ծլեր, մէջտեղ ելեր էին, և յեղափոխական կոչումը՝ իրենց անձնական հաշիւներուն համար կը շահագործէին, և դիրք գրաւելով՝ հազարներ կը կը դիզէին։

Միայն Սիմէոն Զաւարեանն էր որ երկար ատեն քաղաք մնալով՝ անշահախնդրօրէն ծառայեց ազգին։

Անկէ զատ, երբ կը տեսնեն որ հիներս կոյր գործիք չէինք դառնար իրենց և չէինք ուզեր դառնալ, և առաւել եւս՝ կը նախընտրէինք մեր ծննդավայրին գործերը ուղղակի մենք վարել՝ մեր ունեցած փորձառութեամբ և յանձնել իրենց՝ անոնք ա՜լ աւելի կը գրգռուէին մեզի դէմ, որուն հետեւանքն եղաւ մեր չէզոքացումը։

Մեր գաղափարակից ընկերներէն գիւղ բնակողները՝ իրենց հողագործական աշխատանքներով զբաղեցան, իսկ ես և հաճի Յակոբ Կոտոյեան ալ՝ մեր սեփական գործերով՝ քաղաքին մէջ, մինչեւ որ 1914-15ի դէպքերը յանկարծակի գահավիժելով, անոնք նոր ըմբռնեցին իրենց կարճատես արարքը և նորէն դիմեցին մեզի, քանի որ նորերը այլեւս մէջտեղ չերեւցան, ինչու որ վտանգի ժամը հնչած էր։ Բայց ուշ էր, ափսոս...։

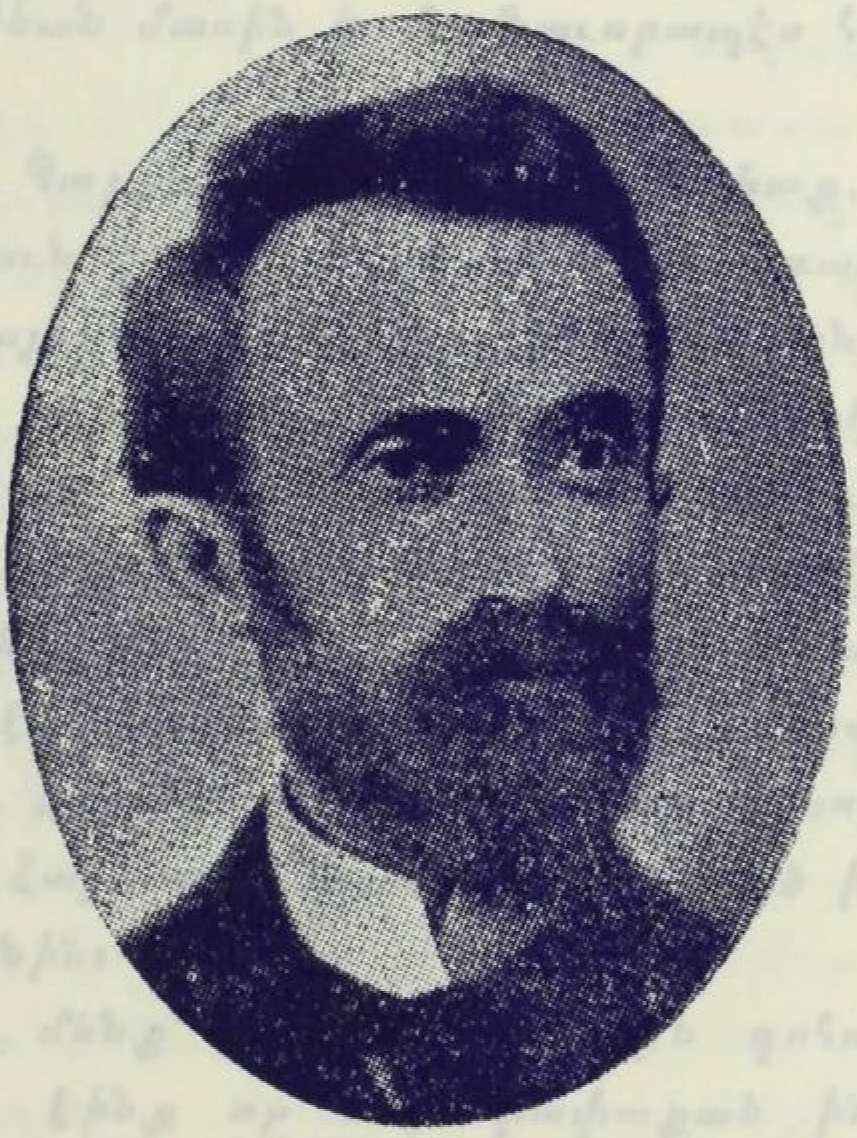

ՍԻՄԷՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1914-15ի [illegible]

ԳԼՈՒԽ Թ.

Հայկական բարենորոգումները.— Տարօնի ժողովուրդը խանդավառ.— 1914ի Ընդհանուր Պատերազմը.— Մարզպանները ետ կը ղրկուին.— Ընդհանուր զօրաշարժ.—

Պոլսահայ օրաթերթերէն «Ազատամարտ»ի և «Բիւզանդիոն»ի նման երկու իրարու հակընդդէմ թերթերու բաժանորդ էի և ամէն շաբաթ կը ստանայի, որով քիչ շատ յստակ գաղափար մը կրնայի կազմել մեր ազգային գործերուն ու Եւրոպական ընդհանուր քաղաքական դրութեան մասին և մասնաւորապէս հայկական հարցին նկատմամբ։

Գիտէինք որ Պալքանեան պատերազմէն ետք, հայ ազգի կրկնակի պնդումներուն վրայ, Եւրոպա յանձն առած էր ուշադրութիւն դարձնել հայերուս վրայ ևս, և հայկական վեց նահանգներուն և Կիլիկիոյ հայաբնակ գաւառներուն վիճակը բարելաւել։

Այս հիման վրայ՝ Համաձայնական մեծ պետութեանց կողմէ Թ. Դրան ղրկուեցաւ բարենորոգումներու ծրագիր մը· զոր Սուլթանը ընդունեց կրճատեալ ձեւով մը՝ Գերմանիոյ թելադրութեամբ։

Կը նշանակուէին երկու Մարզպաններ՝ Եւրոպական փոքր չէզոք երկիրներէն, Հոլանտացի Վեստենենկը և Նորվեկիացի Հոֆը։ Վերջինը արդէն Հայաստան հասեր էր և սկսած իր այցելութիւններուն և պաշտօնին։

Այդ պահուն, մենք՝ հայերս, ներքին գոհունակութիւն կը զգայինք, ուրախ էինք որ մեր փափաքած ինքնօրէնութիւնը, թէև կրճատեալ ձեւով, ձեռք բերած էինք, և թէև անցեալին մեր կրած այնքան ծանր զոհողութիւնները լիովին չէին դարմանուեր, բայց այնուամենայնիւ նորէն այդքանով ալ գոհ կը մնայինք՝ այն յոյսով որ ոտքի տեղ չինողը ի վերջոյ գլուխին ալ տեղ կը յարմարցնէ, և այդպիսով՝ Եւրոպացիներ մեր երկիրները թափանցելով՝ աւելի լաւ պիտի ուսումնասիրեն և ըմբռնեն որ թուրքերն ու քիւրտերը աւազակաբարոյ ցեղեր են, անոնց գործն է բռնակալութիւն, ալան թալան, հանգիստ նստիլ և հայերու քրտինքին արդիւնքով ապրիլ, զուրկ կրթութենէ, ո՛չ վաճառականութեան և ո՛չ ալ արհեստներու ընդունակ. մինչդեռ մենք՝ հայերս աւելի զարգացած և ամէն բանի մէջ յառաջդիմութեան ընդունակ ժողովուրդ մըն ենք, որով ի վերջոյ արժանի պիտի ըլլայինք՝ մօտ ապագային՝ մեր երազած և փայփայած անկախութեան։

Այդ պահուն, Թուրք ղեկավար դասակարգը իր ակռաները կը կճրտեցնէր՝ իր հրամայողի և տիրապետողի դիրքը կորսնցնելուն *համար· բայց քանի որ հրամանը Վերէն էր, ստիպուած էին լռելու. միայն իրենց Ալլահէն կը խնդրէին որ այս դառն բաժակը հեռացնէ իրենցմէ։*

Այդ օրերուն էր որ Աւստրիոյ գահաժառանգի սպանումը տեղի ունեցաւ՝ Սերպիոյ յեղափոխականներուն ձեռամբ։

Թէեւ մենք՝ հայերս, ատանկ մահափորձեր շատ տեսեր էինք. օրինակ՝ բռնակալ սուլթաններու, ցարերու վրայ եղածները. բայց բնաւ մեր մտքէն չէինք անցըներ որ այդ զոհին պատճառով՝ ընդհանուր պատերազմ մը պիտի ծագի եւ Գերմանիոյ ռազմասէր կայսրը, իր դաշնակիցի մահափորձին առիթէն օգտուելով, բռընկեցնէ ամբողջ Եւրոպան եւ աշխարհը։

Թուրքիա կը սպասէր կողմ բռնելու եւ գիտնալով մէկտեղ որ Անգլիա — որ քանիցս Օսմանեան գահը փրկողը եղած է — որ կողմը որ ըլլայ, ի վերջոյ - պատերազմը որքան ալ երկարի — այդ կողմը յաղթական դուրս պիտի գայ, առաջնորդութեամբ Թալաաթին ու Էնվէրին՝ հակած էր դէպի Գերմանիա։ Թուրքիոյ մէջ ընդհանուր զօրաշարժ յայտարարուեցաւ, որուն տրամադրութեան համաձայն 19*էն մինչեւ* 45 *տարեկանները, առանց կրօնքի եւ ցեղի խտրութեան, պէտք էր արձանագրուէին եւ իրենց զինուորական պարտքը կատարէին։*

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պատերազմի սկիզբի օրերը.— Մինչեւ 45 տարեկան հայեր զինուորութեան կը հրաւիրուին.—

1914 *Թուականի Յուլիս ամսուան վերջին օրերն էին։ Մուշ քաղաքին եւ Մշոյ դաշտին հայ ժողովուրդը, ուրախ-զուարթ, իր աշխատանքին լծուած էր։ Մարզպան Հօֆ՝ Կարինէն անցեր էր Վան եւ խօսք կար որ Բաղէշէն ալ Մուշ գար այցելութեան։*

Հայութիւնը այլեւս ապահով կը զգար ինքզինք եւ զերծ՝ ապագայ անակնկալ դժուարութիւններէ եւ տառապանքներէ, նուիրուած էր իր քաղաքակրթական աշխատանքներուն եւ իր նիւթական վիճակը բարւոքելու ջանքերուն։ Մուշի հայութիւնը կարծես այլեւս բռնակալութեան ատենուան ճնշուած, ընկճուած, յուսահատ ժողովուրդը չէր, բոլորովին կերպարանափոխուած եւ աւելի բարգաւաճ ու աւելի խոստմնալի ապագայի հեռանկարով խանդավառուած ժողովուրդ մը դարձած էր։

Սահմանադրութեան այս վեց տարիներուն, որչափ որ նորէն գողութիւն, սպանութիւն, վաշխառութիւն, միւլթազըմճիներու չարաչահութիւնները տեղի կ'ունենային, բայց նախկին բռնապետական օրերուն հետ բաղդատելով, ոչինչ և անկարեւոր օրինազանցութիւններ կը նկատուէին։ Այդ պատճառով ալ՝ աշխատաւոր հայ ժողովուրդի հարստութիւնը գրեթէ քառապատկուած կամ տասնապատկուած էր։ Ամենայետին գիւղացին անգամ քանի մը ոչխար կամ տաւար ունէր, լուծք կ'ընէր և հանգիստ կ'ապրէր։

Այդ տարուան (1914) բերքն ալ հրաշալի էր։ Խոտերը հնձեր լմնցուցեր էին և դեռ նոր սկսած էին գարին ու աշնանացանը հնձելու։

Օր մըն ալ, յանկարծ, լուր տարածուեցաւ քաղաքի բոլոր անկիւնները թէ կառավարութենէն հեռագրական նոր հրաման մը եկած է — զօրահաւաք։ Շուտով, կառավարական պաշտօնատուներու դուռներուն վրայ փակցուած էին կառավարական այդ հրահանգները, ինչպէս նաեւ իրենց Ճիհատի զինանշաններ՝ կարմիր գոյնով թուղթերու վրայ, փակցուած չուկայի այս ու այն կողմը, խաներու դուռներուն վրայ։

Այլեւս հեռագրական հրահանգները սկսան տեղալ՝ իրարու ետեւէ — «Կտրուկ միջոցներով զօրք հաւաքել, զօրքի համար ալ ամէն տեսակ պարէնական պատրաստութիւններ տեսնել, շուտով և արագ, և զինուորական պարէնը ամբարել մթերանոցներու մէջ»։

Բայց թէ կռիւը ե՞րբ պիտի սկսէր, որո՞ւ դէմ պիտի կռուէինք, չէինք գիտեր և հասած հեռագիրներն ալ բան մը չէին յայտներ այս մասին։

Զինուորական պաշտօնեաները, բոլորն ալ, գործի լծուեցան։ Զինուորական իշխանութիւնը զէնքի տակ առնուելիք մարդոց անուանացանկերը ղրկեց թուրք և հայ մուխթարներուն. գիւղերուն ալ՝ գիւղապետներուն ղրկեց՝ ժանտարմաներու միջոցաւ։ Ըստ հրահանգին, 20էն մինչեւ 45 տարիք լրացնողները բոլորն ալ առանց խտրութեան, պէտք էր արձանագրուէին՝ և հայ, թուրք կամ քիւրտ՝ պատասխանէին կոչին, սկսելով փոքրագոյն տարիքէն, այսինքն, նախ քսան տարեկանները պիտի առնուէին զէնքի տակ և յետոյ յաջորդաբար միւսները՝ ըստ կարգին։

Այդ պահուն միայն՝ մենք հայերս սթափեցանք և սարսափեցանք, երբ իմացանք այս արտառոց հրամանը։ Ի՞նչ կը նշանակէր մինչեւ 45 տարեկանները զինուոր առնել հայերէն։ Մենք հայերս զինուորական ծառայութեան ընդունուած էինք Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ՝ մինչեւ 1914, որ ըսել է մեզմէ միայն վեց տարուան համար զինուոր պահանջելու իրաւունք ունէր Թուրք կառավարութիւնը. օրինակ, մինչեւ 25 տարեկան երիտասարդները, իսկ ատկէ վեր եղողները ինչո՞ւ զինուոր առնել, երբ անցեալին մէջ անոնք ոչ կանոնաւոր զինուորութիւն ըրած էին, ոչ զինուորական մարզանք տեսած, եւ նոյնիսկ՝ անոնց 98 տոկոսը չէր գիտեր թէ զէնքը ինչպէս բռնելու եւ ինչպէս կրակելու էր։

Այդ պատճառով, հայերը գունդագունդ լեցուեցան Առաջնորդարան՝ Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոս Խարախանեանէն եւ Քաղաքական Ժողովի անդամներէն բացատրութիւն պահանջելու եւ այդ սխալը դարմանելու համար։

Այդ ատենուան Քաղաքական Ժողովի անդամներն էին Նազարէթ Քէչիչեան, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Կարապետ Թիւթիւնճեան, Սարգիս Զաթոյեան եւ Միսակ Եղէեան, որոնցմէ հինգ անձերս արդէն զինուորական տարիքի մէջ էինք։

Մշեցիները առակ մը ունէին, որ կ՚ըսէր.— «Ճաղատը եթէ դեղ ընէ, նախ իր գլուխին դեղ կ՚ընէ»։

Մենք, Քաղաքական Ժողովի անդամներս, ի վերջոյ քառասուն եւ մէկական Օսմանեան լիրա վճարելով (իբր զինուորական տուրք = պէտէլի ասքէրիյէ) ազատեցանք գործնական ծառայութենէ։

Քաղաքական Ժողովը, գլխաւորութեամբ Առաջնորդ Սրբազանի, դիմում կատարեց նոյն ատենուան Մուշի կառավարիչ՝ Ճէօն Թիւրք, ազգայնամոլ եւ հայատեաց Սէրվէթ Պէյին, որ մեր օրինաւոր դիմումներուն հետեւեալ ձեւով պատասխանեց.—

— Քանի որ կայսերական հրաման է, ի՞նչ կրնամ ընել. ահա ես ալ. որ քառասունէն վեր եմ եւ չահի չահանատան կառավարիչ եմ, վաղուընէ սկսեալ զինուորական հագուստ պիտի հագնիմ եւ ժողովուրդիս առաջ իյնալով՝ պիտի երթամ պատերազմի դաշտ. հետեւաբար, այդ մասին աւելի երկար խօսիլնիդ աւելորդ կը համարեմ։

Ու այս խօսքերով խնդիրը փակեց եւ մեզ ալ ճամբու դրաւ։

Առաջնորդ Սրբազանը եւ Ժողովի անդամներն ալ, ըստ այնմ, ժողովրդական դիմումներուն պատասխանեցին։

Օգոստոս ամսուն՝ ամենէն առաջ պարտականութեան կանչուած զինուորները սկսան հաւաքել եւ վրաններու տակ տեղաւորել, թիւով 4-5000 հոգի։

Ճիշտ այդ օրերուն էր որ՝ յետմիջօրէին՝ արեւը խաւարեցաւ. պայծառ երկինքը հետզհետէ մթնցաւ եւ կատարեալ խաւար մը

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

վերջին ատենապետը Տարօնի Առաջնորդարանի Քաղաքական ժողովին, եւ Հաճի Յակոբի ու Միսակ Բդէեանի հետ ղեկավարած է Մուշ քաղաքի եռօրեայ գոյամարտը,
1915 ին :

տիրեց։ Շուկան, մեր խանութներուն մէջ մեր գործովը զբաղած էինք, երբ այդ խաւարումը պատահեցաւ, որ տասը վայրկեանէն աւելի տեւեց։ Շատերը կարծեցին թէ աշխարհիս վերջն է եկեր, աշխարհանցում եղաւ, ըստ Մշեցիական բացատրութեան։ Մանաւանդ Թուրքերը, որոնք սկսան լալ ու ողբալ, թէ այլեւս լոյս պիտի չտեսնենք ու պիտի մեռնինք, թէ ատիկա մեր Սուլթանին մեղքն է որ այսօր պատերազմի կ'առաջնորդէ այս խեղճ ժողովուրդը, թէ ատիկա չարագուշակ նշան է և անպատճառ՝ պատերազմի վերջաւորութեանը՝ մենք ալ պիտի ոչնչանանք, և այլն, եւայլն։

Երբ խաւարումը վերջ գտաւ, Թրքութիւնը ազատ շունչ մը քաշեց թէ այս աղէտէն ալ ազատեցանք։ Աստուած մեզ փրկէ յաջորդէն։

Այս խաւարումին միջոցին, հաւաքուած բոլոր զինուորները փախուստ դիմեցին իրենց վրաններէն, զօրանոցներէն և զինուորական կայաններէն, և լեցուած էին շուկան ու թաղերը, իսկ քիւրտերն ալ՝ փախած իրենց գիւղերը, ուրկէ այլեւս չվերադարձան։

Քաղաքին մէջ գտնուող Թուրք և հայ փախստականներու մասին, Թուրք կառավարութիւնը մունետիկ կանչել տուաւ և բացատրեց անոնց որ այս խաւարումը Աստուծմէ ղրկուած աղէտ մը չէր, ժողովուրդը թող հանգիստ մնայ, փախուստ տուող զինուորները թող իրենց պարտականութեան վերադառնան։

Մէկ քանի օրուան մէջ հազիւ կարողացան այդ զինուորները հաւաքել։

Կառավարութեան եկած հեռագիրներէն՝ մենք հայերս որոշ բան մը մը չէինք կրնար հասկնալ։ Պոլսէն եկող «Ազատամարտ», «Բիւզանդիոն» թերթերը, ամէն շաբաթ կը ստանայինք կանոնաւոր կերպով, և անոնցմէ կ'իմանայինք որ պատերազմը սկսած է Եւրոպական երկու խմբաւորումներու միջեւ, իսկ Թուրքիոյ համար ալ կը գրէին որ Օսմանեան կայսրութիւնը չէզոք է, և միմիայն իր սահմանները պաշտպանելու համար է որ զօրաշարժ յայտարարած է և սահմանները կ'ամրացնէ. բայց մենք, հայերէս շատերը, կը զգայինք որ այդ պատրաստութիւնները Ռուսերուն ուղղուած, էին, և քանի մը օր ետք, երբ իմացանք որ Հայաստանի մարզպանները ետ ղրկուած էին՝ «Պատերազմի ժամանակ բարենորոգում չ'ըլլար» ըսելով, այդ ատեն աւելի համոզուեցանք որ անստոյգ և չարագուշակ ապագայ մը վերապահուած է մեզի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հայթայթիչ յանձնախումբը կը կազմուի.— Ձիերը կը հաւաքեն.— Հացահատիկները կը մնան կալերու մէջ.— Մինչեւ 30 տարեկան հաւաքուած.—

Պաշտօնագրով մը Սրբազան Առաջնորդն ու Քաղաքական Ժողովի անդամները հրաւիրուեցան կառավարչական պաշտօնատունը, ուր արդէն ներկայ էին կառավարիչ Սէրվէթ Պէյ, Զինուորական և Պահեստի (րէտիֆ) հրամանատարներ Իհսան փաշա և Վէյսի Պէյը, միւֆթին և քաղաքի Թուրք երեւելիները։ Սովորական շողոքորթող բարեւներէն ետք, կառավարիչը յայտարարեց.

— Մեզի շնորհուած Սահմանադրութեան համաձայն, բոլորս անխտիր Օսմանցի ենք. Թուրքի և հայի միջեւ խտրութիւն չկայ. որով բոլորս ալ պարտական ենք, հարուստ և աղքատ, մեր բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը բերելու որ ներկայ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին կարողանանք մեր նուիրական հայրենիքն ու անոր սահմանները պաշտպանել, որպէսզի չըլլայ թէ երկու կողմերէն մին յանդգնի մեր սահմանները ոտնակոխ ընելով՝ յարձակում գործել իր թշնամի պետութեան վրայ, և քանի որ դուք բոլորդ ալ լաւ գիտէք թէ անցեալ Պալքանեան պատերազմին մէջ մեր պետութիւնը ուժասպառ եղած է և լոկ իր այժմու եկամուտներով պիտի չկարողանայ տոկալ այդ մեծածախս պատրաստութեանց, որով ձեզմէ կը խնդրուի, իբրեւ Թուրք և հայ ժողովուրդներու պաշտօնական ներկայացուցիչները, որ թելադրէք ձեր պատկան ժողովուրդներուն՝ իրենց անհրաժեշտ աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը ցոյց տալու կառավարութեան։

Թուրք և Հայ ներկայացուցիչներս, յսկամայից, յայտարարեցինք թէ ինչ զոհողութիւն որ կը պահանջուի ժողովուրդէն՝ օրինական սահմանին մէջ, մենք բոլորս ալ յօժար ենք մեր պատրաստակամ աջակցութիւնը բերելու։

Նոյն պահուն, կառավարիչի առաջարկով, ընտրուեցաւ Թուրք և հայ խառն յանձնախումբ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար որոշել ժողովուրդէն պահանջուած իրեղէններու տեսակները և քանակը, և հսկել անոնց մատակարարման վրայ։

Յիշեալ յանձնախումբին Թուրք անդամները հետեւեալներն էին.

1.— Միւֆթի Մուհամմէտ էֆէնտի
2.— Հաճի Մուսա »
3.— Հաճի Դավրուշ »
4.— Հաճի Խալիլ »

5.— Հաճի Մուսթաֆա էֆէնտի
6.— Քոթան Զատէ Ճաֆար աղա
7.— Ճաֆար աղա զատէ Իզզէթ աղա
8.— Միրզօ զատէ Նասըր աղա
9.— Էյուպ էֆէնտի։

Իսկ հայերէն ընտրուեցան հետեւեալները.

1.— Ներսէս Սրբազան Եպսկ. Խարախանեան
2.— Նազարէթ էֆէնտի Քէչիչեան
3.— Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան
4.— Հաճի Յակոբ Կոտոյեան։
5.— Արշակ Մուխսի Իգիթեան
6.— Յակոբ Տէր Զաքարեան
7.— Անուշաւան Ասլանեան
8.— Տիգրան Սինոյեան
9.— Միսակ Բղէեան

Յանձնաժողովի անդամներու միաձայն հաւանութեամբ՝ նախագահ ընտրուեցաւ կառավարիչ Պէյը, որ յայտարարեց.—

— Այս պահուս շատ ծանր և մտահոգիչ զբաղումներ ունիմ, չեմ կրնար այդ պաշտօնը ստանձնել, բայց կը խոստանամ երբեմն մասնակցիլ ձեր նիստերուն։

Եւ իր փոխանորդը նշանակեց Միւֆթի էֆէնտին՝ առանց որեւէ խօսք ըսելու Խարախանեան Սրբազանի մասին, բոլորովին անտեսելով զայն։

Յանձնախումբի հայ անդամներուն կողմէ լուսաբանութիւն ուզուեցաւ թէ ժողովուրդէն գանձուած ապրանքները ձրի՞ անուան տակ պիտի պահանջուին թէ ոչ. կը խնդրուի լուսաբանել։

Կառավարիչը պատասխանեց.

— Քաւ լիցի. մեր գթառատ Սուլթանը ոչ մէկ ատեն չ՚ուզեր իր հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդը կողոպտել։ Հրաման ըրած է որ ներքին փոխառութեան ձեւին տակ՝ ժողովուրդէն առնուածներուն փոխարէն՝ անոր տրուին յանձնախումբին անդամներուն կողմէ կնքեալ թուղթեր (վէսիքա). փոխատուները այս թուղթը կը տանին մուհասէպէճի էֆէնտիին կը ներկայացնեն և անկէ կը ստանան գանձման պաշտօնական թուղթեր։ Այս գանձման թուղթերը պատերազմէն ետքը կը ներկայացնեն տեղւոյս կառավարական գանձարանը և անկէ կը գանձեն փոխարժէքը։

Այս բացատրութիւններէն ետք աւելցուց.

— Իւրաքանչիւր անձէն պիտի պահանջուի՝ համաձայն իր նիւթական կարողութեան, իսկ ան որ կարողութիւն ունի և տրամադիր չ'ըլլար պահանջուածը տալու, ըսել է թէ ան քեաֆիր է, մեր տէրութեան թշնամին է, և ըստ այնմ ալ՝ զինուորական ատեանին պիտի յանձնել տալ որ գնդակահարութեամբ գտնէ իր արժանի պատիժը։ Եւ ձեզի ալ կը յանձնարարեմ որ նախ սկսիք քաղաքի և դաշտի գիւղերուն բոլոր ձիերը հաւաքել, քանի որ հեծելազօրքի աւելի պէտք ունինք որ հսկէ մեր սահմանագլուխներուն, և գիտէք որ Մուշի պահեստի հեծելազօրքը բնաւ ձի, թամբ չունի. ուրիշ շրջաններէն բերել տալ անկարելի է, քանի որ իւրաքանչիւր շրջան ինքն իրեն համար կը հաւաքէ։ Մեր զինուորական անասնաբոյժ (պայթար) հարիւրապետը, բնականաբար, պիտի քննէ ներկայացուած ձիերը, ծառայութեան յարմար նկատուածները վար պիտի դնէ, իսկ անյարմարները պիտի վերադարձնէ իրենց տէրերուն։

Կառավարիչին տուած հրահանգներն ու պահանջները, երկու ազգերու ներկայացուցիչներուն ջանքերով, քաղաքին մէջ՝ մուխթարներու, իսկ հայ գիւղերու մէջ ալ՝ գիւղապետներու միջոցաւ հաղորդուեցան ժողովուրդին, Սրբազանի ազդարարութեան հետ միասին։

Սեպտեմբերի մէջն էր, երբ այդ յանձնախումբը գործի սկսաւ։

Նախ որոշուեցաւ որ յանձնախումբի անդամներէն անոնք որ ձի ունին, իրենք բերեն ու յանձնեն՝ ժողովուրդին բարի օրինակ դառնալու համար։

Բոլորս ալ բնիկ տեղացի ըլլալով, իրարու նիւթական կարողութեան չափը լաւ գիտէինք։ Թուրքերը քանի պատիկ աւելի հարուստ էին քան հայերը, ամենուն յայտնի իրողութիւն էր։ Հայերու հարստութիւնը կը կայանար այն ապրանքներուն մէջ, զորս անոնք ունէին իրենց խանութներուն մէջ, իսկ Թուրքերուն հարստութիւնը կանխիկ դրամ էր։ Գիտէինք որ անոնք անաշխատ կեանք մը կ'անցընէին, միշտ ձի հեծնելու վարժ, և բոլորն ալ միլթազըմճիութեամբ (գիւղերու հացահատիկներու տասանորդը աճուրդով գնող ու ծախող) ու վաշխառութեամբ կը զբաղէին, հետևաբար՝ հարստութեանց 90 տոկոսը անոնց սեփականութիւնն էր և հազիւ 10 տոկոսը հայերուն կը պատկանէր։

Յանձնաժողովի անդամները բերին իրենց ձիերը, որոնք բժշկական քննութենէ անցնելէ յետոյ բոլորն ալ վար դրուեցան և յանձնաժողովի կողմէ որոշուած արժէքին համաձայն՝ տոմսակներ տուացին,

Թաղերու մուխթարները և իրենց թաղերուն մէջ ձի ունեցողները՝ իրենց ձիերուն հետ ներկայացան մեր յանձնաժողովին, որ իր հաւաքատեղին որոշած էր. զինուորական զօրանոցի բաց հրապարակը, ուր զինուորները մարզանք կ'ընէին։

Հայերուն բերած ձիերը ամբողջութեամբ վար կը դրուէին, իսկ Թուրքերէն շատերուն՝ իբրեւ անպէտք, տէրերուն կը յանձնուէին։ Երբ հայերը դիտողութիւն կ'ընէին այդ մասին, անոնց պատասխանը կ'ըլլար․

— Նախ որ ձրի չէ որ կուտաք. անոնց արժէքը արդէն դուք ինքներդ լիուլի կ'որոշէք և ապագային կը ստանաք փոխարժէքը․ երկրորդ, ձին քննողը քանի որ զինուորական բժիշկ է, ան գիտէ թէ ո՞ր ձիերը յարմար են և որոնք՝ ոչ։ Ոսկիներդ աւելորդ է։

Սովորաբար գիւղացիները իրենց ձիերուն համար ոչ թամբ ունէին և ո՛չ ալ սանձ կը գործածէին, որովհետեւ շատերը՝ իրենց ձիերը կը գործածէին բեռ փոխադրելու համար և այդ պատճառով ալ փալան և իւլար կը գործածէին։ Հիմա կը պարտաւորցնէին այդ խեղճ գիւղացիները որ իրենց դրամով՝ թամբ և սանձ գնեն իրենց ձիերուն համար և այդպէս կազմաւորուած յանձնեն։

Այդ տարին արդէն գիւղին տասանորդի տուրքը ծախուած ըլլալով, միւլթազըմճիները պէտք էր որ շեղջ եղած հացահատիկները չափէին ու վերցնէին՝ անձրեւները դեռ չսկսած։ Ահա Հոկտեմբեր ամիսն է և դեռ միւլթազըմճիները չեն չափեր արդէն պատրաստուած ու շեղջ եղած հացահատիկները՝ առարկելով թէ իրենք ալ չեն գիտեր ինչո՞ւ կառավարութիւնը հրահանգած է իրենց որ հացահատիկները չչափեն մինչեւ որ նոր հրահանգ առնուի։

Գիւղացիները Առաջնորդարան կուգան, կը պարզեն խնդիրը․ Ո՛չ Սրբազանը և ո՛չ ալ վարչութիւնը կրնան լուծել այս հանելուկը, որ պատասխանեն այդ խեղճ գիւղացիներուն։ Կը դիմենք կառավարիչին, ան ալ կ'ըսէ․—

— Վերէն եկած հրամանը այդ է։

Աշնան անձրեւները սկսած են արդէն. խեղճ երկրագործի յոյսն ու ապաւէնը, ամբողջ տարուան աշխատանքին արդիւնքը և իր զաւակներուն տարուան անունդն է որ պիտի ոչնչանայ։ Կալերու մէջ տեղ չէ մնացեր՝ մնացեալ հացահատիկները — կորեկն ու կըւկըլը կալսելու համար, և այդպէսով՝ խեղճը ստիպուած է անհամբեր սպասելու վերին հրամանին։

Հայ զինուորցուներէն ալ մինչեւ 38 տարեկանները սկսած էին հաւաքել, բոլորն ալ՝ արհեստաւոր, վաճառական և երկրագործ, զէնքի անվարժ, և լեցուած էին զօրանոցներու մէջ կամ բացօթեայ վրաններու տակ և կը սպասէին։ Ո՛չ զինուորական մարզանք կար, ո՛չ զինավարժութիւն։ Օրական հարիւրներով խոյս կուտային, յաջորդ օր նորեր կը բերուէին անոնց փոխարէն։ Ո՛չ հաշիւ գոյութիւն ունէր, ո՛չ կարգ և ո՛չ ալ կանոն։

Թուրքը զինուած ժանտարմաններով ու [illegible]
[illegible]
[illegible]

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պատերազմի յայտարարութիւնը.— Զօրքերը կը փոխադրուին Ռուսական ճակատ.— Տաճերը խոյս կուտան.— Զինուորական տուրք.—

Հոկտեմբերի մէջն էինք. Պոլսէն եկած թերթերը կը լափէինք անհամբերութեամբ, գոնէ հասկնայինք թէ այս բոլոր պատրաստութիւնները որո՞ւ դէմ ուղղուած էին։ Անշուշտ գիտակիցները համոզուած էին որ անոնք ուղղուած էին Համաձայնական Պետութեանց և մասնաւորապէս Ռուսիոյ դէմ։ Թերթերը արդէն այդ բանը բաւական յստակ կ՚ընէին, և օր մըն ալ հեռագիրը գուժեց սոսկացնող լուրը թէ պատերազմը սկսած է Ռուսիոյ և Թուրքիոյ միջև։ Հեռագրական լուրերը կը փակցուէին խաներու դուռներուն վրայ, ուր ամէն մարդ կը կարդար որ Ռուսական նաւատորմը Սև Ծովու մէջ յարձակում գործած է մեր ռազմանաւերուն վրայ, մենք յաջող դուրս եկած ենք, Սարը Խամըշի ճակատին վրայ սկսած ենք յառաջանալ՝ Ամբողջ պատրաստ զօրքը պէտք է սահմանագլուխ փութացուի, ևայլն։

Մինչև այդ օրը հայերը կը մտածէին որ Թուրքիա ի՞նչպէս պատերազմի պիտի սկսի Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ դէմ. շատերը չէին կրնար հաշտուիլ այդ տեսակ գաղափարի մը հետ և անխռով՝ իրենց գործին կը նայէին։ Հայերէն անոնք որ զէնքի տակ մտած էին, կը կարծէին որ Մուշէն դուրս պիտի չելլէին. ասոնք բոլորն ալ մէկ վայրկեանի մէջ յուսախաբ եղան։

Հայ երիտասարդը կը խորհէր որ ի՞նչպէս կարելի է զէնք պարպել Ռուսիոյ և իր դաշնակիցներուն դէմ. հետևաբար ի՞նչպէս կրնար ծառայել Թրքական բանակին մէջ, բայց ի՞նչ կրնային ընել։

Այդ միջոցին, հրաման եղաւ որ Մուշ գտնուող զօրքը շարժի դէպի սահմանագլուխ։ Մօտաւորապէս 10,000 զինուոր պատրաստ կար, որուն երեք քառորդ մասը հայեր էին, ասոնք առանց զէնքի՝ քաղաքէն մեկնեցան, սուգի մէջ թողելով իրենց հայրերն ու մայրերը, քոյրերն ու զաւակները։ Բայց հազիւ 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ, Խնուսաց բերդը չհասած, կէսէն աւելին գիշեր ատեն լքեց բանակը և զանազան ուղղութեամբ խոյս տուաւ և իրենց տուները վերադարձաւ։ Հայը ի սրտէ կը փախչէր, որովհետև չէր ուզեր իր բարերարներուն դէմ կռուիլ, իսկ Թուրքն ու Քիւրտը խոյս կուտային, որովհետև ասոնք՝ իրենց հայրերէն իմացած ըլլալով Էնաֆիր Մոսկոֆի հզօրութիւնը թէ հոն հասնելուն՝ անոնց թնդանօթներուն միս պիտի դառնային, այդ պատճառաւ՝ դեռ սահմանագլուխ չհասած, խոյս կուտային։

Մուշէն մեկնած ընդհանուր հրամանատար Իհսան փաշան երբ կը տեսնէ որ իր զօրքին կէսէն աւելին փախած էր, թէ հայ և թէ թուրք, խիստ հրաման կ'ընէ որ դեռ չփախչող հայերը խիստ հսկողութեան տակ առնուին, իսկ փախչողներուն համար ալ կը հեռագրէ Մուշի կառավարիչին ու պահեստի հազարապետ Վէյսի Պէյին որ զանոնք ձերբակալեն և ձեռնակապ՝ յանձնեն բանակին, իսկ անսաստողները իսկոյն գնդակահարեն։

Մեր տունէն, առաջին առթիւ, զինուորագրուած էր հօրեղբօրս որդի Բենիամինը, 38 տարեկան, որ իր կեանքին մէջ երբեք զէնք կրած չէր։ Ան ալ այդ զօրքերուն հետ՝ ռուսական ճակատը գացած էր, բայց աւելի խոհեմ գտնուեր էր։ Մտածելով թէ փոխանակ տուն վերադառնալու, ուր կրնար նորէն բռնուիլ ու չարչարանքի ենթարկուիլ, լաւ կը համարէ ուղղակի զօրքի հետ մինչեւ սահմանագլուխ երթալ և դեռ այդ գծին վրայ թշնամութիւններ չսկսած, անցնիլ Ռուսներուն կողմը, իր հարիւրապետին՝ Սվազցի Իսմայիլ էֆէնտիի թելադրութեամբ, որուն համակրութիւնը շահած էր։ Օրին մէկը հարիւրապետը Բենիամինին կը հաղորդէ.

— Տղաս, քեզի շատ կը սիրեմ, քանի որ դուն շարունակ քոնեաք և օղի կը նուիրես, քեզի կը պատուիրեմ որ այս գիշեր միջոցը գտնես անցնելու Ռուսներուն կողմը, որոնք՝ ինչպէս կը տեսնես, մեզմէ մէկ ժամ հեռու կը գտնուին։ Գաղտնի հրահանգ ունինք որ բոլոր հայ զինուորները զինաթափ ընենք և ոչնչացնենք։ Քեզի կը թելադրեմ որ փախչիս ու օձիքդ ազատես։

Բենիամին այդ գիշերն իսկ՝ իր իմացածը կը հաղորդէ միւս տղաներուն ալ և կը պատրաստուին փախչելու։ Չորս ջորի առնելով, իբր թէ մօտակայ անտառէն վառելափայտ պիտի բերէ իր հրամանատարին, գիշեր ատեն կը հեռանայ բանակէն և պահակներուն ալ նոյն պատճառը ցոյց տալով՝ կ'անցնի ու կը միանայ Ռուսական բանակին՝ ուրիշ հայ զինուորներու հետ, որոնք բոլորն ալ Ռուսներուն կողմէ կը ղրկուին Սիպերիա՝ իբր պատերազմական գերիներ և պատերազմը վերջանալէն յետոյ միայն ազատուելով կը վերադառնան Կովկաս։

Հրամանատար Իհսան փաշայի հեռագիրին վրայ, իսկոյն կը կանչուին գիւղապետները և քաղաքի մուխթարները, որոնց կը հաղորդուի որ երեք օրուան ընթացքին գտնեն ու բանակին յանձնեն փախչող զինուորները, հակառակ պարագային՝ իրենց տուները կրակի պիտի տրուէին՝ ըստ զինուորական պատժական օրէնքի, և եթէ տուներուն մէջ ուրիշ էրիկ մարդիկ կը գտնուէին, փախըստականներուն փոխարէն անոնք զինուոր պիտի տարուէին։

Այս հրամանին վրայ խուզարկութիւններ սկսան քաղաքին և գիւղերուն մէջ։ Նախկին բռնակալ Թուրք փոլիս քոմիսէրը ու ժանտարմաները իրենց երազած և փայփայած նպատակին հասած էին հիմա։ Կաշառակերութիւն, զարնել-ջարդել, որոնք Սահմանադրութեան շրջանին վերջ գտած էին, նորէն սկսան երեւան գալ։ Ասոնք հազիւ կարողացան դասալիքներու մէկ պզտիկ մասը ձեռք ձգել և չըթայակապ ամէն մէկը իր վաշտը ղրկել՝ յուսալով որ ակամայ զինուորագրութեամբ պիտի կրնան յաղթել թշնամիին։

Կառավարութեան դրամարկղը արդէն պարապ էր, գէթ առաջնակարգ զինուորականներու ամսականները պէտք էր վճարուէին. ատոր միջոցը գտնուեցաւ շուտով։ Մինչեւ 44 տարեկան զինուորցուները զէնքի տակ առնելու հրամանը և անուանացանկը յանձնուեցան մուխթարներուն։ Ժողովուրդը նորէն խռնուած է Առաջնորդարան՝ մեծամասնութեամբ 50-60-70 տարեկան մարդիկ։ Մշեցիները անցեալին սովորութիւն մը ունէին, ամէն ծնողք՝ իր արու զաւակներուն զինուորական տուրքը (պէտէլի ասքէրիէ) քանի մը տարի յետաձգելու և չվճարելու դիտաւորութեամբ, նորածիններուն ծնունդը գաղտնի կը պահէին 5-10-15-20 տարիներով, և երբ որոշէին մարդահամարի գրասենեակը արձանագրել տալ, իրենց հայ մուխթարներուն կամ գիւղապետներուն միջոցաւ այնպէս մը ցոյց կուտային որ իբր թէ անոնք այդ նոյն տարին ծընած են և ըստ այնմ ալ՝ անոնց անձնագիր կը տրուէր։ Մինչդեռ, այս կարգի նորածիններուն մէջ կային շատեր որ ամուսնացեր և մինչեւ իսկ զաւակի ալ հայր էին եղեր։

Այս չնաշխարհիկ պատերազմի ընթացքին, հայերուն այս տեսակի խորամանկութիւնն ալ հրապարակ ելաւ։ Շատ մը հայերու տարիքը իրենց զաւակներուն տարիքէն աւելի պզտիկ դուրս եկաւ։

Այս պարագային կառավարիչը և զինուորական պաշտօնեաները տեսան որ բոլորովին ծեր մարդիկ (50-70 տալեկան) արձանագրուած էին իբր 35-40 տարեկան, ինչպէս նաեւ 25-35 տարեկան արձանագրուածներէն շատերը 50-60 տարեկան են։

Այս կարգի մարդիկ աւելի շատ կը գտնուէին Մշոյ Վերին Թաղի հայ բազմամարդ ընտանիքներուն մէջ, ուր կային հարիւրաւորներ, որոնք ամուսնացած էին, իսկ իբրեւ զօրք՝ անոնց անունները չկային արձանագրութեան տոմարներուն մէջ. որով ստիպուած էին իրենց համար նոր անձնագիր պահանջել։ Կառավարութիւնը, ինքն ալ շփոթութեան մատնուած էր և իր ընելիքը չէր գիտեր։

Այդ օրերուն, հեռագրական կանոնաւոր հաղորդակցութիւն դեռ կրնայինք ունենալ Պատրիարքարանին հետ։ Հայերէն մինչեւ 44 տարեկան զօրք պահանջելու մասին Սրբազանը քանիցս հեռագրեց և այդ ապօրինի քայլին առաջքն առնելու խնդրանքն ըրաւ։ Ստացուած պատասխանը միշտ միեւնոյն բովանդակութիւնն ունէր։

— Ձեր խնդրանքներուն մասին դիմում կատարեցինք հարկ եղած տեղերը, դուք և ժողովուրդը պարտական էք, օրէնքի սահմանին մէջ, օգնելու մեր հզօր բանակի յաղթութեան։

Ուրիշ հեռագիր մըն ալ ստացանք, որով կը յայտնէր թէ անցեալին մէջ զինուորագրութեան չկանչուածները, որոնք զինավարժ չեն, Պատերազմական Նախարարութեան տուած որոշման համաձայն, կարող են պէտէլ (զինուորական տուրք) տալով ազատիլ։

Այս վերջին հեռագիրը քիչ մը մխիթարական էր, բայց միմիայն անոնց համար, որոնք դրամ ունէին կամ իրենց ունեցածները աժան գինով ծախելով՝ դրամ մէջտեղ բերէին և իրենց կեանքը փրկէին, սակայն մեծագոյն տոկոսը զուրկ էր այդ հնարաւորութենէն։

Ինչպէս յիշուեցաւ, կառավարութիւնը արդէն դրամական նեղութեան մէջ էր. հիմա՝ լաւ առիթ մը կը ներկայանար, քաղաքավարօրէն կողոպտելու հայերը։ Զօրահաւաքը սկսան խստացնել թէ քաղաքի և թէ գիւղերուն մէջ. վերջապէս ունեւոր հայը չունեւորին ալ օգնելով, մեծ տոկոսով՝ հայթայթուեցաւ 41.61 լիրա, որ վճարուեցաւ, կարծելով թէ ատանկով փրկած եղան իրենց հոգին, մինչդեռ Իթթիհատը դեռ նոր ծուղակներ կը լարէր, որոնց անծանօթ էինք այդ ատեն։

Զինուորական տուրք հարկադրուեցան վճարել նաեւ այնպիսիներ, որոնց տարիքը 45էն աւելի էր, նոյնպէս անոնք, որոնց տարիքը պակաս արձանագրուած էր։ Այս կարգի մարդոցմէ շատեր անկարող էին պէտէլ վճարելու, կառավարութիւնն ալ լաւ գիտէր անոնց նիւթական կացութիւնը. չվճարողներուն ձեռքերուն վրայ անցուց կապարէ կնքուած թելեր և շաբաթներու սպասումէ ետք 2.3 անձերու վկայութեամբ կը հաստատուէր այդ պարագան ու ազատ կը ձգէին զանոնք։ Իսկ 44 տարեկանէն վար եղողները, որոնք ի վիճակի չէին պէտէլ վճարելու, զինուորական անյարմար գործերու մէջ կը գետեղէին, կամ ճանապարհներու շինութեան և կամ մաքրութեան զբաղում կուտային անոնց։

Իմ թէսքէրէիս մէջ տարիքս 46 արձանագրուած էր, իսկ մարդահամարի տոմարին մէջ՝ 44, ինչ որ կը նշանակէր թէ զինուորական տարիք ունէի։ Մարդահամարի վերատեսուչ Պատըրխան էֆէնտիին դիմելով՝ բացատրեցի խնդիրը։ Ան ալ զարմացաւ, բայց «Ի՞նչ կրնամ ընել» — ըսաւ, և յայտնեց որ տոմարը չի կրնար սխալ ըլլալ։ Իրեն առաջարկեցի որ երկու չարեաց փոքրագոյնը ընտրած եմ, փոխանակ 41 ոսկի զինուորական տուրք վճարելու, կէսը իրեն և կէսն ալ ինծի մնալու առաջարկ ներկայացուցի իրեն, զոր սիրով ընդունեց, և դրամը առնելէն ետք, տոմարի թուականը յարմարցուց թէզքէրէիս մէջ նշանակուած թուականին և անմիջապէս իմացուց զինուորական իշխանութեան որ անունս սխալմունքով մը գրուած է իրենց ցանկերուն մէջ և ջնջել տուաւ։

Ես ալ կարծեցի թէ քսան լիրա շահած եղայ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Չարաշահութիւնը, կողոպուտը, բռնագրաւումները օրինական հանգամանք կը ստանան.—

Կառավարիչ Սերվէթ Պէյ իր քով հրաւիրեց բոլոր գիւղերու տասանորդ հաւաքող պաշտօնեաները (միւլթազըմճի) և անոնց յայտնեց որ թէեւ իրենք նախապէս աճուրդով գնած էին գիւղերուն տասանորդները հաւաքելու իրաւունքը, սակայն այդ գործողութիւնը կատարուած էր պատերազմի յայտարարութենէն առաջ։ Կայսերական հրամանը հիմա չեղեալ կը նկատէ այդ կարգադրութիւնը, քանի որ պատերազմական վիճակ կը տիրէ, ըստ այնմ ալ բացառիկ օրէնքներ հրատարակուած են, որոնք հետզհետէ պիտի հաղորդուին ժողովուրդին։ Այդ բացառիկ օրէնքներէն առաջինն է տասանորդի նոր հրահանգը։ Մեծ բանակ մը կը գտնուի ռազմաճակատներու վրայ, անոր պարէնաւորումը ամէնէն կարեւորն է։ Դրամով ան չի կշտանար։ Ընդհանուր համարակալութեան համաձայնութեամբ, միւլթազըմճիները պէտք էր մեկնէին գիւղերը և պատրաստ հացահատիկներէն գանձէին մէկ ութերորդը, որ իրենց իրաւունքն էր, իսկ գիւղացիին քով մնացած հացահատիկին կէսը իրեն թողէին, իսկ միւսը տէրութեան կը պատկանէր, այսինքն՝ բանակին։ Միւլթազըմճիներուն ընկերացուց նաեւ ուրիշ պաշտօնեաներ, որոնք պիտի հսկէին այդ գրաւուած հացահատիկներուն վրայ, զանոնք ամբարէին և յետոյ՝ նոյն գիւղացիներուն միջոցաւ քաղաք փոխադրել տային։

Այս հրահանգները տալէն ետք աւելցուց.

— Բոլոր միւլթազըմճիները ներկայ տարուան համար զինուորագրութենէ զերծ պիտի մնան, քանի որ իրենց այս պաշտօնն ալ նոյնքան կարեւոր է որքան բանակի պաշտօնը։

Մեր յանձնաժողովն ալ արդէն գործի վրայ էր. դեռ ձիերը կը հաւաքէին, բայց միայն հայերէն, և Թուրքերէն գրաւուած ձիերը հետզհետէ անոնց վերադարձուեցան՝ այն պատճառաբանութեամբ թէ այդ Թուրքերը բոլորն ալ կամ միւլթազըմճիներ են կամ փոխադրութեան պաշտօնեայ, որոնք անպատճառ պէտք ունէին ձիերու։

Ես երեք ձիեր ունէի, մէկը տունս կը գտնուէր. քաղաքը, և արդէն յանձնած էր, իսկ միւս երկուքը որոնք Խասգիւղի մեր տունը կը գտնուէին, ժանտարմաները գրաւեր էին։ Եւ երբ ես անձնական գործով, կամ կառավարական պաշտօնով՝ գիւղերը կ'երթայի, շատ անգամ կամ հետիոտն կ'երթայի և կամ Թուրքերէն ձի կը վարձէի։

Կառավարիչը յանձնարարեց մեր յանձնախումբին որ մէկական քաղաքային պաշտօնեայ ընտրենք, որոնք ընկերանան իր կողմէ որոշուած երկուական ժանտարմաներուն, գիւղերը երթան, հոն իրենց յատուկ սենեակ ունենան, միւլթազըմճիներուն օգնեն և գիւղացիին մնացած հացահատիկին կէսը՝ առանձին տեղեր մթերելու և քաղաք փոխադրելու գործին հսկեն։

Ատկէ զատ, հրահանգած էր այդ պաշտօնեաներուն որ գիւղերէն հաւաքէին կաշեղէն, թաղիք, հաւկիթ, դգալ, տրեխ, բուրդէ թել, մաղցու և խորովածի (խավուրմա) ոչխար (գիւղացիի ունեցածին կէսը), իւղ, թեռ, պարկ, եւայլն, եւայլն, և գիւղապետներու միջոցաւ ղրկէին քաղաք՝ պատկան իշխանութեան յանձնուելու համար, որ պիտի որոշէր այդ գրաւեալ ապրանքներուն արժէքը և զատ զատ ընկալագիր տար անոնց տէրերուն։

Իսկ Մուշ քաղաքի ժողովուրդէն (ընթերցողը միշտ պէտք է հասկնայ քաղաքի հայ ժողովուրդը, թէեւ Թրքութիւնը աւելի մեծ թիւ կը կազմէր քաղաքին մէջ, բայց անոնցմէ ոչ ուզող կար և ոչ ալ տուող) ալ պահանջուեցան բահ, բրիչ՝ զինուորներու դիրք ու խրամ փորելու համար։

Նոյնպէս պահանջուեցան անկողին, վերմակ, բարձ՝ վիրաւոր զինուորներուն համար, ինչպէս նաեւ ռազմաճակատ մեկնող զինուորներուն՝ հագուստ, հագուստի կտորներ (շայախ, քաթթոն, քեաշմիր, չուխա, թրիքօ), ներմակեղէնի համար՝ խասա և մահուտի, բրդեղէն և բամպակեղէն գուլպաներ, տոնաման, կօշիկ, սապոն, փոթին, կոնտուրա՝ կոնտուրաճիներէն, սոլ՝ սոլկարներէն, կար կարողներ՝ դերձակներէն։ Ասոնցմէ զատ, հիւանդանոցներու մէջ գործող Թուրքերու օրավարձքն ալ վճարուելու էր, քանի որ քաղաքը ստանձնած էր հիւանդանոցներու սարքաւորումը և ծախքերը՝

Հրամայուեցաւ որ արձակուած այս հրամանները իսկոյն գործադրուին, և կառավարիչը՝ յորդել տալու համար իր այս հրամանները, հրահանգած էր քոմիսէր-փոլիսներուն որ իրենց օժանդակութիւնը բերեն մեր յանձնախումբին։

Գիւղերուն համար նշանակուած պաշտօնեաները արդէն մեկնած էին և իրենց ստանձնած աւերիչ գործը կը շարունակէին մեծ խստութեամբ. Նոյնը սկսաւ գործադրուիլ նաեւ քաղաքին մէջ. Թալանիչներու ձեռքով կը կատարուէր բաշխումը, և ամէն մէկ անձի, իբր թէ իր կարողութեան չափով, որոշուեցաւ տալ իր կարողութենէն շատ ու շատ վեր. բայց ի՞նչ կրնայինք ընել. պատերազմական դրութիւն էր. հակառակողը կամ դժկամակութիւն ցոյց տուողը անմիջապէս զինուորական ատեանի կը յանձնուէր՝ իբր տէրութեան թշնամի (վաթան խայինի)։

Սրբազանը, ժողովականները և ամբողջ հայութիւնը այն համոզումին եկանք որ այլեւս կամաւ, սիրայօժար տալու, նուիրելու խնդիր չկայ։ Գիտէինք որ Թուրք կառավարութիւնը անօթի էր, և մենք, ուզենք կամ չուզենք, պարտական էինք կշտացնելու Թուրք բանակը և անոր անունը չարաշահող Թուրք պաշտօնէութիւնը։ Եւ այդ բոլոր զոհողութիւնները նորէն յանձն առինք, որպէսզի մեր ազգին երեսին չնետեն այն ամբաստանութիւնը թէ մենք ապերախտ ենք։ Ատոր համար ալ մեզի դիմում կատարող ժողովուրդին կը յորդորէինք որ շատէն քիչէն՝ ջանան գոհացնել այդ պահանջները,

Բռնագրաւումը սկսաւ ակնյայտնի տուներէն և խանութներէն։ Առաջին իսկ առթիւ իմ տունէս տարին մէկ անկողին, մէկ վերմակ, մէկ բարձ, իսկ խանութէս ալ՝ հարիւր մեթր կերպաս, ամէն տեսակէն քսանական մեթր, թրիքօ, քաշմիր, շայախ, լաթիքօթին, չուխա, 200 հարտա խասա և մահուտի. 200 հարտա պասմա, հարիւր հարտա տօքումա։ Այս համեմատութեամբ ալ ինծի հաւասար եղողներէն և մեզմէ վար եղող՝ երկրորդ ու երրորդ կարգի խանութպաններէն։

Այս բոլորը տուինք այն յոյսով որ ատիկա բաւ պիտի համարուէր և անոնք գոհ պիտի մնային հայ ժողովուրդէն։

Այս բռնագրաւուած ապրանքներուն ցանկը երբ կը ներկայացուի կառավարիչին՝ ան զարմացումով կ'ըսէ.—

Իմ ձեռքիս տակ ունիմ քաղաքին հայ կարող անձնաւորութեանց անուանացանկը և առհասարակ՝ Սահմանադրութեան այս վեց տարիներուն ընթացքին բոլոր հայերն ալ լաւ հարստութիւն դիզեր են, եթէ չունեւոր մը կայ, ան ալ խեղճ թուրք և քիւրտ ժողովուրդն է։ Մեր ձեռնարկածը մեծ և պատասխանատու գործ է, և մենք պարտականութիւն ունինք ի գլուխ հանելու զայն։ Այլեւս, այդ որոշուած յանձնախումբի անդամներուն վրայ վստահութիւն չունիմ, անոնք իրենց ազգակիցները կը պաշտպանեն։ Այսուհետեւ թող անոնք երկրորդական և երրորդական խնդիրներու նային, և ես իմ կողմէ կ'որոշեմ նոր մարդիկ, որոնք Մուշ քաղաքացի չըլլան և կողմնակցութիւն չընեն։ Հին յանձնախումբի անդամները թող կատարեն միայն գանձումի գործը։

Եւ իր կողմէ որոշեց կալուածական տնօրէն՝ Սղերդցի Հաճի Անմէտ անունով հայատեաց գազան թուրք մը, որուն ընկերակից տուաւ հողային տնօրէն Խալըթ էֆէնտին և դպրոցական տնօրէնը ու քաղաքապետը, որ այդ պահուն օտար մըն էր, և ասոնց օժանդակ տալով փոլիս քոմիսէրները, վաճառականներէն Սինոյեան Տիգրանը (Խաչիկի տղան) և իւրաքանչիւր արհեստներէն՝ մէյ մէկ անձնաւորութիւն, որոնք իբր պարզ ձեւակերպութիւն՝ կը գործակցէին այդ յեղուզակներուն։

ԳԼՈՒԽ Է.

Կողոպուտը աւելի սանձարձակօրէն կը շարունակուի.—

Նոյեմբեր ամսուան մէջն էր, երբ այս նորընտիր հաւաքիչ մարմինը գործի ձեռնարկեց։ Թէ վաճառականները և թէ արհեստաւորները երեք դասակարգի բաժնելով, բնագրաւումները շարունակ առաջին կարգէն կը սկսէին։ Նախ՝ շուկայի մէջ գտնուած և տուները պահուած ամբողջ շաքարի հակերը և քարիւղի (կազեազը) սնտուկները գրաւուեցան՝ իբր պատերազմական աւար։ Ինձմէ գրաւեցին 100 սնտուկ քարիւղ և յիսուն հակ շաքար։ Ասկէ աւելի կամ պակաս համեմատութեամբ ալ՝ միւս դասակարգերէն. յետոյ սկսան կարգաւ մտնել խանութները մէկիկ մէկիկ. առաջուան պէս՝ խանութներէն գրաւուածները հոն չափել և գրի առնել չկար, ինչ որ Հաճի Անմէտ էֆէնտին ըսէր, ան պիտի ըլլար, ինչ որ իր սիրտն ուզէր կամ աչքին զարնէր, ոստիկաններուն կը հրամայէր որ բոփերով վերցնէին մէկ կողմ դնէին, և երբ իրենց ամբողջ ուզածները զատած էին, ան կ'ըսէր.—

— Բանի որ շատ գործեր ունիմ դեռ տեսնելիք, ժամանակ չունիմ ձեր խանութին մէջ երկար սպասելու, մինչեւ որ այս առնուածները չափուին ու արձանագրուին. միայն՝ ծրարներուն վրայ տուող վաճառականին անունը թող նշանակուի, ապրանքը փոխադրուի քաղաքապետարան, հոն, կը չափուի, կ'արձանագրուի և հարկ եղած ընկալագիրը կը ղրկուի։

Եւ յետոյ աւելցնելով.

— Անշուշտ իմ խումբին վրայ կատարեալ վստահութիւն պէտք է ունենաք, որեւէ կերպով անիրաւութիւն տեղի պիտի չունենայ, թող որ ձեր ազգէն և ձեր դասակարգէն ալ մարդեր առած ենք հետերնիս։

Ի՞նչ կրնայինք ըսել։ Հաւաքածնին առնելով կը մեկնէին։

Այսպէս, բոլոր խանութներէն ու արհեստանոցներէն իրենց պէտք եղած ապրանքները, առանց հաշիւի ու արձանագրութեան, կը հաւաքէին ու կը տանէին։

Հայերս շատ լաւ գիտէինք որ այդ բարձրորակ կերպասները՝ անշուշտ՝ զինուորներուն հագուստ կարելու համար չէր որ կը բռնագրաւէին, այլ կառավարիչէն սկսեալ մինչեւ վերջին պաշտօնեաներուն համար էին, քանի որ այլեւս ամսական չէին ստանար. անոնք այս ձեւով էր որ պիտի վարձատրէին իրենք զիրենք։

Եւ երբ, քանի մը օր ետք, ընկալագիրները կը ստանայինք, կը տեսնէինք որ տարուած ապրանքին կէս արժէքը հազիւ նշանակած էին, որ ըսել էր թէ այդքան միայն նշանակած էին պաշտօնական տոմարներուն մէջ, իսկ մնացեալը վար կը սահէր իրենց կոկորդէն...։

Երբ խեղճ հայ խանութպանները այս անուղղակի կողոպուտները տեսան, շատերը իրենց խանութը գոց պահեցին՝ հիւանդութիւն պատրուակելով։ Երբ գրաւող յանձնախումբը խանութին գոց ըլլալը տեսնէր, իսկոյն խանութին տիրոջ ինքնութիւնը կը ստուգէր դրացի խանութպաններէն և փոլիսները կ'երթային զայն տունէն բռնի կը բերէին։ Շատեր ալ՝ ուրիշներու տուներուն մէջ կը պահուըտէին։ Այս տեսակներուն խանութը իսկոյն կը կնքէին և կառավարիչին անունով, շուկայի մէջ մունետիկը կ'ազդարարէր որ գոցուած խանութներուն տէրերը պէտք էր վաղուընէ գային և իրենց խանութը բանային. անսաստողները հայրենիքին թշնամի պիտի նկատուէին և պատերազմական ատեանին յանձնուէին, իսկ խանութներն ալ բանալ տալով, ամբողջապէս պիտի գրաւուէին։

Այս ազդարարութեան վրայ՝ յաջորդ օրը արդէն բոլոր գոց խանութները բացուած էին, ու հաճի Ահմէտ էֆէնտի իր գործին կը սկսէր...։

Հաճի Ահմէտ էֆէնտի շատ կը սիրէր հայ խանութպանները. մէկ անգամ այցելութիւն տալով չէր գոհանար, այլ ընդհակառակն, կարգով բոլորին այցելութիւն կու տար, և երբ կարգը վերջանար, նորէն կը սկսէր միւս ծայրէն, և անոնց որպիսութիւնը, քաղաքավարի ձեւով մը, հարցնելէն ետք, կ'ըսէր.

— Ի՞նչ ընենք, բոլորս ալ Օսմանցի ըլլալով. մէկ հայրենիքի զաւակներ ենք և պարտական ենք մեր ունեցածը տրամադրել մեր սիրելի Սուլթանին ու իր զօրքին. չնեղուիք որ նորէն ստիպուած ենք գալու և մաս մը ապրանք եւս առնելու ձեր խանութէն։

Եւ ուզածը վերցնել տալով՝ կ'առնէր կը քալէր։

Շատ մը խանութպաններ, տեսնելով որ այս բանի դրաւումներուն վերջը չէր գար և օր մըն ալ՝ խանութը դատարկ պիտի գտնէին, բոլորովին չոչնչանալու և իրենց զաւակները անօթութենէ ազատելու յոյսով, ապրանքերը փախցնելու միջոց մը հնարեցին։

Ցերեկ ատեն, իրենց զաւակները կամ մօտիկ ազգականները իբրեւ յաճախորդ, խանութէն թանկարժէք ապրանքներ, փոքրիկ ծրարներով, տուները կը փախցնէին, և կը խորհէին որ տուները աւելի ապահով էին, թէ խուզարկութիւն պիտի չըլլար, և եթէ հակառակ պարագային, խուզարկութիւն ալ կատարուէր, դժուարաւ պիտի գտնուէր փախցուած ապրանքը։ Սակայն, հայերուս այս հնարագիտութիւնն ալ չյաջողեցաւ, որովհետեւ ամէն 5-10 հայ խանութպանի կողքին՝ մէկ երկու թուրք խանութներ կային, ըլլար խաներու մէջ, թէ հրապարակին վրայ։ Այդ թուրք խանութպանները կը ճանչնային դրացի հայ խանութպանին զաւակները ու ազգականները, և երբ նշմարեցին որ միեւնոյն խանութպանին տղան կամ աղջիկը, օրական քանի մը անգամ խանութ գալով՝ ծրարներ առած տուն կը տանէին, և ամէն օր այդպէս կը շարունակուէր, մօտէն լրտեսելով՝ հասկցան որ ապրանք փախցընելու նոր հնարք մըն էր որ հայերը ի գործ կը դնէին։ Եւ անոնք իսկոյն լուր հասցուցին Հաճի Ահմէտին՝ գաղտնօրէն (իրենց հայ դրացիներուն վատ չերեւնալու համար)։

Հաճի Ահմէտ էֆէնտի, բնականաբար, տեղեկութիւն կուտայ կառավարիչին, որ կը հրամայէ փոլիսներուն որ շուկային կամ թաղերուն մէջ, որու քով որ ծրար տեսնեն, իսկոյն հարցաքննեն և հասկնան իրողութիւնը և փախցուած ապրանքը գտած պարագային, փախցնողը հանեն իր ներկայութեան։ Այդ օրը մի քանի խանութպաններու զաւակները՝ իրենց քով գտնուած ապրանքներով՝ կառավարչատուն տարուեցան, ուր անոնց հայրերուն ինքնութիւնը ճշդուելով՝ հոն կանչուեցան, տուները խուզարկուեցան, հոն գտնուած ապրանքները գրաւուեցան, թաքցնողներէն Վերին Թաղեցի Պետօ Յոհանի տղայ Մարտիրոսը, Զորոյ Թաղեցի Փոթիկեան Մուշեղը, Խանամիրեան Յովհաննէսը, Մկրտիչեան Անթառամը, եւայլն, եւայլն, ձերբակալուեցան՝ պատերազմական ատեանին յանձնուելու համար, սակայն ի վերջոյ Խարախանեան Սրբազանի դիմումներուն վրայ՝ ազատ արձակուեցան։

Այդ դէպքէն յետոյ մեծ զգուշութեամբ կը կատարուէր այս փոխադրութեան գործը, շատ յաճախ ալ՝ ոստիկանները կաշառելով, որպէսզի չտեսնելու տային։

Քաղաքին մէջ եօթը խաներ կային. Ամրիկեան, Հաճիլար, Եըլտըզլը. Հաճի Ասաթի, Խալըթ աղայի, Նամաթենց Իպրահիմ աղայի և Էֆգաֆի խան անուններով։ Բոլոր խաներու առաջին յարկի սենեակները վարձուած էին հայ առաջնակարգ վաճառականներու և խանութպաններու կողմէ, շատ փոքր թիւով ալ՝ թուրքերէ, որոնց թիւը տասնէն աւելի չէր։ Խաներու մեծագոյն մասը նախապէս հայերուն կը պատկանէր, բայց բռնակալութեան շրջանին՝ անցած էին թուրքերուն ձեռքը, շատ ոչինչ գիներով։ Շուկային մէջ, ամէն տեսակ վաճառատուն և արհեստի խանութներ կային, հազարէ աւելի, որոնց երեք քառորդ մասէն աւելին հայերէ վարձուած էր, իսկ թուրքերը միմիայն նպարեղէնի առեւտուրով կը զբաղէին, այն ալ քիչ քանակութեամբ։

Մեր վաճառատունը կը գտնուէր Հաճի Ասաթի խանին մէջ, առաջին յարկին վրայ, իսկ իբր մթերանոց՝ վերի յարկին վրայ ունէինք սենեակ մըն ալ։ Բոլոր առաջնակարգ վաճառականները իրենց մթերանոցը ունէին ճիշտ իրենց վաճառատան վրայի սենեակը։

Հաճի Ահմէտ էֆէնտին, կառավարական համարակալ պաշտօնեայ ըլլալով, ինչ ապրանք որ տեսնէր վաճառատան մէջ, կը կարծէր թէ այնքան է վաճառականին ունեցածը, սակայն, ի վերջոյ, թուրք վաճառականներէն իմացած էր որ հայերու այդ վաճառատան ապրանքներէն զատ, անոնք մթերանոցներ ունէին՝ վերի յարկը, ուր կրնար իր ճաշակին համաձայն շատ մը ապրանքներ գտնել։ Այդ տեղեկատուութենէն ետք, ան սկսաւ այցելութիւն տալ այդ մթերանոցներուն ալ և հրճուանքով յայտարարել.

— Դեռ բաւական պահեստ ունիմ. զօրքն ու պաշտօնէութիւնը մերկ պիտի չմնան։

Մեր (Հաճի Ասաթի) խանի հոգատարն (օտապաշը) էր մեր Զորոյ Թաղեցի ծերուկ հայ մը՝ Կիրակոս անունով, որ երեսուն տարիներէ ի վեր հոգ կը տանէր խանին՝ այդպիսով հայթայթելով համեստ ապրուստ մը։ Կիրակոս երկու տղաներ ունէր — Միսակ և Սեդրակ։ Սեդրակ սրճարան մը կը բանեցնէր խանի երկրորդ յարկը. իսկ Միսակ ալ, անդրանիկ եղբայրը, խանի մուտքի դրան նրբանցքին մէջ, փոքր խանութ մը ունէր, ուր կերպասեղէնի մանրավաճառութեամբ կը զբաղէր, հազիւ թէ քանի լիրա արժողութեամբ ապրանք ունէր, այն ալ՝ խանի այս կամ այն վաճառականներէն ապառիկ գնած էր՝ շաբաթավճարի դրութեամբ։

Կիրակոս ջղային և բարկացոտ բնաւորութեամբ ծերուկ մըն էր։

Օր մը Հաճի Ահմէտ էֆէնտի Միսակի խանութին մօտենալով՝ ուզեց անկէ ալ մաս մը ապրանք գրաւել և խանութին դուռին քով կախուած տրեխի (չարըխ) քանի մը զոյգ թելեր (այծի մազէ հիւսուած) առնել։ Միսակ սկսաւ լալ ու պոռալ։ Հայրը օգնութեան հասաւ և սկսաւ դիմադրութիւն ցոյց տալ. չէր թողուր որ Հաճի Ահմէտ էֆէնտին գրաւէր այդ թելերը՝ առարկելով որ իր զաւկին ամբողջ դրամագլուխը (սերմայէ) իրը չէ, խանի վաճառականներունն է, երբ անոնք իրենց առնելիքը պահանջէին, իր տղան ի՞նչպէս պիտի կրնար վճարել, ի՞նչ պատասխան պիտի տար անոնց։ Մենք աղքատ մարդիկ ենք, հարուստներէն պէտք է ընել գրաւումները, և այլն։

Կիրակոսի այս աղերսները, բնականաբար, արժէք չունեցան։ Հաճի Ահմէտ վճռած էր իր գրաւումն ընել, իսկ ծերուկ Կիրակոս կ՚ընդդիմանար՝ վստահ ըլլալով որ խանին տէրը — Իպրահիմ էֆէնտին, Հաճի Ղուրպան էֆէնտին պիտի պաշտպանէին զինք։ Բայց ի զուր, անոնք՝ թուրք օղլու թուրք էին և բնաւ չփորձեցին միջամտել։

Խեղճ ծերուկ Կիրակոս՝ ապտակի ծանր հարուածով մը գետին տապալեցաւ։

Ես իբր յանձնախումբի անդամ — թէև անուանական, ու այդ գրաւումներուն արդէն հայերս չէինք միջամտեր, — այլևս համբերութիւնս հատած, ուզեցի միջամտել և իրեն հասկցուցի մեղմութեամբ մը, թէ՝

— Ասանկ խեղճերէ վազ անցէք, անոնցմէ գրաւուած ապրանքներէն շատ աւելին կրնաք մեզի պէյներէն առնել։

Բարկացայտ նայուածքով մը՝ պատասխանեց.

— Բէչէեան, ի՞նչ ըլլալդ գիտեմ, ազգակիցդ է, կը մեղքնաս ու կը հակառակիս ինծի՝ պաշտօնիս կիրառման ընթացքին։ Վնաս չունի, չեմ առներ՝ ըսելով, ձգեց հեռացաւ։

Անմիջապէս ըմբռնեցի իր ըրած սպառնալիքին իմաստը թէ պիտի ջանայ վնասել՝ ինծի դէմ թակարդներ լարելով, ինչ որ չուշացաւ ալ։

Ռազմաճակատ գտնուող զօրքին պաքսիմաթ (չորցած հաց), ալիւր և փոխադրող կենդանիներուն ալ՝ գարի հասցնելու համար կը հաւաքէին ամէն տեսակ պարկ, թալիս, ինչպէս քաղաքի, նոյնպէս ալ բոլոր գիւղերուն մէջ։ Մենք՝ Խասգիւղի մէջ ունէինք առեւտուրի խանութներ, ուր կը գործէր Վաղարշակ եղբայրս։ Փափաքեցայ գիւղի խանութէն մաս մը կերպաս եւ ճերմակեղէն փոխադրել քաղաքի վաճառատունս։ Վաղարշակ՝ այդ ապրանքները, ինչպէս նաեւ 300 թալիս, բեռցուցած մեր ունեցած տասը աւանակներուն վրայ, կը ղրկէ քաղաք։ Մեր ծառան գիւղէն ուշ ատեն մեկնելով՝ քաղաք կը մտնէ, երբ ամբողջովին մթներ էր։ Անշուշտ եղբայրս պատուիրած էր ծառային որ ապրանքները խանի մեր խանութին առջեւ թափելէն ետք՝ տուն երթայ։ Սակայն, ծառան դեռ խան չհասած՝ ոստիկանները կը հանդիպին, որոնք կ'ուզեն իմանալ թէ ի՞նչ ապրանք է եւ որո՞ւ կը պատկանի։ Երբ կ'իմանան որ հայու կը պատկանի, ուրեմն՝ «փախցուած ապրանք է» ըսելով ուղղակի Քաղաքապետարան կը տանին, ապրանքները վար կ'առնեն ու սպասաւորն ու աւանակները թող կուտան։ Սպասաւորը ուշ ատեն տուն եկաւ եւ իմացուց խնդիրը։ Յաջորդ առաւօտեան գացի Քաղաքապետարան, ուր հաճի Ահմէտ էֆէնտիին բացատրեցի խնդիրը եւ ապրանքներս ուզեցի։ Բայց, հաճի Ահմէտ եւ իր համախոհները ինձմէ վրէժ լուծելու լաւ առիթ ներկայացած նկատելով՝ յայտնեցին որ ատոնք փախցուած ապրանք են, եւ ժուռնալ մը պատրաստեցին եւ ղրկեցին զինուորական ատեանին, ու զիս ալ բանտ դրին։

Ներսէս Սրբազան եւ ժողովական ընկերներս՝ իմանալով խընդիրը, դիմեցին կառավարիչին եւ անոր բացատրեցին ճիշտ եղելութիւնը, ինչպէս նաեւ հաճի Ահմէտի հետ՝ ծերուկ Կիրակոսի խընդրով ունեցած վէճս, եւ խնդրեցին որ զիս ազատ արձակէ։ Ապրանքս ետ պահանջելու խնդիր չհանեցին՝ վախնալով որ աւելի պիտի դժուարանայ ազատ արձակումս։ Այդպիսով, վար դրուած ապրանքին մեծ մասը վրայ տալով՝ օձիքս ազատեցի։ Պատիժս գըտայ՝ հաճի Ահմէտի դէմ խօսելու յանդգնութիւն գործելուս համար։

Հաճի Ահմէտ, որ մինչեւ պատերազմի սկիզբը ամսական հազիւ հինգ ոսկի առնելով՝ պարզ ապրուստ մը կը ճարէր, այս օրերուս՝ երկու խանութներ բացած եւ իր երկու տղաներուն յանձնած էր՝ լեցուն այնպիսի կերպասեղէններով, որոնք այդ պահուն քաղաքի որեւէ առաջնակարգ վաճառատան մէջ չէին գըտնուեր, մանաւորապէս՝ շաքար եւ քարիւղ, որոնք բնաւ չէին ճարուեր հրապարակի վրայ։ Այս ապրանքներուն մէկ օխան կը ծախէին մէկ լիրայի, այն ալ՝ իրենց ճանչցած յաճախորդներուն չէին ծախեր, եւ մենք, հայերս, ստիպուած էինք անոնց ծանօթ թուրքերուն միջոցաւ ընել այդպիսի գնումներ։

Ո՞րն ըսէինք, որո՞ւ բողոքէինք, քանի որ հայերը կողոպտելու և կաշառք ուտելու հրամանը և թոյլտուութիւնը վերէն կուգային։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հայ եւ թուրք քննիչներ կը ղրկուին գիւղերը.— Ս. Մարինէ եկեղեցին մթերանոցի կը վերածուի.— Ապօրինի կողոպուտը կը շարունակուի.— Քաղաքական յուսադրիչ լուրեր.—

Տասնորդ հաւաքող թուրքերը և ժանտարմաները գործի վրայ էին գիւղերուն մէջ։ Սահմանադրութեան վեց տարիներուն ընթացքին, երբ ասոնք գիւղ մը կ'երթային, առանց փոխարժէքը վճարելու չէին կրնար որեւէ բան ձեռք բերել. ո՛չ կերակուր, ո՛չ ալ կեր՝ իրենց ձիերուն համար։ Կաշառակերութիւն, սպառնալիք, ծեծ, բոլորն ալ վերջ գտած էին, որով և բոլոր թուրք պաշտօնեաները վերջին ծայր խեղճութեան մատնուած էին և իրենց Ալլահին կ'աղօթէին՝ հին բռնակալութեան օրերու վերադարձին համար։ Հիմա, այս պատերազմը իրականացուցած էր անոնց փայփայած փափաքը։

Գիւղերու երիտասարդութեան մեծագոյն մասը զինուոր էր, առաւելապէս ճամբաներու շինութեան յատկացուած։ Այս պարագան լաւագոյն առիթը ներկայացուցած էր որ այդ պաշտօնեաները չիլ աչքերով նայէին գիւղի հայ գեղեցիկ սեռին։

Քաղաքին մէջ առտուընէ մինչեւ կէս գիշեր մեծ եռուզեռ կար։ Գիւղերէն օրական հազարաւոր սայլեր, բեռցուած ուտանակներ և եզներ կուգային՝ հացահատիկ, խոտ, յարդ փոխադրելով, ինչպէս նաեւ՝ իւղ, թաղիք, հաւկիթ, գուլպայ, անկողին, վերմակ, կաշի, մազ, թել, եւայլն։ Օրական հազարաւոր ոչխարներ կը բերուէին, մաս մը մորթելով՝ զօրքին համար խորոված (խավուրմա) պատրաստելու, և մնացեալ մասն ալ՝ Կարին և Քէօփրիւ-Քէօյ ղրկելու համար։

Մեծ յուզում և իրարանցում կը տիրէին գիւղերուն մէջ։ Խելքէ միտքէ չանցած անիրաւութիւններ էին որ գործ կը դրուէին, որոնք բռնակալութեան օրերուն երանի ընել կուտային։ Ամէն մէկ գիւղի մէջ օրական քանի քանի տեսակ հաւաքումներ և գրաւումներ տեղի կ'ունենային, Հաւաքուածներուն կէսը պաշտօնէութիւնը ինք կ'իւրացնէր, միւս կէսը հազիւ թէ կեդրոն կը հասնէր։

Այս տեսակի անիրաւութիւններուն պատճառով ալ գիւղերու ղեկավար դէմքերը Մուշ՝ Ազգային Առաջնորդարան կը թափէին, Սրբազանի և Քաղաքական Ժողովի ներկայութեան՝ կու լային, կ'ողբային և դարման մը կը խնդրէին, բայց ի՞նչ կրնային ընել Սրբազանը կամ Քաղաքական Ժողովը. ի՞նչ յորդոր կամ խրատ տային այդ խեղճերուն և ի՞նչ խելք սորվեցնէին, քանի որ պատերազմական դրութիւն էր և բացայայտ էր որ ամէն գէշ արարք, վատութիւն և կողոպուտ կը թելադրուէին կառավարիչին կողմէ. Այս մասին վստահ էինք։

Քաղաքական Ժողովը կը ստիպուի նորէն բողոքագիր մը (Թաքրիր) ներկայացնել կառավարիչին՝ Սրբազանին միջոցաւ։ Անոր պատասխանը պատրաստ էր.—

— Չափազանցութիւն է ըսածնիդ։

Մեր կրկնակի դիմումներուն և բողոքներուն իբր հետեւանք, դաշտի գիւղերը հինգ շրջաններու բաժնելով՝ կ'որոշուի ամէն շրջանակի գիւղերը ղրկել երկու հոգինոց քննիչ մարմին մը՝ բաղկացած քաղաքի վստահելի Թուրք և հայ անձնաւորութիւններէն, հարկ եղած քննութիւնները կատարելու և տեղեկագրով մը կառավարիչին զեկուցելու։

Թուրքերէն կ'որոշուին հաճի Խալիլը, հաճի Մուսթաֆան, հաճի Մուսան, Միրզոյի Նասիր աղան և Էյուպ էֆէնտին, իսկ հայերէն ալ՝ Արշակ Մհտ. Իգիթեան, Եղիազար Տըռշոյեան, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան, հաճի Յակոբ Կոտոյեան և ինքս՝ Միսակ Բդէեան.

Ես, Խասգիւղի շրջանին ծանօթ ըլլալով, այդ կողմերը կը ղրկուիմ՝ Էյուպ էֆէնտիի հետ։ Մօտ 25 գիւղ կ'այցելենք, կը քննենք, կը հասկնանք գործուած օրինազանցութիւնները, թէև ինծի համար՝ այդ քննութիւնը աւելորդ էր, որովհետև կաշիս վրայ արդէն կը զգայի ապօրինութիւններուն դաժանութիւնը. միայն կը փափաքէի որ իմ Թուրք պաշտօնակիցս ալ համոզուէր և ըստ այնմ ալ՝ կառավարիչին պատմէր իր տեսածները՝ իբր Թուրք։

Այդ իսկ պատճառով, բոլոր անիրաւուածներուն կը թելադրէի որ գային և նոյն իսկ չարիք գործողներու երեսն ի վեր խօսէին, պատմէին եղած ապօրինութիւններուն մասին՝ առանց քաշուելու և առանց վախի։

Երեւան ելաւ որ շատ տեղեր տասանորդի պաշտօնեաները փոխանակ ութէն մէկը գանձելու, ութէն երկուքը գանձեր են եղեր. արդէն մնացածի կէսն ալ՝ կառավարութիւնը կ'առնէր՝ իբրև զօրքերու պարէն, և ինչ որ կալին մէջ մնար, զայն ալ գիւղացիները կուտային իրենց հօտաղին, գործաւորին, և ոչինչ կը տանէին իրենց տուները։ Իսկ կորեկէն ու կըլկըլէն՝ զինուորական պարէն չէին առներ, և խեղճ գիւղացիներուն ամբողջ յոյսը այդ անպէտք հացահատիկներուն վրայ մնացեր էր։

Բանջարեղէններուն տասանորդը (բաշիր) դրամով կը գանձէին, և հարիւր դահեկան բերք հաշիւ տուող ածուին գինը 4—500 դահեկան կ'որոշէին և ըստ այնմ ալ կը գանձէին տասանորդը։

Այս բոլոր ապօրինութեանց հասու ըլլալով, կը վերադառնանք քաղաք։ Միւս շրջանները գացողներն ալ կը վերադառնան։ Բոլորս միասին՝ ընդհանուր ժողով մը կը գումարենք, ուր կը տեղեկանանք որ դաշտի բոլոր գիւղերուն մէջ ալ՝ միեւնոյն դժընդակ կացութիւնը կը տիրէ. սակայն պաշտօնական տեղեկագիրը պատրաստուած ատեն՝ Թուրք պաշտօնակիցները կը մերժեն ստորագրել, այն առարկութեամբ թէ այդ քայլով՝ իրենց կեանքը վտանգի ենթարկած կ'ըլլան։

Այլեւս ուրիշ ճար չկար մեզի համար և մենք հինգ հայ անդամներս, մեր տեղեկագիրը պատրաստեցինք և Ներսէս Սրբազանի ընկերակցութեամբ՝ ներկայացանք կառավարիչին։ Ան կը սկսի կարդալ մեր տեղեկագիրը՝ մէկ ձեռքով մօրուքին հետ խաղալով, ու մեզի կը պատասխանէ։

— Ի՞նչ ընեմ, ես ալ կը մեղքնամ իմ ժողովուրդիս, բայց քանի որ պատերազմի մէջ ենք, շատ ու քիչ՝ այս տեսակ անտեղիութիւններ կը պատահին, թէեւ ես անձնապէս ձեզի ընկերացող Թուրքերը հարց ու փորձ ըրեր ու իմացեր եմ որ շատ մը բաներ դուք, հայերդ, կը չափազանցէք, և քանի որ այդ բոլոր զոհողութիւնները բանակին համար են, եթէ յաղթական դուրս գանք, արդէն մէկ տարիէն՝ այդ բոլոր վնասներուն փոխարէն կառավարութիւնը կը վճարէ լիուլի. իսկ եթէ, Աստուած մի արասցէ, յաղթուինք, ու քեաֆիր Մոսկոֆը գրաւէ այս կողմերը, արդէն և ոչ մէկս ողջ պիտի մնանք, հետեւաբար նորէն կը խնդրեմ որ ձեր ժողովուրդին պատուիրէք, խրատէք որ համբերատար ըլլայ, ինչ որ ունի, թող տայ. արդէն Գերման հզօր բանակը մօտեցեր է Փարիզին, այսօր կամ վաղը Ֆրանսայի հաշիւը կը կարգադրուի, անկէ ետք՝ Ռուսին ալ յաղթել շատ հեշտ կը լինի, և կը յուսամ որ մինչեւ գարուն ամէն բան ի նպաստ մեզի կը վերջանայ։ Հայտէ, գացէք և ձեր պարտականութիւնը դէպի ձեր սիրելի Սուլթանը կատարեցէք։

Խարախանեան Սրբազանը և Քաղաքական Ժողովը համոզուած էին որ ներկայ պատերազմին մէջ հայ ժողովուրդը պիտի կողոպտուի իր բոլոր ունեցածներէն, հետեւաբար՝ ամէն հայ պէտք է ընդառաջէ եղած օրինաւոր և ապօրինի պահանջներուն և գոհացում տայ անոնց՝ միմիայն իր կեանքը փրկելու համար. տեղի չտալ որեւէ ցոյցի, պատճառ չդառնալ դէպքերու, և խոնարհութեամբ ու խոհեմութեամբ՝ տոկալ մինչեւ վերջ, մինչեւ Ռուսական, բանակներուն ժամանումը։ Եւ ամբողջ հայութիւնը այն միակ յոյսով կ՚ապրէր ու կը մխիթարուէր թէ Ռուսական բանակը անպատճառ հոս պիտի հասնի գարնան և այդպէսով մենք պիտի փրկուինք։

Ըստ այնմ ալ, գաղտնի կերպով յորդոր կը կարդայինք ժողովուրդին որ չըլլայ թէ, որեւէ կերպով դիմադարձութիւն կամ դիմադրութիւն ցոյց տայ և պատճառ հայթայթէ ընդհանուր ջարդերու։

Հաւաքուած հացահատիկները, իւղ, խորոված միսերը ամբարուած էին Ծիկրաշէն թաղի հայ և թուրք տուները՝ վարի յարկերուն մէջ, զօրանոցներու մօտիկ, բայց կառավարիչը անյարմար գտնելով այդ տուները՝ որոշած էր պարպել տալ հայ եկեղեցիները և անոնց մէջ մթերել, այն առարկութեամբ թէ այդ եկեղեցիներուն շէնքերը քարաշէն ըլլալով՝ զերծ էին հրդեհի վտանգէն։ Անշուշտ իրենց մզկիթները բացառելով։ Առ այժմ յարմար դատած էր Ս. Մարինէ թաղի մայր եկեղեցիին մէջ մթերել հացահատիկը, իսկ Ծիկրաշէն թաղի Ս. Կիրակոս եկեղեցիին մէջ ալ՝ իւղը և խորովածի մթերքը, իբր թէ Ս. Կիրակոս եկեղեցին աւելի լայն շրջափակ և պարտէզներ ունենալով՝ յարմարութիւն ունէր ոչխարները մորթելու, մաքրելու և խորովածները խարկելու համար, թէեւ հարիւրաւոր թրքական տուներ կային այդ բոլոր յարմարութիւններով։

Պաշտօնագիրով մը եկեղեցիներուն պարպումը, մաքրութիւնը յանձնարարուեցաւ Առաջնորդարանին։ Կրօնական և Քաղաքական Ժողովները գումարել տալով՝ Սրբազանը պարզեց կացութիւնը։ Բոլորս ալ այն համոզումն ունէինք որ կառավարիչը կանխամտածումով և դիտմամբ կը ջանայ վիրաւորել հայերու զգացումները և անարգել մեր սրբութիւնները, որով որոշուեցաւ վերջին ճիգ մը եւս ի գործ դնել՝ գոնէ փրկելու համար մեր սրբավայրերը. հետեւաբար՝ բողոքագիրով մը խնդրեցինք որ խնայէ մեր սրբավայրերուն՝ փոխարէն իրեն մատնանշելով աւելի յարմար վայրեր և շէնքեր. բայց անկարելի եղաւ, անոր որոշումը անդառնալի էր, և ստիպուեցանք այդ երկու եկեղեցիները պարպելով իրեն յանձնել։

Ցորենի մթերքին տնօրէն (ամպար մէմուրի) նշանակուած էր հաճի Ասաթ զատէ Մուշտաղ էֆէնտի։ Օրական հարիւրաւոր քիլէ ցորեն կը բերէին և Ս. Մարինէ եկեղեցիին մէջ կը լեցնէին։ Ցորենի այս փոխադրութիւնը ձրի էր. ամէն գիւղացի՝ իր բաժին ցորենը ինք պէտք էր փոխադրէր, ինչպէս նաեւ ուրիշ իրեղէններ — յարդ, խոտ, եւայլն։

Մինչեւ Մեծ Եղեռնը, գիւղերէն դէպի քաղաք երկնցող ճամբաները խճողուած էին հազարաւոր սայլերով, եզներով, գոմէշներով. այր, կին, տղայ և աղջիկ, ամէն մէկը իրեն պատկանող կենդանիի ետեւէն ինկած, չարունակ կ'երթային ու կուգային, և ինչ որ բերէին յանձնելու, անպատճառ իրենց յանձնածէն աւելի պակաս ընկալագիր կը ստանային՝ առարկելով թէ կշռեր կամ չափեր և պակաս գտեր են, ցորենը հողախառն է, զիւանով է. մինչդեռ զինուորական իշխանութիւնը մաքուր ալիւր, իւղ, եւայլն կը պահանջէ, և այսպիսի սին առարկութիւններով՝ ճամբու կը դնէին խեղճ ժողովուրդը։

Զէ՞ որ այդ ընկալագիրները գիւղերը տանելով՝ պատկան պաշտօնեաներուն ցոյց պիտի տային, անոնք ալ՝ իրենց տոմարներուն հետ բաղդատելով, երբ այդ պակաս նշանակուածը տեսնէին, գիտնալով մէկտեղ այդ խարդախութիւնը, զոր գործեր էին, այդ պակսած մասը կը բարդէին խեղճ գիւղացիներուն վրայ, ապա՝ պակսած մասը կը պահանջէին և իրենք կ'իւրացնէին։

Քաղաքին մէջ տասնեհինգի չափ ջաղացներ կը գտնուէին, զորս կառավարութիւնը գրաւած էր՝ բանակի ալիւրը պատրաստելու համար։ Այդ բոլոր ջաղացները — բացառելով մէկ հատը, որ Զօրոյ Թաղեցի Փոթիկեան եղբարց կը պատկանէր, — Թուրքերու սեփականութիւն էին, բայց բոլորին ալ ջաղացպանները և վարպետները հայեր էին։ Իւրաքանչիւր ջաղացի համար մէկական Թուրք պաշտօնեայ նշանակուած էր և մէկական ալ ժանտարմա, որոնք չարունակ կը հսկէին, որպէսզի չըլլայ թէ ցորեն կամ ալիւր գողցուի և կամ ապերախտ հայերու կողմէ թոյն խառնուի ալիւրին մէջ։

Հայ կիներ, պարտաւորիչ կերպով, ցորեն կը մաղէին, կը զտէին՝ անշուշտ իրենց հետ բերելով նաեւ իրենց սեփական մաղն ու ափսէն, և իրենց աշխատավարձը որոշուած էր կէս կոտ ցորեն։ Այդ կիները, Ս. Մարինէ եկեղեցւոյ առջեւ գտնուող տափարակ տանիքներուն վրայ կ'աշխատէին առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, տօթ ու կիզիչ արեւին տակ, և շաբաթէ շաբաթ, իրենց իրաւունք եղած կէս կոտ հացահատիկի փոխարէն, իրենց կը տրուէր իրենց մաղած ցորենի մաղատակը, իսկ մթերանոցի տնօրէն Մուշտաղ էֆէնտին, կիներուն տուած մաղատակի փոխարէն, մթերանոցէն այդքան ցորեն կը գողնար և կը գրպանէր փոխարժէքը։

Իսկ քաղաքի հարուստ կիներն ու աղջիկները, առանց վարձքի, կը պատրաստէին ճերմակեղէն, շապիկ, վարտիկ՝ վիրաւոր զինուորներու համար, հիւանդանոցներու ճերմակ սաւաններ, եւայլն, բացի այն իրողութենէն, որ քաղաքի բոլոր դերձակները արդէն կը գործէին կառավարութեան հաշւոյն, գիշեր ցերեկ։ Իւրաքանչիւր տան մէջ քանի՞ աշխատող ձեռքեր կային, թաղապետները այդ հաշիւով շապիկ-վարտիկի կտորներ կը յանձնէին անոնց և ամէն շաբաթ հաւաքելով կը յանձնէին թուրք զինուորներուն՝ առանց վարձքի և վարձատրութեան, միմիայն իրենց թուրք եղբայրներուն և քաջարի թուրք բանակին յաղթութեան համար, որպէսզի այդ նոյն զինուորները, իրենց ոճրագործ ձեռքերով՝ հոսեցնէին այդ անմեղ ու անբիծ հրեշտակներու արիւնը։

Քաղաքին հայերը, քիչ բացառութեամբ բոլորն ալ իրենց սեփական այգիներն ունէին, մանաւանդ Սահմանադրութեան վեց տարիներուն։ Մուշի խաղողէն շինուած ռուպը, գինին և օղին արդէն սքանչելի տեսակէն էին։ Սկիզբները թուրքերը ոգելից ըմպելի (գինի, օղի) չէին գործածեր, սակայն պատերազմի տարիներուն զինուորականութիւնն ու պաշտօնէութիւնը կուգային հայերուն գինետուները և ձրի կը խմէին ու մաս մըն ալ հետերնին կը տանէին։ Իսկ զօրքի համա ճելվա պատրաստելու պատրուակին տակ, սկսան բոլոր տուներէն հաւաքել ռուպ և մեղր՝ առանց բան վճարելու։

Մենք ունէինք երկու այգի և երեսունէ աւելի փեթակներ՝ արդիական ձեւով պատրաստուած։ Սահմանադրութեան շրջանին՝ Մուշ եկան Ռուսահայ մեղուաբոյծ Բղնունին և հաճի Յակոբ Կոտոյեան, որոնք արդիական ձեւով փեթակներ շինեցին և մեղուաբուծութիւնը ժողովրդականացուցին քաղաքին մէջ։ Մեծ քանակութեամբ փեթակ ունեցողներն էին հաճի Յակոբ, Կարապետ էֆէնտի Թիւթիւնճեան և մենք, իսկ քանի մը տուներ ալ՝ փոքր քանակութեամբ։ Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննէսի և Առաքելոց վանքերը աւելի մեծ քանակութեամբ փեթակներ ունէին, և ուր՝ մեղուաբոյծ Բղնունիի շնորհիւ, աշակերտութիւնը կը սորվէր այդ օգտակար ճիւղին մշակումը։ Նոյնպէս Բղնունիի շնորհիւ էր որ Սասունի Շենիկ, Սեմալ և Կէլիէկուզան գիւղերուն մէջ մշակուեցաւ այդ ճիւղը՝ հին հողէ փեթակները փոխարինելով արդիական ձեւի փեթակներով։ Իսկ թրքութիւնն ու քրտութիւնը այդ մասին որեւէ գաղափար չունէին և ոչ ալ ճաշակը։

Բանակի անունով գրաւուեցան մեր ունեցած ամբողջ ռուպն ու մեղրը, ինչպէս նաեւ միւս ունեցողներէն։

Ամէն օր կառավարական հեռագիրները՝ խմորատիպ ձեւով դուրս կուգային, մէկ բառը հազիւ կը կարդացուէր, իսկ տասը բառը չէր կարդացուեր, բոլորն ալ մէկը միւսը հակասող բովանդակութեամբ։ Մենք դեռ կանոնաւոր կերպով կը ստանայինք պոլսական թերթերը և բաւական ճշգրիտ գաղափար կը կազմէինք օրուան կացութեան մասին։ Ֆրանսական ճակատին վրայ տեղի ունեցած էր Մառնի առաջին ճակատամարտը, որ վերջացած էր Ֆրանսական յաղթանակով, կ'իմացուէր Գերմանացիներուն նահանջը, թէեւ շատ կրճատուած ձեւով գրուած. կը զգայինք որ այլեւս Փարիզ պիտի չգրաւուի. միւս կողմէն արեւելեան ճակատին վրայ՝ սկսած էր Ռուսական յարձակողականը Արեւելեան Փրուսիոյ կողմը, Գալիցիոյ մէջ, Լեմպերկի ուղղութեամբ. իսկ Կովկասի ճակատին մասին թերթերը բացարձակ լռութիւն կը պահէին. միայն ծանօթ Թուրքերէն կ'իմանայինք որ Ռուսաց բանակը արդէն անցեր է սահմանը, և Թուրքերը Քէօփրի Քէօյի կողմերը մեծ յաղթանակ մը տարած են, բայց թէ թշնամին մինչեւ ո՞ւր նահանջեր է, չէին ըսեր։

Մենք ալ կը յուսադրուէինք թէ Համաձայնականները յաջող են, քանի որ Փարիզ գրաւուած չէ. և մենք մեզ Թուրքերու ներկայութեան այնպէս ցոյց կուտայինք թէ մեր ուրախութիւնը այն տեղն կատարեալ է, երբ Թրքական յաղթանակի լուրերը կը լսէինք...

ԳԼՈՒԽ Խ.

Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւնը, Քունէն նոր արթննալով, զէնքի պատրաստութիւն կը տեսնէ.— Դիմում Հ.Բ.Ը. Միութեան Մուշի Մասնաճիւղին.— Բարեգործական դրամը կը տրամադրուի զէնք գնելու.—

Վանի երեսփոխան և Դաշնակցութեան ծանօթ գործիչ Վահան Փափազեան Վանէն Մուշ կուգայ այն դիտաւորութեամբ որ մի քանի օր հիւր մնալէն յետոյ՝ իր պաշտօնակից Հօճա Իլեաս Էֆէնտիի հետ Պոլիս մեկնի, բայց Պոլսէն եկած հեռագրի մը վրայ՝ Փափազեան կը ստիպուի քաղաքս մնալ և իր հանգստութիւնը վրդովող բոլոր անախորժութեանց ներկայ ըլլալ։

Քաղաքի և գաւառի ժողովուրդը, իր կրած սոսկալի զըրկանքներուն հետեւանքով, վերջին ծայր յուսահատութեան մէջ ինկած ու չուարած, ինչ ընելը չէր գիտեր, և կացութիւնը օր ըստ օրէ աւելի վատթարանալու քան թէ լաւանալու յոյս կը ներշնչէր։ Թէեւ մասնակի կամ ընդհանուր ջարդ տեղի չէր ունեցած, բայց կառավարութեան ձեռք առած այս հայահալած մեթոտները երբ բանիմաց մարդոց կողմէ նկատողութեան կ'առնուէին, կը զգայինք որ կառավարութեան այս ծրագրով հայ ժողովուրդը սովամահութենէն պիտի ոչնչանայ՝ կարճ ժամանակուան մէջ, և կամ թէ անօթութիւնը ինք պատճառ պիտի դառնայ ըմբոստութեան և տեղի պիտի տրուի դէպքերու, և ըստ ինքեան ջարդեր տեղի պիտի ունենան և ամբողջ հայ ժողովուրդը պիտի ոչնչանայ, եթէ գոնէ քիչ-շատ պատրաստուած չըլլայ։

Բոլոր հայ ընկերութիւնները, միութիւնները, արհեստակցական խմբակցութիւնները, ամէնքն ալ համոզուած էին որ կառավարութեան այս քայլը պարզապէս գաւառի հայ ժողովուրդին բնաջնջումը ըսել էր։

Բայց ի՞նչ կրնային ընել, որո՞ւ դիմէին, երբ ընդհանուր պատերազմ էր և տէրութեան գանձն ալ դատարկ ըլլալով՝ հայ ժողովուրդն էր որ պիտի կրէր այդ սոսկալի բեռը իր ուսերուն վրայ։

Ժողովուրդի մեծամասնութեան գոնէ կեանքը փրկելու համար, կը յանձնարարուէր ըլլալ համբերատար, զգուշանալ որեւէ անտեղի ցոյցէ։ Ատոր հետ մէկտեղ կը յանձնարարուէր բոլոր գիտակից դասակարգերուն, որ ամէն ոք զէնքի և ռազմամթերքի պատրաստութիւն տեսնէր, թերեւս՝ Ռուս բանակը յառաջացած պահուն, երբ Թուրք զօրքերը նահանջեն, հաւանաբար քաղաքն ու դաշտը պատերազմի թատերաբեմ դառնային և այդ պարագային՝ Թուրք զօրքը տեղացիները կոտորելով նահանջէր։

Անշուշտ ընդհանուր ջարդ ոչ մէկու մտքէն կ'անցնէր, բայց Թուրք զինուորներուն անցած ճանապարհներուն վրայ գտնուած գիւղերուն հայ բնակչութեան սպառնացող վտանգը կը գուշակէինք։

Կազմակերպութեան Ռուսահայ գործիչները, Սահմանադրութեան վեց տարիներու ընթացքին, ըլլայ ժողովներու մէջ, ըլլայ անհատապէս, բոլորին կը քարոզեցին թէ այլեւս Սահմանադրութիւն է, հաւասարութիւն է, այլեւս զէնքի ուժով չէ որ մենք ձեռք պիտի բերենք մեր ինքնօրէնութիւնը, այլ ժողովրդեան բոլոր խաւերուն մէջ՝ նոյն իսկ քիւրտերու մէջ ուսմունք տարածելով է որ մենք կը հասնինք մեր բուն նպատակին։

Այս քարոզչութիւնը կ'ըլլար նոյնիսկ շրջանային (ռայոնական) ժողովներու բեմէն, որով հին գործիչ ընկերներէն շատերը՝ իրենց արեան գինով ձեռք բերած զէնքերը այլեւս անպէտք նկա-

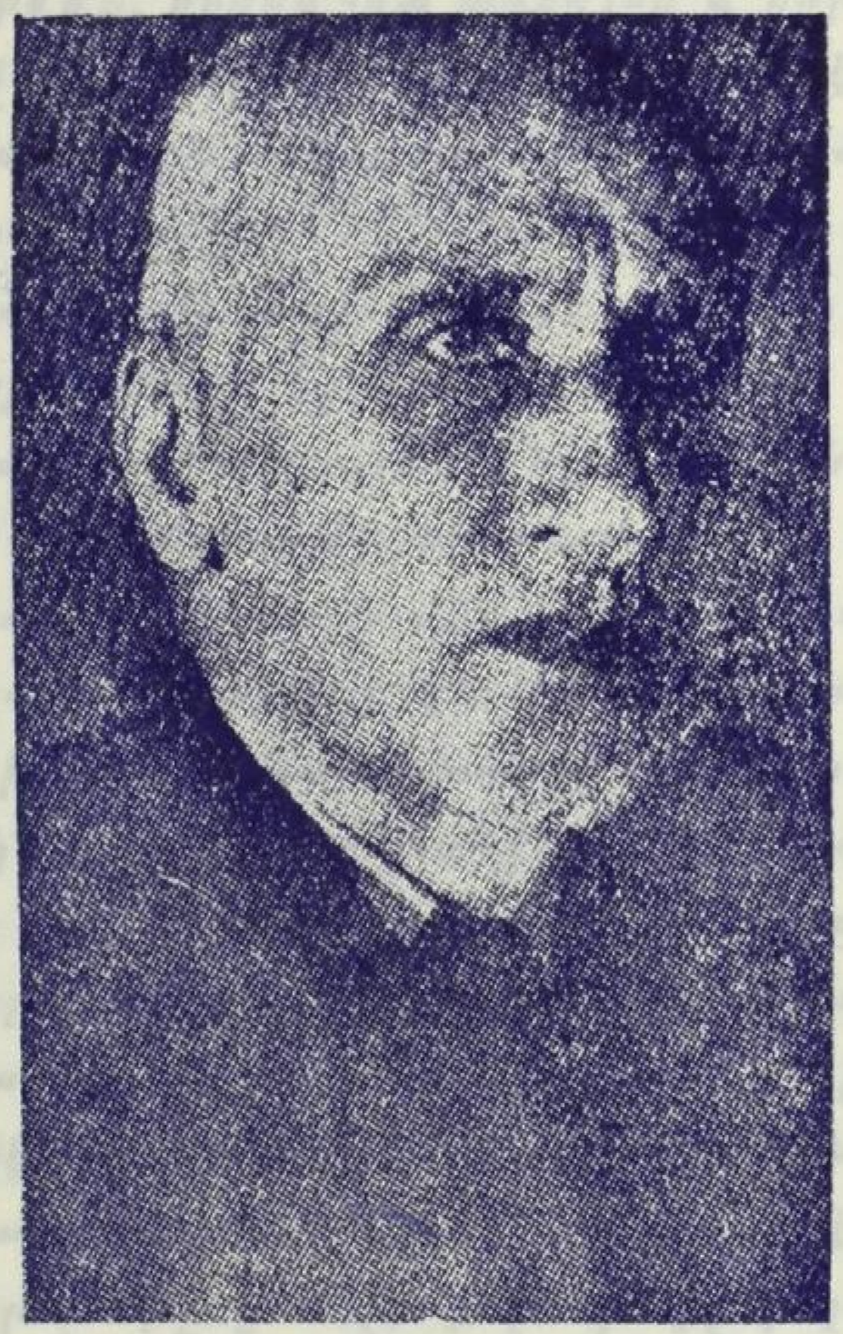

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
(1953 ին)

տելով, սկսան աժան գինով զանոնք ծախել Թուրքերուն և քիւրտերուն, և անոնց փոխարէն՝ իրենց արդէն ունեցած գոմէշներուն, եզներուն, ոչխարներուն վրայ նորեր աւելցնել, և այդ կողմէն մրցիլ իրարու հետ։

Արհաւիրքի այս օրերուն, կազմակերպութեան Դուրան Բարձրաւանդակի (այսինքն՝ Մշոյ և Սասունի) ջոջ ներկայացուցիչները և պատասխանատու մարմինները, — Վահան Փափազեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, տեղացիներէն ալ քանի մը ընկերներ, իբր կոյր գործիք, իրենց հետ առնելով և նոր հասկնալով իրենց ու անմեղ ժողովուրդին գլխուն պայթելիք աղէտը, գաղտնաբար ժողովներ գումարեցին, նոր խումբեր կազմեցին և ժողովուրդը զինուելու հրաւիրեցին։

Ռուբէն ալ նոյն նպատակով, ծպտեալ, գիւղերը պտտելով ամէն տեղ նոյն միտքը կը քարոզէր։

Բայց այս վերջին րոպէին ի՞նչպէս կարելի էր նորէն պատրաստուիլ, երբ գիւղացիութիւնը տնտեսապէս ամբողջովին քայքայուած և յուսահատ վիճակի մէջ էր, ամէն ոք փրկանք տալով՝ իր հոգին ազատելու ետեւէ էր, կանխիկ դրամ չունէին, Թուրք պաշտօնէութիւնը և ժանտարմաները կը վխտային բոլոր գիւղերուն մէջ, և օր չկար որ նոր պահանջ մը չներկայացնէին։ Ան որ դեռ դրամ ունէր ու կը փափաքէր զէնք գնել, ըստ առաջնոյն, քիւրտերէն չէր կրնար գնել, քանի որ պատերազմ կար. քիւրտերը աւելի ռազմասէր էին քան հայերը. անոնք ալ գնելու կ'աշխատէին։

Վերջապէս, երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, որոշուեցաւ Խնուսայ Բերդէն մինչեւ Քէօփրիւ Քէօյ գացող եկող հայ պաշտօնեաներու միջոցաւ զէնք գնել այդ կողմերէն, քանի որ ռազմաբեմը այդ կողմերն էր, հնարաւոր կ'ըլլար զէնք ձեռք բերել։

Բայց կանխիկ դրամ պէտք էր որ, յատկացուէր այդ նպատակին։

Կազմակերպութիւնը պատրաստ դրամ չունէր տրամադրելու, խումբ չկար որմէ ամսական գանձուէր. քաղաքին հայ հարուստներէն պահանջել, գանձել անհնար էր. անոնք արդէն ո՛չ մէկ ժամանակ այդ բարի սովորութիւնը ունեցան են. անոնք ոյժով դիմադրութիւն ցոյց տալու կողմնակից չեն եղած՝ ո՛չ անցեալին մէջ և ո՛չ ալ կ'ըլլան ներկայիս. իրենց դրամը պահած էին որ նեղութեան պարագային՝ իբր փրկանք տային Թուրքերուն և այդպէսով փրկէին իրենք զիրենք։

Այսպէսով, անոնք իրենց ինչ ընելը չէին գիտեր։

Մենք ալ, մեր նախկին, տանջուած ընկերներուն — Հաճի Յակոբ Կոտոյեանի, Կաւնեցի Մկրտիչ Սողոմոնեանի, Սեմալցի

Մանուկ Շառոյեանի, Կորիւնի (Գոմսեցի) հետ, միշտ գաղտնի ժողովներ կը սարքէինք։ Կորիւն և Մանուկ, երբեմն Ռուբէնի և Փափազեանի գումարած գաղտնի ժողովներուն կը մասնակցէին՝ իբրեւ անդամներ և անոնց ժողովներուն ապարդիւն ըլլալը մեզի կը յայտնէին, ըսելով որ կարելի կ'ըլլար դրութիւնը քիչ մը բարելաւել, եթէ դրամ ձեռք բերուէր։

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան քաղաքիս մասնաճիւղի վարչութեան գանձապահը ըլլալուս, մօտաւորապէս հազար օսմանեան լիրայի չափ գումար մը կը գտնուէր դեռ՝ իմ և վարչութեան ատենապետ Նազարէթ էֆէնտի Քէչիշեանի տրամադրութեան տակ։ Այդ դրամը կեդրոնէն ղրկուած էր ժամանակին՝ արկածեալ գիւղերու ժողովուրդին հացահատիկ գնել-բաշխելու և հայերու անշարժ կալուածները՝ Երկրագործական պանքայէն և Թուրքերու բռնագրաւումներէն փրկելով՝ նորէն նախկին տէրերուն վերադարձնելու նպատակով. ղրկուած գումարը մնացած էր մեր քով և այս պատերազմի ընթացքին՝ արդէն այդ նպատակներուն հետապնդումը անկարելի էր, որովհետեւ դատարանները արգիլած էին որեւէ առուծախ, մինչեւ պատերազմին վերջաւորութեանը։

Այդ պատճառով ալ, օրին մէկը, ես ինքս խորհեցայ որ ազգին դրամը, այս նեղ պարագային, աւելի ուրիշ ի՞նչ օգտակար նպատակի կարելի է յատկացնել։ Եթէ ժողովուրդը փրկուի և մենք ողջ մնանք, արդէն թէ՛ Բարեգործական Միութիւնը և թէ՛ մենք, բոլորս, մեր նպատակին հասած կ'ըլլանք. իսկ եթէ փճանանք, այդ դրամն ալ մեզ հետ պիտի ոչնչանայ և որեւէ նպատակի պիտի չծառայէ. հետեւաբար, կեդրոնի հանդէպ ամէն պատասխանատուութիւն ստանձնելու որոշում տալով, մտադրութիւնս յայտնեցի ընկերս Հաճի Յակոբ Կոտոյեանին։

Անշուշտ ան ալ շատ ուրախացաւ, միայն թելադրեց որ ընկերներուս միտքը պատրաստեմ նախապէս և ըստ այնմ գործի ձեռնարկեմ։

Այլեւս սիրտս անհանգիստ էր. պէտք էր գիշեր ցերեկ աշխատէի և վարչութեան անդամներուն հաւանութիւնը ապահովէի նախապէս։ Ինչպէս յայտնեցի, վարչութեան անդամներն էինք Նազարէթ էֆէնտի Քէչիշեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Կարապետ էֆէնտի Թիւթիւնճեան, Մկրտիչ էֆէնտի Ամրիկեան և ես, իսկ Ներսէս Սրբազանն ալ՝ մեր նախագահն էր։

Բոլորին ալ բնաւորութեան ծանօթ էի, աւելի՝ Նազարէթ էֆէնտիէն կը կասկածէի որ չընդունէր։ Մենք ալ՝ վերջին օրուան ձգեցինք զայն։ Նախ, Յակոբ Տէր Զաքարեանի, Թիւթիւնճեանի և Ամրիկեանի կարծիքները շօշափեցի և գոհ մնացի որ բոլորն ալ համաձայն էին մեր այս գաղափարին, և հաճի Յակոբի հետ՝ մենք բոլորս միասին դիմեցինք Սրբազանին։ Անոր ալ հաճութիւնը առնելէ յետոյ. Սրբազանին թողուցինք Նազարէթ էֆ.ին հաւանութիւնն ստանալը, որովհետեւ խիստ պահպանողական անձ մըն էր, մանաւանդ որ դրամի մեծ մասը իր քովն էր, կը կասկածէինք որ եթէ անգամ մը «Ոչ» ըսէր, այլեւս շատ դժուար պիտի ըլլար այդ «ոչ»ը «այո»ի փոխել տալ, ինչ որ օրեր պիտի առնէր։

Սրբազանը յաջողած էր համոզել զայն, և հետեւեալ օր վարչութեան բոլոր անդամներով ժողով մը գումարեցինք՝ Սրբազանի նախագահութեան ներքեւ, ուր որոշում տրուեցաւ նախ կանխավճար 600 լիրան յատկացնել զէնքի և ցորենի գնումին և Սասուն ղրկել։

Այս որոշումը հաղորդեցինք Փափազեանին և Ռուբէնին, և գործի ձեռնարկուեցաւ։

Գիւղերը գտնուող ծանօթ հին ընկերները քաղաք հրաւիրելով՝ մաս մը դրամ յանձնուեցաւ անոնց, որպէսզի ցորեն և կորեկ գնելով՝ Սասնոյ սարահարթի գիւղերը փոխադրէին կամաց կամաց, այն տեղերէն ալ՝ հետզհետէ Սասուն տանէին։

Պարէնի փոխադրութիւնը կէտ առ կէտ գործադրուեցաւ, իսկ զէնք և ռազմամթերք ձեռք բերելու մասին՝ հետեւեալ որոշումը տրուեցաւ.—

Նախ աշխատիլ աժան գիներով զէնք ձեռք բերել և պարտադրել քաղաքի ու դաշտի ունեւոր դասակարգին որ միեւնոյն գիներով տիրանայ զէնքերուն, միանգամայն ջանալով անոնց բացատրել սպառազինումի անհրաժեշտութիւնը։ Եւ այդ ծախուած զէնքերէն գոյացած դրամը նորէն յատկացնել նոր գնումներու և վաճառումներու, և այսպէս շարունակաբար։

Այդ ատենները արդէն, սայլերով, աւանակներով՝ ալիւր, պաքսիմաթ և այլն կը փոխադրուէին քաղաքէն դէպի Հասան Գալէ, Բէօփրիւ Քէօյ։ Որոշուեցաւ մեզի ծանօթ և վստահելի ընկերներ նշանակել իբր սայլապան և հօն, ռազմաճակատի մօտակայ գիւղերուն մէջ, յարաբերութիւն հաստատել թուրք բանակին մէջ գտնուող հայ զինուորներու հետ և անոնց հետ միջոցներ ստեղծել՝ զէնք ձեռք բերելու։

Ատկէ զատ, հայ և քիւրտ գիւղերէն կարելի էր աժան գինով հրացաններ ձեռք բերել։ Եւ իրաւ ալ, այդ ձեւերով՝ մեծ յաջողութիւն ունեցանք. շատ զէնքեր գնուեցան և փոխադրուեցան։

Փոխադրութեան ամէնէն ապահով կերպն էր՝ զէնքերը քակել, ձիու և աւանակի թամբերու (սամար) մէջ զետեղել և սայլերու հետ միասին փոխադրել։

Զէնք գնելու և փոխադրելու այս կերպ գործողութիւնը այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ 1915ի գարնան վերջերը, առանց որեւէ անպատեհութեան։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Դէպի ռազմաճակատ պարէնի փոխադրութիւնը եւ փոխադրողներու կրած չարչարանքները.—

Չորրորդ Զօրաբանակի պարէնաւորումը պէտք էր հայթայթուէր Ալաշկերտի, Բասէնի, Պուլանըքի, Խնուսի և Մշոյ դաշտի հայ ժողովուրդէն։ Բանակներ ուր որ գտնուէին, այդ շրջանի հայութեան ոսկորն ու ծուծը կը լափէին. քանի որ այդ զօրքը կերակրելու համար՝ նախապէս որեւէ պատրաստութիւն տեսնուած չէր, պէտք էր ամէն ինչ կողոպտել և բանակին ու ձիերուն կեր հասցնել։

Օր մը կառավարիչը ներկայացաւ մեր անասնական հայ և Թուրք խառն յանձնաժողովին և ըսաւ.

— Գոհ եմ որ իմ ժողովուրդը, առանց դժգոհութեան, իր ունեցածը չի խնայեր բանակի պարէնաւորման համար և ինքնաբերաբար կեդրոն կը բերէ ու կը յանձնէ. և ասկէ ետքն ալ հետզհետէ պիտի բերէ։ Դուք միջոցներ խորհեցէք և ստեղծեցէք որ գիւղերէն կեդրոն եղած փոխադրութիւնները դադար չառնելէն զատ, կեդրոն բերուած ապրանքները փոխադրուին նաեւ մինչեւ ռազմաբեմը, քանի որ ստիպողական պէտք ունին պարէնի, հագուստի և ձիերու ուտելիքի։

Մենք՝ հայերս առարկեցինք.—

— Կառավարիչ Պէյ, չէ՞ որ կենսական հարց մը կայ, զոր ձեր Վսեմութիւնը պէտք չէ անտես ընէ։ Ահա աշունը կը վերջանայ, աշնանացան պէտք է ընել տալ. Թերեւս, ո՞վ գիտէ, այս պատերազմը շարունակուի յաջորդ տարին ալ, եթէ հիմա ցանք չընենք, յաջորդ տարին ինչպէս պիտի կերակրենք բանակն ու ժողովուրդը։ Այս կարեւոր կէտը պէտք է նկատողութեան առնուի։

Մեր այս առաջարկին ձայնակցեցան մեր Թուրք պաշտօնակիցներն եւ՝ ցած ձայնով մը։

Կառավարիչի պատասխանն եղաւ.

— Ամէն պարագայի տակ՝ բանակի պարէնաւորումը աւելի անհրաժեշտ է, որովհետեւ անօթի զինուորը չի կրնար և չ՚ուզեր ալ կռուիլ։ Նախ փոխադրութիւն, յետոյ եթէ կրնաք միջոցներ

ստեղծել աշնանացանք ընել տալու, ես աւելի ուրախ և գոհ պիտի ըլլամ։

Որոշուեցաւ քաղաքի և գիւղերու մէջ գտնուած բոլոր աւանակները, և եթէ երբեք ձի մնացեր էր հայերու քով, ձիերը հաւաքել, յետոյ բոլոր սայլերուն կէսը և եզներուն կէսը յատկացնել դէպի ռազմաբեմ փոխադրութեանց, իսկ մնացած կէսն ալ՝ գիւղերէն դէպի քաղաք փոխադրութեանց, իսկ ամէն մէկ գիւղի մէջ մնացած մէկ քանի զոյգ գոմէշը և եզներն ալ տրամադրել աշնանացանի և այդ նպատակով ալ նոր պաշտօնեաներ նշանակուեցան՝ արդէն գիւղերը գտնուող պաշտօնեաներուն հետ միասին հսկելու աշնանացանքի գործադրութեան։

Դէպի ռազմաբեմ փոխադրութեանց համար հաւաքուեցան հազարէ աւելի աւանակներ, քանի մը տասնեակ ձիեր, սայլեր՝ եզներով միասին, անշուշտ ասոնց հետ նաեւ իրենց տէրերը։ Փոխադրուելիք պարէնի մէկ մասը պիտի ձգուէր Խնուս, մէկ մասը՝ Հասան Գալէ և մնացեալն ալ՝ Քէօփրիւ Քէօյ։

Այս սայլերու կարաւանին հսկելու համար մեր յանձնախումբը երկուական պաշտօնեայ կը նշանակէր՝ իւրաքանչիւր հարիւր բեռան, մէկը՝ հայ, իսկ միւսը՝ թուրք, որպէսզի ճամբորդութեան ընթացքին՝ գողութիւն չպատահի կամ ապրանքները չթափուին, և ինչ որ իրենց յանձնուած էր, լման պէտք էր հասցնէին տեղը և այնտեղի պաշտօնեայի կնիքով կնքուած ընկալագիրները բերէին յանձնէին։ Այդ հսկիչները, որոնք ձրիօրէն կը կատարէին այդ պարտականութիւնը և վստահելի անձեր նկատուած էին, հայը՝ նշանակուած մեր կողմէ, իսկ թուրքը՝ թուրքերուն կողմէ, չէին յանդգնիր չընդունելու այդ պաշտօնը։ Վայ անոր որ իր պաշտօնին գլուխը չգտնուէր՝ իր սեփական պաշարով։ Այդ երթեւեկը 10-15 օր կը տեւէր և իր անձնական ծախքերն ալ ինք պէտք էր հոգար։

Այդ պաշտօնեաները կ՚ընտրուէին զինուորական տարիքէն, այսինքն՝ 45 տարեկանէն վեր անձերէ։ Շատ անգամ կը պատահէր որ որոշուած պաշտօնեան հիւանդ ըլլար, մեծ դժուարութեամբ՝ ուրիշ մը անձնափոխանորդ կը կարգէր, որուն ծախքերը իր կողմէն հոգալէն զատ, գումար մըն ալ պարտական էր վճարելու՝ անոր 10-15 օրուան երթեւեկութեան ի վարձատրութիւն։

Ամէն բան կշիռքի և չափի ներքեւ էր. այսքան քանակութեամբ ապրանք կը յանձնուէր, որ նոյնութեամբ պէտք էր տեղը հասնէր, բայց սայլապանները և անասունները քշողները, որոնց ուտելիքը իրենց անձնականէն պէտք էր ճարուէր, երբ ճամբու ընթացքին կ՚անօթենային, շատերը գաղտնօրէն՝ պաքսիմաթ, խավուրմա, եւայլն կը գողնային, և երբ ապրանքները ստացող Թուրք պաշտօնեաները կը տեսնէին պակասը և գիտնալով հանդերձ որ անօթի փոխադրողները կերած էին, հսկիչ պաշտօնեայի օձիքէն կը բռնէին։ Ան ալ՝ կամ կաշառելով կը գոհացնէր ստացող պաշտօնեան և կամ թէ այդ ստացող պաշտօնեան իր ընկալագիրին մէջ կը նշանակէր այսքան քանակութեամբ պակաս ստանալը։

Այս պարագային, խեղճ փոխադրող պաշտօնեան կը պարտաւորուէր Մուշ վերադարձին, այս պակասին փոխարժէքը հատուցանել՝ կամ նոյն քանակութեամբ ապրանքով և կամ դրամով։

Այս կարաւաններուն կ'ընկերանային նաև տաճկական հեծեալ ժանտարմաներ, որոնք մտրակով կամ հրացանի կոթով գետին կը տապալէին այն խեղճ սայլապանները կամ անասուններու տէրերը, եթէ անոնք չկարողանային քալել կամ եթէ ետ մնային։

Յաճախ կը պատահէր որ սայլերը՝ լեռներու լանջերէն կամ ձորերէն անցած պահուն, կը ծռէին կամ կը սահէին ու կենդանիներով միասին ջարդ ու փշուր կ'ըլլային խորխորատներու մէջ։ Ժանտարմաները այդ սայլին տէրը կը ստիպէին և կռնակով կրել կուտային այդ բեռները, գամ միւս սայլերուն վրայ կը բաշխէին, և այդ խեղճ գիւղացին, ձեռքերը ծոցը դրած, տուն կը վերադառնար առանց որևէ հատուցում ստանալու, կը ծեծուէր ու կը նախատուէր ալ, իբր թէ իր անզգոյշ վարմունքին համար՝ պատճառ դարձեր էր այդ կորուստին ու վնասին։

Խասգիւղ, Մկրագոմ և Ալվառինջ գիւղերուն մէջ ունեցած մեր կալուածները մշակելու համար ունէի չորս սայլ և ըստ այնմ ալ գոմէշներ ու եզներ, որոնք բոլորն ալ յատկացուած էին փոխադրութեան գործերուն, և անոնց ընկերացողներուն բոլոր ծախքերը ես գրպանէս կը վճարէի։

Տասը հատ խոշոր աւանակներ ունէինք, և սկիզբէն ի վեր զանոնք կը գործածէինք մեր անձնական պէտքերուն, իսկ 1914-1915ի շրջանին, մէկ օր իսկ չկրցանք օգտուիլ անոնցմէ, որովհետև շարունակ փոխադրութեան համար կը գործածուէին, անշուշտ ստանձնելով նաև ծառայիս և աւանակներու հոգատարութեան բոլոր ծախքերը։ Մեր ծառան այնքան ձանձրացած էր և չարչարուած՝ այդ տաժանելի գործէն որ շատ անգամ կը պահուըտէր և չէր ուզեր կատարել այդ ճամբորդութիւնը։ Եւ այդ պատճառով ալ, կառավարութիւնը սպառնաց զիս յանձնել պատերազմական ատեանին։ Հարկադրուած՝ այս անգամ ուրիշ Թուրք ծառաներ կը վարձեմ։ Այդ տասը աւանակներէս հինգը արդէն սատկած էին ճամբան, իսկ մնացեալներն ալ՝ ի վերջոյ քիւրտերը տարին։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Կառավարական նոր շէնք շինելու համար բռնի հանգանակութիւն Հայերէն.—

Մինչեւ Սահմանադրութեան չորրորդ տարին, այսինքն՝ 1912, Մուշ քաղաքը իր սեփական կառավարչատունը չունէր։ Շարունակ խաներ և վերջերս ալ Թուրքերու շինած քարուկիր նոր տուները վարձելով՝ իբր կառավարչատուն կը գործածուէին։ Մէկ շէնք բաւական չըլլալով կառավարական բոլոր բաժանմունքները իր մէջ ամփոփելու, զատ զատ շէնքեր կը վարձուէին, անանկ որ դատական ճիւղը մէկ շէնքի մէջ տեղաւորուած էր, քաղաքային ճիւղը՝ անկէ կէս ժամ հեռու, Շէրիի ճիւղն ալ՝ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ, իսկ ժանտարմաններուն և փոլիսքօմիսէրներուն՝ ա՛լ աւելի հեռու։ Քաղաքին զանազան կեդրոններուն մէջ պահականոցներ կային։

Սահմանադրութեան բերած բարիքներէն ուզեց օգտուիլ Նախորդ կառավարիչ Հիւսնի Պէյ, յղանալով փառաւոր կառավարչատուն մը շինելու գաղափարը. այնպիսի ընդարձակ շէնք մը, որ հնարաւորութիւն ունենար իր մէջ ամփոփելու կառավարական բոլոր բաժանմունքները։ Երկրաչափներուն կը յանձնարարուի պատրաստել անհրաժեշտ յատակագիծը։ Հաճի Տայիպ, էֆէնտիի տուներուն վարի կողմը, երկու խիստ օգտաւէտ արտերու մէջ կ՚որոշուի զետեղել ծրագրուած կառավարչատունը. բայց կը պակսէր անհրաժեշտ գումարը։

Ուրկէ՞ ձեռք պիտի բերուէր այդ դրամը, քանի որ կառավարական գանձարկղին մէջ ոչ մէկ ատեն յաւելեալ դրամ գտնուած է՝ այսպիսի հանրօգուտ պատուաբեր ձեռնարկի մը յատկացուելու համար։

Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ Հիւսնի պէյ և իրենները այն եզրակացութեան կը յանգին, որ այդ ծրագրուած շէնքը կառուցանելու և կահաւորելու համար երկու հազար լիրայի չափ գումար մը անհրաժեշտ է։ Շէնքին համար հարկ եղած քարը պէտք է բերուէր Մուշէն վեց ժամ հեռու գտնուող Կեալառաշ կոչուած ձորէն. վարպետ քարտաշներ հոն պէտք էր երթային և քարերը կտրէին ու յղկէին. բեռողներն ալ պէտք էր հայ գիւղացիներն ըլլային՝ իրենց սայլերով. անշուշտ ձրի. կղմինտրը պէտք է շինուէր քաղաքին մէջ՝ յատուկ փուռերու միջոցաւ. կիրը պէտք էր պատրաստուէր քաղաքէն մօտ երկու ժամ հեռու Տէրգեվանք և Արաղ գիւղերուն մէջտեղ գտնուող կրաքարի հանքէն.

վառելափայտը պէտք էր պատրաստուէր սարատակ գտնուող Քօլօսիկ, Խասգիւղ, Երըշտէր, Ծռգետ, Ծղակ գիւղերէն՝ քաղաքէն 4-8 ժամ հեռու, իսկ շինութեան համար փայտն ու տախտակը, որոնք ամենակարեւորն էին, պիտի վերցուէին գիւղերուն մէջ լքուած այն տուներէն, որոնց տէրերը՝ բռնակալութեան շրջանին, ձգեր հեռացեր էին ուրիշ վայրեր — Ռուսաստան, Պուլանըք, Մանազկերտ, Բասեն, եւայլն։ Որոշուած էր այդ լքեալ տուներէն յարմար փայտերը — սիւն, արաղան (պատերու մէջ դրուած), առաստաղներու համար գերան, եւայլն՝ կտրել և բերել. յարմար տեսնուած էր նաեւ հայ և Թուրք պարտէզներուն մէջ գտնուած բարտի ծառերը կտրել և գործածել այս նպատակին։

Այս բոլոր որոշումները տրուելէ ետք՝ կը ձեռնարկուի գործադրութեան։

Կառուցուելիք շէնքին վերակացու-հսկիչ կը կարգուի Պայրախտար զատէ հաճի Մուսթաֆան, որ ամբողջ Թուրք աղաւաթի ամէնէն բռնակալ և անգութ գազանն էր։

Քաղաքին մէջ կը ձեռնարկուի երկու հազար ոսկիի հանգանակութեան։

Քաղաքին բնակչութեան երկու երրորդ մասը Թուրք և քիւրտ էր, և միայն մէկ երրորդ մասը՝ հայ. բայց քանի որ հայերուն վաճառատուները կը շլացնէին իրենց աչքերը, կ՚որոշուի որ երկու բաժինը հայերը վճարեն, իսկ մէկ բաժինն ալ՝ Թուրքերը։ Հայերուն արդար դիտողութիւնները արդիւնք մը չտալով, կ՚ընդունին հազար երեք հարիւր յիսուն լիրայի իրենց բաժինը, իսկ մնացած վեց հարիւր յիսուն լիրան ալ կը մնայ Թուրքերուն։

Հայերը երեք դասի բաժանուելով՝ սիրով կը հանգանակեն այդ գումարը և կը յանձնեն կառավարութեան։ Իսկ Թուրքերուն մէջ, միայն մէկ անձ իսկ ի վիճակի էր նուիրելու այդ գումարը, օրինակ, Նամատենց հաճի Իպրահիմը, կամ հաճի Ասատենց հաճի Ղուրպանը, հաճի Մուսան, Ճաֆար աղան եւայլն, եւայլն, ցեղապետներ։ Բայց և այնպէս չեն կրցած համաձայնիլ վճարելիք գումարներուն մասին՝ շատի և քիչի խնդիր յարուցանելով. Թէեւ կառավարութիւնը մեզի այնպէս ցոյց կուտայ թէ Թուրքերն ալ վճարած են իրենց բաժինը։ Եւ մարդիկ չտալու ալ իրաւունք ունէին, քանի որ ոչ մէկ ժամանակ Թուրք և քիւրտ ժողովուրդը տալու կամ իր բնակած երկիրը շէնցնելու ձիրք չէ ունեցած, այլ ընդհակառակը, շարունակ ջանացած է եղածն ալ քանդել։

Հայ ճարտարապետներ կը կանչուին. որմնադիրներու, քարտաշներու, հիւսներու և ասոնց հետ գործող բանուորներու օրավարձքը կ՚որոշուի հաճի Մուսթաֆայի հետ, նախապէս սակարկութեան մէջ մտնելով անոնց հետ՝ իրենց ստացած աւուրչէքի 20%ը իրեն տալու պայմանով՝ իբրեւ կաշառք, որուն կը համակերպին, և բոլորն ալ գործի կը ձեռնարկեն։

Հայ գիւղերու օժանդակութեան համար ալ՝ բոլոր գիւղապետները կառավարութեան կողմէ կը ղրկուին Հաճի Մուսթաֆային քով, որուն անունը ծանօթ էր բոլորին։ Անոր բերանէն արտասանուած ամէն հրաման պէտք էր որ ընդունուէր, որեւէ առարկութիւն անկարելի էր։ Ամէն մէկ գիւղի ստանձնելիք պարտականութեան և զոհողութեան չափը կ'որոշուէր։ Հաճի Մուսթաֆա մէկ կողմէն կը խրախուսէր, կը քաջալերէր, միւս կողմէն ալ՝ սպառնական խօսքեր կ'արտասանէր, այսպէս.

— Զաւակներս, այդ կառուցուելիք շէնքը մեր հայրենիքի պարծանքը պիտի ըլլայ. աւելի շատ դուք պէտք ունիք անոր։ Գիտէք որ Թուրքն ու քիւրտը գործ չունին դատարանի հետ, դուք էք որ ձեր ցաւերուն համար միշտ հոն կը դիմէք. փոխանակ ժամերով մէկ դիւանատունէն միւսը քալելով երթալ գալու և յաճախ ալ փող գտնելու, աւելի պատշաճ համարուեցաւ որ այսպիսի փառաւոր շէնք մը շինուի, և դուք ալ նեղութիւն չկրէք՝ ձեր գործերուն շուտափոյթ կարգադրութեան համար։ Հակառակ պարագային, ով որ իմ հրամանը զանց ընէ, իմ անունս արդէն լսած էք՝ բռնակալութեան ատեն, երբ «տուր, մի հարցներ» (վէր սորմա) անունով տուրքեր կը գանձուէին. ես ալ, ինքնաբերաբար, ակամայ հայ գիւղեր երթալ և անունս հաճի Մուսթաֆա Սուլթան յայտարարելով՝ տուրք գանձել։ Երբ կառավարութիւնը ինծի հարցուց թէ «մենք մէկ սուլթան ունինք և անոր անունով է որ տուրք կը հաւաքենք, հաճի Մուսթաֆա Սուլթան ի՞նչ կը նշանակէ և այդ տուրքերը ի՞նչ իրաւունքով կը գանձես», ես պատասխանեցի թէ այս գաւառին մէջ ես մէկ սուլթանի անունը չէ որ կը լսեմ, այլ հազարաւոր մարդեր ալ իրենք զիրենք Սուլթան հաշուելով, վէր սորմա տուրքեր բռնի կը գանձեն այս խեղճ ժողովուրդէն. միթէ ես պակա՞ս մարդ եմ անոնցմէ (այն ժանտարմաներէն, միւլթազիմճիներէն)։ Ոչինչ կրցան ընել ինծի։ Ահա, ես կրկին նոյնն եմ, նոյն մարդն եմ, Սահմանադրութիւնը ի՞նչ է, չեմ գիտցած, ու պիտի չգիտնամ ալ։ Իմ հրամաններուն ընդդիմացողները կը սատկեցնեմ։ Ըստ այնմ գացէք և շուտով գործի ձեռնարկեցէք, որ իմ յանձն առած գործս շուտով գլուխ հանեմ։

Եւ տասը օրուան ընթացքին, սայլերով սկսած էին ամէն անհրաժեշտ պէտքերը բերել գիւղերէն։

Կառուցման գործը սկսած էր, որ լման երկու տարի տեւեց։ Երկու յարկանի, մօտ հարիւր սենեակներէ բաղկացած։ Պատերազմը եկած ատեն դեռ տանիքները շինուած չէին։ Ճարտարապետները, արհեստաւորները չէին գործեր, դրամը հատած էր, շատերը մէկ քանի ամսական ստացած չէին դեռ, խեղճերը առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, չարաչար կերպով կը գործէին եւ անօթի տուն կը վերադառնային։

Նոր կառավարիչը, Սերվէթ Պէյ, շարունակ կ'այցելէր շէնքը, թէեւ Հաճի Մուսթաֆան խոստացած էր որ ձիւնէն առաջ շէնքը պիտի պատրաստ ըլլար, եւ կառավարիչը՝ իր բոլոր պաշտօնեաներով հոն փոխադրուէր, բայց դրամը հատեր էր, եւ գործաւորները չէին ուզեր աշխատիլ, թող որ գործաւորներուն մէկ մասը զինուորական տարիքի մէջ ըլլալուն՝ զէնքի տակ առնուած էին, անոնց առժամեայ ազատ արձակումը կը պահանջուէր, քանի որ այդ շէնքն ալ՝ կառավարութեան պատկանող գործ մըն էր, որ պէտք էր շուտով գլուխ ելլէր։

Կրկին անգամ կ'որոշուի հազար լիրա եւս հանգանակել քաղաքի ժողովուրդէն եւ զէնքի տակ կանչուած գործաւորները ետ կանչել տալ։ Հայերը կը ստիպուին, առանց այլ եւ այլի, այդ գումարն ալ հաւաքել իրենց մէջ եւ բերել յանձնել, որուն հետեւանքով՝ վերի յարկն ալ սկսաւ ծածկուիլ։

Նոյեմբեր ամիսն էր․ ջանք կը թափուէր պատուհաններու ապակիները զետեղել եւ սենեակները կահաւորել։ Աշնան անձրեւները սկսած էին։ Անգամ մըն ալ լուր տարածայնուեցաւ թէ այդ նորակերտ շէնքը փլչելու վրայ է։ Բոլորս ալ կը փութանք հոն․ ի՞նչ տեսնենք։ Շէնքի չորս պատերը սկսած են ճեղքուիլ, երկու արտաքին խոշոր դուռներու (դարկեահ) քարէ կամարները իրարմէ բացուած, ամբողջ շէնքը վար գալու սպառնալիքին տակ կը գտնուէր։ Կառավարիչը եւ պաշտօնէութիւնը հոն փութացեր էին։ Այդ րոպէին Հաճի Մուսթաֆան կծիկը դրած էր։ Կառավարիչը այդ ճեղքերուն պատճառը կը հարցնէ ճարտարապետներէն։ Անոնց բացատրութիւնը սա էր, որ վարպետ որմնադիրներու յաճախակի փոփոխութիւնը եւ ատոնց կառուցանելու ձեւի տարբերութիւնը մեծագոյն ազդակներ կարելի է նկատել այս երեւոյթին։ Ոմանց բացատրութիւնն ալ սա էր, որ քարուկիրի իրար շաղախումը տաք եւ չոր օդ կը պահանջէ եւ այդ պայմանները գոյութիւն չունէին Տարօնի աշնան անձրեւային օրերուն։ Բայց իրական պատճառը, ըստ իս, հայ իրաւազուրկ ժողովուրդի արիւնով պատրաստուած շաղախն էր որ յառաջ բերաւ այդ ճեղքուածքները․ որովհետեւ՝ հսկիչ Հաճի Մուսթաֆան, օրական քանի մը անգամ, հայ վարպետներն ու գործաւորները նախատելէն, ծեծելէն զատ, անոնց արդար իրաւունքը չէր վճարեր։ Այդ պատճառով, անոնք ալ այնպիսի ձեւով մը չինէր էին, որ դեռ անոր մէջ չտեղաւորուած, չէնքը փլչէր, և այդպէս ալ եղաւ։

Ուրիշ ճար չկար. մանրազնին քննութենէ մը ետք՝ որոշուեցաւ ճեղքուած կամարներուն և մասերուն տակ, ներսէն և դուրսէն՝ սիւներու յենարաններ հաստատել, և վերջապէս՝ կառավարութեան բոլոր բաժանմունքները փոխադրուեցան Նորակառոյց չէնքին մէջ, և Օսմանեան փառապա՞նծ դրօշակն ալ սկսաւ ծածանիլ անոր տանիքին վրայ։

Ձմեռուան ամիսներուն, սակայն, հիւսիսային կողմի պատերը փուլ եկան և այդ կողմի բոլոր սենեակները անգործածելի դարձան։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Քիւրտ կամաւորական գունդերու շարժումները.— Մուսա Պէկի եւ Հաճի Ֆերոյի կամաւորները քաղաք կուգան.— Տիգրանակերտի եւ Պաղտատի կողմերէն քիւրտ կամաւորներ եւ թրքական բանակը կը մեկնին ռազմաճակատ.—

Բոլոր երիտասարդ Թուրքերը ոտքի վրայ էին, գիշեր ցերեկ կ'աշխատէին քրտական ցեղապետները, շէյխերը քաղաք հրաւիրելու և համոզելու որ մեր խալիֆան ճիհատ (սուրբ պատերազմ) հռչակած է բոլոր կեավուրներուն դէմ, բայց քանի որ Գերմանիոյ Թագաւորը խոստացած է մեր Սուլթանին որ յաղթութենէն ետք, իր ամբողջ ազգով և դաշնակիցներով պիտի ընդունի հագ ցինը (ճշմարիտ կրօնքը), այդ պատճառով ալ՝ մեր դաշնակիցներէն զատ միւս բոլոր կեավուր ազգերը պիտի ջնջենք աշխարհի երեսէն և կամ մեր Գուրանը ընդունիլ պիտի տանք անոնց։

Քիւրտ ցեղապետները հարց կը յարուցանեն.

— Հապա ի՞նչ դիրք պիտի բռնենք կեավուր հայերու հանդէպ։

Կառավարիչը, Գուրանէն օրինակներ բերելով, կը բացատրէ թէ մեր հպատակ կեավուրները ամէն տեսակէտով հաւատարիմ կը մնան մեր պետութեան և իրենց կեանքն ու ստացուածքը մեր յաղթութեան ի սպաս դրած են, անոնց դպչելու չենք, որքան ատեն որ այդ ուղղութենէն չեղած չեն, և առ այժմ միմիայն անոնց կեանքին խնայելու ենք, քանի որ անոնց ամէն ունեցածը մեր և բանակի տրամադրութեան տակ դրուած է։

Կառավարիչը շարունակելով իր խօսքերը, կ՚ըսէ Թուրք և քիւրտ ցեղապետներուն.—

— «Այսօր Ռուսիա՝ իր գլուխը օձի նման ուղղած է դէպի Գերմանիա, սիրտը՝ դէպի Աւստրիա, միմիայն իր պոչն է որ մեզի ուղղած է։ Մեր Ալի Օսման հզօր կայսրութիւնը այդ առիթէն օգտուելով և մեր բոլոր ուժերը ի մի հաւաքած՝ պիտի յաջողի ջախջախել այդ պոչը. պիտի անցնինք մեր փայփայած Կովկասը, ուր միանալով մեր ցեղակից և կրօնակից Թաթարներուն, Չէրքէզներուն, Չէչէններուն, Օսէթներուն և քաջարի Տաղստանցիներուն, մեր դաշնակից Գերմանիոյ և Աւստրիոյ հետ, վերջին հարուածը պիտի տանք թշնամիի սիրտին, ու վերստին տիրանանք մեր կորսնցուցած բոլոր երկիրներուն — Հնդկաստանով, Մըսըրով, Ալճերիայով, Ղարպ Թարապուլուսով և տէր դառնանք ամբողջ աշխարհին. այդպիսով՝ մեր սիրելի հաւատակիցները փրկած կ՚ըլլանք այդ քեաֆիրներէն։ Եթէ, հակառակ պարագային, դանդաղ չարժինք, արդէն թշնամին մօտեցեր է և նոյն իսկ կը սպառնայ մեր սիրեցեալ հողերուն։ Աստուած այդ օրը չցուցնէ մեզի։

«Ուստի, գացէք և ձեր հրամաններուն տակ գտնուող բոլոր տղամարդիկը հաւաքելով՝ հոս եկէք։ Տէրութիւնը ձեր զէնքերուն պէտք չունի, Գերմանիա մեր ուզածին չափ զէնք տուած է մեզի, և միշտ ալ կուտայ։ Դուք առանց զէնքի եկէք և մենք առատ զէնք կը բաշխենք ձեզի»։

Ցեղապետները կը մեկնին։ Անոնք՝ Աստուծմէ, Մարգարէէն և կամ սատանայէն այնքան չեն վախնար, որքան Մոսկոֆ անունէն, քանի որ դեռ քառասուն տարի առաջուան պատերազմի սարսափազդու տպաւորութիւնները թարմ էին իրենց սրտերուն մէջ։ Պուլկարները, որոնք Մոսկոֆի ձագուկներն էին, երկու տարի առաջ, յաղթեցին իրենց Սուլթանին և այնքան հողեր գրաւեցին։ Ցեղապետները կը զգային մանաւանդ Մոսկոֆի խազախներու թաթին ծանրութիւնը և հոգետանջ վիճակի մատնուած էին։ Գիտէին որ անոնք՝ ռայա, անզէն հայերը չէին, որոնց դէմ կը կռուէին անվախօրէն։

Բայց ի՞նչ կրնային ընել, կռուի երթային ալ՝ պիտի կոտորուէին, չերթային ալ՝ վա՜յ իրենց։ Բայց, քիւրտ ժողովուրդը, որչափ որ ուսմունք չունէր, խորամանկութեամբ օժտուած ազգ մըն էր, զինուիլ, երթալ ճակատ, բայց ի սրտէ չմասնակցիլ կռիւներուն, ռազմաքեմէն հեռու մնալ, կանոնաւոր զօրքն ալ խանգարել, բարոյալքել, ալան-թալան ընել և իրենց տրուած զէնքերով ու ռազմամթերքով, գաղտագողի՝ իրենց տունը վերադառնալ։

Եւ քրտական աշիրաթապետներու առաջնորդութեամբ՝ քիւրտ խուժանը սկսաւ քաղաք թափուիլ։

Հայտարանցի և Սիփըքցի ցեղերը, որոնք Ալաշկերտի և Բասենի կողմերը կը բնակէին, ուզէին կամ ոչ, պատերազմին պիտի մասնակցէին։ Հայտարանցիներու ցեղապետն էր Քէօր Հիւսէյն փաշան, իսկ Սիփըքցիներունը՝ Ապտիւլ Մէճիտ Պէյը, որ այդ օրերուն մեծ հռչակ հանած էր Թուրք ժողովուրդին մէջ՝ իբր թէ Ռուսերուն դէմ մեծ յաղթանակ մը տանելով. կ'ըսուէր թէ երկու թնդանօթ եւս գրաւեր է եղեր, սակայն իրականութիւնը այլ է եղեր։ Ան, իբր թէ, գաղտնօրէն Ռուսերուն հետ բանակցութեան մէջ է մտեր՝ անոնց կողմը անցնելու մտադրութեամբ և խոստացեր բնաւ չկռուիլ անոնց դէմ, եթէ զինք և իր ցեղակիցները հանգիստ ձգէին։ Ռուսերը հաւանութիւն կուտան այս առաջարկին, և գումարտակ մը խազախներ այդ կողմէն յառաջ կը շարժին և պատկանած բանակին հետ կը կտրի իրենց յարաբերութիւնը։ Ապտիւլ Մէճիտ Պէյ կը դրժէ իր խոստումը և իր ուժերով կ'անցնի խազախներու գումարտակին կռնակը, ուրկէ յարձակում կը գործէ անոնց վրայ։ Երբ խազախները կը զգան թէ խաբուած են, իսկոյն երկու թնդանօթներու բանալիները հանելով և իրենց թընդանօթները անգործածելի վիճակի մէջ դնելով ու քիւրտ դաւաճաններուն դէմ կռուելով կը նահանջեն և կը հասնին իրենց բանակը՝ անտարակոյս երկու կողմերու համար մեծ կորուստներով։ Թուրքերը այս պատահածը խեղաթիւրելով, Ապտիւլ Մէճիտը իբր նոր Շէյխ Ճէլալէտտին հռչակեցին, որ 1877-8ի Ռուս-Թրքական պատերազմի ատեն Պայազիտի շրջանի ամբողջ հայութիւնը սրէ անցուց, իբր, թէ ռուսական թնդանօթի ռումբերը իր ձեռքով կը բռնէ եղեր։

Մանազկերտի, Պուլանըքի շրջաններուն մէջ կը բնակէին աւազակաբարոյ Հասնանցի և Ճըպրանցի ցեղերը, որոնց ցեղապետներն էին Ֆաթուլլահ, Ըռզախ պէկերը, հազարապետ Հըսէն և Խալաթ էֆէնտիները, Ճըպրանցի Նատօ, իր որդին Սայիտը, որոնք համիտիէ արձանագրուած էին արդէն՝ Սուլթան Համիտի օրով, և որոնք հիմա բացայայտօրէն պատուհաս դարձեր էին Թրքական կանոնաւոր զինուորներուն, տեղական ժողովրդի հաշւոյն՝ ձրիակերութեամբ կը վատնէին իրենց օրերը և անհամբեր կը սպասէին Ռուսական բանակներու ժամանումին, որպէսզի նախորդ՝ 1877-8ի պատերազմի ատեն պատահածին նման, անոնցմէ մէյ մէկ խաչ ստանային՝ իբր չքանշան, և իրենց վիզէն կախէին։

Իսկ Մուշի դաշտի պատուհաս Միրզա Պէկ զատէ Մուսա Պէկն ու իր եղբայրները Խասըմ և Նըհօ Պէկերն, ինչպէս նաեւ Պալաքցի աշիրէթապետներէն հաճի Ֆերօն, որոնք սոսկալի հայատեաց և անգութ ցեղապետներ էին, կարծես դիտմամբ՝ աւելի հայ արիւն հոսեցնել տալու նպատակով, իրենք զիրենք և իրենց կռուող ուժերը տրամադրելի ըրին Օսմանեան կառավարութեան, և յար և նման միւս քիւրտ ցեղապետներուն, ոչ մէկ ատեն ուղղակի կռիւին մէջ մտան, պատերազմին չմասնակցեցան և միշտ խուսափողական դիրք բռնեցին։

Նոյեմբերի վերջերն էր։ Խիստ պայծառ և սքանչելի օր մը, կարծես ամրան մէջ էինք։ Մենք խանութներու մէջ զբաղած էինք, յանկարծ լուր տարածուեցաւ թէ հաճի Մուսա Պէկի զինուորները քաղաք կը մտնեն։ Ամէն մարդ եռուզեռի մէջ էր, ժողովուրդը տանիքներ փութացեր էր, ուրկէ պիտի տեսնէր այդ քիւրտ զինուորներուն տողանցքը շուկայի մէջէն, միանգամայն ունենալով այն կանխամտածումը թէ վերջ ի վերջոյ՝ անոնք պիտի ըլլան մեր և մեր սիրելիներուն արիւնը խմողները։

Ահա անոնք կը քալեն ամբողջ շուկայի երկայնքին՝ վարէն վեր շրջան ընելով և կառավարչատան հրապարակին վրայ կը հաւաքուին։ Նախ կուգայ Մուսա Պէկը՝ իր ձիաւորներու շքախումբով և հեծեալ հարիւրեակով ու 500 հետեւակներով։ Անոնցմէ յետոյ կուգան Խասըմ և յետոյ ալ՝ Նըհօ պէկերը, նմանապէս իրենց հեծեալներով ու հետեւակներով, անոնք ալ՝ հինգ հարիւրական հոգի։ Անոնցմէ վերջ կուգայ Պալաքցի հաճի Ֆերօն, իր տղան՝ Հասանը, Մահմուտն, Խասըմը՝ իրենց հեծեալ ու հետեւակ ուժերով, բոլորն ալ հինգ հարիւր հոգի։ Բացառելով պէկերն ու իրենց շքախումբերը, բոլորն ալ, անզէն էին, միայն բոլորն ալ, հրացանի փոխարէն՝ իրենց ուսերուն դրած էին մէկ մէկ երկար փայտ։ Բոլորին ալ դրօշակակիրները առաջ ինկած, զինուորական քայլերով յառաջացան դէպի կառավարական հրապարակը, ուր մինչեւ ուշ ատեն քրտական ձիարշաւ և զինավարժական խաղեր ընելէն յետոյ, ցրուեցան։

Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն հետ 5-10 հոգի առնելով, իրենց ծանօթ թուրքերուն, բայց աւելի շատ՝ հայերուն տուները հիւր եղան։

Ես ալ բախտն ունեցայ մեր տունը հրաւիրելու հաճի Ֆերոյի անդրանիկ որդին՝ Հասան աղան և իր եղբայրները, քանի որ իրենք բռնի հողեր գրաւելով մեր գիւղին (Խասգիւղ) մէջ, կալուածներու և ամէն տեսակ հարստութեան տէր դարձած էին, և խոհեմութիւն համարեցի այս նեղ օրերուն՝ սիրաշահել զիրենք։

Ընթրիքէն ետք միւս եղբայրները քաշուեցան իրենց յատկացուած սենեակները՝ հանգստանալու. Մնացինք ես և Հասան աղան։ Նախապէս ալ իրարու հետ սիրալիր տեսակցութիւններ կ'ունենայինք՝ Ան իր հօր նման գռեհիկ չէր, թէեւ Խասգիւղի մէջ իրենց ի գործ դրած բռնութեանց և բռնաբարումներու դէմ՝ գիւղացիներու ըրած բոլոր բողոքներուն առեն, ես միշտ գիւղացիներուս կողքին կը կենայի, անոնց պէտք եղած թելադրութիւնները կ'ընէի և կերպերը կը սորվեցնէի։ Հասան աղան՝ այդ բոլոր ըրածներս որոշապէս գիտէր. Թող որ, առկէ զատ՝ արիւնի խնդիր մըն ալ ունէինք իրարու հետ, քանի որ Հասանի հօր եղբօր տղան Խասըմը սպաննած էր հօրեղբայրս՝ Տէր Մանուէլը։ Ասով հանդերձ, իր բռնակալ հօրմէն աւելի լաւ էր, և առ երեսս բարեկամութիւն կը պահէի իրեն հետ. և ինքն ալ ինքզինք իբրեւ անկեղծ բարեկամ ցոյց կուտար։

Խօսակցութեան առեն իրեն հարցուցի.

— Ի՞նչ է ձեր կարծիքը ներկայ պատերազմի մասին և ի՞նչ ընելու մտադրութիւն ունիք.

Հետեւեալ յատկանշական պատասխանը տուաւ ինծի.

— Մենք, իբր ցեղապետ, չիտակ չէ որ մեր խորհածն ու ծրագրածը յայտնենք Փլահին (հայուն), բայց իբր բարեկամ և գաղտնապահ մարդ ճանչնալով զքեզ, քեզի ըսեմ որ մեր այս սարքած խաղերը — հոս գալ, պատերազմի ճակատ երթալ — պարապ բաներ են, մենք՝ Ռուսերու դէմ ոչ կարող ենք և ոչ ալ կրնանք կռուիլ։ Գիտենք որ Օսմանցիները մեզ ալ չեն սիրեր. անոնց աչքին փոշի փչելու համար է որ այս շարժումները կ'ընենք. որպէսզի պարտադիր զինուորագրութիւն չպահանջեն մեզմէ։ Տես, մեզ հետ եղող մեր հետեւորդները բոլորն ալ զինուորցուներ են, դեռ քանի ասանկ հազարներ ալ թողեր ենք իրենց տուները. իրենց գործին ու վարուցանքին վրայ։ Մենք կ'երթանք ռազմադաշտին մօտերը, թերեւս օր մըն ալ՝ կռիւին մասնակցինք՝ դիտումնաւոր կերպով, ու մեզի տրուած զէնքերը հետերնիս առնելով, հանգստանալու պատրուակին տակ. կը վերադառնանք մեր տուները։ Յետոյ ալ, ամէն անոնք որ այժմ իրենց գիւղերը կը մնան և իրենց աշխատութեամբ կը զբաղին. այս անգամ ալ անոնցմէ՝ այս օրուան քանակութեամբ անկէն մարդեր բերելով՝ զանոնք զինել կուտանք և նորէն կը մեկնինք ռազմաճակատ, ուր քանի մը օր մնալէ յետոյ, նորէն կը վերադառնանք մեր տուները, և ասանկ կը շարունակենք մինչեւ Ռուսին գալը։

Իրեն հարց տուի։

— Վստա՞հ էք Ռուսին գալուն.

— Դուք այնքան վստահ չէք, — պատասխանեց—, որչափ մենք

ենք, երբ անոր և մեր տէրութեան զինուորական ուժերը համեմատութեան դնենք, ինչպէս լուն՝ ուղտի քով։ Օսմանեան ազգին մէջ ի սրտէ կռուողներ չկան։

Նորէն կը հարցնեմ.

— Չէ՞ որ հայ ազգի զինուորներն ալ կը պաշտպանեն իրենց հայրենիքը՝ Թրքական զինուորներուն կողքին։

— Մի՛ ջանար խաբել զիս. ես շատ լաւ գիտեմ բոլոր հայերուն անցուցած հիմակուան ճգնաժամը։ Անոնք կը փափաքին որ այսօր իսկ հոս հասնի Ռուսական բանակը։ Ես չեմ միայն որ այսպէս կը խորհիմ, այլ և ամբողջ Թուրք և քիւրտ ժողովուրդները շատ լաւ գիտեն այդ բանը։

Կրկին կը հարցնեմ.

— Եթէ այդպէս է, որեւէ վտանգ չի՞ սպառնար մեզի։

Իր պատասխանը եղաւ.

— Գիտես որ խորամանկ մարդ մըն եմ, բոլոր Թուրք պաշտօնեաներուն հետ շփում ունիմ, մանաւանդ՝ հօրս և Հաճի Մուսա Պէկին սեղանակից եմ միշտ. բնաւ այդպիսի վտանգ մը գոյութիւն չունի։ Շարունակ կը պատուիրեն մեզի որ չըլլայ թէ հայերուն վնաս հասցնենք, անոնց կեանքին դպինք։ Ահա քեզի օրինակ մը. մեր բոլորին զօրքերը — մեր հետեւորդները — ինչ հայ գիւղէն որ անցան, ոչ միայն կեանքի, այլ նոյնիսկ հայու հաւին անգամ վնաս չպատճառեցին, ինչպէս նաեւ վաղը, ցերեկ ատեն, մեր զինուորները շուկայի մէջ գնումներ պիտի ընեն և իրենց գնած ապրանքներուն փոխարժէքը պիտի վճարեն, քանի որ կառավարութիւնը այդպէս հրամայած է բոլորիս։

Կը շարունակեմ հարց տալ.

— Երբ վտանգ մը սպառնայ, անշուշտ կ'իմացնես ինծի։

Ան ինծի կու տայ հետեւեալ ապահովցնող պատասխանը.

— Այդ մասին վստահ եղիր, և պիտի աշխատիմ նոյնիսկ արեանս գինով պաշտպանել քեզ և բոլոր ազգականներդ, բայց այն պայմանաւ որ դուք ալ խոստում պիտի տաք ինծի, երբ Ռուսը գալու ըլլայ։ Գիտեմ, հայրս այնքան չարիքներ հասցուցեր է ձեզի և հայերուդ, որ զայն չէք պաշտպաներ, բայց կը փափաքիմ որ գոնէ զիս և եղբայրներս պաշտպանէք։

— Այո, — կը պատասխանեմ — կը խոստանամ պաշտպանել, այդ խոստումիս կատարեալ վստահութիւն ունեցիր։

Իր վերջին պատասխանն եղաւ.

— Քանի որ այդպէս է, վերադարձիս՝ հրացան մը նուէր պիտի բերեմ քեզի։

Եւ իրաւ ալ, երբ տուն վերադարձաւ, Խասգիւղ գտնուող

Վաղարշակ եղբօրս յանձնած էր Թիւչիւէ Զափլը գերմանական հրացան մը՝ 500 պատրոնով միասին, զոր յետոյ ինքն անձամբ Մուշ բերաւ և մեր տան մէջ յանձնեց ինծի։

Հետեւեալ առաւօտեան մեկնեցաւ մեր տունէն։

Թիւրքերը երկու օր քաղաք մնալով, առանց որեւէ տեսակի վնաս պատճառելու ոեւէ հայ խանութպանի, կը մեկնին ռազմադաշտ, ուրկէ երկու ամիս յետոյ կը վերադառնան իրենց տուները։ Այդ ատեն է որ կը լսեմ թէ Հասան աղան ձախ ձեռքէն վիրաւորուած է։

Տիգրանակերտի շրջանին մէջ գտնուող Իպրահիմ փաշան իր զաւակներով ու ցեղակիցներով՝ մօտ երկու հազար մարդ, Զխուրի կողմէն (Մշոյ դաշտին արեւելեան մասը) անցնելով՝ պատերազմական ճակատ կը մեկնի, կարծելով որ իրեն սովորական աշիրէթապետական կռիւներուն նման կռիւ է որ պիտի մղէ Ռուս Խազախներուն դէմ։ Սակայն, Ռուսերու արագահարուածներուն տեղատարափին տակ՝ միեւնոյն օրուան մէջ, իր զինուորներուն երեք քառորդ մասը զոհ տալէն ետք, անմիջապէս ետ կը դառնայ։ Անգամ մըն ալ իմացանք, որ Իպրահիմ փաշայի զաւակները, ցիր ու ցան ոչխարներու նման, սարսափահար ետ դարձած են և իրենց տուները չուեր։

Գինճի Պէկերէն և Բագրանցի աշիրէթէն ալ քանի մը հարիւր հոգի, իրենց դրօշակներով, քաղաք եկան և անկէ ալ մեկնեցան ռազմաճակատ։ Անոնց ալ երթալն ու վերադառնալը մէկ եղաւ։

Ահա քիւրտերու կամաւորական ուժերը, զորս Թուրք կառավարութիւնը կը հովանաւորէր ու կը պաշտպանէր ո՛չ թէ այս տեսակ նեղ օրերուն գործածելու համար, այլ միայն ու միայն՝ անզէն ու խաղաղասէր հայերուս արիւնը հոսեցնել տալու համար։

Պաղտատի Վեցերորդ Զօրաբանակին պատկանող մեծ թիւով զինուորներ ժամանեցին քաղաք, ուր մէկ քանի օր հանգիստ ընելէ ետք պիտի մեկնէին ռազմաճակատ՝ իրենց ամբողջ կարգ ու սարքով, ռազմամթերքով, թնդանօթներով և ռումբերու արկղերով։ Այդ զինուորներուն հազիւ մէկ քառորդ մասը քիչ մը կոկիկ հագուած էր. մնացածներէն ոմանք վերարկու չունէին, ոմանք՝ կօշիկ, գուլպայ չունէին, բոկոտն էին։ Երբ հայերու խանութները մըտնէին, կը հարցնէինք թէ ինչո՞ւ զինուորի լաւ հագուստ չունէին իրենք, ատանկ բոպիկ ո՞ւր կ'երթաք, ձեր երթալիք ռազմադաշտը ցուրտ ու ձիւն է, ձեր Պաղտատի տաք դաշտավայրերուն չի նմանիր. մեղք էք, կը հիւանդանաք, կը մեռնիք։

Մեր այս հետաքրքրութեան՝ այսպիսի պատասխան կուտային։

— Մենք կը դիմանանք, կը դիմանանք։ Մոսկոֆին պիտի յաղթենք։

Բայց տասը ժամ հեռաւորութեան վրայ՝ բուքի, ձիւնամրրիկի բռնուելով, մեծամասնութիւնը՝ իրենց ձիերով սառեցան, միւսներն ալ՝ ռազմաճակատէն բնաւ չվերադարձան։ Հացահատիկ փոխադրող հայերը՝ ճամբուն ընթացքին տեսած էին անոնց սառած դիակներուն կոյտերը և իրենց ձեռքին մէջ եղած երկար ձողերը։ Սակայն այդ զինուորները կը խորհէին որ հայկական բարձրաւանդակի սառն կլիման նոյն և նման է Պաղտատի տաք օդերուն։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Պարէն կը փոխադրուի նախ սայլերով, ապա սահնակներով, յետոյ ալ շալակաւորներով.— Կամաւորական գործունէութեան ազդեցութիւնը Մուշի թուրք եւ հայ ժողովուրդին վրայ.—

Դեկտեմբեր ամիսն է։ Ձիւնը արդէն Նոյեմբերի սկիզբէն կը սկսի տեղալ, Տարօնի և Բարձր Հայքի լեռնաշղթաները արդէն ձիւնի թանձր խաւով մը ծածկուած են։ Այսպէս մեր գիւղացիական ծանր եւ դանդաղաշարժ սայլերով փոխադրութիւնները անկարելի և անհնար կը դառնան։ Քանի մը հարիւր սայլեր արդէն Խնուսի լեռնագագաթներուն վրայ, ձիւնի մէջ մխրճուեր մնացեր են և անհնար կը համարուի յառաջ ընթանալ։ Կառավարիչը կատղած, փրփրած, բնութեան դէմ իսկ կռուիլ կ'ուզէր. հրաման կ'արձակէ որ գիւղացիներ հաւաքելով՝ տեղացող ձիւնը մաքրեն ճամբաներու վրայէն, որպէսզի փոխադրութեան գործը կանգ չառնէ։ Հազարաւոր խեղճ գիւղացիներ, թիերը ուսերնուն, լեռները կը քշուին՝ Աստուծոյ այս պատուհասին դէմ կռուելու համար. բայց անկարելի կ'ըլլայ սայլերու համար մէկ քիլոմեթր տեղ իսկ մաքրել. մէկ կողմէն կը մաքրուի, միւս կողմէն՝ բուքն ու քամին նորէն ձիւնով կը ծածկեն նոյն տեղը։

Այսպէս ուրիշ ճար չի մնար, կը հրամայուի սայլերուն բեռները խեղճ գիւղացիներուն կռնակով փոխադրել մինչեւ Քէօփրիւքէօյ, և այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Դատարկ սայլերը կը լքուին տեղն ու տեղը, լեռներուն վրայ։

Պարէնի փոխադրութեան գործը չկասելու համար, կառավարիչը որոշած էր սահնակներ գործածել։ Բոլոր գիւղերուն հիւսները քաղաք բերուած էին այդ նպատակով և ձրի կ'աշխատէին. նոյնիսկ իրենց ուտելիքը իրենց տուներէն կուգար։ Գիւղացի հիւսները վարպետ սահնակ շինողներ էին, քաղաքացի հիւսները չունէին այդ փորձառութիւնն ու շնորհքը։ Այդ սահնակները դիւրաւ կը սահէին ձիւնին վրայ։ Քանի մը հազար այդպիսի սահնակներ արդէն պատրաստ էին։ Շատ թեթև էին, անանկ որ մէկ-երկու մարդեր կարող էին քշել։ Հինգ հազար դահուկ գործածելու համար՝ տասը հազար անձերու պէտք կար։ Գիւղերէն կը սկսին հաւաքել բոլոր այրերը և քաղաք ղրկել։

Գիւղացիները վարժ էին այս սահնակներու գործածութեան. իրենց սահնակները շինուած էին կաղնի փայտէ, որ դիմացկուն էր և երկար կը դիմանար։ Բայց կառավարիչը և Թուրք պաշտօնեաները՝ նոր սահնակներ շինել տալու համար, պարտէզներէն բարտի ծառեր կտրել տուած և անոնցմէ նոր սահնակներ շինել տուած էին։ Թէև գիւղացի վարպետներ դիտել տուած էին թէ այդ փայտը դիւրաբեկ է և յարմար չէ սահնակի, բայց կարեւորութիւն տուող չէր եղած, որովհետև պատերազմի այդ օրերուն, հայու որևէ բարի խորհուրդը կը վերագրուէր չարամտութեան, որով և ամբողջ 5,000 սահնակները շինուած էին այդ դիւրաբեկ փայտէն։

Սահնակները, առ հասարակ, կը գործածուին այն ատեն, երբ գետինը սառոյցով պատած է, այսինքն Փետրուար և Մարտ ամիսներուն, երբ ձիւնախառն անձրեւէն յետոյ՝ սաստիկ ցուրտը կը սառեցնէ ձիւնը, անանկ որ հնարաւոր կ՚ըլլայ սահնակը գործածել մեծ դիւրութեամբ։ Բայց դեռ Դեկտեմբեր ամսուան մէջն ենք. թէև կէս կամ մէկ արշըն ձիւն տեղացեր է, բայց փխրուն է և ամէն ինչ մէջը կը խրի, ալ ուր կը մնայ բեռցուած սահնակը քաշելով տանիլ։

Սահնակներու առաջին խումբը հասած է քաղաքէն վեց ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Ջանըրպըհոր (գաղթական չէրքէզներու գիւղ մը), ասկէ անդին կը սկսին Բիւրակն լերան բարձունքները, իսկ վերջին խումբը դեռ քաղաքին մէջն է, անանկ որ քաղաքէն մինչեւ այդ գիւղը, ամբողջ ճամբու երկայնքին, շարուած են սահնակները և զանոնք քաշողները։ Այդ նորակառոյց սահնակները, դեռ քաղաքէն դուրս չելած, կը սկսին կոտրիլ՝ մէկը միւսին ետեւէն։ Հսկիչ ժանտարմաները, քրտնաթոր, ետ կուգան և նոր սահնակներ կը տանին՝ ջարդուածները փոխարինելու համար։ Այդպէս, հազար մարդ՝ մէյ մէկ դատարկ սահնակ ուսերուն դրած, կ՚ընկերանան կարաւանին, և երբ որ բեռցուածներէն հատ մը կոտրի, զայն, կը փոխարինեն նորով մը։ Գիւղացի հիւսներ ալ կ՚ընկերանան կարաւանին՝ խորտակուածները նորոգելու համար։

Կառավարիչը և իր գիտնակա՛ն խորհրդականները այս հնարքներով անկարող եղան ջարդուածները փոխարինել, անհնար եղաւ որեւէ սահնակ՝ Ջանըրպըհոր գիւղէն հարիւր մեթր բարձրացնել լեռն ի վեր, որովհետեւ կակուղ ձիւնի մէջ կը խրուէր կը մնար։ Տասը օր էր որ բեռները ճամբայ ելած էին, բայց դեռ վեց ժամուան ճամբայ կտրած չէին։ Հեռագիր հեռագիրի վրայ՝ պարէն կը պահանջուէր, բանակը անօթի է մնացեր։ Կառավարիչը նոր միտք մը կը յղանայ. եթէ հնար է, իւրաքանչիւր սահնակ քշող երկու անձերը՝ մէկը առջեւէն, միւսը ետեւէն, սահնակը կրեն իրենց ուսերուն վրայ՝ ճիշտ ննջեցեալի դագաղի նման, և այդ ձեւով բարձրանան լեռն ի վեր։ Եւ ժանտարմաները կը ջանան գործադրել տալու այդ նոր հրամանը։ Տասն օրէ ի վեր այդ խեղճ գիւղացիները, սովալլուկ վիճակին մէջ, ստիպուած էին բեռներու պարէնը գաղտնաբար թեթեւցնել։ Ժանտարմաներ և հսկիչ պաշտօնեաներ կը նշմարէին։ Բեռները որքան ալ թեթեւցած ըլլային, կրկին անկարելի էր ձիով կամ ուսերով վեր վերցնել, և լեռն ի վեր բարձրանալ։ Բայց կառավարիչին հրամանը պէտք է կատարուէր՝ առանց կարեւորութիւն տալու գիւղացիներու տառապանքներուն։ Սակայն անհնար եղաւ։ Խասգիւղացի Տոնճոյեան Մկրտիչ անունով յաղթանդամ և կտրիճ երիտասարդ մը, այլ եւս համբերութիւնը հատած, կը դիմէ ժանտարմաներուն և պաշտօնեաներուն.

— Ինչո՞ւ այսքան կը բռնանաք, այս սահնակները ոչ թէ երկու մարդով, այլ չորս մարդերով ալ անկարելի է վեր տանիլ, թող ձեզմէ տասը հոգի փորձեն անգամ մը, եթէ գոնէ մէկ վայրկեան հեռաւորութեամբ կրցաք տանիլ, այն ատեն՝ բանադատեցէք մեզ.

Թուրքերը ուզեցին փորձ մը ընել, բայց հինգ քայլ հեռաւորութեան վրայ կանգ առին՝ համոզուած ըլլալով որ այս կերպ փոխադրութիւնը անհնար է։ Եւ նորէն վերադառնալով կառավարիչին քով, եղածը պատմեր են։

Այլեւ ի՞նչ միջոց մնացեր էր, եթէ ոչ՝ չալակով կատարել փոխադրութիւնները։ Եւ այդ նպատակով ալ քաղաքէն ղրկուեցան պարկեր, թելեր և չուաններ, և ամէն մէկ անձի բեռին քանակը 24 օգգա որոշուեցաւ, և մնացած պարէնն ալ փոխադրելու համար՝ նորէն հայեր հաւաքուեցան ու ղրկուեցան, իսկ սահնակները լքուեցան ճամբաներու եզերքները։

Մուշի և Բարձր Հայքի գաւառներուն ձմեռը կ՚երկննայ մինչեւ Ապրիլ ամսուայ վերջերը և այդ ժամանակաշրջանին՝ սայլերով կամ եզներով փոխադրութիւն տեղի չ՚ունենար։ Բայց որոշուած էր ամէն գնով և միջոցով՝ պարէն հասցնել բանակին։ Բացի Մուշի դաշտին մէջ հաւաքուած պարէնէն, Տիգրանակերտի, Սղերդի և Կինճի շրջաններէն զինուորական պարէն բերուած էր Մուշ՝ մեծ քանակութեամբ, որ կրնար 200,000 հոգինոց բանակ մը կերակրել ամբողջ տարուան մը ընթացքին։ Այս ամբողջ պարէնն ալ պէտք էր փոխադրուէր ռազմաճակատ, և այդ մեծ ու դժուարին գործը՝ հայերուս ուսերուն վրայ կը ծանրանար։

Մինչեւ այդ օրերը դեռ բաւական թիւով տղամարդեր ձգուած էին գիւղերը, մաս մը՝ վար ու ցանքը ընելու, իսկ մնացեալն ալ գիւղերէն ապրանք փոխադրելու համար քաղաք։ Կառավարիչը նոր հրամանագիր մը հրատարակեց, որուն համաձայն, քանի որ թուրք և քիւրտ ուժերն են որ իրենց արիւնը կը թափեն հայրենիքի պաշտպանութեան համար, պարէնի փոխադրութեան և բանակի պարենաւորումի գործն ալ պէտք է հայերու նուիրական պարտականութիւնը նկատուի, որով, առանց խտրութեան, 15-70 տարեկան եղող բոլոր հայերը պարտաւոր են լծուելու այս փոխադրութեան գործին, այս անգամ՝ շալակով, ըստ իւրաքանչիւր անձի կարողութեան, իսկ գիւղերէն դէպի քաղաք պարէնի փոխադրութիւնը յանձնուի հայ կիներուն և աղջիկներուն։

Հայերէն անոնք որ կրցած էին զինուորական տուրք (պէտէլ) վճարելով ազատ մնալ՝ այս հրամանին ենթակայ եղան, և նորէն՝ ժանտարմաներ գիւղեր ղրկելով՝ սկսան այդ մնացած հայ տղամարդիկն հաւաքել ու քաղաք բերել։ Քաղաքացի արհեստաւոր դասակարգն ալ զօրանոցներ առաջնորդուեցաւ։ Բայց քանի որ թուրքերու կաշառակերութիւնը հանրածանօթ էր, քաղաքացիներէն և գիւղացիներէն շատեր, առաջին առթիւ, կրցան ազատել իրենց օձիքը։ Եւ ատիկա այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ ձիւնհալը։

Բեռնակիր-շալակաւորներու իւրաքանչիւր խումբը, առնըւազն, կը բաղկանար 4-500 անձերէ, և օրական երկու խումբ ճամբայ կ'իյնար, մէկը՝ առաւօտեան, միւսը՝ կէսօրին։ Ժանտարմաներ և հսկիչ պաշտօնեաներ կ'առաջնորդէին այս խումբերը։

Կառավարիչը գիւղերէն բերել տուած էր տավուլ-զուռնա նուագողներ։ Երբ շալակաւորներ պատրաստ կ'ըլլային ճամբայ իյնալու՝ կը սկսէր գիւղական այդ նուագը, իբր թէ ուրախ-զուարթ տրամադրութիւն ստեղծելու համար, բայց թշուառ ու տառապած հայ բեռնակիրներուն սրտէն արիւն կը հոսէր։ Այդ նուագը փոխանակ ուրախութեան, արիւն-արցունք քամել կուտար բոլորիս աչքերէն ու սրտերէն։

Շալակաւորներու մեծագոյն մասը բեռ կրելու անվարժ էր։

Կառավարիչը և իր պաշտօնակիցները, մէջտեղը կանգնած, շարունակ կը հսկէին որ խոյս տուողներ չըլլան։ Շատեր, իրենց ծանր բեռին չտոկալով, օրօրուելով վար կ'իյնային։ Կառավարիչը չէր ձգեր որ ժանտարմաները իրենք ձեռք երկնցնէին այդպիսիներուն՝ ոտքի կանգնեցնելու համար, այլ ինք՝ իր ձեռքի կաշիէ մտրակով, գազանաբար, անոնց վրայ կը յարձակէր, առանց խնայելու՝ աչքին, գլուխին, մարմնոյ որեւէ մասին՝ հարուածներ կը տեղացնէր անգթաբար, և իյնողը ոտքի կանգնեցնել տալով՝ իր բեռը նորէն կռնակը դնել կուտար։

Ինչ որ կը գրեմ՝ իմ սեփական աչքերով տեսած եմ, որովհետեւ միշտ հոն ներկայ կը գտնուէի։

Բայց այս խեղճերը՝ նորէն դողդղալով՝ մէկէն վար կը գլորէին։ Մտրակի հարուածները կրկին կը սկսէին տեղալ, և խեղճ հայու քիթէն, բերնէն կը սկսէր արիւն վազել, ու ինքն ալ մեռելի պէս անզգայ կ'իյնար բեռին վրայ։ Յետոյ, ոտքէն, ձեռքէն բռնելով՝ կը տանէին շալակաւորներու յատկացուած չէնքերը, ուր մէկ-երու օրէն կը մեռնէր։

Շալակաւորները, խումբ խումբ, ճամբայ կը հանուէին, օրական 6-8 ժամ քալելու պայմանով, Բէօփրիւ Բէօյ կը հասնէին 15 օրէն։ Ճանապարհին՝ շատեր ուժասպառ կ'ըլլային, չէին կրնար շարունակել ճամբան, անոնք կը հիւանդանային ու տեղն ու տեղը կը լքուէին և գիշերուան սաստիկ ցուրտին տակ՝ արդէն կը մեռնէին նոյն գիշերն իսկ։

Անոնք որ բախտը կ'ունենային երթալու և վերադառնալու, հինգ օրուան հանգիստ ունէին, քաղաքին մէջ. յետոյ նորէն կը միանային նոր կարաւանին։ Գիւղացիներէն շատերը փախուստ կուտային գիշեր ատեն, անոնցմէ ոմանք բռնուելով կը բերուէին։

Անօթութենէն, կեղտէն, յոգնած ու քրտնած ատեն՝ սառ ջուր խմելէն, թիֆիւսի հիւանդութիւնը ճարակեցաւ անոնց մէջ։ Ամէն մէկ խումբի 500 անձերէն մեծամասնութիւնը զոհ գնաց այդ համաճարակին, որ հետզհետէ տարածուեցաւ հիւանդանոցներու, գիւղերու, ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ և մեծ քանակութեամբ զոհեր խլեց թէ՛ բանակէն և թէ՛ ժողովուրդէն. սակայն պարէնի փոխադրութիւնը, առանց կանգ առնելու, կը շարունակուէր։

Առաջնորդ Ներսէս Սրբազանը և Քաղաքական Ժողովը ոչինչ կարող էին ընել. իրենց ձայնը, դիմումները և խնդրանքները չէին լսուեր, մանաւանդ որ հայոց աննպաստ շշուկներ կային։ Հեռագիր մը կը տեղեկացնէր որ տաճկահայ կամաւորական գունդեր կազմուեր և Ռուս զինուորներու կողքին՝ կը կռուէին Թուրքերուն դէմ։ Անդրանիկի և Մշեցիներէն Սմբատի և Արամ Փօթիկեանի անուն-

ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏ

մը կը տեղեկացնէր որ ամէնուրեք կամաւորական գունդեր կազմուեր և Ռուս զինուորներու կողքին՝ կը կռուէին Թուրքերուն դէմ [illegible] և Մշեցիներէն Մուրատ և Արամ Փաթիկեան անունները կը տրուէին՝ իբրեւ խմբապետներ։ Այդ լուրը կը ստուգուէր նաեւ Բէօփրիւ Բէօյէն վերադարձող չալակաւոր հայերուն բերած տեղեկութիւններով, զոր անոնք իմացեր էին այդ պատերազմական գօտիին մէջ ապրող հայերէն։

Թուրքերը բորբոքած էին այդ լուրը իմացածին պէս, որով մեր վատ դրութիւնը երթալով աւելի վատթարացաւ։ Կը զգայինք որ մեր կեանքն ալ կախուած է մազի թելէ մը, բայց դեռ կ'ապրէինք այն յոյսով թէ հայ կամաւորներու սխրանքին վրայ Ռուսերը թերեւս սկսին շուտով յառաջանալ եւ փրկել մեզ այս անել դրութենէն։

Այդ պատճառով ալ գաղտնօրէն կը խրախուսէինք եւ կը յուսադրէինք մեր ժողովուրդը որ ամէն նեղութիւն, զրկանք յանձն առնէ, տոկայ, համբերէ, զգոյշ ըլլայ որեւէ դիմադրութիւն, ըմբոստութիւն ցոյց տալէ։ Բոլոր գիւղապետները հրաւիրելով Առաջնորդարան՝ կը յայտնենք որ համբերութիւն քարոզեն ժողովուրդին։ Ատով մէկտեղ, կը յանձնարարենք որ Ռուսերուն յառաջացած ատեն՝ թերեւս վտանգի ենթարկուինք, ատոր համար՝ ջանալու են երիտասարդ կռուող ուժերը պահել, մէջտեղ չհանել՝ չալակաւորի կամ այլ պատճառով. թերեւս օր մը անոնց օգնութեան եւ ուժին պէտք ունենանք՝ գիւղին պաշտպանութեանց համար։ Այդ մասին՝ մեր եւ կազմակերպութեան թափած ջանքերը բաւական արդիւնքներ տուին եւ կարգ մը երիտասարդներ պահուած մնացին։

Ամէն օր հեռագիրներ կ'աւետէին որ Թուրք զինուորները քաջաբար կը կռուին եղեր Բէօփրիւ Բէօյի մէջ. Ռուսերը մինչեւ Գըլըճկէտուկ ետ մղեր են եղեր, անոնք ուտելիք չունին. Թընդանօթ չունին, ռումբ չունին, փայտով կը կռուին։ Ասոնց սուտ ըլլալուն վստահ էինք, միայն պիտի ջանայինք մենք մեզ ուրախակից ցոյց տալ՝ այնպէս ձեւացնելով թէ մենք ալ կը հաւատայինք իրենց սուտ եւ անհիմն տարաձայնութեանց։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Թուրքերը խանդավառ են, յետոյ յուսահատ.— Էնվէրի պարտութիւնը.— Հայեր յուսալից.—

1915ի Նոր Տարիի եւ Ծնունդի տօնական օրերը մեզի՝ հայերուս համար վիշտի եւ դառնութեան օրեր եղան։ Նախորդ տարիներուն նման իրարու տուներ չէին այցելեր՝ Նոր Տարին եւ Ծնունդը շնորհաւորելու համար, այլ միայն շատ մտերիմ բարեկամներ կ'այցելէին իրարու և իրենց ազգին ներկայ ողբալի դրութեան մասին կը խօսակցէին և կը մաղթէին որ այս ներկայ տարին՝ մեր դառնութեանց և ստրկութեան վերջին տարին ըլլար, և ազատուէինք բարբարոս Թուրքին ճիրաններէն։

Յաջորդ օրը երբ շուկան կ'երթանք, կը տեսնենք որ բոլոր Թուրքերը ուրախ զուարթ երեւոյթ ունին. Մունետիկը կ'աւետէ իրենց յաղթանակները Ռուսերուն վրայ։ Սարը Ղամիշը՝ իր երկաթուղիով գրաւեր ենք, ժամէ ժամ Կարս և Պաթում բերդաքաղաքներն ալ մեր բանակին ձեռքը պիտի իյնան։ Այսպէս կը շարունակուին այս յաղթական լուրերը՝ երկու-երեք օր, և Արտանուշի, Արդուինի և Արտահանի գրաւման լուրերը կը հաստատեն։ Ռուս բանակը հարիւր հազարաւոր գերիներ տուած է, ատոր համեմատ ալ՝ նոյնքան զէնք, թնդանօթ և ռազմամթերք լքած՝ կը փախչի։ Մեր Աճառացի մահմետական եղբայրները գունդագունդ կը միանան մեր յաղթական բանակներուն, և իրենց երէկուան տէրերուն դէմ կը կռուին՝ մեր կողքին։

Թուրք պաշտօնեաներու և ժողովուրդի ուրախութիւնն ալ չափ ու սահման չունի. Թնդանօթներ կ'որոտան, չէյխեր, մոլլաներ, իրենց սոֆթաներով, շուկայէն անցնելով՝ կառավարչատուն կ'երթան և հոն բարեմաղթութիւններ կ'ընեն՝ Օսմանեան փառապանծ բանակին կենաց, նուագը և թմբուկը կը թնդացնեն օդը, Թուրքերը՝ լուսավառութիւններ, կերուխում ընելով այդ գիշերը կ'անցընեն։

Իսկ մենք՝ հայերս, ներքնապէս ինչքան կը մտատանջուէինք, այդ յայտնի էր. միայն կը ջանայինք մեր ներքին վիշտը ծածկել, մեր զգացումները քողարկել և մենք մեզ ուրախակից ցոյց տալ Թուրքերուն, բայց ասիկա անկարելի կ'ըլլար. մեր երեսի գունատ երեւոյթը կը մատնէր մեր հոգեկան ողբերգութիւնը։

Քանի մը օր ետք՝ երբ դեռ Թուրքերը անհամբեր կը սպասէին լսելու Կարսի և Պաթումի գրաւման լուրերը, կը տեսնենք որ այս անգամ Թուրք ժողովուրդը և պաշտօնէութիւնը գլխիկոր, մռայլ ու տրտում կ'երեւէին. հայերուն բառ մը չէին յայտներ։ Մենք ալ կը ջանայինք մեզի ծանօթ Թուրքերէն հասկնալ բաներ մը, բայց անկարելի կ'ըլլար։

Առաջնորդարանին մէջ, բոլոր ժողովականներս կը հաւաքուէինք Սրբազանին շուրջ, և կ'ուզենք գիտնալ Թուրքերուն տխրութեան պատճառը։ Ի՜նչ գաղտնապահ ժողովուրդ է այս Թուրք ազգը, որ կրնայ ծածկել իր դժբախտութեան պատճառը՝ իրեն հետ համակեաց ապրող հայերէն։

Այդ պահուն Առաջնորդարանի դահլիճը կը մտնէ Տէրգեվանք գիւղացի Ցարութիւնեան Աստուածատուրը և կը յայտնէ բարձրաձայն.

— Սրբազան, ձեզ բոլորիդ աւետիք ունիմ տալիք։

Այս Ցարութիւնեանը շատ մտերիմ բարեկամն էր Խասլը ցեղին պատկանող Պալուլ էֆէնտիին, և սկսաւ պատմել հետեւեալը, ինչ որ լսած էր անկէ.

— Պաշտօնական հեռագիր եկած է, որ կը գուժէ թէ մեր 120,000 նոց բանակը. Էնվեր Փաշայի առաջնորդութեամբ, ջարդ ու փշուր եղած է Օլթիի, Սողանլուի և Սարըղամիշի շրջաններուն մէջ և կը նահանջէ դէպի Կարին, Էնվերն ալ վերադարձեր է Պոլիս, ուր նոր զօրք հաւաքելով ետ պիտի գայ եղեր նորէն,

Այլեւս վարագոյրը բացուած էր. բոլորիս ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր, այն յոյսն ունէինք որ Ռուս բանակը շուտով պիտի պաշարէր Կարինը. և Խնուսի կողմէն յառաջանալով՝ պիտի իջնէր Մշոյ դաշտը և այսպիսով՝ վերջ պիտի տրուէր մեր դարաւոր գերութեան ու ներկայ գեհենական վիճակին,

Բայց ի զուր էր մեր լաւատեսութիւնը, հայոց Աստուածը դեռ կը քնանար և մեզի համար աւելի կսկծալի օրեր կային վերապահուած դեռ,

Քէօփրիւ Քէօյէն վերադարձող հայերն ալ նոյն բաները լսած էին և պատմեցին մեզի. Էնվեր Փաշան, իր ինքնաշարժով, հազիւ կրցած է ազատիլ, իսկ Կռընչոյեան Գաբրիէլ աղան իր աչքերով տեսածները պատմելէն ետք կ'աւելցնէր.

— Թրքական զօրքը մեծ կորուստի ենթարկուեցաւ։ Թնդանօթներու ռումբերը՝ հայերու կռնակներով, դէպի Հասան Գալէ փոխադրել տուին։ Ռուսերը մինչեւ Հասան Գալէի շրջանը հալածեցին Թուրքերը, որոնց պարէնակիր աւանակները տեսնելով՝ իրարու կ'ըսէին ծաղրանքով. «Օսմանցիներու երկաթուղին»։ Իրականութիւնն ալ այն էր որ աւանակներով և հայերուս կռնակներով պաշար կը հասցնէին 120,000 հոգիէ բաղկացեալ բանակի մը, ձմեռուան ընթացքին։

Այն օրը որ հեռագիր չգար, Թուրքերը որեւէ լուր չէին լսեր կացութեան մասին, այլ իրարու կ'ըսէին. «Հայերու երեսին նայինք. անոնք ամէն օր անթել հեռագիր կը ստանան իրենց կամաւորներէն։ Երբ երեսնին տրտում ըլլայ, պէտք է հասկնանք որ մենք յաջող ենք, իսկ եթէ, ընդհակառակը, ուրախ ըլլայ, պէտք է հետեւցնենք որ մենք անյաջող ենք։ Ի՞նչ պէտք կայ, այլեւս, սպասել սուտ ու փուտ հեռագիրներու գալուն»։

Պարէնը նախապէս մինչեւ Քէօփրի Քէօյ կը տարուէր՝ 15 օրէն. այս անգամ, երբ Թուրքերը նահանջեցին, պաշարն ալ կը տարուէր

Խնուսի բերդէն այն կողմ գտնուող Կունտէ Ամէ անունով քրտական գիւղը։

Պարտուող Թուրք բանակը այս անգամ դիրք բռնած էր Հասան Գալէի շրջանին մէջ։ Ասոնց պաշարը Ռուսերուն ձեռքը ինկած ըլլալով՝ նոր պաշար կը պահանջէին։ Արդէն մէկ օր իսկ պաշարի փոխադրութեան գործը դադար չէր առած, բայց ատկէ յետոյ փոխադրող չալակաւորներու թիւը կրկնապատկուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ըմբոստութեանց եւ ոճիրներու Ա. շրջանը.— Ցրօնք գիւղի դէպքը.— Առաքելոց Վանքի դէպքը.— Վանքերու մէջ զօրք կը տեղաւորուի.—

Փետրուար ամսուան մէջն ենք։ Պարէնի փոխադրութեան գործը ամենայն խստութեամբ առաջ կը տարուի։ Գիւղացի խեղճ կիներէն և աղջիկներէն ոմանք իրենց բեռցուած եզներուն կամ աւանակին ետեւ ինկած, իսկ անոնք որ եզ ու աւանակ չունէին՝ իրենց տրուած պարէնը կռնակնին առած, բոլորն ալ բոպիկ, ձիւնի մէջէն՝ ութ ժամ քալելով քաղաք կը բերէին իրենց հացահատիկները և վերադառնալով՝ նոյնը կը կրկնէին։

Ցրօնք գիւղը արդէն բաւական չալակաւորներ տուած էր։ Ժանտարմաներ եկած նորէն կը պահանջէին՝ աւելի խստութեամբ և տուներ խուզարկելով՝ գտած անձերը դուրս կը հանեն։ Քանի մը անձեր, որոնք փոխադրութենէն նոր վերադարձած ըլլալով՝ հիւանդ պառկած էին, այդ ժանտարմաներուն կողմէ կը պարտադրուէին ելլելու իրենց անկողիններէն. խեղճերը որքան որ կ'աղաչեն, կը պաղատին, օգուտ չ'ըներ։ Այդ հիւանդ չալակաւորները կը ստիպուին դիմադարձութիւն ընելով ըսել.

— Եթէ սպաննէք ալ՝ մեր տեղէն չենք հեռանար։

Ժանտարմաները կը պատասխանեն.

— Միթէ դժուա՞ր է ձեզ սպաննել.

Եւ հրացաննին քաշելով, այդ հիւանդներէն կը սպաննեն 10-12 անձեր։ Եւ քանի որ գիւղի երիտասարդութիւնը՝ Առաջնորդարանէն խստիւ հրաման ստացած էր որ չըլլայ թէ խռովութեանց և սպանութեանց պատճառ հայթայթեն, առանց ձայն ձուն հանելու, Առաջնորդարան կուգան և կ'իմացնեն եղելութիւնը։

Պատերազմը սկսելէն ի վեր ատիկա առաջին դէպքն էր որ *տեղի կ'ունենար գիւղի մը մէջ, որ 300 տունէ բաղկացեալ զուտ հայ բնակչութիւն մը ունէր։*

Սրբազանը անմիջապէս դիմելով կառավարիչին՝ մանրամասն տեղեկութիւններ կուտայ դէպքին մասին և կը խնդրէ որ պատասխանատուները պատժուին՝ յօրինակ այլոց, հակառակ պարագային՝ ժողովուրդը այլեւս ականջ պիտի չդնէ իր խրատներուն և թելադրութեանց, և այդ պատճառով ալ՝ պարէնս փոխադրութեան գործը պիտի կաղայ։

Կառավարիչը, իբր թէ անտեղեակ այդ ցաւալի դէպքին, կը պարսաւէ այդ ոճրագործութեան հեղինակները՝ աւելցնելով որ «երեւի Ցրօնցիները դիմադրութիւն ցոյց տուած են, եթէ ոչ, չեմ յուսար որ իմ ժանտարմաները այդքան սխալ քայլ մը առած ըլլան»։

Այսպիսի խօսքերով՝ ճամբու կը դնէ Սրբազանը։

Ժանտարմաները գիւղէն 50-60 *մարդ հաւաքելով՝ ետ կուգան և իրենց զոհերուն համար ալ կը յայտարարեն թէ «դիմադրութիւն ցոյց տուին»։ Կառավարիչը կ'ըսէ եղեր.*

— Եթէ այդպէս. է, լաւ էք ըրեր։

Ցրօնաց դէպքը մեծ գրգռութիւն առաջ բերած էր գիւղերու երիտասարդութեան մէջ. շատերը, պարէնի փոխադրութենէն (չալակաւոր) փախչելով, գաղտնաբար կը պտտէին իրենց զէնքերով՝ գիւղ գիւղ, և գիւղապետներուն կը սպառնային որ երիտասարդ ու ծերը չյանձնէին, քանի որ Ցրօնք գիւղի ոճրագործները պատիժի չենթարկուեցան։ Այլեւս անկասկած էր որ բոլոր գիւղերուն մէջ ալ այդ տեսակ ցաւալի դէպքեր անպակաս պիտի ըլլային։

Ժանտարմաները արդէն բոլոր գիւղացիները, մեծէն փոքր, կը ճանչնային։ Երբ իրենց գիտցած երիտասարդներէն ոմանք չէին տեսներ գիւղին մէջ, հետամուտ կ'ըլլային հասկնալու անոնց ուր գտնուիլը, և երբ իրենց կ'ըսուէր թէ գործով ուրիշ գիւղ մը գացած են, իսկոյն գիշերով հոն կը փութային և հոն չգտնելով զանոնք, կը կատղէին և ամէն անց ու դարձ հաղորդելով կառավարիչին, անկէ կարգադրութիւն կը խնդրէին, որովհետեւ անոնց այդ ձեւով գոյութիւնը վտանգ կը նկատէին իրենց անձին, ինչպէս որ բռնակալութեան շրջանին՝ կազմակերպական խումբերը իրենց նման շատ մը ժանտարմաներու գլուխը կերած էին։

Առաքելոց Վանքի դէպքը.— *Փետրուար ամսոյ վերջերն էր։* 50-60 *փախստական երիտասարդներ կ'ապաստանին քաղաքէն մէկ ժամ հեռու գտնուող Ս. Թարգմանչաց (Առաքելոց) վանքը։ Անոնց* կ'ընկերանային նաեւ քաղաքացիներէն մի քանի զինեալ տղաներ— Պոլէի Մեծոյի և իր եղբայրներուն՝ Արշակի և Պօղոսի ղեկավարութեամբ, որոնք զինուորութենէ խոյս տուած էին։

Ժանտարմաներու տուած տեղեկութիւններուն վրայ, կառավարիչը դաշտի գիւղերը կը ղրկէ հարիւր անձերէ բաղկացեալ հեծեալ ժանտարմաներ, յիսունական հոգինոց երկու խումբի բաժնելով, իբր թէ ճամբաներու վրայ երթեւեկող փոխադրութեանց հսկելու համար. բայց ատիկա լոկ պատրուակ մըն էր, իր նպատակն էր հետամտիլ, գտնել և պատժել տալ փախստական տղաները։

Առաջին յիսնեակը, Վանեցի հարիւրապետ Մէհմէտ էֆէնտիի ղեկավարութեամբ, կ'իմանայ որ փախստական տղաներ կը գըտնուէին Առաքելոց Վանքին մէջ։ Զինեալ ֆէտայիներու (յեղափոխական) անունը, Սահմանադրութենէն ի վեր, մոռցուած էր, անանկ որ երբ Մէհմէտ էֆէնտի կը լսէ այդ զինեալ երիտասարդներուն մասին, առանց վախի, համարձակօրէն՝ Արաղ գիւղէն վեր, դէպի լեռ կը բարձրանայ և վանքի դրան առջեւ կանգ առնելով՝ կը հրամայէ որ բանան վանքին դուռը։

Այդ ատեն վանքին վանահայրն էր Յովհաննէս Վարդապետ Մուրատեան, 110 տարեկան դեռ կայտառ ծերունի մը, որ բռնակալութեան ամբողջ շրջանին՝ պաշտպան և հովանաւորող եղած էր հայ յեղափոխական կորիճներուն, զանոնք պատսպարելով վանքին մէջ և պարէնի ու ռազմամթերքի դէպի Սասուն փոխադրութեան մեծապէս սատարած։ Ան որ սենեակի պատուհանէն գըլուխը դուրս հանելով՝ կ'ըսէ եղեր.

— Դուք ամէն ատեն եկած, վանքին մէջ հանգստացած, կերած, խմած ու մեկնած էք, այսօր ուրիշ հիւրեր ունիմ, կը խնդրեմ որ ձեր այս այցելութիւնը յետաձգէք ուրիշ օրուան։

Մէհմէտ էֆէնտի անշուշտ կը հասկնայ այդ արտաքոյ կարգի հիւրերուն ով ըլլալը, վարդապետի ժխտական պատասխանը կը կը հաստատէ ենթադրութիւնը, և կը պնդէ,

— Մեր գործը արդէն քովդ գտնուող այդ արիկայ հիւրերուն հետն է. դուռը բացէք. ապա թէ ոչ վանքը թնդանօթի բռնել պիտի տամ։

Այդ ոստիկան զինուորներուն մէջ կը գտնուէին այնպիսիներ, որոնք անցեալին՝ գործ ունեցած էին յեղափոխական տղոց հետ և գիտէին անոնց կռուելու կերպերը, որով անոնք և իրենց ընկերակիցները այնպիսի մէկուսի դիրք մը կը բռնեն որ չըլլայ թէ զինեալ տղոց հրացաններէն արձակուած գնդակը իրենց հասնի, և միայն երիտասարդ, անփորձ և տաքարիւն Մէհմէտ էֆէնտի, որ անց-

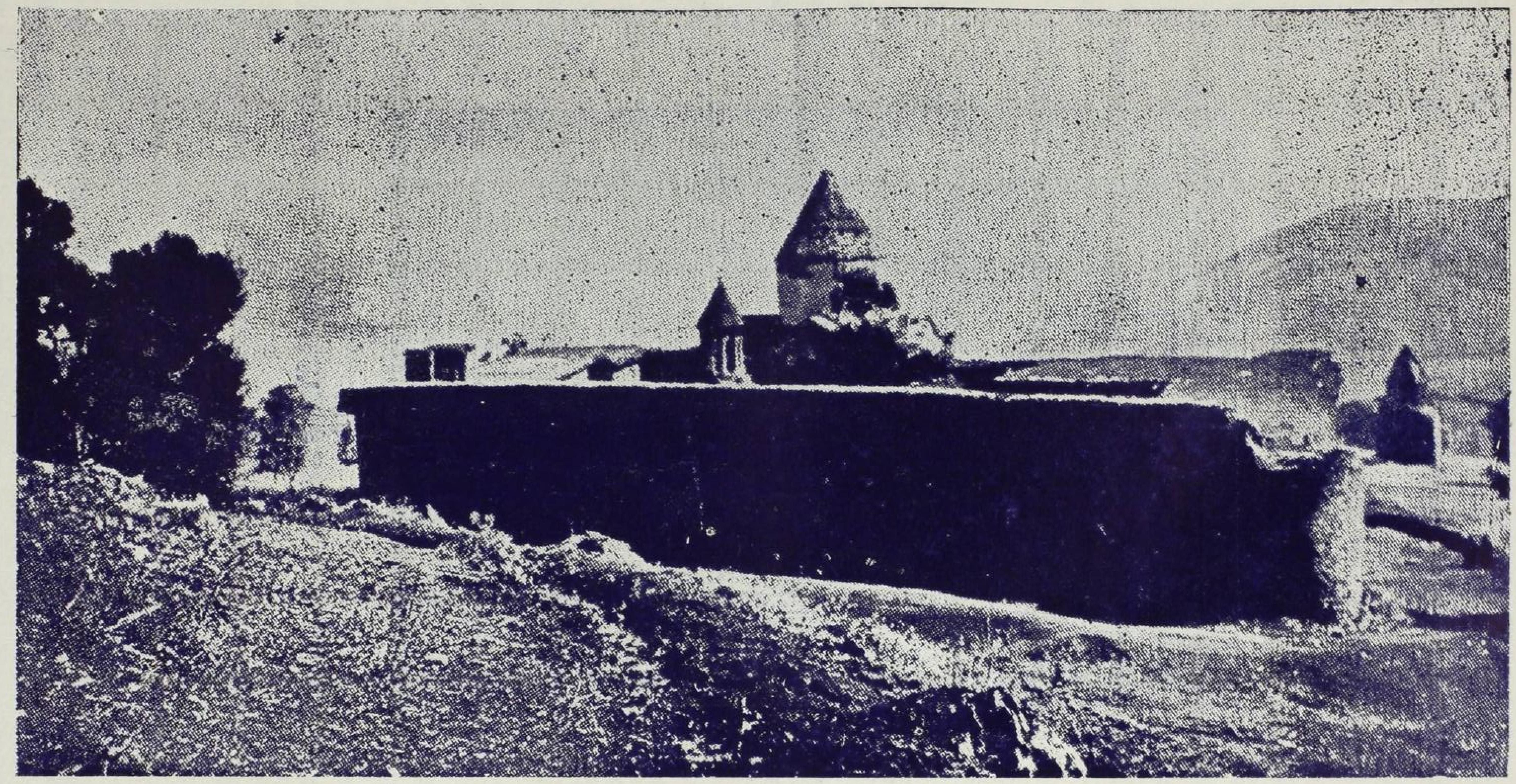

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ (արեւմտեան կողմէ նկարուած):

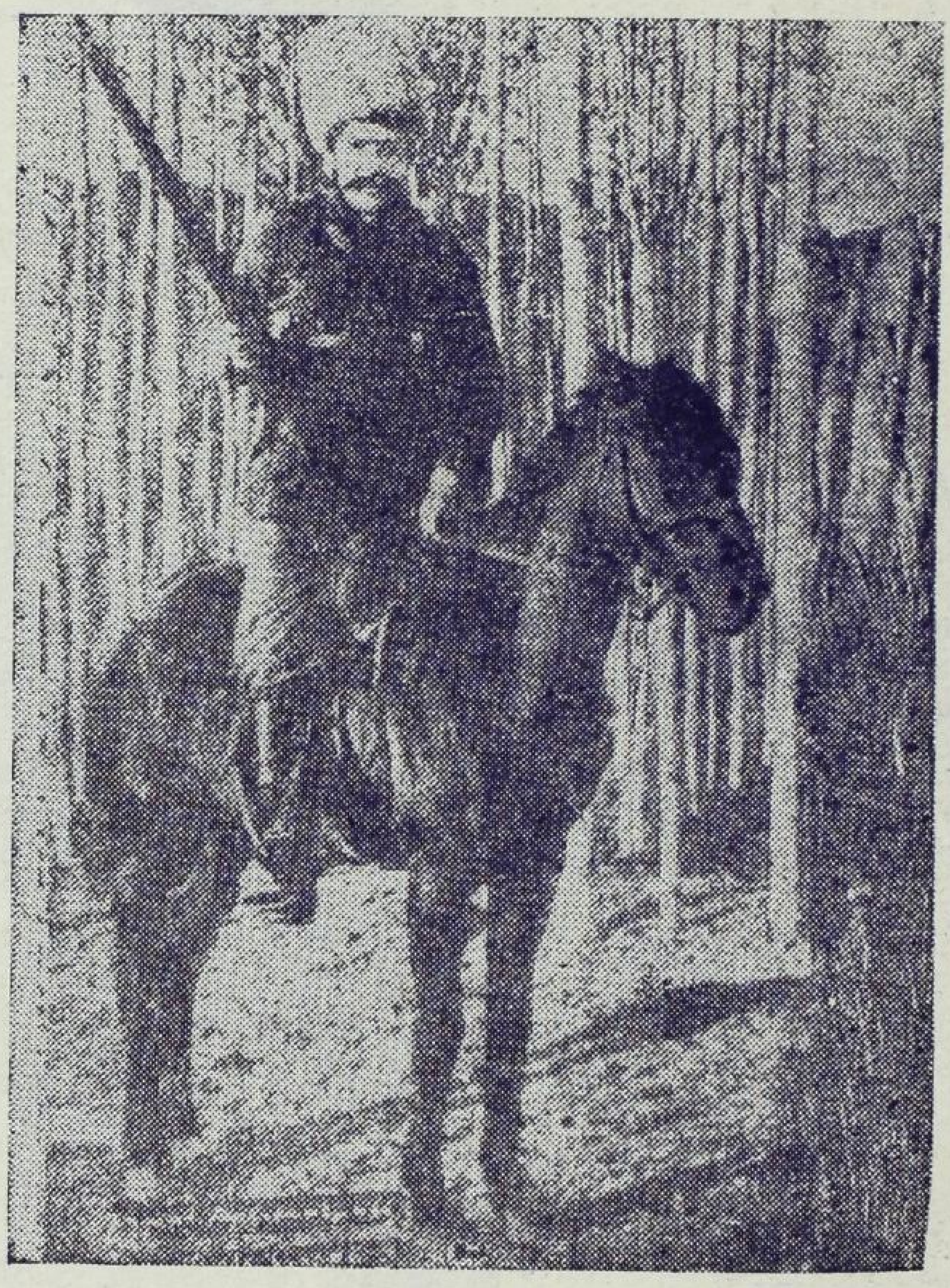

ՄՃՕ
(ՄԿՐՏԻՉ ՊՕՂԷԵԱՆ)

եալին՝ որեւէ գործ չէր ունեցած յեղափոխականներու հետ, 7-8 տարեկան հետը առած, կը փորձէ դունէն ներս մտնել։ Պատուհաններէն արձակուած համազարկի գնդակներէն՝ եօթն ալ գետին կը տապալին, իսկ միւսները՝ իրենց ընկերներուն սատակները ձգելով կը փախչին և քաղաք վերադառնալով, ամէն բան մանրամասնութեամբ կը տեղեկագրեն կառավարիչին։

Կառավարիչը կը գազանոտի, կը փրփրի, այլանդակ հրէշ մը կը դառնայ, թէ ի՞նչ կը նշանակէ որ հայը թուրք սպայ մը սպաննէ։ Զինուորական հրամանատար Վէյսի Պէյի և թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հետ խորհրդակցելէն յետոյ, հայ ժողովուրդը անհամբերութեամբ կը սպասէր որ դէպի վանք շուտով պիտի ղրկուէին զօրք ու թնդանօթներ։ Սակայն անոնք՝ անշուշտ իրենց պարէնի փոխադրութեան գործը նկատի ունենալով, չուզեցին խնդիր յարուցանել հայերու հետ, և իսկոյն հրաւիրեցին Սըրբազանը և Քաղաքական ժողովի անդամները և անոնց ըսին.

— Թէեւ ցաւալի է տեղի ունեցած դէպքը, և ատով երկու ազգերու փոխ յարաբերութիւնները աւելի սուր հանգամանք կը առնեն, բայց նորէն, ես կը խնայեմ իմ ժողովուրդին. միայն կը խնդրեմ որ մարդ ղրկէք վանք՝ սպաննուածներուն դիակները Արաղ գիւղը փոխադրելու համար, որպէսզի անկէ ալ՝ քաղաք բերենք։

Նոյն ատեն, ակնարկելով Ռուբէնին և Փափազեանին, կ՚ըսէ.

— Ո՞ւր են Վ. Փափազեան և Ռուբէն էֆէնտիները, այսօր այցելութեան եկած չեն մեզի։

Ըսուեցաւ որ երկուքն ալ Առաջնորդարանն են, բայց այս դէպքէն շատ յուզուած ըլլալով՝ չուզեցին մեզի ընկերանալ։

Կուսակալը շաքարապատ խօսքերով կը պատասխանէ.

— Վնաս չունի, անոնք իմ անկեղծ բարեկամներս են, կը հաւատամ որ այդ դէպքը անոնց ալ ցաւ պատճառած է և իրենց խորհուրդով չէ որ ան տեղի ունեցեր է։ Կը խնդրեմ որ անպակաս ընեն իրենց այցելութիւնները, որպէսզի այսուհետեւ կարողանանք գոնէ առաջքն առնել սանկ անախորժ դէպքերու։ Գիտեմ որ իրենց ձայնը մեծ կշիռ ունի ձեր ազգի երիտասարդներուն վրայ.

Վանքէն տղաք արդէն սուրհանդակ ղրկած էին Ռուբէնին և Փափազեանին թէ՝

Քանի որ ըրած ենք, ի՞նչ դիրք բռնենք հիմա, սպասենք և եկողներուն զարնե՞նք թէ ձգենք հեռանանք։

Պատասխանի կը սպասէին։

Կառավարիչին մեզի տուած կեղծ ու շողոքորթող հաւաստումներէն չէր որ պիտի խաբուէինք, բայց այնու ամենայնիւ, զգացինք որ դէթ առայժմ աւելի խաղաղութեան կողմնակից էր ան։ Փափազեան և Ռուբէն ալ, մեզի հետ, կը փափաքէին որ խնդիրը աւելի չկնճռոտենք, և իսկոյն հրաման ղրկուեցաւ տղաներուն որ լքեն վանքը և բարձրանան Սասուն։

Իսկ սատակներն ալ հայերու միջոցաւ փոխադրուեցան Արաղ գիւղը, ուրկէ ալ՝ Թուրքեր բերին քաղաք։

Կառավարիչը, սպայ Մէհմէտ էֆէնտիի թաղման ներկայ գըտնուելով, ըսեր է եղեր.

— Սիրելի Մէհմէտ էֆէնտի, դեռ շատ սպասելիքներ ունէի քեզմէ. անշուշտ կեավուրներու գնդակով մեռնիլդ մեծ ցաւ կը պատճառէ թէ՛ ինծի և թէ ցեղակից ժողովուրդիդ, բայց թող իմ ժողովուրդը ապահով ըլլայ, ես մոլեռանդ Իթթիհատական մըն եմ, քու գլուխիդ մազերէն աւելի կեավուր սպաննել տալէս վերջ միայն՝ ես ալ, հանգիստ խղճով, գերեզման պիտի մտնեմ՝ քեզ նման։

Ասոնք բերանէն ելած խօսքերն են այն կառավարիչին, որ մէկ օր առաջ, Սրբազանի և մեր ներկայութեան, ինչեր կը խօսէր, և հիմա ալ այդ անշունչ դիակին վրայ ամբողջ ազգ մը ոչնչակիդելու սպառնալիքներ կ՚ընէր։ Եւ իրաւ ալ, սպասեց մինչեւ որ եկաւ հայերս բնաջնջելու հրամանը, և ինքն ալ, անշուշտ, առաջուց տեղեակ էր այդ դիւային ծրագիրին, և տառացիօրէն գործադրեց իր խոստումը՝ ամբողջ քաղաքին և դաշտի հայութեան արիւնը գետերու ջուրերուն պէս հոսեցնելով։

Մարտ ամսուան մէջն ենք։ Կառավարիչը, Առաքելոց վանքի դէպքը պատճառ բռնելով, անշուշտ կասկածելով որ չըլլայ թէ հայերը ուժեր հաւաքելով բոլոր վանքերու մէջ գաղտնօրէն պատրաստուին և վիժեցնելու յանդգնին իր պատրաստելիք դիւային ծրագիրները, հրաման տուաւ որ միմիայն Թուրքերէ և Քիւրտերէ բաղկացեալ մէյ մէկ ջոկատ զինուորներ տեղաւորուին Առաքելոց, Ս. Կարապետ և Ս. Յովհաննու վանքերուն մէջ. Ներսէս Սրբազանին յայտնելով թէ՝

— Կը կասկածիմ քիւրտ ցեղապետներէն, որոնք այնքան ալ կարեւորութիւն չեն տար իմ կառավարութեան, որ յարձակումներ գործեն վանքերուն վրայ, կողոպտեն, անասունները քըշեն տանին։ Այդ պատճառով է որ զօրք ղրկած եմ։

Տեղեկացանք որ վանքերուն մէջ զետեղուած այդ զինուորներուն սնունդը և այլ պէտքերը այդ նոյն վանքերը պիտի հոգային՝ այն առարկութեամբ թէ՝

— Քանի որ ձեր պաշտպանութեան համար ղրկուած են, դուք ալ պարտաւոր էք հոգալու այդ զինուորներուն ամբողջ պէտքերը։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Թիֆիւսի համաճարակը.— Մուրէնը ձերբակալելու փորձ.— Դաժա գիւղի դէպքը.—

Կառավարիչին ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է պարէնի փոխադրութեան գործին վրայ։ Գրիչս չի կրնար նկարագրել այդ փոխադրութեանց համար հաւաքուած [illegible] մաղմաւորքն կրած դարհուրելի տանջանքները, մանաւանդ երբ այդ փոխադրութիւնը կը կատարուէր շալակով։

[illegible] գիւղացի ութսուն տարեկան [illegible] ծերունի մը, [illegible] մասերը, [illegible] եղած տանն, [illegible] պահուն, կը [illegible] տանջանքները, [illegible] չ'ուզեր [illegible] հրաշքի [illegible] հարուածներ կ'իջնէին [illegible] տղաները անոնց կ'ըսեն որ մարդը արդէն [illegible] չէր կարող այդ հարուածներուն։

ԱՐՇԱԿ ՊՈՒԼԷԵԱՆ

Այդ չարչարանքներէն [illegible] վիճակի մէջ երբ [illegible] կը [illegible], առանց փարի [illegible] կը մնային։ [illegible] թիֆիւսի բռնուած, [illegible] եղերքները կ'իյնային և անոնց տանջանքները [illegible] կ'ուտէին, իրենց մարմինը [illegible] մէջ ալ [illegible] այդ հիւանդութիւնը։ Անոնք զինուորներ ալ կ'ըլլային [illegible]։

Այն հիւանդանոցները, որոնք պատրաստուած էին [illegible] զինուորները խնամելու համար, լեցուած էին թիֆիւսի հիւանդութեամբ վարակուածներով, և [illegible] նորեկներուն, շատ մը Արաբ զինուորներ [illegible] կամ պառկած կը մնային [illegible] մէջ, [illegible] փողոցներուն անկիւնները, ու վայրկեանէ վայրկեան կը տարուէին մահուան։ [illegible] պաշտօնեաները, — [illegible],— իրենց անզգուշութեան մէջերին՝ [illegible] կը նետէին այդ [illegible] վրայ և կը [illegible]։ [illegible] մահացածները կը [illegible] վիճակի մէջ, և [illegible], երբ [illegible] կը [illegible], [illegible] մը [illegible] ([illegible]) [illegible] համար, և այդ [illegible] կը [illegible]։

[illegible]

[illegible]

Կոստանդեան. այսօր Մէհմէտ Էֆէնտիի [illegible]

— Պէյէֆէնտի Մէհմէտ Էֆէնտի, դուն [illegible] անշուշտ կ'ապաւինէինք [illegible] թէ՛ [illegible] և թէ [illegible] ապահով ըլլայ [illegible]

[illegible]

[illegible] Կոստանդեան [illegible] Ս. [illegible] և Ս. [illegible]

— [illegible]

[illegible]

— [illegible]

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Թիֆիւսի համաճարակը.— Թուրքերը ձերբակալելու փորձ.— Գոմս գիւղի դէպքը.—

Կառավարիչին ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է պարէնի փոխադրութեան գործին վրայ։ Գրիչս չի կրնար նկարագրել այդ փոխադրութեանց համար հաւաքուած թշուառ ժողովուրդին կրած զարհուրելի տանջանքները, մանաւանդ երբ այդ փոխադրութիւնը կը կատարուէր շալակով։

Ծմլակ գիւղացի ութսուն տարեկան կատակախօս ծերունի մը, Խնուսի Բերդի մօտերը, բեռը կռնակը եղած ատեն, նստելով հանգիստ ընելու պահուն, կը մեռնի։ Հեծեալ ոստիկանները, կարծելով թէ ան դիտմամբ չ'ուզեր շարունակել իր ճամբան, հրացանի կոթով հարուածներ կ'իջեցնեն անոր։ Քովի հայ տղաները անոնց կ'ըսեն որ մարդը արդէն մեռած էր, այլեւս ինչ հարկ կար այդ հարուածներուն։

Այդ շալակաւորներէն ոմանք յոգնած և քրտնած վիճակի մէջ երբ պաղ ջուրերու կը հանդիպին, ու կը խմեն, սաստիկ փորիցաւ զգալով, ժամերով տանջալից մաքառումներէ ետք՝ կը մեռնէին։ Շատեր՝ Թիֆիւսի բռնուած, ճամբաներու եզերքները կ'երկըննային և անհռելի տանջանքներով հոգի կ'աւանդէին, իրենց մարմինը ածուխի գոյն ստացած։ Քաղաքին մէջ ալ օրէ օր կը ծաւալէր այդ հիւանդութիւնը։ Անտէր զինուորներ զոհ կ'երթային անոր։

Այն հիւանդանոցները, որոնք պատրաստուած էին ռազմաճակատէն վիրաւոր զինուորները խնամելու համար, լեցուած էին Թիֆիւսի հիւանդութեամբ վարակուածներով, և այլեւս տեղ չըլլալով նորեկներուն, շատ մը Արաբ զինուորներ կծկուած կամ պառկած կը տեսնէինք շուկային մէջ, Թաղերու փողոցներուն անկիւնները, ուր վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէին մահուան։ Թրքական բարձրաստիճան պաշտօնեաները, — քաղաքային կամ զինուորական,— իրենց անցուդարձի միջոցին՝ անտարբեր նայուածքներ կը նետէին այդ տարաբախտներուն վրայ և կը հեռանային։ Օրերով այդպիսի մահացածները կը մնային հոն՝ լքուած վիճակի մէջ, և երբեմն, երբ ժողովուրդը դիմում կը կատարէր քաղաքապետարանին, հայ վաճառականներէն ձրի կ'առնէին քանի մը կանգուն տպածոյ կտաւ (ճերմակ կտաւը բոլորովին գրաւուած ըլլալով, տպածոյ կտաւ կը հաւաքէին)՝ պատանքցուի համար, և այդ տարաբախտները կը թաղէին։

Մարտ ամսոյ սկիզբն ենք։ Ռուբէնը ձերբակալելու որոշումը կը տրուի։ Ս. Մարինէ թաղին մէջ, Բիւթիւքճեան Գէորգ աղան երկյարկանի քարաշէն նոր տուն մը շինած էր։ Կազմակերպութիւնը վարձած էր այդ տունը եւ Ակումբի վերածած, որուն մէկ մասը՝ իբր գրադարան կը գործածուէր, միւս մասն ալ ժողովներու եւ հաւաքոյթներու յատկացուած էր։ Ռուբէն ալ ննջասենեակ մը ունէր հոն։ Այդ շէնքը երկու արտաքին դուռներ ունէր։

Օր մը յանկարծ ոստիկանները կը յայտնուին մուտքի դրան առջեւ եւ սպասաւորին կ՚ըսեն որ կառավարիչ պէյը կը փափաքի տեսնել Ռուբէնը, որ կասկածելով այս տեսակ հրաւէրէն, ետեւի դուռնէն կծիկը կը դնէ։

Ծառան կը պատասխանէ որ Ռուբէն այդ գիշեր հոն չէ քնացած, ուր ըլլալը չի գիտեր։ Ոստիկանները կը պահանջեն խուզարկել տունը, ուր յիրաւի չեն գտներ զայն։ Կառավարիչի յանձնարարութեան համաձայն, կը հաւաքեն բոլոր թուղթերը եւ հետերնին կը տանին, իսկ, կահ-կարասիները մէկ սենեակի մէջ լեցնել տալով՝ կը կնքեն դուռը եւ կ՚անցնին կ՚երթան։ Անոնք կը կարծէին որ զէնքեր պիտի գտնուէին հոդ. բայց այդպիսի բան չեն գտներ, միայն 2-3 տուփ անգլիական վառօդ եւ մէկ երկու անարժէք ատրճանակներ գտնելով՝ կը տանին հետերնին։

Այդ օրէն սկսեալ Ռուբէն այլեւս փախստական կեանք ունեցաւ եւ հին բռնապետական օրերու նման՝ պահուըտած կը մնար։ Իսկ Վահան Փափազեան, իբր Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ, իբր թէ անձեռնմխելի էր եւ անոր չէին դպիր, քանի որ, ըստ կառավարիչի համոզմունքին, Ռուբէնի բաղդատմամբ, Փափազեան այնքան ալ վտանգաւոր մարդ մը չէր, եւ մանաւանդ՝ պարէնի փոխադրութեան գործին մէջ չարունակ օգտակար կ՚ըլլար իրեն։

Կառավարիչը, ի վերջոյ, Ռուբէնի փախստական դառնալուն համար ցաւ յայտնելով՝ կ՚ըսէ.

— Մենք. Իթթիհատականներս, միշտ համակիր գտնուած ենք ձեզի, ձեր գործունէութիւնը հակառակ չէ մեր ծրագիրներուն։ Ինչո՞ւ Պր. Ռուբէն գաղտնի պահուած կը մնայ։ Կը խնդրեմ. ըսէք իրեն որ մէջտեղ ելլէ, ըստ առաջնոյն, չարունակ այցելութեան գայ ինծի։

Բայց այլեւս այս շողոքորթութեանց ժամանակը անցած էր։ Ռուբէն չէր համոզուեր. եւ ծպտուած՝ գիւղերը կը պտտէր զինուած, եւ կազմակերպական գործերով կը զբաղէր։

Օր մը կ՚երթայ Գոմս գիւղը. ուր կը հիւրընկալուի Կորիւնի տան մէջ։ Այդ ատեն յանկարծակի՝ գիւղը կուգայ Աղճան գիւղի միւտիրը՝ քսան հեծեալ ոստիկաններով եւ քիւրտ չէթէներով, եւ

ՌՈՒԲԷՆ

ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Կորիւնի տան դրան առջեւ կանգ կառնէ։ Կորիւն իսկոյն դուրս կը փութայ եւ իր հեզ ու պաղարիւն բնաւորութեամբ՝ բարեւելով իրեն ծանօթ միւտիրին եւ անոր ընկերակիցներուն, բոլորն ալ ներս կը հրամցնէ, ուր կերակուրներով կը հիւրասիրէ իր հիւրերը եւ կը սկսին ուտել ու խմել։

Սուլթան Համիտի բռնակալութեան միջոցին Կորիւնի տուները քանիցս հրդեհուած էին Թուրք զօրքին կողմէ։ Սահմանադրութեան ատեն Կորիւն Ռուսաստանէն վերադարձին՝ իր տուները քանդուած գտաւ, սակայն կարճ ատենուան մէջ, քաղաքի տուներուն ոճով բնակարաններ շինել տուաւ․ սենեակներ, ախոռ, մարագ, եւայլն, եւ իր պապենական տան անունն ու վարկը վերահաստատեց՝ իբր հիւրասէր նահապետական տուն, ուր բոլոր անցորդները — հայ, թուրք, քիւրտ, — Գոմս հանդիպելուն, անպատճառ Կորիւնի հացը չկերած՝ պիտի չմեկնէին գիւղէն։

Ինք երկրագործի զաւակ էր եւ երկրագործութիւնն ալ շատ կը սիրէր։ Սահմանադրութեան վեց տարիներուն ընթացքին, իր ինքնաշխատութեամբ, բաւական կենդանիներու — ոչխար, գոմէշ, մատակ, եզ, ձի, լծկաններ — տէր դարձած էր․ երեք հատ ալ ձիեր ունէր, ընտիր տեսակէն եւ ինքն ալ առաջնակարգ ձիավարժներէն ըլլալով՝ մեծ ուշադրութիւն դարձուցած էր անոնց բուծանումին եւ սերնդագործութեան։ Իր շինած երկու ախոռները իրարու կից էին, որոնց մուտքի դրան կից, գիւղական սովորութեան համաձայն, շինուած էր հիւրանոց սենեակ մը, ուր կը կը հիւրասիրուէին եւ կը գիշերէին իր անհատնում հիւրերը։

Անհրաժեշտ հիւրասիրութենէն ետք՝ միւտիրը կ'ըսէ Կորիւնին․

— Ինչպէս գիտէք, պարէնի փոխադրութիւնը շատ կարեւոր է հիմա։ Կառավարիչ պէյը իր բարեւները ղրկելով ձեզի, յատկապէս կը խնդրէ որ աջակցիք մեզի՝ գիւղէդ աւելի թիւով մարդիկ հաւաքելու համար։

Կորիւն կը պատասխանէ որ գիւղի ամբողջ տղամարդիկ արդէն տարուած են, մնացեր են միայն քանի մը հիւանդներ ու ծերեր, մաս մըն ալ՝ դեռ ասկից մէկ-երկու օր առաջ վերադարձեր են, անոնք դեռ 2-3 օրուան հանգիստի պէտք ունին։ Եթէ հնարաւոր է, այս անգամ գիւղէն մարդ չպահանջուի, եւ կը խոստանայ առանց պաշտօնեաներու գալուն, ինք հաւաքէ գիւղի կարող անձերը եւ անձամբ քաղաք տանի յանձնելու։

Միւտիրը թէեւ համաձայնելու տրամադրութիւն ցոյց կուտայ, բայց իր հետեւորդներէն քիւրտ չէթէ մը, որ ժամանակին Գոմս գիւղի մէջ բնակելով՝ մեծ չարիքներ հասցուցեր էր գիւղացիներուն, և նոյնիսկ՝ Կորիւնի տունէն ալ քանի մը անձեր սպաննած էր, կ'առարկէ և Կորիւնին կ'ըսէ.

— Անկարելի է, առանց մարդ առնելու այս գիւղէն դուրս չենք ելլեր։

Կորիւն կը պատասխանէ.

— Երբ իմ խնդրանքս կը մերժէք, վնաս չունի, ես չեմ միջամտեր, ելէք և ուզածնիդ հաւաքելով՝ առէք տարէք։

Բոլոր ոստիկաններն ու չէթէները կը սկսին տունէ տուն խուզարկութեան մը, և մինչև երեկոյեան, հազիւ քսան անձ կրնան գտնել և բերելով զանոնք կը լեցնեն Կորիւնի ախոռին մէջ, և իրենց ձիերու կողքին կը կապեն։

Այդ ատեն Ռուբէն կը գտնուէր Կորիւնի սենեակներէն միոյն մէջ, իսկ իր հետևորդ տասը զինեալ տղաները կը սպասէին ուրիշ տուն մը։ Կորիւն լուր կուտայ ասոնց և ուրիշ տղաներու ալ որ զինուին և իր տան մօտերը գտնուող տունի մը մէջ համախմբուին։ Ոստիկաններու և չէթէներու մէկ մասը, միւտիրին հետ, Կորիւնի հիւրասրահին մէջ նստած՝ հսկողութիւն կը կատարեն հաւաքուած գիւղացիներուն վրայ, իսկ մնացեալ ոստիկաններն ու չէթէները գիւղին մէջ դեռ կը շարունակեն իրենց որոնումի գործը։ Երբ այլևս կը խորհին որ բաւական թիւով հայեր հաւաքած են, Կորիւնին ալ կ'առաջարկեն որ իրենց ընկերանալով՝ քաղաք վերադառնան։

Կորիւն, նախազգալով որ դաւ մը կը սարքուի և իր այս անգամուան երթալը՝ վերադարձ չունենալ ըսել է, երբ Ռուբէն արդէն փախստական դարձած էր և կարգը այլևս իրեն պէս խմբապետներուն եկած է, կ'ըսէ.

— Այսօր քիչ մը անհանգիստ կը զգամ, յաջորդ անգամին կուգամ։

Իր թշնամի քիւրտ չէթէն, փոխանակ ձգելու որ միւտիրը պատասխանէ, անկէ առաջ՝ ինք կ'ազդարարէ.

— Աւանակի պէս ծեծելով քեզի ալ՝ միւսներուն հետ պիտի տանինք։

Կորիւն, խոնարհութեամբ և հանդարտութեամբ կը պատասխանէ.

— Ինչո՞ւ կը նեղուիք, թէև տկար եմ, բայց քանի որ կը ստիպէք, կուգամ։

Ու իր տղայոց կը պատուիրէ որ իր ձիուն թամբը պատրաստեն, և դուրս ելլելով՝ լուր կը ղրկէ որ բոլոր զինեալ տղաները ախոռը չորս կողմէն պաշարեն։

Արդէն մութը կոխած էր։ Քանի մը զինեալ տղաներ ներս մտնելով՝ ոստիկաններու ամբողջ զէնքերը կը գրաւեն, ախոռին մէջ բանտարկուած բոլոր հայերը դուրս կը հանեն, ինչպէս նաեւ Կորիւնի ձիերը. և Կորիւն հրաման կ՚ընէ որ խոտ ու ցախ բերելով՝ ախոռը կրակի տան, մէջն ըլլալով միւտիրը, ոստիկանները և չէթէները, ինչպէս նաեւ իր ամբողջ տաւարները։

Միւտիրը լալով կ՚աղաչէ որ խնայեն իրեն։ Կորիւն դուրս հանել կուտայ զայն կրակի մէջէն։ Ոստիկաններն ու չէթէներն ալ կը փորձեն դուրս սպրդիլ, բայց տղաք, հրացանի սպառնալիքով՝ կ՚արգիլեն։

Ախոռը, իր ամբողջ անասուններով և այդ անզգամներով՝ մոխիր կը դառնայ։ Տղաք թէեւ նախապէս կը խնդրեն Կորիւնէն որ թոյլ տայ որ կենդանիները դուրս հանեն, Կորիւնի պատասխանը կ՚ըլլայ․

— Քանի որ իմ ամբողջ հարստութիւնս աւարի պիտի տրուի վաղը, որո՞ւ համար ազատենք զանոնք։

Միւտիրը կը տանին Ռուբէնի գտնուած սենեակը և երբ զայն հոն կը տեսնէ, միւտիրը անմիջապէս անոր ոտքը կ՚իյնայ և շնորհակալութիւն կը յայտնէ որ խնայած են իր կեանքին։ Հոն կը վստահեցնեն զինք որ իր կեանքին համար վտանգ չկայ, իբր օտար երկրացի՝ իր անձին հանդէպ որեւէ ոխ կամ ատելութիւն գոյութիւն չունի, և հարց կուտան թէ ո՞վ է պատասխանատուն՝ այս պատահածներուն, հայե՞րը թէ ոչ ոստիկաններն ու չէթէները։ Միւտիրը կը խոստովանի որ անոնք էին յանցաւորը. ինք ջանացեր էր համոզել զանոնք որ այս անգամ շատ խստապահանջ չըլլային և Կորիւնը չտանէին հետերնին, բայց մերժումի հանդիպեր էր։

Միւտիրի այս յայտարարութեան վրայ՝ Կորիւն կը պատասխանէ․

— Ահա, իմ տունս քու տրամադրութեանդ տակ կը դնեմ և իմ ամբողջ ընտանիքով ու պարագաներով՝ կը մեկնիմ գիւղէն, ուր պիտի մնան անմեղ կիներ ու աղջիկներ, որոնք՝ ինչպէս գիտէք, որեւէ կապ չունին այս դէպքին հետ։ Քաղաք գացէք և ամէն ինչ՝ արդարութեամբ հաղորդեցէք կառավարիչին։

Եւ ինքն ու Ռուբէն, իրենց զինեալ խումբերով կը մեկնին Սասուն։

Յաջորդ առտուն, գիւղ մնացողները,— ծեր, կին, երեխայ,— բոպիկ, մերկ, խոյս կուտան գիւղէն։

Մերձակայ քիւրտ գիւղացիները կը լեցուին գիւղին մէջ՝ թալանելու և սպաննելու, բայց միւտիրը կ՚արգիլէ զանոնք. և նամակով մը կը տեղեկագրէ կառավարիչին և զօրք կը պահանջէ, որ շուտով կը հասնի։ Կը հրամայուի որ գիւղէն փախչողները վերադառնան իրենց տուները։ Երիտասարդներէն զատ, Մնացեալ բոլոր փախստականները կը վերադառնան։

Կառավարիչը՝ Առաքելոց վանքի և այս Գոմսայ դէպքերէն շատ կը յուզուի, բայց անշուշտ դեռ ակնկալելիքներ ունէր, քանի որ 100,000 ժողովուրդ ունեցող այս գաւառը իրեն կը ծառայէր իբր աւանակ, հակառակ պարագային՝ փոխադրութեան միջոցներէն զրկուելով, աւելի մեծ դժբախտութեանց պիտի ենթարկուէր։

Ատով հանդերձ, Ներսէս Սրբազանէն կը պահանջէ որ թուրք և հայ խառն յանձնաժողով մը Գոմս երթայ և քննութիւն կատարէ տեղւոյն վրայ, և յանցաւորները ճշդելով՝ պատիժի ենթարկուին։

Մենք ժողովներ կը գումարենք՝ կառավարիչի այս պահանջին պատասխան մը տալու համար, և կ՚որոշենք անոր յայտնել որ քննութիւնը նախ պէտք է Ցրօնք գիւղէն սկսի, ուր 8-10 անմեղ հայեր սպաննուեցան և դուք քննութեան փորձ չըրիք։ Եթէ այդ բանը ընէիք և յանցաւորները պատժէիք՝ գոնէ բանտարկութեամբ, անկարելի էր որ Առաքելոց վանքին և Գոմսայ դէպքերը պատահէին, ուրեմն՝ նախ պէտք է քննուի Ցրօնաց խնդիրը, ի վերջոյ՝ միւսները։

Մեր կողմէ ատանկ յախուռն պատասխան մը տալ՝ յանդուգն քայլ էր. բայց այլևս դանակը ոսկորին հասած էր, այլևս մեր համբերութիւնը հատած էր, և քանի որ գիտէինք թէ այլևս փրկութեան ուրիշ միջոց չկար, գոնէ քիչ մը փուշ ցոյց տալու էինք թշնամիին, որ հասկնայ թէ երբ ժողովուրդը յուսահատութեան մղուի, ծայրայեղութեան կը դիմէ, և գոնէ իր այս ցեղասպան քաղաքականութիւնը քիչ մը մեղմացնէր մեզի հանդէպ։

Կառավարիչը Գոմսայ դէպքին ալ, Առաքելոց վանքի դէպքին պէս, գոցեց. ո՛չ քննութիւն ընել տուաւ և ո՛չ ալ ետեւէն ինկաւ, և ատկէ յետոյ ալ՝ պարէնի փոխադրութեան խնդրոյն մասին, իբր թէ, Փափազեանի և Քաղաքական Ժողովի թելադրանքով շարժիլ կ՚ուզէր։ Բայց. ատոր կեղծիք ըլլալը գիտէինք, որովհետեւ քանի մը օր անցնելէն յետոյ, առաջուան նման, ծեծ, զանակոծում, եւայլն, նորէն վերսկսան։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Մանազկերտ գրաւուած.— Մեր եկեղեցիները եւ վարժարանները կը գրաւուին.— Պարէնի փոխադրութիւնը նորէն սայլերով.—

Մարտ ամսոյ կէսերն էր։ Լուր առինք որ Ռուսական բանակը գրաւած է Մանազկերտի շրջանը և Մանազկերտի բերդը, ըսել է Մուշ քաղաքէն միայն 18 ժամ հեռու կը գտնուի։ Մեր բոլորին սրտերը թունդ ելած, օր առուր յառաջանալու լուրին կը սպասենք։ Գուլանըքի Կոփ գիւղաքաղաքին հետ դեռ երթեւեկութիւնը կը շարունակուի։ Միշտ մարդիկ կը ղրկենք՝ աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելու համար։ Վերադարձողները շատ յուսալից են։

Մեծ Զատիկի օրերը կը մօտենան։ Աւագ շաբթու Հինգշաբթի օրն է (հին տոմարով, Մարտ 19 — Ծնր. Ա.Տ.)։ Կէսօրուան Պատարագէն յետոյ, ժողովուրդը խառնուած եկեղեցիներու շրջափակներուն մէջ իր օրուան դժնդակ կացութեան մասին մտահոգ՝ կը սպասէ իրիկուան զանգահարութեանց, Ոտնլուայի արարողութիւններով քիչ մը մխիթարուելու։ Խօսակցութեանց նիւթը կը կազմէին Ռուսերուն մերձենալը, շուտով մեր շրջանը հասնիլը, ուշ գալը, շուտ գալը, եւայլն։

Ահա այդ պահուն երեւցան փոլիս Քոմիսէրը և ոստիկաններ, որոնք Զորոյ Թաղի Շէկ Աւետարան եկեղեցւոյ դրան առջեւ կանգնելով, յայտնեցին թէ Թաղական Խորհուրդին ըսելիք ունէին։ Անմիջապէս իրենց տուներէն կանչուեցան Թաղական Խորհուրդի ատենապետը և անդամները։ Թաղական Խորհուրդի ատենապետն ես էի և քանի մը տարիներէ ի վեր կը վարէի այդ պաշտօնը։ Բոլորս ալ կը փութանք եկեղեցին, անշուշտ աննպաստ տպաւորութիւններով։ Հոն կը գտնեմ պաշտօնակիցներս՝ Կարապետ Թիւթիւնճեանը, Գաբրիէլ Կրընչոյեանը, Մարգար Շահինեանը, Սողոմոն Ղալաճեանը, հաճի Յակոբ Կոտոյեանը, և Մուխթար Արշակ Տ. Մխիթարեանը, ինչպէս նաեւ ժողովրդական հոծ բազմութիւն մը՝

Քոմիսէր Րասըմ էֆէնտի կը յայտարարէ մեզի հետեւեալը․

— Կառավարիչ պէյը հեռագիրով լուր առած է որ այսօր իսկ, քանի մը վաշտ զօրք հոս պիտի ժամանէ՝ քաղաքին պաշտպանութեան համար։ Ինչպէս գիտէք, բոլոր զօրանոցները լեցուած են։ Կառավարիչի հրամանն է որ այդ գալիք զինուորները տեղաւորուին եկեղեցիներու և վարժարաններու մէջ, ուստի կը յանձնարարենք որ իսկոյն բոլոր շէնքերը պարպելով՝ մեզի տրամադրէք, քանի ուշ չէ, որովհետեւ զօրքը երկու ժամէն քաղաք պիտի հասնի և հանգիստի պէտք ունի։

Թոլորս ալ շշմեցանք։ Մեր ըսելիքն ու ընելիքը չէինք գիտեր։ Խնդրեցինք որ գոնէ կէս ժամ միջոց շնորհուի, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենանք Սրբազանին հետ խորհրդակցելու և միասնաբար կառավարիչին դիմելու, գուցէ յաջողինք այս աղէտին առաջն առնել, մանաւանդ որ տօնական նշանաւոր օրերու մէջ կը գտնուինք՝ Երեկոյեան Ոտնլուայ է, վաղը՝ Ուրբաթ, Քրիստոսի խաչելութիւն, և միւս օրն ալ՝ Ճրագալոյց. ինչպէ՞ս կարելի է այդքան անգթօրէն ոտնահարել մեր քրիստոնէական զգացումները և զլանալ Աւագ Տօներու պատճառած հոգեկան մխիթարանքը։

Տասը վայրկեան միայն ժամանակ կը տրուի մեզի։

Անմիջապէս տասը լիրա կը սահեցնեմ Քոմիսէր Բասըմ Էֆէնտիի գրպանը՝ կը յաջողինք կէս ժամ միջոց առնել և կը փութանք Առաջնորդարան։ Սրբազանը արդէն ամէն բան իմացած է, որովհետեւ ինքն ալ պաշտօնագիր մը ստացած է կառավարիչէն՝ նոյն խնդիրը շօշափող։ Իսկոյն բողոքագիր մը խմբագրելով, Սրբազանի առաջնորդութեամբ՝ կը ներկայանանք կառավարիչին, որուն կը յանձնենք զայն, և բանիւ ու գործով՝ կը խնդրենք որ խնայէ մեր կրօնական զգացումներուն։ Բայց անկարելի կ'ըլլայ, միայն կը յաջողինք ազատել Վերին Թաղի Սեւ Աւետարան եկեղեցին և այդ նշանաւոր օրերու ժամերգութիւնները հոն կատարել տալ։ Իսկ մեր Թաղի, Բրտի Թաղի Ս. Սարգիս եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ բոլոր Թաղային վարժարանները ու Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական վարժարանը, որ մեր Թաղի եկեղեցւոյն կիցն էր, իսկոյն պէտք է պարպել տայինք և բանալիները Փոլիս Քոմիսէրին յանձնէինք։

Արդէն Ս. Մարինէ և Ճիկրաշէն Թաղերու եկեղեցիները պատերազմին սկիզբէն իսկ դատարկել տալով՝ ցորենի մթերանոցներու վերածած էին։

Մեր եկեղեցւոյ Թանկարժէք իրեղէնները՝ սնտուկներու մէջ լեցնելով՝ նախ մեր տունը փոխադրուեցան, քանի որ բաւական ժամանակ չունէինք ցուցակագրելու, իսկ գորգերը, կապերտները և կահ-կարասիները, ինչպէս նաեւ վարժարաններու գրադարաններու գիրքերը փոխադրել տուինք բարեպաշտ ժողովուրդէն ոմանց տուները։

Հետեւեալ օրը Թաղականները մեր տունը հաւաքուելով, ցուցակագրեցինք ամէն բան և յանձնեցինք գանձապահ Կարապետ Թիւթիւնճեանին, որ իբր աւանդ՝ պահեց զանոնք իր տան մէջ։ Ի վերջոյ, իմ յանձնարարութեան վրայ, տան գետնայարկին մէջ հոր մը փորեց և անոր մէջ հորեց։ Ջարդերէն ետք Թուրքերը փորած հանած էին զանոնք՝ Թուրք զօրքը, իբր թէ, նոյն օրն իսկ պիտի ժամանէր քաղաք և տեղաւորուէր այդ նուիրական շէնքերուն մէջ, բայց քանի մը օր անցնելէն ետքը միայն սկսան երեւնալ. Նորակոչ զինուորներ էին, մեծամասնութեամբ քիւրտեր, որոնք հետըզհետէ սկսան բազմանալ։ Մեր գերեզմանատան և եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ զինավարժութիւն կ՚ընէին և ռազմադաշտ կը ղրկըւէին, և անոնց փոխարէն՝ ուրիշ նորակոչներ կը տեղաւորուէին։

Եկեղեցիները և վարժարանները ամբողջութեամբ արդէն սըրբապղծուած էին. դիտմամբ խորաններու վրայ ելլելով՝ ամէն տեսակ աղտեղութիւններ կը սփռէին չորս կողմ։ Երբ ննջեցեալ մը եկեղեցւոյ ներսը տանէինք կամ գերեզմանատան մէջ թաղէինք, գարշահոտութեան չէինք կրնար դիմանալ։ Թաղմանական արարողութեան ատեն, այդ վայրենիները, առանց ամօթ զգալու, մեր քովն ի վեր, աղտոտութիւններ կ՚ընէին, որով ստիպուած էինք կարճ արարողութիւնով մը՝ ննջեցեալը թաղելու և իսկոյն հեռանալու։

Այդ զինուորները գետնի վրայ չէին ուզեր պառկիլ. փսիաթ, վերմակ, անկողին, բարձ պէտք էին, ամէն մէկ թաղի հայութիւնը պարտական էր հոգալ. կուգային և բռնի կ՚առնէին, և վա՜յ անոր որ դիմադրութիւն ցոյց տար։ Կեդրոնական վարժարանի շէնքին մէկ սենեակը (տեսչարան) գրաւած էր ոստիկան հարիւրապետներէն՝ վանեցի Մուրատ պէյը, իսկ Քոմիսէր Խալըթ էֆէնտին ալ՝ վարի դասարաններէն սենեակ մը, քիւրտ նորակոչներն ալ՝ եկեղեցին ու անոր կից ծխական վարժարանի սենեակներուն մէջ տեղաւորուած էին։

Ս. Մարինէ թաղին մէջ կը գտնուէր Ս. Գէորգ անունով փոքր մատուռ մը, մեծկակ պարտէզի մը մէջ, ուր կը կատարուէր եկեղեցական պաշտամունք, ամէն Շաբաթ օր։ Ներսէս Սրբազանն ալ ամէն Կիրակի այս մատուռը կ՚այցելէր և երկսեռ ժողովրդեան յորդորներ կուտար և համբերութիւն կը քարոզէր։

Ձիւնը սկսած էր հալիլ դաշտին ու քաղաքին մէջ, թէեւ Խնուսի և Քասուրի լեռները դեռ տեղ տեղ ձիւնով ծածկուած էին։ Թուրք բանակը Պուլանըքի Կոփ գիւղաքաղաքի շրջանին մէջ, Պլեճան լերան ստորոտները դիրքեր փորած և հոն ու գիւղերուն մէջ տեղաւորուած էր. իսկ Ռուսերն ալ՝ Մանազկերտի շրջանին մէջ, դէմ առ դէմ կը սպասէին։ Պարէնի փոխադրութիւնը հիմա երկու գիծով տեղի կ՚ունենար։ Շալակաւորներու կէսը Պուլանըքի զօրաբանակին պարէն կը տանէր, իսկ միւս կէսն ալ Խնուսի շըրջանը կը փոխադրէր, Բասենի կողմերը, Կարնոյ բերդաքաղաքը պաշտպանելու յատկացուած զօրաբանակին։

Մեր խառն յանձնաժողովը թէեւ անուանապէս կը գործէր, բայց կառավարիչը դիտմամբ պարբերաբար գումարել կուտար զայն՝ իբր թէ հասարակութեան կարծիքն ալ առնել ուզելով։ Եւ ահա նորէն կը գումարուինք։ Մեզի հետ էին նաեւ Վահան Փափազեան և Սրբազանը։ Կառավարիչը հարց կուտայ։

— Քանի որ այլեւս գարուն է, ձիւնը հալած է, փոխադրութիւնը պէտք է որ նորէն սայլերով կատարուի և չալակաւորներէն ողջ մնացողներ գոնէ քիչ մը ազատ շունչ առնեն։ Այդ պատճառով ալ՝ բոլոր սայլերը գիւղերէն թող վերսկսին փոխադրութեան։

Հայերս դիտողութիւն կ'ընենք թէ գարնանացանի ժամանակն է, թէ՛ զօրքին և թէ՛ ժողովուրդին ապրուստը ապահովելու համար՝ հացահատիկ ցանելու է. թող որ ցանելու սերմնցու ալ չէր մնացեր։

Թուրքերը համաձայն են մեզի հետ, քանի որ իրենց գործին կուգայ այդ բանը։ Կառավարիչը գարնանացանի կարեւորութեան մասին առարկութիւն չունէր, բայց նորէն կը պնդէր փոխադրութեան անհրաժեշտութեան վրայ, անանկ կարգադրուելու է որ փոխադրութեան գործը չմնայ։

Կ'առարկուի որ սայլերու և կենդանիներու մեծագոյն մասը փճացած է, որով պէտք է չալակաւորներու վաշտերը չլուծել, միայն ցանք ընողներու հանդէպ քիչ մը մեղմ վարուելու հրահանգներ տրուին։ Ըստ այնմ ալ, գիւղեր գտնուող պաշտօնեաներուն և ոստիկանութեան կը պատուիրուի։ Ով որ սերմնցուի համար հորած կամ գաղտնի տեղեր պահած ցորեն, գարի և գարնցան ցորեն ունէր, կը սկսի մէջտեղ հանել ու ցանքի սկսիլ։ Միւս կողմէն ալ սայլեր և եզներ սկսան երկու գիծի վրայ պարէն փոխադրել։ Չալակաւորներն ալ՝ ամէն մէկ երթուդարձէն ետք, հինգ օր հանգիստ կ'ունենային և նորէն ճամբայ կը հանուէին։

Արամեան Պետրոս էֆէնտիի որդին Գագիկ էֆէնտի, որ իբր հաւաքիչ պաշտօնեայ գիւղերէն ոչխար հաւաքելով, քաղաք կը բերէր, չորս ոչխար իր տունը ղրկելը հաստատուելով, Խարբերդ ղրկուեցաւ, հոն Պատերազմական Ատեանին առջեւ դատուելու համար, սակայն դեռ հոն չհասած՝ ճամբան կը սպաննուի եղեր։ Մինչդեռ Թուրք բոլոր պաշտօնեաներն ալ՝ պատերազմի սկիզբէն ի վեր մեծ գումարներու տէր դարձան, բայց և ոչ մէկը պատասխանատուութեան ենթարկուեցաւ։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ
(ամենավերջին Առաջնորդ Տարօնոյ)

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Ներսէս Սրբազան կը վախճանի.— Վարդան Վարդապետ Տեղապահ կ՚ընտրուի.— Թուրքերը կամաւոր կը գրուին.— Թուրք եւ Քիւրտ չէթէներ կը կազմուին.—

Ապրիլի մէջն ենք՝ Խարախանեան Ներսէս Սրբազանը Թիֆլիսէն վարակուելով՝ ծանրօրէն կը հիւանդանայ եւ ութ օրէն կը վախճանի (1)։ Անշուշտ, իր ժողովուրդէն սիրուած այդ պատկառելի եկեղեցականին եւ մեծ հայրենասէրին կորուստը, այդ սարսափելի օրերուն, խոր յուսահատութիւն պատճառեց բոլորիս. սգացինք եւ ողբացինք անժամանակ մեկնումը այդ քաջ հովիւին, որ գիտցաւ իր կեանքը զոհել իր հօտին համար, մինչեւ վերջին վայրկեանը։

Ողբացինք իր անժամանակ կորուստը, բայց Մեծ Եղեռնէն ետքը՝ վերապրողներս այն մխիթարանքն ունեցանք թէ որքան բախտաւոր եղաւ ինք, որ չտեսաւ իր սիրելի ժողովուրդին ողջակիզումն ու բնաջնջումը, եւ ինքն ալ, Վարդան վարդապետին նման, մարագներու մէջ ողջ ողջ չվառեցաւ։

Տարօնի հայութիւնը արդէն վերջին ծայր յուսահատութեան օրեր կ՚ապրէր, երբ այդ դժբախտ կորուստը վրայ հասաւ անակնկալ կերպով, եւ բոլորն ալ փութացին իրենց վերջին յարգանքը մատուցանելու իրենց ժրաջան հովիւին եւ Աջն համբուրելու։ Արդէն ան՝ Առաջնորդարանի իր սիրած սենեակին մէջ աւանդած էր իր հոգին։ Հոն պահուեցաւ իր մարմինը երկու օր, մինչեւ որ Վարդան վարդապետն ու միւս վանականները վանքէն քաղաք հասան։

Ծաղկեպսակներ ղրկած էին Քաղաքական Ժողովը, Ուսումնական Խորհուրդը, Հ.Բ.Ը. Միութեան Մուշի Մասնաճիւղի վարչութիւնը, Իգմիրլեանց Աղջկանց վարժարանի տեսչութիւնը, Կեդրոնական վարժարանի տեսչութիւնը, վաճառականներու եւ բոլոր արհեստաւորներու խմբակցութիւնները։ Այս ծաղկեպսակները պատրաստուած էին մետաքսեայ գոյնզգոյն երիզներէ։

Հանգուցեալին բաղձանքին համաձայն, իր մարմինը պիտի ամփոփուէր Ս. Կարապետի վանքին շրջափակին մէջ, որուն վանահայր եղած էր երկար տարիներէ ի վեր։

Ով որ կարողանար ձի մը ձեռք ձգել, դագաղին կը հետեւէր մինչեւ վանք։ Արդէն բոլոր հայերու ձիերը գրաւուած էին Նա-

---

(1) Վախճանումը տեղի կ՚ունենայ 1915 Ապրիլ 10ին (Հ.Տ.) (*Ծնթ.— Ա. Տ.*)։

խապէս, միայն Թուրքերէն կրնայինք դարձեալ ձեռք բերել։ Սրբազանը երկար տարիներու բարեկամն և սիրելին ըլլալով Եզէկեան գերդաստանին, ան ալ՝ մեզի պէս՝ երկար տարիներ տանջուած ու բանտարկուած, միանգամայն՝ երկար ատեն գործակցած իրեն հետ՝ Քաղաքական Ժողովին և Բարեգործականի վարչութեան մէջ, պարտք համարեցինք ներկայ գտնուելու իր թաղմանական արարողութեանց, որոնք տեղի պիտի ունենային վանքին մէջ, և այդ պատճառով ալ, յաջողեցայ ձի մը ձեռք ձգել բարեկամ Թուրքերէն, բնականաբար՝ վարձքով։

Ցուղարկաւորներու Թափորը առաւօտեան կանուխ ճամբայ ելաւ Առաջնորդարանէն, որուն ներսն ու դուրսը, փողոցները և տանիքները խճողուած էին անխտիր ամբողջ քաղաքի հայերը՝ մեծ ու փոքր, առանց սեռի խտրութեան։ Թափորը սկսաւ յամրաքայլ յառաջանալ։ Առջեւէն կը քալէին ծաղկեպսակները կրող երիտասարդները, երկսեռ աշակերտութիւնը, եկեղեցական դասը և Թափորին հետեւող խուռներամ հասարակութիւնը։

Թափորը առաջին անգամ կանգ առաւ Ջորոյ Թաղի և Կեդրոնական վարժարանի պարտէզին մէջ, ուր դագաղը վար դրուելով՝ հոգեհանգիստ կատարուեցաւ, ճառեր արտասանուեցան։ Այդ պահուն Թուրք և քիւրտ զինուորները գրաւած ըլլալով եկեղեցին ու վարժարանը, հոգեհանգստեան արարողութիւնը կատարուեցաւ պարտէզին մէջ։

Թափորը շարունակեց յամրաքայլ յառաջանալ դէպի Վերին Թաղի և անկէ ալ՝ Բրտի Թաղի եկեղեցիները. ի վերջոյ՝ Ս. Մարինէ Թաղի եկեղեցիին քով։ Բոլոր այդ եկեղեցիներուն մէջ նոյնպէս հոգեհանգիստ կատարուեցաւ։ Ս. Մարինէ եկեղեցին, որ երկար տարիներէ ի վեր, իբր մայր եկեղեցի, իր քարոզատեղին եղած էր, այդ պահուն գրաւուած էր Թուրքերու կողմէ և հացահատիկի մթերանոցի վերածուած։ Ոստիկանները և հսկիչները կը բնակէին եկեղեցիին մէջ։

Հոդ, եկեղեցիին դրան քով, կեցած էին զինուորական հրամանատար Վէյսի Պէյ և իր շքախումբը՝ իբր թէ իրենց յարգանքները մատուցանելու հանգուցեալին և մխիթարելու հայ սգաւոր ժողովուրդը։

Հայերը երթալով կը խռնուէին, անոնք որ զինուորութենէ, փոխադրութենէ խոյս տուած և ամիսներէ ի վեր պահուըտած էին, բոլորն ալ՝ այդ օր դուրս եկած էին և յուղարկաւորութեան Թափորին ներկայ գտնուեցան։ Բնականաբար Թուրքերը նշմարեցին այդ բոլոր փախստականները, բայց սուգի այդ վայրկեանին ձայն ձուն չհանեցին. անշուշտ կառավարութեան հրահանգով։

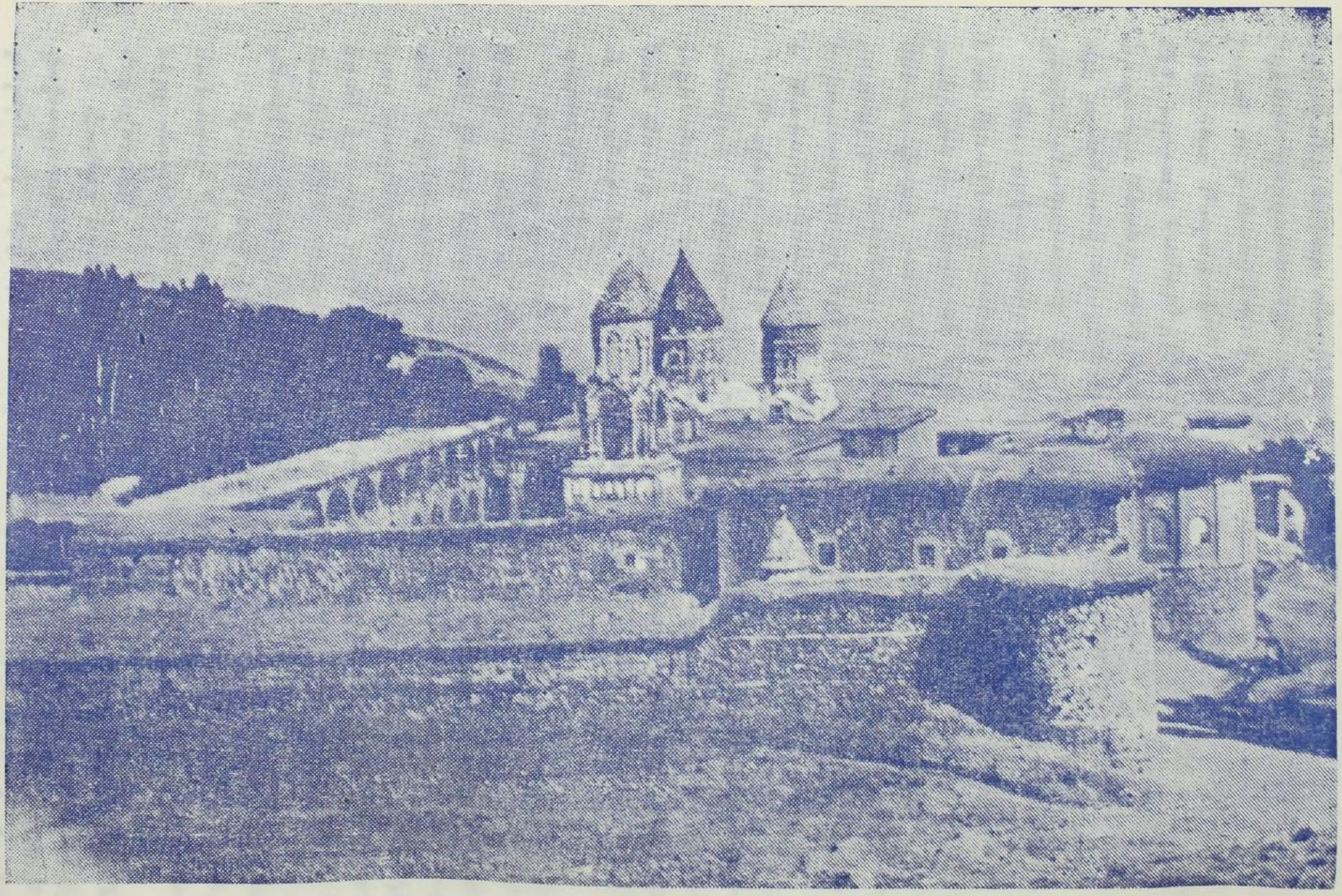

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ (արեւմտեան կողմէ նկարուած):

Թափօրը միշտ յամրաքայլ յառաջացաւ դէպի շուկան։ Արդէն, այդ օրը ամբողջ հայ խանութները գոց էին՝ ի նշան սուգի։ Ցուցարկաւորները շարունակեցին իրենց յամրաքայլ գնացքը՝ փակ խանութներուն երկու շարքերուն մէջէն, որոնց տանիքներն ալ խճողուած էին հայ և թուրք, և մեծամասնութեամբ թուրք հանդիսատեսները՝ լուռ ու մունջ։

Քաղաքէն դուրս, 15 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ Կառնեն գիւղի մէջէն անցնելով՝ կը նայիմ որ կէսօրը անցած է և մենք անհագին ճամբայ ունինք կտրելիք։ Պէտք էր շտապել և դեռ մութը վրայ չհասած, կարենանք հասնիլ Սրբազան հանգուցեալի ծննդավայր Աւրան գիւղը։

Թափօրին մասնակցիլ փափաքողներուն ձիերը հոդ կը սպասէին արդէն։ Կառավարական պաշտօնեաները, մեծ մասամբ, հոն եկած էին՝ իրենց ցաւակցութիւնները յայտնելու։ Մենք մեր ձիերը հեծնելով կը շարունակենք մեր ճամբան։ Դագաղը ուսամբարձ կը տարուի, իսկ քաղաքի եկեղեցականութիւնն ու ժողովուրդը կը վերադառնան։

Մինչև Աւրան գիւղը՝ ճամբուն երկայնքին կը գտնուին Ջրիք, Խափեր, Սուլուխ, Կուրավու հայ գիւղերը։ Երբ մեր Թափօրը կը մօտենար այդ գիւղերուն, ամբողջ բնակչութիւնը, մեծով պզտիկով, Սրբազանի Աջը կը համբուրէին և իրենց յարգանքը կը մատուցանէին՝ լալով-ողբալով թէ «ինչո՞ւ այս նեղ օրերուն մեզ կրակի մէջ թողելով գացիր»։ Իւրաքանչիւր գիւղէն 10-20 մարդ կ'ընկերանային մեզի՝ դագաղը կրելով իրենց ուսերուն վրայ, փոխնիփոխ, մինչև յաջորդ գիւղը, ուրկէ իրենք ետ կ'երթային և զանոնք կը փոխարինէին նորեր։

Երեկոյեան, մայրամուտին, Աւրան գիւղին առջև կանգ կ'առնենք։ Արդէն 15 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ, դիմաւորելու եկած էին գիւղին երկսեռ աշակերտութիւնը՝ իրենց դասատուներով, եկեղեցականութիւնը՝ զգեստաւորուած, խաչկալներով և մոմերով և 300 տունէ բաղկացեալ գիւղին ամբողջ հայութիւնը։ Ողբի ձայներ կը լսէինք հեռուէն։ Աշակերտները կը սկսին երգել հանգուցեալ Սրբազանին վաղուց ի վեր ձօնուած «Հայրիկ Ճան» երգը։ Հասնելով գիւղը կանգ կ'առնենք իր սիրելի հօրենական օճախին առջև, ուր դագաղը ներս տանելով՝ հոգեհանգստեան արարողութիւն կը կատարուի նորէն։

Արդէն մութը պատած է։ Գիւղացիները կը հիւրասիրեն բոլոր յուղարկաւորները, մօտ 60 հոգի, իրենց ասպնջական յարկերուն տակ, և յաջորդ առաւօտեան կանուխէն կը շարունակենք մեր ճամբան՝ անցնելով հայ և քիւրտ գիւղերէն։ Յանկարծ կը սկսի տեղատարափ անձրեւ մը, որ կը շարունակուի անընդհատ, չորս ժամ, մինչեւ լերան ստորոտը։ Մեծ դժուարութեան մատնուեցան դագաղակիրները՝ գոյացած տիղմին պատճառով, մանաւանդ երբ լերան կողն ի վեր կը մագլցէինք, զիկզակ ճամբաներով։ Երեկոյեան, հազիւ կարողացանք հասնիլ վանքի մեծ դրան առջեւ, զոր՝ մեծ զարմանքով, գոց գտանք մեր՝ այսինքն Սրբազան Առաջնորդի դագաղին և իր հետեւորդներուն առաջ։ Վանքի պարիսպներուն վրայ զինուորներ կը նշմարուէին, որոնք անտարբերութեամբ կը դիտէին մեզ՝ անձրեւի տեղատարափին տակ։

Վարդան վարդապետն ալ մեզի հետ էր։

Առաքելոց վանքի դէպքէն ի վեր արդէն զօրք լեցուցած էին բոլոր վանքերուն մէջ։ Ս. Կարապետի վանքին մէջ զետեղուած զինուորներուն թիւն էր 300, անկանոն զօրք և չէթէներ՝ Ջիարէթ գիւղի միւտիր, Մուշ քաղաքցի Պայրամ էֆէնտիի գլխաւորութեամբ։ Կէս ժամ ետք վանքին երկփեղկանի հսկայ դուռը բացուեցաւ և երկու զինեալ զինուորներ դուռին երկու կողմերը կայնելով՝ կը յայտարարեն որ ըստ իրենց տրուած հրամանին, միմիայն Վարդան վարդապետը, իրեն ընկերացող եկեղեցականները և հանգուցեալ Սրբազանի դագաղն կը թոյլատրուին ներս մտնելու։ Եւ զանոնք ներս առնելէն ետք, դուռը նորէն կը գոցեն։

Այս արգելքը և անարգական վարմունքը կ՚ընդվզեցնեն բոլորս։ Կը պոռանք, կը բողոքենք, օգուտ չունի. մտիկ ընող չկայ։

Վարդան վարդապետը, դիմում կը կատարէ Պայրամ էֆէնտիին՝ անոր յայտնելով որ նախ թափօրին ընկերացողները բոլորն ալ իրեն ծանօթ ազգայիններ են, միեւնոյն քաղաքէն, և կը խնդրէ որ մեզ ներս առնելու հաւանութիւն տայ։

Պայրամ էֆէնտի կը պատասխանէ.

— Կը թոյլատրեմ անոնց մուտքը՝ վանքի դուռնէն ներս, պայմանաւ որ բոլորն ալ խուզարկել տամ։

Վարդան վարդապետ, բնականաբար, կ՚ընդունի այդ պայմանը։ Արդէն ո՛չ մէկը զէնք կը կրէր, քանի որ գիտէինք թէ վանքին մէջ զինուորներ կային և Վարդան վարդապետը մեզ զգուշացուցած էր նախապէս։ Եւ մենք մէկիկ մէկիկ խուզարկուելով՝ ներս կը մտնենք ու վարժարանին մէջ կը տեղաւորուինք, քանի որ վանքին մեծ քանակութեամբ սենեակները բոլորն ալ լեցուած են զինուորներով։

Բոլորս ալ անպատուուած կը զգանք մեզ՝ այդ ստորին արարածի այս անվայել ընթացքէն։ Ո՛չ կրցանք պատառ մը բան

ՄՇՈՒ· Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ

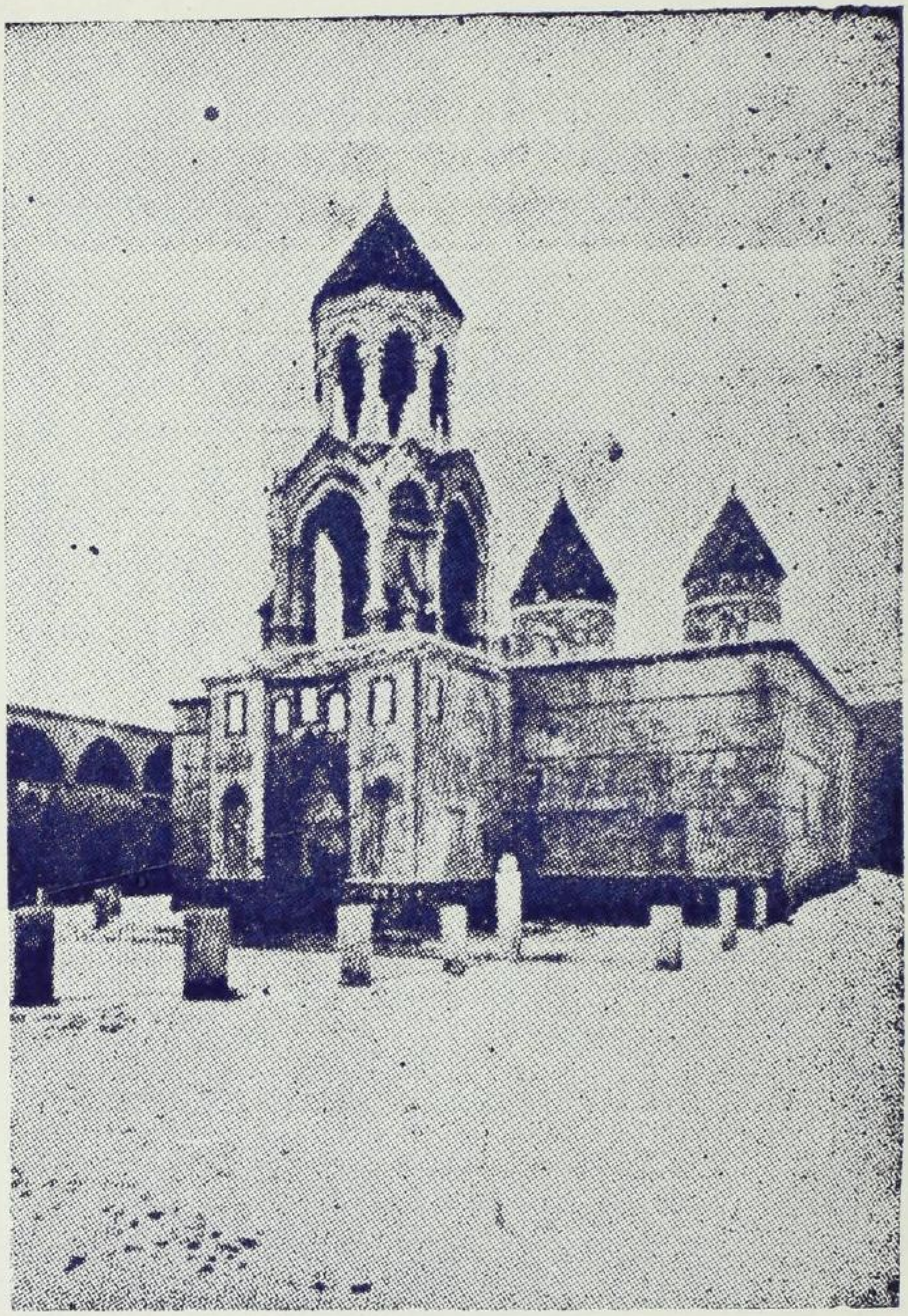

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ,
Զանգակատունը եւ երկու կաթողիկէները
(հարաւ-արեւմտեան կողմէ նկարուած):

ուտել և ո՛չ ալ քնանալ, միայն Վարդան վարդապետէն խնդրեցինք որ առտուն կանուխ թաղման արարողութիւնը կատարել տայ, անոր մարմինը հողին յանձնուիլը տեսնենք և շուտով ձգենք հեռանանք վանքէն։

Առաւօտեան ժամասացութենէն և եպիսկոպոսական թաղման կարգը կատարուելէն ետք, առանց նոյն իսկ նախաճաշ ընելու, շուտով մեր ձիերը հեծանք և նորէն Աւրան գիւղը վերադարձանք, ուր հանգիստ անցուցինք գիշերը և յաջորդ օրն ալ վերադարձանք Մուշ։

Թաղման արարողութիւնը կատարուած պահուն, Պայրամ էֆէնտի և Թուրք զինուորները հոս ու հոն կեցած, քահ քահ կը խնդային՝ անպատկառօրէն։

Իմացանք ետքը, որ կոտորածի օրերուն, վանքի միաբանութիւնը, թիւով մօտ 300 հոգի, սպաննելէն ետքը, Պայրամ էֆէնտի գերեզմանէն հանել կուտայ Սրբազան հանգուցեալին մարմինը, անոր եպիսկոպոսական մատանին — զոր տեսած էր՝ թաղման արարողութեան ատեն և շլացած անոր ծանրագին ակներէն, — կ'իւրացնէ, մարմինն ալ կտոր կտոր ընել տալով կը տարտղնէ այս ու այն կողմ, փոխանակ գերեզմանին մէջ ամփոփել տալու։

Պայրամ էֆէնտիի այս վայրենի արարքին ականատես եղած են միաբաններէն անոնք, զորս քանի մը օր ողջ պահած էր այդ վայրենի Թուրքը՝ վանքին հարստութեան թաքստոցը անոնցմէ սորվելու մտքով։ Այս անձերէն մին էր Վարդան վարդապետի եղբօրորդին, պարոն Յակոբը (ուսուցիչ), որ կրցած էր խոյս տալով ազատել իր կեանքը։

Ներսէս Սրբազանի վախճանումէն ետք, այդ տագնապալի օրերուն, նորէն Վարդան վարդապետը կը հրաւիրուի ստանձնելու Առաջնորդական Տեղապահութեան պաշտօնը։ Ան յօժար չէր ընդունելու այդ պաշտօնը՝ այս դժնդակ օրերուն, բայց Պատրիարքարանի պնդումներուն տեղի տալով, ստիպուեցաւ անցնիլ այդ պաշտօնին գլուխը։

Այդ օրերուն, Ռուսական բանակը շատ նեղ դրութեան մատնած էր Թուրքերը, որոնք անընդհատ կ'ընկրկէին։ Քրտական կամաւոր չէթէները, որոնք որեւէ ատեն ի սրտէ կռուած չեն, միշտ կը հաւաքուէին ու ճակատ կը ղրկուէին, ուր հազիւ հասած՝ ետ կուգային, վատ օրինակ դառնալով Թուրք կանոնաւոր զօրքին ալ։

Կառավարիչը՝ կրօնական մոլեռանդ կոչ մը ուղղած էր քաղաքի Թրքութեան՝ հետեւեալ իմաստով.— «Ով որ իր Մարգարէն ու իր Գուրանը կը սիրէ, պէտք է զէնք վերցնէ և ճակատը փութայ՝ Թշնամիին յառաջխաղացքը կասեցնելու, հակառակ պարտագային, Թշնամին պիտի յառաջանայ, և մենք, մեր կիներն ու աղջիկները յանձնելով կեավուրներուն, պիտի խոյս տանք մեր տուներէն»։

Իբր հետևանք՝ քաղաքի ցեղապետներէն և Մուշի Թուրք երեսփոխան Հօճա Իլիասի հօրեղբայրը՝ Հաճի Մուսան իր հետ առաւ իր ազգականներէն Ֆալամազը, Տայիպը և ցեղակիցներէն մօտ 200 անձ, բոլորն ալ Իթթիհատականներ և իբրև կամաւոր՝ մեկնեցաւ ռազմաճակատ, դէպի Պուլանըքի Կոփ գիւղաքաղաքը՝ Հոն հասնելուն յաջորդ օրը, առանց կանգ առնելու, կը յառաջանայ դէպի Ռուսական դիրքերը, գիւղին քով, և կռուի կը բռնուի ռուսական յառաջապահներուն հետ։ Դեռ առաջին գնդակը չարձակած, Մշեցի հեծեալ կամաւորները կը ճանչնան զինք հեռուէն և անվրէպ գնդակով մը՝ իսկոյն վար կը տապալեն զայն։ Ֆալամազ աղան (քաղաքի Իթթիհատականներուն գլխաւորը) իսկոյն կ'առնէ դիակը և իւրայիններով կը վերադառնայ քաղաք։

Արդէն, Կոփէն եկած հեռագիր մը գուժած էր մահը Հաճի Մուսային։ Ժամանումին օրը, ամբողջ քաղաքին Թրքութիւնը շարժման մէջ էր. շէհիտի դիակը պիտի դիմաւորէին։ Թաղումը կատարուեցաւ յաջորդ օրը. Թնդանօթի երեք հարուածներով՝ Թուրք կառավարութիւնը յայտնեց իր ցաւակցութիւնը անոր ցեղակիցներուն և Թուրք ազգաբնակչութեան։

Ատիկա եղաւ առաջին ու վերջին կամաւորական շարժումը։ Ոչ ոք փորձեց կրկին անգամ Ռուսերուն դէմ կռուի երթալ։

Բաղէշէն հեռագրով ուզուած էր կառավարիչը, որ անմիջապէս հոն կը փութայ և տասը օր ետք կը վերադառնայ և ամբողջ քրտերէն չէթէներ կազմելու կը ձեռնարկէ նոր ուժգնութեամբ։

Մասնաւոր հրաւէրներ կ'ուղղէ բոլոր քիւրտ ցեղապետներուն որ խորհրդակցելու գան և իրեն տրուած հրահանգները անոնց հաղորդելով՝ իրենց շրջանները կը վերադարձնէ։ Նոյնպէս ջանքեր կը թափէ նաև քաղաքի Թրքութեան մէջ։ Թուրք և քիւրտ ականյայտնի պարագլուխներուն՝ հետևեալ առաջարկը կ'ընէ.— «ով որ կարենայ 50-100-200 մարդ ճարել և զանոնք կազմակերպել իբր չէթէներ, զինք Չէթէպաշի պիտի նշանակեմ և առատ ամսականներ պիտի վճարեմ»։

Քաղաքին մէջ այդ տեսակ խումբեր կը կազմակերպեն Տիթոյի Ռաշիտ էֆէնտի (Իթթիհատի պարագլուխներէն), Բաչալ Մահմուտէն, խեղկատակին մէկը՝ Այս երկուքը հազարապետի աստիճան կը ստանան և զինուորական համազգեստ ու սուր կը կրէին։ Ինչպէս նաև Քօթանենց Նիազիի տղան Թէհմուր էֆէնտի, որ Աղձան գիւղի միւտիրի պաշտօնը կը վարէր և այդ շրջանակի քիւրտերէն կազմեց իր չէթէական խումբերը։ Քիւրտ Ալմանցի Ֆայեաթի Սիւլէյման աղան, որ Ղըզըլաղաճի և Ցաճմանուկ գիւղերու քիւրտերը կազմակերպելով՝ հարիւրապետի պաշտօն ստացաւ, նաև Մուշի Ներքին Թաղեցի Ռախտար Մըստօն, արիւնարբու Թուրք մը, որ իր պարագաները զինել տալով՝ յիսնապետի պաշտօն ստացաւ, և շատ մը ուրիշներ։

Ասոնք, բոլորն ալ, Չէթէպաշի տիտղոսն ստանալով, հին Ենիչէրիներու նման հագուած ու զինուած, կառավարիչի մասնաւոր համակրութիւնն ու սէրը կը վայելէին։

Կառավարիչը այս չէթէական խումբերը կազմել տուած էր իբր թէ քաղաքն ու դաշտը պաշտպանելու նպատակով և ի պահանջել հարկին ալ՝ ռազմաճակատ պիտի երթային՝ Ռուսերուն դէմ կռուելու համար։ Ասոնք՝ աւելի կառավարիչի հրամանին կ'ենթարկուէին քան թէ զինուորական հրամանատարին, և կառավարիչը՝ իր ուզած պահուն, ուզած տեղը, կը ղրկէր զանոնք։ Երբ ինք շուկան կուգար, անպատճառ շրջապատուած կ'ըլլար այդ չէթէպաշիներով՝ իբր իր թիկնապահները։

Հայ ժողովուրդը իր ակնոցով կը դիտէր այս բոլոր պատրաստութիւններն ու շարժումները։ Բոլորն ալ կը կարծէին թէ այս բոլոր պատրաստութիւնները՝ քաղաքի և դաշտի խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը պահպանելու համար էին, ինչպէս նաև թշնամիին դէմ կռուելու համար։

Մեզի պէս փորձառուներն իսկ, դեռ որոշ կարծիք չէինք կըրնար յայտնել՝ այս պատահածներուն մասին, դեռ և ոչ մէկ տեղէ ջարդի կամ խռովութեան լուր մը լսած էինք, և Ռուս բանակը մօտիկ ըլլալով՝ վտանգը մեզմէ շատ հեռու կը նկատէինք։

Հին ընկերներու հետ շարունակ գաղտնի ժողովներ կը սարքէինք, և որպէսզի յանկարծակիի չգայինք, շարունակ կը համոզէինք, կը խրախուսէինք, և գաղտնօրէն պատրաստուիլ կը թելադրէինք. միաժամանակ Սասուն՝ պարէն և զէնք կը փութացընէինք. իսկ պարէնի փոխադրութիւնը արդէն կանոնաւոր կերպով կը շարունակուէր՝ Սարատակի գիւղերէն, ուրկէ Սասունցի կիները կը կատարէին փոխադրութիւնը իրենց շալակներով։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Դալուորիկի կռիւները կը սկսին.— Հայ «Ամէլէ» վաշտեր կը կազմուին.— Ռուսերը կը գրաւեն Կոփը.— Թուրքերը Լիզ կը փոխադրուին.— Հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները.—

Սասունէն լուրեր կը ստանանք թէ Տիգրանակերտի շրջաններէն կանոնաւոր զօրքեր, քիւրտ Բէօր Սըլոյի և Բատըկանցի քիւրտ ցեղերու օգնութեամբ, յարձակումներու սկսեր են Դալուորիկի շրջանի հայ գիւղերուն վրայ։ Թուրք կառավարութիւնը, պատրուակ բռնելով թէ Դալուորիկի հայ գիւղերը ոչ մարդկային ուժերով և ո՛չ ալ պարէնով օգնութիւն հասցուցած են կառավարութեան, յատկապէս պատժիչ ուժեր ղրկած է հոն։

Ռուբէն, կովկասահայ Պր. Աւետիս, Վարդան, Պոլէեան Մճօն, իր եղբայրները, դաշտեցիներէն բաւական թիւով երիտասարդներ արդէն Սասուն կը գտնուէին և երկար ատենէ ի վեր՝ կազմակերպութեան գործերով, պարէնի և զէնքի հայթայթումով կը զբաղէին։ Սասունէն մաս մը օգնութիւն կը փութացուի Դալուորիկցիներուն, ետ կը մղեն քիւրտ և թուրք յարձակող ուժերը՝ մեծ կորուստներու մատնելով զանոնք, ապա, քիւրտերն ու թուրքերը պահեստի նոր ուժեր բերելով՝ կրկին յարձակում կը գործեն, բայց կրկին ետ կը մղուին։ Այդպէս շարունակուեցաւ մինչեւ ընդհանուր կոտորածները, որովհետեւ թուրք կառավարութեան նպատակն էր այդ կողմէն յարձակումներ գործել տալով՝ սպառել տալ Սասնոյ ուժը։

Մինչեւ այս ատենները հայերը իբրեւ շալակաւոր միայն կը գործածուէին և իրենց պարտականութիւնը կատարելէն ետք՝ իրենց տուները կը վերադառնային և քանի մը օր հանգստանալէ յետոյ, կրկին կը վերադառնային՝ կատարելու նոյն պարտականութիւնը։ Սակայն, կառավարիչը երբ վերջին անգամ վերադարձաւ Բաղէշէն, հրամայեց որ զինուորական տարիքի մէջ գտնուողներէն (19-44 տարեկաններ) անոնք որ չէին կրցած իրենց զինուորական տուրքը վճարել։ Ամէլէ թապուրիներուն պէտք է միանան և ճամբաներու շինութեամբ զբաղին։

Ով որ կարող էր իր զինուորական տուրքը տալ, կրնար մնալ, բայց պարտ էր մէջ ընդ մէջ պաշարի փոխադրութեան օժանդակել, իսկ մնացածները պիտի առնուէին նորակազմ Ամէլէ թապուրի(գործաւորական վաշտ) մէջ։

Այդ նորակազմ Ամէլէ թապուրիներու հրամանատար կարգուեցաւ ոստիկան զօրաց հարիւրապետ՝ Մուշ քաղաքցի Հէմին աղան, և հայերը սկսան գունդագունդ հաւաքել և զօրանոցներու մէջ լեցնել։

Էմին աղան՝ մոլեռանդ և անգութ թուրքերէն չէր․ շատ մեղմ բնաւորութիւն մը ունէր և հայերէն ալ կը յարգուէր ու կը սիրուէր։ Թէև կաշառակեր էր, բայց քիչով կը գոհանար։ Իր տղան կաշառքի միջնորդի դեր կը կատարէր։ Գիւղացիները երբ իրենց տղաներուն մածուն, կարկանդակ (գաթա) բերէին, անպատճառ Էմին աղային համար ալ զատէն բան մը կը պատրաստէին, և տղան, որ միշտ հօրը սենեակը կը սպասէր, այդ նուէրները տուն կը փոխադրէր, ինչպէս նաև քաղաքաբնակներէն առած շաքարը, թէյը, եւայլն։ Եւ այս նուիրատուներու տղաներն ալ՝ իբրև հիւանդ, կազդուրուելու համար իրենց տուները կը դրկուէին քանի մը օրուան համար, արտօնագիր մը ձեռքերնին։ Այս տղաքն ալ չէին դրժեր իրենց խոստումին և որոշուած օրը կը վերադառնային։

Երբ Թուրք չարասիրտ պաշտօնեաներ կը տեսնէին այս բանը, յաճախ դիտողութիւն կ՚ընէին Էմին աղային թէ այդ արտօնութեամբ իրենց տուները գացող տղաները օր մըն ալ պիտի չվերադառնան և ինք պիտի պատասխանատու բռնուի ի վերջոյ։ Սակայն Էմին աղան կը պատասխանէր որ ինք շատ լաւ կը ճանչնար հայերը, որոնք ընդհանրապէս փախուստի կը դիմեն այն ատեն միայն, երբ չարչարանքի կ՚ենթարկուին, մինչդեռ իր հրամանին տակ գտնուողները՝ իր վարմունքէն խիստ գոհ են, և ատոր համար ալ՝ հայ տղաները ճիշտ որոշուած օրը և ժամը կը վերադառնան։

Էմին աղայի այս մեղմ և թոյլատու վարմունքէն օգտուելով, այլևս ունեւոր հայերն անգամ՝ փոխանակ զինուորական տուրք վճարելու, շարունակեցին ծառայել անոր հրամանին տակ։ Սակայն, դժբախտաբար, այս շրջանը երկար չտևեց։

Ռուսերը Մանազկերտէն յառաջանալով կը գրաւեն Պուլանըքի Կոփ գիւղաքաղաքը, փախուստի մատնելով թրքական բանակը, որ կ՚ապաստանի Ներքին Պուլանըք, իր կեդրոնն ընտրելով Լիզ հայաշատ աւանը, որուն շրջանին մէջ դիրքեր կը պատրաստեն։

Կոփը գրաւուելէն առաջ, գայմագամը Մուշ փոխադրել կուտայ կառավարական բոլոր տոմարները և գիւղաքաղաքը լքելէն առաջ՝ կը կանչէ տեղացի ականաւոր հայերը և անոնց կ՚ըսէ.

— Սիրելի հայրենակիցներ, ահա թշնամին կը մօտենայ, ես և իմ պաշտօնակիցներս ստիպուած ենք իսկոյն մեկնելու, որպէսզի գերի չիյնանք։ Կառավարչատունը՝ իր բոլոր գոյքերու, ինչպէս նաև պաշարներու մթերանոցները անվնաս ու անվթար ձգելով՝ պիտի մեկնիմ, թերևս թշնամին հոս չմտած՝ նահանջէ, այն ատեն նորէն ետ կուգանք։ Մենք կը մեկնինք՝ ամէն բան ձեզի յանձնելով։

Եւ իր մեկնումը հաղորդող հեռագիր մը կը ղրկէ Մուշ, միանգամայն կ՚իմացնէ Կոփի հայերուն լաւ վերաբերութիւնը իրեն հանդէպ։

Գայմագամի այդ հեռագիրին բովանդակութիւնը կը հաղորդուի հասարակութեան և ամէն մարդու խօսակցութեան նիւթն էր հայերու բռնած դիրքը, թէ հայերը հաւատարիմ են թուրքերուն, եթէ իրենց կառավարութիւնը քիչ մը ճանչնար անոնց յարգը և այդքան չնեղէր զանոնք։

Այդ մէկ-երկու օրերուն ընթացքին, շատ լաւ կը վերաբերուէին հայերուն հետ, և զանոնք զինակից կը համարէին իրենց։ Բայց դժբախտաբար, այդ մտավիճակը երկար չտեւեց։

Կոփի մէջ Մշեցիներէն մեծ թիւով երիտասարդութիւն մը կը բնակէր և հոն կը զբաղէր վաճառականութեամբ կամ արհեստներով. հոդ կային նաեւ բազմաթիւ Բաղէշցի հայեր։

Երբ Ռուս յառաջապահ խազախները կը մօտենան Կոփին, մեր երիտասարդները զանոնք կ՚առաջնորդեն պաշարէ մթերանոցները և խազախները կը սկսին թալանել, և ինչ որ չեն կրնար իրենց հետ տանիլ կրակի կուտան որ կրկին թշնամիին չծառայէ։ Հայերը՝ պահուըտած թուրք երիտասարդները փնտռել գտնելով՝ ռուս խազախներուն կը յանձնեն։ Երեկոյեան մօտ խազախները, որոնց մէջ կան եղեր նաեւ ռուսահայեր, կը մեկնին գիւղէն՝ Տէրըք ըսուած գիւղը գտնուող իրենց բանակատեղին վերադառնալով, յայտնելով թէ իրենք արտօնութիւն չունին Կոփ մնալու գիշեր ատեն. իրենց պարտականութիւնն էր միայն հետազօտութիւն ընել, թշնամիին ուժերը որոնել, գտնել և անոնց մասին տեղեկութիւն հաւաքել և բանակին իմացնել։

Եւ կը ջանան համոզել մեր երիտասարդները որ իրենց հետ մեկնին։

— Մեր մեկնելէն վերջ, ո՞վ գիտէ, թերեւս թուրք բանակը կրկին ետ գայ և ձեզի նեղութիւն տայ։ Փափաքողը կրնայ մեզի ընկերանալ։

Այդ գիւղի հայութիւնը յուսահատ և ճարահատ՝ լուր կուտայ վերին Պուլանըքի ամբողջ հայ գիւղերուն, որ իսկոյն գաղթեն դէպի Ռուսական բանակը, որ կը գտնուէր Մանազկերտ, վեց ժամ հեռու։

Երկու օր, այդ շրջանի հայ ազգաբնակչութիւնը ժամանակ կ՚ունենայ կատարելու այդ տեղափոխութիւնը, մինչեւ որ Լիզ գտնուող թուրք բանակը, քիւրտերէն կը տեղեկանայ որ Կոփի մէջ ո՛չ Ռուս կայ և ոչ ալ հայ բնակչութիւն։

Թուրք բանակը և փախստական տեղացի թուրքերը կը վերադառնան Կոփ և կ՚իմանան հոն պատահածները։

Սակայն Թուրքերը երկար ատեն չեն կրնար մնալ Կոփի մէջ, որովհետեւ հետեւեալ օրն իսկ, մեծ թիւով խազախներ կ'ողողեն այդ շրջանը։ Թէեւ Թուրքերը կը փորձեն դիմադրութիւն կազմակերպել, բայց յաղթուելով կը նահանջեն։ Ատկէ ետք, Կոփ դատարկուելով՝ չեզոք գօտի համարուեցաւ։

Կոփեցի հայերուն՝ վերջին պահուն մթերանոցներու թալանումին եւ տեղացի Թուրք բնակչութեան հանդէպ ունեցած վերաբերմունքի մասին, գայմագամը հեռագրով նորէն տեղեկութիւն կուտայ Մուշի կառավարիչին, որ վայրկեանապէս կ'իմացնէ Մուշի Թրքութեան՝ հայերու անհաւատարիմ ընթացքը Կոփի մէջ։ Հայատեաց զգացումները նորէն կը գրգռուին հայերուն հանդէպ, եւ մենք յուզումի կը մատնուինք՝ կասկածելով յանկարծակի Թրքական պոռթկումներէ։ Բայց քանի մը օր ետք, մթնոլորտը սկսաւ նորէն խաղաղիլ քիչ մը։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Թուրքերը Հայերու պաշտպանութիւնը կը խնդրեն.— Փափազեան բժիշկը կը բանտուի, կը հետապնդուի եւ փախուստի կը դիմէ.— Հեռաւոր շրջաններէ ջարդերու լուրերը կը հասնին մեզի.— Ռուսերուն տեղեկագիր կը ղրկուի կոտորածներուն մասին.—

Մայիս ամսուան մէջն ենք։ Ռուս բանակը կը գտնուի Պուլանըքի եւ Ախլաթի ճակատներուն վրայ, Մշոյ դաշտի հիւսիսային եւ արեւելեան կողմ, 8 – 12 ժամ հեռու։ Հայերս յուսալից ենք։ Կազմակերպութիւնը լուրեր կը տարաձայնէ ժողովուրդին մէջ, թէ Ռուսերը մօտ ատենէն պիտի գրաւեն մեր շրջանն ալ։ արդէն Վանի ամբողջ շրջանը, մինչեւ Ախլաթ գրաւուած է եւ Վանի Թուրք գաղթականներէն մաս մըն ալ մեր քաղաքը ժամանած է։

Քաղաքի Թուրքերուն մեծ մասը որոշած է քաղաք մնալ, չգաղթել, երբ Ռուսերը գրաւեն Մուշի շրջանը։ Հետեւաբար, անոնք գաղտնաբար բանակցութեան մէջ կը մտնեն իրենց բարեկամ հայերուն հետ՝ փոխադարձ պաշտպանութիւն խոստանալով իրարու։ Հայերը կը խոստանային իրենց դիմող Թուրքերուն որ իրենք պիտի ջանան պաշտպանել իրենց բարեկամ Թուրքերը, երբ Ռուսական ուժերը գրաւէին քաղաքը, իսկ ատոր փոխարէն՝ Թուրքերն ալ կը խոստանային պաշտպանել իրենց բարեկամ հայերը, եթէ Ռուսերու ժամանումէն առաջ՝ Թուրք կառավարութեան կողմէ վտանգ մը սպառնար հայերուն։ Մինչդեռ, վերջին րոպէին, Թուրքերը խոստմնազանց գտնուեցան և ո՛չ մէկը բողոքի ձայն բարձրացուց կառավարիչի հայաջինջ ծրագրին դէմ։ Ոչ միայն բողոքի փորձ չեղաւ, այլ նոյն իսկ՝ խոստում տուողներէն շատերը իրենց ձեռքերը ներկեցին հայու բոսորագոյն արիւնով։

Վահան Փափազեան ալ Թիֆլիսի հիւանդութենէն վարակուելով՝ ինկաւ անկողին։ Թէեւ վտանգաւոր պահեր ունեցաւ, բայց շուտով վտանգը անցընելով սկսաւ կամաց կամաց ապաքինիլ։

Կառավարիչը նորէն Բաղէշ կանչուեցաւ կուսակալին կողմէ։ Անկէ վերադարձին, դեռ Փափազեանը պառկած գտաւ։ Այցելութեան գնաց և հոգատար բժիշկներուն խստօրէն պատուիրեց որ լաւ հոգ տանին և շուտով առողջացնեն զայն։ Այդ բժիշկները օրական երկու անգամ այցելութիւն կուտային Փափազեանին և բուժեցին զայն։

Փափազեան, իր հիւանդութեան ատեն․ իմացած էր որ իր կազմակերպութեան ծանօթ դէմքերէն Վռամեան և Իշխան, Վանի շրջանին մէջ, դաւաճանաբար սպաննուած էին Թուրքերուն ձեռքով, և կը զգար որ իր օրերն ալ համրուած էին․ այդ պատճառով ալ՝ ապաքինելէն ետք, շատ զգոյշ կը մնար, կառավարիչին այցելութիւն չէր տար այլեւս՝ պատճառ ցոյց տալով իր տկարութիւնը։ Իր վարձած սենեակին (Զաջիկեան Գասպարի տուն) մէջ այնքան ալ չէր բնակեր, գիշեր ու ցերեկ շարունակ ուրիշ տեղեր կ'անցընէր։ Քանի մը օր ալ՝ մեր աւելորդ սենեակին մէջ գիշերեց։ Ոստիկանները սկսած էին իր վարձած տունը երթալ և զինք հարցնել․ իր ծառան, որ Սասունցի երիտասարդ մըն էր՝ Պօղոս անունով, միշտ կը պատասխանէ եղեր․

— Քիչ մը առաջ տունէն դուրս ելաւ, ուր երթալը չեմ գիտեր։

Ոստիկաններն ալ միշտ կը պատուիրեն եղեր որ երբ վերադառնայ, իրեն ըսէ որ կառավարիչ Պէյը կը փափաքի զինք տեսնել, ու կը հեռանային։

Կառավարիչը խիստ զգոյշ կը վարուէր, նպատակն էր զայն ձեռք անցընել՝ առանց յուզում առաջ բերելու, և քաղաքէն դուրս ղրկելով՝ հաշիւը կարգադրել, բայց Փափազեան աւելի ճարպիկ գտնուելով՝ կծիկը դրաւ․ գիշեր ատեն, քանի մը ընկերներով Սասուն բարձրացաւ։ Երբ կառավարիչը իմացաւ անոր փախուստը, անշուշտ թէ՛ զարմացաւ և թէ՛ ցաւ զգաց որ ատանկ սքանչելի որս մը ձեռքէն փախցուցած էր, բայց, այդ օրերուն, բնաւ ձայն ձուն չհանեց, ինչ որ դեռ ակնկալութիւններ ունէր։

Պոլիսէն, Կարինէն, Տրապիզոնէն, Տիգրանակերտէն, ուր վաճառականներս մեր հարազատներն ու գործերն ունէինք, ամէն շաբաթ նամակներ կը ստանայինք. միայն 15 օրէ ի վեր, թէեւ թղթատարը կուգար, բայց նամակ, լրագիր չէինք ստանար։ Հեռագիրներ կը ղրկենք, պատասխան չենք ստանար, դրամի պէտք ունենալու պատրուակով. Պոլիս գտնուող եղբայրս Սարգիսին հեռագիր կուտամ և նեղ վիճակս իրեն իմացնելով՝ օգնութիւն կ'ուզեմ. բայց պատասխան չեմ ստանար։

Ասանկով, բոլորս ալ մեծ մտատանջութեան և երկմտութեան ենթարկուած էինք մինչեւ որ օր մըն ալ իմացանք Խնուսէն վերադարձող սայլապաններէն, թէ Խնուսի և Կարինի շրջաններուն մէջ հայ չէ մնացեր, բոլորն ալ աքսորուեր են Ուրֆայի և Հալէպի կողմերը։

Սասունէն ալ լուր առինք որ Կինճի, Ծապաղջուրի, Փսանաց գաւառի ամբողջ հայերն ալ տեղահանուած էին, շատերը կոտրուած, մօտ քսան հազար անձեր ալ ապաստանած էին Սասնոյ լեռները։

Եւ համոզուեցանք որ հայերը, ամէն կողմ, ենթարկուած են հուրի, սուրի, հալածանքի և կոտորածի։

Մեր գաւառի սահմանակից շրջաններուն մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն լուրերը հետզհետէ կը հաստատուէին։ Բոլորս ալ սարսափի մատնուած էինք՝ խորհելով որ այդ փորձանքէն մենք զերծ պիտի չմնայինք և եթէ մինչեւ հիմա դեռ կը խնայուի մեզի, թուրքերը նախ կը կարծեն, թէ քիչ շատ զինեալ ուժ մը կը ներկայացնենք քաղաքի, դաշտի և մանաւանդ Սասունի մէջ, երկրորդ, պարէն փոխադրելու համար՝ դեռ մեզի պէտք ունին, և մեր հաշուեյարդարի գործը ձգեր են ամենավերջին րոպէին։

Այս ըմբռնումով, մեր կորուստը աւելի սոսկալի պիտի ըլլայ, քանի որ երեսուն տարիներէ ի վեր ամենէն ըմբոստը մեր գաւառն էր եղած, և իրենց աչքին փուշը։

Վերջին ժամը հասած համարելով, պէտք է խորհիլ և գործել՝ այս անել քաոսէն մասամբ փրկուելու համար։

Արդէն ամէն օր ժողովներ կ'ունենայինք Առաջնորդարանի մէջ։ Որոշուեցաւ ջարդերու և տեղահանութեանց մասին տեղեկագիր մը պատրաստել և ամէն գնով հասցնել զայն Ռուսական բանակին՝ մատնանիշ ընելով նաեւ Տարօնի շրջանին ալ սպառնացող վտանգը և խնդրել որ որքան կարելի է, խազախներն ու կամաւորները շուտ աճապարեն և փութան մեր օգնութեան։

Տեղեկագիրը ղրկել տուինք Առաջնորդարանի նախկին քարտուղար Պր. Նազարէթ Մարտիրոսեանին, որ այդ պահուն կը բնակէր Մանազկերտի բերդը։

Տեղեկագիրը անմիջապէս հասեր է պատկան տեղը. և նոյն իսկ Վեհափառ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին եւս դիմում ըրած է, ինչպէս որ կ'իմացնէր մեզի։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Բաղէշի հայերու կոտորածը.— Հնծանի խորհրդակցական ժողովները.— Հանի Յակոբի հրեֆ առաջարկները կը մերժուին.—

Մուշի յայտնի վաճառականներէն Վելօ Գոնչոյեան հրացան մը կը գնէ իրեն բարեկամ Լաթէ անունով Թուրքէ մը, որ ինքն անձամբ կ'ուզէ հրացանը բերել յանձնել, բայց Վերին Թաղի ոստիկանական պահականոցին քով կը բռնուի և ստիպումի ներքեւ՝ կը պարտադրուի յայտնել թէ այդ հրացանը ծախած է եղեր Վելօ Գոնչոյեանին։ Իսկոյն Թուրքն ու հայը կը ձերբակալուին և ձեռքերնին իրարու շղթայուած՝ կը ղրկուին Բաղէշ, դատուելու համար. հայը՝ իբրեւ զէնք գնող, անշուշտ Թուրքին դէմ գործածելու մտադրութեամբ, իսկ Թուրքն ալ՝ հայուն զէնք ծախած ըլլալու ամբաստանութեամբ։

Բաղէշ հասնելուն պէս Թուրքը ազատ կը ձգեն, իսկ հայը կը դնեն բանտ, և երկու երեք օր ետք հոն ալ կը սկսին հայկական կոտորածները։ Նախ կը ձերբակալեն առաջնակարգ դիրքի վրայ գտնուող բոլոր ազգայինները, մօտ 6-700 հոգի և կը լեցնեն բանտերու մէջ, յետոյ զանոնք քաղաքէն դուրս հանելով՝ բոլորն ալ կը սպաննեն. անկէ ետք կը սկսին քաղաքին մէջ մնացած անպաշտպան ժողովուրդը, ըստ կամս, տեղահանել, առեւանգել, թրքացնել և ջարդել։

Վերոյիշեալ Մշեցի Թուրքը՝ իր աչքերով տեսած ըլլալով այդ բոլոր անգթութիւնները, քաղաք վերադարձին՝ իր տեսածներուն մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տուած էր իր հայ բարեկամներէն Յակոբ Տէր Զաքարեանին և Ալեքսան Մովսէսեանին։

Բաղէշի կոտորածով, ուրեմն, այդ շրջանի հայութեան հաշիւն ալ կարգադրուած կ'ըլլար և դեռ անձեռնմխելի կը մնային Մուշ քաղաքը. Մշոյ դաշտը և Սասունը։ Այս վայրերուն հայութիւնը մեծ մասամբ իր յոյսը դրած էր Ռուսերու մօտալուտ ժամանումին վրայ. ուրիշ մաս մըն ալ ինքզինք ապահովուած կը զգար՝ վստահելով տեղւոյն Թուրքերէն իրենց եղած կեղծ ու պատիր խոստումներուն, թէ նեղութեան պարագաներուն՝ ապաստան պիտի գտնեն իրենց Թուրք բարեկամներուն մէջ և այդպիսով փրկուին։ Իսկ կար փոքրամասնութիւն մը, որ ինձ նման, երեսուն տարի-

ներէ ի վեր Թուրք բռնակալ կառավարութեան դէմ մաքառած ըլլալով և ամէն տեսակ զրկանքներու, հալածանքներու, տանջանքներու, չարչարանքներու, բանտարկութեանց բովէն անցած ըլլալով, դեռ իր պաղարիւնութիւնն ու յստակատեսութիւնը չէր կորսնցուցած, և մահը արհամարհելով, այս նեղ օրերուն մէջ իսկ՝ կը փափաքէր իր թշուառ ազգին ու ցեղակիցներուն ծառայութիւն մը ընելէն առաջ միայն, գոնէ պատիւով մեռնիլ. եթէ հարկ էր մեռնիլ։

Եւ այս նպատակով ալ, շարունակ գաղտնի ժողովներ կը գումարէինք հոս ու հոն, կարծիքներ կը փոխանակէինք, և ծրագիր մը պատրաստելով՝ գործադրութեան կ՚ուզէինք դնել։

Քանի որ մեր կարեւոր ընկերներուն մեծ մասը՝ այդ պահուն, իբրեւ փախստական, Սասուն ապաստանած էր, ստիպուած էինք քաղաք մնացող ընկերներու կարծեաց ամփոփումը՝ վեր (Սասուն) ղրկելու, անոնք ալ իրենց կարծիքը մեզի կը հաղորդէին. բայց գիրով զիրար չկարողանալով համոզել, որոշուեցաւ իրենցմէ մարդիկ հրաւիրել քաղաքին մօտակայ այգիներուն հնձանները, ուր մեզմէ ալ ընկերներ երթալով՝ տաք վիճաբանական ժողովներ ունեցանք։

Ժողովներուն մէջ Նոտոյեան Հաճի Յակոբի և իմ տեսակէտներուն համամիտ էին Պր. Կորիւն, Կառնենու Պր. Մկրտիչը, Սեմալցի Մանուկը, Արօ Շահրիկեան, Մոկաց Քեռի Ղազարը և Առինջ գիւղացի Պ. Սահակը. իսկ հակառակ էին Պրք. Վ. Փափազեան, Ռուբէն, Պոլէեան Մճօն, Աւետիս, Լեւոն Ասլանեան, Տիգրան Լոլոյեան և իրենց համակրող, Սահմանադրութենէն ասդին շատ մը նորագիր դաշնակցական յեղափոխական ընկերներ։

Մեզի գաղափարակից ընկերներու ստորագրութեամբ, Կորիւնի և Հաճի Յակոբի բանագնացութեամբ, ներկայացուած էին հետեւեալ երեք առաջարկները.—

Ա.— Քանի որ Թրքական ամբողջ զինուորական ուժը ռազմաբեմը կը գտնուի, քաղաքին մէջ քիչ թիւով ժանտարմաներ ու չէթէներ կան. փոխանակ սպասելու որ կառավարիչը զօրք բերել տալով՝ ջարդել տայ մեր ժողովուրդը. մեզի աւելի ձեռնտու է Սասուն հաւաքուած զէնքի և ռազմամթերքի կէսը՝ մեր զինեալ տղաներով դաշտ փոխադրել, հրահանգել մեր տղաներուն որ բոլոր հայ գիւղերուն մէջ գտնուած Թուրք պաշտօնէութիւնը և հեծեալ ոստիկանութիւնը, միեւնոյն օր, գիշեր ատեն, ջարդեն անխընայօրէն և անոնց զէնքերը յափշտակեն, որով հազարէն աւելի կանոնաւոր զէնք ձեռք անցընելէն զատ, այդքան ալ մեր ապագայ դահիճներէն ազատուած կ՚ըլլանք։ Հետեւեալ օրը, քաղաքէն այն պաշտօնեաները, որ հայ գիւղերը կ՚երթան, զանոնք ալ իսկոյն սպաննել և չթողուլ որ քաղաք վերադառնան։ Երկրորդ գիշերն ալ, դաշտի ամբողջ ուժերը դէպի քաղաք յառաջացնելով, քաղաքի պատրաստ երիտասարդութեան հետ՝ իսկոյն յարձակիլ զօրանոցներու վրայ, զանոնք յանկարծակիի բերելով, և քաղաքն ալ պաշարելով՝ անձնատուութեան ստիպել թշնամին, որ շատ չնչին ուժ ունէր քաղաքին մէջ, այդ պահուն։

Այսպէսով, առանց այլեւայլի, քաղաքը կը գրաւենք, նոյն գիշերուան մէջ և կացութեան տէր կը դառնանք, ու կարող կ՚ըլլանք նոյն իսկ տարի մը պայքար մղելու, երբ այդքան զինամըթերք և պարէն կ՚ունենանք մեր տրամադրութեան ներքեւ։ Եւ քանի որ Ռուս բանակն ալ մեզմէ 8-10 ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի, կը յաջողինք կռնակէն զարնել Թուրք բանակը և մեր ժողովուրդը ազատելով՝ կ՚անցնինք ռուսական բանակը, կամ թէ Ռուսերը կուգան կը գտնեն մեզ։

Բ.— Զինեալ երիտասարդութիւնը, մեր փորձառու ընկերներուն ղեկավարութեան տակ, խումբերու բաժնել և դաշտի մէջ, մէկ քանի տեղեր, պարտիզանական կռիւներ ստեղծել. զարնել Թուրք պաշտօնեաները, չէթէները։ Քանի որ կառավարութիւնը այժմ ուժ չունի որ ուզածը ընէ, պիտի ստիպուի ունեցածովը գոհանալ և զանոնք գործածել մեզի դէմ։ Կտրել բոլոր հեռագրական թելերը և հրաման տալ ժողովուրդին որ ի վիճակի եղողները, նոյն գիշերն իսկ, հաւաքուին Ցրօնաց, Ապըլպուհարայ, Հացկայ Զօրերը։ Անշուշտ, նախապէս իմաց տալու է որ ամէն մէկ շրջանի ժողովուրդը, իր երիտասարդներուն պաշտպանութեան տակ, կամաց կամաց հաւաքուի ցոյց տրուած ձորերուն մէջ։ Իսկ Ջխուրայ շրջանի ժողովուրդը ամբողջութեամբ հաւաքուի Վարդենիս գիւղին մէջ։ Սասունի ժողովուրդն ալ, նոյն ծրագրին համաձայն, Արղաց Զօրով վար գալով՝ յառաջանայ իրեն համար որոշուած շրջանը, ինչպէս նաեւ քաղաքէն եկող ժողովուրդը։ Մինչեւ յաջորդ առաւօտ, ամբողջ շրջանի հայութիւնը հաւաքուած կ՚ըլլայ որոշուած կիրճերու և Վարդենիս գիւղին մէջ, և բոլորն ալ՝ մեր ճամբան շարունակելով և հանդիպած քիւրտ գիւղերու ժողովուրդը բնաջնջելով և անոնց պատրաստ ուտելիքները վերցնելով՝ կը հասնինք Թրքական բանակին կռնակը, որ տեղաւորուած է Պուլանըքի Լիզ, Ցատկոն, Ոտնչոր գիւղերու մէջ։ Իսկ վերին Պուլանըքի շրջանը՝ դատարկուած, չէզօք գօտի է։

Մեր զինեալ ուժերուն մէկ մասին միջոցաւ գրաւեցնել Թուրք բանակը, որ ատեն ժողովուրդը պատեհութիւն կ՚ունենայ դիւրութեամբ անցնելու գիծը, և արձակուած հրացաններու ձայնէն՝ Ռուսերը կարծելով թէ թշնամին յարձակումի կը պատրաստուի, անպատճառ պիտի յառաջանան, և մեր ժողովուրդին հանդիպելով՝ փրկուած պիտի համարուինք։

Վարդենիսի շրջանին մէջ հաւաքուածներն ալ, այդ գծով, կրնան վեց ժամէն հասնիլ Ցախավանք, ուր արդէն Ռուսական բանակները դիրք բռնած կը սպասեն՝ Նեմրութի մեր կողմի փէշերուն վրայ։

Գ.— Դաշտի ամբողջ ժողովուրդը՝ իր պարէնով, հաւաքել տալ Սասնոյ լեռներու սարատակի հայ գիւղերուն մէջ և մեր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերով յարձակիլ թշնամիին վրայ, ջարդել, ջարդուիլ. նոյն բանը ընելու է քաղաքը, մինչև որ կամ յաղթական դուրս գանք և կամ եթէ մեռնինք ալ՝ գոնէ պատիւով մեռնինք։

Մեզի ընդդիմադիր հոսանքին պատկանող ընկերները, ղեկավարութեամբ աւելի Փափազեանի և Ռուբէնի, անընդունելի և անգործադրելի համարեցին մեր բանաձեւած այդ երեք առաջարկներն ալ։ Առաջին կէտին դէմ առարկելով՝ թէ դժուարութեամբ պիտի յաջողինք քաղաքը գրաւել իր զօրանոցներով։ Երկրորդ կէտին դէմ առարկելով՝ թէ մօտ 100,000նոց ժողովուրդ մը ինչպէս պիտի մտիկ ընէ մեզի, միեւնոյն օրուան մէջ ճամբայ իյնայ, որ կարողանանք Սասունի, քաղաքի և դաշտի հայ բնակչութիւնը փրկել։ Թող որ Օսմանեան բանակին կը հանդիպինք և անոնց թընդանօթները ջարդ ու փշուր կրնան ընել բոլորս։ Իսկ երրորդ կէտին դէմ ալ կ՚առարկեն՝ թէ մեզի մեծ ուժեր հարկաւոր են, որպէսզի կարենանք պաշտպանել Խըզըլաղաճ գիւղէն մինչև Ալվառինչ գիւղը երկարող գիծը։

Ատոնց փոխարէն, անոնք կ՚առաջարկեն իրենց ծանօթ թէզը, որ էր.

— Քանի որ Սասնոյ բոլոր գիւղերուն մէջ, թէ՛ պարէնի և թէ՛ ռազմանիւթի բաւական մթերք կեդրոնացուցեր ենք, պէտք է և որչափ կարելի է շուտ, ինչ զէնք ու ռազմամթերք որ դեռ ունինք և դաշտի գիւղերուն մէջ, բոլոր մարտական տղաները զինելով՝ Սասուն բարձրացնենք. բռնակալութեան ժամանակին իսկ՝ Թուրք կառավարութիւնը միշտ Սասնոյ վրայ կեդրոնացուցած էր իր ուշադրութիւնը. հիմա ալ երբ տեսնէ որ մեր ամբողջ ուժը Սասունի մէջ կեդրոնացած է և աւելի՝ Սասունի ժողովուրդէն կրնայ գալ վտանգը, կրնայ կտրուկ միջոցներու դիմել։ Եւ ինչպէս կը տեսնէք, արդէն շատոնց ի վեր Դալւորիկի շրջանին մէջ կռիւներ ստեղծելով՝ կառավարութիւնը այդ կողմին վրայ կը զբաղեցնէ հայ ժողովուրդը, և դիտենք որ մօտ ատենէն նոր ուժեր բերել տալով՝ աւելի Սասնոյ վրայ պիտի յարձակի։ Որքան ատեն որ Սասուն կանգուն է և Անդոկ լեռը չէ գրաւուած, մենք՝ իբր ամուր բերդ, կանգնած ենք դաշտի և քաղաքի կողքին։ Մինչև որ մեր ուժերը չջլատին, ձեզի ոչինչ չեն ըներ. քանի որ դուք զէնքով չէք ընդդիմանար իրենց, և մանաւանդ պաշարի փոխադրութեան համար ալ ձեզի պէտք պիտի ունենան, ձեզի չեն ոչընչացներ։ Ամէն վտանգ աւելի Սասնոյ է որ կը սպառնայ. պէտք է բոլոր ուժերը հոն հաւաքենք և զօրեղ դիմադրութիւն կազմակերպենք։ Նախկին կռիւներուն, հարիւր կանոնաւոր զէնք չունեցած ատեննիս անգամ, օրերով, շաբաթներով կը կռուէինք. հիմա երբ հազարէն աւելի կանոնաւոր զէնք ունինք և կրնանք շատ երկար դիմանալ։ Արդէն՝ կռիւը շատ չտեւած, Ռուսերը կուգան և բոլորս ալ փրկուած կ'ըլլանք. թէև անշուշտ, աւելի Սասնոյ մէջ մասնակի ջարդեր տեղի պիտի ունենան, քանի որ կռիւի թատերաբեմը հոն պիտի ըլլայ։

Եւ կ'առաջարկուի որ այս երկու տեսակէտները քուէի դրուին։ Բայց հաճի Յակոբ ձայն առնելով՝ կ'ըսէ.—

— Ինչպէս որ դուք իմ առաջարկներուս դէմ խօսելով՝ գործնական չգտաք զանոնք, թոյլ տուէք որ ես ալ իմ առարկութիւններս ներկայացնեմ ձեր այդ առաջարկին դէմ։

Եւ կը սկսի խօսիլ հետեւեալը.

— Ախըր, այս պահուս, մարդ կոյր կամ խուլ ըլլալու է որ չտեսնէ ու չլսէ թէ ի՛նչ է Թուրքի այժմու հայաջինջ քաղաքականութիւնը։ Ահա, հեռաւոր և մօտակայ շրջաններու ամբողջ հայութիւնը, ինչպէս որ բոլորս ալ լսեր ենք ու գիտենք, առանց Օսմանեան կառավարութեան և զօրքին դէմ որևէ կերպով ըմբոստանալու, բոլորն ալ սուրի քաշուած են։ Ամենամօտ Բաղէշ քաղաքի սրածութիւնը լսած ենք։

Ի՞նչ ըսել կ'ուզուի պատճառաբանելով՝ թէ Սասունը չբնաջընջած, դաշտի և քաղաքի հայութիւնը չեն փճացներ։

Ընդհակառակն, մենք կ'ըսենք.

— Թուրքերը՝ վատ, ստորին արարածներ են. անոնք՝ նախ իրենց չդիմադրողները կը ջարդեն. երբ բաւարար ուժ ունենան, կը յարձակին մեզ նման հայդուկներու վրայ ալ, եթէ ուժ չունենան, կը լռեն։

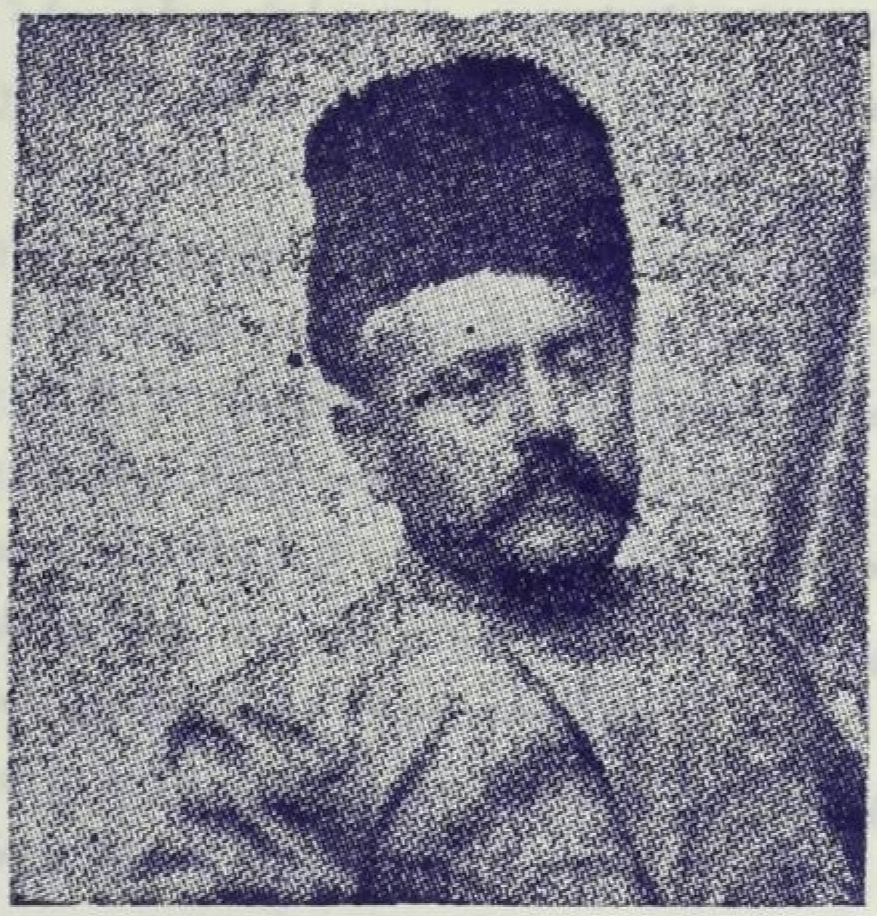

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

[illegible]

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ [illegible]

Եւ կ'առաջարկէ որ այս երկու տասնեակները քաշէ դրամը։

Բայց Հաճի Յակոբ ձայն տանելով՝ կ'ըսէ —

— Ինչպէս որ դուք իմ առաջարկներուս չէք խառնուիլ [illegible] Թոյլ տուէք որ ես ալ իմ առաջարկներս [illegible]

Եւ կը սկսի խօսիլ [illegible]

[illegible]

«Դուք կ'աշխատիք դաշտի և քաղաքին մէջ միացած ութսուն հազար հայութիւնը, — մեծ մասամբ կին, տղայ, աղջիկ, — անպաշտպան ձգել և Սասուն հաւաքուած երեսուն հազար ժողովուրդը փրկել: Թէեւ սասնց կեանքն ալ իմինէս աւելի թանկագին կը համարեմ, բայց բոլորի փրկութիւնն ալ նկատի առնելու է, եթէ ոչ, ես և իմ ընկերները այն համոզմունքին պիտի գանք որ դուք, — մի քանի անձերդ — ո՛չ թէ ազգի կամ Սասնայ ժողովուրդի շահն է որ նկատի ունիք, այլ աւելի՛ յետին մտքով (1) է որ կը գործէք: Դաշտը և քաղաքը սուրի տալէ յետոյ, Սասունցիներու արեան գնով ալ՝ ձեր — մի քանիներու — կեանքը պիտի փրկել ջանաք: Որքան կրցան կռուիլ այդ ապառաժներուն մէջ, լաւ, դուք հոն էք, իսկ երբ չկարողանան դիմանալ, և — և այժմէն ալ կ՚ըսենք որ պիտի չկարողանան երկար դիմանալ, քանի որ ձեր հաւաքած պարէնը մէկ ամիս իսկ պիտի չբաւէ 30,000 անձերու, — այն ատեն՝ անօթի ժողովուրդը ստիպուած, անձնատուր պիտի ըլլայ, և դուք ալ՝ ձեր հետ առած մի քանի զինեալ տղաներ, պիտի փորձէք անցնիլ արտասահման:

«Ահա, մեր ըսածը այդ է: Հիմա կրնաք մեր երկու հոսանքներուն առաջարկները քուէի դնել»:

Հաճի Յակոբի այս առարկութեանց առանց պատասխանելու, ձայներու մեծամասնութեամբ կ'ընդունուի Փափազեանի և իր համախոհներու բանաձեւը՝ թէ պէտք է միայն Սասունը ուժեղացնել և հոն դիմադրութիւն կազմակերպել:

Այդքան բան արդէն կը գուշակուէր, քանի որ իրենց շուրջն ու բոլորը հաւաքել տուած էին այնպիսի մարդիկ, որոնք՝ իրենց պէս օտարականները (առանց տեղեակ ըլլալու մեր երկիրի հանգամանքներուն, բարեմիտ ժողովուրդի միամտութիւնը շահագործելով՝ իրենց կախարդական զաւազաններուն օժանդակութեամբ) չարունակ լսելի ընել կուտային իրենց ձայնը:

Ու այսպէս ժողովները վերջ կը գտնեն. խումբը Սասուն կը բարձրանայ, իսկ հաճի Յակոբ և Մշեցի տղաքն ալ կը վերադառնան քաղաք:

Այդ օրէն սկսեալ, աւելի եռանդուն կերպով աշխատանք կը կատարուի թէ՛ գիւղերէն և թէ՛ քաղաքէն՝ զէնքեր ձեռք բերելու, պարէն հաւաքելու և գաղտնի փոխադրելու Սասուն, քաղաքն ու դաշտը անպաշտպան վիճակի մատնելով:

---

(1) Յուսագիրը «կանխամտածութիւն» բառը գործածած է այդ իմաստով: (Ծանօթ.— Ա.Տ.)

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Հայասէր Էմինի փոխարէն, հայատեաց Քոմիսէր Ռասիմ.— Չխուրի եւ Դալւորիկի գաղթականները քաղաք կը լեցուին.— Անոնց տեղաւորումը եւ պարենաւորումը.— Բարեգործականի երկու հարիւր ոսկին կը յատկացուի անոնց.—

Հայ գործաւորական վաշտերու (Ամելէ Թապուրի) հրամանատար Էմին աղայի փոխարէն, նոյն պաշտօնին կը կոչուի հայատեաց Քոմիսէր Մուհաճիր Ռասիմ էֆէնտի, այն պատճառաբանութեամբ որ իբր թէ Էմին աղան միշտ ներողամիտ կը գտնուի եղեր հայերու հանդէպ և անոնց միշտ կը թոյլատրէ որ իրենց տուները երթան, եւայլն։

Ռասիմ էֆէնտի, պաշտօնի գլուխ անցնելէն ետք, սկսաւ խիստ վերաբերում ցոյց տալ բոլոր հայերուն։ Ինքն ալ թէեւ կաշառակերին մէկն էր, բայց այդ օրերուն այլեւս կաշառք չէր ընդուներ. Թոյլ չէր տար որ հայերը իրենց զօրանոցներէն դուրս ելլեն և նոյնիսկ անոնց տուներէն եկած կերակուրները կը քննէր՝ ներս ղրկելէն առաջ։ Զօրանոցները իրական բանտերու վերածած էր. խեղճ տղաք արեւի երես չէին տեսներ, առանց որեւէ պատրուակի շատերը կը գանակոծէր, ու այս պատճառով ալ՝ շատերը նորէն ստիպուեցան զինուորական տուրք վճարելով ազատիլ այդ դժոխքէն։

Կառավարիչին նպատակն էր այս կերպերով քաշել հայերուն դրամը։ Փոխանակ ի վերջոյ Թուրք և քիւրտ խուժանին գրպանը մտնելու, աւելի յարմար կը դատէր որ պետական գանձը օգտուէր այս նեղ օրերուն։

Զինուորական տուրք վճարելու կարողութիւն չունեցողներն անգամ խիստ աժան գիներով կը ծախէին իրենց կահ-կարասիները և դրամ կը հայթայթէին և իրենց զաւակները կ՚ազատէին զօրանոց կոչուած դժոխքէն։

Ախլաթի, Բաղէշի շրջաններէն, Չխուրի գիւղերէն,— Մուշաղշէն, Տափավանք, եւայլն — շատ մը հայեր, որոնք մազապուր ազատած էին կոտորածներէն, եկան քաղաք լեցուեցան։ Նաեւ Դալւորիկի գիւղերէն հազարաւորներ ապաստան փնտռեցին Մուշի մէջ. Նոյնիսկ Սասունի Շենիկ, Սեմալ, Կէլիէկուզան գիւղերէն շատերը՝ իրենց կիներն ու զաւակները քաղաք ղրկեցին, այն համոզումով որ նախկին օրերու նման, երբ Թուրք զօրքը և խուժանը յարձակին շրջաններու գիւղերուն վրայ, քաղաքի հայութիւնը զերծ պիտի մնայ վտանգներէ, որով իբրեւ ապահով համարուած վայր՝ մէկ քանի օրուան մէջ տասը հազարէն աւելի գաղթականութիւն հաւաքուեցաւ քաղաքին մէջ։ Նոյնիսկ Դաշտի գիւղացիներէն շատերը փոխադրուեցան քաղաք և ունեւոր դասակարգը զատ տուներ վարձեց ու հոն հաստատուեցաւ։

Կառավարութիւնը բնաւ արգելք չէր յարուցաներ հայերու այս կեդրոնացումին դէմ, քանի որ ան իր կանխորոշ դիւային ծրագիրը ունէր ի մտի։

Բոլոր հայ թաղերու թաղականները, Առաջնորդարանի յանձնարարութեամբ, ոտքի վրայ էին, օրն ի բուն կ'աշխատէին այս նորեկ գաղթականները տեղաւորելու համար։

Որպէս մեր Զորոյ Թաղի թաղականութեան ատենապետ, այդ գործին ծանրութիւնը կը կրէի ուսերուս վրայ. շատ մը տուներ պարպել կուտայինք՝ տնեցիները իրենց ազգականներուն կամ բարեկամներուն տուները փոխադրելով և տեղաւորելով, անոնց այս պարպուած տուներն գաղթականներուն կը յատկացնէինք։ Պահանջը այնքան մեծ էր որ տուներու պարպումով չէր լուծուեր, հետեւաբար՝ սկսանք ամէն մէկ տան համար 3-5-7-10 անձերէ բաղկացեալ ընտանիքներ բաժնել տուներու վրայ։

Բացարձակ ճշմարտութիւնը ըսած կ'ըլլանք, եթէ յայտարարենք որ միջին և աւելի համեստ ապրուստ ունեցողները աւելի սիրով և սրտաբացօրէն կ'ընդունէին մեր բաշխումները՝ քան հարուստ դասակարգը։ Մենք երկու հատ երկյարկանի տուներ ունէինք՝ իւրաքանչիւրը մէկ քանի սենեակներէ բաղկացած, մէկը՝ մեր հօրենական տունն էր, ուր մենք կը բնակէինք, իսկ միւսը՝ պարտէզին մէջ իմ շինել տուածն էր, զոր ամբողջովին Սասունցի ընտանիքներու տրամադրած էինք՝ անոնց ապրուստն ալ մեր կողմէ հայթայթուելու պայմանով, քանի որ ներքին նախազգացումս ինծի այն գաղափարը կը թելադրէր թէ մեր այս ունեցածները, բոլորն ալ, քարուքանդ պիտի ըլլան, մեր հարստութիւնը պիտի փճանայ կամ անարգ թշնամիին ձեռքը պիտի անցնի, մեր ազգային գոյութիւնն ալ մեծ հարցականի առջեւ պիտի գտնուի։ Այդ պարագային, ի՞նչ պիտի արժէին հարստութիւն կամ խնայողութիւն։

Թաղական պաշտօնակիցներուս հետ, մէյ մէկ պարկ ի ձեռին, տունէ տուն և դուռնէ դուռ կը պտտէինք՝ հաց, ալիւր, ձաւար, բուլղուր, իւղ, փախաթ, կարպետ, եւայլն հաւաքելու՝ չքաւոր ընտանիքներու օգնելու համար։ Ամէն ոք իր սրտէն բխած կամ՝ կրցածը կուտար սիրայօժար՝ մանաւանդ որ մենք էինք հաւաքողները և պարկը ձեռքերնիս կը տանէին, գիտնալով որ հարիւրաւոր անձերու ապրուստը իմ միջոցներով հոգալէս զատ, կարօտ ընտանիքներուն ալ կը ջանայինք հասնիլ։

Թաղիս մէջ կը բնակէին քաղաքի առաջնակարգ հարուստներէն Սինոյեան Խաչիկն ու իր եղբայրը, որոնք հազարաւոր լիրաներ ունէին կանխիկ։ Երբ անոնց դրան առջեւ կը կենայինք, առանց դուռը բանալու, վերի յարկի պատուհանէն վար կը նետէին երկու երեք չոր հաց՝ յայտնելով թէ ունեցածնին իրենց չի բաւեր։ Մենք ալ՝ իրենց տուած հացերը իրենց երեսին կը նետէինք ու կը հեռանայինք։ Գաղթական ընտանիք մը անգամ չառին իրենց տունը, սակայն ջարդի ժամանակ. կլորիկ դեղին ոսկիները մէջտեղ հանելով, աջ ու ձախ կը ծփնէին, որպէսզի կարենային ոսկիի ուժով փրկել իրենց կեանքը, բայց այդ ահաւոր օրերուն, ոսկին որո՞ւ աչքին արժէք ունէր։ Եւ երբ տեսան որ զիրենք ազատելու խոստում տուողներէն ալ լքուած էին, ամենէն առաջ իրենք էին որ իրենց տուները հրդեհեցին և կրակի մէջ բոլորն ալ վառեցան։

Այդ օրերուն, խիստ սրտաճմլիկ տեսարաններ կը պարզուէին երբեմն, թուրք ոստիկաններու կողմէ։ Անոնք միշտ կը պտտէին փողոցները և ուր որ գեղեցիկ հայուհի մը (գաղթական) նշմարէին, գիշեր ատեն անոր բնակարանին դուռը կը զարնէին, տեսած կինը կը պահանջէին և պահականոց կը տանէին՝ հարցուփորձ ընելու պատրուակով։ Այդ անբարոյական և վաւաշոտ սրիկաները՝ երբեմն կը յաջողէին գոհացնելու իրենց անասնական կիրքերը և հայուհին նորէն ետ կը ղրկէին։

Այդ միջոցին՝ Մուշաղշէնցի Գասպարի երկու հարսներն ալ քաղաք ապաստանած էին և մեր թաղեցի Տէր Աւետիս քահանայի տան մէջ հիւրընկալուած էին։ Իմացանք որ անոնց ալ դպչիլ ուզեր էին։ Անմիջապէս տունս փոխադրել տուի և պատսպարեցի։

Հ. Բ. Ը. Միութեան դրամէն, որուն մեծ մասը զէնքի և պարէնի գնումի յատկացուցած էինք. Մնացած գումարն ալ, երկու հարիւր լիրայի չափ, յատկացուցինք այս գաղթականներու սնունդին, քանի որ հետզհետէ կը մեծնար այդ գաղթականներուն թիւը և կը զգայինք որ տեղացի ժողովուրդի պարէնն ալ սպառելու վիճակի մէջ էր։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Հաճի Յակոբի հետ կը խորհրդակցինք միշտ.— Զարագուշակ երազս.— Պզտիկ տղաս Խաչգիւղ կը ղրկեմ.— Պահարաններ պատրաստել կուտամ.—

Անակնկալներով լեցուն այդ օրերուն՝ կը զգուշանայի չուկան երթալէ։ Խանութին ծառան, Յարութիւն անունով, հոն կը տանէր խանութս, իսկ ես, վտանգը կանխազգալով, օրերս կ՚անցընէի մեր պարտէզին մէջ շինել տուած փայտաշէն սենեակի մը մէջ, ուր ընկերներս, մանաւորապէս Հաճի Յակոբ, կուգային և անոնց հետ կը խորհրդակցէինք օրուան հրատապ խնդիրներուն մասին, վերահաս վտանգի մասին, օրէ օր ծանրացող կացութեան մասին, և կարծիքի փոխանակութիւններ կ'ունենայինք թէ ինչ ընելու էինք, ի՞նչ կերպով շարժելու էինք, ի՞նչ միջոցներու դիմելու էինք, գոնէ մեր ժողովուրդի մէկ մասը փրկելու համար։

Այս մտահոգութիւններով հոգեպէս խռոված՝ անկարող էի քնանալու։ Արդէն ի սկզբանէ վատառողջ և նիհարակազմ էի, յաճախակի բանտարկութիւններուս և կրած չարչարանքներուս հետեւանքով, առողջութիւնս գրեթէ քայքայուած էր, և այդ օրերուն ալ՝ հետզհետէ հալ ու մաշ կ'ըլլայի. Թէև նեղութեան և տառապանքի ընթացքին, գլուխս երբեք չէի կորսնցներ, ինչպէս շատ ուրիշներ. այլ ընդհակառակն, պաղարիւնութեամբ, լրջութեամբ կը դիմաւորէի վերահաս դժբախտութիւնը, որմէ ազատելու միջոցներուն մասին միտքս կը յոգնեցնէի ու գիշեր-ցերեկ փրկութեան ելք կը փնտռէի։

Գրեթէ ամէն օր, մինչեւ ուշ գիշեր, կը խորհրդակցէի ընկերներուս հետ և անոնց մեկնելէն ետք ալ՝ կ'առանձնանայի ննջասենեակս։ Օր մը, այդպիսի հոգերով մտատանջ, անկողինս մտայ և երազ մը տեսայ.

Իմ նորաշէն տան տանիքի ցուիքին վրայ նստած՝ իբր թէ կը դիտէի մեր պարտէզը։ Բոլոր ծանօթներս, բարեկամներս, ընկերներս, քաղաքի հայութեան մեծագոյն մասը, բահ ու բրիչ ձեռքերնին՝ սկսան փորել մեր այդ ահագին պարտէզը և ահագին խորութեամբ հոր մը բացին։ Այդ աշխատանքը այդպէս կը շարունակուէր և այդ հորը այնքան խորունկ փորուած էր որ շատ դժուարութեամբ կը նշմարէի անոր մէջ գործողները։ Յանկարծ հաւասարակշռութիւնս կորսնցնելով՝ գլուխս սկսաւ վար հակիլ, յետոյ կռնակս, աչքերս և սրունքներս՝ վար կախուեցան, և գլուխս երկարեցաւ դէպի վար՝ այդ փորուած հորին ուղղութեամբ, միայն ու միայն ոտքերուս մատները փակած էին ցուիքի փայտերուն։ Կը զգայի որ ալ պիտի իյնամ վար, այդ խորունկ փոսին մէջ, ուր մարդիկ դեռ կը շարունակէին իրենց աշխատանքը, և մահս վայրկենական պիտի ըլլար։ Այդ դիրքին մէջ քիչ մը տարուբերուելէս ետք, հետզհետէ կը սկսիմ գլուխս վեր բարձրացնել, մինչեւ որ նորէն կը յաջողիմ վերագտնել հաւասարակշռութիւնս, նախկին նստած դիրքս կը ստանամ և ինքնիրենս կ'ըսեմ, լաւ որ չգլտորեցայ այդ փոսին մէջ։ Երբ արթնցայ քունէս, տեսայ որ քրտինքներու մէջ կը լողայի և գուշակեցի որ մօտ է վտանգը։

շատ նեղութիւններ պիտի տեսնեմ, բայց անձս զերծ պիտի ըլլայ մահէն...։

Վեր բարձրացայ. այլեւս չկրցայ քնանալ, արդէն արշալոյսը բացուելու վրայ էր։

Սովորական ժամուն, հաճի Յակոբ եկաւ, թէեւ կը զգուշանայի իրեն պատմել երազս, քանի որ չարագուշակ կը նկատէի զայն՝ մասնաւորապէս ընկերներուս մասին, բայց վտանգը մօտալուտ զգալուս պատճառով՝ ստիպուած էի իրեն պատմելու մանրամասնութեամբ, ինչ որ տեսայ երազիս մէջ։ Հաճի Յակոբ՝ ուշի ուշով մտիկ ընելէն ետք, այս բառերը արտասանեց.

— Ինծի ըսիր, բայց կը խնդրեմ որ ուրիշ ոչ ոքի չպատմես։

Ու մեր խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ օրուան հրատապ եւ մեզ զբաղեցնող տագնապներուն շուրջ։

Խասգիւղի մէջ ունէինք կալուածներ, շէնքեր, խանութներ, որոնց հսկողութիւնը յանձնուած էր եղբօրս՝ Վաղարշակին։ Ինք հոն կը բնակէր, իսկ իր կինն ու զաւակները՝ մեր տունն էին, քաղաքը։ Փափաքեցայ զաւակներէս Գասպարն ու Ռուբէնը, եւ իր զաւակ Արամիկն ալ ղրկել իր քով՝ այն ենթադրութեամբ եւ յոյսով որ եթէ մենք հոս, քաղաքին մէջ ջարդուինք, գէթ անոնք կերպով մը թերեւս ազատին։ Այս ենթադրրութեամբ երեք պզտիկները հոն ղրկեցի (այս առաքումը կատարուած է Յունիս 20ին, Շաբաթ օր, Ծնթ. Ա.Տ.)։ Յետոյ սակայն, եղբօրս տղան տկարանալով քաղաք վերադարձաւ։

Մեր տուներու ներքնայարկերուն մէջ գետինը փորել տալով՝ խորունկ չորս հորեր պատրաստել տուի եւ անոնց մէջ, առանձին տուփերով թաղել տուի մեր ընտանիքին թանկարժէք իրեղէնները եւ վրան ալ աղուոր մը ծածկել տուի՝ չնշմարուելու աստիճան խնամքով, անշուշտ նախապէս պղնձեայ կամ թիթեղեայ ամաններու եւ կաթսաներու մէջ զետեղելէ յետոյ, որպէսզի չփճանան։

Մեր հին տուներուն տակ ունէինք մեծ փայտանոց մը, մութ սենեակ մը, զոր խորհեցայ պահարանի վերածել տալ՝ այնպիսի ձեւով մը որ վտանգի պահուն, մեր ընտանիքի անդամներով եւ բարեկամներով՝ հոն ապաստանինք. այդպիսով թերեւս ազատէինք։ Այդ նպատակով՝ կանչեցի մեր դրացի Մ. Յակոբի Նահապետը, որ վարպետ նաճար (հիւսն) մըն էր եւ նպատակս իրեն բացատրեցի։ Ան ալ շատ յարմար տեսաւ ըսածս։

Այդ փայտանոցի վրայի յարկը մեր խոհանոցն էր, ուր կը գտնուէր նաեւ մեր թոնիրը։ Այդ պահարանը պիտի շինուէր թոնիրին տակի միջոցին մէջ։

Վարպետ Նահապետը հաւանեցաւ ծրագիրիս և առաջարկեց որ առանց նիւթական հատուցումի՝ պատրաստ է շինելու այդ պահարանը, միայն մէկ պայմանով.— վտանգի պարագային իր ընտանիքն ալ (ինք. իր կինը և մէկ հատ մանչ զաւակ մը, չորս տարեկան) պատսպարենք հոն։ Մեծ ուրախութեամբ ընդունեցի առաջարկը։

Իր հետ առնելով իր գործաւորը՝ ամբողջ հինգ օր աշխատեցաւ այդ գործին վրայ։ Թոնիրին տակէն ծակ մը բացաւ փայտանոցին մէջ մտնելու համար, հոն սանդխամատեր (թարանճա) շինեց՝ վար իջնելու համար, այդ ծակը գոցելու յարմար քարէ սալ մը պատրաստեց՝ անանկ վարպետութեամբ մը որ ոչ մէկը պիտի կրնար նշմարել թէ անոր տակը՝ ծակի բացուածք գոյութիւն ունի։

Սենեակը օդաւէտ դարձնելու համար, արեւմտեան կողմը՝ պարտէզին վրայի պատին վրայ չորս-հինգ փոքր ծակեր բանալ տուաւ, անանկ որ դուրսէն նայողը չտեսնէ այդ ծակերը։

Այս շինութիւնը լմնալէն վերջ, կը մնար դուռը այնպէս մը գոցել քարով ու կիրով, որ բնաւ յայտնի չըլլար թէ ժամանակին հոդ դուռ գոյութիւն ունեցած էր։ Սակայն այդ դուռը գոցելէն առաջ ուտելիքի և խմելիքի մթերք պէտք էր լեցնել պահարանին մէջ։ Քառասուն անձ տեղաւորելու չափ մեծկակ պահարան մըն էր. ուր առնուազն հինգ-տասը օր մնալու համար պէտք էր ունենայինք անհրաժեշտ պաշարը— հաց, գաթա, և այլ ուտելիքներ, նաև կարասներով ջուր բերել տուի մեր աղբիւրէն։ Տան թանկարժէք գորգերը, կարպետները և անկողիններու մէկ մասը զետեղուեցան հոն, որմէ ետք, վարպետ Նահապետը՝ մուտքի դուռը սուաղեց այնպիսի վարպետութեամբ մը որ ոեւէ մարդ պիտի չկարենար որեւէ բան նշմարել հոն։

Այն յոյսը կը սնուցանէինք որ երբ ահազանգն հնչէ և մենք ապաստան գտնենք այդ պահարանին մէջ, Թուրք ոճրագործներ գան և տունը խուզարկելով տեսնեն թէ տնեցիները փախեր, ուրիշ տեղ գացեր են պահուըտելու, տունը պիտի թալանեն ու անցնին երթան։ Անշուշտ, ջարդը երեք չորս օրէն աւելի պիտի չտեւէր և գթառատ Սուլթանը պիտի հրամայէր որ կոտորածը դադրի, այն ատեն պահարաններէն դուրս պիտի գայինք մենք ալ։

Այս յոյսով և ակնկալութիւնով էր որ այդ պահարանը շինել տուի, բայց յետոյ պիտի տեսնենք որ այս բոլոր պատրաստութիւնները իզուր անցան և զայն գործածելու պէտք չտեսնուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Երեսփոխան Հօճա Իլիաս միշտ կառավարիչի քովն է.— Անոր թունալից սպառնալիքները.— Մուսա Պէկ եւ Հաճի Ֆէրօ Խա կը կանչուին ռազմաճակատէն.— Կտակս կը պատրաստեմ.— Սասունցի կիներ վար կը դրուին.— Ձերբակալութիւններ քաղաքին մէջ.—

Մուշ քաղաքի կառավարիչը որչափ որ Սէրվէթ պէյն էր, բայց իշխանութիւնը իրապէս Հօճա Իլիասի գաղիլային (ցեղ) ձեռքն էր։ Ասոնք կը կազմէին տեղական Իթթիհատ կուսակցութիւնը. իրենց ձայնը միշտ և ամէն տեղ լսելի կ'ըլլար։ Քաղաքի միւս ցեղապետներէն ամէն անոնք որ մարդկային քանակով աւելի բազմամարդ, ուժեղ ու արիւնարբու էին, օրինակ, Պայրախտարենց Մուսթաֆայի ցեղակիցները, Իսալի հաճի Խալիլ և հաճի Տավրուշ էֆէնտիները, Քոթանլը Ճաֆար աղան, Բերդի Թաղեցի Ճաֆար աղան և այլ կարգ մը ցեղապետներ իրենց պարագաներով, բոլորն ալ՝ հլու կամակատարներ էին դարձուցեր, և կառավարութեան ղեկը իրենց ձեռքին մէջ առնելով և ամբողջ երկիրը կողոպտելով՝ ամբողջ հարստութիւնը իրենց քսակին կամ տուներուն մէջ կը լեցնէին։

Հօճա Իլիաս բնաւ չմասնակցեցաւ թուրք և հայ խառն յանձնաժողովներու նիստերուն, այդքան զիջում չէր ուզեր ընել։

Այս տագնապի օրերուն, գիշեր ու ցերեկ, կառավարիչին հետ կ'անցնէր և անոր հետ կը խորհրդակցէր։ Ան երեւս շատ կը սիրէր Վարդան վարդապետը, որովհետև ամէն անգամ որ Օսմանեան երեսփոխան ընտրելու ժամանակը գար, հայերուն քուէները շահելու համար՝ Վարդան վարդապետի օժանդակութեան պէտք ունէր, և իրաւ ալ, Վարդան վարդապետը՝ Ներսէս Սրբազանէն աւելի ժողովրդականութիւն կը վայելէր թէ՛ իբրև յեղափոխական և թէ՛ հայ ժողովուրդի ցաւերուն համար կառավարութեան դիմող և զանոնք հետապնդող։

Այս նեղ օրերուն մէջ իսկ, ան չէր քաշուեր այցելութիւն տալէ հօճա Իլիասին և կառավարիչին։

Օր մը, Վարդան Վարդապետ, իր հետ առած Նազարէթ էֆէնտին ու զիս, միասնաբար կը դիմենք կառավարիչին, որուն քով կը գտնենք նաև հօճա Իլիասը, և կը խնդրենք որ քաղաք թափուած տասը հազարէն աւելի գաղթականներու երեխաներուն հոգատարութիւն ցոյց տայ կառավարութիւնը։

Ուրիշ ատեններ սովորաբար կառավարիչը կը պատասխանէր մեզի, այս անգամ այդ վհուկ հօճան իր իսկական գոյնը ցոյց տալով՝ ըսաւ.

— Վարդան Վարդապետ, գիտես որ քեզ շատ կը սիրեմ, բայց քու ազգիդ ըրածին չափը անցաւ։ Ահա՛ Վանայ դէպքը, ուր ապստամբները քաղաքը մեզմէ առնելով՝ Ռուսերուն կը յանձնեն. ահա՛ մեր շրջանի հայ ֆետայիները՝ Սմբատ, Փոթիկեան Արամ, որոնք իրենց խումբերով կը կռուին մեր ուժերուն դէմ, և նոյն իսկ՝ հօրեղբայրս Հաճի Մուսա Էֆէնտիին սպաննողները հայեր են եղեր։ Ի՞նչպէս կարելի է մոռնալ մեզի և մանաւանդ ինծի հասած այս հարուածը, և դեռ եկած էք ու մեզմէ ողորմութի՞ւն ալ կ՚ուզէք ձեր դաւաճան ազգի բեկորներուն համար։ Ձեր բռնած այս ընթացքով, դեռ շատ որբեր պիտի ունենայ ձեր ազգը։ Ասկէ ետք եղած ոճրագործութեանց առաջքն ալ չենք կրնար, և պիտի չուզենք ալ առնել, քանի որ ձեր վատութիւնը մէջտեղն է։ Ահա, Փափազեանի և Ռուբէնի փախչիլը և Սասուն երթալը. ինչո՞ւ. մենք կո՞յր ենք, չե՞նք գիտեր թէ անոնք ի՛նչ շարժումներ կ՚ընեն հոն։ Բայց վստահ եղէք որ ձեզ բոլորդ ալ մէջտեղէն չմաքրած, մենք մէջտեղէն չենք վերնար։ Հիմա դացէք և երեսնիդ անգամ մըն ալ չտեսնեմ։

Ըստ թրքական առածին, թամ խապարը (չիտակ պատասխան) առնելով՝ ետ կուգանք։

Հաճի Մուսա Պէկի, իր եղբայրներուն և հաճի Ֆերոյի չէթէները, Լիզ գիւղի ռազմաճակատէն ետ են կանչուած, և Մուշ գալով կը լեցուին քաղաքը, ուր օր մը միայն ետք՝ կը մեկնին իրենց շրջանները։

Տարաձայնուեցաւ թէ անոնք, փոխանակ թշնամիին դէմ կռուելու, ռազմաճակատի վրայ կռուող զինուորներուն բարոյական կորովը կը խանգարեն, այդ պատճառով ալ՝ քաղաքի զինուորական հրամանատարութիւնը լուծեր է անոնց վաշտերը և հեռացուցեր զանոնք ռազմաճակատէն։ Բայց իրականութիւնն այն է եղեր որ այդ քիւրտերը, միանալով Հասնանցի և Ճըպրանցի աշիրէթներուն, ներքին Պուլանըքի շրջանի ամբողջ հայ գիւղերուն բնակիչները ջարդեր և մեծ աւարով ետ եկեր են՝ կառավարիչի տուած մէկ հեռագիրին համաձայն թէ «այդ ցեղապետներուն և իրենց մարդոց ներկայութիւնը խիստ կարեւոր է Մուշի մէջ»։

Հայերուս դառն բաժակը ըմպելու ժամը հասած համարելով, և քաղաքի վրայ ալ սեւ ամպերու կուտակուիլը նշմարելով, կը զգայի որ անհնար պիտի ըլլար կեանքս ազատել, որով թուղթ և գրիչ կ՚առնեմ ու կտակս պատրաստելով պահարանի մը մէջ կը դնեմ կնոջս ներկայութեան, և այդ գոցուած պահարանն ալ կը տեղաւորեմ մեր առեւտրական մեծ տոմարի կողքին մէկ ճեղքուածին մէջ, զոր իրեն կարել տուի, և առանց իրեն յայտնելու այդ արարքս, ըսի որ «կը լսեմ թէ կառավարութիւնը նորէն որոշած է ձերբակալել և բանտարկել հին յեղափոխական գործիչները։ Թերևս զիս ալ բռնեն և ուրիշ քաղաք ուղարկեն։ Երբ պատերազմը վերջանայ, Ռուսերը գան այս կողմերը գրաւեն, հոս դրուած պահարանը կը հանես և կուտաս զաւակս Գուրգէնին, որ առանց բանալու թող ղրկէ զայն Պոլիս՝ մեծ եղբորս Սարգիսին, ուրիշ ոչինչ»։

Յետոյ, այդ տոմարն ալ ուրիշ տոմարներու և կարեւոր թուղթերու հետ միասին տարի պարտէզին մէջ շինուած ուրիշ պահարանի մը մէջ զետեղեցի՝ կնոջս ներկայութեան։

Կտակիս մէջ գրած էի հետեւեալը. — Ունեցած բոլոր անշարժ գոյքերս և կալուածներս հաւասարապէս բաժնած էի եղբայրներուս, զաւակներուս և կնոջս միջեւ՝ իւրաքանչիւրին բաժինը մի առ մի նշանակելով։ Կտակակատար կարգած էի մեծ եղբայրս, որ ուզած ատեն Պոլսէն գալով՝ կտակին տրամադրութիւնները գործադրէր։

Սիրտս միշտ անհանգիստ էր. կը կասկածէի յանկարծակի ձերբակալուելէ և սպաննուելէ։ Ցերեկ ատեն արդէն շատ զգոյշ էի, շուկան չէի երթար, տղաքը միշտ հսկողութիւն կը կատարէին, անցնող դարձող փոլիս-ոստիկաններու շարժումները դիտելով և ինծի լուր բերելով։ Կը մնար գիշերուան ապահովութեան խնդիրը, անոր համար ալ՝ ստիպուած էի քոյրս Սրբուհի Կուընչոյեանի տունը ապաստանիլ, ուր ինքզինքս զերծ կը համարէի որեւէ վտանգէ։ Շատ անգամ հաճի Յակոբն ալ հոն կուգար և ինծի հետ կ'անցընէր գիշերները, որովհետեւ ան ալ կը կասկածէր յանկարծակի ձերբակալուելէ։

Սասունցի հուժկու կիներ և աղջիկներ՝ իրենց աղամարդոց զաւակներուն և հոն գտնուող ուժերուն պարէն փոխադրելու և ամբարելու համար, շարունակ քաղաք և սարատակի գիւղերը կուգային խումբերով, ապրանք կ'առնէին և շալակելով՝ տուն կը վերադառնային։ Ամիսներէ ի վեր, անոնց այս գործը որեւէ արգելքի չէր հանդիպած. բայց այս վերջին օրերուն, երբ կառավարիչը Բաղէշ երթալով և կուսակալին հետ խորհրդակցելով՝ իր դիւային ծրագիրները և հրահանգը առած և վերադարձած էր, այլեւս սկսած էր արթուն գործունէութեան մը։

Ոստիկաններու տուած այն լուրին վրայ թէ Սասունցի կիներ ամէն օր ապրանք կը փոխադրեն Սասուն, կառավարիչը կը հրահանգէ ոստիկաններուն որ այդ կիները հարցաքննելով՝ իմանան անունները այն վաճառականներուն և խանութպաններուն, որոնցմէ կատարուած է գնումը։

Այսպէս, երեսուն չալակաւորներ կը ձերբակալուին և կ՚առաջնորդուին պահականոց, ուր անոնք կը յայտնեն որ իրենք այդ ապրանքները գնած են իրենց անձնական դրամով՝ զանազան խանութպաններէ, և եղածէն առանց բան մը հասկնալու, կուտան ծանօթներուն անունները։

Վար դնելով ապրանքները, ազատ կը թողուն այդ կիները, և առնուած ցանկին համաձայն, յանկարծակի, խանութներէն և թաղերէն կը սկսին հաւաքել հետեւեալ ազգայինները.—

Վերին թաղէն՝ Պետօ Օհանի Սողոմոն էֆէնտին՝ վաճառական և իտարէ ազասը, Մուրատ Աւագեան (փալապեխ)՝ վաճառական Զորու թաղէն, Փոթիկեան հաճի Արշաւիր՝ ջաղացի սեփականատէր, Խանամիրեան Ըլղաթ և Սողոմոն եղբայրները՝ առեւտրականներ, և ուրիշ մի քանի անձնաւորութիւններ։ Անոնք բանտ կը տարուին։ Բոլորն ալ անմեղ մարդիկ։ Ոմանք, իրենց ծանօթ Սասունցի կիներուն՝ իբր ողորմութիւն, ձրի են տուեր, և ոմանք ալ մէկ կոտ կորեկ տասը ղրուշի ծախելով, քանի մը ղուրուշի շահ ըրած են եղեր։

Ասոնք, անկեղծօրէն, կը յայտարարեն որ իրենք առեւտուր են ըրած։ Բայց ոստիկանները կը պնդեն որ հայ առեւտրականները՝ Սասուն ղրկուող ֆեդայիններուն օգնելու մաքով տուեր են, և կառավարիչի հրամանով՝ անոնք բանտը կը դրուին։

Հաճի Յակոբի տունէն ալ մաս մը հացահատիկ տրուած էր, սակայն հազիւ խուզարկութիւնները և ձերբակալութիւնները լսած, ան կծիկը դնելով՝ մեր տունը եկաւ ճիշդ այն վայրկեանին, երբ ոստիկանները իր տունը երթալով իր կնոջ կը հարցնէին իր մասին։ Հաճիի կինը կը պատասխանէ.

— Բիչ առաջ ըսաւ որ կ՚երթամ Պայրախտարենց հաճի Մուսթաֆային քով։

Ոստիկանները տունը խուզարկելէ վերջ կը մեկնին։

Այդ օրէն սկսեալ հաճի Յակոբ ցերեկ ատեն ալ չէր ուզեր դուրս ելլել. մեր տունը կը մնար. իսկ մութը կոխելուն՝ երկուքս միասին կ՚երթայինք քրոջս տունը գիշերելու։

Միւս ձերբակալուածները, հինգ օր յետոյ, ճամբայ հանեցին, իբրեւ թէ Բաղէշ պիտի տանէին՝ պատերազմական Ատեանի առջեւ դատելու համար, բայց քաղաքէն չորս ժամ հեռաւորութեան վրայ, Երըշտէր գիւղին ձորակին մէջ, բոլորն ալ գնդակահարեր են։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Ջարդարար վաշտերը Մուշ կը հասնին.— Չէքէճերու քանակը կը ստուգուի.— Շրջանները կը բաժնուին չէքէճներուն միջեւ.— Տրուած գաղտնի հրահանգները.— Գիւղացիներուն կը յանձնարարուի խոտ հնձել.—

Տիգրանակերտի և Բաղէշի շրջաններէն տասը վաշտ զօրք գալով՝ քաղաքէն դուրս լարուած վրաններու մէջ կը բնակի։ Ըստ տարաձայնութեանց, այդ զինուորները Մուշ եկեր են քիչ մը հանգստանալու և յետոյ պատերազմի դաշտը մեկնելու համար։ Այդ զինուորները շուկային մէջ պտտած և հայերու հետ առեւտուր ըրած պահուն, հայերէն ոմանք հետաքրքրուած՝ անոնց կը հարցընեն իրենց Մուշ գալուն պատճառը· անոնց պատասխանն ալ նոյնը կ'ըլլայ թէ քիչ մը հանգստանալու համար եկեր են և շուտով պիտի մեկնին։

Սակայն իրականութիւնը այն էր որ, — ինչպէս մենք ստոյգ աղբիւրէ իմացանք. — անոնք Տիգրանակերտի և Բաղէշի շրջանի հայութիւնը կոտորող Խալիլ փաշայի զօրաբանակին պատկանող զինուորներն են եղեր, որոնք ճալլաթ թապուրի *(գլխատող զօրագունդ) անուամբ հռչակուած՝ արիւնարբու գազաններ են եղեր։ Ասոնց ձեռքերը հարիւր հազարաւոր անմեղ հայերու արիւնով ներկուած են, և հոս եկեր են նոյն առաքելութեամբ։*

Լուր կը հասնի Առաջնորդարան որ Պաղլուայ շրջանէն հաւաքուած տասը հայեր, զորս իբր չալակաւորներ քաղաք պիտի բերէին, բոլորն ալ գնդակահարուեր են Եփրատ գետի (Արածանի) կամուրջին գլուխը։ Այլեւս յանկարծակիի գալու պէտք չունէինք, քանի որ գիտէինք թէ դէպքերը օր աւուր իրարու կը յաջորդէին· սակայն դաշտի գիւղերուն մէջ մեծ յուզմունք յառաջ կուգայ և գիւղացիները կը վախնային դաշտ երթալէ՝ խոտ հնձելու համար։

Ժողովուրդին յուզումը հանդարտեցնելու պատրուակին տակ, քաղաք կը կանչուին բոլոր չէթէպաշըները, *կը համախմբուին կառավարչատունը, ուր, գաղտնի ժողովի մը մէջ, կառավարիչը և երեսփոխան հաճի Իլիաս կ'ուզեն ստոյգ տեղեկութիւններ ունենալ թէ իւրաքանչիւր չէթէպաշը քանի՞ մարդու ույժ կրնայ մէջտեղ հանել՝ հայերուս հանդէպ իրենց դիւային ծրագիրը իրագործել տալու համար։ Ամէն մէկ չէթէպաշը իր մարդոց քանակը կը ներկայացնէ՝ հետեւեալ կերպով.—*

Հաճի Մուսա, իր եղբայրները Խասըմ և Նէօ պէկերը՝ 2,000 *զինեալ, Հաճի Ֆերօ, Պալաքցի աշիրէթէն՝* 1,500 *զինեալ, Ֆայեաթի Սլեման, Ալմանցի աշիրէթէն՝* 1,000 *զինեալ, Չէթէպաշը*

Մահմուտէն, քաղաքէն՝ 250 զինեալ, Տիտոյենց Ռաշիտ էֆէնտի, Ճըպրանցի քիւրտերէն՝ 2,600 զինեալ, Ռախտար Մստօն, քաղաքի Թուրքերէն՝ 100 զինեալ։

Այս գումարը ստուգուելէն ետք, շրջաններն ալ հետեւեալ կերպով կը բաժնեն իրենց միջեւ, այսպէս.—

Հաճի Մուսա բէկին, իր եղբայրներուն և հաճի Ֆերոյին կը յանձնուի քաղաքէն կէս ժամ հեռու գտնուող Մոկունք գիւղէն սկսեալ՝ ամբողջ Պիրինճի Գոլին շրջանը, որ կը տարածուի մինչեւ Վարդենիս գիւղը, քաղաքէն ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ և կը պարունակէ մօտ 60 կտոր հայ գիւղեր, վերոյիշեալներուն օժանդակ տրուելով նաեւ Թիլ, Պլաթուխ, Կոտնի քրտական գիւղերու շէյխերը, ինչպէս նաեւ Աւզուտ և Աղտստ գիւղերու Հաճի բէկի մարդերը, նոյնպէս նաեւ Խասգիւղ գտնուող Կորտոնի (փոսթայի կայան) չավուշ արիւնարբու Սլեմանը՝ իր քսան հեծեալ ոստիկանները և Մոգեռ գիւղի կորտոնի ոստիկանները։

Իքինճի Գոլին համար կ՚որոշուի Ֆայեաթի Սլեմանը, քաղաքէն կէս ժամ հեռու, դէպի արեւմուտք գտնուող Կառնեն գիւղէն սկսեալ մինչեւ Խըզըլաղաճ, Ջիարէթ և Պաղլու գիւղերը, մօտ 50 հայ գիւղեր պարունակող շրջանը, իրեն օժանդակ ունենալով Տիտոյենց Ռաշիտը, որ եղած է չէթէպաշիներու հրամանատար, իր կազմած քիւրտ չէթէներու խումբով. նոյնպէս անոնց տրամադրութեան տակ կը դրուին Աղճոն և Ջիարէթ գիւղերու միւտիրներուն հեծեալ ոստիկանները։

Իսկ դաշտի կեդրոնական մասին գիւղերը կը յանձնուին չէթէպաշը հազարապետ Մահմուտէին, Ռախտար Մստոյին՝ իրենց խումբերով, և անոնց օժանդակ ցոյց կը տրուին Զահըրպհորի և այդ շրջանի մօտ վեց գիւղերու արիւնռուշտ չէչէնները.

Այս բոլոր չէթէպաշիներուն կը յանձնարարուի որ իրենց օժանդակ տրուած բոլոր քիւրտ շէյխերու, պէյերու և ոստիկաններու հետ, նկատի առնեն իւրաքանչիւր հայ գիւղի բնակչութեան քանակը, ըստ այնմ՝ այնքան մարդ ղրկեն այդ գիւղը, և գիւղապետները կանչելով՝ անոնց յայտնեն, որ իրենք՝ կառավարիչ Պէյի հրամանով եկած են, թէ՝ այսքան զինեալ մարդիկ պիտի մնան ձեր գիւղը, դուք պիտի հայթայթէք անոնց ապրուստը, և անոնց պաշտօնը պիտի ըլլայ գիւղի ապահովութեան հսկել, որպէսզի աշխատաւորները՝ անվախ սկսին իրենց դաշտային աշխատանքներուն, խոտ հնձեն, և ի պահանջել հարկին ալ, չալակաւորներ հաւաքելով՝ քաղաք ղրկեն։

Այդ չէթէպաշիներուն կը հրամայուի որ խիստ գաղտնապահ ըլլան, որեւէ բան չըսեն իրենց ստորադաս չէթէներուն, որպէտքի չըլլայ թէ անոնք արթնցնեն հայերու կասկածը, մինչեւ որոշուած օրը, այսինքն, Յունիս 28ի Կիրակի օրը՝ «Նոյն օրը, տըրուած հրահանգին համաձայն, առաւօտուն կանուխէն գործի սկսիլ։ Այդ օրը՝ հայերու Կիրակին ըլլալով, դաշտային աշխատանքի չեն երթար եւ ո՛չ ալ՝ գիւղէ գիւղ։ Ամէն մէկ խումբ՝ իրեն յանձնուած գիւղը պաշարելով, անոնց կ՚ըսէք թէ «Այդ գիշեր հրաման ստացեր էք կառավարիչէն որ պաշարի փոխադրութեան համար չալակաւորներու պէտք կայ, եւ առանց նկատի առնելու տարիքը, 15 տարեկանէն վեր եղողները հաւաքել տուէք եկեղեցիին մէջ եւ անոնց կարդացէք կամ խօսքով յայտնեցէք իմ հրամանը՝ թէ հայ ազգը ապերախտ եւ դաւաճան գտնուելով՝ Օսմանեան գահին հանդէպ, կայսերական հրամանով՝ բոլորդ ալ պիտի կոտորուիք անխտիր։

«Եւ այլեւս ջարդելու, ոչնչացնելու, առեւանգելու, բռնաբարելու ձեւակերպութիւնն ձեզի՝ ղեկավարներուդ ձգելով, կ՚արտօնեմ զձեզ որ երթաք եւ գործի սկսելով, տրուած հրահանգները տառացի կերպով գործադրէք»։

Երկու-երեք օրէն իմացանք որ բոլոր գիւղերուն մէջ քիւրտ չէթէներէն պահապաններ դրուած են, գիւղերու բնակչութեան բնաւ նեղութիւն չեն տար, միայն ուտելիքն է որ գիւղը կը հայթայթէ։ Գիւղացիք ալ, հանգստօրէն սկսած են դաշտ ելլել եւ խոտ հնձել։

Բոլոր գիւղերուն մէջ, ատանկ, զինեալ քիւրտ պահակներ դրուիլը, թէեւ խեղճ ու միամիտ ժողովուրդին կողմէ գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ, բայց իրողութեանց հասու եւ գիտակ անձերու, ինչպէս հաճի Յակոբի եւ իմ սրտերէն արիւն կը հոսէր։ Երբ այդ կարգադրութիւններուն մասին իմացանք, համոզուեցանք որ այդ պահակները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ՝ դահիճներ։ Եւ մեր գուշակութիւնը ճիշտ ելաւ, երբ այդ բոլոր կարգադրութիւններուն գաղտնիքը իմացանք մեզի ծանօթ հայասէր փոլիս Հաքիմ էֆէնտիէն, որ շատ անգամ, ծածկաբար մեր տունը այցելութեան կուգար։ Ան այդ օրն ալ գալով, կառավարիչին ըրած բոլոր կարգադրութիւնները մանրամասնօրէն հաղորդեց ինծի։ Իսկ քաղաքին եւ Սասունի մասին ըրած հարցումիս՝ պատասխանեց.

— Դեռ բան մը լսած չեմ, երբ իմանամ, կուգամ քեզի կը հաղորդեմ։

Մեծ եղեռնի նկարագրութեան սկսելէս առաջ, կը փափաքիմ համառօտ կերպով տալ կենսագրական տեղեկութիւններ՝ իրենց ազգին հանդէպ անձնուրաց եւ զոհուած ընկերներէս ոմանց, որոնց անցեալի բեղուն գործունէութեան եւ զոհաբերութեանց պատմութիւնը կը թողում այն կուսակցութեան, որուն յարած էին։

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

1885ին, *Միացեալ Ընկերութեան Մուշի Կեդրոնական վարժարանի Ա. կարգի դասընկերներէս մէկն էր Յակոբը։ Իր հայրը՝ Գէորգ, ներկարարութեան (պոյաճի) արհեստին կը հետեւէր և կոկիկ դրամագլուխի մը տէր էր։ Այդ ատենուան հարուստ հայերուն կարգը կը դասուէր։ Ուղղամիտ և իր արհեստին հմուտ ըլլալով, բարեկեցիկ կեանք մը ապահոված էր։ Իր տունը առաջնակարգ բնակարաններէն մին կը հաշուէր մեր թաղին մէջ։*

Դասընկերներուս մէջ Յակոբ ամենէն ճարպիկն էր և միանգամայն ամենէն չարաճճին. չարունակ կռիւ կ'ընէր տղոց հետ։ Տեսուչ Սարեան էֆէնտին միշտ գանգատագիր կը ղրկէր Յակոբի հօր, իր զաւկին վարմունքին մասին և կը թելադրէր որ Յակոբը զգաստութեան հրաւիրէր, սակայն Յակոբ իր հօրն իսկ մտիկ չէր ըներ։ Այսպէս, հազիւ երկու տարի չարունակեց Կեդրոնական վարժարանի դասընթացքը և լքեց զայն։ Ինք, իր չորս եղբայրներէն անդրանիկն էր, և այդ պատճառով ալ՝ հօրմէն շատ կը սիրուէր։

Կեդրոնականը ձգելէն ետք, պահ մը աշակերտեց Տիգրանակերտցի Թրքագէտ Կարապետ էֆէնտիին՝ անկէ Թուրքերէն սորվելու համար, բայց հազիւ տարի մը չարունակեց։ Յետոյ ինքզինք տուաւ որսորդութեան, ծանօթացաւ հռչակաւոր Արաբոյին, Ալիզըռնանցի Լեւոնին և անոնց ընկերներուն, որոնք հայ յեղափոխութեան հիմը կը դնէին Տարօնի մէջ։ Ասոնք տաւարներ կը փախցնէին քիւրտ գիւղերէն և ուրիշ տեղեր տանելով՝ կը ծախէին և գոյացած դրամով ալ զէնք ձեռք կը բերէին։

Այդ ժամանակներուն, Մուշ քաղաքի ցեղապետներէն՝ Բերդի Թաղեցի Ճաֆար աղայի տղան՝ Սալէհ աղան սարսափի մատնած էր Սասունցի քիւրտերն ու հայերը հաւասարապէս։ Քաղաքի հարաւային կողմը գտնուող ամբողջ լեռնալանջերն ու հովիտները, ուրտեղերէն կ'անցնէին Սասուն տանող ճամբաներն ու անցքերը, ամբողջովին գրաւած և իւրացուցած էր այդ Սալէհ աղան։ Այդ վայրերը նախապէս արօտատեղիներն էին քաղաքի հայ եւ Թուրք բնակչութեան, սակայն Սալէհ աղան բռնագրաւելով զանոնք, միմիայն իր սեփական կենդանիներն ու ոչխարներու հօտերը հոն արածել կուտար։

Արաբօ, Լեւոն և Յակոբ սկսան Ճաֆար աղայի տան պատկանող հօտերէն՝ ոչխար, տաւար գողնալ և հեռաւոր գիւղեր տանիլ ու քիւրտերուն ծախել՝ իբրեւ իրենց սեփական անասունները։

Թուրքերը բնաւ իրենց միտքէն չէին անցըներ որ իրական գողերը հայեր կրնային ըլլալ, որովհետեւ իրապէս, մինչեւ այդ թուականները, գէթ Տարօնի շրջանին մէջ, հայ աւազակի անուն լսուած չէր, որպէսզի այդ Թուրքերուն կասկած ներշնչէր։

Անգամ մըն ալ Սալէհ աղայի սիրական ձիերէն 2ը կը գողցուին։ Սալէհ աղա այլեւս չէր կրնար համբերել. ամբողջ Սասնոյ շրջանը և դաշտի գիւղերը փնտռտուք ընել տալէ ետք, վերջապէս կը գտնէ զանոնք՝ Թիլ գիւղի շէյխերուն քով, որոնք կը յայտնեն թէ այդ ձիերը գնած են «Կոտոյ»ի (Յակոբի հայր Գէորգի աւելորդ անունը) տղայ Յակոբէն, որ զանոնք ներկայացուց իբր իր անձնական սեփականութիւնը»։

Շէյխերուն վճարած գինը հատուցանելով, Սալէհ ձիերը կ՚առնէ և կը վերադառնայ քաղաք։

Այդ միջոցին, Մուշի Թուրք կառավարութիւնը ամբողջութեամբ իր ազդեցութեան տակ կը գտնուէր, որով՝ առանց դատի ու դատարանի, այդ վճարած գումարը, 50 ոսկին, կը գանձէ Յակոբի հայրէն, իսկ Յակոբը խոյս կուտայ Առաքելոց վանքը, ուր կը գտնուէին իր ընկերները և քանի մը օր հոն մնալէ ետք, կը վերադառնայ քաղաք։

Միհրան Տամատեան այդ օրերուն Սասուն բարձրացած էր և հոն յեղափոխութեան սերմերը կը ցանէր։ Յակոբ սիրայօժար ինքզինք տրամադրած էր Տամատեանին, որուն հրահանգով կը շարժէր։ Կոտոն, երբ այլեւս համոզում գոյացուց որ իր տղան անբարեյոյս է և նորէն փորձանք մը պիտի բերէ իր գլխուն, տունէն կը վռնտէ։

Քաղաքին մէջ կարգ մը ազգայիններ ձերբակալուեցան, անոնց մէջ էր նաեւ Յակոբը։ Ասոնք կը ղրկուին Բաղէշ, ուր՝ իր ճարպիկութեամբ, միայն տասնըհինգ տարուան բերդարգելութեան կը դատապարտուի Յակոբ, մինչդեռ շատ մը անմեղներ՝ մահուան վճիռ ստացան։ Երեսուն երիտասարդներու հետ՝ ինքն ալ աքսորուեցաւ Սինոպ, ուրկէ ալ՝ երկու տարի յետոյ, փոխադրուեցաւ Աքքիայի բերդը։ Հոն մնաց մինչեւ 1895 թուականը, որ ատեն ընդհանուր ներման արժանանալով, բոլոր բանտարկեալները կ՚երթան Երուսաղէմ, հաճի կ՚ըլլան և Պոլսոյ վրայով կը վերադառնան Մուշ։

Այդ վերադարձը կը զուգադիպի յեղափոխութեան եռուզեռ գործունէութեանց շրջանին։ Նորէն իրարու կը հանդիպինք. կը զգամ և կը տեսնեմ որ դեռ նախկին ազգասիրական հուրը կը վառէր իր կուրծքին տակ. միւսներուն նման՝ ընկճուած և յուսահատած չէր. Սուրբ գործի կ՚ուզէր նուիրուիլ։ Իր հայրը մեռած էր այդ ատեն։ Ամուսնացաւ և ընտանեկան ծանր հոգերու տակ մտաւ, բայց նորէն չարունակեց ինծի հետ գործակցիլ և յարաբերիլ հաճընցի Ռուբէնին, Թաթուլին, Գուրգէնին, Հրայրին, Աղբիւր Սերոբին և Անդրանիկին հետ։ Այդ ատենները անգամ մըն ալ ձերբակալուեցանք և միասին բանտ դրուեցանք, սակայն դրամի ուժով՝ երկուքս ալ ազատ արձակուեցանք. իսկ երբ յաջորդ անգամուան ձերբակալութեանս ատեն՝ լսեց որ զինք կը փնտռէին, այլեւս կծիկը դրաւ, քանի որ իր նիւթական կարողութիւնը չէր ներեր որ կաշառք կերցնելով ազատէր։ Գնաց Անդրանիկի քով՝ Սասունի բարձունքները։

Բնաւորութեան ինքնայատուկ գիծ մը ունէր. իր պատրաստած ծրագիրը յառաջ կը քշէր և յամառութեամբ կը ջանար ընդունիլ տալ։ Անդրանիկն ալ, իրմէ աւելի յամառ և ջղային ըլլալով, շուտով գժտուեցան իրարու հետ. և հաճի Յակոբ, իր զէնքերը վար դնելով, երկու տարի մնաց Սեմալ գիւղ, ուր ծխախոտի մշակութեամբ զբաղեցաւ։ Անդրանիկ, սակայն, նորէն կը սիրէր զինք և կարեւոր խնդիրներու մասին՝ իր կարծիքը կը շօշափէր։

Սասնոյ 1904ի կռիւներուն ինքն ալ, Անդրանիկի խումբին հետ, կ'անցնի Վան՝ Աղթամարի վրայով, անկէ Պարսկաստան, ուր ատեն մը մնալէ ետք, կ'երթայ Ռուսաստան և Սմբատի հետ կը հաստատուի Պաթում։ Հոս, Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ կ'ընտրուի և Պաթումի մէջ սարքուած տեռորներուն կը բերէ իր մասնակցութիւնը՝ Սմբատի հետ միասին։

Հայ-թաթարական կռիւներուն մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտայ՝ իր խումբով, և Խամարլուի շրջանին մէջ, Սմբատի հետ միասին, շատ մը հայ գիւղերու հայութեան կեանքը ազատեց։

Նորէն կ'անցնի Պարսկաստան։ Պարսից սահմանադրական շարժումներուն մէջ, Հաճին՝ Քեռիէն պակաս դեր չի խաղար, բայց կուսակցական նեղմիտ նկատումներով, իր կատարած գործը գրեթէ աննշմար կ'անցնի։

1908ի թրքական սահմանադրութենէն ետք Մուշ կը վերադառնայ 1909ին՝ ուր արդէն իր երեք եղբայրները — Արշակ, Համբարձում և Մելքոն՝ մեռած էին։ Արշակ մեռած էր բնական մահով, Համբարձում կը վիրաւորուի Սասունի մէջ և կը փոխադրուի Մուշ՝ ուր կը մեռնի. իր մարմինը՝ կառավարութենէն գաղտնի կը թաղուի Զօրայ թաղի եկեղեցիին մէջ. իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Մելքոնն ալ 1907ի իմ վերջին բանտարկութեանս ատեն, բանտն էր՝ իբրև քաղաքական յանցաւոր, և թիֆիւսի հիւանդութեամբ ալ մեռաւ։

Մանչ զաւակ մը ունէր՝ Կիւլպէնկ անունով, որ եղեռնի ատեն՝

15 տարեկան էր, իր քաջութեամբ, յանդգնութեամբ՝ ընդհանուրին հիացմունքին առարկայ դարձած էր, դիրքէ դիրք՝ տղաս Գուրգէնի հետ միասին, նամակներ և հրահանգներ կը տանէր ու կը բերէր, սակայն փախուստի գիշերը, երբ բոլորս ալ կը ջանայինք լեռներն ապաստանիլ, Կիւլպէնկ ալ՝ գետէն անցած ատեն, հոսանքէն կը քշուի և կը խեղդուի։

Հաճի Յակոբի՝ Մուշ ժամանած օրը, ամբողջ քաղաքը եռուզեռի մէջ էր։ բոլորն ալ բարի գալուստի այցելութիւն տուին իրեն, իր տունը յեղափոխականներու կեդրոնատեղին դարձած էր, ուր կը մնային Գարմէն, Ռուբէն, Սեբաստացի Մուրատը, Սեպուհ և իրենց հետեւորդները։ Անխտիր, իրեն այցելութիւն կուտային բոլոր Թուրք պաշտօնեաները և իթթիհատական տեղացի պարագլուխները։

Հաճի Յակոբի ձեռք բերած այս ազդեցութիւնը, սակայն, շատ մը ընկերներու կողմէ հաշտ աչքով չէր դիտուեր. սկսան որոգայթներ լարել և անտեսել զայն։

Իր տնտեսական անձուկ վիճակը ստիպեց զինք որ ինքնաշխատութեամբ ապահովէր իր ընտանիքին ապրուստը, և Մուշի մէջ սկսաւ պարապիլ մեղուաբուծութեամբ։ 60 փեթակ ունէր՝ արդիական յարմարութիւններով։

Շատ հեռատես էր և խորաթափանց, իր անցեալ երեսուն տարուան փորձառութիւնը շատ բան սորվեցուցած էր իրեն։ Ընկերներու չար նախանձն ալ տակէ առաջ կուգար։ Քաղաքի, դաշտի և Սասունի մէջ մեծ յարգանք և համարում կը վայելէր։

Աւելորդ չեմ համարեր հոս պզտիկ պատմութիւն մը յիշել։

Անգամ մը Հաճի Յակոբի հետ մեր տան դիւանը նստած էինք, երբ ծերուկ հայրս յանկարծ դուռը բացաւ և սենեակին մէջ՝ փայտին կռթնելով, խօսքը ուղղեց Յակոբին և ըսաւ.

— Յակոբ, հայրդ իմ մտերիմ բարեկամս էր, քու մասիդ իր զգացած վիշտը ինծի կը պատմէր միշտ, ես ալ՝ իմ տղայիս պատճառած ցաւը կը պատմէի իրեն։ Հօրդ տունը աւրեցիր, որուն վիշտին չկարողանալով տոկալ, խեղճ մարդը մեռաւ։ Իմ զաւկիս այս յաճախակի բանտարկութիւններուն պատճառով՝ իմ ունեցածն ալ հատնելու վրայ է։ Գոնէ քիչ մը զգուշաւոր շարժեցէք ասկէ յետոյ։ Մեր մէջ շատ մը ուրիշ հարուստներ ալ կան, հիմա ալ թող անոնք քիչ մը զոհեն ազգին համար։

Ընկերոջ ուղղուած հայրիկիս խօսքերէն՝ աւելի շատ ես նեղուեցայ, ուստի ստիպուած էի պատասխանել իրեն.

— Դու գիտես որ — ըսի իրեն — ծնողքին հանդէպ զաւակի

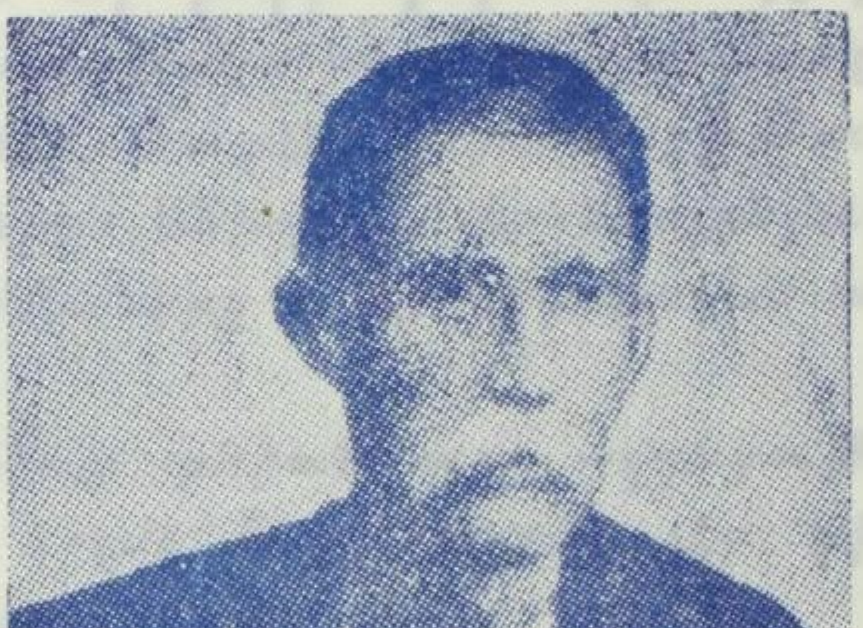

ՄԿՐՏԻՉ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ
(Կառնեցի)

մը ունեցած պարտականութեանց մէջ թերի գտնուած չեմ բնաւ, ըստ այնմ ալ՝ պէտք չէ որ թերանամ ազգիս հանդէպ ունեցած պարտականութեանս մէջ։ Մենք պէտք չունինք նայելու թէ ուրիշ հարուստներ կամ անոնց զաւակները ի՞նչ կ՚ընեն կամ չեն ըներ՝ իրենց ազգին համար. մահը միայն պիտի կրնայ մեզ — այս երկու ընկերներս — զատել իրարմէ։

Խեղճ հայրս, այս խօսքերս իմանալուն պէս, առանց որեւէ բան ըսելու, կամաց մը դուրս գնաց սենեակէն։ Երկու տարի ետք ես արդէն բանտը կը գտնուէի, երբ ան մեռաւ։

ՄԿՐՏԻՉ ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ

(ՍԱՍՈՒՆԷՆ ԳԻՒՂԱՑԻ)

Իր ծնողքը՝ Թուրքերուն ունեցած պարտքի ծանր բեռէն ազատելու դիտաւորութեամբ, երեսուն տարեկան հասակին մէջ, 1888ին, պանդխտութեան ելաւ և Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքին մէջ՝ բեռնակրութեամբ ինչ որ կրնար խնայել, այդ դրամը շուտով իր հօրեղբայր Սայաթին կը ղրկէր և այդպիսով զանոնք ազատեց պարտքի ծանր բեռէն։

Հոն, չորս տարի մնալէ ետք, երբ կը տեսնէ որ իր հայրենակից երիտասարդներէն շատերը կամաւոր արձանագրուելով՝ կ՚անցնին Կովկաս և անկէ ալ՝ զինուած կը մեկնին Սասուն, ինքն ալ կը հետեւի անոնց քայլերուն և ուրիշներուն միանալով՝ իբր կամաւոր կը հասնի Թիֆլիս, ուր կը հանդիպի Արմենակին (Հրայր), որ իրեն մօտիկ ազգական էր։ Միասին կ՚անցնին Բասենի շրջանը, ուր կը զբաղին կազմակերպչական և զէնքերու փոխադրութեան գործերով, և 1876-7 Թուականներուն կը վերադառնան Տարօն։

Սեւ Քարեցի Սաքօն, Ռուսաստանէն Սասուն անցած ատեն, Խըզըլ Աղաճ գիւղին մէջ կը ձերբակալուի, այդ պատճառով կը ձերբակալուի նաեւ Մկրտիչը և երկու տարի բանտ մնալէ ետք՝ կ՚ազատի։

Ան Հրայրի աջ բազուկն էր. ուր որ Հրայր գտնուէր, հոն պէտք է ըլլար նաեւ Սողոմոնեանը. բոլոր ժողովներուն՝ ինք ալ պէտք է ներկայ ըլլար, ուր իր կարծիքը մեծ կշիռ ունէր։ Բոլորէն տարիքոտ ըլլալուն պատճառով՝ բոլոր ընկերներու յարգանքը կը վայելէր։ Անգամ մը, Սասնոյ մեծամեծներու և Անդրանիկի ու իր խումբին միջեւ վէճ մը կը ծագի։ Սասունցիներ կը հրաւիրեն Հրայրը և Մկրտիչը՝ երկու կողմը հաշտեցնելու համար։ Երբ Անդրանիկ չ'ուզեր զիջիլ՝ Հրայրի և Մկրտիչի յանձնարարութեան վրայ, Սասունցիները զինաթափ կ'ընեն Անդրանիկը։ Վերջը, սակայն, հաշտութիւն կը կայանայ և Անդրանիկի զէնքերը կը վերադարձնեն իրեն։

Աղբիւր Սերոբի գլուխը կտրող Սասունցի Խալիլ աղայի գլուխն ալ՝ երբ Անդրանիկ կտրել կու տայ, այդ պատճառով՝ շատ մը հայեր կը բանտարկուին։ Ասոնց մէջ էինք նաև Մկրտիչը և ես։ Տարիէ մը ես յաջողեցայ ազատիլ, իսկ Մկրտիչը 7 տարուան վճիռ ստացաւ։

Բանտին մէջ, երբ պատեհութիւն ունենար, իր յուշերը գրի կ'առնէր, և ստուար հատոր մը պատրաստած էր։ Սահմանադրութեան շրջանին, երբ Զաւարեան Մուշ կը գտնուէր, անոր կարդացեր էր այդ յուշերը և ան շատ գոհ էր մնացեր. Տարօնի յեղափոխութեան ամբողջական պատմութիւնն էր։ Զաւարեան իր հետ Ռուսաստան տարաւ զայն՝ հրատարակելու նպատակով։ Ալ ինչ եղաւ, չենք գիտեր։

Սահմանադրութեան շրջանին, համակարծիք էր ինծի. բնաւ չէր ուզեր որ հայ ժողովուրդը զինաթափ ըլլայ, բնաւ հաւատք չունէր Թուրքերու անկեղծութեան վրայ. ժողովներու մէջ միշտ կը քննադատէր նորելուկ Շէֆերու ընթացքը, ո՛չ մէկէն կ'ակնածէր. Սասունի, քաղաքի կամ վանքերուն մէջ տեղի ունեցած բոլոր ժողովներուն կը մասնակցէր։ Սահմանադրութեան շրջանին, երկու անգամ անդամ ընտրուեցաւ Քաղաքական Ժողովին, թէ դաշտեցի, թէ՛ քաղաքացի հայութիւնը կը սիրէր ու կը յարգէր զինք։ Վաթսուն տարուան կը մօտենար՝ բոլորովին ճերմակ մազերով, բայց առոյգ էր։ Երբ 1915ի դէպքերը գահավէժ ընթացք ստացան, ան ալ, մեզի հետ, դաշտն ու քաղաքը զէնքով պաշտպանելու կողմնակից էր։

Երեք մանչ զաւակ ունէր — Տիգրան, Մուշեղ և Ղեւոնդ անուններով։ Եղեռնէն առաջ, Մուշեղ՝ Ամերիկա, Ֆրէզնօ գացած էր, իսկ Տիգրան և Ղեւոնդ գիւղին մէջ, իրենց ծերուկ հայրիկի կողքին, մօսեններով երկու օր քաջաբար, գիւղի բոլոր երիտասարդ ուժերուն հետ կռուեցան Թրքական և քրտական չէթէներուն դէմ՝ մեծ կորուստ պատճառելով անոնց, ի վերջոյ՝ հայրն ու երկու զաւակները, իրենց երկյարկանի տունէն՝ կուրծք կուտան Թրքական Թնդանօթի հարուածներուն և հոն նահատակուելով՝ կը թաղուին իրենց հօրենական տան մոխիրներուն մէջ։

Մօտալուտ վտանգը կը զգար և չարունակ մեզի կուգար, շատ անգամ ալ՝ գիշերները մեր տունը կ'անցընէր։ Փափազեանի և Ռուբէնի գործունէութենէն դժգոհ էր և անոնց վարած քաղաքա-

կառավարութիւնը վստահաբար կը զանէր Թուրքէն, նախապէս իր խոր-
հուրդներուն և թելադրութիւններուն մէջին կ՚ընէր, բայց վերջին
եղանակ չըլլալը, երբ կեանքի ու մահուան ճակատագրական որո-
շումներ պէտք էր առնէին, այլևս ականջ չէր կախեր այդ փոր-
ձառու մարդուն խորհուրդներուն։

ԿՈՐԻՒՆ (ԳՈՄԱՑԱՑԻ ԻՍՕՆ)

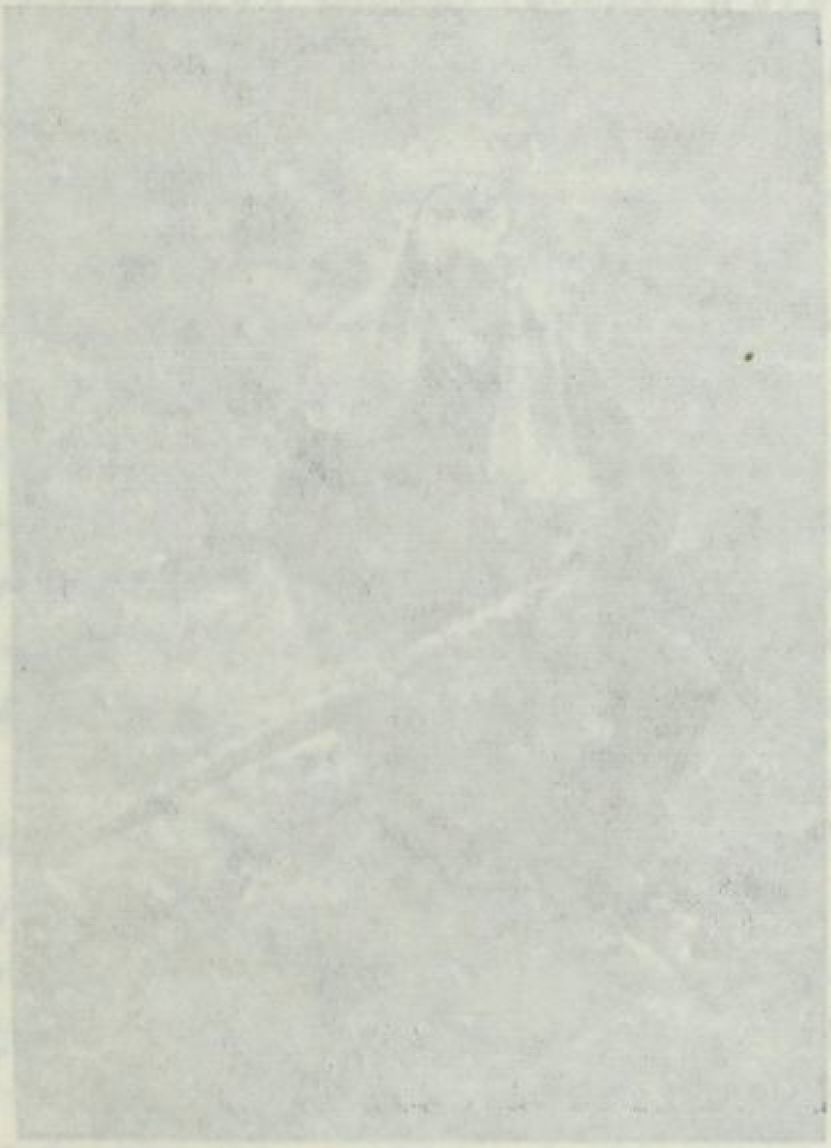

ԿՈՐԻՒՆ (Գոմացայի Իսօն)

Այդ գիւղի [illegible] Պոլսոյի Թանձ-
րքն էր։ Իր [illegible] իւմէջ։ Իր
ներքութեան, [illegible] Գուտ գիւղի
հայութիւնը [illegible] րանքին կը հա-
ւատայէ գինը՝ [illegible]

Իր երիտասա[illegible]կ, Ներսէս
էր յեղափոխակա[illegible] միջա չէման
մէջ էր մեծի հա[illegible]

Այսուն գիւղ[illegible]ակ մէջ ատեր
միջավայրերէն, ի[illegible] առ է ման է
մը իմեր։ Իր գա[illegible]կամատան-
ցէն ետք, ընկերն[illegible]արկել գայն,
և նայն գիւղացի[illegible]ար վերջ ատ
յեղեալի կեանքը[illegible]անցնէին և
այդ որոշումը չէ[illegible]

Այ յաջորդու[illegible]ու. Մեկունց
գիւղացի Բէոսի Կ[illegible]ևէր։ Ան այ
[illegible]

— Երթէ Կորիւն քանի բանաւոր, ինչը, դիւրաւ կրնանք այդ գործը
վերջացնել։ Գիտէ թէ որ [illegible] ձեռքը մար-
տարերին հետ, յարմար չէր որ ան պէտք հանէր այդ գործը, գետ
ամբողջ էր, կը վախնայէնք որ գաղտնիքը երեւան ելլէր։

Կորիւն, սակայն, յանձն առաւ 24 ժամուան ընթացքին կա-
տարել այդ առաքը։ Իրեն ու Բէոսի Կնագրին [illegible] և
[illegible] ամ[illegible] հանդրուն գրինք։

Հետեւեալ այդ կառավարութեան [illegible] որ [illegible]
[illegible]

Բէոսն և Կորիւն, [illegible] գիւղը երթալով։ [illegible]
կը յաջողին [illegible] Գիւղին մէջ [illegible] կը գտնէ-
[illegible]

ԿՈՐԻՒՆ (Դումայ Իսօն)

կանութիւնը վտանգաւոր կը գտնէր։ Ռուբէն, նախապէս իր խորհուրդներուն և թելադրութիւններուն մտիկ կ'ընէր, բայց վերջին եղեռնի շրջանին, երբ կեանքի ու մահուան ճակատագրական որոշումներ պէտք էր տրուէին, այլեւս ականջ չէր կախեր այդ փորձառու մարդուն խորհուրդներուն։

ԿՈՐԻՒՆ (ԳՈՄՍԱՑ ԻՍՕՆ)

Մշոյ դաշտի Գոմս գիւղի համբայ (իշխան) Մըլքոյի թոռներէն էր։ Իր ուսումը առած էր Ս. Կարապետի վանքին մէջ։ Իր հեզութեան, քաջութեան և ճարպիկութեան շնորհիւ, Գոմս գիւղի հայութիւնը գեղապետութեան պատասխանատու պաշտօնին կը հարաւիրէ զինք՝ 1896ին երբ հազիւ 18 տարեկան էր։

Իր երիտասարդութեան առաջին տարիներուն իսկ, նետուած էր յեղափոխական ասպարէզը և այդ պատճառով ալ միշտ շփման մէջ էր մեզի հետ։

Աւրան գիւղացի Կարապետ վարդապետը, Ս. Կարապետ վանքի միաբաններէն, իր արարքներով կասկածելի կը նկատուէր ատենէ մը ի վեր։ Իր դաւաճանական ընթացքն ու արարքները հաստատուելէն ետք, ընկերներու կողմէ որոշուեցաւ տեռորի ենթարկել զայն, և նոյն գիւղացի Ադամին ու Ասոյին թելադրուեցաւ որ վերջ տան յիշեալի կեանքին։ Ասոնք խոստացան, բայց օրեր կ'անցնէին և այդ որոշումը չէր գործադրուեր։

Ալ յոյսերնիս կտրելով անոնցմէ՝ յանձնարարուեցաւ Մոկունք գիւղացի Քեռի Ղազարին՝ որ այդ գործը գլուխ հանէր։ Ան ալ ըսաւ.

— Եթէ Կորիւն ընկերանայ ինծի, դիւրաւ կրնանք այդ գործը վերջացնել։ Գիտէինք որ Կորիւն ազգականական կապ ունէր վարդապետին հետ, յարմար չէր որ ան գլուխ հանէր այդ գործը, դեռ անփորձ էր, կը վախնայինք որ գաղտնիքը երեւան ելլէր։

Կորիւն, սակայն, յանձն առաւ 24 ժամուան ընթացքին կատարել այդ տեռորը։ Իրեն ու Քեռի Ղազարին ատրճանակներ և փամփուշտներ տալով՝ ճամբու դրինք։

Հետեւեալ օրը կառավարութեան տեղեկագրուեցաւ որ Կարապետ վարդապետը սպաննուեր է ֆէդայիներու կողմէ։

Քեռին և Կորիւն, ուղղակի Աւրան գիւղը երթալով, Ասոյին կը յայտնեն իրենց նպատակը։ Գիւղին մէջ ոստիկաններ կը բնակէին՝ Կարապետ վարդապետը պաշտպանելու համար։ Ասոն կը լըր-

տեսէ և երբ կը տեսնէ որ վարդապետը մինակ էր իր սենեակին մէջ, կ'իմացնէ Կորիւնին, որ առիւծի մը պէս՝ կը յարձակի անոր վրայ և քանի մը գնդակներով՝ անոր հաշիւը մաքրելէ ետք, կը վերադառնայ Գոմս գիւղը։

Ժամանակ մը ետք, Կորիւն կը ձերբակալուի և մահուան կը դատապարտուի. բայց երկու տարի բանտին մէջ մնալէ ետք, կը յաջողի գործիքներ ձեռք անցնել, և պատուհանի երկաթէ ձողերը կտրելով՝ խոյս կու տայ բանտէն և ուղղակի Սասուն կ'երթայ և կը միանայ հոն գտնուող կռուող ուժերուն։ Շարունակ Անդրանիկի կողքին գտնուած է՝ անոր մղած բոլոր կռիւներուն մասնակցելով։

1904ի կռիւներէն ետք, ինքն ալ, Անդրանիկի և Հաճի Յակոբի հետ կ'անցնի Ռուսաստան, ուր իր մասնակցութիւնը կը բերէ հայ-թաթարական կռիւներուն և մեծ համբաւ կը շահի, և 1908ի Սահմանադրութեան առաջին տարին՝ վերադարձաւ Մուշ, վերաշինեց իր քանդուած տունը։ Անկէ ետք տեղի ունեցած դէպքերը արդէն արձանագրած եմ ասկէ առաջ։

Ահա այսպիսի զօրաւոր անհատականութիւն և հմայք ունեցող ընկերոջ ձայնն է որ կը խեղդուի, և դաշտն ու քաղաքը անպաշտպան կը ձգուին։

ՔԻԱԹԻՈ ՄԱՆՈՒԿ ՇԱՌՈՅԵԱՆ

(ՍԵՄԱԼՑԻ)

Սասունցիներու նման յաղթանդամ երիտասարդ մըն էր Մանուկ Շառոյեանը։ Տասնեւհինգ տարեկան հասակին մէջ քաղաք կու գայ և Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական վարժարանին կը հետեւի։ Պոլէեան Մշոյի տունը կը բնակէր։ Երկու տարի մնալէն ետք, երբ Սասունի դէպքերը սկսան իրարու յաջորդել, չկրցաւ համբերել և իր ուսումը կիսատ ձգելով՝ իր հայրենի գիւղը վերադարձաւ, ուր սկսաւ պարապիլ կազմակերպական գործերով։ Շատ մօտ էր Անդրանիկին, իր խօսքը մեծ կշիռ ունէր Սասունցի իշխաններու ժողովներուն մէջ. ամէն նիւթի մասին՝ հասուն գաղափարներ կ'արտայայտէր։ Գրեթէ բոլոր կռիւներուն մասնակցած և շատ անգամ ալ վիրաւորուած էր, բայց իր առողջ և առոյգ կազմին պատճառով, այդ վէրքերը շուտով կը բուժուէին։

1904ի կռիւին ատեն՝ ձերբակալուեցաւ, և երկար ատեն բանտ մնալէ ետք, մեծ դժուարութեամբ ազատեցաւ։

Սահմանադրութեան տարիներուն, Սասունի ներկայացուցիչն էր Քաղաքական ժողովի մէջ, որուն կը մասնակցէր միշտ, այդ պատճառով ալ՝ ստիպուած էր օրերով քաղաք մնալ։ Կը մասնակցէր նաեւ կուսակցութեան բոլոր ժողովներուն, ուր իր կարծիքները և թելադրութիւնները իրենց դրոշմը կը դնէին ժողովի որոշումներուն վրայ.

Շատ անգամ մեզի հիւր կ՚ըլլար։ Շատ հեռատես մարդ էր, բնաւ չէր ախորժեր այն տեսակցութիւններէն, զորս կուսակցութեան գործիչները կ՚ունենային իթթիհատական պարագլուխներուն հետ, միշտ կ՚ըսէր թէ մեր տունը քանդողները անոնք պիտի ըլլան։ Իր ատրճանակը միշտ կը պահէր կողքին։ Իբր Սասնոյ ներկայացուցիչ, թէ՛ կուսակցական և թէ՛ Առաջնորդարանի շրջանակներուն մէջ մեծ յարգ ու համբաւ ունէր։ Երբ Սասունի վերաբերող հարց մը՝ իր բաղձանքին համաձայն լուծում չստանար, խոկոյն ատրճանակը քաշելով իր ուզածն ընել կուտար։

Մեծ եղեռնէն առաջ, միշտ մեր ժողովներուն ներկայ կը գտնուէր և միշտ կը քննադատէր Փափազեանը և ընկերները՝ ըսելով.

— Ես, իբրեւ Սասունի ներկայացուցիչ, նախ չեմ ընդունիր որ մինակ Սասուն դառնայ պատերազմի թատերավայր, երկրորդ՝ մեր ուժերը մէկ վայրի մէջ կեդրոնացնելով, ինքնակամօրէն մեր պարտութեան հաւանականութիւնը հնարաւոր կը դարձնենք և պարապ տեղ այսքան անմեղ ժողովուրդի կորստեան պատճառ կը դառնանք։ Պէտք է զէնքի բաժանում ըլլայ հաւասարապէս նաեւ քաղաքին և դաշտին հետ. մեր կարող ընկերներուն կէսը ղրկել այդ երկու վայրերը և միահամուռ դիմադրութեան դիմել։

Բայց, վերջին պահուն, իր ձայնն ալ անլսելի մնաց։ Կռիւներու ընթացքին վեց տեղէն կը վիրաւորուի և այդ վիճակին մէջ կը բռնուի և քաղաք կը տարուի, ուր չարաչար տանջանքներով կը նահատակուի։

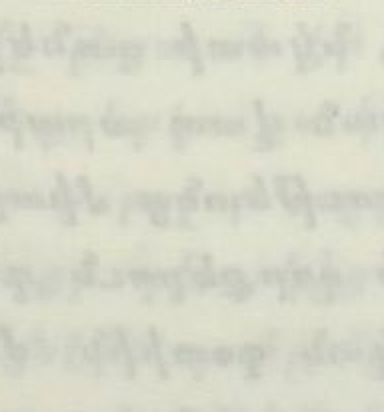

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Քաղաքը կը շրջապատուի զօրքերով.— Մեծ Եղեռնի գլխաւոր դերակատարները.— Տեղահանութեան հրամանագիր կը դրկուի Առաջնորդարան.— Վիճաբանութիւն.— Հանի Յակոբ եւ ես կ'առարկենք.—

Յունիս 24էն սկսեալ, Նորեկ զօրքերէն գումարտակներ սկըսան տեղաւորուիլ դէպի Սասուն տանող ճամբաներուն մօտերը, աւելի վեր, լերան ստորոտները և քաղաքի հարաւ-արեւելեան կողմը, հայ թաղերու կռնակը՝ բլուրներու և այգեստաններու մէջ գտնուող ռազմագիտական կէտերը և հնձաններու մէջ՝ այն պատրուակով, իբր թէ, Սասնոյ մեր տղաները յարձակում պիտի գործեն եղեր քաղաքին վրայ։

Այդ օրէն սկսեալ, քաղաքը զինուորական շղթայի մէջ առնելով՝ դուրսի հետ յարաբերութիւնը ամբողջովին խզուած էր։

Մեծ եղեռնի գլխաւոր դերակատարներն էին՝ չէթէպաշիներէն զատ, որոնց անունները յիշեցինք նախապէս, նաեւ կառավարիչ Սէրվէթ Պէյ, Հոճա Իլիաս էֆէնտի, իր հօրեղբօր որդիները՝ Ֆայամազ և Տայիփ էֆէնտիները, Քոմիսէր Ռասիմ էֆ., Էմլաք մեմուրի հաճի Ահմէտ էֆէնտի, Արազի մեմուրի Խալըթ էֆէնտի, Սէյարի գոմանտանը Մուրատ պէյ, զինուորական հրամանատար Վէյսի Պէյ։

Յունիս 26ի կէսօրին, հայ թաղերէն Վերին, Ջորոյ և Ս. Մարինէ թաղերուն մէջ, ռազմական արժէք ունեցող հայոց տուները դատարկել տալով՝ զօրք տեղաւորեցին անոնց մէջ, օրինակ Վերին թաղէն՝ Գազանճեան Ըլղաթի տունը, Ս. Մարինէ թաղ՝ Տէր Յովհաննէսեան Համազասպի և Դուռնեան Իսրայէլի երկյարկանի և անոնց կողքի բոլոր տուները.

Այդ օրը Ուրբաթ էր, կառավարարիչը՝ մզկիթէն վերադառնալէն ետք, Փոլիս Քոմիսէր Խալըթ և Հաքիմ էֆէնտիներու միջոցաւ, հետեւեալ բովանդակութեամբ պաշտօնագիր մը ղրկած էր Առաջնորդարան՝ Վարդան վարդապետին և Քաղաքական Ժողովին ուղղուած.—

Վեհափառ Սուլթանը, նկատի առնելով հայ ազգի անհաւատարմական և դաւաճանական վատ արարքները, որով ան՝ մեզի դէմ կռուող թշնամի պետութեանց միացած և իր հպատակ ժողովուրդն իսկ՝ մեր քաջարի զօրքերուն դէմ կը կռուին, և Մուշի գաւառն ալ՝ պատերազմական գօտիին մէջ ըլլալուն պատճառաւ, կասկածելով որ թշնամին յառաջանալուն՝ գաւառի երիտասարդ-ուժերը թշնամիին միանալով՝ խոչընդոտ հանդիսանան մեր բանակի յաղթանակին, այդ պատճառով՝ Նախարարաց Խորհուրդը, կայսերական վաւերացմամբ, որոշած է տեղւոյս հայ ժողովուրդը, 15 էն մինչեւ 70 տարեկան, փոխադրել Ուրֆա։

Եւ կառավարիչը, իր կողմէն կ՚աւելցնէր։

— Պաշտօնագիրս ստանալնէդ մինչեւ վաղը, Շաբաթ կէսօր, պայմանաժամը կը լրանայ։ Մինչեւ այդ որոշեալ ժամը, թող ամէն ոք փութայ արձանագրուիլ և տուն դառնալով՝ հինգ օրուան պաշար պատրաստել տայ, առկէ զատ որեւէ բան առնելու չէ իրեն հետ, ո՛չ ձի, ո՛չ աւանակ։ Բոլորն ալ, խումբ խումբ, հետիոտն պիտի ճամբորդեն՝ օրական չորս ժամ։ Հեծեալ ոստիկաններ պիտի ընկերանան իրենց՝ ապահովութեան և հանգիստի համար։ Իսկ կիները, պզտիկ տղաքը ու աղջիկները՝ քանի որ ոյժ չեն ներկայացներ և անոնցմէ չի կասկածիր կառավարութիւնը, առ այժմ տեղերնին պիտի մնան, մինչեւ պատերազմի վախճանը, երբ դուք նորէն կը վերադառնաք։ Հակառակ պարագային, մինչեւ այս պայմանաժամին լրանալը, ով որ չարձանագրուի, ան պիտի նկատուի իբր ապստամբ եւ զինու զօրութեամբ ձեռք բերուելով՝ պատերազմական ատեանին պիտի յանձնուի։

Թոմիսէր փոլիսները, Առաջնորդարանի դրան առջև, պատասխանի կը սպասէին։

Հաճի Յակոբի հետ միասին, մտահոգուած, կը խորհրդակցէինք՝ մեր տան սենեակին մէջ, երբ Առաջնորդարանի սպասաւոր Արամ, երեսին գոյնը նետած, ներս մտաւ և կառավարիչի պաշտօնագիրն ու Վարդան վարդապետի երկուքիս ուղղած գրութիւնը յանձնեց մեզի։

Քաղաքի պաշարուած վիճակը նկատի ունենալով, մենք այդ գրութիւններէն ո՛չ յանկարծակիի եկանք և ո՛չ ալ յուզուեցանք։

Վարդան վարդապետը գրած էր որ Առաջնորդարան փութանք և համաժողովրդական խորհրդակցութիւն մը ունենանք։

Խորհելով որ մեր բացակայութիւնը գէշ տպաւորութիւն պիտի թողու արդէն իսկ յուզուած ժողովուրդին վրայ, և քանի որ 24 ժամ միջոց տրուած է, անշուշտ պիտի չձերբակալուէինք, Առաջնորդարան կը փութանք։

Խուռն բազմութիւն մը լեցուած էր Առաջնորդարանի փողոցը, քովի տուները, բակը։ Մենք երկուքս կը ճեղքենք բազմութիւնը և կը բարձրանանք վեր, ուր բոլոր ազգային պաշտօնական անձնաւորութիւններ և քաղաքի գիտակից դասակարգը եկած էին ու հետզհետէ գալով կը լեցնէին դահլիճը։

Նախագահ հայր սուրբը լռութիւն հրամայելով՝ յայտարարեց, առանց իր պաղարիւնը կորսնցնելու. Թէ Նազարէթ էֆէնտին պիտի կարդայ պաշտօնագիրը՝ Բոլորս ալ մօտիկ կ՚ընենք խոր լռութեան մէջ և ամէն բան կը հասկնանք։ Ժողովականներէն ոմանք կը թելադրեն որ հեռագիր մը տրուի Վեհ. Սուլթանին, ուրիշներ կ՚առաջարկեն պատգամաւորութիւն մը ընտրելով՝ դիմենք տեղական Թուրք աղաւաթին, Թերեւս յաջողին այս աղէտին առաջքն առնելու։ Մեծագոյն մասը դիտել կուտայ որ այս տեսակ դիմումներ ընելու համար՝ ժամանակ է հարկաւոր, մինչդեռ հոս 24 ժամ ժամանակ է տրուած միայն, պէտք է որ Նախագահը և ժողովականներէն ոմանք դիմեն կառավարիչին և գոնէ երեք օրուան միջոց ստանան։ Երբ այդ երեք օրուան միջոցը շնորհուի, կարելի կ՚ըլլայ դիմումներ կատարել հարկ եղած տեղերը։

Վարդան վարդապետն ալս համամիտ գտնուելով այս թելադրութեան, կ՚որոշուին իրեն ընկերացողները — Նազարէթ Քէչիչեան, Մարտիրոս Սահակեան, Յովհաննէս Քէնտէրեան, Խաչիկ Հայկունի, Թէեւ մեզի ալ կ՚առաջարկեն, բայց կը մերժենք։

Ասոնք մէկ ժամէն կը վերադառնան։ Ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէ, գոնէ բարի լուր մը լսէ։ Բայց կառավարիչին պատասխանը կ՚ըլլայ կարճ ու կտրուկ.— «Որեւէ դիմում, հեռագիր տալ, եւայլն, արգիլուած է. ժողովուրդը վաղուընէ սկսեալ պէտք է գայ արձանագրուի, արդէն երկու օրէն հազիւ կը վերջանան արձանագրութիւնները, կրնաք հոգ թխել տալ, հետերնիդ պաշար առնել և ճամբայ իյնալ»։

Փոլիսները արդէն մեկնած են Առաջնորդարանի դրան առջեւէն։

Աղէտը համազգային էր, ներկայ էին նաեւ Կաթոլիկ և Բողոքական համայնքներու գլխաւորները։

Հարց կը դրուի.— Երթալ յանձնուի՞լ թէ մնալ ու դիմադրութիւն կազմակերպել։ Կը տեսնուի որ կղերական պետերէն սկսեալ մինչեւ 1908ի սահմանադրութենէն ասդին նորագիր յեղափոխական համարուողները, բոլորն ալ «ողջամիտ» Ուրֆա երթալու տրամադրութիւն ցոյց կուտան։

Այլեւս կարելի չէր համբերել։ Հաճի Յակոբ և ես խօսք կուզենք, երկուքս ալ միեւնոյն միտքը կ՚արտայայտենք թէ ի՞նչպէս կը հաւատաք որ մինչեւ Ուրֆա ողջ տանին զձեզ։ Անգամ մը շուրջերնիդ նայեցէք և Առաջնորդարան եկած տեղեկագիրները և մազապուր ազատուած մարդոց տուած զեկոյցները կարդացէք։ Մինչեւ հիմա ի՞նչ պատահած է Կարինի, Տրապիզոնի, Սվազի, Խարբերդի վիլայէթներուն մէջ, մութ է մեզի, բայց ո՞ւր է Վանի, Բաղէշի, Ներքին Պուլանըքի, Վարդոյի, Տիգրանակերտի շրջաններու հայ հասարակութիւնը. չէ՞ որ, առնուած արժանահաւատ տեղեկութեանց համաձայն, բոլորն ալ՝ իրենց շրջաններէն դուրս չելած, ջարդուած են, իսկ մեզ — քաղաքին, դաշտին, Սասունին — բնաւ երբեք ներողամիտ աչքով պիտի չնային, քանի որ երեսուն տարիներէ ի վեր, Մշոյ գաւառն է եղած օրրանը յեղափոխութեան և ազատութեան։ Անօգուտ է միամիտ ձեւացնել մենք մեզ։ Բոլորս ալ, մեր կիներով ու զաւակներով, պիտի ենթարկուինք նոյն ճակատագրին, ինչ ճակատագրի որ ենթարկուեր են (հանգուցեալ հեղինակը «արժանանալ» բայը կը գործածէ այս երկու «ենթարկուիլ» բայերու փոխարէն. Ծնթ. Ա.Տ.) մեր տարաբախտ եղբայրներն ու քոյրերը, որոնք մեր մօտ ու հեռու շրջաններու մէջ կը գտնուէին։ Արդ, փոխանակ ծունկի գալու, որ վատ դահիճը իր հարուածները իջեցնէ մեր գլխուն և անպատիւ մեռնինք, նախապատիւ կը համարենք որ ո՛չ ոք հեռանայ իր տունէն, ամէն մարդ աշխատի կատարել իր պարտականութիւնը՝ ըլլա՛յ զէնքով, ատրճանակով, սուրով, երկաթով և ինչով որ կարենայ իր վրէժը լուծել և իբրեւ մարդ՝ մեռնիլ։ Մենք պիտի չյանձնուինք։ Գիտենք ու կը զգանք որ մեր քաղաքի երիտասարդութիւնը անպատրաստ է. չունի բաւական զէնք, ու հին, փորձուած ղեկավարներ մեծամասնութեամբ՝ Սասուն են բարձրացեր, բայց, ի՞նչ գիտնանք, թերեւս, անոնք ալ, նեղ րոպէներուն, մեզի օգնութեան փութան։ Սա՛ ալ ըսենք որ ամէն մարդ ազատ է. բոլորիս տուջեւ ալ՝ կեանքի ու մահու հարցը դրուած է, աւելի՛ մահու։ Մեզի համակարծիք եղողները կրնան հետեւիլ մեզի, իսկ չեղողները թո՛ղ երթան յանձնուին, տա՛յ Աստուած որ անոնք ողջ առողջ հասնին իրենց երթալիք տեղը։

Մենք մեծ յոյսեր դրած էինք Վարդան վարդապետի վրայ, որովհետեւ երեսուն տարիներէ ի վեր, ան յեղափոխութեան գործին զարկ տուողներէն եղած էր, ամէն մէկ գաղտնի խորհրդակցութեան, տեռորներու, ազգային շահերը պաշտպանելու, բոլոր նահատակուած կամ ողջ մնացած յեղափոխական ընկերներու գործակից, համակիր և ջերմ պաշտպան եղած էր մինչեւ հիմա. սակայն, այդ րոպէին, բոլորովին այլափոխուած, կարծես հրէշ մը դարձած, բոլորովին իր կոչումին անհամապատասխան կացութեան մէջ դնելով ինքզինք, յայտարարեց.

— Ըմբոստանալ, դիմադրել օգուտ չունի. ժողովուրդիս կը հրամայեմ որ երթայ յանձնուի, եթէ իրենցմէ ոմանք մասամբ վտանգի ենթարկուին, գոնէ քաղաքին մէջ մնացած կիներն ու երեխաները անվնաս կը մնան։

— Բայց, հայր Սուրբ,— կ՚առարկենք, — դուք ալ լաւ գիտէք որ վերոյիշեալ շրջանները երբեք ըմբոստութիւն, դիմադրութիւն ցոյց տուած չեն ։ Բաղէշի ժողովուրդը, որ իբնէ զինասէր, յեղափոխական չէ եղած, և Սահմանադրութեան շրջանին ալ՝ նորէն նոյն անտարբեր ժողովուրդը մնաց մինչեւ վերջին վայրկեանը, ինչո՞ւ զերծ չմնաց կոտորածէն, ինչո՞ւ չխնայուեցաւ անոնց կիներուն և երեխաներուն ։

Իր պատասխանն եղաւ.

— Այլեւս երկարել չեմ ուզեր, ինչպէս որ դուք ըսիք, ես ալ կ'ըսեմ. — ամէն մարդ ազատ է, ուզողը թո՛ղ մնայ ու դիմադրէ, չուզողը թո՛ղ ինծի հետ գայ։ Ես վաղն իսկ կ'երթամ կ'արձանագրուիմ։

Հոդ գտնուող հասարակութիւնն ալ յայտարարեց.

— Քանի որ մեր յեղափոխական Հայր Սուրբը կ'երթայ կ'արձանագրուի, մենք ալ իրեն կ'ընկերանանք։

Ու ժողովը փակուելով, ամէն մարդ մտահոգուած՝ տուն վերադարձաւ.

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Մուշ քաղաքի դիրքը. — Բնակչութեան քանակը. — Քահանայից դասը. — Երկսեռ աշակերտներու քանակը. — Դաշտի եւ Սասնոյ գիւղերու բնակչութեան քանակը. —

Մուշ քաղաքը, արեւելեան, հարաւային և արեւմտեան կողմերէն շրջապատուած է լեռներով և բարձունքներով։ Հարաւային կողմը, մէկուկէս ժամ հեռու՝ բարձունքի մը վրայ, կը գտնուի Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանի անունով բերդ մը, որուն պատերը և կամարը մասամբ կանգուն կը մնան դեռ։ Ատիկա ամարանոց բերդն է, իսկ ձմեռուան բնակութեան համար ալ՝ քաղաքին ամբողջովին տիրապետող բարձունքի մը վրայ, քաղաքի արեւմտեան կողն ի վեր, շինուած է ուրիշ բերդ մը, որուն շուրջն ու բոլորը, բացառապէս, թուրք և քիւրտ բնակչութիւն մը հաստատուած է։ Այդ թաղի անունն ալ Ղալա մահլէսի (Բերդի թաղ) կը կոչուի։

Քաղաքի հիւսիսային կողմը միայն բաց է և աստիճանաբար կ'իջնէ դէպի դաշտ։

Ամարանոց Մուշեղաբերդի կռնակն ի վեր, հարաւային և արեւմտեան կողմէն կը բարձրանան Ծիրնկատարի և Կուրտիկի գագաթները և բարձունքները։ Ծիրնկատարի գագաթին վրայ, ամառուան եղանակին իսկ, ձիւնը չի հալիր։ Այս լեռներու հալած ձիւնէն և պաղորակ աղբիւրներէն կը կազմուի Մուշի գետակը, որ

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ եւ կռնակը գտնուող արօտավայր լեռները:

քաղաքի և մանաւանդ երկու հայաթաղերու ճիշտ մէջտեղէն գոււալով կը հոսի դէպի հիւսիս։ Գարնան ձիւնհալին, գետակին հոսանքը այնքան զօրաւոր և հոսանուտ է որ մարդիկ շատ դժուարութեամբ կրնան անցնիլ մէկ եզերքէն միւսը։ Գետակին վրայ, հինգ-տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ կառուցուած են փայտէ կամուրջներ, որոնք շատ անգամ գարնան ձիւնհալին կը խլուին ու կը տարուին ջրահոսանքէն։

Հինգ հայաբնակ թաղեր կային. — 1) Վերին թաղը, 450 տուննոց բնակչութիւն մը ունի, որուն 20 տունը միայն թրքական է. 2) Ձորոյ թաղը 350 տուն ունեցող՝ զուտ հայաբնակ թաղն է։ Մենք ալ՝ այս թաղին մէջ կը բնակէինք. 3) Ս. Մարինէ թաղը՝ 370 տուն, որուն 30 տունը միայն թրքական է. 4) Բրտի թաղը՝ 180 տուն հայ և նոյնքան ալ թուրք. իսկ 5) Ճիկրաշէն թաղը ունի 100 տուն հայ և կրկնակ թուրք բնակչութիւն մը։ Համագումար՝ 1450 տուն հայութիւն մը։ 12,000 հոգի քանակով։ Եղեռնէն ալ անմիջապէս առաջ, 10,000 ի չափ հայեր շրջաններէն քաղաք հաստատուեցան, որով ըսել է թէ Մեծ Եղեռնի առեն, Մուշ քաղաքի հայութեան թիւը կը հասնէր 22,000ի։

Հինգ հայկական թաղերն ալ ունէին իրենց սեփական հնադարեան եկեղեցիներու շէնքերը և անոնց կից ալ՝ ծաղկոց — նախակրթարանները, ուր կը յաճախէին 5-12 տարեկան հայ մանուկներ։ Վերին թաղի եկեղեցիին անունն էր Ս. Յարութիւն, որ ունէր հրաշագործ Աւետարան մը՝ «Սեւ Աւետարան» անունով։ Երեք քահանաներ կային, — Տ. Ղեւոնդ, Տ. Գալուստ և Տ. Եղիշէ։ Նախակրթարանի աշակերտներուն թիւն էր 200 կամ աւելի։

Ձորոյ թաղի եկեղեցին կը կոչուէր Աստուածածին, որ նոյնպէս ունէր իր հրաշագործ աւետարանը՝ «Շէկ Աւետարան» անունով։ Հոս ալ քահանաներու թիւը երեք էր — Տ. Յովհաննէս, Տ. Սահակ և Տ. Աւետիս։ Ծաղկոց-նախակրթարանի աշակերտներուն թիւն էր 180։ Ս. Մարինէ թաղը՝ իր եկեղեցիին անունով կը կոչուէր. Մուշի մայր եկեղեցին էր։ Հոս կը գտնուէր նաեւ Առաջնորդարանը։ Երկու քահանայ ունէր — Տ. Ատոմ և Տ. Զաքար։ Աշակերտներուն թիւն էր 170, Բրտի թաղի եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Սարգիս՝ մէկ քահանայով — Տ. Եղիշէ Ալէմշարեան. աշակերտութիւնը՝ 80. իսկ Ճիկրաշէնի Ս. Կիրակոս եկեղեցին՝ վերջին տարիներս չունէր իր սեփական հովիւը. միւս թաղերու քահանաները փոխն ի փոխ այցելութիւն կուտային։ Իրենց աշակերտները կը հաշուէին 60։

Միացեալ Ընկերութեան վարժարանը շինուած էր Ձորոյ թաղի եկեղեցիէն երեսուն մեթր հեռաւորութեան վրայ, բարձրադիր դիրքով մը. շրջապատուած պարտէզներով և բանջարանոց ածուներով։

Այդ տարուան տնօրէնն էր՝ փոխ-տեսուչ և աւագ ուսուցիչ Պր. Սարգիս Անդրէասեան, նոյն վարժարանի նախկին սաներէն և Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանէն շրջանաւարտ, որ երկար ատեն ուսուցչական պաշտօն վարած էր Պարսկաստանի Ռաշտ քաղաքին մէջ։ Ան եղբայրն էր ծանօթ Մշեցի գրագէտ Գալուստ Անդրէասեանի։

Սահմանադրութեան շրջանին, փափաքելով ծառայել իր ծննդավայրի կրթական գործին, կ'անցնի Պոլիս, ուր Միացեալ Ընկերութիւնը զի՛նք աւագ ուսուցիչ կը կարգէ Մուշի Կեդրոնական վարժարանին։ Հոն, Պոլսոյ մէջ, նոյն ատենները կը նշանուի Ամերիկայէն վերադարձած քրոջս Սաթենիկ Բդէեանի հետ և միասին Մուշ կուգան։ Քոյրս ալ՝ Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան Մուշի աղջկանց վարժարանի մէջ՝ ձեռագործի ուսուցչուհի կը կարգուի։

Կեդրոնական վարժարանը ունէր 250ի չափ ուսանողներ. նոյնքան էր թիւը նաև աղջկանց վարժարանի աշակերտներուն։ Ասոնց նոր շէնքը շինուած էր Ս. Մարինէ եկեղեցւոյ մօտերը։ Տնօրէնուհին էր, այդ ատեն՝ ճեմարանական Արշակ Միրիճանեանի կինը, Տիկին Վերոնիկ Միրիճանեան։

Տարօնի Ազգային Առաջնորդարանի հոգևոր իշխանութեան ենթակայ էին Մշոյ դաշտի բոլոր հայ գիւղերը, Խոյթի և Բռնաշէնի շրջաններու մեծ մասը, ինչպէս նաև Սասունի շրջանը, մօտաւորապէս երեք հարիւրէն աւելի գիւղեր, աւելի քան 12,000 երկսեռ հայ բնակչութեամբ։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Քաղաքէն դուրս գալու փորձը կը ձախողի.— Ամէլէ թաբուրի 2,000 հայ երիտասարդները կը վառեն.— Դուռնեան Իսրայէլ Աղան՝ առաջին նահատակ.—

Վարդան Վարդապետի տուած որոշումին և արտասանած վճիռին իբր հետևանք, քաղաքին հայ հասարակութիւնը մատնուեցաւ մեծ յուսահատութեան և շուարանքի։

Հաճի Յակոբի հետ մեր տան մէջ առանձնացած, կը խորհրդակցէինք թէ ի՞նչպէս պիտի դիմագրաւէինք գալիք դէպքերը՝

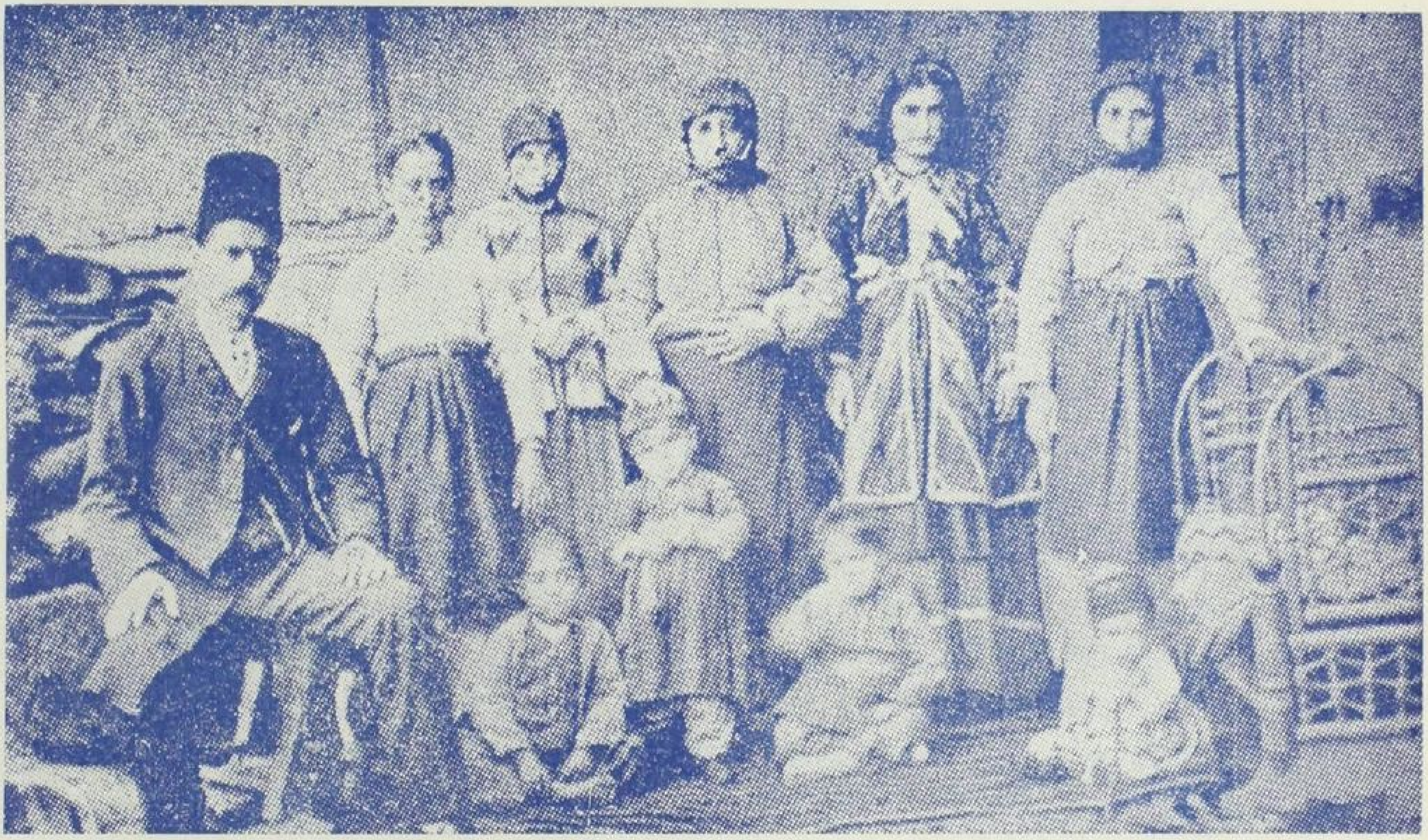

Մուշ Քաղաքէն հայ ընտանիք մը

Երկար բարակ խօսակցելով և խորհրդակցելով, որոշ ելքի մը չէինք կրնար յանգիլ, որովհետեւ զմեզ լքուած կը տեսնէինք թէ՛ Սասունէն և թէ՛ դաշտէն, և օղակի մէջ առնուելով՝ թակարդի մէջ ինկած էինք։ Որեւէ տեղի վրայ յոյս դնել՝ տղայութիւն կ՚ըլլար։ Քաղաքին մէջ թէեւ բաւական թիւով երիտասարդութիւն մը ունէինք, բայց անոնցմէ շատերը զէնք չունէին։ Գիտէինք որ հարուստներու տուները հրացան և ատրճանակ շատ կը գտնուէին, բայց անոնք, աւելի պահպանողական, պիտի հետեւէին Վարդան վարդապետին և երթալով անձնատուր պիտի ըլլային։ Ատոր վստահ էինք։ Այդ պատճառով ալ, անոնք պիտի նախընտրէին փճացնել իրենց զէնքերը, քան թէ մեզի տրամադրել՝ քաղաքի ինքնապաշտպանութեան համար, որովհետեւ կը կարծէին թէ իրենց կիներն ու զաւակները քաղաքին մէջ ձգելով՝ իրենց հեռանալէն յետոյ, եթէ դէպք չպատահի, անոնք ապահով պիտի մնային իրենց տուներուն մէջ, որով, այդպիսիներէն զատ, հաշիւ ըրինք որ մեզի համակրող երիտասարդներէն հազիւ երեսուն հոգի կանոնաւոր զէնք ունէին։ Այդ փոքր քանակով, ի՞նչպէս կարելի էր դէմ դնել այս ահագին թշնամի ուժերուն և թուրք զինեալ ժողովուրդին, ու յաջողութիւն ձեռք բերել։

Մահը նշանակութիւն չունէր մեզի համար, գիտէինք որ անպատճառ պիտի մեռնինք, բայց կը խորհէինք որ մեծ վատութիւն մը ըրած պիտի ըլլայինք, երբ բռնապետութեան դժոխային ժամանակներուն՝ մահէն չվախցող մը այսօր սոսկար անկէ։

Բայց ի՞նչ ընէինք։ Յեղափոխական կարծեցեալ Շէֆերը՝ մեզ լքելով, ամբողջ ուժը փոխադրած էին Սասուն, և մեր խորհածին ճիշդ հակառակը կը պնդէին, թէ դաշտին և քաղաքին վտանգ չի սպառնար։ Թշնամին նախ Սասունը պիտի հարուածէ։ Սակայն հիմա տես որ մեր ենթադրութիւնը ուղիղ դուրս եկաւ։ Վերջապէս, մեր ընկերներու ապերախտութիւնն ըսենք, թէ դաւաճանութիւնը, մարսուելիք բան չէր։ Բայց քանի որ օրը տարաժամած էր, վերջաւորութեան մը յանգելու էինք։

Կ՚որոշենք հաւաքել քաղաքի մէջ մնացած այդ փոքրիկ ուժը և յառաջիկայ գիշեր քաղաքէն դուրս գալ, Սասուն բարձրանալ և հոն գտնուողներու կողքին կռուիլ ու մեռնիլ․ գոնէ մենք մեր աչքերով ականատես չենք ըլլար քաղաքին մէջ տեղի ունենալիք խժդժութեանց և աչքերնուս առջեւ չեն խողխողեր կամ վառեր մեր սիրելիները։

Իսկոյն մեր յղացած այս գաղափարը կը հաղորդենք Լոյսի Տիգրանին՝ Ս. Մարինէ թաղ և Լեւոն Ասլանեանին՝ Վերին թաղ, և եթէ իրենք ալ համաձայն ըլլան մեր որոշման, զէնք ունեցող կամ չունեցող իրենց խումբի տղաները, կամ ինչ երիտասարդ որ փախած կը յայտնէ մեզի հետ գալու, թող իրարու քով հաւաքուին, և միւս կողմէ ալ, ամէն ոք ջանալու է ձեռք ձգել զէնքերը բոլոր անոնց, որոնք մտադիր էին երթալ անձնատուր ըլլալու, և շուտով մեզի իմացնեն իրենց որոշումը, որպէսզի պատրաստենք դուրս գալու ծրագիրը։

Միւս թաղերու երիտասարդները, բոլորն ալ, սիրով կ'ընդառաջեն մեր որոշումին, և յատուկ սուրհանդակներու միջոցաւ մեզի կը հաղորդեն իրենց պատրաստակամութիւնը։

Հաճի Յակոբ և ես այդ օրը փոխադրուեցանք մեր դրացի Կաքվու Գալոյի տունը. մեր տունէն քսան մեթր անդին, ուր կը բնակէր Գոմս գիւղացի Թորօ անունով անհատ մը՝ իր կնոջ հետ։ Թորոյի կինը մեր տունը ղրկեցինք ու մենք առանձին մնացինք՝ հեռու ըլլալու համար տնեցիներու և մանաւանդ պզտիկներու աղմուկէն և առանձին խորհրդակցելու։ Նաև հոն պիտի գային հաւաքուէին մեր թաղի զինեալ երիտասարդները և միասին՝ լեռ պիտի բարձրանայինք։

Հետեւեալ օրը, Յունիս 27, Շաբաթ օր էր։ Լուր հասաւ որ հայերը սկսած են երթալ արձանագրուելու, բայց կ'ըսէին որ բոլորն ալ վար կը դրուէին՝ առանց պայքարի։ Նախ՝ Վարդան վարդապետը կ'երթայ իր հետեւորդներով։ Կ՞արժէ հոս յիշել մէկ քանիներու անունները, որոնք իրենք զիրենք կը ցուցադրէին իբրև յեղափոխական, ազատամիտ և ուսումնական.— Արշակ Մհ. Իգիթեան, իր եղբայր Խաչմանուկը, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան, Եղիազար Տըռչոյեան, Արշակ Միրիճանեան, Արիստակէս Հայկունի, Նազարէթ Քէշիշեան, Մարտիրոս Սահակեան, Տիգրան Մեսրիկեան, Միսակ Խարախանեան, Յովհաննէս Քէնտէրեան։

Ասոնք, ամբողջն ալ, Ս. Մարինէ և Վերին թաղերու ազդեցիկ և մտաւորական անձերն էին։ Ասոնց կը հետեւէր նաև այդ երկու թաղերու հասարակութենէն մեծ մաս մը։ Իսկ մեր, Զորոյ թաղեցիները, բոլորն ալ, Հաճի Յակոբին և ինծի կը նայէին. երբ մենք չգացինք և չյանձնուեցանք, նոյնիսկ թրքասէր Սինոյեաններն ալ՝ տեղերնէն չշարժեցան։

Այսպէս այդ օրը չորս հարիւր հոգի վար դրուած էին։

Իսկ հայ կաթողիկէ և բողոքական եղբայրները, կարծելով թէ Իտալիոյ (որ այդ ատեն պատերազմին մասնակցած չէր դեռ) և Գերմանիոյ շնորհիւ պիտի խնայուէր իրենց, հանգիստ մը նստած էին իրենց տեղը։ Մխիթարեան վարժարանի 250 է աւելի լուսաւորչական և կաթոլիկ աշակերտները և Գերմանական որբանոցի 200 է աւելի հայ որբերն ալ (Պր. Գրիգորի ղեկավարութեան տակ), իրենց բոլոր կշերականներով և ժողովուրդով, առանց խտրութեան խողխողուեցան մեզ նման։

Այդ օրը, ցերեկ ատեն լեռ բարձրանալու պատրաստուող երիտասարդութիւնը եռուզեռի մէջ էր. պաշարի, զէնքի, կապոցի, ոտնամանի պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Հաճի Ցակոբի տղան Կիւլպէնկն ալ՝ իր հօր պատրաստութիւնները կը տեսնէր։ Ես ալ տուն երթալով, զէնքերս փոխադրել տուի Թորոյի տունը, հագուստներս փոխեցի, պաշար պատրաստել տուի, կանխիկ դրամէն միայն տասը լիրա առի հետս՝ այն ենթադրութեամբ թէ այդքան դրամի ալ պէտք պիտի չունենայի, կռիւի մէջ ինչ բանի համար պիտի գործածուէր. Թող որ ազատուելու շատ քիչ (99 %) յոյս կար։ Երբ այդպիսի պատրաստութիւններ կը տեսնէի, պզտիկներս գիտէին որ ճամբորդութիւն մը ունիմ ընելիք, որովհետեւ շարունակ գիւղերը կ'երթայի կուգայի, և հիմա ալ այդպէս կը կարծէին, բայց տունէն դուրս ելած ատենս, երբ կինս և եղբօրս կինը սկսան լալ և ըսել. «Զմեզ ո՞ւր կը ձգես կ'երթաս», այն ատեն միայն՝ փոքրիկներն ալ սկսան լալ, և մինչեւ մահ՝ պիտի չմոռնամ այդ փոքրիկներուն, մանաւանդ Արմենակ անունով չորս տարեկան պզտիկ տղուս լացն ու կոծը, թէ «Հայրիկ, զիս ո՞ւր կը ձգես ու մինակ կ'երթաս»։ Բայց սիրտս քարացած էր, ձգեցի հեռացայ և Հաճի Ցակոբի քով վերադարձայ։

Հետզհետէ կը սկսի մթնել։ Մեր թաղի երիտասարդները, իրենց զէնքերով և պաշարով, սկսան հաւաքուիլ, թիւով վաթսուն հոգի, մեծ մասամբ անզէն։ Վերին թաղի երիտասարդներէն մաս մըն ալ Ս. Մարինէ թաղի տղոց քով երթալով՝ բոլորն ալ պատրաստ կը սպասէին։

Որոշուած էր որ կէս գիշերին, նախ Ս. Մարինէ թաղին խումբը դուրս գայ և բարձրանալով իրենց դիմացի Կողի Թաղի գերեզմաննոցէն վեր՝ տեղ մը սպասէր մեր խումբին, որ անոնցմէ ետք բարձրանար և անոնց միանալով՝ միասին ճամբայ պիտի իյնայինք դէպի Սասուն։

Առաջին խումբը հարիւր հոգիէն աւելի էր և որոշուած ժամուն կը սկսի վեր բարձրանալ դէպի բլուրին գագաթը, ուր քանի գիծի վրայ թշնամի զօրքին շղթայ կազմելը գիտէինք արդէն, և անշուշտ՝ երբ մեր խումբերը իրարու միանալով ճամբայ իյնային, մինչև Սասուն քանի մը շղթայ պատռել-անցնիլ յանձն առած էինք, բայց այդ օրը մութը կոխած ատեն գումարտակ մը եւս կը ղըրկուի Ս. Մարինէ թաղի գերեզմանատան մօտերը հսկելու՝ որ չըլլայ թէ քաղաքէն մարդ դուրս գայ, կամ դուրսէն մարդ մտնէ քաղաք։

Տղաքը այդ գիծով վեր բարձրացած պահուն, կը հանդիպին այդ գումարտակին և կրակ կը բանան իրարու վրայ։ Մեր տղաներէն ոմանք, Մուղսի Ֆարհատի տղայ Յարօն, Ըլղաթ էֆէնտիի տղայ Հրանդ և մի քանի ուրիշներ՝ զինուորական շղթան կտրելով կ՚անցնին, իսկ մնացեալները ետ կուգան։ Վերադարձողները, առհասարակ, անփորձ տղաներ էին, որոնք նոյնիսկ իրենց շալկած պատառնները և պարէնը հոն ձգելով՝ փախած, վար եկած էին։ Ետքը այդ լքուած ապրանքները վար բերել տուինք։

Մեր խումբը արդէն վար իջած և կամուրջը անցնելու վրայ էր, երբ հրացաններու ձայները լսեցինք։ Հաճին անմիջապէս հրամայեց որ տղաք նորէն սենեակները բարձրանան։ Այդ գիշերը այլեւս չկարողացանք դուրս գալ քաղաքէն։

Կառավարիչը, ճիշտ այդ միջոցին, որ կէս գիշեր էր, մունետիկի միջոցաւ յայտարարել տուաւ հայ և թուրք թաղերու մէջ.

— Ժողովո՛ւրդ, մի՛ վախնաք, երկու գիշերապահ զինուորներ, մութին մէջ զիրար չճանչնալով, սխալմամբ իրարու վրայ կրակած են։

Տղաք, բոլորն ալ իրենց տուները վերադարձան և կը սպասէին Հաճի Յակոբի նոր հրահանգին։

Հաճի Յակոբ և ես նորէն մինակ կը մնանք և կ՚ուզենք քիչ մը քնանալով հանգստանալ։ Անկարելի կ՚ըլլայ ատիկա, չենք կըրնար մեր աչքերը գոցել, և շուտով արշալոյսը կը բացուի։

Այդ օրը, Յունիս 23, Վարդավառի Կիրակին է։ Նախորդ տարիներուն այդ օրը բոլոր հայերու համար յարգի և նշանաւոր օր էր. թէ՛ քաղաքէն և թէ՛ գիւղերէն՝ հազարաւորներ ձիով, այլերով ուխտի կ՚երթային Ս. Կարապետի վանքը, հոն երեքէն եօթը օր կը մնային, կ՚ուտէին կը խմէին, ուրախութիւններ կը սարքէին, մատաղներ կ՚ընէին, Կիրակի առաւօտեան ալ՝ վանքէն մեկնելով, շարան-շարան կը վերադառնային իրենց գիւղերը կամ քաղաք. իսկ վանք չգացողներն ալ՝ իրարու վրայ ջուր սրսկելով, ուրախութիւններ կը սարքէին և խումբ խումբ՝ այգիները կամ գետափ երթալով՝ խաղ ու խնդումով իրենց օրը կ՚անցընէին։ Բայց, այսօրուան Կիրակին հակապատկերն էր նախորդ տարիներու այդ Կիրակիին։ Մահը, դամոկլեան սուրի պէս, կախուած էր ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան գլխուն վերեւ, առանց բացառութեան։ Բոլորս ալ, առանց հիւանդ զգալու, մէկ-երկու օր եւս ապրելու մեր յոյսը կտրած էինք։ Ճիշտ այդ օրն էր որ թուրքերը՝ դաշտի հարիւրաւոր հայ գիւղերու երկսեռ բնակչութիւնը՝ մարագներու, ախոռներու և տուներու մէջ լեցնելով կը մոխրացնէին։ Ջափահաններէն և ո՛չ մէկի երեսին վրայ խնդուած կը նշմարէիր. միմիայն երեխաներն էին որ անցած-դարձածին անգիտակ՝ վեր վար կը ցատկռտէին, թէեւ շատ ուշիմ փոքրերն ալ՝ իրենց ծնողաց գունատ և տխուր դէմքը դիտելով. կը զգային որ անոնք տագնապ կ'ապրէին, և թշնամին՝ անգութ ու անխիղճ ըլլալով, երբեք պիտի չմեղքնար այդ անմեղ գառնուկներուն ալ։

Իմացանք որ զօրանոցներու մէջ առաջուց հաւաքուած ամէլէ թապուրիի հայ երիտասարդութիւնը, թէ՛ քաղաքացի և թէ՛ գիւղացի, մօտ 2.000 հոգի, քաղաքէն դուրս հանած և անոնց ըսած են թէ Բաղէշ պիտի ղրկուին՝ հոն ճամբաներու վրայ աշխատելու համար, և բոլորի ձեռքերը իրարու կապած՝ ճամբայ կը հանեն և Մուշէն չորս ժամ հեռու գտնուող Խասգիւղ տանելով, բոլորն ալ լեցուցեր են գիւղի մարագներուն մէջ և անոնց վրայ քարիւղ լեցնելով՝ մոխիր են դարձուցեր։

Դուռնեան Իսրայէլ աղան, 65 տարեկան՝ պատուաւոր և առաջին կարգի վաճառական էր՝ բնիկ Բաղէշցի, բայց երկար տարիներ Մուշի մէջ անցուցած։ Հինգ աղջիկ և մէկ մանչ զաւակ ունէր՝ Մուշեղ անունով։ Երբեք ազգային գործերու մէջ չէր մտներ, բայց եկեղեցիի, վարժարանի, աղքատի համար, ինչ որ իրմէ ուզուէր, «չէ» ըսել չէր գիտեր, աւելին կուտար. այդ պատճառով ալ՝ բոլորին յարգանքը կը վայելէր։ Թուրքերն ալ, նոյնիսկ, կը յարգէին զինք. քանի որ գիտէին թէ քաղաքականութեամբ չէր հետաքրքրուեր։ Համեստ ու խոնարհամիտ անձ մըն էր, և նոյն իսկ Թուրք լաճուկի մը հանդիպելուն՝ գլուխ ծռելով բարեւ կուտար։ Իր տունը կը գտնուէր Ս. Մարինէ թաղի Կողի Թաղ կոչուած թաղամասին մէջ, բարձր դիրքի մը վրայ և կը հսկէր թաղի հանդիպակաց մասին բոլոր հայ տուներուն։ Իր ռազմագիտական դիրքին համար, Ուրբաթ օր, անոր տունը գրաւեց զինուորական իշխանութիւնը՝ առանց անոր կահ-կարասիները դուրս հանել տալու։

Խեղճ մարդը կը խնդրէ, կ'աղաչէ՝ ըսելով թէ «իմ զաւակներուս ո՞ւր երթամ. գոնէ վարի յարկի ախոռին մէջ թոյլ տուէք որ բնակիմ։ Եւ խեղճ մարդը կը պնդէ որ պիտի մնայ։ Կ'երեւի թէ իր դիզած կլորիկ հազարաւոր ոսկիները հոն, ախոռին մէջ պահած էր և չէր ուզեր հեռանալ։ Զինք այդ ախոռին մէջ կը բանտարկեն և ընտանիքը կը հեռացնեն տունէն։ Գիշեր ատեն, խեղճ Իսրայէլ աղան՝ տունէն հանելով, քանի մը քայլ անդին կը գնդակահարեն և մարմինն ալ կը նետեն քովի ձորին մէջ. կը մեռնի ան, այդ ձեւով Թուրքերէն ստանալով իր հատուցումը՝ իր համեստութեան փոխարէն։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Թնդանօթներ կը զետեղեն.— Քաղաքը խիստ պաշարման տակ.— Հաճի Յակոբ կ'որոշէ քաղաք մնալ եւ կռուիլ.— Դիրքեր կը պատրաստուին.— Ս. Մարինէի խումբը կուգայ Ձորոյ թաղը.—

Հաճի Յակոբ և ես, Թորոյի տան մէջ առանձնացած, կը խորհրդակցէինք մեր ընելիքներուն մասին։ Թէեւ քաղաքէն դուրս գալու առաջին փորձը ձախողեցաւ, կը խորհինք գոնէ այս գիշեր, ուրիշ գծով մը, Մուշեղաբերդի ճամբայով բարձրանալ Սասուն։ Այդ պահուն, երկու պատանի սուրհանդակներ՝ Հաճի Յակոբին բերին նամակ մը, որով միւս թաղերու մեր աղաները կը հաղորդէին, ա) Իրենց թաղերու հայերէն շատերը կ'երթան կը յանձնուին, բ) Իրենց թաղերուն մէջ բարձր դիրք ունեցող տուները պարպելով՝ զօրքեր կը լեցուին անոնց մէջ. գ) Թրքական թաղերու մէջէն՝ թնդանօթներ կը փոխադրեն ձիերով, հայկական երեք թաղերուն տիրապետող բլուրներուն և բարձունքներուն վրայ կամ ստորոտը զետեղելու համար, և ցոյց կուտային թնդանօթներու զետեղուած վայրերը.— Երկու թնդանօթ՝ Բերդի թաղի բարձրադիր Մուշեղաբերդի պարիսպներուն վրայ, երկու հատ՝ Հոճա Իլեասի և Ցալամողի այգիի հնձանին կողքին, Արջ-գլոր ըսուած լերան ստորոտը, երկու հատ՝ Պուլող Քար կոչուած բարձունքին ստորոտը, և հատ մըն ալ՝ Թախտուր Սալէհի տան տանիքին վրայ, անանկ որ երեք կողմ խաչաձեւելով՝ կրնային մեր երեք հայ թաղերը միահամուռ ռմբակոծել և ամէն բինչ ջարդ ու փշուր ընել։

Երբ այս տեղեկութիւնները կը հաղորդուէին մեզի, այդ միջոցին՝ տեսանք որ գերման սպայ մը և թուրք սպայ մը, հեծեալ, մեր բնակած տան պատուհանին առջեւէն՝ գետը անցնելով՝ ձիարշաւ, բարձրացան դէպի մեր դիմացի բլուրը, որ քաղաքին արեւելեան կողմը կ'իյնայ, և Պոլէեան Մճոյի և իր հօրեղբայրներու տուներուն առջեւ կանգ առին։

Մենք կը տեսնէինք պատուհանէն։ Իրենց շարժուձեւերէն հասկցանք որ թնդանօթ զետեղել կ'ուզէին այդտեղերն ալ, բայց ըստ երեւոյթին, անյարմար գտնելով, կրկին հեծան իրենց ձիերը և սրընթաց՝ եկած ճամբաներով անցան գացին, քանի որ Բերդի թաղը զետեղուած թնդանօթները կրնային ռմբակոծել այդ կողմերը։

Երբ թուրքերու այս կարգադրութիւններուն տեղեկացանք, այլեւս համոզուեցանք որ վաղուընէ սկսեալ, անպատճառ թնդանօթներով պիտի ռմբակոծէին հայկական թաղերը։ Այլեւս, քաղաքէն դուրս գալու մեր ծրագիրը մէկ կողմ կը դնենք և կ'որոշենք մնալ քաղաք. մինչեւ վերջին շունչը կռուիլ և մեր սիրելիներուն հետ ալ մեռնիլ։

Այդ պահուն, մինակ Հաճին էր քաղաքին մէջ՝ իբր փորձառու ռազմագէտ մարտիկ։ Բոլոր զինեալ տղաքը կատարեալ վստահութիւն ունէին անոր վրայ և այս անել կացութենէն պատիւով դուրս գալու համար, բոլորին աչքերը անոր էին յառած, ու իր տուած հրահանգները տառապէս կը յարգէին ու կը գործադրէին։

Հաճին անապարծ չէր, իր վրայ առած այս անհաւասար և ծանր լուծին պատասխանատուութիւնը լաւ կ'ըմբռնէր։ Երէկուան դէպքին ատեն, երբ անփորձ երիտասարդներուն՝ իրենց զէնքերն ու չալակները լքելով փախչիլը լսած էր, Հաճին սրտնեղելով՝ կ'ըսէր.

— Աստուծմո՞վ է որ ես վրէժս պիտի լուծեմ թշնամիէն, — և կը շարունակէր. — Մենք կը կռուինք մինչեւ մեր վերջին փամփուշտը, եթէ Սասուն գտնուող մեր պարոնները, մեր ճգնաժամը տեսնելով (քանի որ քաղաքին վրայ արձակուելիք թնդանօթներուն ձայնը, շատ յստակ կերպով, կը հասնէր անոնց ականջը՝ քաղաքէն չորս ժամ հեռու գտնուող, Շենիկ, Սեմալ գիւղերը), մեզ օգնութեան փութան, արդէն փրկուած կ'ըլլանք. մեր յաղթանակը կատարեալ կ'ըլլայ, եթէ ո՛չ, կրկին անգամ, մենք մեր պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլանք, թող անոնք ալ՝ պատմութեան առջեւ հաշիւ տան։

Ըստ այնմ ալ որոշեցինք որ առանց ձգձգելու, երիտասարդութիւնը գործի սկսի։

Թրքական թաղերը աւելի բլուրներու վրայ շինուած ըլլալով՝ ռազմապէս տիրապետող դիրք ունէին։ Ասկէ զատ, հայկական թաղերուն մէջ կարեւոր դիրք ունեցող բարձունքները նախապէս և վերջին մէկ երկու օրերու ընթացքին՝ գրաւուած և զինուոր լեցուցած էին. օրինակ, Զորոյ թաղի եկեղեցին և Կեդրոնական վարժարանը՝ բարձր բլուրի մը վրայ շինուած ըլլալով, կ'իշխէին բոլոր հայ թաղերուն վրայ, նաեւ Վերին Թաղի Գոռերու Թաղ ըսուած թաղամասին և Ս. Մարինէ Թաղի Կողի թաղամասին մէջ, ամբողջ հայ ընտանիքները դուրս թափած էին և այդ պարպըւած տուներուն մէջ զօրք լեցուցած, ինչպէս. Համազասպ Տէր Յովհաննէսեանի նոր շինած տունը, Գուլեան Խարայէլի և անոր կից Գաւառեաններու և այլոց տուները։

Այսպէսով, հայկական թաղերուն մէջ գտնուող կռուի ամենայարմար բոլոր դիրքերը խլուած էին մեր ձեռքէն։

Երբ մենք, պաշարումէն առաջ, մեր ընկերներուն կ'ըսէինք թէ շատ հեշտութեամբ կրնանք գրաւել քաղաքը, անշուշտ մեր յոյսը աւելի այս դիրքերուն վրայ էինք դրած, և եթէ մեր այս ծրագիրը, Ռուբէն և Փափազեան, և իրենց կռնակ եղող Վարդան վարդապետը, առանց յետին մտքի, ընդունած ըլլալով՝ գործադրութեան դնէին, անշուշտ թղթախաղը Մուշի հայ ժողովուրդը շահած պիտի ըլլար։ Բայց մեր պարոնները ընդդիմացան. Թէ ինչո՞ւ, այդ իրենք միայն գիտեն։

Այժմ մեզ կը մնար դրութեան համակերպիլ։ Եւ որտեղ որ դիմադրութեան յարմար տուներ կային, Հաճին հրամայեց որ նոր դիրքեր շինուին և գնդակ արձակելու չափ պզտիկ ծակեր բացուին անոնց մէջ։

Ս. Մարինէ թաղի աղոց կողմէն մեր քով եկաւ Յակոբ էֆ. Տէր Զաքարեան։ Ուրախ եղանք, երբ տեսանք որ ան անձնատուր չէր եղած։ Ան մեզի առաջարկեց որ քանի որ իրենց թաղի բոլոր կարևոր դիրքերը և անցքերը գրաւուած էին Թուրքերուն կողմէ, անյարմար կ'ըլլար խումբին հոն մնալը, հետևաբար որոշած են երեկոյեան մութին, անցնիլ Զորոյ թաղը և հոս կռուիլ՝ մեր կողքին։

Թէև մեր թաղն ալ կռուի այնքան յարմար դիրքեր չունէր, (քանի որ եկեղեցին ու Կեդրոնական Վարժարանը գրաւուած էին) և եղած դիրքերն ալ բաւական չէին՝ այս նորեկները տեղաւորելու, և եթէ Ս. Մարինէ թաղի մէջ ալ դիմադրութիւն չկազմակերպուէր, թշնամին իր ամբողջ ուշադրութիւնը պիտի կեդրոնացնէր մեր և Վերին Թաղերուն վրայ, բայց ի՞նչ կրնայինք ընել, երբ 350 տունէ բաղկացեալ թաղի մը մէջ՝ կռուելու յարմար դիրքեր չէին մնացած. ստիպուած կ'ընդունինք Տ. Զաքարեանի առաջարկը և կը հրաւիրենք ամբողջ զինեալ երիտասարդութիւնը որ գայ լեցուի մեր (Բղէեանի) տուները՝ հոն որոշելու համար թէ որ դիրքերուն մէջ քանի՞ անձ պիտի տեղաւորուի։ Եւ Տէր Զաքարեան կը վերադառնայ իր թաղը։

Հաճի Յակոբի հետ միասին մեր տունը կը վերադառնանք՝ մեր տան դիրքերը շինել տալու համար։ Պզտիկներս, որոնք կը կարծէին թէ գիւղ գացեր էի, նորէն շուրջս հաւաքուեցան՝ ըսելով.

— Հայրիկ, ինչո՞ւ շուտ վերադարձար։

— Ձեզ շատ սիրելուս համար, շուտով ետ եկայ, կը պատասխանեմ։

Հաճի Յակոբի հետ միասին թեթեւ ճաշ մը ըրինք։ Ան վարունգէ շինուած միսով տոլմա շատ կը սիրէր, բայց այդ վայրկեանին երկուքս ալ գրեթէ բան մը չկրցանք ուտել։

Կիները միայն ուրախ էին՝ մեր չերթալուն պատճառով, սակայն գալիք ահաւոր եղեռնի մասին որեւէ գաղափար չունէին, և անշուշտ, մենք ալ իրենց որեւէ բան չըսելէն ի զատ, ծիծաղադէմ երեւոյթով մը՝ իրենց յայտնեցինք որ մեր երջանկութեան և ուրախութեան օրը վաղուընէ կը սկսի։ լուր առած ենք որ այս երեկոյեան 3,000 զինեալ ընկերներ Սասունէն վար իջնելով, քաղաքին Թուրքերն ու զօրքերը պիտի ջարդեն։ քաղաքին պիտի տիրանանք, և Ռուսերը շուտով հոս պիտի հասնին, ատոր համար է որ մենք Սասուն չգացինք, և հիմա ալ, մենք մեր բոլոր հայ տուներուն մէջ դիրքեր պիտի շինենք. քաղաքին բոլոր զինեալ տղաները անոնց մէջ պիտի տեղաւորենք, մեր տան պաշտպանութեան համար ալ՝ այս գիշեր հոս պիտի գան. և առաւօտեան՝ երբ Սասունէն եկողներուն և Թուրքերու միջեւ կռիւը սկսի, մենք ալ՝ մեր տուներէն, պիտի զարնենք թշնամիին, մինչեւ որ յաղթենք։

Երբ կիները և խելահաս զաւակներս լսեցին այդ խօսքերը, իրենց ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր։

Իսկոյն ձեռնարկեցինք դիրքերու պատրաստութեան։ Մեր հին տուներուն չորս սենեակներու պատուհաններուն առջեւ քարէ պատեր շինել տուինք. մէջտեղը հող լեցուցինք մինչեւ պատուհաններուն վերի մասը, ուր մէյմէկ ծակեր բաց թողուցինք՝ դուրսը տեսնելու չափ։ Փոքրիկ ձագուկներս նոյնիսկ՝ վարէն վեր պզտիկ քարեր և ափերով ալ հող կը բերէին վերի սենեակները, իբր թէ իրենց մասնակցութիւնը բերելով մեր թափած ջանքերուն։

Հիմա կը մնար որոշուած միւս տուներուն մէջ ալ՝ մեր տան օրինակով դիրքեր պատրաստել տալ։ Նախ մեր տունը հրաւիրեցինք այդ տուներուն տէրերը — Կռընչոյեան Խափլանի տղաները, Ս. Յակոբի Նահապետը, Ճուլկի Յովհաննէսը, Ճուլկի Պօղոսը, Սատոյի Խուշօն, Փոթիկեան Աշոտը, Խանամիրեան Հաճի Յովհաննէսը, Բղդէի Յարթենը, Ակնցի Ստեփան աղան, Կռնչոյեան Գաբրիէլը, Ստեփոյենց Մանուկը, Սինոյեան Արփիարն ու Մխիթարը եւայլն.... Բոլորն ալ եկան, մեր տան դիրքերը աչքէ անցուցին, և ինչ որ մեր կիներուն ըսած էինք, նոյնը կրկնեցինք անոնց ալ՝ միանգամայն աւելցնելով։

— Ձեր ինքնապաշտպանութեան համար պէտք է որ դուք ալ ընէք ինչ որ կը տեսնէք հոս. հակառակ պարագային մեծ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուիք. գոնէ ձեր և ձեր ընտանիքի փրկութեան համար՝ պէտք է շինել տալ և որչափ կարելի է՝ շուտ, դեռ մութը չկոխած։

Մարդիկ տեսնելով և մտածելով որ Բղէեան, իրենցմէ հարուստ և բազմանդամ, երբ իր տունը բերդի վերածելով՝ քար ու քանդ ընել կ՚ուզէ, ըսել է թէ իրենց կեանքին պաշտպանութեան համար է իրապէս, որով շատերը յանձն առին ընել տալ նոյն բանը։

Նոյնպէս, յանձնարարեցինք որ բոլոր տուները իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ դնելու համար, ամէն մարդ իր սենեակի պատը ծակելով դէպի իր դրացիին սենեակը անցք բանայ, այդպիսով՝ Թաղին բոլոր տուները իրարու հետ հաղորդակցութեան կապ կը հաստատեն։

Հաճի Յակոբի նպատակը ան էր որ երբ տուն մը թնդանօթի ռումբերէն հիմնայատակ քանդուի, զինեալ տղաք և մէջի բնակիչները իսկոյն կարենան բացուած ծակերուն միջոցով փոխադրուիլ անվնաս մնացած յաջորդ տունը և անկէ շարունակել կռիւը։ Ան իր այս մտադրութիւնը բնականաբար չէր բացատրեր ժողովուրդին, գիտնալով որ բոլորն ալ պիտի ահաբեկէին, այլ կ՚ըսէր.

— Ատանկ ընել տալուս պատճառը այն է որ երբ թշնամին դուռը խորտակելով ներս մտնէ, այդ տունին բնակիչները անմիջապէս յաջորդ տունը անցնելով՝ անկէ կրակ բանան թշնամիին վրայ։

Հաճի Յակոբ իր հայրենակիցներէն շատերու բնաւորութեան ծանօթ ըլլալով՝ կ՚ըսէր,

— Ով որ հակառակի պատը ծակելու՝ այն առարկութեամբ թէ իր տունը կը վնասուի, վստահեցուցէք այդպիսիները թէ Հաճի Յակոբ և Բդէեան մեզ կ՚երաշխաւորեն թէ երբ քաղաքը գրաւենք, իրենք յանձն կ՚առնեն շինել տալ այդ բոլոր ծակերը։

Եւ այդպէս, բոլոր դիրքերը շինուեցան և ծակերը բացուեցան։

Միեւնոյն հրահանգը տրուեցաւ վերին Թաղի ներկայացուցիչներուն ալ, և մինչեւ երեկոյեան, երկու Թաղի մէջ ամէն բան կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ էր։

Այդ օրը Դաշտի բոլոր հայ գիւղերը, մէկ ծայրէն միւսը, արեան ծովուն մէջ կը լողային, մինչդեռ քաղաքի հայութիւնը՝ բոլորովին անգիտակ դաշտի վիճակին, կ՚երթար կը յանձնուէր կառավարութեան՝ Ուրֆա ողջ հասնելու յոյսով, Այդ օրը ցերեկ ատեն, քաղաքին մէջ ո՛չ մէկ հրացանաձգութիւն լսուեցաւ։ Կառավարութեան ներքին ծալքերուն անտեղեակ անձերը, քաղաքին այսքան խիստ պաշարման ենթարկուիլը կը մեկնէին այն իմաստով որ հայերը՝ վախնալով այս խստութենէն, երթային և արձանագրուէին,

Երեկոյեան, Ս. Մարինէ Թաղի զինեալ երիտասարդները, թիւով 40 հոգի, եկան և Հաճի Յակոբին ներկայացան։ Սովորական բարեւներէ և հարց ու փորձերէ ետք, Հաճին կ՚որոշէ այն դիր-

քերը, ուր այս երիտասարդները պիտի տեղաւորուէին ու պաշտպանէին։ Կարեւորը, սակայն, Վերին Թաղի պաշտպանութեան հարցն էր։

Թէեւ Վերին Թաղեցիները, իբրեւ կռուասէր, հռչակ ունէին, սակայն ասիկա սովորական թաղային կռիւներու չէր նմաներ. Փորձառու ղեկավարներ պէտք էին, որ ջիղ ու գրգիռ տային երիտասարդութեան և մարտի մղէին։ Դժբախտաբար, այդ բանն էր որ կը պակսէր Վերին Թաղեցիներուն։ Այդ թաղի խմբապետը Թէեւ Լեւոն Ասլանեանն էր, բայց ան շատ ջղային ըլլալուն՝ կը զգայինք որ պիտի չկարողանար յառաջ բերել այնքան արդիւնք, ինչ որ մենք կ'ակնկալէինք այդ կռուազան թաղէն։ Հետեւաբար, ստիպուեցանք մեր և Ս. Մարինէ թաղեցիներէն մաս մը զինեալ երիտասարդներ փութացնել հոն, գիշերուան ընթացքին։

Հաճին բոլորին ալ կը յանձնարարէր որ յաջորդ առաւօտ չըլլայ թէ որեւէ մէկ տեղէ հրացան պարպուի՝ առանց իր հրամանին։

Բոլոր դիրքերուն մէջ՝ 3-5-7 տղաներ զետեղուած էին սենեակներուն մէջ պատրաստուած դիրքերու քանակին համեմատ։ Ամենաշատ զինեալ ունեցող դիրքը մեր սենեակն էր, թիւով եօթը հոգի։ Իւրաքանչիւր դիրք ունէր իր ղեկավարը, որուն թելադրութեան համաձայն՝ պէտք էր հրացան պարպէին ու աւելորդ փամփուշտ չվատնէին։ Մեր տան ղեկավարներն էինք Տէր Զաքարեան և ես։ Հաճին գնաց մեր դրացի Կոընչոյեան Խափլանի տունը, Լոլոյի Տիգրանը՝ Ճուլկի Յովհաննէսի տունը, Մարտէի Արմենակը՝ Ճուլկի Պօղոսի տունը, Կոընչոյեան Էլիպէկը՝ Մհտ. Յակոբ Նահապետի տունը. Թէրզի Արօն՝ Սատոյի Խուչոյի տունը, Փոթիկեան Աշոտը և Քիւթիւքճեան Ղազարը՝ Փոթիկեաններու տունը, Պրն. Սարգիս Անդրէասեանը՝ իր տունը, Սամուէլ Սպանդարեանը՝ Խանամիրեաններու տունը, Սինոյեան Աբրոյի Մխիթարը՝ Տէր Մխիթարեան Արշակի տունը։

Իսկ վերին թաղի ղեկավարներն էին Լեւոն Ասլանեան, Մհտ. Գաւրոյեան Ալեքսան և Պօղիկ Պօղիկեան։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Վարդան վարդապետ եւ իր հետեւորդները կը յանձնուին եւ կ'այրին.— Կռիւը կը սկսի Վերին թաղէն.— Թնդանօթները կը գոռան.— Թուրք ժողովուրդը ահաբեկած.— Սասունէն ակնկալուած օգնութիւնը չի գար.—

Յունիս 29 է. Վարդավառի Երկուշաբթին, Մեռելոցի օր։

Այդ օրը մեզ հայերուս համար տօնական օր է, մեռելներու օրը։

Ըստ մեր պապենական սովորութեան, ամէն ոք եկեղեցիէն ետք կը փութար գերեզմանատուն՝ հոն հանգչող իր հին ու նոր ննջեցեալներուն համար հոգեհանգստի պաշտօն կատարելու, գերեզմանը օրհնել տալու և մեռելներու հոգւոյն համար հաց բաշխելու դուռ-դրացիներուն։

Այսպիսի տօնական օրերուն, ազատ երկիրներու մէջ, ազատ ժողովուրդը թնդանօթներու հարուածներով կ'ողջունուի իր կառավարութեան կողմէ։

Մենք ալ գոհ էինք որ մեր բարեխնամ կառավարութիւնը չթերացաւ իր պարտականութեան մէջ՝ հանդէպ հայ ժողովուրդին, անոր աւետելու որ այսօր իր հնադարեան աւանդական սովորութիւնը յարգելու և տօնելու օրն է և մեր պարտականութիւնը կը յիշեցնէր մեզի։

Բայց, քիչ յետոյ, խեղճ ժողովուրդը պիտի տեսնէր որ այդ արձակուած թնդանօթի ռումբերը իր կեանքին և գոյութեան էր որ կը սպառնային՝ ի հատուցում անցեալ մէկ տարուան պատերազմի ընթացքին՝ իր կրած անհամար զոհողութիւններուն, կրած վնասներուն, ենթարկուած տառապանքներուն և աւանակի պէս ծանր չուալներու տակ քաշած տանջանքներուն։

Արեւը կը ծագի, սքանչելիօրէն գեղեցիկ և պայծառ օր մըն է։ Բոլոր արիւնարբու թուրք դահիճները ոտքի վրայ են. Հոճա Իլիաս շատ կանուխէն փութացեր է կառավարիչին քով. դեռ խումբ խումբ հայեր, այդ առտուն իսկ, կ'երթան անձնատուր ըլլալու, և շուկայէն վերադարձող կիներէն կ'իմանանք որ յանձնուողները բոլորն ալ լեցուած են կառավարչատան տակի բանտին մէջ՝ իրենց գլուխն ունենալով Վարդան Վարդապետը և Նազարէթ Քէչիշեանը։ Ասոնք, զոյգ զոյգ իրարու կապուած, կանգնեցուցեր են կառավարութեան նորակերտ շէնքին դրան առջեւ, ուր արիւնարբու կառավարիչ Սերվէթ ու ցածոգի Հոճա Իլիաս, կեցած կը դիտեն, որ բոլորին հագուստները հանեն անոնց վրայէն և մերկ ու բոպիկ ձգեն զանոնք, իրենց աչքին առջեւ։

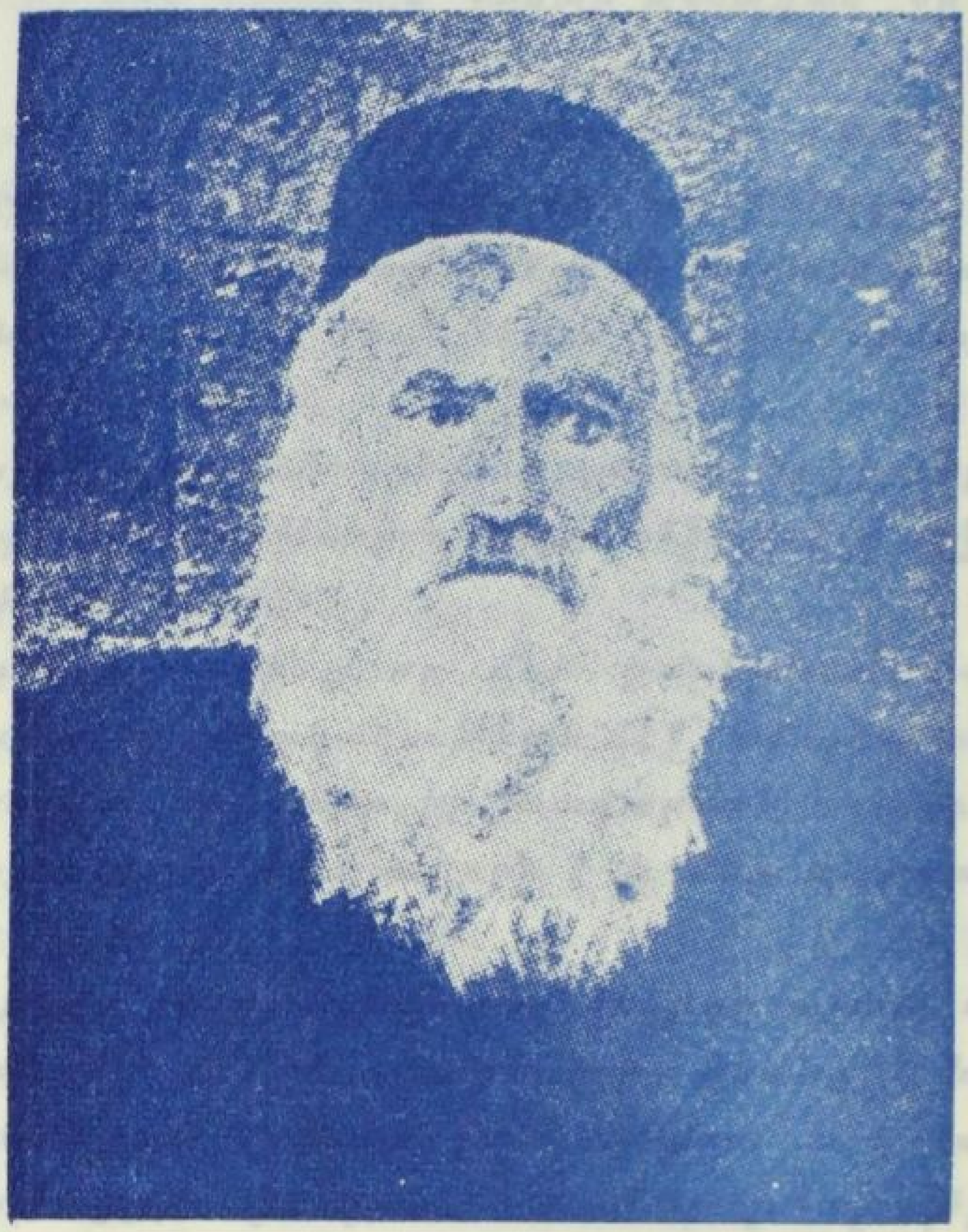

Ս, Կարապետի Վանահայր

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Սասնոյ Ահարօնք գիւղէն)։

Վարդան վարդապետ իր խօսքն ուղղելով Հոճա Իլիասին, կ՚ըսէ.

— Կը վայելէ՞ քեզի որ այս կերպով անպատուես զիս և իմ ժողովուրդս, դուն որ այնքան ջերմ բարեկամ էիր մեզի և այդ վստահութիւնն էր որ զիս կուրցնելով՝ այժմ այստեղ կը գտնուիմ, այս վիճակին մէջ։ Կը վայելէ՞ քեզի որ ես բոկոտն ճանապարհ իյնամ՝ այս ծեր վիճակիս մէջ։

Հոճա Իլիաս կը պատասխանէ.

— Այո՛, թշուառական ապերախտ (խիանէթ)։ Ատիկա դեռ քիչ է քեզի ու քու ժողովուրդիդ համար։

Ու բոլորը, զոյգ զոյգ, կը սկսին քալեցնել դէպի Ալիզըռնան գիւղը, որ քաղաքէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուէր, և հոն կը լեցնեն մարագներու մէջ, մօտ 7-800 տղամարդ և բոլորն ալ կը վառեն։ Ով որ կը փորձէ փախչիլ՝ բոցերէն ազատելու համար, զայն իսկոյն գնդակահարելով դարձեալ կը յանձնեն կրակին։

Կառավարիչը իր ստորադաս պաշտօնեաներուն կ՚ըսէ.—

— Ասանկ, օրական մէկ երկու հարիւր մարդ անձնատուր ըլլալով, այս գործին վերջը չի գար, իսկոյն տուները մտէք և բոլոր տղամարդիկը դուրս քաշելով հաւաքեցէք, բերէք։

Այլեւս քաղաքը գտնուող չէթէները, ոստիկաններն ու փոլիս քոմիսէրը կը սկսին մէկիկ մէկիկ մտնել հայոց տուները և իրենց ձեռքը անցուցած տղամարդիկը առնել տանիլ։

Բրտի Թաղը և Ճիկրաշէնը, Թրքախառն ըլլալուն պատճառով, դիմադրութիւն ցոյց տալը անխոհեմութիւն պիտի ըլլար, որով բոլորն ալ կը հաւաքեն։ Կարգ մը ոստիկաններ, Վերին Թաղի Թուրք տուներէն սկսելով կը հասնին Ասլանեան Ասատուրի տան քովի տուներուն։ Լեւոն Ասլանեան, տեսնելով որ իրենց դրան ալ կը մօտենան, իրեն հետ եղող տղաներուն կը հրամայէ որ կրակեն, անանկ որ հոն գտնուող տասը ոստիկաններէն ոչ մէկը կ՚ազատի։

Իսկոյն լսեցինք Վերին Թաղէն արձակուած հրացաններուն համազարկը և հասկցանք որ կռիւը սկսած էր։

Այդ պահուն, մեր տան դէմ գետակին դիմացի կողմը, Հաճի Սէյվի անունով՝ ջաղացքի դրան առջեւ կեցող պահակ ոստիկան մը, որ բանակին համար աղցուած ցորենի և ալիւրի վրայ կը հսկէր, գետին տապալեցաւ Սամուէլ Սպանդարեանի գնդակով, և տղաներէն մին հոն փութաց՝ անոր զէնքն ու փամփուշտները բերելու։

Թնդանօթները չորս կողմերէն արդէն սկսած էին ռումբեր տեղացնել հայկական թաղերուն վրայ։ Այլեւս կանոնաւոր պատերազմական վիճակի մէջ էինք։

Բոլոր Թրքապատկան ջաղացքները, որոնք ալիւր կը պատրաստէին բանակին, և անոնց ջուրի առուակները, բոլորն ալ, Զորոյ Թաղի մէջէն կ'անցնէին։ Հաճի Յակոբ հրաման ըրաւ որ բոլոր առուակներուն ջուրերը կտրեն և քիչ ատենէն բոլոր առուակներուն ջուրերը սկսան հոսիլ գետակին մէջ, որով ջաղացքները դադրեցան գործելէ։

Մեր Թաղին մէջ ութը ջաղացք կը գտնուէր, որոնց մէջ ամբարուած էին մեծ քանակութեամբ ալիւր և ցորեն։ Այդ բոլորէն սկսեալ, ո՛չ մէկ Թուրք զինուոր կամ պաշտօնեայ մուտք ունեցաւ մեր և վերին Թաղերուն մէջ, և հոն գտնուողներն ալ, հրացանի ձայները լսելուն պէս՝ փախան, որով՝ երկու Թաղերուն մէջ մենք էինք դրութեան տէրը, մինչեւ կռիւին վերջը։ Ս. Մարինէ և Վերին Թաղերէն շատ մը ընտանիքներ սկսան մեր Թաղը գալ, մեր միւս տան մէջ 300 է աւելի անձեր հաւաքուած էին։ Կռիւի միջոցին և ո՛չ մէկ իրարանցում տեղի ունեցաւ։ Ժողովուրդը կ'երթար մօտակայ ջաղացքներէն պարկերով ալիւր կը բերէր և հաց կը թխէր։ Մեր երկու տուներուն մէջի չորս թոնիրները, կռիւի ընթացքին, գիշեր ցերեկ կը վառէին, երկուքին մէջ՝ հաց կը թխէին, իսկ միւս երկուքին ալ՝ միս կը խարկէին՝ թէ՛ զինուորներուն և թէ՛ ժողովուրդին համար։ Այդ միջոցին, մեր տան մէջ ունէինք վեց կթան կովեր և 15 հատ ալ մաքիներ, բոլորն ալ մորթել տալէս ետք, սկսանք դրացիներու կովերն ալ մորթել տալ։ Եթէ կռիւը նոյնիսկ երկու ամիս ալ շարունակուէր, պաշարի կողմէ պիտի չնեղուէինք բնաւ։

Օրն ի բուն, թնդանօթներու որոտը և հրացաններու համազարկը կանգ չառին բնաւ։ Մեր կռուող տղաները արիօրէն կուրծք կուտային եօթը թնդանօթներուն, հազարաւոր հրացանաձիգ զօրքերուն, չէթէներուն և Թուրք ժողովուրդին։

Մեր կռուող տղաներէն զատ, կը լսենք որ երկու Թաղերուն մէջ ալ շատ մը տուներէն, որոնց զէնք ունենալը չէինք գիտեր, պատուհաններէն, աջէն ու ձախէն հրացաններ կ'արձակուէին, և շատերու գնդակները իրենց նպատակին կը ծառայէին՝ Թաւագլոր վար ձգելով վատ թշնամին։

Հաճիի նման զէնքի հմուտ հին հայդուկներ, իրենց մոսինները գործածելով. վար կը գլորէին 3-5,000 մեթր հեռաւորութեան վրայ ռումբ արձակող թնդանօթաձիգները։ Եւ դիտակով կը տեսնէինք որ Հաճիի արձակած գնդակներէն, Պոլոզ Քարի տակ դըրուած թնդանօթի սպաները գետին կը տապալէին, որով կը ստիպուէին թնդանօթները տեղափոխել։ Ռուսական մոսիններէն կ'ահաբեկէին, թո՛ղ որ անոնք համոզուած էին թէ քաղաքին մէջ գտնուող երիտասարդութիւնը կատարեալ ուժ ունենալէն զատ, թերեւս Սասունէն ալ՝ վարժ զինուորներ եկած և քաղաքին մէջ տեղաւորուած էին։

Սամուէլ Սպանդարեան, Խանամիրեաններու տունէն, իր մոսենիով, Բրտի թաղը դրուած թնդանօթաձիգներէն մին վար գլորելուն համար՝ այդ թնդանօթը փոխադրուեցաւ ուրիշ տեղ։

Այդ օրը, մեր տղաքը անանկ շփոթութեան կը մատնէին բոլոր թնդանօթաձիգները, որ անոնք չարունակ կը տեղափոխէին թնդանօթները, անոնց արձակած ռումբերէն և ո՛չ մէկը իր նըպատակին կը հասնէր, միայն բարտի ծառերուն երկար ճիւղերուն մէջէն անցնելով՝ մեր դիմացի բլուրի ստորոտը փոշի կը հանէին և ծառերուն ճիւղերը կոտրտելով՝ վար կը թափէին։ Պոլէեան Մճոյի տուները, ուր ո՛չ կռուող կար և ո՛չ ալ բնակութիւն, կը ռմբակոծուէին չարունակ, երեւի՝ թնդանօթաձիգները վարժեցնելու համար, և հարիւրաւոր ռումբեր տեղացնելով՝ հազիւ թէ կարողացան պատին մէկ կողմը քիչ մը փլցնել։

Մեր տուներուն դիմաց, հարաւային կողմը, Վերին թաղի թրքական գոռերու (դերեզմաննոց) գերեզմանաքարերուն ետեւ պահուըտած զօրքերը հարիւաւոր հրացաններու համազարկերով՝ կարկուտի նման գնդակներ կը տեղացնէին մեր պատուհաններուն վրայ, առանց իրենց նպատակին հասնելու։ Անոնք կը կարծէին թէ իրենց նման տղայական դիրքեր պատրաստած էինք մենք ալ, մինչդեռ մենք առջեւի կողմէն քար չարած էինք, քարերուն ետեւն ալ՝ հողով լեցուն սնտուկներ դրած էինք, անանկ որ իրենց գընդակները, քարը ճեղքել անցնելէն ետք, կը խրէին հողին մէջ և ներսի մարդոց վնաս չէին հասցներ, թէեւ չուներուն մէջ ճարպիկ նշանառուներ ալ պակաս չէին։

Մեր տան մէջ ամենէն կտրիճ կռուողն էր Կռնչոյեան Յակոբ աղայի տղան Նազարը, քսան տարեկան՝ սքանչելի և անվախ երիտասարդ մը, որ ուր որ իրարանցում կամ վարանում տեսնէր, հոն կը փութար և իր հրացանով իսկոյն կը ցրուէր թշնամիին խումբերը։

Այդ օրը թուրքերը հարիւրաւոր դիակներ ունեցան, իսկ մեզմէ և ո՛չ մէկը վնասուեցաւ մինչեւ երեկոյեան մութը, երբ թուրքերու թնդանօթներն ու հրացանները լռեցին մենք ալ՝ իրենց օրինակին հետեւեցանք։

Այդ օրուան մեր յաջող դիմադրութենէն՝ տեղացի թուրք ժողովուրդը ահաբեկած էր, խորհելով թէ Սասունէն ալ օգնութեան փութալով, միասնաբար յարձակում պիտի գործէինք իրենց տուներուն վրայ, և շատեր, իրենց թանկարժէք իրեղէնները հաւաքած՝ կը փափաքին եղեր քաղաքէն փախչելու, սակայն կառավարիչը բռնութեամբ կ'արգիլէ այդ բանը։

Մեր ազգին դժբախտութիւնը՝ չարունակ անմիաբան գործելու հետեւանքով ծագում առած է։ Յիրաւի, եթէ Թուրքերու կարծածին պէս, գէթ 200 զինեալ ոյժ մը Սասունէն վար գալով դէպի քաղաք յառաջանար, լեռը գտնուող Թուրք զօրքը սարսափահար խոյս պիտի տար, և եթէ կռնակէն ալ՝ թնդանօթներու վրայ յարձակում գործուէր, վստահօրէն թնդանօթներուն կէսը պիտի գրաւուէր, ու այն ատեն ալ՝ Թուրք զօրքն ու ժողովուրդը, յուսալքուած, խոյս պիտի տային քաղաքէն. բայց Սասունցիներու մէջը պտտող մեր շէֆերը, թնդանօթներու որոտումը լսելով մէկտեղ, անտարբեր գտնուեցան, մինչդեռ քաղաքին մարտիկները, հերոսաբար կռուելով հանդերձ, աչքերնին յառած էին Սասունի ճամբաներուն, անոնց օգնութեան սպասելով։

Ս. Մարինէ թաղին մէջ կռուող չունէինք։ Թուրքերը կարծեր էին թէ հոն գտնուող մեր ոյժերը դիտմամբ լռութիւն կը պահէին, որպէսզի յարմար առիթով մը՝ յանկարծակիի բերեն զիրենք. ըստ այնմ ալ՝ օրն իբուն, գիշեր ցերեկ, արթուն կը հսկեն եղեր՝ տեսնելու համար թէ հայերը ո՞ր տեղերէն պիտի սկսէին յարձակում գործել իրենց վրայ։ Սակայն, անոնց այդ աչալուրջ հսկողութիւնն ու վախը բոլորովին անհիմ էին, քանի որ մեր ուժերը բոլորովին լքած էին այդ թաղը։

Այդ օրը մեր կեդրոնական վարժարանն ու եկեղեցին լեցուած զօրքերն ալ բոլորովին ձեռնթափ մնացին։ Մեր և Վերին Թաղերէն տեղացող գնդակներուն պատճառով, ոչ մէկ զինուոր կարողացաւ դուրս գալ, իսկ դպրոցի պատուհաններուն առջեւ, անհոգօրէն դիրք պատրաստած չըլլալուն, չէին համարձակեր նոյնիսկ մօտենալ պատուհաններուն՝ սարսափելով մեր գնդակներէն։

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Առաջին գիշերուան գործունէութիւնն ու դէպքերը.— Վերին Թաղի կռուողները.— Թնդանօթները ցած տեղեր փոխադրուած.— Վերին թաղը տեղի կուտայ.— Շատերը կ'ապաստանին Ձորոյ թաղը.—

Մութը կոխած ըլլալով, մեր տղաքը իրենց զէնքերը վար կը դնեն, կը սկսին հանգստանալ, կ'ընթրեն, յետոյ կը սկսին իրենց հրացանները մաքրել։ Կռընչոյեան Նազար և Միսակ, որոնք մեքենագործ վարպետներ էին, կը ջանային մաքրելու և կարգի բերելու աւրուած հրացանները։ Իսկ ես կը փութամ Հաճի Յակոբին քով, որ իր դիրքի սենեակին մէջ նստած, ուրախ-զուարթ, թէյ կը խմէր, պատռոն դաշը վիզին և մէջքին անցուցած, մոսենին քովի պատին կռթնցուցած, կ՚ըսէ ինծի.—

— Սահմանադրութեան այս վեց տարիներուն, երբ զէնքս վար դրած էի և անձնական մտահոգութիւններով կը տապլտկուէի, շարունակ վատառողջ կը զգայի և ծերացած մարդու կը նմանէի. բայց այսօր․ երբ բախտը նորէն ինծի ժպտելով, մոսենիս ձեռքս առի և առտուընէ մինչեւ հիմա, գացող եկող գնդակներուն հետ կը զուարճանամ, կը զգամ որ 12 տարեկան երիտասարդի մը կը նմանիմ։ Մինակ, տար Աստուած որ մեր տղաքը կարենային աւելի երկար դիմանալ․ ո՛վ գիտէ, թերեւս, Սասնոյ մեր ընկերներուն մէջ գտնուին ընկերական ազնիւ սիրտ ունեցողներ և փութան մեր օգնութեան, և եթէ լաւ մտածեն, իրենց շահն ալ այդ կը պահանջէ.

Այս խօսքերը արտասանելէն յետոյ, միասին մեր տունը կը վերադառնանք։

Մեր տան մէջ. մեր առաջին գործը կ՚ըլլայ՝ զինեալ խումբերէն պահակներ կազմել տալ, և ամէն մէկ խմբակը իրեն համար որոշուած դիրքը ղրկել՝ հոն ժամէ ժամ հսկողութիւն կատարելու որ չըլլայ թշնամին որեւէ մէկ կէտի վրայ մեզ յանկարծակիի բերելով՝ յարձակում գործէ. կամ՝ հայոց տուներ վառել տայ, այդպիսի պահակներ պէտք է պտտին մինչեւ առաւօտ մեր և Վերին Թաղերուն մէջ և երկու ժամը անգամ մը՝ իրենց պարտականութիւնը փոխանցեն իրարու։ Հաճիի այդ հրամանները իսկոյն գործադրութեան դրուեցան։

Արդէն ալ դերկու Թաղերուն մէջ, մենք էինք դրութեան տէրը։ Հայաստանի անկախութեան հիմը այդ օրուան հուրի և սուրի մէջ դրուած էր։ Գիշեր առեն, աւելի երկչոտ, վատ Թուրքերը կը կարծէին որ մենք յարձակում պիտի գործէինք իրենց վրայ, քան թէ իրենք՝ մեր վրայ։

Մեր պահակներէն հինգ զինեալ տղաք կը հսկէին մեր պարտէզի պարիսպներուն վրայ․ հոն կը տեսնեն որ յիսուն մեթր հեռաւորութեամբ, Խալիլ և Պայրամ էֆէնտիներու ջաղացքի քովէն, խումբ մը մարդեր կը յառաջանան եղեր։ Մենք պահակներուն պատուիրած էինք որ այդ գիշերուան նշանախօսքը (փառոլ) «լուսնակ» է, և երբ հեռուէն մարդ նշմարէք, այդ նշանախօսքը արտասանեցէք, եթէ դիմացինը (անհատ կամ խմբակ) այդ բառը չարտասանէ կամ ձայն չհանէ, ըսել է թէ թշնամի է, այդ առեն՝ առանց սպասելու, անոնց վրայ կրակ բանալու էք։

Մեր այդ պահակի ղեկավարն էր Կուընչյեան Նազար, որ կ'արտասանէ օրուան նշանաբառը, սակայն, դժբախտաբար, դիմացէն եկողները ձայն չեն հաներ։ Պահակը զանոնք թշնամի կարծելով, անոնց վրայ կրակ կը բանայ, և այդ պարագային է որ անոնք կը պոռան թէ հայեր են։ Տղաք իսկոյն հոն կը փութան և կ'իմանան որ Վերին Թաղէն եկող մեր կռուողներն էին, որոնք մեր տունը պաշտպանելու եկեր էին։ Նահատակուողներն էին Զախչախեան Զըքօն, յաղթանդամ և քաջ որսորդ մը, Աղճան գիւղացի Մելիք անունով երիտասարդ մը, Քարձոր գիւղացի հացագործ Մանուկը, իսկ ծանր կերպով կը վիրաւորուէին Վահան Մովսէսեանի տղան՝ Արտակ, Պետօ Օհանի Մարտիրոսը, որոնք իսկոյն մեր տունը կը փոխադրուէին։

Հինգ Թաղերու կղերական դասէն միմիայն Վերին Թաղեցի Տ. Եղիշէ քահանայ Տ. Պարսամեան, որ արդէն մեր տունը ապաստանած էր, իսկոյն, գիշեր ատեն, թաղումի կարգը կը կատարէ և նահատակներու մարմինները կ'ամփոփուէին մեր պարտէզի վերի մասին մէջ։

Այդ պահուն, նորէն հրացանի ձայներ կը լսուէին՝ Գաբրիէլ Կաընչյեանի տան մօտերը։ Կարծեցինք թէ միեւնոյն տեսակ դժբախտութիւն մըն էր որ կը պատահէր, բայց քիչ ետքը նոյն փողոցը պահակութիւն ընողներուն ղեկավարը, դերձակ Արօն (Տահրիկեան) կը փութայ Հաճի Յակօբի քով և անոր կը ներկայացնէ տասը հատ գերմանական fբիւչիւf չափը հրացաններ և բաւական քանակութեամբ ալ պատրոն, և պատահած դէպքի մասին հետեւեալ տեղեկութիւնը կը զեկուցանէ.—

— Մենք, դերձակ Մաթոսի Խուրշուտի տունէքը նստած և մեր հայեացքը Կեդրոնական վարժարանին ու եկեղեցիին յառած՝ կը հսկէինք որ չըլլայ թէ հոն գտնուող զօրքերը որեւէ վտանգաւոր շարժում ընեն կամ հայ տուներ վառեն։ Առանց լուսինի՝ մութ գիշեր էր։ Նայեցանք որ խումբ մը մարդիկ վար կուգային, երբ բաւական մը մօտեցան մեզի, «լսունակ» ըսելով ձայն տուինք։ Անոնք սկսան քիւրտերէն խօսիլ, իսկոյն անոնց վրայ կրակ բացինք և բոլորն ալ գետին փռեցինք։ Նախ մեր տեղերէն չշարժեցանք՝ խորհելով որ իրենց ընկերները, վարժարանի չէնքէն, օգնութեան պիտի հասնէին անոնց, բայց տեսանք որ վատասիրտ թշնամին զգալով հայ Ֆեդայիի գնդակին ծանր ճնշումը, մանաւանդ գիշեր ատեն, տեղէն չշարժեցաւ։ Մեր տղաներէն երկու հոգի վար իջան, սատկածներուն քով գացին, անոնց վրայի պատրոնները ու զէնքերը առնելով՝ ետ եկան, հոն տեսած էին նաեւ տասը ջուրի կուժեր, ատկէ կ'ենթադրուէր որ մարդիկ ամբողջ օր *ծարաւ. Մնացեր էին և գիշեր ատեն առիթ ունենալ կարծած էին վար գալ և Փաշայի Ջաղացի առուէն ջուր տանիլ. որովհետեւ ջուր առնելու համար՝ անկէ աւելի մօտ ու յարմար միջոց չունէին։*

Մենք գոհ մնացինք այս պատահարէն, նախ որ առաջին դէպքին նման՝ սխալմունք մը չէր գործուած՝ հայեր սպաննելով. երկրորդ որ տասը հատ կանոնաւոր հրացաններ ձեռք բերուեցան, որ այս պահուս՝ խիստ կարեւոր էր, մեր այս յուսահատական գոտեմարտը մղելու համար։

Արշալոյսը բացուելու վրայ էր. Հաճի Յակոբ բոլոր ղեկավարները դիրքերէն իր քով կանչելով՝ հրահանգներ կուտայ, կը խրախուսէ որ առաջին օրուան նման իրենց քաջութիւնը ցոյց տան այսօր ալ, զանոնք վստահացնելով որ վերջնական յաղթանակը մենք պիտի տանինք, և ամէն ոք իր պատկան դիրքը կը մեկնի։

Յունիս 30, Երեքշաբթի է — կռիւի երկրորդ օրը։

Թուրքերը առջի օրուան իրենց ձախողութիւնը իրենց անփորձ ռազմագէտներուն վերագրելով, որոշեր էին թնդանօթները փոխադրել աւելի յարմար վայրեր. Պուլըզ Քարի բարձունքի կողին վրայ դրուած երկու թնդանօթերը աւելի վար փոխադրել տալով, Փոթիկեան Աշոտի ծխախոտի արտերուն մէջ զետեղած էին, որ մեր Զորոյ թաղէն հազիւ հազար մեթր հեռու կը գտնուէր. իսկ Հոճա Իլիասի և Յոլամագի այգին դրուածներն ալ՝ ուղղակի Վերին Թաղի հարաւային կողմը, իրենց Գռաերու թաղի գերեզմանատան մէջ զետեղած էին, և գիշերն ի բուն աշխատած էին քարով ու հողով պատնէշ քաշել անոնց շուրջ, անանկ որ շատ մօտէն կրնային մեր և Վերին Թաղը ռմբակոծել՝ առանց մեզմէ նշմարուելու։ Եւ առաւօտեան կանուխէն երբ թնդանօթները սկսան որոտալ, տեսանք որ իրենց նախկին դիրքերէն չէր որ ծուխ կը բարձրանար։ Մենք կարծեցինք թէ նախորդ օրուան չափ թնդանօթաձիգ զոհ չտալու համար, աւելի հեռու, հրացանի գնդակներու հասողութեան սահմանէն դուրս տեղաւորած էին, բայց երբ դիտակով քննեցինք, հեռուները ծուխ չտեսանք, որով ստիպուեցանք աւելի մօտերը փնտռել։ Թէեւ Փոթիկեաններու արտերուն և գռաերուն մէջէն ծուխի բարձրանալը կը տեսնէինք, բայց ո՛չ թնդանօթներ և ո՛չ ալ թնդանօթաձիգներ կը նշմարէինք, որով համոզուեցանք թէ Թուրքերը որոշեր էին մեզ աւելի մօտէն հարուածել, այս անգամ աւելի ռազմական կատարելութեամբ, անշուշտ գերմանական սպաներու թելադրութեամբ։

Հաճի Յակոբ, աւելի ռազմագէտ ըլլալով, կը զգար այս դարձուածքին ծանրութիւնը, բայց նորէն չարունակեց իր վսեմ *պաշտօնը և զինակից ընկերները խրախուսեց՝ երգել տալով.—*

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ կը մեռնի,
Բայց երանի որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի.

և աւելցնելով.—

— Տղաք, մենք ալ մինչև մեր վերջին պատրոնը կը կռուինք։

Մեր Թաղին մէջէն թնդանօթներու ռումբերը սուրալով կուգային և կ'անցնէին, առջի օրէն աւելի վարէն, բայց առանց մեր տուներուն դպչելու, միշտ ծառերուն ճիւղերը կոտրելով և թափելով, և այդ ռումբերուն մեծ մասը դէպի դաշտ կը սուրար, մաս մըն ալ մեր դիմացը՝ գետակին այն կողմը գտնուող Խանճի Կիրակոսի և Մկրտիչեան Անթառամի երեք յարկանի դատարկ տուներուն և ասոնց կողքի լերան ստորոտին և կողքին կը հանդիպէին։ Այդ տուները սկսան քանդուիլ։ Թուրքերը կը կարծէին թէ այդ բարձրադիր տուներուն մէջ անպատճառ կռուող ուժեր կը գտնըւէին, և կուրաբար կը ռմբակոծէին չարունակ, ինչ որ մեր փափաքն էր։

Հազարաւոր գնդակներ կը տեղային մեր վրայ։ Մենք այն առաւելութիւնն ունէինք որ տուներու մէջէն կռուելով՝ խնայողութեան համար, անոնց հազար գնդակին փոխարէն մենք հազիւ տասը գնդակ կը պարպէինք՝ այն վստահութեամբ որ անոնք բոլորն ալ կը հասնէին իրենց նպատակին։ Թուրքերը՝ քիւրտերու ջարդուելէն հաճոյք կը զգային, նախկին դիրքերու մէջ կը տեսնէինք արդէն որ միայն ճերմակ վարտիկ հագնողներն էին քիւրտերը։ Մեզ մտահոգողը թնդանօթներն էին, եթէ ոչ՝ քիւրտերը անվարժ էին, հետևաբար՝ անարժէք կռուողներ։

Վերին Թաղի վրայ արձակուած ռումբերը ինչ ազդեցութիւն կ'ընէին, չէինք գիտեր, քանի որ Վերին Թաղը՝ մեզմէ շատ բարձր ըլլալով՝ մեր տուներէն չէր տեսնուեր, միայն մեր եկեղեցիէն և Կեդրոնական վարժարանէն կ'երեւնար, և արդէն այդ բարձունքը գրաւած էին Թուրքերը՝ կռիւէն շատ առաջ, ինչպէս նաև Գոռերու Թաղը, ուր գտնուած զինուորներուն հետ էր հիմա որ մեր տղաքը գործ ունէին։

Նախաճաշի միջոցին լուր առինք որ Վերին Թաղի խմբապետ Լեւոն Ասլանեան, իր դիրքն ու Թաղը լքելով, քանի մը ընկերներով անցեր է մեր Թաղը և Հաճիի քով կուգայ։ Մենք ալ իսկոյն կը փութանք հոն՝ անոր գալուն պատճառը իմանալու համար։ Անշուշտ դէշ տպաւորութեան տակ է որ իրեն կ'այցելենք։ Ահա՛ իր պատմածը։

— Երբ առտուն կանուխ թնդանօթները սկսան գործել, տեսանք որ ռումբերը շատ աւելի մօտէն կ'անցնէին. Բերդի թաղի երկու թնդանօթները զետեղուած էին մեր դիրքերուն ճիշդ դիմաց՝ 500 մեթր հեռաւորութեան վրայ, ու լաւ պաշտպանուած դիրքերու մէջէն կը ռմբակոծէին մեզ, թնդանօթաձիգներն ալ բնաւ չէին նշմարուեր։ Երկու ժամէն աւելի կռուեցանք։ Ռումբերը ուղղակի մեր դիրքերուն վրայ կ'իյնային, պատերը սկսան փուլ գալ, և այլեւս հոն մնալ և կռուիլ անկարելի համարելով, քանի մը ընկերներով ձգեցինք հեռացանք, և Ծակ Ջօրակի ճամբով հոս եկանք։

Հաճի Յակոբ, որ մինչեւ այդ պահը ուրախ զուարթ երեւոյթ ունէր, սկսաւ այլափոխուիլ։ Ան բնաւ ջղային չէր, բայց այս պահուս բորբոքելով ըսաւ։

— Թէեւ այս վայրկեանիս գնդակահարուելու արժանի էք, բայց նախապատիւ կը համարեմ որ փոխանակ ձեր սիրած ընկերներուն գնդակովը մահանալու, դեռ պէտք ունիմ ձեզի, գացէք և ձեր փափաքած դիրքերուն մէջ մտնելով՝ կռուեցէք։ Գիտեմ որ դուք անձնազոհ տղաք էք և կրնայիք ձեր վտանգուած դիրքերէն անցնիլ ուրիշ դիրք մը և թաղիդ դիմադրութիւնը յառաջ տանիլ, քանի որ ձեր թաղի տուներուն պատերն ալ ծակուած ըլլալով, իրարու հետ յարաբերութեան մէջ էիք։ Այդ ըրածնիդ շատ սուղի պիտի նստի մեր վրայ, բայց ինչ որ է, մինչեւ մեր վերջին շունչը կռուելու և պատուով մեռնելու ենք։ Յանցանքը ձեզի չեմ վերագրեր, կը զգամ թէ առաջին անգամն է որ ահեղ կռիւի մը կը մասնակցիք. յանցաւորները Սասուն գըտնուող հին, փորձառու ընկերներն են, որ դեռ օգնութեան չհասան, թէեւ յոյսս բոլորովին կտրած չեմ անոնցմէ։

Եւ իսկոյն նամակ մը գրելով ղրկեց Վերին թաղի կռուող ուժերու միւս ղեկավար Ալեքսան Գուրոյեանին, խնդրելով որ «Լեւոնի և ընկերներուն պակաս թողածը՝ իրենք լրացնեն, մինչեւ որ մութին՝ իրենց օգնական ուժեր հասցնեմ»։ Եւ նամակը յանձնեց իր որդին Կիւլպէնկին և իմ զաւակ Գուրգէնին, որոնք սուրալով Ծակ Ջօրակէն վեր բարձրացան և նամակը տարին յանձնեցին, ու պատասխանն ալ առնելով վերադարձան։

Ալեքսան Գուրոյեան կը գրէր.—

— Հաճի, որչափ որ վատ թշնամիի գնդակներէն չենք տապալած, մեր պարտականութիւնը լիապէս կը կատարենք, անհոգ եղէք։

Ամբողջ երկսեռ ժողովուրդը գործի վրայ էր այդ օրը. կիներ և աղջիկներ հաց թխելու և կերակուր պատրաստելու ետեւէ էին՝

կռուող տղաներու հարիւրաւոր ընտանիքներուն համար։ Կ'այցելեմ իրենց և կը խրախուսեմ որ քաջ ըլլան, չվախնան տեղացող ռումբերէն և գնդակներէն, շուտով պիտի յաղթենք։

Խեղճերն ալ կը պատասխանէին.

— Դուք, կռուող տղաներդ, դիմացկուն մնացէք, մեր թշնամիները ջարդելու ջանացէք, այն ատեն միայն մենք մեր նպատակին հասած կ'ըլլանք։

Իսկ փոքրիկ տղաներէն աւելի ճարպիկները սուրհանդակի դեր կը կատարէին, փողոցէ փողոց՝ տեղատարափ գնդակներու ներքեւ, դիրքէ դիրք անցնելով՝ Հաճիի հրահանգները իրենց տեղերը կը հասցնէին։

Կէսօրուան ճաշը ըրած լմնցուցած էինք, երբ թնդանօթի ռումբ մը յանկարծ մեր մեծ սենեակի պատուհանի դիրքին զարնուելով, շարուած քարերը սենեակին մէջ թափեց, լուսամուտի կէսէն աւելին բացուած էր. պատուհանի երկաթեայ ձողերը, որոնք շինուած դիրքի դուրսի կողմը մնացած էին, այդ հարուածէն ջարդ ու փշուր եղած էին։ Թշնամին, հեռուէն նշմարելով դիրքին բացուիլը՝ սկսաւ կէս ժամէն աւելի գնդակներու տեղատարափի տակ առնել այդ պատուհանը։ Այս պայմաններուն տակ դիրքը նորոգելը դժուար ըլլալով, պարտաւորուեցանք բրդէ անկողիններ, վերմակներ թրջելով՝ փլած պատուհանին մէջ դնել։ Թէեւ գնդակները դեռ կը շարունակէին տեղալ, բայց անկողիններուն դպելով՝ վար կ'իյնային, մինչեւ որ յաջողեցանք նորէն նորոգել այդ պատուհանին դիրքը։

Վերին Թաղի քանի մը տուներուն քանդուիլը իմացած էինք։ Թշնամին՝ իր ամբողջ ուշադրութիւնը Վերին Թաղի վրայ կեդրոնացուցած էր և կը ջանար շուտով գրաւել զայն, որմէ յետոյ մեր Թաղը չորս կողմէն պաշարուած պիտի ըլլար. այդ պարագային՝ Կեդրոնական վարժարանի զօրքն ալ կրնար շարժիլ, ինչու որ Վերին Թաղի մեր տղայոց արձակած գնդակներէն այդ շէնքերուն զինուորները պաշարուած դրութեան մէջ էին։

Վերին Թաղի քանդուած տուներու բնակիչներուն մէջ խուճապ սկսած էր. Թշնամին օգտագործեց այդ պարագան և խստացուց ռմբակոծումը։ Իսկ միւս կողմէն Հաճիի և մօտիկ դիրքերու տուներն ալ խստիւ կը ռմբակոծուէին Փօթիկեաններու արտերէն և Գոռերու զօրքերէն։ Քանի մը ռումբ քանդեր էին Կոընչոյեան Արշակի տունը և նահատակեր ու վիրաւորեր քանի մը անձեր, այդ պատճառով ալ, այդ վայրի ամբողջ ժողովուրդը, մօտ 4-500 կիներ ու երեխաներ, եկան և մեր տուներուն մէջ լեցուեցան։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Թունաւորումներ.— Հաճի Յակոբ կը վիրաւորուի.— Ժողովուրդը զօտեպնդելու միջոց.— Արօ Տահրիկեանի քաջագործութիւնը.— Հաճի Յակոբ նորածին մանչ մը կունենայ.— Սատանէն ակնկալուած օգնութեան յոյսը կտրած.— Զինուորական խորհուրդին որոշումը.—

Հաճի Յակոբ յանձնարարած էր որ կռիւի ընթացքին որեւէ տեսակ ոգելից ըմպելիք չափաւորութեամբ գործածուէր, եւ կըռուող տղաք ալ, ըստ այնմ, շատ քիչ քանակութեամբ կը գործածէին, իսկ այն անձերը, որոնք ո՛չ զէնք ունէին, ո՛չ զայն գործածել գիտէին, կամ տարիքոտ էին, իրենց ժամանակը խմելով կ'անցընէին, ինչպէս Թաղական ընկերներէս Թիւթիւնճեան Կարապետ էֆէնտի եւ Կոընչոյեան Գաբրիէլ աղան, որոնք սաստիկ սուր ու հուր բնաւ տեսած չըլլալով, իրենք զիրենք խմելու տուած էին, թէեւ միշտ կը յորդորէի զիրենք որ քիչ մը չափաւորեն։ Երբ երկուքն ալ՝ Կարապետ էֆէնտիի տունը կը խմեն միասին, կ'ուխտեն որ երբ թշնամին իրենց տուները ներխուժէ, իրենց ընտանիքի անդամներուն թոյն խմցնեն եւ այդպիսով բոլորն ալ մահանան։ Այդ միջոցին, երբ կը տեսնեն որ Կոընչոյեան Արշակի տունը հիմնայատակ կը քանդուի թնդանօթի ռումբերէն եւ հոն ապաստանող շատ մը ընտանիքներ կը նահատակուին, իսկոյն Կարապետ էֆէնտի թոյն կը խմցնէ հինգ անձերէ բաղկացեալ իր ընտանիքին, միայն խնայելով իր մէկ հատիկ ութ տարեկան մանչուն, կամ, աւելի ճիշդը, ձեռքը առաջ չէր գացած՝ անոր ալ թոյն խմցնելու։ Գաբրիէլն ալ իր բաժին թոյնն առած տուն կը վերադառնայ եւ տասը անձէ բաղկացեալ իր ընտանիքին կը խմցնէ՝ խնայելով միայն, իր մէկ հատիկ մանչուն ու հօրեղբայր Միքայէլի մէկ հատիկ տղուն։

Երբ կը լսեմ այս թունաւորման լուրը, անմիջապէս կը փութամ անոնց տուները եւ կը տեսնեմ որ բոլորն ալ՝ սոսկալի տանջանքներու մատնուած, կը պոռան, կը ճչան, մինչեւ որ 2-3 ժամէն կ'աւանդեն իրենց հոգին ու կը հանգստանան։

Այս տխուր պատահարը խիստ գէշ տպաւորութիւն թողուց ամբողջ ժողովուրդին վրայ։

Հաճի Յակոբ, իր դիրքին առջեւ կանգնած միջոցին, ռումբ մը իր դիրքին պատին կը զարնուի եւ ներսի քարերը ուժգնօրէն կը դպին Հաճիի ճակատին եւ կուրծքին։ Հոն կը փութամ շուտով։ Հաճիի ճակատէն արիւն կը հոսի, կապել կուտանք, բայց աւելի՝

կուրծքի հարուածներէն կը նեղուէր և դժուարաւ կը շնչէր։ Աւանց իր ուժն ու կորովը կորսնցնելու, նորէն ոտքի կ'ելլէ, քանդուած դիրքը շինել կուտայ և մոսենին կրկին ձեռք առնելով՝ կը ջանայ վրէժը լուծել։

Կռընչոյեան Արշակի տան քանդումը և տրուած բաւական քանակութեամբ զոհերը կ'ազդեն ժողովուրդին վրայ։ Հաճի Յակոբ կը տեսնէ որ ժողովուրդը սկսած է տխրիլ. ուստի իր վիրաւորուած պահուն կը փորձէ խաղ մը խաղալ և յուսահատած հոգիները ոգեւորել քիչ մը։ Գաղտնի կերպով ինծի կը յայտնէ թէ ուրիշ կերպ չկայ, պէտք է ոգեւորենք այս ժողովուրդը, լուր տարածայնենք թէ ճիշդ այս միջոցին, Սասունէն սուրհանդակ եկաւ, մեր ընկերները կը գրեն որ այս գիշեր անպատճառ 10,000 զինեալ տղաք օգնութեան պիտի փութան մեզի, և քաղաքին վրայ յարձակելով՝ պիտի գրաւեն թնդանօթները և ջարդ ու փշուր ընեն թշնամին։ Եւ պատուիրեց որ քանի մը օրինակ պատրաստելով, կէսը Վերին Թաղի կռուողներուն ղրկենք, և միւս կէսն ալ բաժնենք մեր Թաղի դիրքերուն և ժողովուրդին։

Այս հրահանգը նոյնութեամբ գործադրուեցաւ։ Տեսնելու էր ժողովուրդին ուրախութիւնը, բացագանչութիւնները, կիներու և աղջիկներու զուարթ դէմքերը։ Բոլորն ալ, մինչեւ երեկոյեան, այս շինծու լուրը իրական կարծելով՝ կը քաջալերուէին և կը յուսադրուէին։

Փոթիկեան Աշոտ, իր խմբակով, իր տան մէջի դիրքերէն, կը պաշտպանէր այդ կողմի վտանգաւոր դիրքը։ Տեղացող ռումբերէն իրենց երկյարկանի խոշոր տունը սկսած էր քանդուիլ և տղաքը համարեայ թէ բացօթեայ՝ կը կռուէին թուրք զինուորներուն դէմ։ Շահրիկեան Արօն, որ այդ ատեն Սատոյեան Մուշոյի տան դիրքէն կռիւ կը մղէր թուրք թնդանօթաձիգներուն դէմ, երբ կը տեսնէ որ Աշոտ, իր խումբով, պաշարուած դրութեան մէջ կը գտնուի, իրեն ընկերացող կռուողներուն կը հրամայէ որ իրեն հետեւին, և իսկոյն իր դիրքերէն դուրս նետուելով և գետակը անցնելով՝ դիրք կը բռնէ Փոթիկեաններու պարտէզին մէջ ու կը սկսի կուրծք տալ յառաջացող թուրք խուժանին ու զինուորներուն, որոնց մեծ ջարդ մը տալով՝ նահանջի կը ստիպէ զանոնք, և Աշոտն ու ընկերները առնելով՝ իր դիրքը կը վերադառնայ։ Ռումբերէն Փոթիկեաններու տունը կը բռնկի և Աշոտի մայրն ու փոքրիկները հոն մնալով կը վառին։

Հաճի Յակոբի կինը, Իւղաբեր, Հաճիի հետ ամուսնանալէն ի վեր, մէկ տարի իսկ երջանիկ օր չէր տեսած՝ իր ամուսինին շարունակ բանտ, աքսոր, Սասուն, Ռուսաստան ըլլալուն պատճառով։

ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆ
(1868—1958)

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

վերջին ատենապետը Տարօնի Առաջնորդարանի Քաղաքական Ժողովին, եւ Հանի Յակոբի ու Միսակ Բդէեանի հետ ղեկավարած է Մուշ քաղաքի եռօրեայ գոյամարտը, 1915 ին :

Սահմանադրութեան շրջանին վերադառնալով, այս վերջին հինգ տարիներուն ընթացքին էր որ քիչ մը երջանկութիւն տեսած էր։ Անդրանիկ զաւկին, 14 տարեկան Կիւլպէնկէն զատ, աղջիկ զաւակ մըն ալ ունէր, և հիմա ալ՝ կրկին յղի էր։ Կռիւի ընթացքին, առանց հանգիստ ընելու, շարունակ թէյ և կերակուր կը պատրաստէր զինեալ տղոց։

Հաճիի հետ իր դիրքն էինք, երբ լուր եկաւ թէ Իւղաբեր՝ տղաբերքի ցաւի բռնուելով, արու զաւակ մը ծներ է։ Հաճի Յակոբ, փոխանակ ուրախանալու, նշմարեցի որ աչքերէն արցունք եկաւ հոսիլ։ Անշուշտ, աւելորդ պիտի ըլլար հարցնել լալուն պատճառը, քանի որ կրնայի երեւակայել թէ ի՞նչ կ'անցնէր իր միտքէն, կը խորհէր որ այս գիշերն իսկ՝ պիտի ձգէինք հեռանայինք, ու թշնամին գալով, մանչուկը և իր մայրը սրախողխող պիտի ընէր. արտասուքի կաթիլները այդ կը նշանակէին...։

Այլեւս մութը կոխած ըլլալով, թնդանօթներու որոտը և հրացաններու ձայները կանգ առին։ Թշնամին միայն ցերեկ ատեն կը կռուէր։ Մեր համեստ ուժերով ի վիճակի չենք գիշերային յարձակումներ գործելու և ահաբեկելու վատ թշնամին, որով՝ մենք ալ, պարտաւորուած, զէնքերը վար կը դնենք ու իր (Հաճի Յակոբի) դիրքէն մեր տունը կը վերադառնանք, իր գլուխը կապուած վիճակին մէջ։

Ոգելից ըմպելիք գործածելու սովորութիւն չունէր բնաւ, «բայց, — ըսաւ, — շատ յոգնած եմ», և երկու գաւաթ քօնեաք խմեց։ Առանձին էինք։ Մեր խօսակցութեան նիւթը՝ վաղուան դիմադրութիւնն էր։

Հաճին ուխտած էր շարունակել կռիւը մինչեւ վերջ, խնդիր էր թէ բաւական պատրոն ունէի՞նք։ Այս երկու օրուան կռիւներու ընթացքին, բաւական պատրոն գործածուեցաւ։ Ի՞նչքան ունէինք դեռ պահեստի, չէինք գիտեր։

Որոշուեցաւ դիրքերէն հրաւիրել խմբապետները և անոնց հետ խորհրդակցիլ վաղուան ընելիքի մասին և ստուգել պահեստի պատրոնին քանակը։

Այս խորհրդակցութեան ներկայ էին - 1) Արօ Շահրիկեան, 2) Արմենակ Մարտէեան, 3) Աշոտ Փոթիկեան, 4) Տիգրան Հոլոյեան, 5) Յակոբ Տէր Զաքարեան, 6) Ալեքսան Գուրոյեան, 7) Նազար Կռընչոյեան, 8) Սամուէլ Սպանդարեան, 9) Լեւոն Ասլանեան և 10) Սարգիս Անդրէասեան։

Հաճին նախ կը հրամայէ որ դիրքերուն մէջ խիստ հսկողութիւն կատարուի, որպէսզի չըլլայ թէ թշնամին որեւէ գծի վնաս պատճառէ՝ տուներ քանդելով կամ ուրիշ կերպով։

Յետոյ, Հաճին հարց կուտայ.

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ վաղուան մեր ընելիքը, մեր ուժերը ո՞ր գծի վրայ աւելի կեդրոնացնենք. հիմակուընէ յայտնեցէք ձեր թելադրութիւնները, որպէսզի ըստ այնմ ընենք մեր կարգադրութիւնները՝ գիշերուան ընթացքին։

Տղաքը բոլորն ալ, միահամուռ կը պատասխանեն.

— Կռուի յարմար դիրքեր որոշելու խնդիրը ձեզի կը պատկանի, դուք աւելի փորձառու և կարող էք. ո՛ւր որ ցոյց տաք, մենք հոն կ'երթանք ու կը կռուինք։

Հաճին կը հարցնէ.

— Ձեր տրամադրութեան տակ պատրաստ ո՞րքան պատրոն ունիք՝ ձեր զինուորներուն բաշխելու համար։

— Ինչ որ Բդէեաննենց տունէն մեզի բաշխուած էր, գրեթէ ամբողջութեամբ գործածուած է և շատ մը տղոց քով հազիւ թէ 5-10 պատրոն մնացեր է։

Հաճին հրաման կ'ընէ որ պատրոններու տոպրակները բացուին ու համրուին։ Կը տեսնուի որ 6,000 պատրոն մնացեր է միայն։ Ըսել է թէ երկու օրուան մէջ՝ պատրաստ եղած 30,000 պատրոնէն 24,000 հատ սպառեր է, միջին հաշուով՝ 60 կռուողներէն (անհատապէս իրենց անձնական զէնք ունեցողներէն զատ) իւրաքանչիւրս՝ օրական 200 պատրոն սպառած է, ու հիմա՝ պատրաստ եղած քանակը 6,000 պատրոն է միայն, որ մէկ օրուան կռիւի համար՝ իւրաքանչիւր զինուորին 100 հատ կ'իյնայ, մինչդեռ առաջին երկու օրերուն՝ 200 ական պատրոն գործածուած էր։

Այս քանակը ստուգուելէն ետք, Հաճի Յակոբ հարց կուտայ.

— Այլեւս ուրիշ տեղ պահեստ չունի՞ք։

— Եթէ ունենայինք ալ ո՞ր օրուան համար պիտի պահէինք։ Ինչ որ ունինք մէջտեղն է։ Թէեւ կառավարութեան անձնատուր եղող հայերու տուներուն մէջ կարելի է քիչ մը աւելի գտնուի, բայց քանի որ այդ մարդիկը մէջտեղ չկան, անոնց վրայ յոյս դնել աւելորդ է։

Այն ատեն Հաճին հարց կուտայ.

— Այս պատրոնի քանակով մենք վաղը մինչեւ կէսօր պիտի կրնանք դիմադրել. անկէ յետոյ ի՞նչ պիտի ընէք, երբ պատրոնը հատնի։

— Մեզմէ ամէն մէկին քով տասնական պատրոն պահեստի ունենանք և գծի մը վրայ յարձակում գործենք, ով որ ողջ մնայ և կրնայ ազատիլ, թող Սասուն բարձրանայ և միանայ այնտեղի ընկերներուն։

Հաճի Յակոբ.

— Ըսել է ա՞յդ է ձեր կարծիքը, ու դեռ դուք Սասունի ընկերներու անո՞ւնն ալ կը յիշէք, այն ընկերներուն, որոնք երկու օրէ ի վեր կը լսեն գոռացող թնդանօթներու որոտը, որ թերեւս Պուլանըք (Կոփ) հասեր է եւ Ռուս բանակը իմացեր է (15 ժամուան հեռաւորութիւն մեզմէ), եւ այդ Շենիկ-Սեմալ գտնուողները գիտեն որ Թուրքերը ուղղակի յարձակեր են մեր վրայ եւ կը տեսնեն թէ կնոջ պէս չէ որ կը մեռնինք, մանաւանդ գիտեն թէ քաղաքին մէջ մնացող Հաճին ու իր (ձեզ նման) քաջարի ընկերները՝ իրենց արիւնը անանկ աժան չեն ծախեր թշնամիին։ Այսքան բան գիտնալով մէկտեղ, Փափազեան եւ Ռուբէն թոյլ չեն տար որ մեր ցեղակից, սրտակից Կորիւն, Մճոն մեզ օգնութեան փութան՝ իրենց խումբերով։ Եթէ ողջ մնամ եւ զանոնք տեսնեմ, առաջին գնդակս անոնց երկուքի սրտին մէջ պիտի մխեմ։

Այն ատեն տղաքը կը հարցնեն.

— Հապա ի՞նչ է ձեր կարծիքը։

— Դուք գիտէք, կ'ըսէ Հաճին։

— Քանի որ մեր պատրոնը վաղուան պիտի չբաւէ, եւ հաստատ համոզուած էք որ այս գիշեր կամ վաղը, ցերեկ ատեն օգնութեան պիտի չհասնին մեզի, լաւ է որ հիմակուընէ մտածենք քաղաքէն դուրս գալու մասին։ Ինչ որ ալ ըլլայ, գիշեր ատեն, զօրքերու շղթան պատռել անցնելով՝ ազատելու յոյս կայ, իսկ վաղը, կէսօրէն յետոյ, առանց պատրոնի, բոլորս ալ կը փճանանք տեղւոյն վրայ։

Հաճի Յակոբ.

— Այո, ես ալ ձեզի պէս համոզուած եմ, բայց՝ իբրեւ հին ծառայող մը, ինծի թոյլ չեմ տար այդ տեսակ առաջարկ մը բերելու։ Իմ տարիքը յիսունը կ'անցնի, դուք աւելի երիտասարդ էք, ձեզմով աւելի կը մտահոգուիմ, որովհետեւ եթէ ազատիք, նորէն ազգին օգտակար կ'ըլլաք եւ այս արիւնարբու ազգէն մեր վրէժը կը լուծէք։

Բոլոր տղաքն ալ իրենց հաւանութիւնը կը յայտնեն որ այդ գիշերն իսկ երիտասարդութիւնը դուրս գայ քաղաքէն։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Կիներ եւ երեխաներ կը փոխադրուին կռուէ չմտուած շրջանը.— Անոնց ողբն ու կոծը,— Երիտասարդութիւնը կը մեկնի.— Ընդհարում զօրքերու հետ.— Հաճի Յակոբ իր կինը եւ նորածինը տեսնելու կ'երթայ.— Իմ փախուստը դէպի Հաւատորիկ գիւղը.—

Սակայն ի՞նչ ընելու էինք կիներն ու երեխաները։ Նոյնիսկ ամենայանդուգն երիտասարդին համար անկարելի կը թուէր պաշարման գիծը ճեղքել և ճողոպրիլ. ալ ո՞ւր կը մնային կիներն ու երեխաները։ Այդ անկարելիութիւնը կը ստիպէր մեզ որ որոշէինք մեր տեղէն չշարժիլ, մնալ մեր սիրելիներուն քով և հետեւեալ օրն ալ՝ անոնց հետ միասին փճանալ։ Բայց գոնէ մեր աչքերուն առջեւ չտեսնենք մեր հոգեհատորներուն խողխողուիլը։

Հաճի Յակոբ յայտարարեց.

— Ուրիշ միջոց չկայ. զանոնք տեղւոյն վրայ ձգել հեռանալու ենք. թշնամիին որքան անգութ ըլլալը գիտենք, բայց ուրիշ ճար չկայ։ Բոլոր կիներն ու երեխաները պէտք է փոխադրել տանք այն տուներն ու թաղերը, որոնք կռուի թատերաբեմ չեն եղած, օրինակ, Իշխանի Աղբիւրը և գինետուններու քովի տուներէն մինչեւ Ս. Մարինէ թաղի կից տուները, և քանի որ այդքան հոծ բազմութիւն՝ ուղղակի փողոցներու մէջէն անցընելը վտանգաւոր է, որովհետեւ զօրքերը տեսնելով այդ տեղափոխութիւնը՝ պիտի խորհին որ նահանջի ենք ձեռնարկեր, յարձակում պիտի գործեն, և այդ պարագային ալ՝ մեր դուրս գալը անկարելի պիտի դառնայ, հետեւաբար, բոլորն ալ պէտք է որ տուներուն մէջ բացուած ծակերով անցնին ու երթան որոշուած տուները։

Մտածելով որ մեր տան մէջ իմ պատրաստել տուած դարանը (ուր քառասուն անձէ աւելի բազմութիւն մը կրնար պահուըտիլ գէթ հինգ օր) այլեւս անյարմար է, քանի որ վաղուընէ սկսեալ ամբողջ տուները պիտի հրդեհեն, որով՝ փոխանակ ընտանիքս խեղդամահ ընել տալու, նախապատիւ համարեցի իմիններս ալ միւսներուն հետ այդ ուղղութեամբ փոխադրել։

Երբ Վերին Թաղի երիտասարդութիւնն ալ սկսած էր գալ, մեծ թիւով կիներ, ծերեր, երեխաներ հետեւած էին անոնց և լեցուած մեր տան շրջափակին մէջ, ուր 3,000էն աւելի բազմութիւն խճողուած էր։ Զինեալ տղաներ սկսան առաջնորդել զանոնք դէպի Մըխթար Կարոյի տունը, որտեղէն սկսեալ՝ ծակեր բացուած էին, անանկ որ մարդ կրնար այդ տուներու ծա-

կերէն անցնելով երթալ 60 տուներէ անդին, մինչեւ Խանամիրեաններու տուները, անկէ ալ՝ մինչեւ Մուխսի Մկրտիչի տունը և անոր շրջանը։

Ի՞նչ էր որ տեղի կ՚ունենար, այդ խեղճերը չէին գիտեր, շատերը կը կարծէին թէ բոլորն ալ հետերնիս պիտի տանէինք։ Ոմանք գրկած իրենց երեխաները, միւսները իրենց տղոց և աղջիկներուն ձեռքէն բռնած և իրարու վրայ խռնուած, կը ջանային մէկը միւսէն աւելի շուտ անցնիլ այդ ծակերէն՝ կարծելով թէ շուտ անցնողը այլեւս փրկուած կ՚ըլլայ։ Բոլորն ալ՝ տագնապի քրտինքներու մէջ կորած էին, դեռահաս հարսներու ու աղջիկներու աչքերէն կաթիլ կաթիլ կը հոսէին արցունքները, բայց առանց ձայն ու ձուն հանելու։ Երեխաներու և անչափահասներու լացն էր որ բոլորիս սրտերէն արիւն հոսեցնել կուտար։

Բայց, ի՞նչ ընէինք, ճար չկար, ճամբայ չկար, և ո՛չ ալ ուրիշ միջոց։ Արագացնել պէտք էր, որչափ ատեն դեռ մութ էր, գոնէ մաս մը երիտասարդութիւն փրկուէր։

Բաւական ուշ ատեն հազիւ թէ յաջողեցանք մեր շրջանի կիներու և երեխաներու բազմութիւնը փոխադրել տալ։ Ամենէն վերջ՝ իմ կինս, եղբօրս և հօրեղբօրս տղուն կիներն ու ամուսնացած քոյրերս տունէն դուրս հանեցի՝ իրենց փոքրիկ զաւակներով։ Բոլորն ալ լալով և ողբալով, իրենց պաշտելի տունին սեմերը համբուրեցին՝ գլուխնին վար ծռելով. բնազդաբար կը զգային որ իրենց օրհասը մօտ էր այլեւս, ողջ պիտի չվերադառնային ու իրենց սիրած տուները անգամ մըն ալ տեսնելու բախտը պիտի չունենային։ Կ՚աճապարեցնենք զիրենք ալ որ այդ ծակերէն անցնելով՝ մինչեւ Բղդէի Ցարդենի տունը տանէինք և իրենց կը պատուիրեմ որ քաջ ըլլան. ամէն չարչարանքի տոկան և երբ յաջորդ առաւօտեան թշնամին հաւաքէ զիրենք, չըսեն թէ իրենք Բդէեանի հարսներն ու աղջիկներն են, որպէսզի չըլլայ թէ իրենց շատ նեղութիւն տան, և բոլորին ալ մնաք բարեւ ըսելով կը մեկնիմ։

Փոքրիկ Արմենակս, Արամիկը և Հմայեակը երկա՜ր երկա՜ր կը նայէին ետեւէս… սիրտս քարացած էր այդ պահուն և բնաւ որեւէ զգացում գոյութիւն չունէր ներսս՝ հանդէպ զաւակներուս, կնոջս, քոյրերուս և բոլորին…։

Բոլոր ջաղացներու առուակներուն ջուրերը կը հոսէին գետակին մէջ և գետը յորդած էր, որով մարդս մեծ դժուարութեամբ կրնար անցնիլ միւս ափը։

Երբ Հաճի Յակոբ, խճողուած կիներէն բաժնուելով՝ դէպի տղաքը սկսաւ քալել, այդ ժամանակ էր որ շատ մը կիներ հառ-

կըցան որ զինեալ ու անզէն երիտասարդները դուրս պիտի գային քաղաքէն։ Բոլորը միասին սկսան լալ ու կոծ ընել, բռնել Հաճիի օձիքէն, թեւերէն և պաղատիլ անոր....

— Մեզ ո՞ւր կը ձգես կ'երթաս, մենք ալ կ'ուզենք ձեզի հետ գալ. թո՛ղ մի տաք որ մեր բարբարոս թշնամիներուն ձեռքը իյնանք։

Կը պոռան, կը ճչան և կ'աղերսեն։

Հաճի Յակոբ կը ջանայ խօսիլ, համոզել զանոնք թէ ձեզի հետ գալ անհնար է, այն ատեն՝ բոլորս ալ միասին պիտի ջարդուինք։ Դուք կ'ուզէ՞ք որ մենք պարապ տեղ սպաննուինք։

— Ո՛չ, չենք ուզեր, բայց և այնպէս՝ զմեզ ալ մինակ մի թողուք։

Վերջապէս Հաճին կը կորսնցնէ ինքզինք, այլեւս ինչ ընելը չի գիտեր։

— Հա, — ըսելով, — ես ալ կը մնամ ձեր քով։

Ու կը նստի։ Ժամացոյցը կը նայիմ, կէս գիշերը անցեր է և երեք ժամ մնացեր է արշալոյսի բացուելուն։

Հաճին գաղտնապէս հրահանգ տուաւ որ զինեալ երիտասարդները, քանի մը տասնեակներու բաժնուած, անզէն տղամարդիկն ալ հարիւրական խումբերու վերածելով գետակը անցնին, Ս. Մարինէ թաղի Կողի գերեզմանոցն ի վեր բարձրանան և այնտեղի զինուորական շղթան պատռելով, դէպի Մոկունք գիւղն իջնեն, անկէ ալ դաշտի ճանապարհով երթան Բերդակ գիւղը և Բան կոչուած լեռը բարձրանան. իսկ զինեալ տղաներէն և ժողովուրդէն մաս մըն ալ գետակի եզրը քերելով անցնի Ս. Մարինէ և Տաշօ ըսուած թուրք թաղէն և քաղաքէն դուրս գայ՝ Ախոռով Ջաղաց կոչուած վայրը, ու անկէ ալ՝ դաշտի գիւղերէն անցնելով, կրկին բարձրանայ Բան լեռը։

Այդ պահուն տեսնուեցաւ որ Ս. Մարինէ թաղի տուները սկըսան վառիլ։ Թերեւս կառավարիչը իմացեր էր որ իրարանցում մը կար հայերու մէջ, և քանի որ ելեկտրական լոյսեր գոյութիւն չունէին որ անոնցմով լուսաւորէր այդ կողմերը և հասկնար տեղի ունեցող շարժումները, սկսած էր հայ բարձրադիր տուները վառել տալ, — օրինակ, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեանի և Քիւթիւքճեան Գէորգի տուներուն վրայ քարիւղ թափել տալով կը վառէին, — անանկ որ այլեւս մեր անցած ճամբաներէն ամէն բան յստակօրէն կը նշմարուէր. սակայն ինչ որ ալ ըլլար, որոշած էինք անցնիլ՝ ամէն գնով։

Խումբերուն հետ ժողովուրդն ալ սկսաւ գետէն անցնիլ՝ որոշ-

ուած տեղերէն և դէպի բլուրն ի վեր բարձրանալ։ Ես պատուիրած էի մեր գործակալ Յարութիւնին, որ տղաս Գուրգէնին հետ ըլլայ միշտ, և իրենցմէ հեռանալով՝ գացի Հաճի Յակոբի քով, կինները համոզեցինք որ իրենց պնդումը ուրիշ օգուտ պիտի չունենայ, եթէ ոչ թշնամիին յանձնել Հաճին։ Երբ անոնք լսեցին այդ խօսքը, լալով պատասխանեցին.

— Մենք յիմարացե՞ր ենք որ ուզենք մեր թշնամիին յանձնել Հաճին. եթէ կ'ուզէ երթալ, թո՛ղ երթայ։

Բղդէի Յարդենի տան քովէն վար կ'իջնենք դէպի գետակը. զինեալ տղոց և ժողովուրդին մեծ մասը մեկնած է արդէն։ Բլուրի գագաթէն հրացանի ձայներ կը լսուէին։ Ինչ որ ալ ըլլար, պէտք էր առաջարկել Հաճին, իր հետ առնելով Կռընչոյեան Կակէի Միսակը և Սասոյենց Մկրոյի տղայ Եղիազարը. ըսաւ ինծի.

— Կնոջս քովը կ'ուզեմ երթալ, իրմէ և նորածինէն վերջին համբոյրներս կ'ուզեմ առնել ու բլուրն ի վեր բարձրանալ։ Դուք բոլորդ ալ ճամբայ ելէք, ողջ մնացողներս զիրար կը տեսնենք։

Մենք ալ, Կռընչոյեան Նազարի, սպասաւոր Սեդրակի հետ միասին՝ գետակի մէջ մտանք և Հաճի Էյուպի ջաղացին առջեւ՝ գետակէն դուրս ելանք և Կողի Թաղէն սկսանք վեր բարձրանալ մինչեւ հայոց գերեզմանները։ Վառուող տուները աղուոր մը լուսաւորած էին այս ճամբաները՝ արեւի ճառագայթներու պէս։ Հոս գտնուող զօրքերը բնաւ արգելք չէին ըլլար մեր փախուստին, երեւի՝ իրենք ալ կ'ուզէին որ մենք ձգէինք հեռանայինք, բայց երբ բլուրին գագաթը հասանք, այնքան մութ էր հոն որ քովի ընկերդ անգամ չէիր կրնար տեսնել։ Գնդակները կը տեղային չորս կողմէն։ Այդ գիշերուան մեր կարգախօսը նորէն «լուսնակ» էր, և ամէն կողմերէ «լուսնակ» բառը կ'արձագանգէր։ Թուրք զօրքերը մեզի կը հայհոյէին.

— Լուսնակընըզ տա... տինինիզ տա պէրապէր. այսինքն, լուսնակին ալ ու մեր կրօնքին ալ կը հայհոյէին, ու մէկ վայրկեանի մէջ հազարաւոր գնդակներ սուրալով կ'անցնէին մեր գլուխին վերեւէն։ Մութին մէջ չէինք կրնար գիտնալ թէ իւրաքանչիւր կողմէն ի՞նչքան մարդ կը վիրաւորուէր կամ կը սպաննըւէր։ Բոլոր խումբերն ալ, զատ զատ, խոյս կուտային դէպի Մոկաց Ձորի կողմը՝ դաշտը իջնելու համար։

Մուշի գետակի ջուրի հոսանքին մէջ իյնալով և ոտքի կանգնելով, ամբողջ հագուստներս թրջուած էին, ոտնամաններուս մէջ ջուր լեցուած էր և շատ դժուարութեամբ կը քալէի։ Տեղացող գնդակներէն շուտով ազատելու համար, ստիպուած՝ ոտնամաններս, գուլպաներս և վարտիկս վրայէս հանելով նետեցի և ատանկ ոտաբոպիկ չարունակեցի ճամբաս՝ մինչեւ որ հասանք Մոկաց Ձորը։ Հոս հասնելէն վերջն ալ, դեռ գնդակները կը չարունակէին տեղալ։

Անհնար էր քիչ մը նստիլ, հանգստանալ, արշալոյսը բացուելուն դեռ երկու ժամ կար, մինչդեռ մենք դեռ երեք ժամուան ճամբայ պէտք էր կտրէինք։ Հոդ, Մոկաց Ձորի մէջ պահուըտած տղաներով միասին, 50-60 հոգի կ'ըլլանք և Մոկունք գիւղի մէջէն կը չարունակենք մեր ճամբան։ Գիւղի մէջ եղած ատեն, մեր հրացանները դէպի տուները ուղղած (թշնամի զօրքերէն կասկածելով) կը յառաջանայինք, բայց երբ տուներուն կը մօտենայինք, գետին փռուած տղամարդոց, կիներու և երեխաներու դիակներ միայն կը տեսնէինք։ Այդ ատեն համոզուեցանք որ գիւղին ամբողջ ժողովուրդը կոտորուած էր։ Տղաք տուներէն ներս կը մըտնէին, կը տեսնէին որ բոլորն ալ թալանուած և աւերակի վերածուած էին։ Առանց մէկ պատառ հաց գտնելու, աղբիւրին քով կը վազենք և կուշտ մը խմելով՝ կը յառաջանանք դէպի Տէրգեվանք գիւղը։ Հոն ալ նոյնպէս սպաննուածներու դիակներ ու դիակներ կը տեսնենք ամէն քայլափոխին։ Անկէ ալ դէպի դաշտ, ուղիղ ճամբուն վրայ ելլելով, կը չարունակենք յառաջանալ։ Մեր առջեւէն և ետեւէն քալողներ կան, գիտենք որ մեր տղաքն են։ Հոս հանդիպեցայ մեր Յարութիւնին և տեսայ որ Գուրգէնս հետը չէր։ Հարցուցի անոր մասին. պատասխանեց.

— Ես, Գուրգէն և Հաճի Յակոբի Կիւլպէնկը միասին գետը անցած ատեն, Կիւլպէնկը հոսանքէն քշուեցաւ և գլուխը քարին զարնուելով՝ այլեւս տեղէն չշարժեցաւ, ինչ եղաւ, չենք գիտեր։ Գուրգէնի հետ բարձրացանք բլուրին գագաթը, հոն՝ գնդակներու տեղատարափին տակ կորսնցուցինք զիրար։ Ի՞նչ պատահեցաւ իրեն, չեմ գիտեր։

Այդ միջոցին, այլեւս յոյս կտրելով՝ չարունակեցինք մեր ճամբան։

Փախչողներս իրարու քով գալով, երկու հարիւր հոգինոց խումբ մը ունեցանք։ Ամէն մէկ քայլափոխին, ճամբուն վրայ, այս ու այն կողմ, սպաննուածներու դիակներուն կը հանդիպինք։ Արաղ գիւղի տակ տղաները բոլորն ալ կ'անցնին Բերդակ գիւղը՝ անկէ ուղղակի Ծան լեռը բարձրանալու համար։ Իսկ ես, հետս առած մեր Յարութիւնը և մեր սպասաւորը, Արաղ գիւղի մէջէն անցնելով, կը բարձրանամ դէպի Հաւատորիկ գիւղը, որ բարձր բլուրի մը գագաթին վրայ շինուած՝ սքանչելի գիւղ մըն էր։ Արաղ գիւղն ալ բոլորովին անմարդաբնակ և դիակներով լեցուած գտայ։ Հոդ էի, երբ արշալոյսը սկսաւ բացուիլ և մէկ ժամէն

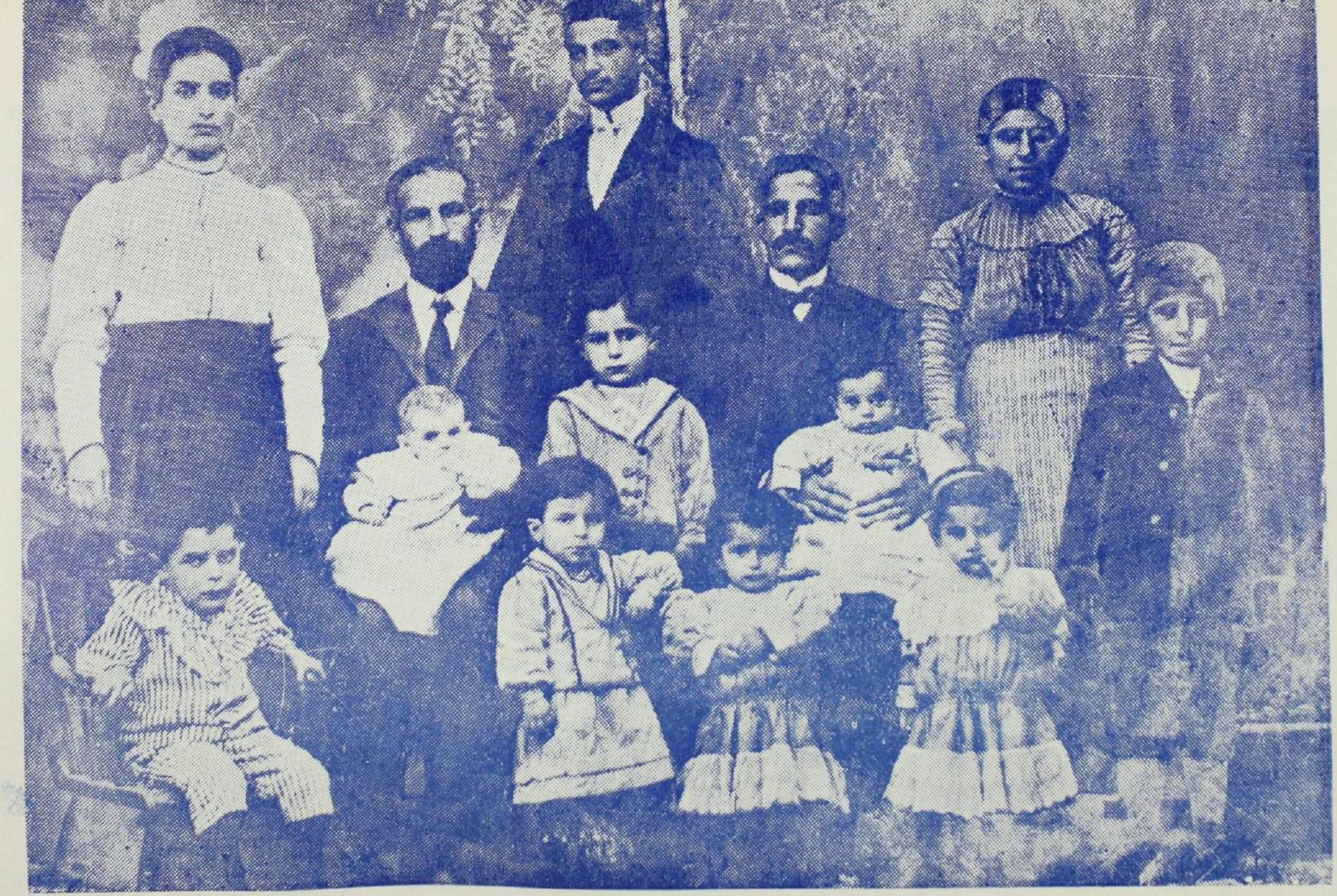

Նստած ձախէն՝ Պատուելի Միհրան Գ. Յակոբեան հոգեւոր հովիւ Հաւատորիկ գիւղին.
» **աջէն՝** Գաբրիէլ Յ. Գաբրիէլեան, Գերմանական Որբանոցի տնօրէն:

հազիւ կարողացանք հասնիլ Հաւատորիկ գիւղը, երբ արեգակը արդէն ծագած էր։

Հաւատորիկ գիւղի հայութիւնը ամբողջովին բողոքական էր և ոչխարի մեծ հօտեր ունէր։ Այդ միջոցին բոլոր գիւղացիներն ալ իրենց հօտերով բարձրացեր էին մօտակայ անտառները, գիւղէն գրեթէ ժամ մը հեռու։ Նախ կարծեցի թէ այդ գիւղն ալ կոտորուած էր, բայց երբ գիւղին մէջ պտտեցայ, բոլոր դռներն ալ գոց գտայ, դիակ եւայլն չտեսայ, հասկցայ որ ամարանոց գացած էին, սակայն խորհեցայ որ անշուշտ մարդ թողուցած կ'ըլլան գիւղին մէջ՝ պահպանութեան համար, և դուռնէ դուռ թափառելով՝ տեսայ որ գիւղապետ Մըրզէն, ինծի ծանօթ դէմք մը, իր գզիրին հետ, հոն էր։ Երբ զիս տեսաւ այդ վիճակիս մէջ, զարմացաւ։ Իրեն պատմեցի անցած-դարձածը և քիչ մը թան ուզեցի որ խմէի։ Աման մը լեցուն թան բերաւ, խմեցինք և մեր ծարաւը անցուցինք։ Իրեն յայտնեցի որ քիչ մը կրակ պատրաստենք և մեր թրջած հագուստները չորցնենք։ Տեսայ որ գոյնը նետեց և դժկամակութեամբ մը կը պատասխանէր այդ հարցումիս։ Երբ պատճառը հարցուցի, հետեւեալ պատասխանն ստացայ.

— Որչափ կարելի է, գիւղէն շուտ մը դուրս ելէք, գիտէք որ Առաքելոց վանքին մէջ զօրք լեցուած է և ամէն առաւօտ՝ խուզարկութեան կուգան, երբ հիմա գան և ձեզ հոս տեսնեն, թէ ձեզ կը սպաննեն և թէ մեզ։

Գիտէի որ սուտ կը խօսէր, և մեզ կ'ուզէր հեռացնել գիւղէն։ Ըսի.

— Ռէօ Մրզէ. կը խնդրեմ որ կէս ժամուան միջոց մը տաս. շատ յոգնած ենք, նայէ ոտքերուս, արիւնլուայ եղած են, չեմ կրնար քալել, գոնէ քիչ մը գլուխս վար դնեմ, հանգստանամ։

— Լաւ,— ըսաւ,— ու հեռացաւ։

Քիչ ետք մեր Մշեցի տղաքը — Քիւթիւճեան Ղազար և Սահակեան Պետրոս աղայի տղայ Ալեքսան,— քովս եկան։ Ասոնք ինձմէ ետք քաղաքէն մեկնելով, ուշ մնացած էին։ Երկուքն ալ վառվռուն երիտասարդներ։

Այլեւս վախ մը չունէի գիւղապետ Մըրզէէն. կրակ պատրաստեցինք, բոլորիս հագուստներն ալ չորցուցինք, զինեալ տղաք գացին Ռէօ Մրզէի քով, մածուն և հաց գնեցին և կուշտ մը կերանք։ Ռէօ Մրզէն, ստիպուած, թոյլատու դիրք բռնեց մեզի հանդէպ, մեր քովը եկաւ և սկսանք խօսակցիլ։ Իրմէ զոյգ մը կօշիկ և գուլպայ գնեցի և բուրդէ վարտիք մըն ալ գնեցի ու տուի Յարութիւնին ու անոր փաճրալըճը ես հագայ։ Քիչ ետք մեկնեցանք գիւղացւոց վրանները, ուր գտայ Պատուելի Յակոբի տղան

Պատուելի Միհրանը։ Արդէն ծանօթ էր ինծի նախապէս և իր վրանին տակ ապրեցայ 4-5 օր։ Ան մեզ պահեց՝ կերակրելով և հարկ եղած յարգն ու պատիւը ընծայելով մեզի։

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Սրայ Հովերու կռիւը.— Գուրգէն ողջ բովս կուգայ.— Վահան Փափազեան Սասունէն կուգայ.— 25,000 փախստականները.— Հանի Յակոբի նահատակութիւնը.—

Քաղաքէն ուշ դուրս ելող մեր զինեալ ու անզէն տղաները, հարիւրի չափ, մինչեւ Տէրգեվանք գիւղը հասած ատեն, կը լուսնայ, որով անոնք կը հարկադրուին նոյն գիւղէն վեր բարձրանալ և Սըրայ Հովեր ըսուած լերան ապառաժներուն մէջ տեղաւորուիլ։ Այդ վայրը՝ 15 վայրկեանի հեռաւորութիւն ունէր Առաքելոց վանքէն, ուր գտնուող զօրքը, ըստ սովորութեան, շրջաններու հետազօտութեան կ՚ելլէր և հայերը նշմարելով՝ յարձակում կը գործէր անոնց վրայ։ Այդ զինեալ խումբին ղեկավարն էր Տիգրան Լոլոյեան։ Ան կը հրամայէ իրեն հետ եղող անզէն ժողովուրդին որ ապառաժներու ներքեւ պառկին և գլուխնին վեր չբարձրացնեն, որպէսզի գնդակ չդպի իրենց։ 15 երիտասարդ միայն զինուած կ՚ըլլան, որոնք ժայռերու ետեւ դիրք կը բռնեն ու կը սկսին կռուիլ։ Հրացանաձգութեան ձայնէն, վանքի մնացած 300ի չափ զինուորներն ալ կը փութան իրենց ընկերներուն օգնութեան։ Այս զօրքերը թէեւ լերան գագաթէն կը կռուին, սակայն մեր տղաքը աւելի նպաստաւոր դիրքեր ունենալով՝ յաջողօրէն կը շարունակեն կռիւը մէկ քանի ժամ, մինչեւ կէսօրէն ետք, երբ դաշտի մէջէն՝ 500ի չափ հեծեալ քիւրտեր, լսելով հրացանաձգութեան ձայները, դէպի մեր տղաներուն դիրքերը կը բարձրանան։ Տիգրան դիտակով կը տեսնէ որ Մուսա Բէկի եղբայր Խասըմ Բէկը և իր չէթէներն են եկողները։ Այլեւս ուրիշ միջոց չկար, պէտք էր անոնց դէմ ալ ճակատ յարդարել։ Իրենց մտահոգութիւնը միայն բաւականաչափ պատրոն ունենալն էր. ատոր համար, Տիգրան կը պատուիրէ որ տղաք շատ խնայողութեամբ գործածեն իրենց փամփուշտները, քանի որ դեռ հինգ ժամ ունէին մինչեւ որ մութը կոխէ. և ըստ այնմ ալ՝ 15 զինեալ տղաքը կը բաժնուին երկու խումբի. մէկը՝ զօրքին, իսկ միւսն ալ՝ Խասըմ Բէկի դէմ կռուելու համար։ Առաջին իսկ առթիւ, մեծ քանակութեամբ քիւրտեր կը սատկին։ Անոնք նախ կարծելով թէ դաշտի խեղճ գիւղացիներն են որ փախած՝ ապաստանած էին լեռները։ Խասըմ Բէկ, անցեալին մէջ, հայ Ֆնդըճայի ձեռքին շնորհքը տեսած ըլլալով, իր տուած կորուստներէն կը զգայ որ իր դիմաց գտնուողները անզէն ու խեղճ գիւղացիներ չէին, այլ հայ Ֆետայիներ։ Հրաման կ'ընէ որ իր քիւրտերը վարի քարերու ետեւ դիրք բռնեն և խուսափին մահաբեր գնդակներէն, և միանգամայն՝ լուր կը ղրկէ քաղաք, որ մէկ ու կէս ժամ հեռու էր միայն, որպէսզի թնդանօթ հասցնեն։ Դեռ արեւը մարը չմտած, երկու թնդանօթ և հազարի չափ հեծեալ և հետեւակ չէթէներ կը փութան օգնութեան, բայց մինչեւ որ թնդանօթները յարմար դիրքերու մէջ զետեղելու գործողութիւնը կը լմննայ, և հազիւ մէկ քանի ռումբ կը սկսին արձակել, որոնք ժայռերուն դպելով՝ մեծ որոտում արտադրելէն զատ, ուրիշ որեւէ օգտակար գործ մը չեն տեսներ, և արդէն բոլորովին մութը վրայ կը հասնի։ Հայեր 36 զոհ կուտան՝ անզէն ժողովուրդէն, որոնք օրն ի բուն գետնի վրայ երկնցած մնալէն ձանձրացած՝ գլուխնին վեր բարձրացուցած պահուն կը սպաննուէին։

Այս կռիւին մէջ կ'ըլլան նաեւ զաւակս Գուրգէն, քոյրս Սըրբուհիի ամուսինը Վահան Կաընչօյեան, իր որդին Սամուէլը, Խանամիրեան Յովհաննէս ու իր զաւակը Մխիթար։ Մեր փեսայ Վահանը և Խանամիրեան Մխիթար կը սպաննուէին։ Գուրգէն երբ փեսայ Վահանի մահը կը տեսնէ, շուտով մը անոր կօշիկները կը հանէ ոտքերէն և իր ոտքերը կ'անցնէ, որովհետեւ ինք իր կօշիկները կորսնցուցած էր գիշերուան փախուստի միջոցին։

Մութը կոխելէն վերջ, Տիգրան, որ նախկին հայդուկ մըն էր, իր զինեալ ուժերը ետ ու առաջ շարելով և անզէն ժողովուրդն ալ մէջտեղ առնելով, կամաց կամաց կը յառաջանայ դէպի Ծրաղ գիւղը, անկէ ալ՝ Բերդակայ սարը, Քան լեռը։

Այդ պահուն, մենք կը գտնուէինք Հաւատորիկի լեռը, որ կռիւի վայրէն հազիւ մէկ ու կէս ժամ հեռու էր։ Հրացաններու ձայները կը լսէինք և կը զգայինք որ մեր խումբերէն մին է որ ընդհարում կ'ունենար թշնամիին հետ։ Եւ երբ մութը վրայ հասնելուն՝ հրացանի ձայները դադրեցան, ալ համոզուեցանք որ կռուի բռնուողները մեր տղաներն էին, որ կրցած էին մինչեւ իրիկուն դիմադրել և մութին ալ՝ ձգել հեռանալ։ Յաջորդ օրն ալ, մարդ ղրկեցինք Քան լեռը և ստուգեցինք որ Տիգրանի խումբն է եղեր։

Այդ պահուն էր, երբ նոյնպէս իմացայ որ Գուրգէնս ալ ողջ է եղեր և այդ կռուող խումբին մէջն է եղեր։ Հետեւեալ օր մարդ ղրկեցի Քան լեռը և քովս բերել տուի։ Հինգ մանչ զաւակներէս անդրանիկն էր, 14 տարեկան։ Այնքան երջանիկ զգացի, երբ զինք տեսայ սպառազինուած պրաունինկ ատրճանակով և փամփուշտներով, որոնցմէ միայն քսան հատ գործածեր էր՝ խնայողութեան համար, քաղաքէն մեկնելէն ի վեր։ Զիս տեսնելուն պէս, ինծի կ'ըսէ.—

— Հայրիկ. գիտեմ որ դեռ շատ պէտք պիտի ունենանք, ատոր համար ալ՝ 60 փամփուշտ խնայեր եմ և անոնցմով՝ այդքան տաճիկ մինչև որ չսպաննեմ, դուն և ես չենք մեռնիր։

— Հա՛, զաւակս, կ'ըսեմ, միշտ կտրիճ մնացիր, փոքր եղբայրներուդ վրէժը լուծէ. Կը յուսամ որ մինչև վերջ ողջ կը մնանք։ Ապա կը հարցնեմ թէ անօթի՞ է։

— Այո՛, հայրիկ, — կը պատասխանէ, — երեք օր է որ բան մը կերած չեմ, կ'ամչնամ ունեցողներէն հաց ուզելու։

— Զէ՞ որ — կ'ըսեմ իրեն — աչքովդ կը տեսնէիր որ սկիզբէն ի վեր, նամանաւանդ. կռիւի միջոցին, քու հօրդ տան մէջ օրական հազարաւորներ կ'ուտէին, կը խմէին, ամչնալն ի՛նչ է, կը պատուիրեմ քեզի որ ուրիշ անգամ չամչնաս, անոնք թող ամչնան, որ իրենց ունեցածը խնայեցին և եղեռնի միջոցին իսկ չկերցուցին չքաւորներուն, ուստի, որու ձեռք որ հաց տեսնես, ուղղակի գնա ուզէ և ա՛ռ, կեր։

Մեր այս խօսակցութեան ներկայ էր Պատուելի Միհրան, և արդէն՝ իր վրանին տակ կ'ապրէինք, և երբ տղայիս անօթի ըլլալը իմացաւ, իսկոյն հաց, մածուն և պանիր բերել տուաւ և տղաս աղուոր մը կշտացուց։

Յուլիս 4 ին, կ'իմանամ որ Վահան Փափազեան, 40 զինեալ տղաներով, Սասունէն եկած է և կը գտնուի մեր բնակած վայրէն տասը վայրկեան հեռու։ Կը փութանք հոն։ Բոլորն ալ մեզի ծանօթ քաղաքացի և դաշտեցի հայ երիտասարդներ են։ Կը համբուրուինք։ Գոհ կ'երեւէին մեր այս քանի մը անձերու ողջ մնալէն։ Թերեւս Փափազեան գոհ չմնաց։

Բոլոր ծանօթ զինեալ տղաքն ալ բարոյապէս կ'ապտակեմ թէ «ինչո՞ւ մեզի օգնութեան չփութացիք։ Երբ Սասունէն մինչև հոս, առանց թշնամի զօրքերու հանդիպելու՝ կրցած էք գալ, միթէ դժուա՞ր պիտի ըլլար, մեզի օգնութեան փութալով՝ գալ, թշնամիին վրայ յարձակիլ և անոնց թնդանօթները գրաւել»։

Բոլորին ալ պատասխանը միեւնոյնն էր.

— Այո՛, տղաքը մեծամասնութեամբ կը փափաքէին օգնութեան փութալ։ Մեզ համոզած էին թէ դաշտի գիւղերուն և քաղաքին վրայ յարձակում պիտի չըլլայ, սակայն երբ քաղաքին վրայ արձակուած թնդանօթներու ձայները լսեցինք, Կորիւն, Մճօն, Սեմալայ Մանուկ Շառոյեանը ըսին որ պէտք է քաղաքին օգնութեան փութանք։ Բոլորս ալ համամիտ գտնուելով, հազարէն աւելի քաղաքացի և դաշտեցի զինեալ երիտասարդներ՝ կազմ ու պատրաստ էինք յառաջանալու, բայց Փափազեան և Ռուբէն դէմ կեցան, ըսելով թէ՝

— Դուք ջլատել կ'ուզէք այստեղի ուժերը։ Դալւորիկի ճակատին վրայ արդէն կռիւի մէջ ենք, եթէ այսքան զինեալ տղաք ալ հոն երթաք, այն ժամանակ ուժերնիս երեք մասի բաժնուելով, ալ աւելի վտանգաւոր դրութեան կը մատնուինք։ Մենք համաձայն չենք ձեր երթալուն։ Ձեր այդ քայլը՝ պատասխանատուութեան լուրջ խնդիր կը յարուցանէ, քանի որ մենք նախապէս որոշած ենք միմիայն Սասունը պաշտպանել, ըստ այնմ ալ՝ պէտք է որ այդ որոշումը գործադրուի մինչև վերջ, և ո՛վ որ փափաքի — մեր այս միութիւնը քանդելու գնով — յառաջ շարժիլ, դաւաճան համարուելով, մեծ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուի։

Թէև Կորիւն լսել չէր ուզեր, բայց երբ տեսաւ որ Մճոն իր զէնքը վար դրաւ, ինքն ալ՝ ստիպեալ լռեց։

Ահա ասոնք եղան պատճառը որ չկարողացանք օգնութեան հասնիլ ձեզի։

Իրենց հարցուցինք հոս գալուն պատճառը։ Պատասխանեցին որ Հաւատորիկի և Բերդակայ լեռներուն մէջ մեծ քանակութեամբ փախստականներ ապաստանած են, եկանք որ գտնենք ի մի հաւաքենք, կամ Սասուն փոխադրենք և կամ եթէ հոս պահենք, անոնց հոգ տանինք։

Պատուելի Միհրան արդէն խուզարկուներ ղրկած էր Բերդակայ, Ալվառինչի լեռները․ ուր անոնք պտոյտներ կատարելով՝ վերադարձած և յայտնած էին որ այդ լեռներուն մէջ, միջին հաշուով, 25,000 երկսեռ փախստականներ կը գտնուին, մեծ թիւով կիներ ու երեխաներ։

Հաճի Յակոբի մասին ուզեցինք տեղեկութիւններ ունենալ թէ արդեօք Սասուն չէ՞ գացած ան։ «Ոչ, — ըսին, — տղաք աւելի ձեզմէ կ'ակնկալէին լսել Հաճի Յակոբի ողջ կամ ո՛ւր գտնուելու մասին։

Այդ օրը, մէկ քանի անձեր նոր եկած էին քաղաքէն, որպիսին էր Զորոյ Թաղեցի ձիապան Մըսերը, որ հետեւեալ կերպով պատմեց Հաճիի նահատակութեան պարագաները.—

— Երեքշաբթի գիշեր, երբ զինեալ ու անզէն երիտասարդութիւնը սկսաւ դուրս գալ քաղաքէն, մենք ուշ մնալով՝ Հաճի Յակոբի տան մօտերը կը դեգերէինք, տեսանք որ Հաճի Յակոբ, Կոընչոյեան Միսակ և Մկրոյեան Եղիազար դուրս կ'ելլէին Հաճի Յակոբի տունէն։ Ես և Շամէի Յովսէփ մօտեցանք իրենց։ Հաճին երբ մեզ տեսաւ, հարցուց, «Տղերք, ինչո՞ւ մինչեւ հիմա դուրս չէք եկած քաղաքէն, աճապարեցէք և Ս. Մարինէի գերեզմանոցի կողմէն անցէք գացէք լեռ»։ Մենք փափաքեցանք ընկերանալ իրեն, բայց առարկեց, — «Գիտէ՛ք որ ես ծանր կը քալեմ, և շատ ընկճուած եմ, մանաւանդ որ կը տեսնէք արդէն թէ վիրաւորուած ալ եմ։ Մենք հազիւ թէ կարողացանք քաղաքին մօտակայ հնձաններէն միայն մէջ պատսպարուիլ և յաջորդ երեկոյեան՝ լեռ բարձրանալ։ Ինծի ընկերացող երկու անձերէն զատ, ուրիշ մարդ չեմ ուզեր, որպէսզի չըլլայ թէ նշմարուինք զինուորներէն։ Հայտէ, շտապեցէք որ կարողանաք անվնաս դուրս գալ քաղաքէն»։

«Մենք հեռացանք անոնցմէ և երբ գետը պիտի անցնէինք, նշմարեցինք որ արշալոյսը բացուելու վրայ էր, այլեւս չէինք յուսար որ պիտի կարողանայինք լեռը երթալ այդ օր, ուստի՝ վերադարձանք Նորէն մեր թաղը և Ճուլկի Յովհաննէսի պատրաստած պահարանին մէջ պահուըտեցանք։ Հոն կային քանի չափ անձեր ալ՝ մեր թաղէն։ Վստահ էինք որ թշնամին պիտի չկրնայ զմեզ գտնել հոն։

«Հետեւեալ օր, մինչեւ կէսօր. թնդանօթները կը գոռային Նորէն։ Այլեւս, մեր թաղէն հրացանի ձայն չէր լսուեր, միայն Վերին թաղէն կը լսուէին հրացանի ձայներ և կը խորհէինք թէ Վերին թաղը կը դիմադրէ դեռ։ Ոչինչ գիտէինք հայ կիներու և երեխաներու կացութեան մասին, որոնք աւելի վար, Ս. Մարինէ թաղի կողմը փոխադրուած էին։

«Կէս օրը անցած էր, երբ ձայներ մը լսեցինք, հասկցանք որ թուրքեր էին, որոնք այլեւս ապահով զգալով, մեր թաղը մտած էին։ Ժամ մը չանցած, տեսանք որ մեր պահարանը մուխով լեցուեցաւ, զգացինք որ տուները վառելու ձեռնարկած էին։ Մուխը հետզհետէ կը թանձրանար մեր պահարանին մէջ, որուն տակէն կ'անցնէր Փաշայի Ջաղացի առուին ջուրը։ Այդ միջոցին, բոլոր ընկերներս ալ՝ գլուխնիս շարունակ ջուրի մէջ կը մտցնէինք ու կը հանէինք, որպէսզի չըլլայ թէ խեղդուէինք մուխէն։ Ուրիշ ճար չկար, դուրս գալ անկարելի էր, գիտէինք որ վայրկեանապէս պիտի գնդակահարուէինք։ Մեզմէ շատեր նուաղեցան ու մեռան, միայն Յովսէփ և ես դեռ ողջ մնացած էինք։ Մեր ողջ մնալու պատճառն ալ սա էր որ բոլորովին մերկանալով՝ առուակի մէջ պառկած էինք և հոսանքն ի վեր բարձրանալով, գլուխնիս միայն դուրս ձգած էինք։ Այսպէս շարունակեցինք մնալ մինչեւ որ մութը վրայ հասաւ, որ ատեն թուրքերը ձգեր գացեր էին։ Իսկոյն հագուստնիս և զէնքերնիս առինք և գացինք մտանք Փաշայի Ջաղացի շողտունը (ջաղացքի քարի ստորին յարկը, ուր ջուրի զօրաւոր հոսանքը կը դարձնէ ջաղացի անիւը)։ Հետերնիս արդէն հաց ունէինք, 24 ժամ ալ հոդ մնացինք՝ Կը վախնայինք վեր ելթալէ, որովհետեւ գիտէինք որ ոստիկաններ կային հոն, սակայն այլեւս չէինք կրնար երկար տոկալ, հետեւաբար, ամէն վտանգ աչք առնելով, շողտունի անցքէն՝ վեր բարձրացանք. մութ էր արդէն։ Հոն գտանք ջաղացպան Սատոյեան Կնեազը և իր եղբայր Խուչօն, մեր մօտիկ դրացիները, որոնք մեծ զարմանքի մատնուեցան, երբ մեզ տեսան։ Մենք աւելի զարմացանք որ երկու եղբայրները ողջ գտանք։

«Նախ մեր մասին տեղեկութիւն տուինք իրենց. իրենք ալ պատմեցին իրենց մասին թէ Ջրաղացի տէրեր, Հաճի Ասաթենց Հաճի Խալըթ և Մուշտաղ էֆէնտիները ազատեր են զիրենք, իբր ջաղացպան և այլեւս ոեւէ մարդ պիտի չդպի իրենց։

«Հաճի Յակոբի մասին՝ իրենցմէ տեղեկութիւն ուզեցինք։ Անոնք պատասխանեցին.— «Ցաւ ի սիրտ իմացանք որ Հաճի Յակոբ և իր ընկերները նահատակուած են»։

«Մենք մեր տանջանքները մոռնալով, փափաքեցանք աւելի մանրամասնութիւններ իմանալ, և անոնք պատմեցին իրենց գիտցածն ու լսածը, որ ահաւասիկ.— «Զինեալ և անզէն ուժերու մեկնելէն ետք, հետեւեալ օրը, ոստիկանները մեր ջաղացի քովէն կ'երթային, կուգային և միմիանց կ'ըսէին, «Կոտօ օղլու մէշհուր ֆեդայի վուրուլմըշ» (Կոտոյի տղայ նշանաւոր ֆեդային սպաննուած է)։ Հաճի Խալըթ էֆէնտի փափաքեցաւ ոստիկաններէն իմանալ այդ պատմութիւնը մանրամասնութեամբ՝ Ահաւասիկ թէ ոստիկանները ինչ պատմեր են Հաճի Խալըթին.— «Մենք ալ այդ գիշեր, գումարտակ մը զօրքով՝ կը հսկէինք Փոթիկեաններու Զորին վրայ, ուր երեք հոգի ձորն ի վեր կը բարձրանային։ Մութին պատճառով, չկրցանք հասկնալ անոնց՝ թուրք կամ հայ ըլլալը, ձայն տուինք և «ո՞վ էք» հարցուցինք։ Մեր հարցնելը և տասնոց ատրճանակի գնդակները մեր վրայ տեղալը մէկ եղաւ։ Հասկցանք հայ ըլլալնին, զինուորները սկսան գնդակ տեղացնել անոնց վրայ։ Կռիւը բաւական տեւեց։ Անոնք կը շարունակէին կռուելով բարձրանալ ձորն ի վեր, սակայն վերէն եկած ուրիշ զինուորներու օգնութեամբ, հազիւ կարողացանք գետին տապալել զանոնք՝ Արդէն լուսնալու վրայ էր, մօտեցանք դիակներուն և ճանչցանք — Կոտօ օղլու Հաճին էր, գլուխը ռուսական փափախ ունէր և իր միջնամատն ալ՝ կտրուած»։ որով և Կնեազ և Խուչօն հաստատ համոզուած էին որ Հաճի Յակոբ նահատակուած էր։ Եւ մենք ալ այդ տխուր լուրը մանրամասնութեամբ իմանալով, համոզուեցանք որ այլեւս Հաճի Յակոբ Տարօնի անմահներուն դասին կը պատկանի։

Մըսեր ու Յովսէփ, այդ գիշերն ու յաջորդ ցերեկը, ջաղացին մէջ պահուըտելէ և քիչ մը կազդուրուելէ ետք, երեկոյեան կը բարձրանան դէպի բլուրն ի վեր, և մեր քով եկած էին անվտանգ։

Այլեւս այդ կողմի լեռներուն և ճամբաներուն չէին հսկեր, քանի որ քաղաքի դիմադրութիւնը վերջ գտած էր։

Երբ մենք ալ իմացանք Հաճի Յակոբի նահատակութեան տխուր լուրը, սրտերնիս խոցոտեցաւ։

Իր երիտասարդ տարիներուն մէջ, ապրեցաւ ըմբոստ և ազատասէր կեանք մը. 25 տարուան իր յեղափոխական գործունէութեան մէջ եղաւ խիզախ. անկաշկանդ, և այսօր ալ հերոսաբար կ'իյնայ՝ կանգնած իր նուիրական պարտականութեան գլուխը։

Հանգիստ ոսկորներուդ, իմ քաջ և անմոռանալի ընկերս։

Երանի թէ գոնէ քաջազուն որդիդ, Կիւլպէնկը ողջ մնացած ըլլար, բայց ան ալ, իր 14 տարեկան հասակին մէջ, հօրը նման անվեհեր քաջ, յանդուգն հարազատ ժառանգորդն էր իր դիւցազն ծնողքին։ Ան ալ, Մուշի գետակի ջուրերուն հոսանքներէն քըշուելով՝ մեռաւ անյայտ, որով Մուշեցիներուն և Տարօնի պարծանքն եղող ցեղի մը վերջին շառաւիղն ալ այդ կերպով ոչընչացաւ։

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Քաղաքի հայութիւնը կը վառեն.— Հազիւ 400 հոգի լեռները ապաստանած.— Փախստականներու Սասուն փոխադրութիւնը.— Մեր ապրելակերպը.— Եղբայրս Վաղարշակի մահը.— Հաւատորիկի լեռնային գագաթները հսկողութեան տակ կ'առնենք.—

Հաւատորիկ գիւղի ամարանոցի վրանները չարուած էին Ծովասար լերան հարաւային կողմի անտառներուն ստորոտը։ Մենք ալ հոն էինք. ուրկէ շատ որոշ կերպով կրնայինք դիտել Մշոյ դաշտի ընդարձակ տարածութիւնը, գրեթէ ամբողջութեամբ, և արեւելեան կողմէն ալ՝ յստակօրէն կը նշմարուէին Նեմրութ (Նեբրովթ) և Սիփան լեռներու բարձրադիր ու ձիւնապատ գագաթները։ Աչքերնիս այդ կողմերուն յառած, անհամբերութեամբ կը սպասէինք Անդրանիկի և իր կամաւորներուն օգնութեան, և վստահ էինք որ ան, Նեմրութի կողմերէն՝ անհամբեր կը սպասէ Ռուսական բանակին յառաջխաղալուն, որպէսզի օր առաջ հասնի իր սիրելի Մուշն ու Սասունը։

Դիտակս աչքիս, կը դիտեմ Դուրանի (Մշոյ դաշտի) հայ գիւղերը, ուր քանի մը օր առաջուան եռուզեռը չեմ տեսներ։ Դաշտը ամայի է։ Խոտի, գարիի և գարնցան ցորենի հնձման ժամանակն է, բայց ո՛չ մէկ տեղ կենդանութիւն չի նշմարուիր. տեղ տեղ հեծեալ ու հետիոտն խումբեր կը նկատուին, որոնք, բնականաբար, այն զոհաբերող, տառապակոծ հայ գիւղացիները չէին, որոնք՝ պատերազմի սկիզբէն ի վեր, իրենց արդար քրտինքով վաստկած իրենց հացահատիկները, իւղն ու պանիրը, հաւն ու հաւկիթը, պուլկուրն ու ձաւարը, իրենց կթան կովերն ու ոչխարները փոխադրեցին ռազմաճակատ՝ Թրքական բանակը պարէնաւորելու, որպէսզի կռուէին ռուսական բանակին և հայ կամաւորներուն դէմ ու զանոնք պարտութեան մատնէին։ Ընդհակառակը, այդ նշմարուածները մարդ-գազան, ստորին թուրք և քիւրտ վոհմակներն էին, որոնք՝ գիւղէ գիւղ, դաշտ ու ձոր պտտելով, մահէ ճողոպրած և աստ ու անդ ապաստան գտած հայ անմեղ զոհեր կը փնտռէին, կ'որսային, և ուր որ հանդիպէին անոնց, վայրկենապէս կը գնդակահարէին։ Գնդակներու արձագանգը, շատ անգամ կը լսէինք՝ դաշտի մօտակայ գիւղերէն, և ամէն մէկ արձակուած գնդակը կը զգայինք թէ, անմեղ հայու մը կեանքը կը խլէր։ Մերձակայ գիւղերու մէջ, օրինակ՝ Ալիզռնան, Առինչ, Առինչվանք, Ջափնայ, Ցոնան, Սոխգոմ, Ջրիք, Խոփեր, շատ տեսանելի կերպով կը դիտէինք այդ գիւղերու մէջէն բարձրացող ծուխը, Բռնակալութեան շրջանին, թուրքերու և քիւրտերու կողմէ՝ հայերու հացահատիկներու և խոտի դէզերը վառելու նման։ Այս անգամ, սակայն, գիւղերու տուներն ու մարագներն էին որ կը վառէին։ Հիմակուան վառիլը չէր նմաներ խոտի դէզերու վառելուն, որը մէկ ժամէն աւելի չէր տեւեր։ Հիմակուանը կը շարունակուէր օրն ի բուն. կը ծխային ու կը մխային, դէպի երկինք առաքելով մեր անմեղ զոհերու իւղալից ծուխի գուլաները՝ երկար շարքերով։

Քաղաքէն, օրն ի բուն, սայլեր դուրս կուգային։ Սայլապանները, այս անգամ, հայ գառնուկ տղեկները չէին, այլ դժխեմ քիւրտ լամուկներ։ Սայլերու վրայ թխմուած էին հայ կիներ ու երեխաներ, հարիւրներով ու հազարներով, որոնք կը ղրկուէին շրջակայ գիւղերը, մաս մըն ալ, Արաղ գիւղի ձորէն անցնելով, կ'ուղեւորէր դէպի Խասգիւղ և Երըշտէրգ գիւղերը, որոնց մարագներուն մէջ լեցուելով կը վառէին։ Չորս հինգ օր. ծրագրուած այս դժոխային գործողութիւնը այսպէս շարունակուեցաւ՝ մեր աչքերուն առջեւ։

Մենք ուժասպառ էինք։ Գիտէինք որ մեր սիրելիներն էին որ կ'ածխանային, բայց վերապրող երիտասարդութեան քով՝ ոյժ մնացած չէր։ Սասունի ճգնաժամի օրերը կը մօտենային։ Վահան Փափազեան ալ. մեզի պէս, իր դիտակով կը դիտէր չարան-չարան յառաջացող կիներու և երախաներու այս սայլերը, և անշուշտ անոր հոգին ալ կը խռովէր՝ ի տես այս հոգեխռով մահերթին, և պէտք էր խռովէր. եթէ մարդկային զգացում դեռ մնացեր էր իր սրտին խորը, և պէտք էր զգար որ այս անմեղ զոհերու պատասխանատուութեան մեծ բաժին մըն ալ իր վրայ կ'իյնար՝ իր անհեռատես վարմունքին պատճառով։

Քաղաքէն փախուստ տուող և լեռները ապաստանող և դեռ ողջ մնացած Մուշ քաղաքացիներու ցանկը կը պատրաստենք և կը տեսնենք որ ամբողջ թիւը 400 հոգիի կ'ըլլայ. ըսել է՝ հազարաւոր մարդիկ, որոնք մեզի հետ դուրս եկան քաղաքէն, բոլորն ալ սպաննուած են՝ մինչեւ Մոկունքի ձորը իջած ատեն։

Յուլիս 8ին. Հաւատորիկի լեռներէն անցանք Քանայ լեռը։ Այս երկու լեռնաշղթաները իրարմէ կը բաժնուին Արաղ գիւղի ձորով։ Լեռնէն վայրէջքը կէս ժամ առաւ, յետոյ՝ հայ Մանիկ գիւղէն դէպի վեր բարձրանալով՝ հասանք Քան լերան ստորոտը։ Այստեղն ալ, Հաւատորիկի լեռներուն պէս. ծածկուած էր խիտ անտառներով։ Երկու լեռները իրարմէ կը զատուին բաւական երկայն ու լայն հովիտով մը։ Այդ անտառներուն խիտ շարքերուն մէջ բնակողները բնաւ չեն նշմարուիր։ Ահա՛, հոս է որ 25,000էն աւելի փախստականներ եկեր ապաստաներ են։ Փափազեան ալ, իր հետեւորդներով, այդ կողմերը եկած է։ Երբ այդ խեղճ փախստականները նշմարեցին Փափազեանը, դէպի անոր կողմը յառաջացան կարծելով որ իրենց փրկութեան և անօթի փորերնին կշտացնելու համար եկած էր, բայց Փափազեան երբ անոնց կը յայտնէ որ «ես ձեզմէ աւելի անօթի եմ», յուսալքուած ետ կը դառնան։

Խորհելով որ թշնամին, թերեւս, դաշտի կողմէն վեր բարձրանալով՝ յարձակում գործէ այս բազմութեան վրայ, կ'որոշուի Սասուն փոխադրել ամբողջ փախստականները՝ իբրեւ ապահով վայր, և ըստ այնմ՝ զինեալ տղաներ պատրաստելով՝ բոլորին ալ լուր կը տրուի պատրաստ գտնուիլ և երեկոյեան ճամբայ իյնալ դէպի Սասուն։ Խեղճ փախստականները. Սասունի անունը լսելով, մեծ ուրախութեամբ կը լեցուին՝ իբր թէ հոն որ երթան, ալ ազատած կ'ըլլան մահուան ճանկերէն և փորերնին ալ՝ միշտ կուշտ։

Երեկոյեան մութը կոխելուն պէս, չարան-չարան կը սկսին յառաջանալ դէպի վեր, Մառնիկ գիւղի ձորը։ Կոյրեր, կաղեր իսկ կը գտնուէին մէջերնին։ Մինչեւ յաջորդ առաւօտ, հազիւ կարողացան Հաւատորիկի անտառները հասնիլ եւ այդ տեղ, օր մը, հանգստանալէն ետք, երկու հարիւր զինեալ երկու խումբերու հսկողութեան տակ, այդ բազմութիւնը ճամբայ ելաւ։ Եթէ յաջողուէր այս խումբը անվնաս եւ ապահով հասցնել Սասուն, այն ատեն այս փոխադրութիւնը պիտի շարունակուէր, սակայն, դժբախտաբար, այս երկու խումբը դեռ Ծօփ եւ Կեարմաւ գիւղերը չհասած, զօրքերէն կը պաշարուին։ Զինեալ տղաները եւ մաս մըն ալ անզէններ՝ փախչելով կ՚ազատին, իսկ մնացածները, աւելի կիներ ու երեխաներ, բոլորն ալ կը կոտորուին։

Երբ այս դժբախտութեան լուրը իմացուեցաւ, այլեւս ո՛չ մէկ մարդ յօժարեցաւ Սասուն երթալ, եւ Փափազեան ալ այլեւս չպնդեց։ Եւ մնացեալները տեղաւորուեցան այդ լեռներուն մէջ։

Հաւատորիկ գիւղը դեռ չէն էր, իբր լեռնային գիւղ մը՝ մաս չէր կազմած դաշտի գիւղերուն, ուր Թուրք եւ քիւրտ չէթէները կը գործէին իրենց շրջանակներուն մէջ։ Այս գիւղին բնակիչներուն դեռ քանի մը օր եւս աւելի ապրելու պատեհութիւն տրուած էր։ Հաւատորիկցիք ընդհանրապէս բողոքական ըլլալով, իրենց յոյսը դրած էին աւելի Գերմանիոյ վրայ թէ անոնք պիտի չթոյլատրեն որ իրենք ալ կոտորուին։ Այդ պատճառով ալ, մտիկ չէին ըներ մեր կողմէ եղած դիտողութեանց, երբ իրենց կ՚ըսուէր թէ «չէ՞ որ այս բոլոր փախստականները, ձեզի պէս, տուն ու տեղ ունէին, ոչխարներու, կովերու տէր էին, արտերու եւ հարստութեան տէր էին, իսկ այսօր՝ թշնամին բոլորն ալ անօթի, մերկ դրութեան ենթարկելով՝ հաւասար վիճակի մէջ դրած է։ Վստահ ենք որ մօտ ատենէն, դուք եւս պիտի ենթարկուիք նոյն ճակատագրին, հետեւաբար, ձեր ունեցած հացահատիկներէն, ոչխարներէն բաժին հանեցէք այս սովահար բազմութեան ալ, քանի թշնամին չէ եկած ու յափշտակած»։ Բայց կը դժկամակէին օգնութեան ձեռք կարկառելու իրենց դժբախտացած ազգակիցներուն, միայն զինեալ երիտասարդութեան հետ քիչ մը աւելի մեղմ կը վարուէին՝ անոնց պահանջներուն գոհացում տալով։

Մեր քաղաքացի հայերէն շատերը ոչխար եւ այլն ունէին այս գիւղացիներուն քով. օրինակ, մեր Թաղեցի Բղդէի Արթեն եւ Վերին Թաղեցի Աղաճան Պօզիկեան՝ ոչխարներ ունէին հոս։ Իբրեւ մեր քաղաքացիներու իրաւունքը՝ պահանջ դրինք որ անոնց ոչխարները յանձնուին մեզի՝ քաղաքացիներուս, եւ մարդիկ մեզի յանձնեցին 500 ոչխար։ Որոշեցինք օրական 40 ոչխար մորթել *և բոլոր փախստականներուն բաժնել։ Ասկէ զատ, կոտորածի օրը, շատ մը գիւղացիներ, — օրինակ, Արագ, Բերդակ և Ալվառինչ, — իրենց ոչխարներու հօտերով լեռ բարձրացած էին, և առանց խտրութեան՝ կ'օգնէին իրենց ծանօթ միւս գիւղացի փախստականներուն, առանց որևէ ակնկալութեան։*

Հաց հայթայթելու համար ալ, գարիի և ցորենի արտերէն՝ գիւղացիները հարկ եղած ցորենի հասկերը քաղելով՝ կը բերէին գիշեր տուն, և հացահատիկները զատելով՝ երկանաքարով կ'աղային և քարէ օճախներու մէջ հաց կը պատրաստէին։

Հոս, լեռներու մէջ, հանդիպեցայ մօրեղբօրս Թոռնիկին, Խասգիւղացի Շոխէ Գրիկեանի տղայ Պետրոսին, որ Խասգիւղի կոտորածին՝ հոն եղած էր և յետոյ խոյս տալով՝ լեռ եկած։ Եղբօրս Վաղարշակի մասին հարցուցի, ըսաւ որ ողջ է և Գորտոնի Սլեման Զավուշի պաշտպանութեան ապաւինած։ Այդ տղան բոլորովին մերկ էր. Հաւատորիկցիներէն գնեցի շապիկ մը, վարտիկ մը և զոյգ մըն ալ տրեխ և իրեն հագցուցի։ Յետոյ երկտող մը յանձնեցի իրեն որ Խասգիւղ տանէր և Վաղարշակին յանձնէր։ Խոստացաւ, բայց չէ յաջողեր գիւղը մտնելու և ետ դարձեր է. Ի վերջոյ, գիւղէն եկած նոր փախստականներէն՝ մեզի ծանօթ Տելօ Սերոբէն և Սեդրակէն իմացայ որ Սլեման Նահատակել տուեր է եղբայրս, իսկ անոր քով գտնուող Գասպար և Ռուբէն անուամբ տղաներէս տեղեկութիւն չունէին, այդպիսով ալ յոյսս կտրեցի բոլորովին անոնցմէ ևս (1)։

Ես, տղաս Գուրգէնի, Յակոբ Տէր Զաքարեանի, Ալեքսան Մովսէսեանի և անոր եղբօր որդւոց հետ, անտառի տերևոտ ճիւղերէն (ճըլօ) շինուած խղիկներու մէջ կը բնակէինք միասին։ Շատ անգամ, զօրաւոր քամին կը քշէր կը տանէր այդ փայտերն ու ճիւղերը։ Տարուան ամենատաք ամսուան (Յուլիս) մէջ էինք. ցերեկները զով օդ ունէինք, իսկ գիշերները կը սառէինք ցուրտէն, սոսկալի պաղ հով մը կը փչէր։ Ստիպուած էինք նորէն անտառէն ճիւղեր կտրել և նոր խղիկ պատրաստել, և այդ պատճառով ալ, յաճախ վէճի կը բռնուէինք Հաւատորիկցիներուն հետ, որոնք դիտողութիւն կ'ընէին մեզի որ անտառի ճիւղերը կը կտրէինք միշտ։

Իրենց խրատներ կուտայինք և կ'ըսէինք.

---

(1) Գասպարի եւ Ռուբէնի ազատման պարագաներուն մասին՝ կարդալ այս յուշագրութեան Դ. մասը, ուր Գասպար մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Խասգիւղի կոտորածը եւ երկու եղբայրներու փրկութեան պարագաները (*Ծնթ. Ա.Տ.*)։

— Հայե՛ր, սիրտերնիդ լայն պահեցէք, դուք ա՛լ պէտք չէ նեղուիք, մեզ օրինակ առէք, ինչ էինք ինչ եղանք, և ո՞վ գիտէ թէ վաղն ալ՝ ինչ պիտի ըլլանք։ Ձեր անտառներէն՝ միլիոնաւոր ճիւղեր ալ փրցնելու ըլլանք դեռ անտառը իր տեղն է, տա՛յ Աստուած որ ձեզի մնայ ու երկար վայելէք, բայց կը տարակուսինք։

Թէեւ շուտով ալ կը համոզուէին ըսածնուս, բայց երբ նորէն խղիկնիս հովը թռցնէր տանէր և մենք ստիպուէինք նորէն ճիւղեր կտրելու անտառէն, կրկին անգամ դէմերնիս կը ցցուէին և նոյն դիտողութիւնը կ'ընէին, որչափ ատեն իրենց գիւղը դեռ աղէտի չէր ենթարկուած։

Իսկ ուտելիքը, մանաւանդ մերինը, մասամբ լաւ էր։ Մեզի բաժին ինկած մորթուած ոչխարի միսէն զատ, Հաւատորիկցիներէն սեր և մածուն կը գնէինք, ինչպէս նաեւ հաց։

Իբրեւ անկողին, մեր տակը փռած էինք գարիի և ցորենի հակեր (ծղօտ), իսկ երբ բարձ՝ քարի կտոր մը կը դնէինք գլուխնուս տակ, և մեր տուներու փափուկ անկողիններուն չափ հանգըստաւէտ անկողին ունէինք։

Փափազեանի վրանն ալ երկու մեթր հեռու էր մեզմէ։ Գիշեր ցերեկ, տասնեակ մը զինեալ տղաներ կը հսկէին, և ան չարունակ դիտակն աչքին՝ կը զննէր այս ու այն կողմը, և ատկէ զատ՝ ուրիշ զբաղում ու մտածմունք մը չունէր։ Բնականաբար, իր դիտակով՝ Ռուսերու երեւումը կը հետախուզէր։

Մեզմէ կէս ժամ հեռու կը գտնուէր Առաքելոց Վանքը՝ իր ամբողջ շրջապատով և միշտ՝ մեր հայեացքներուն ներքեւ։ Վանքին մէջ 4-500 թրքական զօրք լեցուած էր, որոնց ամէն մէկ շարժումը կը դիտէինք, իսկ մեր գտնուած վայրը աւելի բարձրադիր ըլլալով, անոնք չէին կրնար մեզ տեսնել, և եթէ տեսնէին ալ, կը կարծէին թէ Հաւատորիկցիներ էինք։ Միշտ կասկածի մէջ էինք որ չըլլայ թէ այդ տեղի զինուորները և քաղաքէն եկած օգնական ուժերը յանկարծակի յարձակում գործէին մեր վրայ․ այդ պատճառով ալ, մեր բնակավայրէն կէս ժամ վեր գտնուող բարձր գագաթներու վրայ՝ դիրքեր փորել տալով, հինգ վեց կէտերու վրայ մէյ մէկ տասնեակ զինեալ երիտասարդներ պահակ դրինք, որոնք գիշեր ցերեկ կը հսկէին. այդպիսով ապահովուած էինք վանքի, Մուշ քաղաքի և Սասունի թրքական զինուորներէն գալիք վտանգներուն դէմ։

Այս դիրքերու խմբակներուն ղեկավարներն էին ՊՊ. Աւետիս, Արօ Շահրիկեան, Արմենակ Մարտէեան, Աշոտ Փոթիկեան և Առինչցի Սահակը։

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Ա. սուրհանդակը դէպի Ռուսական բանակը.— Մուհաճիրներու փախուստը.— Փափազեան արգելք կ՚ըլլայ փախստականներու փրկութեան.— Բ. սուրհանդակի առաքումը.— Մուհաճիրները կը վերադառնան.— Ցուցում եւ յուսահատութիւն.— Գ. սուրհանդակի առաքում.—

Յուլիս տասնին, զինուորական խորհրդակցութիւն մը տեղի կ՚ունենայ, ու կ՚որոշուի որ գոնէ քանի մը անձեր յանձն առնեն երթալ Ռուսական բանակը եւ մեր գաւառի վիճակի մասին տեղեկութիւններ տալով՝ օգնութիւն հայցեն. եթէ Ռուսական բանակը իր տեղէն չի շարժիր, գոնէ Անդրանիկ, իր կամաւորներով յառաջ անցնի եւ գայ՝ գոնէ այս փախստական բեկորները եւ Սասունը ազատէ։

Պարոն Աւետիս յանձն կ՚առնէ այդ առաքելութիւնը (դժբախտաբար, իր մականունը մոռցած եմ, բայց կովկասահայ գործիչներու մէջ ամենէն ազնիւ հերոսներու դասին կը պատկանէր՝ իր մեղմ բնաւորութեամբ, անկեղծ ու անձնազոհ պատրաստակամութեամբ, հուժկու կազմուածքով)։ Իսկոյն, իրեն հետ՝ տասը զինեալ տղաք առնելով, այդ երեկոյեան, ճամբայ ելաւ դէպի Ջխուր, Վարդենիս գիւղի քովէն անցնելով, Նեմրութ լերան կողմով, Ռուսական բանակին հասնելու յոյսով։

Արօ Շահրիկեան յանձն կ՚առնէ փոխարինելու Պրն. Աւետիսի դիրքը. Հաւատորիկի կոնակի գագաթներուն վրայ, ուր կը հսկէին մեր տղաները։

Հետեւեալ օրը կը տեսնենք որ ամբողջ դաշտը լեցուած է մեծ բազմութեամբ մը. մարդիկ, իրենց ընտանիքներով, սայլերով, կենդանիներու հօտերով, բոլորն ալ՝ Ջխուրայ եւ Քոսուրայ լեռներու կողմերէն գալով, դէպի Մուշ քաղաքի կողմը կը յառաջանան։

Դիտակներով կը զննենք եւ կը համոզուինք որ անոնք Թուրքեր եւ քիւրտեր են, եւ կը խորհինք որ անպատճառ արտաքոյ կարգի պատճառ մը ունին՝ այդ զանգուածային տեղաշարժին համար. կը մտածենք որ անպատճառ թշնամի զօրքին առջեւէն է որ խոյս կուտան։

Այս գաղթաշարժը այսպէս շարունակուեցաւ անընդհատ՝ երեք օր, գիշեր ու ցերեկ։ Դաշտի հայ գիւղերուն մէջ, ուր նախապէս բնաւ ճրագ չէինք նշմարեր, այս երեք օրերու ընթացքին, ամբողջ գիւղերու տուները լեցուած են մուհաճիրներով, կամ՝ դաշտի մէջ վրաններ լարեր են, եւ ամբողջ դաշտը՝ տօնախմբութեան հանդիսաւոր օրերու նման, լոյսերու մէջ կը լողար։

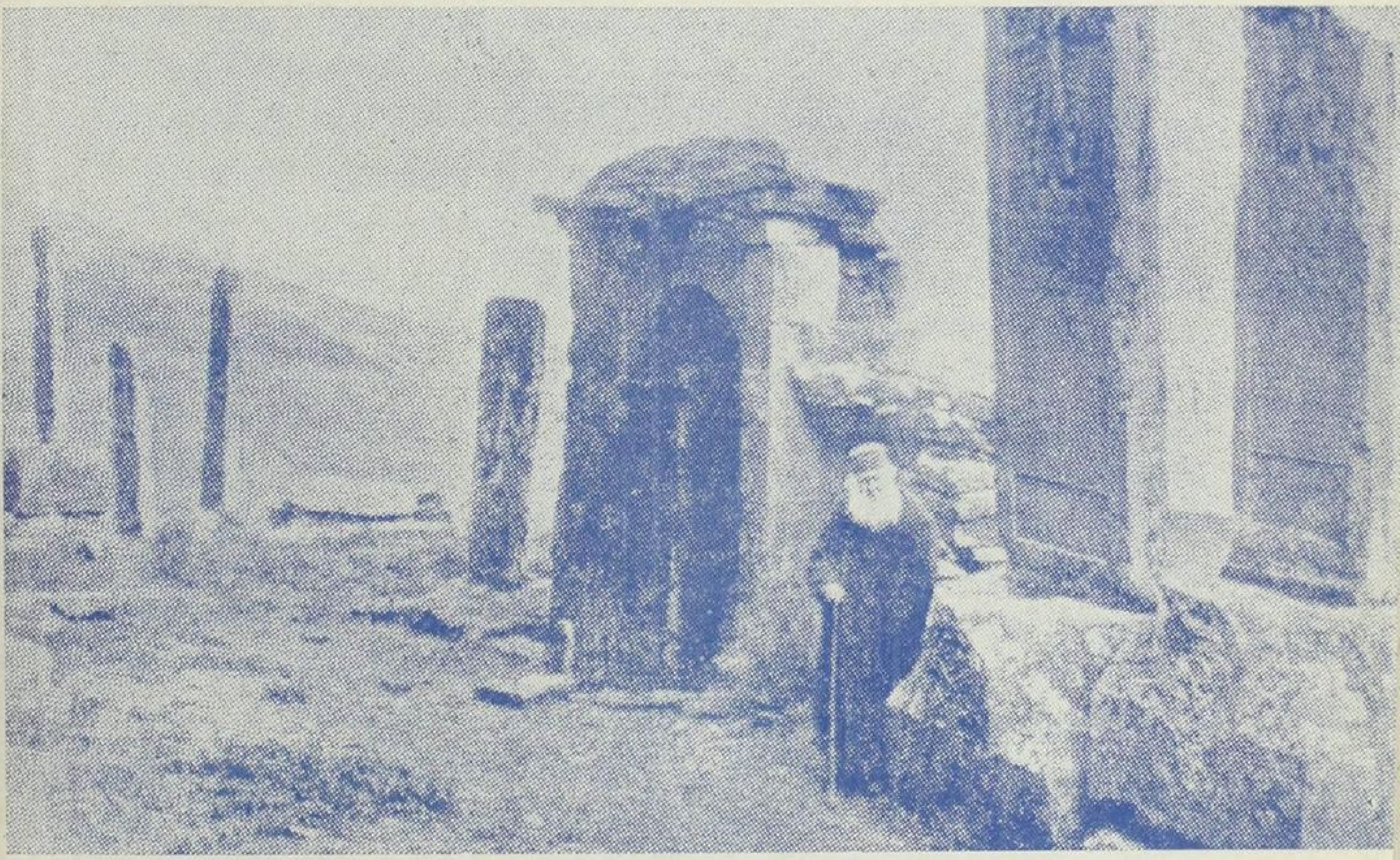

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ թարգմանչաց յուշարձաններ՝ վանքի արեւելեան կողմը։ Դաւիթ Անյաղթի դամբանին քով կանգնած է Վանքի երկարամեայ վանահայր **ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ**, որ նահատակուած է վանքի սեմին վրայ՝ 1915 ին։

ՊՐ. ԱՒԵՏԻՍ (Մատթէոս)
ԵՒ ՌՈՍՏՈՄ։

Երեք օր յետոյ, բոլորն ալ քաշուած, գացած էին Խըզըլաղաճի կողմով՝ Կինճ և Ճապաղջուր անցնելու համար։

Համակ դաշտը նորէն ամայացեր էր և որեւէ կենդանի շունչ չէր նշմարուեր։ Այլեւս, բոլորս ալ համոզուեցանք որ Ռուսական բանակը, խոր քունէն արթննալով, վերջապէս սկսեր է յամրաքայլ յառաջանալ դէպ ի Մուշ։ Եւ մենք, ակնդէտ կը սպասէինք Խազախներու երեւնալուն։

Բայց, երկու օր կ'անցնի և ոչ ոք կ'երեւնայ։

Խմբապետ Արօ Շահրիկեան, որ Հաճի Յակոբի հին զինակիցներէն ըլլալով, քաղաքի մէջ՝ Հաճի Յակոբի և իմ խորհրդակցութեանց միշտ կը մասնակցէր, ու հին, փորձուած, թրծուած, անձնազոհ երիտասարդ մըն էր, շատ հեզ ու մեղմ բնաւորութեամբ, բայց կռիւի մէջ մտած պահուն՝ յանդուգն և անվախ կը դառնար, ան ալ. ինծի պէս կը խորհէր որ այս Թուրք և քիւրտ փախստականները, անպատճառ, Ռուսերու առջեւէն է որ կը փախչէին դէպի արեւմուտք, և համոզուած էր որ Ռուսական բանակը սկըսած էր յառաջանալ Ախլաթի և Պուլանըքի ճակատներուն վրայ, որոնք հազիւ 12 ժամուան հեռաւորութիւն ունէին Մշոյ դաշտէն։

Բայց, երկու օր կ'անցնի և անոնք չեն երեւնար։

Երկուքս ալ սկսանք մտմտալ՝ խորհելով որ թերեւս անակընկալ խոչընդոտ մը պատճառ եղած ըլլալու է անոնց չերեւնալուն։

Սակայն, այս առիթէն պէտք է օգտուինք, պէտք է որ միւս ընկերներն ալ համոզենք և ամբողջ փախստականները հետերնիս առած՝ անցնինք երթանք Ռուսական բանակը։

Արօն, մեր այս կարծիքը յայտնեց Փափազեանին, որ ըսեր է թէ պէտք է զինուորական ժողով մը գումարէ՝ այդ թելադրութիւնը քննելու համար։ Շատեր իրենց համամտութիւնը յայտնեցին այդ առաջարկին, սակայն Փափազեան ընդդիմացաւ, ըսելով թէ՝

— «Առաջին, դեռ չորս օր է որ պարոն Աւետիս, իր խումբով ղրկուած է Ռուսական բանակը, որ եթէ մօտ ըլլար, պէտք էր որ Աւետիս մինչեւ հիմա վերադարձած ըլլար։ Երկրորդ, առանց Սասունի ուժերու և Ռուբէնի հաւանութիւնն առնելու, այս տեսակ ծանր պատասխանատուութիւն չ'ուզեր ստանձնել։ Եթէ անցնիլ-երթալ պէտք ըլլայ, պէտք է որ Սասունի 80,000 ժողովուրդը և կռուող ուժերը հոս գան, անկէ յետոյ միասին կ'անցնինք։ Ձեր այս պահանջը, այսօր իսկ, պիտի հաղորդեմ Ռուբէնին։

«Ատկէ զատ, քանի որ Պր. Աւետիս ուշացաւ, կրնանք ուրիշ խումբ մը ղրկել, գոնէ Ռուսերուն ուր ըլլալը իմանայ և մեզի հաղորդէ։ Այն ատեն, եթէ յարմար դատենք, կրնանք անցնիլ, երթալ»։

Թէեւ մենք ալ, սկզբունքով, դէմ չէինք այդ առարկութեանց, բայց դիտել տուինք որ այդ բաներն ընելը բաւական երկար ժամանակ կ'առնէ ու թերեւս այդ ատեն՝ Ռուսերը ետ քաշուած կ'ըլլան, և մենք պիտի չկարողանանք հասնիլ անոնց, և այդպէսով՝ ա՛լ աւելի պիտի տուժենք։

Բայց Փափազեան յամառօրէն պնդեց իր ըսածներուն վրայ, և մեր օտարասէր տղաքն ալ համամիտ գտնուեցան իրեն, և որոշուեցաւ նորէն մարդ ղրկել Ռուսական բանակը։

Նոյ Նահապետը, իր տապանէն՝ առաջին ագռաւը բաց թողելով, երբ տեսաւ որ ան չվերադարձաւ, ստիպուած՝ երկրորդ մը բաց թողուց, ի վերջոյ՝ երրորդ մըն ալ։

Փափազեան ալ՝ այդ օրինակին հետեւելով, Պր. Աւետիսի վերադարձէն յուսահատ, երկրորդ խումբ մը ճամբայ հանեց։ Վարդենիսցի Յարութիւն վարժապետը յանձն առաւ երկու ընկերներով երթալ, և երեկոյեան՝ ճամբայ ինկաւ դէպի իր հայրենի գիւղը՝ Վարդենիս, մեր տեղէն ութ ժամուան հեռաւորութիւն մը, և մենք՝ երեք օր սպասեցինք անոր վերադարձին, ի զուր։

Այս խումբին մեկնելէն երեք օր յետոյ, առտու մը, կը տեսնենք որ Մշոյ դաշտը նորէն լեցուած է մարդոցմով, սայլերով, կենդանիներով և ոչխարի հօտերով, որոնք կը վերադառնան դէպի Գուլանըքի, Ջխուրի, Բաղէշի կողմերը, և դաշտի քիւրտ գիւղերը, — Թիլ, Բլաթուխ, Ցորկնոց, Պարտիկ, եւայլն, — ճրագները նորէն սկսան վառիլ գիշեր ատեն։

Այդ ատեն, Փափազեանն ալ, փախստականներուս հետ մէկտեղ, սկսաւ մտմտալ՝ առանց բառ մը արտասանելու։ Անշուշտ, իր խիղճը զինք կը տանջէր ներսէն, որ նորէն իր յամառութեամբ, պատճառ դարձաւ 25.000 հայութեան փճացման։

Փափազեան կ'որոշէ երրորդ սուրհանդակ մըն ալ ճամբայ հանել՝ գոնէ ստուգելու համար այս վերջին իրադարձութիւնները և հասկնալու համար թէ Ռուսական բանակը մինչեւ ո՞ւր նահանջած է։

Այս անգամ յանձն կ'առնեն Գուլանըքցի վարժապետ Մարտիրոսը և Գասպար Ջավուշը, որոնք՝ ութ ընկերներով ճամբայ կ'իյնան երեկոյեան մութին, Հացիկ գիւղի ձորով։ Ասոնք Գուլանըքցի ըլլալուն, ծանօթ էին ճամբաներուն, բայց նորէն՝ առանց լուրի մնացինք, և մեր բոլոր յոյսերը օդի մէջ ցնդեցան։

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Քաղաքի հայութեան բնաջնջումը.— Մաս մը արհեստաւորներ վար կը դրուին.— Դաշտի գիւղերու ջարդարարներու պարագլուխները.— Եղեռնը ի՞նչպէս գործադրուած է.—

Կը ջանանք կապ հաստատել քաղաքի հետ՝ մեր մեկնումէն ետք տեղի ունեցած դէպքերը իմանալու համար, նաեւ տեղեկանալու համար թէ կառավարութեան դիտաւորութիւնն ինչ է Սասունի հանդէպ։

Թէեւ դեռ մինչեւ վերջին ատենները, մէկ-երկու երիտասարդներ, իրենց թաքստոցներէն դուրս գալով՝ կը փախչէին ու մեր քով կուգային, բայց անոնք երբեք տեղեկութիւն չունէին կատարուած բնաջնջումի տարողութեան եւ կերպերուն մասին։ Մեզի կը հնար դրամով օգտագործել հայ Մառնիկ գիւղի կողքին գտնուող Դամփէլ եւ Պիրզիկ անուններով քրտական գիւղերու բնակչութիւնը, որ Խչուրցի քիւրտ ցեղին կը պատկանէին. եւ ինքզինքնին, իբր թէ, հայասէր ցոյց կուտային. թէ գիտնալով հանդերձ որ իրենց չուրջն ու բոլորը՝ հազարաւոր հայ թշուառ փախստականներ լեցուած էին, բայց իրենք չեն ուզեր եղեր գէշութիւն կամենալ հայերուն՝ կառավարութեան տեղեկացնելով։

Արաղ գիւղի մարտիկներէն Ջորիկ Մամիկոնեան, որ համակրելի երեւոյթով եւ համոզիչ լեզուով երիտասարդ մըն էր, սիրով ստանձնեց այդ պարտականութիւնը։ Նոյն գիւղացի իր բարեկամ քիւրտին հետ — Մեհմէտ անունով, — համաձայնելով, երկու ոսկի կաշառք կուտայ եւ կը խնդրէ որ քաղաքէն մեզի համար գնէ շաքար, ծխախոտ եւ այլ կենսական ապրանքներ։ Քիւրտը սիրով յանձնառու կ'ըլլայ այդ գնումներն ընելու։ Առաջին յանձնարարութեան ատեն բան մը չենք խօսիր իրեն՝ մեր դիտաւորութեանց մասին, իսկ երկրորդ անգամին՝ իր գիւղին մօտերը, որոշուած վայր մը իրեն կը սպասենք անհամբեր։ Շուտով կը վերադառնայ քաղաքէն՝ մեր ապսպրած բոլոր գնումներն ըրած։ Կը վճարենք անոնց գինները՝ վստահ ըլլալով որ կրկին գին ցոյց կուտայ մեզի։ Ատով հանդերձ, զինք կը վարձատրենք՝ իր ծառայութեան համար, եւ կրկին ապսպրանքներ կ'ընենք՝ որոշ գումար մըն ալ նուէր տալով իրեն։

Այլեւս մտերիմներ դարձած ենք իրարու։ Քրտական ոճով հայերէն ալ կը խօսէր մեզի հետ։ Հարցուցինք իրեն թէ արդեօք ինչ եղած է քաղաքի հայութեան ճակատագիրը։ Իր պատասխանը հետեւեալն էր.—

— «Բանի որ ես ալ չէթէ գրուած էի եւ Թախտար Մըստոյի

խումբին մաս կը կազմէի, ձեր մղած ամբողջ կռիւներուն ատեն, մինչեւ վերջ, քաղաքը կը գտնուէի։ Եթէ չէք նեղուիր, կրնամ գոհացում տալ ձեր հարցումին»։

Իրեն յայտնեցինք որ ոչ միայն չենք նեղուիր, այլ և երախտապարտ կ'ըլլանք որ քեզմէ իմանանք ամբողջ պատմութիւնը։

Ահա՛ քիւրտ Մէհմէտի բառացի նկարագրութիւնը.

— Ձեր առաջին օրուան դիմադրութիւնը սքանչելի էր։ Այդ օրը, թէ՛ զինուորական իշխանութիւնը, թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ չէթէները՝ վերջին աստիճան ջղայնացած դրութեան մատնուած էին և կը կասկածէին որ Վանի նման, Մուշի հայերն ալ կազմակերպուած մեծ ույժ ունէին. թող որ աւելի Սասունէն կը վախնային, ձեր Ֆետայիներու գալէն, անանկ որ Թուրք ժողովուրդը յուսահատած, շատերը քաղաքէն դուրս գալու և Կինճի կողմերը խոյս տալու պատրաստութիւն կը տեսնէին։ Կառավարիչը, այդ բանը իմանալուն պէս, առաջքն առնել տուաւ՝ սպառնալով գնդակահարել բոլոր անոնք որ պիտի փորձեն այդ տեսակ քայլ առնել։

«Երկրորդ օրը երբ տեսան որ Ֆետայիներ չեկան Սասունէն, աւելի ուժգնօրէն սկսան ռմբակոծել ձեր թաղերը, և իրարու կ'ըսէին թէ այսօր, մինչեւ ուշ ատեն, այս կեավուրներուն հաշիւը պիտի կարգադրենք։ Բայց շատերը, ինծի պէս չէին հաւատար։ Երբ կէս գիշերին, քաղաքի քովի լերան վրայ, հրացանի ձայներ լսեցինք, նախ խորհեցանք թէ Սասունի Ֆետայիներն էին որ այդ կողմէն յարձակում գործելով պաշարող զօրքերուն վրայ, քաղաքի հայութեան օգնութեան կը փութային, սակայն ի վերջոյ իմացուեցաւ որ ընդհակառակը, քաղաքի Ֆետայիներն էին որոնք քաղաքէն խոյս տալու համար՝ զօրքերու շղթան կը ջանային ճեղքել ու անցնիլ։ Այլեւս, Թուրք կառավարութիւնն ու ժողովուրդը հանդարտեցան։

«Կէսօրէն ետք, հրաման արուեցաւ որ զօրքը, ժանտարմաները, ոստիկանութիւնը և չէթէները խուժեն հայ թաղերը, և ամբողջ հայութիւնը, — տղամարդ, կին, երեխաներ, — հաւաքելով կառավարչատան հրապարակը բերեն։ Այն տուները, որոնք դեռ կը շարունակէին յամառօրէն կռուիլ ու դիմադրել, օրինակ, Վերին Թաղեցի Զաթոյեան Սարգիսի և Մուշեղի տուները, հետեւեալ օրը միայն կարողացան թնդանօթներով քանդել։ Ոստիկանութիւն, զօրք և ժանտարմաներ, տունէ տուն խուզարկելով, ամբողջ ժողովուրդը կը հաւաքէին ու կը տանէին, իսկ Թուրք և քիւրտ խուժանը կը լեցուէր տուներու մէջ, և ինչ որ գտնէին, կը թալանէին։ Մինչեւ կառավարչատան առջեւ հասնիլը, հայ ժողովուրդէն հարիւրաւորներ կը սպաննուէին ճամբուն ընթացքին։ Բոլոր տղամարդիկ իրարու կապելով, կը տանէին Տաչոյի կամուրջի վարի անբնակ վայրերը և բոլորն ալ կը գնդակահարէին իսկոյն։

«Կառավարիչը հրաման տուաւ որ հայերու մէջ գտնուող արհեստաւորները զատեն ու անվնաս պահեն, սակայն մինչեւ այդ հրամանին գալը՝ շատ մը արհեստաւորներ ջարդուած էին արդէն։ Ատով հանդերձ, բաւական թիւով ջաղացպաններ, երկաթագործներ, դերձակներ, հացագործներ զատեցին և անոնց պատուիրեցին որ իրենց զաւակներն ու ազգականները փնտռեն, գտնեն և հետերնին առնեն։ Ասոնց թիւը 500է աւելի էր, որոնք առանձին տեղ մը լեցուեցան, իսկ Մնացեալներէն տղամարդիկ, ինչ որ կրցան ձեռք բերել՝ այդ երեք օրերու ընթացքին, բոլորն ալ փոխադրեցին քաղաքի մօտիկ վայրերը ու ջարդեցին, իսկ կիներուն և երեխաներուն կ'ըսէին. «Ձեզի համար վտանգ չկայ, մեր Սուլթանը հրամայած է որ չդպչինք ձեզի, բոլորդ ալ սայլերու վրայ լեցնելով՝ Բաղէշ քաղաք կամ Կինճ պիտի փոխադրենք»։ և սայլերու վրայ լեցնելով՝ կը տանէին մօտակայ գիւղերը և մարագներու մէջ կը վառէին։

«Ահա՛, այսպէս, ձեր քաղաքի հայութիւնը փճացուցին»։

Երկրորդ հարցում մը տուինք՝ Բաղէշի կողմէն եկող անցնող մուհաճիրներուն՝ երեք օր վերջ նորէն վերադառնալու մասին ինչ գիտէ։ Այդ մասին ալ՝ հետեւեալ պատասխանը տուաւ։

— Եկող անցնող այդ գաղթականները Թուրքեր և Քիւրտեր էին, որոնք Ախլաթի, Դատուանի շրջաններէն, և Ջխուրի, Պուլանըքի կողմերէն կուգային՝ ըսելով «Բեաֆիր Մոսկոֆ հաթ» (անհաւատ Ռուսերը կուգան)։ Լիզի կառավարութիւնը փոխադրուած էր Մուշ քաղաքը, քաղաքի ամբողջ կառավարական տոմարները, պաշտօնական թուղթերը, բոլորն ալ, Կինճ ղրկեր էին։ Քաղաքի թրքութիւնը ամէն պատրաստութիւն տեսած էր և սայլերով, ջորիներով սկսած էին հեռանալ, բայց կառավարիչը կ'արգիլէ զանոնք և կ'ըսէ եղեր. «Թէեւ պատրաստ գտնուեցէք, բայց առ այժմ՝ չեմ թոյլ տար որ ճամբայ իյնաք, մինչեւ որ Բաղէշի կուսակալէն հրահանգ չստանամ»։ Եւ ըստ այնմ ալ, Թուրք ժողովուրդը, ատանկ եօթը օր, ահ ու վախի մէջ մնալով, ութերորդ օրը՝ մուտեսրիֆը յայտարարեց որ Կարինի կողմէն, Խալիլ փաշան, 100.000-նոց զօրքով, անցեր է Թշնամիին կռնակը և զայն ջարդ ու փշուր ընելով՝ հարկադրեր է նահանջելու մինչեւ հին սահմանը։ Այդ լուրին վրայ, ժողովուրդը կը հանգստանայ, նահանջող գաղթականներն ալ նորէն իրենց շրջաններն ու տուները վերադարձան։

Սասունի վրայ ղօրք ղրկելու մասին ալ հարցուցինք. ըսաւ.

«Այդ մասին բան չեմ գիտեր, երբ իմանամ, ձեզի կ'իմացընեմ»։

Մեր այս հարցումներուն, Մէհմէտի տուած պատասխանէն խիստ գոհ մնալով, կը խնդրենք իրմէ որ մեր ապսպրանքները նորէն գնելով մեզի բերէ։

Կը դառնանք մեր տղաներուն քով և մեր իմացածները կը պատմենք անոնց։ Բոլորն ալ կը զայրանան Փափազեանի դէմ, որ ներկայացուած այդ նպաստաւոր պատեհութենէն չթողուց որ օգտուի ժողովուրդը, և հիմա ալ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր այս թըշուառ փախստականներու վիճակը, երբ Ռուսերը մինչեւ իրենց հին սահմանագլուխը նահանջեր են։

Մեր քով հաւաքուած այս 25,000 ժողովուրդին մեծ տոկոսը կիներ ու երեխաներ էին, և պզտիկ տոկոսը միայն՝ տղամարդեր ու երիտասարդներ։ Աւելի շատ ազատուած էին Մոկաց, Տէրգեվանք, Արաղի, Բերդակի, Ալվառինչի, Խասգիւղի և Երըշտէր գիւղերու բնակիչները, որոնց գիւղերը լեռներու ստորոտը գըտնուելով՝ դիւրութիւն ունեցած էին լեռները ապաստանելու, իսկ դաշտի միւս գիւղերէն՝ շատ քիչ թիւով տղամարդիկ և կիներ ազատուած ու լեռ եկած էին։ Միայն Խըզըլաղաճ և Զիարէթ գիւղերու շրջանէն մարդ չկար, և կը զգայինք որ թերեւս այդ շրջաններէն ալ ազատողներ և իրենց գիւղերու կողքի լեռները, Ս. Յովհաննէսի և Ս. Կարապետի անտառները ապաստանած ըլլային։ Եւ ենթադրութիւնը ճիշդ ելաւ, երբ Սասունէն՝ Ռուբէն նամակ գրած էր Փափազեանին՝ անոր իմացնելով որ այդ լեռներն ալ՝ 10,000էն աւելի փախստականներ կը գտնուէին։

Իւրաքանչիւր գիւղի տղամարդիկ և կիներ, զատ զատ, հարցաքննելով, իրենց գիւղերու ջարդերու մանրամասն պատմութիւնը կ'ուզէինք գիտնալ։ Առանց բացառութեան, բոլորին ալ պատմութիւնը միակերպ էր, այսպէս.

Վարդավառի պահոց երկուշաբթիէն սկսեալ, քիւրտ չէթէներ եկան լեցուեցան գիւղերու մէջ, իւրաքանչիւր գիւղի թիւին համեմատութեամբ. այսինքն, փոքր գիւղեր, օրինակ, Խափեր, Զափնայ, Ալիզըռնան, Մոկունք, Մկրագոմ, այսպիսի գիւղեր՝ 15-20 հոգի, իսկ աւելի բազմամարդ գիւղեր՝ 50-60 անձեր, և կ'ըսէին որ մենք ղրկուած ենք կառավարիչէ կողմէ, գիւղի ապահովութեան համար, որպէսզի գիւղացի աշխատաւորները առանց վախի դաշտային աշխատանքին երթան, քաղ ընեն։ Այդ չէթէներու պետերէն շատերը մեզի նախապէս ծանօթ դէմքեր էին, օրինակ, Զխուրոյ շրջանը՝ Մուսա, Խասըմ, Նիօ և Հաճի Պէկ՝ իրենց ծառաներով, տարածուած էին։ Գալաքցի քիւրտ ցեղը՝ հաճի Յերոյի գլխաւորութեամբ, Խասգիւղի շրջանը. Թիլլի, Գարտիկի և Կառնիի չէյլերն ու քիւրտերը՝ Քոզուր լերան ստորոտի հայ գիւղերը — Ցրոնք, Ապըլպուհար, Դիձնիկ. և այդ շրջանի մէջ գտնուող այլ գիւղեր։ Դաշտի կեդրոնի մէջ գտնուող գիւղերը՝ չէթէպաշը Մահմուտէի և Ռախտար Մըստոյի չէթէներէն մաս մը։ Աւրան, Ցխավու, Աղճան, Կուրավլու և Սուլուխի շրջանները՝ Աղճանի միւտիր Քոթանենց Թէմուրի հրամանի տակ կազմուած չէթէներն ու Ջանրպըլհորի կողմի չէչէն-լէզկիներու վոհմակները։ Խըզըլաղաճի երկրորդ Գոլի ամբողջ շրջանը՝ Ջիարէթ գիւղի միւտիր Պայրամ էֆ.ի տրամադրութեան տակ գտնուող քիւրտ չէթէները և 300 է աւելի կանոնաւոր զօրքերը։

Առնցմէ զատ, կը պատմէին որ պարէն ձեռք բերելու և փոխադրութեան համար՝ թուրք պաշտօնեաներ և ժանտարմաներ արդէն կը գտնուէին գրեթէ բոլոր գիւղերուն մէջ։

Ամբողջ վեց օր, բնաւ երբեք որեւէ թշնամական վարմունքի առարկայ չեն եղած։ Կիրակի առաւօտեան, բոլոր գիւղերը կը պաշարուին՝ գիւղերու մէջ գտնուող չէթէներու կողմէ, որոնք կը յայտնեն թէ կառավարիչ պէյին հրամանով, բոլոր 15-70 տարեկանները պէտք է քաղաք երթան՝ պարէնի փոխադրութեան համար։ Այդ պատրուակով՝ կը սկսին բոլորն ալ հաւաքել և եկեղեցիներու, մարագներու մէջ լեցնել։ Թէեւ այդ միջոցին, շատ մը գիւղեր կը զգան որ արտաքոյ կարգի բան մըն է որ տեղի կ'ունենայ, բայց առանց նախապատրաստութեանց՝ ի՞նչ կրնային ընել։ Թո՛ղ որ շատերը կը գանգատէին որ թէ քաղաքի Առաջնորդարանը և թէ յեղափոխութիւնը շարունակ պատուէրներ կը ղրկէին մեզի որ չըլլայ թէ դիմադրութիւն ցոյց տաք, երբ ընդդիմութեան, դիմադրութեան պէտք զգացուի, արդէն լուր պիտի տրուի բոլոր գիւղերուն, և մինչեւ վերջին րոպէին, որեւէ հրաման, հրահանգ չէինք ստացած։ Ասանկ, բոլորը հաւաքելով և ի վերջոյ միմիանց կապելով, մէկ գիւղէն միւսը կը տանին ու բոլորն ալ կը ջարդեն։

Ի վերջոյ, կը սկսին կիները, աղջիկները և երեխաները հաւաքել, ամէն թիւրք կամ քիւրտ իր ուզած գեղադէմ կինը կամ աղջիկը կը զատէ, իսկ մնացածները՝ տեղւոյն վրայ կը գնդակահարեն, կամ մարագներու մէջ լեցնելով կը վառեն։ Եւ ոմանք լեռ փախչելով ազատեր են, ոմանք ալ՝ արտերու մէջ պահուըտելով, մինչեւ որ մութը կոխելուն՝ լեռները ապաստաներ են։ Դաշտի ամբողջ գիւղերուն մէջ, մինակ Ալիճան, Աւրան և Կառնեն գիւղերը կը դիմադրեն։ Ալիճան գիւղը, գիւղապետ Ցարութիւն Սարուխանեանի ղեկավարութեամբ, մինչեւ իրիկուն կը կռուի եւ բաւական թիւրք եւ քիւրտ ջարդելէն վերջ, երեկոյեան մութին, երեսուն զինեալ երիտասարդներով, ձգեր եկեր է լեռը, մեր քով։

Աւրան գիւղի մէջ, Տէր Վարդանի տղայ հերոս Հայկի ղեկավարութեամբ՝ գիւղի երիտասարդութիւնը կը կռուի մինչեւ երեկոյեան, եւ թշնամիներուն մեծ կորուստներ տալէն վերջ, հազարաւոր խուժանի գրոհին չկրնալով երկար դիմադրել, կը նահատակուի՝ գիւղի երեք հարիւր տուննոց բնակչութեան հետ։

Իսկ Կառնեն գիւղին մէջ, որ քաղաքէն 15 վայրկեան հեռու էր միայն, քաղաքին վրայ յարձակում գործուելուն պէս, հոն հաւաքուած չէթէներն ալ գործի կը սկսին, բայց անձնազոհ Մկրտիչ Սողոմոնեանի եւ իր երկու հերոս տղոց՝ Տիգրանի եւ Հրանդի ղեկավարութեան տակ կռուող երիտասարդները, դիւցազնական քաջագործութիւններով, մեզի հետ՝ երկու օր կը մարտնչին՝ իրենցմէ թիւով գերազանց ուժերու դէմ, մինչեւ որ Բրտի թաղը դրուած թնդանօթը՝ Կառնեն գիւղի կողմը ուղղուելով, ռումբեր կը տեղացնէ հերոսական Մկրտիչի եւ իր գործակիցներու տուներուն եւ ամբողջ գիւղին վրայ՝ նահատակելով ամբողջ գիւղի հայութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Առաքելոց Վանքը կը պաշարեն.— Կեղծ ներում.— Պարէնի պակասութիւն.— Սասունի դառն վիճակը.— Հաւատորիկի բարձունքներուն կռիւը.— Զօրք եւ թնդանօթ կը ղրկուին Սասուն.— Աօստ եւ Արմենակ կը վիրաւորուին, իսկ Սահակ կը նահատակուի.— Մենք կը փախչինք Քան լեռը.— Լեւոն Ղազիկեանի քաջագործութիւնը եւ նահատակութիւնը.—

Յուլիս ամսոյ կէսերուն Առաքելոց վանքին մէջ գտնուած զինուորները սկսած էին քանդել վանքի գմբէթները, պարիսպներն ու սենեակները։ Ամէն օր, առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, հարիւրաւոր քիւրտ չէթէներ, բահ ու բրիչ ձեռքերնին, կ'աշխատէին քար ու քանդ ընելու դարերէ ի վեր կառուցուած այդ սրբավայրը։ Մենք, հեռուէն կը դիտէինք այդ նուիրական վայրին, նամանաւանդ՝ երեսուն տարիներէ ի վեր, մեր հերոս մարտիկներուն ապաստան եւ պաշտպանութիւն շնորհող այդ հնամենի ամրոցին գանգատեցը, և [illegible] կ'[illegible], բայց ի՞նչ կրնայինք ընել։ Կը [illegible] որ [illegible] Իթթիհատի մէջ հրաման էր որ կը [illegible] հայ ժողովուրդի հետ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] և հին [illegible], որպէսզի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] էր, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

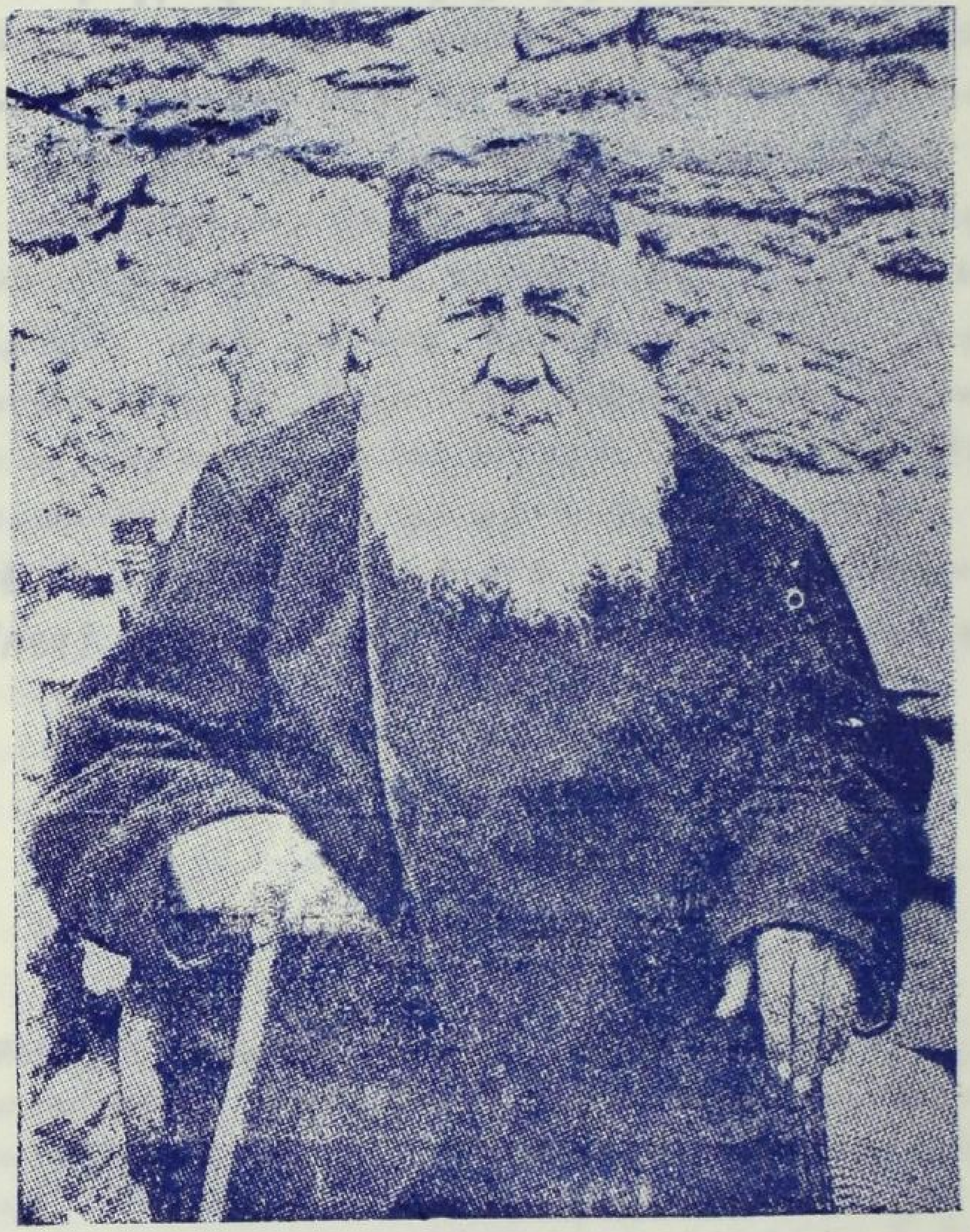

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
Առաքելոց Վանքի վանահայրը։

ցին քանդումը, և սրտերնիս կ'արիւնէր, բայց ի՞նչ կրնայինք ընել։ Կը զգայինք որ բարբարոս Իթթիհատի մէկ հրամանն էր որ կը գործադրուէր՝ հայ ժողովուրդի հետ փճացնելով նաև անոր դարաւոր սրբավայրերը և հին յիշատակարանները, որպէսզի մեզմէ ետք եկող նոր սերունդներն և եւրոպացիները չտեսնեն, չգիտնան թէ այս երկրամասը, ժամանակին, հայու հայրենիքն էր, անոր ժառանգութիւնը, անոր սեփականութիւնը…

Կառավարութիւնը, քաղաքին մէջ մունետիկներու միջոցաւ յայտարարած էր թէ Սուլթանը ներում շնորհած է բոլոր ողջ մնացող հայերուն. որոնք որ հոս հոն պահուած են, թող դուրս գան, իրենց գիւղերն ու քաղաքը վերադառնան և հանգստօրէն՝ իրենց գործերուն նային։ Այդ հրամանը, Արաղ գիւղը բնակող Սեյարի հարիւրապետ Մեհմէտ էֆէնտին, Արաղ գիւղացի հայ կնոջ մը միջոցաւ, ղրկած էր նաև Հաւատորիկ գիւղը՝ Կառավարիչը գիտէր որ Վահան Փափազեան, քաղաքէն խոյս տուողներէն շատերը և բազմաթիւ գիւղացի փախստականներ կը գտնուէին Հաւատորիկի լեռները, ատոր համար ալ, այդ կեղծ ներումով՝ կը ջանար այդ փախստականները ծուղակը ձգել։ Մինչեւ իսկ, յիշեալ Մեհմէտ էֆէնտին թուրքերէն նամակ մը գրած էր Փափազեանին և յիշեալ հայ կնոջ հետ ղրկած, յայտնելով որ այլեւս վտանգ չկայ ո՛չ իրեն և ո՛չ ալ իրեն հետ գտնուողներուն համար։ «Սուլթանի գլուխով երդում կ'ընեմ որ իրենք այլեւս ազատ պիտի մնան, թո՛ղ գան և յանձնուին»։

Բնականաբար, ատանկ պարապ խօսքերու կարեւորութիւն տուող չեղաւ, և այդ պատգամաբեր կիներուն կը պատուիրէինք որ անոնց ըսէին թէ իրենք գացեր լեռները պտտեր են, սակայն ոչ ոք չեն տեսած։

Սարատակի գիւղերը, օրինակ, Արաղ, Բերդակ, Ալվառինչ, Տէրգեվանք, լեցուած էին թուրք և քիւրտ գաղթականներով, որոնք հայերուս պատկանող արտերու ցորենը, գարին քաղելով՝ կը բերէին, կալ կ'ընէին և հացահատիկներուն տէր կը դառնային։ Ասոնց պաշտպանութեան համար ալ, կառավարութիւնը զօրք ղըրկած էր յիշեալ գիւղերը և գիշեր ատեն հսկողութիւն կը կատարէին։ Երբ մեր խեղճ փախստականները, իրենց օրուան հացը ձեռք բերելու համար՝ այդ գիւղերուն կը մօտենային, շատերը կը բըռնուէին և կը գնդակահարուէին, ոմանք ալ՝ ծանրապէս վիրաւորուած կը փախչէին նորէն լեռները և դեղ ու դարմանի չգոյութեան պատճառաւ կը մեռնէին։ Շատերը կմախք դարձած էին և օրական առնուազն հարիւր անձեր կը մեռնէին սովամահ։

Հաւատորիկցի հայերը, որոնք դեռ իրենց ունեցածներուն տէրն էին, յոյս ունէին դեռ թէ իրենց արտերուն բերքերը իրենք պիտի վայելէին, և հակառակ Պատուելի Միհրանի տուած յորդորներուն, դեռ չէին թողուր որ սովահար փախստականները մօտենային իրենց արտերուն և անոնցմէ օգտուէին։ Սակայն, անօթութիւնը ամէն բան ընել կուտար մարդուս, այդ պատճառաւ ալ, օրական քանի մը անձերու գլուխները կը վիրաւորուէին երկու կողմէն ալ։

Պատուելի Միհրան, երկար նամակով մը դիմում կատարած էր քաղաքը գտնուող Շուէտ-Գերմանացի միսիոնարուհի Շուեսթըր Պոտիլին, որ քաղաքի գերմանական որբանոցի խնամակալուհին էր, և կը խնդրէր որ իր ընտանիքի ազատութեան համար, մասնաւոր ջանք թափէ։ Իբր պատասխան կը ստանայ հետեւեալ բովանդակութեամբ նամակ մը. «Պարոն Միհրան, ձեր այժմու բնակարանը շատ աւելի լաւ կը համարեմ այս տեղէն. իմ տրամադրութեանս ներքեւ եղած երեք հարիւրէ աւելի հայ որբերն ու պաշտօնէութիւնը, Պ. Գրիգորի հետ միասին, ջարդեցին, եթէ դուք ալ հոս գաք, անոնց ճակատագրին պիտի ենթարկուիք։ Լաւ է հոն կենալ և Աստուծոյ աղօթել, որը միայն կարող է փրկել ձեզ և ժողովուրդը»։

Քանի մը օր ետք, Պատուելի Միհրան, իր կնոջ և հինգ երեխաներուն հետ, կը նահատակուի քիւրտերէն։ Երբ անոնք յարձակում կը գործեն իր վրայ, իր տասնոց ատրճանակով կը սատկեցնէ անոնցմէ մէկը և կ'ըսէ. «Ես կատարեցի իմ պարտականութիւնս, այլեւս դուք ալ կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը»։ Եւ իսկոյն կտոր կտոր կ'ըլլայ՝ իր ընտանիքի անդամներուն հետ։

Սասունէն, զինեալ Սասունցի սուրհանդակներ Ռուբէնէն նամակ մը բերին Փափազեանին, պարզելով Սասունի դժնդակ կացութիւնը. «Հացի պարէնը սկսած է սպառիլ, ունեցածնիս հազիւ զինեալ ուժերուն կը բաւէ, աղ բնաւ գոյութիւն չունի, ուտելիքնին է օրական մէկ կտոր խաշած միս, մեծամասնութեան բերանն ու լինտերը սկսած են ուռիլ, անանկ որ չեն կրնար միսը ծամել։ Տեղս լեռնային ըլլալուն պատճառով, նոր հացահատիկները՝ հազիւ թէ յառաջիկայ Սեպտեմբեր և Հոկտեմբեր ամիսներուն կը հասնին»։

Փափազեան ալ, իր կողմէ մեր քովի փախստականներու ծանր վիճակը կը նկարագրէ և օրական հարիւրաւորներով պատահած մահերու մասին տեղեկութիւն կուտայ Ռուբէնին։

Յուլիսի 18րդ օրն է։ Լերան գագաթները պաշտպանող մեր զինեալ տղաքը լուր կը ղրկեն թէ բազմաթիւ զօրքեր, ձիերու և ջորիներու վրայ բեռցած թնդանօթներ, ռազմամթերք և պարէն կը փոխադրեն Սասունի կողմ։

Մեր տղաները արդէն Ծովասար հսկայ լերան փէշերը գտնուելով, շատ դիւրութեամբ կրնային նշմարել բոլոր անցուդարձերը։ Այլեւս կը սպասուէր որ այսօր կամ վաղը, հոն ալ սկսին գոռալ թնդանօթները։ Օժանդակ ուժեր կը ղրկուին տղոց, որպէսզի չըլլայ թէ յանկարծակի յարձակում գործուի մեր ուժերուն վրայ՝ Սասուն գացող զօրքի թիկունքը պաշտպանելու եւ մեր կողմէ ակնկալուած յարձակումներէ ապահովուելու մտքով։ Արդէն, Առաքելոց վանքի զինուորներու քանակը եռապատկուած կը թուէր մեզի, եւ ըստ այնմ ալ՝ սկսած էին աւելի յանդուգն եւ ուժեղ յարձակումներ փորձել մեր դիրքերուն դէմ։

Այդ օրը, քանի մը հարիւր թրքական զինուորներ, ուրիշ ճամբաներով աւելի վեր բարձրանալով, դէպի Ծիրնկատար լերան կողմը, դիրք բռնած էին հոն, եւ այդ տեղէն կարող էին կրակ տեղացնել մեր դիրքերուն վրայ։

Լուր կը ստանանք որ մեր տղաքը նեղ կացութեան մը մատնուած էին, չէին կրնար աչք բանալ թշնամիին տեղացուցած գնդակներէն։ Նորէն օգնական ուժեր կը փութան հոն, ուր լերան գագաթի դիրքերուն մէջ մտնելով՝ դիմադրեցին մինչեւ երեկոյ։ Մութին, մեր վրանները բերուեցան Փոթիկեան Աշոտը եւ Մարտէեան Արմենակը, քաղաքի հերոսներէն, որոնք վիրաւորուած էին, իսկ Առինջ գիւղացի Սահակն ալ, յաղթանդամ, վաղեմի քաջ հայդուկ մը, իմացանք որ նահատակուած էր։

Այդ երեկոյեան իսկ, որոշում կը տրուի որ յաջորդ օր հնարաւորութիւն չկայ շարունակել դիմադրութիւնը, քանի որ թշնամիին ձեռքն անցած էին աւելի բարձր, կարեւոր դիրքերը. անոնց ռազմամթերքը պետական ապրանք էր եւ առատ, մէկ վայրկեանի մէջ կրնային հազարաւոր գնդակներ փճացնել, իսկ մեր տղոց խուրջիններին քով՝ հազիւ քանի մը հատ մնացեր էր, որով ստիպուած, այդ վայրկեանէն իսկ, լուր տուինք ժողովուրդին որ մութէն օգտուելով հետզհետէ իջնէ վար, դէպի ձորը եւ անկէ ալ բարձրանայ Բերդակ գիւղի լեռը, Բան ըսուած լեռնահովիտը, ուրկէ արդէն, նախապէս անցած էին այս ու այն կողմերը։

Ի՞նչ ընէին խեղճերը, ստիպուած էին կատարելու այս խուճապային վայրէջքը, 25,000 անձեր, այն ալ՝ մեծ մասամբ ծերեր, պառաւներ, երեխաներ, բոլորն ալ անօթութենէ ուժասպառ։

Մինչեւ արշալոյս կը շարունակուէր այս փախուստը, իսկ 500ի չափ զինեալ գիւղացի եւ քաղաքացի տղաները կը դիմադրէին դեռ մեր դիրքերէն վեր գտնուող թշնամիին, մինչեւ որ ժողովուրդը ամբողջութեամբ քաշուեցաւ այդ կողմերէն, յետոյ հրաման տրուեցաւ դիրքերու մէջ գտնուած կռուող ուժերուն որ իրենք ալ նահանջեն։ Բոլորս ալ, Փափազեանի հետ, քաշուեցանք, և դիմացի լեռն իվեր սկսանք բարձրանալ։ Թուրքերը յառաջացան մեր վրաններուն վայրը, երբ արդէն մեր յետսապահ տղաքն ալ իջած էին ձորը։

Մեզի հետ եկան նաեւ ամբողջ Հաւատորիկցիները՝ իրենց հետ առած իրենց ամբողջ ոչխարի հօտերը, ամբողջովին լքելով իրենց գիւղը, ուր Թուրք զինուորները ամէն ինչ թալանելէ ետք, հրդեհեցին տուները։

Մենք, մի քանի զինեալներս, Դամփէլ և Պիրղիք քրտաբնակ գիւղերու քովէն անցնելով՝ վեր կը բարձրանայինք։ Մինչեւ այդ վայրկեանը՝ իրենք զիրենք հայասէր ցոյց տուող այդ քիւրտերը, երբ իմացան որ վանքի զինուորները գրաւեր են Հաւատորիկ գիւղը և մենք անոնց առջեւէն էր որ խոյս կուտայինք, սկսան կրակ բանալ մեր վրայ։ Անոնք պահուըտած էին խիտ անտառներու մէջ և այդ տեղերէն կը կրակէին, իսկ մենք կը գըտնուէինք ճամբու վրայ՝ առանց պատսպարանի, ենթակայ անոնց հազարաւոր գնդակներուն։

Այսպէսով հասանք մեր տեղերը՝ զերծ որեւէ վտանգէ։

Քաղաքի Բրտի Թաղեցի Ղազիկեան Աւետիս՝ 16 տարեկան պատանի մը ունէր, Լեւոն անունով, որ Միացեալ Ընկերութեան վարժարանի չորրորդ դասարանի աշակերտներէն ամենէն ուշիմն ու աշխատասէրներէն էր։ Քաղաքի կռուի միջոցին, այդ պատանին, իր սուրհանդակի դերին մէջ, անվեհեր ընթացք մը ցոյց տալուն, բոլորիս հիացման առարկան դարձած էր։

Բարեբախտաբար, ինքն ալ ազատած և մեզի հետ՝ լեռ եկած էր բոլորէս ուշ։

Իրեն հասակակից ընկերոջ մը հետ, այդ օրը Հաւատորիկի լեռներէն դէպի Քան լեռը անցած պահուն, Արաղ գիւղի գետաձորին մէջ, Դամփէլ գիւղացի յաղթանդամ, հուժկու զինեալ քիւրտ մը՝ իր հրացանը տղոց ուղղելով, կ'ազդարարէ որ տեղերնին կենան։ Տղաք ջուրէն դուրս ցատկելով, ուղղակի քիւրտին կողմը կ'երթան։ Քիւրտը կը կարծէ որ տղաք՝ անձնատուր ըլլալու կուգան, և լաւ որս մը ձեռք ձգած ըլլալու գոհունակութեամբ, կը սկսի զուարճանալ։

Նախ Լեւոնին կ'ըսէ.

— Քովդ ինչքան դրամ որ ունիս յանձնէ։

Լեւոն կը պատասխանէ որ դրամ չունին։

Քիւրտը իսկոյն հրացանը անոր ուղղելով՝ կ'ուզէ սպաննել, և հոդ է որ կը սկսի Դաւիթի և Գողիաթի մենամարտը։

Լեւոն, առիւծի նման, իր պզտիկ ու մատաղ հասակով կը յարձակի այդ Գողիաթին վրայ։ Իր հետ եղող միւս ընկերը, անշարժ, իր տեղը կը սպասէ։ Դաւիթ ու Գողիաթ կէս ժամու չափ իրարու հետ գօտեմարտելով, վերջապէս Լեւոն գետին կը տապալէ քիւրտը և անոր վրայի դաշոյնը քաշելով՝ մէկ քանի հարուածներ կ'իջեցնէ քիւրտի կուրծքին և կը սատկեցնէ։

Այդ պահուն միայն իր միւս ընկերը մօտենալով անոնց, գետնէն կը վերցնէ քիւրտի հրացանը։ Լեւոն ալ քիւրտի մէջքէն քակելով պատրոնդաշը, իր մէջքին կը կապէ եւ լեռնէն վեր բարձրանալով, դէպի մեզ կուգայ։

Հեռուէն կը դիտենք որ երկու պատանիներու մէջ վէճ մը սկսեր է և զիրար կը հարուածեն։ Կը փութանք հոն և կը տեսնենք որ Լեւոնն է։ Վէճի պատճառը կը հարցնենք։ Լեւոն կը սկսի պատմել և պնդել՝

— Քանի որ ես եմ սատկեցուցեր քիւրտը, օրէնքով զէնքը ինծի կը պատկանի։

Բայց ընկերը կը մերժէ յանձնել հրացանը։ Վէճը ատոր համար էր։

Միւս ընկերն ալ, Լեւոնի նման պատմեց, միայն կը պնդէր թէ քանի որ զէնքը ինքն է վերցուցեր գետնէն, ինչո՞ւ պիտի տար անոր։

Բոլոր ներկայ եղողները, գնահատելով Լեւոնի քաջութիւնը, զէնքը կ'առնեն ընկերոջ ձեռքէն և կը յանձնեն Լեւոնին։

Սքանչելի գեղադէմ պատանի մըն էր։ Բերդակայ լեռներու բարձունքներուն վրայ կառուցուած դիրքերուն մէջ հսկողութիւն կ'ընէր միշտ, առաջարկելով որ ամենավտանգաւոր դիրքը իրեն յանձնեն։ Տղան ցուրտէն հիւանդանալով, թիֆիւսի կը բռնուի, ի վերջոյ՝ կ'ապաքինի։

Փափազեանին և Ռուբէնին Ռուսաստան անցած պահուն, Լեւոն կը խնդրէ որ զինք ալ առնեն հետերնին։ Անոր այս խնդրանքը կը մերժուի մեր պարոններուն կողմէ՝ այն առարկութեամբ թէ.

— Դուն պատանի ես, նայէ մեզ հետ եղողները, բոլորն ալ 22-35 տարեկան են։

Տղան թէեւ շատ կը թախանձէ, բայց ի վերջոյ քանի մը ապտակ ալ կ'ուտէ։ Ստիպուած՝ կը ձգէ կը հեռանայ։

Ժամանակ մըն ալ՝ լեռները ման գալէն յետոյ, գիշեր մը քաղաք կ'երթայ, փոլիս Հաքիմ էֆէնտիին կը նշմարէ զայն և վրան գուրգուրալով, կը տանի հայ դերձակներու քով կը տեղաւորէ, որպէսզի այդ ձեւով, իբրեւ արհեստաւոր՝ աշխատի։

Մեր Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին մէջ բնակող Սէյարի հազարապետ Մուրատ Բէկը, անգամ մը Լեւոնը տեսնելով չուկայի մէջ, անոր հայ ըլլալը իմանալով և անոր գեղեցկութենէն հրապուրուելով, այդ վաւաշոտ հրէշը կը փափաքի իր քով տանիլ տղան՝ հարցնելով թէ ան թուրքերէն գրել-կարդալ գիտէ՞ր։ «Այո» կը պատասխանէ՝ «Ուրեմն, քեզ իբր գրագիր՝ քով առնեմ» ըսելով, Լեւոնը իր քով կ'առնէ։

Մուրատ Բէկ չնացող թուրքերէն ամենաստորին տեսակէն էր։ Արդէն Ջարդերու միջոցին, քանի քանի հայ հարսներ ու աղջիկներ իր քով առած, օրն ի բուն անոնց հետ զուարճանալով և իր անասնական կիրքին գոհացում տալէն յետոյ, իր ստորադաս ոստիկաններուն կը յանձնէր այդ անպաշտպան էակները, և անոնք ալ իրենց կարգին, իրենց վայրագ անասնական կիրքին գոհացում տալէն յետոյ՝ կը գնդակահարէին այդ անմեղ հրեշտակները...։

Լեւոնը 2-3 օր լաւ սնուցանելէ յետոյ, երեկոյ մը Մուրատ Բէկ իր սենեակը կը կանչէ Լեւոնը և կը հրամայէ որ իր անկողնին մէջ միասին անցընեն։ Տղան կը խնդրէ որ հեռու մնայ այդպիսի վարուելակերպէ։ Այդ ատեն, գազանը կը սկսի բարկանալ տղային վրայ։ Երբ Լեւոն կը տեսնէ որ այլեւս անկարելի է ընդդիմանալ և իր անբիծ մարմինը պիտի սրբապղծուի այդ հրէշին կողմէ, իսկոյն սենեակին մէկ անկիւնը դրուած Մուրատ Բէկի դաշոյնը վերցնելով՝ կը խոյանայ անոր վրայ և մէկ քանի տեղերէ կը վիրաւորէ գազանը, որու օգնութեան աղաղակներուն, վրայ ոստիկան զինուորները վարէն օգնութեան կը փութան, և իրենց հրամանատարը արեան ճապաղիքներու մէջ տեսնելով, կը հասկանան իրողութիւնը, և Լեւոնը բռնելով՝ վար կը տանին, ուր իսկոյն հրացանի բռնելով՝ կը նահատակեն անբիծ պատանին, անշուշտ ի հեճուկս Փափազեանի, որ կ'ընդդիմանայ եղեր զայն ալ իրենց հետ առնելով՝ Ռուսաստան անցնելուն։

Հանգիստ քու ոսկորներուն, ո՛վ քու ցեղիդ բարոյականութեան պարծանք, հա՛յ պատանի։

ԳԼՈՒԽ Խ.

Սասունի մենամարտը.— Օգնութիւն կ'ուզուի.— Սասունի անկումն ու ջարդը.— Ռուբէն կ'ապաստանի Ս. Յովհաննէսի անտառը.— Սասունի անակնկալ անկումը ծայրայեղ յուսահատութիւն կը պատճառէ.—

Սասնոյ լեռներէն, Ծովասարի միւս կողմէն, սկսաւ լսուիլ թնդանօթի որոտումը։ Բոլորս ալ հասկցանք որ թուրք և հայ վերջին մենամարտը սկսած է։ Այլեւս ուրիշ մտածմունք չունէինք։ Ոմանք յուսալից էին մեր տղոց յաղթութեան, ոմանք ալ՝ յոռե-

ԿՈՐԻՒՆ (Գոմսայ Իսօն)

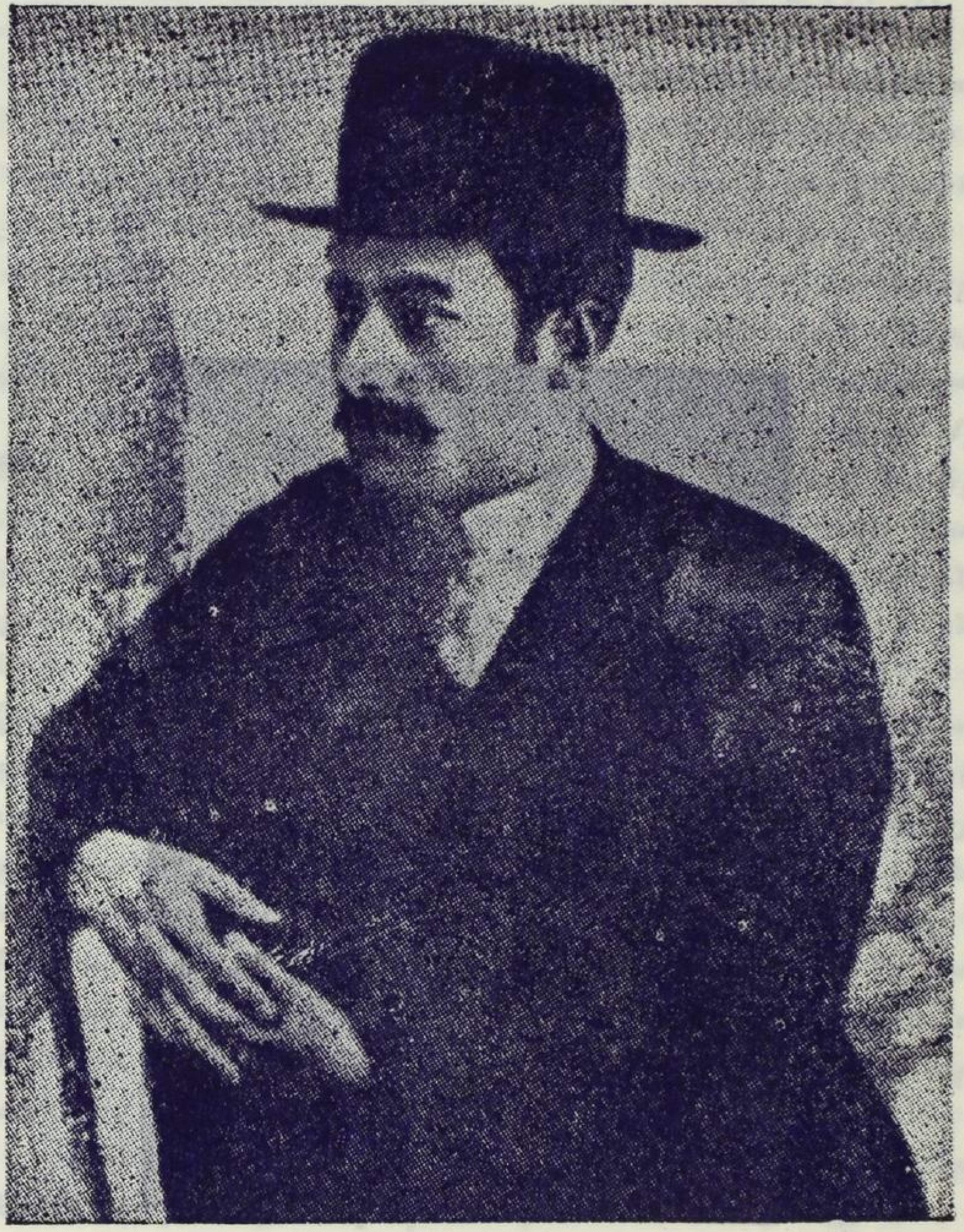

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

տես, իսկ ես ա՛լ աւելի յուսահատ էի՝ գիտնալով այնտեղի պարէնի պակասութիւնը՝ այդքան փախստական ժողովուրդին համար ու անկարելի կը համարէի մերիններուն երկար դիմանալը, թէեւ մերինները ունէին երեք հազարէ աւելի կանոնաւոր զէնք և այդքան ալ՝ անկանոն զէնքեր։ Փամփուշտն ալ նմանապէս առատ։

Երեք օր վերջ, թնդանօթներու որոտը դադրեցաւ։

Այս դադարը թէ լաւ և թէ՛ գէշ նշան էր։ Երկուքէն ո՞ր մէկն էր, այսինքն՝ մերո՞նք ջարդեցին, փախցուցին թշնամին, թէ ոչ թշնամին յաջողեր է քանդել հայ կտրիճ մարտիկներու արծուեբոյնը։

Չէինք կրնար գիտնալ, և մեծ տարակուսանքի մէջ էինք, երբ չորրորդ օրը, Սասունէն երեք Սասունցի սուրհանդակներ եկան՝ Ռուբէնէն նամակ բերելով Փափազեանին, որով կը յիշեցնէ անմոռանալի Կորիւնի, Մճոյի, Վարդանի, Քիաթիպ Մանուկի նման քաջամարտիկ խմբապետներու նահատակութիւնը և ծանրօրէն վիրաւորուիլը։ Թշնամին ճեղքելով բոլոր ճակատները և դիմադրութեան գիծերը, թափանցեր էր անմատչելի Անդոկ լերան մեր դիրքերը և անոնցմէ մէկ քանի կարեւորները գրաւած։

Այս տեղեկութիւնները տալէն ետք, մեր քով գտնուող զինեալ երիտասարդութեան մեծ մասին օգնութեան փութալու առաջարկը կ'ընէր։ Թէեւ խմբապետ Արօ Շահրիկեան ի սրտէ կը փափաքի օգնութեան փութալ՝ մի քանի քաղաքացի զինեալ տղաներով, սակայն զինուորական ընդհանուր խորհրդակցական ժողովը անյարմար կը նկատէ այդպիսի քայլ մը, որովհետեւ գացողներն ալ իրենց կեանքը վրայ տալէն զատ՝ ուրիշ օգուտ մը պիտի չունենանք, քանի որ բերդն արդէն գրաւուած է և մինչեւ հոն հասնիլը, ամէն բան լմնցած պիտի ըլլայ, թող որ այստեղ 25,000 հոգինոց անպատսպար հօծ բազմութիւն մը կայ, որ պաշտպանուելու պէտք ունի։

Եւ ըստ այնմ ալ, Փափազեան կը պատասխանէ Ռուբէնին և Սասունէն եկող սուրհանդակներու կ'ընկերացնէ նաեւ Հաւատորիկցի զինուոր Գալէն, որպէսզի Ռուբէնէն պատասխան մը բերէ։

Սուրհանդակները կը մեկնին։ Յաջորդ օրը երեկոյեան Գալէն կը վերադառնայ Փափազեանին բերելով նամակ մը, որուն բովանդակութիւնը անծանօթ մնաց բոլորիս։

Գալէն հետեւեալ կերպով կը պատմէր Սասունի կռիւներու մասին՝ մեզի և ընկերներուս.—

— Ռուբէն, նախապէս պարպել տալով Շենիկ-Սեմալ գիւղը և այդ կողմի դիրքերը. Սասնոյ ամբողջ հայ գիւղերու բնակչութիւնը և դուրսէն եկած փախստականները, բոլորն ալ հաւաքել կուտայ Կէլիէկուզան, Անդոկ լերան կողերուն վրայ։ Թշնամին մինչեւ Կէլիէկուզան, իր առաջը բաց տեսնելով՝ կը յառաջանայ և իր թնդանօթները իր յարմար դատած դիրքերու մէջ կը զետեղէ ուղղակի դէպի Անդոկ լերան ստորոտը մեր տղոց շինած դիրքերուն դէմ, ու կը սկսի օրն իբուն ռմբակոծել՝ քանդելով դիրքերը մեր տղոց, որոնցմէ ողջ մնացողները ուրիշ դիրքերու մէջ մըտնելով կը կռուին։

Լքուած դիրքերը անմիջապէս կը գրաւուին թշնամիի հետեւակ զօրքերուն կողմէ, որոնք՝ թնդանօթներու պաշտպանութեան ներքեւ կը սկսին նոր դիրքեր պատրաստել և անկէ կռուիլ թէ զինեալ տղոց և թէ՛ վարը, ձորերու մէջ լեցուած անզէն ժողովուրդին դէմ — կիներու և երեխաներու վրայ գնդակ տեղացնելով և հազարաւորներ կոտորելով։

Անկարելի կ'ըլլայ հանդարտեցնել խուճապի մատնուած այս ժողովուրդը։

Կռուի երկրորդ օրը, երբ Կորիւն, Վարդան, Մճօն, Պօղոս Բիաթլիզ Մանուկը և կարգ մը խմբապետներ կը նահատակուին, այլեւս թշնամին շահած կ'ըլլայ պատերազմը, և ամէն ոք, իր գլուխն առած կը սկսի հոս և հոն, հեռաւոր տեղեր փախչիլ։

Ռուբէն բնաւ կռուին չմասնակցելով, իր նստած տեղէն հրամաններ կ'արձակէր միայն։

Հետեւեալ օրը արդէն Սասունէն սկսան մեր քով վերադառնալ քաղաքացի և դաշտեցի զինեալ ու անզէն երիտասարդներ ու պատանիներ, որոնց մէջն էին հօրեղբօրս Բենիամինի տղան Արտաշէսը և քոյրս Սրբուհիի տղան Սամուէլը, երկուքն ալ 15 տարեկան։ Բոլորն ալ Գալէի նման կը նկարագրէին Սասունի դէպքը։

Այդ ազատուած տղաները հետեւեալ կերպով կը նկարագրէին Սասունի ջարդը։

Երբ թշնամին Սասունի շուրջ հաւաքած ամբողջ Սասունցի քիւրտերով կռուի սկսաւ, երրորդ օրը դեռ չլրացած, մեր դիրքերը արդէն գրաւուած էին և մեր ուժերը ցիրուցան դարձած, և ամէն ոք իր ու իր ընտանիքի կեանքը փրկելու կը ջանար։ Գազան թշնամի զօրքը և վայրենի քիւրտերը սկսան խուժել հոս ու հոն համախմբուած մարդոց, կիներու և երեխաներու վրայ, շատերը լեռներէն վար, դէպի խոր ձորերը կը գլորեցնէին և կը գընդակահարէին։ Լեռ ու ձոր, լաց ու կոծէն կը թնդար։ Անխնայ կը ջարդէին բոլորը։ Լերան գագաթներուն վրայ գտնուող Սասունցի կիներ ահագին ժայռեր վար կը գլորեցնէին իրենց վրայ յարձա-

ԿՈՐԻՒՆ (Գոմսայ Իսօն)

ՄՃՕ
(ՄԿՐՏԻՉ ՊՈԼԷԵԱՆ)

կում գործող զօրքերու և քիւրտերու վրայ, որոնք՝ գլորուած քարերու հետ միասին, դէպի անդունդը կ'անհետանային։

Կիներու այս հերոսական արարքէն թշնամիները ա՛լ աւելի մոլեգնած, չորս կողմերէն աւելի կատաղի յարձակումներ կը գործէին և անոնց մօտենալով՝ բազմաթիւ երեխաներու թեւերէն կը բռնէին և անդնդախոր ձորերու մէջ կը նետէին։

Մենք, այս կողմերը փախչողներս, 4-5,000 անձերէ կը բաղկանայինք, բայց հազիւ 300 հոգի կրցանք ազատիլ ու հոս գալ։

Բոլոր լեռնանցքները, կիրճերը, ճամբաները լեցուած էին քիւրտերով և զինուորներով։ Սասունի լեռներուն անմատչելի ճամբաներէն անցնիլը միմիայն Սասունցի ժողովուրդին յատուկ է։ Մեզմէ հարիւրաւորներ գլորուելով, սահելով կ'իյնային անդնդախոր ձորերուն յատակը և վայրկեանապէս կը մահանային։ Հազարաւորներ զոհ գացին թշնամիի արձակած գնդակներուն, մեր չորս կողմերը ծածկուած էին դիակներով, և մենք հազիւ թէ հրաշքով ազատած՝ այս կողմերը յաջողեցանք հասնիլ։

Եկողները սաստիկ կը պատմէին մեզի և մեր քով գտնուող խեղճ ժողովուրդին։

Փափազեան նամակ մը կը ստանայ Ռուբէնէն. թէ ինք ողջ է և մի քանի զինեալ ընկերներով գացած է Ս. Յովհաննէսի վանքին անտառը և հոն ապաստանած կը սպասէ յարմար րոպէին՝ իր ընկերներով միասին անոր քով գալու։ Թէ ուրիշ ի՛նչ գաղտնի հրահանգներ տուած է Փափազեանին, և ան ալ փոխադարձաբար ինչե՛ր գրած է անոր, մեզի անծանօթ կը մնան։

Մեզի հետ լեռներ ապաստանածները. Սասունի վրայ իրենց ունեցած այն փոքրիկ յոյսն ալ ի դերեւ ելլելով, վերջին ծայր յուսահատ դրութեան մատնուած էին, ինչ ընելիքնին չէին գիտեր։ Բոլորս ալ կը զգայինք որ Սասնոյ ոյժը խորտակուելէն վերջ. այսօր կամ վաղը. թուրք զօրքն ու քիւրտ խուժանը պիտի յարձակէին մեր վրայ, շատ լաւ գիտնալով որ մեծ որս մը ունին դեռ իրենց համար, և անշուշտ առանց ժամանակ կորսնցնելու, պիտի փութան այս փոքր ամրոցն ալ քանդելով, խաչ քաշելու Տարօնի ընդհանուր հայութեան վրայ։ Կառավարիչը մեզմէ աւելի լաւ գիտէր Առաքելոց վանքին զինուորներուն օրերով մեր դէմ կռուիլը և մեզի մինչեւ Բերդակի և Ալվառինչի լեռները փախցընելը. գիտէր նաեւ այստեղ գտնուող զինեալ և անզէն ժողովուրդին քանակը, և ըստ այնմ ալ՝ կը զգայինք որ շատ մօտ է մեզի տրուելիք վերջին սոսկալի հարուածը։

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Փափազեան նորէն կ'ընդդիմանայ մեր նոր որոշումին.— Ան պահուըտելու հետամուտ.— Զինեալ եւ անզէն երիտասարդները կը հետամտին իր քայլերուն.— Յարութիւն Սարուխանեան կը յանդիմանէ Փափազեանը.— Փափազեանի դաւադիր խաղերը.— Ազգականներու եւ ծանօթներու կը հանդիպինք Ծծմակայ քիթը.—

Ընկերներուս հետ երկար խորհրդակցելէ ետք, այս եզրակացութեան կուգանք։

Քանի որ 500 զինեալ երիտասարդութիւն մը ունինք պատրաստ, քաղաքացի և գիւղացի, և գիտենք որ երբ թշնամին մեծ ուժերով և անհագին խուժանով, յարձակում գործէ մեր վրայ, պիտի չկարողանանք երկար դիմանալ թնդանօթներու ռումբերուն, և ի վերջոյ, բոլորս ալ պիտի ջարդուինք, որով՝ երկու չարեաց փոքրագոյնը, առնենք ամբողջ ժողովուրդը — այր, կին, երեխայ — ով որ քալելու կարողութիւն ունի (հիւանդներէն զատ), փորձենք քանի մը խումբերու բաժնել և ամէն մէկ խումբին՝ յիսունական զինեալ յատկացնել. և երեկոյեան մութը կոխածին պէս, ամէն մէկ խումբը՝ որոշեալ ճամբաներով առաջնորդել դէպի հիւսիս, Քոսուրայ լեռներու կիրճերը, և չարունակ յառաջանալ, մինչեւ որ հասնինք Ռուս բանակին։

Կը զգայինք որ յանդուգն ծրագիր մըն էր այս, գիտէինք որ ամբողջ ժողովուրդը պիտի չկարողանար ազատիլ. անպատճառ քիւրտերէն յարձակում պիտի կրէր, թրքական գիծը ճեղքելով անցած ատեն՝ մեծ զոհեր պիտի տար, բայց, այնուամենայնիւ, թերեւս մեծ մասը ազատէր։

Եւ որչափ որ Թուրքերը տարածայնած էին թէ Ռուսերը մինչեւ հին սահմանը նահանջած են, սակայն այս վերջին օրերը, Սոխգոմ գիւղացի երկու երեք կիներ, որոնք իրենք զիրենք քրտուհի ձեւացնելով՝ քաղաք կ'երթեւեկէին, հոն գտնուող մեր արհեստաւոր տղաներէն իմացած էին որ ըստ Թուրքերու ըսածին, Ռուսերը Մանազկերտի բերդն են և Վանն ալ նորէն գրաւեր են և մինչեւ Արճէշ-Ալճաւազ հասեր են, որով յոյս կար որ շատերս ազատէինք։

Կը յուսայինք գոնէ երիտասարդներու և պատանիներու մեծամասնութիւնը փրկել։

Եւ այս հիման վրայ, դիմեցինք Փափազեանին,

Արօ Շահրիկեան, իբր խմբապետ, մեր այս ծրագիրը մանրամասնութեամբ հաղորդեր է անոր, սակայն Փափազեան կը պատասխանէ հետեւեալ բառերով.—

— Տեսաք որ երեք անգամ սուրհանդակներ ղրկեցի, անոնցմէ ո՛չ մէկը վերադարձաւ· այդ կը նշանակէ թէ անոնք, բոլորն ալ նահատակուած են։ Այդ գացողները, բոլորն ալ մեր առաջնակարգ հրացանակիր զինավարժ տղաներն էին, որոնք չեն կարողացած ճողոպրիլ թշնամիի գնդակներէն և ետ գալ, ո՞ւր կը մնայ որ այսքան մեծ բազմութիւն մը, յիսունական զինեալ տղոց առաջնորդութեամբ, կարենայ ազատիլ։ Ասանկ յանդուգն գործի ձեռնարկելը վեր է իմ ուժերէն։ Ուզողները կրնան իրենց յարմար նկատած ձեւերով երթալ։ Թո՛ղ որ Ռուբէն, իր խումբով, հոս չեկած, ես այստեղէն մեկնելու մտադրութիւն չունիմ բնաւ։

— Հապա ժողովուրդը հոս պահելով՝ չի՞ ջարդուիր, կ'առարկենք·

— Այո՛, հո՛ս, ասանկ բացօթեայ մնալով կը ջարդուի. արդէն թշնամին այս կողմերն ալ պիտի գայ շուտով։ Փափաքողը կրնայ անցնիլ երթալ, չուզողները կրնան աւելի հեռուները երթալ ու պատսպարուիլ, և երբ զօրք և խուժան գան ու ոչ ոք գտնեն այս անտառներուն մէջ, պիտի ձգեն հեռանան· անշուշտ այս անտառներուն վրայ հսկելու համար պիտի չկենան հոս, երբ մարդ չգտնեն։

Այս ծրագիրն ալ, այսպէսով ջուրը ինկաւ։

Փափազեան իրեն համակերպող տղոց հետ ժողով գումարելով, անոնց կը յայտնէ որ հեռուները երթան և քանի մը օր պատըսպարուին, մինչեւ Ռուբէնի և իր խումբին ժամանումը· ջանալու է՝ որքան հնար է ուտելիք ձեռք ձգել, և այս կողմերը սպասել, թերեւս Ռուսերը յառաջանան, հակառակ պարագային, պիտի ստիպուինք անցնիլ-երթալ, ով որ յաջողի ողջ մնալ, կ'ազատի։

Շահրիկեան Արօն կ'առաջարկէ որ զիս ալ առնեն հետերնին, Փափազեան կը պատասխանէ.

— Բժշկեանի համար առարկութիւն չունիմ, կրնայ մեզի ընկերանալ, բայց որչափ գիտեմ, ան չի կրնար լքել իր տղան ու հետերնիս գալ։ Եթէ կրնաք համոզել որ առանձին գայ, լա՛ւ։

Շահրիկեան ինծի կը բացատրէ խնդիրը, իսկ ես կտրուկ կերպով կը մերժեմ։

Յուլիս 28 էր, արեւը հետզհետէ մարը մտնելու վրայ էր։ Չէի գիտեր որ Փափազեան պիտի հեռանար այդ օրը։ Երեկոյեան ընթրիքնիս միասին կ'ընենք Տէր Զաքարեանի և Մովսէսեանի հետ. Տէր Զաքարեանի հետն էին իր Սմբատ եղբօր տղան Վահանը, և իր քրոջ տղան Գրիգորը։ Իսկ Մովսէսեանի հետն էին իր հօրեղբօր Պօղոս աղայի տղաները՝ Աղանիկ և Ռուբէն· ինծի հետ էր տղաս Գուրգէն։ Նստած կը խորհէինք թէ ի՞նչ անակնկալներու պիտի ենթարկուէինք վաղը, թշնամին արդեօք յարձակում պիտի գործէ՞ր թէ ոչ։

Բաւական ժամանակ կ'անցնի ու չենք կրնար քնանալ։ Մովսէսեան կ'ըսէ.

— Կ'ուզեմ վար իջնել Հաւատորիկցիներու քով, քիչ մը ոչխարի կաթ խմել ու վերադառնալ։

Տէր Զաքարեան ալ կ'ըսէ.—

— Ես ալ կը հետեւիմ քեզի։

Ես ալ կ'աւելցնեմ թէ ես ալ կը փափաքիմ քիչ մը կաթ խմել, բայց անոնք կ'ըսեն ինծի.

— Շատ մութ է, դու հանգիստ ըրէ. մենք կաթ կը բերենք քեզի համար։

Ուրախ կ'ըլլամ ու իրենց հետ չեմ երթար։

Ժամեր կ'անցնին, կը սպասեմ անոնց ու չեն գար։ Կը խորհիմ, չըլլայ թէ փորձանքի մը հանդիպած ըլլան։ Իրենց ազգականներն ալ՝ ինձմէ աւելի անհանգիստ ու մտահոգ կ'ըլլան։ Ամենէն տարեցը Գրիգորն էր, որուն ըսի որ ելլէ, ասդին անդին պտըտի, գոնէ տեղեկութիւն մը բերէ։ Կէս ժամէն վերադարձաւ և յայտնեց որ Փափազեանի ու ընկերներու քով վերը նստած են։

Առանց բան մը ըսելու, հոն կը փութամ։ Շահրիկեանէն արդէն իմացած էի Փափազեանի գաղտնի ծրագրին մասին, բայց չէի գիտեր որ Տէր Զաքարեան և Մովսէսեանն ալ ընդունուած էին անոնց հետ երթալու, և եթէ զիրենք ալ հետերնին տանիլ որոշուած ըլլար, կը յուսայի որ գոնէ ինծի յայտնած կ'ըլլային, և ո՛չ թէ կաթ խմելու պատրուակով հեռանային քովէս, առանց նոյնիսկ «Մնաս բարեաւ» ըսելու, նամանաւանդ՝ առանց տեղեկութիւն տալու իրենց սիրելիներուն։

Տէր Զաքարեանի ականջին կը փսփսամ. «Կաթ պիտի բերէիք, ո՞ւր մնաց»։ Իսկոյն կը զգայ իր ընկերական պակասութիւնը և իր սովորական քմծիծաղով կը ժպտի։ Ինծի հասկցնել ուզելով թէ «մարդոց կեանքը ամենէն առաջ կու գայ, նոյնիսկ իր զաւակէն, եղբօրմէն ու ազգականներէն, ամէն մարդ թո՛ղ իրեն համար աշխատի այս ճգնաժամային օրերուն»։

Հոդ, Փափազեանի քով, երկու հարիւրէ աւելի զինեալ ու անզէն տղաք կը տեսնեմ, որոնք բոլորն ալ լսած են որ Փափազեան պիտի երթայ։ Ամէնքն ալ եկած՝ հոդ նստած են, որ ան իր տեղէն չարժուելուն՝ իրենք ալ հետեւին անոր խումբին։

Այդ տեղը ձգելով կը վերադառնամ զաւկիս քով, և զինք կը գտնեմ հանգարտ քունի մէջ։ Տղաս վստահ ըլլալով իր հայրիկին վրայ թէ զինք բնաւ պիտի չլքեմ՝ ուրիշներու նման, անվըրդով կը քնանար, մինչ միւսները նստած, աչքերնին արտասուքներով լեցուած՝ կը հառաչէին։ Յորդորեցի բոլորին ալ թէ բան մը չկայ, անոնք քիչ վերջ պիտի վերադառնան։

Եւ իրաւ ալ, երբ Փափազեան կը տեսնէ որ հետզհետէ իր շուրջին ու բոլորտիքը իր չսիրած ու չուզած անձերու թիւը կը մեծնայ, ինքն ալ առանց ձայն հանելու, գլուխը վար կ'ընէ և կը սկսի խոկալ։ Իր միւս ընկերներն ալ իր օրինակին կը հետեւին, և արդէն շուտով արշալոյսը կը բացուի։

Յուլիս 29ի ցերեկին, բոլորն ալ անորոշ դրութեան մատնուած են, բոլորի վրայ ալ լքում և յուսահատութիւն կը տիրեն. անանկ կը զգան որ մահը, դամոկլեան սուրի պէս, բոլորի գլխին վրայ կախուած է, և վայրկեանէ վայրկեան՝ կը սպասեն թշնամիի խուժանի գալուն, որպէսզի հոգինին տան և այս ցաւերէն ազատին, թէեւ Փափազեանի կեղծ հրամաններուն վրայ՝ զինեալ երիտասարդութիւնը դիրքերը պահելու իր պարտականութեան մէջ չի թերանար։

Այդ օրը այդպէս անցաւ։ Երեկոյեան, Ալիճան գիւղի Ռէօ Յարութիւն Սարուխանեան, իր համագիւղացի երեսուն զինեալ տղաներով կը մօտենայ Փափազեանին և կ'ըսէ.

— Պարո՛ն, մենք դաշտի և քաղաքի հայութիւնս, երկար տարիներով մեր կեանքը, հարստութիւնը և պատիւը զոհաբերեցինք մեր ազգի փրկութեան սիրոյն և ամէն ինչ ըրինք ձեզի պէս մարդիկը յարգելու և պաշտպանելու համար, ի՞նչ է պատճառը որ տէր չէք կանգնիր այս թշուառ ժողովուրդին սանկ նեղ օրերու մէջ։ Մենք շատ մը պատասխանատու գործիչներ տեսեր ենք անցեալին մէջ. բայց քեզ նման տմարդի և ստորին արարածի մը բնաւ չէինք հանդիպած։ Այս ի՞նչ խաղեր է որ կը խաղաս այս դժբախտ ու թշուառ ժողովուրդի գլխուն։ Թէեւ քեզի սպաննելը բան մը չէ մեզի համար, բայց մենք կը փափաքինք որ դուն ողջ մնաս և ապագային ալ երբ մեզմէ ոեւէ մէկը ողջ մնայ, ընդհանուր հայ ազգի առաջ տնարգանքի սիւնին գամել տայ քեզ։ Ահ՛ա ես իմ համագիւղացիներով այժմէն իսկ դաշտ կը մեկնիմ մեռնելու դիտաւորութեամբ որպէսզի անգամ մըն ալ երբեք չտեսնեմ։

Ռէօ Սարուխանեան և իր ընկերները, լեռնէն վար կ'իջնեն և Քոսուր լեռները կ'անցնին՝ Ռուս բանակը երթալու մտադրութեամբ, բայց դժբախտաբար քիւրտերէն նշմարուելով՝ Խըճըղ քրտական գիւղին քով, կռիւի կը բռնուին և մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը գործածելէն ետք, բոլորն ալ հերոսաբար կը նահատակուին։

Այդ երեկոյեան, երիտասարդութիւնը նորէն Փափազեանի շուրջն ու բոլորտիքը հաւաքուած, չի ձգեր որ ան մեկնի՝ առանց իրենց։ Փափազեան սակայն դիւային ծրագիր մը յղանալով՝ տղոց կը յայտարարէ.—

— Այլեւս ժամանակը հասած է որ այսօր իսկ մեկնինք դէպի Ռուսական բանակը։ Միմիայն երիտասարդներն ու պատանիները կրնանք առնել հետերնիս։

Հոդ կը հաւաքուին մօտաւորապէս հինգ հարիւրի չափ տղաք։ Դիրքերը գտնուած տղաներն ալ, լսելով այդ լուրը, դիրքերնին լքելով՝ կուգան։ Մութը սկսած է արդէն, Փափազեան հրաման կ՚ընէ որ հետզհետէ սկսին դէպի վար իջնել, Ալվառինչ գիւղի դաշտը։ Քաղաքացի զինեալ տղաքն ալ կը սկսին յառաջանալ։ Կը տեսնենք որ իրեն հետ երթալիք տղաներէն մէկ մասն ալ սկսաւ վար իջնել։

Այդ ատեն, բնականաբար, ես ալ տղայիս հետ սկսայ հետեւիլ անոնց, և երկու ժամէն հազիւ կարողացանք հասնիլ որոշուած վայրը, ուր տեսայ որ մեզմէ առաջ մեկնողները, բոլորն ալ կը սպասէին։ Մենք ալ հոդ կը սպասենք որ Փափազեան իր հետի քանի մը տղաներով գայ։ Ժամերով կը սպասենք, կէս գիշերը կ՚անցնի։ Պէտք է որ այդ գիշեր առնուազն ութ ժամուան ճամբայ կտրենք որ ապահով վայր մը հասնինք։

Ահա լուսնալուն հինգ ժամ մնացած է, բայց Փափազեան չերեւցաւ դեռ։ Բազմութեան մէջ կը սկսիմ փնտռել այն ընկերները, զոր Փափազեան նախօրօք որոշած էր իր հետ առնել, և որոնց մէկ մասին՝ մեզմէ առաջ վար իջնելը տեսած էի, կը նայիմ որ անոնք չկան, իսկոյն կը համոզուիմ որ անոնք քիչ մը վար իջնելէ յետոյ՝ նորէն վերադարձած են Փափազեանի քով։

Այս կասկածով, քովիններուս դառնալով կ՚ըսեմ.

— Մենք պարապ տեղ է որ հոս կը սպասենք, Փափազեան բոլորս խաբելով՝ ղրկած է հոս։ Հիմա լուսնալու վրայ է, ալ ինչի կը սպասենք։

Բոլորն ալ համոզուելով, իսկոյն կը վերադառնանք մինչեւ լերան գագաթը։ Արդէն արշալոյսը բացուած է, Փափազեան և իր ընկերները չենք գտներ հոն, ընդ որս նաեւ Տէր Զաքարեանը և Մովսէսեանը։

Հոն գտնուող ժողովուրդը հետեւեալ կերպով կը պատմէ Փափազեանի փախուստը։

— Ձեր վար իջնելէն յետոյ, մենք՝ հոս գտնուողներս, շրջապատեցինք զինք և կ՚առաջարկէինք որ մեզ ալ տանի իրեն հետ։ Ան՝ նոյն ճամբան ցոյց տուաւ մեզի ալ, ըսելով թէ «Դուք ալ, ասկէ առաջ մեկնողներու նման, կրնանք վար իջնել և երթալ անոնց քով. մինչեւ որ վերջացնենք մեր կարգադրութիւնը և գանք ձեզի հասնինք։ Բայց անգամ մըն ալ տեսանք որ ճերմակ խազմայով մը իր մօրուքը կապած, իր մի քանի ընկերներուն հետ, դէպի Մառնիկ գիւղը դառնալով, արագօրէն սկսան յառաջանալ։ Մենք ինկանք իր ետեւէն։ Ան ետ դառնալով, իր ձեռքին մէջ գտնուող տասնոց ատրճանակով՝ մի քանի անգամ կրակեց մեր վրայ։ Ա՛լ համոզուեցանք որ պիտի սպաննուինք, ու այլեւս իր ետեւէն չգացինք։

Երբ Փափազեանի այս ստորին արարքի մասին իմացանք, ապշահար մնացինք։

Այլեւս առաւօտ է։ Ամբողջ ժողովուրդը իմացաւ որ Փափազեան գլուխն առած՝ փախեր է։ Ո՛չ գիրքեր գացող մնաց և ո՛չ ալ պաշտպանող։

Մնացած զինեալ տղաքն ալ, վերջին ծայր յուսալքուեցան, երբ Փափազեանի փախուստը լսեցին։ Կը կարծէին թէ այսօր իսկ՝ թշնամին յարձակում պիտի գործէ իրենց վրայ, որով բոլորն ալ զէնքերնին առած՝ աւելի հեռու տեղեր գացին և անտառներու մէջ պահուըտեցան։

Հոդ մնացած ժողովուրդն ալ — կին, աղջիկ, երեխայ, — սկսան լալ։ Ալ ի՞նչ ճար մնաց իրենց, մինչեւ հիմա երբ հայ երիտասարդի մը ձեռքին մէջ հրացան մը տեսնէին, մեծ յոյսով կը լեցուէին՝ կարծելով թէ այդ հրացանով՝ իրենց կեանքը պիտի փրկուէր, սակայն հիմա այդ հրացանակիրներն ալ մէջտեղէն հեռացան՝ լքելով իրենց մայրերն ու քոյրերը։

Իբր արդիւնք այս յուսալքումին, բոլորն ալ փոխադրուեցան Ալվառինչի լեռը և աւելի հեռուներ, ոմանք ալ՝ քաղաքին մօտակայ Մոկունքի և Տէրգեվանքի լեռներու կողմերը փախան։

Ես ալ, տղաս առնելով, կը մեկնիմ Ալվառինչի լեռը, ուր կը գտնեմ Ալվառինչ և Խասգիւղ գիւղերու բնակչութեան մեծ մասը, նաեւ հօրաքոյրս, Նուպարը, իր աղջիկը Աղաւնին և Աղաւնիի տղայ Ռուբէնը։ Կը նստինք հոդ, կերակուրի համար ցորեն խաշած էին, մեծ ախորժակով կուշտ մը կուտենք։ Ալվառինչ գիւղացիներէն օճառ կը գնեմ, կուտամ հօրաքրոջս, որ թէ իրենց և թէ մեր հագուստները կը լուայ, կը չորցնէ և մաքուր մը կը հագնինք։ Մեր գործակատար Յարութիւնն ալ կը գտնեմ հոդ, իր հօրեղբօր որդի Վարդանի և Մակարի քով։ Կը պատուիրեմ իրեն որ այլեւս չզատուի մեզմէ, բայց կը նայիմ որ շատ ընկճուած է. սիրտ կուտամ, կը յուսադրեմ որ դիմացկուն ըլլայ, գոնէ ինծմէ օրինակ առնէ։

Հաւատորիկ գիւղացիք, որոնք նախապէս իւրաքանչիւր ոչխարը մէկ լիրայէն պակաս չէին ծախեր, այս անգամ, հօտերնին առած, ատեն ատեն ժողովուրդի մէջ կը պտտէին՝ իւրաքանչիւր ոչխարը հինգ ղուրուշի ծախելով կա՛մ հին լաթի մը հետ փոխանակելով։ Ես ալ մէկ քանի ոչխար գնելով՝ ինծի ծանօթ Խասգիւղացիներուն և Ալվառինչցիներուն տուի, որ գոնէ կուշտ միս ուտեն։ Երկու պարարտ ոչխար ալ խորոված ընել տալով, հողէ ամանի մը (թղիկ) մէջ լեցնել տուի մեզի համար։

Ալվառինչ գիւղէն, իմ սանուկ Վահանի տղայ Սարգիսի, Մարգար Բարխեանի և Բրսօ Երանոսեանի հետ խորհրդակցելով, որոշեցինք որ վաղուընէ սկսեալ՝ երթանք յարմար տեղ մը գտնենք պահուըտելու համար։ Ասոնք աւելի ծանօթ ըլլալով իրենց լեռներուն, յարմար տեղ գտնելը իրենց թողուցի։ Հետեւեալ առտուն կանուխ ճամբայ ինկանք՝ առանց ոչ ոքի իմաց տալու։ Արդէն այդ օր, Ալվառինչցիներն ու Խասգիւղցիներն ալ պիտի մեկնէին Ս. Աղբերիկի կողմերը պահուըտելու։ Մեր խորովածէն զատ, մէկ քանի օրուան բաւելու չափ հաց ալ պատրաստել տուած էինք։ Մեր մէջ ամենէն յաղթանդամը և զօրաւորը Բրսօն ըլլալով, խորովածի թղիկը ինք շալկած էր, իսկ Մարգարն ալ՝ հացը առած էր։

Բաւական քալելէ վերջ, ինծի ըսին որ հոդ սպասեմ, իսկ իրենք վեր պիտի ելլէին՝ հոն ապառաժի մէջ քարայր մը պիտի նայէին։ Ներս մտեր և մարդ չէին գտեր, որով յարմար տեսան որ մենք տեղաւորուինք անոր մէջ և եկան ինծի հրաւիրելու։ Հոն կը բարձրանամ։ Քարայրի ծակէն հազիւ մարդ կրնայ ներս սողոսկիլ։ Նախ գիս մտցուցին ներս, ուր աւելի լայն ու բարձր տեղին վրայ տեղաւորուեցայ դիւրութեամբ։ Գլուխս թէեւ վերի քարերուն չէր դպեր, բայց պառկիլ, երկննալ անկարելի էր, շարունակ մէկ կողմի վրայ անշարժ նստած պիտի մնայինք։ Գուրգէնս ալ՝ ճիշդ կողքիս նստաւ, իսկ միւս երեքն ալ՝ մեզմէ քիչ մը վար, իրենցմէ վար ալ զետեղեցին մեր ուտելիքները և ոչխարի տիկով ջուր։ Պարէննիս ապահովուած էր, եթէ տեղերնիս քիչ մըն ալ աւելի լայն ըլլար, աւելի ուրախ պիտի ըլլայինք, բայց և այնպէս ուրիշներու հետ բաղդատելով՝ մեր ունեցածէն շատ գոհ էինք։

Մինչեւ երեկոյ դուրս չելանք՝ վախնալով խուզարկութիւններէ։

Հոդ, մեր քարայրին մէջ, մեր կողքին, փայտէ սնտուկ մը դրուած էր։ Գուրգէնս բացաւ, մէջը գտանք բուրդէ թել, գուլպայ, գլխարկ (արախչի), աւանակի սանձ, փորքաշ և մաս մըն ալ հին հագուստներ։ Տղաք ըսին որ անպատճառ այդ սնտուկը իրենց գիւղացի Գիլօ Ցարէին ըլլալու է, բերած հող պահած է։ Տղաս ըսաւ որ երբ ալ ըլլայ այդ անտուկը Թշնամիին ձեռքը պիտի անցնի և մէջէն հանեց ոսկորէ սանտր մը, մէջքը կապելու համար գօտի (Թոռ) մը (որ ընդհանրապէս գեղջկուհիներ կը հիւսեն) և կապեց իր մէջքը։

Երեկոյեան բոլորս ալ դուրս ելանք, մաքուր օդ ծծեցինք և մինչեւ արշալոյս՝ դուրսը մնացինք, իսկ առտուան մօտ նորէն ներս մտանք և առաջուան կարգով նստանք տեղերնիս։ Իմ ոտքերս դրուած էին ինձմէ վար նստող տղոց գլխուն, քանի որ ուրիշ ճար չկար և ստիպուած էինք ատանկ անքաղաքավարի ըլլալ։

Այս դրութիւննիս այլեւս անտանելի կը դառնար, և տղոց ըսի.

— Եթէ 2-3 օր ալ հոս մնանք, անպատճառ կը մեռնինք։ Եթէ աւելի յարմար տեղ մը գիտէք, հոն երթանք։

Անոնք յայտնեցին որ աւելի վեր, Ծծմակայ Քիթին վրայ, Գէորգ Զավուշի քարայրները կը գտնուին, եթէ փափաքելի է, հոն կարելի է երթալ։ Եւ իրիկուան մութին՝ հոն բարձրացանք։ Ալվառինչ գիւղի համայնապատկերը ճիշդ աչքերնուս առջեւն էր։ Տղաք ինծի ցոյց կուտային թէ այս ինչ տունն ու կալը իրենցն է, այն տունը և կալը՝ այնինչինն է։ Գիւղի հիմակուան տէրը, Միրզօ Նատըր աղայի եղբայր Ղարգին հիմա սանուկիս Սարգիսի կալին մէջ ցորեն նետած. տաւարները վրան կը պտըտցնէ ցորենի հատիկները զատելու համար հասկերէն։ Այս տխուր տեսարանին ի տես, տղաներուս սիրտերէն երկար ախ մը փրթաւ։ Կը մխիթարեմ զիրենք թէ մարդս մինչեւ որ նեղութիւն չտեսնէ, լիութիւն, առատութիւն չի տեսներ։ Աշխատեցէք ողջ մնալ, ձեր կորուստները լիուլի պիտի հատուցուին։

Այս խօսակցութեան ընթացքին, դուրսէն ձայներ լսուեցան։ Վախցանք որ քիւրտեր ըլլան, մինակ ես և տղաս ատրճանակ ունէինք, միւսները բան մը չունէին։ Քիչ մը սպասեցինք, յետոյ իմացանք որ հայեր էին և աւելի վեր, Ծծմակայ Քիթի քարայրները կ'երթային։

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Կովկաս անցնելու պատրաստուող Պզտիկ Արամի խումբին կը հանդիպինք.— Տղայիս հետ կը միանամ անոր.— Առաջին գիշերը կը հասնինք Խրնրդ գիւղին անտառը.— Փխոնք գիւղի կատաղի շուները կը հալածեն մեզ.— Պլենան լերան լանջերուն վրայ.—

Երեկոյեան դուրս կ'ելլենք և մաքուր օդ շնչելէ ետք, կ'որոշենք դէպի վեր նոր տեղ մը գտնել ու կամաց կամաց կը քալենք՝ մեր պարէնը հետերնիս առած։ Արդէն կատարեալ մութ է։ Բրսօն կ'առաջարկէ որ սպասենք քիչ մը, մինչեւ որ ինք՝ քիչ մը վար գտնուող աղբիւրէն տիկով ջուր բերէ։ Մենք չորսս կը սպասենք։ Բաւական մը կ'ուշանայ։ Գուրգէնս քիչ մը վեր բարձրանալով՝ մարդոց ձայներ կը լսէ և աւելի ուշ դնելով, իրեն ծանօթ մարդոց խօսակցութիւնը կը հասնի իր ականջին, և երբ քիչ մը աւելի կը մօտենայ աղբիւրին, որուն չուրջ հաւաքուած էին անոնք, կը տեսնէ մեր քաղաքացի ծանօթ տղաները։ Իսկոյն վերադառնալով, լուր կուտայ։ Բոլոր ընկերներով հոն կը փութանք, ի՛նչ տեսնեմ — 80 անձեր, որոնցմէ մէկ քանիներ քաղաքացի են, օրինակ՝ զինուոր Պզտիկ Արամ, Սամուէլ Սպանդարեան, Էլիբէգ և Անդրանիկ Կռընչոյեան, Մըսըր, Արգար Բորոյեան, Յարօ Յովսէփեան, Ղազար Քիւթիւքճեան, Ճիրօ Ըլղաթեան, Մուշեղ Գրիգորեան, իսկ մնացեալները ամբողջութեամբ ծանօթ գիւղացիներ, տասը հոգի՝ Պուլանըքցի և երեք ալ՝ Բաղէշցի։ Զիս որ տեսան, խենթեցան։ Այստեղ գալու իրենց նպատակը ուզեցի իմանալ, ըսին որ որոշեր են անպատճառ անցնիլ, Ռուսական բանակը երթալ, մեռնիլ կամ ողջ մնալ այլեւս խնդիր չէ։

Կ'առաջարկեն որ ես ալ ընկերանամ իրենց։

Երթա՛լ Ռուսական բանակը։ Բոլորիս տենչանքն ալ այդ էր։ Պահ մը լրջօրէն կը մտածեմ իմ վատառողջ վիճակիս մասին, որ այս վերջին քանի մը օրերու տագնապներէն աւելի ազդուած ըլլալով՝ ուժասպառ եղածի պէս եմ, նաեւ կը մտածեմ որ եթէ մէկ քանի օր եւս, այս վերջին երկու օրերու նման անցընեմ քարայրներու մէջ, անպատճառ պիտի մեռնիմ, ինծմէ վերջ, տղաս ալ աւելի պիտի դժբախտանայ։

Երիտասարդութեանս առեն, յեղափոխական ընկերներու հետ, քանի քանի անգամներ գիշերային ճամբորդութիւն ըրած էի. այդ պարագային, կարեւորը՝ կարգապահութիւն, արագ քալել և վազելն էր՝ ամբողջ գիշերուան ընթացքին, որպէսզի որոշուած թաքստոցը կարողանայինք հասնիլ՝ առանց դէպքի բախուելու թշնամիին հետ։

ՊԶՏԻԿ ԱՐԱՄ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
որ ութսուն հոգինոց խումբ մը առաջնորդեց դէպի
Ռուսական Բանակը։

Անշուշտ, օր մը պիտի մեռնինք, բայց եթէ խումբին հետ չկարողանայի քայլ պահել, ահա՛ այդ էր որ կը մտահոգէր զիս այդ րոպէին։

Անգամ մը, ակնարկ նետելով մեկնելու պատրաստուող այս տղաներու վրայ, կը տեսնէի որ անոնց մէջ կային այնպիսիներ, որոնք բնաւ յեղափոխական խումբերու հետ ո՛չ եղած էին և ո՛չ ալ գործ ունեցած, հետեւաբար՝ այս տեսակ ճամբորդութեան բնաւ փորձառութիւն չէին ունեցած։ Ասով մէկտեղ՝ իրենց կեանքի փրկութեան համար, ստիպուած էին զինեալ խումբին ընկերանալու, առանց գիտնալու որ եթէ ճամբան ուժասպառ ըլլան և չկարողանան շարունակել ճամբանին, վայրկեանապէս գնդակահար պիտի ըլլան, որպէսզի չըլլայ թէ, ի վերջոյ թշնամիի ձեռք իյնան և ենթարկուած չարչարանքներուն չտոկալով՝ տեղեկութիւն տան յառաջացող խումբի մասին ու զայն վտանգի մատնեն։

Բոլոր մեկնողներն ալ՝ 20-35 տարեկան երիտասարդներ են, տղաս դեռ 14 տարեկան է. վստահօրէն գիտէի որ ան ինձմէ քանի մը անգամ աւելի արագաքայլ և դիմացկուն է։ Վերջին մտածմունքս սա կ'ըլլայ որ եթէ ես մեռնիմ ճամբան, գէթ տղաս կ'ազատի, իսկ չերթալովս՝ տղաս ալ ինծի հետ պիտի մեռնի անպատճառ. որով ընկերներուս կը պատասխանեմ.

— Այո, կ'ընկերանամ ձեզի։

Խումբին ղեկավար զինուոր Պզտիկ Արամ Յակոբեան, խօսքը ինծի ուղղելով կ'ըսէ.

— Էֆէնտի, գիտեմ որ պիտի չկարողանաս քալել, բայց իբր մեզմէ աւելի փորձառու յեղափոխական և օրէնքներուն գիտակ, երբ հաւանական բոլոր դժուարութիւնները աչքդ առած՝ որոշեցիր մեզի ընկերանալ (այսինքն, հասկցնել ուզեց որ երբ այլեւս չկարողանամ քալել, պիտի գնդակահարուիմ), սիրով կ'ընդունինք ձեզ. միայն թէ թոյլ չենք տար որ տղադ ընկերանայ մեզի, քանի որ դուք ալ կը տեսնէք թէ այդ տարիքով ո՛չ ոք ունինք հետերնիս։

Խօսքը չերկարելու համար, կ'ըսեմ իրեն.

— Որտեղ որ չկրցաւ քալել, ուղղակի գնդակահարելով կ'անցնինք, բնաւ պիտի չձգեմ որ ան նեղութիւն պատճառէ ձեզի։

Միւս քաղաքացի երիտասարդները, ծանօթ ըլլալով տղայիս տոկունութեան և ճարպիկութեան, կը վկայեն որ մեզմէ աւելի կարող քալող պիտի ըլլայ, որով՝ տղուս ալ մեզի ընկերանալու խնդիրը կը կարգադրուի։

Հետս եղող Ալվառինչցի բարեկամներուն դառնալով՝ կ'առաջարկեմ որ իրենք ալ միանան մեզի, քանի որ երեքն ալ քաջ երիտասարդներ են, բայց կը մերժեն՝ իրենց ընտանիքներէն զատուիլ չուզելով։

Մեր ունեցած խորովածի և հացի կէսը իրենք զատելով՝ ինծի կը յանձնեն՝ իբր ճամբու պաշար, ես ալ կը յանձնեմ մեր նոր ընկերներուն։

Մեր խումբին մէջ, ինծի ծանօթ գիւղացիներն էին Արաղ գիւղացի զինուոր Զօրիկ, Արտաշէս, Մոկունք գիւղացի խմբապետ Սեդրակ, Բերդակ գիւղացի Գասպար (Թոշնակ), Ալիզըռնան գիւղացի Մուշեղ Աստուրեան, Ալիզըլըռն գիւղացի Գրիգոր Ղազարեան և ուրիշներ։

Խումբի առաջնորդն ու ղեկավարը կ՚ընտրուի խմբապետ Պզտիկ Արամ Յակոբեան, իսկ փոխ-խմբապետ՝ Սամուէլ Սպանդարեան, Արաղցի Զօրիկ, Մոկաց Սեդրակ, Բերդակայ Թոշնակ։ 35 հոգի զինեալ էինք, իսկ 45 հոգի ալ անզէն։ Զինեալներուն կէսը առջեւէն և կէսն ալ՝ ետեւէն կ՚ընկերանային խումբին։ Այդ գիշերուան մինչեւ արշալոյսը, խումբը պէտք էր որ ամբողջ դաշտի լայնքը կտրելով՝ Հացիկ գիւղի քով, Հացկայ կիրճէն վեր բարձրանար և Խըճըղ քիւրտ գիւղի անտառը հասնէր, որ արագ քալելով՝ ութ ժամուան ճամբայ էր։ Այդ որոշեալ վայրը երթալու համար միջավայրին ծանօթ յառաջապահներ կ՚ընտրուին ամէն մէկ շրջանի գիւղացիներէն մէյ մէկ անձ, որոնք խումբէն մէկ քանի քայլ առաջ քալելով՝ վալաթի (առաջնորդ) դեր կը կատարէին։ Իսկ անկէ անդին, Պուլանըքի և Մանազկերտի շրջաններուն համար ալ՝ խումբին մէջ գտնուող Պուլանըքցի ութ երիտասարդներ յանձն առած էին առաջնորդողի դերը։ Նաեւ հրամայուեցաւ բոլոր տղաներուն որ քալած, նստած, ոտքի կանգնած միջոցին, բնաւ չխօսին միմիանց հետ, նամանաւանդ՝ գլանիկ չծխեն, որպէսզի չըլլայ թէ անոր կրակը հեռուէն նշմարեն թշնամիները։

Այս բոլոր կարգադրութիւնները մէկ ժամէն վերջ կը գտնեն։ Թէ ո՞ւր պիտի յաջողինք Ռուսական բանակին հանդիպիլ. ո՛չ ոք կրնար որոշ բան մը ըսել, որոշեր էինք հակառակ պարագային մինչեւ հին սահմանը երթալ։

Օգոստոս 2 է։ Խումբը ճամբայ կ՚իյնայ։ Կը սկսինք լեռնէն վար իջնել դէպի դաշտ։ Ալվառինչ գիւղէն դէպի արեւմուտք, 15 վայրկեան հեռուէն, և ուղղուելով դէպի հիւսիս, դէպի Քոսուրայ լեռնաշղթան, Քրտագոմ գիւղի առաջ կ՚անցնինք Մեղրագետը՝ բոլորս ալ մերկանալով։ Անձայն անցանք միւս եզերքը, անկէ ուղղակի դաշտի ցանուած և չհնձուած արտերու մէջէն կը շարունակենք մեր ճամբան. առանց որեւէ գիւղի մէջէն անցնելու՝ արագաքայլ հասանք Հացկայ կիրճը, հինգ ժամէն կտրելով այդ հեռաւորութիւնը՝ առանց նշմարուելու գիւղերու մէջ բնակող տեղացի կամ գաղթական քիւրտերէն կամ թուրքերէն։

Չափազանց մութ գիշեր էր, բախտաւոր էինք որ լուսնակը առտուան կողմ միայն դուրս կուգար։

Այդ կիրճը բաւական երկար անցք մըն էր։ Եթէ հանդիպակաց կողմէն ոեւէ թշնամի գալու ըլլար, անպատճառ իրարու պիտի հանդիպէինք. քանի որ երկու կողմէն բարձրաբերձ լեռներով եզերուած ըլլալով, միակ ճամբան է երթեւեկութեան։ Մէկ ու կէս ժամէն կտրելով կիրճը, կը փոխենք մեր ճամբան և Արճըղ քըրտաբնակ գիւղի քովի անտառներէն վեր կը բարձրանանք և դեռ արշալոյսը չբացուած, կ'ուզենք հասնիլ մեր նախապէս որոշած վայրը, ատոր համար կ'արագացնենք մեր քայլերը և շատ անգամ գրեթէ կը վազենք։

Վերջապէս, անվնաս կը հասնինք մեր հանգրուանը և կը տեղաւորուինք շատ խիտ անտառի մը մէջ. գոհ և ուրախ՝ մեր այս առաջին օրուան յաջողութենէն։ Շատերս յոգնութեան նշաններ ցոյց կուտայինք։ Անտառին մէջ խումբը տասնեակներու վերածուելով, նստանք՝ մի քանի քայլ իրարմէ հեռու։ Յոգնած ու անքուն էինք, սկսանք աղուոր մը քնանալ։

Արեգակը ծագած էր արդէն, թէեւ անտառի խիտ շուքերուն պատճառով՝ արեւի լոյսը բնաւ չտեսանք այդ օր։ Հեռուէն կը լսէինք քիւրտերու խօսակցութեան ձայներ։ Արճըղ գիւղի քիւրտերը մեզմէ 15 վայրկեան հեռու կը գտնուէին, գիւղէն շատ մը քիւրտեր, մեր շատ մօտէն անցնելով կ'երթային իրենց արտերը քաղելու։ Կէս օրուան ատենները, անոնց ոչխարներու հօտերը, մեզմէ հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուող առուակներու եզերքները սկսան հաւաքուիլ ջուր խմելու և այդ կողմի մարգագետիններուն վրայ արածելու։ Քիւրտ հովիւները, քրտերէն խաղեր երգելով բարձրաձայն, հօտերու շուրջն ու բոլորը ման կուգային։

Մենք կը տեսնէինք այդ բոլորը։ Աւելի շատ՝ այդ հօտերու շուներէն կը վախնայինք, իբրեւ հոտառու կենդանիներ՝ կը վախնայինք որ անոնք մեր կողմ կուգան և մեր ներկայութիւնը երեւան կը հանեն։ Բայց, կարծես թէ հայու Աստուածը մեզ հետ էր այդ օրը, և մինչեւ երեկոյ և ոչ մէկէն նշմարուեցանք ու անվտանգ մնացինք։

Մեզ հետ եղած պարէնը — խորոված և հաց — քովիս ընկերներու հետ միասին կերանք լմնցուցինք, յուսալով որ վաղուան համար ալ տղոց քով բան մը պիտի գտնուի. անշուշտ անօթի պիտի չմնանք։

Երեկոյեան, մութը կոխածին պէս, խմբապետ Արամի հրամանին վրայ, ամբողջ խումբը կը սկսի շարժիլ և առաջին օրուան կարգապահութեամբ՝ կը շարունակենք մեր ճամբան։ Այդ օրը, երեք ժամ աւելի քալելով, կը մտնենք Պուլանըքի շրջանը և Բրգաշէն հայկական գիւղի այս կողմը, խիտ ծառերով անտառի մը մէջ կ'ապաստանինք, ատկէ աւելի յարմար տեղ մը չգտնելնուս պատճառով։ Գիշերուան մնացած մասը և ցերեկը կ'անցընենք այդ անտառին մէջ՝ առանց որևէ միջադէպի։

Ես և տղաս անօթի կը զգանք և մեր ընկերներէն ուտելիք կ'ուզենք։ «Չունինք» կ'ըսեն։ Ծանօթ գիւղացիներէն հաց մը կ'առնեմ վերջապէս, բաժին մը ինծի, և երկու բաժինը տղուս կուտամ և կը գոհանանք այդքանով։

Երրորդ երեկոյեան ըսուեցաւ որ 12 ժամուան ճամբայ պիտի կտրենք, մինչև Պլեճան բարձրադիր լերան գագաթը պիտի բարձրանանք, ուր զերծ պիտի մնանք ամէն անպատեհութենէ, և այդ պատճառով ալ՝ քիչ մը աւելի կանուխ ճամբայ կ'իյնանք, որպէսզի կարողանանք հասնիլ տեղերնիս՝ դեռ արևը չծագած։ Այստեղէն սկսեալ՝ մեր առաջնորդները Պուլանըքցիներ էին։

Լեռնէն վար կ'իջնենք և Պուլանըքի դաշտի մէջն ենք, ուր հայ և քիւրտ գիւղերու քովերէն ճամբանիս կը շարունակենք և ուշ ատեն կը հասնինք Փիոնք գիւղը։ Հոս, անցնելու ուրիշ ճամբայ չգտնելով, ստիպուած էինք անցնիլ այդ գիւղին մէջէն։ Գիտէինք որ Փիոնք, Հասնանցի ցեղապետ Խալաֆ էֆէնտիի գիւղն էր՝ բազմամարդ բնակչութեամբ, բայց ուրիշ ճար չունէինք։ Մէկ երկու տուներու մէջ ճրագներ կը վառէին, անշուշտ ատոնք Խալաֆ էֆէնտիի քէօշքն ըլլալու էին։

Խումբին պատուիրուած էր արագաքայլ վազքով՝ շուտ մը դուրս գալ գիւղէն և այդ հրամանը տառապէս կատարեցինք։ Ոեւէ քիւրտ չտեսանք։ Մեզի աւելի շատ նեղացնողները եղան գիւղին հարիւրաւոր շուները, որոնք օտար մարդու հոտ առած ըլլալով՝ կատաղի յարձակումներ կը գործէին մեր վրայ։ Մեզի խստօրէն պատուիրուած էր բնաւ երբեք հրացան չպարպել այդ կատաղի կենդանիներուն վրայ։ Անոնք թէև հաջելով՝ կը հետապնդեն մեզ, բայց շատ չէին մօտենար մեզի, որով և խածուելու վտանգէ զերծ էինք։ Գիւղին մէջ կը գտնուէին քիչ մը լայն առուակներ, զոր ցատքելով չէինք կրնար անցնիլ, և որովհետև գրեթէ վազելով էր որ կը յառաջանայինք, ստիպուած էինք ջուրերու մէջ կոխելով անցնիլ։ Տեղ տեղ տիղմ էր, որուն մէջ շատերս խրեցանք մինչև փորերնիս և տղմաթաթախ՝ կը ջանայինք դուրս գալ ու կրկին վազել, մինչև որ յաջողեցանք գիւղի սահմանէն դուրս գալ, որ ատեն այլեւս, շուներ դադրեցան հետապնդելէ զմեզ։

Քիւրտերը, անշուշտ, շուներու հաչիւնէն կը կռահէին որ օտարներ կան գիւղին մէջ, բայց թերեւս խորհելով որ իրենցմէ աւելի զօրաւոր թշնամիներ էին, տուներնէն դուրս չհամարձակեցան գալու։

Եւ այսպէս, մեր ճամբան շարունակելով, արշալոյսին արդէն հասած էինք Պլեճան լերան կիրճը՝ թրջուած, յոգնած ու պարտասած։ Ստիպուած եղանք կանգ առնելու հոն, թէեւ առկէ կէս ժամ հեռու գտնուող քրտական գիւղէն կը տեսնուէինք։ Բայց, վտանգը անցուցած էինք այլեւս. տեղաւորուեցանք այդ կիրճին մէջ՝ առանց անոնցմէ նշմարուելու։

Բոլորս ալ անօթի էինք։ Շատ քիչերը հաց ունէին և ունեցողներն ալ՝ բաժին չէին հաներ միւսներուն, մասամբ ալ իրաւունք ունէին, քանի որ դեռ օրերով ճամբայ ունէինք կտրելիք։

Կիրճին մէջ կը գտնուէին վայրի սալորի ծառեր, սկսանք այդ տեսակ պտուղներէն ուտել։ Գուրգէնս, ինքն ալ այդ պտուղներէն կ'ուտէր, և քիչ մըն ալ բերաւ ինծի։

Այստեղ, մինչեւ կէսօր հանգստանալէ ետք, սկսանք բարձրանալ լերան կողն ի վեր։ Պլեճան լեռը 11,550 ոտք բարձրութիւն ունի։ Այլեւս կարգապահութիւն չկար հոդ։ Շիտակ ճամբայ գոյութիւն չունենալով, ամէն մարդ իր յարմար դատած կերպով կը բարձրանար վեր, ապառաժներու արանքներէն անցնելով։ Որեւէ բուսականութիւն գոյութիւն չունէր քարաժայռերէն զատ։

Երկու ժամուան ընթացքին, հազիւ լերան կէսը հասած էինք։

Տղաս մօտենալով ինծի կ'ըսէ.

— Հայրի՛կ, անօթի եմ.

Այս խօսքը որ լսեցի, հոգիս մղկտաց։ Ի՞նչ ընէի, որո՞ւ դիմէի։

Գիտէի որ ծանօթներէս Սամուէլ և Պզտիկ Արամ հաց ունէին։ Ստիպուած՝ Սամուէլին իմացուցի որ տղաս շատ անօթի է, եթէ կարելի է, Արամին ըսէ որ քիչ մը հաց տայ Գուրգէնին։

Սամուէլին ըսելովս, գոնէ, մէկ ձեռքովս երկու թռչուն բռնած կըլլամ, գէթ երկուքէն մէկը արգահատի և կտոր մը հաց տայ։ Երկուքին ալ կծծի ըլլալը գիտէի, իրենց հօրենական տուներէն՝ ուրիշին հաց չտալու պատճառով, որով պիտի չմեղադրէի զանոնք։

Սամուէլ դիմեց Արամին և կտոր մը բորբոսոտած հաց առնելով բերաւ, գոհունակութեամբ առի հացը և յանձնեցի տղուս, որ իր մեծ մօր եփած խիղով գաթայէն աւելի ախորժակով կերաւ։

Բոլորիս ճակատներէն քրտինքը վար կը վազէր ջուրի պէս։ Վերջապէս ամէն դժուարութիւն յաղթահարելով, երեկոյեան մօտ հասանք լերան գագաթը և սկսանք վար իջնել միւս կողմէն։ Գոնէ քիչ մը ջուր գտնէինք՝ պապակնիս անցընելու համար։ Երկու ժամ ալ լերան այս կողմը անցընելով, լերան միւս կողմի ճիշդ հակապատկերը տեսանք, սքանչելի աղբիւրներ, ծաղիկներ, կանաչ մարգագետիններ, բուսական ուտելիքներ — սինձ, թթուաւոշ, եւայլն։ Տղաք, հոս ազատ շունչ մը առնելով, ջուր խմելով, բուսեղէններ ուտելով, կամաց կամաց վար իջանք և հովիտի մը մէջ հանգիստ ըրինք։ Չորրորդ ցերեկը, մինչեւ կէսօր հոդ անցուցինք։

Տղաք, կրեայ գտնելով՝ կ՚եփէին և առանց հացի ու աղի կ՚ուտէին։

Կէսօրէն յետոյ, շարունակեցինք մեր ճամբան՝ իջնելով լեռն ի վար, և երկու ժամ վերջ, երբ ամբողջ Պուլանըք-Մանազկերտի դաշտն ու լեռները տեսնուեցան, այլեւս յառաջ չանցանք։ Երկու երեք ժամ հոդ սպասեցինք ու հանգստացանք, մինչեւ որ մութը վրայ հասաւ։

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Թրքական ճակատին կռնակը հասած ենք.— Երեք քիւրտեր կը կրակեն մեր վրայ.— Սասունցի Կիրոյի պատասխանը.— Սամուէլ կ՚ազդարարէ ինծի.— Թուրք զօրքերը խոյս կուտան.— Խաքաւի լերան գագաթին վրայ.— Երկու հետազօտիչներ կը ղրկենք.— Ռուսահայ զինուոր մը դէպի մեզ կուգայ.— Խանդավառութեամբ կը դիմաւորենք զայն.—

Մութին մէջէն նշմարեցինք որ Ներքին Պուլանըքի գիւղերը, — Լիզ, Ցատկոն, Ոտնչոր, Ներքին Թեզուտ, մինչեւ Խոշկեալտի — այդ ամբողջ շրջանը, կը փայլին լոյսերու և բոցերու մէջ։ Խորհեցանք որ հաւանաբար, Թրքական բանակներու կեդրոնը հոդ ըլլայ։ Սրտերնիս քիչ մը հանգստացաւ թէ Ռուսերը՝ մինչեւ հին սահմանը չեն նահանջած, այլ պէտք է որ աւելի մօտ ըլլան։ Եւ այդ կէտը ոգեւորութիւն պատճառեց մեզի, յոգնածներուս։

Պուլանըքցի մեր առաջնորդները, որոնք հմուտ էին իրենց պաշտօնին, ըսին։

— Մեր ամենէն դժուարին գործը այսօր կը սկսի։ Եթէ յաջողինք Թրքական այս գիծը կարել անցնիլ, ա՛լ կը յուսանք որ վտանգի մեծ մասը անցուցած կ'ըլլանք։

Երբ մութը սկսաւ, արդէն մեր վայրէջքը լմնցած էր և Դուրան դաշտը իջած էինք, և կազմակերպուած ձեւով շարունակեցինք մեր ճամբան։ Վերջապէս հասանք Նազուկ լիճը, որուն հիւսիսային կողմը արդէն խիստ մօտ կ'երեւնային զօրքերու շղթան և ճրագները։ Մենք, լիճին եզերքները քերելով, պէտք էր յառաջանայինք, քանի որ ուրիշ միջոց չկար։ Ոտքերնիս այնպէս կամացուկ մը կը վերցէինք ու կը դնէինք որ քովի ընկերը՝ միւս ընկերոջ ոտքի ձայնը չլսէր։ Այնքան մօտեցած էինք անոնց որ այդ վառուած բոցերուն և ճրագներուն լոյսի շողերը կը խաղացնէին մեր աչքերը։ Այսպէս կամաց կամաց յառաջանալով, անոնց շղթան կը թողունք մեր ետեւ, որով այլեւս վտանգէն ազատուած կը զգանք, ու աւելի արագ քայլերով կը յառաջանանք Մէճիտլու գիւղին վերին կողմը. ուր մարդկային ձայներ կը լսենք այդ գիւղին մէջէն։

Հետազօտութեան համար, քանի մը տղաք կը ղրկենք այդ գիւղը և կ'իմանանք որ անոնք քիւրտեր են եղեր, որով նորէն կը շարունակենք մեր ճամբան և մինչեւ արշալոյս քալելով, կը հասնինք ձորակ մը, ուր հանգիստ կ'ընենք։ Ըսուեցաւ որ հոդ պիտի անցընենք ցերեկը, քանի որ ատկէ աւելի ապահով վայր պիտի չկրնանք գտնել։ Դաշտին մէջ գտնուող այդ ձորակին մէջ՝ այսքան անձեր տեղաւորել և մինչեւ երեկոյ անվտանգ անցընել՝ հրաշք կը թուէր բոլորիս, բայց ի՞նչ ընէինք, ուրիշ միջոց չկար։ Մենք ալ տեղաւորուեցանք հոն, եղէգներու տակ։

Վարտիկս (փանթալոն) և գուլպաներս թրջած ըլլալով, հանած և մէկ կողմ փռած էի որ չորնան։ Գուրգէնս ալ՝ քիչ մը գինարբ հաւաքած բերած էր և իբր ծխախոտ՝ չորցնելու կ'աշխատէր, իսկ ես ալ սկսած էի քնանալ։ Արեւը նոր ծագած էր։ Քունիս մէջ, յանկարծ, հրացանի մը ձայնը հասաւ ականջիս։ Տղաս արթնցուց զիս։ Իսկոյն նստելով՝ կը տեսնեմ որ ձորակի եզերքին, երեք քիւրտեր կեցած, հրացան կը պարպէին մեր տղոց վրայ, որոնք համազարկով մը՝ գետին կը փռեն զանոնք, և որովհետեւ մեր չորս կողմը քրտական գիւղեր էին, կը խորհէինք որ հրացանի ձայներէն՝ ուրիշ քիւրտեր օգնութեան պիտի փութան, և քանի որ առաւօտը մօտ է, քիւրտերը աներկիւղ կրնային պաշարել մեզ, որով կը ստիպուինք խոյս տալ նոյն վայրէն՝ առանց ժամանակ ունենալու վարտիկս և գուլպաներս հետս առնելու, և անմիջապէս փախչող տղոց կը հետեւիմ, որպէսզի անոնց հետքը չկորսնցնեմ։ Ժամերով կը վազեմ ոտաբոպիկ՝ քարերու, փուշերու և չորցած խոտերու մէջէն անընդհատ, անանկ որ ոտքերս արիւնլուայ վիճակի մէջ էին և մեծ դժուարութեամբ կը յառաջանայի։

Տղաս, որ շարունակ առաջնորդներու կողքին կը քալէր և բոլորին ալ հիացմունքին առարկայ եղած էր, ետ մնալով և ոտքերուս արիւնլուայ վիճակը տեսնելով՝ սկսաւ լալ ու «ղուրպան, հայրիկ — կ'ըսէր — քալէ որ ընկերներէն ետ չմնանք»․ ու իր ոտնամանները կ'ուզէր ինծի տալ, բայց ես չեմ ընդունիր։ Իսկոյն, կռնակին պոտին երկու կտոր ընելով՝ ոտքերուս կը փաթթեմ ու կը սկսիմ քալել։

Սասունցի Կիրօ անունով տղայէ մը կը խնդրեմ որ ինծի տայ իր ձեռնափայտը, որուն օգնութեամբ պիտի կրնայի աւելի արագ քալել, բայց ան կը մերժէ տալ՝ ըսելով Սասունցիերէն․—

— Հընէ քու աֆանտութեն մնաց Մուշ։

Ալ ձայն չեմ հաներ ու կը ստիպուիմ շարունակելու ճամբաս, մինչեւ կէսօրէն վերջ, որ ատեն՝ այլեւս վտանգի շրջանակին սահմանէն բաւական հեռացած, կը մտնենք աշնանացան ցորենի մեծ արտի մը մէջ ու հոն կ'իյնանք ուժասպառ, մասամբ գոհ ըլլալով որ վտանգը անցուցեր ենք։

Հոդ, արդէն, Մանազկերտի սահմանին մէջ էինք։ Երեսն ի վար պառկած էինք փորերնուս վրայ, որպէսզի մօտէն անցնողներէն չտեսնուէինք։ Հազիւ ժամ մը հանգիստ ըրած էինք, երբ հինգ քիւրտեր, առջեւնին քանի մը ոչխար ձգած, նշմարեցին մեզ և հրացաննին մեզի ուղղելով՝ առաջարկեցին որ անձնատուր ըլլանք։ Իրենց այդ առաջարկն ու հինգին ալ գետին տապալումը մէկ եղաւ։ Տղաք փութացին անոնց քով և զէնքերնին առին։ Այդ նոր զէնքերը տրուեցան զէնք չունեցող տղաներուն։

Այլեւս հոն մնալը անյարմար սեպեցինք և շուտով մեկնեցանք։

Բաւական յարմար ձեռնափայտ մը ձեռք անցուցի և անոր օգնութեամբ կը քալէի, և աճապարանքով մը մեկնեցանք։ Դէպի վեր մագլցած պահուս, յանկարծ ոտքս սահեցաւ և ձեռնափայտին գլուխը ուժով մը զարնուեցաւ կուրծքիս։ Գէշ կերպով՝ կուրծքի ցաւ մը զգացի և դժուարաւ շունչ կ'առնէի։ Տղաք կը շարունակէին քալել։ Ես ստիպուեցայ վայրկեան մը նստիլ և շունչ առնել։ Սամուէլ Սպանդարեան, երբ զիս տեսաւ նստած, քովս փութաց։ Իրեն պատմեցի պատահածը։ Մէյ մըն ալ նայիմ որ այդ պատուական ընկերս ըսաւ.

— Եթէ քովդ դրամ ունիս, Գուրգէնին յանձնէ։

Հասկցայ թէ ինչ ըսել կ'ուզէր, թէ այլեւս պիտի չկարողանամ չարունակել ճամբաս և հող պիտի մնամ։ Բայց, ես իսկոյն ոտքի կենալով՝ ըսի.

— Ի՞նչ կը կարծես, դեռ պիտի չմեռնիմ, մինչև որ աչքովս չտեսնեմ մեր թշնամիին բնաջնջումը։

Եւ իրեն հետ վազելով՝ հասանք խումբին։

Համանցի Յաթէնի Տէրըք գիւղէն բաւական հեռու գտնուող բլուրի մը գագաթը ելանք, ուր տեսանք մարդահասակ խորութեամբ փորուած խրամներ և անոնց մէջ լեցուեցանք։ Խորհեցանք որ Ռուսերը հոս եկած և այս երկար խրամները փորած էին։ Երեկոյեան մօտ էր և հանգիստ սրտով մը հոն կեցանք։ Եթէ թշնամին իսկ գալու ըլլար, կրնայինք դիմադրութիւն ցոյց տալ մինչև որ մութը վրայ հասնէր ու յետոյ՝ ձգէինք հեռանայինք։ Դիրքերէն մէկ քանի մեթր հեռու գտնուող աղբիւրը կ'երթայինք ջուր խմելու և կը վերադառնայինք մեր տեղը նորէն։ Ցորենի կլուրդները հաւաքելով, ցորենը կը զատէինք և կ'ուտէինք։ Տղաս ալ նոյնը կ'ընէր և ինծի ալ կուտար։

Անգամ մըն ալ նոյինք որ մեր դիրքերու կռնակէն, հիւսիսային կողմէն, սկսանք լսել հազարաւոր հրացաններու ձայներ։ Նախ կարծեցինք որ պաշարուած էինք, իսկոյն դիրք բռնեցինք, բայց նայեցանք որ հրացաններու ձայները աւելի հեռուէն կու գային և հետզհետէ կը բազմանային, և մեզի հետ կապ չունէին։ Խորհեցանք որ անպատճառ՝ Ռուսերն և Թուրքերն էին որ իրարու վրայ կը յարձակէին։ Քիչ յետոյ, տեսանք քիւրտ բնակիչներ, իրենց սայլերով, ոչխարի հօտերով՝ դէպի վար կ'երթային, դէպի Պուլանըքի կողմը։

Քիչ յետոյ, տեսանք որ եօթը հատ թուրք զինուորներ կը յառաջանային դէպի աղբիւրը՝ ջուր խմելու։

Իսկոյն, Արաղցի Զօրիկ, մեր ընկերներէն, սկսաւ թուրքերէնով հարցնել անոնց.

— Էտէպսիզլէր, տէօվլէթ խայինիլէր, նէրէյէ կիտիեօրսընըզ, պուրայա կէլին (անամօթներ, պետութեան դաւաճաններ, ո՞ւր կը փախչիք, հոս եկէք)։

Տղաք արդէն իրենց հրացանները ուղղած էին անոնց։ Զինուորները մեր կողմը դառնալով, սկսան մեզի գալ։ Անմիջապէս շրջապատեցինք զանոնք։ Իբր թուրք և քիւրտ չէթէներ ցոյց տուինք մենք մեզ՝ իբր և թէ Լիզի կողմէն հոս եկած էինք քիչ առաջ՝ այս դիրքերը պաշտպանելու համար։

— Ինչո՞ւ կը փախչիք բանակէն։

Անոնք փափաքեցան որ իրենց Մէհմէտ Չավուշը պատասխանէ, ան ալ ըսաւ.

— Ռուսերը մեծ ուժ ունէին և մեզմէ շատերը ջարդեցին, մեր բանակը ցիրուցան եղաւ, իսկ մենք փախանք այս կողմերը։

Հարցուցինք թէ կռիւը կանոնաւոր բանակներու միջև է, որ տեղի կ'ունենայ, թէ ոչ՝ երկու կողմի յառաջապահներու միջև և ո՞րտեղ։

Անոնց պատասխանն եղաւ,

— Յառաջապահներու կռիւ է, մեր զօրքը երկու վաշտ էր, իսկ Ռուսերը խազախներ էին միայն, որոնք իրենց արագաշարժութիւններով խաբեցին մեզի, վայրը՝ ասկէ ժամ մը միայն հեռու է։

— Մեր մնացած Թուրք զօրքը ո՞ւր կը գտնուի հիմա, — հարցուցինք, — աւելի առաջ միթէ թրքական բանակ չկա՞յ։

Իրենց պատասխանն եղաւ.

— Մեզի հետ եղած զօրքը ամբողջութեամբ ցիրուցան եղաւ՝ մեզի նման, իսկ մեզմէ առաջ, ուրիշ կէտերու վրայ, բանակ կա՞յ թէ ոչ, չենք գիտեր։

Այլեւս այսքան տեղեկութիւն կը բաւէր։ Իսկոյն զիրենք զինաթափ ըրինք և յայտնեցինք որ մենք հայ ֆետայիներ ենք։ Ապշահար՝ մեզի հարցուցին.

— Ուրեմն, գերի՞ պիտի վերցնէք մեզ։

Իրենց յայտնեցինք որ իրենք հայ տեսած ատեն, գերի չէին վերցներ, մենք ինչո՞ւ վերցնենք։

— Ո՞ր տեղացի էք — հարցուցինք։

— Մալաթիացի և Սեբաստացի ենք, — ըսին։

— Ո՞րչափ հայ կիներ ու երեխաներ կոտորեր էք, ըսել ու վրանին յարձակիլ մէկ եղաւ, և տղաք, իրենց դաշոյններով, սատկեցուցին բոլորն ալ ու դիակնին գլտորեցին վարի առուակին մէջ։

Բացինք անոնց տոպրակները, ուր ուտելիք, հաց կը փնտըռէինք։ Եօթը տոպրակներու մէջ ալ, բովուած ցորենէն զատ, ուրիշ ոչինչ կար, և մենք գոհ էինք որ մեր այս վիճակին մէջ իսկ, Թուրք զօրքէն աւելի կուշտ էինք։ Անոնց քիւչիւք չափը հրացանները յանձնուեցան մեր կարող տղաներուն, իսկ ունեցածնին ալ բաժնուեցաւ միւս տղայոց վրայ։

Այդ պահուն դեռ ոտքերս բոպիկ էին, վար կը փութամ և սատկած զինուորներու ոտքերէն զոյգ մը գուլպայ և տրեխ հանելով՝ ոտքս կ'անցընեմ։

Քիչ վերջ, երեք զինուոր ևս ձեռք անցնելով, անոնց զէնքերն ալ՝ կը գրաւենք։

Մութը սկսելուն, կը շարունակենք մեր ճամբան։ Քիչ անդին, հինգ զինուոր ևս կը տեսնենք, և անոնց հաշիւը մաքրելով՝ զէնքերը կը գրաւենք, որով՝ այդ օրուան մէջ, քսան կանոնաւոր հրացան և ըստ այնմ ալ փամփուշտ ձեռք անցուցինք։

Այդ օրուան հրացանաձգութենէն, պատահմամբ, մեր գնդակներէն կը վիրաւորուի մեր Թաղեցի Կոընչոյեան Յովհաննէսի պզտիկ տղան՝ Փասիկ անունով կտրիճ երիտասարդ մը։ Անվնաս կը կարծէինք այդ վէրքը։

Վերջապէս, հասանք Արածանիի եզերքը և չէինք գիտեր թէ ուրկէ՞ պիտի անցնէինք գետը։ Քանի մը տղաներ՝ մերկանալով, մտան ջուրի մէջ՝ հունը փնտռելու համար և վերջապէս, բոլորս ալ անցանք միւս եզերքը։

Արդէն վարը թողած էինք Մանազկերտի բերդը, որովհետեւ չէինք գիտեր թէ հոն գտնուողը թո՞ւրք թէ Ռուս բանակն էր։ Եւ արշալոյսին հասանք Ալաշկերտի գաւառի ամենաբարձր լեռը՝ Խաթաւի անունով, և բոլորս ալ, ուժասպառ, ոտքերնիս վէրքերով ծածկուած, հարկադրուեցանք մեծ դժուարութեամբ մագլցիլ ժայռերէն վեր։ Երեք ժամէն, արդէն, հասած էինք լերան գագաթը, ուր, ապառաժներու մէջ, տոթ արեւին ներքեւ, ապաստանեցանք՝ քիչ մը հանգիստ շունչ առնելու։

Սկսանք նորէն մտմտալ թէ այս երեկոյեան, ո՞ր ուղղութեամբ պիտի յառաջանայինք։ Այս վերջին 48 ժամուան ընթացքին, գիշեր-ցերեկ քալած ըլլալով, բոլորս ալ ուժասպառ եղած էինք, բայց ինչ որ ալ ըլլար, պէտք էր որ շարունակէինք մեր յառաջխաղացքը և գտնէինք Ռուս բանակը։ Բոլորս ալ սովալլուկ վիճակի մէջ էինք, տղաս սկսած էր բուսեղէններ — սինձ, թթուառոչ — փնտռել — հաւաքել և մաս մըն ալ ինծի տալ։

Լերան գագաթէն կը տեսնուէր գիւղ մը, ճամբու կողքին, մեր տեղէն երկու ժամ հեռու։ Դիտակով կը նայինք և կը տեսնենք որ գիւղին մէջ մարդիկ կը նշմարուին, երթեւեկութիւն կայ, բայց ի՞նչ ազգի են, դժուար էր զանազանել։ Որոշուեցաւ որ Սամուէլ Սպանդարեան՝ իբր ռուսագէտ և Մուշեղ Գրիգորեան, դիտակը հետերնին առած, վար իջնեն և գիւղին մօտենալով՝ ստուգեն այդ կէտը։ Մենք ալ, լերան գագաթէն կը դիտենք։ Տղաք դէպի գիւղը յառաջացան և երկու ժամէն աւելի չերեւցան։ Սկսանք մտմտալ։ Մեր ղեկավար Արամ յոռետես կարծիքներ յայտնեց թէ գիւղին մէջ եղողները թուրք զինուորներ են, որոնք մեր տղաքը չարչարելով՝ պիտի իմանան մեր հոս գտնուիլը և մեր վրայ յարձակին և չորս կողմէն պաշարելով՝ փճացնեն մեզ բոլորս։

Դեռ առաւօտ է, բոլորս ալ ուժասպառ ենք, ո՞ւր պիտի փախչինք։

Իր այս խօսքերով, ալ աւելի յուսահատեցուց բոլորս, բայց ինչ որ ալ ըլլար, պէտք էր որ համակերպէինք մեր ճակատագրին։ Բոլորին մէջ, ամէնէն տարիքոտը և վատառողջը ես ըլլալով հանդերձ, անոնց սիրտ տուի, քաջալերեցի և վստահեցուցի որ բոլորս ալ պիտի ազատինք։ Յիշողութեանս մէջ դեռ թարմ էր քաղաքին մէջ տեսած երազս, զոր պատմած էի Հաճի Յակոբին, անանկ որ վստահ էի ազատուելուս։

Եւ աչքերնիս շարունակ գիւղին յառած՝ կը սպասէինք։ Անգամ մըն ալ տեսանք որ գիւղէն մարդ մը դուրս գալով, մեր կողմը ուղղուեցաւ և վեր մագլցելով՝ հազիւ երկու ժամէն կը մօտենար մեզի։ Բոլորիս ալ սիրտերը կը տրոփէին տենդագին, և ոչ մէկս որոշ կրնայինք ըսել թէ եկողը ի՞նչ ազգի կը պատկանէր, մինչև որ, մեզմէ քիչ հեռաւորութեան վրայ, նշմարեցինք ռուսական սոլդատի գլխարկը։ Այդ ատեն միայն հասկցանք որ եկողը ռուս զինուոր էր, որ մեզի մօտենալով՝ հայերէն լեզուով բարեւեց։

Բոլորս ալ, մեր ուրախութենէն՝ կուլայինք և չէինք կրնար զսպել մեր արտասուքը, քարացած մնացեր էինք, բերաննիս չէր բացուեր որ զինուորին հետ խօսէինք։ Նորէն զինուորն էր որ սկսաւ խօսիլ։

— Ուրախ և երջանիկ պէտք է լինիք որ անվնաս կարողացած էք գալ մինչև տեղս, ասկէ վերջ այլեւս Ռուսական պաշտպանութեան տակ կը գտնուիք, որևէ վտանգ չի սպառնար ձեզի։

Պատմեց որ Մանազկերտի բերդն ալ՝ Ռուսական յառաջապահներ կը գտնուին, և իրմէ կ'իմանանք որ 12 ժամ աւելի ներս գացեր ենք ռազմաճակատէն, Ռուսերը ձգելով մեր կռնակը, ու մեզ կը հրաւիրէր որ փութանք վար, գիւղը, ուր մեզի կը սպասէր խազախ հրամանատարը։

Այսօր եօթներորդ օրն էր որ ճամբորդութիւն կ'ընէինք։

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

Խազախ հրամանատարին քով.— Վեցերորդ Հնչակեան բանակատեղի.— Հարիւրապետ Արամ Փօթիկեան.— Իր կենսագրականը.— Սարըղամիշի հիւանդանոցին մէջ.— Խումբը կը ցրուի.—

Բոլորս ալ կը սկսինք դէպի վար իջնել և հազիւ երեք ժամէն կը հասնինք գիւղը։ Շատերուս ոտքերը այն կացութեան մէջ էին որ եթէ այդ օր չհանդիպէինք Ռուսերուն, ալ ասկէ անդին՝ մեծ դժուարութեամբ — ինծի հետ նաեւ շատ մը ուրիշներ — պիտի կարողանայինք յառաջ երթալ, այն ալ՝ գիշեր ատեն։

Ուղղակի կ՚առաջնորդուինք խազախ հրամանատարին քով։ Հոն կը գտնենք նաեւ ուրիշ հայ զինուորներ, բոլորն ալ Կովկասցի։

Խազախ հրամանատարը արդէն Սպանդարեանի հետ 4-5 ժամէն աւելի տեսակցելով, մեր շրջանի կոտորածներու մասին բոլոր մանրամասնութիւնները առած էր, եւ այդ պատճառով ալ՝ խիստ զգածուած կ՚երեւէր։ Նամանաւանդ՝ մեր խումբի վիճակը, ոտքերուս արիւնլուայ վէրքերը, հագուստներուս քուրջերու վերածուիլը խիստ ցաւ պատճառած էին անոր։ Մեզի իմացուեցաւ որ իրե՞նց պաշտօնն էր մինչեւ այս տեղերը գալ, հետազօտութիւններ կատարել եւ նորէն վերադառնալ բանակատեղին, որով հիմա իսկ՝ ստիպուած էին ետ երթալ, եւ մեզի կը յանձնարարեն որ հետեւինք իրենց։ Անոնք. բոլորն ալ, հեծեալ էին, իսկ մենք՝ հետիոտն, յոգնած ու պարտասած։

Գումարտակի հետ, վիրաւորներ փոխադրելու համար, պատգարակներ ունէին, որոնք կը քաշուէին երկու ձիերով։ Գումարտակը ուր որ ալ երթար, այդ պատգարակները միշտ իր հետ կը տանէր՝ մեռեալ կամ վիրաւոր փոխադրելու համար։

Մեր տղաներէն՝ Կոընչոյեան Փասիկը, զիս եւ քանի մը ընկերներ դրին այդ պատգարակներուն վրայ, իսկ մնացած ընկերները հետիոտն կը հետեւէին մեզի։ Ջորս ժամէն կ՚իջեւանինք ուրիշ աւերակ գիւղ մը, որ խազախներու եւ հետեւակ զօրքի քանի մը վաշտերու կեդրոնատեղին էր։ Հոդ կային վրաններու հիւանդանոցներ։

Մենք, ծառերու շուքին տակ հաւաքուած կը նստինք, հայ զինուորները մեզի կը բերեն շաքար, թէյ, պաքսիմաթ։ Բողաքէն փախուստ տալէն ի վեր, 40 օրուան մէջ, առաջին անգամն է որ կուշտ փորով թէյ կը խմենք, իսկ հաց՝ հազիւ թէ մէյ մէկ կտոր պաքսիմաթ՝ իւրաքանչիւրիս, քանի որ խեղճ սոլդատներն ալ կը նեղուէին հացի պակասութենէն՝ պաշարը ժամանակին չհասնելուն պատճառով։

Այդ գիշեր, ազատ շունչ մը քաշելով, կը քնանանք մինչեւ առաւօտ։ Պաշարակիր սայլերը կուգան, որոնց սայլապաններուն մեծ մասը Բասենի հայ գիւղացիներ են, որոնք սիրով՝ մեզ կը նստեցնեն իրենց սայլերուն վրայ ու ճամբայ կ՚իյնանք դէպի Դութաղ, ընդհանուր բանակատեղին։ Երկու երեք օրէն կը հասնինք հոն, կը տեղեկանանք որ հոդ կը գտնուի եղեր հայ կամաւորական գունդ մը։ Հարց ու փորձով կը գտնենք զանոնք, բոլորն ալ տաճկահայ երիտասարդներ են, որոնք երբ կ՚իմանան Մշեցի ըլլալնիս, կը յայտնեն որ իրենց մէջ Մշեցի կամաւորներ ալ կը գտնուին, եւ մեզ բոլորս կ՚առաջնորդեն Մշեցիներու վրանը։ Հոդ, յանկարծակի, կը տեսնեմ նախկին ընկերս, Դր. Արամ Փոթիկեանը, կը համբուրուինք, կը սկսինք լալ. մանաւանդ՝ զիս այս դժոխային վիճակին մէջ տեսնելով՝ ժամերով չի կրնար զսպել իր արտասուքը։ Բոլորիս հագուստները բզիկ-բզիկ եղած, փորերնէս վար բոլորովին սեւցած, ոտքերնիս վէրքերով ծածկուած։

Ընդհանուր հրամանատարը կը փափաքի տեսնել մեզ։ Բոլորս ալ նոյն դրութեան մէջ և մեր զէնքերով կը ներկայանանք գեներալին՝ Դր. Արամի առաջնորդութեամբ, որ բաւական երկար ժամանակ՝ Ռուսաստան ապրած ըլլալով, թարգմանի դեր կը կատարէր Կոտորածներու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ լսելէ յետոյ, հարց կուտայ մեր տղաներուն, որոնք զինուորական շարքով, զոյգ զոյգ, կեցած էին։

Գեներալը հարց կուտայ.

— Մօտ ատենէն բանակը պիտի շարժի դէպի Մուշի կողմը, կը փափաքի՞ք հոս մնալ և ձեր կամաւորական գունդին հետ մեկնիլ։

Մենք կը բացատրենք որ արդէն ձեր այս յամրաքայլ շարժումներն էին որ քանդեցին մեր տուները, և եթէ վստահ ըլլանք որ պիտի յառաջանաք. մեր մեծամասնութիւնը, որ դեռ առողջ կը զգայ, սիրով պիտի միանայ բանակին։

— Պռավօ, — կ'ըսէ գեներալը, և Արամին կը յանձնարարէ որ ինչ որ պէտք է մեզի համար, կարգադրել տայ։

Եւ երբ կ'իմանայ որ քանի օրերէ ի վեր բան չենք կերած, իսկոյն կը հրամայէ որ պարկ մը պաքսիմաթ բերուի, իւրաքանչիւրիս երեք կռուանճա պաքսիմաթ տրուի իր ներկայութեան, և կը հրամայէ որ մեկնինք։

Բոլորս ալ, նորէն, կը վերադառնանք մեր կամաւորներու վրանները, ուր բոլոր կամաւորները դուրս կուգան և մեզ կը հրաւիրեն իրենց վրանները և կը հիւրասիրեն և երեկոյեան՝ իրենց տրուելիք կերակուրէն ալ՝ մեզի բաժին կը հանեն ու միասին կը ճաշենք։

Ես արդէն Դր. Արամի վրանն էի։ Ան կը փայփայէր տղաս Գուրգէնը թէ ինչպէս կրցած էր քաղաքէն դուրս գալ և մինչեւ հոս հասած էր։

Կամաւորական գունդը կը բաղկանար 600 երիտասարդներէ՝ Հնչակեան Վեցերորդ Զօրաբանակ անունով, որ վեց հարիւրեակի բաժնուելով, ունէր վեց հարիւրապետներ, որոնցմէ մին էր ընկերս Արամ Փոթիկեանը։ Այս զօրաբանակի հրամանատարն էր Պանդուխտը (Մուշի դաշտի Ցօնան գիւղացի Դր. Միքայէլը), որ Բասենի բարձր Հայքի շրջանին մէջ գործող Ռուսական բանակի յառաջապահ զօրքին մաս կազմելով՝ բոլոր յառաջխաղացումներուն ընթացքին՝ իրենց բաժին ինկած գործողութեան մէջ մեծ և նշանաւոր դեր կը կատարէր։

Պանդուխտի համամտութեամբ և հաւանութեամբ, Փոթիկեան՝ գունդի բժշկական քննութենէ անցնել կուտայ մեր բոլոր տղաները, բոլորին ոտքերուն վէրքերը կը դարմանուին, վիրակապերով կը կապուին, իսկ Կորնչոյեան Փաթիկի ուսին վէրքը աւելի գէշնալով, հիւանդանոց փոխադրուեցաւ, ուրկէ ալ տարուեցաւ Սարը Ղամիշի հիւանդանոցը և հոն ալ մահացաւ խեղճ տղան։

Դուժաղի մէջտեղէն կ՚անցնի Արածանիի մէկ ճիւղը, որուն երկու եզերքներուն վրայ, երկար տարածութեամբ, շարուած էին հազարաւոր վրաններ, շարժական հիւանդանոցներ, իսկ իրարու վրայ դիզուած շաքարի, ալիւրի, գարիի, պաքսիմաթներու պարկերը բլուրներ կը ձեւացնէին, ահագին ուժ և կարողութիւն։ Կրնամ հաւաստել որ Ռուսերու միմիայն այդ տեղի պարէնի քանակը կը գերազանցէր ամբողջ Թրքական բանակներու պահեստները։

Հետեւեալ առաւօտեան, բոլոր տղաքն ալ, լոգցան Արածանիի մէջ, ուր եկան նաեւ Փոթիկեան և Պանդուխտ, բոլորիս համար բերելով երկուական ձեռք ճերմակեղէն, կամաւորական տարազով հագուստ, գլխարկ, գուլպայ և կօշիկ՝ երկար ու կարճ փողերով։ Իւրաքանչիւրս մեզի յարմարը զատելով հագանք, այսպէսով՝ բոլորս ալ կամաւորական զինուորի երեւոյթ ստացանք։

ԱՐԱՄ ՓՈԹԻԿԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

Մուշ քաղաքի Զորոյ Թաղեցի վաճառական, դրամատէր Փոթիկեան Կարապետ աղայի երկրորդ զաւակն էր Արամ, որ ինծի դրացի և ինձմէ տասը տարի պզտիկ ըլլալով, լաւ ծանօթ էի իր պատանեկութեան։ Շատ ճարպիկ և աշխոյժ տղայ մըն էր, բնածին ըմբոստ բնաւորութեան տէր, որ նոյնիսկ իր ծնողքին առջեւ գլուխ չէր խոնարհեցնէր և շատ կանուխէն լքեց դպրոցը։ Իր հայրը՝ շատ խելացի և դիւանագէտ անձ մըն էր և մինչեւ իր եօթանասունամեայ տարիքը վարեց քաղաքի հայոց ազգային գործերը, և երեսփոխանական ժողովի առաջին ատենապետութեան պաշտօնը կը վարէր։

Աչքերուն լոյսը կորսնցնելով հանդերձ, ժողովներուն կ՚երթար պատգարակով (Ս. Մարինէի մայր եկեղեցին) և իր ատենապետութեան աթոռը կը գրաւէր, օրուան քաղաքականութեան մասին հմտալից, իմաստալից և յանդուգն գաղափարներ կը յայտներ, և բոլոր ժողովականներէն ալ կը սիրուէր ու կը յարգուէր։

Կարապետ աղան որչափ որ ջանաց Արամը դպրոց ղրկել, չյաջողեցաւ և յուսահատ՝ ուզեց արհեստի դնել զայն, նորէն անօգուտ, դրամագլուխ տրամադրեց որ առեւտուրի սկսի, նորէն չօգնեց, առած դրամը կը մսխէր։ Այլեւս յուսահատած, երես դարձուց տղայէն, բայց մայրերը ընդհանրապէս պաշտպան կը կանգնին իրենց անառակ զաւակներուն և Արամի մայրը գաղտնօրէն կը գոհացնէր Արամի բոլոր պահանջները։

Կարապետ աղան, իր ամբողջ հարստութիւնը, հազարաւոր լիրաներ յատկացուց՝ բաղնիք, ջրաղաց, օղետուն և չէնքեր շինել տալու իր սեփական հողերուն վրայ։ Մեծածախս բաղնիքը ձախողանք մը եղաւ և խեղճ մարդը մեռաւ՝ մեծ պարտքեր ձգելով։

Չորս տղայ զաւակներ ունէր. — Արշաւիր, Արամ, Աշոտ և Աբրահամ անուններով։ Դիտելի է որ չորս տղաներու անուններու սկզբնատառերը Ա. են։

Ասոնց ամենէն ըմբոստը Արամը ըլլալով, սկսաւ տան կահկարասիները ծախել տալ և յարաբերութիւն հաստատել յեղափոխական տարրերուն հետ, անանկ որ իր եղբայրներն ալ սկսան երես դարձնել իրմէ, թէեւ կը պատկառէին իրմէ։ Օր մըն ալ գաղափարը կը յղանայ Սասուն բարձրանալ և Անդրանիկի խումբին միանալ։ Անդրանիկ, սակայն, կը մերժէր այն երիտասարդները, որոնք քաղաքէն Սասուն կր բարձրանային՝ առանց զէնքի՝ ըսելով.

— Գացէ՛ք, զէնք ձեռք ձգեցէք, անանկ եկէք։

Այդ պատճառով ալ, Արամ ետ եկած էր և ջանք կը թափէր զէնք մը ձեռք ձգելու։ Այդ ժամանակին, քաղաքի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներն էինք, ես, Գեղամ Տէր Կարապետեան և Վահան Բօրոյեան։ Ընկերներս շատ պահպանողական ըլլալով, չափէն աւելի զգուշութեամբ կը գործէին և հրապարակի վրայ չէին երեւնար։ Ես քիչ մը տաքարիւն ըլլալով, բոլորին ծանօթ էի։ Օր մը, երբ երեկոյեան, խանութէն, տուն կը վերադառնայի, տեսայ որ Արամ կը սպասէր մեր աղբիւրին քով։ Երբ զիս տեսաւ, մօտեցաւ և խնդրեց որ հրացան մը կամ արժէքը տամ՝ իրեն որպէսզի հրացան գնէ և կարենայ Անդրանիկին քով երթալ։

Կ՚ընդունիմ առաջարկը՝ աւելի այն դիտաւորումով որ ինք Սասուն բարձրանալով՝ հեռանայ տունէն, որպէսզի այդ նահապետական տունը կարողանայ վերականգնիլ։ Գիտէի որ եղբայրներուն մէջ՝ աւելի Աշոտն ու Աբրահամը ժառանգած էին իրենց հօր շինարար յատկութիւնը։ Մեր տունը գտնուած տրամադրելի զէնքերէն՝ Ռուսական պերտանկի հրացան մը՝ քանի մը պատրոններով կուտամ իրեն և յանձնարարականով մը կը ղրկեմ Անդրանիկին քով, 1898 թուականին, և խումբին մէջ մտնելով, 4-5 տարի կը յարատեւէ. կարգ մը կռիւներու ալ կը մասնակցի. բայց իր բնածին ըմբոստութեան հետեւանքով, կը բաժնուի Անդրանիկի խումբէն, իբր սուրհանդակ՝ կ'անցնի Կովկաս և կը հաստատուի Պաթումի մէջ, ուր երկար ատեն ապրելով՝ լաւ դիրք մը շինած էր իրեն համար։

Մենք, Տարօնցիներս — ըլլանք Սասունցի, Մուշ քաղաքացի կամ դաշտեցի, մեր բոլոր գործիչներով և զինեալ աղաներով — յեղափոխական գործը նկատելով իբրեւ ազգային ազատագրութեան սուրբ և նուիրական գործ, սիրայօժար կը գործակցէինք բոլոր տեսակի յեղափոխականներու հետ, մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը։

Կուսակցութիւն բառը շատ խորթ կը թուէր մեզի։ Սկզբնական շրջանին, ինչ ոգիով և ըմբռնումով որ կը գործակցէինք Տամատեանի, Համբարձում Պոյաճեանի (Մուրատ), Հաճընցի Ռուբէնի հետ, նոյն ոգիով և համոզումով՝ գործակցեցանք նաեւ բոլոր միւսներուն հետ ալ, այսինքն, Աղբիւր Սերոբ, Անդրանիկ, Հրայր, եւայլն։

Աւելի վերջերը եկող գործիչներէն Թաթուլի, Գուրգէնի, Սաքոյի, Վահանի, Ռուբէնի, Զաւարեանի և այլ ընկերներու հանդէպ բռնած մեր դիրքը նոյնն է եղած, այսինքն, այդ եկող-գացող բոլոր գործիչները նկատած էինք յեղափոխական գործիչներ միայն։ Հնչակ, Դաշնակ բառերէն կը խրտչէինք, կը զզուէինք։ Այդ իսկ պատճառով, այդ բոլոր գործիչները — տեղեկանալէ յետոյ մեր ըմբռնումներուն և հոգեբանութեան — կը զգուշանային հատուածական գործունէութենէ կամ կուսակցական պրոպականտ մղելէ։

Արամ Փոթիկեան, Պաթումի մէջ, յարած էր Հնչակեան Կուսակցութեան և հայ-թաթարական դէպքերուն ատեն՝ քաջութիւն և կարողութիւն յայտնաբերելով, հռչակի տիրացած էր։ Սահմանադրութենէն յետոյ, վերադարձաւ հայրենիք, և թաղային գործերու մէջ՝ մեզի կը գործակցէր։ Իր եղբօր Աշոտի հետ գործակցելով, Փոթիկեան գերդաստանի անունը և հմայքը նորէն սիրելի դարձուց ամբողջ քաղաքի հայութեան։

1914ին, դեռ պատերազմը չծագած, Սմբատի հետ մեկնեցաւ Ռուսաստան, և երբ հոն, կամաւորական բանակները կը կազմուէին, Արամ պետ կը կարգուի Հնչակեան հարիւրեակին և կը մեկնի ճակատ, ուր կը մասնակցի կարեւոր ճակատամարտներու։

Կամաւորական գունդերու լուծուելէն ետք, կը վերադառնայ

Թիֆլիս, մեզ մօտ և երբ Ռուսեր կը գրաւեն Մուշը, երկուքս միասին վերադարձանք Տարօն։ Ռուսական նահանջէն առաջ, զգալով գալիք աղէտը, մեզմէ առաջ՝ հեռացաւ Տարօնէն, գնաց Խարբերդ քաղաքը, ուր կը հաստատուի։ Վերջէն իմացայ որ Թոքախտի հիւանդութեամբ կնքեր է իր մահկանացուն՝ խոր սուգի մատնելով իր եղբայր Աշոտը և իր բազմաթիւ ընկերները։

Բանակին մէջ, Ռուսերու դանդաղ գործունէութեան և արուեստական նահանջներու էութիւնը ըմբռնելով, որոնց հետեւանքով ալ իր ազգը կ'ենթարկուէր անդարմանելի աղէտներու, Արամ Փոթիկեան շատ յոռետես և յուսահատ դրութեան մատնուած էր, այդ պատճառով ալ՝ համամտութիւն ցոյց չտուաւ որ մեր տղաքը մտնէին իր բանակին մէջ և գաղտնօրէն բոլորն ալ համոզեց որ ըսենք թէ «Մենք ուժասպառ եղած ենք, կ'ուզենք երթալ Թիֆլիս՝ հանգստանալու համար», և այդ ձեւով ալ՝ յաջողեցաւ արտօնագիր առնել գեներալէն։

Մեր խումբին պատկանող յիսունէ աւելի կանոնաւոր զէնքերն ու փամփուշտները տրամադրեցինք կամաւորական վեցերորդ գունդին, որովհետեւ այդ օրէն ետք, Ռուսերը պիտի գրաւէին զանոնք։ Թէեւ ոմանք՝ իրենց տասնոց ատրճանակները իրենց հետ առին, սակայն Գուրգէնիս և իմ ատրճանակները յանձնեցինք Արամ Փոթիկեանին, և միւս տղաներու քով մնացած ատրճանակները ի վերջոյ գրաւուեցան Ռուսերու կողմէ, ճամբան կատարուած խուզարկութեանց ատեն։

Հետեւեալ օրը պաշարակիր սայլերու վրայ նստած, սկսանք յառաջանալ դէպի Սարը Ղամիշ։

Չորս օրուան ճամբորդութենէ մը ետք, կը հասնինք Սարը Ղամիշ։ Գեներալի տուած պաշտօնաթղթի համաձայն, մենք՝ իբր կամաւոր, այդ տեղի զինուորական հիւանդանոցը կ'ընդունուինք։ Երկու ամիսէ ի վեր՝ բնաւ ածիլուած չըլլալով, բոլորիս ալ գլուխի և երեսի մազերը երկարած և տէրվիշի երեւոյթ տուած էին բոլորիս։ Հիւանդանոցին մէջ, նախ մեր մազերը սափրելէ ետք, տաք ջուրով աղուոր լոգանք մը առինք, մաքուր ճերմակեղէններ հագցընելով՝ տարին մեզի յատկացուած մահճակալներու վրայ պառկեցուցին։ Ութ օրուան հանգիստէն, լաւ ուտելիքներէն և տրուած դեղերէն աղուոր մը կազդուրուեցանք։ Այդ օրերուն, Գուրգէնս էր բոլոր այր ու կին պաշտօնեաներու ուրախութեան և զուարճութեան առարկան և իբր կամաւոր, իր փոքր հասակով, բոլորն ալ կը հետաքրքրէր, և իր քովէն անցած ատեններն՝ շարունակ կը կրկնէին, «Արմենեան, մալիկ դոպրովոլցի» (հայ փոքրիկ կամաւոր) և ժպտելով՝ պտուղներ կը հրամցնէին անոր։

Եօթը օր ետք, ըսինք որ այլեւս առողջացեր ենք և արտօնութիւն ուզեցինք դուրս գալու։ Հագանք մեր հականեխուած հագուստները և դուրս գացինք և երկաթուղիով մեկնեցանք Կարս, ուր գաղթականներու հոգատարութեան համար մասնաճիւղ մը կար և օրական ծախքերը կը հայթայթէր։

Իսկ ես և զաւակս հիւրասիրուեցանք կարսաբնակ մեր թաղեցի Աբգար Կաընչոյեանի տունը, տասը օրուան չափ. և տասը օր մըն ալ՝ Ալվառինչ գիւղացի Հոլկու Սողոմոնի (Տամատեանի հին ընկերներէն) տունը կեցանք. ուրկէ նամակ գրեցինք Սան Ֆրանսիսքօ բնակող փոքր եղբօրս՝ Խոսրովին, Պէթընտորֆ (Այովա նահանգ. Միացեալ Նահանգներ) բնակող հօրեղբօրորդի Լեւոնին և ծանօթ հայրենակիցներուս, և մեզի պատահած դժբախտութիւնը տեղեկագրեցինք.

Կարսէն փոխադրուեցանք Թիֆլիս և հոն հաստատուեցանք։ Մեր խումբի տղաներէն մէկ մասը քովս եկաւ, մնացեալները մեկնեցան Ալեքսանդրապոլ և Երեւան ու մտան Անդրանիկի կամաւորական բանակը։

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

Վարդենիսցի Յարութիւն Վարժապետը եւ Պուլանըքցի Մարտիրոսը ողջ կը տեսնեմ Թիֆլիսի մէջ.— Իրենց ազատութեան պարագաները — Կը փորձեմ տղաս ընդունիլ տալ Ներսէսեան Վարժարանը.— Տնօրէն Խնուսցի կողմնակալութիւնը եւ պատճառները.—

Թիֆլիսի Երեւանսկի պողոտային վրայ ման գալուս, կը հանդիպիմ Վարդենիսցի Յարութիւն Վարժապետին և Խոշկեալտեցի (Պուլանըք) Մարտիրոս Վարժապետին։ Խենթենալս կուգայ երբ այդ երկուքն ալ կը տեսնեմ ողջ-առողջ։

Անշուշտ ընթերցողը կը յիշէ որ այդ երկուքն ալ մեզ հետ էին՝ Հաւատորիկի լեռները եղած ատեննիս, ուրկէ՝ Փափազեանի յանձնարարութեամբ, երեք անգամ սուրհանդակներ ղրկուեցան դէպի Ռուսական բանակը, առաջին, Պր. Աւետիսի խումբը՝ տասը տղաներով, երկրորդ, Յարութիւն Վարժապետը՝ երկու ընկերներով, երրորդ, Պր. Մարտիրոս՝ ինը ընկերներով, որոնք տարբեր տարբեր ուղղութեամբ, տարբեր ժամանակներու մէջ, ճամբու դրուեցան, և ոչ ոք վերադարձաւ, անանկ որ կը կարծէինք թէ բոլորն ալ սպաննուած էին։

Այդ պատճառով ալ ուրախութիւնս և հետաքրքրութիւնս մեծ եղան, երբ երկու տարբեր ուղղութեամբ մեկնող երկու ընկերները ողջ կը տեսնեմ։ Իրենց հետ, մօտակայ սրճարան մը երթալով, կը խնդրեմ որ ամէն մէկը պատմէ իր գլխէն անցած-դարձածները, խոստանալով որ ես ալ պատմեմ իմ գլխէն անցածները, եթէ տրամադիր ըլլան լսելու։

Ասիկա է Վարդենիսցի Յարութիւն վարժապետի պատմածը.

— Ձեր քովէն զատուած գիշեր, առանց որեւէ միջադէպի բռնուելու, հասայ մեր գիւղը (Վարդենիս), ուր՝ տուներու մէջ ոեւէ մարդ չկրցայ գտնել։ փողոցները, տուները լեցուած էին բազմաթիւ դիակներով։ Անօթի էի. մեր տան մէջ բնաւ բան չգտայ ուտելու, դրացիներու տուները պտտելով՝ ալիւր գտայ, խմոր շաղեցի և հաց եփեցի մեզի համար։ Խորհեցայ որ մօտակայ շամփը երթամ, հաւանաբար հոն ապաստանողներ ըլլան, և յիրաւի հոն կը գտնենք մեր գիւղի, Արտօնք. Խարս, Մուշաղշէն գիւղերու բնակչութեան մեծամասնութիւնք, մօտ 8,000 անձեր— այր, կին ու երեխայ։

Պր. Հասրաթ Թիֆիլսէ բանուած՝ հիւանդ վիճակի մէջ կը գտնեմ։ Մեր առաքելութեան նպատակը կը բացատրեմ և կը փափաքիմ գիտնալ թէ Ռուսական բանակը ո՞ւր կը գտնուի։ Ինծի կը պատմեն որ Ռուս զօրքերը մեզմէ վեց ժամ հեռու կը գտնուէին, Տափավանքի կողմը։ Կ'որոշենք առտուն հոն երթալ, և Մուշի ու Սասունի մասին տեղեկութիւններ տալով, անոնց օգնութիւնը հայցել։

Յաջորդ առաւօտ, կը ծրագրենք երթալ աւերակ ջաղացներու մէջ անցընել ցերեկը, և երեկոյեան ալ՝ ջանանք անցնիլ այն կողմ։ Շամփէն դուրս կուգանք մի քանի ընկերներով, հեռուէն կը նշմարենք խումբ մը ձիաւորներ, որոնք դէպի մեր կողմը կուգան։ Կարծելով թէ Մուսա բէկի չէթէներն են, իսկոյն կը փորձենք պահուըտիլ, բայց անոնք մեզ տեսնելով. քառասմբակ դէպի մեր կողմը կուգան։ կը ճանչնանք զանոնք— Ռուսական խաչախներ էին։

Իսկոյն, ամբողջ ժողովուրդով, անոնց ընդ առաջ կ'երթանք։ Անոնց մէջ Կովկասահայեր ալ կային։

Մեր ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր։

Մենք կը կարծէինք որ Ռուսական բանակն ալ՝ իրենց ետեւէն կուգար։ Սկսանք անոնց պատմել քաղաքի և դաշտի ջարդերու մասին, ըսինք թէ Սասունի և Հաւատորիկի լեռները՝ 50-60,000 փախստականները կը գտնուին՝ վերջին ծայր յուսահատական վիճակի մէջ և ձեզի կը սպասեն։

Անոնք յայտնեցին որ իրենք հետազօտիչ խումբեր են, այս կողմերը եկած են թշնամի ուժեր փնտռելու և լրտեսելու։ Երեկոյեան նորէն պիտի վերադառնան բանակատեղին։ Բանակը ե՞րբ պիտի սկսի յառաջանալ, չէին գիտեր։ Եւ մեզի թելադրեցին որ եթէ քիւրտերու յարձակումներէն կը վախնանք, կրնանք երթալ բանակին քով, որ մեր տեղէն չորս ժամ հեռու կը գտնուէր։

Ու իրենք, մեր քով երկու ժամ հանգստանալէն յետոյ, անցան Արտօնաց, Խարսայ, Ալիգըլըրօնայ, Թիլի, Աւզաղբիւրի շրջաններու հետազօտութեան։

Իսկ չամփի մէջ գտնուող ամբողջ ժողովուրդը ուղղուեցաւ դէպի Ռուսական բանակը, առանց ոեւէ թուրք կամ քիւրտ զօրքի հանդիպելու։

Երբ Ռուսերը մեզ տեսան, սիրալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին և յանձնարարեցին որ բանակատեղիէն քիչ հեռու գտնուող դատարկ գիւղեր երթանք տեղաւորուինք։

— Հայր, հարցուցի — քու առաքելութիւնդ ի՞նչ էր, զքեզ ի՞նչ բանի համար ղրկեցինք, այդքան բան տեսնելէդ յետոյ, ինչո՞ւ չվերադարձար՝ մեզի լուր տալու, և պատճառ եղար այդ հազարաւոր անմեղ զոհերուն։

— Նախ որ ես ալ կը յուսայի, պատասխանեց — թէ Ռուս բանակը անպատճառ պիտի յառաջանար, նահանջը բնաւ չանցաւ մտքէս։ Երկրորդ որ շատ յոգնած էի, չկրցայ վերադառնալ։ Ուրիշ որու որ աղաչեցի, ոչ ոք յանձն առաւ, և հետեւեալ օրն իսկ, նահանջը սկսաւ, և մենք ալ, բանակին առջեւէն ու ետեւէն երթալով, անցանք Կովկաս։

— Պարոն Անդրանիկը և իր բանակը չտեսա՞ք — հարցուցի։

— Ոչ — ըսաւ — անոնք Դատուանի կողմն էին, այդ օրը չտեսայ. սակայն նահանջէն վերջ, երբ կամաւորներն ալ կը նահանջէին, տեսայ և պէտք եղածն ալ ըսի. բայց ի՞նչ կրնային ընել երբ ձարիզմը արդէն կանխամտածութեամբ, հայերուս վերջին մնացորդներն ալ փճացնել տալու քաղաքականութեան հետամուտ էր։

Ընթերցողը աւելի լաւ պէտք է յիշէ որ ձարիզմէն աւելի վատ ընթացք ունեցաւ Փափազեան։ Երբ թուրքերն ու քիւրտերը, դաշտին մէջ, դէպի արեւմուտք կը նահանջէին — արդէն Յարութիւն վարժապետը այդ օրը ղրկուեցաւ — այդ ատեն եթէ Փափազեան՝ մեր այնտեղի ժողովուրդին թոյլ տար որ ճամբայ իյնար, բոլորն ալ, Վարդենիսցիներուն նման, ազատուած կ՚ըլլային։

Չըրաւ այդ բանը և զոհել տուաւ այդ անմեղ ժողովուրդը։

Թէեւ Յարութիւն վարժապետն ալ նոյնքան մեծ և անքաւելի յանցանք գործեց — և այդ բանը՝ իր երեսին ըսի —

բայց ան, իբրեւ հասարակ անհատ մը, չունէր այն պատասխանատըւութեան յանձնառութիւնը, ինչ որ ունէր մեր Պարոն Փափազեանը։

Իսկ Մարտիրոս վարժապետը հետեւեալ կերպով պատմեց իր ազատումին պարագաները.—

— Ես, Գասպար Զավուշ եւ ութ ընկերներ անցանք դաշտի գիւղերը եւ ապաստանեցանք Քոսուրայ լեռներու անտառներուն մէջ, ուր անցուցինք առաջին ցերեկը։ Երկրորդ գիշեր՝ շարունակեցինք մեր ճամբան եւ առանց միջադէպի՝ մտանք Պուլանըքի շրջանը եւ ցերեկը հոն անցուցինք։ Երրորդ գիշեր՝ նորէն շարունակ քալեցինք եւ թշնամի գիծերէն պիտի անցնէինք այդ օրը։ Երբ գծերուն մօտեցանք, տղայոց ըսինք որ նախ Գասպար Զավուշ եւ ես անցնինք եւ դուք ալ հետեւեցէք մեզի, մենք այսինչ տեղ կը սպասենք ձեզի։

Իրենք, երկուքը, կ՚անցնին եւ կ՚երթան որոշուած վայրը կը նստին ու երկար կը սպասեն։ Տղաքը չեն երեւնար։ Եւ առաւօտեան մօտ, երբ յոյսերնին կը կտրեն, պարտաւորուած՝ երկուքը առանձինն կը շարունակեն իրենց ճամբան մինչեւ որ ապահով ապաստանարան մը կը գտնեն, ուր կ՚անցընեն երրորդ ցերեկը եւ սանկով կը շարունակեն մինչեւ որ կը հասնին Ռուսական բանակը։

Իրենց ընկերներու կորուստի մասին ի՞նչքան ճիշդ էր Մարտիրոսի պատմածը, որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել։ Տէր Աստուած որ իր ըսածին պէս ըլլայ։ Թերեւս, տղաները քնացած վիճակի մէջ լքելով, ինք եւ իր հայրենակիցը, դիտմամբ, ճամբուն ուղղութիւնը փոխած ու այդպէս՝ իրենք զիրենք միայն ազատելու հետամուտ եղած են, իսկ միւս ութ ընկերները, բոլորն ալ, Մշոյ դաշտէն ըլլալով՝ բոլորովին անծանօթ էին Պուլանըքի ճամբաներուն, եւ այդ պատճառով ալ՝ կորուստի մատնուած։

Հոկտեմբերի սկիզբն էր. Թերթերէն կ՚իմանամ որ դպրոցները պիտի վերաբացուէին։ Ներսէսեան վարժարանը որոշած է մաս մը գաղթական աշակերտներ ընդունիլ՝ իբր ձրիավարժ, որոնք որ մուտքի քննութիւնները յաջող անցընեն։ Տղաս շատ կը փափաքէր շարունակել իր ուսումը եւ կ՚որոշէ մասնակցիլ քննութեանց։ Հետեւեալ օրը կ՚արձանագրուի։ Ինք Մուշի Կեդրոնական վարժարանի չորրորդ դասարանը աւարտած էր, հոս՝ երկրորդ դասարանի քննութեանց կը մասնակցի եւ յաջող դուրս գալով, իրեն կը յայտնեն որ այս ինչ օր դասաւանդութիւնը կը սկսի՝ Բ. դասարանին մէջ։

Տղաս, անհամբեր կը սպասէ այդ օրուան եւ որոշուած ժամուն՝ արդէն հոն է եւ գրասեղանի մը առջեւ նստած։ Քիչ ետք, երբ ձրիավարժ աշակերտներու անունները կը կարդացուին, տղաս կը *տեսնէ որ իր անունը չի յիշուիր։ Թերեւս, սխալմունք մը կայ, ըսելով կը փութայ քննող ուսուցիչին քով եւ անոր կ'իմացնէ որ իր անունը չէ կարդացուած, ինչո՞ւ արդեօք, սխալմո՞ւնք մը տեղի ունեցած է.*

Ուսուցիչը կը ճանչնայ Գուրգէնս եւ երկուքը միասին Տնօրէն Խնունցին կը ներկայանան, որուն հարկ եղածը կը խօսի ուսուցիչը եւ քննութիւնը տուող բոլոր տղաներու քննութեան թուղթերը աչքէ անցընելէ ետք, կը տեսնէ որ տղայէս աւելի պակաս թիւ առնող վանեցի տղայի մը անունը նշանակուած է իր անունին տեղ։ Յովսէփ Խնունց կը պատասխանէ.

— Ի՞նչ ընենք, ձրիավարժ աշակերտներու թիւը լմնցած է, այլեւս նոր աշակերտ առնել անհնար է։ Այս տղան թող մնայ, յառաջիկայ տարին կ'ընդունիմ։

Գուրգէնս կը սկսի լալ եւ ըսել.— «Մուշի հազարաւոր տղաներէն միայն ես ազատած ու հոս եկած եմ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ 32 վանեցի աշակերտ ձրի կ'ընդունուին եւ ես միակ Մշեցիս երեսի վրայ կը լքուիմ»։

Այդ առեն, պատուարժան Տնօրէն Յովսէփ Խնունց դիտել կուտայ.

— Վանեցիները, բոլորն ալ քաջ, կտրիճ մարդեր են. լաւ եղաւ որ բոլորն ալ ազատեցան եւ հոս եկան, եւ այսօր ալ՝ իրաւունք ունին դպրոց ընդունուելու։ Եթէ դուն ալ չազատէիր եւ Մուշէն հոս չգայիր, աւելի լաւ կ'ըլլար։

Տղաս, այդ ամբարիշտ մարդու բերանէն ելած այդ լպիրշ խօսքերէն զգածուած, կը ձգէ, դուրս կ'ելլէ անկէ եւ ինծի կը պատմէ լալով։

— Վնաս չունի, տղաս — կ'ըսեմ իրեն, եւ կը տանիմ գաղթականներու համար նոր բացուած դպրոց մը դնել կուտամ գիշերօթիկ՝ ծախքն ալ ազգին կողմէ հոգացուելու պայմանով։

Ի վերջոյ կ'իմանամ որ Տեսուչ Խնունց, վանեցի տղայի մը թախանձանքին տեղի տալով, Գուրգէնիս անունը վերցուցեր է ցանկէն եւ անոր տեղ տղային անունը նշանակեր։

ԳԼՈՒԽ ԽԶ.

Ռուբէն եւ Փափազեան Կովկաս կը հասնին 32 ընկերներով.— Աշոտ Փոթիկեանի ոդիսականը.— Կացութիւնը Քանայ լեռներու մէջ.— Տէր Եղիշէի խումբն ալ անվնաս կ'անցնի գիծը.— Մուշ քաղաքէն միայն 27 հոգի ազատուած.—

Հոկտեմբեր ամսուան մէջ ենք, օր մը, Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթին մէջ կարդացի որ Ռուբէն և Փափազեան, 32 ընկերներով՝ անվնաս հասեր են Երեւան։ Քանի մը օրէն Թիֆլիս կուգան։ Փոթիկեան Աշոտ շուտով մը կը գտնէ զիս և իր եղբայր Աբրահամը, որ Ֆրեզնոյէն կամաւոր եկած և իր եղբայր Արամի կամաւորական բանակին միացած էր և այդ օրերը քիչ մը տկար զգալուն համար՝ միասին սենեակի մը մէջ կը բնակէինք։

Աշոտի ազատիլը, բնականաբար, մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ իր եղբայրներուն և թէ՛ բոլոր հայրենակիցներուն։ Իրեն հետ եղող միւս տղաներն էին Արմենակ Մարտէեան, Հրանդ Հլղաթեան, Արօ Շահրիկեան, Տիգրան Լոլոյեան, Արշակ Պոլէեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան։ Ասոնք քաղաքէն էին, իսկ Մնացածները՝ դաշտի գիւղերէն և Սասունէն։

Մեր խումբը Քան լեռնէն մեկնած ատեն, Աշոտ արդէն վիրաւորուած էր և Մառնիկ գիւղի անտառին մէջ կը խնամուէր։ Մեր մեկնելէն յետոյ, այդ լեռներուն մէջ պատահած անցքերը հետեւեալ գոյներով կը նկարագրէ.

— Թուրքերէ և քիւրտերէ բաղկացած հետապնդիչ խումբեր միշտ Բերդակայ և Ալվառինչի լեռները կուգան, ուր որեւէ դիմադրական ուժի չեն հանդիպիր. այլ միայն հոս ու հոն թաքնուած տղամարդիկ կամ կիներ կը տեսնեն և ըստ այնմ ալ՝ զեկուցում կուտան կառավարութեան, որ այլեւս հարկ չի տեսներ թնդանօթներ ղրկել կամ կանոնաւոր զօրք բերել այդ լեռները. միայն՝ Թուրք և քիւրտ չէթէներուն կը յանձնարարէ որ ուզածնին ընեն։ Ասկէ վերջ, ամէն օր, առտուընէ մինչեւ երեկոյ կ'ասպատակեն այդ լեռները, անտառներուն մէջ ձեռք անցուցած բոլոր տղամարդիկը, կիները, երեխաները կը խողխողեն անխնայ, և երեխաներուն ոտքերէն բռնած՝ կը նետեն ապառաժներէն, ձորերէն վար և կը մահացնեն։ Այդպէսով, այդ անտառներուն մէջ գտնուած 25,000 ժողովուրդէն 20,000-ը՝ այդպիսի չարաչար տանջանքներով կը մեռնի։

Այդ չէթէները, մանրազննին խուզարկութեան կ'ենթարկեն և այդպէս կը շարունակեն իրենց խուզարկութիւնը կարգով, որով՝ մաս մը ժողովուրդ, ճարպիկ գտնուելով, հետեւեալ գիշերուան ընթացքին, իրենց ընտանիքներով, կ՚անցնին խուզարկուած վայրերը եւ կը պահուըտին։ Այդ ձեւով, միշտ տեղէ տեղ կը փոխադրուէինք՝ մեր (Փափազեանի) խումբով, ինչպէս նաեւ շատ մը ուրիշ խումբեր, եւ այդպիսով ընդհարումներէ կը խուսափէինք։

Վերջերը, այլեւս սկսած էին դաւադրական միջոցներու դիմել՝ իրենց որսերը երեւան հանելու կամ ձեռք ձգելու համար։ Քանի որ Թուրքերէն եւ քիւրտերէն շատերը հայերէն կրնային խօսիլ, խումբերու բաժնուած, ցերեկները կը շրջէին անտառներու մէջ, քաղաքի լեռներէն սկսեալ, մինչեւ Բռնաշէն, Ս. Աղբերիկի անտառները, եւ հայերէն կը պոռային, Կիրակոս, Թորոս, Կարապետ, Յովհաննէս, եւայլն հայկական անուններ տալով, «Մենք փախըստական հայեր ենք, այսինչ գիւղին կամ խումբին կը պատկանինք։ Փափազեանի եւ Ռուբէնի կողմէն ղրկուած ենք, անոնք շուտով Ռուսաստան պիտի մեկնին, ձեզ ալ կ՚ուզեն տանիլ. հետերնին շուտով դուրս ելէք եւ մեզի հետեւեցէք»։ Շատ մը միամիտներ, խաբուելով այս դաւերէն, դուրս կու գային եւ անոնց ճիրաններուն մէջ կ՚իյնային։ Շատեր ալ չկարողանալով տոկալ անօթութեան — արդէն օրական հարիւրներով սովահար կը մահանային — ստիպուած՝ քաղաք կ՚երթային անձնատուր ըլլալու։ Շատ շատեր, անտառներուն մէջ, մեռածներու կամ նահատակուածներու դիակները կ՚ուտէին, իսկ ոմանք ալ, անտառի տերեւները ուտելով՝ փորերնին կը պայթէր։

Ռուբէն, Յովհաննէս վանքի անտառի իր թաքստոցէն ելած էր Քան լեռը՝ իր ընկերներով եւ միացած Վահան Փափազեանի խումբին։ Ռուսերու գալէն այլեւս յոյսերնին կտրած, կ՚որոշեն անցնիլ Կովկաս եւ ըստ այնմ ալ՝ իրենց հետ մեկնիլ ուզող երիտասարդներու մէջ մրցում մը սկսած էր եւ յաճախ ալ բողոքի ձայներ կը լսուէին։ Շատ մը երիտասարդներ, գիշեր ատեն, այգիներ կ՚երթային, Թուրքերու հնձաններէն հաց կը գողնային եւ խաղող կը բերէին Փափազեանին եւ Ռուբէնին, այն յոյսով որ անոնք՝ Կովկաս մեկնած ատեննին, զիրենք ալ առնեն հետերնին, քանի որ ատանկ խոստում տուած էին։

Հլզաթ էֆ.ի տղան, զինուոր Հրանդը կը փափաքէր իր 18 տարեկան կայտառ եղբայրը. Հայկակը, հետը առնելու, Մարտէեան Արմենակն ալ՝ իր հօրեղբօր որդին Խաչմանուկն ու Պարսամը, իսկ Լեւոն Ղազիկեան, հրացանը ձեռքին, ինքզինք գացողներու առաջինը կը հաշուէր, նաեւ Ալեքսան Մովսէսեան, որ քաղաքի մէջ Փափազեանին քանի լիրա տալէն զկնի. լեռն ալ՝ օրերով, իր քսակէն կ՚ապրեցնէր Փափազեանը, այն յոյսով որ մեկնած միջոցին, անոր պիտի ընկերանար՝ իբր անկէ սիրուած դէմք. բայց վերջին պահուն, այդ յիշուած երիտասարդներէն և ո՛չ մէկը առին հետերնին։ Երբ իրենց հոգեհատորները լքուելու մասին դիտողութիւն կ'ընեն տղաք, Փափազեան կը պատասխանէ․—

— Ուզողը կրնայ մնալ և զանոնք պաշտպանել։ Մենք փոքր թիւով կ'ուզենք անցնիլ որ թշնամիէն չնշմարուինք։

Ըստ Աշոտի պատմածին, երբ իր (Աշոտի) մասին ալ դժկամակութիւն կը յայտնուի, այն ատեն՝ Արօ Շահրիկեան, բարկանալով, հրացանը կ'ուղղէ Փափազեանին, ըսելով՝

— Այլևս չափը կ'անցընէք։

Ռուբէն կը միջամտէ և Աշոտն ալ կ'ընկերանայ անոնց։

Խումբը ճամբայ կ'իյնայ երեկոյեան և մինչև արշալոյս քալելով՝ կը հասնին Վարդենիս գիւղի մօտ աւերակ ջրաղաց մը, ուր կ'անցընեն ցերեկը և հետևեալ երեկոյեան կը յառաջանան դէպի Նեմրութ լերան քարայրները ու կը բարձրանան լեռն իվեր։

Բաղէշցի Ռստանիկ անուանով քաջ երիտասարդը, յանկարծակի հիւանդանալով, կը ստիպուի նստիլ և որչափ որ տղաք՝ անոր ձեռքը բռնելով, քիչ մը տեղ կը քալեցնեն, անհնար կ'ըլլայ աւելի յառաջանալ։ Այդ ատեն, տասնոց ատրճանակը վրայէն առնելով, տեղն ու տեղը կը ձգեն զայն ու կ'անցնին։ Եւ այդ օրը, առանց պատահարի, կը հասնին Նեմրութ լերան գագաթը։

Անկէ անդին կ'երևէր թրքական բանակներու շղթան, զոր ճեղքել անցնելու համար՝ Փափազեան երկու օր հոդ կը սպասցնէ խումբը, մինչև որ հեռադիտակով զննելով՝ կ'որոշուի ո՛ր գծով անցնիլ։ Խումբին առաջնորդն է Բաղէշցի Յաբէթ անուամբ ճարպիկ, համեստ երիտասարդ մը, որ կ'առաջարկէ ամէն կարգադրութիւն իր կամքին թողուլ։ Երեկոյեան մութին՝ զառիվարէ մը իջած ատեննին, կը հանդիպին աղբիւրի մը։ Ալվառինչ գիւղացի Խաչիկ անունով երիտասարդի մը կ'առաջարկուի որ տիկը ջուրով լեցնէ և Աշոտն ալ՝ անոր քով սպասէ։ «Մենք կամաց կամաց կը քալենք, եկէք մեզի հասէք» կ'ըսեն և խումբը կը շարունակէ քալել։ 15 վայրկեանէն հազիւ կը լեցուի տիկը և կը շտապեն որ հասնին խումբին, բաւական յառաջանալով՝ խումբին չհասնելէն զատ, քիչ մը հեռու՝ Թուրքերէն լեզուով խօսակցութիւններ կը լսեն։ Կանգ առնելով, մտիկ կ'ընեն։ Թուրքերը իրարու կ'ըսեն, «Յեղափոխականները անկէ անցան․ մէկը բռնեցինք, իսկ միւսները փախան»։ Այդ խօսքերէն վերջ, ուրիշ Թուրք մը կ'ըսէ. «ահա, տեսէք, երկու մարդ ալ դէպի մեզ կուգան»։

Այս խօսքերը լսելուն պէս, Աշոտ իսկոյն կ'ըսէ իր ընկերոջ. «Շալակիդ տիկը վար նետէ և ինծի հետևիր»։ Եւ հակառակ ուղղութեամբ փախչելով, կ'իջնեն ձորակը և կը պահուըտին մեծ ժայռի մը տակ։ Զօրքերը, իրենց փախչիլը տեսնելով, ետեւնին կրակ կը բանան ու կը հետապնդեն։ Տղաքը, մութէն օգտուելով, կը ճողոպրին ու կ'անյայտանան։

Յաջորդ ցերեկը հոդ կ'անցընեն։ Չորրորդ երեկոյեան, անկէ դուրս գալով, առանց առաջնորդի և անծանօթ միջավայրի մէջ, չեն գիտեր թէ ո՞ւր պէտք է երթան։ Եւ կը թափառին մինչեւ առաւօտ՝ առանց պատահարի, և գիւղէ մը հեռու՝ ժայռերու մէջ կ'ապաստանին։ Ցերեկ ատեն կը նային որ գիւղին մէջ երթեւեկութիւն չկայ. հոն, գիւղը կ'իջնեն, տուները կը պտըտին և հորթ մը ու ալիւր գտնելով՝ իսկոյն ուտելիք և պաշար կը պատրաստեն։ Հոդ, Մաչիկ կը տկարանայ, երեւի թէ չափէն աւելի ուտելուն՝ փորի խիթեր կ'ունենայ։ Ընկերոջ հիւանդութեան պատճառով, Աշոտ ստիպուած՝ կը սպասէ երկու օր, և երբ կը տեսնէ որ ապաքինելու յոյս չկայ, հետեւեալ երեկոյեան՝ ճամբայ կ'իյնայ առանձին, իրեն հետ առնելով ցորենի թեռ մը, զոր կուլապ կը շինէ և ուսերուն անցընելով՝ ուր երթալը ինքն ալ չի գիտեր մինչեւ առաւօտ։ Ցերեկ ատեն, ո՛չ թուրք զօրք կը տեսնէ, ո՛չ ալ քիւրտ կամ չէթէ։ Կը խորհի որ այլեւս գիշեր ատեն քալել անօգուտ է. ինքզինք քիւրտ ձեւացնելով, ցերեկ ատեն կը շարունակէ իր ճամբան։ Երբ հեռուէն մարդ նկատէ, կուլապն արդէն ուսերուն, ճամբան շեղելով՝ կը շարունակէ ուրիշ ուղղութեամբ քալել։ Գիշերները՝ քար մը գլուխին տակ դրած, կը քնանայ և ցերեկները կը քալէ։ Արեգակի ծագած կողմը իրեն ուղեցոյց ունենալով, կը քալէ դէպի արեւելք՝ այն յոյսով որ օր մը հանդիպի Ռուսերուն։

— «Օր մը — կը շարունակէ պատմել — բաց դաշտի մը մէջէն քալած ատենս, կը նայիմ որ հեռուէն խումբ մը հեծեալներ կուգան։ Այլեւս ձանձրացեր էի կեանքէս։ 12 օրէ ի վեր լեռնէն մեկնած եմ։ Ճամբաս շեղելով, մեծ քարի մը քով կանգ առի։ Խորհեցայ որ պէտք է հոդ սպասեմ, քանի որ դուրան դաշտ ըլլալուն՝ փախչելով ազատելու յոյս չկար։ Եկողները ձիաւորներ էին և կրնային առաջս կտրել։ Մոսենս և տասնոց ատրճանակս պատրաստեցի և ըսի ես ինծի. «Եթէ եկողները թուրք կամ քիւրտ ըլլան, աշխատիմ քանի մը հոգի սպաննել, յետոյ սպաննուիմ»։ Եւ այդ մտադրութեամբ ալ, դիրք բռնեցի։

«Հեծեալները, զիս տեսնելով և իմ արտակարգ շարժումները նկատելով, իրենք ալ անշարժ կեցան։ Խորհեցայ որ եթէ ասոնք Ռուսեր ըլլան, հաւանաբար կարծեն թէ ես թուրք կամ քիւրտ եմ և մէկ համազարկով կը մեռցնեն զիս, կամ թէ՝ ես ալ պէտք չէ սխալ քայլ առնեմ և թշնամի կարծելով՝ անոնցմէ մին սպաննեմ։ Ի վերջոյ, եթէ հայ ըլլալս ալ իմանան, օգուտ պիտի չընէ և հաւանաբար՝ սպաննեն ալ զիս։

«Այդ կանխամտածումով, իսկոյն, գրպանէս հանեցի ճերմակ թաշկինակս և մոսենիիս փողին ծայրը կապելով՝ վեր բարձրացուցի, իբր անձնատուութեան նշան, մտածելով որ անշուշտ կը հասկնան մտադրութիւնս և իմ քովս պիտի գան։ Եթէ Թուրքեր ըլլան, տանոցս արդէն պատրաստ է, պիտի կրակեմ։ Եթէ Ռուսեր ըլլան, աւելի բախտաւոր պիտի ըլլամ։

«Իրաւ ալ, ճերմակ դրօշակս նկատելնուն պէս, դէպի ինձ սկսան յառաջանալ։ Յիսուն մեթր հեռաւորութենէն՝ գլուխնուն փափախը նշմարեցի։ Թէև սիրտս քիչ մը հանգստացաւ, բայց Թուրքի հեծեալ զօրքին ալ՝ փափախ գործածելը գիտնալուս, կրկին անգամ չկորսնցուցի պաղարիւնութիւնս, մինչև որ աւելի մօտեցան ինծի։

«Ռուսերէն լեզուին բոլորովին անծանօթ էի և երբ տեսայ որ անոնք իրարու հետ Թուրքերէն կամ քիւրտերէն չէին խօսեր, այլ ուրիշ, ինծի համար բոլորովին անհասկնալի լեզու մը, գուշակեցի որ խազախ են, դէպի իրենց յառաջացայ և ձեռքովս քանի մը անգամ խաչ հանեցի։

«Իմ այս շարժումս տեսնելով՝ ծիծաղելէն սկսան մարիլ և իմ հայ ըլլալս իմանալով, խազախներէն մին, որ հայ էր, սկսաւ հայերէն խօսիլ հետս և պատմութիւնս իմանալէն ետք, իր ընկերներուն պատմեց ամէն բան։

«Հօն, անոնցմէ իմացայ որ ես Վանի Ապաղա դաշտն եմ եկեր հասեր։

«Այդ հայ խազախը զիս առաւ իր ձիու քամակը և ետ դառնալով, տարաւ գիւղ մը, ուր կը գտնուէին Ոլա Թցի լպուտներ (բուրդ գզող)։ Անոնց քով կեցայ երկու օր և լաւ մը հանգստացայ։

«Խազախները մոսենիս միայն առին, իսկ տանոցս մնաց քովս։ Մինչև երեւան գալս, ուր զայն յանձնեցի շտապին։

«Հօն գտնուող հայրենակիցներէն իմացայ ձեր խումբին ազատուիլը և անմիջապէս ժամանումը Կովկաս, ինչպէս նաև եղբայրս Աբրահամի Թիֆլիս գտնուիլը»։

Ահա ընկերս Աշոտ Փոթիկեանի ազատման պատմութիւնը։

Կարճ ատենէն ալ, Տէր Եղիշէ քահանայ Տէր Պարսամեան, 15 հոգինոց խումբով մը, մէջն ըլլալով նաև Ալեքսան Մովսէսեան, Պուլանըքի գիծով, կը յաջողի կտրել ռազմագիծը և անցնիլ Կովկաս ու մեր քով գալ։

Քաղաքի կռուին վերջին օրը, քաղաքէն խոյս տալով՝ լեռները ապաստանող քաղաքացի ազատուողներու թիւն էր 400 հոգի։ Այս թիւէն միմիայն 21 անձեր յաջողեցան Ռուսաստան անցնիլ՝ երեք խումբերու հետ։ Մօտաւորապէս, հարիւր անձեր ալ՝ Դաշտեցիներէն, Սասունցիներէն, Պուլանըքցիներէն և Բաղէշցիներէն ազատուած են, որոնք լեռները կը գտնուէին՝ մեր քով։ Իսկ տեղւոյն վրայ մնացողները, արդէն տեսանք որ բոլորն ալ զոհ գացին՝ Վահան Փափազեանի անհեռատես և վարանոտ ընթացքին պատճառով։

ԳԼՈՒԽ ԽԷ.

Փափազեանի մասին գաղտնի տեղեկագիր կուտամ Ռոստոմին.— Ան աւելի բարձր պաշտօններու կը տիրանայ.— Ազատուած Մշեցիները սիրաշահելու փորձեր.— Կարին, Մուշ եւ Բաղէշ գրաւուած.— Խրախճանութիւններ Թիֆլիսի մէջ.— Տեսակցութիւնս Համբարձում Առաքելեանի հետ.— Կը վերադառնամ Մուշ.— Գերակայութեան տխեղծ մտայնութիւնը.—

Վահան Փափազեանի Թիֆլիս գալէն ետք, կ՚ակնկալէի որ կազմակերպութեան Բիւրոն և պատկան մարմինները խիստ քննութեան պիտի ձեռնարկէին և համարատուութիւն պահանջէին Տարօնի շրջանի պատասխանատու ղեկավարներէն, որոնց ապիկար և աղետաբեր առաջնորդութեան պատճառով՝ ամբողջական բնաջնջումի ենթարկուեցաւ Տարօնի հայութիւնը,

Ատեն մը կը սպասեմ, բայց ապարդիւն։ Ընդհակառակն, Վահան Փափազեան, հազարաւոր ռուբլիներով իր գրպանը պարարտացուցած, Թիֆլիսի բարձր թէյատուները և ճաշարանները ման կուգար՝ առաջնակարգ գործիչներու հետ։

Իմ գիտցած ու տեսած բոլոր անցուդարձերու մասին համառօտ տեղեկագիր մը պատրաստելով և մեր տուած անհամար զոհերու մեծագոյն մասին պատասխանատուութիւնը՝ Վահան Փափազեանի վրայ բարդելով, կը յանձնեմ կազմակերպութեան հին գործիչ և ղեկավար Ռոստոմին, իր տան մէջ, վստահ ըլլալով իր անաչառութեան, անկողմնակալութեան, արդարասիրութեան և ուղղամտութեան վրայ, և կը խնդրեմ որ նկատի առնէ տրուած տեղեկագիրի ցոյց տուած բոլոր փաստերը և ըստ այնմ ալ՝ պարտն ու պատիժը անօրինէ այնքան անմեղ զոհերու պատճառ եղողներուն նկատմամբ։

Տեղեկագիրս քանիցս կը կարդայ մեծ հետաքրքրութեամբ։ Սահմանադրութեան շրջանին, Տարօն եկած էր արդէն և ինծի ալ լաւ ծանօթ։ Կոտորածներու մասին աւելի ընդարձակ մանրամասնութիւններով կը հետաքրքրուի՝ ներկայացուցածս տեղեկագիրէն զատ, և ես ալ՝ բերանացի մանրամասն տեղեկութիւններ կուտամ իրեն։

Ցետոյ ինծի դառնալով, կ՚ըսէ.—

— Ես, իբր յեղափոխական գործիչ, իմ այսքան տարուան փորձառութեամբս, հաստատ համոզում ունէի Տարօնի և Սասնոյ երիտասարդութեան քաջասրտութեան և մարտականութեան վրայ, և վստահ էի որ այդ քաջամարտիկ ժողովուրդը՝ սքանչելիօրէն պիտի մղէր իր ինքնապաշտպանութեան կռիւը քան Վանի ժողովուրդը, քանի որ Մուշ և Սասուն եկած և անձամբ ուսումնասիրած և ծանօթացած էի այդ քաջամարտիկ երիտասարդութեան հոգեբանութեան, և այսօր, ես ալ համոզուած եմ որ այդքան զոհեր տալուն բուն պատճառը պէտք է վերագրել հոն գտնուող գործիչներու անճարակութեան։ Բայց, այսօր, ներկայ պատերազմի թոհուբոհին մէջ, պատասխանատուութեան հարց յարուցանել անպատեհ է և մեր դիմադրութեան ուժը պիտի տկարացնէ։ Այդպիսի լուրջ հարցեր, եթէ ողջ մնամ, պատերազմէն յետոյ, հրապարակ պիտի հանել տամ, և ամէն մէկ պատասխանատու ընկեր, իր գործած կամայ կամ ակամայ սխալներուն համապատասխան չափով, պատիժի պիտի ենթարկուի։ Այսօր միութիւն է հարկաւոր մեզի, որպէսզի կարողանանք քիչ վնասով դուրս գալ ներկայ տագնապէն։

Այլեւս խօսակցութիւնը վերջ կը գտնէ և ես կը մեկնիմ սըրտաբեկ, և իր սենեակէն դուրս ելած ատեն՝ իրեն յիշեցուցի առածը որ կ՚ըսէ, «Երկաթը տաք տաք կը ծեծեն», մինչեւ ձեր այդ ցոյց տուած ժամանակը՝ ի՞նչ գիտնամ թէ մեզմէ ո՞վ ողջ պիտի մնայ։»

Ռոստոմ իրաւունք ունէր ակնածելու Փափազեանէն, իբր Վանեցի, որովհետեւ վանեցիները ամբողջովին ազատած և Կովկաս անցած էին, ուր գաղթականութեան ամբողջ գործը իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացուցած էին և Փափազեանի նման խորամանկ դիւանագէտ պարոնի մը պէտք ունէին։ Կարելի՞ բան էր, այդ պահուն և ատկէ յետոյ ալ, որ կազմակերպութիւնը զոհէր Փափազեան մը՝ Մուշի մէջ գործած իր յանցանքներուն պատճառով, պարզապէս սիրաշահելու համար ազատուած 10-20 մշեցիները՝ այն ալ իրենց սեւ աչքերուն համար։

Եւ Փափազեան, աւելի յառաջ երթալով, բոլոր Թրքահայ գործերու իբր ղեկավար, Արեւմտահայ ներկայացուցիչներու Նախագահութեան պաշտօնն ալ ձեռք բերաւ։

ՏԷՐ ԵՂԻՇԷ ՔՀՆՑ· ՏԷՐ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Նախկին Առաջնորդական Փոխանորդ Տարօնի. ականատես եւ մասնակից 1915 ի եղեռական անցքերուն եւ հոգինոց խումբով մը՝ անցաւ դէպի Ռուսական բանակը:

ՌՈՍՏՈՄ ԶՕՐԵԱՆ

Իսկ, Թիֆլիսի մէջ, սիրաշահելու համար կարգ մը ընդդիմախօս Մշեցիները, քանի որ բոլորն ալ անօթի և մերկ էին, այդ առիթը օգտագործելով, իսկոյն օրապահիկ սահմանուեցաւ (օրական մէկական ռուբլի) մեր տղաներուն և երեկոներն ալ՝ շտապ հաւաքուելով՝ հոն կը քննային Մշեցի տղաք ըսելով՝ պէտք է հասկնալ նաև Սասունցի և դաշտեցի ազատուածներն ալ։

Ի՞նչ ընէին խեղճերը, քանի որ ուրիշ տեղերէ հոգատարութեան յոյս մը իսկ չկար, թրքական առած մը կ'ըսէ. «Թշնամիին հացը ուտողը, անոր սուրը կը գործածէ անոր հակառակորդին դէմ»։ Այդ պատճառով ալ, մեր տղաները ամբողջովին մոռացութեան տուին իրենց ուխտը, թէեւ այդ օրերուն, Հըղաթ էֆ.ի տղայ Հրանդը փորձեց համառօտ տեղեկագիր մը պատրաստել և Ներկայանալ Բիւրոյին ալ, բայց ի վերջոյ, ընկերներէն ոմանց ճնշումին տեղի տալով, ետ քաշուեցաւ, որով և մեր անթիւ զոհերու պատասխանատուները, նորէն գրաւեցին հրապարակը, և գործի անցան։

Իսկ ես, իմ վարձած սենեակիս մէջ առանձնացած, կ'ապրէի Ալվառինչ գիւղացի հին ծանօթներէս՝ հայրենակից Տէր Պետրոս Քհն. Տէր Կարապետեանի ուղարկած հարիւր ռուբլի գումարով, մինչեւ որ Ամերիկա գտնուող եղբայրս Խոսրովէն և հօրեղբօրորդի Լեւոնէն՝ դրամական օգնութիւն ստացայ։ Այսպէս շարունակեցի ապրիլ առանձին, մինչեւ 1916 Փետրուար ամսոյ սկիզբները, երբ Ռուսական բանակը գրաւեց Կարին, Մուշ և Բաղէշ քաղաքները, և ես միջոցներ կը ջանամ ստեղծել՝ հայրենիքս փութալու համար։

Թերթերէն կ'իմանանք որ Փետրուար 3 ին, 5 ին և 7 ին, Ռուսական զօրքերը և հայ կամաւորները գրաւած են Կարին, Մուշ և Բաղէշ քաղաքները, մեծ ուրախութիւն պատճառելով ամբողջ Ռուս զօրքին և ազգաբնակչութեան։

Թիֆլիս Կովկասի մայրաքաղաքը կը հաշուուէր, քանի որ հոն կը նստէր փոխարքայ Նիկոլա Նիկոլայեւիչը, Նիկոլա Բ. Զարի հօրեղբայրը, յայտնի իր հայատեացութեամբ և հայերուս այնքան աղետաբեր՝ արուեստական նահանջներու կազմակերպումով, թէեւ ինքզինք առերես հայասէր ցոյց կուտար։

Գերմանական և Աւստրիական ճակատներու վրայ, Ռուսական պարտութիւնները պարտկելու և ժողովուրդին բարոյական կորովը բարձրացնելու նպատակով, հրաման տրուած էր Կովկասեան բոլոր քաղաքներուն և մանաւորապէս Թիֆլիսին, որ մեծ հանդէսներ սարքուին, խրախճանութիւններ և ցոյցեր տեղի ունենան, որոնք տեւեցին երեք օր։ Մենք, հայերս, մեր սուգին մէջ իսկ, ուրախութեանց կը մասնակցէինք, տեսնելով Հայաստանի սիրտն եղող Կարին բերդաքաղաքի և Մուշի գրաւումը։

Թիֆլիս գտնուող Մշոյ գաւառացի բուռ մը երիտասարդները սկսան պատրաստուիլ՝ կամաւոր անուան ներքեւ մեկնելու Մուշ։

Հ. Բ. Ը. Միութեան նախագահին արդէն յայտնած էի ենթարկուած դժբախտութեանս մասին, ինչպէս նաեւ ներկայ անմխիթար կացութիւնս պարզած իրեն։ Այս օրերուն, տեղւոյն մասնաճիւղի վարչութիւնը փութացած էր իր դժբախտացած անդամին ղրկելու 400 րուբլիի գումար մը՝ տեղական դրամատան մը միջոցաւ, և ինծի ուղղուած նամակը եկած էր «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանի հասցէով։

Այս այցելութեան առիթով, իրեն թելադրեցի հետեւեալ գաղափարը։

— Քանի որ դուք՝ Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովի նախագահն էք, գիտեմ որ կը հետաքրքրուիք մեր հայրենիքի, և ի մասնաւորի Տարօնի գաւառի վանքերու եկեղեցապատկան շարժուն գոյքերով. և քանի որ այսօր այդ կողմերը գրաւուած են Ռուս զօրքերու կողմէ, մենք Տարօնոյ Առաջնորդարանի Քաղաքական ժողովի անդամներէն մին ըլլալով, գիտենք թէ կարգ մը եկեղեցիներու պատկանող թանկագին ոսկեայ և արծաթեայ իրեղէնները որոնց տուներուն մէջ պահուած են։ Անկէ զատ, Ս. Կարապետ վանքի թանկարժէք իրեղէններու ո՛ւր պահուած ըլլալը գիտեն մեզի ընկերացող Պր. Յակոբը և Բաղլու գիւղացի Յովհաննէսը (Յովօ)։ Առաջինը՝ Վարդան վարդապետի հօրեղբօր տղան է և վանքի գաղտնի պահարաններու տեղերը գիտէ։ Պէտք է աջակցութիւն ցոյց տրուի մեզի որ իսկոյն Մուշ վերադառնանք և ջանանք ձեռք ձգել այդ թանկարժէք հնութիւնները։

Մեր այս առաջարկը՝ Պր. Առաքելեանի սրտին շատ մօտիկ ըլլալով, անմիջապէս յանձնարարական նամակով մը մեզ ղրկեց Վեհափառ Կաթողիկոսին։ Այդ յանձնարարական գրութիւնը առնելով, Տէր Եղիշէ քահանան, Արամ Փոթիկեան և ես կը մեկնինք Էջմիածին, ուր կը ներկայանանք Վեհափառին։ Անհրաժեշտ տեղեկութիւններ տրուելէն ետք, ինքն ալ շատ կարեւոր գտաւ եղած առաջարկը և հրամայեց որ Էջմիածնի միաբաններէն երեք անձեր ընկերանան մեզի, և կ՚ընտրուին միաբաններէն Սարկաւագ Կարապետը, և Ճեմարանի ուսուցիչներէն Պահատուրն ու Աւետիքը։

Քանի օր հիւր կը մնանք վանք, մինչեւ որ յիշեալ պարոնները լրացուցին իրենց ճամբորդութեան պատրաստութիւնները և Հայ. Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովը՝ մօտաւորապէս

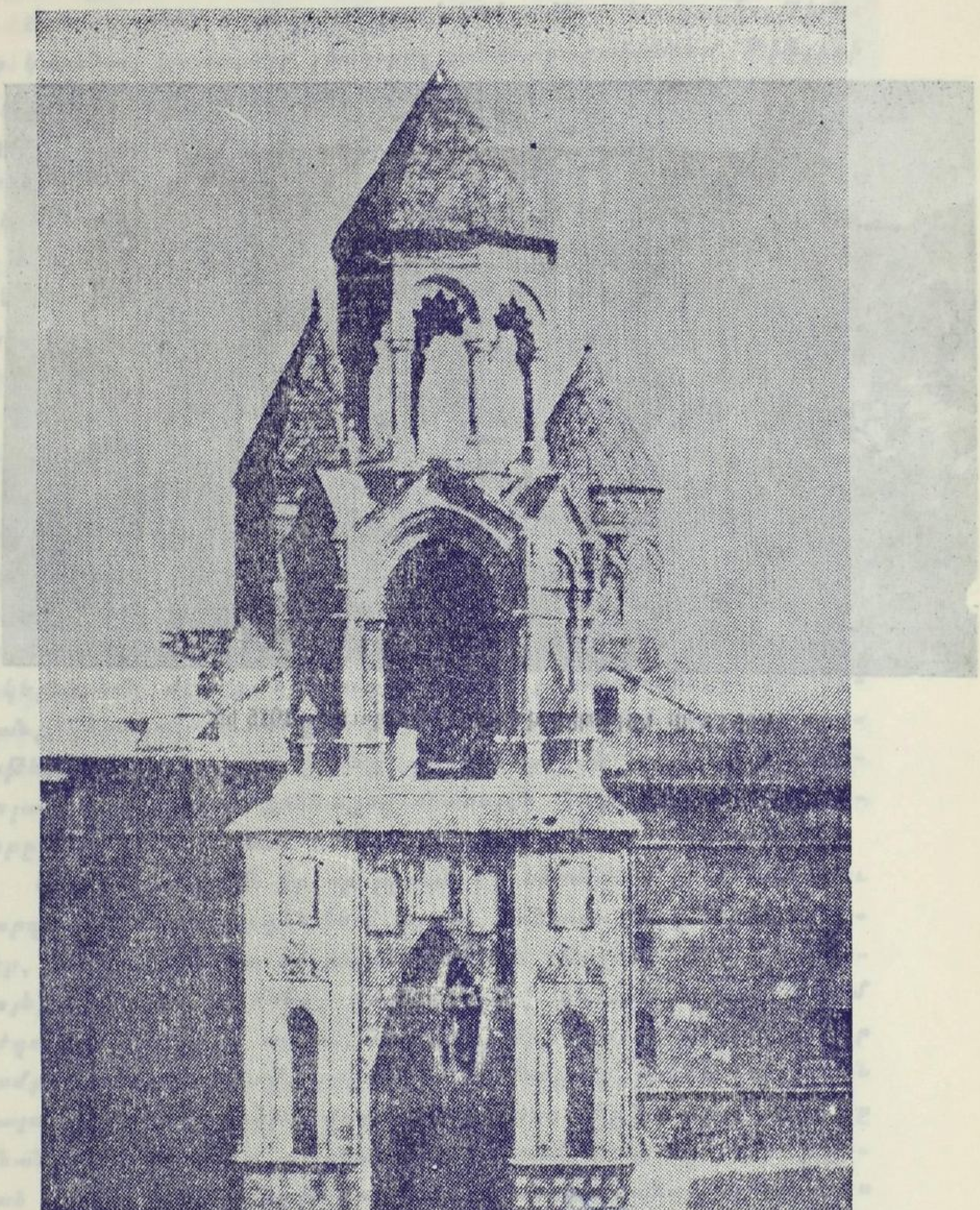

ՄՇՈՅ ՍՈՒԼԹԱՆ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ
Տաճարին մուտքը եւ Զանգակատան գմբէթը։

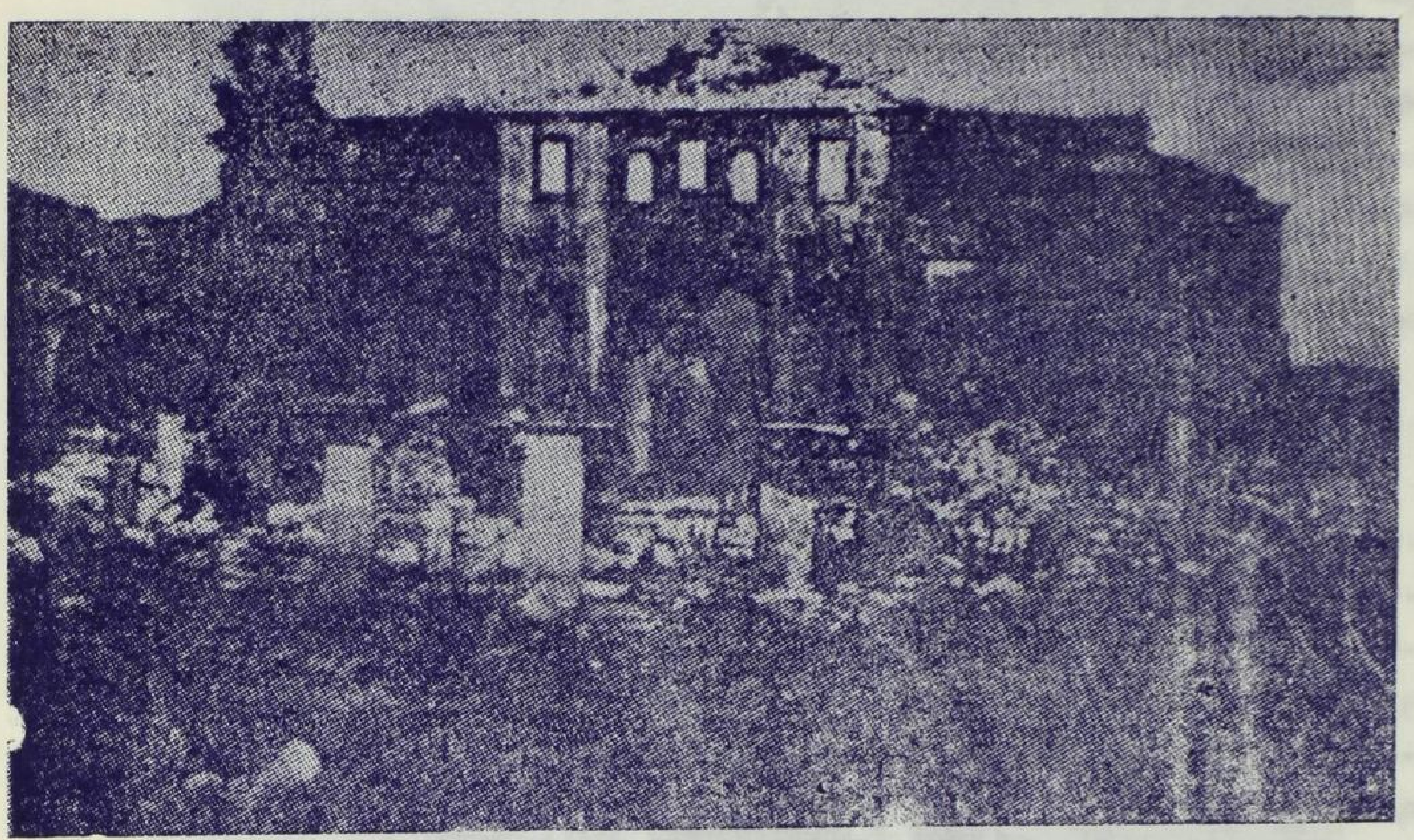

ՄՈՒՇԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ քանդուած, 1915 ին:

15,000 ռուբլիի գումար մը այս արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրաւ։

Ճանապարհին և տեղւոյն վրայ՝ անհրաժեշտ խուզարկութիւններ կարենալ կատարելը լիազօրող յանձնարարականներ՝ Թիֆլիսի փոխարքայի դիւանատունէն ստանալէն յետոյ, միաբանութեան յիշեալ երեք անձերը, իսկ մեզմէ ալ՝ Տէր Եղիշէն, Արամ Փոթիկեան, Պր. Յակոբ և ես, ճամբայ ելանք։ Մենք չորս ձիով, իսկ միաբանները՝ երկու ձիով քաշուող կառքով. իսկ եօթը սայլ ալ ծանրաբեռնուած պարէնով — ուտելիք, օճառ, շաքարեղէն և 120 սրուակէ բաղկացեալ երկու սնտուկ քոնեաք, միանգամայն՝ Վեհափառի կողմէն յանձնարարուելով իրենց որ մեզ ալ իրենց հաւասար ընկեր-անդամներ նկատեն։

Առհասարակ, Ռուսահայերը իրենք զիրենք աւելի բարձր կը նկատեն Թրքահայերէն։ Ատոր ապացոյցը տեսանք առաջին օրն իսկ, թէեւ բոլորս ալ ազգին դրամով է որ կը ճամբորդէինք և միեւնոյն առաքելութիւնն էր որ կը կատարէինք՝ ազգօգուտ նպատակ մը գլուխ հանելու համար։ Առաջին օրէն իսկ տեսանք որ մեր գործը՝ պարծենկոտ, յաւակնոտ և ունայնամիտ մարդոց հետ էր։ Առաջին օթեւանը Իգտիրն էր. երբ հոն հասանք, մեր չորս ընկերներուն՝ մէկ քանի ռուբլի տալով՝ յանձնարարեցին որ երթանք կերակուր ուտենք և թէյ խմենք, և բեռներու քով՝ բացօթեայ քնանանք, իսկ իրենք՝ վանքէն բերուած խոզի միսով, շոքոլաթով, ձկներով, քոնեաքով սնանելէն ետք՝ գացին պանդոկները հանգիստ ընելու։

Առաջին անգամն էր որ շփում կ'ունենայինք Ռուսահայերու զարգացած դասակարգին հետ՝ իբրեւ ճանապարհորդակից-ընկերներ, ինչ որ նպաստաւոր տպաւորութիւն չթողուց մեզ, Տաճկահայերուս վրայ։ Եւ մենք, առանց որեւէ կերպով տրտունջ կամ դժգոհութիւն ցոյց տալու, հետեւեալ օրը՝ շարունակեցինք մեր ճամբան։ Շատ անգամ, բացօթեայ կը մնայինք, իրենք շարժական փայտեայ մահճակալներու վրայ իրենց անկողինը նետելով՝ մէջը կը քնանային, իսկ մենք՝ գարնան ցուրտ և անձրեւոտ օդերուն՝ թըրջած գետնի վրայ փսիաթներ փռած՝ կը հանգստանայինք։ Այսպէս շարունակելով մեր ճամբան՝ արդէն Պայազիտ, Գարաքիլիսէ, Դութաղ անցած էինք։ Երբ հայերու քանդուած գիւղերը կը տեսնէինք, մեր չորս ընկերներու սրտերէն արիւն կը հոսէր։ Շատ անգամ կուլայինք, երբ անցնող դարձող մերկ և թշուառ փախըստական կիներ, երեխաներ կը տեսնէինք, բայց մեր ճեմարանականները, իրենց քիթին տակէն՝ քա՜հ քա՜հ կը խնդային։

Օր մըն ալ, Բասենի դաշտին մէջէն, դէպի Խնուսաբերդի շըրջանը կ՚անցնէինք. մենք ընկերներս աւելի առաջէն կ՚երթայինք, իսկ Տ. Եղիշէն իրենց հետ միասին խօսելով կը յառաջանային։ Նորէն աւերակ գիւղերու մէջէն անցած ատեն, շուներ, կատուներ կը տեսնէն, որոնք իրապէս վայրենացած էին։ Մենք իրարու հետ խօսած ատեն՝ կ՚ըսէինք որ Թուրքերը նոյնիսկ այս ընտանի կենդանիները վայրենացուցեր են, և երբ մեզմէ վերջ, մեր միաբանները կ՚անցնէին անոնց քովէն, Կարապետ Սարկաւագը, իր ընկերներու ներկայութեան, խօսքը Տէր Եղիշէին ուղղելով՝ կ՚ըսէ. «Տէր հայր, այս անցնող շունե՞րն ալ գաղթական են», և երեքը միասին կը սկսին ծիծաղիլ բարձրաձայն։

Տէր Եղիշէն, առանց ձայն ձուն հանելու, կուգայ քովերնիս և անոնց լրբութիւնը մեզի կը պատմէ, թէև Պր. Արամ Փոթիկեան այնքան կը բարկանայ որ կ՚ուզէ երեքն ալ շանսատակ ընել, բայց կը խնդրենք որ լռութիւն պահէ, մինչև որ Խնուսաբերդը հասնինք։

Անոնք զատ կ՚ապրէին, մենք ալ՝ զատ։ Քանի մը օր հոդ վատնեցին, Ռուս բանակը նահանջելու շշուկներ լսած ըլլալով՝ չէին ուզեր ընկերանալ մեզի, սակայն երբ մենք, չորս ընկերներս, ճամբայ ինկանք, ստիպուեցան հետեւելու մեզի մինչև Մուշ՝ պատասխանատուութեան վախէն, իրենց հետ առած պարէնը և փախըստականներուն յատկացուած գոյքերը ձգելով Խնուսաբերդը, միայն իրենց բաւելու չափ ուտելիք առնելով հետերնին։ Երեք օրէն հասանք Մուշ։

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

Քաղաքի պահարանները բացուած եւ եկեղեցական գոյքերը անհետացած.— Ս. Կարապետ վանքի պահարաններէն մին միայն անաղարտ մնացած.— Սասունցիներ քաղաք կուգան լեռներէն.— Փախստականներու տեղաւորում եւ Հայ Միլիցիոներներու գործունէութիւնը.—

Մեր պարոն միաբաններուն համար, քաղաքի Թուրքերու ամենայարմար շէնքերէն՝ Մուֆթոնց Հասան էֆէնտիին տունը, որ դատարկ էր, իրենց յատկացնելով՝ հոն կ՚օթեւանին, իսկ մենք՝ քաղաքին մէջ գտնուող մեր հայրենակիցներու տուները կը հիւրասիրուէինք։

Հետեւեալ օրն իսկ, միաբանները կը հրաւիրենք, որ միասին աչքէ անցընենք քաղաքին մէջ գտնուող պահարանները։ Նախ

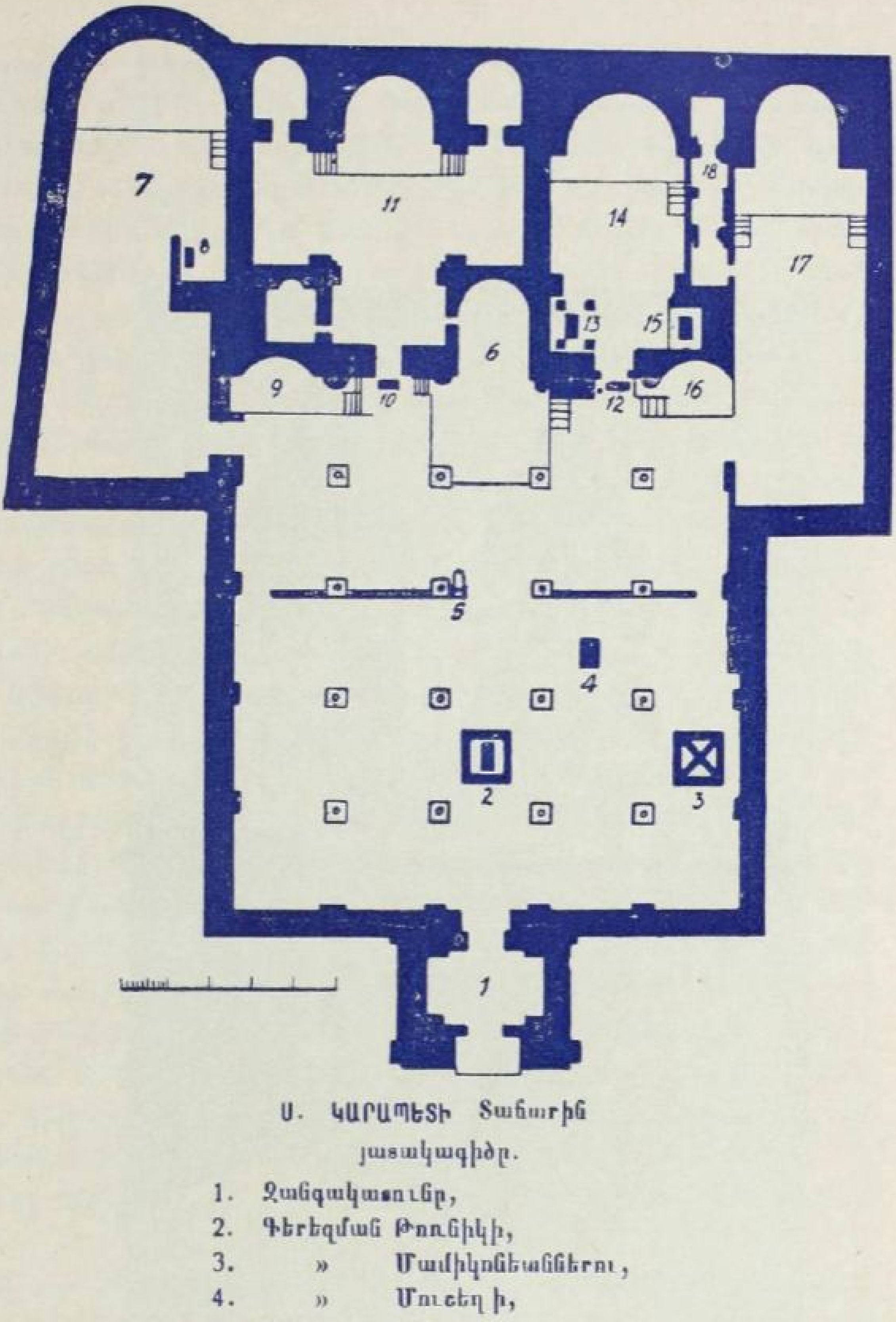

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ Տաճարին յատակագիծը.

1. Զանգակատունը,
2. Գերեզման Թոռնիկի,
3. » Մամիկոնեաններու,
4. » Մուշեղի,
5. Աթոռ Վանահօր
6. Աւագ Սեղան — Ս. Խաչ,
7. Սուրբ Աստուածածին
9. Գերեզման Ստեփաննոսի որդի Պատրիկի,
10. Սեղան Ս. Յակոբայ,
11. Գերեզման Մամիկոնեան Սմբատի,
12. Ս. Ստեփաննոս,
13. Գերեզման Գայլ Վահանի,
14. Հանգստարան Ս. Յովհ. Մկրտչի,
15. Ս. Կարապետ,
16. Սեղան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի,
17. Ս. Գէորգ,
18. Ճգնարան:

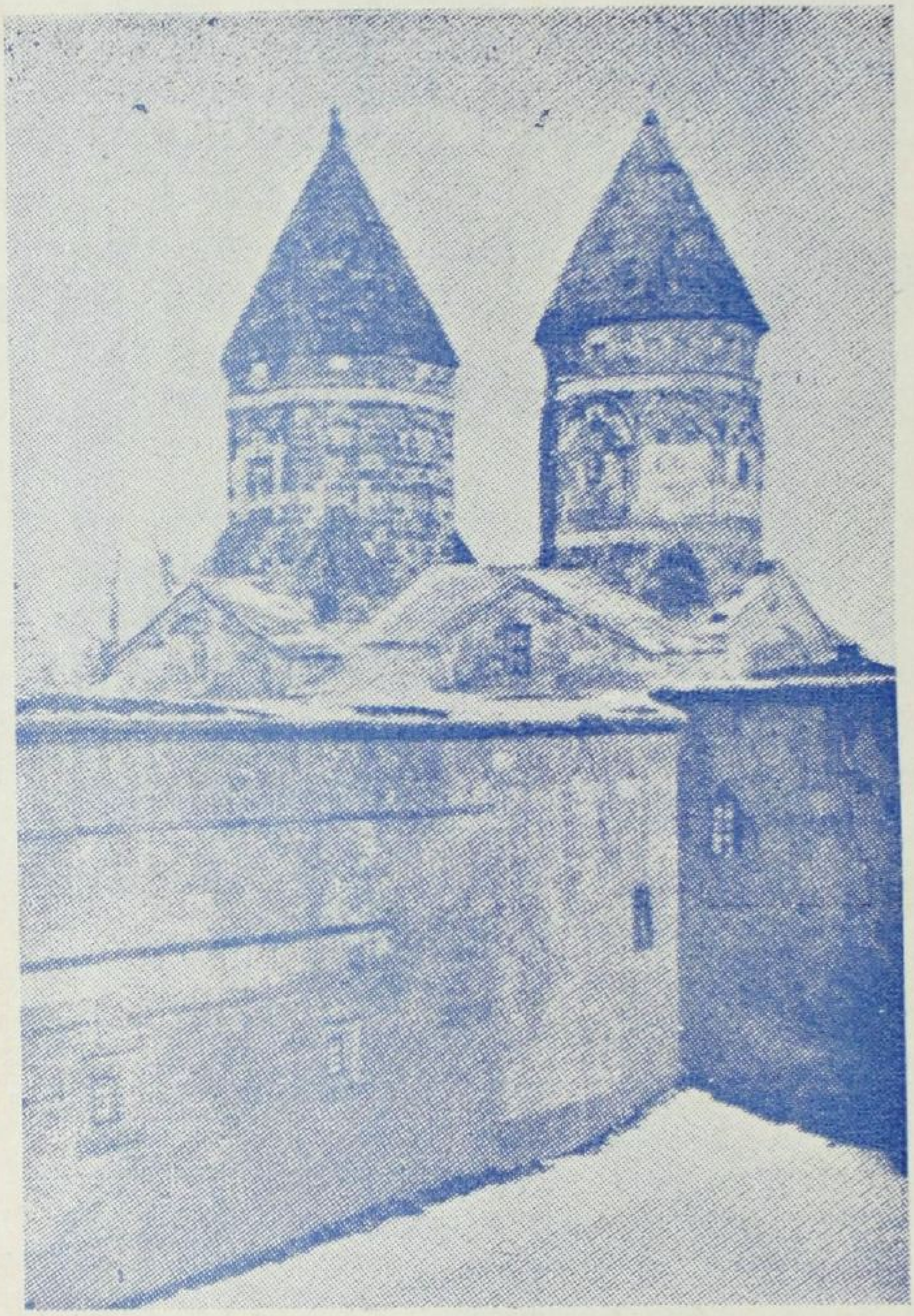

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ երկու կաթողիկէները։

կ'երթանք Առաջնորդարանը, զոր բոլորովին աւերակ վիճակի մէջ կը գտնենք. անկէ կ'անցնինք Չօլիկեան Գասպարի, Կարապետ Թիւթիւնճեանի և Վերին Թաղի Ս. Յարութիւն եկեղեցիի պահարանները, ու կը վերադառնանք մեր Թաղի եկեղեցին, բոլոր սալայատակները վերցուած և տեղ տեղ ալ՝ մինչեւ երկու-երեք մեթր խորութեամբ փորուած են, որով մեր գիտութեամբ ի պահ դրուած բոլոր եկեղեցապատկան իրեղէնները ամբողջութեամբ Թուրքերու կողմէ հանուած ըլլալը կ'արձանագրուի։ Տասը օր յետոյ, Պր. Յակոբի հետ՝ միաբանները կը մեկնին Ս. Կարապետի վանքը, ուր արդէն լեցուած էին Ռուսական խազախները, Թէեւ քարուքանդ վիճակի մէջ։ Թուրքերը գիտնալով որ վանքը մեծ քանակութեամբ թանկարժէք իրեղէններ ունէր, ամէն տեղ քարուքանդ ըրած էին, և շատ մը պահարաններ գտնելով՝ իրեղէնները տարած, սակայն ամէնէն թանկարժէք իրեղէնները պարունակող պահարանը չէին կրցած գտնել և բարեբախտաբար, Պր. Յակոբ անեղծ վիճակի մէջ կը գտնէ։ Իսկոյն հանել տալով իրեղէնները՝ մէկիկ մէկիկ կ'արձանագրեն և քանի մը փորձուած սայլերով կը փոխադրեն Խնուսաբերդ, ուրկէ ալ դէպի Էջմիածին։

Կաթողիկոսը, այդ միաբաններու ծառայութիւնը վարձատրելու համար, Սարկաւագ Կարապետին կը շնորհէ վարդապետութեան աստիճան, իսկ Պահատուրին և Աւետիքին ալ՝ մէյ մէկ մեծ գումար և ամսականի բարձրացում, իրենց հետ առած 15,000 ռուբլիի աւարէն մեծ բաժին մը գրպանելէն ի զատ։

Միաբաններու անպատկառ և անկարեկից արարքի մասին, Փօթիկեան և ես տեղեկագիր մը ղրկեցինք Կաթողիկոսին՝ դիւանապետ Տիրայր վարդապետի միջոցաւ, բայց կը տարակուսինք որ ան յանձնած ըլլայ այդ նամակը Վեհ. Հայրապետին։

Վա՜յ մեր ազգին որ այս տեսակ անբարեխիղճ հովիւներ ունի...։

Քաղաք մնած օրերնիս, մեզի դիմաւորելու եկած էին քաղաքին մէջ ողջ մնացած հայրենակիցներէն շատերը և կը հիւրասիրուինք մեր Թաղեցի Սատոյեան Ռուշոյի և եղբայրը Աղիզի տան մէջ՝ Պր. Փոթիկեանի հետ միասին։ Փոխադարձաբար՝ միմիանց ողջ տեսնելնուս՝ շատ գոհ կ'ըլլանք։

Հոս կ'իմանամ որ եղեռնէն առաջ, Վաղարշակի քով ղրկած երկու տղաներս Գասպար և Ռուբէն ողջ մնացեր են։ Գասպարը՝ Համիտ Օնպաշիի և Ռուբէնն ալ՝ Հաճի Դավրուշ էֆէնտիի խնամքին տակ գտնուելով՝ ազատեր են և քաղաքի նահանջող Թուրքերուն հետ ալ՝ հեռացուած քաղաքէն։ Ինծի անհաւատալի երեւցող այս մխիթարական լուրէն գոհ կը մնամ (1)։

Այդ ատեն կը տեսնեմ որ ներս կը մտնեն հօրեղբայրս Տ. Մանուէլի տղայ Գրիգորի կինը՝ Սալվին և իր զաւակները — Ղեւոնդ, Պաղտասար, Եղիշէ. Արամ և Հռիփսիմէ և միւս եղբայր Սմբատի կինը՝ Իսկուհին։ Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր։ Կը հետաքրքրուիմ իրենց ազատման պարագաները իմանալու, որ հետեւեալն է.—

Խասգիւղի ջարդը սկսած ատեն, հարսները՝ փոքրիկները առնելով, կը փախչին դաշտ, և քանի մը օր՝ հոս հոն անօթի թափառելէ ետք, ստիպեալ կը բարձրանան Բռնաշէնի լեռները և իրենց ծանօթ քիւրտերու տուները կ'ապաստանին, այն քիւրտերուն, որոնք հազարաւոր անգամներ իրենց տան մէջ հիւրասիրուած էին։ Քանի մը օր հոն մնալէ ետք, քիւրտ մը աչք տնկելով Սմբատի կնոջ, կնութեան կ'առնէ և կը քրտացնէ, իսկ Սալվին՝ իր զաւակներով կ'երթայ Խոյթ, Լորտնձոր գիւղը. անկէ ալ Շնիստ գիւղը կ'անցնի, մեր նախահայրերու ծանօթ աղա Ճուռէի տունը կ'ապաստանի։ Ճուռէ մեռած ըլլալով, եղբայրը՝ Հաճի Նատըր սիրով կ'ընդունի իր ռայեայի հարսն ու զաւակները։ Այդ Ճուռէի տուն բռնածը՝ Պալաքցի աշիրէթի ամէնէն աւազակաբարոյ ցեղերէն մին էր, անանկ որ ուրիշ քիւրտեր չէին համարձակեր դպիլ մերիններուն, ու հոն պահուած կը մնան մինչեւ Ռուսերուն գալը, որ ատեն քիւրտերը աւելի հարաւ կը նահանջեն, իսկ իրենք ալ քաղաք կը վերադառնան։

Բոլորն ալ գրեթէ մերկ վիճակի մէջ էին. իսկոյն կ'աճապարեմ իրենց հագուստներ գնելու և իմ պաշտպանութեանս տակ առնելու։

Քաղաքի հայ թաղերէն՝ Վերին և Ջորոյ թաղերը աւերակներու կոյտերու վերածուած էին. բնաւ կանգուն չէնք մը, նոյնիսկ պատ մը չեն թողուցած, ինչպէս նաեւ Ս. Մարինէ թաղի երեք-չորրորդ մասը։ Հայրենակիցները կը պատմէին որ քաղաքի կռիւէն ետք, արդէն բոլոր տուները կողոպտելէն վերջ, սկսան կրակի տալ։ Զէթէպաշը Մահմուտէն կ'ըսէ եղեր պոռալով թէ «Վերին թաղի հայերու տուները ամբողջապէս քանդելէն և քար ու հող մաքրել տալէն ետք, յառաջիկայ գարնան ալ՝ հոն գարի ցանել պիտի տամ»։ Եւ եթէ Ռուսերը քաղաքը գրաւած չըլլային,

---

(1) Գասպարի եւ Ռուբէնի ազատութեան պատմութիւնը մանրամասնօրէն կարդալ սոյն յուշերու Մասն Դ.ի մէջ — «Գասպար Բդէեանի Յուշերը — Դիակներու մէջէն — Մուշէն Հալէպ»։

Ծնթ. Աղան Տարօնեցի

անպատճառ իր խոստումը պիտի գործադրէր, քանի որ իրապէս՝ մեծ մասամբ մաքրած, արտի վերածած էր, իսկ Զորոյ Թաղի դիրքը անյարմար էր այդ տեսակ նպատակի մը։

Քաղաքին մէջ, բնիկ քաղաքացի, միայն 165 անձեր կային — տղամարդ, կին և երեխայ։ Տղամարդիկ, բոլորն ալ արհեստաւորներ էին — ջաղացպան, դերձակ, տրեխ կարող, հացագործ, սոլակար, երկաթագործ։

Թուրքերու հետ չնահանջելու մասին՝ հետեւեալը կը պատմէին.—

Եղեռնէն վերջ, մեծ թիւով արհեստաւորներ ազատ թողուցած էին, քիչ ատենէն բոլորն ալ թրքացուցեր են՝ թլփատելով բոլոր տղամարդիկը և կնքահայր ալ՝ իրենք. Թուրքերը կ'ըլլային։ Մեռնողը գոռերու մէջ կը թաղէին, իրենց մոլլաներով։ Նոյեմբեր ամիսէն սկսեալ, երբ ցուրտերը սկսան, դեռ լեռները ապաստան գտած և ողջ մնացողները — կին, երեխայ տղամարդ, մեծ խումբերով սկսան քաղաք գալ յանձնուիլ։ Այդ միջոցին բնաւ չէին դպիր անոնց, ներողամտութեամբ կը վարուէին հետերնին և կը թրքացնէին։ Յետոյ, յանկարծ, սեվքիաթ կայ ըսելով, շատերը կը հաւաքէին և քաղաքէն դուրս կը տանէին ու կը կոտորէին։ Ոմանց պաշտպան Թուրքերը նախապէս լուր կուտային և կը զգուշացնէին որ չուկան չերթան և տուներնէն դուրս չելլեն կամ իրենց բարեկամ Թուրքերու տունը ապաստանին այս ինչ օր, երբ սեվքիաթը տեղի պիտի ունենար։ Բռնուողները կը տարուէին կառավարչատունը, ուր կը ստուգուէր անոնց իրական արհեստաւոր ըլլալը կամ ոչ։ Քաղաքին մէջ մօտ 2-3,000 հայ փախստականներ եկած գումարուած էին, ժանտարմաներ և ոստիկաններ գործի կը սկսէին։ Իրական արհեստաւորներէն մաս մը սկսան հաւաքել «Այսքան արհեստաւորի պէտք չկայ» ըսելով, և երբ ասոնք բողոք կը բարձրացնէին թէ «մեզի ձեր ուղղափառ կրօնքին դարձուցիք, որպէսզի ողջ ձգէիք», անոնց պատասխանը կ'ըլլար. «դուք մեր թշնամիներն էք, միթէ մեր կրօնքը ընդունելով՝ մեզի բարեկա՞մ կ'ըլլաք»։ Եւ հաւաքուածները, որոնց մէջ շատ անգամ, մէկ-երկու օրուան նոր թլփատուածներ ալ կային, անկողնէն հաներ բերեր էին, որոնք քալելու կարողութիւն իսկ չունէին, իրարու կապուած՝ դէպի Բաղէշի կողմը տանելով՝ կը սպաննէին, իսկ կիները ու աղջիկները կը տանէին գիւղեր ու կ'ոչնչացնէին, կամ Եփրատ գետի և կամ Մեղրագետի մէջ լեցնելով խեղդամահ կ'ընէին։

«Այս պարբերական հալածանքը այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ Ռուսերու գալը։ Նահանջը սկսած ատեն միայն, մենք հասկըցանք որ Ռուսերը մօտեցեր էին։ Թէեւ ոստիկաններ և ժանտարմաններ սկսան հաւաքել հայերը, որպէսզի Թուրք բնակչութեան ընկերացնէին զանոնք ալ, բայց անոնք որ արթնամիտ էին, յառաջուց կծիկը դնելով. իրենց ընտանիքներով միասին՝ պահուըտած էին, որով Թուրքերը չյաջողեցան մեզի ալ տանիլ հետերնին։ Անհետատես եղողները հաւաքելով տարին հետերնին՝ մօտ 200-ի չափ»։

Սասնոյ բոլոր գիւղերէն, մօտաւորապէս 2,500 անձեր, որոնք մինչեւ Ռուս բանակին ժամանումը իրենց, լեռներու Թաքստոցներուն մէջ կարողացած էին պաշտպանուիլ, սկսան լեռներէն վար գալ քաղաք։

Ահա՛ Կէլիէկուզանցի հերոս Մօրուք Կարապետի և իր ընտանիքի պատմութիւնը.—

— Արդէն մեր գիւղերուն մէջ քիւրտեր լեցուած էին, որով չէինք կրնար մեր արդար քրտինքով վարած մեր արտերու բերքերէն օգտուիլ։ Այս մէկ-երկու հազար ազատուածներս ալ, որ հիմա հոս ենք, մէկը միւսին ողջ ըլլալէն բնաւ տեղեկութիւն չունէինք։ Բոլորս ալ՝ 3-5-7-10 հոգիով, լեռներու անմատչելի քարայրներուն մէջ ապաստան գտած էինք, ուր կ՛ապրէինք՝ վայրենի գազաններու նման։ Ցերեկ ու գիշեր՝ հոս ու հոն Թափառելով՝ որսեր ձեռք ձգելու ետեւէ էինք, ուտելիքի մէջ բնաւ տարբերութիւն չէինք դներ, գայլ, արջ, աղուէս, նապաստակ, վայրի այծ, կատու, շուն, ինչ որ ձեռք ձգէինք, ողջ կամ սատկած, այն օրը մեծ տօնախմբութիւն էր մեզի համար։ Վառելիք փայտ բերած պատրաստած էինք, իսկոյն հողի մէջ Թաղելով՝ վրան կրակ կը վառէինք և աղուոր մը եփելէն ետք, չափաւոր կ՛ուտէինք, բայց չէինք հատցներ, մինչեւ որ կրկին անգամ ուրիշ որս մը ձեռք ձգէինք»

Նոյն ձեւով կը պատմէին ինծի նաեւ Սեմալցի ընկեր Մանուկ Շառոյեանի եղբայր Իսրայէլը և Մանուկի տղան՝ Միհրանը։

Նոյնիսկ շատերը երջանիկ կը համարէին իրենք զիրենք, երբ իրենց ընկերներէն մին մեռնէր, զոր՝ միւս կենդանիներուն նման՝ խորոված ընելով կը ճաշակէին — իրենց սիրելիներուն դիակներն իսկ...—։

Ահա այս տեսակ տանջանքներու և զրկանքներու ենթարկուելով, այդ առիւծի կորիւնները ողջ մնացեր և լեռներէն վար եկեր էին։

Մուշ քաղաքը դրաւուելէն անմիջապէս վերջ, Փետրուար և Մարտ ամիսներուն, հետզհետէ եկող փախստական հայերուն Թիւը 12,000-ը անցաւ, որոնք տեղաւորուեցան քաղաքէն փախուստ տուող Թուրքերու տուներուն մէջ և լիովին օգտուեցան այդ լքեալ տուներուն մէջ գտնուող պարէններէն։ Թուրքերը, ինչ որ կրցատած էին հայերէն, լեցուցած էին իրենց տուներուն մէջ, և փախուստի միջոցին, անակնկալի գալով, շատ քիչ բան կրցած էին տանիլ իրենց հետ, և ամէն ինչ տեղւոյն վրայ լքելով, հազիւ իրենց կեանքը ազատելու մասին մտածեր են, որով այդ լքեալ ապրանքներէն աւելի շատ օգտուողները հայ փախստականներն եղան՝ այս գրաւումի օրերուն։

Անհաշիւ քանակութեամբ զինուորական պահեստները, զոր նոյնպէս լքած փախած էր Թուրք բանակը, տարիներով կը բաւէին ռուս զօրքին, — ցորեն, գարի, շաքար, խարկուած միս, եւայլն, որով Ռուս զինուորական իշխանութիւնը բնաւ ձեռք չդպցուց լքուած տուներուն մէջ գտնուող պարէնին, և գոյքերուն, որոնք մէկ քանի տարի բաւելու չափ՝ առատօրէն մթերուած էին։ Կահ-կարասիներու, կապերտներու, անկողիններու, հագուստեղէնի հաշիւը չկար։

Սասունցիները, իրենց յատկացուած Բերդի Թաղի Թրքական տուները գրաւած, ամէն տեսակ ապրանքներու տէր էին դարձեր։

Վերջէն եկող փախստականները, սակայն, չունեցան նոյն բախտը, ինչ որ ունէին նախապէս եկողները։ Ահա, այդպիսիներուն օգնելու համար էր որ քաղաքի մէջ հաստատուած էր, կազմակերպութեան կողմէ նպաստամատոյց մարմին մը՝ Կարօ Սասունիի ղեկավարութեամբ։ Ասոր տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուէին զինեալ խումբեր՝ բաղկացած քաղաքացիներէ, դաշտեցիներէ և Սասունցիներէ, որոնք կը ղրկուէին գիւղեր՝ հացահատիկներու հորեր գտնելու և արմտիքը քաղաք փոխադրելու համար։ Ոմանք կ'երթային մինչեւ Վարդօ և Բոսուրայ շրջանները և չէչէններու գիւղերէն կը բերէին ձի, ոչխար, եւ այլ կենդանիներ, որոնք յետոյ կը բաժնուէին չունեւոր փախստական գիւղացիներուն։

Այդ նպաստամատոյց մարմինը կազմակերպած էր միլիցիոն մարմին մը՝ հացագործ Համբարձումի ղեկավարութեամբ, որ զինուած՝ կը պտտէր փողոցները և կը հսկէր ապահովութեան և մաքրութեան, և գիշեր ատեն ալ՝ իբրեւ Թուրքերու պահապան, բայց աւելի շատ վնաս կը հասցնէր անոնց։ Միանալով Ռուս զօրքերուն, անոնց կարմիր ոսկիները առնելէ ետք, երբեմն ալ՝ աչքի ընկնող Թուրք ոճրագործները տուներէն տանելով՝ կը սատկեցնէին՝ առանց բողոքի կամ տրտունջի։ Թէեւ աւելի վերջը, երբ հայերուն չափն անցաւ, Ռուսական հրամանատարութեան սկսան բողոքել, սակայն հայերը կը պատճառաբանէին թէ այդ Թուրքերը՝ լրտեսելէ յետոյ, փախեր՝ Թրքական բանակը գացեր են և դիտմամբ կ'ըսեն թէ հայերը սպաննած են՝ իրենց յանցանքը պարտկելու համար։

Ռուսերը, բնականաբար, մերիններուն խօսքին աւելի հաւատք կ'ընծայէին և ձայն չէին հաներ։

Քաղաքին մէջ մնացած թրքութեան թիւը հազարէն աւելի էր, որոնց գլխաւորներն էին՝ Քոթանենց Ճաֆար աղան իր ամբողջ ցեղով, հինգ եղբայրներով և հօրեղբօրորդիներով, որոնք՝ իբր հայասէր, և մի քանի հայեր ալ պաշտպանած ըլլալուն համար, խոյս չէին տուած քաղաքէն։ Ասոնցմէ զատ՝ կային Չըլղատենց Հաճի Մուրատ աղան և Մուխթար Ահմէտ։ Իսկ մնացածները հասարակ դասակարգի թուրքեր էին։

Այս միլիցիոններէն զատ, կար աւելի գործունեայ խմբակ մը, որ թուրքերէն վրէժ լուծելու կերպերը շատ լաւ ուսումնասիրած էր։ Տրդատ անունով անձ մը, իբր Ռուսերու կողմէ գաղանի ոստիկանութեան դեր կատարող, Ռուս կառավարութեան յատուկ պաշտօնագիր մը ի ձեռին, կը զբաղէր երեւան հանելով բոլոր տեսակի վնասարարական գործերը, օրինակ, թշնամիի բանակը լրտեսել, կամուրջներ օդը հանել և պատերազմական գաղտնիքներ երեւան հանել։ Անոր կը գործակցէր Արշակ Պօլեան, որ շատ յաճախ չափազանցութիւններ կը գործէր. բայց մենք գոհ էինք որ Արշակ կարողացաւ մաքրագործել շատ մը արիւնարբու թուրքեր։

Ամէն երեկոյ, կը խուզարկէին թուրքերու տուները՝ իբր թէ լրտեսներուն ապաստան շնորհելու յանցանքով, տան մէջի երիտասարդ թուրքերը կը ձերբակալէին և անհետ կը կորսնցընէին, անանկ որ ամբողջ թուրք ազգաբնակչութիւնը միշտ ահ ու սարսափի մէջ կ'ապրէր և շատերը շատ զղջացեր էին քաղաքէն փախած չըլլալուն համար։ Տուներէն բնաւ դուրս չէին ելլեր և ներսը փակուած մնացեր էին, թէեւ պարէնի կողմանէ ապահովուած էին, որովհետեւ տուներնուն մէջ ամէն բան առատօրէն ունենալէ զատ, պահեստի հորեր ալ ունէին, որոնք շատ անգամ՝ հայերու կողմէ երեւան հանուելով կը գրաւուէին։

Միայն Ճաֆար աղային և իր ցեղին պատկանողներուն հանդէպ՝ թէ՛ հայերս և թէ՛ Ռուսեր պէտք եղած յարգանքը կը պահէինք, թէեւ Արշակ Պօլեան՝ ատանկ թրքասէր զգացումներէ շատ հեռու ըլլալով, երբեմն ալ զանոնք կը հալածէր՝ սպառնալով թէ «հօրեղբայրս Ղազար Պօլեանը նոյնինքն Ճաֆար աղան նահատակել տուած է» և անոր արեան գինը կը պահանջէր։

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

Կրկին կ'ամուսնանամ.— Կնոջս ազատման պատմութիւնը.— Ռուսերը կամուրջներ եւ ճամբաներ կը շինեն.— Ջրիք գիւղի մուհաճիրներու ջարդը.— Տասն պահարաններէն միայն մէկը կը գտնեմ.— Մոսկուայի կոմիտէի հաւաքած որբերը.— Բժիշկ Արշակ Պօղոսեան.—

Դաշնակից պետութեանց վերջնական յաղթանակին հաստատ համոզուած ըլլալով, այն եզրակացութեան յանգած էի որ Ռուսերը այլեւս ձեռքէ պիտի չհանէին մեր հայրենիքը, եւ հաւանաբար՝ նոյն իսկ պիտի գրաւէին Տիգրանակերտն ու Խարբերդը, զոր հաստատ շշուկներ ալ կը լսէինք երբեմն, որով նորէն պաշտելի ծննդավայրիս մէջ մնալու եւ հաստատուելու անձկանքէն մղուած, մտադրեցի կրկին ամուսնանալ։ Կնոջս մահուան կատարեալ համոզուած էի, որով ակամայ յարմար թեկնածուի մը նայիլ։ Շատ երկար բարակ պէտք չէր որ նայէի, քիւրտերու ճիրաններէն ազատուած հազարաւոր թշուառ հայուհիներ լեցուած էին քաղաք, մեծամասնութեամբ որբեւայրի, եւ ինծի պէս այրիացած մարդիկ պէտք էր որ անոնց մէջէն ընտրէին իրենց յարմար թեկնածուն։

Փափաքս էր որ հանդիպէի ինծի արդէն ծանօթ հայ կնոջ մը, եւ բարեբախտաբար, այդ պատեհութիւնը ներկայացաւ։ Մեր Խասգիւղացի, ծանօթ Փարէզեան Խաչիկի աղջիկ Բերսաբէն, որ ամուսնացած էր նոյն գիւղացի Պրէեան Եղիազարի տղայ Արշակի հետ։ Այս Արշակը, մինչեւ Ռուսերու Տարօն մուտքը՝ ողջ է եղեր, սակայն ձիւնի հիւսքէն խեղդուեր է։ Ահա այս Արշակի կնոջ հետ է որ կ'ամուսնանամ՝ ինքզինքս բախտաւոր համարելով։

Հետեւեալն է Բերսաբէի ազատման համառօտ պատմութիւնը։—

Խասգիւղի ջարդին օրը, երբ ամուսին Արշակը լեռները կ'ապաստանի, իսկ ինք եւ իր մայրը կը փախչին Քոլոսիկ գիւղի լեռներուն մէջ գտնուող Ճոթըկներ ըսուած գիւղը եւ կ'ապաստանին Հասան անունով քիւրտ բարեկամի մը տունը։ Ի վերջոյ Արշակն ալ հոն կուգայ եւ իրարու կը միանան եւ ամիս մը միասին կ'ապրին։ Հաճի Ֆերոյի սպառնալիքին պատճառով, Հասան կը ստիպուի ճամբայ տալ իր հիւրերուն, որոնք այս անգամ կ'ապաստանին Խոզօնք ըսուած լեռը, ուր ուրիշ Խասգեղցիներ ալ կային։ Բերսաբէի հետն էր նաեւ իր մէկուկէս տարեկան տղան։ Այստեղ Բերսաբէի մայրը կը մեռնի։ Քիւրտ չէթէներէն հալածական՝ կ'երթան Ս. Աղբերիկ վանքի լեռները, եւ որովհետեւ քիւրտերը շարունակ ճըլօ կը կտրեն անտառներէն՝ իրենց ոչխարներու ձմեռտեան ուտելիքին համար, միշտ կը լսեն պզտիկի լալու ձայնը և կը հետապնդեն զիրենք։ Օր մը, ճարահատ, Արշակ կ'առաջարկէ պզտիկը լքել ծառի մը տակ և իրենք անցնին երթան։ Թէև մայրը կ'ընդդիմանայ, բայց Արշակի պնդումին վրայ տեղի կուտայ, և այդպէս պզտիկը ծառի մը տակ դնելով՝ կը հեռանան։ Թէև տղան կուլայ ու կ'ողբայ, բայց խելակորոյս ծնողքը արդէն հեռացած էին։ «Մինչև մահուանս օրը, բնաւ պիտի չմոռնամ երեխայիս ողբն ու կոծը», կ'ըսէր Բերսաբէն։

Նորէն կը վերադառնան Քոլոսիկի լեռը։ Բերսաբէի հայր Խաչիկի ջաղացպան Ալեքսանը՝ հիմա ալ Հաճի Ֆերոյի ջաղացպանն էր։ Երբ Ալեքսան, որուն կնքահօր աղջիկն էր Բերսաբէն, կ'իմանայ այս վերջինոյն ողջ ըլլալը, կը ջանայ գտնել և իր քով բերել։ Հաճի Ֆերոյի երեք կիներէն Հալիմէ, որ հայասէր քրդուհի մըն էր, իր քով կ'առնէ Բերսաբէն, որ իր ճարպիկութեամբ՝ սիրելի կ'ըլլայ Հալիմէին, և անոր տան դերձակուհին կը դառնայ։ Շատ յաճախ, ուրիշ քրդուհիներու հետ կ'երթար Ալվառինչ գիւղի այգիները՝ խաղող բերելու Հալիմէին։

«Քառասունի չափ հայ կիներ և տղամարդեր ծառայութիւն կ'ընէին Հաճի Ֆերոյի տան մէջ։ Յանկարծ կառավարութենէն հրաման կուգայ որ այդ հայերը յանձնուին։ Մեզ բոլորս կը տանին Խասգիւղի զօրսոնը: Դեռ գիւղը չհասած, Քոլոսիկէն երկու քիւրտ ձիարշաւ կուգան և մեզ տանողներուն կ'ըսեն. «Հաճի Ֆերոն կ'ըսէ որ Արշակի և Խաչիկի կիները ետ դառնան»։ Երբ Բերսաբէն կը լսէ զայդ՝ անմիջապէս յառաջ կ'անցնի և կ'ըսէ որ ինքն է Արշակի կինը։ Եւ զիս ու միւս կինը, որ Երըշտէր գիւղի Տէր Յարութիւն քահանայի տղայ Խաչիկի կինն էր, կը զատեն և կը վերադարձնեն տուն, իսկ միւսները կը տարուին և կը յանձնուին Սլեման Զավուշին, որ բոլորն ալ կը գնդակահարէ։

Հալիմէն երբ կը տեսնէ Բերսաբէի ողջ վերադառնալը, կ'ուրախանայ, բայց խնդիրը հոն է որ Հաճի Ֆերոյի ուզած Արշակի կինը Բերսաբէն չէ եղած։ Տէր Յարութիւն քահանան շատ մտերիմ բարեկամ եղած է Հաճի Ֆերոյին, որ կը փափաքի ազատել իր բարեկամ քահանայի երկու զաւակներու Արշակի և Խաչիկի կիները, «բայց ես ճարպիկ գտնուելով, իսկոյն առաջ նետուեցայ և ըսի թէ ես եմ Արշակի կինը». կ'ըսէր Բերսաբէն, գիտնալով հանդերձ որ ինքը չէր ուզուածը, և այդպէսով Բերսաբէն կ'ազատի, իսկ իրական Արշակի կինը կը նահատակուի։ Վերջը, Հաճի Ֆերոն կ'իմանայ այդ սխալը, բայց իր կնոջ սիրոյն համար, այլևս Բերսաբէին չարիք չի կամենար։

Բերսաբէն նաև կը պատմէր որ քիւրտերը միշտ կ'ըսէին

Ֆլահռայ քէօքի պըռ. ախըր կուռէ Բդէ Միսաք Ֆլըտի չու» (այսինքն՝ հայերը արմատախիլ եղան, փճացան, բայց Միսակ Բդէեան փախուստ ազատեցաւ)։ Իմ ողջ ըլլալս լսած էին, և շատ հետամուտ եղած են տեղս գտնել և զիս ձեռք ձգել, և միշտ կ'ըսեն եղեր. «Երբ զայն ձեռք ձգենք, մէկ անգամէն գնդակահարելով չենք մեռցներ, այլ ծառի մը կապելով, օրական կտոր մը միս կը փրցնենք, որպէսզի ժամանակ մը ողջ մնայ և տանջուի»։

Ձմրան խիստ եղանակին, քիւրտերը՝ իր ամուսին Արշակի կռնակին վրայ հացահատիկ բեռցնելով՝ կը ղրկեն Բռնաշէնի Արինօք գիւղը՝ Ճամբան, սակայն, ձիւնամրրիկի կը բռնուի և երեք հայ չալակաւոր ընկերներու հետ կը խեղդուի։ Անկէ ամիս մը վերջ, իրարանցում մը կը տեսնէ քիւրտերու մէջ, և երբ լսեր է որ Ռուսերը Մուշ եկեր են, քիւրտերը՝ ամէն ինչ լքելով հայերուն, որ պահեն, իրենք կ'անցնին աւելի հարաւ։ Անոնց փախուստէն յետոյ ջաղացպան Ալեքսան, ասոր զաւակները և Բերսաբէն ուղղակի կ'երթան Խասգիւղ, ուր Ռուս խազախները և հայ զինուորներ տեսեր են և անոնց պաշտպանութեան տակ ալ եկեր քաղաք։

Մեր հայրենիքը, հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր, կը գտնուէր Թրքական տիրապետութեան ներքեւ և ամէն տարի ալ՝ 12 գրշ. տուրք կը գանձէին անձգլուխ՝ հանրօգուտ շինութեանց անունով, բայց երբեք չկրցան շինել ո՛չ կանոնաւոր ճամբայ մը և ո՛չ ալ կամուրջ մը։ Կամուրջ մը, որ 100 լիրայով կարելի կ'ըլլար շինել, հազար ոսկի կը ծախսէին և դեռ կիսատ կը ձգէին։ Օրինակ, Սոխգոմ գիւղի քովի կամուրջը։ Իսկ Ռուսերը՝ մէկ տարուան ընթացքին, ամբողջ Կարինի, Վանի, Մուշի, Բաղէշի շրջաններուն մէջ՝ ահագին լեռներ պայթեցնելով, բոլոր ուղղութեամբ խճուղիներ շինել տուին և մինչեւ Մուշ քաղաք՝ ինքնաշարժ կառքերը սուրալով կ'երթեւեկէին։ Եփրատի և Մեղրագետի վրայ հիներէն ի վեր, մէկական կամուրջ ունէինք. մինչդեռ վերադարձիս տեսայ որ Ռուսերը երեք ուրիշ նոր կամուրջներ Եփրատի վրայ, և հինգ նոր կամուրջներ ալ Մեղրագետի վրայ կառուցած էին, և դեռ կ'աշխատէին նորեր ևս շինելու։

Ջրիք գիւղը քաղաքէն մէկ ժամ հեռու, հիւսիսային կողմը գտնուող հայաշատ գիւղ մըն էր, որուն բնակիչները, եղեռնի միջոցին ամբողջովին կոտորուած էին և իրենց տուներուն մէջ ալ, հիմա Մանազկերտի կողմերէն եկած քիւրտ գաղթականներ կը բնակէին։ Ռուսերուն ժամանումէն ի վեր, ինչ քիւրտ ընտանիք որ իրենց ձեռքը անցնէր, կը ղրկէին այդ գիւղը որ իրենց հաւատակիցներուն հետ ապրէր։ Սակայն ատոնց այսպիսի կեդրոնացում մը հայերու գործին չէր գար, մեր ոսոխներու այսպէս անմասն մնալը չէր մարսեր մեր երիտասարդութիւնը, նամանաւանդ Սասունցիները, և առիթի մը կը սպասէին՝ անոնց բոլորի հաշիւը կարգադրելու համար։

Ռուս հրամանատարութեան ըսել տրուեցաւ որ այդ գիւղը որջ մըն է դարձեր աւազակներու և Թուրք լրտեսներու։ Թուրք բանակը արդէն Ղըզըլաղաճ գիւղէն մէկ ժամ հեռու գտնուող Շէն ըսուած աւանի մէջ կը գտնուէր, և այս լրտեսները չարունակ լըրտեսելով Ռուսական ուժերը, լուր կուտան իրենց ազգակիցներուն։ Այդ բանին վերջ դնելու է։ Ռուսերը համոզուելով, կ'ըսեն որ ինչ որ կրնաք ընել ձեր ուժերով, ըրէք, միայն թէ ձայնը դուրս ելլելու չէ։

Ջրիք գիւղի մէջ, մօտաւորապէս, 2,000 է աւելի բնակչութիւն մը կար։ Հետեւեալ առտուն կը նայիմ որ քաղաքի մէջ Սասունցի, քաղաքացի զինեալներ չեն գտնուիր. երեք ժամէն՝ բոլորն ալ քաղաք կը վերադառնան, ամէն մէկի ուսերուն վրայ անկողին, կաթսայ, և այլ տնական գոյքեր առած՝ կուգան, բոլորի աչքերու չուրջ և երեսներուն վրայ՝ արեան բիծեր կը նշմարուին, յետոյ կ'իմանանք որ գիշեր ատեն կը պաշարեն գիւղը և դաշոյնի հարուածներով, տեղն ու տեղը կը մաքրեն անոնց հաշիւը և կը վերադառնան։

Քաղաքի Թրքութիւնը, այդ բանին իմանալով, և իրենց կեանքէն ալ վախնալով, դիմեց հրամանատարութեան և այդ բանի դէմ բողոքելէն զատ, ապահովութիւն և պաշտպանութիւն խնդրեց իր կեանքի համար ալ։ Անոնց ըսուեցաւ որ անոնք լրտեսութեան մէջ բռնուեր են և ատոր համար ալ՝ ստացան իրենց արդար պատիժը, և որչափ ատեն որ իրենք հաւատարիմ կը մնան, ոեւէ վտանգ չի սպառնար իրենց՝ «Գացէք և հանգիստ նստեցէք ձեր տուներուն մէջ»։

Արդէն, Թուրքերէն օրական մէկ քանի անձեր կ'անյայտանային. իրենք գիտէին այդ բանը և կարճ ժամանակի մէջ՝ տղամարդ պիտի չունենային իրենց մէջ. բայց ի՞նչ ընէին, ստիպուած էին համակերպելու իրենց ճակատագրին, և կ'ըսէին. «Մեր ազգակիցներն ըրին հայերուն, հիմա ալ՝ հայերը կ'ընեն մեզի»։

Քաղաք մտած օրէս ի վեր, ամէն օր, պարապ ժամերուս, կ'այցելէի հայրիկիս և իմ կողմէ շինուած տուները և կը դիտէի որ հազարաւոր լիրաներով շինուած այդ հսկայ շէնքերը այսօր Ակոռիի շէնքերուն նման՝ աւերակաց կոյտի մը վերածուած էին, կը խորհէի որ այդ դաժան ազգը կը ջանար մեր հայ ազգը մէջտե-

Ձորոյ թաղի վիճակը՝ 1954 ին.
Կոնակը ցցուողը՝ Կուրտիկ լեռն է:

Բղէեանի տան եւ պարտէզին վայրը, 1954 թիւին:

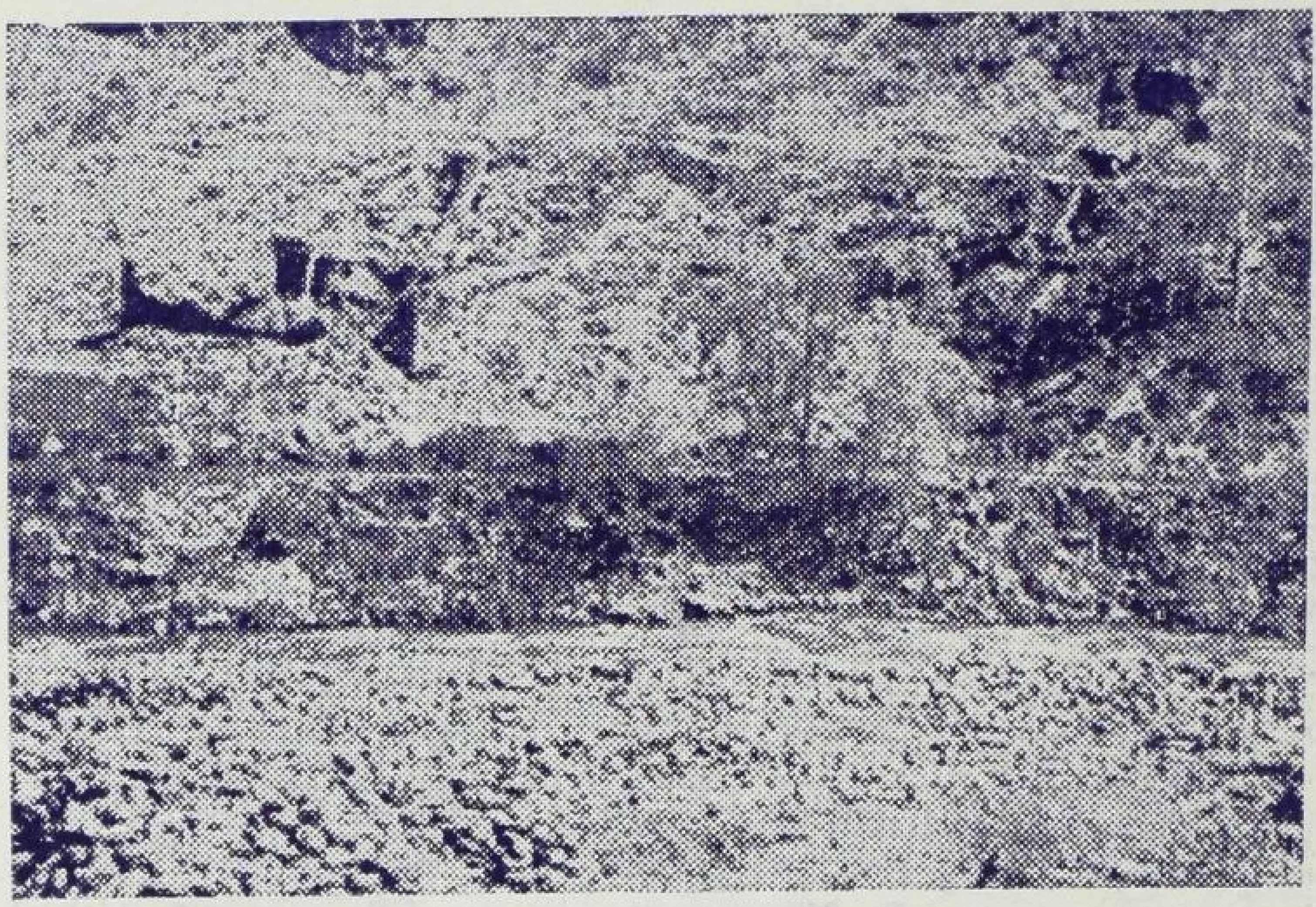

Բդէեանի տան վրայի ջաղացքի մնացորդները 1954 ին.

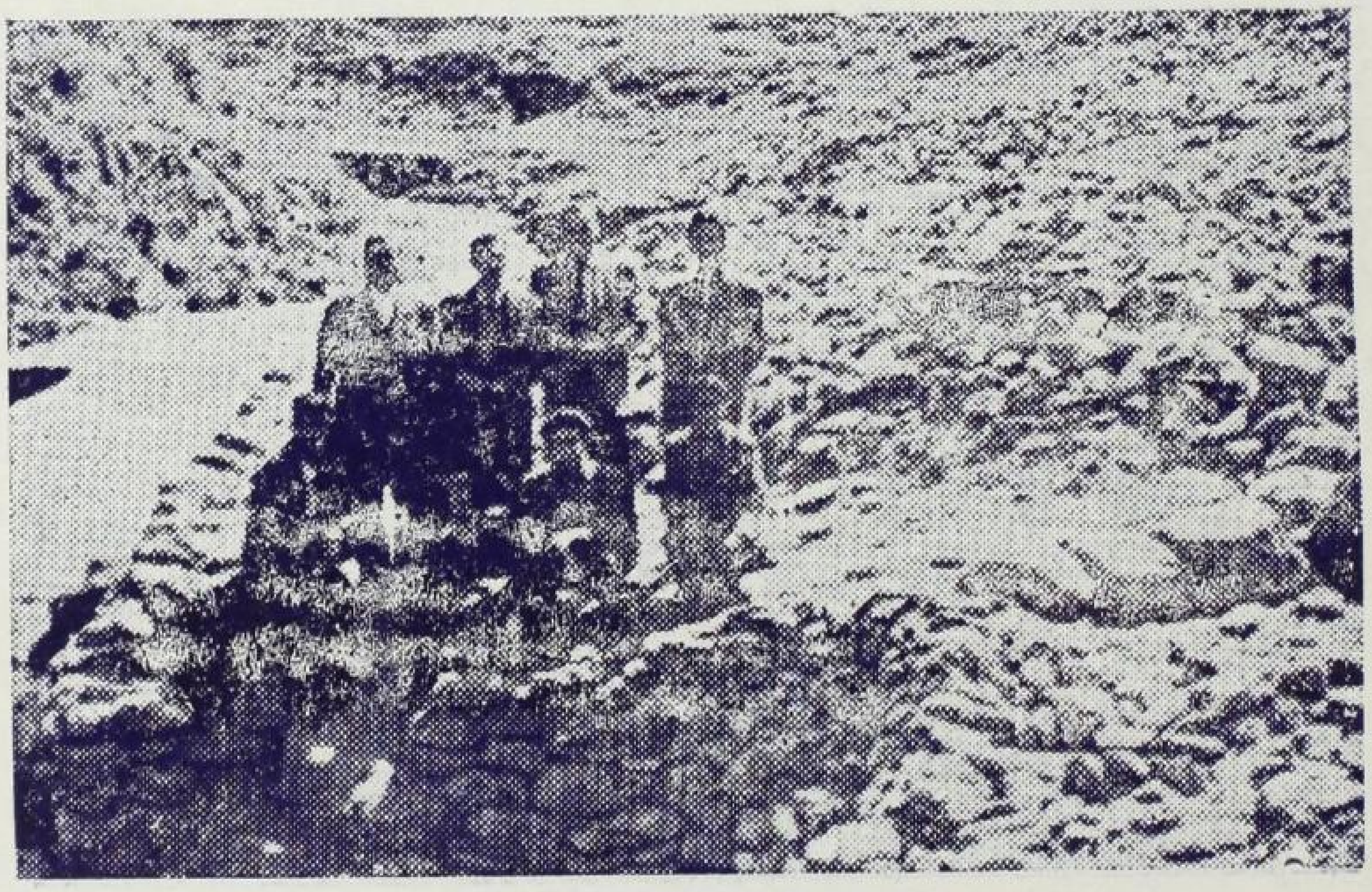

Բդէեանի տան աղբիւրը:

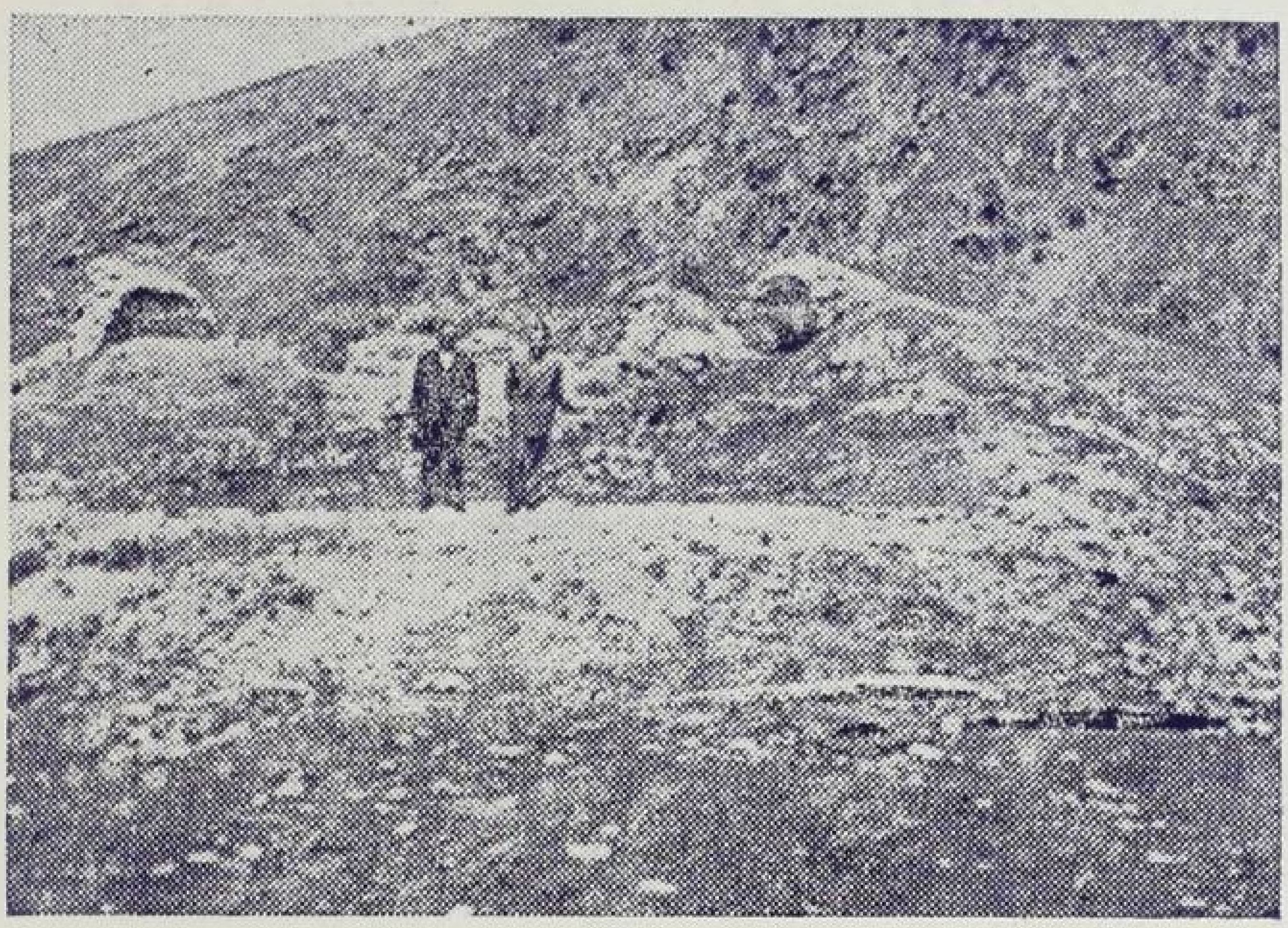

Բդէեանի տան մեծ սենեակին տեղը։

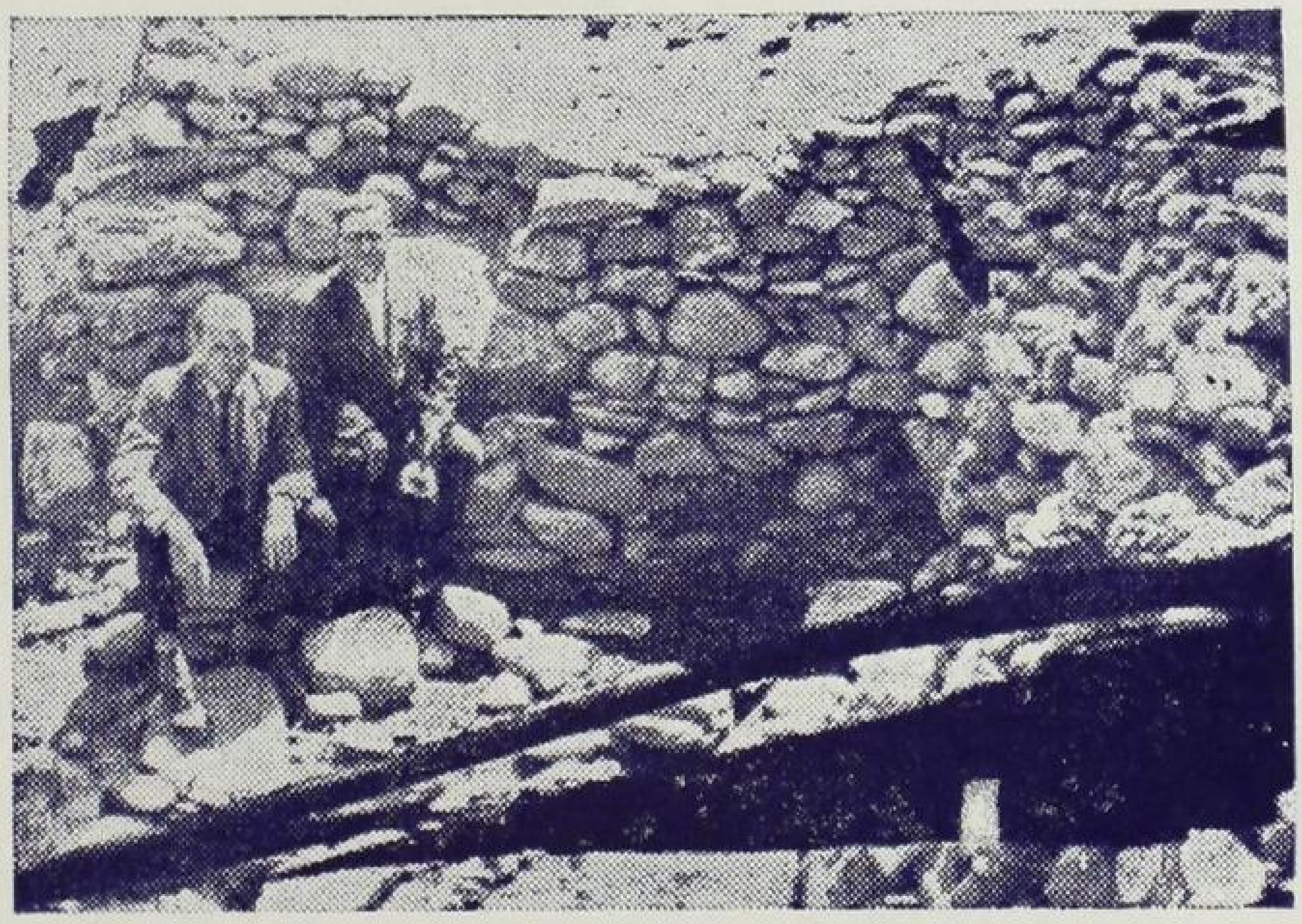

Բդէեանենց պաղորակ աղբիւրը՝ 1954 ին։

ղէն անհետացնելու՝ հայկական հարցին վերջ տալու դիտաւորութեամբ, արդեօք աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար որ այս հայկական տուները և շէնքերը կանգուն պահելով և յետոյ իր ժողովուրդին ծախելով՝ հասոյթ մը ապահովէր իր պետական գանձին։

Մեր տան աղբիւրի ջուրը մեծ հռչակ ունէր քաղաքին մէջ, շատ թեթեւ և մարսողական ըլլալուն համար. ամառ ատեն՝ պաղորակ, իսկ ձմեռ ատեն ալ՝ տաքուկ։ Բոլոր միւս թաղերէն, ամառուան եղանակին, մեր աղբիւրի ջուրէն կուգային տանելու՝ շարան շարան և կարգի սպասելով, և ես ալ, որ այդ աղբիւրի կենսատու ջուրով սնած ու մեծցած էի, ի՞նչպէս կարելի էր որ քաղաք գտնուէի և ամէն օր չգայի, մեր աղբիւրի ջուրէն չխմէի, ու երկա՜ր երկա՜ր չնայէի ծորակէն վազող այդ վճիտ ջուրին։

Տուներուս վարի սենեակներուն մէջ հինգ տեղեր հորեր փորել տալով, անոնց մէջ պահել տուած էի մեր տան թանկարժէք առարկաները։ Այդ հորերէն երեք պահարանը կը գտնուէին մեր մեծ սենեակի տակի մթերանոցին մէջ։ Կը տեսնեմ որ քարեր, հողեր, փայտեր նետուած են հոս ու հոն։ Թուրքերը զանոնք բացեր և մէջը գտնուած իրեղէնները առեր տարեր են, ինչպէս նաեւ միւս սենեակներու պահարանները։ Զէնքի պահարան մըն ալ շինել տուած էի պարտէզին մէջ, ուրկէ՝ եղեռնի օրերուն, զէնքերս հանել տալէն յետոյ, մեր վաճառատան յիսուն տարուան տոմարները անոր մէջ զետեղելով գոցած էի։ Խոյթեցի փախստական հայեր կուգան կը փորեն այդ պահարանը, անշուշտ իմ գալէս առաջ, և միայն տոմարները կը գտնեն։ Մեր դրացի Սասոյեան Խաչօն կը հաւաքէ այդ տոմարները և իր տունը կը տանի և իմ հոն հասնելուս՝ ինծի կը յանձնէ։

Թէեւ վերջնականապէս յոյսս կտրած էի պահարաններէս, բայց բաւարարութիւն գտնելու համար գոնէ, քսան Խոյթեցիներ վարձելով՝ երեք օր շէնքերու վայրը փորել քրքրել կուտամ։ Երրորդ օրը, մեծ զարմանքով կը տեսնեմ որ մեծ սենեակի տակի երեք պահարաններէն երկուքը բացուած են, իսկ մէջտեղ գտնուողը անաղարտ մնացեր էր, և թիթեղեայ արկղեր տունս կը փոխադրեմ։

Հաճի Իպրահիմի տուները ինծի համար պզտիկ գալուն, անկէ փոխադրուեցայ աւելի թրքական կեդրոնը, Միրզոյեան Նատըր աղայի մեծ շէնքը, Զլղատենց Հաճի Մուրատի և Մուխթար Ահմէտի տուներուն կից, որոնք շատ անգամ այցելութիւն տալով ինծի, կը խնդրէին որ միջնորդի դեր կատարեմ՝ մեր տղայոց և Ռուսերու կողմէ իրենց տրուած վնասներուն պատճառով. քանի որ մեր տղաք, շատ անգամ, իմ ներկայութենէս ազդուելով, ետ կը կենային իրենց արարքներէն։

Մոսկուայի կոմիտէն, Բժիշկ Արշակ Պօղոսեանի ղեկավարութեամբ, խումբ մը պաշտօնեաներ ղրկած էր քաղաքս, ուր դեղարան մը բացած էին և բժիշկ Արշակը անձնուիրաբար կը գործէր, օրն ի բուն՝ դադար չունէր, չարունակ հիւանդներ քննելով և դարմանելով։ Բոլորին ալ հաւասար աչքով կը նայէր։ Թրքական մէկ քանի օդասուն խոշոր շէնքեր որբանոցներու վերածուած էին, ինչպէս նաեւ Նազարէթ էֆէնտի Քէշիշեանի պալատանման հսկայ տունը, զոր Թուրքերը չէին քանդած և կառավարչատուն վերածած էին։ Ամէն օր, տասնեակներով որբեր կ՚արձանագրուէին, և երբ անոնց թիւը հարիւրի կը հասնէր, սայլերով ճամբայ կը հանէին դէպի Ռուսաստան, բոլորին ալ լաւ հագուստներ հագցնելով։

Հօրեղբօրս Գրիգորի տղաներէն Արամն ու Հռիփսիմէն յանձնեցի անոնց և միւսներուն հետ ղրկուեցան Աշտարակ գիւղը։

Կոմիտէի կարգ մը պաշտօնեաները, սակայն, շահագիտութեամբ կը զբաղէին քաղաքին մէջ, օրինակ, բժիշկ Արշակի ընկեր Ամատունին, որ աժան գիներով այծի մորթ և այլ կաշեղէն կ՚ամբարէր՝ իվերջոյ Կովկաս ղրկելու և մեծ շահեր ընելու մտքով, բայց որչափ որ կը յիշեմ, նահանջի ատեն, ամէն ինչ տեղւոյն վրայ լքելով հեռացաւ։

ԳԼՈՒԽ Ծ.

«Մի մարդ մի ոսկի» ֆոնդը.— Գաղթականներ սովահար.— Ռուսերու յաղթանակը Սասունի մէջ.— Թուրքերը կ՚արտաքսուին քաղաքէն.— 49 երիտասարդներ կը նահատակուին.— Նպաստի բաշխումը.— Գաղթականները կը տեղաւորուին գիւղերու մէջ.—

Հայ փախստականներու թիւը երթալով կը մեծնար քաղաքին մէջ։ Թուրքերու և մանաւանդ քիւրտերու քով պահուըտած կամ վար դրուած հայերը ձեռք բերելու համար, Կովկասէն յատուկ գումար մը տրամադրուած էր Բժիշկ Արշակին։ Կարօ Սասունի, յատուկ մարդեր կը ղրկէր Խոյթ-Բռնաշէնի շրջանը, քիւրտերու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու և անոնց միջոցաւ ձեռք բերելու հայ փախստականներ, ամէն մէկ անձի համար վճարելով մէկ օսմանեան լիրա։ Քիւրտերը քաջալերուած այս շահաբեր գործէն, հեռուներ կ՚երթային՝ մինչեւ Մօտըկան, Խիզան, Պօթան, Սլիվան և այդ շրջաններէն գաղտագողի հայեր կը հաւաքէին և հայերու հետ յարաբերութեան մէջ եղող քիւրտերու հետ՝ քաղաք կը ղրկէին և իւրաքանչիւր անձի համար մէկական լիրա գանձելով կը վերադարձնային, նորէն նոյն շահաբեր գործը շարունակելու համար։

Փախստականներու թիւը երթալով կը ստուարանար քաղաքին մէջ, որուն պատճառով ալ պատրաստի պարէնը շուտով հատաւ և գիւղերու հորերու փնտռտուքները գոհացուցիչ արդիւնք չէին տար։ Սովահար ժողովուրդը, առաւօտէն մինչև իրիկուն, խճողուած էր ապրուստի մատակարար պաշտօնատուններու դրան առջև՝ քիչ մը սև հաց ձեռք ձգելու համար։ Քիւրտ և Չէրքէզ գիւղերուն մէջ առատ հացահատիկ կը գտնուէր, բայց անոնցմէ ալ, բնականաբար, դրամով պէտք գնուէին, և գանձին մէջ ալ դրամ չէր մնացած։ Եւ այդ սովահար խեղճերը խճողուած էին Ռուսական զինուորական խոհանոցներուն առջև՝ քիչ մը պոռշ (միսով կաղամբի ապուր) ձեռք ձգելու համար։

Դեռ ես Թիֆլիս կը գտնուէի, երբ Գաղթ. Նպաստ. Յանձնաժողովը 120,000 ռուբլի յանձնած էր Ռուբէն Տէր Մինասեանին, որ Մուշ երթար և այդ գումարով գնած պարէնը հոն տանէր՝ Մուշի հայ կարօտեալ փախստականներուն բաշխելու համար։ Երբ ես՝ իմ ընկերներուս և միաբաններուն հետ հասայ Գարաքիլիսէ (Ալաշկերտ), զինք և իր բեռցուած սայլերը հոն տեսայ, և ինք մեզմէ առաջ անցնելով՝ Խնուս հասած էր, երբ մենք ալ հոն իջանք, ուր տասը օր մնալէն վերջ՝ շարունակեցինք մեր ուղին դէպի Մուշ։

Երկու ամիս անցած էր և դեռ Ռուբէնի խումբը չեկաւ, մինչ միւս կողմէ, խեղճ փախստականներու ողորմելի վիճակը ալ աւելի կը ծանրանար։ Այդ պատճառով ալ, այդ խեղճերու նեղ դրութեան մասին՝ տեղեկագիր մը ղրկեցի Նպաստ. Յանձնաժողովի նախագահ Համբարձում Առաքելեանին՝ շեշտելով Ռուբէնի յապաղումը և ստիպողական օգնութեան պէտքը։

Թրքական բանակատեղին կը գտնուէր քաղաքէն չորս ժամ հեռու՝ Սասունի լեռներուն մէջ, Շէն ըսուած գիւղը։ Երեւի օգնական ուժեր ստանալով, զինուորական շարժումներ ցոյց կուտային։ Քաղաքի Ռուս հրամանատարութիւնը որոշեց աղուոր դաս մը տալ այդ գազանաբարոյ վայրենիներուն. ըստ այնմ ալ, Խնուսէն նոր ոյժ բերել տալով, լեռնային թնդանօթներով՝ բոլոր ճակատներուն վրայ անակնկալ յարձակողականի անցաւ՝ անվեհեր Սասունցիներու յառաջապահութեամբ, և մէկ-երկու օրուան կռիւէն վերջ, սոսկալի ջարդ մը տուաւ Թուրքերուն և զանոնք վռնտեց մինչև Ճապաղջուրի կողմերը՝ այդպէսով ապահովելով նաև Փրէ

Գաթմանի կամուրջն եւս։ Եթէ Ռուսերը որոշէին, այդ պահուն, չարունակել իրենց յարձակողականը, առանց լուրջ արգելքի մինչեւ Տիգրանակերտ կրնային յառաջանալ. և մենք, հայերս, արդէն այդ յոյսը կը սնուցանէինք, սակայն՝ Ռուսերը բաւականացան այդ կողմերը պահակներ միայն պահելով, և մնացած զօրքը ետ քաշեցին, ինչպէս նաեւ Շէն աւանի մէջ ալ՝ քանի մը հարիւրեակ զօրք թողուցին. ու մեծ աւարով քաղաք վերադարձան։

Մէկ քանի օր ետք, Օղնուտօ՛ղիի շրջանը օգնական զօրքի պէտք զգալով. Մուշի շրջանի զինուորներուն մեծ մասը հոն փոխադրուեցաւ, այդպիսով տկարացնելով Սասունի ճակատին պաշտպանութիւնը։

Գաղտնի ոստիկան Տրդատի թելադրութեան վրայ թէ քաղաքի Թուրքերը յարաբերութեան մէջ են Թրքական բանակին հետ, կը յաջողի համոզել Ռուսական հրամանատարութիւնը և որոշում մը ձեռք բերել թէ քաղաքի ամբողջ Թուրքերը պէտք է տեղահան ըլլան՝ բացի Քոթանենց Ճաֆար աղան և իր ցեղակիցները։ Եւ Թուրք բնակչութեան կը հրամայուի որ 24 ժամուան ընթացքին, ծախեն իրենց տնական գոյքերը և պաշար պատրաստելով՝ քաղաքի ներքեւ բացօթեայ վայրի մը մէջ հաւաքուին։ Թուրքերը. որոնք այս տեսակ հրամանի մը չէին սպասեր. անակնկալի եկան և դիմում կատարեցին Ռուսական իշխանութեանց՝ առանց որեւէ դրական հետեւանքի, որով ստիպուեցան համակերպիլ։ Ո՞ր հայն էր որ դրամով գոյք պիտի գնէր Թուրքերէն, որով անոնք ստիպուեցան իրենց ունեցած-չունեցածները յանձնել հայերուն՝ այն հասկացողութեամբ որ երբ մօտ ատենէն վերադառնան. վերատիրանան անոնց կամ գոնէ մէկ մասին, և այդ պատճառով ալ՝ զանոնք փոխադրեցին հայերու տուները։

Իմ բնակարանս մօտ ըլլալով այդ Թուրքերուն, իրենց ամբողջ ունեցածը յանձնեցին մեզի իպահ։ Երբ Ռուս զօրքերը տեսան այդ փոխադրութիւնը, արգելք յարուցին՝ այն առարկութեամբ թէ 24 ժամուան պայմանաժամը լրացած է և Թուրքերը այդ րոպէին իսկ՝ պէտք է ճամբայ իյնան։ Անոնց դիտաւորութիւնն էր այդպիսով ձեռք դնել ապրանքներու վրայ և ի վերջոյ ծախել պետական գանձարանին ի նպաստ։ Այս արգելքին պատճառաւ, հայեր այլեւս չկրցան ձեռք դնել անոնց վրայ, բայց մենք արդէն չափէն աւելին ունէինք։

Բոլոր Թրքուհիները և երեխաները. լալով և ողբալով կը հեռանային իրենց տուներէն՝ ըսելով. «Աստուած պատճառ եղողին չձգէ», անիծելով իրենց Սուլթանը թէ ինչո՞ւ այդ բաները ըրաւ հայերուն, և այսօր ալ՝ իրենք հասան այդ դժբախտութեանց։

Ես ալ կը ջանայի մխիթարել զիրենք՝ ըսելով.—

— Տեսէք, դուք միայն ձեր ունեցածն է որ կը լքէք կ'երթաք. իսկ մենք՝ մեր ամբողջ ունեցածը կորսնցնելէն զատ, վրայ տուինք նաեւ մեր կիները, զաւակները, որով դուք աւելի բախտաւոր պէտք է համարէք ինքզինքնիդ որ դեռ ողջ էք։

Այդ Թուրքերը, իրենց տուներէն յետոյ, բացօթեայ վայրի մը մէջ կը հաւաքուին, ուր երիտասարդ տղամարդիկ կը զատուին՝ իբր զինուորական գերի, Ռուսաստան ղրկուելու համար, իսկ ծերեր, կիներ եւ երեխաներ, 7-800ի չափ, Բռնաշէնի ուղղութեամբ՝ կը ղրկուին դէպի հարաւ գտնուող Թրքական բանակը, առանց վնասի։

Հասանանցի, Ծըպրանցի, Սիփըքցի քիւրտերը, մեծամասնութեամբ նահանջած չէին եւ իրենց բնակած վայրերու ապառաժուտ լեռները ապաստանած, շատ անգամ յարձակում կը գործէին այդ կողմերէն անցնող Ռուսական պաշարակիր սայլերուն վրայ. սայլապանները կը սպաննէին եւ պաշարը կը յափշտակէին, որով գաղտնի ոստիկանապետ Տրդատ՝ միշտ հայ զինեալ տղաներ կը ղրկէր այդ աւազակաբարոյ քիւրտերուն դէմ՝ զանոնք պատժելու եւ թալանելու համար։ Այդ քիւրտերը, իրենց ընտանիքներով եւ ոչխարի հօտերով, կը ջանային գիշերով անցնիլ դաշտի մէջէն եւ գաղթել Բռնաշէնի, Խոյթի կողմերը եւ միանալ Թրքական բանակին, և երբեմն երբեմն՝ շրջող խազախներու գումարտակներու կողմէ կը պաշարուէին եւ բոլորն ալ կը խողխողուէին՝ օժանդակութեամբ մեր զինեալ տղայոց, անոնց ձեռքը անհաշիւ աւար ձգելով։

Շատ անգամ, այդ քիւրտերը պատժելու եւ աւար ձեռք բերելու նպատակաւ, Պօլէեան Արշակի ղեկավարութեամբ, մեծ ու փոքր քանակով տղաք՝ մեծ յաջողութեամբ կը վերադառնային։ Անգամ մըն ալ, 70 հոգինոց զինեալ խումբի մը գլուխ անցած՝ այդպիսի արշաւանք մը կազմակերպելով, այս անգամ աւելի հեռուները, մինչեւ Նեմրութ լերան փէշերը կը հասնի։ Առաւօտեան կանուխէն, երբ խումբը կը փորձէ արշաւել հոծ բազմութիւն ունեցող քիւրտ գիւղի մը վրայ, առանց զինուորական կարգապահութեան և կանխազգուշութեան, և իրենց թիկունքը անպաշտպան ձգած, քիւրտերը՝ նախապէս պատրաստ կը սպասեն եղեր դարանակալ, իրենց մօտ 200 հոգինոց կռուողներով՝ կը պաշարեն մեր տղաները, որոնք՝ յանկարծակիի գալով. թէեւ մինչեւ վերջին շունչերնին կը կռուին կատաղօրէն, սակայն 42 կորին։ Սասունցիներու դիակները, որոնց մէջ էին նաեւ Վարդենիսցի Յարութիւն վարժապետի և Գուլանըքցի Մարտիրոս վարժապետի դիակները, հոն ձգելով, մնացեալները կը վերադառնան քաղաք, ուր այդ մեծ կորուստը մեծ դժգոհութիւն յառաջ բերաւ, մանաւանդ Սասունցիներու մէջ։

Այդ օրերուն էր որ Ռուբէն բարեհաճած էր Խնուսաբերդէն գալ Մուշ՝ առանց իրենց հետ բերելու պարէններու սայլերը, այն առարկութեամբ թէ այդ պարէնը հոն բաշխած է Խնուս գտնուող գաղթականներուն, միայն 80,000 ռուբլի բերելով։ Գաղթականներուն՝ անձգլուխ երեք ռուբլի բաշխելու որոշում կուտայ։ Այդ նպաստաբաշխ մարմնի երեք անդամներէն մին ալ զիս կ՚որոշէ։

Քաղաքին մէջ խճողուած փախստականներու մէջ, անմաքրութեան պատճառով, թիֆիւսի հիւանդութիւնը սկսած էր ճարակիլ։ Այդ պատճառով ալ, որոշուած էր որ անոնցմէ մէկ մեծ մասը փոխադրել դաշտի գիւղերը, քանի հացահատիկները քաղելու ալ ժամանակն էր։ (Անցեալ աշնան, քիւրտերը բաւական աշնանացան ըրած էին հայ գիւղերու մէջ, ատկէ զատ՝ ինքնաբոյս (անկնունք) շատ մը արտեր կային ուր անցեալ տարուան անքաղ մնացած արտերը նորէն բուսած, մեծ բերք տուած էին՝ այն տպաւորութիւնը տալով թէ այդ արտերը, իրապէս, հերկուած, ցանուած էին)։ Այդպիսով կ՚առաջադրուէր թէ՛ այդ ցորենները քաղել, որ 15,000 փախստականներուն լիապէս կը բաւէր և թէ՛ քաղաքի խճողումին առաջն առնել։ Սակայն, Խոյթ Բռնաշէն-Մոտըկանի գաղթականները չէին ուզեր դուրս գալ քաղաքի հովասուն տուներէն, գիւղեր երթալ և միայարկ կամ գետնայարկ տուներու մէջ բնակիլ, բայց մանաւանդ՝ ձրիակերութեան ալ վարժուած ըլլալով, կը դժկամակէին հեռանալու քաղաքէն։

Այդ պատճառով ալ, Ռուբէն յայտարարութիւն մը բաց թողուց ըսելով՝ անոնք որ փափաքին յօժարութեամբ գիւղ փոխադրուիլ, անոնք պիտի շարունակեն ստանալ սովորական նպաստը, իսկ փոխադրուիլ չուզողները պիտի զրկուին անկէ։ Շատեր համակերպեցան և մեկնեցան գիւղերը։ Այդպէսով քաղաքի խճողուած բնակչութիւնը քիչ մը նօսրացաւ, տուներ և փողոցներ մաքրուեցան և կարելի եղաւ համաճարակի առաջն առնել։

Այդ բաշխումէն վերջ, Ռուբէն վերադարձաւ Խնուսաբերդը՝ զլանալով նպաստ տալ իմ ազգականներուս՝ այն պատճառով որ Համբարձում Առաքելեան «Մշակ» թերթի մէջ հրատարակած էր իմ տեղեկագիրս և քննադատած Ռուբէնի դանդաղաշարժութիւնը, որուն պատճառով՝ անիկա ժամանակին չէր եկած Մուշ և կատարած իր պարտականութիւնը, և երբ այդ քննադատականս կը կարդայ, ինծի դէմ սրտնեղելով՝ իմ տեղս ուրիշ մը ընտրել կուտայ և գաղթական ազգականներուս նպաստն ալ կը կտրէ, այսպէսով օգնութենէ զրկելով հօրեղբօրս հարսները և անոնց երեխաները։

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍՄԲԱՏ
Հրամանատար Հայկական Ա. Բանակի
Խնուս·Մանազկերտ գիծին վրայ։

Ազգին գործերը վարողները պէտք էր որ աւելի մեծահոգի ըլլային, և մէկուն արդար քննադատութեան պատճառով՝ պէտք չէր որ ուրիշ անմեղ կարօտեալներ պատժուէին։ Այս ընթացքը ցոյց կուտայ այդպիսիներու փոքրոգութիւնը միայն։

ԳԼՈՒԽ ԾԱ.

Սմբատ մեծ պատիւներով կը դիմաւորուի.— Իր կենսագրականը.— Ռուսերու խայտառակ քաղաքականութիւնը.— Հայ տուներ կը խուզարկուին եւ զէնքերը կը գրաւուին.— Հայեր մեծ յուզումի կը մատնուին.—

Սմբատ Բորոյեան, որ Անդրանիկի Ա. Կամաւորական Գունդին մէջ Անդրանիկին կը գործակցէր՝ Բաղէշի ճակատին վրայ, փափաքեր էր այցելութիւն մը տալ իր ծննդավայր Մուշ քաղաքին։ Երբ քաղաքի հայութիւնը իմացաւ այս երջանկաբեր լուրը, ամբողջութեամբ ընդառաջ գնաց, թէ՛ հեծեալ և թէ՛ հետեւակ, առանց խտրութեան, մինչեւ մէկ ժամ հեռու գտնուող Մոկունք գիւղի դաշտը։ Երբ Սմբատի խումբը հեռուէն երեւցաւ, ամբողջ հայրենակիցները օդը թնդացուցին իրենց ողջոյնի աղաղակներով,

— Կեցցէ՛ մեր հերոս Սմբատը։

Սմբատ, բոլորին հետ ողջագուրուելով, ըսաւ.—

— Դէպի ազգս և հայրենիքս ունեցած իմ պարտքն է որ կատարած եմ և պիտի չդադրիմ գործելէ, մինչեւ որ իմ սիրելի եղբայրներս ու քոյրերս ազատին, և մինչեւ որ մեր հայրենիքը անկախ չտեսնեմ. Երբ այդ երջանկաբեր օրը տեսնեմ, այն ատեն է որ վրէժս լուծած կ'ըլլամ։

Մարտադաշտի վրայ, թշնամիին դէմ իր տարած փառապանծ յաղթանակներուն և յանդուգն շարժումներով ձեռք բերուած արդիւնքներուն համար, Ռուս կառավարութեան՝ անոր շնորհած խաչերը իր կուրծքէն կախած, ժողովրդական ցնծագին խանդավառութեան մէջ, քաղաք կը մտնենք բոլորս ալ, երգելով Անդրանիկին նուիրուած ազգային մարտական երգերը՝ մինչեւ որ կը հասնինք իրեն յատկացուած բնակավայրը, ուր իրեն բարի գալուստի այցելութեան կուգան Ռուս բանակի զօրահրամանատարները, և Բոթանենց Ճաֆար աղան՝ իր եղբայրներուն հետ միասին։

Ինքն ալ, յաջորդ օր, փոխադարձ այցելութիւններ տուաւ իրեն բարի գալուստի այցելութիւն տուողներուն, ընկերակցութեամբ՝ կռիւի ճակատի իր հերոս ընկերներուն, որոնք ուղեկցած էին իրեն մինչեւ Մուշ։

ՍՄԲԱՏԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

Հազիւ քառասուն տարեկան, բնիկ Մուշի Ս. Մարինէ թաղեցի Բորոյեան Յովհաննէսի Գրիգորի որդին էր Սմբատ։ Իր մանկութեան տարիներուն, իրենց տունը կը բնակէինք։ Իրմէ չորս տարի աւելի մեծ եղբայր մը ունէր՝ Աբգար անունով, որմէ սակայն աւելի մեծղի էր մարմնով և աւելի ուժեղ, անանկ որ երբ երկու եղբայրները գօտեմարտէին, Սմբատ միշտ յաղթական էր և եղբօր կռնակը գետնին կը դպցնէր։ Աբգար՝ հեզ ու մեղմ բնաւորութեամբ երիտասարդ մըն էր և միշտ գլուխը կախ՝ դպրոց կը յաճախէր, մինչդեռ Սմբատ չէր ախորժեր դպրոցէն և անկէ խոյս կուտար, այդ պատճառով ալ՝ շարունակ կը գանակոծուէր իր հօրմէն։ Խեղճ հայրը տեսնելով որ բանադատելով կարելի չէ ուսում սորվեցնել. իրենց արհեստին մէջ կը դնէ՝ որ էր սոլկարութիւն։ 2-3 տարի աշկերտութիւն կ'ընէ խանութին մէջ՝ հօր արհեստին տիրանալու համար։

1890ին, Անդրանիկ արդէն Սասուն կը գտնուէր։ Շատ անգամ, քաղաքէն. զէնքի. ռազմամթերքի և պարէնի փոխադրութեան համար՝ ճարպիկ և զօրաւոր տղաներու պէտք ունէինք, այդ միջոցին՝ Բորոյեան Վահան, Սմբատի հօրեղբօր որդին, որ ինծի հետ միասին՝ անդամ էր Կեդրոնական Կոմիտէին, մեզի առաջարկեց Սմբատը՝ իբր շատ յարմար այդպիսի փոխադրութեանց, թէ՛ իր ճարպիկութեամբ և թէ՛ ֆիզիքական ուժով։ Մենք ևս յարմար տեսնելով այդ թելադրութիւնը, առաջարկեցինք իրեն և ինք սիրայօժար ընդունեց մեր փափաքը, և ամէն անգամ որ այդպիսի փոխադրութեանց պէտք ունենայինք, Սմբատ միշտ առաջին գիծին վրայ՝ պատրաստ կը գտնուէր։

18 տարեկան եղած ատեն, իր հսկայ և բարեկազմ երեւոյթով 25 տարեկան երիտասարդի մը կազմն ու գրաւչութիւնն ունէր։ Եւ երբ՝ Սասունի մէջ, մեր յեղափոխականներու հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր, յեղափոխականի իր ջիղերը կը գրգռուին և փափաք կը յայտնէ միանալու անոնց, բայց իրեն կը յայտնուի որ «Պարոնը, առանց զէնքի, երիտասարդ չ'ընդունիր»։

Քաղաք վերադարձին, իր հօրեղբօր որդի Վահանին կ'ազդարարէ որ ինք, յետ այսու փոխադրութիւն պիտի չընէ՝ առանց զէնքի։ Վահան կ'ըմբռնէ Սմբատի միտքը. բայց կասկածելով որ Սմբատի հայրը պիտի ընդդիմանայ այդ տեսակ արարքի մը, կը ջանայ համոզել Սմբատը որ առ այժմ սպասէ։

Սմբատ այլեւս խանութ չ'երթար և հօր խրատներուն ալ մտիկ չ'ըներ, հօր դէմ ըմբոստացած էր։ Վահանի հետ խորհրդակ-

ցնելով, վերջապէս կ'որոշենք զէնք մը տալ իրեն և Սասուն ղըրկել, ուր կը միանայ խումբին։

Սասնոյ 1904ի կռիւին բերելով իր մասնակցութիւնը՝ մեծ քաջագործութիւններ կ'ընէ, անկէ յետոյ ալ՝ Կուրավի գիւղի դէպքի ալ մասնակցելով, մեծ վնաս կը պատճառէ տաճիկ զինուորներուն, այդպիսով շատ սիրելի կը դառնայ Անդրանիկին, որուն խումբին հետ ալ՝ Վան Պարսկաստանի գծով կ'անցնի Կովկաս։ Պաթումի մէջ, Հաճի Յակոբ Կոտոյեանի հետ միասին՝ սրճարան մը կը բանեցնեն՝ համեստ ապրուստ մը ապահովելով։ Հայ-Թաթարական կռիւներուն ալ, երկուքը միասին կը կռուին։ Խամարլուի շրջանին մէջ, շատ մը հայ գիւղերու փրկութիւնը Սմբատի քաջագործութեանց հետեւանք էր։ Դեռ Խամարլուի հայերը, մինչեւ հիմա՝ Սմբատը կը համարեն իրենց փրկիչը։

Անկէ ետք, ինք և Հաճի Յակոբ կ'անցնին Պարսկաստան, ուր Եփրեմ Խանի հետ, Պարսիկներու ազատութեան կռիւներուն կը մասնակցին, հոս ալ՝ մեծ ազդեցութիւն կը գործեն Պարսիկ ժողովուրդին վրայ՝ մեծ հռչակի տիրանալով և Սմբատ Խան յորջորջումը շահելով։

1908ի Սահմանադրութեան, կը վերադառնայ իր հայրենի օճախը. Մուշ և կ'ամուսնանայ՝ Հաճի Յակոբի կնքահայրութեամբ։

Սահմանադրութեան այդ տարիներուն, Նորելուկ գործիչները կը յաջողին չէզոքացնել Հաճի Յակոբն ու Սմբատը, որոնք մէկուսացած կ'ապրին և իրենց ապրուստին համար կը գործակցին իրարու, մինչեւ 1914ի Ընդհանուր Պատերազմը, որ ատեն, Սմբատ՝ Արամ Փոթիկեանի հետ միասին կ'անցնի Կովկաս, ուր՝ Անդրանիկի հետ կը սկսին կազմակերպել կամաւորական շարժումը։

Անդրանիկ շատ գոհ կը մնայ Սմբատի ներկայութենէն, զայն առաջին օգնական կը կարգէ և 1,200 քաջերու գլուխը անցած, Էջմիածինէն կը մեկնին ռազմադաշտ։ Ամէնուրեք, ուր որ թշնամիի հետ ընդհարումներ ունեցեր են, Դիլիմանի կիրճը, Ախլաթ, Դատուան, Բաղէշ քաղաքի գրաւումը, եւայլն, եւայլն, Սմբատ, առիւծի նման՝ միշտ յառաջ սուրալով, թշնամի զինուորները սարսափի մատնած էր։ Անդրանիկ, ինքն իսկ, միշտ պարծանքով կը փառաբանէր Սմբատի քաջագործութիւններն ու յաղթանակները՝ յայտարարելով թէ «պատերազմի ընթացքին, իմ տարած յաղթութեանց մեծագոյն բաժինը՝ Սմբատի ընդունակութեան և քաջութեան կը պարտիմ»։

Նիկոլա Նիկոլայեւիչի կողմէն՝ կամաւորական գունդերու կազմալուծուելէն ետքը, Սմբատ վերադարձաւ Թիֆլիս, ուր մնաց ժամանակ մը՝ հանգստանալու համար։ Արդէն անգամ մը, պատեռազմի ճակատին վրայ՝ ոտքէն վիրաւորուած էր և Թիֆլիսի մէջ դարմանուելով՝ առողջացած և ճակատ վերադարձած էր։

Նիկոլա Նիկոլայեւիչի դիւային ծրագիրը գործադրուելէն ետք, կը փափաքի եղեր աչքի ընկող հայ գործիչները հեռացնել Թիֆլիսէն։ Սմբատ, այդ լուրը իմանալուն պէս, կ'անցնի Երեւանի շրջանը և ժամանակ մը կ'ապրի իր սիրած Խամարլուցիներուն քով, հոն, Յակոբ Տէր Զաքարեանի հետ խորհրդակցելով՝ կը կազմեն հայրենակցական Միութիւն մը, Տարօն - Տուրուբերանի անունով։ Ծրագիրն էր գրամագլուխ մը գոյացնել և Մշեցի փախըստականներուն և Սասունցիներուն գործ հայթայթել։ Այդ նպատակով, հանգանակութեան կը ձեռնարկուի Խամարլուի մէջ և 10,000 ռուբլի գումար մը ձեռք կը բերուի։ Այդ գումարով կ'երթան Ալեքսանդրապոլ՝ իրենց ծրագիրը գործադրելու համար հոն։ Տեղւոյն հայրենասէր հասարակութեան և Օրիորդաց Միութեան դիմում կը կատարուի, որոնք սիրայօժար կը բերեն իրենց աջակցութիւնը և արհեստանոցներ կը բացուին՝ գուլպայ, անձեռոց, շալ, անկողնի ծածկոց և այլ կերպասներ հիւսելով։ Կը բացուի նաեւ երկաթագործի ճիւղ մըն ալ՝ գործ հայթայթելով մօտ հազարէ աւելի երկսեռ Մշեցիներու։ Դրամագլուխը շուտով կը բարձրանայ 100,000 ի։ Բոլոր քաղաքներուն մէջ նոր մասնաճիւղեր կը բացուին։

Վեհափառ հայրապետը իր կողմանէ 8,000 ռուբլի նուէր ղրկեց։

Երբ Ռուսերը պատերազմի ճակատները անպաշտպան ձգելով՝ կը հեռանային, Սմբատ Թիֆլիս վերադառնալով՝ կը միանայ Անդրանիկին և կը մեկնի Կարին, ուր կովկասահայ կարգ մը գործիչներու սխալ քայլերէն կը տուժէ հայ ազգը, սակայն Սմբատ և Անդրանիկ մինչեւ վերջ ընդդիմացան Թուրք կառավարութեան հետ հաշտուելուն և կռուեցան մինչեւ վերջ։ Խոյի կռիւին՝ քիչ մնացած էր որ Սմբատ գերի իյնար թշնամիին ձեռքը՝ իր ձին վիրաւորուած ըլլալով, սակայն իր զէնքի ընկերներէն և իր Թաղէն Հզլաթեան Ճիրօն (Տիրան), այդ անվեհեր և անձնուրաց տղան, կ'ըսէ Սմբատին.

— Դու մեզ նման հազարներ կ'արժես, առ իմ ձին, կը խնդրեմ որ հեծնես և պաշարման գիծը ճեղքելով անցնիս, հոգ չէ թէ ես մնամ ու մեռնիմ։

Սմբատ, իսկոյն, ընկերոջ ձին հեծած, ձիարշաւ կ'ազատի, իսկ իր անման ընկերը մինչեւ իր վերջին փամփուշտը գործածելէն ետք, հերոսաբար կը նահատակուի։

Հանգիստ ոսկորներուդ, Ճիրօ ճան, քու քաջ ընկերիդ յարգը

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍՄԲԱՏ

ճանչնալով, գիտակցաբար անձնազոհ եղար, քու յիշատակդ՝ իբրեւ ազնիւ զինուոր, թարմ պիտի մնայ բոլոր Տարօնցիներու սիրտերուն մէջ. Թէեւ քու նորապսակ կինդ և նորածին դուստրդ, գիտեմ որ այս պահուս պիտի սովահար մահանան Կովկասի մէջ, իսկ այն կեղծ ընկերները, որոնք՝ իբր կուսակցական ղեկավար կամ մտաւորական, երբ մեռնին՝ առանց դրական բարիք մը ըրած ըլլալու ազգին, պիտի թմբկահարուին և անոնց կիներուն կամ զաւակներուն համար ալ՝ թերթերու մէջ Ֆոնտեր բանալ տալով՝ 100 հազարաւոր ռուբլիներ պիտի հանգանակուին։

Սմբատ ի վերջոյ Ղարաբաղ կ'անցնի՝ Անդրանիկի հետ, հոն ալ ստանձնելով Ղարաբաղի պաշտպանութիւնը։

Քանի մը ամիս ետքը, Սմբատ կ'անցնի Երեւան - Թիֆլիս։ Անդրանիկ, Ղարաբաղէն էջմիածին վերադառնալով, հեռագիրով Սմբատը կը հրաւիրէ հոն, և իր գոյքերը Սմբատին յանձնելով՝ կ'անցնի Եւրոպա։

Երբ, 1918ի ամրան ամիսներուն, Թուրք-Թաթար-Քիւրտ վոհմակները նորէն կը սպառնան Հայաստանի հանրապետութեան, Սմբատ, նորէն մոռնալու տալով Կարնոյ անպատուաբեր նահանջին պատճառ եղողներուն տմարդի վարմունքը, և իսկոյն՝ իր Սասունցիներէն և Մշեցիներէն կամաւորական խումբեր կազմելով, թշնամիին վրայ կը յարձակի Պէօյիւք Վիտիի շրջանին մէջ՝ թըշնամիին մեծ ջարդ տալով և կը գրաւէ անոր դիրքերը, սակայն հանրապետութեան կանոնաւոր զօրքը օգնութեան չփութալով, մեր քաջերը կը պաշարուին բազմահազար թշնամի զինուորներու կողմէ և հազիւ Սմբատ և մաս մըն ալ տղաներ կը յաջողին ճեղքել պաշարման գիծը և կ'ազատին։

Ահա, Մշեցիներուս պարծանք այս անվեհեր հերոս Սմբատի համառօտ կենսագրութիւնը։

Քանի մը օր միայն Մուշ մնալէն յետոյ, Սմբատ Բաղէշէն ստացած հեռագրով կը հրաւիրուի որ իսկոյն վերադառնայ իր բանակը, զոր Անդրանիկ, այդ պահուն, Սմբատի տրամադրութեան տակ դնելով, ինք կ'անցնէր Թիֆլիս, կարգ մը խնդիրներու կարգադրութեան համար։

Թուրք ընտանիքներու հեռացումէն ետք, անոնց տուներուն մէջ մնացած անթիւ ու անհամար գոյքերն ու պղնձեղէնները ամբողջութեամբ տեղ մը հաւաքեցին և ռուս զօրքի մէջ բաժնեցին, թէեւ մաս մը գործեր, կապերտներ միայն աճուրդի հանել տուին և նորէն շատ աժան գինով՝ զինուորականները գնեցին։

Երբ Թուրք տուներու խուզարկութիւնը վերջ գտաւ, հայ փախստականները, ըստ իրենց սովորութեան, սկսան պտտիլ այդ լքուած տուները և իբր անարժէք թողած կարգ մը առարկաները հաւաքելով կը տանէին։ Այդ միջոցին, զինուորական իշխանութեան հրամանով, ռուս զինուորները յարձակեցան այդ հայ գաղթականներուն վրայ. փոխադրողները ձերբակալելով՝ բանտարկեցին մօտ 2.800 անձեր, այր և կին, և մէկիկ-մէկիկ դուրս հանելով և մերկացնելով՝ կը պառկեցնէին գետին և իւրաքանչիւրի կռնակին և ոտքերուն քսան-երեսունական փայտի հարուածներ իջեցնելէն ետք, կը ձգէին։ Այդ պատիժի գործադրութեան ատեն, հոդ գտնուող Ռուս զինուորականութիւնը կը դիտէր ու քա՜հ քա՜հ կը խնդար։

Երկու օր ետք, Ռուս զինուորները, տասնեակներու վերածուած, սկսան հայերու տուները խուզարկել՝ իբր թէ պղնձեղէն հաւաքելու, որուն կառավարութիւնը պէտք ունի եղեր։ Ուր որ պղնձեղէնի նոյնիսկ մէկ պզտիկ կտոր տեսան, սկսան հաւաքել։ Մինչեւ այդ օր, հայերը բացէն զէնք կը կրէին և իրենց հրամանով՝ հետախուզութեան կ'երթային, սակայն այդ օր, ինչ որ տեսան տուներու մէջ, ամբողջն ալ գրաւեցին, և շատ մը տուներէն նոյնիսկ ծանր գորգեր ալ գրաւեցին՝ «Թուրքի ապրանք է» ըսելով։

Մեր տունն ալ պաշարելով՝ ներս մտան։ Արդէն ես շատ մը պղնձեղէն ունէի, նոյնիսկ մեծ մասը՝ գնած էի՝ ապագային ծախելով շահ ընելու նպատակով, և Թուրքերու մեկնած պահուն ալ՝ շատերը իրենց ունեցածը բերած՝ ինծի յանձնած էին։ Այսպիսով, 20,000 օգգայի չափ պղնձեղէն հանեցին տունէս, ինչպէս նաեւ քանի մը գորգեր ու կապերտներ։ Տանս մէջ ունէի նաեւ քանի մը պարկ ալիւր, զոր նոյնպէս փորձեցին տանիլ, բայց Տրդատ էֆէնտին վրայ հասնելով, չթողուց որ տանին՝ ըսելով թէ այս տունը բազմանդամ ընտանիք ունի, որուն պէտք է այդ ալիւրը։

Այս արարքները մեծ յուզում յառաջ բերին հայերուս մէջ։ Անկէ յետոյ, մենք, հայերս, զգուշաւոր դիրք մը բռնած էինք Ռուսերու հանդէպ, և կը զգայինք որ հայատեաց փոխարքայ Նիկոլայն Նիկոլայեւիչի հրամանն է որ կը գործադրէին։

ԳԼՈՒԽ ԾԲ.

Վրացի զինուորներու Հայատեաց արտայայտութիւնները.— 1916 Յուլիսի կեղծ նահանջը.— Խուճապը հայ գաղթականներուն մէջ.— Խնուսի վրայով կը նահանջենք դէպի Կովկաս.— Զեղծում եւ չարաշահութիւն ամէն կողմ.—

1916 *թուի Յուլիս ամսուան վերջին շաբթուան մէջն ենք։ Քաղաքին մէջ Ռուսական զինուորներու քանակի նուազութիւնը անհանգստութեան մատնած էր բոլորիս։ Սասունցի հետախոյզները, լեռներէն վար գալով, կը տեղեկացնէին որ թրքական զօրամասերը, զօրացած նոր ուժերով, կրկին անգամ գրաւած էին Փրէ Պաթմանի կամուրջը և սկսած էին երեւնալ Կէլիէկուզանի շրջաններուն մէջ, և հայկական տեղական իշխանութիւններէն կը խնդրէին որ այդ վտանգալից շարժումներու մասին տեղեկացնեն Ռուսական հրամանատարութեան, որպէսզի աւելի ուժ ղրկէ այդ ճակատները, ինչու որ մինչեւ այդ օր՝ այդ ճակատի պաշտպանութիւնը ձգուած էր միմիայն Սասունցի կռուողներուն։ Առի չգոյէ,* 200 *հոգինոց գումարտակ մը կը ղրկուի՝ Սասունցիներուն օգնելու, արդէն չորս լեռնային թնդանօթներ զետեղուած էին Կուրտիկ լեռան ստորոտը՝ քաղաքի պաշտպանութեան համար։*

Քաղաքին մէջ կը գտնուէին մաս մը Վրացի զինուորներ ալ, որոնք վերջերս սկսած էին հայատեաց արտայայտութիւններ ընել և շատ անգամ, փախստական հայերուս կ'ըսէին.

— Կը կարծէք թէ ձեզի՞ պիտի մնայ այս երկիրը, քանի մը օր վերջ պիտի տեսնէք թէ ինչ պիտի գայ ձեր գլխուն։

Վրացիներու այս խօսքերը՝ հայերու հանդէպ իրենց ունեցած ատելութեան վերագրելով, բնաւ երբեք մեր մտքէն չէինք անցըներ թէ դիտումնաւոր նահանջ մը տեղի պիտի ունենար։

Ռուսերը կը կարծէին որ Մուշի գաւառը գրաւելու ատեն, բնաւ հայութիւն պիտի չգտնէին հոն, եթէ երբեք գտնուէին ալ, շատ ցանցառ թիւ մը պիտի ներկայացնէին, սակայն տեսան որ քաղաքի և գիւղերու հայերուն թիւը մինչեւ 15,000*ի հասած էր։ Ընդարձակ դաշտի իւրաքանչիւր գիւղին մէջ,* 5-10 *ճրագ սկսած էր վառիլ, և հետզհետէ հայերու թիւը կը շատնար, հետեւաբար՝ իրենց ծրագիրը — նման Թուրքերու ծրագիրին — պիտի վիժէր եթէ այս կացութեան առջեւը չառնուէր։ Նիկոլայեւիչ վերջնականապէս որոշած էր Հայաստանը գրաւել՝ առանց հայի, և արդէն իսկ սկսած էր գործադրել իր այդ դիւային ծրագիրը՝ Եփրատ գետի հովիտն ի վեր, խազախներ բերել բնակեցնելով։*

Անշուշտ, անոր այս ծրագիրին իրականացման՝ մենք, հայերս, խոչնդոտ պիտի հանդիսանայինք, և ըստ այնմ ալ՝ գաղտնի հրաման տուած էր Ռուսական զօրքը առժամապէս ետ քաշելու Մշոյ դաշտէն, որպէսզի հայերն ալ ստիպուին գաղթել Ռուսաստանի խորերը և հոն փճանալ:

Այդ պատճառով ալ, Օղնուտ-Բղիի գիծին պաշտպանութեան պատրուակին ներքեւ, հոն ղրկած էր քաղաքն ու Սասունը պաշտպանող ուժերը:

Թուրքերը, Տարտանէլը պաշտպանող զօրաբանակէն թարմ ուժեր փոխադրած էին և ամրացուցած Սասունի ճակատը, և իմացանք որ այդ ճակատի վրայ յարձակումի պատրաստութիւն կը տեսնէին: Մինչեւ վերջին րոպէն, դեռ յոյս ունէինք որ Ռուսեր, օգնական ուժերով՝ նորէն լաւ ապտակ մը պիտի տան Թուրքերուն, բայց այս անգամ ալ՝ սխալ դուրս եկանք: Կռիւները հինգ օր տեւեցին և Ռուս հրամանատարութիւնը ուրիշ որեւէ տեղէ օգնական ույժ բերել չտուաւ: Նազարբէկով, որ Սմբատի հետ միասին՝ Բաղէշի ճակատը կը պաշտպանէր, այդ գիծին համար ալ օգնական ույժ կը պահանջէր, և անոր իսկ գլացուեցաւ այս օգնութիւնը, թէեւ Սմբատ և իր կորիճ կամաւորները մինչեւ վերջին րոպէն դիմացան թշնամիի կրկնակի յարձակումներուն:

Ամսոյս 30 ին, Շաբաթ գիշեր, Սասունցի զինեալ տղաք փութացին քաղաք և լուր բերին թէ թշնամին, ուժեղ բանակով մը, մէկ քանի կէտերու վրայ կը յառաջանայ և առանց խնայելու իր զինուորներուն՝ ըստ երեւոյթին, այս գիշերն իսկ՝ կ'ուզէ քաղաք մտնել: Իսկոյն լուր կը տրուի Ռուսական հրամանատարութեան, որ կը վստահեցնէ թէ ատանկ բան գոյութիւն չունի և իրենք ետ պիտի մղեն Թրքական այդ յարձակումները:

Բայց մենք յանկարծակիի չգալու համար, սկսած էինք հաց թխել, և նահանջի պատրաստութիւններ տեսնել: Հետզհետէ Թըրքական թնդանօթի ձայները կը լսէինք Կուրտիկի և Փեթար լեռներու կողմերէն, թէեւ այդ հրամանատարը, այդ վայրկեանին իսկ, կ'ապահովցնէր ըսելով թէ ժողովուրդը թող իր տեղէն չշարժի, մինչ միւս կողմէն, դէպի Ջահրպըհար սկսած էին ճամբայ հանել վիրաւոր զինուորները, փոս-թէլէֆոնի գործիքները և այլ կարեւոր զինուորական պիտոյքները:

Հեծեալ տղաք ղրկելով գիւղերը, լուր կը տրուի բոլորին որ պատրաստուին և անմիջապէս ճամբայ իյնան դէպի Խնուս: Մեր Մշեցի հայրենակիցներէն շատերը գացած՝ քաղաքի այգիները հաստատուած էին, իսկոյն անոնց ալ լուր կը տրուի, և այդ գիշերն իսկ՝ ժողովուրդը սկսաւ դուրս գալ քաղաքէն: Հրամանատարութեան ազդարարութիւնը և արգելքը արժէք չունեցան: Ով որ սայլ մը, ձի մը, աւանակ մը ճարելու բախտն ունեցաւ, կրցաւ իր տնական անհրաժեշտ իրեղէնները բեռցնել ու հեռանալ, իսկ անոնք որ այդ բախտը չունեցան, մեծ ու փոքր, իրենց ոյժը ներած չափով, անհրաժեշտ ուտելիքն և իրեղէնները կռնակնին առած՝ ճամբայ ինկան։ Բեռնակիր կենդանի չունեցողներու դասակարգին կը պատկանէի նաեւ ես։ Այլեւս մտահոգուելու պէտք չկար, իմ կինս, հօրեղբօրս տղոց կիները և երկու որդիները՝ անհրաժեշտ իրեղէնները կռնակնին առնելով, բնակարանիս դուռները բաց ձգեցինք և մեկնեցանք քաղաքէն՝ բոլոր նահանջողներու կարաւանին միանալով։

Մութ գիշեր էր, լուսին ալ չկար։ Ճամբուն վրայի գիւղերէն կ՚անցնէինք, կը տեսնէինք որ անոնց բնակիչները տեղերնէն իսկ չեն ուզեր շարժիլ, և չենք ալ մեղադրեր, որովհետեւ անցեալի թշուառութիւնը, զրկանքը, չարչարանքը մասամբ վերջացած էին և անոնք հազիւ անկիւն մը գտած էին պատսպարուելու և դառն քրտինքով իրենց ապրուստը ճարելու, մանաւանդ որ արտերէն իրենց մէկ տարուան աշխատանքի արդիւնք հացահատիկները քաղած ու կալերու մէջ բարդուած ու մի քանի օրէն ալ՝ իրենց աշխատանքի արդիւնքը, տարուան պարէնը պատրաստ պիտի ըլլար, և ահա՛, բոլորն ալ, նորէն պիտի լքէին հայրենի օճախը և անարգ գաղթականի ցուպը ձեռքերնին պիտի առնէին՝ դէպի անծանօթ և անստոյգ հորիզոններ։ Սակայն քաղաքէն եկողները կը պնդէին, և մասամբ ալ զիրենք կը խրախուսէին թէ «Հայ ազգը ատանկ չարչարանքներ կրելու համար ստեղծուած է, պէտք է նորէն դիմանալ, մինչեւ որ հայուն Աստուածը, իր խոր քունէն արթննալով, մեր այս անպատում տառապանքներուն վերջ տայ։ Վեր կացէք, սիրելիներ, և հետեւեցէք մեզի»։

Ու անոնք, իրենց փոքրիկները կռնակնին առնելով՝ կը հետեւէին մեզի։

Արշալոյսին կը հասնինք Աղճան գիւղը, ուր արդէն մեծ թիւով փախստականներ եկած հաւաքուած կը տեսնենք։

Աղճան գիւղին մէջ մեծ քանակութեամբ գաղթականներ եկած հաստատուած էին, և կալերու մէջ՝ անթիւ հացահատիկներու բարդոցներ կը տեսնուէին. եղեռնէն առաջուան գիւղի տեսքն ունէր, հոս բնակողները՝ նախկինէն աւելի՝ կալուածի և հացահատիկի տէր եղած էին։ Քիւրտ գիւղերու մօտիկութեան պատճառով, անոնց բոլոր աշնանացան բերքերը քաղեր, բերեր, կալերու մէջ բարդոց ըրեր, անանկ որ 15,000 փախստականներուն մէկ տարի բաւելու չափ պարէնի տէր եղած էին։ Այս բոլորը երեսի վրայ ձգելով՝ հեռացան։

Հոդ, երկու ժամ հանգիստ ըրինք։ Այդ տեղէն, շատ յստակ կերպով կը տեսնուէին Ս. Յովհաննէս վանքը և քաղաքի լեռները, ուր թշնամիներու թնդանօթներու որոտումը հետզհետէ կը շատնար։ Հեռադիտակով կը նայինք որ թշնամիի հեծելազօրքը արդէն սկսեր էր վար իջնել վանքի լեռներէն՝ գրաւած ըլլալով Ռուսերու ամէնէն յառաջացեալ կայանը՝ Շէն աւանը, ուրկէ Ռուսերը նահանջած և Եփրատի աջ ափը անցած էին, և Զիարէթ գիւղի բլուրներուն վրայ նոր դիրքեր գրաւած։ Իսկ Կուրտիկ լերան վրայի չորս թնդանօթները դեռ կը դիմադրէին, սակայն, ի վերջոյ, անոնք ալ գերի կ’իյնան թշնամիին ձեռքը։

Մենք այլեւս մօտ գտնելով վտանգը, կը շարժուինք դէպի առաջ։ Արդերթ գիւղի ներքեւ, հայրենակիցներու ձիերով՝ կ’անցնինք Եփրատ գետը և Ցխավու գիւղը դուրս կուգանք, ուր Ռուսերը կ’արգիլեն ամբողջութեամբ՝ գաղթականները առաջ անցնելէ, քանի որ այդ պահուն, դէպի Զահրպըհոր՝ զինուորական տայլերու յառաջխաղացքին չեն ուզեր որ գաղթականները արգելք ըլլան՝ այդ նեղ լեռնանցքը խճողելով։ Այդպիսով, մենք գիւղի ծառերուն տակ կը սպասենք մինչեւ երեկոյ։

Բոլոր փախստականները եկան հաւաքուեցան հոդ։ Ռուսերը դաշտի մէջ՝ հազարաւոր բարդոցներով խոտ քաղել տուած էին. հիմա հայերը՝ բոլորին ալ կրակ տուած էին, անանկ որ ամբողջ դաշտը բոց և ծուխով պատած էր։ Իմացանք որ թշնամի յառաջապահները եկած հասած էին մինչեւ Սուլուխ գիւղի կամուրջը և հայ բժիշկ մըն ալ վիրաւորած։ Ժողովուրդը կ’աճապարէ առաջ անցնիլ, սակայն Ռուս զօրքը չղթայ կապած՝ չի թոյլտարեր և այդպէս՝ մինչեւ կէս գիշեր, որ ատեն հրաման տրուեցաւ յառաջ շարժիլ։

Կը սկսինք յառաջանալ և վեց ժամէն հազիւ կը հասնինք Զահրպըհոր գիւղը, ուրկէ ալ՝ կը շարունակենք ճամբանիս դէպի Խնուս։ Ճամբան կը հանդիպինք՝ Խնուսէն Մուշ գացող Ռուս զինուորներու, մօտ քսան վաշտ, որոնք աճապարանօք անցան և մեզ, հայերուս հետ կատակներ կ’ նէին ըսելով. «Ո՞ւր կ’երթաք, ահա՛ մենք կ’երթանք և քաղաքը նորէն ետ կ’առնենք»։

Մենք, երկու օրէն, կը հասնինք Խնուս։

Նազարբէկով և Սմբատ, կը լքեն Բաղէշը առանց կռիւի և ետ կը քաշուին Ախլաթի Կամուրջ գիւղը, ուր դիրք մտնելով՝ կը սպասեն։

Պուլանըքի և Մանազկերտի ժողովուրդն ալ, լսելով Մուշ քաղաքի գրաւումը, իրենք ալ կ’աճապարեն հեռանալ դէպի Ալաշկերտ և Բասեն, անկէ ալ Կովկաս։ Մենք, փախստականներս, թէեւ

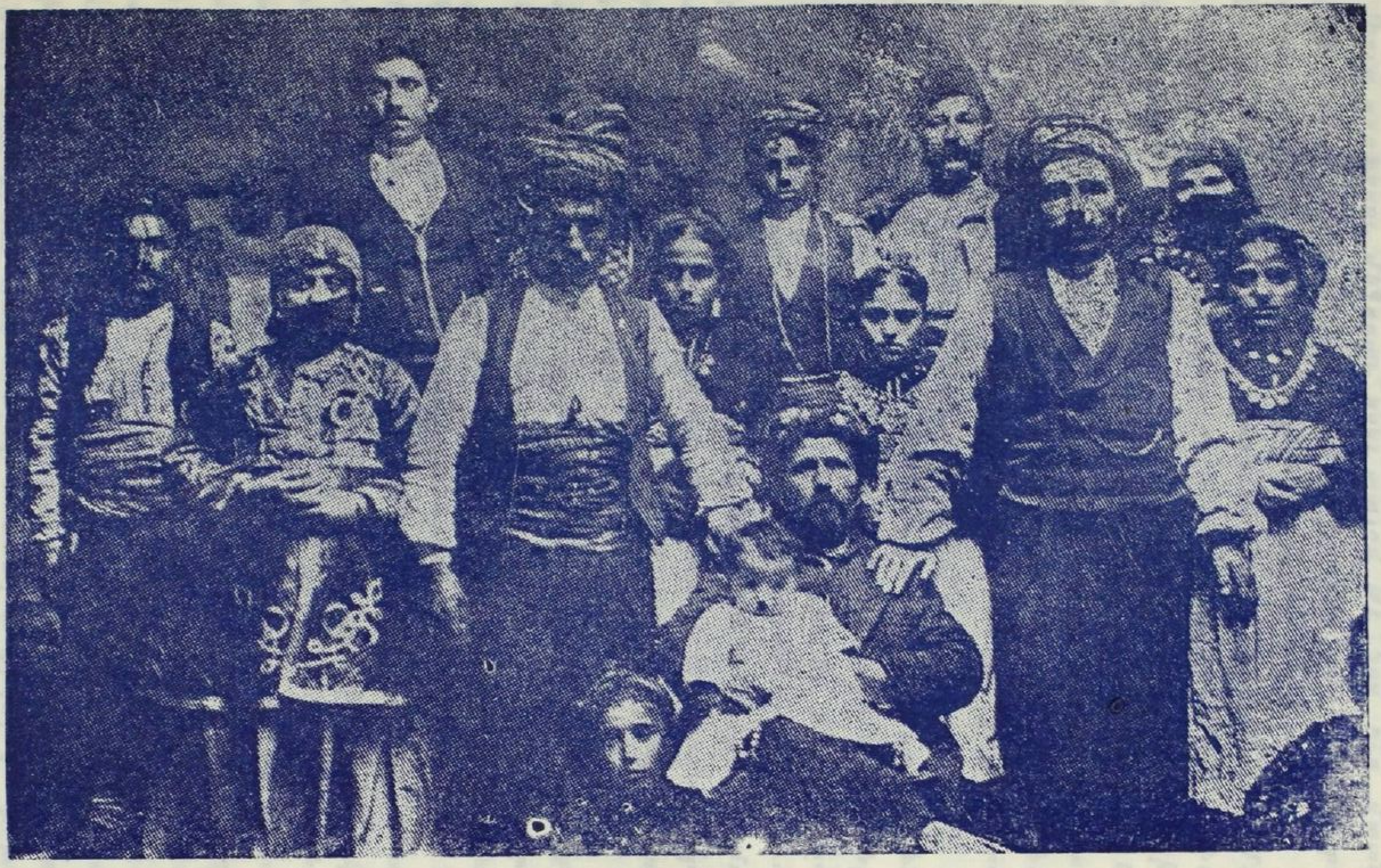

Մուշի դաշտի Կուրտաւ գիւղացի ընտանիք մը, բնիկ տարազով:

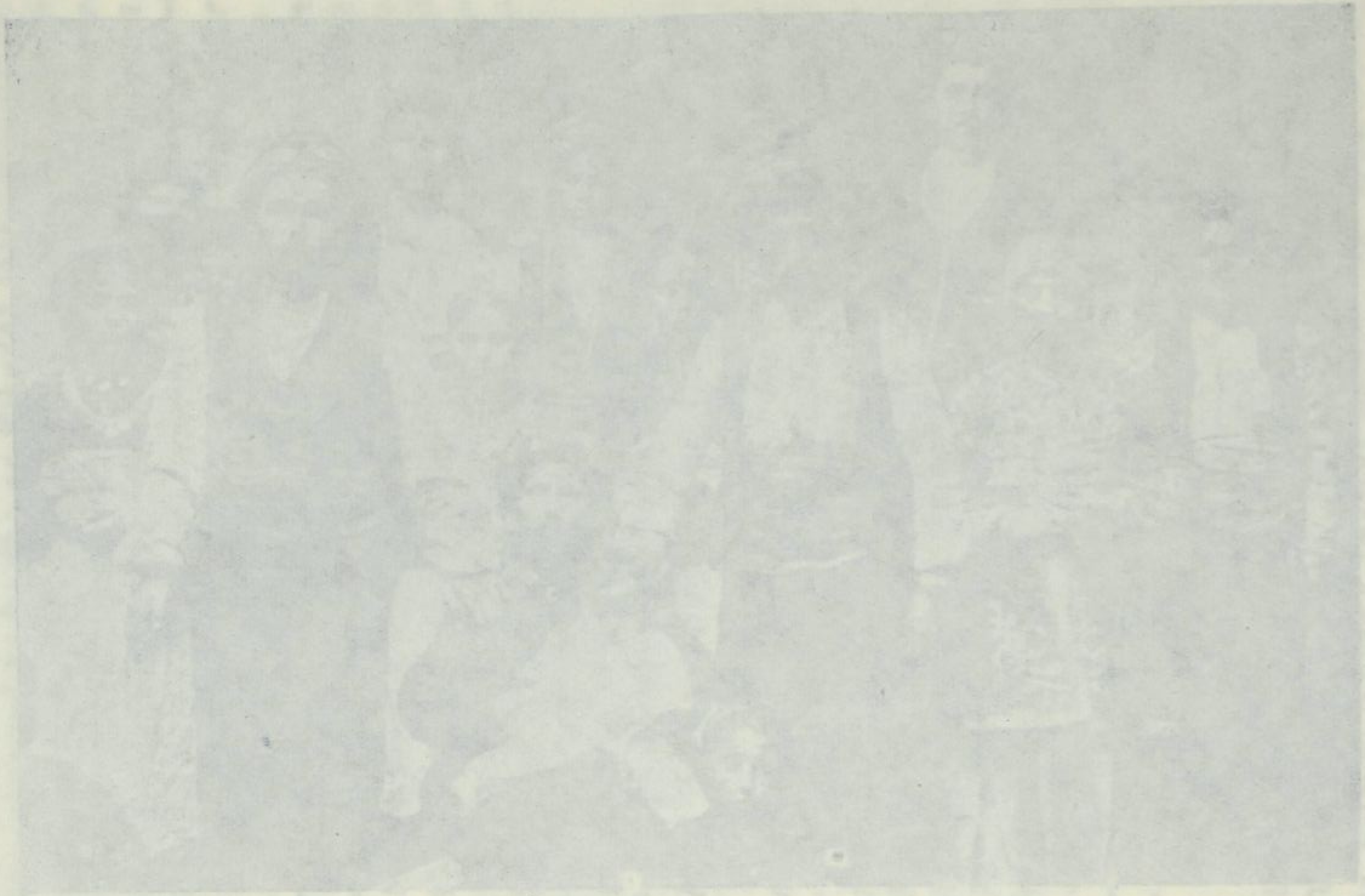

Ուրփ դաշտի հուռաստ վիրընդի թեամնեն մը, ոլիկ պոռնակ:

այդ նահանջի կեղծ ըլլալը գիտէինք, և ըստ այնմ ալ՝ կը փափաքէինք Խնուսի շրջանի հայերու դատարկ գիւղերը տեղաւորուիլ և հոն սպասել, բայց հայոց օՅաապը բոլորիս ալ արգելք յարոյց՝ Ռուս զօրքերու միջոցաւ ըսել տալով թէ հոս եւս վտանգաւոր է և ձեզի չենք կրնար կերակրել, որով գաղթականներու մեծագոյն մասը շարունակեց ճամբան և անցաւ Կովկաս։

Ես ալ, իմ պարագաներով, շարունակեցի յառաջանալ։ Ամէն մէկի կռնակը 15-20 օգգա պաշար և գոյք ծանրութիւն ունենալով, յոգնութենէն այլեւս չէին կրնար շարունակել ճամբանին։ Այդ միջոցին, պետական սայլերը, որոնք Խնուսէն պարապ ետ կ'երթային, մեր խնդրանքին տեղի տալով՝ թոյլ տուին որ սայլերու վրայ նստինք մինչեւ սահմանագլուխ Պաշքէօյ։ Այստեղ, գոյքերուս մէկ մասը ծախելով, գոյացած դրամով՝ ինքնաշարժի մը մէջ նստանք և մինչեւ Սարըղամիշ գացինք։

Հոս, բաւական թիւով Խոյթ-Մոտըկանցի փախստականներ եկեր խճողուեր էին։ Այդ տեղի Ազգային Խորհուրդի անդամները թէեւ առաջին մէկ-երկու օրերուն՝ իւրաքանչիւրիս քիչ մը շաքար և թէյի ջուր տուած էին, բայց գաղթականները օր առաջ իրենց շրջանէն հեռացնելու համար, դիմած էին տեղւոյն հրամանատարին որ զանոնք շուտով ղրկէ Կաղզուան - Ալեքսանդրապոլ՝ առարկելով թէ անոնց խճողումը կրնայ համաճարակ հիւանդութիւն տարածել քաղաքին մէջ։

Հետեւեալ օրը, բոլորն ալ բանի ուժով և ծեծով, քաղաքէն դուրս հանել տուին։ Մենք ալ, շուտով երկաթուղիով ճամբայ ելանք դէպի Ալեքսանդրապոլ և ուղղակի Առաջնորդարան գացինք։

Պաշքէօյի դրամս հազիւ տոմսակներուս բաւեց, անանկ որ երբ Ալեքսանդրապոլ հասայ, դրամ չունէի քովս, բայց կը յուսայի որ Առաջնորդարանի աջակցութեամբ՝ պիտի կրնայի շարունակել ճամբաս մինչեւ Թիֆլիս։ Այդ պատճառով ալ՝ դիմում կատարեցի փոխանորդ Տէր Յակոբ քահանային։ Ան պատուիրեց որ դուրսը սպասեմ, մինչեւ որ իրմէ պատասխան ստանամ։ Դուրսը, կիզիչ արեւին տակ, սպասեցի վեց ժամ, բայց դեռ չբարեհաճեցաւ ինծի պատասխան մը տալու։ Հոս ալ, շատ մը գաղթականներ եկած լեցուած էին։ Անգամ մըն ալ տեսնեմ որ մեզմէ քիչ հեռու, Խութեցի վեց տարեկան տղեկ մը, շուկայի մէջ, հայի մը կառքին (փայթոն) անիւներուն տակ մնալով՝ մեռաւ, և գրկելով՝ փոխանորդ Տէր հօր սենեակը մտցուցին։ Խեղճին հայրն ու մայրը կուլային աղիողորմ և կը գանգատէին թէ «մինչեւ հոս ողջ և անվընաս բերինք հասցուցինք և ահա հոս կը մեռցնեն»։ Կառքին տիրոջ մարդիկը կուգան և փոխանորդին սենեակը կը մտնեն և քիչ մը խօսակցելէ վերջ՝ կ'անցնին կ'երթան։ Ատկէ վերջ, այդ փոխանորդ հայրը՝ իմ ներկայութեան, այդ վշտացեալ ծնողքը ներս կանչելով՝ կ'ըսէ.—

— «Ինչո՞ւ պարապ տեղ կուլաք. միթէ դուք պիտի կրնա՞ք ապրիլ ատկէ վերջ որ զաւակնիդ ալ ապրեցնէք. հոս և Էջմիածնի Վեհ. Կաթողիկոսի աչքին առջեւ, օրական, ձեզի պէս հազարաւորներ կը մեռնին անօթութենէ, դուք ալ անանկ հաշուեցէք որ ձեր տղան կա՛մ քիւրտերու կողմէ սպաննուած է, կամ անօթութենէ մեռած, բնաւ տարբերութիւն չկայ ատանկ մեռնողներու և այս արկածէն առաջ եկած մահուան միջեւ, լաւ որ դուք հոգէ մը ազատեցաք։ Ահա՛ տեսէք որ շատ մը գաղթականներ բացօթեայ կ'ապրին հոս, իսկ ես լաւ հանրակացարան մը կը գտնեմ ձեզ որ ապրիք։ Հայտէ, ժամկոչ, այս տղեկին դիակը տար թաղէ, իսկ ատոնց ալ այսինչ հանրակացարանը տար և ապսպրէ որ լաւ նային»։

Խեղճ Խոյթեցի ծնողները ի՞նչ կրնային ընել այլեւս։ Թուրքերէն առած մը կ'ըսէ. «Դատախազ մը որ անիրաւ դատ մը պաշտպանել ուզէ, այլեւս դատը կորսնցնողին՝ Աստուած պէտք է օգնէ»։ Եւ խեղճերը, գլուխնին ծռած, կ'երթան իրենց որոշուած տեղը։

Երբ ես այդ անիրաւ փոխանորդ հօր այս ոճրապարտ արարքը տեսայ, որով ան տաճկահայ փախստականները՝ աւելի վար կը հաշուէր քան չորքոտանի կենդանիները և նոյնիսկ զլացաւ քանի մը րուբլի առնելու ոճիր գործողէն և զոհին ծնողացը տալու, այլեւս հոդ սպասելս անօգուտ գտայ, և մեզի ընկերացող Մոկունք գիւղացի Հլղաթեան Մաթոսէն և Հրանդէն՝ վաթսուն րուբլի փոխ առնելով, իսկոյն երկաթուղիի կայարանը կը փութանք և կը մեկնինք Թիֆլիս։

1916ի Սեպտեմբեր 15ին, կը հասնինք Թիֆլիս՝ ընկճուած և յուսահատ վիճակի մէջ, քանի որ ընտանիքս ապրեցնելու որեւէ միջոց չունէի. Թէեւ այդ միջոցին, հօրեղբօրս տղաքը, Վահան և Սմբատ Ամերիկայէն եկած էին Թիֆլիս։ Ատոնց գալը ուրախութիւն պատճառեց ինծի՝ նախ այն պատճառով որ անոնք մեծ գումարով մը եկած էին՝ իրենց և իրենց եղբայր Գրիգորի կիներուն և զաւակներուն հոգատարութիւնը ստանձնելու, երկրորդ որ կը յուսայի միատեղ առեւտրական գործի մը ձեռնարկել, բայց անոնք շուտով մեկնեցան Ամերիկա՝ առանց որեւէ կերպով օգտակար ըլլալու ինծի, ինչ որ մեծ յուսախաբութեան մատնեց զիս։ Ստիպուած, տղաս Գուրգէնը հանեցի գաղթականական դպրոցէն՝ անոր աշխատանքի արդիւնքով ապրեցնելու համար ընտանիքս։

Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Նախագահ Պօղոս Նուպարին՝ տարի մը առաջ ինծի ղրկած 400 ռուբլիի գումարը դեռ չէի կրցած գանձել։ Այս նեղ օրերուս, անշուշտ այս գումարը փոքրիկ նշանակութիւն պիտի չունենար ինծի համար, կրնայի այդ գումարը տրամադրել տղայիս՝ իր առեւտրական գործառնութիւնը աւելի շահաբեր դարձնելու համար. որպէսզի ի վիճակի ըլլայինք, փոխան սեւ հացի, գոնէ քիչ մըն ալ մսեղէն և կաթ ունենալու մեր սեղանին վրայ։

Կը ստիպուիմ Միութեան կեդրոնը, Գահիրէ, նամակ մը գրելու, ուրկէ ինծի կ'իմացնեն որ այդ գումարը, տարի մը առաջ, Ազօֆ դրամատունէն գանձած է Թիֆլիսի Թեմական Առաջնորդ Մեսրովբ Եպիսկոպոսը՝ մեզի յանձնելու համար. բայց անիկա, առանց մեզի յանձնելու այդ գումարը, այդ պահուն՝ Աստրախանի Առաջնորդ ընտրուած՝ հոն կը գտնուէր։ Գահիրէէն կը գրուի Թիֆլիսի այժմու Առաջնորդ Մխիթար Եպիսկոպոսին։ Այս ալ կ'առարկէ թէ իր և Մեսրոպ եպիսկոպոսի յարաբերութիւնները լաւ չըլլալուն՝ չ'ուզեր միջամտել այդ խնդիրին. թէեւ Առաջնորդարանի քարտուղարներէն ոմանք կը հաստատէին որ Մեսրոպ Եպսկ. ժամանակին ատանկ գումար մը ստացած է։ Կը հարկադրուիմ Աստրախան, Մեսրոպ եպիսկոպոսին գրելու և խնդիրը մանրամասնօրէն տեղեկացնելով՝ իրմէ խնդրելու որ այդ գումարը ինծի ղրկէ։

Առանց պատասխանելու դիմումներուս, ինք անձամբ կուգայ Թիֆլիս, ուր նորէն կը դիմեմ իրեն։ Ինք կը պնդէ որ իմ անունով՝ այդպիսի գումար մը առած չէ Գահիրէէն։ Ստիպուած նորէն կը գրեմ Գահիրէ, որ ինծի կը ղրկէ Քրէտի Լիոնէ դրամատան ընկալագիրը՝ Համբարձում Առաքելեանի միջոցաւ։ Աս ալ, այդ խնդիրը ո՛չ թէ սխալմունք, այլ՝ զեղծարարութիւն համարելով, իր «Մշակ» թերթին միջոցաւ բացատրութիւն կը պահանջէ։

Մեսրոպ եպիսկոպոս՝ զիս կանչելով, այդ դրամը կը յանձնէ ինծի՝ պնդելով որ թիւրիմացութեան մը արդիւնք է։ Իմ փափաքս էր այդ գումարը ձեռք անցնել և ո՛չ թէ վիճաբանութեան նիւթ հայթայթել. որով «Մշակ»ի միջոցաւ կը յայտարարեմ որ այդ գումարը գանձած եմ ամբողջութեամբ. միանգամայն համոզուած ըլլալով որ եթէ Համբարձում Առաքելեանի ազդու և կծու քննադատութիւնը չըլլար, թերեւս երկար ժամանակ պիտի չկարողանայի այդ գումարը երեւան բերել ու գանձել։

Մեսրոպ եպիսկոպոսի այս արարքը անհատական երեւոյթ չէր, դժբախտաբար, այդ օրերուն։ Ռուս պետական գանձէն՝ միլիոնաւոր ռուբլիներ կը յատկացուէին Թրքահայ փախստականներու պարենաւորման և տեղաւորման, չհաշուելով Ամերիկայէն ու Եւրոպայէն եկած մեծագումար նպաստները, որոնք՝ առանց հակակշռի, քանի մը Ռուսահայ բիւրոյականներու կողմէ կը չահագործուէին։ Մեր Թրքահայ թերթերէն «Վան-Տոսպ» քանիցս դիտողութիւններ ըրաւ որ այդ միլիոնաւոր ռուբլիներու մեծամասնութիւնը կը յատկացուէր Ռուսահայերու, որովհետեւ այդ մատակարարական գործին ծառայող բոլոր պաշտօնեաները Ռուսահայեր էին՝ առանց քոնթրոլի, որոնք իրենց ձեռքը անցած դրամի մեծ մասը կ՚իւրացնէին՝ իրենց ստացած լիուլի թոշակներէն և ուտելիքներէն զատ։ Քանի մը անգամ թերթերու մէջ ներկայացուած հաշիւներէն յայտնի եղաւ որ անոնց ստացած ամսաթոշակները շատ աւելի էին քան գաղթականներուն և որբերուն համար ծախսուած գումարները։ Տաճկահայերու այս իրաւացի քննադատութեանց առջեւ տեղի տուին անոնք։ Թիֆլիսի և Երեւանի մէջ գումարուած ժողովներով, Տաճկահայեր ընտրեցին Արեւմտահայ Ազգային Խորհուրդ անունով մարմին մը՝ պաշտպանելու համար տաճկահայ խեղճ գաղթականներու արդար իրաւունքները և գոնէ ամսական ստացող պաշտօնեաներու կէսը տաճկահայեր ըլլային։ Այս հիմունքով՝ բանակցութիւններ սկսան և անկէ վերջ, մաս մը պաշտօնեաներ ընտրուեցան տաճկահայերէն, թէեւ Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամներէն ոմանք ալ, ինչպէս Նախագահ Վահան Փափազեան և միւսները, հարիւր հազարաւոր ռուբլիներ իւրացնելու և իրենց անձնական պէտքերուն ծախսելու տեսակէտէն՝ ետ չմնացին իրենց պաշտօնակից ռուսահայ ջոջերէն։

ԳԼՈՒԽ ԾԳ.

Զարիզմի անկումը.— Քերենսկիի իշխանութեան օրով՝ Թրքահայերու ոգեւորութիւնը — Բոլշեւիկները գործի գլուխ կ՚անցնին.— Գաղտնի դաշնագիրները.— Փոքր ազգերու ինքնորոշում.— Թիֆլիսի համազգային ժողովը.— Անդրանիկ եւ Սմբատ կը մեկնին Կարին.— Երզնկա, Կարին, Կարս, Բաթում կ՚իյնան.— Մեր ուժերը կը նահանջեն.— Արփաչայ կ՚ըլլայ սահմանագլուխ.—

Նիկոլա Զարի անկումով, հրապարակէն քշուեցան նաեւ ամէն տեսակի բռնակալ պաշտօնեաներ և վերջ տրուեցաւ հակահայ դիւային ծրագիրներու։ Նիկոլա Նիկոլայեւիչ փոխարքային Թիֆլիսէն հեռացուելով՝ ինքնըստինքեան վիժեցաւ նաեւ Թրքահայ գործիչներուն Կովկասէն դէպի Ռուսաստան հեռացնել տալու փորձը։

Քերենսքիի իշխանութիւնը, անշուշտ, Թրքահայաստանը իւրացնելու ձգտումները բոլորովին մոռացութեան չէր տուած, այնու ամենայնիւ՝ մենք, հայերս, քիչ մը լայն շունչ առինք։ Մենք, Թրքահայերս սկսանք շարժիլ։ Անդրանիկի նախաձեռնութեամբ և Վահան Թոթովենցի խմբագրութեամբ, «Հայաստան» օրաթերթը սկսաւ լոյս տեսնել, որ շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ Կարնոյ անպատուաբեր անկումը։ Թերթին ուղղութիւնն էր պաշտպանել Թրքահայաստանի դատը և Թրքահայ փախստականներու վիճակի բարելաւումը։

Այդ օրերուն, Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ Թրքահայերու Համաժողով մը, ուր Անդրանիկ և Տոքթ. Պոնափարթ կրակոտ ճառերով՝ համագործակցութիւն կը քարոզէին՝ առանց կուսակցական և հատուածական խտրութեան, և միացեալ ուժերով՝ Անկախ Հայաստան պահանջելու Դաշնակիցներէն։ Յորդոր կարդացուեցաւ որ մեր վեց նահանգներու բոլոր հայրենակիցները կազմեն իրենց շրջաններու հայրենակցական միութիւնները, իրենց շրջաններու կարօտեալ հայրենակիցներուն օգնելու, վերաշինութեան համար դրամ գոյացնելու, ներգաղթը ապահովելու և իրենց որոշումները պարտադրելու ազգային ու պետական իշխանութեանց։

Այսպիսով, ամէն մէկ խուլ անկիւնն իսկ ունեցաւ իր հայրենակցական միութիւնը, ինչպէս որ մենք, Մշեցիներս ալ կազմեցինք Տարօն-Տուրուբերան անունով միութիւն մը, որ իր մէջ կը պարփակէր Մուշը, Սասունը, Դաշտը, Պուլանըքի ամբողջ շրջանը, ինչպէս նաեւ Խնուսի և Վարդոյի շրջանները։

Ալեքսանդրապոլի շրջանին մէջ, Սմբատ և Տէր Զաքարեան՝ այդ միութեան անունով՝ արհեստանոցներ բացին և հարիւրաւոր չքաւոր հայրենակիցներու գործ հայթայթեցին։ Այս գործունէութիւնը տարածուեցաւ ուրիշ քաղաքներ ալ, օրինակ, Թիֆլիս և այլ տեղեր։ Այս շրջանը, դժբախտաբար, երկար չտեւեց, մէկ քանի ամիս միայն։

Բոլշեւիկները իշխանութիւնը ձեռք անցընելէ ետք, ռուս բանակը սկսաւ քայքայուիլ, և փոխանակ թշնամիին դէմ կռուելու, սկսան զիրար ջարդել։

Բոլշեւիկները, փոքր ազգերը սիրաշահելու համար, սկսան հրատարակել բոլոր գաղտնի դաշնագիրները և փոքր ազգերուն ինքնորոշում և անկախութիւն խոստացան։ Այդ պատճառով, մեր կուսակցական ղեկավարները սկսան շեփոր հնչեցնել թէ մեր ազգային անկախութիւնը այլեւս ապահովուած է։ Քիչ յետոյ, սակայն, յուսախաբութիւնը պատեց բոլորս։ Բոլշեւիկները Թուցիկներով յայտարարութիւններ կը տեղացնէին ամէն կողմէն թէ այս պատերազմը անպատճառ պէտք է վերջ գտնէ՝ առանց հողային կցումներու և տուգանքի, և կը հրամայեն որ իրենց զօրաբանակները հեռանան գրաւուած հողամասերէն՝ դէպի իրենց նախկին սահմանագլուխը։ Այդ միջոցին, Ռուսերը միմիայն Թրքահայաստանի մեծ մասը գրաւած էին. որով մեր հայրենի հողի վրայ գտնուող Ռուս զօրքերը լքեցին Երզնկայի. Քղիի, Օղնութի, Մշոյ, Բաղէշի և Վանի պաշտպանութիւնը՝ հոն գտնուող բուռ մը կովկասահայ զինուորներու, ըսելով թէ այդ հողերը ձեզի կը պատկանին, կրնաք հոն մնալ և պաշտպանել. մեզ հրաման եկած է որ մեր հին սահմանը քաշուինք — Կարս, Օլթի. Կաղզուան գիծը, և ասանկով, անոնք ետ կ'երթան՝ լքելով ամբողջ ռազմամթերքն ու պարէնը։

Այդ ատեն, հայ զինուորները, պարտաւորուած. իրենք կը ստիպուէին պաշտպանելու Տրապիզոնէն մինչեւ Պարսկաստան երկընցող գիծը։ Թրքական զօրքը. կռուելու անկարող վիճակի մէջ գտնուելով, չի համարձակիր յարձակելու հայ զինուորներու վրայ՝ նախ կարծելով թէ Ռուսերը դիտմամբ ետ քաշուած են, զիրենք հրապուրելով՝ աւելի ներսերը քաշելու և ի վերջոյ ալ լաւ ջարդ մը տալու։

Բոլշեւիկները, ջախջախուած գերմանացիներէն, կը ստիպուէին անոնց բոլոր պահանջներուն զոհացում տալու, ինչպէս նաեւ Կարս ու Պաթում նահանգները Թուրքերուն յանձնելու, բայց մենք կը զգանք որ այդ ծանր հարուածը մեզի, հայերուս տրուած է՝ Պրէսթ — Լիթովսքի համաձայնութեամբ։ Արդէն, Ռուս զօրքերը սկսած էին ետ քաշուիլ Կարսէն, Պաթումէն և Պարսկաստանէն, ոմանք իրենց զէնքերով, իսկ շատերն ալ՝ զէնքերնին լքելով կը հեռանային։

Այդ միջոցին. Կովկասը կը կառավարուէր հայ-վրացի - թաթար ներկայացուցիչներով։ Թաթարները. իրենց համիսլամական երազը իրականացած տեսնելով, ցնծութեան մէջ էին. միայն Վրացիները՝ Պաթումի համար, իսկ հայերն ալ Վայ-Ճարինոց, Կարսի համար, տրամադիր էին կռուելու, իսկ մենք, Թրքահայերս՝ Վանէն, Կարինէն, Տրապիզոնէն և Մուշէն զատ, որոնք գրաւուած էին, դեռ ես՝ Սվազը, Խարբերդը և Տիգրանակերտը երթալ գրաւելու ախորժակ կը սնուցանէինք։ Այս պատճառով ալ հայեր և վրացիներ միմիանց զինակցեցան՝ միասնաբար կռուելու հասարակաց թշնամիին դէմ։ Հայերը՝ իրենց ամբողջ կռուող ուժը, — 19-45 տարեկան, — պատերազմի դաշտ ղրկելու տրամադիր էին, իսկ վրացիները միայն 20 24 տարեկանները զէնքի տակ առին, այն ալ լոկ Պաթումի պաշտպանութեան համար՝ ղրկեցին Տրապիզոնի շրջանը։

Անդրանիկ և Տոքթ. Գոնափարթեան՝ համազգային մեծ ժողով մը գումարել տուին՝ Վանքի եկեղեցւոյ հրապարակը, ուր հարիւր հազարաւոր հայեր լեցուած, տխուր և յուսահատ երեւոյթով, կը սպասէին Ազգային Հերոսի երեւնալուն, որմէ մխիթարական քանի մը խօսք լսէին։ Առաջնորդարանի դուրսի սանդուղներուն վրայ կ'երեւնան Անդրանիկ և Նազարբէկով՝ իրենց սպայակոյտով։

Կեցցէներու տեղատարափին տակ, Անդրանիկ կը սկսի խօսիլ.

— Երզնկայէն Մուրատ կը հեռագրէ որ թշնամին՝ քաջալերուած Ռուս զօրքերու հեռանալէն, նորէն կ'աշխատի իր անարգ ոտքերով կոխոտել մեր սրբազան հողը և մեր ազատուած բուռ մը ժողովուրդն ալ սուրէ անցնել։ Կը տեսնէք որ այլեւս ծերացեր եմ, տարիքս 54 է, բայց հայրենիքիս սիրոյն համար դեռ պիտի չարունակեմ կատարել պարտականութիւնս՝ իբրեւ հայ մարդ։ Վաղուընէ իսկ՝ պատրաստ եմ մեկնելու, որոնք որ փափաքին ընկերանալ և ինծի հետ մեռնիլ իրենց հայրենիքի սուրբ հողին վրայ, թող ձեռքերնին բարձրացնեն և «այո» ըսեն։

Այդ միջոցին, բոլորն ալ, հաւասարապէս, «Մենք քեզ հետ կուգանք» բացագանչութիւններով և ծափահարութիւններով կը թնդացնէին օդը։

Հետեւեալ օր, Ցոլանեան վարժարանին մէջ, զինուորական ներկայացուցիչները կ'արձանագրէին բոլորն ալ, որոնք հոն կը փութային, և մէկ-երկու օրէն՝ զէնքի տակ պիտի մտնէին։

Անդրանիկ, գրաւեալ հողամասերու սահմանները պաշտպանող զօրքերուն ընդհանուր հրամանատար նշանակուելով, Սմբատի հետ կը մեկնի Կարս, ուր նորէն հրապարակային ժողովի մը մէջ կը խրախուսէ ժողովուրդը՝ զէնք վերցնել և թշնամիին դէմ կռուիլ ելլել, արտասանելով հետեւեալ խօսքերը. — Չկարծէք թէ Կարինը չպաշտպանելով, պիտի կրնաք Կարսը պաշտպանել երկար ատեն։

Ու անկէ կ'անցնի Կարին։ Մուշի շրջանէն 50-100 ազատուած երիտասարդները բոլորն ալ կամաւոր արձանագրուելով՝ կը դիմեն ռազմաճակատ և Մուշ-Խնուս ռազմագիծը կ'ուժեղացնեն։ Կարին գտնուող ռուսահայ զինուորները օգնութեան չփութալով Մուրատին, անիկա կը ստիպուի քանի մը օրուան հերոսամարտեր մղել թշնամիին դէմ և լքել Երզնկա-Մամախաթուն դէպի Կարին՝ ընկերակցութեամբ մեծ թիւով գաղթականներու, որոնցմէ 1.500-2.000 անձեր կ'իյնան թրքական թակարդը և կը փոհուին, նամանաւանդ՝ ձմեռուան եղանակին, շատերը յանկարծակիի գալով, կը կոտորուին։

Անդրանիկ Կարին հասած ատեն, արդէն Երզնկա ինկած էր։ Գուշակելով որ Կարին ալ պիտի վտանգուի քանի մը օրէն, աճապարանքով կը ջանայ կազմակերպել Կարնոյ ուժերը, որուն թիւը միջին հաշիւով 20.000 կ'ըլլար, մեծամասնութեամբ Ռուսահայ կանոնաւոր զինուորներ, բայց ասոնք չեն զիջանիր Անդրանիկի հրամաններուն՝ ըսելով.—

— Կըռօ մը եկած է հոս և մեզի հրամանատար դարձած։

Տեղւոյն քաղաքային և զինուորական իշխանութիւնները պարէնի և ռազմամթերքի ամբողջութիւնը դրամի վերածելով կը գըրպանեն։ Թիֆլիսի թերթերուն մէջ՝ անունները հրատարակուեցան շատ մը այս տեսակ զեղծարարներու. վերջին վայրկեանին՝ թէև Անդրանիկ ուզեր է քիչ մը մաքրագործում կատարել, բայց թըշնամին միջոց չտուաւ այդ բանին։ Կարնոյ արտաքին ամրութիւններուն վրայ յարձակումները սկսած էին, իսկ Բաբերդ ու Կիւմիւշհանէ՝ գրաւուած։

Անդրանիկ կը խնդրէ Ռուսահայ զինուորներէն որ թշնամին դիմաւորեն քաղաքէն դուրս, բայց իրեն հետեւող մը չըլլար, որովհետեւ Անդրանիկ, իբր թէ, ըսած է եղեր որ ես մինակ ընդհանուր հայկական մէկ դրօշակ կը ճանչնամ և անոր պաշտպանութեան կը զոհեմ ինքզինքս և ինքզինք՝ կուսակցութիւններէ հեռու և վեր պահելու յանցանքը գործած ըլլալով, հիմա, այս նեղ օրերուն, կը փորձեն պատժել զայն՝ չպաշտպանելով թրքահայաստանի սահմանագլուխները։

Կարինի մէջ, թէև, 10,000-ի չափ թրքահայ երիտասարդներ կային, բայց անոնց մեծամասնութիւնը զէնքի վարժութիւն չէ ունեցած բնաւ, որոնք սակայն կրնային ձուլուիլ կանոնաւոր զինուորներու մէջ և ստուարացնել բանակը։ Ի՞նչ ընէր Անդրանիկը, եթէ ոչ՝ իր հրամանները յորդորներուն հետ կազմակերպել դիմադրութիւնը ընդդէմ յառաջացող թշնամիներուն։

Անդրանիկ, Մուրատ և Սմբատ, իրենց գումարտակներով, քանի մը օր, թշնամին զբաղեցնելէ ետք, այլեւս տեղի կուտան՝ օգնական թարմ ոյժ ստացող թշնամիին գրոհներուն և կը նահանջեն դէպի քաղաք, ուր իբր բերդաքաղաք կը յուսային թէ պիտի կըրնային ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ և երկար ժամանակ դիմադրել, բայց, կրկին անգամ, Ռուսահայ զինուորները չեն կըռուիր՝ ըսելով թէ իրենք կ'երթան իրենց սահմանները պաշտպանելու, ինչո՞ւ պարապ տեղ հոս արիւն թափեն, ու կը սկսին քաղաքի պահեստները կողոպտել։ Քաղաքին մէջ քանի տաճկահայ թնդանօթաձիգ պէտք էր ըլլար որ կարողանար 1,200 թնդանօթները գործածել։ Յայտնի էր որ քսան հատ իսկ չկար, որով թշնամիի յարձակումին առեն՝ բերդերու թնդանօթները մեծաւ մասամբ անգործածելի մնացին և թշնամի զօրքերը՝ ուխտի երթալու պէս, եկան և քաղաքին մօտերը բանակեցան։ Ահա՛, այդ առեն է որ քաղաքին մէջ կը սկսին խուճապը, իրարանցումն ու փախուստը։ Քաղաքին մէջ բնակող տեղացի Թուրքերն ու քիւրտերը, առիթէն օգտուելով, կը սկսին լուսամուտներէն հրացան պարպել։

Անդրանիկ, իր բուռ մը քաջերով, կը յաջողի մինչեւ վերջ դիմադրել և չթողուլ որ Թուրք զօրքը մտնէ քաղաք, մինչեւ որ փախստականները բոլորն ալ քաղաքէն դուրս գան։ Սոսկալի ձիւնին ու ցուրտին, խեղճ կիներ ու երեխաներ, նորէն սկսան փախուստի ճամբան բռնել դէպի Կովկաս։ Իսկ Ռուսահայ գործիչները, ոմանք երկաթուղիով, ոմանք ալ ինքնաշարժերով՝ արդէն չուեր էին ժողովուրդէն առաջ՝ դէպի սահման։

Ամենէն վերջ, Անդրանիկ և իր քանի մը ընկերները կը ձգեն թնդանօթները և կը հեռանան՝ հազիւ հազ ազատուելով թշնամիի կողմէ պաշարուելու վտանգէն։

Կարնոյ նահանջէն երեք օր ետք, նոր լուր կը տրուի Խնուսաբերդ գտնուող զինուորական ուժերուն, որոնց հրամանատարն էր Զօրավար Սամարձիեւ, և իր օգնական Փեթար գիւղացի Մանուկին ու ընկերներուն, որոնք անակնկալի կուգան՝ Կարնոյ անկումի տխուր լուրը իմանալով։

Թէեւ Մշեցիները կը պնդեն որ իրենք պիտի չնահանջեն. եթէ մեռնիլ պէտք է, հոս, մեր պաշտելի հայրենի հողին վրայ կը մեռնինք, քան թէ ասանկ անպատիւ կերպով նահանջենք։

Խնուսի շրջանին մէջ՝ 80,000է աւելի հայ գաղթականութիւն մը կար. ի՞նչ ընելու էր։ Վերջապէս անոնք ալ կը սկսին ետ քաշուիլ՝ ամբողջ պարէնը և զինամթերքը պայթեցնելէն և հրդեհելէն ետք և ուղղակի Սարըղամիշ կ՚անցնին ու կը ցրուին Իգտիրի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Երեւանի շրջանները։

Անդրանիկ երբ Սարըղամիշ կը հասնի, այնքան ջղայնացած կ՚ըլլայ որ քանի մը օր՝ լեզուն բռնուած կ՚ըլլայ և բժշկական խնամքները հազիւ կը փրկեն զինք։

Կովկասահայերը միշտ կ՚ըսէին որ իրենք իրենց սահմանները պիտի պաշտպանեն։ Հիմա ժամանակն էր կատարելու իրենց խոստումը։ Բայց ինչքան ալ քաջասիրտ ըլլային, երբ անգամ մը գլխիկոր նահանջի վարժուեցան, այլեւս խիստ դժուար պիտի ըլլար յառաջացող թշնամին կասեցնել և անոր դէմ ճակատ յարդարել, երբ մանաւանդ՝ թշնամին երթալով կ՚ուժեղանար։ Կովկասի թաթարներն ու քիւրտերը, ուղղակի և անուղղակի կերպով, կ՚օգնէին կամ անոր կը միանային։

Կարնոյ անկման լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Թիֆլիսի մէջ։ Բոլոր Թրքահայերս՝ ծայրաստիճան յուսահատ դրութեան մէջ ինկանք՝ ի լուր այդ գոյժին, ամէն բան կորսուած համարելով այլեւս։

1918 ի գարնան սկիզբն է։ Այլեւս յաղթական Թուրք պատգամաւորները՝ Վեհիպ փաշայի գլխաւորութեամբ, Տրապիզոնէն փոխադրուած էին Պաթում, ուր գացին նաեւ հայ և վրացի պատգամաւորները, Ա. Խատիսեանի և Չխենկելիի գլխաւորութեամբ, իրարու խոստանալով որ ինչ որ ալ ըլլայ, Պաթումն ու Կարսը պիտի չյանձնեն։ Երբ մէկ կողմէն՝ բանակցութիւնները կը շարունակուէին հոն; միւս կողմէն Թուրք բանակը Կարինէն սկսաւ յառաջ շարժիլ. Թէեւ քանի մը կռիւներ մղուեցան Սարըղամիշի և Սելիմ Բէօյի կողմերը, բայց յաղթանակը Թուրքերուն մնաց։ Հոս, Թրքահայ զինուորները, առանց խտրութեան, նորէն իրենց արիւնը թափեցին՝ իրենց կովկասահայ եղբայրներու արեան հետ, բայց եթէ յառաջուց ասոնք կռուէին Կարնոյ մէջ և այդ բերդաքաղաքը պաշտպանէին, այսօր իրենք ալ՝ մեզ նման փախստական պիտի չդառնային։

Քանի որ Թրքական բանակները սկսած էին յառաջանալ դէպի Կարս, այդ շրջանի և քաղաքի բոլոր ընտանիքներուն հրամայուեցաւ նահանջել։ Այլեւս նահանջողները 5-10-30,000 չէին, այլ մօտ 20-30,000 տեղացի և Թրքահայ փախստականներ, իրարու խառնուած, սկսան ողողել Ալեքսանդրապոլի և Երեւանի շրջանները։

Վրացիները, Պաթումը փրկելու յոյսով, խօսք կուտան Թուրքերուն յանձնելու Կարսը։ Թուրքն ալ՝ վարպետորդի, ըստ այնմ՝ խօսք կուտայ։ Այդ ատեն, պատգամաւորներու նախագահ Չխենկելին կը հեռագրէ Թիֆլիսի Սէյմին որ առանց կռիւի՝ յանձնէ Կարսը Թուրքերուն, քանի որ Թուրքերը՝ Պրէսթ Լիթովսքի պայմաններուն համաձայն կը շարժին. եթէ չյանձնուի, ինք պիտի հրաժարի։ Եւ Թիֆլիսէն հեռագրով կը հրամայուի Կարսի բերդապահ զօրքի հրամանատարին որ առանց կռիւի՝ քաղաքը յանձնէ Թուրքերուն։ Հրամանատարը բանագնացներ կը ղրկէ Թուրք հրամանատարին և կը խոստանայ քաղաքը յանձնել, և կը հրամայէ ազգաբնակչութեան որ հեռանայ քաղաքէն։ Այլեւս Սոդոմ-Գոմորը կը սկսի. 50,000 բնակիչ և զօրք միմիանց խառնուելով, միմիանց կողոպտելով՝ դուրս կուգան քաղաքէն, մինչ այդ՝ Թուրք զօրքը շուտով կը գրաւէ կայարանը և շատ մը բեռցուած վակոններ կը գրաւուին, և շատերը միմիայն իրենց կեանքը ազատելու կը ջանան։

Թուրքերը, Կարսը գրաւելէն ետք, Պաթումի գրաւումը իրենց համար՝ որսի ելլելու պէս կ՚ըլլայ, քանի որ իրենք շատ լաւ գիտէին վրացիներու քաջութեան և կռուասիրութեան չափը, և առանց իրենց զօրքի քիթն իսկ արիւնելու, կը գրաւեն Պաթումն ալ։ Ու անկէ ետք, Թուրք-հայ-վրացական հաշտութեան դաշինքը կը կնքուի, որուն տրամադրութեան համաձայն, Արփաչայ գետը կ՚ըլլայ սահմանը. Ալեքսանդրապոլ քաղաքէն մէկ քանի վերստ դէպի արեւմուտք։

ԳԼՈՒԽ ԾԴ.

Կովկասի երեք հանրապետութիւնները.— Թուրքեր կը պահանջեն երկաթուղիները.— Ալեքսանդրապոլի գրաւումը.— Սարդարապատի եւ Գարաքիլիսէի կռիւները.— Գաղթականներու հոսանքը դէպի Թիֆլիս եւ հիւսիսային Կովկաս.— Թիֆլիսի խուճապը.— Անդրանիկ կը շարունակէ կռիւը.— Թուրքերը կը պահանջեն Անդրանիկը.— Խոյի կռիւը.—

Պաթումի դաշնագիրին համաձայն, Կովկասի երեք մեծ ազգերը իրարմէ զատուելով, կը հաստատեն երեք անջատ հանրապետութիւններ — Հայ, Վրացի և Ատրպէյճան։ Թուրքերը անմիջապէս պահանջ կը ներկայացնեն երեք հանրապետութեանց որ Կովկասի ամբողջ երկաթուղիի ցանցը իրենց տրամադրուի՝ Պարսկաստան գտնուող Անգլիացիներուն դէմ զօրք փոխադրելու համար, պատերազմի տեւողութեան։ Ատրպէյճանցիները սիրով կ՚ընդունին այդ պահանջը, իսկ Հայերն ու Վրացիները՝ նկատելով անկէ ծագելիք վնասը, — երկաթուղիները յանձնելը՝ իրենց ամբողջ երկիրները գրաւել ըսել է, որով իրենց ամբողջ ժողովուրդը զոհ պիտի երթայ Թուրք և քիւրտ խուժանին, — կը ստիպուին մերժել։ Թուրքերը կ՚որոշեն բիրտ ուժով կատարել այդ բռնագրաւումը, և առանց վերջնագիր տալու՝ յանկարծ Արփաչայէն ուղղակի միւս ափը անցնելով, կը սկսին ռմբակոծել Ալեքսանդրապոլ քաղաքը։ Հայերը, անակնկալի եկած, մեծ խուճապի կը մատնուին, գիշեր ատեն կը սկսին փախչիլ քաղաքէն՝ առանց որեւէ բան առնելու հետերնին։ Քաղաքի բերդապահ զօրամասը, թէև քիչ մը ընդդիմութիւն ցոյց կուտայ, բայց ան ալ կը ձգէ քաղաքը ու կը հեռանայ, որով Ալեքսանդրապոլի և շրջանի մօտ 200,000 տեղացի և գաղթական ժողովուրդը, 24 ժամուան մէջ, խոյս կուտայ դէպի Երեւանի, Նոր Պայազիտի և Գարաքիլիսէի շրջանները։ Անոնք թէև անձնական կորուստներ չեն ունենար, բայց իրենց ամբողջ գոյքերէն և պարէնէն կը զրկուին և կը սկսին բացօթեայ թափառիլ հոս ու հոն։ Բարեբախտաբար, Մայիս ամիսի մէջ ըլլալուն, կրնային բացօթեայ բնակիլ լեռներն ու դաշտերը։

Թուրքերը կը շարունակեն իրենց յառաջխաղացքը։

Հայերը, մտածելով որ անագորոյն թշնամին, դաշնագիր, ստորագրութիւն և ամէն սրբութիւն ոտքի տակ առած՝ կ'ուզէ հայ բեկորներն եւս բնաջնջել, և քիչ ատենէն Երեւան քաղաքն ալ գրաւել. ժողովուրդի բեկորները՝ իրենց ամբողջ ուժը ի մի հաւաքելով, Երեւանէն քիչ հեռու, Սարդարապատ գիւղաքաղաքին մօտերը, ճակատ կը յարդարեն թշնամիին դէմ և երեք օր կատաղի կռիւներ կը մղեն՝ մեծ կորուստներ պատճառելով անոր և կը կասեցնեն անոր յառաջխաղացքը։ Գարաքիլիսէ հաւաքուած ժողովուրդը և թափթփուք զինուորներն ալ, քաջալերուած Սարդարապատի այդ յաջողութենէն, իրենց ուժերը ի մի կը հաւաքեն և յառաջ կը շարժին։ Հոս այլեւս Ռուսահայի և Տաճկահայի խնդիր մնացած չէր, բոլորն ալ իրենց գործած սխալները ըմբռնելով, ամէն մէկը ջանք կը թափէր դարմանելու այդ սխալը։

Անդրանիկ, իր գունդով, արդէն Ախալքալաքի գաւառին մէջ, աւելի Կարսի շրջանի մօտերը, աջէն ու ձախէն կը հարուածէր թշնամի ուժերը։ Այդ կողմի Մալականները, որոնք թրքասիրական ձգտումներ ունէին, կը փորձէին խաբէութեամբ ձեռք անցընել Անդրանիկը և նուիրել Թուրք զօրապետներուն, բայց իրենց դաւը երեւան ելլելով, իրենց արդար վարձատրութիւնը ստացան մեր տղաներէն։

Գարաքիլիսէի կռիւը կը տեւէ երեք օր, և յաղթութիւնը անկասկած մեր կողմը պիտի մնար, եթէ պահեստի զէնք և պարէն ունենայինք։ Բոլոր տղաք ալ իրենց վերջին պատրոնն էր որ կը գործածէին, որով և կը ստիպուէին լքել Գարաքիլիսէն։ Անդրանիկ եւս տեսնելով որ իր գունդը պիտի շրջապատուի թշնամիէն, անառիկ լեռներով կ'անցնի Նոր Պայազիտ՝ առանց մեծ վնասի։

Թուրք և քիւրտ խուժանը կ'ողողէ Գարաքիլիսէն, ուր երեք հազարէ աւելի տղամարդ, կին և երեխայ սրախողխող կ'ըլլան։ Ռուսահայաստանի մէջ տեղի ունեցած կոտորածներէն միայն Գարաքիլիսէի կոտորածն է որ քիչ մը կը նմանի Մուշ քաղաքի կոտորածին։ Ով որ տեսնէին, անխնայօրէն կը ջարդէին և ամբողջ տունի մէջ եղածները աւարի կուտային։ Բոլոր դեռահաս օրիորդները, իրենց ծնողքներու ներկայութեան՝ բռնաբարելէ վերջ, միմիանց վրայ շարելով՝ իրենց սուիններով դուրս կը թափէին անոնց աղիքները, իսկ երեխաներն ալ՝ իրենց սուիններու ծայրով հեռուները կը նետէին։ Ամբողջ Ռուսահայաստանը արեան գետերու վերածուած էր, այլեւս բնիկներ մնացած չէին. բոլորն ալ գաղ-

Թական եղած էին, մէկուկէս միլիոն տեղացի հայութիւնը՝ խառնուած 300.000 փախստական Թրքահայերուս հետ, հոս ու հոն կը փախչէին. գիտէին որ Թուրքերը պիտի գրաւեն ամբողջ Ռուսահայաստանն եւս, և կեանքերնին փրկելու համար՝ սկսան փախչիլ աւելի հեռաւոր վայրեր՝ Ղարաբաղի կողմերը, Նոր Բայազիտի շրջանը, լեռ ու ձոր լեցուած էին փախստականներով։ Հարիւր հազարաւորներ ալ (մաս մը՝ երկաթուղիով, մաս մըն ալ՝ հետիոտն), Թիֆլիսի վրայով, ուղղակի Հիւսիսային Կովկաս փախան։

Արդէն, Թիֆլիս քաղաքն ալ զերծ չէր վտանգէն, Թշնամին՝ քառասուն վերստ (8 ժամ) հեռու կը գտնուէր, որով՝ այդ փախստականները, նոյն օրն իսկ, քաղաքէն մեկնիլ կ'աճապարէին՝ առանց քաղաք կանգ առնելու, որպէսզի չըլլայ թէ ետեւէն եկող արիւնարբու Թշնամիին ձեռքը իյնային։ Իրաւ որ մենք, Թրքահայերս, աւելի տոկուն և համբերատար ենք քան Ռուսահայերը։ Օրինակ, մեր Սասունի լեռներուն մէջ, ազատուած կաղեր, կոյրեր, 80 տարեկան ծերեր, պառաւներ շատ տեսայ, որոնք՝ իրենց ընտանիքներուն հետ ապաստանած էին լեռները, թէեւ իվերջոյ՝ բոլորն ալ նորէն խողխողուեցան Թշնամիներու կողմէ, ատ ուրիշ հարց։ Իսկ Ռուսահայերէն շատերը, հազարաւորներ, որոնցմէ այրը՝ իր կինը, մայրը՝ իր զաւակը կը լքէին, ու կը փախչէին, շատ անգամ իրարու անհաղորդ և անգիտակ, ու ամիսներ անցնելէ և Թուրքերը ետ քաշուելէ վերջ միայն՝ զիրար գտան նորէն։

Թիֆլիսի մեծահարուստ հայերու և վրացիներու մեծագոյն հետաքրքրութեան առարկայ դարձած էին Սասունցի և դաշտեցի մեր փախստական ընտանիքները, որոնք Թիֆլիսի պողոտաներէն անցնելով՝ կը դիմէին դէպի Հիւսիսային Կովկաս։ Բոլոր կիները, մաս մը տնական գոյքեր կռնակնին առած, իրենց փոքր երեխաներէն մէկ-երկու հատ ալ վրան դրած ու կապած, և մէկ երկու փոքրիկներու ալ ձեռքերէն բռնած կը քալէին, իսկ տղամարդիկ ալ՝ առնուազն վաթսուն օքքա բեռ — անկողին, եւայլն, — կռնակնին առած, շարան շարան, հարիւրներով ու հազարներով կ'անցնէին։ Նոյն իսկ իմ ներկայութեան մեր այդ մեծահարուստ Թիֆլիսցի հայ վաճառականներէն ոմանք քանի քանի անգամներ քա՜հ քա՜հ կը խնդային՝ այս տեսարանին ի տես. Թէեւ սրտերէն արիւն հոսող հայեր ալ կը գտնուէին, որ կը մորմոքէին՝ այդ նոյն տեսարանին առջեւ։

Ռուսահայերը, տեսնելով որ նոյն վտանգը կը սպառնայ նաեւ Երեւանին, քանի որ Թրքական բանակը քանի մը վերստ միայն հեռու կը գտնուէր մայրաքաղաքէն, և եթէ յամառէին, բոլորովին Թրքական իշխանութեան տակ պիտի մնէին, գէթ Երեւանի նահանգին կէսը փրկելու և առ ի չգոյէ՝ իրենց հանրապետութեան անունը պահելու համար, յանձն առին Թուրքերուն յանձնել ամբողջ երկաթուղիի ցանցը՝ Ալեքսանդրապոլէն մինչեւ Շարուր-Նախիջեւան, մինչեւ Ջուլֆա, և ըստ այնմ ալ՝ ստորագրեցին Պաթումի դաշնագիրը։

Թիֆլիսի մէջ. հին ու նոր, մօտ 50,000 հայ գաղթականութիւն մը կար հաստատուած։ Բոլորս ալ հաստատ համոզուած ունէինք որ երբ Թուրք բանակը ոտք կոխէ Թիֆլիսի մէջ, բոլորս ալ պիտի ոչնչացնէ։ Արդէն վրացական կառավարութեան կասկածելի շարժուձեւերէն յայտնի էր որ պիտի չկարողանայ արգիլել Թուրքերու մուտքը, որով տեղական հայ բնակչութեան մեծ մասը, մանաւանդ երիտասարդութիւնը, մեծ թիւերով, սկսած էր հեռանալ դէպի Հիւսիսային Կովկաս։ Երբ մենք, գաղթական հայերս, նշմարեցինք այդ բանը, առանց բացառութեան, մենք ալ փութացինք ձգելու քաղաքը։ Նոյն իսկ վրացիներն ալ մեծամասնութեամբ, ճամբայ ելան։ Բոլոր ինքնաշարժները, սուղ սուղ գիներով՝ վարձուած էին մեծահարուստներու կողմէ, շատերը արդէն մեկնած էին, իսկ մաս մըն ալ սպասողական վիճակի մէջ էր և թշնամին քաղաքը մտածին պէս՝ պիտի խոյս տար։

Մեր հայկական Բիւրօն, Շտապը և բոլոր կուսակցական պարագլուխները՝ գլուխնին առած փախած էին։ Մէկ սայլ կամ վուրղուն, որ առաջ 2-500 րուբլիով վարձու կ'առնուէր՝ Թիֆլիսէն Վլատիկավկաս, հիմա, այս, նեղ օրերուն, տասնեակ հազարաւոր սայլեր, վուրղուններ, նոյնիսկ, 2,000-10,000 րուբլիի կարելի չէր վարձել, և գիշեր ցերեկ անընդհատ կը մեկնէին։ Քաղաքը կարծես պարպուելու վրայ էր։

Ես ալ, գէթ տղաս Գուրգէնի կեանքը փրկելու մտահոգութենէն պարտաւորուած, սայլ մը և ձի մը յաջողեցայ ձեռք ձգել՝ 8,000 րուբլիի գնելով, և սկսայ կահ-կարասիներս ծախելու, 100 րուբլիի գնած կարասին հազիւ կրցայ 5-10 րուբլիի ծախել։ Փախչողները իրենց գոյքերը աժան աժան կը ծախէին։ 10,000 րուբլի արժող գորգ մը կը ծախուէր 1,000 րուբլիի։ Գնողներն էին տեղական Թաթարներն ու Պարսիկները, քիչ թիւով ալ՝ Վրացիներ։ Վերջին օրերուն ալ, Թիֆլիսի պողոտաներուն վրայ, ուր նախապէս խուռներամ բազմութիւն մը կ'երթեւեկէր, մարդ կը սոսկար երթեւեկ ընելէ՝ շատ քիչ թիւով մարդոց միայն հանդիպելուն պատճառով։

Այդ միջոցին էր որ թերթերով յայտարարուեցաւ թէ քաղաքի գրաւման վտանգը վերջ գտած է, Գերմանիա իր հովանաւորութեան տակ առած է Վրաստանը և դաշնակից Թուրքին միայն արտօնուած է օգտուիլ վրացական երկաթուղիներէն՝ զօրք փոխադրելու համար Պաքու, պայմանաւ որ Պաթումէն եկած զօրքը՝ Թիֆլիսի մէջ կանգ չառնէ։

Այս լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ։ Բայց շատ մը թուլամորթներ չհամոզուեցան և իրարու կ՚ըսէին, «Երբ Թուրք զօրքը քաղաքի մէջէն անցնի, անպատճառ պիտի հանգստանայ, այդ ալ կը բաւէ մեզ՝ հայերուս»։

Ինչ որ է, ես վճռեցի չշարժիլ տեղէս և գնածս սայլն ու ձին կէս գինով ծախեցի և այդ դրամով ալ՝ տնական գոյքեր գնեցի նորէն։

Անդրանիկ իմացած ըլլալով Ռուսահայերու կնքած դաշնագիրի մասին, որուն տրամադրութեան համաձայն, Թրքահայաստանը ուրանալէն զատ Ռուսահայաստանի ալ երեք-քառորդ բաժինէն աւելին յանձնած էին Թշնամիին և միայն 10,000 քառ. քիլոմեթր փոքր շրջանակին մը մէջ պարփակուած էին, այն ալ՝ շատ մօտ օրէն եթէ Թուրքերը չգրաւէին ալ, արդէն սովէն և հիւանդութիւններէն պիտի մեռցնէին այդ տեղի հայութիւնը, նորէն ապըստամբութեան դրօշը պարզեց՝ Նոր Պայազիտի մէջ և վերսկսաւ կռուիլ Թուրքերու դէմ, յայտարարելով թէ՝

— Որքան ատեն որ մեր դաշնակից մեծ պետութիւնները չեն յաղթուած, և իրենց սուրը վար չեն դրած, ես ալ պիտի շարունակեմ կռուիլ՝ իմ ուժիս ներածին չափ. կա՛մ պիտի մեռնիմ և կա՛մ, եթէ ողջ մնամ, Հայաստանը ամբողջապէս փրկուած պիտի տեսնեմ։

Անդրանիկ հետեւեալը կը խօսի իր զինուորներուն.—

— Մինչեւ այսօր, ես Կովկասի զօրաց հրամանատար կ՚անուանուէի, բայց հիմա ինքզինքս լոկ Սասունի մէջ կռուող Անդրանիկը կը կոչեմ, ինչ որ այն օրն էի, նոյնն եմ այսօր։ Սասունի մէջ օրերով անօթի մնացեր եմ և մինչեւ վերջ մենամարտ մղած եմ թշնամիին դէմ, ասկէ ետք նոյնը պիտի ըլլայ։ Այս պահուս, ոեւէ օգնող մը չունիմ, ուր գտայ պատառ մը հաց, հոն կ՚ուտեմ, եթէ չգտնեմ, անօթի կը մնամ։ Ով որ ի սրտէ կը փափաքի ընկերանալ ինծի, կարող է ընել այդ բանը՝ այն պայմանաւ որ երբ ինձ նման անօթի մնայ, տրտունջ չյայտնէ, իսկ չուզողը հիմակուընէ կրնայ մեկնիլ։

Զինեալ տղաները, մեծամասնութեամբ անշուշտ Մշեցիներ, կ՚ուխտեն իր հետ կռուիլ մինչև իրենց վերջին շունչը։ Ասոնց թիւը 10,000 անձերէ աւելի կ՚ըլլայ, իսկ հոն խռնուած գաղթականներն ալ, մօտ 30,000 հոգի — կին, երեխայ, — կը հետեւին Անդրանիկին և իր խումբին։ Անդրանիկ թէեւ կը ջանայ համոզել զանոնք որ իրեն չհետեւին, գիտնալով որ պատուհաս պիտի դառնան իրեն, բայց անկարելի կ'ըլլայ։ Անոնց լաց ու կոծին չկարողանալով դիմանալ, կ'ըսէ. «Գիտեմ որ իմ բանակս շատ նեղութիւններու պիտի հանդիպի և դուք արգելք պիտի ըլլաք մեր բոլոր շարժումներուն ու թերեւս բոլորդ ալ ջարդուիք, բայց քանի որ վճռած էք մեզի ընկերանալ, կրնաք գալ»։

Եւ իր վեց թնդանօթներով, սայլերու և ուղտերու վրայ բեռցուած ռազմամթերքներով ու պարէնով՝ կ'ուղղուի դէպի Նախիջեւան, անկէ ալ, Պարսկաստանի վրայով, Անգլիացիներուն հասնելու մտքով։

Ճամբուն վրայ գտնուող Թաթար գիւղերը, որոնք դիմադրութիւն ցոյց կուտային իրեն, մաքրագործելով և անոնց ուտեստեղէնը գրաւելով՝ կը յառաջանայ։

Թուրք բանակի հրամանատարութիւնը տեսնելով որ Անդրանիկ ոչ միայն իր զէնքը վար չի դներ, ա՛յլ նոյն իսկ դեռ կը շարունակէ կոտորել իր ազգակիցները, պահանջագիրով կը սպառնայ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան՝ գրաւել Երեւանը, եթէ Անդրանիկ իր զէնքերը վար չդնէ և կառավարութիւնը զայն բռնելով՝ իրեն չյանձնէ։

Պատասխան կը տրուի որ Անդրանիկ ինքը ապստամբած է մեր կառավարութեան դէմ և չի ճանչնար զայն։ Իբրեւ մի հրոսակ, կարող էք հետապնդել զայն և իրեն արժանի պատիժը տալ։ Մեր կարողութենէն վեր է զայն ձեռք բերել։

Թուրքերը, այդ պահուն, արդէն, Ճուլֆայի գծով՝ զօրք կը փոխադրէին Պարսկաստան և կը ջանային ծուղակի մէջ ձգել Անդրանիկը, բայց չյաջողեցան։ Անդրանիկ Ճուլֆա հասնելով, կամուրջի միւս կողմը, բաւական թիւով Թուրք զօրք կը ջարդէ և գերի կը վերցնէ և կը շարունակէ յառաջանալ դէպի Խոյ, ուր կը հասնի երկու օրէն և քաղաքը պաշարելով՝ կը սկսի ռմբակոծել, և մինչեւ երեկոյ՝ կը յաջողի քաղաքի մէկ մասը գրաւել։ Թուրք զօրքը և տեղացի Թուրք և պարսիկ ժողովուրդը՝ մոլեռանդօրէն կը պաշտպանեն քաղաքը։ Յաջորդ առաւօտեան, նորէն կը շարունակուի յարձակումը, Աջ թեւի վրայ, Սմբատ՝ իր հեծեալ գումարտակովն է որ կը կռուի, ձախ կողմն ալ՝ հարիւրապետ Արօ Շահրիկեան, որ Սալմաստէն Խոյ յառաջացող գիծին վրայ է որ կը կռուի Թուրքերուն դէմ։

Սալմաստէն յառաջացող թրքական թարմ ուժը դժուար կացութեան կը մատնէ մեր ուժերը։ Անդրանիկ, տասնոցը ձեռքին մէջ, դիրքէ դիրք խոյանալով՝ կը քաջալերէ տղաքը, բայց, դըժ-

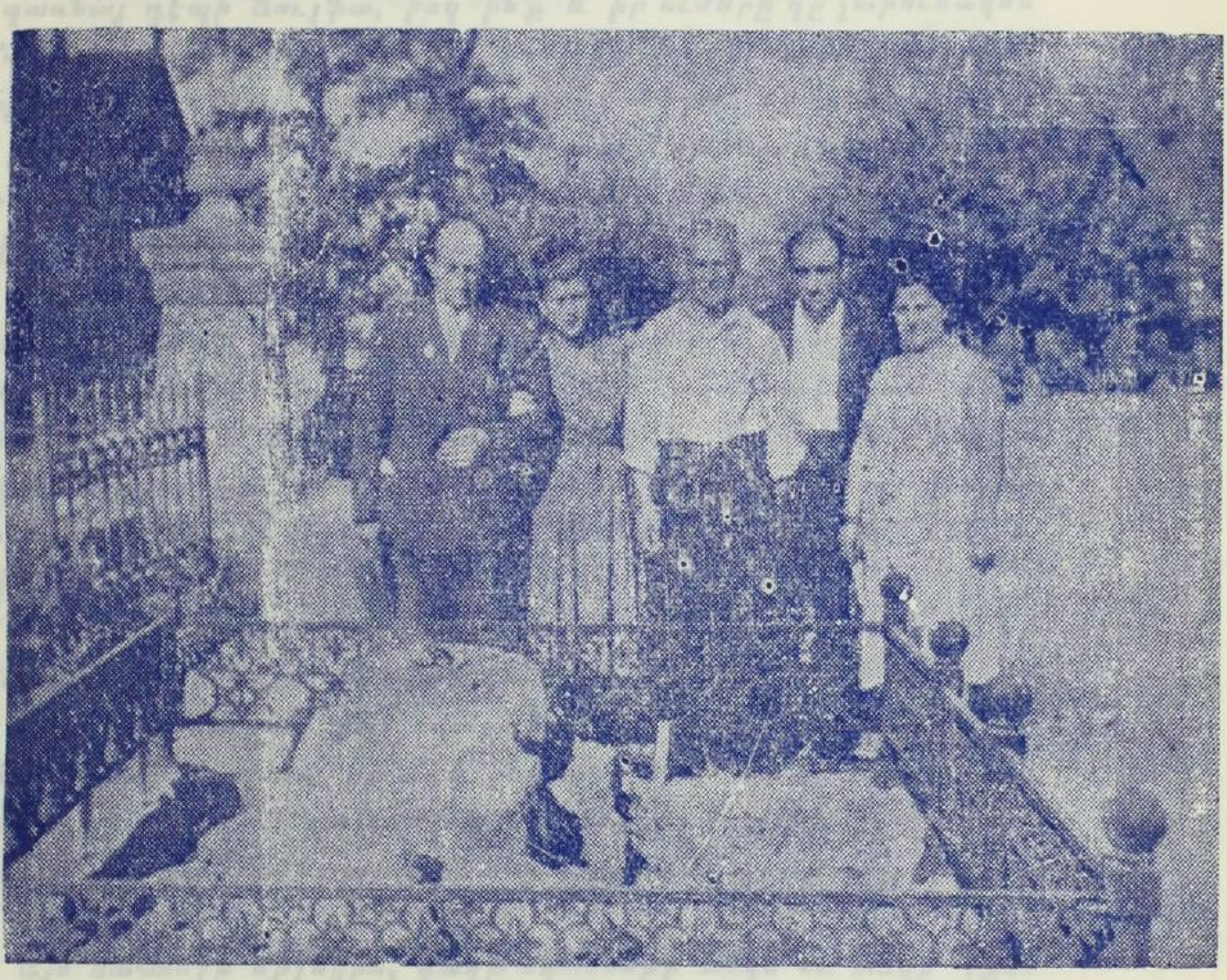

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍՄԲԱՏԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ
Ս. Գայիանէ Վանքին կից, Էջմիածին.
(ձախ կողմը գտնուողը Տարօնցի ուխտաւոր
Քերոբ Կարապետեանն է, Ֆրանսայէն)։

բախտաբար, հերոս Արօ Շահրիկեան գնդակահար վար կ'իյնայ ձիէն, որուն հետ գտնուող բուռ մը քաջերէն մաս մը կը նահատակուի, մնացեալն ալ կը նահանջէ, որով ձախ թեւը կը մնայ անպաշտպան, և մինչեւ որ Անդրանիկ կը յաջողի պահեստի ուժերէն մաս մը հոն փութացնել, ուշ կ'ըլլայ, թշնամին արդէն գրաւած կ'ըլլայ։ Անդրանիկ, տեսնելով որ կռիւը ձախորդ ելք կ'ունենայ, հրաման կուտայ գաղթական բազմութեան որ նորէն ետ դառնայ դէպի Ճուլֆա, իսկ ինք և իր ուժերը կը շարունակեն դիմադրել մինչեւ երեկոյեան, և մութին՝ իր զինուորները առած՝ կը փութայ Ճուլֆայի կամուրջը պաշտպանելու, որպէսզի չըլլայ թէ թշնամին իրմէ առաջ երթայ գրաւէ, որ պարագային՝ թէ՛ ամբողջ զինուորները և թէ՛ գաղթականութիւնը պիտի ոչնչանային, եթէ չկարողանային Արաքս գետի այս կողմը անցնիլ։

Սմբատի ձին, Խոյի քով, կը սպաննուի։ Մշեցի յիսնապետ Տիրան Հլղաթեան (Ճիրօ) տեսնելով այդ բանը և զգալով որ Սմբատը թշնամիներէն պաշարուելով՝ պիտի սպաննուի կամ գերի իյնայ, անմիջապէս իր ձիէն վար կ'իջնէ և Սմբատին կ'ըսէ.— «ընկեր Սմբատ, դուն ինձ պէս հազարներ կ'արժես, թող վտանգ չգայ քեզի, հոգ չէ թէ ես պիտի մեռնիմ, հեծիր իմ ձին և փախիր»։

Սմբատ կ'ազատի. իսկ Տիրան կը մնայ հոն, կը կռուի ու կը նահատակուի. ինչպէս պատմած էի ասկէ առաջ։

Ահա՛, անձնուրաց քաջ մարտիկ մը որ իր անձը վտանգի ենթարկելով՝ կ'ազատէ իր մէկ ընկերը։ Եթէ այս ընկերասիրութիւնը կիսով չափ գոյութիւն ունենար Կարինի մէջ ալ, անշուշտ՝ այնքան դժբախտութեանց ենթակայ պիտի չըլլար մեր հայ ազգը։

Այս նահանջի միջոցին, գաղթականները տեղն ու տեղը լքելով իրենց սայլերն ու գոյքերը՝ փախած էին Ճուլֆա, ուր պարէն չգտնելով՝ անօթի ու յոգնած, մեծ դժուարութեամբ կը շարունակեն իրենց ճամբան մինչեւ Ղարապաղ և Զանգեզուր։ Հոն ալ՝ դիմադրութիւն ցոյց տուող թաթար գիւղերը թնդանօթի բռնելով՝ կ'ոչնչացնեն և պարէնը բաժնելով գաղթականներուն՝ կը շարունակեն իրենց ճամբան մինչև Գորիս։ Մինչեւ հոս, գաղթականներէն և զինուորներէն մէկ մասը կը մեռնի տարափոխիկ հիւանդութիւններէն։ Մնացեալ մասն ալ կը ցրուի այդ կողմերու գիւղերը, մաս մըն ալ նորէն կը վերադառնայ Նոր Պայազիտ և Երեւան։

Զինուորներու մէկ մասն ալ. Անդրանիկի թոյլտուութեամբ. կը մեկնի իր փափաքած վայրը։ Իսկ Անդրանիկ և իր հետ մնացող տղաները կը սկսին Ղարապաղի ինքնապաշտպանութեամբ զբաղիլ.

որովհետեւ այդ պահուն Թաթարները՝ Նուխիի և Արէշի գաւառներու հայ ազգաբնակչութիւնը՝ սուրէ անցնելէ ետք, հիմա կը ջանային Ղարապաղի հայկական գիւղերն ալ ենթարկելու նոյն վիճակին։

ԳԼՈՒԽ ԾԸ.

Հիւսիսային Կովկաս ապաստանողներու սոսկալի վիճակը.— Վրացիներու անխղճութիւնը.— Պաքուի ջարդը.— Թրքահայ որբերը դուրս կը թափուին որբանոցներէն.— Թիֆլիսահայ տխմար մտայնութիւնը.— Թրքահայ գաղթականներ կը ղրկուին Կարին եւ կը ջարդուին.—

Հիւսիսային Կովկաս ապաստանող հազարաւոր գաղթականները սոսկալի վիճակի մատնուած էին, ինչպէս կ'իմանանք։ Թիֆլիսէն և շրջականներէն փախչող հայերու մեծ մասը վերադարձաւ, երբ իմացաւ որ Վրաստան հիմա կը վայելէ Գերմանիոյ պաշտպանութիւնը։ Ասոնք շատ յոռի կը ներկայացնէին Արմաւիրի, Վլատիկավկասի, Եկատերինատորի և այդ շրջաններու մէջ ապաստան գտած հայերու վիճակը։ Թէեւ առատ ուտելիք կը ճարուէր, մանաւանդ հաց, բայց խեղճ Սասունցին, Մուշ գաւառացին ինչպէս պիտի կրնային գնում ընել, երբ գրպաննին պարապ էր, իսկ մեր Արեւմտահայ ազգային ներկայացուցիչները, հազարաւոր ռուբլիներով գրպաննին պարարտեցուցած, իրենց հաճոյքին ետեւէն էին, մինչ անդին՝ այդ լիառատ երկրին մէջ, սովամահութեան դէպքեր կը պատահէին։ Կառավարութեան բաշխած նպաստը՝ մէկ ֆունտ (132 տիրհէմ) հաց էր օրական։ Ատիկա անբաւական էր և շատերն իսկ չէին կրնար ստանալ։ Այդ եղկելիները, լեցուած զօրանոցներու մէջ, փսիաթի նման՝ իրարու վրայ դիզուած էին, դարշահոտութեան և աղտեղութեան պատճառաւ ալ՝ տարափոխիկ հիւանդութիւնները սոսկալի չափերու հասած էին։ Ատկէ զատ, կար նաեւ կեանքի, ինչքի անապահովութիւն՝ այդ շրջաններուն մէջ։ Իշխանութիւնը նախապէս՝ Պոլշեւիկներու ձեռքն էր, ապա անցաւ Խազախներու ձեռքը, կրկին՝ Պոլշեւիկներուն։ Այսպիսով, խեղճ գաղթականները անստոյգ վիճակի մատնուած էին։ Խազախները, իշխանութիւնը ձեռք անցուցած ատեն, զինուոր կը պահանջէին գաղթականներէն, Պոլշեւիկներն ալ՝ իրենց կարգին, եթէ ոչ, կը սպառնային ըսելով՝ «դուրս ելէք մեր երկրէն»։ Բայց ո՞ւր երթային խեղճերը։ Վրացիները, ապաւինած գերմաններու պաշտպանութեան, հայատեաց քաղաքականութեան կը հետեւէին․ Հիւսիսային Կովկաս երթեւեկող բոլոր փախստականները կը թալանէին և շատ յաճախ ալ՝ կը սպաննէին, և ամենէն գէշը՝ իրենց սահմանագլուխը փակելով, թոյլ չէին տար անոնց մուտքը իրենց երկրէն ներս, որուն պատճառով ալ, ամիսներ տեղեկութիւն չէինք ունենար մեր տաճկահայ թշուառականներէն։

Թրքահայ գաղթականներէն 15.000ի չափ փախստականներ Պարսկաստանէն անցեր էին Պաքու, որպէսզի անկէ ալ Թիֆլիս գային։ Քանի մը ամիսներէ ի վեր, Թաթարները գոցած էին այդ գիծը և թոյլ չէին տար հայերուն որ երթեւեկէին։ Գաղտնի ճամբորդողներն ալ բռնելով՝ գնացքներէն վար կ՚իջեցնէին, տղամարդիկը կը սպաննէին, իսկ կիներն ու աղջիկները առեւանգելով՝ իրենց հարէմները կը տանէին։ Այդ միջոցին, Պաքու կը գտնուէր Ռուսերու և Հայերու իշխանութեան ներքեւ։ Թաթարները շատ ջանացին տիրանալ անոր, բայց չյաջողեցան, մինչեւ որ Թրքական զօրքը՝ Պաթումէն, Թիֆլիսի վրայով․ օգնութեան հասաւ իր կրօնակից եղբայրներուն, և յաջողեցան գրաւել քաղաքը, ուր 25.000 անմեղ հայեր անխնայ կոտորեցին և ամբողջ հայութեան պատկանող միլիոնաւոր ռուբլիներու հարստութիւնը թալանեցին։

Հոն կը գտնուէր նաեւ հօրեղբօրս որդի Բենիամինը որ Թրքական բանակէն իբր գերի, Սիպերիա ղրկուած էր, սակայն քանի մը ամիս առաջ եկած էր Պաքու, անկէ ալ Թիֆլիս անցնելու համար, բայց հայ-թաթարական վերահաս կռիւին առեն, մտած էր հայ զօրքի շարքերը, և այդ պատճառով ալ՝ մեռած կը կարծէի։ Սակայն, դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք, մեծ եղաւ զարմանքս և ուրախութիւնս, երբ ողջ վերադարձաւ քովս։

Թրքական սպայակոյտը և մաս մըն ալ զօրք հաստատուած էին Թիֆլիսի մէջ։ Վրացիները՝ իրենց բարերարները կը ճանչնային Թուրքերը։ Վրաստանի Պատերազմական Նախարարը՝ Թէյասեղանի հրաւիրելով Խալիլ փաշան, հայերուս դահիճը, երբ ան Թիֆլիս այցի եկաւ, բարեմաղթութիւններ կ՚ընէ հետեւեալ խօսքերով․— «Կը մաղթեմ որ Օսմանեան քաջարի բանակը յաղթական դուրս գայ համաձայնական պետութեանց վրայ և իր երազած համիսլամական ու համթուրանական ծրագիրը իրականացած տեսնէ»։

Այս ճառը մեծ գրգռութիւն առաջ բերաւ հայերուս մէջ և համոզուեցանք որ Գերմանօ-Թուրք և Վրացի համագործակցութիւն մը կրնայ մեծապէս վտանգել արդէն իսկ անունով միայն գոյութիւն ունեցող Երեւանի Հանրապետութիւնը, քանի որ չորս կողմերէն շրջապատուած էր Թուրքերէն, Թաթարներէն, քիւրտերէն և վրացիներէն, կտրուած՝ աշխարհէն, անօթի ու դժոխային կեանք մը անցնելով։

Թիֆլիսի մէջ գտնուած որբանոցները, ուր Թրքահայ որբերը կը խնամուէին, սկսան գոցուիլ՝ դրամի չգոյութեան պատճառով և հոն ապաստանող որբերը փողոց թափուեցան։ Ցերեկ ատեն քաղաքի որ մէկ փողոցէն անցնէիր, այդ տարաբախտ մանչերու և աղջիկներու բազմութեան կը հանդիպէիր, շատերը՝ բոպիկ, մերկ և գլխարաց, միայն մէյ մէկ աղտոտ ճերմակեղէն վրանին, հոս ու հոն կը վխտային։ Անոնց ուտելիքը՝ սալայատակներու վրայ նետուած պտուղներ և կանաչեղէններ, կաղամբ, եւայլն էին, զոր հաւաքելով՝ բերաննին կը նետէին, յար և նման խոզերու։ Քաղաքի մէջ կար Եարմունկա անունով պազար մը, ուր կը վաճառուէին ամէն տեսակ պարէններ՝ մեծաքանակ։ Հոս, փտած, հինցած, աւրուած պտուղները կը զատուէին և մէկ կողմ կը լեցուէին — խնձոր, սալոր, դեղձ, եւայլն։ Մեր փոքրիկ սովահարները խումբերով կը յարձակէին ամէն մէկ նետուած պտուղի վրայ և իրարու ձեռքերէն կամ բերաններէն կը ջանային թռցնել և առանց ծամելու՝ կլլել։ Այս ողբերգական տեսարանը այսպէս կը շարունակուէր օրն ի բուն։

Մեծաքանակ մսավաճառներն ալ հոն էին և մեծ քանակութեամբ գոմէշ, մատակ կամ եզ կը մորթէին, որոնց գլուխները, լաւ մը մաքրելէ ետք, չոր ոսկորները, որոնք միայն շուները կըրնային կրծել, կը նետէին, և մեր փոքրիկները իրարու դէմ կը ճակատէին՝ այդ ոսկորներուն տիրանալու համար։ Բախտաւորները կը տանէին այդ ոսկորները իրենց ազգականներուն տուները և ջուրի մէջ եփելով՝ ջուրը կը գործածէին։

Թիֆլիսի մէջ հարիւրներով կը հաշուուէին միլիոնատէր հայեր, իսկ կէս միլիոն ունեցողներուն հաշիւը չկար։ Ասոնք, իրենց սեփական աչքերով կը տեսնէին այս տարաբախտ փոքրիկներուն թշուառ վիճակը։ Ասոնցմէ զատ, կային շատ մը կիներ ալ, որոնք նոյն հոտած թափթփուքներով կը կերակրուէին։ Ճիշդ է որ ոեւէ ազգի մէջ, բոլորն ալ քարսիրտ և կծծի չեն ըլլար, անշուշտ որ բարեսէր և գթասիրտ ալ շատ կան, բայց չորս տարի Թիֆլիսի մէջ ապրելով, հազիւ հինգ տոկոս կրնանք հաշուել այդ վեհանձնութիւնը և բարերարութիւնը յայտնաբերող անձերը, իսկ մընացած 95 տոկոսը, բոլորն ալ մամոնայապաշտ գտայ։ Ես որ ամէն օր ստիպուած էի Եարմունկա երթալ՝ քիչ մը բանջարեղէն գնելու, կը հանդիպէի խեղճ ու կրակ այդ որբ-որբուհիներուն և կանգ առնելով՝ երկար ատեն անոնց կը նայէի՝ տխուր ու դառն մտածումներով տանջալից։ Շատ անգամ, ականջներովս իսկ լսած եմ որ այդ մեծահարուստներէն ըսողներ եղան այդ փոքրիկներուն, երբ իրենց դիմելով՝ ողորմութիւն կը խնդրէին.—

— Ձեր արմատը չորնար որ այս կողմերը չգայիք, ձեր երկիրը աւրեցիք, եկաք հոս ալ կ'աւրէք։ Այս տիրող սղութիւնը՝ ամբողջ ձեր երեսէն է։

Անգամ մը, հայ մեծահարուստ պատանիի մը յուղարկաւորութիւնը կը կատարուէր։ Մեր չարաճճի որբերն ալ խառնուած էին յուղարկաւորներու թափորին։ Երեւանսկի պողոտային հրապարակին վրայ՝ դագաղը վար դրին, հոգեհանգիստ կատարելու համար։ Մշոյ Մոկունք գիւղացի բարեկամս Հրանդ Հլղաթեան եւ ես՝ հոդ կեցած կը դիտէինք։ Ծաղկեպսակներու առատութենէն կը գուշակէինք որ մեռնողը միլիոնատէրի մը զաւակն ըլլալու էր։ Տեսանք որ կին մը լալով սկսաւ խօսիլ եւ բաներ մը ըսել, մօտիկ ըրինք եւ լսեցինք իր հետեւեալ խօսքերը.—

— Զաւակս, Աստուած ամէն բան պարգեւած էր քեզի. ամէն բան ալ ունէիր, ինչո՞ւ պիտի մեռնէիր։

Եւ ձեռքը մեր թրքահայ որբերուն ուղղելով՝ շարունակեց.

— Լաւ չէ՞ր ըլլար որ Աստուած այս գաղթական տղաներէն մին տանէր քու փոխարէն։

Այդ ատեն բարեկամս Հրանդ, այլեւս չհամբերելով, մօտեցաւ այդ կնոջ եւ երեսն ի վեր ըսաւ.

— Մայրիկ, այս մեռնող տղան քու զաւա՞կդ է։

— Այո, զաւակս, պատասխանեց։

— Ատկէ զատ, ուրիշ մանչ զաւակ ալ ունի՞ս, հարցուց նորէն։

— Այո, ասորմէ մեծ՝ երկու հատ ալ ունիմ։

— Քանի որ այդպէս է, թող այդ երկու տղաներդ ալ՝ այս մեռածին ճամբայէն երթան, — ըսաւ Հրանդ.— չէ՞ որ այս խեղճուկ որբերն ալ հայ են եւ հօր ու մօր զաւակ, բայց այսօր անագորոյն թշնամիի կողմէն հալածուած։ Քեզի կը վայելէ՞ այդ տեսակ խօսքեր ըսել։

Յուղարկաւորութեան մասնակցող մեծահարուստ անձերը, այլագունած, շարունակեցին իրենց երթը դէպի գերեզմանատուն։

Անգամ մը նորէն Եարմունկայի մսավաճառէն միս գնած ատեն, Պուլանըքի Լիզ գիւղացի գաղթական կին մը՝ մօտենալով քովի մսավաճառին, ողորմութիւն խնդրեց։ Այդ մսավաճառը աքացի մը տալով խեղճ կնոջ՝ գետին գլորեց զայն, վրացերէն ըսելով.—

— Ի՞նչ է, ամէն օր ողորմութիւն, ողորմութիւն, ահա քեզի ողորմութիւն։

Խեղճ կինը կէս ժամ գետին անկենդան մնալէն յետոյ. հազիւ սթափեցաւ և փորձեց ոտքի կենալ։ Իմ գնած միսէն բաժին մը իրեն տուի և ճամբու դրի։ Արդէն որոշ կը տեսնէի որ անօթութենէն կմախքի վերածուած էր. մինակ կաշին և ոսկորները մնացեր էին։ Ինծի միս ծախող մսավաճառին հարցուցի որ վրացերէն խօսող այդ մարդը վրացի՞ է արդեօք։

— Ոչ, հայ է, բայց վրացախօս հայ է. քասա։

Տունս վերադարձայ բոլորովին քայքայուած տրամադրութեամբ և հազար անգամ գանգատելով Աստուծոյ թէ ինչո՞ւ այդ գաղթական թշուառականները ողջ թողուց։ Լաւ չէ՞ր ըլլար որ թշնամին գնդակահարէր, կամ վառէր և կամ Եփրատ գետին մէջ թափէր խեղդէր զանոնք, քան թէ այսքան տառապանք, չարչարանք, զրկանք քաշելէն վերջ, այս տեսակ տմարդի անարգանքի ալ ենթարկէր զանոնք։

Ի՞նչ պիտի պատահէր, եթէ Թիֆլիսի ամբողջ հայութիւնը՝ թշնամիէն հալածուելով. գար լեցուէր Մուշ քաղաքը կամ Մշոյ դաշտը։ Ես վստահ եմ որ բոլորն ալ, մեծ ուրախութեամբ՝ անոնց առջեւ պիտի բանային իրենց նահապետական տուներուն դռները և գրկաբաց ընդունելով զանոնք, տարիներով պիտի խնամէին, գառնուկի միսով սերով, մածունով և հաւկիթով պիտի սնուցանէին բոլոր ալ՝ առանց տրտունջի ...

Երբ Թուրքերը անակնկալօրէն գրաւեցին Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջեւանի և Երեւանի շրջանները, շատ մը թրքահայ ընտանիքներ ժամանակ չունեցան խոյս տալու և տեղերնին մնացին։ Թուրքերը հաւաքելով այդ թրքահայ տղամարդերը, 16-45 տարեկան, ղրկեցին Կարինի կողմերը՝ իբր թէ ցանքերը քաղելու համար. բայց ի վերջոյ, այդ հազարաւոր անձերէն հազիւ քանի մը հոգիներ, կմախքացած, կը յաջողին կաշինին ազատել՝ կաշառքի ուժով. իսկ մեծամասնութիւնը ամբողջովին փճացուցեր էին։

ԳԼՈՒԽ ԾԶ.

Պուլկարիա, ապա Թուրքիա խաղաղութիւն կը խնդրեն.— Գերմանները կը փախչին Կովկասէն.— Հայերը ոգեւորուած.— Հայ-Վրացական միջադէպը.— Անգլիացիք Թիֆլիս կուգան.— Ամերիկացիք կը հաւաքեն հայ որբերը.— Հայերը ցնծութեան մէջ.— Ամերիկեան օգնութիւնը.— Եղբայրս Սարգիս եւ աղաս Գասպար ողջ.— Թրքահայեր յուսախաբ.—

Գերմանացիներու Թիֆլիս գալէն ի վեր թերթերը շատ կաշկանդուած էին, ամէն լուր գերմանական աղբիւրէ կը բխէր, որով արեւմտեան ճակատի վրայ մղուած կռիւները միշտ իրենց յաղթանակով կը վերջանային։ Պաղեստինի ճակատին վրայ Թուրքերու պարտութիւնը գիտէինք, թէեւ գերմանացիք կը ջանային այդ պարտութիւնը ներկայացնել իբր ռազմական նահանջ։ Անգամ մը Պոլշեւիկեան ռատիոն իմացուց որ Պուլկարիա հաշտութիւն կը խնդրէ և իր բանագնացները մեկնած են Սելանիկ։ Այդ մասին ալ՝ գերմանացիք յայտարարեցին որ Պուլկարական զօրաբանակ մը ըմբոստացեր է կառավարութեան դէմ, այդ սխալ լուրը ասկէ առաջացեր է, այսօր վաղը, Գերմանիա զօրք պիտի ղրկէ և ըմբոստ զօրաբանակը պիտի ջախջախէ։ Բայց միանգամայն կը տեսնէինք որ Թրքական ուժերը Ատրպէյճանէն, երկաթուղիով, Թիֆլիսի գծով կը վերադառնային Պաթում։ Ասոր համար ալ ըսուեցաւ որ Ֆոն Զանտերս այդ զինուորները ուզեր է՝ Պաղեստինի ճակատը ուժեղացնելու համար։

Նոյեմբեր ամսոյ սկիզբները, նորէն Պոլշեւիկեան ռատիոն կը յայտնէր թէ Թուրքերը հաշտութիւն խնդրեր են և նեղուցները Դաշնակիցներու տրամադրութեան տակ դրեր են։ Այլեւս գերմանացիք չկրցան իրենց սուտերը պարտկել, միայն կը գրէին որ եթէ Գերմանիա մինակ ալ մնայ, նորէն պիտի շարունակէ պատերազմը մինչեւ վերջ։

Հայերս այլեւս հասկցանք որ Օսմանեան բռնակալութիւնը ծունկի եկած է և իր գործած անհելի ոճիրներուն հաշիւը պիտի տայ։

Գերմանացիները իրենց անակնկալ մեկնումը քօղարկելու համար, յայտարարեցին որ Կովկաս գտնուող իրենց զօրքերը ետ պիտի երթան, իսկ անոնց փոխարէն՝ Ուքրանիա գտնուող գերմանական զինուորները պիտի գան։ Այլեւս համոզուեցանք որ անոնց հաշիւն ալ մաքրուելու վրայ է և թերեւս վերջացած ալ է։

Վրացիները տխուր էին և կը փափաքէին որ գերմանացիները չհեռանային իրենց երկրէն։ Բնականաբար, գերմանացիք կարեւորութիւն չտուին և չուտով մեկնեցան, քանի որ Տարտանէլը բացուելու վրայ էր Դաշնակիցներու առջեւ։

Երբ Թուրքերը պարպեցին Սատախլու կայարանէն մինչեւ Սանահին, անմիջապէս գերման և վրացի խառն պահակները հըսկողութիւն կատարեցին այդ շրջանին մէջ, թէեւ այդ հողերը Հայաստանի մաս կը կազմէին, և երբ Թուրքերը ամբողջովին հեռացան Սանահինէն և Գարաքիլիսէէն ու կանգ առին Ալեքսանդրապոլ, վրացական զօրքերը օգտուեցան առիթէն և գրաւեցին Սանահինն ու շրջանները։ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը դիտողութիւն ըրաւ այդ առթիւ, բայց վրացիները՝ յենելով իրենց ուժին վրայ, կարեւորութիւն չտուին եղած բողոքներուն, միայն առարկեցին թէ այդ հողերը Թիֆլիսի նահանգին մէջ գտնուելով, ըստ օրինի՝ իրենց կը պատկանին։

Քանի մը Անգլիացի զինուորականներ Թիֆլիս հասան և ամրոցներու և զօրանոցներու վրայ հսկողութիւն հաստատեցին, ինչպէս նաեւ ամբողջ Կովկասի երկաթուղիներու ցանցը իրենց վերհսկողութեան ենթարկեցին։ Կովկաս գտնուող զինակից պետութեանց զօրքերը զինաթափեցին և Կովկասէն դուրս ղրկեցին։

Ամերիկացիք երբ Թիֆլիս հասան, առաջին գործերնին ըրին փողոցներէն հաւաքել հայ անտէր ու անտիրական որբերը և որբանոցներու մէջ պատսպարել, խնամել և դաստիարակել։ Հայերուս ուրախութիւնը այլեւս չափ ու սահման չունէր։

Հայաստանի կառավարութիւնը տեսնելով որ վրացիները տրամադիր չէին Հայաստանին վերադարձնելու իրենց գրաւած հողամասերը. խմբապետ Դրօն, որ այդ ատեն՝ պատերազմական նախարարի փոխանորդ էր, Հայերէ և Եզիտիներէ զօրաբանակ մը կազմելով, կը յարձակի վրացիներու վրայ։ Կռիւը կը տեւէ տասը օր։ Հայերը յաղթական դուրս կուգան, մեծ ջարդ տալով անոնց՝ մեծ թիւով գերիներ կը բռնեն և քառասուն վերստ կը մօտենան Թիֆլիսին։ Անգլիացիք միջամտելով, վերջ կուտան կռիւին, վրացի զինուորները իրենց քշուած տեղը ձգելով, հայերու ուժերն ալ մինչեւ Սանահին ետ քաշել կուտան և վիճելի հողամասը չէզոք գօտի կը յայտարարեն։

Վրացիք չկրնալով մարսել այս պարտութեան անպատուութիւնը և ամօթը, 1919 Յունուար 5ի Կիրակի առաւօտեան կանուխէն, քաղաքի բոլոր փողոցներու չորս անկիւնները զինուորներով և ոստիկաններով շրջապատելով, կը սկսին ձերբակալել բոլոր անցնող դարձող հայերը, 15-70 տարեկան՝ առանց խտրութիւն դնելու Ռուսահայի, Պարսկահայի, եւրոպական որեւէ տէրութեան հպատակ հայի միջեւ։ Ոչ մէկ հայ գիտէր թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար։ Այս ձերբակալութիւնները, այսպէս, վեց ժամ շարունակուեցան՝ համիտական խստութեամբ։ Անգլիացիներ՝ ի տես այս արարքներուն, կեցած քահ քահ կը խնդային։

Այս բանտարկեալները կը խուզարկէին, քովերնին եղած ամբողջ դրամնին կը յափշտակէին, անոնց յայտնելով որ իրենք թըշնամի ազգին կը պատկանին, այլեւս վստահիլ կարելի չէր իրենց, հաւանաբար կռիւը նորէն սկսի և իրենք ալ՝ թիկունքէն հարուածեն։ Այս պատճառով ալ՝ բոլոր հայերը պէտք է որ Քութայիս ղրկուին ու հոն վար դրուին իբր պատերազմական գերի։

Այդ պահուս, տղաս Գուրգէն ալ կը ձերբակալուի, սակայն ինք «Վրացի եմ» ըսելով՝ կը սկսի վրացերէն խօսիլ և օձիքը ազատել՝ մեծ ուրախութիւն պատճառելով մեր ընտանիքին։

Այդ օր, 5,000է աւելի հայեր ձերբակալուած էին, որոնցմէ ոմանք կաշառք կերցնելով՝ օձիքնին ազատեր էին, իսկ մեծ մասը ղրկուեցան Քութայիս, ուր բանտերու մէջ շատերը մեռան։

Երեւանի Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ, պարէնը բոլորովին հատած էր և դուրսի աշխարհէն ալ ստանալու յոյս չկար, քանի որ Հայաստան չորս կողմէն պաշարուած էր։ Սովը կը թեւածէր մեր հայրենիքին վրայ, մանաւանդ ձմեռ ատեն, երբ լեռ ու դաշտ ձիւնով ծածկուած էին։ Մասնաւորապէս անտանելի էր թրքահայ գաղթականներու վիճակը, որ բոլորովին երեսի վրայ էր ձգուած, թո՛ղ որ Ռուսահայ գաղթականներն ալ, մերիններուն նման, սովամահ կ'ըլլային՝ անօթութեան, ցուրտին և մերկութեան պատճառով։ Թիֆուսի համաճարակն ալ վրայ հասնելով, սկսաւ առատօրէն հնձել խեղճ ժողովուրդին կեանքը, օրական, միջին հաշուով, հազար հոգի մեռնող կ'ըլլար՝ միայն Երեւանի մէջն ու շրջակայքը։ Քանի մը ամիս ետք, մեր մօտիկ ազգականներէն ոմանք․— Փարէզեան Աւետիս, Բարսեղեան Վահան, Տէր Մկրտիչեան Տիգրան, որոնք Ամերիկայէն կամաւոր եկած էին, Երեւանէն եկան մեր քով։ Երբ ներս մտան, ո՛չ մէկը կրցայ ճանչնալ, որովհետեւ լոկ չոր ոսկորները միայն մնացեր էին և կմախքի կը նմանէին։ Ի վերջոյ, իրենց տուած ծանօթութիւններէն սկսայ ճանչնալ իրենց ինքնութիւնը։ Աւելցնելով միանգամայն որ իրենց վիճակը նորէն լաւ էր, բաղդատմամբ շատերու, որոնք անօթութեան և հիւանդութիւններու զոհ գացեր էին։

Դաշնակիցներու ստիպումին վրայ, վրացիներ տեղի կուտան և երկաթուղային յարաբերութիւնը կը վերսկսի։ Ամերիկացիք իսկոյն սկսան օգնութիւն հասցնել Երեւանի սովեալներուն՝ Պարսկաստանէն, Հիւսիսային Կովկասէն և Կարսի Թուրքերու ամբարած հացահատիկներէն, և քիչ շատ մեղմացնել սովը, մինչեւ որ Ամերիկեան շոգենաւերը սկսան հասցնել կենսամթերք և դեղօրայք և Երեւան զրկել. այսպէսով ժողովուրդը սկսաւ կամաց կամաց կազդուրուիլ և ոտքի կանգնիլ։

Չորս տարի էր ու Պոլիս գտնուող մեծ եղբայրս Սարգիսէն որեւէ լուր չունէի և հիմա առաջին նամակն է որ կը ստանամ և ամբողջ ընտանիքի ողջութեան բարի լուրը կ'առնեմ։ Նաեւ կ'իմանամ որ երկրորդ տղաս՝ Գասպարն ալ ազատեր է Մուշէն և Պոլիս եկեր է ու հիմա իրենց հետ կը բնակի։ Այս աւետիսը աւելի երջանկացուց մեզ բոլորս։

Հակառակ զինադադարի պայմաններուն, Թուրք զօրքերը կը յամառէին Կարս բերդաքաղաքին մէջ մնալու։ Այդ արիւնարբու գազանները մարդկային օրէնքներու տարրական ըմբռնումը չունէին, գեռ սեւ օձի նման՝ պոչերնին այս ու այն կողմ կը նետեն՝ առանց մտածելու թէ գլուխնին (Պոլիս) արդէն ջախջախուած է՝ դաշնակիցներու զրահաւորներուն ներկայութեամբ։

Անգլիացիները, երկար տատանումներէ ետք, Կարս երթալով, այնտեղէն դուրս կը քշեն Թուրք զօրքերը դէպի Սարըղամիշէն անդին, և այդ ատեն հրաման կը տրուի Կարսի նահանգի գաղթական բնակչութեան որ վերադառնայ իր տունը, իսկ Թրքահայերը, մանաւանդ Մշեցիներն ու Սասունցիները, բոլորէն առաջ կ'անցնին մինչեւ Սարըղամիշ, ուր կանգ կ'առնեն՝ այն յոյսով որ դաշնակից զօրքերը՝ իրենց առաջ իյնալով, զիրենք պիտի առաջնորդեն իրենց պաշտելի աւետեաց երկիրը։ Բայց մեծ կ'ըլլայ իրենց յուսախաբութիւնը, երբ կ'իմանան որ գէթ մէկ տարի պիտի չունենան այդ բախտաւոր պատեհութիւնը՝ տեսնելու իրենց պաշտելի հայրենիքը, քանի դեռ վեհաժողովը չէ կարգադրած Թրքական հարցը, որուն մաս կը կազմէ նաեւ Տաճկահայաստանի ազատագրութիւնը։ Այդ ատենն է որ հայերը տէր դառնալով իրենց անկապտելի իրաւունքին, արժանի պիտի ըլլան տեսնելու իրենց ցանկացածը։

Մինչեւ այդ երջանիկ րոպէն, ով որ ողջ մնայ մեր բեկորներէն, ամենաբախտաւոր հայը պիտի ըլլայ՝ տեսնելու Աւետեաց Երկիրը։

Թուրք զօրքերը և քիւրտերը, դաշնակիցներու այդ դանդաղաշարժութենէն օգտուելով, սկսան ամրացնել սահմանագլուխները, անանկ որ նախապէս թերեւս քանի մը հազար զինուորներով կարելի կ'ըլլար գրաւել հայկական վեց նահանգները՝ առանց դժուարութեան, իսկ հիմա՝ քանի մը տասնեակ հազար զինուորի պիտի կարօտի, եթէ ուժեղ ճնշում մը չգործադրուի Պոլսոյ մէջ։

Այսպէսով, Թրքահայ գաղթականները, այս տարուան համար յոյսերնին կտրած, կը սկսին իրենց համար նոր բնակատեղի գըտ-

[illegible]

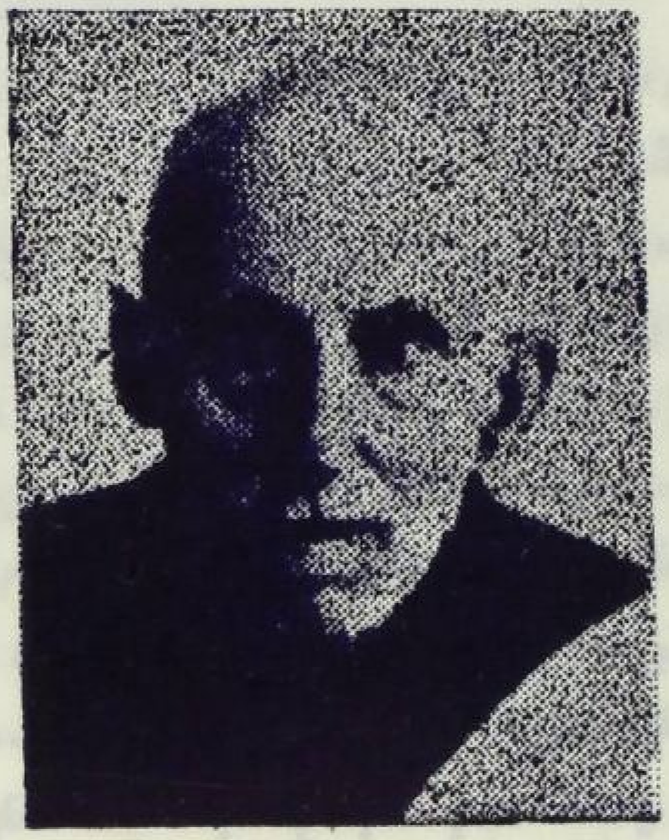

ՄԻՍԱԿ ԲԴԷԵԱՆԻ ամենավերջին նկարը՝ 1957 ին.
Մեռած է 1958 Մարտ 13 ին,
Թիֆլիսի մէջ, 90 տարեկան:

նել, հոն հաստատուիլ և պարէն ճարել, եկող ձմեռը՝ Կարսի շրջանին մէջ անցընելով։

Տարիուկէսէ ի վեր հիւսիսային Կովկաս ապաստանած գաղթականներուն մէջ ամենէն շատ տառապողը եղած է Մշոյ շրջանի գաղթականութիւնը և բնականաբար վերադառնալու ամենէն մեծ փափաք ունեցողները պիտի ըլլային անոնք։

Դաշնակից պետութիւնները, համաձայնութեան գալով Ռուս կամաւորական բանակի հրամանատար Տենիքինի և Վրաց կառավարութեան հետ, կ'որոշեն հայ գաղթականները վերադարձնել։ Արդէն ասկէ առաջ մաս մը Ռուսահայ գաղթականներ վերադարձած և Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի շրջանները գացած ու իրենց բնակավայրերուն մէջ հաստատուած էին։ Հիմա կարգը եկած էր Թրքահայ գաղթականներուն, որոնցմէ քանի մը հազար անձեր եկած էին Պաթում և կը սպասէին որ ճամբաները բացուին հայրենիք մեկնելու։

Թուրքերն ու Թաթարները, քաջալերուելով Դաշնակիցներու դանդաղաշարժութենէն, աւելի լաւ է ըսել՝ ներողամիտ ընթացքէն, նորէն սկսան հոսեցնել հայ արիւնը, ըստ այնմ ալ՝ ուժերնին հաւաքելով, աւազակաբարոյ քիւրտերու հետ՝ ներս խուժեցին Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն։ Ռուսահայերը ոտքի կայնեցան՝ իրենց պատիւն ու ստացուածքը պաշտպանելու համար։ Թրքահայերն ալ, մասնաւորապէս Մշեցիներն ու Սասունցիները, իրենց եղբայրներուն օգնութեան փութացին ու կրկին անգամ իրենց արիւնը հոսեցնելու ստիպուեցան Սուրմալուի և Պէօյիւք Տէրէի կռիւներու մէջ, ուր Սմբատ, իր առիւծներով, թշնամին ահաբեկելով՝ փախուստի կը ստիպէ ու անոնց բարձրադիր դիրքերը կը գրաւէ. իր փոքրաթիւ ուժերով՝ ահ ու սարսափ ազդելով իրմէ քանիպատիկ աւելի թշնամիին՝ բայց աւա՜ղ որ նորէն, չեմ գիտեր ի՞նչ նկատումներով, պատերազմական նախարարի փոխանորդ Դրօն օգնութիւն չհասցնելով, տղաքը կը պաշարուին և մեծ զոհեր տալէ վերջ, հազիւ մաս մը կը յաջողի պատռել թշնամիի շղթան և ազատիլ։ Իսկ միւս կողմէն՝ Մոկունքցի Միրզոյեան Արտաշէս՝ քիւրտերու դիակներէն կոյտեր կը գոյացնէ Իգտիրի և Սուրմալուի շրջաններուն մէջ։

Թիֆլիսի մէջ. Տարօնի Հայրենակցական Միութիւնը, որ Թուրք բանակի Կովկաս մտնելէն ի վեր դադար առած էր, այս անգամ վերակազմուելով՝ գործի ձեռնարկեց, ընտրելով իր գործադիր մարմինը։ Ասոնք ալ այժմ կը զբաղին Մշեցի չքաւոր ընտանիքներու ցանկի պատրաստութեամբ, զոր պիտի ներկայացնեն Ամերիկացիներու և այդպիսով անոնց ապրուստը ապահովել, մինչև որ ներգաղթը թոյլատրուի։

ԳԼՈՒԽ ԾԷ.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այս պատմութիւնը կարդացողները որոշապէս տեսան որ իննուսունական թուականներէն ի վեր, Տարօնցին սրտովին փարած էր իր մէջ ապաստան գտած յեղափոխականներուն, իր ամբողջ նիւթական ու բարոյական աշխատանքը տրամադրած անոնց, միշտ կռիւներ մղած՝ անոնց կողքին, չարչարուած, բանտարկուած եւ կոտորուած էր անոնց համար եւ անոնց պատճառով, եւ սիրով տոկացած թուրք կառավարութեան ձեռք առած ամէն տեսակ բնաջնջումի ծրագիրին, բայց 1915ի Յունիս ամսոյ վերջերը սկսած ջարդերուն՝ բոլորովին անպատրաստ գտնուեցաւ, եւ ցաւ է ըսել որ ամէնքն ալ ջարդուեցան ոչխարի պէս, ի բաց առեալ քանի մը անհատական քաջութեան օրինակները, Սասունի եւ Մշոյ դաշտի գիւղերէն ոմանց մէջ. ինչպէս Կառնէն, Ալիճան, Աւրան գիւղերը եւ Ձիարէթի շրջանի կողմերը:

Երբեք կազմակերպութիւն մը երեւան չեկաւ այսպիսի ճգնաժամային վայրկեանին, կամ չգտնուեցաւ Տարօնցի տիրական դէմք մը, որոնք կարենային Տարօնի կռուող ուժերը ի մի հաւաքել, անոնց կարգուսարք տալ եւ ինքնապաշտպանութեան մղել: Այս կէտը ցոյց կուտայ որ 25 տարուան յեղափոխական գործունէութիւնը որեւէ ազդեցութիւն չէ՛ կրցեր գործել հայ ժողովուրդին վրայ, եւ յեղափոխութեան օտարերկրացի ներկայացուցիչներն ալ, վերջին պահուն, կա՛մ անճրկած եւ կա՛մ իրենք անձնապէս անպիտան ըլլալով, չկրցան օգտագործել Մշեցւոց բնատուր քաջութիւնն ու մարտունակութիւնը:

Կարծես թէ Մշեցիք այլեւս Գայլ Վահանի ժառանգորդները չէին:

Ինծի չիյնար փառաբանել կամ պանծացնել Մշեցւոց յայտնաբերած արի գործերը եւ հերոսական արարքները՝ 1895էն ի վեր իրենց մղած զանազան կռիւներուն մէջ, այսչափ բացորոշ է որ Մշեցի, Սասունցի բառերը ինքնին հոմանիշ համարուած էին քաջութեան, յաղթանակի, հաւատարմութեան: Արդ, ի՞նչպէս եղաւ որ այդ առիւծի ձագերը, 1915ի կոտորածներուն ատեն, ոչխարի եւ գառնուկի հօտերու պէս ջարդուեցան՝ առանց կարենալու որեւէ լուրջ ընդդիմութիւն յայտնաբերելու:

Ես ասոր պատճառը կը գտնեմ կազմակերպութեան պակասի եւ կազմակերպիչներու անճարակութեան մէջ:

Հայերս՝ ընդհանրապէս եւ Տարօնցիներս՝ մասնաւորապէս մեծ պակասութիւն մը, թերութիւն մը ունինք. որ մեր ազգին մեծագոյն յանցանքն է.— ՕՏԱՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ: Օտարը աւելի նախապատիւ կը համարենք, անոր ազդեցութեան կ'ենթարկուինք դիւրաւ, մինչդեռ մեր երկրացիին, մեր քաղաքացիին, մեր ազգային անհատին խստօրէն հակառակորդ ենք, կը բամբասենք, կը չարախօսենք, անոր վրայ արժանիք չենք տեսներ, անոր ներկայութեան չենք հանդուրժեր:

Իբր բնական հետեւանք այս Տարօնական եւ ազգային թերութեան, կրնանք ստուգապէս յայտարարել որ 1915 ի Յունիսին, Տարօնցին՝ իր փրկութեան եւ ազատութեան յոյսը ամբողջովին դրած էր քանի մը տարիներէ ի վեր իր մէջ գտնուող կուսակցական գործիչ եւ Դաշնակցական Բիւրոյի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ռուբէն Տէր Մինասեանի, եւ նոյն ատեն Տարօն գտնուող Վահան Փափազեանի վրայ, որոնցմէ կը սպասէր ղեկավարութիւն, պաշտպանութիւն եւ փրկութիւն:

Տարակոյս չկայ որ սխալ էր Տարօնցիներու այս գաղափարը: Իրենք իրենց սեփական ուժերուն եւ տեղացի առաջնորդներուն նախապատուութիւն տալու էին, բայց Տարօնի այդ ուժերն ու առաջնորդներն ալ յանցաւոր էին՝ իրենք զիրենք ամբողջովին ենթարկած ըլլալով այս օտարերկրացի ներկայացուցիչներուն:

Եղերական դէպքերու պատմութիւնը ցոյց տուաւ որ անոնք, այդ ոչ-Տարօնցի ղեկավարները, անկարող եւ ապիկար գտնուեցան ուսումնասիրելու եւ հասկնալու ո՛չ թուրքերու հոգեբանութիւնը, ո՛չ Տարօնի մէջ անոնց գործունէութեան եւ քաղաքականութեան ներքին ծալքերը, ո՛չ կրցած են կապ եւ յարաբերութիւն հաստատել Ռուսական բանակին եւ հայ կամաւորներուն հետ, ո՛չ կրցած են ներքնապէս կազմակերպուիլ եւ ոյժ մը գոյացնել եւ ո՛չ ալ կըրցած են պատեհ առիթները օգտագործել:

Ու Տարօնցին, ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողելով Առաջնորդական Տեղապահ Վարդան վարդապետին եւ վերոյիշեալ երկու պարոններուն — Ռուբէն Տէր Մինասեանին եւ Վահան Փափազեանին՝ ինքը՝ անտարբեր ու անհոգ՝ կը մրափէր, առանց նկատելու իր օրհասը:

Կատարեալ տգիտութիւն եւ ապիկարութիւն կը յայտնաբերէ Տարօնի Առաջնորդարանին մէջ գումարուած ամենավերջին խորհրդակցական ժողովը, որուն մասնակցողները հակառակ մինչեւ այդ ատեն՝ Բաղէշի, Վանի, Կարինի ջարդերու մասին իրենց լսածներուն, նորէն այն սին յոյսը կը սնուցանէին թէ թուրքերը պիտի աքսորեն տղամարդիկը միայն, եւ կիներուն եւ երախաներուն վնաս չհասնելու համար, թոյլ տալու էին որ թուրք կառավարութիւնը ընէ իր ուզածը. եւ կռուող ուժերը Սասուն ապաստանին՝ հոն պաշտպանութիւն կազմակերպելու համար:

Առաջնորդարանի ժողովին այս որոշումը բացէն ցոյց կուտար որ իրենք տեղեակ չէին իրենց մօտակայ քաղաքներու անցուդարձերուն:

Մինչդեռ, միւս կողմէն, երեւան կուգայ թուրքերու աչքբացութիւնը, հեռատեսութիւնը, մանաւանդ այն պարագան որ Տարօնի ջարդը ամենավերջին ռոպէին թողուած էր:

Անշուշտ սխալ պիտի չըլլար խորհիլ թէ թուրք կառավարութիւնը՝ Մշեցիները շատ սիրելուն համար էր որ յետաձգած էր անոնց ջարդը, այլ կը կարծէր թէ Մշեցիք՝ իրենց քաջութեամբ յայտնի Ֆետայիներ, կարող պիտի ըլլային ճակատ յարդարել եւ գլխացաւ պատճառել իրեն, եւ այդ իսկ պատճառով՝ ամենախնամոտ պատրաստութիւններէն վերջն էր միայն որ սկսած էր գործի. եւ երբ Մշեցիները, ընդ որս եւ Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Վահան Փափազեան, այնչափ բան չէն կրցած կռահել, ասիկա ցոյց կուտայ որ խեղճ հայ ժողովուրդը ինչպէս յարդի շիւղի մը վրայ դրած էր իր ամբողջ յոյսը:

Ամէն ազգ արժանի է իր կառավարութեան»: Մշեցիներն ալ արժանի էին իրենց պետերուն եւ փոխադարձաբար: Ասոր առարկութիւն ընող չկայ: Բայց կարելի չէ սրտի մորմոքով չյիշել որ հազարաւոր անմեղ կիներ ու երախաներ չարաչար կերպով հրակէզ դարձան՝ միմիայն արտաքին ցոյցը սիրող եւ իրենք զիրենք յեղափոխական, պարոն, կոմս, եւայլն համարող պաճուճանքներու վրայ իրենց ունեցած վստահութեան հետեւանքով: Երեսուն տարի յեղափոխութեան մէջ թրծուած, անոր դառն հետեւանքները իր սեփական մորթին վրայ կրած այս դժբախտ ժողովուրդը մեծ հաւատք ունէր իր յեղափոխական դեկավարներուն, «պարոն»ներուն վրայ: Անոնք իրեն համար կը տքնէին, իրեն համար կը գործէին, իրեն համար կ՚աշխատէին, բայց վերջին վճռական վայրկեանին՝ անոնք ... թերի գտնուեցան:

Ռուբէն Տէր Մինասեան՝ իր ամբողջ գործունէութիւնը կեդրոնացուց Սասունի մէջ: Իր քով հաւաքած էր Մուշ քաղաքէն, դաշտէն եւ Սասունէն հատընտիր կռուող տղաներ՝ Սասունը պաշտպանելու համար, սակայն՝ նոյնիսկ վերջին վայրկեանին, թուրքերու դէմ իր մղած կռիւները այնչափ անկանոն, այնչափ տղայական էին որ մարդ կը զարմանայ թէ ի՞նչպէս զինք, վերջէն, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմական Նախարար ըրեր են...

Փոխանակ իր գունդով Մշոյ լեռները մնալու եւ Մուշ քաղաքը պաշտպանելու, փոխանակ Մշոյ լեռը ամրանալով՝ թոյլ տալու որ թուրք զօրքը թնդանօթներով լեռը բարձրանար, փոխանակ իր խումբերով չէթէական կռիւ մղելով՝ թուրք բանակը յոգնեցնելու, իրենք հանգիստ նստած էին Սասունի լեռներուն մէջ, մինչ մէկ կողմէն՝ դաշտն ու քաղաքը կը կոտորուէին, եւ հոն սպասեցին, մինչեւ որ թուրքը՝ իր անարգ գործը լրացնելէ ետք, չորս կողմերէն խուժէր իրենց վրայ, իրենց որջին մէջ իսկ՝ թնդանօթի բռնելով զիրենք եւ փճացնելով ամէն ինչ:

Այս իրադարձութեան մէջ, երբեք մոռնալու չէ որ Ռուբէն Տէր Մինասեան աչքբացութիւնն ունեցաւ՝ քանի մը ընկերներով փախչելու եւ ազատելու, որպէսզի ապագային ալ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմական նախարար դառնար, եւ ինչ կարողութիւն որ ցոյց տուած էր Սասունի մէջ եւ ինչ փորձանք որ բերած էր Տարօնի գլխուն, միեւնոյնն ընէր նաեւ ամբողջ Հայաստանին:

Ինչ որ ալ ըլլան արդարացուցիչ պարագաները, որչափ որ Մշեցի կռուող երիտասարդներն ալ պատասխանատու ըլլան տրուած որոշումներուն, Ռուբէն, իբր ղեկավար, իբր զօրապետ, իբր հրամանատար, պատասխանատու է իր գործերուն: Եթէ յաղթէր, փառքն ու պատիւը իրեն պիտի ըլլային: Բան մը չըրաւ որ յաղթէր: Պէտք է որ դատապարտութեան սիւնին գամուի: Իսկ ինչ կը վերաբերի Վահան Փափազեանին, աւելի կսկծալի է:

Վահան Փափազեան կռիւի մարդ չըլլալով հանդերձ, իբրեւ Օսմանեան երեսփոխան, իբրեւ դաշնակցական մեծ եւ անուանի գործիչ, որչափ որ խորամանկ, խորագէտ էր իր անձնական գործերուն մէջ, այդ խորամանկութիւնը միշտ ի շահ իր անձին գործածեց, ջարդերու միջոցին ալ: Բնաւ նկատի չունեցաւ ժողովուրդին փրկութիւնը: Իր միակ մտահոգութիւնն էր իր ընկերը, Ռուբէնն ալ ազատել եւ միասին փախչիլ:

Այս գաղափարը իրագործելու համար, պատճառ դարձաւ որ իր շուրջը բոլորած 30,000ի մօտ հայութիւնը բնաջնջուէր:

Վահան Փափազեանի յանցանքները կը նկատուին հետեւեալները.—

Նախ՝ Մուշ քաղաքի եւ դաշտի ուժերը չկազմակերպելը եւ ամէն ինչ լքելով՝ լեռ փախչիլը:

Երկրորդ. Բանայ լեռներուն մէջ հաւաքուած 20 - 30,000 հոգինոց բազմութեան մէջ կը գտնուէին 5 - 6000ի չափ երիտասարդներ, կռուող ուժեր, որոնք օրհասական կատաղութեամբ մը պիտի կրնային կռուիլ. եթէ գիտակից մղիչ ուժ մը գտնուէր: Այդ ուժերէն, Վահան Փափազեան հազիւ երեք տասնեակ խումբեր կազմած էր, որոնց միակ պաշտօնն էր այդ բազմութիւնը պաշտպանել Առաքելոց վանքին կամ ուրիշ կողմերէ ըլլալիք յարձակումներու դէմ. մինչդեռ կրնար տասնական հոգինոց չէթէներ կազմել եւ դաշտ ղրկել: Այդ ատեն 3 4 հոգինոց քիւրտեր էին որ գիւղերը կը թալանէին, կրնային զանոնք փճացնել. իրենց պարէն հայթայթել, թուրքերուն վախ ազդել: Մինչդեռ ամէնքն ալ սահմռկած, վատացած, իրենց գոյութիւնը քարանձաւներու մէջ կը քաշկռտէին, եւ իրենց Տարօնցիական ինքնուրոյնութիւնը կորուսած, բարոյալքուած վիճակի մատնուած էին: Եթէ Մշեցիի մարտունակ յատկութիւնը հանրածանօթ չըլլար, ուրիշներ պիտի ըսէին թէ ի՞նչ վատ ժողովուրդ է աս: Մոռցուած էին Անդրանիկն ու իր քաջերը, Գէորգ Չավուշը, Սերոբն ու իր կորիւնները, որոնք 5 - 10 հոգիէ թալկացած ըլլալով հանդերձ, ահ ու սարսափ ազդած էին թուրք բանակին, մինչդեռ իր հրամանին տակ կը գտնուէին հիմա հազարաւոր Գէորգ Չավուշներ, սակայն Վահան Փափազեան չկարողացաւ օգտուիլ անոնց ներկայութենէն, եւ իր անճարակութեան պատճառով՝ թողուց որ ամէնքն ալ ջարդուին:

Երրորդ. Քանայ լեռներուն մէջ հաւաքուած ժողովուրդը, ութերորդ օրը կը տեսնէ որ Չխուրի կողմէն թուրքեր դէպի արեւմուտք կը փախչին, կը գաղթեն: Կը հասկնայ որ Ռուսերը սկսած են յառաջանալ եւ թուրքերը փախուստ կուտան անոնց առջեւէն: Փոխանակ օգտուելու այս առիթէն եւ ամբողջ բազմութեամբ դէպի արեւելք շարժելու, պաշտպանուած հարիւրեակ մը զինուած խումբերով, Վահան Փափազեան բաւականացած է երեք անգամ հինգտասը հոգինոց սուրհանդակներ ղրկելով, որոնք գացին ու այլեւս չվերադարձան, ճամբան բաց գտնելով եւ ազատելով:

Երբ այդ թշուառ փախստականները կ'աղաչէին որ այս առիթէն օգտուէին եւ անցնէին-երթային, Փափազեան կը մերժէր անոնց խնդրանքը՝ առարկելով թէ մինչեւ որ Ռուբէնէն լուր չառնէր, մինչեւ որ Տիգրան Դեւոյեանէն լուր չառնէր, չէր կրնար այդպիսի քայլի մը հաւանութիւն տալ, միանգամայն յայտնելով թէ քանի որ Ռուսերը կը յառաջանան, բնականաբար կուգան մինչեւ հոս, Քան լեռն ալ, եւ իրենք ալ կը միանան անոնց. եւ այդպէս ալ կը գրէ Ռուբէնին՝ յուսադրելով զայն: Մինչդեռ երեք օր յետոյ, թրքական նահանջը կը կասի. մուհաճիրները ետ կը դառնան եւ ամէն յոյս օդը կը ցնդի, ու այդ 30 000նոց բազմութիւնը ստոյգ մահուան կը դատապարտուի: Մինչդեռ, եթէ այդ առիթը օգտագործուէր, տաս տատ՝ կէսը ջոհ տալով, միւս կէսը կրնար ինքզինք Դատուան նետել, ուր արդէն կը գտնուէին Ռուսերը:

Չորրորդ. Վահան Փափազեան զէնք քաշած է իրեն հետեւիլ ուզող եւ իր օձիքը չթողող հայ կիներու եւ պզտիկներու վրայ, երբ այդ բազմութիւնը արդէն տասանորդուած էր եւ Փափազեան իր փախուստին վրայ միայն կը մտածէր. «Մեզ մի՛ լքեր, միասին տար» կ'աղաչէին: Իսկ Վահան Փափազեան, որ չէր կրնար այսչափ բազմութեան հետ փախչիլ, զէնքով կը սպառնար անոնց, որոնք միայն այդ վայրկեանին է որ անոր վատութիւնը կը տեսնէին՝ իր բացայայտ մերկութեան մէջ, բայց արդէն ամէն ինչ լմնցած էր, եւ անիծելով իրենց ճակատագիրը, ետ կը դառնան՝ իրենք զիրենք իրենց բախտին յանձնելով:

Ու մտածել որ այդ նոյն Վահան Փափազեանը գործօն դեր ստանձներ էր Հայաստանի կառավարութեան մէջ ու մինչեւ իսկ Փարիզի պատգամաւորութեան մասնակցեցաւ, եւ հո՛ն ալ, իր կարեաց չափով աշխատեցաւ Հայաստանի կործանման:

Տարօնցին, հիմա, իրաւամբ պիտի հարցնէ.

— Ի՞նչ օգուտ տեսանք երեսուն տարի օտար յեղափոխականներուն ապաստան ընծայելէն:

Եւ պիտի զգուշանայ ապագային կրկնելէ այդ սխալը, եւ աւելի սիրով պիտի փարի իր ծոցէն ելած քաջերուն, եւ նախապատիւ պիտի համարէ իր գործերը իր ձեռքով կարգադրել քան օտարերկրացիի ձեռամբ:

Մինչեւ հիմա եղած փորձերը ցոյց տուին որ տակաւին պէտք եղածին չափ չենք օգտուած, դասերնիս չենք առած:

Արդեօք այս տողերը ազդեցութիւն մը պիտի ընե՞ն, եւ ապագային՝ Տարօնցին իր ներքին գործերը՝ իր իսկ ձեռքով պիտի կարգադրէ՞:

(ՎԵՐՋ ՄԱՍՆ Գ.ի)

ՄԱՍՆ Գ.

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ԳՍՍՊԱՐ ԲԴԷԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

«ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ — ՄՈՒՇԷՆ ՀԱԼԷՊ»

Բ.

ՄՈՒՇԵՂ ԴՈՒՌՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

«ԴԻԱԿԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ — ՄՈՒՇԷՆ ՄԱՐՏԻՆ»

Ա.

ԳԱՍՊԱՐ ԲԴԷԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

„ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ ՄՈՒՇԷՆ – ՀԱԼԷՊ"

Ո՞վ է Գասպար Բղէեան

Յուշապատումի Գասպար Բղէեան երկրորդ որդին է մեր գլխաւոր յուշագիր Միսակ Բղէեանի։ Ասոր Անդրանիկ որդին էր Գուրգէն, որ իրեն հետ միասին ազատած էր Մուշ քաղաքի կռիւներէն եւ լեռները ապաստանած եւ միասին ալ Կովկաս անցած եւ որուն մասին խիստ ընդարձակ տեղեկութիւններ կուտայ։

Միսակ Բղէեան՝ Գասպարի մասին ալ ունի մէկ քանի յիշատակութիւններ։

1915 Յունիս 20ին, Շաբաթ օր, Մուշի կռիւէն շաբաթ մը առաջ, Միսակ Բղէեան՝ քաղաքէն Խասգիւղ կը ղրկէ իր երկրորդ եւ երրորդ զաւակները — Գասպար եւ Ռուբէն Բղէեանները եւ իր երրորդ եղբայր Վաղարշակի զաւակը՝ Արամ, ինը տարեկան։ Գասպար, այն ատեն, 12 տարեկան էր, իսկ Ռուբէն՝ 10 տարեկան։

Խասգիւղի մէջ, Գասպար եւ Ռուբէն կ'ազատին կոտորածէն եւ երբեմն Խասգիւղ եւ յաճախ ալ՝ Մուշ քաղաք կը մնան իրենց հօր բարեկամ Թուրքերու քով, եւ երբ 1916ի Փետրուար ամսոյ սկիզբները՝ Ռուսական բանակը կը սպառնայ Մուշին, Թուրքերը, Մուշը լքած ատեն, երկու եղբայրներն ալ կը տանին իրենց հետ։ Գասպար, երկար ոդիսականէ մը ետք, կը յաջողի անցնիլ Պոլիս, իր մեծ հօրեղբօր, Սարգիսին քով։

Խասգիւղի եւ Մուշի կոտորածներուն մասին՝ Գասպարի ականատեսի հաւաստի վկայութիւնները գրի առած է հանգուցեալ Սարգիս Բղէեան, որ յաջողած է հարազատօրէն ներկայացնել Գասպարի ողբերգական ոդիսականի յոյժ սրտաճմլիկ պատմութիւնր։

Սարգիս Բղէեանի գրածները վերախմբագրելով, ընթերցողներուն մատչելի եւ դիւրահասկնալի ոճով մը՝ կը ներկայացընենք Գասպարի պատենական կեանքի ողբերգական եւ սրտաճմլիկ պատմութիւնը, զոր իրական վէպի մը հետաքրքրութեամբ պիտի կարդան մեր ընթերցողները։

1959 ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Ա.

ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ, ՄՈՒՇԷՆ—ՀԱԼԷՊ

(ԳԱՍՊԱՐ ԲԴԷԽԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ)

1915 Յունիս 20ին, հայրս՝ Մուշէն Խասգիւղ ղրկեց զիս՝ փոքր եղբօրս Ռուբէնի (11 տարեկան) և հօրեղբօրս Վաղարշակի որդի Արամին (9 տարեկան) հետ։

Վաղարշակ կը բնակէր Խասգիւղ, որ Մուշի Դաշտին մեծագոյն գիւղերէն մին էր և Մուշէն Բաղէշ ճամբուն վրայ՝ կարևոր կեդրոն մը, ուր կառավարութիւնն ունէր թղթատարական կայան մը՝ Գորտոն անունով։

Խասգիւղ մեր բազմաճիւղ գերդաստանի պապենական ծննդավայրն էր։ Հոն կ'ապրէր մեր գերդաստանի մեծագոյն մասը՝ բազմանդամ ընտանիքներով։ Հոն էր նաև հօրեղբայրս Վաղարշակը, որ դեռ նոր էր վերադարձեր Ամերիկայէն և վաճառականութեամբ կը զբաղէր. ունէր կերպասեղէնի մեծ և ճոխ խանութ մը, և միանգամայն հոգ կը տանէր մեր կալուածներուն։

Հայրս, կասկածելով որ հաւանաբար ջարդ պատահի քաղաքին մէջ, հոն ղրկեց մեզ՝ իբր աւելի ապահով վայր։ Երկու օր յետոյ, Արամ հիւանդացաւ, և հօրեղբայրս ստիպուեցաւ զայն ետ ղրկել Մուշ, իսկ մենք, երկու եղբայրներս, մնացինք իր քով։

Յունիս 25ին, Վարդավառի Պահոց Հինգշաբթի օրը, Հաճի Մուսա Բէկը խորհրդակցական ժողովի կանչած էր ամբողջ քիւրտ աղաները՝ Խոյթի Մապուպնեց գիւղին մէջ, ուր ներկայ էին, ի մէջ այլոց, նաև Հաճի Յիբրօն և Ճուռէ Կնիկ։

Ժողովի նպատակն էր՝ հայերը թալանելու գործը կարգի դնել։ Մուսա Բէկ կը պնդէր որ կառավարութիւնը զինք արտօնած է թալանելու և կոտորելու ամբողջ հայերը. իսկ միւսները կ'առարկէին որ Մուսա Բէկ՝ իր ազդեցութեան ենթակայ վայրերու հայերը միայն պէտք է թալանէ ու ջարդէ, իսկ իրենք ալ, ամէն մէկը իր ազդեցութեան գօտիին (սնմր) մէջ գտնուած հայերը թալանելու և սպաննելու իրաւունք ունենան։ Ճուռէ Կնիկ կը պնդէր այս տեսակէտին վրայ և չկրնալով համաձայնութեան գալ, ժողովը կը յետաձգուի յաջորդ օրուան (Ուրբաթ) եւ Թըրպէ Տատապէքի մէջ կը գումարուի։ Այդ ժողովին մէջ, բոլորն ալ կը համաձայնին որ Մուսա Բէկ, իբր գլխաւոր առաջնորդ և մեծ հրամանատար, իր զինուորները բաժնէ ամէն կողմ, և ամէնքն ալ հաւասարապէս օգտուին կողոպուտէն։

Ժողովէն ետք, Ուրբաթ օր, Հաճի Ֆերոն եկաւ Խասգիւղ և գիւղացիներուն յայտնեց. «գիտցած եղէք որ ձեզ պիտի կոտորեն»

Գիւղացիները կը պատասխանեն․

— Քանի որ այդպէս է, դու պաշտպանէ մեզ, ըրէ ինչ որ կ'ուզես։

Հաճի Ֆերոն կ'ըսէ․

— Ես պէտք է Մուշ երթամ և կառավարիչէն անձամբ ստուգեմ տրուած որոշումը և վերադարձիս, ձեզի կը պատմեմ իրողութիւնը։ Երբ իմանամ որ կառավարիչի հրամանը չէ ատիկա, այլ Մուսա Բէկ ինքն է որ ատանկ բան մը պիտի ընէ, ես ալ իմ ուժերովս պիտի կռուիմ անոր դէմ։

Եւ գիւղացիները հինգ ոսկի հաւաքելով՝ կուտան Հաճի Ֆերոյին, որ Ուրբաթ երեկոյեան Մուշ գնաց և նոյն գիշերը վերադարձաւ և գիւղացիներուն իմացուց որ կառավարիչը արտօնած է Մուսա Բէկին՝ իր ուզածն ընելու։ Եւ ինք չի կրնար բան մը ընել։

Գիւղացիները յուսահատութեան մէջ ինկան և Շաբաթ օր, 25ի չափ երեւելի անձեր, որոնց մէջն էին Տէր Քերոբ քահանան, Էլոն, Ռուբէն, Օհանի Հլղաթը, Արփոն, Արջու Տէր Յովհաննէսը եւայլն, գացին Քոլոսիկ գիւղը, Հաճի Ֆերոյի քով, ուր մնացին Շաբաթ օր և կ'աղաչէին անոր որ ճար մը խորհի իրենց համար։

Շաբաթ օր, ցերեկ ատեն, Մուսա Բէկ, 1,500 քիւրտերով, լեցուեցաւ Խասգիւղ՝ առանց ձայն ձուն հանելու, միայն քեաթիպ Խաչիկը սպաննուեցաւ եկեղեցիի դրան առջեւ՝ Շիւքրիի Լամուկ Ալիի կողմէն։

Մուսա Բէկ՝ իր զինուորները բաժնեց զանազան գիւղեր։ Չորս հարիւրի չափ ալ մնացին Խասգիւղի մէջ. ուր սկսան թալանել՝ գիշեր ատեն, որուն միացան նաեւ Քոլոսիկի քիւրտերը։

Յունիս 27ին, տարաձայնուեցաւ որ Մուշի կողմէն, հայերու կարաւան մը կուգար։ Չար լեզուները կ'ըսէին թէ Մշեցի երեւելի հայեր են եկողները։ Սոսկում մը պատեց բոլորս. ամէն մարդ սահմռկած էր, չարաղէտ բան մը կը դարբնուէր, բայց թէ ինչ, ոչ ոք գիտէր…

Երեկոյեան կողմը, կարաւանը մօտեցաւ գիւղին։ Ես հօրեղբօրս Երէցի (քահանայ) տունը կը գտնուէի այդ ատեն։ Ինչպէս շատ մը գիւղացիներ, ես ալ տանիք ելայ՝ դիտելու կարաւանը։ Եւ ինչ տեսնեմ․— 350ի չափ հայեր, թեւերնին իրարու կապուած, չարաչ չարան կ'անցնէին գիւղին քովէն։ Թուխմանուկի քով չինուած Գորտոնի (Թղթատարական ժանտարմաներու կայան) առջեւ բերին եւ գտնուող երեք մարագներու մէջ արգելափակեցին։ Անոնց մէջէն ճանչցայ Անուշաւան Ասլանեանը, Մուրատ Աւագեանը (փայլապըլըգ), մեծաւ մասամբ Վերին Թաղեցիներ։ Մի քանի Զորոյ Թաղեցիներ ալ կային, ինչպէս նաեւ Տէր Յովհաննէս քահանան։

Գորտոնի մէջ նախապէս 12 ժանտարմաներ կային — Ծաղօն, Ալին, Համիտ, Մամէն, Մեհմէտ, Րիզա, Սլեման Օնպաշի, Եուսուֆ, Շէկ Մուսթաֆա, եւայլն։ Իսկ կարաւանին կ'ընկերանային 15 ի չափ ձիաւոր ժանտարմաներ։

Ասոնք՝ իրենց բերած նամակը յանձնեցին Սլեման օնպաշիին։ Անոր մէջ՝ այդ 350 հայերու մահավճիռը գրուած էր Մուշի կառավարիչին կողմէ։

Ժամը 11 էր (Ը.Թ.)։ Կապուած հայերը լեցուցին մարագներու մէջ, անոնց հագուստները հանեցին եւ ունեցած դրամներն ալ կողոպտեցին այդ ժանտարմաները։

Մենք, գիւղացի կարգ մը մարդոց եւ տղաներու հետ կեցած կը դիտէինք։ Սլեման Օնպաշիի հրամանին վրայ, 50 խուրձ չափառ (չորցած բարակ փայտեր), 15 խուրձ խոտ եւ չորս թիթեղ ալ քարիւղ բերին եւ այդ երեք մարագներու վրայ չարեցին։ Մենք, տանիքներու վրայ, հեռուէն կը դիտէինք։ Եւ ահա, կրակ տուին խոտին, չափառին եւ քարիւղին, ու բոցերը սկսան բարձրանալ դէպի երկինք։

Ժամը 2-ի ատենները, Խասգիւղի ժանդարմա-քիւրդ միացած ուժերը

Կ'երեւէր թէ հայերէն ոմանք, դուռը կոտրելով կամ պատը ծակելով, կը փորձէին փախչիլ, բայց ժանտարմաները՝ իրենց հրացաններով, մարագներու չորս կողմը դիրք բռնած, սկսան անընդհատ հրացանաձգութեան։

Այդ ատեն, տանիքներու վրայէն վար իջանք, տուներնիս լեցուեցանք եւ սկսանք լալ ու աղօթել։

Դրացիներն ալ եկան մեր տունը․ Աբրօն ու իր ընտանիքը, Մուխսի Հլոյի տնեցիք, Գասոյի տնեցիք, Բրտու տնեցիք, հօրեղբայրս Վաղարշակը, Գրօն, ամէնքս լեցուեցանք հօրեղբօրս Երէցի տունը եւ սկսանք աղօթել սարսափահար։

Այդ հրացանի ձայներուն վրայ, Քոլոսիկի քիւրտերը, որոնք գիւղի մէջն էին, Հաճի Ֆերոյի Հասանը, որ ժանտարմաներու հետն էր, նոյն պէս շատ մը քիւրտեր, որոնք Գորտոնի ժանտարմաներուն հետն էին, Քոլոսիկցի քիւրտերուն հետ, յարձակեցան գիւղի հայ տուներուն վրայ եւ սկսան կողոպտել։

Ծղակ գիւղացի Խաչըմը եւ իր երկու եղբայրները, որոնք մեր երեցկնոջ բարեկամներն էին, եկան մեր դուռը զարկին՝ երկու-երեք անգամ, «դուռը բացէք» ըսին։ Մենք չբացինք։

— Կը բանա՞ք թէ ոչ կը կոտրենք, — պոռացին։

Երէցկինը գնաց դրան քով և հարցուց թէ «ո՞վ կ'ուզէք»։

Ձայնը պատասխանեց։

— Բաց, ես եմ, Յասօն, մի՛ վախնար։

Երէցկինը բացաւ դուռը. անոնք ներս մտան ու ըսին։

— Հրաման տրուեր է որ Թալանենք հայերը. փոխանակ օտար մը գայ տանի ձեր ունեցածը, մենք կը տանինք, — ըսելով, սենեակի դրան մօտեցան, բացին դուռը և սենեակի մէջ մեր ամբարած չուխաները, շալախները և այլ ապրանքները առին, յետոյ սնտուկները խուզարկեցին և ինչ արժէքաւոր բան որ գտան, առին տարին։

Մենք հասկցանք որ բանը բանէն անցած է ու կեանքերնիս ալ վտանգի տակ է։

Դուրսը, Գորտոնի կողմէն, հրացանաձգութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ ժամը 3 (ը.թ.)։ Այրուող խեղճ երիտասարդները առիւծի պէս կը գոռային, երկինք գետին կը թնդացնէին, փախչիլ կը փորձէին, բայց հրացանի գնդակներէն դիտապաստ կ'իյնային ու բոցերուն ճարակ կը դառնային։

Մեր դրացին, Մուխսի Հըլօյի կինը, մեր տունն եկաւ և յայտնեց որ իր տունը Թալաներ են Քոլոսիկ գիւղի քիւրտերը։

Դուրս ելանք և տեսանք որ տունը ամբողջ լեցուած էր քիւրտերով, ամէն մէկը իր ուզածը կ'առնէր և տնեցիներն ալ ծեծելով՝ դուրս կը վռնտէին։ Հըլօյի կինը՝ իրեն ծանօթ քիւրտի մը քով գնաց և աղաչեց որ խնայեն իրեն, բայց ան աքացի մը տալով՝ մէկ կողմ հրեց զայն ու ամբողջ տունը Թալանելէն վերջ, ձգեցին գացին։

Մենք մեր տունը վերադարձանք։ Ան ալ, իր չորս զաւակներով, իր Թալանուած տունը մնաց։

Քիչ յետոյ, ուրիշ խումբ մը եկաւ՝ կարծելով թէ դեռ շատ բան ունին Թալանելիք, մինչդեռ Քոլոսիկի քիւրտերը բան մը չէին Թողած։

Այդ ատեն խորհեցանք որ կարգը մեզի եկած էր։ Մենք, ախոռի կողմը պահուըտեցանք՝ կովերու մսուրին մէջ։ Վաղարշակ և Գրոն մտան փեթակներու մէջ. Սալոն, իր տղաքն առնելով՝ մտաւ փոքր մառանը։

Յանկարծ դուռը զարնուեցաւ։ Երէցկինը գնաց դրան քով և իմացաւ որ Մուխսի Հըլօյի կինն էր, որ լալով ու կմկմալով՝ կը պատմէր թէ կրկին յարձակում գործած էին իր տան վրայ, և

ԽԱՍԳԻՒՂ՝ հարաւ-արեւելքէն:

[illegible]

— [illegible]

[illegible]

— [illegible]

[illegible]

— [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ինքն ու իր զաւակները փախելով հոս եկած են և կ'ուզեն ներս գալ։ Դուռը բացաւ և զանոնք ներս առաւ։

Քոլոսիկցի քիւրտերը՝ ամբողջ հայ տուները մտած ու կըրցածնուն չափ թալանած էին։

Վաղարշակ, խորհելով որ Մուխսի Հըլոյի տունը երկիցս թալանուելով՝ քիչ ենթակայ պիտի ըլլայ նոր յարձակումի, յարմար դատեց երթալ հոն պահուըտիլ։ Կամացուկ մը հոն գնաց և փոքր սենեակի մը (քօխ) մէջ պահուըտեցաւ։ Մութը կոխելուն, զիս և Ռուբէնը առնելով՝ գացինք մեր խանութը և հոն մնացինք։ Քիչ ետք, ժանտարմա ձայն եկաւ և սկսաւ խօսիլ Վաղարշակի հետ.

— Դրամ տուր որ քեզ ազատենք. մի՛ վախնար, իմ գլուխս կուտամ և քեզ ու տղաքը ողջ կը պահեմ, — կ'ըսէր ու հազար տեսակ երդում կ'ընէր։

Վաղարշակ կը պատասխանէր.

— Եթէ չես կրնար ազատել զիս, հոգ չէ, ես կը փախչիմ։

Իսկ ան կը պնդէր թէ կրնար պահել ու ազատել մեզ։

Այսպէս վստահեցնելով հօրեղբայրս, մաս մը դրամ առաւ գնաց։

Մենք, յոգնած ու սմքած, քնացանք։

Դեռ կէս գիշեր չեղած, գիւղացիները տեսնելով որ ուրիշ ճար չկայ, իրենք զիրենք կը դնեն Քոլոսիկի քիւրտերու և անոնց պետ Հաճի Ֆերոյի պաշտպանութեան տակ։ Բոլոր տղամարդիկ հաւաքուելով՝ Քոլոսիկ գացին։ Վաղարշակն ալ, մեզ քնացած թողելով, ընկերացած էր անոնց։ Քիչ վերջ, մեր մշակ Գրոն ներս կը մտնէ և դուռը՝ բաց և մեզ ալ քնացած տեսնելով՝ կ'արթընցնէ. իրմէ հասկնալով որ գիւղացիք Քոլոսիկ գիւղը գացած էին, մենք ալ՝ մեր հովիւներ Բադոյի և Իպոյի հետ գացինք հոն։ Կէս ճամբան, մեր վրայ հրացան պարպեցին մութին մէջ, որովհետև բոլոր ճամբաները բռնուած էին քիւրտերէն, բայց երբ մեզի ընկերացող քիւրտերը ճանչցան, ձգեցին որ շարունակենք մեր ճամբան։

Երբ Քոլոսիկ հասանք, տեսանք որ հայ գիւղացիները լեցուած էին Հաճի Ֆերոյի տան առջև և կը խօսէին Հաճի Ֆերոյի հետ։ Մեզ ալ նստեցուցին իրենց քով։

Այդ օրը. գիւղացիները բան մը կերած չէին բնաւ։ Հաճի Ֆերոն հրամայեց որ երեք ոչխար մորթեն և լաւ ճաշ մը տան գիւղացիներուն։

Նոյն ատեն, հրացանի ձայն մը լսուեցաւ ձորին մէջէն։ Բոլորս ալ դուրս թափուեցանք և տեսանք որ Պողկանց Սողիկը վիրաւորուած էր. գացինք քովը և տեսանք որ ոտքէն վիրաւորուած էր։

Խասգիւղէն լուր եկաւ որ Մուսա Բէկի զինուորները քաշուեր են գիւղէն եւ այլեւս վտանգը անհետացած է գիւղին մէջ. անանկ որ լեռները փախչելու հարկ չկայ, ամէն մարդ թող իր տունը վերադառնայ։

Հաճի Ֆերոն ըսաւ Վաղարշակին.

— Գնա՛ քէօշքդ նստիր, ա՛ռ տղաներն ու գնա, այլեւս վըտանգ չկայ։

Այդ առեն, Վաղարշակ, Գրօն, Ռուբէն և ես միասին գիւղ վերադարձանք և երբ երէցկնոջ տունը հասանք, արդէն կէսօր էր։ Մեզի պատմեցին թէ Մուսա Բէկ, կէս գիշերին, իր զինուորներով պաշարեր էր Խասգիւղը և սկսեր էր թալանել և ամէն տուն՝ 3-4 զինուոր թողեր, որոնք թալաներ ու լլկեր ու փախցուցեր են հայ կիներն ու աղջիկները, և 15 հոգիի չափ ալ սպաննելէ ետք, ձգեր հեռացեր էին գիւղէն։ Անոնք մեր տունն ալ մտեր են, թիւով երեք հոգի, երեք ոչխար մորթել տուած, խորոված ու կերած են, դրացի աղջիկները փախցուցած, մեր տունը քերած, լլկած ու առտուան կողմն ալ՝ ձգեր գացեր են Նրբշտեր գիւղը։

Մուսա Բէկ ընդհանուր ջարդ չէր սարքած գիւղին մէջ, այլ ինչ որ Քոլոսիկցիներու թալանէն մնացած էր, զայն ալ իրենք առեր տարեր էին։

Ժանտարմաները խորհելով որ գիւղացիները կրնան լեռները ապստամբիլ, իսկոյն մարդ կը ղրկեն Հաճի Ֆերոյի քով և անոր միջոցաւ ապահովցուցին հայերը թէ այլեւս վտանգ չկայ իրենց համար, թող գիւղ վերադառնան։ Եւ հայերն ալ, ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ, երկ-երկու, առանց կապուելու, ազատ, եկան գիւղ, Գորտոնի առջեւ։

Հոն, ժանտարմաները՝ ամբողջ գիւղի տղամարդիկը, որոնք 400 հոգիի չափ կային, լեցուցին մարագներու մէջ, 15 տարեկանէն մինչեւ ծերեր, և հոն բանտարկեցին՝ իբր թէ հոն աւելի ապահով կրնային մնալ, Գորտոնի հսկողութեան տակ, իսկ կիներն ու մնացած բնակչութիւնը թալանի ենթարկուեցան քիւրտերու կողմէ։

Նոյն օրը, ցերեկին, կիները դիմեցին Սլեման Օնպաշիին և խնդրեցին հասկնալ թէ իրենց մասին ի՞նչ կարգադրութիւն պիտի ընէ։ Ան պատասխանեց.

— Թէ՛ զանոնք և թէ՛ ձեզ, բոլորդ ալ Բաղէշ պիտի ղրկենք. ատանկ հրաման եկած է Մուշէն։

Երբ Խասգիւղցի տղամարդիկ կը վերադառնային Քոլոսիկէն, իրենց ընկերացող ժանտարմաները, ի նշան ուրախութեան, սկսան հրացաններ կրակել և ուրախութեան աղաղակներ բարձրացնել։

Գիւղի կանայք և տղաք, երբ իմացան այդ ձայները, սկսան լալ ու կոծով ընդառաջել իրենց տղամարդկանց՝ կարծելով թէ իրենց սիրելիները կը կոտորուէին։ Մին՝ «վա՜յ ամուսինս». միւսը՝ «վա՜յ տղաս» ողբալով, միասին խուժեցին Գորտոնի առջեւ և հազարումէկ հարցումներ տեղացուցին Սլեման Օնպաշիին վրայ։

Ըսի որ Բոլոսիկէն վերադառնալէն ետք, երէցկնոջ տունը նստած էինք, երբ, երեկոյեան կողմը, ժանտարմա Ճաղօն եկաւ ու մեզի ըսաւ.

— Սլեման Օնպաշին ձեզ կը կանչէ, այս իրիկուն հաւանաբար կոտորեն գիւղացիները. չըլլայ թէ դուք ալ ոտքի տակ երթաք։

Մենք ելանք և իրեն հետ Գորտոն գացինք՝ Սլեման Օնպաշիի քով, ուր անցուցինք գիշերը՝ ժանտարմայի մը անկողնին մէջ, թէեւ մինչեւ առտու չկրցանք քնանալ՝ գիւղին մէջէն եկած հրացանի ձայներէն, տղոց պոռչտուքներէն, անասուններու ձայնէն և ընդհանուր ժխորէն։ Եղածն այն էր որ գիւղին մէջ գտնուած կիներն ու երեխաները կը բերէին ու Գորտոնի առջեւ կը հաւաքէին, և այս գործը շարունակուեցաւ մինչեւ կէսօր։

Մուշ քաղաքէն երեք ժանտարմաներ եկան և նամակ մը բերին Սլեման Օնպաշիին, հայերը ջարդելու նոր հրաման մըն էր։ Մենք դեռ Գորտոնի մէջն էինք. Ճաղօն եկաւ և մեզի իմացուց նամակի պարունակութիւնը թէ «Ձեր հաւաքած հայերը պէտք տանիք ճամբան կոտորէք»։

Մենք յուսահատ մնացեր էինք և կը մտածէինք։ Սլեման Օնպաշին մեզի պատուիրեց որ մեր կենդանիները չթալանելու համար՝ երթանք հոս բերենք։ Մեր նախորդ Բաղոն ինծի ընկերացուց։ Գացինք ախոռէն բերինք 30 եզ, 2 ձի, 6 կով, 3 գոմէշի ձագ և յանձնեցինք իրենց։ Անոնք ալ այդ անասունները խառնեցին գիւղացիներէն գրաւուած տաւարներու նախիրին. իսկ 6 հատ լաւ եզ և 10 հատ ալ խոշոր էշեր մնացին Հաճի Ֆերոյի քով։

Վաղարշակ դիս և Ռուբէնը դրկեց տեսնելու համար թէ մեր քէօշկի դուռը գո՞ց էր թէ բացած էին։ Երբ հոն հասանք, տեսանք որ երկու քիւրտեր, մէյ մէկ կացին ձեռքերնին, դուռը կը խորտակէին։ Թէեւ մենք պոռացինք թէ «ի՞նչ կ՚ընէք», բայց մեզի մէյ մէկ աղուոր ապտակ իջեցնելով՝ շարունակեցին իրենց գործը։ Այդ քիւրտերը երկար մազեր ունէին. իրենց հետ քանի մը կաչկաներ (քրդուհի) ալ կը սպասէին՝ դատարկ թեռներով։ Դուռը կոտրեցին և ներս լեցուեցան։ Նախ մէյ մը չորս կողմը դիտեցին զմայլած, ապա գայլի ախորժակով յարձակեցան չուխայի պալեա-

ՃԵՐՈՒՃ վրայ. իսկ կաչկաները նպարեղէններու վրայ արշաւեցին և ակսան լեցնել թեռներու մէջ, ու ամբողջն ալ առին տարին։

Մենք, տեսնելով որ մեր կեանքն ալ կրնայ վտանգի ենթարկուիլ, գացինք երէցկնոջ տունը, իսկ Վաղարշակ մնաց Գորտոն։

Երէցկինը, իր տղաքներով և հարսներով, նստած կը մտածէր։ Երեկոյեան իր թոռներէն՝ Գաղտասարն ու Արտուշը, մեր երկու հովիւներուն հետ, լեռ ղրկեց՝ մեր ոչխարներուն նայելու։ 60 հատը մերն էր, 60 հատն ալ երէցկնոջը։ Իսկ տուն մնացած փոքրիկներն ալ կծկտած մնացեր էին։

Մութը կոխելուն պէս, Ռուբէնի հետ Գորտոն գացի՝ Վաղարշակի քով և գիշերը հոն քնացանք։

Գորտոնի առջեւ լեցուած էին թէ՛ մեր գիւղացիները, կանայք և տղամարդիկ, և թէ՛ մօտակայ գիւղերու — Ալվառինչ, Նորշէն, Ալիվըռնան, Մկրագոմ, Շըմշակ, — բնակիչներէն շատերը, որոնք Գորտոնի ժանտարմաներուն պաշտպանութեան ապաւինելու եկած էին ինքնաբերաբար, և անոգին բանակ մը կազմած՝ Գորտոնի առջեւ։ Մենք կը լսէինք անոնց լացն ու կոծը։ Նորշէնցի կիներէն ոմանք կը պոռային.

— Մենք Տաճիկ կ'ըլլանք, մեզ մի սպաննէք, մենք ճագ օփճը կ'ընդունինք։

Իսկ հայ կիներէն անոնք որ գեղադէմ էին, երեսնուն ցեխ քսած էին, որ տգեղ երեւնան, քանի որ աչքի զարնող գեղեցկուհիները կը տանէին։ Այդ կիներէն ոմանք՝ վախնալով որ պիտի սպաննուէին, դաշտ փախան իրենց զաւակներուն հետ, իսկ մեծամասնութիւնը՝ ժանտարմաներու պաշտպանութեան ապաւինած, կը սպասէր իր վախճանին։

Կէս գիշերին, Սլեման Օնպաշին կանչեց Շաքիրը (մեր պաթանճին) և անոր պատուիրեց որ Վաղարշակն ու երկու տղաքը տանի իր տունը պահէ, ու մեզի ալ ըսաւ.

— Գորտոն շատ սպաներ և պաշտօնեաներ կուգան ու կերթան, ձեր հոս գտնուիլը լաւ ազդեցութիւն չի թողուր անոնց վրայ, հո՛ն գացէք պահուըտեցէք, մինչեւ տեսնենք ինչ կ'ըլլայ։

Երեքնիս ալ, Շաքիրի հետ գացինք իր տունը, որ արդէն հայ կիներով ու երեխաներով լեցուն էր՝ այն յոյսով թէ Շաքիր պիտի պաշտպանէր զիրենք։ Մենք ալ խառնուեցանք անոնց։ Նստելու տեղ չկար։ Վաղարշակ մտաւ ցորենի փեթակին մէջ, իսկ մենք թոնիրի գլուխը կծկտեցանք։ Տեղը նեղ ըլլալուն, ստիպուեցանք քուլի մսուրը երթալ և հոն պառկիլ։

Այս բազմութեան մէջն էին Շոխէ Ցակոյի տղան Ռուբէնն ու իր մայրը, իսկ թէ՛ Ցակոն և թէ՛ մեր Գրոն բանտն էին։

Ցախարդ [illegible], երկու [illegible] եկան և հրամայեցին որ հոն [illegible] [illegible] [illegible] դուրս ելլէ։ Հոս [illegible] [illegible] իրենց հետ բերած էին իրենց [illegible] իրերը և [illegible] [illegible] հոն թողուլ և դուրս ելլել։ Կիներէն [illegible] Տագուհին կ'առաջարկէին որ գիրենց [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], բայց Տագուհի միայն Մաւրայի [illegible] և [illegible] մը ([illegible] [illegible] [illegible]) [illegible], իսկ մնացեալը, [illegible] ալ, դուրս [illegible]։ Երբ կարգը [illegible] եկաւ, Տագուհի [illegible].

— [illegible] Սլեման Օսմանի [illegible] են, անոնց մէ [illegible] [illegible], [illegible] ալ, հոն [illegible]։

[illegible] [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible]։

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] եկաւ և [illegible] [illegible], [illegible]։

— Սլեման Օսմ[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և չէինց [illegible] [illegible] [illegible] և երբ չկա[illegible] [illegible] ալ [illegible] բայց ալ որ [illegible] [illegible] անոնց որ [illegible] մը [illegible] [illegible], [illegible] որ [illegible] Սլ[illegible] [illegible] որ չէին անէ [illegible] Օսմանի [illegible] և [illegible] մէր [illegible] [illegible] և [illegible] Երբ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] բերէ։ Ան ալ [illegible] [illegible] [illegible] Տագուհի [illegible]

Բայց [illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] և [illegible], [illegible] բաց [illegible]։ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], և [illegible] որ [illegible] [illegible] [illegible] և Սլեման Օսմանի [illegible] որ [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible] [illegible] էին Տէր [illegible] և [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] կը [illegible]։ Երբ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]։

— [illegible] [illegible] է որ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] ալ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] կը [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] է։ [illegible] կը [illegible] ու [illegible] կը [illegible]։

ՏԷՐ ՔԵՐՈԲ ՔՀՆՑ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

Յաջորդ առտուն, երկու ժանտարմաներ եկան և հրամայեցին որ հոն գտնուող ամբողջ բազմութիւնը դուրս ելլէ։ Հոս ապաստանողները իրենց հետ բերած էին իրենց թանկագին իրերը և ստիպուեցան ունեցածնին հոն թողուլ և դուրս ելլել։ Կիներէն ոմանք Տաքիրին կ՚առաջարկէին որ զիրենք կնութեան առնէ, որպէսզի ազատին, բայց Տաքիր միայն Մուքոյի կնոջ և ուրիշի մը (անունը չեմ յիշեր) հաւնեցաւ, իսկ միւսները, բոլորն ալ, դուրս ելան։ Երբ կարգը մեզի եկաւ, Տաքիր ըսաւ.

— Անոնք Սլեման Օնպաշիի մարդիկն են, անոնց մի դպիք։

Եւ մենք, երեքս ալ, հոն մնացինք։

Գորտոնի առջեւի բազմութիւնը կը չատնար հետզհետէ։

Քիչ ետք, ժանտարմա Մեհմէտ եկաւ և կանչեց Վաղարշակը, ըսելով.

— Սլեման Օնպաշին քեզ կ՚ուզէ։

Վաղարշակ միայնակ գնաց. մենք տունը մնացինք և չէինք գիտեր ինչո՞ւ կանչուած էր։ Բաւական սպասեցինք, և երբ չվերադարձաւ, մենք ալ ելանք գացինք Գորտոնի առջեւ, բայց ուր որ փնտռեցինք, չգտանք։ Շատ մը փնտռտուքէ ետք, տեսանք որ մարագի մը սողնածակէն մեզի կը պոռար. երբ իրեն մօտեցանք, ըսաւ որ երթանք Սլեման Օնպաշիի քով և լանք և պաղատինք որ զինք անկէ հանել տայ։ Երկուքնիս գացինք Սլեման Օնպաշիի քով և աղաչեցինք, լացինք, իրեն յիշեցուցինք մեր այնչափ հաց ուտելը և խնդրեցինք որ ազատէ հօրեղբայրը։ Մեր վրայ գթացող ձեւացուց ինքզինք և հրամայեց Ճագոյին որ Վաղարշակը հանէ բերէ։ Ան ալ գնաց հանեց զայն մարագէն և միասին վերադարձանք Տաքիրի տունը։

Բայց Վաղարշակ զիս ղրկեց որ մշակ Գրոյի և ուրիշներու մասին լուր բերեմ։ Ես միայնակ գացի Գորտոնի առջեւ, մարագներու քով, և տեսայ որ ժանտարմաները չուաններ բերին և Սլեման Օնպաշին հրամայեց որ մարագի դուռները բանան, և որպէսզի ոեւէ մէկը չկրնայ փախչիլ, երկուական հոգի դուրս կը հանէին։ Առաջին ելլողներն էին Տէր Քերոբը և Թարզու երէցը, ապա միւս քահանաները, հետզհետէ գիւղացիները, որոնց ձեռքերը իրարու կը կապէին։ Երբ կապուելու գործողութիւնը լմնցաւ, ամբողջի ներկայութեան յայտարարեց.

— Կառավարիչի հրամանն է որ Բաղէշ ղրկեմ ձեզ, ուտելիք հացի և ճամբու ծախքի համար ալ՝ տասնական ղրուշ կուտամ ձեզի. ճամբան հանգիստ գացէք. փախչողները կը սպաննուին, այսպէս հրաման տրուած է։ ինշալլահ կը վերադառնաք ու նորէն կը տեսնուինք։

Տասը հատ ժանտարմա և տասը հատ ալ քիւրտ, որոնց մէջն էին Գօսթանճի Շաքիրը, Պատօն, Պատըր, Նախրորդ Իպօն, Թամօն, եւայլն, շրջապատեցին կարաւանը և ճամբայ ելան կարգով։

Տեսնելու էիր հոն հաւաքուած կանանց և տղայոց լացն ու կոծը, ի տես իրենց սիրելիներու մեկնումին։ Ես ալ հոն կեցած՝ կը դիտէի թէ՛ մեկնողները և թէ վշտահար բազմութիւնը... ապա վերադարձայ Շաքիրի տունը և տեսածներս պատմեցի Վաղարշակին, և մինչ այդ կարաւանը Շաքիրի տան քովէն կ՚անցնէր, Վաղարշակն ալ դուրս ելաւ դիտելու։

Այդ պահուն, Գօպօ Մլքոյի Խաչօն, կարգէն ելլելով, եկաւ Շաքիրի տունը և աղաչեց որ ազատէ զինք։ Ժանտարմա Պարտկայ Ծաղոն եկաւ ետեւէն և ետ դարձնել կը փորձէր։ Խաչօն կ՚աղաչէր.

— Քու փէյղամպէրի խաթեր համար, հայրս կը սպաննէք, գոնէ ինծի խնայեցէք։

Բայց ամէն աղաչանք անօգուտ եղաւ։ Ձեռքէն բռնեց տարաւ կարգին մէջ մտցուց, և Վաղարշակին ալ հրամայեց որ ներս մտնէ։ Խեղճերը կը կարծէին որ Վաղարշակին պիտի խնայուէր։

Անոնց երթալէն մէկ ժամ ետք, դեռ Երըշտէր գիւղի պզտիկ ձորը չհասած, մենք կը դիտէինք անոնց երթը, որչափ սպասեցինք որ ձորակէն դուրս ելլէին, անօգուտ եղաւ։ Ընդհակառակն, հրացաններու ձայներ կը լսէինք, որ երթալով կը շատնային։

Մինչեւ այն ատեն կը կարծէինք որ իրապէս Բաղէշ կը տարուէին, բայց ձորակէն դուրս չելլելը և հրացաններուն ձայները այլեւս դառն իրականութիւնը հասկցուցին ամենուս։ Գորտոնի առջեւ հաւաքուած երկու հազարի չափ կանայք ու երեխաներ՝ տեսնելով իրենց սիրելիներուն կոտորումը, սկսան լալ, ողբալ և բարձրաձայն գոռալ...

Սլեման Օնպաշին, ժողովուրդին յուզումը հանդարտեցնելու դիտաւորութեամբ, յայտարարեց.

— Ինչո՞ւ կը յուզուիք, կրնայ ըլլալ որ քիւրտերու յարձակումի մը կը դիմադրեն, մի վախնաք։

Եւ իսկոյն, երկու ժանտարմաներ ղրկեց՝ իբր թէ, տեղեկութիւն բերելու համար։ Ասոնք գացին ու ալ չվերադարձան։

Երկու երեք ժամ ետք, ժանտարմաները ետ եկան։

Շաքիր՝ Շոխէի Ցակոյին արիւնաթաթախ հագուստները առած էր և Տէր Քերոբ քահանայի վերարկուն և կօշիկները քովն էին։ Հագուստները՝ Մուքոյի կնոջ աչքին առաջ լուաց և արեւուն առջեւ փռեց որ չորնան։

Երբ տուն եկաւ, ես կեցած էի դրան առջեւ, իրեն դիտել տուի որ գացած ատեն՝ հրացանի պատռոնի տեղերը (Ֆիշէնկլըղ) լեցուն էին, իսկ հիմա դատարկ էին, ան ալ՝ պարծենալով ըսաւ որ 250 պատառոն ունէր, հիմա մէկ հատ իսկ չէր մնացեր։

Քիչ վերջ, չորցած հագուստները հագաւ և եկաւ Շոխէ Յակոյի կնոջ առջեւ նստաւ։ Յակոյի կինը, տեսնելով իր ամուսնոյն հագուստները, սկսաւ դառնօրէն լալ և ըսել.

— Անաստուած, գացիր եկար իմ էրիկս սպաննեցիր, և հիմա ալ եկեր, առջեւս նստեր ես։

Յանկարծ մշեցի չորս զինուորներ ներս մտան և Շաքիրի ըսին որ հոդ գտնուող հայերը անմիջապէս պէտք է դուրս ելլեն, բացի անոր կնոջմէն ու զաւակներէն։

Բոլոր հայերը դուրս ելան, մեզ ալ դուրս հանեցին անոնց հետ։ Երբ Գորտոնի առջեւ հասանք, ու մարագներու մէջ կը լեցուէինք, այն ատեն, Ռուբէն տեսաւ Սլեման Օնպաշին, որ այդտեղէն կ'անցնէր, և ինծի ցոյց տալով՝ ըսաւ որ երթամ իրեն խօսիմ որ մեզ ներս չմտցնեն։ Այդպէս ալ ըրի։ Ան նորէն Շաքիրի տունը ղրկեց մեզ։

Երեկոյեան կողմը, Վաղարշակ ինծի պատուիրեց որ երթամ գտնեմ Հաճի Ֆերոյի Հասանը և իրեն ըսեմ որ ինքը և Սլեման Օնպաշին գան տեսնեն հօրեղբայրս։ Գացի գտայ Հասանը և ըսի իրեն։

Երեկոյեան, երկուքն ալ եկան Շաքիրի տունը, տեսնուեցան հօրեղբօրս հետ և վստահեցուցին զայն որ բնաւ հոգ չընէ։

— Մենք կը պաշտպանենք քեզ, հո՛ս կեցիր, մինչեւ նայինք ինչ կ'ըլլայ։

Վաղարշակ կը խորհէր որ եթէ մէկ-երկու օր ալ ողջ մնայ, Ռուսերը, որ մօտ էին, շուտով կուգան և մենք, բոլորս ալ կ'ազատինք։

Տրուած ապահովութեան վստահելով, փեթակի մէջ տեղաւորուեցաւ։ Մեզի համար անկարելի եղաւ քնանալ, որովհետեւ գիւղին մէջ մնացած մէկ քանի ընտանիքները, Քոլասիկցի քիւրտերու յարձակման ենթարկուելով, կը պոռային և կը կանչէին, ողջ մնացողները կը ջանային Գորտոնի առջեւ հաւաքուած բազմութեան մէջ մտնել՝ իբրեւ ապահով վայր։

Յաջորդ առտուն, Յունիս 30ին, Սլեման Օնպաշին կանչեց զիս և ըսաւ.

— Քովս գտնուող ժանտարմաները կը նախանձին ինծի, խորհելով որ ես կը պաշտպանեմ Վաղարշակը, որովհետեւ անկէ դրամ կ'առնեմ։ «Կը բողոքենք որ կաշառք առնելով՝ հայեր կը հովանաւորես» կ'ըսեն։ Արդ, անոնց ձայնը կտրելու համար, պէտք է որ դրամ տայ որ զիս հանգիստ թողուն։

Ես ալ՝ ամէն բան նոյնութեամբ ըսի Վաղարշակին, որ իր մնացած 13 ոսկին ինծի տուաւ որ տանիմ Սլեման Օնպաշիին յանձնեմ, ըսելով. «Անհաւասարիկ այս է վրաս մնացածը, ալ ուրիշ դըրամ չունիմ։ Տար, տուր իրեն»։

Դրամը առի և Սլեման Օնպաշիին տարի։ Ան չգոհացաւ ատով և ըսաւ.

— Վաղարշակը տասը կրականոց ատրճանակ մը ունի, թող յանձնէ։

Հօրեղբայրս ցոյց տուաւ ինծի՝ ատրճանակին տեղը. —երէցկնոջ տան ապրանքներու պահարանին մէջ դրուած էր։ Ժանտարմայի մը հետ հոն գացի. երէցկինը մինակ էր և կը հեկեկար՝ նստած չոր սալերու վրայ։ Քարէ մը տակէն հանելով ատրճանակը՝ տուի ժանտարմային։

Երէցկինը փափաք յայտնեց որ իր քով մնամ քիչ մը խօսակցելու համար։ Ես և ինք մնացինք առանձին, խեղճը սկսաւ լալ ու պատմել իր գլխուն եկածները.—

— Առջի իրիկուն, ձեր երթալէն ետք, քիւրտեր լեցուեցան մեր տունը և եղած ոչխարներն ու անասունները առին տարին, ձին ալ տարին։ Գրոն, որ պահուըտած էր, գտան ու տարին հետերնին։ Անոնց երթալէն ետք. նորէն դուռը զարնուեցաւ, բացի, նայիմ որ Ծղակ գիւղացի Ղասըմն էր, ինք և իր եղբայրները ներս մտան և քովս նստան, ինծի առաջարկեցին որ մեզի կ'ազատեն, եթէ իրենց ցոյց տամ մեր ամբողջ ապրանքներուն տեղը։ Խորհելով որ արդէն վտանգի մէջ ենք. ատոնց առաջարկն ընդունելով, գոնէ փրկութեան յոյս մը կ'ունենանք, ուստի ընդունեցի իրենց առաջարկը և պահած ապրանքներս ցոյց տուի իրենց։ Անոնք ամբողջ եղածները գրաւեցին, ինչպէս նաև Վահանի և Սմբատի կիները. նաև Սալօն ու իր զաւակները առին ու գացին։ Ես յոյս ունէի որ անոնք ազատուած էին, այսօր կէսօրին, սակայն, Սալօն և իր զաւակները ետ եկան։ Սալօն՝ իր գլխուն եկածները պատմեց ինծի, այսպէս.

— Երբ Քոլոսիկ գիւղին կը մօտենան, Ղասըմ՝ զատելով Սմբատի և Վահանի կիները. իր քով ուզեր է պահել, իսկ Սալոյին ըսեր է որ «դուն շատ զաւակներ ունիս, չենք կրնար քեզ պահել։ Եթէ մեր տեղը ուրիշ մը ըլլար, հոս իսկ կը սպաննէր քեզ. բայց մենք բարեկամ ենք ձեզի, չենք սպաններ, ո՛ւր կ'ուզես, գնա՛»։ Եւ Սալօն, իր զաւակներով, վերադարձեր էր տուն։ Քիչ վերջ, նորէն ժանտարմաներ սկսան հայ կիներն ու երեխաները հաւաքել, հոս ալ եկան և Սալօն ու իր պզտիկները առին տարին։

Երէցկնոջ տունէն մեկնեցայ և ուղղակի Տաքիրի տունը գացի՝ Վաղարշակի քով։ Երբ ներս մտայ, տեսայ որ տունը ժանտարմաներով լեցուն էր, որոնք հայ կիներ և մանուկներ կը փնտռէին։ Տաքիր, զիս տեսնելուն, իր ետեւը պահեց որ չտեսնուիմ։ Յետոյ ինծի թելադրեց որ իր տղայի հին հագուստները հագնիմ, որովհետեւ իմ հագուստներովս դիւրաւ կը ճանչցուիմ։ Անանկ ալ ըրի, նաեւ տիղմ քսեցի դէմքիս վրայ որ չճանչցուիմ։

Սլեման Օնպաշին նորէն կանչեց զիս և ըսաւ որ Վաղարշակի ղրկած 13 ոսկիով շուն անգամ չի գոհանար. եթէ ուրիշ դրամ ունի, թո՛ղ դուրս հանէ։

Ըսի հօրեղբօրս, որուն քով ուրիշ կին մըն ալ կար պահուած։ Ան իր քով գտնուած 15 ոսկին յանձնեց Վաղարշակին, որ ինծի տուաւ այդ գումարը՝ Սլեման Օնպաշիին տալու և իրեն ըսեմ որ ասկէ զատ այլեւս ուրիշ դրամ չունի։

Օնպաշին առաւ դրամը և «շատ աղէկ» ըսաւ։

Գորտոնէն վերադարձիս, Տաքիրի տան քով տեսայ հայ կին մը, որ կանաչ խոտերու մէջ կը ջանար պահուըտիլ՝ իր զաւկին հետ։ Թիւրք մը տեսաւ և անոր ետեւէն գնաց, կ'ուզէր տանիլ, բայց կինը երթալ չէր ուզեր։ Թիւրքը, իր ձեռքի հաստ փայտով սկսաւ անոր գլուխին զարնել, գլուխը պատռելով՝ արիւնը սկսաւ վազել իր զաւկին վրայ։ Թիւրքը անոր օձիքէն բռնելով, քաշկռտելով՝ զայն տարաւ Գորտոնի դրան առջեւ ձգեց։

Երբ տուն վերադարձայ, տեսայ որ մեր Սալոն կուգար՝ իր զաւակներուն հետ, երեք հատը՝ գրկին մէջ, երկու հատը՝ փէշերէն բռնած, իսկ Արամն ալ՝ ետեւէն քալելով։ Երբ ներս մտաւ, ըսաւ Տաքիրին.

— Աստուծոյ սիրոյն, ինծի պուտ մը ջուր տուր, ծարաւ եմ։

Ես վազեցի ջուր բերի, ամէնքն ալ խմեցին։

Տաքիր անոր առաջարկեց որ շուտ մը դուրս ելլէ տունէն, որովհետեւ եթէ Թիւրքերը գան և զիրենք հոս տեսնեն, դժուարութիւն պիտի ընեն իրեն։ Սալօն ելաւ, առաւ իր մանկիկները և դէպի դաշտ գնաց, Երըշտէրի կողմը։

Այս բանն ալ պատմեցի Վաղարշակին։

ՄՇԵՑԻ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԸ ԿՈՒԳԱՆ՝ 500 ՍԱՅԼԵՐՈՎ

Յանկարծ ներս եկաւ Մառնեցի Մէհմէտ էֆ. և սկսաւ խօսիլ Վաղարշակի հետ, պատմեց թէ Մուշէն, 500 սայլերով, հայեր պիտի գան, եթէ մեր ընտանիքը մէջերնին ըլլայ, ես երթամ փնտռեմ ու եթէ գտնեմ, ինք լուր պիտի տայ Սլեման Օնպաշիին եւ անոր թոյլտուութեամբ՝ զատէ մեր ընտանիքը կարաւանէն եւ յանձնէ մեզի։

Այդ երեկոյեան, մենք դուրս չելանք։ Գիւղին մէջ շատ սպանութիւններ տեղի կ'ունենային։ Ժանտարմաները եւ Քոլոսիկի քիւրտերը միասին՝ գիւղին մէջ մնացած տուները մտնելով կը թալանէին եւ գտած հայերն ալ կը սպաննէին. Ողբալի էր, մանաւանդ, Գորտոնի առջեւ հաւաքուածներուն վիճակը։ 2 - 3000ի չափ կիներ ու երեխաներ, թէ՛ վախէն եւ թէ՛ անօթութենէն, կը հեծկլտային ու կը նուաղէին։ Ուտելիք չունէին, ժանտարմաներն ալ բան մը չէին տար։ Ձեռքերնին ինչ որ անցնէր — շուն, կատու եւայլն, — ցախի ճիւղերով չինուած կրակի վրայ կ'եփէին կամ կէս եփ կ'ուտէին։ Գտնուեցան կիներ որ իրենց մեռած զաւակները խորովելով կերան։

Առտուն, Գորտոն գացի եւ տեսայ որ սայլեր կուգային Մուշի կողմէն։ Ծծմակայ Բիթէն մինչեւ մեր գիւղը՝ շարան շարան կը յառաջանային։ Գորտոնի առջեւի բազմութիւնը թոհ ու բոհի մատնուած էր, ոմանք փախչիլ կ'ուզէին, ժանտարմաները անոնց ետեւէն կը կրակէին ու դիտապաստ վար կը ձգէին զանոնք։ Բոլորն ալ կուլային ու կ'աղօթէին անընդհատ…

Սլեման Օնպաշին, ձեռքը թուղթ մը բռնած, դուրս եկաւ եւ բազմութեան յայտարարեց թէ Մուշէն հրաման եկած է որ բոլորդ ալ Բաղէշ դրկենք, պատրաստուեցէք ճամբայ ելլելու։ Եւ իսկոյն ժանտարմաները ամէն կողմ շրջապատելով, մտրակներու հարուածներուն տակ, բոլորն ալ ճամբայ հանեցին։ Անոնք որ ոտքի վրայ չէին կրնար կրնար կենալ, տեղն ու տեղը կը սպաննուէին։ Շատ մը կիներ, չկրնալով հետերնին տանիլ իրենց զաւակները. զանոնք լքեցին ճամբուն եզերքը, անանկ որ հազիւ քիչ մը հեռացած, 4 - 500 փոքր երեխաներ լքուած մնացին ճամբուն վրայ, մէկէն մինչեւ 4-5 տարեկան։ Կարաւանը դեռ Երըշտէր չհասած. Սլեման Օնպաշին, ձերբակալուած 4 - 5 հայերու կռնակը մէյ մէկ թիթեղ քարիւղ բեռցնելով, զինուորի մը հսկողութեան տակ, դրկեց Երըշտէր։ Յետոյ, ժանտարմաներէն իմացայ որ այդ ամբողջ բազմութիւնը՝ Երըշտէրի մարագներուն մէջ լեցնելով՝ վառած են։ Իսկ ճամբուն վրայ լքուած երեխաներուն համար, Սլեման Օնպաշին հրամայեց 15ի չափ Քոլոսիկցի քիւրտերու եւ մէկ քանի տղոց որ մեծկակ հոր մը փորեն եւ այդ փոքրիկները հաւաքելով՝ մէջը լեցնեն եւ հողով ծածկեն։ Զիս ալ դրկեց անոնց հետ։ Ամբողջ պզտիկները տեղ մը հաւաքեցինք, բաւական խորունկ փոս մը փորեցինք։ Քոլոսիկցի Պատոն սկսաւ մանկիկները շարել այդ փուին մէջ և իր իսկ ձեռքով՝ կոշտ կոշտ հողեր խօթել այդ մանկիկներու բերանին մէջ, և ոտքով ալ կոխել անոնց բերաններուն մէջ, որպէսզի շունչ չկրնային առնել ու խեղդամահ ըլլային։ Այդպէսով, այդ անմեղ երեխաները, բոլորն ալ, խեղդամահ եղան։ Իսկ անոնք որ հինգ տարեկան էին և դժուարաւ կը խեղդուէին, կամ բերաննին չէին բանար, քարով կը կոտրէր անոնց ակռաները և հող լեցնելով՝ բռնամահ կ՚ընէր։ Վերջէն ալ, հողով ծածկեցին այդ փոսը...»։

Երբ գիւղ վերադարձանք, տեսանք որ Երըշտէր գիւղի վրայ (Խասգիւղէն հինգ քիլոմեթր հեռու), թանձր մուխ մը կը բարձրանար։ Մէկ երկու ժամ յետոյ, հայ կիներն ու երեխաները տանող ժանտարմաները ետ դարձան։ Ամբողջ կարաւանը այրած էին...

Տուն դարձիս՝ Վաղարշակ հօրեղբօրս պատմեցի տեսածներս։

Այդ ատեն, Մուշէն եկող սայլերը հասած էին Խասգիւղ և հեղեղատի երկու կողմերը՝ կարգով շարուած էին, ժանտարմաներու հսկողութեան տակ։ Ես Գորտոնի առջեւի հրապարակը գացի և տեսայ որ Գորտոնի վարի երկու սենեակներուն մէջ բանտարկուած էր Կաչոյի Մուքոն, որ դրամ ունենալուն համար՝ զատ բանտարկած էին։ Մուքոն, զիս տեսնելուն պէս, հարցուց թէ Վաղարշակ ինչպէ՞ս է. ըսի որ դեռ ողջ է և փեթակի մէջ պահուըտած։ Պատմեց որ Սլեման Օնպաշին իրեն ալ խոստացեր է պաշտպանել և շատ դրամ քաշած է իրմէ, և խնդրեց որ երթամ քիւրտերէն հաց ու պանիր գնեմ իրեն համար։ Կատարեցի իր խընդրանքը, երկու ղուրուշի պանիր գնեցի և Շաքիրի տունէն ալ հաց մը առնելով՝ իրեն տուի։ Ես, քիւրտի լամուկի հագուստ հագած ըլլալով. ծպտուած էի։

Ժանտարմա Ալին ինծի ըսաւ որ Կաչօ Գրքոյի տունը՝ ձիի թամբ մը դրեր է. երթամ բերեմ։ Գացի բերի։ Քիչ յետոյ, Պատոյին և ինծի պատուիրեց որ երթանք քանի մը հաւ բռնենք բերենք իրեն։ Ես և Պատոն գացինք Մուխսու Հըլոյի տունը, երկու հաւ բռնեցինք, անկից ալ մեր երէցկնոջ տունը գացինք որ հաւ բռնենք։ Այդ առիթով, ես կ՚ուզէի երէցկինը տեսնել։ Պատոն հաւ կը փնտռէր — իսկ ես՝ երէցկինը։ Ո՛չ ոք կար. ո՛չ երէցկինը կ՚երեւէր և ոչ ալ՝ հաւ։ Տունէն դուրս ելած ատեննիս, տեսանք որ մեծ փոխաթ (խաիր) մը փռուած էր՝ վեր ցցուած ձեւով։ Կարծելով թէ բան մը պահուած էր անոր տակ, փոխաթի ծայրը վեր բարձրացուցինք, տեսանք որ անոր տակ պահուածը երէցկնոջ դիակն էր՝ ուռած վիճակի մէջ։ Պատոն թքաւ վրան ըսելով.

— Ամէն օր կուգայի, հաց չէր տար ինծի. հիմա սատկեցուցած են, Անկից դուրս ելանք. Աբրոյի տունը մտանք, յետոյ Բրդուտունը և քանի մը հաւեր գտնելէն յետոյ, երբ Գորտոն կ'երթայինք. ճամբուն վրայ տեսանք Աբրոյի հարսը, որ երկու քիւրտերու առջեւ ինկած՝ կ'երթար ձորն ի վեր։

Հաւերը տարինք Գորտոն և ես վերադարձայ Վաղարշակի քով։

Երեկոյեան, Մառնիկցի Մէհմէտ էֆէնտին նորէն եկաւ Վաղարշակի քով և պատմեց որ Մշեցիներու կարաւանը հասեր է գիւղ և հեղեղատի երկու եզերքներուն վրայ կանգ առած։ Քիւրտերը՝ իրենց հաւնած աղջիկներն ու կիները կը զատեն ու կը տանին։ Ինքն ալ ուզեր է Նազարէթ էֆէնտի Քէշիշեանի աղջիկը առնել, բայց մայրն ու եղբայրը շատ լացեր և չեն թողուցեր։ «Անոնք, ժամանակին, բարեկամ էին ինծի, իրենց խաթեր համար չտարի, բայց ձեր ընտանիքը չեմ ճանչնար, վաղ առաւօտեան պիտի մեկնին Երըշտէր՝ վառելու. տղան հոն դրկէ, թո՛ղ երթայ ճամբուն քով կենայ և տեսնելուն պէս՝ ինծի լուր տայ որ ջանամ ազատել զանոնք»։ Ու ձգեց գնաց։

Այդ գիշեր, հայերու կոծիւններէն, հառաչանքներէն և լալագին ողբերէն, հրացանի ձայներէն՝ բնաւ չկրցանք քնանալ։ Առտուն կանուխ, իմացանք որ կարաւանը կը մեկնի։

Ես, իմ լամուկի տարազովս, կայնած էի ճամբուն եզերքը և սայլերը անցած ատեն, մէկիկ մէկիկ կը նայէի ուշադրութեամբ։ Անցողները, գրեթէ մեծամասնութեամբ, կը ճանչնայի։ Եկաւ սայլ մը, որուն մէջ լեցուած էր քեռիիս՝ Խոճախանեան ընտանիքը — Նանէն (մեծ մայրս), Զօհրապի, Սամուէլի, Սամսոնի կիները, աղջիկները ու տղաքը։ Նանէն երբ զիս տեսաւ, աչքերէս ճանչցաւ զիս և իր քով կանչելով՝ համբուրեց ու լացաւ…

— Ահա, մեզ կը տանին չենք գիտեր ուր, մեծ հայրդ սպաննեցին մեր դրան առջեւ, Սամուէլն ու Սամսոնը՝ նոյնպէս։

Իրենց ընկերացող զինուորները, որոնք չէին ճանչնար զիս, մէկ կողմ հրեցին զիս և սայլն անցաւ…

Եկաւ Զաթոյենց ընտանիքի սայլը — Մուշեղի, Զօրիկի կիները, երկու պզտիկ տղաները, Սարգիսի և Զօրիկի փոքր տղաները, բայց մեր Արաքսին հոն չէր։

Յետոյ, Ակնցի Յովհաննէս աղայի կինն ու զաւակները։ Մեր Մուշեղի կինը, որուն հետ դեռ խռով էինք, զիս կանչեց իր քով, համբուրեց այտերէս և «Մնաս բարով» ըսաւ։

Նազարէթ էֆէնտիի կինը, աղջիկները, փոքր տղան և Յարութիկը հոն էին։ Յարութիկ իմ դասընկերս էր, զոր երբեմն մեր տունը կը տանէի և մեղր կը կերցնէի իրեն։ Հետեւաբար, Յարութիկը տեսնելուս պէս՝ իրեն մօտեցայ և ըսի որ Սլեման Օնպաշին և Մէհմէտ էֆէնտին կ'ուզեն ազատել քեզ, վա՛ր իջիր, եկուր քովս. Թերեւս փրկուիս, ասոնք բոլորն ալ պիտի սպաննուին, ըսի իրեն։

Սակայն, Յարութիկի պատասխանն եղաւ.

— Ես մայրիկիս հետ կը մեռնիմ և Թուրքերու քով չեմ երթար։

Ես շատ պնդեցի որ պիտի զղջաս, մի ըներ։ Բայց ականջ չկախեց։

Միւս սայլերն ալ անցան իրարու ետեւէն, որոնց մէջ նշմարեցի Վերին Թաղեցի Մուրատ Աւագեանի (փալապեխ) ընտանիքը, Ասատուր Ասլանեանի և ուրիշ շատ մը ծանօթ ընտանիքներ։

Ես անոնց ետեւէն կը նայէի այրած սրտով։ Բոլորն ալ մինչեւ Երըշտէր գիւղը գացին և նոյն գիշեր, մարագներու մէջ լեցուելով այրեցան...

Յաջորդ օրը, ժանտարմաները եկան պատմեցին իրենց ըրածներուն մասին. — Նախ, մէկ մէկ կանչած են և անոնց վրայի զարդերը, ոսկիները, դրամը, հագուստները կողոպտելէն յետոյ, մարագներու մէջ լեցուցած և կրակի տուած են։ Ժանտարմա Մուսթաֆան կը պատմէր որ երբ վառուելու կարգը Յարութիկին է եկեր, տղան աղաչեց որ ազատեմ զինք։ «Չէի գիտեր որ ասանկ պիտի ըլլար» ըսեր է. Մուսթաֆան ալ պատասխանած կ'ըլլայ եղեր. «Հայտէ, ալ ժամանակն անցաւ, այն ատեն որ ըսինք, թող գայիր, այլեւս չ'ըլլար»։

Ասիկա Մուսթաֆայի պատմածն է. իսկ ուրիշներ կ'ըսէին թէ սպայ մը զայն ազատեր տարեր է։ Ես Մուսթաֆայի ըսածին կը հաւատամ։

Երբ Գորտոնէն տուն կը դառնայի, մարագի մը առջեւ հաւաքուած էին 40-50ի չափ հայ կիներ։ Անոնց մէջ տեսայ մեր Սալօն, որ իր պզտիկներուն հետ՝ նստած էր գետնին վրայ։ Կը սպասէին որ անոնց թիւը քիչ մը մեծնար, որպէսզի ղրկէին։ Գացի Սալոյի քով և հարցուցի թէ ինչպէ՞ս եղաւ որ ձեռք անցած է, չէ՞ կրցած փախչիլ

— Ո՞ւր փախչէի, — պատասխանեց. — երեք օր թափառեցայ դաշտին մէջ՝ անօթի ու ծարաւ, փշբուլի մը տակ կծկուած, անսուաղութենէ մեռնելու վրայ էի, երբ Քոլօսիկցի քանի մը քիւրտեր տեսան մեզ, չուզեցին սպաննել՝ խնայելով իրենց գնդակները, բռնեցին հոս բերին, ինչ կ'ուզեն թո՛ղ ընեն։

Ձեռքէս որեւէ օգնութիւն չէր գար, զինք բոլորովին չտխրեցնելու համար ըսի.

— Երթաս բարով, ի՞նչ ընենք, բոլորս ալ պիտի տանին, Աստուած հետդ ըլլայ։

Վերադարձայ Վաղարշակի քով և տեսածներս պատմեցի։ Ինքը ներսը կը մնար և չէր տեսներ թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար դուրսը։

Օրն իրիկուն եղած էր և անօթի էինք։

— Քիչ մը հաց բեր, անօթի եմ, — ըսաւ։

Ճաշէն ետք, «քունս կուգայ» ըսաւ և պառկեցաւ քնանալու։

Քիչ ետք, արթնցաւ և պուտ մը ջուր ուզեց, տուի, խմեց, յետոյ հարցուց.

— Մեր Արամիկը (իր տղան) կամ մեր տղաները չտեսա՞ր կարաւանին մէջ։ Այս արթննալուս պատճառն ալ այդ էր որ երազիս մէջ տեսայ զանոնք, կ'երեւի թէ շատ նեղութեան մէջ են։

Եւ գլուխը դրաւ փեթակի անկիւնը, վերմակը քաշեց վրան ու քնացաւ նորէն։

Առաւօտեան, ճաշէն առաջ, ժանտարմա Սամէն ներս եկաւ.

— Վաղարշակը հո՞ս է, ըսաւ։

— Այո, — ըսի, — ի՞նչ կ'ուզէք։

— Սլեման Օնպաշին կ'ուզէ, — ըսաւ։

— Ինչո՞ւ համար, — հարցուցի։

— Զինք ազատելու համար կ'ուզէ, — պատասխանեց։

Գացի Վաղարշակին իմացնելու որ Սլեման Օնպաշին զինք կ'ուզէ։ Ելաւ, կօշիկները հագաւ, ֆէսն ալ գլուխը դրաւ և ժանտարմային հետ գնաց։ Ես և Ռուբէն տունը մնացինք։

Կէս ժամ վերջ, երբ Վաղարշակ չվերադարձաւ, կասկածեցանք թէ ինչո՞ւ ուշացաւ. երթանք նայինք թէ ի՞նչ պատահեցաւ որ ուշացաւ։

Երկու եղբայրներս միասին գացինք Գորտոնի առջեւ, ուր քարի մը վրայ նստանք։ Այդ պահուն, մեր մտահոգութեան առարկան մեր ընտանիքն էր — մեր ծնողքը, եղբայրներս, որոնք մեր Մուշի տունն էին, արդեօք ի՞նչպէս են հիմա, ո՞ւր են, ո՞ղջ են թէ սպաննուած և ի՞նչպէս սպաննուած, և մենք դեռ ողջ ենք հոս ...

Այս մտածումներուն մէջ խորասուզուած էինք, երբ աչքիս բան մը զարկաւ — Վաղարշակը դուրս հանեցին Գորտոնէն՝ չուան մը վիզը անցուցած, թեւերն ալ իրարու կապուած կռնակի վրայ, մէկ կողմէն՝ Պարտկայ Ճազօն, իսկ միւս կողմէն ալ՝ Մշեցի Ճազօն (երկուքն ալ ժանտարմաներ) չուանի ծայրերէն բռնելով ու քաշելով՝ բերին դրան առջեւ կեցուցին։ Սլեման Օնպաշին հոն չէր։ Յետոյ դուրս հանեցին գիւղապետ Մուքօն, Կաչոյի Մուքօն և Գզիր Կակօն, և Վաղարշակի հետ միասին կապեցին իրարու։ Ես և Ռուբէն լալով գացինք Վաղարշակի քով։ Մեր ընտանիքը *փճացաւ Մուշի մէջ, աս ալ հոս կը սպաննուի, ալ ո՞վ պիտի նայի մեզի, երթանք անոր հետ միասին մեռնինք, ըսինք։*

Պարակայ Ճաղօն, իմ և Ռուբէնի թեւերն ալ սկսաւ կապել և անոնց հետ տանիլ։ Սլեման Օնպաշին, որ պատուհանէն կը դիտէ եղեր, տեսնելուն պէս՝ պոռաց.

— Հարամ ըլլայ այն հացը որ կերեր եմ անոնց տունը, մեծը կը տանիք, այս փոքրիկները ի՞նչ ըրած են ձեզի, արձակեցէ՛ք անոնց թեւերը։

Անոնք ալ քակեցին մեր թեւերը և «կորսուեցէք այս տեղէն» ըսին մեզի։ Եւ կապուած չորս անձերը տարին մարագի ետեւի ձորը։ Քիչ ետք, հրացանի ձայներ լսեցինք այդ կողմէն, սկսանք մեր գլխուն զարնել և բարձրաձայն լալ ու ողբալ, բայց ի՞նչ օգուտ, ամէն բան լմնցած էր արդէն։

Քիչ վերջ, տեսանք որ Պարտկայ Ճաղօն՝ Վաղարշակի հագուստները առած, Գորտօն վերադարձաւ, զանոնք վարի սենեակին մէջ լուաց, արիւնը մաքրեց, խնդուքով մը հագաւ բաճկոնը և խօսքը իր ընկերոջ ուղղելով՝ ըսաւ.

— Նայէ, կը յարմարի՞ ինծի. մէջքին թէեւ ծակ մը ունի, բայց կարկտանով մը կը գոցեմ, որովհետեւ ինը կրականոց էր, հագուստը վառեր է։

Մենք ալ մեր դառն վիշտը կուլայինք և կ՚ողբայինք…

Քիչ յետոյ, Սլեման Օնպաշին մեզ կանչեց ու ըսաւ.

— Իմ ուզելովս չէր, ստիպման տակ ինծի ընել տուին։ Հիմա լալ օգուտ չ՚ըներ։ Եթէ ես չտեսնէի, դուք, երկուքդ ալ սպաննուած էիք հիմա։ Ձեր մասին մտածելու է թէ ի՞նչ պիտի ընէք հիմա։

Մենք, խելակորոյս վիճակի մէջ, մտիկ ըրինք անոր մխիթարական խօսքերուն։ Շատ ճիշտ կը խօսէր, եթէ ինք չարգիլէր, մեզ ալ կը սպաննէին՝ Վաղարշակի և Մուքոյի հետ։

Խեղճ Մուքօն, Խասգիւղի գիւղապետն էր. վառվռուն, կտրիճ երիտասարդ, գեղեցկադէմ մարդ մըն էր։ Գեղացոց Քոլոսիկ գացած ատեն, լեռները փախած էր, բայց հօն քիւրտերու հանդիպելով՝ բռնուած էր, անոնք ալ զինք կը փնտռէին, թէեւ դրամ խոստացած էր որ զինք ազատ արձակեն, սակայն քիւրտերը ըսած էին թէ՝

— Եթէ Սլեման Օնպաշիի հրամանը չըլլար, իսկոյն կը սպաննէինք քեզ. քեզմէ դրամ առնելու ալ պէտք չէր մնար, քանի որ վրայէդ ելլելիք դրամը մեզի պիտի մնար։ Սլեման Օնպաշիին պիտի տանինք քեզ։

Եւ Գորտօն բերած էին։

Այդ ատեն, ես Գորտոնի դրան առջեւ կը դեգերէի, երբ տեսայ Մուքոն, որ երեք քիւրտերու հետ կուգար՝ ոտքերը բոպիկ, գլուխը ճերմակ արախչի մը դրած, վրան ալ՝ չապիկ մը եւ շալվար մը։ Մուքոն յանձնուեցաւ Սլեման Օնպաշիին, զոր երբ տեսաւ, հարցուց.

— Ինծի պիտի չխնայե՞ս, պիտի չների՞ս։

— Քեզի պէս հազարաւորներ գացին, քեզի՞ պիտի խնայենք, — եղաւ պատասխանը։ Եւ հրամայեց որ մարագի մէջ բանտարկեն։ Հոն մնաց մինչեւ որ յետոյ, Վաղարշակի հետ՝ սպաննել տուաւ։

Պարտկայ Ճագոն, որ Վաղարշակը սպաննած էր եւ հագուստները թալանած, ըսաւ ինծի.

— Ես պիտի պահեմ քեզ, այսուհետեւ քու անունդ Հասան պիտի ըլլայ։

Իսկ Սլեման Օնպաշին ըսաւ.

— Ես ալ Ռուբէնը կը պահեմ։

Յաջորդ օր, Ճագոն՝ Պարտիկ պիտի երթար։ Ինծի պատուիրեց որ հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնեմ՝ իր հետ երթալու։

Այդ օրը, Շաքիրի տունը գացինք քնանալու։ Առտուն ալ եկանք Գորտոն, որուն ծառան, Հալ Հասոն ըսաւ ինծի.

— Դուն չես տեսեր թէ ի՛նչպէս կը սպաննեն հայերը. եկուր քեզի ցոյց տամ։

Քիչ ետք, իրարու կապուած վեց հայեր, Ախլաթցի ժանտարմա Մամուտի եւ Հասոյի առջեւ ինկած, Մկրագոմի ճամբուն ձորը գացին եւ այնտեղի մարդոց եւ երեխաներու դիակներու մէջէն անցնելով՝ ձորակի մը առջեւ կանգ առին։ Ասոնք գիտէին թէ ինչ պիտի ըլլար իրենց վերջը։ Խասգիւղցի էին, բոլորն ալ կը ճանչնայի, բայց անուննին մոռցած եմ։ Անոնցմէ մին ըսաւ Մամուտին.

— Կը խնդրեմ, անանկ մը զարկ որ մահս չիմանամ։

— Ո՞ր տեղէն զարնեմ, — հարցուց Մամուտ։

— Ծունկերուս զարկ, պատասխանեց։

Իսկ Հասան ըսաւ.

— Ծունկերո՞ւդ զարնեմ, նայէ, տես, ո՛ւր պիտի զարնեմ։

Եւ ճակատը նշան առնելով՝ կրակեց։

Միւսներուն ալ՝ սրտին, մէջքին, կուշտին հարուածներ տալով՝ վեցն ալ անկենդան փռեցին գետին։ Ապա հագուստները հանելով, դիակները բացօթեայ թողուցին ու հեռացան։

Այս երկրորդ անգամն էր որ մարդու սպաննուիլը կը տեսնէի։

Սլեման Օնպաշին՝ ինծի և Լալ Հասոյին պատուիրեց որ երթանք ցրուած կենդանիները դաշտէն ժողվենք բերենք։ Մենք ալ գացինք, անզգալաբար, մինչև պզտիկ ձորակը յառաջացանք։ Հասօն մէկ կողմ գնաց՝ արածող կենդանիները հաւաքելու, ես ալ դէպի ձորակ իջայ՝ տեսնելու համար թէ հոն ալ կենդանիներ կայի՞ն։ Զարմանքով տեսայ որ դիակներու կոյտեր լեցուած էին իրարու վրայ։ Նախ սոսկումով ետ քաշուեցայ և վազելով վեր ելայ, Հասոյի քով։ Ան ըսաւ որ ասոնք հայեր էին։ Ես ալ՝ — հա՛, հա՛, հա՛, ըսի և չհամարձակեցայ լալ, որովհետև Հասօն կրնար զիս ալ սպաննել։

Յետոյ, ինքն ալ եկաւ հետս ու միասին, նորէն գացինք դիակներու քով, ու տեսայ որ 4-500 դիակներ լեցուած էին իրարու վրայ՝ խառն ի խուռն։ Ասոնց մէջէն ճանչցայ Տէր Թերոբ քահանայի դիակը, մէկ թեւը կտրած, կուրծքին վրայ դաշոյնին՝ հարուածներով լեցուն, Շոխէի Յակոն գլուխէն զարնուած, մէջքին վրայ ալ՝ դաշոյնի հարուածներ։ Մեր Գրոն՝ երկու գնդակներով զարնուած, իսկ միւսները՝ սրտէն, մէջքէն, կողքէն զարնուած և իրարու վրայ դրուած՝ կը մնային անթաղ։ Ոչ ոք հող լեցուց անոնց վրայ և բոլորն ալ կեր դարձան շուներու և թռչուններու։

Այլեւս տոկալու կարողութիւն չունէի։ Հասոյին «երթանք» ըսի, Հասօն քարեր վերցուց և նետեց այդ դիակներուն՝ հայհոյելով։ Գիւղի շուները՝ այդ դիակները ուտելով, կատղած էին, և ոչ ոք կրնար կամ կը համարձակէր անցնիլ այդ կողմերէն՝ առանց անոնց յարձակման ենթարկուելու...

Երբ ես և Հասօն, մեր կենդանիներով, գիւղ եկանք, այնքան բթացած էի, ուղեղս՝ ընդարմացած, որ այլեւս կրնայի, առանց դողալու, նայիլ սպաննուած դիակի մը՝ առանց սոսկում զգալու։

Նոյն օրը, Համիտ Օնպաշին պատուիրեց Հասոյին և ինծի որ մարագներու ետև ցրուած անասուններն ալ հաւաքենք։ Այդ կողմն ալ գացինք։ Քանի մը հայերու նոր սպաննուած դիակները ինկած էին ճամբուն վրայ։ Հասօն, մեծ քարերով, այդ դիակներուն գլուխները կը ջախջախէր։ Ես ալ, անոնց մէջ, Վաղարշակ հօրեղբօրս դիակը կը փնտռէի։ Բլուրի մը տակ գտայ զայն, բոլորովին մերկանցած և բաց ձգուած։ Բան մը գտնելու յոյսով՝ փնտռտուքի ելայ, որպէսզի դիակին վրայ նետեմ։ Գորտոնի կողմը, հայերէն թալանուած հին կապերտ մը գտայ և Վաղարշակի դիակը փաթթեցի անով, և քանի մը հողի կոյտեր դրի վրան, ու Գորտոն վերադարձանք։

Պարտկայ Ճաղոն ըսաւ ինծի որ իր եղբայրը սայլով եկած է և իրեն հետ պիտի երթանք Պարտիկ։ Ես իմ հագուստներս հագայ, Ռուբէնն ալ յանձնեցի Սլեման Օնպաշիին, որ Ամերիկայէն նոր վերադարձած հարս մը, կարծեմ Բդոյի հարսը, հարճ ըրած էր իրեն։ Ռուբէնի հետ համբուրուեցանք և լալով բաժնուեցանք իրարմէ։ Սայլի վրայ նստելով, մեկնեցանք Մկրագոմի ուղղութեամբ։ Հասանք Վաղարշակի ինկած տեղը և տեսայ որ այդ երկու ժամուան մէջ, վրան ձգած կապերտը առած տարած էին և դիակը բաց թողուած էր արեւին տակ։ Այդ ատեն, բան մը չէի կրնար ընել, սայլը շարունակեց իր ճամբան։ Ճաղոն՝ Վաղարշակի նոր լուացած հագուստները փռած էր սայլին վրայ, աչքերուս առջեւ, որ չորնային, և ինծի կը հարցնէր.

— Ասիկա քու հօրեղբա՞յրն էր որ սպաննեցի։

— Այո, ըսի։ անիկա նոր եկած էր Ամերիկայէն։

Մկրագոմի մէջ ոեւէ մարդ չէր մնացած, քանի մը քիւրտեր և քրդուհիներ տուները ինկած էին թալանելու և կողոպտելու համար։ Ճաղոյի եղբայրն ալ վար իջաւ սայլէն և ըսաւ.

— Սայլը պարապ է, թերեւս բան մը գտնենք հետերնիս տանելու։

Տուն մը մտաւ, 5-6 թեռ ցորեն հանեց փեթակէ մը, և նորածին կով մը տեսնելով՝ հորթը սայլին վրայ դրաւ ու կովն ալ սայլին կապեց։

Երեկոյեան, ուշ ատեն, հասանք Պարտիկ։ Մութը կոխած էր, ճամբան լեցուն էր սպաննուած հայերու դիակներով։ Սայլին լծուած եզները կը խրտչէին և չէին ուզեր դիակներու մէջէն յառաջանալ։

Վերջապէս հասանք Ճաղոյի տունը։ Ցած, խոնաւ, աղտոտ, իրապէս քիւրտի տուն էր, հազիւ երկու սենեակ ունէր։ Մէկուն մէջ զիս պառկեցուց որ քնանամ։ Առտուն, քրտական ֆօլօզ մը դրաւ գլխուս, իր կինն ալ կանչեց, անոր ծանօթացուց զիս և ըսաւ.

— Տղայ մը բերեր եմ քեզի, կը տանինք տաճիկ կ'ընենք, այս կողմերը թլփատող ալ կայ, թլփատել կուտանք և մեզի տղայ կ'ընենք։

Գնաց գիրք մըն ալ բերաւ և սկսաւ Գուրան կարդալ, և ինծի ալ պատուիրեց որ ատիկա սորվիմ։

Երկու օր կեցայ հոն։ Քիւրտերը իրարու կը փսփսային թէ «Ռուսերը կուգան»։ Ուրիշ որեւէ նոր բան չտեսայ, քանի որ տունէն դուրս չէի ելլեր, որպէսզի չըլլայ թէ միւս քիւրտերը սպաննեն զիս, մանաւանդ որ Եկմալայ իրենց չէյխի որդին, քանի մը զինուած քիւրտերով. Պարտիկ եկած էր՝ տուներ խուզարկելու և պահուած հայերը ձերբակալելու համար։

Քանի մը օր ետք, նորէն տարաձայնութիւն կար թէ «Ռուսերը կուգան, Ռուսերը եկան»։ Շփոթութիւն մը ինկաւ ամբողջ գիւղին մէջ։ Այն քիւրտերը, որոնք անպաշտպան հայ կիներն ու երեխաները կոտորելու առեն այնքան քաջասիրտ կ'երեւնային, լքեցին իրենց տունը, ստացուածքը, և առանց բան մը հետերնին առնելու, ձգեցին ու փախան։ Ճաղօն ու իր ընտանիքն ալ փախան։ Ես ալ, անոնց հետ, փախայ Քոլասիկլի լեռները։ Ամբողջ գիշերը թափառեցանք, լերան մը վրայ, քարայրի մը մէջ, կապերտ մը փռեցինք և նստանք։

Ճաղօն երկու կին ունէր — թրքուհի մը և քրդուհի մը։ Թրքուհին կը ցաւէր դժբախտութեանս վրայ, իսկ քրդուհին ամէն անգամ կը նախատէր ու կ'անիծէր զիս։ Ինծի հասակակից մանչ զաւակ մը ունէր, որուն կը թելադրէր որ եթէ կրնայ, զիս սպաննէ և չթողու որ իրենց տունը մնամ։ Յաջորդ օրը, երբ իջանք՝ իրենց կենդանիները արածելու, այդ լամուկը, ուրիշ երեք լամուկներու հետ, վրաս յարձակեցաւ՝ զիս սպաննելու համար, բայց նոյն պահուն՝ Ճաղօն, որ Խասգիւղէն կը վերադառնար, տեսաւ անոնց ըրածը, ծեծեց զանոնք և հեռացուց ինձմէ։

Ճաղօն՝ Խասգիւղէն 500 գլուխ անասուն բերած էր և յաջորդ առտուն՝ զանոնք յանձնեց ինծի, Պահրիին (այդ էր Ճաղօյի տղայի անունը) և ուրիշ երկու տղաներու որ անտառ տանինք արածելու։ Վախէս որ այդ տղաք կրնան զիս սպաննել, անոնց չորերուն մէջ գտնուած ատրճանակն ու դաշոյնը քովս առի և լեռ ելանք։ Ոտքերս բոպիկ էին, կօշիկ չունէի, ոտքերէս արիւն կը վազէր՝ քարերէն ու փուշերէն խոցոտուելով։ Մտածեցի որ եթէ ասոնց քով կենամ, օր մը զիս պիտի սպաննեն, լաւն այն է որ փախչիմ երթամ Սլեման Օնպաշիի քով։

Այդ որոշումը տալէն յետոյ, մօտեցայ Պահրիին և «դուք ձեր ճաշը ըրէք. ես հիմա կուգամ» ըսելով հեռացայ։

Կէսօր էր։ Լեռները լեցուն էին քիւրտերով, ամէն կողմէն կրնային նշմարել զիս։ Մինչեւ երեկոյ, փշրուլի մը տակ կծկըւած մնացի և երբ մութը կոխեց, բռնեցի Խասգիւղի ուղղութիւնը։ Ճամբան չէի գիտեր, հեռուէն՝ գիւղին դիրքը գիտնալուս, այդ ուղղութեամբ սկսայ դաշտակոտոր՝ առջեւս ելած բոլոր արգելքները առ ոչինչ համարելով — տիղմ, քար, ջուր — կը վազէի։ Յան-

կարծ, ձորակի մը մէջ, ոտքս սահեցաւ և ինկայ, բայց, ո՛վ սարսափ, ձեռքերս մարդկային կակուղ մարմիններու դպան։ Զգացի որ արիւնս կը սառէր երակներուս մէջ. կարողացայ յիշել որ սպաննուած հայերու դիակներ ըլլալու էին անոնք, հաւանաբար Շմլակ կամ Խասգիւղ գիւղացիներու դիակները։ Թէ մութ գիշերուան ազդած սարսափը և թէ՛ մանաւանդ մեռելներուն հպումէն զգացած սոսկումը և յուզումը անէացուցած էին կարծես զիս, և այդ երկունքի վայրկեաններուն՝ վստահ չէի թէ կենդանի՞ եմ թէ՝ մէկը այս մեռեալ նահատակներէն...

Շուտով գտայ ինքզինքս, յաջողեցայ ոտքի ելլել և ձորակէն դուրս նետուելով, ամբողջ ուժովս սկսայ վազել, մի գուցէ՝ մեռելները ետեւէս վազեն ու զիս հետապնդեն...

Կէս ժամէն, Խասգիւղի մէջ գտայ ինքզինքս։ Քրտինքը վար կը վազէր ճակատէս և մարմինէս։

Գիւղին չորս կողմը պահակներ կեցած էին։ Իմ տարաժամ յայտնուիլս այդ ատեն, անոնց կարծել տուաւ որ փախստական հայ մըն էր վազողը, և պահակներէն մին, հրացանը իմ կողմս ուղղելով, պոռաց.

— Ո՞վ ես։

Ձայնէն ճանչցայ որ ժանտարմա Ալին էր ձայնողը։ Սիրտ առնելով, ես ալ պոռացի.

— Ալի աղա, ես եմ, Գասպարը։

— Շատ աղէկ, քովս եկուր, — ըսաւ։

Գացի քովը, հարցուց ուրկէ գալս և ձեռքէս բռնելով՝ տարաւ Սլեման Օնպաշիի քով։

Կէս գիշեր էր, երբ Գորտոն հասայ։ Սլեման Օնպաշին հարցաքննեց զիս, ես ալ պատմեցի անցած-դարձածը և սպաննուելուս վախը. և ապա հարցուցի Ռուբէնի մասին։

— Ռուբէնը Մուշ ղրկեցի. կնոջս քով, — ըսաւ։

Իսկ զիս ալ յանձնեց Աղնիւ անունով հայ կնոջ մը։

Աղնիւ փոքր տղայ մը ունէր։ Ախլաթցի Մահմէտը հարճ էր ըրած զինք։ Խասգիւղի մէջ վաճառականի խանութ ունեցող Բաղէշցի Յովհաննէս աղայի տղան՝ Բենիամինն ալ յանձնուած էր այդ Աղնիւին։ Տղուն անունը Ամին. դրած էին։

Գորտոնի մէջ, ուրիշ 5 - 6 հայ կիներ եւս ողջ մնացած էին, որոնք ծառայութիւն կ՚ընէին ժանտարմաներուն և կերակուր կեփէին զինուորներուն։ Աղնիւ, որ զիս կը ճանչնար նախապէս, զիս ալ առաւ իր քով, պաշտպանիս հաւանութիւնն առնելէն ետք։ Սլեման Օնպաշին ալ հաւնեցաւ այս կարգադրութեան և աւելցուց.

— Եթէ լաւ կը նայիս առ քովդ, ապա թէ ոչ, անոր մեղքը մի մոռնար։

Մահմէտ զիս տարաւ իրենց տունը, ուր մնացի երկու օր։

Լեռներ փախչողները, դաշտեր ապաստանողները, անօթութենէ բռնադատեալ կամ բռնուելով, հետզհետէ կը բերուէին Գորտոնի առջեւ և քիչ մը հեռուն տարուելով՝ կը սպաննուէին։ Խասգիւղցի Մուշեղ անունով մէկը յաջողած էր բարձրանալ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ տանիքը, ուր տասը օր մնալէն յետոյ՝ նշմարուած էր։ Զայն ալ Գորտոն բերին և քիչ մը անդին տանելով սպաննեցին։

Մահմէտ Մուշ գնաց և յաջորդ օրը վերադարձաւ։ Ինծի և Բենիամինին (ասկէ վերջ, ասոր անունը «Ամինօ» պիտի կոչեմ) պատուիրեց որ իր երկու ձիերը տանինք եկեղեցիի աղբիւրը՝ ջուր խմցնելու։ Մենք ալ ձիերը հեծնելով՝ գացինք աղբիւրը, ջուր խմցուցինք և նորէն հեծած վերադարձանք։ Գորտոն գըտնուող Մուշ քաղաքացի Համիտ Օնպաշին, մեզ տեսնելուն պէս՝ իր քով կանչեց և ըսաւ.

— Այս կողմերը մի՛ մնաք. օր մը ձեզ ալ պիտի սպաննեն, եկո՛ւր ինծի տղայ եղիր, լաւ հոգ կը տանիմ քեզի, ես տղայ չունիմ, ինծի զաւակ կ՚ըլլաս։

Ես ալ պատասխանեցի.

— Մահմէտ առաւ զիս ու թերեւս չթողու։

— Եթէ քու սրտովդ ըլլայ, Մահմէտ բան մը չի կրնար ընել, երթանք Սլեման Օնպաշիին քով, ես կը խօսիմ անոր, քեզ կ՚առնէ Մահմէտէն և ինծի կուտայ։

Ձիերը տուն տանելէն քիչ յետոյ, Սլեման Օնպաշին և Համիտ եկան։ Մահմէտ նախ շատ հակառակեցաւ, չէր ուզեր տալ (քանի որ Տիկին Սզնիւ կ՚ուզէր իր քով պահել ու խնամել զիս), բայց Սլեման Օնպաշիի պնդումներուն վրայ՝ իր հաւանութիւնը տուաւ։

Գորտոն գացի։ Համիտ Օնպաշին որոշեց Մուշ տանիլ զիս՝ յաջորդ օրը։ Այդ գիշերը, Շաքիրի տունը քնացայ և առտուն կանուխ գացի Գորտոն, ուր Խասգիւղցի նոր թրքացած հայ մը կար, որ Սլեման Օնպաշիին սպասաւորութիւն կ՚ընէր։ Ուրիշ երկու երեք հայեր ալ կային, որոնք հոգ կը տանէին ախոռի մաքրութեան։ Անոնց անունները էին Մովսէս, Ղազար և Խաչիկ, բայց անուննին փոխած էին։ Զիս տեսնելնուն՝ իրենց քով կանչեցին և ըսին.

— Երէկ, մարագներու ետեւի ձորակը գացինք. հոն տեսանք Վաղարշակի դիակը, սրտերնիս կտոր կտոր եղաւ։ Սլեման Օնպաշիէն հրաման առ որ երթանք թաղենք։

Սլեման Օնպաշիէին հրաման առի։

Երկու բրիչ և երկու թիակ առինք և դիակի քով գացինք։ Մարմինը տարրալուծուիլ սկսած էր։ Իր ինկած տեղին քով, ճամբուն եզերքը (Մկրտգոմի ճամբուն վրայ ելլելու համար՝ դեռ ձորակը չանցած, մարագներու տակ), մեթր մը խորութեամբ փոս մը փորեցինք և մարմինը թաղեցինք…

Վերադարձիս, տեսայ երկու հայ գիւղացիներ, որոնք Սլեման Օնպաշիի հաշւոյն՝ խոտ քաղողներ էին և դաշտէն կը վերադառնային։ Այդ ատեն, երկու ժանտարմաներ, որոնք այդ տեղէն կ'անցնէին՝ Մկրագոմ երթալու համար, տեսան այդ գիւղացիները և առանց գիտնալու թէ անոնք՝ Սլեման Օնպաշիի մարդիկն էին, հարցուցին անոնց ո՛վ ըլլալը՝

— Հա՛յ ենք, — կը պատասխանեն գիւղացիները։

— Դուք դեռ ո՞ղջ էք և խո՞տ կը հնձէք, — ըսելով ու անոնց կրօնքին հայհոյելով, հրացանի գնդակներով սպաննեցին երկուքն ալ։

Ամէն ինչ պատրաստ էր և Համիտ Օնպաշիի հետ, ձիերով, ճամբայ ինկանք դէպի Մուշ

ԴԷՊԻ ՄՈՒՇ

Դէպքի տասներորդ օրն էր։ Ռուսերու գալէն անհարեկած քիւրտ փախստականներու բազմութիւն մը լեցուած էր Ծծմակայ Բիթը։ Թէեւ Համիտ Օնպաշին մեզմէ առաջ անցած էր, բայց՝ այդ բազմութեան մէջէն մեզ ապահով անցնելու համար, սպասեց մեզի, մինչեւ որ իրեն հասանք և առանց վնասի՝ անցանք այդ խառնամուժ բազմութեան մէջէն, և Բերդակ գիւղին տակէն՝ ինք արարչաւ առաջ անցաւ։ Ես, Ալօն կամաց կամաց ճամբանիս կը շարունակէինք՝ դիտելով ճամբու երկու կողմերը փռուած հայերու դիակները։

Արաղ գիւղի գետակը անցնելէն ետք, զգացինք որ անօթի էինք, մեր հետ բերած գաթայէն ուզեցինք ուտել, սակայն Ալօն իր խուրճին վար ձգած կորսնցուցած էր։ Ալիզըռնան գիւղի տակ հանդիպեցանք կարգ մը քրդուհիներու, որոնք զբաղած էին դիակապտութեամբ — ճամբու եզերքները ինկած հայ կիներու որովայնները պատռելով և աղիքները դուրս քաշելով։

Այդ քրդուհիներուն հարցուցինք թէ ի՞նչ կ'ընէին, պատասխանեցին.

— Կեավուր կիները սովորութիւն ունին իրենց զարդոսկիները կուլ տալու, անշուշտ, ասոնք ալ կուլ տուած են իրենց ոսկիները. Թանկագին քարերը, որոնք իրենց ստամոքսին և աղիքներուն մէջ ըլլալու են, զանոնք գտնելու համար՝ աղիքներին մէկիկ մէկիկ դուրս քաշելու և մէջը նայելու է։

Չէի կրնար բան մը ըսել, անցանք։

Ջոկատ մը զինուոր կ՚անցնէր՝ էշերու վրայ հեծած, հայեր սպաննելու կ՚երթային։ Անոնցմէ մէկէն պայուսակ մը վար ինկաւ։ Ալոն վար իջաւ իր ձիէն, պայուսակը վերցուց, մէջը հաց, պանիր, վարունգ գտանք և աղուոր մը կերանք։ Պայուսակի միւս աչքին մէջ ալ ծխախոտ կար, զոր Մուշ տարինք։

Երբ Մուշի տակի ածուները (պոսթան) հասանք, տեսանք քանի մը հայ կիներ, որոնք երկուերեք սուինաւոր զինուորներու առջեւ ինկած՝ սպանուելու կ՚երթային։ Ես և Ալոն գետին եզերքը կեցանք դիտելու։ Հոն սպանդանոց էր դարձեր՝ լեցուն մարդկային դիակներով։ Երբ այդ կիները հոն հասան, կիներէն մին աղաչեց, պաղատեց որ չսպաննեն զինք, բայց զինուորը սուինով զարնել կ՚ուզէր և չէր կրնար զայն մխել կնոջ մարմինին մէջ։ Վերջը հրացանով սպաննեցին բոլորն ալ։ Գրպանները խուզարկելով՝ բան մը չգտան և ձգեցին գացին։ Ալոն վար իջաւ ձիէն, գնաց կրկին խուզարկեց անոնց գրպանները, ուր քիչ մը հաց և 15 ղրուշ ալ դրամ գտաւ։

Մտանք քաղաքը։ Փողոցները լեփ-լեցուն էին Թուրքերով և ոստիկաններով, որոնք լափ-լափ մեզի կը նայէին, և Ալոյին կը հարցնէին իմ ով ըլլալը։ Ան ալ կ՚ըսէր.

— Քիւրտ գաղթական մըն է։

Արդէն գաղթականի երեւոյթ ունէի։ Գլուխս դրած էի Վաղարշակի ֆէսը, ոտքերս՝ բոպիկ, վրաս՝ խատիֆէ փանթալոն մը և կարմիր չուխայէ շապիկ մը հագած էի։

Վերջապէս հասանք Համիտ Օնպաշիին տան առջեւ, ուր ինքը կը սպասէր մեզի։ Ներս մտանք. Համիտ Օնպաշին զիս ծանօթացուց իր կնոջ։ Կերակուրէն վերջ, անկողին գացի, շատ յոգնած էի և մեռելի պէս քնացայ սետրին վրայ։

Համիտ Օնպաշին խորթ տղայ մը ունէր՝ 24-25 տարեկան, որ բնաւ չսիրեց զիս, և քանիցս ալ՝ մատնեց, բայց Համիտ Օնպաշին պաշտպանեց և ազատեց զիս։

Երբ, երեկոյեան կողմը, արթնցայ, տեսայ որ Ամինօն ալ (Բենիամին) հոն էր։ Երկար բարակ խօսեցանք իրարու հետ, յայտնեց որ հոս կը ժողվեն հայերը և կը սպաննեն. գիւղը աւելի լաւ էր։ Հոս, ոստիկանները կուգան, տուները կը խուզարկեն, թօնիրի, սնտուկներու և դարակներու մէջ իսկ կը խուզարկեն, և անանկ հրաման եղած է որ՝ ո՛ր Թուրքի տան մէջ որ հայ գտնեն՝ այդ տունն ալ վառեն. ով որ ալ ըլլայ այդ տունին տէրը։

Վախով դողով երկու օր հոն մնացինք։

Համիտ Օնպաշիի եղբայր Սայիտ էֆէնտին ըսաւ.

— Հոս շատ վախ կայ. Թերեւս օր մը գան, տունը խուզարկեն և ձեզ գտնեն, լաւ է որ Նորէն գիւղ երթաք, արդէն Համիտ Օնպաշին պիտի վերադառնայ. թող իրեն հետ տանի։

Հոդ մնացինք 4 – 5 օր։ Համիտ Օնպաշին եկաւ Նորէն։ Հետը բերած էր 15 եզ. 4 հորթ և 10 այծ՝ Ծաղկոտ գիւղը տանելու համար։ Ճամբայ ելանք։ Մեզի կ՚ընկերանար ուրիշ ժանտարմա մըն ալ։ Անոնք, երկուքն ալ, ձիով էին. իսկ ես կը քալէի։ Անոնք իրենց ձիերը կը վազցնէին. ես ալ, ստիպուած, կը վազէի իրենց ետեւէն։ Ծոմակայ Քիթը հասանք, ուր նստանք՝ քիչ մը հանգստանալու և պատառ մը հաց ուտելու։ Նորէն ճամբայ ինկանք, և Խասգիւղի մէջէն և մեր քէօշկին առջեւէն անցանք։ Քէօշկին նայեցայ. դուռները բաց էին։ Համիտ Օնպաշին, հետաքրքրութեամբ մը, հարցուց ինծի.

— Ասիկա ձեր տո՞ւնն էր։

— Այո՛, ըսի։

— Հիմա հեռագրատան վերածած են, ըսաւ, — եթէ չես հաւատար, քեզի վեր տանիմ, նայէ։

Վեր ելանք։ Մեր ննջարանին մէջ դրուած էր հեռագրական մեքենայ մը. հեռագրական թելերն ալ ներս մտցուցած էին պատուհանէն։

Կարօտցած սրտով՝ ամէն կողմ դիտեցի և ներսէն ախ մը քաշելով՝ վար իջանք։

Անոնք նորէն հեծան իրենց ձիերը, ես ալ, իրենց ետեւէն վազելով, շարունակեցինք ճամբանիս։ Կէս գիշեր էր և դեռ կը քալէինք։ Ճամբուն երկու կողմերը լեցուած դիակներու վրայ կոխկրտելով՝ կը յառաջանայինք։ Հորթերն ու այծերը չէին քալեր, շատ կը նեղուէի անոնց ետեւէն վազելէն և զանոնք առաջ քշելէն։ Ալ յուսահատած էի. ինքզինքս սպաննել կուգար։ Կեանքիս մէջ, այսքան տաժանելի, երկար ճամբայ քալած չէի. անօթեցած էի, յոգնած, պարտասած, սրունքներս իրենց պաշտօնը ա՛լ չէին կատարեր։

Համիտի ընկեր ժանտարմա Մահմուտը, նկատելով որ հորթերէն մին չի քալեր, ըսաւ ինծի.

— Վիզիդ վրայ դիր ու երթանք։

Համիտ չթողուց ըսաւ որ տղան ինք արդէն չի կրնար քալել, կը մեռնի, ո՞ւր մնաց որ հորթն ալ առնէ իր ուսերուն վրայ։

Առտուան կողմն էր, երբ մեծ դժուարութեամբ հասանք Ծաղկոտի Գորտանը (Մուշէն Ծաղկոտ՝ եօթը ժամուան ճամբայ է)։ Գորտանը մէկ սենեակէ և ախոռէ մը կը բաղկանար։ Ձիերը ախոռին մէջ կապեցինք, իսկ ես ինքզինքս գովուշի դրան առջեւ ձգեցի։ Գորտանի ծառան՝ 20 տարեկան հայ տղայ մըն էր, որմէ խնդրեցի որ կտոր մը հաց տայ ինծի, որովհետեւ անօթութենէ կը մարէի։

Համիտ Օնպաշին զիս ծանօթացուց անոր, ըսելով՝

— Մշեցի տղայ մը բերած եմ։

Ան երբ լսեց իմ Մշեցի ըլլալս, հարցուց ո՞ր թաղեցի ըլլալս, ու երբ իմացաւ որ Զորու թաղեցի եմ, յայտնեց որ ինքն ալ հայ է և Զորու թաղեցի, Մէյխանէճի Արշակի եղբայր Աբրահամն է։

Իրմէ հարցուցի թէ ինչպէս ազատեր է ու Համիտ Օնպաշիի ձեռքը ինկեր։ Պատմեց որ Մուշի կռիւը տեսած է երեք օր. հայեր երեք օր դէմ դրած են թուրքերուն, որոնք չորս թնդանօթներ զետեղեր են Բերդի թաղը և հայերու թաղերուն տիրապետող բարձր բլուրներուն վրայ և սկսեր են ռմբակոծել հայերու տուներն ու դիրքերը։ Մուշի թուրք երեսփոխան Հոճա Իլիասը կը ղեկավարէր այդ թնդանօթաձիգները։ Հայերը ստիպուած էին իրենց քանդուած տուներէն ու դիրքերէն հեռանալ ու փախչիլ։ Իրենց ընտանիքը գացեր յանձնուեր է թուրքերուն։ Ինքն ալ լեռները փախեր է, ուր ժամանակ մը մնացեր է անօթի ու ծարաւ, բան մը չեն կրցած գտնել ուտելու, մէկ հաց մէկ ոսկիի կը գնէին, բայց ձեռքերնին չէր անցներ։ Օր մը իր ընկերներէն կը զատուի և Ալվառինչ գիւղի լեռներուն մէջ, քարի մը տակ կը պահուըտի, երկու օր հոն մնալէն յետոյ, երեկոյեան կողմը՝ քիւրտերու ձայներ կը լսէ, որոնք հայեր փնտռելու համար եկած էին լեռները, կը մօտենան այն քարին ու ծակէն ներս կը նային, զինք տեսնելնուն պէս՝ հրացանները կ'ուղղեն իրեն որ կրակեն իր վրայ, բայց ինք ներսէն կը պոռայ որ իրենց դրամ կու տայ, եթէ զինք չըսպաննեն։ Այն ատեն ծակէն դուրս կուգայ. վրան կը խուզարկուի և ութ մէճիտիէ կը գտնեն, ամբողջ սայախ հագուստները և շապիկը կը հանեն վրայէն՝ միայն վարտիկը ձգելով։ Քիւրտ մը թելադրեր է որ սպաննեն զինք. ուրիշ մըն ալ ըսեր է որ ինք ծառայի պէտք ունի, զայն տանի իբր ծառայ գործածէ։ Իրենց հետ 2-3 չալակ հագուստեղէն կար, զոր սպաննուած հայերու վրայէն կողոպտած էին։ Այդ հագուստները իր կռնակը կը բեռցնեն և առաջնին ձգելով կ'երթան։ Քանի մը օր՝ անոնց քով ծառայութիւն ընելէ ետք, օր մըն ալ ըսեր են որ Ռուսը կուգայ. քիւրտերը՝ իրենց ունեցածները առնելով փախեր են։ Իր կռնակին վրայ՝ քանի մը անկողին կը բեռցնեն և անոնց հետ կը փախչի մինչեւ Ծռգետ գիւղը։ Հոս ինքզինք հիւանդ կը ձեւացնէ և քանի մը օր հոն կը մնայ։ Իսլամութիւն ընդունած Ծռգետցի Աղճոն զինք տեսնելով և անոր հայ ըլլալը իմանալով՝ զինք ծառայ կ'ընէ իրեն և քովը կը պահէ։ Օր մը, Ծռգետի Գորտոնի առջեւէն անցած ատեն՝ Համիտ Օնպաշիի ուշադրութիւնը կը գրաւէ և Մուշ քաղաքացի ըլլալը հասկնալով՝ իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ, զինք ճանչնալով և իր գերդաստանը գիտնալով՝ խոստացեր է պաշտպանել զինք։

Մեր այս խօսակցութիւնը ընդհատեցաւ, երբ Համիտ Օնպաշին եկաւ և Աբրահամին յանձնարարեց որ Շուշանի (իսլամութիւն ընդունած հայուհի մը) տունը տանի զիս։ Հոն գացի։ Շուշան հարց ու փորձի ենթարկեց զիս և ճանչցաւ ծնողքս ու գերդաստանս։ Յետոյ պատմեց իր գլխուն եկածները։

Հետեւեալն է Շուշանի պատմութիւնը.

Մուշի և Խասգիւղի ջարդին օրը, Մուշի կառավարիչը հրաման ղրկած էր Ծռգեան ալ ջարդելու, սակայն Մուսա Բէկ. Խասըմ Բէկ և Նըհօ Բէկ եկան գիւղը և չթողուցին որ ջարդեն մեզ, այլ իսլամ յայտարարեցին մեզ և մինչեւ հիմա ալ՝ ողջ կը մնանք։ Միայն քանի մը մարդոց անասունները գրաւեցին, իսկ երբ Ռուսերը մինչեւ Նօք եկան, հոն Մուսա Բէկ իր զինուորներով դիմադրեց և չթողուց որ Ռուսերը գան մինչեւ մեր գիւղը և ետ դարձան։ Մենք կը սպասէինք որ մինչեւ մեր գիւղը գային, բայց հոս չեկած՝ նահանջեցին, որով մենք պատեհութիւն չունեցանք փախչելու և ազատուելու։ Եւ հիմա, ամէնքս ալ, գլուխնիս՝ իսլամներու պէս փաթթոցներ կապած, թուրք ձեւացանք։ Քիւրտերը գովեցին մեր հաւատարմութիւնը թէ կրնայինք փախչիլ և Ռուսերուն միանալ, բայց չըրինք ատիկա, որ ապացոյց էր մեր հաւատարմութեան ու հնազանդութեան։

Մտքերնուս մէջ՝ ինքզինքնիս կ'ուտէինք թէ ինչպէս առիթը եկած էր փախչելու և ազատուելու, և մենք չէինք օգտուած այդ հազուագիւտ պատեհութենէն։ Մինչեւ այս վայրկեանս դեռ ողջ ենք, ասկէ վերջ ըլլալիքը չենք գիտեր։

Առաւօտեան կողմն էր արդէն և հազիւ քիչ մը քնացայ։

Ամիս մը մնացի Ծռգետ, վրան-գլուխս աղտոտած էր, հագուստներս ալ՝ անտառներու մէջ. պատռտած էին, պայրամ ալ էր։ Համիտ Օնպաշին յարմար նկատեց որ զիս Մուշ ղրկէ նորէն՝ թէ՛ վրաս գլուխս շտկելու, մաքրուելու և թէ՛ Ռուբէնն ալ գտնելու համար։

ՆՈՐԷՆ ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՄ

Յաջորդ օրը, ժանտարմա Մամէի հետ, ձիով, Մուշ գացինք փոսթայով. Վրաս կը կրէի իր հրացանը և պատրոնները: Ճերմակ ձի մը հեծած էի: Անցանք Խասգիւղի մէջէն, ո՛չ ձայն, ո՛չ ձուն, հաւու մը ճիչն անգամ չէր լսուեր: Ժանտարմաներէն զատ, ո՛չ ոք կար Գորտոնին առջեւ: Անձրեւը սկսաւ, աղուոր մը թրջեցանք ճամբան:

Երբ քաղաք հասանք, ուղղակի Համիտի տունը գացինք և վրանիս փոխեցինք: Նոր հագուստ կարել տուին ինծի համար: Համիտ Օնպաշին՝ քահանայի մը փիլոնը բերած էր եկեղեցիէ մը, անկէ ձեռք մը հագուստ կարեցին, նոր կօշիկ ալ գնեցին:

Համիտ Օնպաշիի կինը, Մարճօ խանըմ ինծի ըսաւ որ քանի մը եզներ ու այծեր ունին, ես և Համտօն (Համիտ Օնպաշիին եղբօր տղան) արածելու տանինք Ջրեց այգիները: Հոս հանդիպեցանք երկու հայ տղաներու, որոնք, նոյնպէս, իրենց տիրոջ ոչխարները կ'արածէին: Համտօն ըսաւ ինծի որ ասոնք հայեր էին, խօսէ հետերնին: Ես ալ հարցուցի թէ ուրկի՞ց են, անոնք յայտնեցին թէ Սուլուխ գիւղէն են, Արամ և Սեդրակ կը կոչուէին և Մուշ բերուած էին սպանուելու համար, սակայն Ազիզ անունով ժանտարմա մը ծառայութեան առած է զիրենք:

Ասոնց հետ մտերմացանք, և ձգելով որ անասունները արածին, մենք ալ՝ տասը ղուրուշի գառ մը գնեցինք և մորթելով՝ խորովեցինք կերանք ու վերջն ալ՝ քնացանք: Օդը տաք էր և մենք ալ՝ յոգնած: Մինչեւ երեկոյ՝ քնացած մնացեր էինք, երբ արթնցանք, եզներէն վեց հատը կորսուած էին: Սկսանք փնտռել չորս կողմ (թէեւ կը վախնայինք շատ հեռուները երթալէ), բայց չկրցանք գտնել: Ձեռնունայն վերադարձանք: Ճամբան հանդիպեցանք Սայիտ Էֆէնտիին, որ վախցած է մեր ուշանալէն: Իրեն ըսինք որ վեց եզներ չկան մէջտեղ. բարկացաւ մեր վրայ և լաւ մը տփեց Համտօն և ձորն ի վար գլտորեց, իսկ ես՝ Նորեկ ըլլալուս, զերծ մնացի պատիժէն, թէեւ կը վախնայի որ կարգը ինծի պիտի գար:

Երբ տուն վերադարձանք, իմացանք որ Համիտ Օնպաշին ալ եկած էր: Հարցաքննեց Համտօն և 2-3 օրուան փնտռտուքէ մը վերջ, հազիւ գտան անասունները՝ ոսկեայ ժամացոյց մը նուէր տալով եզները տանողին:

Այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ Օգոստոսի վերջը:

Օր մը, կենդանիները տարինք Ջրեց այգիները, Հայկունիի այգիին կողմերը արածելու: Քանի մը թուրք տաւարածներ ալ կային այդ կողմերը: Մօտեցանք Հայկունիենց հնձանին և գոց դրան առջեւ նստանք։ Ոտքի ձայներ լսեցինք ներսէն։ Տաճիկ տղայ մը ներս մտաւ և վախնալով դուրս փախաւ՝ յայտնելով թէ մարդու ձայն լսեց ներսը, թերեւս հայեր ըլլան, և ինծի դառնալով՝ ըսաւ.

— Դու ներս մտիր, եթէ հայեր ըլլան, քեզի չեն վնասեր։

Ես ալ, անզգուշութեամբ, ներս մտնելու վրայ էի, երբ ատրճանակ մը կրակեցին ներսէն, հողի և փոշիի տարափ մը պատեց չորս կողմս։ Դուրս փախայ։ Անոնք ներսէն դրուած սանդուխը վեր քաշեցին։ Հոն գտնուող Թուրք լամուկները սկսան պոռալ թէ հոս կեավուրներ կան։ Անոնցմէ մէկ երկուքը՝ վազելով քաղաք գացին լուր տալու։ Ես ալ, միւսներուն հետ, հեռացայ հնձանէն։

Մէկ ժամ չանցած, Մուշէն եկան Սաֆար Զավուշը, Սլեման Օնպաշիի եղբայր Լալօն և ուրիշ երեք ժանտարմաներ՝ 15ի չափ զինուորներով։

Հնձանի մէջ գտնուողները երեք հոգի էին։ Երբ տեսան ժանտարմաներն ու զինուորները, հնձանէն դուրս ելան և դէպի բլուրն ի վեր սկսան փախչիլ։ Զինուորները հետապնդեցին զանոնք և երկու կողմէն ալ՝ հրացանի կրակ փոխանակուեցաւ։ Հինգ զինուորներ սպաննուեցան, Սաֆար Զավուշը վիրաւորուեցաւ ոտքէն և ձեռքէն։ Լալոյին ձին սատկեցաւ։ Մաս մը զինուորներ անոնց կռնակը անցան և ետեւէն երկու կրակի մէջ առին։ Երեք հայերն ալ սպաննուեցան։ Թուրքերը մօտեցան դիակներուն, թալանեցին անոնց հագուստներն ու զէնքերը, իսկ մարմիններն ալ կտոր կտոր ըրին։

Յաջորդ օրը, Կառնենի Զորու կողմերը՝ արածելու տարինք մեր անասունները։ Տեսայ որ չորս-հինգ ժանտարմաներ լեռներէն բռնած էին 15ի չափ հայեր ու հոն բերին։ Մենք կը դիտէինք։ Զանոնք կապուած կեցուցեր էին։ Ժանտարմաներուն պետը, որուն անունը մոռցեր եմ, ըսաւ որ իր հրացանի գնդակը կը ծակէ կ'անցնի անոնց մարմինները՝ առանց ցաւ պատճառելու։ Պէտք է խափախլի հրացանով սպաննել, և իր ընկերներէն մին ղրկեց մօտերը գտնուող զինուորական վրաններ և խափախլի երեք հրացան բերել տուաւ և անոնցմով մահացուցին այդ հայերը։

Այդ հրացաններու հարուածներուն ատեն, խեղճ զոհերուն հագուստները սկսան վառիլ իրենց մարմիններուն վրայ... սպաննելէն յետոյ անոնց մարմինները նետեցին ձորին մէջ ու անցան գացին։

Այդ նահատակները, բոլորն ալ, Կառնեն գիւղացի էին։

Ես ալ, Թուրք լամուկներու հետ, գացի Կառնեն գիւղը՝ թէ՛ տաւարները արածելու և թէ՛ գիւղը տեսնելու։ Մտանք գիւղը, անվնաս տուն չէր մնացած։ Բոլորին մէջ ալ հայեր լեցնելով վառած էին։ Տունի մը պատերը դեռ կանգուն էին և կիսավառ գերանները միայն մնացած, տունին մէջ լեցուած էին բազմաթիւ դիակներ — ոմանք՝ ուղղահայեաց դիրքով, ոմանք գետնի վրայ տարածուած և ինկած վիճակի մէջ՝ կը նշմարուէին փլատակներու տակէն…։ Կենդանութեան նմոյշ մը անգամ չկար գիւղին մէջ, շնչող էակ մը գոյութիւն չունէր։ Կիսավառ փայտեր և գերաններ՝ զինուորներու կողմէ կը փոխադրուէին քաղաք՝ իբր վառելիք։

Երբ Կառնենի Ջորով կը վերադառնայինք, հոն տեսանք մարդկային անհամար կմախքներ և դիակներ, որոնց արտաքերած հոտին չէինք կրնար դիմանալ։ Բայց, այլեւս վարժուած էինք, կարծես, այդ տեսարաններուն։ Ուր որ ալ երթայինք, որ կողմը որ դառնայինք, նոյն դիակոյտերը և նոյն հեղձուցիչ հոտը…

Երեկոյեան վերադարձանք տուն։ Համիտ Օնպաշին, որ նոր եկած էր գիւղէն, պատուիրեց որ յաջորդ օրը, իր եղբօր հետ, երթանք Կառնեն գիւղը՝ թար (թէզէք) բերելու։ Առտուանց, ես և Սայիտ հեծանք մեր էշերը և Կառնեն գացինք։ Հայերու չինած աթարներէն բեռցուցինք էշերու վրայ ու ետ դարձանք։

Կէս ճամբան հանդիպեցանք հայ կնոջ մը, որ երկու ժանտարմաներու և զինուորներու առջեւ ինկած, կը քալէր դէպի պարտէզները։ Սայիտ ըսաւ.

— Այս կինը հայ է, սպաննելու կը տանին։ Երբ վերադառնանք, երթանք անոր մարմինը գտնենք և նայինք թէ բան մը կրնա՞նք գտնել անոր վրայ։

Երբ բեռները տուն տարինք, պարպեցինք ու վերադարձանք Կառնեն ու նորէն էշերը բեռցնելով՝ ետ կը դառնայինք, հետաքրքրութենէս ըսի Սայիտին.

— Տեսնենք այդ կինը ո՞վ էր և ո՞ւր սպաննեցին։ Դուն էշերը քշէ, ես քիչ մը վերջ կուգամ, կը հասնիմ քեզի։

Եւ փնտռտուքի ելայ պարտէզներուն մէջ։ Մինչ ես, խորունկ վշտով մը համակուած, կը խոկայի, մէկէն ի մէկ հանդիպեցայ կիսամեռ դիակին։ Հագուստներէն բոլորովին մերկացած և ազդրէն զարնուած էր, որպէսզի շուտով չմեռնի ու տառապի։ Կինը, ծունկերուն վրայ ինկած, գլուխը գետնին կրթնեցուցած, կը հեծեծար։ Երբ զիս տեսաւ, մերկութենէն ամչցաւ և գլուխը ներս քաշեց։

Ես չկրցայ դիմանալ… ու հեռացայ։

Երբ Սայիտ կը տեսնէ որ կ'ուշանամ, կը վերադառնայ զիս փնտռելու, և երբ տեսաւ վիրաւորուած կինը և անոր քովէն հեռանալս, շիտակ անոր քով գնաց։

— Հա, — ըսաւ անոր, — չեն կրցած սպաննել քեզ. ես անանկ մը զարնեմ որ մէկ անգամէն մեռնիս։

Եւ հրացանը վերցուց, թումբին վրայ կեցաւ և նշան առնելով՝ կրակեց։ Խեղճ աղջիկը երկու անգամ վեր ցատկելով՝ վար ինկաւ ու անշնչացաւ... և այնպէս անթաղ ձգեցինք գացինք։

Երրորդ անգամ, երբ նորէն վերադարձանք Կառնեն, Սայիտ հետերնիս չէր, անոր փոխարէն՝ Րիզա անունով տղայ մը եկած էր հետս։ Մտածեցի տեղ մը թաղել այդ աղջիկը, որ քրոջս Արաքսիին կը նմանցնէի, և թողուցի որ Րիզան բեռները կապէ, ես դիակին քով գացի և քաշելով մինչեւ թումբին տակ բերի, այդ օրը անձրեւ եկած ըլլալով, հողը կակուղցած էր։ Սուր փայտով մը փորեցի հողը՝ մարմինը առնելու չափ, և դիակը հանգչեցուցի փոսին մէջ։ Ապա Րիզայի քով գացի, էշերը բեռցուցինք և տուն դարձանք։

Սայիտ էֆէնտիէն խնդրած էի որ եղբայրս Ռուբէնի մասին տեղեկութիւն մը բերէր ինծի։ Ան ըսաւ.

— Կ'իմանամ որ Ռուբէն կը գտնուի Համզէ Իզզէթի քով և ուրիշներ շատ գէշ կը խօսին այդ Իզզէթի մասին՝ թէ անբարոյական է և թէ անգութ։

Այս լուրին վրայ, սիրտս տակնուվրայ եղաւ։ Որոշեցի որ Ռուբէնը գտնեմ ու ազատեմ։

Յաջորդ օրը, Րիզան, Պահրին և ես կրկին գացինք Կառնեն՝ փայտ բերելու։ Վերադարձին, կէս ճամբան, կամուրջին քով, տեսայ ժանտարմա մը որ կոյր կին մը և 13 - 14 տարեկան հայ տղեկ մը կը բերէր՝ հրացանն ի ձեռին։ Տղային հարցուցինք թէ ինչպէս եղաւ որ բռնուեցաւ։

— Տասնեւհինգ օրէ ի վեր, — ըսաւ, — անօթի, ծարաւ պահուըտած էինք քարի մը տակ, ստիպուեցանք ելնել արտերը և հասկեր ժողվել. քիչ մը հաւաքած էինք և ծեծելով՝ հատիկները կ'ուտէինք, երբ յանկարծ ժանտարման վրայ հասաւ և բռնեց մեզ։ Հիմա ո՞ւր կը տանի, չենք գիտեր։

Երբ կամուրջին մօտեցան, ժանտարման ինծի հրամայեց որ կոյր կնոջ ձեռքերը բռնեմ և ինք հեռուէն նշան առնելով՝ կրակէ, քանի որ կոյր կինը չէր կրնար ոտքի կենալ այլեւս։

Եթէ ես հայերէն խօսէի կամ հայ ըլլալս գիտցնէի, անշուշտ զիս ալ պիտի սպաննէր։ Րիզան իսկոյն խօսքին խառնուեցաւ և ըսաւ.

— Ատիկա եղբայրս է, թէ համր է և թէ խուլ։

— Ան որ չի կրնար, դուն բռնէ, — ըսաւ։

Րիզան գնաց, կնոջ թեւին տակէն բռնեց, ժանտարման ալ՝ հայ տղան կայնեցուց կնոջ ետեւը, որպէսզի մէկ գնդակ միայն գործածէր. և բլղակը քաշեց, երկուքը մէկ անգամէն, սպաննուած, կամուրջէն վար ինկան գետին մէջ. քարերուն վրայ։

Ժանտարման ըսաւ որ պէտք էր առաջուընէ նայէր անոնց գրպանները, դրամ ունէի՞ն թէ ոչ, և վար իջաւ ու կոյր կնոջ գրպանէն մեծ ասեղ մը և քիչ մըն ալ դերձան միայն գտաւ։ Թելը նետեց և ասեղը՝ կուրծքին չուլլեց։

Երեկոյեան, Համիտ Օնպաշին զիս ղրկեց աղբիւրէն փարչ մը ջուր բերելու։ Աղբիւրին առջեւ ահագին բազմութիւն մը կար, ժամ մը սպասեցի մինչեւ որ կարգը ինծի եկաւ, փարչը լեցուցի և տուն դառնալու վրայ էի, երբ կոյր լամուկ մը քովս եկաւ և հարցուց.

— Մուհաճի՞ր ես, ի՞նչ ես։

— Այո՛, Ալաշկերտի մուհաճիրներէն եմ, քիւրտ եմ, — ըսի։

— Դաւանանքդ ըսէ նայիմ, ըսաւ։

Այդ օրերուն այդ բանը չէի գիտեր ես։ Հասկցաւ հայ ըլլալս։

— Հոս կեցիր, հիմա քեզի պիտի ցուցնեմ, ըսաւ և աղբիւրին քով գտնուող իրենց տունն երթալով, սուր մը ձեռքը բռնած վերադարձաւ՝ զիս զարնելու համար, և վրաս յարձակեցաւ։ Ես ալ վախէս՝ փարչը նետեցի ու փախայ։ Գացի Համիտ Օնպաշիին քով ու լացի։ Ան ալ գնաց այդ լամուկի հօր քով գանգատելու։ Հայրը պատասխաներ է եղեր.

— Կը սպաննէր, թո՛ղ սպաննէր, այնչափ հայեր գացեր են, թող այդ մէկն ալ երթար, կ՚արժէ՞ր որ հայու մը համար՝ ինծի հետ կռուելու գայիր։

Այլեւս երեք օր դուրս չելայ տունէն։ Չորրորդ օրը, Մարճօ հանըմը (Համիտի կինը) ինծի ապսպրեց որ Ապտուլլահ էֆէնտիի տունն երթամ ու զինք կանչեմ։ Ասոր տունն ալ բաւական հեռու էր։ Կէս ճամբան, այդ կոյր լամուկը նորէն հանդիպեցաւ ինծի, իր ետեւէն ալ՝ հայեր ժողվող ոստիկաններ կուգային։ Այդ լամուկը — Ճեմալ անունով — զիս տեսնելուն պէս, պոռաց.

— Եկէ՛ք. հոս կեավուր մը կայ։

Ոստիկանները բռնեցին զիս և կառավարական շէնքը կը տանէին։ Ճամբան, յանկարծ, Սայիտ և Ապտուլլահ էֆէնտիները դիմացնիս ելան։ Ասոնք շուկայէն կուգային։ Զիս տեսնելնուն պէս՝ քովս եկան, եղելութիւնը պատմեցի։ Ապտուլլահ էֆէնտին, որ բանտին տնօրէնն էր, իմ մասիս խօսեցաւ ոստիկաններուն և անոնց ընկերացող պաշտօնեաներուն, և որչափ որ քոմիսէրը հակառակեցաւ և չէր ուզեր յանձնել, Ապտուլլահ էֆէնտի աւելի պնդեց և յաջողեցաւ զիս առնել անոնց ձեռքէն ու տուն բերել։

Ա՛լ համարձակութիւն չունէի դուրս գալու։ Տունը գտնուող միւս ընկերոջս, Ամինոյի (Բենիամին) հետ, տան գործերով կը զբաղէի և Ռուբէնը ազատելու վրայ կը մտածէի, ու ամէն անգամ՝ Համիտ Օնպաշիին կ'ըսէի որ զիս տանէր Ռուբէնի քով։ Ան ալ օր մը ըսաւ ինծի.

— Այս օրերուն, վախնալու բան չկայ. կրնաս դուն ալ երթալ։

Որչափ որ «վախ չկայ» կ'ըսէր, նորէն ձեռքերնին անցած հայերը սէվգ կ'ընէին անմիջապէս (սէվգ ընել, այդ օրերուն, կը նշանակէր քաղաքէն դուրս հանել և սպաննել)։

Մեր դրացիներէն ոմանք, իրենց կովերն ալ արածելու համար, քանի մը տանոց դրամ տուած էին ինծի, անանկ որ յաջողած էի 15 ղրուշ ժողվել, և պարտէզներէն ալ՝ երկու-երեք թաշկինակ դամոն (սալոր) հաւաքած էի։ Յաջորդ օրը, դամոնները առնելով, Մարճօ հանըմին ըսի որ Ռուբէնի քով պիտի երթամ։

— Նայէ որ օձիքդ ձեռք չտաս, — պատուիրեց։

Երբ շուկայէն կ'անցէի, տեսայ հարիւրի չափ իսլամացած հայեր, գլուխնին ճերմակ կապած, խանութնին նստած՝ կ'աշխատէին։ Քալեցի մինչև Հաճի Էսատի խանը, ուր կը գտնուէր հօրս խանութը, ասոր քովն ալ՝ այդ Իզզէթի տունը։ Տեսայ մեր խանութը՝ կղպուած ու կնքուած։ Քովի սանդուղին վրայ Ռուբէն նստած էր՝ տանից փիւսկիւլի և պնդիկի ծակով ֆէս մը գլուխը դրած, ոտքերը՝ բոպիկ, կեղտոտ վարտիկ մը վրան, ճերմակ շապիկ մը հագած և ձեռքերը երեսին դրած՝ կը մտածէր։ Ես քովը կեցած՝ կը նայէի իրեն։ Գլուխը վեր վերցուց, ասդին անդին նայեցաւ և երբ զիս նշմարեց, սանդուղի չորս-հինգ մատներէն մէկ ոստումով ցատկելով՝ վրաս ինկաւ, գրկեց զիս, համբուրեց, համբուրեց և սկըսաւ հո՛նգո՛ւռ հո՛նգո՛ւռ լալ....

Խրախուսեցի զինք, ձայնը կտրեց։

— Ի՞նչ ես բերեր, — հարցուց, նշմարելով ձեռքիս մէջի լեցուն թաշկինակը։

— Արմաւ, հաց, դամոն եմ բերեր, ըսի, և բանալով թաշկինակը՝ իրեն տուի։

— Կեր, ուզածիդ չափ։

Ապա շուկան ելանք։

— Ի՞նչ պիտի գնեմ քեզի համար, հարցուցի։

— Խաղող կ'ուզեմ, ըսաւ, քեզմէ զատուելէս ի վեր, չոր հացէն զատ՝ ուրիշ բան կերած չեմ։

Տասնեւհինգ ղուրուշ ունէի, հարուստ էի։ Խաղող գնեցի, կերաւ տղուոր մը։ Յետոյ միասին գացինք Համզէ Իզզէթի տունը։

Ռուբէն յայտնեց որ Իզզէթ Ճապաղջուր գացեր է, իր ընտանիքը հոն փախցուցեր, հոս միայն մայրն է ձգեր, որուն ծառայութիւն կ'ընէր։

Երբ Իզզէթի տան դուռէն ներս մտանք, ծերուկ կինը պոռաց.

— Իսմայիլ. Իսմայիլ, ագշամ օլտու, կէլ քէօֆթէ փիշիր (իրիկուն եղաւ, եկուր քէօֆթէ եփէ)։

Ռուբէն, որ Իսմայիլ կը կոչուէր, նստաւ միս ծեծեց, քէօֆթէ շինեց, կրակի վրայ դրաւ և ապա միասին վար իջանք։

— Քու կենալդ հոս վտանգաւոր է, ըսի իրեն, պէտք է իմ քովս գաս. թէ՛ ողջ մնանք, թէ՛ մեռնինք, միասին ըլլանք։

Ռուբէն նախ ըսաւ որ կը վախնայ, եթէ Իզզէթ ետ գայ և զինք տունը չգտնէ.

— Զիս պիտի սպաննէ, չեմ գար, կ'ըսէր։

Ապա, իմ պնդումներուս վրայ՝ համոզուեցաւ և ձեռքս բռնելով՝ Համիտ Օնպաշիի տունը վերադարձանք։

Ճամբան, Խանամիրի տղաներէն Գուրգէնը և Մխիթարը տեսայ, խանութի մը առջև կեցած էին, մեզ չտեսնելու զարկին, բայց իմ ետևէս եկան. ես կողմնակի ըսի իրենց որ մեզմէ հեռու մնան։

Հասանք Համիտի տունը. սիրով ընդունեց մեզ և ըսաւ.

— Քեզ ալ, եղբայրդ ալ կը պահեմ, հոգ մի ընէք, բայց Մուշ քաղաքին մէջ մնալը վտանգաւոր է, ինչու որ ոստիկանները ամէն օր Թուրք տուները կը խուզարկեն և կը ձերբակալեն տեսած հայերը։ Տուգետ ղրկեմ, հոն ապահով կը մնաք։

Ընդունեցինք։

Յաջորդ օրը, նորէն կենդանիները արածելու տարի Ջրեց կողմը. Ափոյի կոլ ըսուած տեղը՝ քանի մը լամուկներու հետ։ Մեր անասունները կ'արածէին Ջրեց կողմէ, ուրիշ կենդանիներու խումբ մը եկաւ մեր գտնուած տեղը։ Այդ լամուկները սկսան խօսակցիլ ընկերներուս հետ։ Անոնց մէջ կար տղայ մը, որ թէ հայ և թէ ծանօթ երևցաւ ինծի։ Նախ չհամարձակեցայ խօսելու, յետոյ՝ երբ լամուկները իրարու միանալով՝ գացին այգիները պտըտելու, այդ ատեն համարձակեցայ խօսք ուղղել տղուն, որ Հրանդ կը կոչուէր, մեր դպրոցը (Միացեալ Ընկերութեան Մշոյ կեդրոնական վարժարանը) կը յաճախէր, Վերին Թաղեցի էր, բայց որու զաւակ ըլլալը չեմ յիշեր։ Ան զիս տեսնելուն՝ զարմացաւ, հարցուց թէ ինչպէս ազատած եմ։ Ես ալ անոր պատմեցի իմ ազատման պարագաները։ Յետոյ, ինքն ալ սկսաւ պատմել իր գլխուն եկածները, որ ահաւասիկ.—

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻՆ ՋԱՐԴԸ

1915 Յունիս 26ին, Մուշի կառավարիչին հրաման ըրաւ որ հայ զինուորական փախստականները, բոլորն ալ, պէտք է գան յանձնուին և իրենց թապուրները զրկուին Մուշի մէջ. դեռ զինուորագրութեան չպատասխանող բաւական թուով երիտասարդներ կը գտնուէին։ Կառավարիչը կանչեց Առաջնորդական Տեղապահ Վարդապետը և քաղաքին հայ երեւելիները, և խոտիւ պատուիրեց որ այդ զինուորցու երիտասարդները գան յանձնուին։ Վարդան Վարդապետը դիտել տուած է որ զինուոր գացողներէն և մինչեւ Հասան Գալէի կողմերը զրկուածներէն ցարդ ոչ մէկ լուր առնուած է, ինչպէս նաեւ ամէլէ թապուրի պատկանող հայերէն ոչ ոք ետ չէ եկած, անանկ որ հոս՝ իբր զինուորականփախըստական մնացող մէկ քանի երիտասարդներ կը կասկածին թէ իրենց անձն ալ վտանգի պիտի ենթարկուի, եթէ յանձնուին։ Ապա թէ ոչ, ամէնքս ալ պատրաստ ենք կատարելու մեր պարտականութիւնը։

Կառավարիչը չի գոհանար այս պատասխանէն և իսկոյն ձերբակալել կուտայ թէ Վարդապետը և թէ Քաղաքական Ժողովի անդամները, ինչպէս նաեւ քաղաքի այլ հայ երեւելիները (1)։

---

(1) Համիտ Օնպաշիի խորթ տղան, Սայիտ էֆ. պարծանքով կը պատմէր որ ինք ալ կը գտնուէր Մուշի հայ մեծամեծները եւ Վարդան Վարդապետը սպաննող ջոկատին մէջ։ Մուշի հայ երեւելիներէն, օրինակ Նազարէթ էֆ. Քէշիշեանը, Քաղաք. Ժողովի անդամները, Մարտիրոս Սահակեանը, Մուրատ Աւագեանը (փալապեխ), եւայլն, հարիւրէ աւելի անձեր, Բաղէշ տանելու պատրուակին տակ, մինչեւ Ալիզըռնան գիւղի ձորը բերած եւ հոն, բոլորն ալ, գնդակահարած են։ Երբ կարգը կուգայ Վարդան Վրդ.ին, ան կ'աղաչէ իրեն ծանօթ Թուրքի մը որ անանկ հարուած տայ որ մահը վայրկենական ըլլայ եւ շատ չտանջուի։ Թուրք դոհիճը կը խոստանայ, սակայն, հակառակ իր խոստումին, մօրուքին եւ կրօնքին հայհոյելով, Վարդան Վարդապետը կը փաթթէ իր ճիւպպէին մէջ եւ կը խոթէ պարկի մը մէջ, որուն բերանը կը կապէ ամուր մը եւ վրան ալ քարիւղ լեցնելով՝ կրակի կուտայ։

Վարդան Վրդ.ը որչափ կը պոռայ, կ'աղաչէ, օգուտ չ'ըներ։ Դահիճները կը զուարճանան, եւ անոնց աչքին առջեւ, մէկ ժամուան չարչարանքէ ետք, կը վախճանի Սուրբը։

Կ'ըսուի թէ Վարդան Վրդ.ը, ձեռքերը իրարու շփելով՝ միշտ կը կրկնէ եղեր, «հագգըճըգ վար... հագգըճըգ վար» (իրաւունք ունիք, իրաւունք ունիք)։

Արդեօք, նահատակին այս կերպ արտայայտութիւնը դատապարտութի՞ւնն էր իրենց պարզամիտ վարմունքին, որով միամտութիւնն ունեցան հաւատալու եւ ապաւինելու Թուրք արդարադատութեան, թէ՞ բողոք մըն էր հայ յեղափոխութեան դէմ՝ իբրեւ թէ անոր արարքին արդիւնքն եղած ըլլայ այս գերագոյն ողբերգութիւնը։

Ոմանք կը պատմեն թէ Թուրք դահիճ Փահլուլ ըսած կ'ըլլայ եղեր որ Ալիզըռնան Ձորին մէջ կացինահար սպանուած են այդ ականաւոր Մշեցիները։

Ապա, իբր թէ, փախստական զինուորներու անուանացանկը կը յանձնէ ոստիկաններուն, որ զանոնք ձերբակալելով՝ իրեն բերեն։ Ոստիկանները ժանտարմաներու և զինուորներու ընկերակցութեամբ, խումբ խումբ հայ թաղերը կ'երթան և ամէն հայու տուն մտնելով, ուր որ տղամարդ գտնեն, ամէնքն ալ «կառավարիչը կ'ուզէ» ըսելով, կ'առնեն կը տանին։ Եւ քիչ ատենէն, մեծ թիւով կը հաւաքեն կառավարական պաշտօնատան առջեւ։

Վերին Թաղի Խաչ Փողանէն մէկ քանի հայեր, գանգատի ձեւով՝ ոստիկաններուն ըսած են թէ «գիւղերէն իբր օլամ, իբր գրաստ՝ ձեր ժողված ու Հասան Գալէի Թուրք բանակին ռնունդ փոխադրող հինգ հազար հայերը ի՞նչ եղան. չէ՞ որ իրենց պարտականութիւնը կատարելէն յետոյ, հոն ձիւներուն մէջ, սառած էք բոլորն ալ։ Եթէ մեռնիլ հարկ է, մենք մեր տան դրան առջեւ կը մեռնինք»։

Խեղճերը կը կարծէին որ զինուոր տանելու համար էր որ զիրենք կը հաւաքէին։

Ոստիկանները այս տեսակ հակաճառութեանց սովոր չըլլալով, դիմադարձողներէն մէկ քանին հրացանի բռնած էին։

Այսպէս, շփոթութիւն սկսած էր ծայր տալ։ Բայց նոյն օրը, դէպք մը չպատահեցաւ, որովհետեւ Թուրքերը դեռ լրացուցած չէին իրենց պատրաստութիւնները։

Թուրք կառավարութիւնը, երեսփոխան Հոճա Իլիասի թելադրութեամբ, Մուշ գտնուող չորս թնդանօթները կը զետեղէ Բերդի Թաղը և հայերու թաղերը շրջապատող բլուրներուն վրայ։

Յաջորդ օրը, Յունիս 29ին, Մուշ գտնուող Թուրք կանոնաւոր զօրքը. չէրքէզները. քիւրտերը և Թուրքեր՝ միահամուռ յարձակում կը սկսին հայ թաղերուն վրայ։ Կառավարութիւնը, մունետիկներու միջոցաւ, կ'ազդարարէ որ ոչ ոք պաշտպանութիւն կամ ապաստան պէտք չէ տայ ոեւէ հայու, ով որ այդպիսի արարքի մէջ գտնուի, ան ալ՝ հայու պէս պիտի սպաննուի։

Կարգ մը հարուստ հայեր, որոնք մօտիկ յարաբերութիւն ունէին Թուրք երեսփոխան Հոճա Իլիասի կամ այլ ազդեցիկ Թուրքերու հետ, այս շփոթութիւնները մէկ երկու օրէն կ'անցնին ըսելով, անոնց տուները կ'ապաստանին՝ իբրեւ ապահով վայր։ Օրինակ, Նազարէթ էֆ. Քէչիչեան Տիգրան Մեսրիկեան, եւայլն, կ'ապաւինին Հոճա Իլիասի պաշտպանութեան։ Հոճան, զանոնք երկու օր պահելէն և անոնց ամբողջ դրամները իւրացնելէն յետոյ, անոնց կ'ըսէ եղեր.

— Կառավարութիւնը կը ստիպէ որ ձեզ յանձնեմ, ալ չեմ կրնար պահել, կա՛մ յանձնուեցէք կառավարութեան, և կա՛մ գացէք ուր որ կ'ուզէք։

Եւ զանոնք դուրս կ'ընէ։

(Ասիկա Հրանդի պատմածն է, իսկ ուրիշներ կ'ըսէին որ իր տան մէջ իսկ սպաններ է իր պաշտպանութեան ապաւինողները)։

Մշոյ Իթթիհատի Ակումբի անօրէն Յալամազ անունով չարագործ Թուրք մը, որ Իլիասի ազգական և նոյն Ջաշնիկլի Գապիլէին կը պատկանէր, զինեալ ուժերով՝ շուկան իջած և հայ թաղերը խուժած է՝ խողխողելով փողոցներու մէջ իր ձեռքն ինկած հայ կիներն ու մանուկներն անգամ։

Թրքախառն թաղերու — Բրտի թաղ և Ջիկրաշէն — հայերը զոհ գացին անոնց բարբարոսութեան։ Սուրբ Մարինէ թաղն ալ շատ անյարմար դիրքի մէջ կը գտնուէր և չկրցաւ որևէ լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ։ Միայն Վերին և Ջորոյ թաղերն էին որ յաջող դիմադրութիւն կազմակերպեցին, և Թուրքերու յարձակումները այդ երկու թաղերու վրայ կը կատարուէին։

Հայերը բնաւ չէին ակնկալեր որ ընդհանուր կոտորած տեղի պիտի ունենայ, եթէ չդիմադրէին կառավարութեան, ու շատ շատեր գունդագունդ գացին յանձնուեցան, իսկ անոնք որ որևէ վստահութիւն չունէին այդ կառավարութեան խոստումին և արդարադատութեան վրայ, չյանձնուեցան և մինչև վերջին վայրկեանը պաշտպանեցին իրենք զիրենք։

Դէպքը սկսաւ Վերին Թաղէն, որ շուտով թնդանօթի բռնուեցաւ երեք տարբեր դիրքերէ։ Յետոյ, թնդանօթները ուղղուեցան Ջորոյ Թաղի կռուողներուն դէմ։ Այս վիճակը տևեց մինչև Յունիս 30։

Վերին Թաղը աւերուած ըլլալով, բազմաթիւ ընտանիքներ — կին, երեխայ — յանձնուեցան կառավարութեան։ Այրերէն մեծագոյն մասը սպանուած էր. իսկ ազատողները ապաստանած էին Ջորու Թաղը՝ միանալով այնտեղի կռուողներուն։

Կառավարութեան այս յանձնուողներէն էր որ կազմուեցաւ սայլերու առաջին կարաւանը, մօտ 5-600 հոգի, որոնք՝ Բաղէշ ղրկուելու պատրուակին տակ՝ կը տարուէին մինչև Խասգիւղ և հոն կ'այրուէին մարագներու մէջ։

Երկրորդ կարաւան մը, մօտ 2,000ի չափ կին ու երեխայ, կը ղրկուի Ալիզըռնան գիւղը և հոն կ'այրուի մարագներու մէջ։ Ուրիշ խումբ մըն ալ կը ղրկուի մօտակայ Ջրիք գիւղը՝ այրուելու համար։

Միւս կողմէն, Ջորոյ Թաղը դեռ կը դիմադրէր. Թուրքերը չէին համարձակեր գրոհել այդ փոքրաքանակ կռուողներու վրայ, որոնք հերոսաբար կը պաշտպանէին հայութեան պատիւը։ Թնդանօթներու պատճառած փլուզումէն վերջ, երբ այլեւս վստահ եղան թէ դիմադրութիւնը դադրած էր, Թուրք զօրքն ու խուժանը յարձակեցան հայ տուներու վրայ և սկսան թալանել ու սպաննել անզէն ու անպաշտպան կիներն ու երեխաները։ Դիմադրողներէն մեծ մաս մը հերոսաբար կռուեցաւ և փառապսակուեցաւ հերոսի մահով, իսկ մէկ փոքր մաս մը, օգտուելով գիշերուան մութէն, փախաւ մօտակայ հնձանները և լեռները։ Իսկ Թուրք խուժանը յարձակեցաւ հայ տուներու վրայ հայ կիներէն և երեխաներէն շատերը տարուեցան կառավարչատան առջեւի հրապարակը, շատերն ալ մնացին իրենց տուները և անոնց աւերակներուն տակ թաղուեցան։

Կառավարչատան առջեւ հաւաքուած բազմութեան մէջէն, Թուրքերը կը զատէին իրենց հաւնած կիներն ու աղջիկները, իսկ մնացածները սէվգ կ'ընէին մօտակայ գիւղերը՝ մարագներու մէջ վառելու համար։

Այդ օրերուն, մունետիկը անընդհատ կը պոռար.

— Զըլլայ թէ որեւէ պաշտպանութիւն ցոյց տաք հայերուն, այդպիսի արարքի մէջ գտնուողները՝ հայերու չափ յանցաւոր պիտի նկատուին ու խստիւ պիտի պատժուին։

Այս ազդարարութեան վրայ, այն Թուրքերը, որոնք կը փափաքէին հայ ծառայ մը պահել, զգուշացան, և նոյնիսկ, շատերը՝ իրենց պաշտպանութեան ապաւինած բարեկամ հայերը սպաննեցին։

Վերջին օրը Յունիս 30ի գիշերը, 500ի չափ փախստականներ, որոնց մէջ ես ալ կը գտնուէի, փախանք լեռը։ Մէկ կողմէն՝ չորս օրուան յոգնածութիւնը և թշնամիէն մեր հետապնդուիլը, իսկ միւս կողմէն ալ՝ մեզի ընկերացող կանանց և երեխաներու ողբն ու կոծը, իսկ ամենէն անագորոյնը — անօթութիւնը — կը նեղէին մեզ։ Ինչո՞վ պիտի ապրէինք, հայ գիւղ չէր մնացած, քիւրտ գիւղերը լեցուն էին զինուորներով և չէթէներով՝ մեզ սպաննելու պատրաստ։ Տափրք գիւղը լեցուած էր քիւրտերով։ Չորս կողմէն շրջապատուած էինք։

Անօթութիւնը, սակայն, որեւէ արգելք չի ճանչնար։ Որոշուեցաւ որ մեզմէ ոմանք Մուշ քաղաք երթան և լքուած ու կործանուած տուներէն ուտելիք բերեն մեզի։ Այդ գաղափարը ընդունելի նկատուեցաւ այն յոյսով որ Թուրքերը փճացուցած ըլլալով հայ թաղերն ու տուները, այլեւս պիտի չհետաքրքրուէին անոնցմով։ Մէկ երկու անգամ յաջողեցանք քանի մը պարկ ցորեն ձեռք բերել։ 15 օր ետք, քաղաք գացող այդպիսի խումբի մը մէջ ես ալ կը գտնուէի։ Մինչեւ որ կրցանք ցորեն գտնել, առտու եղաւ եւ չկրցանք նոյն գիշերն իսկ վերադառնալ, ու պահուըտեցանք աւերակներու մէջ։ Բայց մեր չար բախտէն, հայոց տուները թալանելու եկող ոստիկանները բռնեցին զիս եւ ընկերս, զոր տեղն ի տեղօք սպաննեցին, իսկ ես ըսի որ դրամ կուտամ ձեզի· եթէ խնայէք ինծի։ Տուի ինչ որ ունէի — 3 ոսկի, ու զիս բանտ տարին։

Նոյն օրը, սուտէն աֆը օահանէ (կայսերական ներում) հանած էին, մասնաւորապէս անոր համար որ ուր ուրեք պահուըտած հայերը գան յանձնուին։ Այդ պատճառով ալ, նոյն օրը սէվգ չըրին զիս։ Մեր խումբի ընկերներէն՝ միւս 13 անձերը, ընդ որս նաեւ Նազար Կուընչոյեան, փախան գացին, իսկ ես առարկայ եղայ ժանտարմա Ազիզի հոգածութեան եւ անոր ծառայութիւն ընելու խոստումով՝ սէվգիաթէն հանեց ու իր տունը տարաւ, ուր մնացի 2-3 օր, ապա՝ իր նորատաց անասունները արածելու գործը յանձնեց ինծի, եւ ահա հոս եմ՝ իմ պաշտօնիս գլուխը։

Մինչ մենք կը խօսակցէինք, անասունները բաւական հեռացած էին, լամուկներն ալ վերադարձան եւ անոնցմէ մին ըսաւ Հրանդին.

— Գնա, անասունները ժողվէ բեր։

Հրանդ ըսաւ որ ինքը բոպիկ է, ոտքերը վէրքերով ծածկուած էին եւ չի կրնար քալել։

Լամուկը բարկանալով՝ ըսաւ Հրանդին.

— Այդ մէկ խօսքիդ համար քեզ սպաննել պիտի տամ։

Եւ իրաւ ալ, երբ քիչ մը վերջ, քանի մը զինուորներ կ'անցնէին մեր քովէն, որոնք հայ փնտռելու ելած էին այգիներու մէջ, լամուկը ըսաւ անոնց.

— Եկէք, հոս հայ տղայ մը կայ, եկէք։

Զինուորները, այդ լսելնուն պէս, քովերնիս փութացին եւ «ո՞ւր է, ո՞ւր է» ըսելով, հրացաննին վար իջեցուցին։

Միւս լամուկները, որոնք հեռու կը գտնուէին, վազելով եկան, եւ երբ իմացան եղելութիւնը, բռնեցին զինուորներու ձեռքերը, սակայն անոնք՝ Հրանդը ձեռքերէն բռնած, կ'ուզէին դաշոյնով սպաննել։ Լամուկները ըսին որ անիկա թլփատուած է, տաճիկ դարձած, եւ աղաչեցին որ չվնասեն տղային։ Անոնք ալ բան մը չըրին եւ ձգեցին գացին։

Կէսօրէն վերջ, հաւաքեցինք մեր անասունները եւ Կառնենի Ձորով կամաց կամաց կը մօտենայինք քաղաքին։ Երեկոյեան կողմը, երբ պարտէզներու մէջէն կ'անցնէինք, յանկարծ քանի մը հրացանի ձայն լսեցինք։ Ամէնքս ալ այդ կողմ ուղղուեցանք, ի՞նչ տեսնենք որ ըլլայ, 15 ի չափ չորս-հինգ տարեկան հայ տղեկներ եւ աղջնակներ կարգաւ շարուած էին՝ իրարմէ մեկական մեթր հեռաւորութեամբ, և միւս կողմն ալ՝ հինգ վեց զինուորներ, իրենց սպային հետ կայնած, նշան կ՚առնէին։

Երբ զինուորները լաւ մը նշան առին, սպան հրամայեց.

— Աթէշ։

Վեց զինուորները մէկէն կրակեցին և վեց մանկիկներ թաւալգլոր վար ինկան։ Մնացեալներէն երեքը վախերնէն մեռան անմիջապէս, միւսներն ալ սկսան լալ ու փախչիլ։ Զինուորները վազեցին անոնց ետեւէն, ամէն մէկուն երեսին մէյ մէկ ապտակ փակցուցին և բերին նորէն մոմի պէս կայնեցուցին, ու սկսան նորէն նշան առնել և նորէն վեց հարուածներ պայթեցան ու վեց երեխաներ վար ինկան մեռած։

Երկու հատը ողջ էին դեռ։ Սպան ըսաւ.

— Այդ երկուքն ալ՝ ես պիտի սպաննեմ։

Եւ զինուորներուն բանած հեռաւորութեան կրկինի չափ աւելի հեռու կայնեցնել տուաւ այդ երկու երեխաները՝ իրարու ետեւ։

— Տեսնենք, հրացանս պիտի կրնա՞յ ծակել երկուքն ալ, — ըսաւ և լաւ նշան առնելով՝ կրակեց։ Երկուքն ալ քարէն վար գլտորեցան մեռած...

Ընկերներս, թուրք լամուկները, քա՛հ քա՛հ կը խնդային և կը զուարճանային։ Հեռացանք այդ արիւնոտ վայրէն և տուն վերադարձանք։

Այլեւս, կենդանիները արածելու չտարի, պատրաստութիւն տեսանք նորէն Ծաղետ երթալու։

ԿՈՏՈՐՈՒԵԼՈՒ ԿԱՐԳԸ ԵԿԱԾ Է ԿՐՕՆԱՓՈԽՆԵՐՈՒՆ

Համիտ Օնպաշին՝ իր ձիով, իսկ մենք ալ՝ սայլին վրայ նըստած, ճամբայ ելանք։ Ծծմակայ Թիթէն մինչեւ Երըշտէր գիւղը, ճամբու երկայնքին, երկու կողմն ալ, հին ու նոր սպաննուածներու բազմաթիւ դիակներ տեսանք։ Հանդիպեցանք ուրիշ խումբի մը՝ բաղկացած բազմաթիւ հայ կիներէ, տղամարդերէ և երեխաներէ, որոնք քիւրտերու քով ապաստան գտած էին նախապէս և կառավարութիւնը վերջէն ժողվելով զանոնք՝ Մուշ քաղաք կը տանէր։ Անոնց մէջէն ծերուկ մը չէր կրնար քալել։ Ոստիկան մը, իր հրացանի կոթով՝ անոր կրունկներուն կը զարնէր, հայհոյելով և «արագ քալէ» պոռալով։ Երբ մեզմէ հեռացան քիչ մը, ոստիկանը բարկանալով՝ հրացանը քաշեց և զարկաւ ծերուկին՝ տեղն ու տեղը սպաննելով զայն։ Յետոյ մէջքի գօտին քակեց, հագուստները հանեց, ոտքէն քաշելով՝ ճամբու քովի փոսը նետեց և անխռով շարունակեց ճամբան։

Գիշեր էր, երբ հասանք Ծռգետի Գորտոնը։ Համիտ Օնպաշին կարգադրեց որ եղբօրս հետ գիշերենք Շուշանի տունը։ Առաւօտուն, Շուշան լուաց Ռուբէնի հագուստները։ Ատկէ վերջ, Ռուբէն անոր տունը կեցաւ։

Ախլաթցի Մահմուտ ժանտարման, որ Գորտոն կը գտնուէր, ուզեց որդեգրել Ռուբէնը, քանի որ իր հայ կինը՝ Աղնիւ այդպէս կը փափաքէր, և Ռուբէնը յանձնեցինք Աղնիւի պաշտպանութեան և խնամքին։

Ծռգետ հասնելէն 15 օր յետոյ, Համիտ Օնպաշին և քանի մը զինուորներ կրկին վերադարձան Մուշէն և կառավարիչի մէկ նոր հրամանը բերին։ Այդ օրը, բոլոր ժանտարմաներն ալ մեծ ուրախութեան մէջ էին։ Այդ ատենէն սկսեալ, սկսան խստութեամբ վարուիլ Ծռգետի գիւղացիներուն հետ։

— Թուրք եղա՞ծ էք իբր թէ, կ՚ըսէին, սիւնկիի ծայրո՞վ ձեզ թուրք ընելու է։

Յաջորդ օրը, Համիտ Օնպաշին ստացաւ նամակ մը, զոր կարդալէն ետք զրկեց Խուրշիտ Բէկին։ Յետոյ իր քով հրաւիրեց թէ՛ Խուրշիտ Բէկը և թէ՛ գիւղի երեւելի քիւրտերը, որոնց հետ երկար բարակ խորհրդակցութիւն մը ունեցաւ։

Յաջորդ առտուն կանուխէն, արեւածագէն առաջ, ժանտարմաները, զինուած ու պատրաստ, կը սպասէին Գորտոնի առջեւ, իսկ գիւղացիները՝ իրենց սովորական գործերուն ետեւէն էին։

Գիւղին ականաւոր հայերէն մին, իր կտրիճութեամբ ծանօթ և միշտ սպառազէն՝ Թրքացած հայ մը՝ Նատիր նոր ստացած անունով, ժանտարմաներու անմիջական ուշադրութեան առարկան դարձած էր այդ օր։ Ասոնք, հնարքով մը, կը ջանային ձեռք անցընել այդ քաջարի հայը։ Նատիր իր կալին մէջ կը քնանար և առտուան կողմը՝ իր տունը կ՚երթար։ Գորտոնի առջեւէն անցած ժամանակ, ժանտարմաները ներս կը կանչեն զինք՝ պատրուակելով թէ ջաղաց տարուելիք երկու թեռ ցորեն ունին։ Նատիր կ՚ըսէ.

— Շատ լաւ, կուգամ։

Սակայն, ժանտարմաները կը պնդեն որ հիմա գայ։ Ան ալ, առանց կասկածելու թէ ատիկա դաւ մըն է, ներս կը մտնէ։ Իսկոյն չորս կողմէն կը պաշարեն զայն, վրան կը խուժարկեն, ատրճանակը և դաշոյնը կը գրաւեն, գօտին կը քակեն և ձեռքերը կռնակի կողմէն իրարու կապելով՝ կը նետեն ախոռը։

Յետոյ ալ, գիւղի ակնյայտնի հայերը Գորտոն կը կանչեն՝ իբր թէ գործի զրկելու համար և անոնց ալ կ՚ընեն նոյնը։

Գիւղը գտնուող քիւրտերը, մինչեւ ակռաները զինուած, հաւաքուեցան Գորտոնի առջեւ եւ միանաբար պոռչարեցին հայերու տուները (որոնք իսլամութիւն ընդունած եւ թրքացած էին) եւ սկսան հաւաքել տղամարդիկը, կիներն ու երեխաները, եւ բոլորն ալ լեցնել մարագներու մէջ։

Ծանօթ պատմութեան կրկնութիւնը նորէն…։

Մարագներու մէջ արգելափակուածները երկուական հոգի դուրս հանելով՝ իրարու կապեցին եւ իբր թէ Բաղէշ պիտի տանէին ըսելով Նոք գիւղի կողմը ղրկեցին, ուր ձորի մը մէջ զանոնք խողխողելէն յետոյ, դահիճները վերադարձան եւ սկսան հաւաքել մնացեալներն ալ։

Ասոնցմէ հազիւ քանի մը հոգի կրցան ազատիլ, որոնց մէջ էր Հայկօ անունով տղայ մը, Խուրշիտ Բէկի ծառաներէն։

Գորտոնի ժանտարմաները պարծանքով կը պատմէին իրենց սխրագործութեանց մասին։ Այդ ժանտարմաներէն կը յիշեմ Ախլաթցի Մէհմէտը, Պիթլիսցի Մամէն, չերքեզ սպայ մը եւ Ծռգետցի քիւրտերը։

Հայկոն դրամ խոստացեր էր Մէհմէտին, եթէ զինք ազատէր։ Հայկոն հազիւ կրցած էր չորս ոսկի ճարել եւ տալ Մէհմէտին, որը սակայն կը պնդէր թէ Հայկոն խաբած է զինք։

— Դուն ըսիր որ շատ դրամ կուտաս, մինչդեռ տուածդ չորս ոսկի է միայն, չորս ոսկին ալ դրա՞մ է։ Դուն խաբեցիր զիս,— կը կրկնէր։

Հայկոն ապաւինեցաւ Խուրշիտ Բէկի պաշտպանութեան։

Մենք դեռ Շուշանի քով էինք, որ Գորտոնին ծառայութիւն ընելու համար՝ ողջ թողած էին։

Ատեն մը վերջ, Ախլաթցի Մէհմէտը Բաղէշ գնաց։ Հոն ալ, շատ գէշութիւններ տեղի ունեցած էին եւ այնտեղի ջարդը աւելի սոսկալի եղած ըլլալուն համար, չձգեցի որ Ռուբէնը իր հետ տանէր։

Մահմէտ գնաց եւ Ռուբէնը քովս մնաց։

Քանի մը օրէն, Համիտ Օնպաշին թելադրեց որ Ռուբէնը իրենց տունը ղրկենք, Մուշ։

Հոկտեմբեր ամիսն էր եւ Գուրպան Պայրամ (1)։ Ռուբէն հարկադրուեցաւ քալելով Մուշ երթալ՝ ձմեռուան այս եղանակին։

Ես Ծռգետ մնացի ամիս մը չափ։ Համիտ Օնպաշին 15 անասուն ունէր։ Անոնց հոգ պիտի տանէի՝ ուրիշ երկու հայերու հետ, որոնք սպանդէն ազատած եւ անոր ծառայութիւն կ'ընէին։

---

(1) Գուրպան Պայրամը Հոկտ. 7 ին էր, ըստ Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի օրացոյցին: Ծնթ. – Ա. Տ.

Սակայն, կենդանիներուս մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւն մը ինկաւ և 12ի չափ սատկեցան։

Այլեւս գործ չմնաց ինծի համար։ Նորէն Մուշ ղրկեց զիս։ Արդէն քանի մը օր առաջ, անգամ մըն ալ Մուշ ղրկած էր զիս՝ չամիչ և կթուն (ընկոյզի միջուկ) տանելու համար։

Երբ քաղաքին մօտեցանք, փոխանակ Տաշոյի կամուրջէն անցնելով՝ զառիվեր ճամբան բռնելու, Մուշի տակէն՝ գետը անցանք և ջաղացներու առջեւէն ու պարտէզներու մէջէն կտրեցինք անցանք՝ Բերդի Թաղը երթալու համար։

Այդ պարտէզները և գետափերը լեցուն էին հին ու նոր մարդկային դիակներով։ Մեր սայլը, մեծ դժուարութեամբ անոնց վրայէն անցած ատեն, եզները կը խրտչէին և չէին քաշեր սայլը։ Համիտ Օնպաշին, ձեռքի փայտով, անընդհատ կը ծեծէր խեղճ անասունները, և մենք յաճախ կը ստիպուէինք վար իջնելու սայլի վրայէն ու քալելու։ Սայլի անիւները դիակներու վրայէն անցած ատեն՝ կը ճզմէին զանոնք…

Այդպիսով հասանք տուն։

Իսկ այս վերջին անգամ, Տաշոյի կամուրջին ճամբով եկանք։ Կամուրջին տակ լեցուած մեռեալներու դիակները դեռ կը մնային հոն։

Ուղղակի տուն գացինք և երկու օր մնացինք։

Նորէն լսեցինք որ քաղաքին մէջ մնացած, թրքացած և թըլփատուած հայերը ջարդելու նոր հրաման եկած է և այդ օրն իսկ պիտի սկսի ջարդը։ Մենք չհաւատացինք։ Սակայն, յաջորդ օրը տեսանք որ բոլոր հայերը ժողված կը տանէին։ Պարտէզներու մէջ հաւաքեր են։ Մեր Սայիտ էֆէնտին ալ հետերնին է եղեր։ Հոն ութսունի չափ հայեր հրացանի կը բռնուէին։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐՈՒ ՋԱՐԴԸ

Դեկտեմբեր ամսոյ մէջն ենք։ Դեռ աստ անդ ձեռքերնին անցած հայերը կը տանէին ու կը սպաննէին։

Սասունէն 3 - 400 փոքր տղաներ հաւաքեր՝ քաղաք բերեր էին, բոլորն ալ տարին Արածանի գետին մէջ լեցուցին։

Արդէն. Սասունի ժողովուրդը ջարդած էին նախապէս։ Մուշի ջարդը ինծի պատմող Հրանդը այսպէս կը պատմէր Սասունի ջարդը.—

Մուշ թնդանօթի բռնուած ատեն, կարգ մը հայեր յաջողած էին լեռ բարձրանալ՝ Շենիկ և Սեմալ գիւղերու կողմերը։ Բիւրտեր և զինուորներ յարձակած են այդ փախստականներուն վրայ, որոնցմէ մէկ մասը փախուստ տալով՝ ազատած է, իսկ մնացեալը խողխողուած է։ Մշեցի և Սասունցի փախստականները պահուըտած են լեռներու ծերպերուն մէջ՝ մեծապէս նեղուելով ուտելիքի պակասութենէն, և կը սնանին խոտերու և բոյսերու արմատներով, որոնցմով այնքան առատ է Սասունը։ Ասոնց մէկ մասը կը միանայ Ռուբէնի և Փափազեանի խումբին և կ'անցնի Կովկաս, իսկ մեծամասնութիւնը անսուաղ և կիսաքաղց կեանք մը կը քաշէր։

Ձմեռը վրայ կը հասնի, սնունդ ճարել անհնար էր այլեւս։ Այս ծայրայեղօրէն յուսահատական վիճակին մէջ էին այդ թըշուառները, երբ Մուշի կառավարիչը լուր տարածեց թէ Պոլսէն կայսերական ներում եկած է նորէն, թէ հալածանքը դադրած է, և հայերուն չեն վնասեր այլեւս։ Այս լուրը շուտով կը հասնի այս փախստականներուն ականջը, որոնք կ'որոշեն Մուշ գալ ու յանձնուիլ։ Եւ այդպէս ալ կ'ընեն. 600 հոգիի չափ այր, կին, երեխայ քաղաք եկան ու յանձնուեցան։

Կառավարութիւնը սիրով կ'ընդունի զանոնք և թոյլ կուտայ որ քաղաքի մէջ արձակ համարձակ պտտին։ Ասոնք ալ մուրացկանութեամբ կամ բեռնակրութեամբ կը ճարէին իրենց օրուան հացը։ Կաշի և ոսկոր դարձած այդ դժբախտները ոտքի կենալու կարողութիւն իսկ չունէին։

Նորէն կառավարութիւնը լուր տարածեց ամէն կողմ թէ ահա՛ Սասունցիները եկած, յանձնուած են և ազատ կը պտտին, միւս բոլոր փախստականներն ալ կրնան մէջտեղ ելլել և ազատ կեանք ապրիլ, քանի որ ներում շնորհուած է բոլորի՛ն, բոլորի՛ն։

Գիւղերէն, լեռներէն, դաշտերէն, բոլոր թաքստոցներէն, ուր որ պահուըտած հայեր կային, լսելով ընդհանուր ներումի լուրը և մանաւանդ տեսնելով համոզիչ փաստը թէ Սասունցիները ազատ ու համարձակ կը պտտին Մուշի մէջ՝ առանց որեւէ նեղութիւն կրելու, շատ ու շատ հայեր դուրս ելան իրենց թաքստոցներէն և ապաւինեցան բազումողորմ Թուրք կառավարութեան գթասըրտութեան և ողորմածութեան...։

15 օր չանցած, սակայն, երբ կառավարութիւնը համոզուեցաւ որ գրեթէ բոլոր փախստականները իր ափին մէջն էին, սկսաւ հաւաքել զանոնք մէկ առ մէկ։

Ես ալ Մուշ կը գտնուէի այդ պահուն։

Տղամարդիկը քաղաքէն դուրս հանել տալով ջարդեցին, իսկ կիներն ու երեխաները գիւղերը ղրկելով՝ այրեցին ու փճացուցին։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՄԿՐՈՅԻ ՅԱՄԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Ես նորէն վերադարձայ Ծռգետ (պէտք է ըսել որ շատ անգամ՝ Ծռգետէն Մուշ և Մուշէն Ծռգետ կ'երթայի կուգայի) և երեք օր մնացի։ Նորէն հայերու կարաւան մը եկաւ Մուշէն՝ իբրեւ թէ Բաղէշ երթալու համար։ Ատոնք մեծաւ մասամբ Վերին Թաղեցիներ էին. որոնք փախստական պահուած էին և վերջէն յանձնուած։ 800 ի չափ էր այդ կարաւանը, որ Ծռգետի Գորտոնի առջեւ կանգ առաւ։

Ասոնց մէջ կը գտնուէր տղայ մը, որ իմ մեծ հօրս (մօրս հայրը) աշկերտն էր, կը ճանչնայի զինք։ Յայտնեց որ վեց օրէ ի վեր՝ հացի երես տեսած չէր. Մուշէն մինչեւ հոս՝ անասունի պէս ծեծելով բերած էին, իսկ անոնք որ անօթութենէ ուժասպառ՝ չէին կրնար քալել ու ետ կը մնային, հրացանով կը սպաննուէին, և իրենց հետ գտնուող կիներն ու աղջիկները ուզածնուն պէս կը գործածէին ժանտարմաները և յետոյ ալ՝ կը յանձնէին քիւրտերուն։

Ոտքերը կօշիկներ ունէր, հանեց և ինծի տալով ըսաւ.

— Տար գիւղը ծախէ և ինծի կտոր մը հաց բեր, անօթութենէ կը մարիմ։

Վազեցի Շուշանի տունը, երեք հաց առի եկայ, տուի իրեն և կօշիկներն ալ ետ տուի՝ ըսելով.

— Ձմեռ է, հագիր որ ոտքերդ չսառին, հացն ալ քեզի, կեր։

Կարաւանի մէջ եղողները, բոլորն ալ, այնչափ անօթի էին որ անասուններու պէս կը գոռային, և Աստուծոյ աղօթելով հաց կը խնդրէին. բայց լսող չկար...

Զանոնք լեցուցին մարագներու մէջ։ Քիւրտերը՝ մօտենալով դուռներուն, անոնց հագուստներուն փոխարէն՝ մէյ մէկ հատ հաց կուտային անոնց: Անոնց ստամոքսները քիչ մը լեցուեցան, բայց տկլոր (մերկ) մնացին՝ այդ բուք ու բորանին։

Անոնց մէջ Մկրօ անունով Սասունցի մը կար։ Երբ կարաւանը առաւօտեան ճամբայ հանեցին, այդ Մկրոն գտնուած տեղը կանգնած մնաց՝ չէր ուզեր տեղէն շարժիլ։

— Չեմ երթար, կ'ըսէր։

Համիտ Օնպաշին, հաստ փայտով մը, սկսաւ հարուածներ իջեցնել այդ խեղճ Մկրոյի գլխուն, ուսերուն, կռնակին, ոտքերուն։ Յիսունէ աւելի հարուածներ տալէն ետք, հրամայեց որ կարաւանին հետեւի։

— Չե՛մ երթար, կ'ըսէր նորէն։

Նոր հարուածներ, աւելի ծանր և ուժգին, ամբողջ ոսկորները կարծես ջարդ ու փշուր կ'ըլլային, բայց նորէն Մկրոն չշարժեցաւ տեղէն։

Համիտ Օնպաշին հրամայեց.

— Այս շունը տարէք Շուշանի տունը, երկու օր թող մնայ, մինչեւ որ քիչ մը կազդուրուի։ Յաջորդ սեվգիաթին հետ կը ղրկեմ։

Մկրոն զատեցին կարաւանէն և Շուշանի տունը տարինք։ Հոն, անկողնին մէջ պառկեցաւ։ Կողի ոսկորները կոտրեր էին։ Այդ գիշեր դեղեր ըրինք, կապեցինք վէրքերը։ Մինչեւ առտու լացաւ խեղճը և պատմեց որ իր ընտանիքը կը բաղկանար 15 հոգիէ. իր մանչ և աղջիկ զաւակները տարեր, Արածանիի մէջ լեցուցեր են. ինքն ալ, վեց օր քաղաքին մէջ բեռնակրութեան ընելէ ետք, բաներ և կարաւանին ընկերացուցեր են։

— Եթէ կը սպաննեն, թող հո՛ս սպաննեն զիս, ա՛լ ուրիշ տեղ չեմ երթար, աւելի չարչարուիլը անօգուտ է այլեւս, կ'ըսէր։

— Չորս հինգ օր մնաց պառկած։

— Գնա՛ Մկրոյին ըսէ որ երթայ վառելափայտ (չափառ) բերէ Գորտոնի համար։

Մկրոն կատարեց հրամանը և Շուշանի տունը վերադարձաւ։

Քիչ յետոյ Օնպաշին կանչեց զայն նորէն։ Ես ալ վազելով իրեն հետեւեցայ. «չըլլայ թէ սպաննելու համար կանչեց» մտածեցի։

Մուշէն 60 ի չափ կիներ ու երեխաներ բերած էին։ Համիտ Օնպաշին մտադիր էր Մկրոն ղրկելու անոնց հետ։ Երբ կարաւանը ճամբայ ելաւ, ժանտարմաներուն հրամայեց որ Մկրոն ալ տանին հետերնին։ Սակայն Մկրոն նորէն յամառեցաւ.

— Եթէ սպաննէք ալ, հոս կը մեռնիմ, մինչեւ Բաղէշ չեմ երթար ըսաւ հաստատ վճռականութեամբ մը, Սասունցիի յատուկ շեշտով մը։

Համիտ Օնպաշին՝ հաստ ու դալար փայտ մը տուաւ Ախլաթցի Մահմէտի ձեռքը և հրամայեց որ ծեծէ զայն։ Ժանտարման ալ ծեծեց որքան որ ույժ ունէր։ Երեք ժանտարմաներ, փոխն ի փոխ, ծեծեցին զայն։ Մկրոն ուժասպառ ինկած էր ձիւնին վրայ, չէր կրնար խօսիլ, չէր կրնար շարժիլ, կարծեցին թէ մեռած էր, միայն կը տքար։

Համիտ Օնպաշին՝ հրացան մը տուաւ Մէհմէտին ձեռքը և

— Զա՛րկ, ըսաւ, թո՛ղ չերթայ։

Ան ալ հրացանը կրակեց, և արդէն մահամերձ Մկրոն մեռաւ ձիւնին վրայ փռուած։

Յետոյ ինծի և Իսմայիլին (Աբրահամ) հրամայեց որ քաշենք Մկրոյին մարմինը և նետենք ձորակին մէջ. Մենք ալ քաշեցինք *խեղճ, բայց յանդուգն Սասունցիի դիակը և երբ ձորակին եզերքն ի վար պիտի ձգէինք, նետած ատենիս՝ ոտքերնիս սահեցաւ և մենք ալ՝ դիակին հետ իյնանք բաւական խորունկ ձորակին մէջ՝ իրարու վրայ գլտորելով։*

Յաջորդ օր, նորէն վերադարձայ Մուշ՝ Համիտ Օնպաշիի կարգադրութեամբ։ Ժանտարմա Կակոն Մուշ կը տանէր երկու փախըստական զինուորներ։ Քալելով գացինք։ Անանկ ցուրտ մըն էր որ ոսկորներուս ծուծերը կը սառէին։ Ճամբան հանդիպեցանք Խասգիւղ և Գորտոն գացինք։ Սլեման Օնպաշին հոն էր, հարցուց իմ և Ռուբէնի վիճակը։

— Ռուբէնի մասին տեղեկութիւն չունիմ, ըսի, ես ալ ահա մէջտեղն եմ։

— Քիչ մը հաց առի Գորտոնէն և շարունակեցինք ճամբանիս։ Երեկոյեան, երբ տուն հասանք, Մարճօ խանըմին հարցուցի թէ Ռուբէնէն (Իսմայիլ կը կոչէին այն ատեն) լուր ունի՞։

— Տղան ղրկեցի Հաճի Տէրվիշ էֆէնտիի քով՝ իբր ծառայ, ըսաւ։

Հաճի Տէրվիշը, Հաճի Զըլֆոյի տղան և Իսալի Գապիլէի գլխաւորներէն, ազդեցիկ Թուրք մըն էր և ըստ տարաձայնութեան՝ ո՛չ ջարդին և ո՛չ ալ կողոպուտին մասնակցեր էր։ Արդէն անհագին հարստութեան տէր՝ միւսիլման *անձ մըն էր։ Մուշի մէջ տասը հատ աղբիւրներ շինել տուած էր տարիներ առաջ՝ 4-5000 ոսկի ծախսելով։ Հաճի Տէրվիշը մերոնց խնամին էր և այդ առթիւ ալ՝ անոր նուէր ըրած էին, և ի՜նչ թանկագին նուէր արդարեւ։ Ան ալ՝ մեզ և մեր հայրը լաւ ճանչնալով՝ ընդունած և իր քով առած էր Ռուբէնը։*

ՌՈՒՍԵՐԸ ԳԱԼՈՒ ՏԱՐԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այդ օրերուն, բոլորին խօսակցութեան առարկան Ռուսն էր, «Ռուսերը կուգան», «Ռուսերը եկան» միշտ կը կրկնէին և դեռ հայերու փնտռտուքները կը շարունակէին ամենամեծ խստութեամբ՝ Ռուսերու գալէն առաջ ոեւէ հայ չձգելու համար այդ շրջանին մէջ։

Այդ միջոցներուն էր որ Սայիտ էֆէնտին եկաւ ու պատմեց որ հայ տղայ մը, դաշոյնով յարձակում գործած է Վանեցի ժանտարմայի հարիւրապետ՝ խենէշ Մուրատ Բէկի վրայ և դէմքէն վիրաւորած զայն։ Անոր աղաղակներուն վրայ իրեն օգնութեան փութացող ժանտարման ալ վիրաւորելով՝ փախեր և անյայտացեր է եղեր: Պատճառը աս է եղեր որ հարիւրապետը՝ հրապուրուելով տղայի գեղեցկութենէն, ուզեր է դպիլ անոր պատիւին: Եւ որդան ալ, իր պատիւը պաշտպանելու համար, յարձակեր է եղեր անոր վրայ ու վիրաւորեր զայն:

Այս լուրին վրայ, մեծ գրգռութիւն մը տիրեց Թուրքերու մէջ, ինչքան հայ տղաք որ կը գտնուէին Թուրքերու քով, բոլորն ալ կոտորուեցան:

Այդ միջոցին էր որ Ամինոն (Բենիամին) դուրսէն վերադարձին՝ յայտնեց որ ոստիկաններ կը պտտին մեր տան առջեւ։ Ասոր վրայ, ես գացի մարագ եւ յորդերու մէջ պահուըտեցայ, իսկ Ամինոն ըսաւ.

— Ես չեմ վախնար, քանի որ Թրքութեան օրէնքները գիտեմ եւ ոստիկաններուն կ'ըսեմ թէ ես Թուրք եմ։

Ամինոն դուրս ելլելուն պէս, Թուրք լամուկ մը զինք կը ցուցնէ ոստիկաններուն եւ կ'ըսէ թէ «հայ է»։ Ոստիկաններ կը սկսին հետապնդել զինք։ Ամինոն փախչելով տուն եկաւ եւ տանիք ելաւ։ Ոստիկանները մեր դուռը կը բախեն եւ «հոս հայ տղայ մը փախաւ, իր տեղը ցոյց տուէք» կ'ըսեն։ Մարճօ հանըմը պատասխաներ է որ մեր տունը հայ տղայ չկայ եւ երդում ըրեր է որ իրենք հայ տղայ չեն պահեր։ Ոստիկանները կը պնդեն որ իրենք իրենց աչքերով տեսեր են որ հայ տղայ մը հոդ մտեր է, եւ սկըսեր են խուզարկել։ Բան մը չեն գտած՝ եւ երբ տանիք կ'երթան, Ամինոն հոն կը գտնեն ու կ'առնեն կը տանին։

Ամինոն ըսեր է անոնց.

— Ես Թուրք եմ, ինչո՞ւ կը տանիք զիս, մեղք չե՞մ որ զիս պիտի մեռցնէք։

Եւ Գուրանէն համարներ սկսեր է արտասանել։

Թուրք ոստիկանները կը զարմանան Ամինոյի կրօնագիտութեանը վրայ եւ կ'ըսեն.

— Ցիրուի որ դուն Թուրք ես. քեզի բան մը չենք ըներ։

Եւ ազատ ձգեր են։

Րէճէպ էֆէնտիի քովն ալ հայ տղայ մը ապաստանած էր, անունը Սողիկ էր, Բերդակ գիւղէն։ Երբ անոնց տունը գացի անգամ մը, Րէճէպ էֆ.ի կինը պատմեց որ սնտուկի մէջ պահած է եղեր Սողիկը. ոստիկանները կուգան, կը խուզարկեն, սնտուկը բանալ կուտան եւ Սողիկը կ'առնեն կը տանին։

— Շատ կը ցաւիմ իրեն համար, որովհետեւ շատ աչքը բաց տղայ մըն էր։

Բայց դեռ խօսքը չաւարտած, Սողիկ վերադարձաւ։ Միջոցը գտած էր ինքզինքը ազատելու։

Նորէն Ռուսերու գալուն մասին կը խօսէին։ Թուրքերը իրարանցումի մէջ էին, իբր թէ Ռուսական բանակը մինչեւ Խնուս եկած է։ Ձինուոր մը եկած է եղեր այդ կողմերէն և տարաձայներ այդ լուրը։ Լալօ Շերիֆ, Սլեման Օնպաշիի եղբայրը, հարցուցեր է եղեր այդ զինուորին թէ իրա՞ւ Ռուս բանակը մինչեւ Խնուս հասեր է։

— Ո՛չ, ըսեր է, ես Հասան Գալէէն կուգամ, մեծ քանակութեամբ զինուոր ունինք հոն, Ռուսերը ինչպէս կուգան։

Լալօ Շերիֆ ուրախութեամբ տուն գալով՝ յայտնեց որ չվախնանք։ Ռուսերու գալու լուրը սխալ է եղեր։

Ես փափաքեցայ անգամ մըն ալ տեսնել Ռուբէնը, և Մարճօ հանըմէն հրաման առնելով, Ամինոյի հետ, գացի Հաճի Տերվիշի տունը։

Ռուբէն, շայախ հագուստ մը հագած, նստած էր Հաճիի քով, անոնց հիւրասրահին (տիւան) մէջ։ Հաճին զիս տեսնելուն պէս, բարեացակամ շեշտով մը հարցուց վիճակս, յետոյ ըսաւ.

— Քու հայրդ իմ բարեկամս էր, ինծի հանդէպ միշտ բարեացակամ եղած էր և վերջին տարիներ ալ մեղր կը ղրկէր ինծի։ Անոր խաթեր համար՝ Ռուբէնը առի քովս։ Շատ լաւ հոգ կը տանիմ Րիզային (Ռուբէն)։ Սակայն իմ տղաս խենթուկ է և քիչ մը նեղութիւն կուտայ իրեն, բայց հոգ չէ։

Իրաւ ալ. որչափ ալ Հաճի Տերվիշը բարի տրամադրուած էր Ռուբէնի հանդէպ, իր տղան ալ՝ ի բնէ չար և նախանձոտ, այնչափ վատ էր և յաճախ կը ծեծէր ու կը չախէր։ Թէեւ հայրը միշտ կը բարկանար իրեն և կը սաստէր, բայց օգուտ չէր ըներ։ Շփացած և անառակ զաւակ մըն էր, և նոյնիսկ ոստիկանին յանձնելու և սպաննել տալու սպառնալիքներ կ'ընէր եղբօրս։

Ռուբէն կը պատմէր.

— Օր մը, Մէհմէտ (այս էր տղային անունը) պատուիրեց ինծի որ իր սենեակի վառարանին համար փայտ բերեմ։ Ես ալ գիրկ մը փայտ տարի, մինչդեռ պէտք էր որ աւելի մեծ քանակութեամբ փայտ տանէի։ Ասոր վրայ՝ բարկանալով հայհոյեց ինծի թէ իրենց հացը կ'ուտեմ և վառելու փայտ կը զլանամ իրեն։ Ես ալ, առանց պատասխանելու՝ դուրս ելայ իր սենեակէն։ Երկու օր ետք. ինծի ըսաւ,— Հաճին՝ իր հայրը, խանութը կը գտնուէր— զիս կ'ուզէ եղեր։ Թէեւ տունէն դուրս ելլելս արգիլուած էր՝ իմ ապահովութեանս համար, Զէօհլէ հանըմին (Հաճիի կնոջ) ըսի որ Հաճին զիս ուզեր է. կ'երթամ։ Ան ալ «գնա՛», ըսաւ։ Մէհմէտ զիս առաւ և ուղղակի ոստիկանատուն տարաւ և անոնց յանձնեց՝ ըսելով, «Ահա՛ ձեզի հայ տղայ մը»։ Զիս ներս առին, սեվգիաթի կարգը անցուցին: Քիչ վերջ Հաճի Տերվիշ տուն կուգայ և զիս կը հարցնէ. հանըմը կը պատասխանէ որ «դուն կանչած էիր, քովդ գնաց»: Ան ալ կ'ըսէ եղեր, «ես լուր չունիմ»: Այդ ատեն, Մէհմէտ ներս կը մտնէ: Հաճին իմ մասիս կը հարցնէ անոր, ան ալ կ'ըսէ որ «ես այդ կեավուրին ցոյց տուի թէ ինչ ըսել է քիչ փայտ բերել, իմ վառարանիս համար»: Հաճին կը յանդիմանէ տղան և ուղղակի ոստիկանատուն կուգայ՝ զիս տեսնելու համար: Ներս կը մտնէ և իմ մասիս կը հարցնէ, անոնք «այո» կը պատասխանեն, «հոս է այդ տղան»: Կ'առաջարկէ որ զիս հոն, իրենց սենեակը բերեն. և որովհետև ազդեցիկ անձ մըն էր, չեն մերժեր. և եկան զիս սեվգիաքէն առին և իրեն յանձնեցին, և ան ձեռքէս բռնելով՝ տուն բերաւ:

Հաճի Տերվիշ կերակուր բերել տուաւ մեզի, և մինչ ես կը ճաշէի, ինքն ալ՝ իր տղային մասին կը գանգատէր թէ մտիկ չըներ իրեն, անառակ է:

— Ես ալ Ռիզային պատուիրեր եմ, ըսաւ, որ այլեւս անոր սենեակը փայտ չտանի և հետը չխօսի: Ուրիշ սպասաւորներ ունի, թող անոնք ծառայեն իրեն:

Կերակուրէն յետոյ խօսակցեցայ Ռուբէնի հետ, որ իրեն պատահած վերոյիշեալ դէպքէն առաջ, ուրիշ պատահարի պատմութիւնն ըրաւ.

— Օր մը, Հաճի Ասատի խանի դրան քով կայնած էի, ոստիկաններ քանի մը հարցուցին ինծի, և որովհետև Թուրքերէն լաւ չէի գիտեր, չկրցայ պատասխանել իրենց: Երբ ինծի հարցուցին թէ «հա՞յ ես թէ տաճիկ»՝ մինչև որ պատասխանս կը պատրաստէի, անոնք բռնեցին թևէս, «հայտէ, առջևնիս ընկիր» ըսելով՝ սեվգիաք տարին թխմեցին: Սպաննելու համար, երբ դուրս կը հանէին, Պահլուլը տեսնելուս պէս՝ քովը գացի (Պահլուլ իմ հօրս բարեկամն էր) և իրեն ըսի որ զիս սպաննելու կը տանին: Ան հրամայեց ոստիկանին որ զիս սեվգիաքէն դուրս հանէ և ուղղակի Համզէ Էզզէթի տունը տարաւ: Այդ ատենները, մեծ խըստութեամբ կը հետապնդէին հայերը: Իզզէթի մայրը ջուր բերելու ղրկեց զիս, փոլիսներէն բռնուեցայ: Անոնք զիս տարին Տաշօ կամուրջի քով տուն մը, ուր լեցուած էին բազմաթիւ հայեր: Կէսօրէն առաջ սեվգ ըրին և Տաշօ կամուրջէն անդին գտնուող գօռերու (թրքաց գերեզման) գլուխը տարին: Այդ պահուն, Խասգիւղի ժանտարմաներէն Ալին Խասգիւղէն կուգար ձիով: Զիս տեսնելուն պէս, առաւ անոնցմէ և իր ձիու գաւակին վրայ նըստեցնելով, բերաւ Համզէ Էզզէթի տունը յանձնեց:

Մինչ ես և Ռուբէն այսպէս կը խօսակցէինք, դուռը զարնուեցաւ, ըսին որ աղջիկ մըն է որ Հաճի Տերվիշի տունը կը հարցնէ։ Վեր բերին։

— Հոս հայ տղայ մը կայ եղեր, —ըսաւ—, Շուէսթըր Պոտիլ, գերման միսիոնարուհին, կ՚ուզէ տեսնել զայն։

Ես ճանչցայ այդ աղջիկը՝ Վերին Թաղեցի էր։ Ան ալ ճանչցաւ զիս և ըսաւ․

— Մօրաքոյրդ Շուէսթըր Պոտիլին քովն է և գերմանական որբանոցը կը բնակի, չի գիտեր որ դուք ողջ էք, եկուր երթանք Պոտիլի քով։

Ես և Ռուբէն միասին գացինք։ Իրաւ որ մօրաքոյրս Սրբուհին ողջ էր և հոն կը գտնուէր, ճաշարանի մէջ խոհարար էր։ Մեզ տեսնելուն պէս, շատ ուրախացաւ, և որովհետև Պոտիլ, նոյն պահուն հիւր ունէր, մենք բաւական ժամանակ ունեցանք իրարու հետ խօսելու։ Պատմեց իր գլխուն եկածները։

ՄՕՐԱՔՈՅՐՍ ՍՐԲՈՒՀԻԻ ՊԱՏՄԱԾՆԵՐԸ

Թուրքերու և հայերու փոխ-յարաբերութիւնները չափէն աւելի ձգտուած էին։ Շփոթեցուցիչ լուրեր կը տարաձայնուէին, որոնք մեր արիւնը սառեցնելու բնոյթ ունէին մեր երակներուն մէջ։ Թուրքերը միշտ կը սպառնային մեզի թէ «Ձեր արմատը պիտի կտրենք, մէկ-երկու օրէն՝ վերջերնիդ պիտի գայ»։ Զէինք համարձակիր տունէն դուրս ելլելու։ Գիտէինք որ գէշ օրեր պիտի գային, շատ նեղութիւններու պիտի ենթարկուէինք, սակայն մեր միտքէն չէր անցներ որ այդ հեղեղը պիտի տանէր տանէր մեզ բոլորս ալ, մէջն ըլլալով անպաշտպան կանայք և անմեղ մանուկները։

Տղամարդիկը ներսը պահեցինք, և խառնակութիւնները երկար պիտի տևէ ըսելով, տուներնիս ամէն տեսակ պաշար, մինչև իսկ ջուր ամբարեցինք, և դուռները ամուր մը գոցելով՝ ներսը մնացինք։ Անգամ մըն ալ՝ թնդանօթի և հրացանի ձայներ լսեցինք։ Երեք օր, հրացանի և թնդանօթի գոռում-գոչումներուն մէջ էր քաղաքը։ Օր մը, մեր դուռը զարկին։ Հայրս, Գրիգոր Ռոճախանեան, մեր տան և գերդաստանի նահապետը, գնաց դուռը բանալու։ Ժանտարմաներ էին։

— Ի՞նչ կ՚ուզէք, հարցուցեր է անոնց։

Առանց այդ հարցումին պատասխանելու, տեղն ու տեղը ըսպաննեցին զայն՝ դրան առջև ու ներս մտնելով՝ սկսան կողոպտել

ՆՈՒԵՍԹԸՐ ՊՈՏԻԼ
Նորվեկիացի միսիոնարուհին:

և մեզ ալ դուրս հանեցին տունէն։ Ես, այդ ատեն, մտածեցի փախչիլ երթալ Շուեսթըր Պոտիլի քով և Գերմանացւոց որբանոցը ապաստանիլ։ Այդ պատճառով ալ, այլեւս լուր չունեցայ թէ տնեցիները և դրացիները ի՞նչ եղան։

Ես ալ իրեն պատմեցի որ Խասգիւղ գտնուած պահուս, կարաւանի սայլին մէջ տեսայ իր ընտանիքին միւս անդամները. զոր Երըշտէր գիւղը տարին և վառեցին։

Լալով համբուրեց մեզ և պատմեց որ Պոտիլի որբանոցին մէջ գտնուող երկու հարիւրէ աւելի որբերը փողոտեցին իր աչքերուն առջեւ։ Պոտիլ չկրցաւ ազատել իր խնամքին տակ գտնուող որբերն իսկ, միայն ինք և Մարտիրոս աղայի աղջիկը թողուեր են Պոտիլի քով՝ իբր ծառայ։

Մինչ մենք, մեր գլխուն եկածները կը պատմէինք իրարու, Պոտիլի հիւրը գնաց և մենք վեր կանչուեցանք։

Ան հարցուց թէ քանի՞ հոգի ողջ մնացած ենք։ Արդէն նախապէս կը ճանչնար մեր ընտանիքը և յայտնեց որ մեր հօրեղբայրը՝ Պոլիսէն նամակ գրած է իրեն և մեր տունին մասին տեղեկութիւններ ուզած։ Ես ալ պատասխանեցի իրեն որ երկու եղբայրներէս զատ՝ ուրիշ ոչ ոք ողջ մնացած է, միայն լսած եմ որ հայրս ողջ է և Կովկաս անցած։

Ըսածներս նօթագրեց։

Յետոյ, վար իջանք մօրաքրոջս քով նորէն, և համբուրեց մեզ «Աստուած գիտէ մէյ մըն ալ ե՞րբ պիտի տեսնուինք» ըսելով՝ իրարմէ բաժնուեցանք։

Վերադարձանք Հաճի Տերվիշի տունը։ Ես Հաճիին շնորհակալութիւն յայտնեցի և ուրիշ անգամ գալու խոստումով՝ բաժնուեցայ։

Վար իջնելուս Ռուբէնին ըսի որ խօսք կայ թէ Ռուսները պիտի գան, կարելի է որ Հաճի Տերվիշը չմեկնի քաղաքէն, հայրիկը կուգայ և միասին կ՚ըլլանք նորէն։

Ռուբէն ալ հաստատեց որ Հաճի Տերվիշ որոշեր է Մուշէն դուրս չելլել։

— Ես որեւէ վնաս չեմ հասցուցած հայերուն։ Թո՛ղ անոնք փախչին, որոնք կողոպտած և սպաննած են հայերը.— կ՚ըսէ եղեր։

— Եթէ անիկա մնայ, մենք ալ կը մնանք. ըսաւ Ռուբէն։

Ես յայտնեցի որ մեր տնեցիները պիտի փախչին, այդ պարագային՝ ես կը պահուըտիմ մինչեւ որ Ռուսները գան, այդպիսով՝ երկուքս ալ Մուշ կը մնանք։

Ռուբէնի քովէն զատուելով՝ տուն դարձայ։ Մարճօ հանըմ զիս աղբիւր ղրկեց ջուր բերելու։ Այդ օրը, ոստիկանները նորէն խուզարկեր էին Թուրք Թաղերը և շատ մը հայ տղաներ հաւաքեր։ Թուրքերը լսելով Ռուսերու գալու լուրը, իրենց անզօր կատաղութիւնը կը թափէին խեղճ հայերու վրայ՝ զանոնք յանձնելով ոստիկաններուն։

Երբ աղբիւրը գացեր էի, հոն հանդիպեցայ Վերին Թաղեցի տղայի մը, որ երկու թիթեղներով ջուր տանելու եկած էր։ Տղան ճանչցաւ զիս և ինծի մօտենալով ըսաւ.

— Այսօր վաղը Ռուսերը պիտի գան, ինչ ընենք որ ազատինք և հոս մնանք։ Կը վախնամ որ Ռուսերու գալէն առաջ՝ մեզ ջարդեն հոս։ Մենք, 10 - 15 տղաներս, մտադրած ենք խոյս տալու հնձանները, հոն մնանք մինչեւ Ռուսերուն ժամանումը։ Եթէ կ'ուզես, այս երեկոյեան տեղ մը կեցիր, կու գամ քեզ ալ կ'առնեմ և միասին կը փախչինք։ Քիչ մը հաց կ'առնես հետդ։

Ես վախցայ։

— Այս ձիւն-ձմեռ ատեն այգիները գայլերով լեցուն են, որոնք մեզ կը յօշոտեն։ Յետոյ, եղբայրս ալ հոս է, Հաճի Տերվիշի քով, անկէ չեմ կրնար բաժնուիլ. չեմ գար, ըսի։

Տղան իր ջուրն առաւ ու գնաց։ Ես ալ ջուրս առի և տուն վերադարձայ։

Այդ օր «Ռուսեր գալու» խօսքը շատ կը լսուէր քաղաքին մէջ։ Սայիտ էֆ. եկաւ և մեզի սպառնալով՝ ըսաւ.

— Եթէ Ռուսերը գան, երկուքդ ալ պիտի մորթեմ (զիս և Ամինոն)։

Իսկ Համիտ Օնպաշին ըսաւ.

— Իմ գլուխս ալ երթայ, զանոնք չեմ լքեր, պիտի պաշտպանեմ։

Յաջորդ օրը, այլեւս բացայայտ դարձաւ որ Ռուսերը մօտեցեր էին։ Համիտ Օնպաշին պատուիրեց որ քանի մը պարկ ցորեն տանինք ջաղաց, աղանք և ճամբու պատրաստութիւն տեսնենք։ Ես, Րիզան (Րէճէպ էֆէնտիի զաւակը), Համզոն և Համիտ Օնպաշին երեք բեռ ցորեն տարինք Վերին Թաղի ջաղացները։

Առիթը պատեհ համարեցի որ անգամ մըն ալ այցելէի մեր տան աւերակները։ Րիզան ըսաւ.

— Նայէ՛, ձեր թաղը ինչ եղած է թնդանօթի հարուածներուն առջեւ, ամբողջովին քանդուած է։

Ես ալ, Համիտ Օնպաշիէն հրաման առի որ Րիզայի և Համզոյի հետ մեր թաղը երթանք, մեր տունին այցելութիւն մը տանք և մինչեւ աղուն աղցուի, կը վերադառնանք։ Եւ երեք ուղղուեցանք Զորու թաղը։

Վերին Թաղի տուները ամբողջովին վառած էին, միայն հաստ որմերը կանգուն մնացած էին, իսկ երբ Ջուրու Թաղը մտանք, որմերն իսկ՝ ոմանք փլած, ոմանք ալ՝ ծակ ծակ եղած էին թընդանօթի գնդակներէն։ Այն տուները, որ քարփիճէ և թուղլայէ չինուած էին, անոնց պատերը դեռ կանգուն էին, իսկ քարէ չինուածները, ինչպէս մեր տուներն էին, ամբողջովին փլած էին։ Մեր տունը փլած էր, հին տան պատերը կիսովին կանգուն էին։ Մարդկային կմախքներ և ոսկորներ կը նշմարուէին հոս ու հոն։ Ռուբէն, քանի մը ամիս առաջ, իր ըրած այցելութեան ատեն, տեսած էր մեր Դիլպարի դիակը՝ հին տան դրան առջեւ ինկած, իբր պահապան աւերակներուն։

Պարտէզը ամբողջ տակնուվրայ եղած էր, փորած էին՝ գանձ գտնելու յոյսով։

Վերջին անգամ դիտելով այն վայրը և այն տունը, ուր ծընած էի և ուրկից յոշոտելով վտարեցին բոլորս, վերադարձանք ջաղաց և աղցուած ալիւրը բեռցնելով եզներու վրայ՝ տուն եկանք։

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԽՈՅՍ ԿՈՒՏԱՆ ՄՈՒՇԷՆ

Այդ շաբթուն, մեծ իրարանցում մը կար քաղաքին մէջ։ «Ռուսերը պիտի գան», «Ռուսերը կու գան», «Ռուսերը եկան» խօսքերը շրջան կ՚ընէին բերնէ բերան։

Թուրքերը ժողովներ գումարած և մեծամասնութեամբ որոշած էին որ չգաղթեն։ Նախապէս կառավարութեան դիմած էին հասկնալու համար թէ իրապէս Ռուսերը մօտեցա՞ծ էին։ Կառավարութիւնը ժխտական պատասխան տուած էր, սակայն, տարաձայնութիւնները յամառօրէն կը հաստատէին այդ լուրերու ճշդութիւնը։

Թուրք մեծամեծները անձնապէս դիմում կը կատարեն կառավարիչին և պաշտօնապէս կը յայտնեն որ իրենք որոշած են քաղաքը մնալ և չգաղթել, առարկելով որ այս ձիւն ու բուքին, ցուրտ օդին ո՞ւր երթան, և լաւագոյն կը սեպեն մնալ տուներնին։ «Ռուսերը ոճրագործներ չեն,— կը յարեն—, անոնք ուր որ մտած են, ոչ ոքին չեն դպած, հետեւաբար ինչո՞ւ քայքայենք մեր տունն ու տեղը, և անարգ գաղթականի ցուպը ձեռքերնիս առնենք»։

Սակայն, կառավարիչը, Պոլսէն ստացած հրահանգին համաձայն, կը հրամայէ որ բոլոր Մշեցիները, առանց բացառութեան, պատրաստուին գաղթելու. Թշնամին հոս որեւէ կեանքի նշոյլ պէտք չէ գտնէ, ուտելիք, պաշար, ռազմամթերք գտնելու չէ։

«Քանի որ տեղւոյս հայութիւնը բնաջինջ եղաւ, թշնամիին յառաջապահ հայ կամաւորները, հաւանաբար, ջարդեն ձեզ բոլորդ ալ՝ իրենց ազգակիցներուն վրէժը լուծելու համար։ Այդ պատճառով, բոլորդ ալ պէտք է շարժիք. ո՛չ ոք պիտի մնայ հոս։ Իսկ անսաստողները՝ կառավարութեան թնդանօթներով պիտի փճանան»։

Սոսկալի իրարանցում և շփոթութիւն մը սկսաւ Թուրք ժողովուրդին մէջ։ Փոխադրութեան միջոցները սահմանափակ էին, ճամբաները ձիւնով ծածկուած։ Թէ՛ քաղաքի Թուրքերը և թէ՛ մօտակայ գիւղերու քիւրտերը բաւական մեծ բազմութիւն մը կը կազմէին։ Ասոնք բոլորն ալ՝ հայերու ունեցածները իւրացուցած, ահագին քանակութեամբ ինչքի և ստացուածքի տէր դարձած, ոչխարներու հօտերու և անչափելի շարժական և անշարժ հարստութեանց տիրացած, այդ բոլորը ինչպէ՞ս և ինչո՞վ փոխադրէին։ Ձի, ջորի կամ աւանակ ճարել դժուար էր և գրեթէ անկարելի. եղածն ալ՝ կառավարութիւնը գրաւած էր և զինուորական պիտոյքներու յատկացուցած։ Շալակ շալկող ալ չկար և ի՞նչքան բան կրնային փոխադրել շալակով։

Այս տագնապալի վայրկեաններուն, հաւանաբար շատ մը Թուրքեր զղջացին՝ իրենց ծառայ-հայերը ջարդած ըլլալնուն համար, որոնք հիմա կրնային իրենց թանկարժէք իրեղէնները փոխադրել։ Արդէն, այն սակաւաթիւ հայերը, որոնք դեռ ողջ մնացեր էին, իրենց տէրերուն բեռները շալկած էին, իբրեւ գրաստ, ինչպէս ես։

Համիտ Օնպաշին ճար մը գտած էր իրեն համար։ Ահա թէ ի՛նչպէս։ Խասգիւղէն Մուշ վերադարձին, Ծծմակայ Քիթի մօտերը, կը հանդիպի Լճեցի քանի մը ջորեպաններու, որոնք իրենց ջորիները առած՝ արագաքայլ կը հեռանային Մուշէն։ Համիտ՝ զանոնք տեսնելով, կ'որոշէ գրաւել և առջեւնին ցցուելով՝ կը պոռայ.

— Ո՞ւր կը փախչիք. կառավարիչը զիս ղրկած է որ ձեր ջորիները ետ դարձնեմ, հա՛յտէ, ետ դարձէք։

Ջորեպանները, սահմռկած, կ'աղաչեն, կը պաղատին, անկարելի կ'ըլլայ։ Համիտ անդրդուելի կը մնայ, և անոնք կը ստիպուին հնազանդիլ Համիտ Օնպաշիի հրամանին և ետ կը դառնան Մուշ։ Քաղաք մտած ատեննին, Համիտ Օնպաշին կ'ըսէ անոնց.

— Ձեր այնքան աղաչանքներուն համար, կը մեղքնամ ձեզի, փոխանակ կառավարութեան տանելու և ձեր ջորիները գրաւուելու, Մնացէք քովս, իմ բեռներս վերցուցէք և ես կը վճարեմ ձեզի։

Ջորեպանները ասանկ աժան և օգտաւէտ կերպով ազատելնուն ուրախ, Համիտ Օնպաշիի տան մէջ եղած բոլոր ապրանքները — գորգեր, անկողիններ, թանկագին առարկաներ, կահ-կարասիք, ուտելիք եւայլն,— բեռցուցին իրենց ջորիներուն վրայ։

Ռէճէպ էֆէնտին ալ՝ չորս ձի բեռցուց, իսկ տան մէջ, որ բերնէ բերան ամբողջովին լեցուած էր ուտելիքներով և կահկարասիներով, շատ բան չկրցաւ առնել։

Կոտորածի այս մէկ քանի ամիսներու ընթացքին, ամենէն աղքատ Թուրքն անգամ անհագին հարստութիւն դիզած էր՝ հայոց ամբողջ ունեցածները կողոպտելով և իւրացնելով։ Սակայն, այս բռնագաղթի ատեն, չկրցան հետերնին առնել ամբողջ ունեցածնին։ Ինչ որ կրնային տանիլ կամ անհրաժեշտ էր տանիլ, տարին, իսկ կէս ճամբան՝ մաս մը թափեցին և մաս մըն ալ ստիպուեցան աժան ծախելու, անանկ որ իրենց գողցած և թալանած ապրանքները՝ շուքի պէս եկան ու շուքի պէս ալ անցան գացին, անոնցմէ հետք մըն ալ գրեթէ չմնաց։ Այդ գեղեցիկ պատեհութիւնը՝ երազի պէս եկաւ և երազի պէս ալ անցա՛ւ գնա՛ց...

Այն Թուրքերը, որոնք կառավարութեան տուած հաւաստիքներուն վստահելով՝ հանգիստ մը նստած էին տուներնին,— երբ յանկարծ լսեցին մունետիկի ազդարարութիւնը թէ ամէն մարդ պէտք է 24 ժամուան ընթացքին՝ պատրաստ ըլլայ մեկնելու քաղաքէն և անսաստողները հրացանի պիտի բռնուին, անակնկալի եկան և իրար անցան։

Ո՞վ կրնար բան մը առնել, առաւ և ճամբայ ինկաւ։ Շատեր՝ հետիոտն, շատ քիչեր՝ ձիով կամ էշով կը ճամբորդէին ձիւնի մէջէն, Փետրուարի այդ ցուրտ օրերուն։

Կարաւանի մէկ ծայրը Արածանի հասած էր, իսկ միւս ծայրը քաղաքին մէջն էր դեռ։ Կանայք, տղամարդիկ, պզտիկներ՝ վաղնիվաղ կ'աճապարէին հեռանալ վայրկեան մը առաջ։ «Կեավուր կէլիօր, քէօր օլսուն կեավուր» մրթմրթալով՝ կը շտապէին ճամբայ իյնալ։

Տունէն ելած ատեն՝ մտադիր չէի անոնց հետ գաղթելու. միջոց մը կը փնտռէի քաղաք մնալու։ Համիտ Օնպաշին սնտուկը բացաւ և Ամինոն ու զիս կանչեց որ ուզած հագուստնիս առնենք։ Մենք ալ առինք երեքական տաբատ և ժաքէթ, ֆանելայ, գուլպայ եւայլն։ Ատրճանակ մը և դաշոյն մը տուաւ որ վրաս կապեմ, բայց ծանր ըլլալուն պատճառով՝ չառի։ Մտքէս ըսի՝ «վերադարձիս կ'առնեմ»։

Համիտ Օնպաշիի կինը կուլար և կ'ըսէր.

— Ասանկ առատաբուխ տուն մը ինչպէ՞ս լքենք և փախչինք։

Համիտ Օնպաշիի խնամին, Ապտուլլահ էֆէնտին, որ բանտին տնօրէնն էր ու բանտի մէջի հայերը ինք սպաննած էր, կ'աճապարէր փախչելու։ Համիտ Օնպաշին երկու ջորի տրամադրեց անոր որ ունեցածները անոնց վրայ թողնելով՝ փախչի։ Բայց ան հիւանդ՝ անկողին ինկած ըլլալով, լուր տուաւ որ փոխանակ ճամբան մեռնելու, «Հոս կը մնամ ու տանս մէջ կը մեռնիմ» ըսեր է, ու ճամբայ չելաւ։

Այս Ապտուլլա էֆէնտին, բանտի մէջի հայերը սպաննելէն ետք Մառնիկ անցաւ և Սասունէն հոն ապաստանած հայերը ձեռք ձգելով՝ սպաննած էր։ Իր եղբայրը, Ահմէտ էֆէնտին ալ՝ Սասունցի հայերու հետ կռիւի բռնուած և զանոնք չկրնալով զէնքով յաղթել, դիմած էր խաբէութեան։ Կելիէկուզան գիւղացի Մանուկ անունով հայ մը բռնած էր և փոխանակ սպաննելու, զայն ղրկած էր Սասուն, փախստական հայերու քով, յայտարարել տալով թէ ընդհանուր ներում շնորհուած է, ամէն պահուած հայ կրնայ դուրս գալ, և ամէնքն ալ ողջ պիտի մնան, ինչպէս ինքն իսկ՝ Մանուկը ողջ մնացեր է։ Եւ բոլոր պահուըտած հայերը իրենց թաքստոցներէն դուրս կուգան՝ անօթութենէն և ցուրտէն բռնադատեալ, և եկած յանձնուած էին կառավարութեան։

Ահմէտ և Ապտուլլահ էֆէնտիները մեծապէս կը պարծենային՝ կառավարութեան գնահատութեան արժանացած ըլլալնուն համար։ Իրենց այս դաւին պատճառով՝ քանի մը հարիւր հայեր կը յանձնուէին կառավարութեան և բոլորն ալ կը կոտորուէին։

Հիմա, իր հիւանդութեան պատճառով՝ Մուշ մնաց, և երբ Ռուսական բանակը քաղաք կը մտնէ, հայ կամաւորները՝ իմանալով Ապտուլլահ էֆ․ի արարքներուն մասին, զայն տարած են ջաղացներու տակ և սպաննած։ Արդէն հազիւ 8-10 թուրքեր՝ իբր յանցապարտ դատուած ու պատժուած են, իսկ մնացեալները՝ հանգիստ ու անվնաս մնացեր են Մուշի մէջ։

Րէճէպ էֆէնտիի (բանտին երկրորդ տնօրէնը) մայրն ալ մնաց քաղաք, ինչպէս նաև անոնց մէկ քանի դրացիները։

Սաֆար Զավուշ ամենէն վերջ մեկնեցաւ Մուշէն։ Բրդի Թաղեցի հայ տղայ մը ունէր, զոր սպաններ է Կառնէնի գետին եզերքը, յետոյ շարունակեր է իր փախուստը։

Իսկ մեր տունէն դուրս ելլելը՝ լալով ու ողբալով եկաւ։ Տան դուռը գոցեցինք, իսկ ես վարի մաղազայի դուռը բաց ձգեցի՝ այն յոյսով որ երբ վերադառնայի, դիւրութեամբ կրնայի ներս մտնել։

Հաճի Տերլիշ էֆէնտի չէ ուզեր մեկնիլ Մուշէն։

— Հայու վնաս պատճառած չեմ, հետևաբար՝ հայերու ջալէն չեմ վախնար, — ըսեր է։

Սակայն վերջին պահուն, կառավարութեան բռնադատութեամբ, ան ալ ստիպուեր է գաղթականի ցուպը ձեռք առնելու։

Դեռ Մուշի ժողովուրդը ամբողջովին չպարպուած, կառավարութիւնը կրակի կուտայ զինուորական մթերանոցները, որոնք Բերդի թաղ կը գտնուէին։ Հազարապետ Վէյսի պէյ հրամայած էր փճացնել ամէն ինչ։ Թնդանօթներու որոտները կը լսուէին հեռուէն։ Թրքուհիները, որոնք առաջին անգամ ըլլալով՝ կ'ենթարկուէին այսպիսի տագնապալից վիճակի մը, տեղացող ձիւնախառն անձրեւին տակ, տիղմերու մէջ իյնալով, ելլելով՝ հազիւ հաղ կրնային քալել եւ անէծքով կը յիշէին «կեավուր»ին անունը։

Իմ պահպանութեանս յանձնուած էր Սայիտ էֆէնտիի եօթը տարեկան տղան, զոր կռնակիս վրայ առած էի։ Սայիտ էֆէնտիի կինն ալ կուգար ետեւէս՝ փէչէս բռնած, որպէսզի զիրար չկորսնցնէինք։

Այսպիսի վիճակի մը մէջ, վերջապէս հասանք Յաճմանուկ գիւղը։ Յոգնած էինք։ Քարի մը վրայ նստած, ակնարկ մը նետեցի Մշոյ դաշտին վրայ, ուր գաղթական մարդոց եւ անասուններու բազմութիւնը սեւ ու երկար գիծ մը գծած էր ձիւնին վրայ։

Մուսա Բէկի զինուորները, Զափնայ գիւղին քով, քաղաքէն քիչ մը վար, կը պատրաստուէին ճակատ յարդարելու Ռուսերուն դէմ։ Մուշի ժանտարմաներն ու զինուորներն ալ, դաղթողներուս կռնակը պաշտպանելու համար, դիրք բռնած էին Զրիք գիւղին տակ։

Կռնակիս վրայ ունենալով այդ եօթնամեայ տղան եւ արագ քալելէն յոգնած, կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս պիտի կրնայի փախչիլ։ Եթէ ձգէի ու հեռանայի, կը վախնայի որ շուտ մը իմացուելով եւ ճամբու վրայ գտնուած բազմութենէն ճանչցուելով, սպաննուէի։ Այդ վախին պատճառով, փախչելու մտադրութիւնս առժամապէս յետաձգեցի, ու անոնց հետ շարունակեցի գաղթի ճամբան։

Սայիտ էֆէնտիի կինը կուլար եւ կ'ըսէր.

— Զիրար կորսնցուցինք, հիմա ալ՝ Ռուսի ձեռքը պիտի իյնանք։

Եւ կը ստիպէր զիս որ քալեմ։

Հազիւ կէս ժամ հանգիստ ըրինք Յաճմանուկ գիւղին մէջ։

Մուշէն կը շարունակէինք լսել Թնդանօթի ձայները, եւ կը կարծէինք որ Ռուսերը արդէն կը մտնեն քաղաքը։

Գաղթականներու կարաւանը, առանց կանգ առնելու, կը շարունակէր յառաջանալ եւ երեկոյեան հասանք Կօլ։ Ճամբան գտանք Համիտ Օնպաշին եւ իրենները՝ եւ սկսանք միասին քալել։ Քաղաքացի թուրքերէն ոմանց կիները քալել չկարենալուն համար, ետ կը մնային։ Եւ յաճախ ալ՝ զանոնք հրացանի բռնեցին ու սպաննեցին, «որպէսզի կեավուրի ձեռք չիյնային»։

Մենք կը շարունակէինք մեր փախուստի ճամբան։

Կօլի մէջ մնալը ոմանց կողմէ վտանգաւոր նկատուեցաւ՝ այն կասկածով թէ Ռուսերը կրնային հոն ալ հասնիլ՝ նոյն օրն իսկ, բայց շատերը՝ թէ՛ կրած յոգնութենէն, թէ՛ ձիւնի շարունակական տեղալէն պարտասած, նախապատիւ համարեցին մնալ հոն, և իրենցմէ մէկ քանի ձիաւորներ, ընդ որս նաեւ Համիտ Օնպաշին, ետ դարձան դէպի Մուշ՝ ստուգելու համար թէ Ռուսերը ո՞րքան մօտ էին մեզի։

Քանի մը ժամէն վերադարձան և ըսին որ մեր զինուորները կը կռուին անոնց դէմ և այսօր չեն կրնար գրաւել քաղաքը, որով մենք կրնայինք հանդարտօրէն շարունակել մեր ճամբան։

Յաջորդ առաւօտեան, ինկանք ճամբայ, թէ՛ քաղաքացի թիւրքերը և թէ՛ գիւղացի քիւրտերը, մօտ 20,000նոց բազմութիւն մը, և ահագին թիւով անասուններ — կով, ոչխար, եւ այլն,— խառն ի խուռն կը յառաջանայինք։ Մէկ կողմէն ձիւն կը տեղար, թէեւ այնքան ցուրտ չէր ըներ, միւս կողմէ՝ ճամբան լպրծուն ըլլալուն, քալելը դժուար և անտանելի կը դառնար։

Այդ օր ալ՝ հասանք Շէյխ Կէլտի գիւղը։ Ծառի մը տակ տեղաւորուեցանք՝ ձիւնի վրայ, և գիշերը հոն անցուցինք։

Առաւօտեան, Մուշէն եկողներէն իմացանք որ Ռուսերը մեզ կը հետապնդէին։ Համիտ Օնպաշին իր բեռցած պղնձեղէնները, անկողինները՝ իբր աւելորդ բեռ, մեկդի ձգեց, ձիերու վրայ մէյ մէկ վերմակ զետեղելով՝ վրան նստեցուց կիներն ու երեխաները, և սկսանք յառաջանալ,

Միւս գաղթականներն ալ, որոնք նոյնպէս չէին կրնար այդչափ ծանրութիւն տանիլ հետերնին, անոնք ալ՝ իրենց բեռներէն մաս մը ձգեցին ճամբուն եզերքը, Համիտ Օնպաշիի օրինակին հետեւելով։ Անասուններուն մեծ մասը, տեղացող ձիւնէն ու բուքէն՝ խեղդուեցաւ, և երբ չորրորդ օրը, բնակարան մը կամ գիւղ մը հասնելու յոյսը ի դերեւ ելաւ, ստիպուեցանք բացօթեայ իջեւանիլ Էշէք Մէյտանը ըսուած վայրը։ Հոս, այնչափ մեծ բազմութիւն չէինք այլեւս, ոմանք ետ մնացած էին, ոմանք մեռած, իսկ մնացածները ո՛վ գիտէ ի՛նչ եղան։

Այդ Էշէք Մէյտանի ըսուած տեղը կը բաղկանար երկու մեծ ախոռներէ, որոնք՝ տեղացող ձիւնախառն անձրեւին պատճառով կը կաթէին, անանկ որ հոն եղողները նախապատիւ համարեցին բացօթեայ մնալ, ինչպէս որ ըրինք ալ։ Միայն կիները տեղաւոբեցին հոն՝ չնայած գերաններէն և առիքէն կաթող աղտոտ ու մրոտ ջուրի կաթիլներուն։ Մենք ալ, ձիներու վրայ, գորգերու մէջ փաթթուելով՝ քնացանք։

Երբ յաջորդ առտուն արթնցանք, տեսանք որ ԱՐՇԻՆ մը ձիւն տեղացած էր մեր վրայ։

Հինգերորդ օրը, հասանք Ղարիպ ըսուած տեղը, Արածանիի քով։ Լերան ստորոտը, ճամբուն եզերքը, թուրք կին մը՝ իր չորս զաւակներով, ձիւնի մէջ նստած՝ կուլար։ Տաճիկները քովէն կ՚անցնէին անտարբեր՝ առանց նոյնիսկ ակնարկ մը նետելու անոնց վրայ։ Ամէն մարդ ինքն իրմով էր մտահոգուած։

Այդ երեկոյեան, հասանք Հասան Պէյ և հոն գիշերեցինք։

ԱՐԱԾԱՆԻԻ ԱՂԵՏԱԼԻ ԱՆՑՔԸ

Յաջորդ օրը պատրաստուեցանք անցնելու Արածանին։

Տեղացող ձիւնախառն անձրեւէն, գետը այնչափ յորդած էր որ ջուրերը իր երկու ափերէն տարածուած էին դաշտին մէջ։ Պղտորած և ուռած ջուրը կը հոսէր հանդարտօրէն։ Ամբողջ գաղթականութիւնը, ափին եզերքը խռնուած, կը տրտնջար ու կ՚ողբար։ Ինչպէ՞ս անցնիլ այս յորդած գետը։ Միայն երեք ՔԷլԷՔ տրամադրելի կային, և այս անհագին բազմութիւնը ինչ պիտի ընէր այդ երեք ՔԷլԷՔներով, մանաւանդ որ այդ ՔԷլԷՔներն ալ չէին կրնար մօտենալ ցամաք եզերքին։

Ջուրին առատութենէն, գետին մակերեսը տարածուած ըլլալուն, ՔԷլԷՔները գետին բուն հունէն դուրս չէին կրնար ելլել, և ժողովուրդը հարկադրուած էր ջուրի մէջէն քալելու՝ մինչեւ ՔԷլԷՔի գտնուած տեղը և իր չալկած իրեղէնները զետեղէր անոնց վրայ։

Պարզ էր որ նախ՝ ամենէն զօրաւորները պիտի անցնէին, իսկ մնացածները ստիպուեցան սպասելու իրենց կարգին։

Կենդանիներու պարագային, անհնար էր զանոնք ՔԷլԷՔով անցընել գետին հանդիպակաց եզերքը։ Հարկադրուած՝ ջուրին մէջ լեցուցին զանոնք որ լողալով անցնէին միւս եզերքը։ Շատ չատեր խեղդուեցան և ջուրի հոսանքն ի վար քշուեցան, հազիւ մէկ փոքր տոկոսը կրցաւ անցնիլ միւս եզերքը լողալով։

Համիտ Օնպաշին զօրաւորներէն կը հաշուէր, մանաւանդ որ ժանտարմայի հագուստն ալ վրան էր։ Մինչեւ վիզերնիս մտանք ջուրին մէջ և քալելով հասանք լաստերուն քով, մեր կռնակի ապրանքները զետեղեցինք անոնց վրայ։ Համիտ Օնպաշիի ընտանիքին անդամներն ալ՝ շալկելով տարինք մինչեւ լաստերը, տեղաւորեցինք անոնց վրայ և միւս ափը ղրկեցինք։

Կարգը եկաւ մեզի որ գետի մէջէն լողալով անցնէինք՝ ջորիներուս հետ միասին։ Ես, Համիտ Օնպաշին և չորս ջորեպանները միասին մտանք ջուրին մէջ։ Ճերմակ, զօրաւոր ջորիի մը վրայ նստած էի ես, Համիտ Օնպաշին հեծաւ իր ձին՝ իսկ ջորեպաններն ալ՝ հեծած իրենց ձիերը, նետուեցանք ջուրի հոսանքին մէջ՝ չուաններով իրարու կապուած։ Առաջին անգամ ջուրի մէջ մտաւ Համիտ Օնպաշին, որուն ձին ճեղքեց ջուրը։ Իմ ջորիս ալ, ուժեղ ըլլալուն, հետեւեցաւ անոր, բայց ջորեպանները, որոնք վախնալով չէին ուզեր մտնել ջուրին մէջ և Համիտ Օնպաշիի մտրակին հարուածներուն տակ՝ ստիպուեցան մխրճուիլ գետին մէջ, ջուրի հոսանքէն քշուեցան դէպի վար, և որովհետեւ չուանով կապուած էինք իրարու, զիս ալ իրենց հետ սկսան քաշել տանիլ։

Ես, վախէս, կապուած չուանին ծայրը քաշեցի, և ահա՛ անոնք սկսան հոսանքն ի վար երթալ։ Իսկ ես հետեւեցայ Համիտ Օնպաշիին և 15 վայրկեանէն յաջողեցայ ելլել գետի հանդիպակաց ափը։

Ջորեպաններէն մին՝ գետի մէջ իյնալով խեղդուեցաւ, իսկ միւսները՝ շեղակի երթալով բաւական վար, յաջողեցան նոյն կողմի ափը ելլելու։

Համիտ Օնպաշին՝ ջորիներն ու ջորեպանները ձեռքէ չհանելու համար, կրկին ստիպուեցաւ գետին մէջ նետուելու և ետ դառնալու միւս ափը, մինչեւ ջորեպաններուն եղած տեղը և զանոնք կապելով իրեն՝ վերադարձաւ մեր եզերքը։

Այս անցքի պահուն ալ, ջորեպանէն զատ, երկու ջորի և մէկ էշ ալ կորսուեցան։

Մշոյ Թուրքերուն գալով, որոնք առաջին անգամն էր որ մեծ գետէ մը անցնիլ կը փորձէին և գետի ուղղութիւնն ու հոսանքին ընթացքը նկատի չէին առներ, սխալ քայլեր առին և բաւական թիւով խեղդուածներ ունեցան։

Անասուններէն հազարի չափ, — գոմէշ, եզ, այծ, ոչխար, էշ, ձի — նետուեցան ջուրին մէջ։ Անոնցմէ գոմէշներն ու ձիերը կրցան լողալ և հանդիպակաց ափը հանիլ, իսկ մնացածները խեղդուեցան։

Երեք օր տեւեց, մինչեւ որ այդ մեծ բազմութիւնը յաջողեցաւ անցնիլ գետիդ միւս ափը։

Վրայ-գլուխնիս չորցնելու և քիչ մը հանգստանալու համար, երեք օր մնացինք գետեզերքը գտնուող գիւղի մը մէջ։ Համիտ Օնպաշին, ժանտարմայի պաշտօնական համազգեստ կրելուն, կըրցաւ գիւղացի ընտանիք մը ծեծելով՝ դուրս հանել տալ տունէն եւ մեզ տեղաւորել անոր մէջ։

Երեք օր ետք, ճամբայ ինկանք։ Ամբողջ օրը յառաջացանք եւ երեկոյեան ալ, մութը վրայ հասաւ, եւ սակայն որեւէ բնակութեան չհանդիպեցանք։ Ձիւներու մէջէն եւ լեռներ ճեղքելով կը քալէինք անդադար։ Սոսկալի ցուրտ էր, բուք ու ձիւնամրրիկ չորս կողմերնիս կը դառնային, անանկ որ չէինք կրնար նոյնիսկ զիրար տեսնել։ Խորունկ ձորի մէջ, բարակ ճամբայէ մը կը յառաջանայինք։ Շատերը թաւալգլոր կ՚իյնային եւ շատեր ալ՝ ինկած տեղերնին կը մնային։ Մենք կ՚անցնէինք։ Ձի մը գլորեցաւ՝ ձիապանին հետ, բեռը հոն ձգեցինք եւ հազիւ կարողացանք ձին ու ձիաւորը ոտքի կանգնեցնել։ Շատ մը Մշեցի ընտանիքներ, բուքէն շունչերնին բռնած, ձիւնի մէջ թաղուած մնացին։ Ամէն մարդ, կարծես, իր կեանքը միայն ազատելու մասին կը մտածէր։ Անոնք որ թաւալգլոր վար կ՚իյնային, հոն կը մնային լքուած։

Այդ ձիւն ու բուքին պատճառով, այդ օրը չկրցանք ճամբայ կտրել, թէեւ կէս գիշերը անցեր էր, բայց օթեւան մը հասած չէինք դեռ։ Բոլորն ալ, մանաւանդ կիները, բարձրաձայն կ՚անիծէին Սուլթանը, որ պատճառ եղած էր իրենց այս դժբախտութեան։

Մեր Րէճէպ էֆէնտիի զաւակը, Ապտուլլահ, էշ մը առջեւը ձգած՝ կը քշէր։ Խեղճ անասունը՝ յոգնած այլեւս չկրցաւ իր բեռը տանիլ եւ հոն ինկաւ, ճամբուն վրայ։ Ապտուլլահ, բարկանալով եւ փայտով ծեծելով խեղճ անասունը, կ՚ըսէր․

— Տի՞ը, Րէշատ, տի՛ը սատկէ, ինչպէ՞ս այս վիճակին մէջ ձգեցիր մեզ։

Մեզ հետ էր նաեւ Հաճի Աստենց Նիազի էֆէնտիի կինը, որ հեծած էր ձի մը։ Ձին չկրցաւ շարունակել իր ճամբան եւ վար ինկաւ։ Երկու երեք ժամ աշխատեցանք ես եւ Ապտուլլայ՝ այդ ձին ոտքի կանգնեցնելու համար․ թէեւ յաջողեցանք, բայց նորէն վար ինկաւ ու սատկեցաւ։

Րէճէպ էֆէնտիի էշը մեր հետն էր, ձիու բեռը անոր վրայ դրինք, եւ այս պատճառով ալ ուշացած մնալով՝ կորսնցուցինք մեր ընտանիքներն ու ընկերները։ Տեղացող ձիւնը ծածկած էր անոնց քայլերուն հետքերը, եւ մենք չէինք գիտեր թէ ո՛ր մէկ ճամբայէն երթայինք, որովհետեւ ճամբան երեք ճիւղերու կը բաժնուէր հոն։ Յուսահատ վիճակի մատնուած՝ կուլայինք բոլորս ալ․․․։

Րէճէպ էֆ. հրացանի քանի մը հարուածներ պարպեց օդին մէջ, որպէսզի իմանան եւ մեզի օգնութեան գան, բայց ի զուր։

Ռէճէպ էֆէնտիի տղան, ճամբայ մը ցոյց տալով, ուր ոտքի հետքեր կը նշմարուէին, ըսաւ.

— Այս ճամբան բռնենք, ուր տարաւ, թող տանի։

Նիազի էֆէնտիի կինը կուլար, կ'ողբար բարձր ձայնով մը։

— Երիկս կորսնցուցի, տղաս մեռաւ, ես ալ ասանկ թափառական մնացի, հիմա Աստուած միայն գիտէ թէ ինչ պիտի գայ գլխուս։

Մենք քիչ մը մխիթարեցինք զայն, թէեւ մէկը պէտք էր որ մեզ մխիթարէր։

Ռէճէպ էֆէնտի սկսաւ պոռալ բարձրաձայն.

— Համիտ Օնպաշի՜... Համիտ Օնպաշի՜...

Այսպէս շարունակաբար բարձր ձայնով կը պոռայինք։ Հեռուէն լսեր էին մեր ձայնը, անոնք ալ՝ մեզ փնտռելու ելած և ետ դարձած էին։ Քիչ մը վերջ գտանք զիրար և շարունակեցինք մեր ճամբան։

Վերջապէս յաջողեցանք գիւղ մը գտնել՝ լերան գագաթին վրայ և տան մը մէջ տեղաւորուիլ։ Գիւղացիներէն հաց ուզեցինք։

— Մենք ալ անօթի ենք,— պատասխանեցին մեզի։

Համիտ Օնպաշին և Սայիտ էֆէնտին բարկացան, կոտրեցին փեթակի դուռը, ցորեն հանեցին, գացին քիւրտերու ոչխարներէն հատ մը բերին, մորթեցին, կրակ չինեցինք, ոչխարը խորովեցինք և մինչեւ առտու հաց եփեցինք։

Առաւօտուն, հացերնիս բեռցուցինք ջորիներու վրայ, քանի մը մէճիտիէ տուինք քիւրտերուն որ ձայն չհանեն, ու նորէն ճամբայ ինկանք։ Մօտեցանք ուրիշ գիւղի մը։ Համիտ Օնպաշին կէս ճամբայէն առաջ անցաւ, գիւղը գնաց որ մեզի համար տեղ պատրաստէ։ Իրաւ ալ, մինչեւ որ գիւղը հասանք, պատրաստ գըտանք մեր իջեւանը։ Մեր, Ապտիւլգադըրի և Ռէճէպ էֆէնտիի ընտանիքները և ուրիշ երկու երեք ընտանիքներ լեցուեցանք փոքր տան մը մէջ, փայտ բերինք տուներէն, ոչխար մըն ալ գընեցինք քսան ղրուշի և եփեցինք կերանք։

Համիտ Օնպաշին որոշեց որ քանի մը օր հոս մնանք հանգըստանալու, մինչեւ որ բոլոր Մշեցիները հաւաքուին, ինչու որ բոլորն ալ ցան ու ցիր եղած էին, ոմանք ետ մնացեր էին, ուրիշներ՝ քօղնտի ճամբաներով ուրիշ կողմ գացեր, իսկ ոմանք ալ աւելի առաջ անցած։

Երեք օր մնացինք հոն։ Օր մը, երբ աղբիւր գացեր էի ջուր բերելու, Մշեցի հայ տղայ մը տեսայ հոն — Շահոյենց Շահնազարը, որ յայտնեց թէ ինք և իր հօրեղբայր Սատոյի կնոյի տղաները հոս են, թուրքի մը քով։

Այս կողմերը ձիւն չկար այլեւս։

Գաղթականները, մեծաւ մասամբ, հաւաքուեցան այս գիւղին մէջ։ Բոլորն ալ յուսահատեր էին։ 15 օրէ ի վեր է որ ճամբայ ելած էինք և անընդհատ կը քալէինք. հասանք գիւղ մը՝ Հինէէն անդին։ Այդ գիւղին քիւրտերը մեծ մասով ժանտարմաներ էին։ Հազիւ տուն մը գտանք, հոն իջեւանեցանք, և պատառ մը հաց ուտելէն ետք, երբ կը պատրաստուէինք քնանալու, մէյ մըն ալ՝ 4-5 քիւրտեր ներս մտան և իրենց խօսքը մեզի ուղղելով, ըսին.

— Ձեր քով՝ կառավարութեան զէնքեր կը գտնուին, պէտք է որ մեզի յանձնէք, քանի որ կառավարութենէն հրաման ունինք որ որու ձեռք որ զէնք տեսնենք, գրաւենք։

Համիտ Օնպաշին և միւսները ըսին.

— Մենք ճամբորդ ենք, մեր զէնքերը ոչ ոքի կուտանք։

Քիւրտերը ուզեցին բռնի գրաւել, բայց չյաջողեցան։ Երկու քիւրտեր վիրաւորուեցան և ձգեցին գացին։

Յաջորդ առտու, նորէն ճամբայ ինկանք։ Բաւական յառաջացած էինք, երբ տեսանք որ անտառի մը մէջ, նոյն քիւրտերը՝ իրենց հետ ուրիշ 15-16 հոգի եւս առած, դիրք բռնած էին ճամբուն երկու կողմերը։ Մշեցիները, իրենց զէնքերը պատրաստելով, կռուի պատրաստուեցան։ Քիւրտերը տեսնելով որ իրենց առջեւ կռուէն չփախչող և իրենցմէ աւելի բազմաթիւ մարդիկ կան, թողուցին հեռացան, և մենք ալ՝ անվնաս շարունակեցինք մեր ճամբան և հասանք գետի մը ափը, ուրկից անցնելու համար՝ 15ի չափ լողորդներ կային հոն, որոնք մէկիկ մէկիկ՝ մեզ անցուցին միւս եզերքը։

Մեր խումբը կը բաղկանար 300 անձերէ և 100ի չափ ձիերէ, որոնց վրայ հեծած էին կիներ ու երեխաներ։

Իրիկուան կողմը, մօտեցանք Հինէին, ուր ժանտարմաներ կարգով կեցած, ճամբորդներու զէնքերը կը հաւաքէին։ Մեր խումբին զէնքերն ալ առին անոնք, միայն Համիտ Օնպաշին չտուաւ իր զէնքը, որովհետեւ ինքն ալ ժանտարմա էր։

Մտանք Հինէ։ Համիտ Օնպաշին, իրմէ առաջ գաղթող Ինճէմաղենց Հաճի Իլիաս էֆէնտիին փնտռելու գնաց և գտնելով՝ անոր տունը իջեւանեցանք, ուր՝ մեր ունեցած դրամով կ'ապրէինք։ Մէկ-երկու օր ետք, նոր եկող գաղթականներէն իմացանք որ Հաճի Տէրվիշն ալ ճամբան է և շուտով կը հասնի։ Սայիտ էֆէնտի և ամբողջ Մշեցիները ընդառաջ գացին։ Ես զբաղած էի, չկրցայ երթալ։

Օր մը վերջ, եկաւ Հաճի Տէրվիշը և լսեցի որ Ռուբէնն ալ հետն էր։ Իսկոյն այցելութեան գացի։ Առտու էր դեռ, Ռուբէնը կը քնանար։ Արթնցուցի և ուրախութեամբ համբուրեցի և հագուեցնելով՝ հետս տարի մեր տունը, ուր լուացինք, մաքրեցինք իր ճերմակեղէնները և հագուստները։ Ես իրեն պատմել տուի թէ իրենք ինչպէս մեկնած էին Մուշէն։

Հաճի Տերվիշ բնաւ համամիտ չէր քաղաքէն մեկնելու։ Ռուսները հասած էին մինչեւ Զափնայ գիւղը և հոն կը կռուէին Թուրք զօրքին դէմ։ Հաճի Տերվիշի կինը՝ լալով կուգայ ամուսինին քով և կ՚ըսէ որ զինք և իր հարսները քեաֆիրի ձե՞ռքը պիտի թողու, և կը պնդէ որ իրենք ալ գաղթեն։

Հաճի Տեմվիշ կը խորհրդակցի իր եղբայրներուն — Հաճի Պայրամի և Հաճի Իպրահիմի հետ։ Վախ կը յայտնուի որ եթէ նորեկները չճանչնան զիրենք, կրնան վնասել իրենց՝ իբր փոխվրէժ միւս Թուրքերու ըրածներուն, և որոշեր են գաղթել։ Շուտով՝ 3-4 ձի կը գտնեն, մէկ ձիու վրայ ամբողջովին իրենց դրամը բեռցուցեր են, որովհետեւ մեծ քանակութեամբ հնչուն դրամ ունէին, որ թաղուած էր իրենց տան սանդուղի տակ, խոշոր քարի մը տակ։ Իսկ միւս ձիերուն վրայ բեռցուցեր էին ծանրագին իրեղէններ և վրան ալ՝ կանայք նստեցուցեր, և իրենք ալ ձի հեծած՝ մեկներ են Մուշէն։

Տուներնին լեցուած էր կահ-կարասիներով, ամէն տեսակ գոյքերով։ Ճոխ ու թանկարժէք, նաեւ ուտեստեղէնի մեծ պաշարով, որոնք բոլորն ալ մնացեր են իրենց տեղը։ «Հագիւ Ցաճմանուկ գիւղը հասեր էինք, Ռուսերը արդէն Մուշ կը մտնէին։ Վախցանք որ մեր ետեւէն կուգան և մեզ գերի կը բռնեն։ Մեր վախէն, ծանրագին մետաքսէ բօփերն ալ լքեցինք Ցաճմանուկ գիւղը և ձիերու վրայ հեծած՝ արագավազ հեռացանք։ Շէյխ Մէյտան գիւղը հասանք և ամբողջ գիշերը չկրցանք քնանալ, և Ռուսերու վախէն՝ կէս գիշերին ճամբայ ելանք և այսպէս 22 օրուան տաժանակիր ճամբորդութենէ ետք, հոս հասանք»։

Հինէ ի մէջ սպանուած հայերուն պատկանող տուները պարապ էին, որոնց մէջ տեղաւորուեցան մեզմէ շատերը։ Համիտ Օնպաշին ձեռք անցուց այնպիսի տուն մը՝ չորս սենեակէ բաղկացած, երկուքը՝ մեզի և երկուքն ալ Հաճի Տերվիշին յատկացուց, ուր ամբողջ տասը ամիս բնակեցանք։

Համիտ Օնպաշին, իբր ժանտարմա, ստիպուած էր գազայի կեդրոնը՝ Ճապաղջուր երթալու։ Անոր բացակայութեան, Սայիտ էֆէնտի շատ կը չարչարէր թէ զիս և թէ Ամինոն։ Տեղական Թուրք կառավարութիւնը սկսած էր հաւաքել Մշեցի Թուրքերու քով գտնուած քանի մը հայերն ալ, այսպէս, Սատոյենց Կնոյի տղաները և ուրիշ քանի մը Սասունցիներ, տասնի չափ, ձերբակալելով՝ բանտարկած էր հայոց եկեղեցիին մէջ, սեվգ ըլլալու համար։ Գիշեր ատեն, Սասունցի Սուքիասը (Կէլիէկուզանցի) ծակելով եկեղեցիի պատը, բոլորն ալ խոյս կուտան և կը փախչին դէպի Մուշ։

Այս դէպքը պատճառ դարձաւ որ մնացող քանի մը հայերու վրայ հսկողութիւնը աւելի խստանայ և մի քանիներն ալ ձերբակալուելով՝ սեվգ եղան և սպանուեցան։

Հաճի Տերվիշի որդին Մէհմէտ չար էր (ինչպէս յիշած եմ ասկէ առաջ) և կը նեղէր Ռուբէնը, զոր երբեմն ալ կը ծեծէր։ Օր մը, իր ձին հեծած՝ պտոյտի է գացեր, վերադառնալուն՝ ձին փորի խիթեր ունեցեր է։ Մէհմէտ, ձիու հիւանդանալը պատճառ բռնելով, սկսեր է ծեծել Ռուբէնը։ Իրենց սպասուհին, որ Ալիճան գիւղացի հայուհի մըն էր (Այիշէ կը կոչէին) և ամէն օր փայտով ծեծ կ'ուտէր, ստիպուեցաւ խոյս տալ Հաճի Տերվիշի տունէն և ուրիշ տեղ ապաստանիլ։

ՄՆԱՑԱԾ ԹՈՒՐՔԵՐՆ ԱԼ ԿԸ ԴԱՂԹԵՆ ՄՈՒՇԷՆ

Մուշէն եկողները կը պատմէին որ քաղաք մնացած Թուրքերուն թոյլտուութիւն եղած էր Ռուսական հրամանատարութեան կողմէ որ փափաքողը կրնայ գաղթել։

Համիտ Օնպաշիի դուստրը, Սայիտ էֆէնտիի քոյրը, կինն էր Մուշի բանտի տնօրէն Ապտուլլահ էֆէնտիին։ Լսուեցաւ որ ան ալ կուգայ։ Համիտ Օնպաշին և Սայիտ էֆէնտին, մինչեւ Ճապաղջուր գացին և երկու օրէն վերադարձան՝ Ապտուլլահի կնոջ և աղջիկներուն հետ, իսկ Ապտուլլահը չկար։

Պատմեցին որ հայ կամաւորները, քաղաք մտնելուն պէս, սկսած են փնտռել իրենց ընտանիքներու անդամները և ազգականները և չգտնելով՝ տեղացի Թուրքերուն հարցուցած են թէ որո՞նք են զանոնք սպաննողները։ Անոնք ալ ցոյց տուած են ջարդարարները, որոնք արդէն փախուստի դիմած էին, իսկ բանտի տնօրէն Ապտուլլահ էֆէնտին, որ բանտարկեալ 200-300 հայերը ջարդել տուած էր բանտին մէջ, և այդ բանը հաստատուած էր Թուրքերու իսկ վկայութեամբ, կը տարուի Մշոյ տակի ջաղացները և հոն կը սատկեցուի՝ առանց Ռուսերու հաւանութեան կամ գիտութեան։

Մանաւանդ որ Ապտուլլահի եղբայր Ահմէտ էֆէնտին ալ՝ նշանաւոր չերեպաշը էր, որ Սասունցի հայերուն ամէն տեսակ նեղութիւններ տուած, սպաննած և յետոյ ալ՝ խարդաւանանքի դիմելով, «կայսերական ներում եկած է բոլոր փախստականներուն» սուտ լուրը տարաձայնած էր փախստականներուն մէջ, զանոնք խաբէութեամբ՝ Մուշ քաղաք բերել և կոտորել տուեր էր։

Այդ Ահմէտ էֆէնտին էր որ Ռուսական բանակին դէմ կը կռուէր, և յաղթուելով՝ փախեր եկեր էր Հայնէ։

Ահմէտ էֆէնտի, օր մը կ’ըսէ Համիտ Օնպաշիին թէ քու քովդ երկու հայ տղաներ ունիս։ Սերվէթը (գիս) տուր ինծի, իսկ Ամինան ալ թող քովդ մնայ։ Համիտ Օնպաշին ընդուներ էր այդ առաջարկը՝ քանի մը օրուան համար միայն, մինչեւ որ ան ուրիշ ծառայ մը գտնէր։ Ահմէտ սրճարան մը բացած էր, ուր կ’աշխատէի. Թէ՛ Ահմէտի և թէ՛ Ապտուլլահի կիները, երկուքն ալ, ատելով կ’ատէին գիս և ամէն տեսակ նեղութիւններ տալու առջեւ կանգ չէին առներ։

Օր մը, երբ սրճարանը կ’աշխատէի (մեր սրճարանը կը գըտնուէր կառավարական շէնքին ճիշտ դիմացը), այն տեղէն երեք սուրճ ապսպրեցին։ Սուրճերը տարի միւտիրին։ Րէճէպ էֆէնտի (Մուշի բանտին տնօրէնը), որ միւտիրին քով նստած էր, գիս տեսածին պէս, ծանօթացուց միւտիրին՝ ըսելով թէ «Մուշի հայ էշրաֆներէն Միսակի զաւակն է, իսկ հոս, հիմա գահվէճիի աշկերտ եղած է»։

Միւտիրը, ըստ երեւոյթին, նախապէս կը ճանչնայ եղեր հայրս, և ինծի իմացուց որ Սղերդցի Խաթ Դոմանտանին հոս կը գտնուի, շատ լաւ մարդ մըն է, քեզի անոր տամ, հոն հանգիստ կ’ըլլաս, շատ հարուստ է և հայասէր։ Արդէն, 2-3 հայ տղաներ ալ ունի իր քով։

Քանի մը օր ետք, երբ կրկին սուրճ կը տանէի, հոն էր նաեւ Խաթ Գոմանտանին, ինչպէս նաեւ Րէճէպ էֆէնտին։ Միւտիւրը, առիթէն օգտուելով, ըսաւ իմ մասին.

— Մեծ մարդու մը զաւակն է և հիմա գայվէճիի չրաղ եղած է։

Գոմանտան հետաքրքրուեցաւ իմանալու թէ ո՞վ է իմ տէրը։ Ըսուեցաւ որ ժանտարմա մըն է իմ տէրը հիմա։ Ան ալ կանչել տուաւ Ահմէտ էֆէնտին և առաջարկեց որ գիս տայ իրեն։

Ահմէտ պատասխանեց.

— Իմ սրճարանիս մէջ ուրիշ ծառայող չունիմ։ Մուշէն, հազար նեղութիւններ յանձն առնելով և զայն ազատելով՝ հոս բերեր եմ, ուրիշին չեմ կրնար տալ։

Իսկ միւտիւրը և Գոմանտանը պնդեցին որ պէտք է տայ։ Ահմէտ, չկրնալով վճռական կերպով ժխտական պատասխան մը տալ, «կը մտածեմ» ըսելով՝ հեռացաւ։

Խանութին մէջ՝ բարկացած և ջղայնացած, վրաս յարձակեցաւ՝ զիս մեղադրելով որ այդ բանը ես եմ ըրեր։ Ես, որոշ կերպով՝ իրեն ըսի որ որեւէ բանէ տեղեակ չեմ։

Այդ օր, Ամինայի հետ գացինք Անգապէր ըսուած տեղը պտըտելու. խոշոր աւազան մը կար հոն, զոր դիտելով զբաղած էինք, երբ տեսանք որ ժանտարմաներ և ոստիկաններ, հոս ու հոն ինկած, հայ կը փնտռէին։ Եկան մեր քով ալ, զիս Թուրք կարծելով՝ բան մը չըսին ինծի, բայց Ամինան բռնեցին տարին։ Շուտ մը տուն եկայ և լուր տուի թէ Ամինան ձերբակալուած է և սէվգիաթ տարուած։ Հինէի մէջ գտնուած քանի չափ հայ տղաներ խորհուրդ ըրած էին որ Մուշ վերադառնան։ Ինծի ալ առաջարկեր էին, բայց ես վախցայ միանալու իրենց։

Նոյն գիշերը, անոնք՝ իրենց տուներէն զէնք և ուտելիք գողնալով, ճամբայ ինկած և լեռներու մէջէն անցեր գացեր էին։ Մեր վրայ կասկածելով, առտուն կանուխ, մեզի ալ հարցաքննութեան ենթարկեցին, և երբ մեր անմեղութիւնը հաստատեցին, ազատ ձգեցին։ Սակայն, փախչողներու հանդէպ խիստ վարուեցան և շատերը ձեռք անցընելով Հինէի մէջ մեծ հոր մը փորած և հայերը անոր մէջ նետած էին ողջ ողջ։

Ամինան կրցեր էր ինքզինքը ազատել՝ պնդելով որ ինք Թուրք է և քիչ յետոյ տուն վերադարձաւ։

Մեր դրացի Թուրք կին մը կը պատմէր Հինէի հայերու կոտորածի մասին թէ ինչպէս հաւաքեր էին հայերը և չուանով իրարու կապելէ ետք, կացիններով կտոր կտոր կ՚ընեն և միսի կտորները հորի մէջ կը լեցնեն։ Շատերը չուզելով այդ տեսակ մեռնիլ, իրենք զիրենք ողջ ողջ նետած են ջրհորներու մէջ։ Այդպիսով, Հինէի ամբողջ հայութիւնը Թոպամաճ վերջաւորութիւն մը կ՚ունենայ։

Ահմէտ էֆէնտիի վարմունքը երթալով կը դէշնար ինծի հանդէպ, և երբ պատահմամբ, օր մը միւտիրը զիս տեսաւ բոպիկ և ընկճուած, մեղքցաւ ինծի և կրկին յանձնարարեց Խաթ Գոմանտանին, որ կանչեց Ահմէտ էֆէնտին և զիս պահանջեց։ Ան ալ՝ բարկութեամբ մը ինծի դառնալով՝ ըսաւ.

— Դու գիտես, ո՛ւր կ՚ուզես գնա՛։

Ան ատեն գացի Հաճի Տերվիշի քով և իրեն պատմեցի որ Խաթ Գոմանտանին զիս կ՚ուզէ, երթա՞մ թէ ոչ։

Ան ալ ըսաւ.

— Ես արդէն խօսեր եմ իրեն, շատ լաւ մարդ է, եթէ քեզ իր քով առնել կ'ուզէ, գնա՛, մի՛ կենար։

Յաջորդ առտուն, երբ արթնցայ, տեսայ որ Ահմէտ էֆէնտի ինծի տուած հագուստները վերցուցած տարած էր և միայն շապիկն ու վարտիկը ձգած էր։ Կանչեցի Ահմէտ էֆէնտիի կինը և հագուստներս ուզեցի, ան ալ քանի մը հայհոյանքներ տուաւ ինծի։

Հագայ շապիկն ու վարտիկը և դուրս ելայ, ուղղակի գացի Հաճի Տերվիշի տունը և Ռուբէնի հագուստները հագայ։

Խաթ Գոմանտանին Մշեցի Թուրք ծառայ մը ունէր։ Անոր հարցուցի թէ ինչ տեսակ մարդ է Խաթ Գոմանտանին։ Ան ալ հաստատեց Հաճի Տերվիշի ըսածները թէ շատ լաւ մարդ է, իր քով գտնուողները հանգիստ են։

Ու զիս առնելով՝ վեր, անոր քով տարաւ։

— Ինչո՞ւ կը վախնաս իմ քովս գալու, ուրիշ հինգ որբեր ալ կը պահեմ քովս, ըսաւ Խաթ Գոմանտանին։

Վարի յարկը, սենեակի մը մէջ, բոլոր որբերը՝ զինուորական հագուստ հագած՝ նստած էին. անոնցմէ չորսը Խարբերդցի էին և միւսն ալ՝ Տրապիզոնցի՝ Արամ, Տիգրան, Գէորգ, Սմբատ, Մուշեղ անուններով։ Իմ անունս Թուրքերը Հասան կը կոչէին, իսկ Խաթ Գոմանտանին փոխեց և Սերվէթ անուանեց։ Քիչ մը վերջ, զիս վեր կանչեց խափուք մը և փանթալոն մը տուաւ դերձակին որ միւսներուն նման՝ ինծի ալ հագուստ կարէ. նաև ուրիշ հագուստ և ճերմակեղէն տուաւ, հագուեցայ։

Այդ Խաթ Գոմանտանիի քով, որուն բուն անունն էր Ալի Րիզա, բնիկ Սղերթցի, կեցայ երեք ամիսի չափ։ Իր քովի որբերէն երկուքը ղրկեց Պոլիս — Խարբերդցի Գէորգն ու Սմբատը։ Խնդրեցի որ զիս ալ ղրկէր, խոստացաւ որ վերջը պիտի ղրկէր։

Քանի մը օր յետոյ, Տիգրանակերտ փոխադրուելու հրաման ստացաւ և հոն մեկնելու կը պատրաստուէր։ Զիս ալ կ'ուզէր տանիլ իր հետ, բայց ես չէի ուզեր հեռանալ Ռուբէնի քովէն։

Անոր մեկնելէն յետոյ նորէն վերադարձայ Հաճի Տերվիշի քով։ Ան հարցուց թէ ինչո՞ւ չգացի։ Պատասխանեցի որ չէի ուզեր զինք թողուլ և անծանօթի մը հետ երթալ։

Երկու ամիսի չափ մնացի Հաճի Տերվիշի տունը։

Այն ատեն, Համիտ Օնպաշին վերադարձեր էր Ճապաղջուրէն։ Իմ թափառական վիճակս տեսնելով, բարկացաւ Սայիտին որ թոյլ տուած է որ տէրեր փոխեմ, և նորէն իր քով առաւ զիս։

Այսպէս անցաւ ժամանակ մը։ Ձմեռը վրայ հասաւ։

Այլևս առաջուան Հինէն չէր մնացած, ամէն տեղ աւեր էր։ Համիտ Օնպաշին նորէն Ճապաղջուր գնաց, Սայիտ էֆէնտին ալ գործ չունէր։ Ապրուստը դժուարացեր էր. իրենց կանխիկ դրամներն ալ հատած էին և սկսան տառապիլ անօթութենէ։

Օր մը ինքս ինծի ըսի.

Անօթի ենք, պէտք է Տիգրանակերտ երթամ և այնտեղ փորձեմ։

Երկու երեք օր պատրաստութիւն տեսայ մեկնելու։ Քանի մը հաց գնեցի՝ իբր ճամբու պաշար։ Ամինոն, որ Համիտ Օնպաշիի տունէն վռնտուած էր, գործ չկրնալով գտնել, խեղճ ու կրակ վիճակի մատնուած էր և մուրացկանութիւն կ՚ընէր փողոցները։

Իմ մեկնած օրը, շուկայի մէջ տեսայ զինք, ճամբու մէկ անկիւնը կծկուած էր և տասը փարայի համար՝ աղիողորմ կը պոռար։ Պայուսակէս հանեցի հաց ու կէս, նաեւ երեք ղուրուշ ալ դրամ և իրեն տուի։

Այդ օր, շատ բուք ըլլալուն համար, չկրցանք ճամբայ ելլել։ Յաջորդ առտուն, շուկայէն անցած ատեննիս, տեսայ որ խեղճ Ամինոն տեղն ու տեղը սառած ինկած էր։ Լացի վրան, իմ խե՜ղճ ընկերիս վրայ...։

Արդէն, փողոցներուն վրայ, հարիւրաւոր մանր տղաք, 3 - 10 տարեկան, փռուած էին։ Սովը կը տիրապետէր ամենուրեք...։

Մենք ճամբայ ելանք՝ շատ մը գաղթականներու հետ։ Ճամբան քիւրտերով և զինուորական փախստականներով լեցուն էր։ Քանիցս յարձակեցան մեր կարաւանին վրայ և թալանեցին ինչ որ գտան։

Շատ չարչարանքներու ենթարկուեցանք ճամբորդութեան ընթացքին, գիւղերու մէջ՝ տեղ չէինք կրնար գտնել գիշերելու համար. անտառներու մէջ կը քնանայինք։ Փայտեր հաւաքելով կը վառէինք և վրայ գլուխ չորցնելով ու տաքնալով՝ նորէն կը շարունակէինք մեր ճամբան, մինչեւ որ երեք օրէն հասանք Տիգրանակերտ։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԷՆ ՈՒՐՖԱ

Հոս ալ շատ սղութիւն կը տիրէր, գաղթականներու մեծամասնութիւնը հոն հաւաքուած էր։

Մօտաւորապէս երկու տարի էր որ Մուշէն ելած էի և հայու կարօտ կը քաշէի։ Հոս գտայ բազմաթիւ հայեր։ Մուշի Սուլուխ գիւղէն Գէորգ անունով տղայ մը, որ Հինէէն ընկերացած էր ինծի, հետս առած՝ գացի այդ հայերուն ծանօթանալու, հետերնին խօսելու և մեր հայու կարօտն առնելու անոնցմէ։ Քանի մը հայ կաթոլիկ վաճառականներու քով գացինք և հայերէն խօսեցանք հետերնին։

Անոնք բարկացան մեզի և ըսին.

— Միթէ մենք հա՞յ ենք որ հայերէն կը խօսիք մեզի հետ։

Ուրիշներու ալ գացինք։ Ամէն մարդ կ՚ուրանար իր հայութիւնը...

Տիգրանակերտի մէջ ութը օր միայն կեցայ։ Սեւերէկ գացող ջորեպաններ գտայ, որոնց քսանական ղուրուշ վճարելով՝ հետերնին ճամբայ ինկանք։ Երեք օրէն հասանք Սեւերէկ, հոն գտանք Վանեցի հայ մը, որ կառավարական շէնքին դռնապանն էր։ Վահան էր անունը, բայց հոն Հէքիմ կը կոչէին զինք։ Երբ մեր հայ ըլլալը իմացաւ, քովերնիս եկաւ և ուզեց օգտակար ըլլալ մեզի։ Առաջարկեց որ զիս և Գէորգը ծառայութեան մտցնէ՝ կառավարիչին քով։

Յաջորդ օրը, երբ այդ Վահանին քով գացի և շէնքի սրահին մէջ կը դեգերէի, հոն նստող հարիւրապետ մը, որ Սեւերէկի պարէնաւորման պաշտօնեան էր, զիս նշմարելով՝ ներս կանչեց և ուզեց իմ ո՛վ ըլլալս իմանալ։ Երբ իրեն յայտնեցի Մշեցի գաղթական մը ըլլալս, ինծի յայտնեց որ իր տան մէջ ունի Կարնեցի հայ աղջիկ մը և շատ կը փափաքի ինծի տարեկից հայ տղայ մը գտնել։

— Իր 15 անդամէ բաղկացեալ ընտանիքը ամբողջովին կոտորուած և իր 15 տարեկան եղբայրն ալ սպաննուած ըլլալով, անոր տարիքն ունեցող տղայ մը կը փափաքի գտնել։ Քեզի տանիմ անոր քով, եղբայր կ՚ըլլաս իրեն։

Թէեւ չէի ուզեր Գէորգէն զատուիլ, բայց յաջողեցայ անոր ալ գործ մը գտնել մօտակայ քիւրտ խանութի մը մէջ, և ես ալ՝ հարիւրապետի տունը գացի։ Հոն գտայ այդ Կարնեցի աղջիկը, որուն անունը Սիրանոյշ էր և թուրքը Ական կը կոչէր զայն։ Կարնեցի մեծահարուստ ընտանիքի մը շառաւիղն էր և իբր հարճ՝ կ՚ապրէր այդ հարիւրապետին տունը։

Հոս մնացի գրեթէ տարի մը։ Շատ հանգիստ էի։ Զիս՝ իբր իր տղան, կը պահէր ու կը խնամէր։ Հարիւրապետը՝ Իրֆան պէյ, շատ հարուստ էր։ Սիրանոյշի սիրոյն՝ զիս չէր նեղեր։

Այդ ձմեռը թիֆիւսի բռնուեցայ և ծանր կերպով հիւանդ էի. քիչ մնաց որ մեռնէի։ Սիրանոյշ բարեխօսեց Իրֆան պէյին որ զինուորական հիւանդանոց դնել տայ զիս։ Սպայից յատուկ սենեակի մը մէջ դրուեցայ և կը խնամուէի։ Երկու ՆԵՖԵՐ՝ գիշեր ու ցերեկ կը հսկէին վրաս։ Հայ բժիշկ մըն ալ կը գտնուէր հոն, որ կ՚աշխատէր օր առաջ առողջացնելու զիս, սակայն օր մը, երբ բժիշկին քովէն կը վերադառնայի, ուրիշ զինուորներ՝ վերէն վար չափչփեցին զիս և ըսին որ իմ տեղս՝ սպայից սենեակը ըլլալու չէ, ո՞վ հոն դրած է քեզ. սխալմունք մը ըլլալու է՝ ըսելով, վար տարին զիս և թիֆիւսէ նոր մեռած զինուորի մը անկողնին մէջ խոթեցին. վրայիս հագուստներն ալ փոխեցին և ուրիշ աղտոտ հագուստ տուին։ Անկողինը լեցուն էր ոջիլներով։ Վեց-եօթը օր մնացի հոն։ Ոջիլները զիս խեղդելու չափ՝ բազմացեր էին և հիւանդութիւնս ծանրացած էր։ Աղաչեցի Ցէֆէրին որ բժիշկին տանի զիս. անոր ըսելիք ունիմ, ըսի։

Բարեբախտաբար, Ցէֆէրը հաճեցաւ և ձեռքէս բռնելով՝ վեր, բժիշկին սենեակը տարաւ։ Բժիշկը կը կարծէր որ ես վեր, իմ նախկին սենեակս կը գտնուէի։ Կարծեմ հայ ըլլալս գիտէր. հարցուց.

— Նէֆէրը քեզի լաւ կը նայի՞.

Ես ալ լալով պատասխանեցի որ զիս իմ տեղէս հանելով՝ վար, նոր մեռած զինուորի մը անկողնին մէջ խոթած են, հոն՝ ոջիլներու մէջ կը խեղդուիմ և ծանր հիւանդ եմ, ըսի։

Կանչեց Նէֆէրը, քանի մը ապտակ իջեցուց անոր երեսին, և պատուիրեց որ վերի սենեակը տանի զիս։

Այդ հայ բժիշկը, որուն անունը դժբախտաբար չկրցայ գիտնալ, մասնաւոր խնամքի առարկայ ըրաւ զիս և ամիսէ մը առողջացուց։

Հիւանդանոցէն դուրս գալով, նորէն Իրֆան պէյի տունը վերադարձայ։

Այդ Իրֆան պէյը սոսկալի հայատեաց մէկն էր. հարիւրաւոր հայեր իր քով բերած և խեղդել տուած էր։ Եթէ զիս կը պահէր ու կը խնամէր, Սիրանոյշին հաճելի ըլլալու համար էր, և պէտք է ըսել որ Սիրանոյշ ալ՝ եղբօր պէս կը սիրէր զիս։

Օր մը, քանի մը հայեր, որոնք քիւրտերու ծառայութեան մտած և ջորեպան էին, Սեւերէկ եկած էին՝ պարէն տանելու համար և պէտք եղած կաշառքը չէին կրցած տալ հարիւրապետին, որուն պատճառով ալ Իրֆան պէյ շատ բարկացած էր անոնց վրայ։ Եւ ջանաց զանոնք ետ բերել տալ ու սպաննել։ Զիս ղրկեց որ փնտռեմ, գտնեմ զանոնք և ետ բերեմ։ Ես ալ գացի, գտայ զանոնք և ըսի որ Իրֆան պէյ շատ բարկացած է, ձեզ կ՚ուզէ, թերեւս սպաննէ, լաւ է որ հիմակ իսկ հեռանաք։ Ես պիտի ըսեմ իրեն որ չկրցայ գտնել։

Իրաւ ալ, անոնք անմիջապէս կծիկնին դրին՝ իրենց ջորիներուն հետ։ Ես տուն դարձայ և Իրֆան պէյին ըսի որ չկրցայ գտնել զանոնք։

Ինքն ալ, երեք օր փնտռել տուաւ և չյաջողեցաւ գտնել։

Վերջէն, հետս եղողները իրեն պատմեր էին որ ես եմ եղեր ջորեպանները փախցնողը։ Ատոր վրայ, ինծի ըսաւ օր մը.

— Ըսել է թէ դուն հա՞յ ես դեռ և հայերուն պաշտպանութի՞ւն ցոյց կուտաս. անոնց ընելիքս քեզի պիտի ընեմ։

Եւ իր եղբօր Սայիտին պատուիրած էր որ յարմար առեն մը՝ իմ հաշիւս կարգադրէր։

Սիրանոյշ լսած էր այդ բանը և ինծի լուր տուաւ։

Ես որոշեցի որ այլեւս չկենամ հոդ, որովհետեւ օր մը չէ, օր մը կրնամ սպաննուիլ։

Ճիշդ նոյն առենները, Հաճի Տերվիշի որդի Մէհմէտը Սեւերէկ եկած էր։ Ուղղակի անոր գացի ապաւինեցայ։

Իրֆան պէյ տեսնելով որ փախած եմ, Սեւերէկի մէջ փնտռել տուաւ զիս և ապա Մէհմէտի վրայ կասկածելով՝ բանադատեց զայն և անոր տունէն առնելով զիս՝ յանձնեց Ուրֆա գացող ջորեպաններուն, որ ճամբան մաքրեն իմ հաշիւը։

Սեւերէկէն հազիւ մէկ ժամուան ճամբայ հեռացած էինք։ Սիրտս անհանգիստ էր, գիտէի որ դէպի մահ կ'ընթանայի։ Կարաւանի թուրք զինուորներէն մին ծանօթ էր ինծի. ան ալ Ուրֆա կ'երթար։ Անորմէ խնդրեցի որ հեծած էշիս նայի, մինչեւ որ բնական պէտքս գոհացնեմ գամ։ Անիկա քշեց էշս։ Ես քիչ մը հեռացայ, պզտիկ ձեւացուցի. Կարաւանը լեռն ի վեր մագլցելով կը բարձրանար։ Ես ուղղակի ձորին մէջ մտայ և քարերու տակ պահուըտեցայ ու հեռուէն կը նայէի թէ ինչ պիտի ընէին։

Տեսայ որ կարաւանը կեցաւ և իմ բացակայութիւնս նշմարուելով ամէնքն ալ ետ կը նայէին։ Քանի մը վայրկեան խորհրդակցելէ յետոյ, մէկ-երկու ժանտարմաներ և զինուորներ ետ դարձան՝ զիս փնտռելու՝ կարծելով որ ետ դարձած էի. ուղղակի ճամբան կը հետազօտէին՝ արագացնելով իրենց ձիերու վազքը։

Ես վախէս քաշուեցայ մօտակայ անտառը և հոն մնացի մինչեւ իրիկուն։ Երբ լոյսերը սկսան վառիլ, ուղղակի Սեւերէկ դարձայ և Իրֆան պէյին բարեկամ չեղող ջորեպանի մը տունը գացի։ Անոնք երբ զիս տեսան, զարմացան։

— Մենք կը կարծէինք որ մինչեւ հիմա մեռած կ'ըլլաս,— ըսին. — Ի՞նչպէս եղաւ որ դեռ կ'ապրիս։ Կարաւանը մեկնելէն մէկուկէս ժամ ետք, երկու ժանտարմա եկան և Իրֆան պէյին ըսին թէ տղան փախեր է։ Իրֆան Պէյ Ֆալախայով պատժեց զանոնք՝ ըսելով որ իրենք փախցուցեր են քեզ. անպատճառ ձեզմէ կ՚ուզեմ զայն, — ըսեր է անոնց։ Եւ անոնց երդումներուն ու աղաչանքներուն անսալով, երկու օրուան բանտարկութեան պատիժ տալով գոհացեր է։

Սկսայ խորհիլ թէ ինչ ընելու եմ հիմա՝ այս կացութենէն անվտանգ դուրս գալու համար։ Սեւերէկ մնալս վտանգաւոր էր։ Ջորեպանն ալ նոյն կարծիքէն էր, որովհետեւ կրնամ որեւէ ատեն ճանչցուիլ ու ձերբակալուիլ. և այդ պարագային՝ մահս ստոյգ պիտի ըլլար։ Բարի ջորեպանը յայտնեց որ իրեն ծանօթ ջորեպաններ՝ մէկ-երկու օրէն, Ուրֆա պիտի երթան, անոնց ընկերանամ։

— Գնա՛ Ուրֆա, և անկէ ալ՝ ո՛ւր կ՚ուզես, հո՛ն գնա, — ըսաւ։

Այդ ջորեպանին հանդէպ շատ բարեացակամ եղած էի ես։ Սիրանոյշի միջոցաւ՝ բարեխօսութիւններ ընել տուած և իրենց օգնած էի։ Ատոր համար ալ՝ անոնք կը ջանային փոխադարձաբար օգնել ինծի։

Սեւերէկ գտնուած միջոցիս, օր մը, Մշեցի Թուրք մը զիս տեսնելով, ինծի յայտնեց որ Պոլիս գտնուող հօրեղբօրմէս նամակ մը եկած է և մեզ հարցուցած. թէ նամակը իր քով կը գտնուի, բայց ինծի չտուաւ, որով և չկրցայ ունենալ իր հասցէն։

Օր մը մնացի այդ բարեկամ ջորեպանին տունը, որ ինծի յայտնեց որ ջորիներու կարաւանը ճամբայ պիտի ելլէ յաջորդ գիշեր։ Կէս գիշերին, ես և ջորեպանի տղան ելանք, մեզի հարկ եղած ճամբու պաշարը պատրաստեցինք և Սեւերէկէն կէս ժամ հեռու գտնուող այգիներու մէջ պահուըտեցանք և հոն սպասեցինք, մինչեւ կարաւանին գալը։ Ձիու մը վրայ հեծայ և ճամբանիս անվտանգ չարունակելով՝ երեք օրէն հասանք Ուրֆա։

ՈՒՐՖԱՅԷՆ՝ ՀԱԼԷՊ ԵՒ ՊՈԼԻՍ

Ուրֆայի մէջ կը բնակէր Մշեցի Ինճէմօղլեանց Իլիաս էֆէնտին, որ Համիտ Օնպաշիի խնամին էր։ 15 օրուան չափ մնացի անոր տունը։ Իմ աւելորդ հագուստս և ճերմակեղէններս, զոր Իրֆան պէյ տուած էր ինծի, մնացեր էին իմ էշիս վրայ կապուած, երբ ես բաժնուեցայ կարաւանէն։ Ուրիշ փոխնորդ չունէի։ Փափաքեցայ թեթեւ գործ մը գտնել, որպէսզի կարենայի գնել այդ անհրաժեշտ իրեղէնները։

Բաղէշցի խոհարարի մը քով գործ գտայ, օրուան ուտելիքիս ու տասը զուրուշ ալ արծաթ դրամ վարձքով։ Հոդ մնացի գրեթէ 5-6 ամիս։

Մտադրած էի Պոլիս երթալ, սակայն կը փափաքէի եղբայրս տեսնել անգամ մըն ալ՝ մեկնելէս առաջ։

Այդ օրերուն, Ուրֆա եկած էր Հաճի Տէրվիշի եղբօրորդին։ Փնտռեցի գտայ և Ռուբէնի մասին տեղեկութիւններ առի։

— Աղէկ է, ըսաւ, միայն թէ աչքերը կը ցաւին։

Բաւական զուրուշ յանձնեցի իրեն և քիչ մըն ալ մանր մունր բաներ որ վերադարձին՝ յանձնէ Ռուբէնին։

Միւս կողմանէ ալ պատրաստութիւն կը տեսնէի որ յարմար առենին՝ մեկնէի Ուրֆայէն։

Ուրֆա՝ մեծ, սիրուն, քարուկիր տուներով շինուած քաղաք մըն է, ջրառատ, միայն ափսո՜ս որ հայ չէր մնացած հոն։ Ուրֆայի հայերու տուներէն ոմանք թնդանօթի հարուածներու տակ փլած էին, ժողովուրդի մէկ մասը՝ քաղաքին մէջ, իսկ մնացեալն ալ՝ տարագրութեան ճամբուն վրայ կոտորուած էին։ Մնացած էին մէկ քանի արհեստաւոր հայեր — կաշեգործ, մեքենագործ, բամպակ գզող, կօշկակար, դերձակ, ևայլն։ Շատ անգամ կը տեսնուէի անոնց հետ և զիրար կը մխիթարէինք։

Մշեցի թուրքերը թափառական կը պտտէին։ Իրենց մէջ հիւանդութիւն ինկած էր և կը մեռնէին։ Անօթի էին և սովահար, բայց անատակ մնացին աշխատանքի, որովհետև սորված չէին աշխատիլ։ Հաս հարկադրուած եղան բան մը ընելու՝ ապրուստ մը ճարելու համար և... էշեր սկսան աշխատցնել... իշապաններ դարձան...

Մշոյ մեծահարուստներէն Հաճի Ասատենց Հաճի Խալըթը և իր տղաքը ... կը մուրային։ Զիս տեսած առենին, գլուխնին կը կախէին և կ՚անցնէին ամչնալէն որ օր մը գոնէ լաւութիւն մը չըրին ինծի երբ այնքան առիթներ ունէին ընելու այդ բանը։

Հազարի չափ Մշեցի թուրք գաղթականներ կային Ուրֆայի մէջ, ուր կը քաշկռտէին իրենց անպէտ կեանքը՝ իբրև ուտիճ, տնաշխատ տարր մը։ Ատելի դարձած էին նաև տեղական կառավարութեան, որ զանոնք կը ջանար հեռացնել այդ կողմերէն...։

Խոհարար վարպետէս օրական մէկ ժամ արձակուրդ առնելով, ճամբորդութեանս պատրաստութիւնները կը տեսնէի։

Նախ պէտք է սըհաթ վարագասը մը ունենայի և զայն առնելու համար՝ պէտք էր աղերսագիր մը տայի։ Ատոր համար դիմեցի Մշեցի թուրքի մը, որ գրեց աղերսագիր մը «Մշեցի Համիտի որդի Սերվէթ» անունով, թէ կը փափաքիմ Պոլիս երթալ՝ հօրեղբայրս Սայիտ էֆէնտիի քով, դպրոց մտնելու համար։

Մշեցիները չէին խորհեր թէ պիտի յաջողէի. ընդհակառակն, միշտ կը զգուշացնէին զիս.— «Եթէ իմանան որ դուն հայ ես, կը սպաննեն քեզ», կ'ըսէին շարունակ։

Ես ականջ չկախեցի, ուղղակի կառավարիչին տարի աղերսագիրս։ Ան հաւնեցաւ մտադրութեանս և ոստիկանական քննութիւն յանձնարարեց։ Ասոնք կասկածեցան վրաս և հետապնդեցին զիս, ես ստիպուեցայ «Իսլամութեան հաւատամքը» արտասանել և խօսքս անոնց ուղղելով՝ բողոքել թէ՝

— Կը տեսնէք որ ես թուրք եմ, ի՞նչ համարձակութեամբ՝ հայ կը համարէք զիս։

Անոնք ալ, կամ հաւատալով և կամ կարեկցելով, ստորագրեցին թուղթս և ինծի յանձնեցին։

Պատուաստի վկայագիր (աշը վարագասը) կ'ուզէին։ Շաբաթ մըն ալ՝ անոր ետեւէն վազեցի։ Քոմիսէրը ինծի ղրկեց պատուաստ ընող պաշտօնեային՝ (աշը մեմուրի), որ հայ մըն էր և զիս թուրք տղայ մը կարծելով՝ ահագին ասեղ մը խօթեց կուրծքիս մէջ վայրագօրէն. չեմ գիտեր արդեօք ա՞յդ կերպով ան կը ջանար իր վրէժը լուծել վայրագ թուրքերէն։

Երրորդ շաբթուն ալ, խոլերայի աշի թուղթը առի և 15 օրէն ալ՝ անկէ ազատեցայ։

Երբ ամէն բան պատրաստեցի, վարպետիս յայտնեցի որ ես կ'երթամ, հելալ ըրէ։ Ան ալ և շատ մը Մշեցիներ ջանացին համոզել զիս որ մնամ, տեղէս չշարժիմ, որովհետեւ թշուառ պիտի ըլլամ։

— Հոս կեցիր,— կ'ըսէին մեր Մշեցի թուրքերը,— մէկ երկրացի ենք, քու հօրդ բարեկամներն ենք. կը նայինք քեզի։

Բայց ես ականջ չկախեցի։ Գրպանիս մէջ 340 ղուրուշ արծաթ դրամ ունէի և պէտք էր մեկնէի...։

Կառապանիս երկու արծաթ մէճիտիէ վճարեցի՝ մինչեւ երկաթուղիի կայարանը տանելու համար զիս, և ճամբու պաշար ու երկու ձեռք ճերմակեղէն հետս առած՝ ճամբայ ինկայ, 1917 Հոկտեմբերին, դէպի Հալէպ։

Հալէպի մէջ եօթն օր մնացի։ Խանի մը մէջ կը բնակէր Կարնեցի ընտանիք մը, որուն ծանօթացայ և տուներնին մնացի։ Մարդուն անունն էր Սեդրակ՝ երկու զաւակներու հայր։ Պր. Սեդրակը և իր ազնիւ տիկինը լաւ կը նայէին ինծի և իրենց զաւակներուն չափ կը խնամէին զիս ալ։

Ձեռքս գտնուող վեսիգային ապաւինելով, եօթը օր անվախ պտտեցայ Հալէպի մէջ, բայց ունեցած դրամս հատնելու վրայ էր, միայն հարիւր ղուրուշ մնացած էր և սկսայ մտահոգուիլ և որ առաջ՝ ճամբաս շարունակելու մասին մտածել։

Իսկոյն դիմեցի երկաթուղիի կայարանը՝ տոմսակ գնելու համար։ Պաշտօնեան, վեսիզային նայելով, ըսաւ որ այդ վեսիզան միայն Հալէպի համար է եղեր, անով Պոլիս չէի կրնար երթալ։ Ուրիշ պաշտօնեայ մըն ալ գիտել տուաւ որ այդ վեսիզան որոշ գրուած չէր։ Թաղապետութեան տարի որ պակասը լրացնէին, բայց անօգուտ։

Բարկացած, վեսիզաս տուի ուրիշ հայ տղայի մը, որ թերեւս կրնար գործածել զայն՝ Հալէպի շրջանակին մէջ։

Տեսնելով որ նոր վեսիզա հանելը կապուած է շատ դժուարութիւններու հետ եւ գրեթէ անկարելի՝ գոնէ ինծի համար, որոշեցի առանց վեսիզայի ճամբորդել։ Եւ Պոլիս գացող թրէնը մեկնելու օրը՝ գացի կայարանը քնացայ։

Գիշերուան ժամը 12ին, թրէնը պիտի մեկնէր։ Մութին մէջ՝ վրան ցատկեցի եւ ճամբայ ելանք։ Քիչ յետոյ, հասանք ուրիշ կայարան մը։ Պաշտօնեան եկաւ քովս եւ տոմսակ հարցուց։

— Չունիմ, ըսի։

Շատ բարկացաւ։

Իրեն ըսի որ գաղթական եմ, տասը փարա իսկ չունիմ։ Գոռաց, ճչաց եւ սպառնալիքներ տեղալով գլխուս՝ անցաւ գնաց։ Երբ յաջորդ կայարանը կեցանք, այդ պաշտօնեան զիս վար իջեցուց թրէնէն եւ տարաւ կայարանապետին սենեակը, ու «փախըստական է» ըսելով՝ կայարանապետին յանձնեց զիս։

Կայարանապետին ըսի որ ես զինուորական փախստական չեմ, այլ խեղճ գաղթական տղայ մը եւ կը փափաքիմ երթալ Պոլիս։ Եթէ հիմա չթողուք, մէկ-երկու օրէն պիտի երթամ, լաւ է թոյլ տաք որ հիմա շարունակեմ ճամբաս։

Կայարանապետը քննական ակնարկ մը նետելով վրաս, մէյ մը չափչփեց զիս՝ վերէն վար, եւ սկսաւ մտածել, կարծես թէ հաւնեցաւ ըսածիս։

— Քանի որ դրամ չունի եւ չի կրնար վճարել, ու մանաւանդ որ խեղճ գաղթական տղայ մըն է, թող տուէք որ երթայ.— ըսաւ իր օգնականին։

Ես նորէն մտայ վակոնին մէջ եւ կարճ ժամանակէն՝ հասանք Ատանա։ Երկու երեք ժամ մնացինք Ատանայի կայարանը։ Անկէ անցանք Բոզանթի։ Հոս ալ սպասեցինք կէս ժամ։

Ուր որ կ'երթայինք, տոմսակ կ'ուզէին, սըհհէթ վարագասը կ'ուզէին։ Ստիպուած էի ամենուն ալ ապացուցանելու գաղթական եւ խեղճուկ տղայ մը ըլլալս, եւ անոնց գութը շարժելով՝ արտօնութիւն ձեռք ձգել որ ձրի ճամբորդէի։

Հոս ալ յաջողեցայ այդ ձեւով մտնել վակոնը եւ շարունակել ճամբաս։ Ուշ ատեն հասանք Ուլու Գըշլա, ուր մնացինք մինչեւ առաւօտ։ Բայց կարծես թէ այլեւս անհնար էր ճամբորդել՝ առանց տոմսակի։ Իւրաքանչիւր վակոնի մուտքի դրան առջեւ երկուական զինեալ ոստիկաններ կեցած կը հսկէին եւ առանց թուղթի ու տոմսակի՝ կարելի չէր ներս մտնել։ Հետեւաբար, ստիպուեցայ մնալ Ուլու Գըշլայի կայարանը, ուր պաշտօնեայի մը բացատրեցի կացութիւնս։ Ան ալ զիս ղրկեց փոլիս քոմիսէրին, որուն հետեւեալ պատմութիւնը պատմեցի։

— Հօրեղբօրս հետ, երկու օր առաջ, հոս եկանք՝ Պոլիս երթալու համար։ Երբ թրէնը կեցաւ, հօրեղբայրս զիս ղրկեց շուկան՝ քիչ մը ուտելիք գնելու համար։ Վերադարձիս թրէնը մեկնած էր, իմ բոլոր թուղթերս, վէսիգաս եւ տոմսակս մնացին հօրեղբօրս քով։ Հիմա վէսիգա մը տուէք ինծի։

Ան չուզեց հաւատալ խօսքիս եւ քովէն հեռացուց զիս։

Ստիպուեցայ կայարանապետին երթալ, անոր ալ ըսի որ ես գաղթական տղայ մըն եմ, այսօր հասանք հոս։ Ճամբան՝ զինուորական փախստականները յարձակեցան վրանիս եւ թալանեցին մեզ, ու դրամս, կարեւոր թուղթերս առին փախան, եւ հիմա՝ Պոլիս երթալու անկարելիութեան առջեւ կը գտնուիմ։ Կը խնդրեմ որ ինծի վէսիգա մը տաք։

Այդ կայարանապետը տեսաւ վիճակս եւ մեղքցաւ ինծի, ու թուղթի մը վրայ գրեց՝ ինչպէս որ ըսած էի իրեն, «Սէրվէթ պին Համիտ», զինուորական փախստականներէն կողոպտուած ըլլալով, իրեն կը յանձնուի զինք Պոլիս տանող այս վէսիգան։

Ուրախութեամբ գրպանեցի այդ թուղթը։

Նաեւ ինծի ըսաւ որ պիտի յանձնարարէ թրէնի հետ գացող ոստիկաններուն որ մինչեւ Հայտար փաշայի կայարանը՝ դիւրութիւն տան ինծի։

Ու այդպէս ալ եղաւ։

Երեք-չորս օր չկրցայ թրէնը առնել, որովհետեւ ամէն անգամ ալ ուշ կը մնայի եւ թրէնը կը փախցնէի։

Ալ որոշեցի գալ կայարանը սպասել՝ այդ ցուրտին։ Երբ թըրէնը կեցաւ, ներս մտայ՝ առանց տոմսակ գնելու։ Յաջորդ օրը հասանք Գոնիա, ուր օր մը մնացինք։ Վակոնները նոր ճամբորդներով լեցուեցան։

Մինչեւ այդ օր, երրորդ կարգի վակոնի մէջ նստած էի, բայց այդ օրը, բոլոր վակոնները լեփ-լեցուն գտնելով, կիներու յատուկ վակոնը տեսայ, դուռը հրելով բացի ու ներս մտայ։ անոնցմէ խնդրեցի որ զիս ներս ընդունին, ցուրտ է, կը մեռնիմ, ըսի։ Անոնք գթացին վրաս և մէջերնին առին զիս։

Շատ հանգիստ էի, անկողին ալ ունեցայ և մինչև Էսկի Շէհիր եկանք։ Օր մըն ալ հոն մնացինք և նորէն՝ նոյն կիներու վակոնով ճամբորդեցի ու գրեթէ անոնց հետ ալ՝ հասանք Հայտար Փաշայի կայարանը։

Գիշեր էր և ուր երթալս չէի գիտեր. ո՛չ հասցէ ունէի, ո՛չ քաղաքին ծանօթ էի և ո՛չ ալ ոեւէ մարդ կը ճանչնայի, որ զիս տեղ մը առաջնորդէր։

Տեսայ որ բազմութիւնը կը յառաջանար դէպի շոգենաւ։ Ես ալ նոյն ուղղութիւնը առի։ Ճամբորդներէն մին ինծի ըսաւ.

— Ձեր երկրին չի նմանիր, առանց մարդու՝ տեղ մը չես կրնար երթալ։ Ինծի հետեւիր, երբ Էմին Էօնիւ հասնինք, միատեղ օթէլ մը կ՚իջնենք, մինչև որ քու մարդդ գտնես։

Անոր հետ մտանք շոգենաւը և անցանք Պոլսոյ կողմը։ Յետոյ, միասին՝ շոգենաւէն դուրս ելանք Ղալաթիոյ կամուրջը և գացինք Սիրքէճի, Պրուսա օթէլը և հոն՝ մէկ մէկ սենեակ վարձեցինք, տասը ղուրուշ վճարելով իւրաքանչիւր սենեակին համար։

Յաջորդ առտուն, դուրս ելայ փողոցը՝ Մշեցի փնտռելու համար։ Ամէն հանդիպողին՝ «Մշեցի՞ ես» կը հարցնէի թուրքերէն լեզուով։ Ոչ ոք կը ճանչնար Մշեցի, նոյնիսկ՝ Մշեցին ինչ ըլլալը չէին գիտեր....։

Պանդոկապետը ըսաւ որ Ֆաթիհի կողմերը՝ Մշեցի գտնուելու է։ Գացի Ֆաթիհի թաղը, ուր ծեր քիւրտ մը գտայ, բայց ան ալ ոեւէ Մշեցի չէր ճանչնար։

Ետ դարձայ։

Այս անգամ, պանդոկապետս զիս ղրկեց Բերա։ Հոն ալ գացի, բայց չհամարձակեցայ մէկէ մը հայ հարցնելու։ Հայ մը չտեսայ, ծանօթ դէմքի մը չհանդիպեցայ, և խոր յուսահատութեան մէջ՝ վերադարձայ Էմին Էօնիւ, ուր նշմարեցի որ երեք տղաներ հայերէն կը խօսէին իրարու հետ և կը քալէին։ Իսկոյն մօտեցայ անոնց և հարցուցին

— Մուշի երեսփոխան Գեղամ էֆէնտին կը ճանչնա՞ք։

Անոնցմէ մին ըսաւ.

— Այո, ես կը ճանչնամ։

Եւ զիս՝ իրեն հետ առնելով, նախ իրենց տունը տարաւ և ապա՝ Գեղամ էֆէնտիի տունը, ուրկէ ալ՝ իմ հօրեղբօրս տունը։

— ՎԵՐՋ —

Բ.

ՄՈՒՇԵՂ ԴՈՒՌՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

"ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ
ՄՈՒՇԷՆ – ՄԱՐՏԻՆ"

[illegible].

Ո՞վ է Յուշագիր Մուշեղ Դուռնեան

Մեր պատանի յուշագիր Մուշեղ Դուռնեան ծնած է Մուշի Սուրբ Մարինէ թաղը եւ միակ արու զաւակն է Մուշի առաջնակարգ վաճառականներէն, բնիկ Բաղէշցի, բայց երկար տարիներէ ի վեր Մուշի մէջ հաստատուած Իսրայէլ Դուռընեանի:

Մեր գլխաւոր յուշագիր Միսակ Բղէեան մեծ գովեստով կը խօսի Իսրայէլ Դուռնեանի մասին, որ քաղաքի առաջին նահատակը եղած է 1915ի Մեծ եղեռնին, քաղաքի կռիւը սկսելէն մէկ երկու օր առաջ:

Ան եղած է խիստ բարեմոյն, հեզահամբոյր, խոնարհամիտ, անաղմուկ կեանք վարող եւ բարեսիրտ անձ մը, որ ազգային-հասարակական ձեռնարկներուն միշտ բերած իր սիրայօժար եւ լիառատ նիւթական զոհաբերութեանց պատճառով ալ՝ առհասարակ շահած էր քաղաքի հայ եւ թուրք ժողովուրդներու յարգանքն ու վստահութիւնը:

Յուշագիր Մուշեղ Դուռնեան, 1915ին, հազիւ 15-16 տարեկան պատանի մըն էր եւ բաւականաչափ խելահաս ու մտացի՝ տեսնելու եւ ըմբռնելու զահավիժող դէպքերու իսկութիւնն ու անոնց տարողութիւնը:

Շատ սեղմ ոճով մը, յուշագիր Դուռնեան կը նկարագրէ իր ականատեսի պատմութիւնը, անկաշառ եւ անկողմնակալ վկայութիւն մը՝ 1914-15ի աննախընթաց դէպքերուն, որոնք Տարօնի հայութիւնը առաջնորդեցին դէպի սուր, հուր եւ ողջակիզում ...

Ան ալ, Գասպար Բղէեանի նման, հազուագիւտ բախտաւորութեամբ մը, յաջողած է ճողոպրիլ գեհենէն եւ 1918ի Ջինադաղարէն ետք, գալ Պոլիս, ուր կարճ ժամանակ մը կենալէն յետոյ, անցած է Հայաստան, եւ հիմա ալ կը բնակի Երեւան:

1959 ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Բ.

«ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ — ՄՈՒՇԷՆ ՄԱՐՏԻՆ»

Գրեց ՄՈՒՇԵՂ ԴՈՒՌՆԵԱՆ

1914ին, երբ հայաբնակ հինգ նահանգները Եւրոպական պետութեանց հակակշռին տակ դրուեցան, բարեկարգութեանց վրայ հսկող Եւրոպացի երկու մարզպաններէն Հոֆը արդէն Վան եկած էր, եւ կը խօսուէր որ Բաղէշի վրայով՝ Մուշ ալ պիտի գար այցելութեան։

Հայերը շատ ուրախ էին՝ իրենց յոյսերուն պսակումը տեսնելով, մինչդեռ Թուրք կառավարութիւնը՝ օտար պետութեանց այս քայլը իր արժանապատուութեան տրուած հարուած մը համարելով, ոխ եւ ատելութիւն կը սնուցանէր հայերու դէմ, եւ առիթի կը սպասէր՝ իր վրէժը լուծելու անոնցմէ։

Այդ առիթը ներկայացաւ՝ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին յայտարարութեամբ։

Թուրք կառավարութեան առաջին գործն եղաւ երկրէն հեռացնել Սքանտինաւիացի երկու քննիչները՝ Վեսթենենք եւ Հոֆ։

Օգոստոսին, ընդհանուր զօրաշարժ կը յայտարարուէր։ 21 - 45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, ընդ որս եւ հայերը, զէնքի տակ կը կանչուէին։ Հիւանդութեան, տկարակազմի եւ տարիքի սրբագրութեան համար եղած դիմումները ապարդիւն կը մնային։

Հաւաքուած զինուորները, երկու ամսուան մարզանքէ ետք, Կարին ղրկուեցան։ Մուշէն մեկնող առաջին խումբին թիւն էր 3,000 զինուոր, որոնց երկու-երրորդ մասը հայեր էին։

Քաղաքի բնակչութիւնը խռնուած էր զօրանոցին առջեւ՝ իր սիրասուն զաւակներուն ողջերթ մաղթելու համար։ Զինուորական նուագախումբը, յաւուր պատշաճի, տխուր եղանակ մը կը նուագէր՝ ներկաներու աչքերէն արցունքներ խլելով։ Սրտաճմլիկ էր, մանաւանդ, երբ ծնողները կը գրկընդխառնուէին իրենց մեկնող զաւակներուն՝ վերջին կարօտնին առնելու համար։

Ռուս եւ Թուրք պատերազմը սկսելէն ետք, Թուրք հրամանատարներու վկայութեանց համաձայն, հայ զինուորները քաջաբար կռուեցան եւ իրենց քաջութեան, հայրենասիրութեան եւ հաւատարմութեան ապացոյցը յայտնաբերեցին։

Տարւոյն վերջերը, սակայն, Թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը մէկէն ի մէկ փոխուեցաւ հայերու հանդէպ։ Ընդհանուր հրամանատար Էնվէր փաշան, անձամբ մասնակցելով Կովկասեան ճակատի կռիւներուն, կը հրամայէր հայ զինուորները զրկել ճակատի ամենավտանգաւոր տեղերը։ Ատկէ զատ, Թուրք զինուորներուն գաղտնապէս հրահանգուած էր որ հայ զինուորներուն վրայ կրակեն կռնակէն և սպաննեն։ Ժողովուրդը անտեղեակ կը մնար այդ տեսակ կոտորածէն, և երբ իր զինուոր զաւակներու նամակը կ՚ուշանար, ոչ ոք կը հասկնար այդ խորհրդաւոր լռութեան պատճառը։

Այդ օրերուն, քաղաքացի հայ զինուորներէն Հայկ Աղապապեան յաջողած էր օդափոխութեան արտօնութիւն առնել և Մուշ վերադառնալ։ Հայ ծնողներ, քոյրեր, եղբայրներ կը դիմէին անոր՝ ամէն մէկը իր սիրելիէն բարի լուր մը առնելու յոյսով, բայց Հայկ լալով միայն կը պատասխանէր։ Վերջապէս օր մը, խեղդուկ ձայնով մը ըսաւ.

— Հայրեր, մայրեր, ի՞նչ կ՚ակնկալէք լսել ձեր սիրելիներու մասին, հայ զինուորը մահուան դատապարտուած է, ռազմադաշտին վրայ՝ ճակատէն գնդակ չուտողը, Թուրք զինուորներու գնդակը կը ստանայ կռնակէն։ Այս է վարձատրութիւնը ձեր սիրասուններուն՝ պատերազմի ճակատին վրայ։ Իսկ կռիւ չեղած օրը, մեր եղբայրները քունէն հանելով, 5-10 հոգիով կը տարուէին բանակէն ժամ մը հեռու և կը գնդակահարուէին, իսկ մարմիններն ալ կը լեցուէին նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ։

Այս տեսակ ջարդերու մասին տեղեկութիւններ տրուած էին Կարնոյ Առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաատէթեանին, որ նախապէս չէր կրցած հաւատալ այս տեսակ գազանաբարոյ արարքներու, բայց երբ դիմումները կրկնուեցան, ան ալ դիմեց տեղւոյն կուսակալ Թահսին Պէյին, որ ամենայն պաղարիւնութեամբ՝ կը պատասխանէ.

— Այո, թիւրիմացութեամբ, կարգ մը ցաւալի դէպքեր պատահած են, սակայն հրաման տրուած է որ չկրկնուին։

Հակառակ այս հաւաստումին, այս «ցաւալի» դէպքերը շարունակուեցան մինչեւ որ հայ զինուոր չմնաց ճակատին վրայ։

Կարգը եկած էր զինուորական տարիք չունեցող պատանիներուն և ծերերուն։

Մուշէն Կարին, բանակի համար պարէն փոխադրելու պատրուակին տակ, մեծ մասամբ գիւղերէն հաւաքուած հայերը՝ իրենց եզներով, սայլերով և այլ կենդանիներով, կը յանձնուէին կարգ մը անխիղճ հրէշներու, որպիսին էին փոլիս Ռասըմ, Ֆալամազ, Տայիպ աղաներ և ուրիշ քանիներ։

Ենթակայի մը պատմութիւնը կը բաւէ այդ հրէշութիւնները նկարագրելու։ Մուշի Դաշտի Դիլիկ գիւղացի 60 ամեայ ծերունի մը, 1915 Յունուարի վերջերը, կը պատմէր.

— Չորս կողմ սոսկալի ցուրտ և սառնամանիք, լեռն ու ձորը ձիւնով պատած, Մուշէն ճամբայ հանուեցանք, ամէն մէկիս կռնակին վրայ 40-50 օխա հացահատիկի բեռ մը, փոլիս Ռասըմի հսկողութեան տակ։ 230 հայեր էինք՝ շրջապատուած քսան հեծեալ ոստիկաններէ։ Բուքն ու քամին կը զարնէին երեսնուս, անկարելի էր աչք բանալ. ընչացքներէն սառի կտորներ (պաղլուլակ) կախուած՝ կը սառէինք։ Ոստիկանները, իրենց անվերջ «հայտէ»ներով՝ կը մտրակէին մեզ։ Շատերը՝ յոգնած, պարտասած, գետին կ'իյնային՝ այլեւս ոտքի չելլելու համար։ Ոստիկանները՝ ինկողին դիակը կոխկռտելով կ'անցնէին, մեռնողին բեռը մնացողներուն վրայ բեռցնելով։ 16 ամեայ չալակաւոր սիրասուն Վարդանս առջեւս ձգած՝ կը քալէինք։ Խնուսի Արոս գիւղէն կէս ժամ հեռու, ձոր մը հասած ատեններս՝ ինկաւ սրտահատոր, ժամ մը առաջ արդէն բեռին տակ կքած՝ օգնութիւն կը հայցէր ինձմէ։

Ի՞նչ կրնայի ընել, քանի որ իմ բեռն իսկ անտանելի էր ինծի համար։

Ռասըմ եկաւ, անոր բեռը բաժնեց մեր վրայ և հրացանի կոթի հարուածներով ալ՝ սիրելիիս գլուխը ջախջախեց։ Սիրտս հազար կտոր եղաւ, աչքերս կը գալարուէին, որդիակիս դիակին մօտենալով՝ ուզեցի համբոյր մը առնել, բայց թոյլ չտուին. մտրակներու հարուածներ իջեցուցին գլխուս. և խելացնոր՝ ճամբան շարունակելու ստիպեցին։ Երբ Հասան Գալէ հասանք, 150 հոգի միայն մնացեր էինք։ Ոստիկանները իրարու կ'ըսէին.—

— Կեավուրներու կէսէն աւելին դեռ ողջ է։

Նման կարաւաններ կը մեկնէին ամէն շաբաթ՝ միեւնոյն վայրագութեանց ենթակայ և այլեւս ետ դարձող չէր ըլլար։ Մնացող հայերը՝ տեսնելով իրենց ազգակիցներու այս թշուառ վիճակը, կը ջանային խոյս տալ այդ տաժանելի մահէն։

Ցրօնք գիւղէն 21 հոգի փախած ըլլալով. բոլորի տուներն ալ կրակի տուին և ուրիշ եօթը հոգիներ ալ հրացանի բռնեցին, գիւղին մէջ։ Կառավարութիւնը չէր ուզեր լսել եղած բողոքները. ընդհակառակն, Ցրօնքի տխրահռչակ այդ հերոս Ռասըմը վարձատրեց՝ քոմիսէրութեան բարձրացնելով։

Կառավարիչը, իր ստացած հրահանգներուն համաձայն, Թուրք և քիւրտ ժողովուրդէն՝ չէթէներու խումբեր կազմեց, կանոնաւոր զինուորներու պէս զինեց, ամսական երկու ոսկի թոշակ յատկացուց՝ իբրև թէ Ռուս բանակին դէմ պատերազմելու պիտի երթային իբր կամաւոր, բայց կազմուած գունդերը ցրուեց երկրին մէջ՝ ակնյայտնի անձերու հրամանին ենթակայ, որոնցմէ էին Հաճի Մուսա, Խասըմ և Նըհօ պէկերը, Տիտոյի Ռաշիտը, Պալաքցի Հաճի Ֆերօն, Մեհմէտ Էմին, Յաճմանուկ գիւղին աղան, և ուրիշ շատեր։ Ասոնց կը դիմէին և ասոնց զինուորներու շարքերուն կը միանային այն արիւնկզակ փախստականները, որոնց ներում կը շնորհէր կառավարութիւնը։

Այս չէթէները, օրն ի բուն, հայաբնակ գիւղեր շրջելով՝ կ'այրէին, կը կողոպտէին և կը սպաննէին։

Ասոնք անուղղակի ջարդեր էին, զոր «աւազակային դէպքեր» կ'անուանէր կառավարութիւնը։ Իսկ երբ հոս ու հոն՝ անհատական հայ դիմադրութիւն ցոյց տրուէր անոնց, կառավարիչը՝ իսկոյն ոստիկան զինուորներ կը ղրկէր, որոնք կը լրացնէին չէթէներուն պակաս թողածը։

Մշոյ Դաշտի արևելեան մասին մէջ, Զխուրի Վարդենիս գիւղացիները պահ մը յաջողեցան արգիլել չէթէներու մուտքը իրենց գիւղին մէջ՝ երկուստեք երեքական զոհեր տալով։ Կառավարիչը լսելուն պէս, կատղեցաւ և Սլեման Օնպաշին ղրկեց՝ «խաղաղութիւն» վերահաստատելու պատրուակին տակ, մինչդեռ ան գնաց գիւղը քանդելու։ Գիւղի տղամարդերէն մաս մը կ'ապաստանի մօտակայ եղէգնուտին մէջ։

Սլեման Օնպաշին խուզարկութեան կը ձեռնարկէ գիւղին մէջ, կարգ մը վայրագութիւններ ի գործ կը դնէ, կանանց վարտիկներուն մէջ կատու նետելով՝ ծեծելով ճանկել կուտայ, որպէսզի այդ խեղճ կիները հարկադրուին ցոյց տալու իրենց այրերուն պահուըտած տեղերը, և որչափ մարդ որ կրցաւ գտնել, ձերբակալելով Մուշ բերաւ ու բանտարկեց, որոնք բոլորն ալ, յետոյ, սպաննուեցան բանտին մէջ։

1915 Փետրուարին, չէթէպաշը Շէյխ Մեհմէտ Էմին՝ իր 12 հետևորդներով, Գոմս գիւղը կ'երթայ, Կորիւնի տունը՝ զայն սպաննելու մտադրութեամբ, բայց Կորիւն՝ հասկնալով անոր նպատակը, ինքը կը կանխէ և հարուածներ կուտայ Մեհմէտ Էմինին։ Յաջորդ օր, կառավարական զօրքերը կը շրջապատեն գիւղը, ու թէև Կորիւն փախած էր, գիւղին մէջ գտնուող անմեղ մարդոցմէ 180 հոգիի չափ ձերբակալելով՝ Մուշ կը տանին ու կը բանտարկեն, որոնք այլևս դուրս չելան բանտէն։

ԿՈՐԻՆ (Գոմայ Իսօն)

Այս դէպքերը մեծ ցնցում առաջ բերին հայ ժողովուրդին մէջ։ Հայերէն ոմանք, որոնք դեռ յանձնուած չէին կառավարութեան, մասնաւորապէս 85 հոգի, ապաստանած էին Ս. Թարգմանչաց (կամ Առաքելոց) վանքը։ Թուրք կառավարութիւնը, որ այդ ատեններ՝ բոլոր հաղորդակցութեանց գլխաւոր կայանները կը գրաւէր և տեղէ տեղ յարաբերութիւնները կը խզէր, անանկ որ մէկ շրջանէ միւս շրջանը, նոյնիսկ մէկ գիւղէ միւս գիւղը, յարաբերութիւնը և երթեւեկը դադրած էին, ուզեց գրաւել նաեւ Առաքելոց վանքը և հոն պահակ հաստատել։ Եւ երբ լսեց որ հայ ուժեր ապաստաններ էին այնտեղ, հոն փութացուց Յիսնապետ Մեհմէտ էֆէնտին և Սլեման Օնպաշին՝ 27 հետեւորդներով, որոնք չյաջողեցան փախուստի ստիպել հոն ապաստանողները։ Ընդհարումի պահուն, կը սպաննուին յիսնապետը և երեք հետեւորդներ։ Միւսները վերադարձան քաղաք՝ լուր տալու կառավարութեան, որ այս ցոյցին հանրային գոյն տալով, ստիպեց Առաջնորդ Խարախանեան Սրբազանը որ պարպել տայ վանքը։

Սրբազան Առաջնորդը, որ այնչափ բազմապիսի վայրագութեանց համար բազմիցս բողոքած էր կառավարիչ Սերվէթ պէյին և անլսելի մնացած, յուսահատ՝ հիւանդ ինկած էր իր անկողինը, իր անկարողութիւնը յայտնեց և արդէն նոյն շաբթուն ալ՝ վախճանեցաւ։ (1) Իր մարմինը փոխադրուեցաւ Ս. Կարապետի վանքը, ուր փառաւոր թաղում մը կատարուեցաւ, բայց ամիսներ ետք, ոստիկանները անոր մարմինը դուրս կը հանեն գերեզմանէն, վիզէն չուան մը անցնելով՝ վանքին շուրջ քարշ կուտան և կ'ըսեն եղեր.

— Ցոյց տուր սրբութիւնդ։

Նոյն ատեն, նշանառութեան կը սկսին՝ նշանակէտ ունենալով զանգակատան գմբէթի խաչը։ Ոստիկաններէն մէկը, տեսնելով որ չեն կրնար խաչը վար բերել, հայհոյելով՝ ծունկի կուգայ և կը յաջողի խաչը վար ձգելու, բայց նոյն ատեն կ'անդամալուծուի, կ'ըսեն, և վեց ամիս վերջ ալ՝ սատակահար կ'ըլլայ Մուշի մէջ։

Խարախանեան Սրբազանի մահէն յետոյ, Ս. Կարապետի վանահայր Վարդան վարդապետը տեղապահ կ'ընտրուի և կը վարէ Ազգային Առաջնորդարանի գործերը։

---

(1) Պասենի յուշագիր Մուշեղ Դուռնեան շփոթութեան մէջ է հոս, որովհետեւ Առաքելոց Վանքի դէպքը տեղի ունեցած է 1915 Փետրուար 14—15 ին, իսկ Տարօնի շատ սիրուած Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Խարախանեան վախճանած է Ապրիլ 10 ին, թիֆիւսի հիւանդութենէ: Ծնթ. Աղան Տարօնեցի

Տխրահռչակ Մուսա Պէկը կը սկսէր իր շրջանի հայ գիւղերը թալանել։ Նախ Աւզուտ գիւղի գիւղապետ Մալխասի նահապետական հարուստ ընտանիքը մարագի մէջ լեցնելով՝ այրել կուտայ, այն Մալխասին, որուն տան մէջ քանի՜ քանի՜ տարիներէ ի վեր կը կերակրուէր՝ իր 20-30 ծառաներով։

Մալխաս այդ ատեն Մուշ ըլլալով, արցունքոտ աչքերով՝ կառավարութեան պաշտօնատան շուրջ կը դառնար, անոր օգնութիւնը հայցելով, բայց լսողն ո՞վ...

Մուսա պէկ իր շրջանի հայ գիւղերու շէն օճախները կը քանդէր։ Գիշերով յարձակեցաւ Մուշաղշէնի Գրոյի որդի Ռէս Գասպարի տան վրայ, օրօրոցի երեխայէն մինչեւ պառաւը, բոլորն ալ սուրէ անցուց և Գասպարի կինն ու հարստութիւնը հետն առած՝ իր գիւղը վերադարձաւ։

Զէթէները կառավարութենէն զէնք և ամսաթոշակ կը ստանային, իսկ ուտելիքը առատ էր, որովհետեւ հայ գիւղերու ամբարը շատ ու շատ էր և կը բաւէր բոլորին՝ լիուլի։ Ասոնք, ի հարկին, կանոնաւոր զօրքերու պէս, մէկ շրջանէն միւսը կը փոխադրուէին, ինչպէս՝ Տիտոյի Ռաշիտը, իր 5,000 հետեւորդներով, Վան դրկուեցաւ, ուր կռուի բռնուած էր հայ ուժերու հետ և չկարողանալով քաղաքը մտնել՝ իր ամբողջ մաղձը թափած էր շրջակայ հայ գիւղերուն վրայ և առանց մէկ հատ հայ ողջ ձգելու, ահագին աւարով վերադարձաւ Մուշ։

Ինք անձամբ պատմեց ինծի այս բանը։

Վանի կուսակալ Ճեւտէթ և իր ընդհանուր հրամանատար Խալիլ պէյերը եկան Բաղէշ, ուր գնաց նաեւ Մուշի կառավարիչ Սերվէթ պէյն ալ։ Իրարու հետ խորհրդակցելով՝ այդ շրջանի հայութիւնը կոտորելու գործողութեանց մանրամասնութիւնները քննութեան առեր և ամէն ինչ կարգի դրեր ու ծրագրեր են՝ Բաղէշի կուսակալ Ապտիւլխալիք պէյին հետ։

Մշոյ կառավարիչը, վերադարձին, աւելի կատաղի էր դարձեր։ Նախ ամէլէ թապուրին կազմող 500 հայ զինուորները Ճապաղջուրի ճամբով ղրկեց և ճամբան ջարդել տուաւ։

Սասունցի հինգ կիներ, որոնք իրենց ուտելիքին համար՝ ցորեն, կորեկ շալկած քաղաքէն դէպի իրենց գիւղը կը վերադառնային, ոստիկաններու կողմէ կը ձերբակալուին, և ասոնց պատճառով ալ՝ 25 երեւելի հայ վաճառականներ կ'ամբաստանուին իբր Սասունցիներուն նիւթական օժանդակութիւն ընողներ և կը ձերբակալուին։ Այդ վաճառականներուն յանցանքը եղած էր՝ Սա-

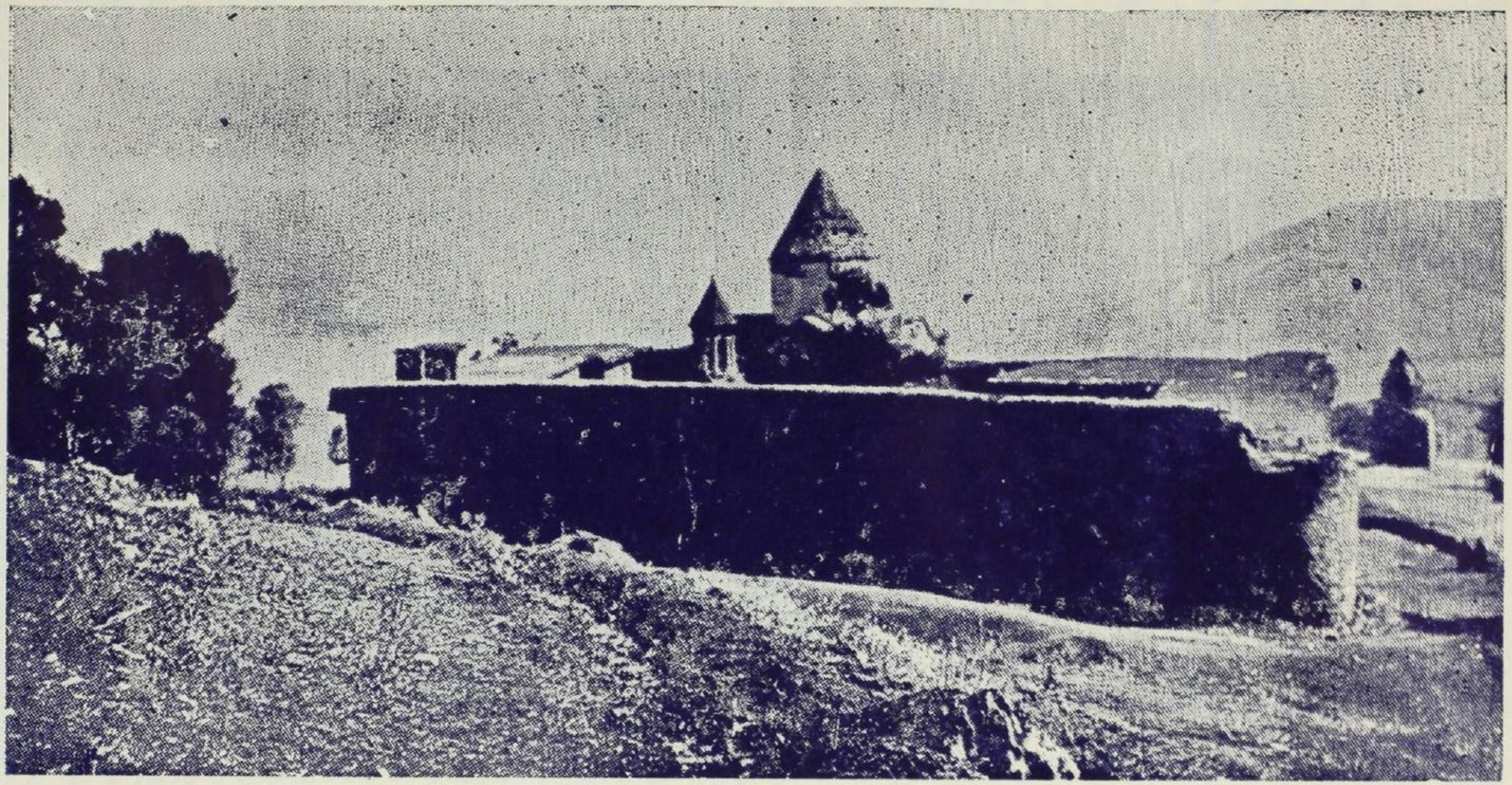

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ (արեւմտեան կողմէ նկարուած):

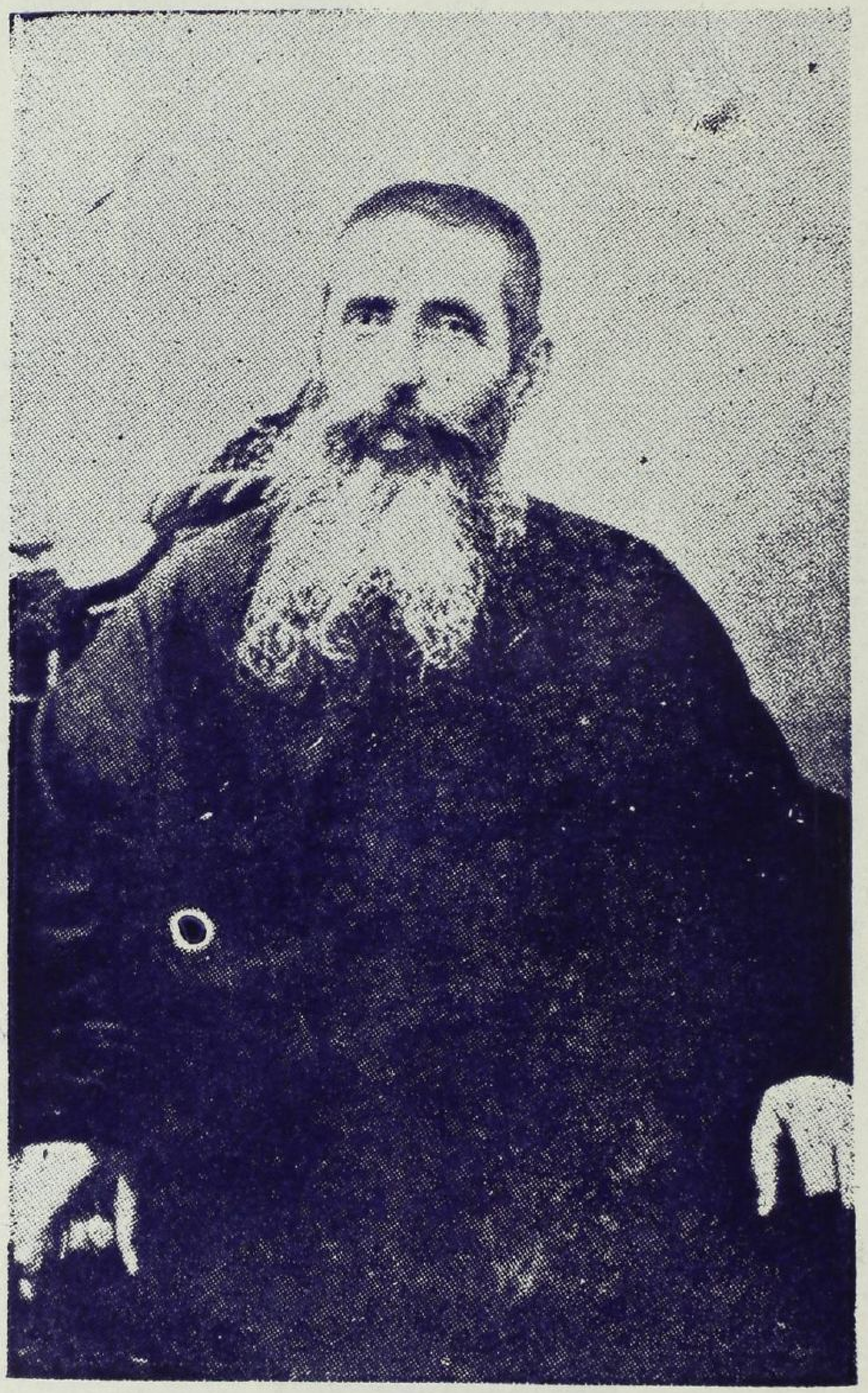

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ
(ամենավերջին Առաջնորդ Տարօնոյ)

տունցի կիներուն դերձան, ասեղ և այլ ապրանքներ ծախած ըլլալը՝

Այս հայերը, Բաղէշի պատերազմական ատեանի առջև դատուելու պատրուակով՝ ճամբայ հանուեցան և Երըշտէր գիւղին մէջ գնդակահարուեցան։

Յարաբերութիւնները խզուած էին շրջաններու հետ, այն տեղերը ինչե՞ր կը պատահէին, ո՛չ ոք գիտէր, միայն տարաձայնութիւններ կը շրջէին որ Կարնոյ, Խնուսի, Վարդոյի, Հասան Գալէի, Պուլանըքի, Դատուանի, Արճէշի և շրջաններու մէջ ջարդեր կազմակերպուած են և հիմա կարգը եկած է Բաղէշին և Մուշին։ Պոլսէն եկած հրահանգի համաձայն, օրօրոցի մանուկին իսկ պէտք չէ խնայել։

Թուրքերը հարսնիքի մէջ էին կարծես։ Շաբաթ մը առաջ կառավարութիւնը հազարաւոր զէնքեր բաժնեց թուրք ժողովուրդին՝ թշնամիին դէմ ինքնապաշտպանութեան պատրուակով։ Հայերը սարսափի մատնուած էին։ Քաղաքին մօտակայ այգիներուն մէջ, օրն ի բուն, կատարուած մարզանքները և հրացանաձգութիւնները, և ոմանց կողմանէ ալ արտայայտուած սպառնալիքները շատ դէշ ազդեցութիւն կը ձգէին հայերու վրայ, որոնք քաղաքին մէջ, իրենց տուները քաշուած՝ շուարեր մնացեր էին և ինչ ընելիքնին չէին գիտեր։

Վանի շրջանը սպանդանոցի վերածող «գասապ» յորջորջուող Խալիլ պէյը, իր մարդերով Բաղէշ հասած և այդ տեղի ողջ հայութիւնը բնաջինջ ընելէ յետոյ, իր 2,500 հոգինոց արիւնարբու խումբով՝ Մուշ հասաւ 1915 Յունիս 25ին։ Այսքանը բաւ չհամարելով, Ռուսական ճակատէն ալ 8,000 զինուոր՝ եօթը թնդանօթներով, բերել տուաւ և Մուշ քաղաքն ու գիւղերը խիստ պաշարման ենթարկեց։

Յունիս 26ին, երեկոյեան ժամը տասնին, հարիւրի չափ ոստիկաններ, Մուշի Կողի թաղը կը բարձրանան՝ հոն գտնուող հայ տուները գրաւելու և թնդանօթներ զետեղելու համար՝ քաղաքին վրայ իշխող դիրքերու մէջ, ուղղուած հայ թաղերուն։

Ոստիկան յիսնապետ Սիւլէյման էֆէնտին՝ մեր տան դուռը ծեծեց իր քսան հետեւորդներով, որոնք հրամայեցին որ ամբողջ ընտանիքով հեռանանք տունէն։ Եօթանասունամեայ ծերունի հայրս խնդրեց խնայել իր ծերութեան, բայց իսկոյն հրացանի հարուածներուն տակ՝ ոստիկանատունը տարին զինք, այլեւս չվերադառնալու պայմանով։ Նոյն գիշերն իսկ սպաննելով զայն՝ Քօթանենց Ձորին մէջ գլտորեր են մարմինը։

Յաջորդ օրը, կառավարութեան մունետիկը պտըտելով փողոցներու մէջ կը յայտարարէր հայերուն որ 12 տարեկանէն վեր եղողները պատրաստուին երեք օրէն Ուրֆա երթալու, անոնք որ որեւէ պատճառով՝ ետ մնալ կ'ուզեն, կառավարութեան կողմէ պիտի ղրկուին բռնի ուժով։

Սարսափը ընդհանուր էր։ Բարեկամի մը տունն ապաստանած՝ կը վախնայի դուրս գալու, որովհետեւ փողոցներուն մէջ գտնըւողները ձերբակալուելով՝ կառավարութեան դուռը կը տարուէին։ Այդ ատեն, ծանօթ ոստիկան մը կ'անցնէր պատուհանին առջեւէն, կայնեցնելով՝ վար իջայ խորհուրդ հարցնելու։ Պատասխանեց.

— Եթէ արձանագրուելու երթաս, ճամբան կը մեռցնեն, իսկ մնաս, հոս՝ քաղաքին մէջ կը սպաննեն, այլեւս դու գիտես։

Իրեն ընկերանալով՝ մինչեւ Առաջնորդարան հասայ և եղելութիւնը իմացուցի Վարդան վարդապետին։ Ժողովուրդէն ոմանք եւս, գաղտագողի՝ Առաջնորդարան լեցուած էին և խիստ մտահոգ։

Տեղապահ Հայր Սուրբը լաւ ծանօթ էր Թրքական հոգեբանութեան, այսու հանդերձ բնաւ չէր խորհեր որ կիներուն ու պզտիկներուն պիտի վնասեն, և յանձնարարեց ժողովուրդին համակերպիլ և հնազանդիլ կառավարութեան հրահանգներուն։

— Մենք պիտի մեռնինք,— կ'ըսէր,— թշնամին չկատղեցընենք. թերեւս խնայեն երեխաներուն։

Նոյն երեկոյեան, 300 հոգի գացին ոստիկանատունը և հոն արգելափակուեցան և յաջորդ առաւօտեան ալ ճամբայ հանուեցան։ Ասոնք՝ Խազիւղի մէջ ջարդուեցան ոստիկաններու կողմէ։ Ասոնց մէջ հետեւեալ ծանօթ անձերը կը գտնուէին.— Նազարէթ Քէչիչեան, Մարտիրոս Սահակեան Եղիազար Տըռչոյեան, Պօղոս Սահակեան, Պետրոս Սահակեան, Տիգրան Թորոյեան, Պաղտասար Յոխիկեան, Վաղարշակ Հայկունի, Զաքար Առաքելեան, Լեւոն Սանոյեան, Սրապ Քէչիչեան, Արշակ Միրիճանեան, Յարութիւն Պօղոսեան, Շահնազար Ալկունի, Արշակ Մ. Իգիթեան, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան, Գասպար Ջոջիկեան, Մուշեղ Մ. Աղաճանեան, Նազար Մալոյեան, Կարապետ Տէր Յակոբեան, Արշակ Փամպուգճեան, Սարգիս Զաթոյեան, եւն. եւն.։

Յունիս 29ի առաւօտեան, Բրտի և Ջիկրաշէն թաղերու հայ բնակչութիւնը. թիւով 3,000 հոգի, սուինաւոր զինուորներու և Թուրք խուժանի ընկերակցութեամբ, դուրս կը հանուին իրենց տուներէն և Ուրֆա երթալու պատրուակով՝ մինչեւ Ալիզբռնան գիւղը կը տարուին, ուր ողամորդիկ ծառաստաններու մէջ կը ջարդուին, իսկ կիներն ու երեխաները՝ մարագներու մէջ լեցուելով՝ կրակի կը տրուին և ողջակէզ կ'ըլլան։

Արամ Գրիգորեան, միս մինակ, երեք օր կը դիմադրէ իր տունին մէջ, մինչեւ վերջին փամփուշտը, յետոյ ճարահատ՝ տունը կրակի կուտայ։ Իր այրած մարմինը՝ երկու լծուած եզներու կապելով. շուկային մէջէն կառավարութեան դուռը կը տանին։

Ձերբակալութիւնները կ՚ընդարձակուին։ Զօրքը, Թուրք խուժանի առաջնորդութեամբ, կը յարձակի Վերին, Զորոյ Թաղերու վրայ՝ դուռներ կոտրելով, և ձեռք անցած հայերը տունէն դուրս կը հանէին՝ կառավարչատան առջեւ տանելու պատրուակով։

Այդ առտեն էր որ Վերին Թաղի մէջ, Լեւոն Ասլանեան, իրենց դուռը կոտրել փորձողներուն վրայ առաջին հրացանը կը պարպէ և ոստիկան յիսնապետ Մեհմէտ վիրաւորելով կ՚իյնայ իր հետեւորդներուն հետ։ Միւսները կը փախչին, և կէս ժամ վերջ կը սկսի ընդհանուր յարձակումը։ Թուրք և Քիւրտ խուժանը և կանոնաւոր զօրքը կը յառաջանան հայ Թաղերը՝ պաշտպանուելով նախօրօք բարձր և տիրապետող դիրքերու մէջ զետեղուած թընդանօթներու ռումբերէն։ Եւ այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ մայրամուտը։

Այս կռիւները կեդրոնացած էին Վերին Թաղը, ուր կռուողներուն թիւը կը հասնէր հազիւ երեսուն հոգիի։ Ասոնց մէջ կը յիշեմ Զօրիկ Աւագեանը, Արշակ Պրաէեանը, Հայկ Զաքէեանը, Սամսոն Խոճախանեանը, Պողիկ Պողիկեանը, ատաղձագործ Խուրշուտը, Ալեքսան Պաղտասարեանը. եւն։

Այս քաջամարտիկ տղաներու կատաղի դիմադրութիւնը, սակայն կը կորսնցնէ իր թափը՝ ծաւալուող հրդեհին պատճառով, զոր կը յառաջացնէր Գասապ կոչուող Խալիլ փաշայի Թապուրը, այնպէս որ մուխը չորս կողմէն կը շրջապատէր թէ՛ կռուողները և թէ՛ ժողովուրդը։

Արեւամուտին, Վերին Թաղի ամբողջ բնակչութիւնը, կռուողներու առաջնորդութեամբ, ստիպուեցաւ նահանջելու Զորու Թաղը։ Այս նահանջը, դժբախտաբար, շատ աղետաբեր եղաւ, քանի որ Վերին Թաղի 350 տնուոր ընտանիքներէն հազիւ 60 անձեր յաջողեցան ողջ հասնիլ Զորու Թաղը։ Երկու Թաղերը իրարմէ զատող ձորը լեցուեցաւ փախչողներու դիակներով, ինչու որ Շէկ Աւետարանի (Զորու Թաղի եկեղեցիի) բարձունքը, ուր կը գըտնուէր նաեւ Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական վարժարանը, նախապէս գրաւուած ըլլալով Թուրք զինուորներու կողմէ, փախուստի ելքը փակած և երկու կրակի մէջ առած էին։ Իսկ Թաղին մէջ մնացողները, յաջորդ օր ձերբակալուեցան և առաջնորդուեցան կառավարական շէնքին առջեւ, անկէ ալ գիւղերու մարագները տարուեցան ու հրկիզուեցան։

Վերին Թաղի դիմադրութիւնը վերջ գտնելով, կռիւը կը փոխադրուի Ձորու Թաղը, աւելի նեղ շրջանակի մը մէջ, ուր հաւաքուած էին միւս թաղերէն եկող կռուող ուժերը՝ իրենց ընտանիքներով։

Ձորու Թաղը, իբրեւ կռուող ուժ, աւելի լաւ կազմակերպուած էր և աւելի վարժ ու փորձառու ղեկավարութեամբ օժտուած։ Հոն էին վաղեմի հայդուկ Հաճի Յակոբ Կոգոյեան, Տիգրան Մկրտիչեան (Լոլոյի Տիգրան), Յակոբ Տէր Զաքարեան, Արօ Շահրիկեան, Սամուէլ Սպանդարեան, Արմենակ Մարտէեան եւայլն, որոնք ստիպուած էին կռիւ մղելու թէ՛ թնդանօթներու ռումբերուն, թէ՛ կանոնաւոր զինուորներու յարձակումներուն և թէ՛ մոլեռանդ խուժանին դէմ։

Պահ մը յաջողեցան Բրտի Թաղի աւերակներուն մէջ զետեղուած երկու թնդանօթները լռեցնել, մասնաւորապէս Կառնենցի Ջաղացպան Գարէնը, քսանամեայ քաջ տղայ մը, յաջողած էր այդ թնդանօթաձիգներէն եօթը հոգի սպաննել և փախուստի մատնել նոյն տեղի պահակները, այնպէս որ կառավարութիւնը, գիշեր ատեն, հարկադրուեցաւ փոխադրել այդ թնդանօթները, որպէսզի հայերու ձեռքը չանցնէին։

Յաջորդ օր, Յունիս 30ին, արեւածագէն առաջ վերսկսաւ կռիւը։ Դիրքերու մէջ գտնուող հայ մարտիկները յուսահատօրէն կը դիմադրէին, սակայն իրենց վրայ յարձակողները բազմաթիւ էին և զիրենք շրջապատած չորս կողմերէն — թէ՛ Կողի Թաղէն, թէ՛ Ձորու Թաղի եկեղեցւոյ բարձունքէն, թէ Գոռերու Գլուխէն։ Ս. Մարինէ Թաղի գետեզերեայ տուները հրդեհուած՝ կ՚այրէին։

Այդ օրը, կռիւով անցաւ։ Երեկոյեան, խորհրդակցաբար որոշեցին որ դիմադրութիւնը այլեւս ո՛չ միայն անօգուտ, այլ և անհնար էր, որով ամէն մարդ սկսաւ իր գլխուն ճարը նայիլ։ Որոշուեցաւ պաշարման շղթան կտրել և գիշերով փախչիլ լեռները։

Շատեր Մշոյ գետակի հոսանքին յանձնեցին իրենք զիրենք։ Երեսունի չափ երիտասարդներ՝ Կողի Թաղի գերեզմաննոցն իվեր բարձրացան։ Կիներն ու երեխաները՝ տեսնելով որ իրենք կը լքուէին, իրենց ողբն ու կոծով՝ կը թնդացնէին քաղաքը։ Երբ Թուրքերը լսեցին այս ողբն ու կոծը, հասկցան որ կռուողները կը փախչէին։

Գիշերուան այդ ատեն, արդէն վառուող հայ տուները կը լուսաւորէին այն բոլոր անցքերն ու ճամբաները, ուրկէ որ կըրնային փախչիլ, և տեսանելի կը դառնային Թուրքերուն։ Ասոնց անհամար գնդակները կը սուրային մեր չորս կողմը։

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

վերջին ատենապետը Տարօնի Առաջնորդարանի Քաղաքական Ժողովին, եւ Հաճի Յակոբի ու Միսակ Բդէեանի հետ ղեկավարած է Մուշ քաղաքի եռօրեայ գոյամարտը, 1915 ին :

Յաջողեցանք Սաչքի Դուրանի գագաթը բարձրանալ և ուզեցինք ապաստանիլ հնձաններու մէջ։ Սակայն, այդ տեղերը նախապէս գրաւուած էին թուրք զինուորներու կողմէ, որոնց գընդակներու տարափին տակ՝ ստիպուեցանք դէպի դաշտ ուղղուիլ։

Մեր մեկնելէն իվեր, վեց ժամ անցած էր, բայց հազիւ երկու ժամուան ճամբայ կտրած էինք։

Յուլիս մէկի առաւօտեան, թուրք զօրքը և ամբոխը անարգել կը խուժեն հայ տուներուն վրայ և ձեռք անցած կիներն ու երեխաները կ'առաջնորդեն ոստիկանատունը՝ քովերնին գտնուած դրամն ու զարդեղէնները կանխաւ կողոպտելէ ետք։ Շատ մը թուրքեր, իրենց հաւնած կիներն ու աղջիկները զատելով, իրենց կիրքերուն գոհացում տալէն յետոյ, կը վերադարձնեն ոստիկանութեան։ Ասոնք ալ 5-700 հոգինոց խումբերով՝ զանոնք կը ղրկեն Կառնեն, Զրիք, Գոմեր, Սոխգոմ, Ալիզըռնան գիւղերը և մարագներու մէջ կը վառեն։

Մուշի թուրք երեսփոխան Հոճա Իլիասը, որ այդ առեններ՝ իր ընտրական շրջանակը եկած ու կառավարիչ Սերվէթ պէյին պէտք եղած հրահանգները տուած և անոր գործակցած էր, ինքն ալ՝ կողոպուտէն իր բաժինը առնելու համար, Մուշի հայ հարուստներէն Նազարէթ Քէշիշեանի և Տիգրան Մեսրիկեանի ընտանիքները պաշտպանելու պատրուակին տակ՝ իր տունը կը տանի և վրանին գտնուած դրամն ու զարդեղէնները առնելէն յետոյ, ոստիկանատան կը յանձնէ՝ ըսելով.

— Չեմ կրնար դէմ դնել պետական հրամանին։

Դէպի դաշտ մեր փախուստը կը շարունակուէր։ Հասանք Բերդակ գիւղին մօտերը և մեր յոգնած ծունկերուն քիչ մը հանգիստ տալու համար, նստանք ապառաժի մը քովիկը։ Երկու հայեր, լսելով մեր հայերէն խօսակցութիւնը, մեր քով եկան, և երբ մենք օգնութիւն կը խնդրէինք անոնցմէ, անոնք սկսան տխրութեամբ պատմել որ ո՛չ միայն իրենց գիւղը, այլեւ Դաշտի բոլոր հայ գիւղերը տեղահանուած և ջարդուած են և գիւղերու մէջ ոչ ոք մնացած է։

Թուրք կառավարութիւնը շրջանակներու բաժնելով Մուշի դաշտը, ամէն մէկ շրջանակի թալանումի և կոտորածի հոգը, իր վերահսկողութեան տակ, յանձնած էր տեղացի քիւրտ Բէգերու և իր կազմակերպած չէթէներու, որոնք Յունիս 28էն սկսեալ, միահաղոյն և միաժամանակ կը յարձակին հայ գիւղերուն վրայ, որոնց մէջէն դիմադրութեան ամէն ոյժ և հաւանականութիւն հաշուեյարդարի ենթարկած էր նախապէս՝ ձերբակալելով կամ զինուորագրելով բոլոր տղամարդիկը։

Բերդակցի այս երկու անձերը պատմեցին իրենց գիւղի կոտորածը.—

Յունիս 28 ի առաւօտեան, երբ ամէն հայ աշխատաւոր, ըստ սովորութեան, դաշտային աշխատանքի գացած էր, այդ առեն՝ Քոլոսիկ գիւղացի Հաճի Ֆերօն, իր որդի Հասանի և 200ի չափ հեծեալ ուժերով՝ մեր գիւղը եկաւ և չորս կողմէն պաշարելով, յայտնեց որ կառավարութիւնը հրամայած է որ ամէն տղամարդ գայ յանձնուի՝ զինուորական ամէլէ թապուրները տարուելու համար, և սկսան տունէ տուն հաւաքել բոլորն ալ, որոնք յետոյ հեծեալներու յանձնուելով՝ գիւղէն դուրս հանուեցան։

Մենք, դէզերու մէջ պահուըտած, կը դիտէինք։

Քիւրտերու մէկ մասը Տէրգեվանք գիւղը գնաց։ Կէս ժամ յետոյ, Արաղ գիւղի ձորին մէջէն՝ հրացանի ձայներ լսեցինք և գուշակեցինք որ մեր գիւղացիները կը ջարդուէին։ Քիչ ետք, այդ յիսուն ձիաւորները կրկին դարձան գիւղ և սկսան տուներէն բռնի դուրս հանել կիները, աղջիկները և երեխաները։ Քիւրտերը իրենց հաւնածները առին տարին, արգելք հանողները տեղն ու տեղը սպաննուեցան, իսկ մնացածները Ալիզըռնան գիւղը տարուելով՝ Մելիքի խոշոր մարագին մէջ լեցուելով այրեցան։ Նայեցէք, դեռ կը մնայ այդ մարագը։

Դրպոյի Նատոն և Իսէն՝ Հասնանցի, Սէյտանցի և Ծպրանցի 8,000 թիւրք աշիրէթներով, Դաշտի հիւսիս-արևելեան կողմէն կը խուժեն Խարդոս, Տրօնք, Սուլուխ, Դինիկ, Ցորկնոց և ուրիշ գիւղեր, և միևնոյն եղանակով, նախ այրերը ձերբակալելով՝ գիւղէն դուրս կը հանեն ու կը սպաննեն, և ապա՝ կիներն ու երեխաները ժողվելով կը յանձնեն չէթէներուն, որոնք Առինչվանք գիւղը կը տանին զանոնք և մարագներու մէջ կ'այրեն։

Ալիճան գիւղը, տեսնելով որ համատարած ջարդ է որ տեղի կ'ունենայ կառավարութեան թոյլտուութեամբ և օժանդակութեամբ, քանի մը կռուողներու շնորհիւ՝ անոնք ալ կը ստիպուին 12 ժամ դիմադրութիւն ցոյց տալէն յետոյ, մութը կոխածին պէս՝ Քանայ սարը ապաստանիլ՝ Միսակի և Տիգրանի առաջնորդութեամբ (1)։ Անոնց մեկնելէն ետք, հոն մնացող գիւղացիները, բոլորն ալ կը կոտորուին։

---

(1) Մեր երիտասարդ յուշագիրը շփոթութեան մէջ է, երբ կը յայտարարէ որ Ալիճանցի Տիգրան ղեկավարած է այդ դիմադրութիւնը։ Տիգրան, 1914 Նոյեմբեր 25 ի Ալիճանի Ա. դէպքէն ի վեր՝ փախստական էր եւ Գոմսի դէպքին առեն. 1915 Փետր. 6—7 ին, Գոմս կը գտնուէր՝ Ռուբէնի հետ միասին։ Իսկ Գոմսի դէպքէն յետոյ, բոլորն ալ — Ռուբէն, Կորիւն, Տիգրան, Գզտիկ Արամ Յակոբեան բարձրացան Սասուն։

Ալիճան գիւղի վերոյիշեալ կատաղի գոյամարտը ղեկավարած է գիւ-

Քիւրտերը կը շարունակեն այսպէս թալանել և սպաննել, մինչեւ որ կը հասնին Կուրավի, Ցխաւի, Աւրան և Գոմս գիւղերը։

Աւրանի մէջ դիմադրութեան կը հանդիպին։ Հոն կը փութան նաեւ Թէփէքէօյի Մխթարը՝ Զէյէն Նախշան, իր որդիները՝ Համզա, Մահմուտ, Ապտիւլրազագ՝ իրենց հետեւորդներով, ինչպէս նաեւ Շահպատաղցի Րէճէպը, որ Խնուսի շրջանը համատարած կոտորածի ենթարկել էր։ Մշոյ Դաշտը շտապած էր՝ անոր կողոպուտէն ալ մաս մը բաժին ունենալու համար։

Աւրանցիք կը դիմադրեն։ Կառավարիչը՝ քիւրտերու օգնութեան կը ղրկէ չէթէպաշը Տիտոյի Ռաշիտը՝ իր հետեւորդներով, որոնք թագաւորի անունով՝ ամէն տեսակ խոստումներ կը շռայլեն — ոմանք ամէլէ թապուրին մէջ զինուորագրուելու և ոմանք ալ՝ առժամեայ տեղափոխութեան ենթարկելու խոստումով. գիւղը կը գրաւեն և ժողովուրդն ալ մօտակայ Մառնեվանքի մէջ լեցնելով՝ կը վառեն։ Իսկ Րէճէպ, երկու քահանաներու ձեռքերն ու ոտքերը կապել տալէն ետք, Եփրատ գետին մէջ նետել կուտայ։

Մուշի աչքառու ջարդարարներն են հետեւեալները.

Կառավարիչ Սերվեթ Պէյ, թուրք երեսփոխան Հաճա Իլիաս, Վանի հրամանատար Խալիլ Պէյ, իբրեւ կազմակերպիչներ ջարդին. Իքմալ ժանտարմա Պեհճէթ, Սէյարի ժանտարմայի հարիւրապետ Մուրատ, Իսմայիլ, Սիւլէյման, Րիզա և Սալիհ էֆէնտիները. Յըրգա գոմանտան Վէյսի, Թահրիրաթ Միւտիրի, Մուհասէպէճի և Արաղ գիւղի միւտիրը՝ իբրեւ գործօն կազմակերպիչներ, իսկ իբր գործիք ծառայած են Խուրտենց թաղեցիք, գրեթէ առանց բացառութեան, Կոլոտոյի Մէհմէտի որդիք, Մաձախզադէ Մուսթաֆա և Մէհմէտ, Քոթաննեց Նիազին և որդիք. Ջորեպան Հաճի Վելոյի որդիք. Քոթան զադէ Տուրսուն, Միքէօղլու Մէհմէտ, Քաչալ Մահմուտ (Միլիս գոմանտան), Հաճի Խատտի Ապտիւլ Քերիմ, Ապտիւլրահման, Նեճմէտտին և Մուրատ ու իր որդիք. ոստիկան Ապտիւլ Քերիմ, ոստիկան Մէհմէտ էֆ., Ճըտէօղլու Մէհմէտ։

Իբրեւ չէթէպաշը՝ նշանաւոր են զինուորական ցեղագործ Տոքթ. Ասաֆ, Թոփալենց Յալամագ և Տայիպ, Իսենց Պահլուլ,

---

զապետ Յարութիւն Սարուխանեան, խիստ քաջ եւ կարող ազգային մը, որ իր գիւղական ուժերով կը կռուի յարձակող թուրք եւ քիւրտ չէթէներուն հետ, մինչեւ որ մութը վրայ կը հասնի, որ ատեն՝ կռւող ուժերը կ՚երթան Քան լեռը:

Յուլիս 29 ին ալ, Ալիճանցիներու այս խումբը կը փորձէ անցնիլ Ռուսական բանակը. սակայն Քոսուրի լեռներուն մէջ կը հանդիպի Խըճըխ գիւղի քիւրտերուն եւ մինչեւ վերջին գնդակը կը կռուին ու կը նահատակուին բոլորն ալ:

Ծանօթ. ԱՂԱՆ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Հաճի Մուսթաֆա, ժանտարմա թապուր քեաթիպի Սնճար (Ս. Կարապետ), Հաճի Պապոյի որդի Սայֆօ, Հաճի Ալոնց Մեհմէտ Էմին (Ս. Կարապետ) և Մապա Մեհմէտ (որ Պատէեան Իսմոն առեւանգած էր, գաղթի միջոցին՝ Փասուրայ մէջ տեսնելով Ամիրխանեանի աղջիկը որ իր առածէն աւելի գեղեցիկ էր, կը սպաննէ Իսմոն և վերջինը կ'առնէ կնութեան), Հաճի Ալի զատէ Մուսթաֆա, Էօմէր, Սաման և Սալէհ Սուպհի, Գոլճի Սալեհ և ուրիշներ, որոնց անունները չեմ յիշեր։

ՔԱՆԱՅ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Բերդակ գիւղը ամայի էր դարձեր, շուներու հաչիւնները միայն կը լսուէին՝ խառնուած քրտական լօլոններուն։

Ջլուցած՝ պէտք էր մեկնէինք դէպի Քանայ Սարը։ Վայրկեանէ վայրկեան մահուան սպառնալիքի տակ, երկու ժամէն հասանք լերան գագաթը, ուր գտանք քաղաքէն փախչող 200ի չափ տղամարդիկ և պատանիներ։ Բոլորն ալ թէեւ ճամբուն կորսնցուցած էին զիրար, բայց այդ լերան վրան զիրար գտած էին նորէն։ Ճանապարհին, հրացանի ձայներ կը լսուէին անընդհատ։ Լեռ ու ձոր, քար ու թուփ՝ թշնամի էին դարձած մեզի, երբեմն մեր վրայ գուրգուրացող մեր մայր հայրենիքը՝ երես դարձուցած մեզմէ, չէր ուզեր պատսպարել մեզ։

Քանայ Սարը ապաստանած էին նաեւ 500ի չափ գիւղացիներ — տղամարդ, կին, երեխայ։

Ամէնքս ալ, զոյգ զոյգ չարուելով իրարու ետեւէն, մեր ոտնաձայներն իսկ չլսելու պայմանաւ, յառաջացանք դէպի Հաւատորիկ գիւղը, ամբողջովին բողոքական հայեր, որոնք անվնաս կ'ապրէին դեռ։ Հաւատորիկ հիւրընկալած էր 2,000ի չափ հայ փախստականներ, մեզ ալ ընդունեցին սիրով։ Քսան օր ապրեցանք հոն։ Անտառէն ճիւղեր բերելով՝ հիւղակներ (հօլըք) շինեցինք և մէջը բնակեցանք, և գրեթէ ամէն օր Առաքելոց վանքի մէջ գտնուող թուրք զինուորներուն կողմէ յարձակումի կ'ենթարկուէինք։

Կառավարութիւնը նախապէս գրաւած էր արդէն այդ վաղեմի սրբավայրը, որուն զանգակատան գմբէթը օդը հանած էին։

Մեր գտնուած տեղէն երկու ժամ հեռու, Առաքելոց վանքին դիմաց, դիրքեր շինեցինք և գիշեր ցերեկ, հերթով պահակ կը կենայինք։ Քառասունի մօտ հայ զինուորներ կը պաշտպանէին մեր դիրքերը ու կը վանէին թրքական յարձակումները։

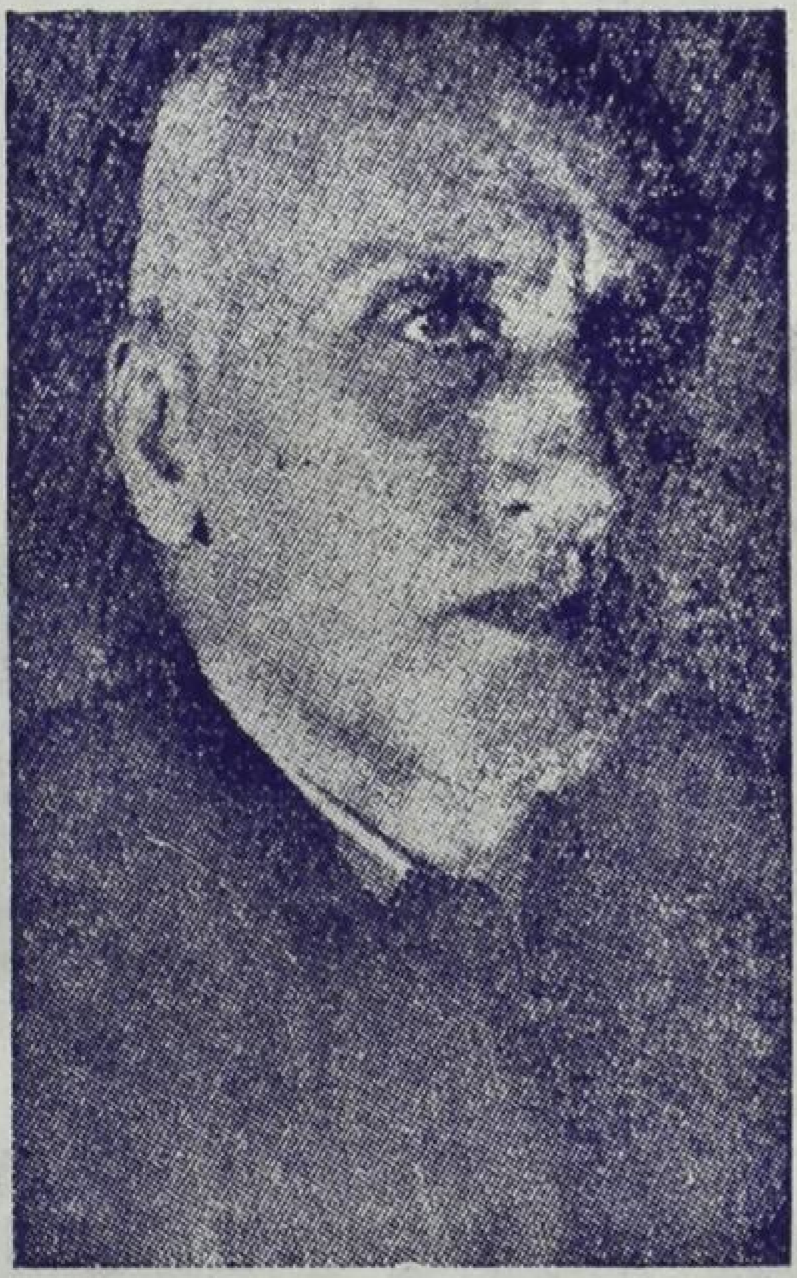

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
(1953 թւ)

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Օր մը, Թուրք տասնապետ մը և հինգ զինուորներ՝ մեր կողմէ սպանուելուն առթիւ, հրամանատար յիսնապետ Վանեցի Մէհմէտը, զայրացած, Մուշ կ՚երթայ և կառավարիչ Սերվէթ պէյէն բաւական մեծ ուժ առած՝ կը վերադառնայ, և Յուլիս 19ի առաւօտեան, սաստիկ յարձակումի կը սկսի մեր դիրքերուն վրայ։ Նոյն օրը. մեզմէ սպանուեցան Պրն. Սահակը և Ռօ (Ռուբէն) Տօնէեանը։ Մեր ուժերը չկրնալով դիմանալ Թրքական ճնշումին, որ դէպի մեր տաղաւարները կը յառաջանար, Վահան Փափազեանի կարգադրութեամբ, նախ կիներն ու երեխաները հեռացուեցան, ամենէն վերջը՝ տղամարդիկ ետ քաշուեցան՝ կռուող ուժերու պաշտպանութեան տակ և յաջողեցանք անցնիլ Քանայ Սարը։

Թուրքերը գրաւեցին մեր պատրաստած խրամները և այլեւս չհետապնդեցին մեզ։

Մէկ մասը Հաւատորիկցիներէն, որոնք մինչեւ այդ ատեն՝ լաւ յարաբերութեան մէջ էին իրենց դրացի քիւրտերուն հետ, անոնց քով ապաստանեցան։ Այդ քիւրտերը, իրենց քով ապաստանողները կողոպտելէն ետք, կացինի և տապարի հարուածներով կոտորեցին այդ խեղճերը, իսկ մնացեալները, մեզի հետ, անցան Քանայ Սարը։

Հոն, լեռը ապաստանողներս, միակ յոյս մը ունէինք թէ Ռուսական բանակը վայրկեանէ վայրկեան կուգայ, Մուշը կը գրաւէ և մեզ ալ կ՚ազատէ։ Լսած էինք որ այդ բանակը Պուլանըք կը գտնուէր, որը մեզմէ 12 ժամ հեռու էր, բայց մեր ճամբան Քօսուրայ լեռներուն մէջէն անցնելուն, և այդ լեռներն ալ Թուրք զինուորներով և քիւրտերով լեցուած ըլլալով, անկարելի էր այսչափ մեծ բազմութեամբ ճեղքել այդ լեռները և անցնիլ։ Իսկ Ռուսական բանակը կ՚ուշանար, չէր գար, ո՞վ գիտէ, ինչ էր անոր ծրագիրը։

Միայն, 90 հոգինոց խումբ մը, հայու մը ղեկավարութեամբ, եկած էր մինչեւ Զխուր և բարեբախտաբար, Զխուրայ եղէգնուտին մէջ պահուըտած հազարի մօտ հայեր ազատելով՝ հետերնին տարեր էր։

Ռուսերու մերձաւորութեան պատճառով, Թուրք և քիւրտ բազմութիւններ, Մշոյ Դաշտի արեւելեան կողմէն կը նահանջէին դէպի արեւմուտք, քաղաքին կողմը։

Թէեւ յարմար առիթ էր որ մենք ալ, դէպի Զխուր յառաջանալով, միանայինք անոնց, բայց Վահան Փափազեան արգելք եղաւ, քանի որ Սասուն ապաստանած Ռուբէնէն լուրերու կը սպասէր և կը կարծէր որ Ռուսերը դեռ պիտի յառաջանային մինչեւ Մուշ և իրենք՝ աւելի դիւրութեամբ պիտի կրնային ազատիլ։

Բայց մերիններէն ոմանք խորհեցան, փոխանակ հոս սպասելու, երթան գտնեն Ռուսական բանակը և անոր օգնութիւնը հայցեն։ Այս մտածումով, կռուող ուժերէն մաս մը, 100-150 *հոգի, նոյն գիշերն իսկ, ճամբայ ելաւ։ Մենք, արտասուաթոր աչքերով, ողջերթ մաղթեցինք և «Մի մոռնաք մեզ. շուտով օգնութեան հասէք» աղաղակեցինք ամէնքս ալ։*

Մեզ պաշտպանող ուժը գնաց, մութին մէջ անյայտացաւ։

Անոնց մեկնումը սոսկալի վհատութիւն մը առաջ բերաւ բոլորիս, կիներու և երեխաներու վայնասունը կը թնդացնէր լեռն ու ձորը, մահուան ուրուականը գլուխնուս վրայ կը սաւառնէր։ Ոմանք ապաստանեցան քարայրներու և Մառնիկի անտառները։

Յուլիս 24*ին, նոր փախստականներ կը հասնէին Սասնոյ լեռներէն՝* 20,000 *Սասունցիներու մահագոյժը բերելով։ Թուրք կառավարութիւնը, կանխորոշ ծրագրով, կազմակերպած էր Սասունի ջարդը՝ ինչպէս որ ըրած էր Մշոյ Դաշտի հայ գիւղերուն ջարդը. այնպիսի ձեւով մը որ մէկ գիւղը իրեն դրացի գիւղին մէջ պատահածներէն տեղեկութիւն չէր ունենար։ Հաղորդակցութեան կապը խզուած էր, և գիւղէ գիւղ. քաղաքէ գիւղ երթեւեկութիւնը արգիլուած էր։ Մեր կողմէ մասնաւոր ջանք չթափուեցաւ գաղտնի կապեր պահել, ինչ որ խոշոր պակասութիւն մըն էր գործի գլուխ գտնուողներուն համար։*

Եկող Սասունցիները կը պատմէին Սասունի մէջ պատահածներուն մասին։ Մուշէն բաւականաչափ զինուորներ և խուժան լեռը բարձրացած էին՝ Սասունը պաշարող քիւրտ վոհմակներուն օգնելու համար։ Յուլիս 20*ի առաւօտեան, հայերը իրենք զիրենք պաշարուած կը գտնեն և կը սկսին յուսահատ դիմադրութեան։ Իրենց վրայ կեդրոնացած թնդանօթներու, արագահարուածներու և հրացաններու կրակին տակ, հազիւ չորս օր կրնան դիմադրել։ Չորրորդ օրը, տեսնելով որ ամէն յոյս կորած է այլեւս, հայ մարտիկները կը յաջողին թշնամիին մէկ թեւը ճեղքել և Ծանայ Սարը փախչիլ, իսկ հոն մնացողները, մեծ մասամբ կիներ ու երեխաներ, կը մատնուին Թուրք և քիւրտ խուժանին վայրագութեանց։ Սայար ժանտարմա գոմանտան Մուրատ պէյի, Սիւլէյման Ռիզա և Իսմայիլ էֆէնտիներու հրամանով՝ ամէն տեսակ խուժդուժ չարչարանքներու ենթարկուելով կը ջարդուին հոն մնացողները։ Տասնեակ կիներ ու երեխաներ, իրարու կապուած, Սասնոյ բարձրաբերձ լեռներէն, սեպ-սեւ ժայռերու գագաթներէն վար կը գլորուէին՝ կտոր կտոր ըլլալով։*

Երբ, երեք ամիս վերջ. Մուշ կը գտնուէի՝ Թուրքերու քով պարծանքով և հպարտութեամբ իրարու կը պատմէին իրենց ըրածները և ղազի ըլլալնին կը յայտարարէին։

Թանայ Սարը մնացողներուս վիճակն ալ վարդագոյն չէր։ Ահ ու սարսափը՝ մէկ կողմէն, անօթութիւնն ու ծարաւը, ցուրտն ու գետին բացօթեայ պառկելու տաժանքը միւս կողմէն՝ արդէն ծայրագոյն յուսահատութեան մատներ էին մեզ ամէնքս ալ։ Կարգ մը հարեւան քիւրտեր, տասնեակ խումբերով, լեռներու և անտառներու մէջ, ամէն ծակ ու ծուկ կը խուզարկէին, և ուր որ պահուըտած մէկը գտնէին, տեղն ու տեղը կը սպաննէին և ունեցածը կ'իւրացնէին։

Այսպէս. Մշոյ և Սասունի ջարդերէն ճողոպրող 27 Վերին Թաղեցիներ կ'ապաստանին Աստղաբերդի կողմերը բայց փնտըռտուքի ելած թուրքերէն նշմարուելով՝ յարձակումի կ'ենթարկուին, ու վեց ժամուան հերոսական դիմադրութենէ մը ետք, իրենց վերջին պատրոններով իսկ՝ ինքնասպան կ'ըլլան։

Մառնիկ գիւղի հայութիւնը, որ ապաստանած էր շրջակայ անտառներու մէջ, դեռ տէրն էր իր շարժական հարստութեան։ Աւագ միայն ունէր 300 ոչխարներու հօտ մը։ Օգոստոս 18ի երեկոյեան, երբ պէտուռներ (ոչխար կթողներ) ոչխարները կը կթէին անտառին մէջ, մեզի ծանօթ երկու քրդուհիներ եկան մեր քով և մեզի ազդարարեցին որ «վերջին յարձակումը պիտի գործուի Թանայ Սարի վրայ, ձեր ճարը նայեցէք»։

Մենք ալ, ութ ոչխար խորովեցինք, մեծ մասը լեցուցինք մեր պարկերուն մէջ, մնացեալն ալ տուինք քրդուհիներուն և գիշեր ատեն. 65 հոգինոց խումբով մը, մեկնեցանք Ս. Աղբերիկ վանքի շրջանը, որ քրտանման կեդրոն մը ըլլալով. կը յուսայինք ապահով ապրիլ քանի մը օր։

Չորս ժամուան տաժանելի ճամբորդութենէ յետոյ, հասանք մեր փափաքած վայրը, հաստաբուն կաղնիներու տակ, ուր ահ ու սարսափը պատած էր ամէնքս ալ։ Արեւածագին, տեսանք որ Պալաքցի Աշիրէթը, իրենց հրացաններով և կառավարութեան կողմէ տրամադրուած ռազմամթերքով սպառազինուած, կը շրջապէր Թանայ Սարը՝ թալանին մասնակցելու համար։

Մենք երկու օր միայն ապրեցանք այն անտառներուն մէջ։ Պաշարնիս կը հատնէր. կարելի չեղաւ նոյնիսկ ջուր ճարել։ Տարօն կը գլանար նոյնիսկ ջուր ջամբել մեզի՝ իր այնքան ջրառատ աղբիւրներէն....։

Անօթութիւնն ալ. մէկ կողմէն, ստիպեց մեզ որ կրկին վերադառնանք Մառնիկի շրջանը, ուր ամէն բան ծանօթ էր մեզի և պիտի կրնայինք ուտելիք և խմելիք գտնել և տեղեկութիւններ ստանալ դեռ ողջ մնացողներուն մասին։

Երրորդ երեկոյեան, մութը հազիւ կոխած, հոգերով ծանրաբեռնուած, ճամբայ ինկանք, և կէս գիշերին՝ շարուած էինք արդէն Բերդի կողերուն, որուն ստորոտը տեսանք որ Մառնիկը կը մխար բոցերու մէջ։ Սակայն դիակներու գարշահոտութենէն՝ կարելի չեղաւ քիչ մը քնանալ։ Առտուանց մօտեցանք գիւղին։ Սպանդէն ազատուած քանի մը ազգակիցներ երբ մեզ տեսան, արիւն արցունքով և լալահառաչ՝ մեզի ցոյց տուին ձորերը, որոնք լեցուած էին դիակներով։ Մայրեր, փախուստի պահուն, օրօրոցներու մէջ լքած էին իրենց 14 ի չափ մանկիկները՝ մարագի մը մէջ, որուն առաստաղը անոնց վրայ փլցուցեր էին այդ անագորոյն թշնամիները։ Իսկ Յակոբի կին Նոյեմզար, նորածինը գրկած, անշունչ ինկած էր՝ 15 գնդակներու հարուածներուն տակ։

Մառնիկցի այդ ափ մը հայերուն վրայ յարձակում գործեր էին Սլեման Օնպաշին՝ Խասգիւղի իր ոստիկան զինուորներով, Քալօսիկի Հաճի Ֆերոն՝ իր քիւրտերով. Պալաքցի Աշիրէթը, Մուսա Պէկ՝ իր ուժերով, Առաքելոց վանքի զինուորները՝ Վանեցի հարիւրապետ Մեհմէտի հրամանատարութեամբ. և Մառնիկին, դրացի Դամբէլ և Պերզին քիւրտ գիւղացիները, որոնք բոլորն ալ՝ Մուշէն ղրկուած Սայար ժանտարմա թապուրի հրամանատար Մուրատ պէկի վերհսկողութեան տակ, յարձակում գործած էին, կոտորած և ջարդած։

Դամբէլի և Պերզինի քիւրտեր, մեր տեղը նշմարելով և կողոպուտը միայն իրենք ընելու դիտաւորութեամբ, մեզի կը սպառնային, և դրամ ու զէնք կը պահանջէին։ Նախ փորձեցին ջաղացքը քանդել և մեր ապրուստի վերջին միջոցէն զրկել մեզ, սակայն ետ մղեցինք իրենց յարձակումը։ Երկրորդ անգամ, միասնական ուժերով յառաջացան մինչև մեր թաքստոցը։ Մեր պահակներուն պատուիրեր էինք թոյլ տալ անոնց որ մօտենան մեր թաքստոցներուն, յետոյ յարձակում գործենք անոնց վրայ, բայց պահակներէն երկուքը շուտով կրակ բացին եկողներուն վրայ, որոնք յաջողեցան խոյս տալ՝ քիչ վնասով — միայն երկու սպանեալ թողելով իրենց ետին և երկու վիրաւոր կիներ ալ տանելով հետերնին։ Մենք մէկ վիրաւոր միայն ունեցանք։

Մառնիկի մէջ, նոր եկած հաստատուած էր Պալաքցի հայախօս քիւրտ մը, որ շատ օգտակար եղաւ մեզի՝ մեր վրայ ըլլալիք յարձակումներու մասին կանուխէն լուր տալով։ Մասնաւորապէս ինծի և ազգականիս (1) հանդէպ՝ արտաքոյ կարգի մտերմութիւն ցոյց կուտար։ Ես, անփորձ 15 տարեկան տղայ, չէի կրնար հասկընալ այդչափ սիրոյ պատճառը։ Ազգականս կ՚ըսէր.

— Ան կը ճանչնայ ծնողքդ, գիտէ որ դուն հարուստի զաւակ ես և կը յուսայ մեծ հարստութիւն ձեռք ձգել՝ քու միջոցաւ։

Ինչ որ ալ ըլլար այդ սիրալիր վարմունքին դրդապատճառը, ան առաջարկեց մեզ իրեն հետ տանիլ, պահել ու պաշտպանել մինչև պատերազմին վերջանալը։ Մենք ալ ընդունեցինք իր առաջարկը և իրեն հետ մեկնեցանք իր նախկին գիւղը, ուր մեզ պահեց ամիս մը։ Այդ ամիսը տարիներու չափ երկար թուեցաւ ինծի. Հոն թիֆիւսի բռնուեցայ. Հիւանդ ըլլալով, որոշեցի Մուշ վերադառնալ և հոն մեռնիլ։

Վերադարձանք Մառնիկ գիւղը՝ քիւրտի մը պաշտպանութեան տակ, իբր վարձք՝ իրեն տալով ընկերոջս ոսկեայ մատանին, քանի ուրիշ ոչինչ ունէինք։

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ

Յիսունի չափ երիտասարդներ կը Ճային Քան, պատրաստ՝ մեկնելու Ռուսական բանակը։ Արդէն առկէ առաջ ալ, Ռուսական բանակը երթալու մասին կը խորհէին շատերը, այլևս չկրնալով երկար տոկալ տիրող դժնդակ պայմաններուն։

Վահան Փափազեան, իր 80 ընկերներով, ուղղուեցաւ դէպի Մանազկերտ, ուր կը յուսար հանդիպիլ Ռուսերուն։

Այս անգամին ալ, երբ ես որոշեցի վերադառնալ Մուշ, յիսունի չափ երիտասարդներ կը պատրաստուէին մեկնելու Ռուսական բանակը։ Ընկերս ալ որոշեց հեռանալ. իսկ ես, մինակս կթոտած ծունկերով, բռնեցի Մուշ քաղաքի ճամբան։ Երեք ժամէն հազիւ կրցայ հասնիլ Արաղ գիւղը, ուր հաւաքուած երկու հարիւրի չափ հայ կիներ օրն իբռուն կ՚աշխատէին կառավարութեան հաշւոյն, հայերու ցանած և արդէն հասունցած հունձքը քաղելու համար։ Ասոնք ամիս մը յետոյ, Մեղրագետի ափը տարուելով, գետի մէջ կը թափուին։

Արաղ գիւղի մէջ կը գտնուէր Մշեցի տասնապետ մը՝ ոստիկան զինուորներով միասին։ Դիմեցի անոր և խնդրեցի որ Մուշ ղրկէր զիս։ Յաջորդ օրն իսկ, Մուշ մեկնեցաւ ինձմէ գաղտնի։

---

(1) Ազգականս կոչածը՝ իր փեսան (քրոջ ամուսինն) էր, Հայկ Միրիճանեան։ Ծանօթ. Ա.Տ.

Վերջէն իմացայ որ իր հրամանատար Մուրատ պէյին լուր տալու գացած էր իմ ողջ ըլլալս և իր ձեռքին մէջ գտնուիլս, որովհետև Մուրատ պէյ յոյս ունէր իմ միջոցաւ գտնելու հօրս պահած դրամին տեղը։ Երեկոյեան կողմը, երեք հեծեալ ոստիկաններ եկան, զիս առին և իրենց հետ բերած պարապ ձիուն վրայ հեծցնելով՝ ճամբայ ելանք դէպի Մուշ։

Շուկայի մէջ տեսայ փաթթոցներ կապած քանի մը հայեր, որոնք թուրք անուններով կը յորջորջուէին։

Անախորժ տպաւորութեան մը տակ՝ հասայ Մուրատ պէկի բնակարանը, ուր տեսայ զինք՝ կարծես սպասողական վիճակի մէջ։ Հետաքրքրուեցաւ լերան մէջ անցուցած կեանքովս։ Երբ իրեն ցոյց տուի գրպանիս մէջ մնացած գարիի և կորեկի փշրանքները, ցաւակցութիւն կեղծելով՝ խոստացաւ իր քով պահել զիս, Մուշի մէջ, զերծ որևէ վտանգէ, պայմանաւ որ հօրս պահած վեց հազար ոսկիի տեղը ցոյց տամ իրեն, հակառակ պարագային՝ Տիգրանակերտ սեվգ ընել և կամ մերձակայ ձորին մէջ սպաննել պիտի տար զիս։

Ես յայտնեցի որ լուր չունիմ այդ դրամէն, ինքն ալ պնդեց որ քոյրերէս մէկէն պէտք եղած տեղեկութիւնները առեր է և և հիմա՝ ինծի կը մնայ չօշափելի արդիւնք մը ցոյց տալ։

Երկու օր, հիւանդ վիճակովս, ցուրտ սենեակի մը մէջ, անօթի պահելէ և չոր գետնի վրայ պառկել տալէ ետք, երբ անկարելի եղաւ գանձին վայրը հասկնալ, զիս իր ծառաներուն յանձնեց որ սպանդանոց տանին, բայց ծանօթ ոստիկանի մը միջնորդութեամբ ազատեցայ և իբր դերձակ արձանագրուելով՝ քաղաքը մնացի։

Մինչ գանձին տեղը գիտնալու հետաքրքրութիւնը կար զիս պաշտպանող թուրքերուն կողմէ։

Երեք ամիս մնացի Մուշի մէջ, բայց համարձակութիւնը չունեցայ օր մը երթալու մեր տան կողմը։ Վերջէն իմացայ որ այդ նոյն Մուրատ պէյը՝ ամբողջ տունը տակնուվրայ և քարուքանդ ընելէ ետք յաջողած է գտնել գանձին տեղը։

Ջարդէն յետոյ՝ արհեստաւորներու սով տիրեց քաղաքին մէջ և կառավարութիւնը հարկադրուեցաւ քանի մը հայ արհեստաւորներու կեանքը խնայելու։ Երեսունի չափ վարպետներ վոր դըրուած էին, որոնք 150 ի չափ հայ աշկերտներ կը պահէին։

Մուրատ պէկի ճանկէն զիս ազատող ոստիկանը իր տունը տարաւ։ Արդէն հիւանդ էի, երկու օրուան քաշած տառապանքէս տկարացած՝ ինկայ անկողին, շատ չարչարուեցայ։ Միակ մխի-

ՇՈՒԽԵՍՋԸՐ ՊՈՏԻԼ
Նուլեկիացի միսիոնարուհին:

թարութիւնս էր դպրոցական ընկերս Հայկակը, որ սպանդէն ազատած էր հրաշքով։ Ան կը խնամէր զիս։

Առողջանալէս օր մը յետոյ, ազատարարիս առաջնորդութեամբ, Հաքիմին փոխանորդը տուն եկաւ՝ զիս իսլամացնելու համար և անունս Շեֆգի դրաւ։

Մեր քաշած հոգեկան տառապանքները անկարելի է որ կարենամ նկարագրել, երբ ամէն Ուրբաթ օր, նամազի համար՝ մզկիթ երթալու և աղօթելու հարկադրանքին տակ կը գտնուէի։

1915ի Նոյեմբերի սկիզբը, Խարբերդէն Մուշ վերադարձաւ Շուէտ-Նորվեկիացի Շուեսթըր Պոտիլը։ Ասիկա որբանոց մը հաստատած էր Մուշի մէջ՝ պատերազմէն առաջ և 300է աւելի որբեր ու որբուհիներ կը խնամէր։ Ջարդի օրերուն, ան ալ Թիֆուսի հիւանդութեամբ պառկած էր, անանկ որ բնաւ տեղեկութիւն չէր ունեցած, երբ զինուորական դեղագործ Տոքթոր Ասաֆ պէյ ջարդել տուած էր բոլոր որբերը։ Եւ երբ Շուեսթըր Պոտիլ առողջացաւ, ոչ մէկ որբ գտաւ հիւանդանոցին մէջ։ Լալով հեռացաւ Մուշէն, Խարբերդ գնաց՝ Հոն ալ հանդիպեր էր հայկական ջարդերուն։ Նորէն վերադարձաւ Մուշ՝ որբանոցի կահ-կարասիները և այլ իրեղէնները ծախելու համար։

Հետաքրքիր եղած էր ողջ մնացած հայերու մասին տեղեկութիւններ առնելու, և երբ մեզ տեսաւ, արցունքոտ աչքերով՝ իր ուրախութիւնը յայտնեց։ Մենք ալ մեր փոխադարձ ուրախութիւնը յայտնեցինք իրեն՝ զինք տեսնելնուս և իր կազդուրիչ խօսքերը լսելնուս համար։

Շարունակ այցելութիւն տուաւ մեզի՝ չխնայելով իր նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը։ Մենք կը զգուշանայինք իր բնակարանն երթալէ, որուն առջևէն յաճախ անցուդարձ կը կատարէինք։

Մեր ազգակից եղբայրներուն հետ յարաբերութիւն պահելը վտանգաւոր ըլլալով հանդերձ, չէինք դադրիր մեր ցեղին պատիւը բարձր պահելէ, անանկ որ, այդ սոսկալի օրերուն, մանկամարդ հայուհիները, դեռ 15 տարեկան չեղած, ամուսնութիւն կը կընքէին հայ տղաներու հետ՝ տաճիկներէն դեռ խնդրանք չեկած։ Ներկայ կը գտնուէինք, տեսականին մէջ՝ տխուր, բայց իրականին մէջ՝ ուրախառիթ այդ պսակի արարողութեանց։ Քահանայական սքեմ չկար, քրիստոնէական կրօնի ծէսերէն անհունօրէն տարբեր՝ իսլամական ծէսերով կ'ամուսնանային հարսն ու փեսան։

Մեծ թիւով թլփատութիւններ ալ տեղի կ'ունենային, և ա-

մենէն ողբերգականը սա էր որ շատ յաճախ, այդ վիրաւոր վիճակի մէջ, շատերը սեվգ կ'ըլլային՝ ըստ եկած հրամանի և սպանդանոց կը տարուէին… Շէյխիւլիսլամութենէն հրաման եկած էր՝

— Մաքրել իսլամութիւնը պղծող այդ աղտեղութիւնները։

Նոյեմբերի վերջն էր, երբ այս եկող հրամանի հետեւանքով, սկսան ձերբակալել քաղաքի մէջ մնացած քանի մը հայերը և սեվգիաթ ղրկել։ Զարդերու ատեն ժողվուած 2—5 տարեկան երեխաներն իսկ զերծ չմնացին։

Ընկերոջս հիւանդութեան պատճառով, ես ալ գացած չէի շուկան. այդ աղէտաբեր լուրը իմանալուս պէս, ապաստանեցանք ոստիկանին տունը, ուր անոր մայրը թաքցուց մեզ՝ փայտերու դէզին ետեւ։ Երեք ոստիկաններ տնկուեցան դրան առջեւ և դուռը գոց գտնելով, կատաղած, իրենց փնտռտուքները շարունակեցին թէ՛ մեր գտնուած տան մէջ և թէ՛ դրացի Թուրքերու տուները, ուրտեղէն մերժուեցան հայհոյանքներով՝ թէ իրենց և թէ՛ մեր հասցէին։

Սրտերնիս կը տրոփէր։ Դարձեալ կ'ապրէինք մահուան սարսուռը։

Տարբեր ապաստան մը պէտք էր փնտռել՝ հեռու ամէն կասկածէ։ Մութը կոխելուն պէս, մեկնեցանք մեր թաքստոցէն։ Ճամբան՝ մեր շուքէն իսկ ահաբեկելով, հասանք Շուեթըր Պօտիլի բնակարանը։

Օտարուհին, ի տես մեր այս այլայլած երեւոյթին, ինքն ալ այլայլեցաւ ու հասկնալով անցուդարձը, դիմեց իր միակ յոյսին — աղօթքին։

Այդ յարկին տակ մնացինք հինգ օր, մինչեւ որ մեր ազատարար ոստիկանը վերադարձաւ Բաղէշէն և մեզ գտաւ Պօտիլի քով և վստահեցուց որ եղածն եղած է, այլեւս վախ չկայ մնացողներուն համար, ու նորէն մեզ առաջնորդեց դերձակի խանութը, ուր նախապէս 15 հայ տղաներէն միայն մէկ հատ մնացեր էր, ան ալ 115 ոսկիի պահուած տեղը ցոյց տալուն համար՝ ազատեր էր։

Շէյխիւլ Իսլամի հրահանգն էր՝ հայերէն ոչ ոք պէտք էր ողջ մնար, բայց տեղացի Թուրքերը առարկած էին որ իրենց առօրեայ պէտքերը հոգալու համար, արհեստաւորներու պէտք ունէին և այդ արհեստաւորները միայն ու միայն հայերն էին Մուշի մէջ։ Ու իրենց այս առարկութիւնը ընդունիլ տուած էին, թէեւ սեվգիաթի սպառնալիքը, Դամոկլեան սուրի նման, միշտ կախուած էր մեր գլխուն վրայ ամէն վայրկեան։

Ես ազատեցայ, որովհետեւ ոստիկանը իմ պաշտպանս էր, իսկ Հայկակն ալ, երբ Թարգման՝ վար դրուած էր,

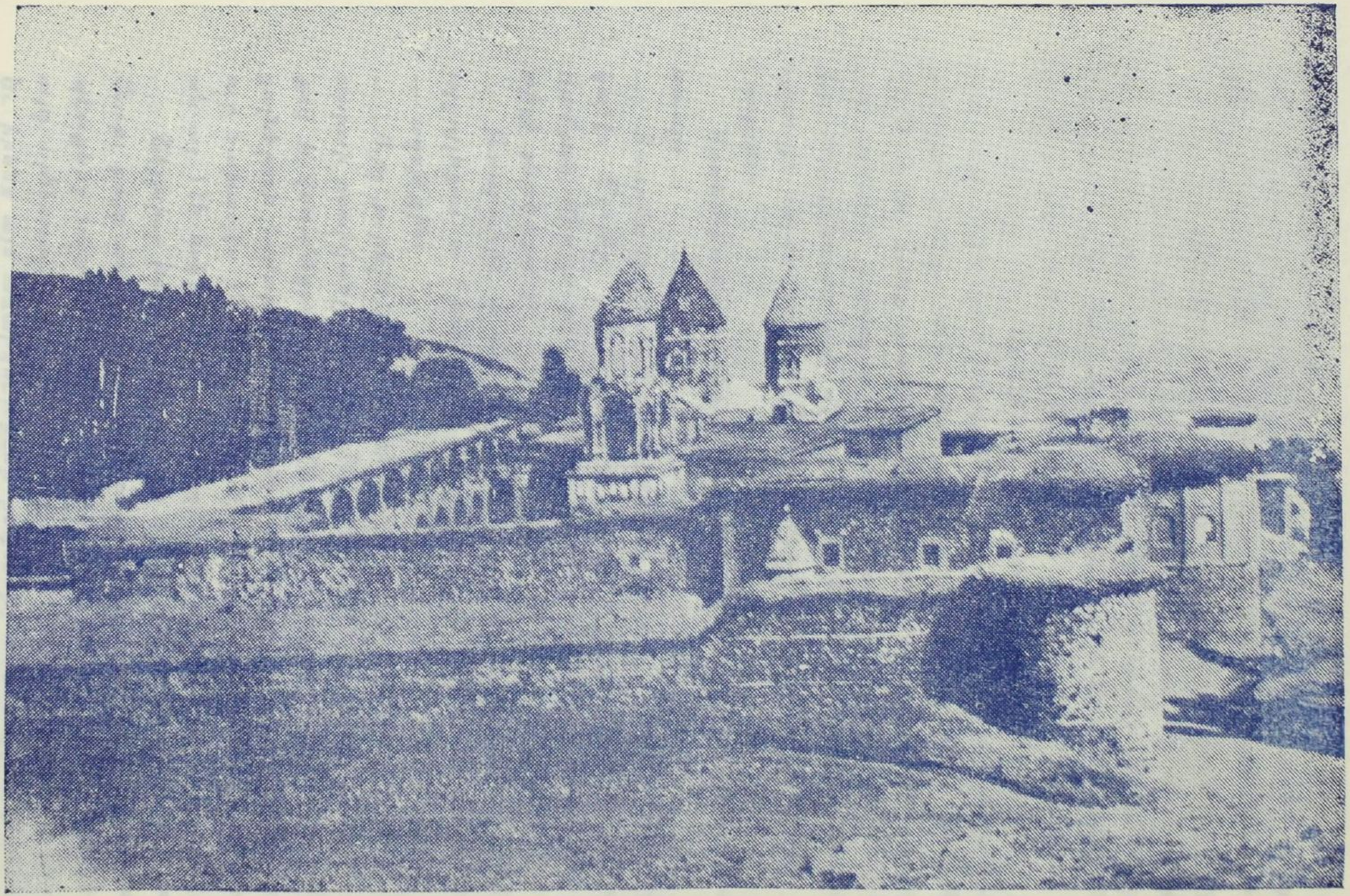

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ (արեւմտեան կողմէ նկարուած):

Օր մը երբ դերձակատուն կ՚աշխատէինք. կրօնական թափօրի մը ձայնը լսեցինք։ Անմիջապէս դուրս թափուեցանք և ի՛նչ տեսնենք... Ս. Կարապետ վանքի աւարն էր որ բերած էին և հանդիսաւոր կերպով կը փոխադրէին Ուլու Ճամին։ Այդ աւարի մէջ նշմարեցի երկու խոշոր ոսկեձոյլ աշտանակներ՝ սայլի մը վրայ բեռցուած, զոր յիսուն տարի առաջ Ռուսահայ մը նուիրած էր վանքին։

Ես ալ հետեւեցայ թափօրին և մզկիթ գացի, ուր նամազով մը մասնակցեցայ այդ «յաղթական» հանդէսին։

Քանի մը օր յետոյ լուր տարածուեցաւ թէ Ռուսական բանակը կը յառաջանայ Պոլանըքէն։ Իրարանցում մը ինկաւ Թուրքերու մէջ. որոնք սկսան փաղթելու պատրաստութիւններ տեսնել։ Կառավարական տոմարներ, թուղթեր և բոլոր պաշտօնական գրութիւնները ղրկուեցան Տիգրանակերտ։

Հնարաւորութիւն չկար իրենց ունեցած և կողոպուտով դիզած տնական կահ-կարասիները, գորգերը և այլ ապրանքներ փոխադրելու։

Հայեր կը փնտռէին որ իբր գրաստ գործածէին։ Տրամադրելի եղածներէն յիսուն հոգիի չափ հայեր, շալակնին բեռցընելով, ղրկեցին Ճապաղջուրի կողմը։ Ես ալ, երկու ընկերներուս հետ, Բաղէշի գիծով ղրկուեցայ՝ շալկած երկու պաշտօնեաներու բեռները։ Բարեսէր Շուեսթըր Պոտիլ, այս պահուն եւս, ինծի օգնութեան փութաց՝ մաս մը դրամ նուիրելով։

1916 Յունուար 31ի երեկոյեան, ճամբայ ինկանք։ Ձիւնը, խոշոր բադիկներով կը տեղար։ Մանկութիւնս փափուկ անցուցած, հիմա կը գործածուէի իբր գրաստ։

ԲԱՂԷՇԻ ՋԱՐԴԸ

Երեք օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, կը հասնինք Բաղէշ։ Մեր ընտանեկան տունին առջեւէն անցայ։ Մեր ամբողջ գերդաստանը անհետացած էր և մեր պալատանման տունին մէջ կը բնակէին քանի մը Թուրք պաշտօնեաներ...

Բաղէշի մէջ տեսայ հայ գեղեցիկ կիներ, որոնք՝ իբր գերի, կ՚աշխատէին Թուրք հարէմներու մէջ։

1915ի Յունիս ամսոյ սկիզբները, քաղաքի երեւելիներէն 75 հոգի կը ձերբակալուէին և կը բանտարկուէին։ Այդ պատճառով, հայերը կը զգուշանային իրենց տուներէն դուրս ելլելէ։ Քանի մը օր յետոյ, այս բանտարկուածներէն 60 հոգին ազատ կ՚արձակուին։ Կառավարութիւնը մունետիկ կանչել կուտայ հայերու թաղերը և կը հրաւիրէ հայ ժողովուրդը որ իր սովորական գործին վերսկսի՝ հաւաստելով որ կասկածելիներն են միայն որ կը հետապնդուին։

Բանտ մնացող տասը անձերէն՝ Արմենակ Յոխիկեան կախաղան կը հանուի, իսկ Աւետիս Շողիկեանի, դատարանի անդամ Խարբերդցի Միհրան էֆ.ի, Փարխանցի ուսուցիչ Արմենակի, Մշեցի ուսուցիչ Գէորգ Մարզպետունիի, Վանեցի հայ բժիշկի մը, Կարնեցի Գեղամ Աստուրեանի, Գեղամ Պամաճեանի և ուրիշներու ոտքերը պայտելով՝ չարաչար կը նահատակեն։

Հայեր, թէև ահարեկած, սակայն հարկադրուած էին հնազանդելու կառավարութեան հրամանին և իջնելու շուկայ, ուր 700 անձեր կը ձերբակալուէին և զօրանոց կ՚առաջնորդուէին։ Յետոյ փնտռտուքը կը սկսի տուներուն մէջ և ձեռք անցած 12էն մինչև 80 տարեկան տղամարդիկ կը տարուին զօրանոց։ Հինգ տուներ միայն չեն բանար դուռներնին, դիմադրութիւն ցոյց կուտան և պատուաւոր կերպով կը մեռնին։

Ասոնք են այդ հինգ տուները.—

ա) Երմոյեաններու տունը, ուր կը գտնուէին Մուշեղ Կճընեան, Մուշեղ Զոզանեան և Յովսէփ Երմոյեան։

բ) Ժամխարեան Պետրոսի տունը, փեսան Աբրահամ և իր եղբօրորդին՝ Արամ։

գ) Կաղնեանի տան մէջ՝ Լեւոն Պատիկեան։

դ) Կարնեցի Յակոբ Գասպարեան և Գավուգճեան Սիրուն։

ե) Տիգրան Մաթոսեան։

Ձերբակալուածները եօթը օր արգելափակուած մնալէ յետոյ, գիշերանց խումբ-խումբ և շղթայակապ կը տարուին քաղաքէն մէկ քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ալթուն Խալպէր, Թաշխոնց Սէֆէր պէյենց պարտէզներն և ձորերը, և հոն կը յանձնուին թուրք խուժանին, որ զանոնք մերկացնելէ և կողոպտելէ յետոյ, կը կոտորէ և կը մորթոտէ՝ տապարով ու կացինով։ Կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիք պէյ, թուրք երեւելիներու ներկայութեան, զգայացունց ճառ մը կը խօսի և հայկական գաւառներու մէջ՝ հայ անունին ի սպառ ջնջումի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէ, թուրքիոյ ապագայ ապահովութեան համար։ Յետոյ, հազարի չափ երեխաներ ու մանուկներ տանելով Թաշխոտ, վրանին քարիւղ կը լեցնեն, կը վառեն բոլորն ալ և նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ կը լեցնեն։ Ասոնցմէ ողջ մնացողներու կամ ուշ մեռնողներու լալահառաչ ճիչերը հեռուէն կը լսուին եղեր։

Թուրք և Քիւրտ ծնողներ, կրօնական նախանձախնդրութենէ քաջալերուած, կը թելադրեն իրենց զաւակներուն որ իրենցմէ ամէն մէկը գէթ մէկ կեավուր սպաննէ և ղազի ըլլայ։ Այսպէս ալ. կոյր մոլեռանդութեամբ համակուած Բաղէշի թրքութիւնը, իբր կրօնական պարտականութիւն, լծուեցաւ հայերը բնաջնջելու նուիրական գործին։ Կիներն իսկ, ղազի ըլլալու համար, իրենց մասնակցութիւնը բերած են ջարդերուն։

Կոտորածին չմասնակցողներու թիւը մէկ առ հարիւր հազիւ ըլլար, որոնք «Պէօյլէ ճէննէթին լուզումը եօգ» ըսեր են։

Բաղէշի ջարդին կազմակերպիչներէն ծանօթ են հետեւեալները.—

Վանի կուսակալ Ճեւտէթ, Բաղէշի կուսակալ Ապտիւլ Խալէք, ժանտարմա Ալայ գոմանտանի Վասֆի, Վանի հրամանատար և Գասապ Թապուրի պետը՝ Խալիլ պէյը, փոխ միւտիւրի՝ Կարնեցի Տուրպազպէյ, որ ջարդէն վերջ, 100,000 լիրայով մեկնած է Խարբերդ՝ հետը տանելով երեք գեղանի աղջիկներ։ Օրուան Տէֆթէրտար և մէքթուպճի՝ Բարշէնլի զատէ Ապտիւլ Մէճիտ։

Չէթէպաշիներէն նշանաւոր են՝ Նասըր Զատէ Նուսրէտտին, Մանթաշ Ալի աղա զատէ Մուսա, Հաճի Եասին զատէ Եուսուֆ, Ճաֆէր աղա զատէ Ալի, Հաճի Նեճմէտտին զատէ Շեմսէտտին և Ֆաթուլլահ, Հաճի Ապտիւլղանի ղատէ Խալիլ, Սարաճ Հաճի Տուրսուն, եւայլն, եւայլն։

Թուրք խուժանը, ոստիկաններու առաջնորդութեամբ, կը յարձակի հայ տուներու վրայ և մէջի բնակիչները — կիներ և երեխաներ — դուրս հանելով, տուները կը կողոպտէ և զանոնք ալ կը տանի քաղաքի հարաւային ծայրը գտնուող Արապի կամուրջի արտերը։ Երկու օրուան մէջ, ամբողջ հայերը կը հաւաքուին այդ արտերուն մէջ՝ պաշարուած արիւնարբու ոստիկաններով և կատաղի խուժանով։

Անկարելի է նկարագրել այդ խեղճերու քաշած տառապանքը՝ այդ քանի մը օրերուն մէջ։ Անոնցմէ ամենէն գեղեցիկները կը զատուին և ամէն մէկը իր հաւնած աղջիկը կ'առնէ կը տանի։ Շատերը տեղւոյն վրայ հաւնածնին կը լլկեն...

Այս վիճակը կը տեւէ տասնեւհինգ օր։

Երբ այլեւս հայ շունչ չի մնար քաղաքին մէջ, հաւաքուած այս վեց հազարնոց բազմութիւնը, Սղերդի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուի՝ անօթի և հետիոտն։ Ասոնցմէ ոմանք՝ բարձր կամուրջներէ իրենք զիրենք գետին մէջ նետելով՝ կը խեղդուին, իսկ մե-

Ժամանութիւնը կը խողխողուի ճամբուն վրայ գտնուող Մոտըկանցի քիւրտ աշիրէթին կողմէ, և հազիւ երկու հազարի չափ անձեր, նուաղած վիճակի մէջ կը հասնին Սղերդ, բայց հոն ալ չեն թոյլատրուիր մնալու, այլ Միտիաթի ուղղութեամբ կրկին ճամբայ կը հանուին, և կոտորակուելով՝ հազիւ երեսուն հոգի ողջ կը հասնի Միտիաթ։

Բաղէշի ջարդարարներէն նշանաւոր են.

Պիլալ աղա զատէ Ֆարհօ որդիք և եղբարք. Հաճի Խասին զատէ Հաֆըզ Նուրի, որ Ճապաղջուրի մէջ կոտորեց 600 հայ բանւորներ, հաճի Մեհմէտ Սալեհ, Վելի պէյենց Կակօն՝ իր արբանեակներով, Կապոյենց Խալիլի որդիք՝ իրենց գալիլէով, Պիթլիս աղասը զատէներ, հաճի Պետիր զատէ Իպրահիմ, Շապան և եղբարք, Իտարէ Մէճլիսի նախորդ քարտուղար Րէշիտ, Շէյխ Էմինի որդիք, Տօրաղը զատէ Շապան (նախորդ քաղաքապետ), օրուան քաղաքապետ Համտի. Զիլֆիքեար զատէ Ահմէտ, Ապտիլմէճիտ և եղբօրորդիք, ջօրեպան Րէճէպ եղբարք, Շէյխ Իւլ-Գարիպի Շէյխ Մէհմէտ, Կէլիճի Ահմէտ, Տէրվիշ պէյ զատէ Սուլթան, Նասըրցի Տաւրօ Իպրահիմ, Սելիմ էֆէնտի զատէ Ապտիւլ Համիտ, եղբարք և որդիք. Խալիլ զատէ Պշար և եղբարք, Հարսունցի Յարըզ աղա զատէ Օսման, Գասըրի չէյխեր, Ճըզմաճի զատէ Սատըր և եղբարք, Կեավուր զատէ Պշար, Ֆախրէտտին և որդիք. Փօլօ Յարհօն, Պէյ զատէ Ահմէտ, Իմամ օղլու Ահմէտ, Փամպուքճի Արիֆ և որդի, Քոմիսէր Ալի, ևայլն, ևայլն։

Բաղէշի վիճակն ալ շրջաններու բաժներ են և ամէն մէկ շըրջանը յանձնուած քիւրտ պէյերու, որոնք ջարդած և թալանած են։ Այսպէս օրինակ. Բաղէշ քաղաքին մերձակայ Տատիկ գաւառի Կշտօնք գիւղացի Գարթալ զատէ Մրուտօ, Րաշիտ, Եուսուֆ և որդիք Սելիմ և Այսա, եղբօրորդին Յեհիմ, Հասոյի որդիք Տէրվիշ և Աճէմ, իրենց քիւրտ որեարներով՝ դրացի Ծխգոմ, Կեխըր, Կիպօք Մոճկունք և Պաս գիւղերու տղամարդերը, խաբէութեամբ, Կեխրի եկեղեցիին մէջ լեցնելով՝ մէկիկ մէկիկ դուրս կը հանեն ու կը սպաննեն, յետոյ կիներն ու երեխաները կը լեցնեն մարագի մը մէջ ու կը վառեն։

Երուն գաւառակի Ահմէտ խան, Տէրվիշ պէյ, Մէհմէտ Էմին, իրենց աշիրէթներով Սիմէկցի Սատըգ և իրենները՝ Տատիկ, Վանիկ և Սուսիկ գիւղերու բնակիչները կը լեցնեն Սուսիկի զօրանոցին մէջ և կ'ոչնչացնեն։

Տխրահռչակ Ֆախի Խալիլի որդին Թելօն և Մոլլայի որդին Թեւֆիք հիմնայատակ կործանեցին Շէն և Խուրիթ գիւղերը։ Խալիլ աղան և Զէրքէս անուն քիւրտերը. իրենց խօլամներով (ծառայ) սրէ անցուցին Ուրթափ և Աղգըձորի հայ բնակչութիւնը և անոնց ունեցածները թալանեցին։

Խիզանցի Մուսթաֆա և Թեվֆիք պէյերը բնաջինջ ըրին իրենց շրջանի հայութիւնը։

Ախլաթի օրուան միւտիւրի հրամանով՝ Դատուանի ծովեզերքը կը հաւաքուի Տամիրամ, Ջրհոր, Ծղակ, Կծուակ, Դատուան, Ատապաղ և Հաղաղ գիւղերու հայութիւնը, զոր գնդակահարել տալով՝ բոլորն ալ ծովը կը թափէ։

Մոտըկան գաւառի քիւրտ աղաները և աշիրէթները՝ տեղւոյն վրայ կը սպաննեն իրենց դրացի հայերը։ Այդ շրջանէն ոչ ոք ազատած է։

Ջխուրի Թոփալ Իսկանի որդի Գասըմը և Բէօր Ջամարխանը, իրենց արբանեակներով, սրէ անցուցին նոյն շրջանի հայութիւնը։

Խումաշցի Նարսօն Շէյխ Հասանը, Շէյխ Հաքիմը, Ապտիւրահման, Սլօն, իրենց աշիրէթներով, 500 տուննոց Խուլթիկ գիւղի բնակչութիւնը՝ հաւաքելով մարագներու մէջ, այրեցին բոլորն ալ։

Բաղէշի նախորդ երեսփոխան, Միւֆթի զատէ Սատտուլլահի հրահանգով և մասնակցութեամբ իր եղբօր Նասրուլլահի, Տաշտօղցի Խալիլ աղան և Պալքընցի քիւրտ աշիրէթը բնաջինջ ըրին Կիւզէլտէրէ շրջանի Հանդ, Սագ, Նէլ, Խարդ, Ոստին, Տօց, Նստօց, Տաշտօնց գիւղերու հայերը։

Կամախ, Պոռ, Ծուար և Բարչէն գիւղացիները սովորութիւն ունէին, ամէն տարի, իրենց ոչխարներու հօտերը արածելու Հաճի Նեճմէտտին զատէներու Օձ քաղաքի արօտավայրերը։ Երբ ընդհանուր ջարդի հրամանը կը հասնի, այս նոյն աղաները՝ միացած Միւֆթիզատէներուն, կը հրաւիրեն յիշեալ գիւղացիները՝ Օձ քաղաքը ապաստանելու, որ միակ վստահելի և ապահով վայրը կրնար նկատուիլ՝ օտար յարձակումներու դէմ։ Հայերը համոզուելով, հոն կը մեկնին՝ իրենց չարժական ստացուածքներուն հետ։ Ճամբուն երկու կողմերը, անտառներու մէջ պահուըտած աշիրէթները յանկարծակի վրանին կը յարձակին և ամէն բան թալանելէ վերջ, այդ դժբախտ հայերը կը լեցնեն Կամախի ջրաղացի մէջ ու կ'այրեն։

Երկու օր միայն մնացինք Բաղէշ։ Հոն ալ սկսած էր խուճապային փախուստը։ Ռուսական բանակը Դատուանէն կը մօտենար Բաղէշին։ 600ի մօտ հայ երիտասարդ զինուորներ կը գործէին ճամբաներու շինութեան վրայ՝ իբր ամելէ զինուոր։ Կառավարութեան տոմարները բռնցուեցան անոնց կռնակը և ճամբու դրուեցան դէպի Տիգրանակերտ։ Օր մը վերջ, սակայն, Վանէն և Բաղէշէն փախչող Թուրքերուն կեր եղան։

ԲԱՂԷՇԷՆ ԴԷՊԻ ՄԱՐՏԻՆ

Առաջին օթեւանին, Դուխանին մէջ, իմացանք Մուշի և Բաղէշի գրաւումը, մինչ մենք, նորածագ արեւը մեր ետին թողուցած, դատապարտուած էինք ապրելու անիծապարտ կեանք մը՝ դէպի մահ առաջնորդուելով։

Երեք օրէն հասանք Սլիվան, ուր մնացինք 15 օր՝ Մուսթանթըքի ընտանիքին հետ ապրելով։ Բաղէշէն մեզի ընկերացող Սլիվանցի ոստիկան ջօրեպան մը խորհուրդ կուտար մեզի՝ աւելի առաջ չերթալ, սակայն քաջութիւնը և յանդգնութիւնը չունեցայ փախչելու։

Ֆարղինէն երկու օր ճամբորդելով՝ հասանք Տիգրանակերտ։ Մուսթանթըքը տեսնելով որ այլեւս անկարող եմ բեռս կրելու, գրաստ մը վարձեց մինչեւ Տիգրանակերտ, և անոր վարձքը ինծի վճարել տուաւ։

Մարտ 10ին մտանք Տիգրանակերտ, բայց հոս, Մշեցի Թուրք հայրենակիցներէ ճանչցուելով՝ յանկարծ ոստիկան մը թեւէս բռնեց և տարաւ ոստիկանատունը, ուր խուզարկուելէ և հարցաքննուելէ յետոյ, ստիպեցին զիս որ հին անունս ալ ըսեմ և զիս՝ ոճրագործներու հետ բանտարկեցին նախատալից բառերով, բաւական մեծ գետնայարկ ախոռի մը մէջ, որուն մէկ կողմը կապուած էին ոստիկաններու ձիերը։ Անկիւն մըն ալ՝ ամիսներով ամբարուած աղտեղութիւններ կային։ Բաց գետնի վրայ կը գտնուէր արտաքնոցը, իսկ մնացեալ տարածութիւնն ալ՝ թէ՛ ննջարան էր և թէ՛ ամէն բան։ Հոն կը գտնուէին փախստական զինուորներ, մէկ քանի ալ տեղացի արհեստաւոր և ջարդէն ազատուած հայեր։

Ամէն գիշեր, 2-500 հոգինոց Արաբ զինուորներու ջոկատներ կուգային հոս իջեւանելու և յաջորդ օր հեռանալու՝ միքրոպներով ծանրաբեռնեալ։

Հինգ օր անցուցի հոս։

Առտու մը, Փախըր Մատէնէն բերուած 19 շղթայակապ հայեր մտցուցին ներս։ Վտանգը կը մեծնար՝ հայերու շատութեամբ։ Ազատուելու միջոցներու վրայ սկսանք խորհիլ։ Մշոյ Ֆըրգա Գոմանտանի Վէյսի պէյն ալ կը գտնուէր Տիարպէքիր։

Որոշեցի երկտող մը գրել անոր որ միջնորդելով՝ զիս ազատէ այս տեղէն։ Հայ բանտարկեալներու մէջ ալ, նոյն գիշերը փախչելու և Մուշ երթալու փափաք մը արթնցած էր։ Ինծի ալ առաջարկեցին։ Ես հակառակ արտայայտուեցայ՝ առջեւնին եղած անյաղթելի դժուարութիւնները ցոյց տալով։

Այդ գիշեր, փախուստը տեղի չունեցաւ։

Առաւօտեան, պաշտօնեաները եկան և 19 անձերու անունները կարդացին։

— Կեավուր մըն ալ կայ, թող ան ալ աւելնայ վրան որ քսան ըլլայ, ըսին, և զիս ալ անցուցին կարգին մէջ։

Ես պնդեցի որ Ֆըրգա Գոմանտանին ծանօթ է ինծի և խոստացած է զիս ազատել այստեղէն։ Ատոր վրայ, օձիքս թող տուին, իսկ միւսները տարին։

Երկրորդ օրը, տեղացի արհեստաւորներէն սափրիչ Կարապետը քովս բերին, որ իբր յեղափոխական ամբաստանուած էր՝ ոստիկանի մը խոստացած կաշառքը տալ մերժած ըլլալուն համար։

Կարապետ ինծի պատմեց Տիարպէքիրի ջարդը, ընդ որս՝ ինծի ծանօթ Ստեփան Մաթոսեանի պարագան։

Ստեփան նոր վերադարձած էր Ամերիկայէն։ Իր եղբայրները Ամերիկա ղրկել տալէն յետոյ, ինք հոս մնացած էր, և ջարդի օրերուն՝ բանտարկուած և օր մըն ալ անկենդան ինկած էր բանտին մէջ։

— Օր մը առաջուան 19 անձերու մասին ինչ լուր ունիս, հարցուցի։

Պատասխանեց որ պարտէզներէն անդին, ձորի մը մէջ, գընդակահարուեր են բոլորն ալ։ Սպանութեան մասնակցող Քէլ Ալի Օնպաշին պատմած է իրեն։

Այդ պահուն, լսեցի ձայն մը, որ զիս կը կանչէր։ Միւսթանթըքն էր որ եկած էր զիս առնելու։ Արձանագրութիւնս կատարուելէն յետոյ, մեկնեցանք Տիարպէքիրէն երեք ժամ հեռու գտնուող Թլալօ գիւղը՝ իբրեւ ամելէ զինուոր։

Ամբողջ երկու տարի աշխատեցայ Ֆարղինէն Տիարպէքիր և Մարտին երկնցող ճամբուն վրայ։ Մարտինէն Ռաս-Իւլ-Այն երկաթուղիի գիծին շինութեան կը սկսէին։ Մեր կեդրոնն էր Կէօլլէ գիւղը, որ նախապէս 4 - 500 տուննոց հայաբնակ գիւղ մըն էր. որուն բնակիչները, բոլորն ալ, փճացուցած և ջրհորներու մէջ լեցուցած էին։ Եւ մենք ստիպուած էինք այդ ջրհորներուն ջուրերէն խմելու։

Անատոլուի չորս կողմերէն այս կողմ քշուած և դեռ ողջ մնացած հայերը, մեծամասնութեամբ, տարագրուած էին Մարտինէն Արրասա երկարող տարածութեան վրայ գտնուող ձորերու մէջ։ Բռնաքաղթի միջոցին, Մարտինի դաշտին մէջ աքսորեալներէն 750 անձերու գլուխները կտրած և ջրհորներու մէջ լեցուցած էին։ Այդ տարին, Մարտինի անապատը շատ արգասաբեր հունձք մը ունեցած էր՝ ոռոգուած ըլլալով հայկական արիւնով։

Քանի մօտ գիւղերու մէջ հանդիպեցայ արաբական տարազ հագած հայ գեղուհիներու, 5-7 տարեկան փոքրիկներ որոնք որդեգրուած էին արաբ պառաւներու կողմէ և որոնց հետ երբ հայերէն բառ մը կ'ուզէի փոխանակել, սարսափահար՝ հեռու կը փախչէին ինձմէ...

Երկաթուղիի գիծը մինչեւ Արրատա (Մարտինէն տասը մղոն հեռու) հասցնելով՝ ետ կը դառնայինք Մարտինի կայարանը, նոր աշխատութիւններու վերսկսելու համար։

Անգլիական բանակէն գերի բռնուած հնդիկ զինուորներու յանձնուած էին ամենածանր աշխատանքներ։ Արեւածագէն շատ առաջ կ'ելլէին և մինչեւ մութը կոխելը՝ կ'աշխատէին։ Գերման երկրաչափները շատ անգութ էին անոնց հանդէպ, այնպէս որ 1850 հնդիկներէն հազիւ 250 հոգի ողջ մնացին։ Ասոնցմէ զատ, մեզ հետ կ'աշխատէին 110 Ռուս գերիներ եւս, որոնց մէջ Ռուսահայեր ալ կային՝ հրաշքով ազատած, քանի որ բռնուած գերիներուն մէջ հայ անուն կրողները կը սպաննուէին իսկոյն։

Հալէպ գտնուող հօրեղբայրս, իմ մասին տեղեկութիւններ առնելով, երբեմն կ'օգնէր ինծի դրամապէս, և կը փափաքէր զիս ազատելով՝ հոն տանիլ. բայց Բաղէշի Ջարդարար Ապտիւլ Խալիք պէյը՝ նոյն ատեն Հալէպին կուսակալ կարգուած ըլլալով, կը վախնայի անոր տիրապետութեան տակ իյնալէ կրկին, և նախապատիւ համարեցի մնալ տեղս։

Սղերդցի ծանօթի մը հանդիպեցայ Մարտինի մէջ և անկէ հետեւեալ տեղեկութիւնները քաղեցի Սղերդի և շրջակայի հայկական ջարդերուն մասին։

Սղերդի շրջանը.— Թարզան, Տիրվան, Թասխէր, Պոհթան, Տուրնաւ — իր 30,000 հայ բնակչութենէն ամայացած էր։ Մայիս 28ին, 1915, տեղւոյն հայ Առաջնորդը և հին Ասորիներու Ապունա Իպրահիմը կը ձերբակալուէին՝ տասը երեւելիներու հետ և քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ վայրի մը մէջ կը գնդակահարուէին։

Հետեւեալ օրն ալ, դէպի Բաղէշ զինուորական պարէն փոխադրելու պատրուակով, շուկայէն և տուներէն կը հաւաքեն 670 մարդ, որոնք զօրանոցի մը մէջ օր մը արգելափակուելէ յետոյ, սեվգ կ'ըլլան և քաղաքէն կէս ժամ հեռու, Վատի-Իւլ-Ղրիպանան ձորին մէջ կը սպաննուին։ Այսպէս, հետզհետէ տուներէն հանուելով՝ սեվգ կ'ըլլան։ Կիներն ու երեխաները, օրերով ցուցադրուելէ և հազար ու մէկ վայրագրութեանց ենթարկուելէ ետք, գեղեցիկները կը զատուին, իսկ ծերացեալները սեվգ կ'ըլլան և կը ջարդուին։

Ասոնցմէ 4,000 հոգի, ճամբայ կը հանուին Մուսուլի և Մարտինի ուղղութեամբ, ողորմելի վիճակի մէջ։ Մուսուլի կողմը ղրկուողներէն 50 կիներ միայն ողջ կը հասնին, իսկ դէպի Մարտին տարուածները, տեղւոյն վրայ կը կոտորուին արաբ ազգաբնակչութեան կողմէ և ջրհորներու մէջ կը լեցուին։ Առեւանգուած կիներու և աղջիկներու թիւը քանի մը հարիւրը կ'անցնէր։ Յափշտակուած հայուհիները, իբրեւ գերի, վաճառքի նիւթ դարձած էին։

Կ'արժէ յիշել Մուխսի Յակոբ Պէշիրեանի աղջկան պարագան։

Ան, քանի մը անգամ, 10-15 մէճիտիէի ծախուելէ վերջ, Նիսիպինի մէջ, Սլօ Սատուն աղայէն՝ 25 ոսկիի կը գնուի իր հօր կողմէն։

Սղերդի ջարդի կազմակերպիչները հետեւեալներն են.

Կառավարիչ Հիլմի պէյ, ժանտարմայի հրամանատար՝ Սելանիկցի Համտի պէյ, Ռէտիֆ հազարապետ Ֆաթուլլահ էֆէնտի, չէթէպաշը Ալի Ջիա, Պիթլիսցի ոստիկան Ալի էֆէնտի։

Գլխաւոր ջարդարարներն են.—

Հաճի Մուսթաֆա զատէ Ահմէտ, Ապտուլլահ, Ավէս, նախորդ երեսփոխան Ապտիւլ Ռազաքի եղբայրը Մահմէտ էֆէնտի, հօրեղբօր որդիք Իսմայիլ և Մէհմէտ Սայիտ էֆէնտիներ, նախորդ քաղաքապետ Համէ էֆէնտիի որդին Շիւքրի և եղբայրը՝ Համիտ աղա զատէ Շիւքրի, Գասըմ զատէ Հաճի Նուրի և Հաճի Ապտիւլ Համիտ, Սիւլէյման աղա զատէ Պէքիր էֆէնտի (Մէճլիս իտարէի անդամ), և այլն, եւայլն։

Սղերդի շրջանին մէջ կ'ապրէին նաեւ աւելի քան 5,000 Ասորիներ և Քաղդէացիք, որոնք բաժնեկից դարձան հայոց բախտին՝ այդ զուլումի օրերուն։

— ՎԵՐՋ —

ԽԻՍՏ ԿԱՐԵՒՈՐ ԲԱՌԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սխալ	Ճիշտ
Ա	12	տարբողելու	տարփողելու
Ա	24	պատմութեան	պատմագրութեան
Բ	21	բռնակալութեան տակ	բռնակալութեան լուծին տակ
Բ	32	Սարեանով,	Սարեանով, Տամատեանով,
Դ	6	ականատեսի վկայութիւնը՝	ականատեսի նկարագրութիւնը
Ե	25	կը նեւուի	կը նետուի
Զ	3	Լորանձորի	Լորտնձորի
Զ	5	(1910)	(1810)
Է	15	(893)	(1893)
Ը	10	Մկրագոր	Մկրագոմ
Թ	13	հանի Կաոյի	հանի Կարոյի
Թ	30	1851	1867
Թ	30	1931 ին,	1930 ին,
21	6	Զորոց	Զորոյ
23	23	իրենց	իսենց
26	5	սատ առ խիտ	խիտ առ խիտ
49	36	Փոսթոյեանի	Փոթիկեանի
64	11	լուր տուած է	լուր առած է
84	թիւ 13	Ալվասինչ	Ալվառինչ
86	» 17	Նսք	Նօք
89	» 25	Ցրոնք	Ցրօնք
91	4	ժգնաժամը	ճգնաժամը
99	37	Բարոյեան	Բորոյեան
102	23	Մոկոնք	Մոկունք
106	7	Բարոյեան	Բորոյեան
106	38	Մուղտատ	Մուստաղ
109	18	ծանօթ	ծանր
110	8	պատճառելէն	չպատճառելէն
111	14	փեսայ	որդին
114	29	Տէր Սամուէլ	Տէր Մանուէլ
120	15	Հանի Ասատեն	Հանի Ասատենց
121	15	Բառնասէնի	Բռնասէնի
121	16	Բտտոն	Բատոն
124	15	Սեմար	Սեմալ
127	7	1830 ին	1850 ին
127	38	քանի մը	քանի մը հարիւր
131	27	Ծախիկեան	Ճեխիկեան
137	9	պատսոն	պատռոն
138	39	համբաւներէն	համբաներէն
141	22	ցեղապեր	ցեղապետ
142	10	ոչ տրամադրութիւն	տալու ոչ տրամադրութիւն
142	16	հացատիկները	հացահատիկները
147	30	ընկերներս՝	ընկերս՝
150	39	Բղէեան	Բղդէեան
152	2	Սանոյի	Մանոյի
153	23	7 o/o	7 o/o տոկոս

Էջ	Տող	Սխալ	Ճիշդ
154	23	ծախն	ծախքն
156	38	Բարոյեան	Բօրոյեան
165	2	Պիտի ըլլային	պիտի չըլլային
165	30	Խըզ ըլ գիւղի	Խըզ ըլազան գիւղի
173	10	գազացած	գազազած
175	19	պատռոնդալները	պատռոնդաւները
177	23	Մըհէ Չավուշ	Մըհէ Չավուշ
179	20	Բղէեանը	Բղէեանը
184	15	մտաբերութիւն	մտադրութեան
187	29	գիւղեր	գիւղ ը
190	33	զարնուիլ,	զարնել, զարնուիլ,
192	31	իվրագները	էվրագները
198	28	Շաղոյեան	Շառոյեան
207	3	Կեարմու	Կեարմաւ
203	12	կրնայ	կրնամ
222	10	արժած	աժան
226	19	վերադարձուին	վերադարձէին
228	40	այլ,	ալ,
241	4	կառնէն	կառնեն
243	26	իսկ 60	իսկ 90
244	20	(խամզուր)	(խամչուր)
255	33	թիւն առնելով,	թենէն յարութիւն առնելով
256	37	զձեզ կ'արձակէ	զձեզ ազատ կ'արձակէ
274	33	Խնուսաց	Խնուսայ
275	23	տղաներուն	Հայ տղաներուն
276	31	տալեկան	տարեկան
282	19	ար էքը	արժէքը
282	34	պիտի գրաւուէին	պիտի գրաւէին
286	39	չէփին նախեր	չէին ծախեր
287	31	որ գործ կը դրուէին	որ ի գործ կը դրուէին
294	33	կը քարոզեցին	կը քարոզէին
298	14	անասնական	անուանական
300	18	զամ	կամ
302	33	ցոյց կուտայ	ցոյց կուտար
321	7	պարէնս	պարէնի
322	24	Ան որ սենեակի	Ան իր սենեակի
322	31	կը հաստատէ ենթադրութիւնը	կը հաստատէ իր ենթադրութիւնը
330	5	100,000 ժողովուրդ	100,000 հայ ժողովուրդ
330	6	իբր աւանակ	իբր գրաստ
330	7	դժբախտութեանց	դժուարութեանց
337	10	կարենանք	կարենայինք
344	15	պաշարէ	պաշարի
346	20	չէր տասը	չէր տար
345	28	Ջաքարեան	Զաքարեան
348	36	բարեկամներուն մէջ	բարեկամներու տուներուն մէջ
350	33	բոլորն	բոլորս
351	34	ունինք եւ դաշտի	ունինք քաղաքի եւ դաշտի մէջ
354	13	բոլոր հայերուն	բոլոր հայերու հանդէպ
356	8	կը ծփնէին	կը ցփնէին

Էջ	Տող	Սխալ	Ճիշտ
363	14	ըղլաթ	Հղլաթ
379	18	ղեկավարներ,	ղեկավարներ, որոնք
379	40	շրջանները երբեք,	շրջանները բնաւ երբեք
381	26	Աստուածածին	Ս. Աստուածածին
382	25	12,000	120,000
384	40	Պր. Գրիգորի	Պր. Գաբրիէլեանի
386	23	Յունիս 23	Յունիս 28
393	4	կռուասէր	կռուազան
394	20	իր կրած	իր ըրած
396	29	կռուող աղաներէն	կռուող տղաներէն
399	10	12 տարեկան	21 տարեկան
400	28	հոն գանուող զօրքերը	հոն գտնուող զօրքերը
409	1	ըսել է ա՞յդ է	ըսել է թէ ա՞յդ է
415	11	Մըրզէն,	Մըրզէն,
420	8	կարողացանք	կարողանանք
423	8	ցորենի հնձման	ցորեն հնձելու
423	36	Սայլապանները	Սակայն սայլապանները
427	14	հակեր (ծղոտ),	հասկեր (ծղոտ),
429	34	80,000	30,000
434	33	Զափնայ	Զափնայ,
435	9	Ջահրապըհօրի	Զահրապըհօրի
335	27	ցոյց տաք,	ցոյց տանք,
443	1	յոռեստես էի՛	յոռետես էի՛
443	38	Շենիկ - Սեմալ գիւղ ը	Շենիկ – Սեմալ գիւղերը
444	27	Սասունի դէպքը	Սասունի կռիւը
449	6	գլուխը վար կ'ընէ	գլուխը վար կը դնէ
450	27	վերադարձած են	վերադարձած ըլլալու են
451	2	որ վերջացնենք	որ մենք վերջացնենք
451	2	մեր կարգադրութիւնը	մեր կարգադրութիւնները
456	9	Ալիգ ըլըոն	Ալի ըլըոն
460	27	Ոտհնչոր, Թեզուտ	Ոտնչոր, Թեղուտ
471	10	զ ինեալ ադաներով	զ ինեալ տղաներով
474	18	8,000	3,000
477	30	Վանեցի տղայի մը	Վանեցի աղայի մը
479	24	Յովհաննէս Վանքի	Ս. Յովհաննէս Վանքի
482	31	երեւան գալս,	Երեւան գալս
483	3	21 անձեր	27 անձեր
485	13	ներկայանալ	ներկայացնել
487	7	Մենք չորս ձիով	Մենք, չորսս, ձիով
494	7	Զըլղատենց	Զըլղատենց
494	35	Ճափար	Ճաֆար
501	14	*պռոշ*	*պռոճ*
503	6	տուներէն յետոյ,	տուներէն մեկնելէն յետոյ
504	6	80,000	30,000
508	22	8,000	3,000
509	16	1918 ի ամրան	1919 ի ամրան
510	5	մօտ 2–800 անձեր,	մօտ 2—300 անձեր,
512	33	փոս·թելեֆոնի	փոսթ-թելեֆոնի
520	32	Վայ-Ճարնոց	վայ հարնոց,

Էջ	Տող	Սխալ	Ճիշտ
522	38	քանի	քանի՞
523	25	80,000 է աւելի	30,000 է աւելի
524	22	20–30,000	2–300,000
528	29	8,000	3,000
544	35	կը յայնաբերէ	կը յայտնաբերէ
545	12	գլխացաւ	գլխացաւանք
546	3	թոյլ տալու	թոյլ չտալու
548	14	կառակարութեան	կառավարութեան
549	1	ՄԱՍՆ Գ.	ՄԱՍՆ Դ.
553	14	10 տարեկան	11 տարեկան
553	29	պատենական	պատանեկան
557	3	եւ գտնուող	եւ հոն գտնուող
559	40	վիրաւորուած էր:	զարնուած էր:
563	9	— Անոնք	— Առնք
566	2	իր մնացած	իր քով մնացած
567	35	Մառնեցի	Մառնիկցի
569	3	Բերաններուն մէջ,	բերաններուն վրայ
573	3	Պարակայ	Պարտկայ
577	37	սկոայ դաշտակոտոր՝	սկսայ վազել դաշտակոտոր՝
585	37	տուարածներ	տուարարածներ
587	16	բար	աբար
597	6	թաւագլոր	թաւալգլոր
601	8	կը քաշէր	կը քաշքշէր
602	6	800 ի չափ	300 ի չափ
606	35	խանութը կը գտնուէր	որ խանութը կը գտնուէր
607	16	Ոիզային	Րիզային
612	16	պիտոյքներու	պէտքերու
616	36	եղան:	եղած:
620	8	մէկը	մէկ մը
622	32	այնպիսի	այդպիսի
624	22	Խար Դոմանտանին	Խաբ Դոմանտանին
626	39	ամէն տեղ սղեր էր	ամէն բան սղեր էր
631	35	ուտել իքիս	ուտելիքս
646	32	եւ ճամբան	եւ կէս ճամբան
646	35	առանց պատճառով	առանց ցուցմունքին պատճառ
647	1	այլ ապրանքներ	այլ առտնին ապրանքներ
649	7	կոտրելով, եւ ձեռք	կոտրելով, ձեռք
653	28	Քաշալ Մահմուտն	Քաչալ Մահմուտէն
656	11	քարայրներու	քարայրներ
657	19	*պէտուօրներ*	*պէրուօրներ*
657	26	քտանման	քտական
659	15	քանի ուրիշ	քանի որ ուրիշ
659	21	իր 80 ընկերներով	իր 36 ընկերներով
664	7	Փարխանացի	Փարխանտցի
668	28	2–500 հոգինոց	2–300 հոգինոց

SAHAG - MESROB Press,
25, Oraby St.Cairo, U.A.R.
مطبعة ساهاج مسروب ٢٥ شارع عرابى بالقاهرة

Jan